ARBURG INSTITUTE
BH 585

WARBURG
18 0126548 1

UNIVERSITY OF LONDON
WARBURG INSTITUTE

Sum
ex libris
Alberti Von Lesen

Constat 7 ℔

585.

UNIVERSITY OF LONDON
WARBURG INSTITUTE

DE
BETOVERDE
WEERELD,

Zynde een

GRONDIG ONDERSOEK

Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, deselver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf: als ook 't gene de Menschen door derselver kraght en gemeenschap doen.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER S. T. D.
Predikant tot Amsterdam.

t'AMSTERDAM,
By DANIEL VANDEN DALEN,
Boekverkoper op 't Rockin / bezijden de Beurs. 1691.

DE BETOVERDE WEERELD,

Zynde een

GRONDIG ONDERSOEK

Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, deselver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf: als ook 't gene de Menschen door derselver kraght en gemeenschap doen.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER S.T.D.

Predikant tot Amsterdam.

UNIVERSITY OF LONDON INSTITUTE

t'AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boekverkoper op 't Stoelhin/ bezijden de Beurs. 1691.

Der

BETOVERDE WEERELD,

Het

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en de Geesten gehad hebben, ende als noch zijn hebbende, aangewesen staan.

BERIGHT.

ALso voor den eersten druk der twee eerste boeken deses werks in 8°. by Hero Nauta tot Leewaarden een acte van Privilegie staat / op den naam van BAREND BEEK, Boekverkoper in den Hage / ende daar in gemeld word / dat hy besig was met dat *Boek* te drukken: so verklaart den Auteur hier met sijne eigene hand / dat hy Barend Beek niet en kent / ende hem directelik noch indirectelik nooit iets te drukken gegeven heeft; maar desen druk van alle de vier boeken in 4°. aan niemant anders dan aan DANIEL vanden DALEN toegestaan. Derhalven kent hy voortaan geen exemplaren voor de sijne / dan die op dese wijse van hem self onderschreven zijn.

VOORREDE

Op 't geheele Werk, en byſonderlik het eerſte Boek.

Den Beſcheidenen en opmerkenden Leſer Saligheid!

INdien ooit ſchryver nodig vond, enig beright vooraf te doen over een werk dat hy aan 't licht gaf: ſo dunkt my, dat ik, in ſulk ene gelegentheid als deſe is, niet anders ſoude mogen doen. Want ik daar toe boven anderen twee beſondere redenen hebbe: waar van d'eene de omſtandigheden, by 't uitgeven des werx voorgevallen, en d'andere den inhoud deſſelfs betreft. Beide vreemd en ongewoon, en 't laatſte noch voor vreemder aangeſien door middel van het eerſte. Dies wil ik hier den gunſtigen en waarheid lievenden Leeſer beright af doen; eerſt van 't een, daar na van 't ander.

Hoe ik dan allereerſt tot die gedachten quam, dat ik iets ter ſake dienende, daar dit boek van ſpreekt, in 't licht geven ſoude: heb ik over acht jaren, op 't einde mijner Voorrede over 't werk van de Kometen, met weinig woorden aangeweſen; 't gene ik nu, tot beright des Leſers, wat omſtandigliker ſal verklaren. Beſig zijnde in 't verhandelen van den Profeet Daniel op den Predikſtoel; en gekomen tot het 11. vers des 2. hoofdſtuks, daar de *Toveraars*, alſo genaamd, hen ſelfs belijden niet bequaam te zijn, om des Konings droom te melden: ſo beſloot ik daar uit, wat men van des Duivels kenniſſe, hem gemeenlik toegeſchreven, volgens deſen te geloven heeft. Ende want my dochte, dat het niet ondienſtig weſen ſoude, ſijn vermogen insgelijx te onderſoeken; of dat ſo groot wel moghte zijn alsmen van hem ſeit: ſo trad ik eens ter ſyden, ende nam ter naaſt volgende gelegentheid tot mijnen text voor het gene men Ex. 8: 18. leeſt; de reden ſoekende, waarom die Toveraars niet ſo wel luiſen als vorſchen of ſlangen voortbrengen konden. De Heer Tamminga, loffliker en ſaliger gedachteniſſe, Heere van Bellingweer enſ. een geleerd en godvruchtig edelman, was dies tyds in de kerk; en had in die verhandelinge groten ſmaak. Ende alſo ſijne Hoogh Ed. oordeelde, dat daar iets in was, 't welk geleſen zijnde, gelijk het nu gehoord was, by geoefende verſtanden

toeſtemminge verdienen, en den ongeoefenden onderrightinge geven konde: heeft my deſelve dikmaals, ſo door anderen als in eigener perſoon, aangemaand, om het te doen drukken. Ondertuſſchen nooit ſonder werk zijnde, (waar af ook gedrukte boeken, ſo van andere die ik hielp in de weereld brengen, als van mijne eigene hand, getuigen moeten) ſchoon ik 't niet affloeg; ſo ging dat noch ſo haaſt niet voort. Zedert evenwel noch tweemaal over ſulke ſtoffe gepredikt hebbende, van Sauls Waarſegſter in de Niewe, en van Jobs Duivel in de Weſter Kerk: gaf dat niewe gelegentheid aan meer anderen, om my tot het uitgeven van enige mijne betragtingen over die ſtoffe aan te porren. Noch eens is het te pas gekomen, dat ik tegen 't einde des jaars 1689. den text Gal. 5: 19. in enige leſſen vervolgens verhandelde; in de Gaſthuis kerke iets van deſe ſtoffe te melden hadde over 't Griekſche woort φαρμακεία, 't welk onſe Overſetters *venijngeving* vertaald hebben. Om my echter niet ten breedſten daar op uit te laten, beriep ik my op 't gene daar af in korten ſtond aan 't licht te komen; alſo dit werk doe al onder handen was. Waarom niet eerder, dat heb ik reeds geſeid: maar hoe 't by komt, dat het dus lang onderwege blyft, heb ik mijne Leſer verder te berigten. Wanneer ik over ſeſtien jaren uit Frieſland, met mijn beroep van Franeker na Loonen trok; deed ik mijnen Drukker H. Nauta tot afſcheid deſe belofte, dat hy 't eerſte werk, groot of klein, dat ik, nu in Holland komende, mogte komen uit te geven, tot onderhoudinge der oude kennis hem te drukken geven ſoude. Daar toe quam ik eerder niet, dan wanneer de Komeet, die 't jaar 1680. en 1681. ſcheen, my ſtof tot ſchryven gaf: welke ik in een boexken, *Onderſoek over de Kometen* genaamd, begreep, dat in 't jaar 1683. in 't licht quam. Doch mits-dien dat hy 't gaarn wat groter hadde, ende het my ongelegen was veel over zee, en verre van de hand te laten drukken: ſo beloofde ik hem nader, dat ik 't ſelfde werksken by 't herdrukken vergroten, of met een aanhangſel van enig ander werk vermeerderen ſoude. Tot het eerſte vond ik geene reden: alſo my niemant, mondeling noch ſchriftelik, enige niewe ſtoffe, 't zy tot nadere verklaringe, 't zy tot beveſtinge, 't zy ook tot verbeteringe, heeft toegebragt, of voorgeworpen. Des heb ik mijne belofte willen quyten, door iets anders by het voorige te voegen, datter niet qualik by paſſen mogte, en al lange by my ernſtig overwogen was. So

had ik dan een *Onderſoek over 't ſtuk der Tovery en Spokery* gereed gemaakt, dat ontrent ſoo veel bladen beſloeg, als dat van de Kometen: ende liet hem dit in den herfſt des voorledenen jaars herdrukken, in meininge 't ander daar dan by te voegen. Doch hebbende (als geſeid is) al eenigen tijd te voren, ende noch jongſt den 27. van Slaghtmaand 1689. 't gemeen gevoelen openlik op ſtoel weerſproken; ſoo quam my eſſen twee dagen daar nd een *Verhaal van ontdekte Tovery* (ſomen 't noemde) uit Engeland ter handen; ſo als het daar, als wat beſonders, in druk uitgegeven was. 't Welk bevindende van ſulken inhoud te zijn, dat het nadrukken deſſelfs in onſe tale, vermits de niewsgierigheid der menſchen, eerlang onvermijdelik te verwachten ſtond, ende mijn gevoelen echter regelreght ſtrijdig was met het geene daar in wierd geacht beweſen te zijn: ſo ſagh ik te gemoete, dat lichtelik daar door enig vooroordeel tegen mijne gedachten, noch ſo verſch ter preke verklaard, en ſo vryborſtig uitgeſproken, daar uit ſoude gevat worden; met onvermogen, om de kraght van 't bewys, 't welk ſich hier in dat werk ſcheen op te doen, te wederſtaan. Dies wierd ik te rade, het liever ſelf in onſe taal aan 't licht te brengen, eer het een ander dede: mits daar byvoegende enige mijne Aanmerkingen, dienſtig om den Leſer de oge te openen; waar mede hy alle diergelijke vertellingen ten gronden toe beſchouwende, geenen nood meer hebben mochte, om daar door in de gemeene dolinge verſterkt te worden. Met dat Beright verſocht ik doe den Leſer, ſich voor eerſt te willen behelpen, tot dat de druk van 't voortſchreven werk, belangende de Tovery, geëindigd ware; waar toe ik meinde dat ik geen langer tijd als tot in d' andere maand behoeven ſoude. Maar 't ongemak des winter-tijds en der plaatſe over zee, mitſgaders 't werk van Ainsworth, op deſelfde pers gedrukt, bragt daar enigen hinder aan: waar mede de tijd vaſt lengende, mijn werk, gedurig voor ogen zijnde, onder de hand aanwies; en dat van de Kometen verre over 't hoofd. Met een quamen middelertijd door 't verbreiden van 't vooruitgeſonden Engelſch Verhaal verſcheidene brieven van geoefende verſtanden; en wierd ik overal daar 't pas gat, ook mondeling door geleerde luiden over dit ſtuk aangeſproken, ſo die tegen als die met my hielden. Daar door wierd my ſo veel ſtoffe, 't zy tot nader onderſoek, het zy tot beveſtiging of verklaringe, ook tot verdere uitſtrekkinge mijns gevoelens, aan

de

de hand gegeven; dat ik 't werk noch eens vermeerde, en in andere orde ſchikte; ſo verre dat het gene nauwelix een boexken was tot een volſlagen boek gegroeid is. Ondertuſſchen ging my de druk tot Leeuwaarden niet alleen te langſaam voort: maar ook te laſtig, om de verbeteringe der drukfouten, die noch maar te veel in 't eerſte deel gebleven zijn. Om die beide oorſaken bragt ik 't werk met het begin des tweden deels hier t'Amſterdam over: daar ook al enige tijd doorliep eer 't aan den gang raakte; echter, uit voorſeide reden, beter ging na mijnen ſin. Middelertijd wiſt een ander niet, waarom 't werk ſo lang achter bleef; en meinden enigen al (ja ſeiden 't ook volmondig uit) dat my de moed in de hielen ſonk, om tegen den Duyvel in 't veld te treden. Daarom, en om dat gedurig vragen en ſchrijven, wanneer dat eindelijk mijn boek aan 't licht te komen ſtonde: ſo gaf ik de twe eerſte boeken vaſt aan 't licht, achter uit de twe laaſte noch wat aangevuld; op dat het als een werk op ſich ſelve moght beſtaan, ende dat, om den Leſer des te eerder te voldoen. Hopende ondertuſſchen, dat ons God de dagen, ende my ſo veel genade geven ſoude, dat ik moght vervullen 't gene noch ontbrak, ende buiten twijfel uit het leſen van dit werk nadere overdenkinge vereiſchen ſoude. Doch meinende dit werk voor 't uiteinde des voorledenen jaars, mede tot gerief des Boek verkopers af te doen: ſo heeft de vorſt, doe ſchielik invallende, dien toeleg verhinderd, niet ſonder merkelik ongemak. Want eer de drie laaſte bladen van hier na Leewaarden afgaan konde, was de ſchipvaart door het ys belett; en ik met eene van gelegentheid verſteken, om aan mijn naaſte vrienden enig exemplaar dat vol was te leveren. Waar op echter noch al hopende, terwijl de vorſt aan hield, ſo raakt mijn Boek, dat ik ſelf hier miſſen moeſte, dus onvoltooid buiten mijne kennis uitgegeven, door Frieſland heen in veelerhande. En ſtukswijſe hier en daar, gelijk 't gebeurt, ſlegs ingeſien, gaf dat dan gelegentheid, ſo door 't leſen als door 't horen ſeggen, dat ſich d'een en d'ander uitliet om daar qualik van te ſpreken. So veel als my daaraf is voorgekomen, waren ſommiger gedachten weerdig, om my daar op nader te verklaren, had ik het in 't Boek niet al gedaan. Want ſo ſy alles laſen, ſoudenſe van alles het beſcheid wel vinden: het zy van mijn oogmerk en de reden die my tot dit ſchrijven braght; waar af ik in deſe Voorrede en 't eerſte hoofdſtuk van het Boek ten klaarſten ſpreke; het zy van d'uiterſte noodwendigheid en nuttigheid, in 't eerſte, en op een na 't laatſte hoofd-

ſtuk kortelik beweſen. En dit zijn de ſtukken die ſy dan noch niet en hadden, wanneer ſy 't ander laſen. Dies ik, om 't voorgaande misgevall, buyten mijne ſchuld, en tot mijn groot ongenoegen bygekomen, door mijne voorſorge te verſetten; den Leeuwaarder Boekverkoper ſchreef, dat ik hem verbood, een eenig exemplaar, ſo lang als 't boek noch niet volkomen was, meer te verkopen. Daar by dien tuſſchentijd waarneemende, dat het water noch beſloten bleef: ſo voegd ik noch twe hoofdſtukken achter in het twede boek, en verlengde de Voorrede: om den Leſer dies te beter te berighten, wat mijn eigentlijk gevoelen en mijn ſuiver oogwit was. Sulx hebben ook degenen (volgens 't gene my is voorgekomen) die eerſt de Voorrede, en daarna vervolgens 't ganſche werk doorleſen hadden, duidelik geſien; en ſo wel tegens ieder een, als aan my ſelf by gelegentheid dankelijk verklaard. Maar die der qualik af ſpraken, hadden 't ſleghs hier en daar, ſonder vervolg van reden, of ganſch niet geleſen, of niet willen leſen. Dit bleef alſo, en met een 't vragen, waar mijn Boek toch bleef, dat ik ſelf niet maghtig was, ende nochtans in Frieſland al lange geleſen: tot dat de zee wederom ontdooid zijnde, meer menſchen met allulke tijdingen van mijn Boek; maar noch geen boeken overquamen: als maar ter ſluik. Het was naawlijx iemand te beduiden, dat een boek in de weereld was, ende nochtans in ganſch Holland niet te vinden, noch te koop in de ſtad daar de ſchrijver ſelf woonachtig is: ende noch wonderlijker, dat niet alleenlik mijn eerwaarde Amtgenoten in de ſtad het niet en hadden, maar dat het ook by my niet was om hen te geven. Van 26. ſtux in alles, voor en na, van Leeuwarden aan my geſonden, heb ik ter naauwer nood een voor mijn ſelf konnen maghtig blyven; gevende deſelve, ſo haaſt als eenige met haaſte waren ingenaaid, voor de vuiſt wegh, aan vrienden dieſe my uit de handen haalden. Raakten iemant den tijd dat ik 'er hadde, die kreeg; ſo niet, hy ging henen ſonder boek. So graag is nieuwe waar, meeſt wanneerſe qualik te bekomen is.

Nitimur in vetitum, ſemper cupimuſque negata.

Want het boek is allereerſt op den 11. van Lentemaand alhier te koop geweeſt, lange na den tijd dat de laatſtgedrukte bladen van hier na Leeuwarden geſonden zijn, ende alſo 't boek geheel volkomen in handen van H. Nauta geweeſt is. Een boekverkoper van hier hadde hem om 50. ſtux geſchreven; en die ook op ſijn wederſchryven verwacht; doch niet bekomen. Wat doe ik ondertuſ-

ſchen?

ſchen? Zijnde daar en boven, net 8. weken nu geleden, door ſeer waarde vriende, die 't boek nooit geſien, ende nochtans veel daar af gehoord hadden, over desſelfs in houd ganſch minnelik aangeſproken, in overleg wat hier beſt te doen zijn ſoude: ſo ſchrijft ik aan den Drukker Nauta, dat ik hem alle d'Exemplaren ſelf afkopen, en gereed met goede winſt betalen wil; om deſelve dus in mijne maght te krijgen. Dan was mijn voornemen, ter wijl ik d'overige twee boeken hier liet drukken, middelerwijle met deſelfde vrienden neffens anderen my te beraden, of ik 't openbaar uitgeven deſer twee eerſte boeken ſoude laten voortgaan, na dat het nu toch al in Frieſland, en van daar geheel of ſtuxwijſe verkocht, en weereldruchtig was: dan of ik 't liever onder my beruſten liete, tot dat het geheele werk ſoude gedaan zijn. Het eerſte ſcheen wel beſt, om den ſchijn te ontgaan, als oft ik ſelfs ſchroomde met mijn werk aan 't licht te komen; of berow van 't ſchrijven hadde, daar ſo veel af te ſeggen was. Het ander nochtans quam met mijn eerſte oogmerk over een, ſo als in 't begin geſeid is: dat was, om 't geheele werk, eerſt ſo klein begrepen, ſchoon daar breder uitgewerkt, teffens uit te geven; op dat een ieder hadde mogen ſien, hoe het zamenhing, en inſonderheid uit het laatſte deel, wat vrugt het in de weereld konde doen. Maar gelijk my dit, uit oorſaaken flus verhaald, ontſchoten is: ſo is 't hier ook gegaan. Want na wiſſelinge van brieven klaarlik ſiende, dat ik met den boekverkoper Nauta over den voorſeiden uitkoop nooit eens worden ſoude: wierd ik genootſaakt, de boeken, uit mijne maght zijnde, in de ſijne te laten; ende mijn wettig oogmerk op ene andere wijſe, onder Godes ſegen voor te ſetten. Dies van hem door enen volgende briefeindelik affcheid genomen hebbende, ſo ben ik naderhand, nu maar 4. weken geleden, met mijnen vorigen Boekverkoper alhier, Daniel van den Dalen, eens geworden, om het geheele werk wederom uit den grond op te halen: en overſien, hier en daar nader verklaad, of beveſtigd, in deſe vorm als de Leſer hier ſiet, op verſcheidene perſſen teffens te doen drukken; en 't een boek na 't ander uit te geven, om den Leſer dies te eerder te voldoen. Want de 750. exemplaren die Nauta op de twee eerſte boeken gedrukt heeft, konnen niet veel ſtrekken, ende zijn, ſomen magh bemerken, al meeſt onder den man. Ook heeft het uitgeven van dat werk voor den tijd, als 't noch niet volmaakt was, oorſaak en aanleidinge tot ſulk ene nieuwe ſchikkinge gegeven. Nu geef ik hier den Leſer 't eerſte

boek,

boek, met een Hoofdſtuk op 't einde vermeerderd: dat ik nodig vond daar by te doen. De drie anderen hoop ik (met de hulpe van God) van maad tot maand te laten volgen. So ſal een grager weetluſt, (wil'k hopen) van 't een geleſen ſtuk tot het ander ontſteken, mijn werk bedachtſamer doen overwegen; en den godvrughtigen Leſer bequamer maken, om beſcheideliker oordeel, dan het in dat eerſte misverſtand heeft konnen zijn, daar af uit te ſpreken. Dit was het al dat ik te ſeggen hadde van die ongewone, ende niet min vreemde wijſe op welke dit boek buiten mijn vermoeden in de weereld komt.

Nu heb ik van mijn oogmerk noch te ſpreken, en wat my tot ſulk een gevoelen bragt als ik in dit ganſche werk beweere. Eensdeels was het eigene genegentheid, om alles wat ik weten moeſte, niet na waarſchijnlikheid, maar grondig te verſtaan; anderdeels de vreemde bejegeningen die ik in Frieſland over mijne eerſte ſchriften hadde: 't gene my door ondervindinge dedeſien, hoe weinig ſtaats op menſchen oordeel is te maken, in 't gene ſy gemeenderhand eens hebben aangenomen of te leeren of te doen. Want mijn boek over den Catechiſmus eerſt eenparig by de Frieſen veroordeeld, ſonder dat van ontrent 200. Predikanten een de reden wiſt, waarom het veroordeeld was; daarna wel tweemaal wederom eenpariglik voor goed gekeurd, ſonder dat het minſt in de ſtukken die betwiſt waren, ſo veel de leer aangaat, daar in veranderd was: ('t zijn wonderen, die ik verhalen) ſo gaf my dat te meerder oorſaak om te denken, dat een oprecht kriſten leerling, en voor al een leeraar moeſt betraghten ſulken ſekerheid, als hy buiten menſchen oordeel uit den grond der ſaken halen magh. Dies heb ik my tſederd ook daar op gelegd, dat ik onder Gods genade, van alſulke dingen als ik voor my ſelf moeſt weten en aan anderen leeren, niet den trant; maar de Schrift, en Reden, daar die by de Schrift te pas quam, volgende, moght verſekerd zijn. Volgens dien, geen oogmerk hebbende iets aan 't licht te geven, dan daar my dochte dat der weereld aangelegen was: ſo nam ik nooit de pen in de handen om te ſchrijven 't gene wel geſchreven was. Maar om de dolingen in leer en leven, die 't meeſte deel der menſchen ingenomen hebben, ſo veel in my was wech te ſchuimen: of ten minſten d'order te verbeteren: 't zy dat ik daar in d'eerſte was, of dat ik noch iet naders hadde dan 't gene my van andere was voorgekomen. Ik heb daar boven andere ook noch beſondere reden toe. 't Is niet veel min dan 26. jaren, dat ik my in d'Hoge School tot Franeker verplicht hebbe, *om de ware leere der Gere-*

formeerde Kerken, ſo by monde als met ſchriften, daar 't de ſaken en de gelegentheid vereiſcht, getrouwelik voor te ſtaan en te verdedigen. Nu magh ik als Prudentius wel ſpreken, het gene net op mijne jaren paſt.

Per quin quennia jam decem,
Ni fallor, ſuimus: ſeptimus in ſupe
Annum cardo rotat, dum fruimur ſole volubili.
Vicinum ſenio jam Deus applicat.
Quid nos utile tanti ſpatio temporis egimus?

Dat is:

Der jaren vyfmaal tien, en 't einde ſchier van ſeven,
Genoot ik 't ſonnenlicht in 't wiſſelvallig leven.
God roept den ouderdom, die my vaſt tegen treed.
Waarin is al mijn tijd, dien hy my gaf, beſteed?

Soud ik die rekening opmaken, dat werk viel hier te lang. Maar wat den tijd betreft, dien my God noch verder gunnen ſal, ſo lang of kort als die dan weſen mag: wat my daar af tot ernſtige oefening bequaam, buiten 't gene mijn geſette kerkendienſt vereiſcht, in deſe ſtad vol beſigheids mag overſchieten, dat hoop ik tot een neerſtig onderſoek van ſulke dingen, die al de weereld op het algemeen, gedurig en ſterk ſeggen valſchelik gelooft, of verkeerdelik beleeft, door Gods genade aan te leggen. Want gaarn had ik de menſchen wijſer ende beter dan ſy zijn: hoewel men weinig vind die 't weſen willen. En dat komt daar by toe, dat de meeſte hoop geruſt is te geloven 't gene men gelooft, en te doen ſo als men doet. Maar hoe gevaarlijk dat ſulk ſchrijven zy, heeft men my in Frieſland al geleerd, wanneer ik met mijn eerſte boek voor 't licht quam: en met een, dat wien 't om gunſt of voordeel is te doen, ſo niet moet ſchrijven als ik doe; die alle vooroordeel of aanhang van beroemder mannen ſinlikheid heb afgeleid, om blotelik niet als de Reden of Schriftuur te volgen, na dat de ſaak op Reden of Schriftuur beruſt. De dank van ſulken arbeid magh my volgen als ik dood ben: maar by mijn leven ſo verwacht ik des niet veel. Nochtans wil ik liever wagen iets aan 't licht te geven, terwijl ik ſelf noch in de weereld ben: om haar oordeel eerſt te horen, en mijn werk te verdedigen, of te verbeteren, daar 't nodig is: om dat my dunkt dat ſulx van anderen, die billiker gedachten van my hebben moghten, na mijnen dood niet

ſo

ſo bequamelik geſchieden ſoude; alſo elk ſelf de beſte uitlegger ſijner meininge en woorden is. Hoewel de Leſer uit den aanleg van het werk in't I. Hoofdſtuk lichtelik ſal konnen ſien, wat ik eigentlik daar in beöge. In ſulx ben ik hier ten vollen af verſekerd, dat ſich nooit iemant kraghtiger tegen d'Atheiſterye ſtelde, noch de godlikheid der heiliger Schrifture bet beveiligde, noch de waarheid van den kriſteliken Godsdienſt meer verſekerde, noch des Allerhoogſten eere beter voorſtond: dan de gene die ſich op alſulke wijſe als ik doe tegen't algemeen gevoelen ſtelt, dat de weereld van de maght en kragt des Duivels heeft. So wie dit Boek met een opmerkend en onſydig hert doorleſen wil, hy ſal derdat in ſien. Hoewel ik des geruſt ben: ſo weet ik echter, dat ſo veel't gebruyk der Reden hier belangt, ik den genen minſt voldoen ſal, die Des Cartes gronden ganſch verwerpen, of te breed betimmeren; waar na ik Geeſt en Lichaam van malkander, en beide van den Schepper onderſcheide: ſonder van der ſelver werkingen dat gene vaſt te ſtellen, daar ik geen gevolg af ſie. Invoegen dat met een de dulle doling van Spinoſa, die God en Weereld onder een vermengt, ten krachtigſten weerſproken word. En ik wil wel dat my iemant tone, wie ooit d'oneindigheid des onderſcheids tuſſchen God en Schepſel, of d'onvermenglikheid der eigenſchappen van Geeſt en Lichaam vaſter hield, dan ik hier doe. Ook moet ik wel, ſal mijn werk beſtaan, dat (ſo veel als hier de Reden in te ſeggen heeft) daar alleen op ruſt. En 't geeft my onder anderen ook dat genoegen voor my ſelf, dat ik onſer Kerken leere voor die bekende proef ook veylig ſtelle, dat de ware Godsdienſt meeſt hier aan te kennen zy; ſo ſy God de meeſte, en het Schepſel des te minder eere geeft. Daarom ſal my ook dit Boek tot een getuigenis verſtrekken, dat ik den Allerhoogſten ſo veel meer van d'eere ſijner Maght en Wijsheid wedergeve, als ſy hem benomen hadden die het aan den Duivel gaven. Ik ban hem uit de Weereld en bind hem in de Hel: op dat de Koning Jeſus des te vryer heerſche; hoewel tot op den laatſten dagh in 't midden der vyanden, die ſich hier verhouden, van des Duivels volk, in welken noch ſijn beeld, door 't werk der ſonde ſpeelt. Met ſulken gemoede heb ik dan ook niet geſchroomd, in het tweede boek Gods heilig Woord op verſcheide plaatſen anders te verklaren, dan men wel tot noch toe heeft gedaan: Die daar in niet ſo wel en ſiet, dat het is om Gods eere te vergroten, als de ſijne dieſe anders heeft verklaard daar mede word verkleind: die toont ſo, welk van beiden dat hem meeſt ter herten gaat, Gods of ſijn eigen lof. Ik wederom, die ook in hun gevoelen ben geweeſt, geef de mijne geern

ten beſten, op dat Godt verheerlikt werde, en de waarheid in het licht geſteld. 't Is derhalven myne ſchuld niet, dat ik my aan hunne, dat is de gemeene uitleggínge, die ook in 't eerſt de mijne was, niet meer en houde: maar der genen die ſo niet gedaan hebben, als ik nu genoodſaakt ben te doen. Nochtans ben ik het niet alleen; maar volge ſleghs daar in ſeer veelen, ook die lange na my quamen, ende buiten nood het ſelfde onderſtonden: ſo datſe ſelf niet ſchreven dan om ſo te ſchrijven; en d' eerſte proeven hunder jeugdelijke oefeninge in 't veranderen van geleerder luiden langbekende uitleggingen en vertalingen der Schrifture ſtelden. Des docht het my al volle tijd te zijn, nu ik ſo verre op mijne dagen ben, om ten laatſten eens met eigen ogen uit te ſien, en uit de borſt te ſpreken. Want of enigen van ons al te voorbarig zijn geweeſt, om 't getal der bewijsredenen tegens andersgeſinden te vergroten, daar toe de Schriftuur op veele plaatſen te doen ſpreken 't gene in de woorden niet en leit, dat is voor hunne rekeninge; niet voor ons die van beter wapenen voorſien zijn, om de waarheid voor te ſtaan, daar de ganſche Kerk op ruſt. Maar dit is een gemeen gebrek, dat elk ſijn verſtand of dat van ſijne meeſters mede brengt, wanneer hy tot den Bybel komt; om den ſelven dan te ſchikken na den ſin, welken hy, ſonder grondig onderſoek, als hem aanvalligſt, eerſt verkoren hadden. Dat dekſel van vooroordeel neem ik wech; en ſie dan watter overblijft, om 't onſydig oordeel uit te vinden, dat den reghten ſin der Schrift verklaart. En ik ben verſekerd, dat nooit menſche van geſond verſtand, eene van alle die Schriftuurplaatſen, die ik onderſoeke, op die wijſe als men heeft gedaan verklaard hebben ſoude: had hem 't vooroordeel van de grote maght en kragt des Duivels, of 't voorneemen om dees of gene doling te weerlegen, daar toe niet gebraght. Hier af heb ik al bereids de proeve by my ſelf vernomen, dat leerſame en geleerde luyden na die tale luiſterden, waar in ik my ſo na by aan den text des Bybels hield. De voornaamſte hoofdſtukken heb ik al voor deſen (als ten deele flus geſeid is) opentlik op ſtoel alſo geleerd: en daar door gelegentheid gehad om te verneemen, dat mijn preken meer verlangen baarde na mijn ſchrijven. Self ben ik dikmaal in geſprek geweeſt, met mannen die te reght geleerd en met een godvruchtig zijn: welke my de voornaamſte ſtukken uit de Schrift in dit werk, (beſonderlik het twede en derde) behandeld voorſtellende, genoeg te kennen gaven, datſe eensdeels voldaan waren, en anderdeels de vorige voldoeninge op 't overige van my verhoopten. Of dat nu met hunne verwachtinge over een komt, moet ik billik, ende

wil

wil ik gaerne aan hun oordeel laten. En middelertijd dat ik 't ook van hunne vriendſchap wachte, ſo houd ik my verſekerd, datſe, ſchoon in alles geen genoegen nemen; echter noch mijn oogmerk pryſen ſullen, en ten groten dele by ſpringen, om my daar in voort te helpen. Niet temin ſtel ik mede buiten twijfel! dat het grootſte deel der Leſers (daar het my nooit om te doen was, maar om 't beſte) meinen ſullen, dat ik my met ſulken werk als dit in 't licht te brengen groteliks beſondige. Niet in aanſien van dit eerſte Boek; waar in ik mijn gevoelen niet verklare, nochte dat van anderen weerlegge; maar alleenlik een verhaal van allerlei gevoelens doe, die elk uit de getuigeniſſen die ik daar af by brenge bekend ſal ſtaan. Met de twee laatſten ſie ik mede weinig ſwarigheid, ſo maar het tweede, daar 't wel meeſt op aan komt, aan den man ſal willen. Want de meeſte ſwarigheid die ik daar in te gemoet ſie, ſal weſen, om dat ik al te weinig, na hun oordeel, van den Duivel houde. Want het is alreeds ſo ver gekomen, datmen 't ſchier godvrughtigheid gelooft te zijn, veel wonders aan den Duivel toe te ſchryven; en voor ongelovigheid of reukeloosheid houd, ſomen niet geloven wil, dat de Duivel ſulx kan doen als 'er duiſenden getuigen dat hy doet. Te weten, dat is nu godſaligheid; ſo iemant God van herten vreeſt, dat die ook den Duivel vreeſe. Soo niet, men houd hem voor een *Atheiſt*, dat is die geenen God gelooft; om dat hy niet en kan geloven datter twee zijn; d'een goed en d'ander quaad. Maar deſen mein ik datmen met veel groter reght den naam van *Ditheiſten* geven moghte, (gelijk 'er eertijds *Tritheiſten* waren) dat is, gene die twe, deſe die drie Goden geloofden. Wil men my ter oorſaak mijns gevoelens enen nieuwen name geven: ik magh lyden dat het *Monotheiſt* magh zijn, dat is die maar eenen God gelove; eenen Heer en Zaligmaker Jeſus, op wiens woorden ik my ganſchelik verlate, wanneer hy ſeit: *vreeſt niet de genen die alleenlik 't lichaam doden konnen: maar Hem die lijf en ziel verderven kan.* Matt. 10: v. 28. Veel minder vrees ik dan, die over geen van beide maght heeft: noch ook het oordeel van die voor hem pleiten. Maar *indien hy* ſulken *God is, hy twiſte voor hem ſelven*, en dat tegen my *om dat ik ſijnen altaar omgeworpen hebbe.* Right. 6: 13. *In den naam des Heeren der Heirſcharen* heb ik deſen Goliat dus aangegrepen; laat ſien wie dat hem helpen ſal. Doch ſo my iemand anders overtuigen kan, ende hy dat doen wil met ſachtmoedigheid; ik ſal 't van hem voor grote vriendſchap nemen. Maar dan bid ik, dat hy nevens my hem ſelf

van

van nodeloſen arbeid doch verſchonen wille: ſo verre, dat hy 't ganſche werk van voren af ten einde toe doorleſe: eer hy my, 't zy ſchriftelik 't zy mondeling, iets tegenwerpe; om te ſien, of 't gene hem, hier en daar iets leſende, op houden of mishagen moghte, in den draad van 't werk ſelf niet word opgeloſt. Want hy toch de moeite, die ik hem nu verge, noch eens ſoude moeten doen, om de plaatſen die ik hem in 't antwoord wijſen ſoude, nate ſien. Des moetmen 't my te goede houden, ſo ik den genen dien 't ſo niet en luſt, geen antwoord geve: welke doch onnut zijn ſoude, en ons wederſijds beletten, onſen tijd tot beter te beſteden.

Tot den druk verveerdigd, nader overſien en vermeerderd

Den $\left\{\begin{matrix}16\\26\\1\end{matrix}\right\}$ van $\left\{\begin{matrix}\text{Lente}\\\text{Bloei}\\\text{Oogſt}\end{matrix}\right\}$ maand 1691.

De Leſer zy verſekerd / dat van dit boek niets uitgelaten is / 't gene in den Leeuwarder druk geſtaan heeft. Dan wel op weinig plaatſen tot uitbreidinge der beknopte ſtoffe iets ingevoegd: te weten ſo als hier verbolgens aangetekend ſtaat. Daar beneffens heb ik noch een geheel Hoofdſtuk achter aan gevoegd / waar in het laatſte van het twede Boek des Frieſchen druks met een verſmolten is: het gene my nodig ſcheen hier breder uitgebreid / nu by te ſtellen / om 't gebruik der veelerley gevoelens in dit eerſte Boek verhaald wat nader aan te wijſen; ende alſo den reghten grond te tonen / waar op de voorvoordeelen berusten / die ons dus lang gehinderd hebben / de reghte geſchapenheid der saken / die in volgende deelen verhandeld ſtaan / na behoren te onderſoeken.

Ingevoegd

VIII. Hoofdſt. §. 6. en 10. geheel
X. —— —— §. 2. in de twede regel beginnende / en dan voorts §. 3. en 4. geheel; mits de vierde en vijfde regel van den eerſten druk daar tegen uitgelaten zijnde.
—— —— §. 7. beginnende in de vijfde regel.
—— —— §. 8. beginnende in de darde regel.
—— —— §. 9. beginnen in de vierde regel.
XXIV. Hoofdſtuk geheel

EERSTE

NAAKTE UITBEELDINGE

Van den geheelen inhoud der vier Boeken, het oogmerk van den Schrijver, en 't beleid daar in van hem gebruikt.

ALso de twee eerste Boeken van dit werk / voor af uitgegeven / seer veel allerhande oordeel hebben uitgestaan; uit oorsaken in de Voorrede aangewesen: so sal het niet ondienstig zijn / hier in 't kort den Leser klaar voor ogen te vertonen / wat het gene zy / dat ik eygentlijk in die vier boeken / die ik de Betoverde Weereld noeme / beoogd hebbe; op wat grond dat ik bouwe / en door welken weg ik na de waarheid soeke. Want al is 't dat ik van dit alles duidelijk en onderscheidelijk gesproken hebbe / so in den ingang van het werk / als in de voorreden van het eerste deel: so sie ik evenwel / dat het niet genoeg geweest is / om de menigbuldige swaare vooroordeelen te verwinnen; aan welken niet so seer de gemeene man / als wel de geleerden sig betonen vast te zijn. Al dacht ik dat in 't eerste niet / so kan ik echter achter na de reden nu wel sien. Te weten / dat de genen die sig enkelik uit lust tot weetenschap en oefening der konst begeven om te leeren / al doorgaans vrye luiden zijn / wien 't niet en scheelt van wien se leeren / dan om het wel te leeren. Sy en bekreunen sich der mode niet / of die dan oud of niew is / want sy beminnen maar de deugdelikheid der stoffe ende kunst van 't werk. Doch maar om den kost te winnen die op winkels zijn geweest / houden sig meer aan den trant die daar gehouden wierd: by den eenen meester maakte men 't werk dus / by den anderen so; in d'eene stad werkte men op dese / in d'andere op die manier. Het is hem dan genoeg / dat hy het maken sal so als 't de wijse is / en na die wijse ook de proeve tot genoegen van de meesters heeft gedaan. Maar vind sig hier een onder die gelijk als d'eerste ook de konste self bemint / en ondersoekt / en daar wat aan verbeteren / sulk een raakt by de anderen terstond in 't oog. 't Is met de wetenschap al even eens gelegen. Die op de scholen gaan / gewennen aan den trant die daar dan is; en schikken hunne oefeningen na die leest / waar op sy werken die den grootsten naam hebben / of hun der sinnelikheid wel meest behagen. Voor desen is 't dan dat hy sig meest bloot stelt / die een vry man wil zijn / en geen zijde kiesen: maar noch meest / indien hy iet van voren wil onder soeken / en ten einde van dien niet op een uitkomt met den gemeenen weg. *Hinc illa Lacrymæ*; daar komt het onheil van daan.

't Gemeen gevoelen dat men van den Duivel / sijne groote kennisse / en kragt en werkinge heeft / en van menschen die men houd dat met hem in gemeenschap staan: quam my allenxkens by dat licht dat ik met andere menschen van naturen hebbe / en door de Schrift versterkt en meer gesuiverd

wierd / seer twijffelachtig booz; oft ik het / wel by 't licht beteken / langer daar booz aansien moest of niet. En niet alleenlik was myn twijfel of het waar was / maar ook of 't der godbzugtigheid betamelyk was. En myn gemoed begon my selfte dzingen: ik moeste antwoozden aan de genen die my bzaagden; ik moest weten hoe my by sulk volk / die so en so gesteld waren / te dzagen: het was myn amt / en het quam my dagelyx te huis. Daar van te spzeken alsmen spzeekt / en te doen gelijkmen doet; dat quam my meer en meer bes waarlyk booz: ende my daar tegen aan te stellen / of self in woozd of doen van andere te verschillen; dat was eensdeels myn medegaande aart niet / en daar by so had ik geenen grond. Des was my 't naaste / dat ik daar met ernst na socht / van waar dit algemeen gevoelen synen oozspzong heeft; daar na / wat van de waarheid zy. En obermits ik dus van voren, *à priore*, alles onderzoeke; ende niet van achteren, *à posteriore*, gelijkmen in de scholen spzeekt: so kom ik eerder niet tot openinge van den Staat des Geschils / dan tegen 't einde van het I. Boek / waar in ik uit so veelerley gevoelens als de menschen dien aangaande ooit te weereld hadden; eindelik de gene die nog heden plaats genomen hebben by de Pzotestanten / in het 22. hoofdstuk open legge / de selve in het 23. met d'andere gevoelens vergelyke / en in het 24. betone / hoe wy aan het onse zyn gekomen / en wat ons daar nu noch by houd. Ik onderzoeke dus den regten oozspzong van het hedendaags gevoelen onder ons / in 't I. Boek; waar af ik dan vervolgens de onsekerheid en ongerymdheid in de dzie anderen tot op den grond ontdekke / en booz ogen stelle. Want in het II. toon ik dat belangende de Geesten; en in het III. boozts in 't gene dat de Menschen aangaat / die men acht dat met de Duivelen gemeinschap hebben. In 't IV. onderzoek ik d' Ondervindinge waar op men sig in beiden meest beroept.

Openinge van het I. Boek,

IN 't eerste ga ik dus te werk. Eerst hebbende den Leser ingeleid tot het geheele werk / waar toe het eerste hoofdstuk dient; so soek ik booz de gansche weereld heen / waar dit gevoelen synen oozspzong uit genomen heeft: en om dat wel te weten / sla ik tyden nochte plaatsen over. Ik merke / dat de sake die ik onderzoeken wil tweeledig is: te weten / van den Duivel / wat hy aan hem selven weet of kan; en van de Menschen / wat se booz syn toedoen weten of verrigten konnen. Doch dewyle 't dingen zyn die de Natuur te boven gaan / of immers die men daar booz houd; en die also tot God behoren: so moest ik mede weten / wat gevoelen dat de menschen van de Godheid hebben; en de Geesten in 't gemein / het zy goeden of quaden; ook de Zielen van de menschen / (mede Geesten zynde) afgescheiden van den lyve booz den dood. Dit alles soek ik na / eerst in oude / en daar na in niewe boeken / van allerleye volkeren / godsdienst en gevoelen: die ik echter / so als nu de weereld is / in Heidenen / Joden / Mahometanen / en Kristenen onderscheiden wil.

Dan

Van de Heidenen beginnende / ga ik eerst tot de ouden / zijnde meest de Grieken en Romeinen / uit de griekſche en latijnſche boeken ons bekend; in 't 2. 3. en 4. hoofdſtuk: want van andere volkeren en landen zijn seer weinig oude hiſtorien tot ons gekomen. Daar in vind ik / wat sy doe van God geloofden / en van de Geesten die geen God noch menſchelijke Zielen zijn; als mede van den ſtaat der Zielen na den dood: en wat voor middelen sy ook gebruikten / om door tuſſchen komen van de Geesten / te mogen weten en te mogen werken dingen die de Natuur te boven gaan.

Daar na tot deſe tijden overgaande / doorſoek ik de geheele weereld in het Heidendom: eerſt van Europa / in 't 6. daar na van Aſien in 't 7. en 8. voorts in Africa in 't 9. en eindelijk in America in het 10. hoofdſtuk van het ſelf de boek.

Hier uit bevind ik nu / en betoon in 't 11. hoofdſtuk / dat die oude (ſo als ook de hedendaagſche) Heidenen / ſonder de Schrifture / gedachten hadden van een opperſte Godheid / alles magtig: dog met een van mindere Goden / by de Grieken meest al Daimones en Dæmonia, voorts ook Goden / ende heden by de Heidenen mede dus / en anders ook genaamd; die de Weereld elk hun deel regeeren / der menſchen ſaken by en op den name van den Oppergod beſtieren / ende als Middelaars tuſſchen beiden zijn. Die ook omgang met de menſchen hebben: en dat deſe daarom ſaken de Natuur te boven gaande door deſelve weten en verrigten konnen; welker eerſte Waarſeggers / en de laatſte Toveraars genaamd zijn. Over ſulx word alles / daar men geene reden nochte oorſaak af en wiſt / aan die Dæmones of Ondergoden toegeſchreven.

De Zielen van de doden worden by hen mede onder de Dæmones gerekend: en na dat sy wel of qualik op der aarden ſig gedragen hadden / of na dat den menſchen goed of quaad bejegent; aan den eenen dit / den anderen dat toegeſchreven; en alſo die Dæmones of Ondergoden in goeden en quaden onderſcheiden.

Van d'enkele Heidenen / die den waren God noch ſijnen Dienſt niet kennen / ga ik over tot de genen die de H. Schrift te bate hebben. Welker eerſte zijn de Joden; die God langſt gekend / en ſijn Woord aldereerſt in de ſchriften van 't Oud Teſtament ontvangen hebben: en daar uit geleerd / dat de Zielen van de menſchen wel onſterflijk / maar alſulke Dæmones of Ondergoden niet in weſen zijn; dat God alleen de Weereld door hem ſelf regeert; ende niemant ietſ kan doen / of weten / dat de kragten der Natuur te boven gaat / dan door God alleen. Maar ik merke daar beneven aan / ſo als 't Jodendom ſedert Chriſtus tijden is geſtelt geweeſt / en op heden nog beſtaat; dat het veelſins met het Heidendom vermengd / of ten minſten bevlekt is / en dat daar uit mede onder hen vele bygelovigheden / Waarſeggerijen en Toverplegingen ommegaan. In 't 13. cap.

Daar op toon ik dat de Mahometanen / mede een God gelovende / met geſchapene Engelen / goeden en quaden / en den Duivel aller hoofd; doch voor Chriſtus / en de boeken des niewen Teſtaments mede plaats makende /

ende onder tusschen 't Heidendom daar onder mengende: oversulx mede met sodanige gevoelens ingenomen / en tot diergelijke Wikkerijen en Toveroefeningen genegen zijn. in't 14. cap.

Van Joden en Mahometanen / als een tweederleije middelslag tusschen 't Heidendom en Kristendom / overgaande: so onderscheid ik dan de Kristenen / na dat de tijden waren; voor / en onder 't Pausdom / en daar na. Dus bevind ik / dat den eersten Kristenen / na der Apostelen tijd / nog al min of meer van 't Heidendom en Jodendom heeft aangehangen; 't welk alkenxkens toenam / en ten laatsten met het Pausdom op het hoogste reesde: so verre / dat den Engelen en Zielen der verstorvene menschen; maar voornamelik den Duivel al die wonderlike dingen toegeschreven zijn / die de Heidenen den Daimones en Ondergoden eigen maakten. in 't 15 -- 21. cap.

Doch tusschen beiden merk ik aan / dat in d' oude Kristenheid de Manicheen zijn ontstaan / die veel van 't heidensch weder invoerden / en den Duivel byna Gode gelijk magtig maakten: en dat hun gevoelen ongevoelig enig zaad / tot op heden / onder 't Kristendom gelaten heeft. in't 17. cap.

Maar nu dan komende tot onse tijden / en de leere van de Protestantsche Kerken; waar onder ik beneffens d'onse / die men Gereformeerde noemt / alle de genen die van 't Pausdom afgeweken zijn begrijpe: so bevind ik / dat hoe verder wy van 't Pausdom af wijken / hoe minder wy ook van die dingen houden / die hun opsigt op den Duivel hebben. Oog dat sommige de gronden van de protestantsche leer / haar onderscheid van 't Pausdom / na behoren niet besiende; met den Duivel veel gereeder zijn / dan andere die daar wat meer op letten: om hem lichtelik alsulke dingen toe te schrijven / (en desgelijx den genen die sy ook geloven dat met hem gemeinschap hebben) welke de Natuur te boven gaan. in't 22. en 23. cap.

Daar uit besluit ik dan voor 't laatste / alles met een ander vergeleken hebbende / dat het gemeen gevoelen / 't welk noch heden onder ons in swange gaat / oorspronkelik afkomstig is van 't Heidendom. Niet dat hen de regte Steden suiverlik te werk gesteld / tot die gedachten heeft gebragt: maar dat de Heden qualik gebruikt of misleid / en met schijn van godsdienstigheid benevelt en bemanteld / sonder 't licht der H. Schrifture / die gedachten heeft gebaard / onderhouden en gevoed. Dat het ook de Kristenen uit de Schriftuur niet eerst gehaald hebben / toon ik door die reden: dat de gene die de Schrift wel minst verstaan / van die dingen 't meest geloven; ende also reeds in dat gevoelen zijn / dat de Duivel sulken grote magt heeft / eer sy de Schrifture lesen; ten minsten / eer sy die eens onder soeken.

Dies geef ik ook daarna den Leser in bedenken: of wy vele dingen dien aangaande op die wijse in de Schrift wel souden opvatten / indien wy niet alreeds te voren / en van kinds been af / met dat gevoelen ingenomen / ende door gewoonte al bevestigd waren? Immers daar leit nu een vooroordeel; men gelooft dat het so is: en dan valt het ons gereed / de Stedenen of Schrifture tot behulp te nemen; en voorts te geloven / dat die ook so leeren. Te

meer /

meer / alsowy d'eerste uitleggingen der Schrifturr / en verklaringe van saken daar in begrepen van die oude Leeraars hebben: van welken ik in't 15. hoofdstuk aangewesen hebbe / hoe sy d'een meer / d'ander min / met verscheidene heidensche lessen en gevoelens ingenomen waren; welke so ten eersten niet gemerkt zijn / dat aanleidinge tot alsulke uitleggingen gegeven hadden. Dit is den inhoud van het 24. hoofdstuk en't besluit des eersten Boeks.

Uit al't voorseide is dan wel te sien / datmen dit deel van mijn werk niet so onnut moet achten / als het schijnt dat wel de meesten doen: mitsdien datse't I Boek niet eens of naawelyx en raken / als historisch zijnde; ende nemen't al ten eersten opsigt tegen't tweede. Want so ik my enigsins op de timmering mijns eigenen gebows versta; het tweede is gegrond in't eerste / volgens dat bewijs / dat ik by gevolg in't 24. hoofdstuk daar uit wettelik (so ik wel meen) getrokken hebbe. Is't anders? dan mag ik met reden wel verwonderd staan / hoe dat niemant van so veele die mijn twede boek so vinnig lasteren / en het eerste laten voorgaan / tot op dese ure toe gemerkt heeft; immers weinige sig daar af ietwes hebben laten blijken. 't Is al verloren werk watse doen / het tweede boek te wederleggen / so sy't eerste laten staan. Maar mijn oogmerk en mijne oorze niet beseffende / 't welk den waren onderzoekers van de waarheid eerst betaamt; mits dien dat hen in't twede deel so veel dingen na de letter opgenomen tegen zijn: so tasten sy ten eersten daar op toe; als d'ongeoefende disputeerders / die't Besluit (als hen meest tegen zijnde) ontkennen / en de Voorstellingen overslaan / daar't Besluit nogtans op rust. 't Is ook niet wel gedaan, dat over d'eene helft mijns werks geoordeeld is / en niet gewacht tot dat het in't geheel was uitgevorgt. De tijd en hadde sulken haast niet eens: alsso ik genen tijd verloren soude hebben laten gaan / om d'andere twee deelen te doen volgen / en haddemen door veel gemaakte moeilikheid my daar in geen belet gedaan. Men kan so klaar niet sien / waar iemand eindelik na toe wil / so lang als hy noch maar ten halven wegen is. Nu sal de Leser alles by malkander / en't lichaam eerst in sijne volle leden sien.

Gemeen berigt aangaande de twee naastvolgende Boeken.

Ik heb hier over't II. en III. Boek eerst iet voor af te seggen / eer ik van ieders inhoud in't besonder spreke. Dat is aangaande de maniere van verhandeling / die ik in't onderzoeken van de sekerheid en waarheid deser dingen achtervolgens plege. So iemand op dit alles dat voorschreven is behoorlik lett / die sal wel haast bemerken / hoemen my t'onregte na geeft / dat ik ene niewe stelling uit mijn hoofd versiere / daar ik als dan de Reden en Schrifturr na buige; of dat ik self de Reden tot een rigtsnoer neme / om de Schrift daar na te schikken. Want de Leser siet wel / dat ik nog niet eens op sulken grond of stelling ben bedagt geweest / om daar op te bouwen: maar alleenlik onderzocht heb / overal / de ganschе Weereld / en den ganschen tijd des Weereldts door; waar de regte grond van sulk gevoelen / als ik nog eerst on-

derſoeken will / te vinden zy. Want dien moetmen weten ſalmen te regt oor-deelen / of een gevoelen of gebruik op goede reden ruſt of niet. Nu en heb ik ook die veelerhande Heidenſche / Joodſche / Mahometaanſche / oude en niewe Kriſtelike / Roomſche en Onroomſche gevoelens / leeringen / en ge-bruiken / niet opgeſocht / om die dus ofte ſo uit te leggen / ofte verdedigen / of te weerleggen: maar om die te beſien en te vertonen ſodanig alsſe zijn; ſon-der daar mijn oordeel af te ſeggen / of enig bewijs daar voor of tegen in te brengen. Welken ongemeenen arbeid niemant lichtelik ſal ondernemen / dien 't niet om de waarheid is te doen. Ik ben dus verre dan nog ſonder grond / die een Protestantſch Kriſten ben; die nog Paapſch / nog Joodſch / nog Heidenſch weſen will: vind ik anders geene vaſtigheid / ſo laat ik varen alles watmen van de Geeſten in 't gemein / of van den Duivel in 't beſonder ſeit.

Maar ſchoon ik den beſonderen grond nog niet gevonden hebbe; welken my het Pausdom / Jodendom nog Heidendom / als ſodanig aangemerkt / niet geven konnen: ſo heb ik echter eenen vaſten bodem met die alle / en nog enen tweden met een deel van hen gemeen. Het eerſte is de Reden / die allen menſchen tot een licht verſtrekt; ſo verre alsſe ſuiver is / met voorvoordeel nog hertstogten niet belemmerd nog benevelt. Het ander is de Schrift / van God ingegeven: maar insgelyks ſuiver / in haar ſelf; ſo van ons ingeſien / als of wy nooit de Schrift geleſen hadden: ende alſo buiten alle menſchelijk voor-oordeel / van vertalinge uit het Hebreewſch en Grieksch / daar die oorſpron-kelik in beſchreven is / en van d'uitleggінge der Leeraars / oud of niew. Deſe twee ſtaan d'eene onder d'andere niet: maar eigentlik nevens malkanderen. Het is van Filo den Jode eerſt bedagt / dat hy / genegen om de Schrift alle-goriſch uit te leggen; en met dat van Paulus / 't gene hy van Sara en van Hagar ſchrijft / Gal. 4: 22. niet te vreden zijnde: dat onderſcheid van Vrow en Dienſtmaagd op de Schrift en Reden bragt; ſeggende daar door beteikend te zyn / dat de Filoſofie en 't natuurlyk vernuft onder de Schrifture buigen moet. Zedert is dat ſpreekwoord in de monden onſer Schriftgeleerden als beſtorven / en na dat het Filo eens geſeid heeft / als een vaſte regel in de God-geleerdheid aangenomen.

Maar de waarheid is / dat de Reden voor de Schrift moet gaan; om dat de Schrift de Reden voor uit ſtelt: ik ſegge de geſonde Reden; aan welke ſig de Schrift moet openbaren / en doen blijken datſe is van God. Daar na ſtaat de Reden nevens de Schrift; als van dingen ſprekende daar de Schrift af ſwijgt: en de Schrift ſtaat neffens de Reden; alſo ſy ons geheel wat anders leert / en dat het onderſoek van ons verſtand niet onderworpen is. Eindelik ſo is 't nogtans / dat de Schrift boven de Reden is: niet als Vrow en Meeſte-reſſe / (want ſy ieder hare onderſcheidene huishoudinge hebben) maar als ene die van hoger adel / en van groter middelen is: alſo ons God daarinne open-baart het gene nooit van menſchelijk verſtand begrepen was. 1 Kor. 2: 9. Nogtans gebeurtet wel / dat ſy malkander op den weg ontmoeten / ofte in een huis te ſamen komen; en alſo malkanderen de hand wat leenen: doch

beyde als vyze luiden; alleenlik met dat onderscheid / dat de Reden als de minste / altyd eerbiedigheid aan de Schriftuur bewijst. Wanneer dan word geseid / dat een Kristen sijn verstand onder Gods Woord moet gevangen stellen: dan word het verstand aangemerkt so als het is / met die benevelinge en besmetting die ons aankleeft; ende in aansien van die dingen welke boven ons begrijp zijnde / ons in Gods Woord geopenbaard worden / en te geloven zijn so als de Schrift dat seit / al begrijpen wy niet / hoe. Maar niet / dat wy het so geloven moeten als 't ons de menschen voorstellen; met hunne vertalingen en uitleggingen / die op vele plaatsen seer verscheiden zijn. Gods Woord dan oorspronkelik aan genemen / so als 't van God is afgekomen / ende nog van genen mensche dus of so verklaard: en de Reden / niet so als ons die eerst aangekomen / en met voorooordeelen en herstogten belemmerd is; maar daar af gesuiverd door den self den Geest / die de Schrift heeft ingegeven. Dat zijn de beide grondbeginselen van opregte kennisse in natuurlike en geestelike saken.

Dog daar in is egter nog dit onderscheid: dat de Reden is de grond en regel van de kennis der natuurlijke dingen: van welke de Schriftuur niet handelt om ons te leeren / maar daar af alleenlik spreekt / als van dingen ons in hunnen aart bekend; om daar af behalven 't burgerlijk / ook een goed gebruik in 't geestelijk te maken. Maar in saken van de saligheid is Gods Woord alleen de grond en regel van geloof en leven; sonder dat de Reden iets daar by kan doen / of daar af neemen of veranderen: dan sy heeft nogtans hier tweederley gebruik. Het eerste is / dat sy de Schriften proeft / die men seit van God te zijn; offe uit de kennisse die de mensch natuurlik heeft van God / de merktekens van die godlikheid vertonen: en daar na / datse uit den sin der woorden moet verstaan / wat het zijn voor leeringen / die ons daar in ter saligheid beschreven staan.

Daar by komt dan nog / dat Schriftuur en Reden in malkanders saken onderlinge hulpe aan malkander bieden. Want so de Schrift op geen natuurlike dingen spreekt; also sy egter nooit en liegt: so moet de Reden leeren / hoe men daar de Schrift / na vereisch van de natuur der saken / sal verstaan. So is 't met de beschrijvinge van den loop en 't ligt der Sonne in den 19. Psalm; en dier gelijke plaatsen zijnder veel. Of komt ons in de Natuur iets voor / daar ons eigene onderbindinge ontbreekt / om daar af te oordeelen; en 't op de geloof weerdigheid van iemants beter weten aan komt: so kan ons de Schriftuur somwijlen ook van sulke saken iet berigten. Sodanig is de vroege en spade regen, in het Joodsche land; Jer. 5: 24. de seldsaamheid des regens of te onweers in die landen in den oogst; 2 Sam. 12: 17. en de kragt van den oosten wind op de kusten van Asien en Palestina / in de middellandsche Zee; Psal. 48: 8. en dier gelijke meer. Dog 't voornaamste is; dat ons self de Schrift van saken de Natuur belangende onderrigt / die te verre van de reden af zijn omse te bereiken. Sodanig is 't begin van alle dingen / door Gods ommiddelijke scheppinge uit niet / en besonder van den mensch: als mede d'oorspronk van de duisterheid / en verkeertheid / die de Reden of 't

Ver-

Verstand / in so verre als het nog gesond is / aan sich self bespeurt.

Dit zijn de algemeene gronden die ik onderstelle / in dier voegen datse niemant / van wat sonderling gevoelen hy mag zijn / my ernstelik betwisten sal: waar op ik na de waarheid van die dingen ondersoeke / daar ik in 't eerste Boek getrouw verhaal van doe / wat allerhande menschen daar van seggen en gevoelen. Maar geen besondere gronden heb ik voor my selven uitgedagt: veel weiniger dat ik de Heden of Filosofie boven de Schrifture stelle. Maar die slegs mijne schriften leest gelijk 't behoort / sal daar het tegendeel so klaar bevinden als den dag. Want ik bemerke dit geschill / gelijk ook dat van de Kometen / daar ik de self de oorze volge / (wonder datmen 't daar niet heeft gesien) tweeledig aan; eendeels tot de Natuur / anderdeels tot de Schrifture behorende. Ik begin derhalven van de Heden / als de minste; om in de Natuur te soeken / als in de laegste schole / wat ons die tog suiverlik van God / van de Geesten / en besonderlik den Duivel / leert. Want mitsdien dat de Heidenen so veel met de Geesten op hebben; ende nogtans uit de Schrift / die sy niet en kennen / daar af niets te wete zijn gekomen: so had het reden / dat ik onder soghte / wat daar af op ware Heden is gegrond: en daar uit op genomen / of van elders aangenomen moeste zijn. Maar dewijl het weinig is / het gene ik na een grondig onderzoek so diep als ik konde komen / daaruit hebbe konnen halen: so ben ik (als in d'onderschool nu uitgeleerd) met het 8. hoofdstuk van het II. deel / tot de Schrift / den hoogsten Meester / opgegaan. En gelijk ik in de 7. eerste kapittelen / in de Natuur verkeerende / de Schrift geheel daar buiten late; om te bevroeden / hoe verre 't menschelijk verstand / sijne kragten inspannende / door sig self alleen kan komen: also laat ik ook de Heden staan / so haast als ik in 't heiligdom van Gods onfeilbaar Woord getreden ben.

Wel te weten: ik laat de Heden staan / so verre als sy ten grond of regel strekken soude / om de Schrift uit leggen: maar niet als een middel om 't verstand der Schriften na te speuren; want dat mogt ik niet voorby. Sonder de Heden of 't Verstand mede te nemen / soud ik maar een beest by God zijn; die tot geen beesten spreekt / maar tot redelike menschen. De Heden kan alleen in hare saken voortgaan / sonder de Schrifture: want de weetenschappen en de konsten worden uit de Heden / ende door de Heden nagespeurd; dat is / de menschе stelt daar in sijn eigen verstand te werk / en heeft daar toe geen onderrigting uit Gods Woord / en hy behoeftse niet. Maar tot hoger saken / die Gods wille tot der menschen saligheid betreffen / is de Schrifture van noden / als de grond waar op de sekerheid berust: Dog de Heden moet hier mede gaan / om / onder het geleide van Gods Geest / den sin der Schriften te verstaan. En so moet ik dan mede / in dat tweede onderzoek des tweeden deels / daar de sekerheid der kennis op de Schrifture alleen aan komt / de Heden egter so ver mede nemen / datse my helpt onderzoeken wat de Schrift ons seit. Niet so als ik begrijpe dat de saken zijn: maar ik moet nogtans begrijpen dat de Schrift seit / dat het so is; al en begrijp ik niet / hoe dat het is.

Maar

Maar hier ligt nu wel meest de knoop: elk roept vast dat de Schrift het seit / om dat hy 't self also verstaat; en dan valt hem die sin gemakkelik toe / (wanneer het meer als op eene wijse kan verstaan worden) die met sijne bevatting best over een komt. Of hy heeft / sonder genoegsaam onderzoek / een gevoelen aangenomen / waar af hy nader uit de Schrift wil onderwesen zijn: so helt hy dan reeds na die kant / en kan die schrift met schijn daar heen getrokken worden / waar over 't onderzoek dan valt / hy doet daar toe sijn best. Dus meent hy dan / dat hy nu self de Schrift al tot bewijs van sijn gevoelen heeft / om dat die schijnt te seggen 't gene hy wil dat se seggen sal. Gelijk wy sien / dat ook de pleiters beider sijds de wetten so verklaren / die sy agten dat voor hunne sake zijn; ende also oplossen die hen worden voorgeworpen / dat sy altijd schijnen regt te hebben.

Maar nu is 't gemeen seggen / dat ik self so doe / als ieder een in anderen berispt. Maar de waarheid is / dat sy die my dit nageven daar aan selve schuldig zijn: en dat se my so vele plaatsen anders siende uitleggen / dan sy door eigenhelligheid tot den gemeenen sin gewoon zijn te doen; terstond in de gedagten komen / dat die verandering in my uit gelijke oorsaak moet ontstaan. En dit is de ware reden / waarom dat se seggen / dat ik de Schrifture verdraaije. 't Is de Schrifture niet die ik verdraaije; maar hunne uitleggingen / daar ik niet aan gebonden ben. Neen: maar ik hebbe / seggense / ene onderstellinge die valsch is; en daar na schik ik dan de schriftuurplaatsen / om die so te doen verstaan / als met mijne valsche stellinge over een komt. Hoe behandel ik de H. Schrifture dan / dat ik die so daar na schikke? Van ieder stuk is 't nodig dat ik wat beschheidelikker spreke.

Mijn grond dien sy seggen dat ik onderstelle / is / dat een geest op geen lichaam, of op andere geesten sonder lichaam werken kan. Dit is de gemeene sang / dat seit Bekker: en het word so sterk geseid / dat het vrienden self geloven: want het komt my nu noch alle dagen voor. Dit is al wederom een sterk vooroordeel / dat d'een van den anderen overneemt / en daar mede sig begeeft aan 't lesen van mijn Boek. Niet geheel / van voren tot agteren / gelijk 't behoort: maar hier wat en daar wat; insonderheid op sulke plaatsen / daar d'een den anderen op wijst / als zijnde de gene daar ik over de werkingen der Geesten disputeere. Maar van de genen die met opmerkinge mijn werk doorlesen hebben / heb ik seer weinige gevonden die 'er dat van seiden; dan wel (gelijk het waar is) het tegendeel. Ik beroepe my op alle die 't doorlesen hebben / dat se my eens tonen sullen / waar ik stelle / en dat als den grondslag mijns gevoelens van den Duivel / dat een Geest op geen lichaam, nog op andere geesten werksaam is. Van waar komt my dan evenwel dat seggen / dat so sterk en algemeen is / en daar de meeste twistinge uit ontstaat? Uit het vast en algemeen vooroordeel / daar de gemeene uitlegginge der Schriftuurplaatsen in desen op berust: dat een Geest als geest; en daarom te meer dewijle hy een geest is, op alderhande Lichamen, en op andere Geesten sonder lighaam werken kan. Hier van eisch ik nu bewijs: en om dat hem die eisch seer onverwagt en ongewoon voorkomt / daar sy nooit seer op bedagt waren;

ſo nemen ſy dat voor ontkennen. Maar eer ik mede ſulken grond vaſt ſtelle / daar gemeenlik niet aan getwijfeld word; ſo onderſoek ik eerſt de reden / daar ſy ſulk gevoelen ſelf op veſtigen / of zouden moeten bouwen / na 't begrijp dat ſy van de Geeſten hebben.

Ik ſegge / na 't begryp dat ſy van de Geeſten hebben, te weten die van onſe Zielen onderſcheiden zijn. Want het zy datſe den aart derſelven / na den ſtijl van Des Cartes / netter dan wel andere van een Lichaam onderſcheiden; of datſe grovelik iet lichamelijx aan deſelve toepaſſen: beidegaar nogtans komenſe daar op uit / dat ſy de werkſaamheid na buiten / het zy op geeſten of op lichamen / onder 't eigen weſen van de geeſtelike natuur begrijpen; ende in het denkbeeld ſluiten / datſe daar af maken. Hoewel de eerſte anders geenen grond dan Gods believen ſtellen / waar door ſy op het een of 't ander lichaam werken; ſelf de ziel ook op haar eigen: niet dat God iets in het weſen van den Geeſt geſteld heeft / dat alſulke werkinge te wege brengt. Waar door ſy ook het Lichaam / in plaats van het als een noodſakelijk / of ten minſten bequaam werktuig van den Geeſt aan te merken; veel meer als tot hinder agten te verſtrecken / aan de vrye en kragtige werkinge van de geeſtelijke nature. Hier van is 't datſe verſcheidelik tegen my roepen: d'een dat de Carteſiaanſche Filoſofie my verleid heeft / en datter dit de brugt af is; om ſo die Filoſofie ſwart te maken: d'ander / die met dat ſelf de voorvoordeel / egter Carteſiaanſch geſind is / ſegt dat ik de Filoſofie van Deſcartes niet verſta. Dog wat ik verſta of niet / ik ſpreke tot verſtandigen: laat die oordeelen wat ik leere.

En alhoewel ik meine in dit ſtuk wel vaſt gegrond te zijn / nogtans beſtaat daar in de grond van mijn gevoelen niet. Ik heb alleenlik dit voor af ſo veel te dieper uitgehaald in 't II. boek / om aan te wijſen dat beneden deſen grond die in de Schrift leit geen te vinden is in de Natuur der Geeſten / die ſy voor onder ſtelt / waar op 't gemeen gevoelen enigſins berusten kan. Derhalven ware 't ſo dat al het gene ik van den aart der Geeſten ſeggen wil / weerleid kon worden; mijn boek ſoude evenwel mijn boek en mijn gevoelen mijn gevoelen zijn.

Beſondere Openinge van het II. Boek.

Ik houde deſe order in mijn II. Boek / dat ik eerſt met de uiterſte ſorgvuldigheid de regte waarheid onderſoeke / en dan 't beſluit op make / 't welk uit de vijf laatſte hoofdſtukken beſtaat. Dat onderſoek begin ik met de Reden / die my daar mede tot aan 't agtſte hoofdſtuk beſig houd; in d' overige 23. niet dan loutere Schrifture.

't Begin van alles ſtel ik in de onderſcheidinge der namen / voor af bepalende / om misverſtand te mijden / wat door Geeſt en Lichaam te verſtaan zy. Dit in 't eerſte hoofdſtuk. Daarna in 't tweede, daar ſpreek ik van GOD: niet alleen bewijſende / dat het gene wy daar door verſtaan niet meer dan een is; maar ook dat de minſte gemeenſchap des weſens tuſſchen hem en 't ſchepſel

sel niet en is. Spinosa spreek ik regtsdraads daar in tegen; en dat veel meer dan iemant ooit gedaan heeft: also men de manier en kragt van werkinge der Geesten die geschapen zijn / uit Gods aldervolmaaktst en onbegrijplijk wesen gewonelik beweeren wil. Dit snijd ik ganschelik af: als een stuk dat ons in desen meest doet dolen. En daarom hegten by my de bewijsredenen niet / van Gods natuur genomen; om te betonen wat een Geest / die sijn schepsel is / en niet meer dan den naam met hem gemeen heeft / werken kan. Uit Gods uiterste volmaaktheid bewijs ik dan verbolgens in het derde hoofdstuk / datter altoos sulke Geesten / als de Heidenen voor Goden ende Middelaars der menschen by de hoogste Godheid houden / niet en zijn: om dat de redenen / die sy tot dat geloof uit Gods volmaaktheid halen / met Gods volmaaktheid strijdig zijn /

Die versierde Geesten aldus aan een kant gestelt / so kom ik tot de genen die wy seker weten datter zijn: te weten onse Zielen / zijnde een deel van ons / en also door eigene bewustheid best bekend. Hier van handel ik in 't vierde hoofdstuk: en bewijse op het beste dat ik kan / d'onsterflikheid der selve / en datse binnen 't Lichaam ook bestaan. En dit haal ik by my selven uit twee gronden op: uit de Reden en uit de Schrift; also de Ziel door beide wegen ons bekend moet zijn. Door den eersten uit bewustheid en bevinding: en door den anderen / dewijl het van den stand der Zielen na dit leven is / daar ons Gods Woord voornamelik van onderrigt. Dog in dit deel myner verhandeling / daar ik alleen met de Nature te werke ga / breng ik de Schrift niet by: in 't volgende en vond ik het niet nodig; om dat het daar een stuk is / daar een Kristen vast op gaat / en dat voor onderstelt / wanneer hy 't stuk betwisten wil / dat ik behandele. Maar wat daar buiten van de Menschen / en allereerst in 't Heidendom versonnen is / dat verwerp ik altemaal / als bygelovig en verdigt: en sulx in 't vijfde hoofdstuk. Dus hebben wy dan sekerlik vernomen sulken Geest die waarlik is / een Lichaam heeft / en met en sonder Lichaam leeft; so wel als d'andere verwerpen / die al de weereld valschelik gelooft.

Maar buiten die gevoelens van het Heidendom / so horen wy nogtans van Engelen vermanen; waar aan sig niet alleen de Kristenen / maar ook de Joden en Mahometanen houden. De vraag is / of men door de blote Reden weten kan / dat alsulke Geesten / geen eigen lichaam hebbende / in wesen zijn. Daar af betoon ik nu in 't sesde hoofdstuk / dat wy met ons verstand / sonder behulp der godlike Schrifture niet verder komen konnen / als om de mogelikheid daar af te sien; maar niet / datser sekerlik zijn. Om die reden vond ik ook in 't eerste niet nodig / na de werkingen sulker Geesten op lighamen / of op andere geesten / onderzoek te doen; dewijle 't spotterlijk schijnt / met het doen van sulke schepselen sig te bemoeyen / die men niet eens weet of wel in de weereld zijn. Waarom ik ook by den eersten druk maar alleenlijk met een woord / dat het §. 7. in 't 6. hoofdstuk was / iets daar van als in 't voorbygaan hebbe aangemeld. Siet so verre is 't van daar / 't geene nogtans alle man vast so opneemt / dat ik myn werk soude gemaakt hebben om

de werkingen der Geesten, op de lichamen en andere Geesten te looghenen: en nog verder/ dat ik op die ontkenning alle mijne uitleggingen der Schrifturplaatsen gronden soude. Maar na dat men my geduriglijk daar over so gequeld heeft: wierd ik eindelijk te rade/ by't herzukken een geheel capittel tusschen't 6. en 7. in te voegen: dat nu dan het sevende, en het sevende het agste is/ en so voort aan. Daar in so mein ik dan te tonen/ dat het bewijs dat men daar van geeft/ niet te passe komt/ en dat het hier aan waar bewijs ontbreekt. Dog dit al/ so veel als de Natuur betreft, en de menschelijke Reden/ sonder hulpe van Gods Woord/ begrijpen kan.

Daar ga ik dan na toe: en bemoepe my vervolgens met de Reden niet/ maar enkel met de Schrift. Eerst soek ik dan na sulke Geesten/ als geseid is/ in de Schrift: en vinde dat die ons deselve onder desen Naam van ENGELEN beteken/ die hunnen dienst van Gods wege ontrent d'andere schepselen/ maar niet hun wesen te verstaan geeft. Des verhaalt ons ook de Schrift der selver Oorsprong in de schepping niet/ nog hoe die af val zy geschied/ waar door een deel der selver al in't begin van God verstoten zijn: Nogtans stelt sy het beide vast. Dit verklaar ik in't agtste en negende kapittel.

Ik soek dan verder uit de Eigenschappen en Werkingen, hen in de Schrifture toegeschreven/ te vernemen/ hoedanig hunne eigentlike natuur/ en vermogen ontrent andere Schepselen/ het zy geesten of lichaam/ zy. Doch daar in komen my de schriftuurplaatsen/ die daar van meldinge doen/ niet anders voor/ dan de gene die aan sommige menschen/ als Profeten en Apostelen/ toeschrijven't werk dat sy gedaan hebben/ in de bedieninge van Gods Wonderwerken: waar uit/ als deselver eigene kragten te boven gaande/ men van hunne eigentlijke nature geen besluit wil maken. Also ook mijns erachtens uit die andere van de Engelen niet. Dit is in't tiende en elfde hoofdstuk.

't Gene uit den Naam of Oorsprong/ noch uit de Eigenschappen en Werkingen niet kan vernomen worden/ dat soek ik verder in de Ordeningen, die der veel in't 12/ 15/ en 19. hoofdstuk des I. Boeks vermeld zijn. Doch bevinde daar van anders niet/ dan dat goede en quade Engelen elk hun hoofd hebben: en dat de Prince der goede Engelen MICHAEL, en der bosen DIABOLOS, ('t welk wy seggen/ DUYDEL) genaamd is. Dit in't 12. cap.

Doch daar mede geef ik't noch niet op: maar overmits de Schrift op verscheidene plaatsen enig besonder Bewind aan d'Engelen toeschrijft; so ondersoek ik die alle/ hoe't sich daar mede toedraagt. En dat eerst van de goede Engelen in't gemein/ in't dertiende hoofdstuk die de Schrift verscheidemaal ten voorschijn brengt; en dat altijd in goddelijke openbaringen aan sijn gelovig volk/ of in d'uitweringe van ongewone wonderwerken en Gods oordeelen aan de menschen; om die te straffen of te verlossen. Doch die alle komen my/ na gedaan onderzoek niet anders voor/ als de heilige mannen in Gods dienst en wonderwerken/ die sy door geen eigen kragt en deden; en overzulx en vind ik mede daar in niet/ waar uit men van de eigene kragt en werkinge der Engelen verseekerd onderrigt kan zijn.

Vervolgens ga ik de voornaamste plaatsen wat besonderlijker onderzoeken; en so van die mannen spreken / die met hun drie aan Abraham / en twee daar van aan Lot verschenen zyn: Gen. 18. en 19. en die historie naawkeurig overwegende / en met andere leerstukken uit de H. Schriften vergelykende; so bevind ik / dat die Engelen, dat is Gesanten / mannen waren / gelijkse hieten. Niets evenwel vaststellende wat door den Engel van Gods aangesigte, die Israël door de woestyne heeft geleid / Exod. 23. en d' Engelen door welken God de Wett op Sinai bestelde / te verstaan zy: so geef ik enige bedenkingen op / uit vergelykinge van de plaatsen der Schrifture / die de maniere van die godlijke leidinge des volx in de woestyne melden. in 't vijftiende kapittel.

Ik ga dan verder in 't sestiende; onderzoekende het gene in de Schrift van Engelen gesproken word / als opsigt hebbende over sekere Personen / Volkeren en Landen: ende alles onderzocht hebbende / besluit ik het 'gene vele veelsins daar af ooit of ooit geschreven hebben / in de Schriften niet gegrond is; om dat se op die plaatsen / daar men sulk gevoelen uit beweeren wil / niet anders dan figuurlijk spreekt.

Van de goede Engelen overgaande tot den Duivel, en de verdere bose Engelen: also die naam so wel aan bose menschen als aan dien bosen Geest gegeven word / ja den menschen alder eerst gegeven is: als zynde anders niet te seggen dan een lasteraar: so onderzoek ik / op wat plaatsen men gevoegelijk dat hoofd der bose geesten / of wel bose menschen kan verstaan / in 't seventiende, achtiende, en negentiende kapittel. Maar in 't onderzoeken van de plaatsen die die men doorgaans op den Duivel past bevind ik / dat in sommige van die 't woord / Satan af Diabolos, in andere het meergenoemde *Daimoon* of *Daimonion* staat: en dan noch verscheidene benamingen voorkomen / op verscheidene plaatsen der Schrifture / die men gewoon is op den Duivel toe te passen. Des onderzoek ik dan met alle neerstigheid / wat daar van wesen mag. Besonderlik den Val des eersten / en de Verzoekinge des tweeden Adams; van welke beiden ik in 't twintigste en een en twintigste hoofdstuk spreke. Andere plaatsen / daar de Satan in genoemd word komen my wat anders voor; van welken ik in 't 23. 24. 25. hoofdstuk handele. Daarna ook van *Dæmonia*, en die men noemt Beletenen, in 't 26---30. hoofdstuk: en eindelik de plaatsen daar noch Duivel noch *Daimonion*, maar geheel andere namen staan in 't een en dertigste kapittel.

Also dan het voornaamste werk / den Duivel in de Schriftuur toegeschreven / in den Val der eerste menschen / en den strijd des Saligmakers in de Woestyne word gesteld: so maak ik daar mijn werk wat nader af; om te sien / of daar uit de kragt en wyse van des Duivels werking ontrent den Mensch kan worden nagespeurd. Doch bevind het verhaal van 's menschen val by Moses / so door een gesprek met ene Slange uitgebeeld: dat daar in niets geseid word / waar uit men mag besluiten / dat de Duivel self onmiddelik op 's menschen Ziel en Lichaam werken kan. Daar laat ik het dan by. Want die hier seggen / ja: en hoe hy anderzins den menschе tot den val gebragt kan

hebben; die maken sich dan schuldig aan dat gene dat sy my te laste leggen: als dat se reden willen hebben / en ook geven / hoe 't geschied zy; of die hen dat weigert / niet geloven dat hy het gelooft.

De Versoekinge des Heeren door den Duivel ondersoekende / so sta ik toe / dat die Versoeker is de bose Geest: hoewel gelovende / datmen den letterlikken sin mag houden / indien men stelt dat een boosaardig mensche daar so word genaamd. Maar van den bosen Geest verstaan / betoon ik / dat d'historie na de letter genomen zynde / verre van bewijsen 't gene daar in word gesocht / veel eer het tegendeel daar uit te halen is. Maar aangesien datmen dan wil / dat ik sal seggen / hoe ik 't self versta: so neem ik het door een Gesigt.

Men heeft geen regt / van my te eischen dat ik op dese en andere plaatsen van de Schrift / daarmen gemeenlik groot bewijs uit meent te halen / door dat gevoelen dat ik hier in twijfel trekke; deselve juist in alle deelen sal verklaren / hoe ik se self versta / insonderheid dat van den Val der eerste menschen in het Paradijs / en dit van de Versoekinge des Heeren inde Wildernisse. Want myn oogmerk en was daar anders niet / dan slechs te ondersoeken / of daar in / so als het na de letter word verhaald / de kragt lag van 't bewijs / tot sulx als men daar uit besluiten wil; dat is / de list en kragt des Duivels / om te werken op den mensch: De saken self uitvoerlik te verhandelen / vereischt wel een besonder boek / 't welk ik daar af ook niet beschroomd ben uit te geven / wanneer my God daar toe den tijd verleenen wil.

Op andere plaatsen der Schrifture / toon ik door een grondig ondersoek / dat daar geen bose Geest / maar bose menschen; of Gods werk ende niet des Duivels in betekend zy / hoewelmen die gemeenlik sonder twijfelinge op den Duivel past. Besonderlik dat het een mensche was die David porde om het volk te tellen / in 't twee en twintigste kapittel: en in het drie en twintigste dat het verstand van Michaël en van den Duivel daar hy mede twistede / op heden ongewis en duister is / sulx alle Schriftgeleerden hier bekennen; en dat het daarom mede niet bewijst: insonderheid / indien men stelt / als sommige geleerden toestaan / dat die Duivel maar een mensche was. Den waarseggenden Geest Hand. 16. betoon ik dat met geenderlepe reden op den Duivel word gepast; in 't vier en twintigste hoofdstuk. Self die beroemde plaats van Job / die elk gereed heeft om de magt des Duivels te bewijsen / omstandiglik ontleed / betoon ik / dat den Duivel 't allerminste werk niet toeschryft in de plagen / die den vromen man door Gods besondere voorsienigheid getroffen hebben. Des Satans vuist slagen aan Paulus stell ik / gelyk den twist met Michaël / dat als onseker geen bewijs en geven. En dit in 't vijf en twintigste kapittel.

Nu aangesien dat doorgaans de Besetenen tot een bewijs van 's Duivels groot vermogen op den mensch genomen worden; en datmen in de Evangelien so veel van bose Geesten / door den Heere Jesus uitgeworpen leest: so breng ik vijf hoofdstukken toe met sulx ten grondigsten te ondersoeken. Bevinde dus / dat nergens 't woord *Diabolos*, waar van wy seggen Duivel, maar

maar altijd *Daimoon* in ſodanige gevallen wordt gebruikt: in 't ſes en twintigſte hoofdſtuk. En dat het de gewoonte was / de ſwaarſte ſiekten / ſonderlinge die van 't hoofd / den Daimons toe te ſchrijven / of die ſo te noemen / in 't ſeven en twintigſte dat Chriſtus de gewoone ſpraake nooit veranderde / noch alle dolingen terſtond weerleide / in 't acht en twintigſte en dat alſo 't uitwerpen van dæmonia (niet eigentlik van Duivelen) was ene wonderkragtige geneeſinge van ongeneeſelike qualen. In 't negen en twintigſte en dertigſte kapittel.

Daarna gekomen tot die plaatſen der Schrifture / daar de naam van Duivel, ofte Satan, noch van Dæmon ſelf niet ſtaat; maar Overſte der weereld, en der magt des luchts, Vorſt deſer eewe, Overheden, Magten, Geweldhebbers, en ſo voorts: ik toone datter niet de minſte reden is / om die den Duivel toe te paſſen; maar dat de ſtijl van ſpreken in de Schrift ons leid / om ſeker ſlag van menſchen by die namen te verſtaan.

Uit alles dat my door dit onderſoek gebleken is / bevind ik my genoodſaakt te beſluiten: dat de Schrifture / ſonder voorvoordeel in den grond beſien / aan den Duivel ſulken magt en werkinge niet toeſchrijft / als Overſetters en Uitleggers / voor af met dat gevoelen ingenomen / in hem erkennen. Dit werk is my in waarheid hard en moeijelijk gevallen / alſo ik ſeer ongaerne mannen van beroemde gaven tegenſpreke / of d'Overſetters beriſpe; daar by wetende / dat de menſchen doch altijd meeſt achten die ſy niet gekend hebben / en dat een Profeet alſo weinig geacht is in ſijnen tijd als in ſijn land. Hadde derhalven in 't begin ook voorgenomen / de meeſte Schriftuurplaatſen voor by te gaan / daar ik my genoodſaakt vonde van de gemeene uitlegging af te wijken. Maar ſiende dat mijn werk dan kreupel voor den dag komen ſoude / ende my die ſo bekende plaatſen namaals tegengeworpen worden; daar ik dan evenwel op antwoorden moeſte: ſo heb ik my ſelf daar in verwonnen / dat ik / regt door zee gaande geenen ſlag ontweken ben. Ondertuſſchen ſal my niemant aanwijſen / dat ik enige der ſchriftuurplaatſen uit den grond der Reden of des natuurliken verſtands / of van enige mijne onderſtellinge (ſo als men ſeit) dat een Geeſt op een Lichaam of op andere geeſten niet en werkt / heb opgeloſt. Ik hebbe daar in geen andere dan gewone middelen gebruikt / die de taalkunde leert: overſulks is geen beſchuldiging onregtmatiger / dan de gene die men my in deſen doet.

In gevolge van dit alles: die dingen / welke doorgaans van des Duivels groot verſtand / en magt en werkinge / van ſijn ſpoken door de weereld / van ſijn meeſterſchap / en van ſijn Koningrijk / als tegen dat van Chriſtus aangeſtelt; met den ganſchen draad der H. Schrifture / de gronden onſer Godgeleerdheid / en de regelen van een godſalig leven vergelijkende: ſo beſluit ik verder / dat ſulks alles niet alleenlik daar in niet gegrond; maar ook wel duidelik / (wanneer men wel op de gevolgen let) daar tegen ſtrijdig is. En hier iſſet dat ik eerſt begin te diſputeeren / ende voorts uit redenen / ſo van Schrifture als Reden iets te ſluiten: na dat al het voorgaande / ſo van Schrifture als Reden / heeft gediend tot onderſoek van ſulke middelen en we-

wegen / waar door men aan het regt verstand der saken / die den Duivel eigentlik betreffen / soude moeten komen. Het is dan niet te doen met dit of dat geschill over 's menschen val / de Engelen die Abraham verschenen zijn / die met Jakob worstelde / de versoekinge des Heeren in de wilderniſſe / den Satanas die David porde / en die Job so plaagde / of dier gelijk het gene maar ter zyden by komt: maar dit is de hoofdsake / hier moestmen op aanleggen; en sien dan / waar de Duivel op het laatste blyven sal.

Dit betoon ik in de vijf laatste kapittelen: ende schroom ook in drie eerste van die / te weten in het 32 / 33 / en 34. hoofdstuk niet / de Reden mede tot behulp te nemen; na dat ik van te voren al hadde aangewesen / dat de Schrifture van dese dingen swijgt: Te weten / ik betone eerst in 't twee en dertigste, dat de verschijningen der bose geesten tegen de gesonde Reden strijdig / en uit Gods Woord gansch niet bewijslijk zijn. Daarna in 't drie en dertigste, dat des Duivels Kennisse, het zy in natuurlike / het zy in borgerlike, het zy voornamelik in geestelike saken / onse saligheid betreffende / niet met allen is van 't gene men daar af gelooft. Op deself de beide gronden van Schrifture en Reden ga ik verder dan bewijsen / dat des Duivels Koningryke niet dan een verdichtsel is: en dat hy sulken grote magt en bewind als men hem gemeenlik toeschrijft / niet en heeft. En dit in het vier en dertigste, kapittel.

Dit alles na mijn beste weten en begrijp / met veel en ernstig onderzoek verhandeld hebbende / so sluit ik eindelik mijn II. Boek; betoonende 't gewigte van dit onderzoek; in aansien van so groten werk als van den Duivel word gemaakt / en van 't bedrijf dat hy in dese weereld heeft. Mijn seggen is / dat sulken spraak de gronden van de Leere onser saligheid onseker maakt / en dat se de Godsaligheid in vele dingen hinder doet. Het eerste toon ik in het vijf en dertigste, het ander in het ses en dertigste kapittel. De Leer aangaande so bewijs ik daar / het gene ik in het I. hoofdstuk van mijn I. Boek versekerd hadde: te weten / dat het algemeen gevoelen van den Duivel wegneemt ons bewijs / dat Jehova God is / dat Jesus de Messias is / en de boeken der Profeten en Apostelen Gods Woord. En wat belangt de pligten der Godsaligheid: dat God door dat gevoelen word bekort / in sijnen Dienst de kinderlike vreese door de vreese voor den Duivel seer geminderd werd / aan d'achtinge der heilige Engelen te kort gedaan; den Heere Jesus / den Profeten en Apostelen de eere en kragt van hunne Wonder werken seer verkleind. Dat ook daar door des menschen hoge moed word opgeblasen; of wel de troost der nederige Kristenen belemmerd en belett. Dus verre gaat het tweede Boek.

Openinge van het III. Boek.

GElijk ik dan dus verre blotelik de Geesten / en besonderlik den Duivel hebbe aangemerkt / na 't gene dat daar van door de gesonde Reden kan begrepen werden; en daar die stil staat / verder uit Gods Woord te halen is: so ga ik / volgens d'eens gestelde order en gedurige onderscheidinge in 't eer-

ste

ste boek gemaakt / nu tot de Menschen over / die met den Geesten / en besonderlik den Duivel enige gemeinschap souden hebben / so als 't gemeen gevoelen mede brengt. Ik houde daar in ook deself de order als in 't II. Boek; so dat ik eerst na alles soeke / en op het laatst dan tone / hoe veel 't uitbrengt dat ik dus gevonden hebbe. Het eene word in de 18 eerste kapittelen / en 't ander in de 5 laatste voorgedragen.

Ik opene voor af den regten Staat van dit Geschil: te kennen geevende / dat hier de vrage niet so seer en is / of daar wel Toverye zy. Het welk ik toesta: maar of daar zy alsulke Toverye / die op den grond van een verdrag der menschen met den Duivel / dingen kan doen seggen en te wege brengen / die de Natuur te boven gaan. Dit verklare ik in het eerste hoofdstuk.

Navolgens de gemelde onderscheidinge besoek ik 't met de Kieden eerst in 't 2. en 3. hoofdstuk; aldus verdeeld in twee / dat ik eerst ga besien / of 't kan begrepen worden / dat menschen met de Geesten omgang hebben / om op of door malkanderen te werken: also dat eerst moest vast staan / somen wil geloven datter tusschen beiden een uitdrukkelyk Verbond kan zijn / en alles over ende weder gaan. Het eerste word op sulken grond als ik in 't 2. hoofdstuk van het II. boek gelegd hebbe / hier ontkend; en 't gene daar geseid is noch wat nader uitgeleid / en tegen Glanvill enen Engelsman verdedigd in het tweede hoofdstuk. Daar 't derde dan op bowt / om dat Verbond der toverhandelaars met den Duivel als ongerymd en ongeloofelyk te verwerpen: waar in deselve Glanvill op verscheidene uitvlugten beantwoord word / en uit sijne eigene redenen genoegsaam overtuigd.

Voortgaande tot de Schrift / als hoger School / besta ik die van voor tot achter door te sien / gelyk ik doe van 't 4. tot het 17. hoofdstuk / om daar ten aldernaawsten op te soeken / wat ons deselve van dit werk met al het gene daar aan vast is / met woorden of exempelen te kennen geeft: van daar af dan het werk opmakende / so alsmen volgende de Schrift daar van geloven moet.

Het Onderzoek heeft in het vierde tot inleidinge een opstel van de Namen / die daar in aan sulke menschen of derselver konsten ende handelingen worden toegeschreven: en de verscheidenheid van de vertalinge derselven so by onse Oversetters onder sich / als ook van anderen / daar met deselve vergeleken.

Dat so voor eerst maar in 't gemein: daar na word dan besonderliker onderzocht / eerst / of de Schrift van sulke menschen / konsten / handelingen spreekt / alsmen gemeenlik daar voor houd / in 't 5--12 hoofdstuk. So niet / wat het voor luiden waren / en watter eigentlik de Schrift van seit in 't 13--17. hoofdstuk.

Het eerste handel ik gelykerwijse uit de Schrift als uit de Kieden; in voegen dat ik trapswijse voortga: eerst onderzoekende / of dese luiden daar sy ons van spreekt / besonder omgang met den Duivel hadden / door wiens behulp en kragt sy wicchelden en toverden; en dan / het gene meer is / of daar ook zy een Verbond. De plaatsen der Schrifture die ik nopende dat eerst onderzoeke zijn dryederhande. Sommige / die ons Historien vertonen / waar in

sodanige personen met derselver toverhandelingen zijn vermeld / in't 5/6/7. hoofdstuk: te weten al de toverijen van Egypten in het vijfde van Bileam/ de Filistijnsche priesters en de toveres tot Endor / in het seste; en noch verscheiden andere / daar afgodsdienstige Koningen in Israël sich aan besondigden; de gene die aan 't hof te Babel waren; van Simon en Elymas / beide toveraars genaamd; de Dienstmaagd tot Filippi met haren waarseggenden Geest/ en van de seven Broeders die Besweerders waren. En dit alsoo te samen in het sevende kapittel. Het onderzoek der namen / woorden/ daden en omstandigheden / door vergelijkinge der Oversettingen in verscheiden talen / en ook van verscheidene vertaalders met de Nederduitsche; alsmede der verklaringen die d'een en d'ander geven / met den text: dit alles brengt uit alle die verhaalde plaatsen meer niet in / dan dat het een quaad slag van volk geweest zy / of in leer of ook in leven; maar niets in 't allerminste dat daar na gelijkt / dat sy besondere gemeenschap met den Duivel hadden.

De twede ordening van plaatsen der Schrifture is van uitgedrukte Wetten / by de welken al dat slag van volk veroordeeld en hun doen verboden was; die ik in 't achtste en negende hoofdstuk onderzoeke. Doch vinde anders geen reden / dan d' Afgoderye en 't Bedrog dat in hun doen bestond / het een so wel als 't ander zijnde onbetamelijk voor Gods besonder volk.

De derde Ordening bestaat in allerhande redenen en spreuken / hier ende daar verspreid/ op desen saken / 't zy personen ofte handelingen slaande; waarin ik soeke of daar ook iets onder ligge / daarmen 't gunt voorschreven is uit merken konne: maar 't ganschen tiende hoofdstuk hebbende daar aan besteed/ en vinde anders niet dan 't gene ik in de vorigen gevonden hadde.

Gelijk ik nu in 't derde hoofdstuk van besondere gemeenschap met den Duivel tot een uitgedrukt Verbond / so veel de Reden daar van kennis geeft/ ben voortgegaan: so doe ik hier ook met de Schrift. Want in de twee naastvolgende kapittelen ga ik deselve door en door; en sta op al die plaatsen still / daar ik maar 't allerminste woord verneeme van een Verbond / dat niet met God / of tegen God / of met de sonde / of ten quade zy. Doch vinde niets dat een Verbond meld met den Duivel / of dat ook daar na gelijkt. Dit word in 't elfde hoofdstuk afgemaakt. Het twaalfde dat den draad der H. Schrifturen by het end; en gaat daar mede Gods Verbond van Abrahám tot Christus door / besiende of daar by den weg wel plaats is voor den Duivel / om sulk een vloekverbond daar nevens op te rigten. En so bevinde en betoon ik dan / dat het gevoelen van sulk een Verbond der menschen met den Duivel / door kragt van welken alle toverplegingen geschieden souden / noch met den inhoud van de Leere / noch met de bestieringe van Gods Verbond / so voor als onder de Wett/ en minst noch onder 't Euangelium op geenerhande wijse kan bestaan.

Dus verre is dan getoond / dat het gemeen gevoelen van de Tovery en 't gene daar aan kleeft geheel en al is buiten / en wat meer is / tegen de Schrifture: nu staat ons voorder te besien / wat dan dat gene zy / dat ons de Schrift

van

van sulke luiden seit; en wat sy van hun doen getuigt. Dit wijs ik aan in 5 kapittelen / en dat op tweederhande wijse: eerst datse levendig met hunne verven worden afgeschilderd / waarmede hen de Schrift doorgaans ten toone stelt / in't dertiende en veertiende hoofdstuk; en dan / wat oversulx navolgens die beschrijvinge daar van te houden sy.

Doch 't eerste doe ik noch den Leser met dat onderscheid bemerken / dat ik eerst de Personen wederom ten voorschijn brenge; om te betonen wat van sulke luiden te verwachten was / wat oogmerk datse hadden / waar toe sy by de groten en 't gemeene volk gebraagd zijn en te werk gesteld; daarna in't veertiende, hen also hunne handelingen en kunsten af sie / waar mede sy te werke gingen; daar by vertonende de redenen / die 't volk / en sonderling de Koningen / self ook in Israël / bewogen / om sich aan dese menschen te verhangen.

Het ander gaat nu op het oordeel aan / wat eigentlik nu na de Schrift van al dat volk te houden sy. Dat toon ik in drie volgende kapittelen; en eerst in het vijftiende, dat hun doen van geen vermogen was / dat sy niet wisten 't gene sy voorseiden / of als een sonderling geheimenis openbaarden; en datse waarlik niets met allen deden van 't gene sy sich onderwonden of vermaten / maar alleenlik wisten sulken schijn te maken / en dat daar in alle hunne kunst bestond. Doch aangesien dat de Schrifture schijnt op ettelike plaatsen so te spreken / dat sy in de Besweringen der Toveraars ook self geen kleine kragt en stelt: so ondersoek ik in't sestiende hoofdstuk / wat daar mede eigentlik te kennen word gegeven; en sluite / dat de Schrift het gene sy daar schijnt te seggen niet en seit.

Dit alles dus verhandeld moet my eindelik verpligten om te seggen / (gelijk ik in het seventiende hoofdstuk doe / waar in dat eigentlik het quaad besta / waarom die menschen met derselver kunsten / en wel met namen die van Israël dewelke sich met hen verselden / op sulken quaden woord staan in den Bybel / en tsedert ook noch by 't eerste Kristendom verhaat geweest zijn / en gestraft: en wat de reden van de wetten was / waar by deselve onder 't Oud en Nieuwe Testament verboden zijn.

Nu is tot hier toe maar gesproken van de genen die gemeenschap souden hebben met den Duivel / ende met hem eens zijn: daar doe ik noch een hoofdstuk by ('t welk het achtiende is) van sulke diemen acht dat hem meest tegen hebben / en na den geest met hem in 's waren strijd / of aan den lijve jammerlik gequeld / dat is beseten zijn. Dit laatste hier maar kortelik; also daar van in't II. Boek / daar 't pas gaf / in't 26--30. hoofdstuk op het breedst gehandeld is.

Het 1. deel mijns III. Boex hier mede afgehandeld zijnde: so ga ik tonen dan nu eindelik van al die dingen watmen maken sal. Ik neem dit werk tweeledig op: eerst om te tonen wat hier ons oordeel behoort te zijn / sulx doende in het 19. 20. 22. hoofdstuk; en in het laatste hoe een Kristen daar ontrent sich te gedragen heeft.

Ons oordeel komt hier tweesins in te pas: aangaande dat gemeen gevoelen / dat het geheel als ongegrond verworpen werde / in 't 19. 20. en 21.

hoofdstuk; en in de twee naastvolgende / wat daar dan van te houden zy.

En wat besonderlik het eerste aanbelangt / mitsdien dat my de Formulieren over 't II. Boek zijn voorgeworpen; so toon ik in het negentiende, op hoe swakke gronden de voornaamste Leeraars bouwen / van welker meiningen een kort begrijp by Voetius te vinden is; en dat de Schrift niet grondig onderzocht / alleenlik op den klank der woorden / na gewoonte / en op blote aanwysinge / tot een bewijs word ingebragt. Daar tegen wijse ik aan hoe dat de Formulieren / na den inhoud der verhandelde Schriften / moeten zijn verstaan; in alles wat deselve van d'aanvechtingen des Duivels / van verleidinge des Duivels / van den geestelijken stryd / van Toverye / Waarseggingen / en Belesingen vermelden; en dat derselver welgevoegde stijl dat ook so mede brengt. Dat meer is / ik betone verder in het twintigste, dat dese dolinge van 't gemeen / omtrent voorschreven werken van den Duivel en sijn volk / met onse Formulieren strijdig is; en dat geen andere dan die in mijn gevoelen staan / bequaam zijn / d'onderteekening die alle Leeraars der Gereformeerde Kerken voor 't aanvaarden hunder diensten doen / in desen deele goed te maken. En dit so veel als maar de leere en de waarheid hier betreft: in 't een en twintigste betoon ik van gelijken / datter de Godsaligheid des leevens merkelik door ingebroken / Gods eere grotelijx verkort / 't Gelove en de Liefde seer gekrenkt / het Kristendom voor d'ongelovigen ten toon gesteld / en uw gebed ontheiligd en belemmerd word.

Dan ga ik over om 't besluit te maken; daar in bestaande / wat ons van die dingen te geloven / en daar nevens te betragten staat: Het eerste in het twee en twintigste, en 't ander in het drie en twintigste kapittel. Van Spoken in 't gemein gehandeld zijnde in 't XXXII. hoofdstuk van het II. boek; so spreek ik hier besonderlik van Voorspook en Voorspellinge; hoe verre mogelijk of niet / en aan wat oorsaak toe te schrijven is / dat hier niet geheel swaar is / moet blijven.

So ook dan van Besetenheid die van de menschen door verbond des Duivels zy gewrogt: en voorts wat Toverye datter in de weereld is of niet en is. In 't laatste hoofdstuk leer ik dan / hoe wy ons nopende dit alles ons na behoren dragen moeten; met veel eerbiedinge en godvrugtigheid tot God / met liefde en bescheidenheid tot onsen Naasten / en voor ons self tot oefeninge van Godsaligheid. Dit van het III. Boek.

Openinge van het IV. Boek.

MEn hadde reden om te denken / dat de saak hier mede soude zijn genoeg gedaan: maar d'Onderbindinge / de meesteresse aller dingen / op ene menigte exempelen berustende / schijnt ons hier in den weg te zijn; alsomen sich daar op beroept / en dat met sulken kragt / dat d'ooren doof staan voor de redenen tot hier toe bygebragt. Uit dese oorsaak voeg ik by de drie voorgaande boeken noch het vierde / om dese Onderbindinge ten gronde toe te onderzoeken: op dat men niet en segge / dat ik met mijne niewe leer de ganschе weereld tegenspreke / die vol zy van klaarblijkelike proeven sulker werkin-

gen

gen des Duivels / als ik ontkenne dat er zijn. Ik onderscheide die in eigene ondervindinge / en die ons word van anderen gemeld. Self gaat voor al: maar om niet mis te gaan / so toon ik eerst / hoe verre dat een mensch op eigen ondervindinge betrouwen / en dan hoe verre dat hy anderen daar in geloven mag. De elf voorste kapittelen behoren tot het eerste / de 22. volgende tot het tweede deel / en de twee laatsten tot besluit.

Nu is een ieder deel in desen wederom op eenerleye wijs in tweën onderscheiden: also ik beider zijds het onderrigt / dat ik daar nodig achte om wel toe te sien / dat niemant lichtelik bedrogen werde / met veel exempelen beklee-de. Het Onderrigt van 't eerste deel is van 't begin af tot aan 't vijf de hoof d-stuk; d'exempelen van daar af tot in 't elf de. Doch heb ik 't een van 't ander so niet konnen scheiden / of hebbe 't Onderrigt self met exempelen doormengd; en ook d'Exempelen met enig onderrigt / daar 't nodig / of ten minsten dien-stig scheen.

Ik gebe dan tot Onderrigt in 't eerste Deel te kennen / dat weinige van ons bequaam zijn / om behoorlijk oordeel van die dingen op te maken; of ook wel dat ons de gelegentheid ontbreekt / om alles wat tot volle kennisse ver-eischt word te vernemen. Het eerste stelle ik in 't vooroordeel / daar wy mede ingenomen zijn / als ook de vreese en den schijn / die ons op sulk een voorval overvalt; in 't eerste hoof dstuk: alsmede in gebrek van kennis / wat de krag-ten der Natuur vermogen; het zy om iets te werken / in het twede, het zy om iets alleenlik te doen schijnen dat so niet en is / in 't derde hoof dstuk; het zy ook om 't bedrog te merken van de menschen / en de kragt der konst en oe-feninge / die ons sulke dingen die sy maar natuurlik doen / voor tovery doen aansien en geloven. Hier van geef ik verscheiden proeven in het vierde hoof d-stuk: en dan belangende het ander lid / te weten de Gelegentheid dikmaals ontbreekende / om achter het geheim der konst of der Natuur te komen / in het vijfde.

D'Exempelen beginne ik in het self de vijf de hoof dstuk van de Spokery; in 't sesde spreek ik van Besetenen en van Betoverden / die my bejegend zijn. Ik oordeel daar uit van dien seer vermaarden Papegaai / diemnen geloof de dat betoverd was; dat voorval met ene andere ondervindinge my self bekend daar mede vergelijkende / in 't sevende kapittel. Ik ga van die betoverdheid des Lichaams tot de Ziel: en meld in 't achtste hoof dstuk eigene ondervindin-ge aan meer dan een persoon / en op verscheide plaatsen / en voornamelik tot Francker. In 't negende vertoon ik een aanmerkens waardige historie / ter self de stede voorgevallen / en die my aller meest geoefend heeft. Daar by acht ik dan aldernaast te passen het bedrog van Tovery / onlangs te Kam-pen klaar ontdekt / en my na mondeling bericht ook in geschrifte toegesonden / van seer verstandige personen / die self den ganschen handel wel doorkeken hadden. Dat schrift heb ik van woord tot woord in 't tiende hoof dstuk inge-voegd. En zijnde ondertusschen aan den dag gekomen 't ontdekt bedrog van die vermaarde Toverplegingen / by d' Urselijnen tot Lodun in Vrank-rijk aangesteld / die den onschuldigen Grandier sijn leven in het vuur verlie-sen deden: so geef ik die historie de naaste plaats die sy in 't elfde hoof dstuk vind.

Het Onderzigt van 't II. deel nu licht gevallen uit het eerste: geef ik geheel in 't twaalfde hoofdstuk / sonder meer: en ga daar mede / volgens alle regelen in beiden voorgesteld / en die ik achte dat ene algemeene toestemminge verdienen; om geen berigten of versekeringen sonder wettig onderzoek voor waarheid aan te nemen / de proeve self in 't werk stellen / op alle sulke voorvallen en exempelen / als men voor onweerspreekelijk heeft opgegeven.

Hier in maak ik dit onderscheid / dat ik / om in mijn eigen werk geen duisterheid te laten / eerst alle die exempelen / in 't I. Boek so hier en daar van my gemeld / tot opening van saken die ik daar verklare / in 4 hoofdstukken voorgaan late: en eerst die de oude Heidenen betreffen / gemeld in 't 3. hoofdstuk van mijn eerste boek / alhier in 't dertiende kapittel; daarna die van de hedendaagsche Heidenen in 't 6. 8. 9. en 10. hoofdstuk aldaar aangetrokken / in het veertiende; dan die der Joden en Mahometanen / daar in 't 13. en 14. hoofdstuk van verhaald is / in 't vijftiende; en eindelik die van het Pausdom in 't 19. 20. en 21. gemeld / alhier in 't sestiende kapittel van my wederleid.

Daar na ga ik dan met mijn Boek de weereld door / en handel in 16. kapittelen 17---32. anders niet dan alderhande exempelen / die meest beroemd / en ook de kragtigste geacht zijn / om 't gemeen gevoelen te bewijsen: eerst in 't gemein / van Spokery en Tovery / die voor gewoon en ordinaris word geacht; gelijk de witte Wijven daarmen in ons land van spreekt / de witte Vrow van Rosenberg / en meer diergelijke dingen / in 't seventiende hoofdstuk onder een. 't Achtiende spreekt van sulke diemen seit dat schoot en steekvry zijn; bewijsende dat alles valsch is wat men daar van seit.

Daarna begeef ik my / om veel besondere vertellingen te ondersoeken: en eerst van sulke / dienmen geenen sekeren naam kan geven / of 't Spokery / of Wichlery / of Tovery en ook Besetenheid voor 't meerder deel te noemen zy: om dat in een verhaal verscheidene soorteringen te samen komen: in 't 19. en 20. daarna van Spokery in 't 21. en 22. van Wicchelary in 't 23. en voorts van Tovery in 't 24-32. kap.

Der eerste soort verhandel ik maar drie exempelen: het eerste van der kinderen uitgang van Hamelen / in den jare 1284. Het ander van den Duivel Zacharias / verhaald by Hegenwolscius in sijn Historie der Slavoensche kerken; die ik ten spiegel van meer andere verdichtselen ten toon stelle in het negentiende hoofdstuk; daarna het gene voor 12 jaren is gebeurd tot Wolfward / en waar over dies tijd veel te seggen is geweest / in 't twintigste.

Voortgaande tot sodanige die tot de Spokery of Tovery besonderlik behooren / sose waar zijn; belangende die van de eerste soort / so doe ik voorgaan den beroemden Duivel van Mascon; en dien ontmaskerd hebbende / so handel ik gelijkerwijse met den geest van Tedworth / diemen onlangs wederom ten voorschijn heeft gebragt / om my verbaard te maken. Doch met hoe weinig vrugt / dat sal de Leser uit het een en twintigste kapittel sien. Het twee en twintigste voegt daar nu by het breed beschreven Spook / eerst over jaar verschenen tot St. Anneberg: daar nu so eben wel te pas is bygekomen / het gene nu in den jongstleden Somer by Losanna is gebeurd / uit enen brief geschreven met de hand des Predikants dien dat weervaren is. Dus veel van Spooks genoeg.

In 't

In 't stuk van Wiechelarye komt my noch 't bedenkelikste dat ik ooit gelesen hebbe onder 't schrijven voor: bestaande in de historie / noch maar een jaar geleden te Lyons begonnen / en op heden durende / van eenen ofte anderen / die door 't bewegen van een stoxken in de hand / verborgen wateren / of gout en silver; en wat meer is / dieven ende moordenaars geseid word op te soeken. Ik stelle dan in 't drie en twintigste den inhoud der verscheidene vertellingen / het ongelyk en strijdig oordeel der geleerden; en ondersoeke / wat van 't eene en 't ander wel het naaste mag te denken zyn.

Doch eer ik tot de Toverpen overga / maak ik myn werk in 't vier en twintigste kapittel van 't bewijs dat uit de eigene bekentenis der genen die om tovery gevangen sitten genomen word: en toone / datter geen so weinig te geloven is als dat. Waarmede dan ook 't onderscek der Toverregters in 't geheel word onderscht / de nietigheid en onregtveerdigheid daar af getoond.

Daar na dan komende tot de voornaamste proeven die van overlang en onlang / en van verren of naby / belangende de Tovery zyn opgegeven: begin ik dicht by huys / en van de kinderen in 't Weeshuis / eerst tot Amsterdam / noch in den paapschen tijd / ontrent den jare 1570. en een ewe later 1670. binnen Hoorn: waarby ik voege dat van Antoinette Bourignon / van haar vermeld / dat onder haar gesigt tot Lysel in het Gasthuis zy gebeurd van diemen seide dat betoverd waren; en toon in 't vier en twintigste, hoe veel van al dat werk te houden zy. In 't ses en twintigste spreek ik van dat beroemde wijf tot Abbekerk; 't welk seide datse dziemaal wonderbaarlik was bevrugt geweest / en voor een Toveres wierd uitgekreten / nu onlangs in den jare 1658. en 1659.

Ik kome van sodanige die daar voor slechts gehouden zyn geweest / tot sulke die by vonnis van de Regters voor sodanig zyn geoordeeld en gestraft. Voorby gegaan de gene die by Schott en anderen reeds aangetogen of verhandeld zyn: so breng ik meest al verschc voor den dag / om geenen uitvlugt toe te laten / als oft ik iet verswege daar ik geenen raad toe sie. Ik neeme daar om ook de proeven al by huis / van den tijd af na het begin der Reformatie / van menschen die in dese landen noch om Toverye zyn verbrand: een tot Schoonhoven / vier tot Utrecht; en daar tegen eene by het Hof van Holland tot den pijnbank al verwesen / ende van den hogen Rade vry verklaard: dit alles in de jaren 1591. 1592. en 1593. Dit in het seven en twintigste kapittel. Ik ga van daar na Denemarken / en onderscek in 't acht en twintigste, de Tovery van over 80. jaren daar te Roge op Zeeland so geoordeeld; ook als wat besonders en merkwaardigs lang daarna / en meer dan eens in 't Deensch gedrukt / seer onlangs in 't Latijn / en aanstonds ook in 't Nederduitsch vertaald. Daar voeg ik noch iet by van noch ene andere nu in dit jaar gestraft. Dan voorts in Sweden komende / verneem ik in het negen en twintigste wat van al die vermaarde Toverpen is / daar het koninglike Protokoll van spreekt / en in de jaren 1669. en 1670. eerst aan den gang geraakt / in 1674. noch eens opgebrosten is. Waar dan noch by komt seker vonnis my ter hand gestelt van iemant die d'uitvoeringe daar af gesien heeft / tot Golnaw in Pomeren / des selven jaars.

Yet

Hier achter voeg ik noch d'Ontdekte Tovery in 't west van Engelland / van my ontdekt / en voor af uitgegeven / daar 't dertigste kapittel in bestaat: en 't een en dertigste behelst geregtelike informatien van tweederley betovering tot Harlingen / beneffens enen Brief daar over mede noch van andere betoveringe meldende / uit Leewarden aan my gesonden / gevallen in de jaren 1667. en 1668. en daar ontrent: besloten met noch een besonder voorval / eerst voor seven maanden hier tot Amsterdaam ontstaan / ende my nu onder 't schrijven van dit IV. deel noch eerst ontdekt.

Geringer saken hier noch achter aan voegen / mogt iemant over tollig schijnē; na dat de swaarsten al zijn opgelost. maar om d'eenvoudige gemeente te voldoen / knoop ik hier noch een hoofdstuk aan / (het twee en dertigste) te weten dat selker kind in Friesland / vast gehouden voor betoverd / ten voorschijn brengt; door wisseling van brieven tusschen my en d'ouders ofte vrienden: op dat al 't ander van gelijken slag (hoedanig 't meerendeel is dat by den gemeenen man voor tovery gehouden word) aan dese toets te proeven sy.

Maar soud ik meer exempelen / die tot bewijs van 's Duivels werken worden bygebra[illegible]gaan onder soeken; ik soude nimmer einde vinden. Doch achte de verhandelde genoeg te zijn: also die boven andere bekend / onlangs geleden en nabij / of immers een van beiden zijnde / gewisser onder sogt; en op de plaats en by de lebenden bevraagd / tot dies te klaarder overtuiginge des Lesers dienen moeten. Derhalven scheid ik eindelijk van 't werk / en sluite met een tsamen stell van al 't bewijs tot een / dat ik in alle de vier Boeken ergens t'sijnder plaatse heb aangewesen: 't welk so veel uitbrengt / als / dat daar geen reden is in de Natuur / noch bewijs in de Schriftuur / noch blijk uit de Bevindinge; om aan de bose Geesten toe te schrijven de werkingen / die doorgaans van den Duivel / of alsulke menschen die met hem in bondgenootschap souden staan / geacht zijn voort te komen. Hier mede werd het drie en dertigste kapittel doorgebragt. En dit so veel de leere en 't gemeen gevoelen aanbelangt: waar uit ik verder tone / hoe qualik datmen doet: die bygelovigheid noch meer te voeden / in de plaats van uit te tuchtigen; en sonderling dat veel meer schuld is by de Kerkelikken en de Schoolgeleerden / dan by Overheden ende Regters; gevolgelik dan ook verpligt / om op geneesinge van 't ingekankerd quaad bedacht te zijn: in 't vier en dertigste kapittel.

Doch overmits dit langsaam te verhopen staat; so maak ik ondertusschen mijnen Leser en my self te nutte des Apostels lesse: Verwerp d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen, u selven oefenende tot godzaligheid. 1. Tim. 4. 7. Dit toon ik in het vijf en dertigste en laatste hoofdstuk / dat my in dit geheele werk ter herten gaat / en dat door 't selve na behooren ingesien / bevorderd word: my self verseekerd houdende / dat die het dus of so misbruiken / tot een deksel van de doling of van ongebondentheid; deself de luiden zijn / van welken self Gods woord niet ongeschonden blijft. En sulx betoon ik onder anderen met so veel vrugts / als ik bereids door Gods genade van mijn werk vernomen hebbe / wanneer 't nog maar ten halven was: 't welk my doet hopen en God bidden / dat het voleindigd zijnde / ik so veel rijker oogst met vreugde maaijen sal / als 't veler tranen heeft gekost / ter wijl het wierd gezaaid.

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonte van alle Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en de Geesten gehad hebben, ende als noch zijn hebbende, aangewesen staan.

I. HOOFDSTUK.

Tot Inleidinge van alles dient, de betragtinge van de Gewigtigheid deser stoffe, de Noodsakelikheid en Nuttigheid derselve, ende d'order die daar in te houden zy,

§. 1.

IK onderneem een werk / al dooz lange beloofd / en noch langer bedacht: maar nu eerst tot rypigheid gebzagt / ende nochtans sozgelik om te wagen. Verscheidene bejegeningen / die my stoffe gaven tot eigene onderbindinge / de redenen daar over dikmaal gewisseld met luiden van geoeffende hersenen / en eigene oefeninge daar mede vermengd: bzagten my meer en meer in overleg van gedachten / of 't so wel wesen mogte / alsmen doozgaans by geletterden en leken van die dingen spzeekt / die gemeenlik den Duivel toegeschzeven wozden. Echter soud ik my noch al niet so seer tot een ernstig onderzoek van dat stuk onledigd hebben; had ik niet gesien / dat vele / en misschien de meeste gevoelens / by alleman / ook by geleerden aangenomen / op seer losse gronden vlotten. Dat gesigte gaf my een onspdig onderzoek van verscheidene dingen / die my deels in mijn beroep / deels in dagelikschen ommegang ontmoetten; en te werk gesteld / mijn gemoed tot toestemminge verpligtten. Waar dooz het noodsakelijk geweest is / dat ik seer veele saken / eerst uit het gemeen gevoelen / en dooz onbepzoef de redenen aangenomen; daar na in den grond onderzocht / verwozpen hebbe: ende also nu veel minder wete dan ik te voren geloofde. In geen stuk is my dat meer gebeurd dan daar ik nu af schzyven wil. Niet dat ik hier in dooz hebbe / ander luiden schziften in dien dele te berispen / of onnut te maken / maar mijne gedachten by de hunne te voegen / om den waarheid-lievenden leser noch wat nader te berigten.

§. 2. Want ik meine niet te doen / indien ik segge / dat noch alles niet ge-

seid is wat ter sake dient: de vorige schrijvers noch al eenigsins weerhouden zijnde door overgeblevene voorooordeelen; schoon al vele by hen waren afgelegd. Dat is / mijns oordeel / so veel / als dat se des Duivels werken ten groten dele hebben afgebroken; om de menschen van bygelovigheid en onnutte vreese te bevrijden: maar ik soude hem den eenen steen op den anderen niet laten / mogt ik na mijnen sin begaan. Tot het self de gevoelen wil ik sien of ik mijne landgenoten / en insonderheid die van ene self de belydenisse zijn / overreden kan: hen biddende / dat se mijn schrift met so vrye gedachten lesen willen / als 't van my geschreven is; om geen andere reden aan te nemen / dan die op 't natuurlik ingeschapen licht / op den klaren sin der H. Schriften / of op welbevroef de onderbindinge gegrond zy. Ik hebbe groot gelyk / mynen Leser tot dese voorwaarden te verpligten: niet alleen om dat se by niemand konnen gewraakt worden / maar ook / om dat ik my self vrywillig onder dese wetten gebe; ende noch allermeest / om dat de sake self zijnde van 't uiterste gewigte / stilt boven andere vereischt.

§. 3. Want ik houde my selven ten vollen versekerd / en 't sal den Leser / hoop ik in 't vervolg wel klaarlik blijken; dat geen hoofdstuk des kristeliken Geloofs so swaar weegt als dit; en dat se alle los en onbewijslik zijn / so men 't gemeen gevoelen / dat het volk van den list en de magt des Duivels heeft / niet en verwerpt. Of is 't / dunkt ons / weinig aan gelegen / dat wy wel verseker d zijn / of de Duivel ook een Koningryk op Aarden heeft; en hoe dat dan de grenspalen sijner heerschappye van Gods eigen Rijk te scheiden zijn? Of is 't onnodig onder socht / hoe veel groter wonderwerken een verwaten schepsel doet / dan God self ooit heeft gedaan? en vervolgens / of God self op sulke gronden wel so veel te betrouwen / als de Duivel wel te vreesen is? Vreze moeten die gedachten van een Kristen herte zijn: Nochtans heeftet my altijd so toegeschenen; en hoe dieper ik nu in dit werk geraake / hoe het my noch klaarder schijnt: dat die sulke dingen ernstelik gelooft / die men doorgaans aan den Duivel en sijn volk pleeg toe te schrijven / en so als men gemeenlik by geleerden en by leken daar van spreekt; niet en kan bewijsen / dat Jesus is de Christus / of datter geen meer Goden zijn dan een. By aldien ik dit den Leser niet op 't klaarste doe begrijpen / over 't gene daar ik nu van schrijven wil; so is al dit werk / dat ik hier beginne / te vergeefs bedacht.

§. 4. Maar indien niet te vergeefs / so sal men ook met ene sien / dat het hooglik nodig is: dewijle 't volk noch self door luiden van geleerdheid en van naam in de dolinge versterkt word; welke met deself de voorooordeelen ingenomen, hunne geleerdheid / stem en stijl te werk stellen / om hen in dien doolhof om te leyden. Hier toe worden verscheidene spreuken en vertellingen uit de H. Schrift misbruikt: welke niet wel onder socht / noch met andere vergeleken / seer veel schijns geven aan dat gevoelen / 't welk de weereld van den Duivel heeft. Maar gemerkt dat de selve / in dien sin verstaan / tegen klare uitspraken / die ons de H. Schrift over de grondregelen onses Geloofs heeft nagelaten / op 't kennelikste strijdig is / so gaat vast / dat se behoudens

den

den grondslag onser Saligheid niet en konnen bestaan. En 't heeft my al van overlang onduidelik geschenen / dat onse Schriftgeleerdheid in saken van weinig gewigte / of immers van de minste sekerheid / so tederlijk gehandelt word; datmen daar aan op 't minst niet peuteren mag / of men is aanstonds van onregtsinnigheid verdacht: en datmen ondertusschen over saken van 't uiterste belang noch niet eens / of in die eenigheid ganschongegrond is. Dewijle 't dan nooit iemand qualik afgenomen word / dat hy tot verklaringe of beweeringe van enig hoofdstuk des Geloofs / iet naders dan van anderen gedaan was aan 't licht brengt; so mag ik by my selve wel verseker d zijn / daar ik een goed werk doe / wanneer ik over dat gene / waarmede 't ganschgebow der saligmakende leere staan of vallen moet / so veel berigts gebe; dat elk een / die het onpartijdig en met ernst betragt / daar uit wijser worden moet.

§. 5. Wat nu dan het tegenwoordig werk betreft / so wil ik den Leser hier voor af van den inhoud kortelik berigten. Het sal eigentlijk daar op sien / dat wy grondig weten mogen / wat de Duivel vermag / en wat hy doet. Dat is / hoe verre dat sijne kennisse strekt / het zy in natuurlike of boven-natuurlike dingen: tegenwoordige / die voor de menschen verborgen; of toekomende / die gebeurlik / dat is mogelik / ende nochtans niet noodsakelijk zijn. Daar beneffens / wat bestuur van saken en wat kragten dat hy heeft / om in de Natuur / of boven of tegen Nature te werken. Wat gemeinschap dat de Duivel met den Mensche / met des menschen Ziel en allerhande Lichamen heeft: om deselve of derselver gedaanten aan te doen / op Ziel of Lichaam te werken / hunne gedachten / daden / woorden en gebeerden te bestieren. Wat hy voorders op 't vee / op 't gewas des velds / op weer en wind vermag; hoe verr een mensch door sijn behulp iet weten ofte werken kan. En dit isset al waar in de Wichelary en Tovery / de Spokery en Dromery berust; welk alles in dit boek het een met het ander op eenen voet verhandelt word.

§. 6. Maar mitsdien dat de grondige kennisse deser dingen aan ene andere hangt; te weten / waar in dat de nature van een Geest besta / en hoe deselve van een lichaam onderscheiden zy; also de Duivelen buiten alle tegen seggen geesten zijn / en de mensche geest en lichaam t'samen is: so moest dit werk so veel dieper uitgehaald; en de nature der Geesten / goed en quaad / beneffens die van den Menschevoorafonderscht zijn. Voorder / nademaal God self een Geest / ende nochtans oneindig en onafhangelik is: so moet ons de gelijkheid der benaminge niet beletten; maar het bekend onderscheid tusschen den Schepper en het schepsel veel eer verpligten / tot een nader onderscheid / hoe veel de ongeschapene Geest van de geschapenen verschilt. En dese wederom met of sonder lichaam zijnde / moeten nodelik na behoren onderscheiden zijn.

§. 7. Tot sulk een moeijelik werk sal sich echter niemant geern begeven / die niet en weet of bemerkt / hoe veelerley gevoelen en gebruik dien aangaande in de weereld is. Dan die eens by hem selven overleit / wat men overal daar God land heeft van die dingen spreekt / en wat men doet; hoe dork dat

het de menſchen met de Geeſten hebben / en wat al weer daarom te doen is: ſal wel haaſt begeerig worden om daar over grondig onderregt te zyn; op dat hy wete / wat met waarheid ofte valſchelik geloofd / ende wat daar neffens na behoren ofte onbehoorlijk word gepleegd. Om deſer oorſaken wille doe ik een vertoog vooraf / van al ſodanige gevoelens / als de menſchen ooit of ooit / overal waar 't zijn mogte / van God en de Geeſten hadden; en wat middel ſy gebruikten om deſelven aan te halen ofte af te keeren: als mede van de werkingen / die ſy vermogens zyn door kragt derſelven te verrigten. Daar uit moet dan de ſtoffe ontſtaan tot nader onderſoek / wat ons de geſonde Reden of de goddelike Schrift van alſulke dingen leert / ende d'Onderwindinge daar van getuigt.

§. 8. Sulx in goede orde te verhandelen / ſo iſt dat ik dit geheele werk in vier Boeken onderſcheiden hebbe. In 't eerſte ſal ik ſtellen de Gevoelens en 't Bedrijf der volkeren van alle tijden / landen / godsdienſten / nopende de Godheid en de Geeſten / goed of quaad. Gevoelens ſeg ik en Bedrijf: want men in 't betragten aller ſaken beiden moet voor ogen hebben / de Kennis en de Daad; dewijle niemant iets met vrugt geleerd ſal hebben om te weten / indien hy niet in 't werk wil ſtellen 't gene hy geleerd heeft. Wederom ſo ſalmen doorgaans ſien / dat de menſchen in hun doen en ſpreken ſich aanſtellen na datſe geleerd zijn. Dien volgende heb ik 't Onderſoek / van 't gene in dit eerſte Boek verhaald word / wederom in twee verdeeld. Het eene / in het tweede Boek / daar ik deſe weetenſchap betrachte / diemen van de Geeſten / deſelver kragt en werkingen / na aanleidinge der Reden of Schrifture hebben kan: en 't ander in het derde Boek / dat de Konſten toetſt / diemen houd dat daar op gegrondveſt zijn / als Toverye / Waarſeggery en dergelijke. Voorders dan gemerkt / dat de menſchen niet alleen ſich veel op d'Onderwindinge beroepen / daar de Reden ſtil ſtaat / en de Schrift af ſwijgt; maar inſonderheid in deſen ſelf de Reden word geſchikt / en de Schrift geduid / na datmen ſich verſekerd houd dat ons d'onderwindinge leert: ſo volgt een vierde Deel / dat dit alles proeft wat menſchen ooit getuigden datſe ſelf bevonden hadden / of beleden dat het van hen was gedaan.

II. HOOFDSTUK.

't Gevoelen dat d'oude Heidenen van de Goden en de Geeſten hadden, is uit griekſche en latynſche boeken te verſtaan.

§. 1. 't SAl mijns oordeels niet ondienſtig zijn / om hier na uit den grond op van al dit werk te mogen ſpreken / dat wy eerſt de verſchillende gevoelens van anderen / en daar na de genen die onder ons omgaan / kortelik onderſoeken. Buiten ons hebben we na Onkriſten en Baſterd-Kriſtenen te ſien. D'eerſten zijn Heidenen / die noch nooit; of Mahometanen / die tuſſchen beide; of Joden / die aleer boven 't Heidendom verlicht / en tot den

den dienst des eenigen Gods gerigt zijn geweest: d'anderen / die onder kristelijken name / in geloof en dienst beidegaar veelsins verbysterd en verbasterd zijn; gelijkmen heden in de Roomsche Kerke siet. So wy nu eerst verneemen / hoe 't by die allen leit; sullenwe daarna a't gene onder ons daar af geloofd of gepleegd word / des te voegeliker overwegen. Van 't Heidendom beginnende / so maken wy ten eersten onderscheid / tusschen 't gene dat voor desen was in de landen daar nu 't Kristendom heerscht; en 't gene dat noch heden is / by die volkeren welke nooit door 't licht des Euangeliums zijn bestraald geweest. Die order eens gesteld zijnde / so laat ons nu vast werk beginnen.

§. 2. Geheel Europa nu kristen zijnde / en dat deel van Asien en Africa dat de groote Turk nu heeft / en ontrent half kristensch is; lag voor desen mede / gelijk nu noch bykans al 't overige / onder 't aaklig Heidendom. Eerst de Grieken / daar de Turk nu heerscht, daarna de Romeinen / en die landen die nu onder 't Pausdom zijn / min of meer: waren hunner wetenschap en godsdienst wege in voortijden meerst geacht. Want by hen voor en na de heerschappye zijnde: so stelden sy den volkeren onder hen gehorig ook de wet / in 't gene God en sijnen dienst betreft; so verre datse ook de leeringen hunner wijsen over al gangbaar en ontsaglik maakten. Aan desen salmen dan verneemen moeten / wat in tijde van het Heidendom by onse voorouderen heeft omgegaan. Doch 't gene sy van de Geesten geloofden / kan qualik ter degen verstaan worden; somen niet en weet / ten minsten in het gros / hun gevoelen en bedrijf in 't gene God en Goden raakt.

§. 3. Maar in desen zijn wy heden so onseker / als sy dies tyds wel verscheiden waren / en te byster verdeeld. Des mogen wy 't naast overeen komen / daar so veel verschil is / voor eenparigheid nemen. En so vind men reden om te geloven / dat het Heidendom van ouds af eenpariglik geloofd heeft / datter maar eene opperste Godheid / eerste en algemeene oorsprong aller dingen is. Want sulx hebben de hoofdleeraars hunner vooraamste scholen en sekten doorgaans aan hun volk geleerd. Het gevoelen van Pytagoras / dien oudvader der heidensche godsdiensten / is hier over by Lactantius te lesen: die tegen de Heidenen schrijvende / hen buiten twijfel niet gesogt heeft te verschonen. Hy seit dan / dat Pytagoras eenen God belyd, die een onlichamelike geest is door de gehecle nature verspreit en gestrekt, en dat hy aan al watter is het leven en gevoelen geeft. Plato / die van ouds den naam van wys verdiende / stemt hem duidelik toe; so als uit sijne aanspraak aan de burgers van Athenen / in 't 4. boek van de Wetten klaarlijk blijkt. Mannen, seit hy / God so als 't oude woord mede getuigt, in wien 't begin, midden en einde aller dingen is, gaat regt door tot alles enz. En Aristotels / sijn grote leerling / nu 2000 jaren lang voor den prinsse der filosofen geacht / seit wel bescheidelik: *lib.* 1. *Met. c.* 7. dat God eewig levende, en volmaaktelik goed is: in voegen dat ook een gedurig en eewig leven in God bestaat. Uit dien hoofde geloof dense mede, dat goed en quaad den menschen van die eerste algemeene Godheid overkomt: so als Plato verder op deself de plaatse schrijft. Hem volgt, seit hy / gedurigik de geregtigheid achter aan, wreekter der genen die Gods wet verlaten:

maar wel geluksalig zal hy zyn, die deſelve ſtandvaſtig aan kleeft en achtervolgt.

§. 4. Doch hoe breeed ſy ook van die opperſte Godheid ſpreken / ſo ſchijnt echter / datſe 't onmiddelik beſtuur / en d'afhankelijkheid van alle dingen aan deſelve niet vertrouwen: nitsdien datſe 's weereldts regeeringe onder velen verdeeld / en aan elken God ſijn bewind hebben toegeſchreven. De Chaldeen en Perſianen / bemerkende / ſo 't ſchijnt / dat den menſchelikken ſaken hier op aarde dikmaals merkelike veranderinge uit den hemel overquam: wiſten daar uit twee opperſte Goden te verſinnen / beide uit dat eerſte weſen voortgekomen; welker een / dien ſy Oromaſdes noemden / den Hemel; en d'ander / Arimanius genaamd / d'Aarde beſielden. Den eerſten hebben de Romeinen namaals Jupiter, en den anderen in 't griekſch Pluto genoemd; die eerſt voor aardſchen God / en voorts als onderaardſch is aangeſien. En gelijk als het by alle oude weereldwijſen vaſt ſtond / dat de Hemel d'Aarde in volmaaktheid overtreft: ſo hebbenſe ook d'opperſte en eerſte Godheid in den hemel geplaatſt, d'anderen verbolgens na hunne weerdigheid / neder-waarts. Nademaal ſy ook begrepen / dat die Oppergod nooit anders dan goed is; ſo kreeg Jupiter, den Hemel beheerſchende / enen goeden; maar Pluto, als God van de Helle / enen quaden naam.

§. 5. Doch hier is de plaatſe / ſo my dunkt om der Heidenen leeringen in Natuur kundige en Godsdienſtige te onderſcheiden. Wanneerſe buiten inſigte van Godsdienſt / na d'eerſte en voordere oorſaken aller dingen / bewegingen en veranderingen ſochten; ſo quam Plato met ſijne Ideën, Ariſtoteles met ſijne Intelligentien ter baan. *Ideas*, dat is Denkbeelden, noemde Plato / ſodanige Beginſſelen uit de godlike nature voortvloejende / en met deſelve beſtaande / waar uit alle dingen beſtaan: ieder derſelve als een afdruksel zijnde / van 't gene daar het af gekomen is; ſo dat het ſulken nature is als het is / om dat het Beginſſel daar het uit beſtaat ſodanig is. Wanneer ik 't gevoelen van Pytagoras in ſijnen Parmenis, als met de woorden van Socrates verhaald / met Plutarchus in ſijn 1. boek 10. c. van de Gevoelens der Filoſofen; en Laërtius / ſijn leven beſchrijvende / en Cicero op d'58. bl. l. 1. *Tuſc. Qu &c.* ſijne meininge verklarende / met malkanderen vergelijke; ſo en weet ik 't niet beknopter noch beduidelikker te ſeggen. Wat Ariſtoteles belangt: ſijn gevoelen was / datter Selfſtandigheden zijn / van de Stoffe afgeſcheiden, die de bewegingen der benedenſte hemelen veroorſaken; geſteld zijnde / dat de Hemel ſelf ἀΐδιον καὶ ἄπειρον σῶμα, een lichaam van gedurige en ruſteloſe beweginge, de Sterren van eewigdurenden aart, en 't gene beweegt geduurſaam en eerder moet zijn dan 't gene beweegd word: waar uit hy dan zo veel gedurige en onbeweeglike Selfſtandigheden beſluit. Dus leert hy *Met.* 14. *c.* 8. en dat hebben ſijne latijnſche uitleggers *Intelligentas.* Verſtandigheden genoemd.

§. 6. Doch wanneer het tot den Godsdienſt komt / ſo hoortmen 't onderſcheid een weinig anders melden. Plutarchus in ſijn eerſte boek 7. cap. van 't Goedbedunken der Filoſofen en elders; insgelijx Apulejus / uit de ſekte van Plato / noch veel ouder dan Plutarchus / geeft ons in ſijn boek daar hy 't Leven van Socrates beſchrijft / daar af wel het duidelixt berigt. De ſin

is:

is: dat de Godheid sich als trapswijse van boven af in vieren onderscheid; en de drie laasten onder veelen verdeelt / die by hem θεοὶ, δαίμονες en ἥρωες, *Dij*, *Dæmones*, *Heroës*, Goden, Middelgeesten en Helden genaamd zijn. Plato, seit hy / heeft de ganssche natuur, soo veel als insonderheid het geestelik betreft, driesins verdeeld, achtende datter Goden in aansien van de hoogste, middelste en onderste deelen zyn. Op elk van die drie moet ik hier een weinig seggen.

§. 7. Van de bovenste / dat is van de Hemelgoden / seit hy; datse hun verblijf in den Hemel hebbende / van naturen onlichamelik en eewig zijn. Sommigen nochtans eenigsins sigtbaaar in de sterren: anderen geensins kennelik voor ogen / maar alleenlik door't verstand. Deser Goden en Godinnen (hen even eens als menschen door tweederley kunnen onderscheidende) noemt hy dese twaalf: Jupiter, Apollo, Vulcanus, Mars, Neptunus, Mercurius; ses Goden: Juno, Diana, Venus, Ceres, Vesta, Minerva; ses Godinnen daar by. Die hemelsche godheden / schoonder de Poëten anders / en beelsins af spreken; wierden al te weerdig geacht om met menschen om te gaan / schoon derselver saken elk in sijnen bedrijve van boven bestierende. Doch de Sterren acht hy dat oneigentlijk Goden genaamd worden / in opsigte van't onveranderd godlijk bestier / dat de mensch daar in bespeurt. Der vasten Sterren / diemmen onder de sigtbare Goden telt / noemt hy enige met dit versje.

Arcturum, pluvias que Hyadas, geminosque Triones.

So noemdemen

De Noordsteert, Sevenster, en beide noorder Beiren.

Doch die moetmen Plato voor hem selve laten. Van de gene die van ons door onkunde Planeten, dat is dwaalsterren genaamd zijn / wierden gemeenlik onder de Goden geteld: de Son Apollo, de maan Diana genoemd; daar by dan noch dese vijf als gemeene sterren sich vertonende / Saturnus, Jupiter, Mars, Venus, (die de Morgen- en Avondsterre heet) en Mercurius. Dat onder dese enige namen zijn / met die van d'onsigtbare Goden overeenkomende / sulx heeftmen de verblijfsterdheid der Heidenen / ontrent de kennis hunner eigene Goden toe te schrijven. Sy geloofden dan / dat de Goden in de Sterren / en door deselve werksaam; of gelijk Alkmeon / dat de Sterren self God waren: welke in sich levende / aan d'andere dingen't leven mededeelen; so als Clemens van Alexandrien desselfs gevoelen meld.

§. 8. Men siet ook heden noch een overblijfsel sulker gevoelens / in de namen diemen so wel by ons / als in't Latijn / aan de dagen der weke geeft. Want die zijn alle van de seven Planeten / als hoofden en bestierders van elken dag in ieder weke genoemd: Sondag van de Son / Maandag van de Maan; Dingsdag (by verkortinge in't Teewsch en Brabandsch Dysendag) van Dysen, dat is Mars; Woensdag of Woonsdag, dat is Wodensdag, van Woden (als ofmen seide Boden) welken naam onse voorouders aan Mercurius gaven / om dat hy by ouds der kooplieden God / en der Goden bode was. Donderdag word van den Donder also genoemt / gelijk als *dies Jovis*, dat is

de

de dag van Jupiter; om datmen geloof de dat by hem de magt van Donder en Blixem was. Freda was de naam van Venus; waar af de Vrydag, als of men ſeide Vredesdaag, (in't Fzieſch noch heden Freed, ſonder dag daar by te ſeggen) genaamd is. Saterdag geeft met eigen geluid te kennen / datſe deſen name van Saturnus heeft.

§. 9. Van de Goden laat ons nu tot de *Dæmons*, dat is Middelgeeſten nederdalen. Tales van Mileten / of Plutarchus meld / leerde eertijds κόσμον δαιμόνων πλῆρη, dat de weereld vol van geeſten was. Te weten / in de Lucht / daar ſy hunne woonſtede ſtelden; ende voorts over de ganſche Aarde / daar ſy onder de menſchen verkeeren. Het grieksch woord δαίμων *Daimoon* heeft ſijne afleidinge van δαίω *dajo*, dat is weten, als ofmen weteveel ſeide: om reden / dat deſe Dæmones geacht wierden alles te weten / wat der menſchen geluk of ongeluk betrof; ende als middelaars der menſchen by de Goden te zyn: waarom ſy ook tuſſchen Hemel en Aarde / te weten / als geſeid / in de Lucht / en alſo tuſſchen de hemelſche Goden en d'aarſche menſchen geplaatſt zijn.

§. 10. Van hunne Nature geen eenerley gevoelen hebbende / quamen echter daar in meeſt overeen / datſe geeſten / en daar by onſterflik / maar nochtans geen Goden waren; gelyk Plato in ſijnen Timæus daar af ſchryft. Ende in ſijn Gaſtmaal ſich breder verklarende / ſeit hy / dat de nature der Dæmones middelbaar tuſſchen God en menſch is. πᾶν τὸ δαιμόνιον μεταξύ ἐστι θεοῦ τε καὶ θνητοῦ. En / wat kragt heeftſe? de ſaken der Goden aan de menſchen, en der menſchen aan de Goden te verklaren en over te brengen: te weten, van hier de gebeden en offerhanden; van ginder de geboden en inſtellingen van den offerdienſt. Dus in't midden ſtaande vervangt beider nature, het geheel Al t'ſamen gelyk als verbindende.

§. 11. Aangaande hun Bewind / ſeit deſelf de Plato aldus. Door deſelve komt alle voorſegginge en wicchelarye, de prieſterlyke offerdienſt, beſweeringen, raadvragingen, en allerhande konſtgebaar ter baan. De Godheid ſelfen mengt ſich wel met de menſchen niet: echter word door deſen alle gemeenſchap en t'ſamenſpraak der Goden met de menſchen, het zy in den ſlaap, het zy wakende, verrigt. Deſe dan / volgens hunne engene nature / middelaars tuſſchen Goden en menſchen zijnde / ende nochtans Geeſten / en by na Goden: weet ik niet beter dan Middelgeeſten, uit hunnen aart; of Middelgoden, volgens hun amt en doen te benamen. Maar nu ſeit Plato noch ter ſelf der plaatſe / ὅτι δαίμονες ἄττοι πολλοὶ καὶ παντοδαποὶ εἰσιν, dat deſe Weteveelen (of Middelgeeſten) veele en veelerhande zijn: waar af't niet nodig is meer woorden by te halen / dewijl het ſlechts dienen ſoude om ons te verbijſteren; ſo ongewis / ſo verſcheiden en ſo ſtrydig als hy en andere daar van ſchryven.

§. 12. Van de *Heroes*, dat is Helden, vindmen d'ouden in hunne Schriften doorgaans in vergelijkinge der voorſeide Dæmones ſpreken. Tales, Pytagoras, Plato, en de Stoici. ſeit Plutarchus / waren van gevoelen, dat de *Daimones* geeſtelike ſelfſtandigheden zijn; de *Heroes* zielen van de lichamen geſcheiden: der goeden goed, en der quaden quaad. In't eerſte boek van't Goedbedunken

der

der Wijsen / 8. cap. Ende was besonderlik de leere van Pytagoras / die in 't godsdienstige meer aanhangs dan iemand anders onder de oude Heidenen gehad / ende als noch onder d'Onkristenen heeft: dat dese Dæmones en Heroës den menschen dromen, siekten en genesingen toebrengen; self tot het vee en de lastbeesten toe / volgens 't gene Diogenes Laertius daar af getuigt. Deselfde is daar na van Plato self bevestigd / daar Aristoteles mede niet veel tegen heeft.

§. 13. Apulejus in 't voorseide boek toont noch nader / dat de kragten die 's menschen natuurlike driften en hertstogten gaande maken / onderhouden en regeeren / benessens de afgescheidene zielen der verstorvenen / ook *Dii & Dæmones* Goden en Geesten genaamd zijn. Dat d'eerste met den mensche geboren / nochtans met hem niet en sterft; welken hy den name van *Genius* geeft. Dese weet ik / na die meininge / in Duitsch niet beter dan Bygeesten, Self en Eigengeesten te noemen; nadien elk mensche sulk eenen self als eigen by sich heeft. De andere / zijnde 's menschen Zielen / die uit den lichame gescheiden met gemeenen name *Manes* (dat is so veel als Blyvers, om datse na het lichaam over blijven) genoemd zijn. Om die reden wil ik se den name van Nageesten geven. Doch sommige van desen bleven vast in huis / tot hoede van de nakomelingen des overledenen; en wierden *Lares*, Huisgoden, genoemd /

§. 14. Desen / of misschien de voorseide *Genij* zijn 't / welken Macrobius 3. Saturn. 4 *Penates*, dat is ontrent so veel als bygeborenen noemt / *quasi penes nos natos*, als by ons geboren zijnde: en gelijk hy voorder spreekt; door welken wy adem halen, door welken wy 't lichaam hebben, door welken onse ziele bestaat. Maar anderen / door quaad leven sulx verdiend hebbende / moesten als ballingen op 't onseker om swerven: den menschen van goed leven niet dan ydele vreese; maar den bosen regtvaardigen schrik en allerhande leed aanbrengende. Dese wierden *Larvæ*, Nachtschaduwen en Spoken genaamd. In de school van Plato wierd / na 't schrijven van Diogenes / meest al 't self de geleerd: gelijk sulx mede uit sijn eigen boek / dat hy Phædo noemt / genoegsaam blijkt. Men noemde se ook *Lemures*: t welk men meint dat so veel als *Remures* was / van Remus, den broeder van Romulus; die sich van schrik liet voorstaan dat hy noch sijne schaduwe voor hem sag / na dat hy hem gedood hadde. Die vertellinge waar zijnde / mogt ons reden geven om de sodanige Schrikgeesten te noemen. Ovidius seit ons duidelik wat daar door te verstaan zy, 5. Fast.

Mox etiam Lemures animas dixere silentum.

Wanneer den stervenden de kragt en spraak ontvielen,
Wierd Lemures de naam der nagebleve zielen.

§. 15. Het zy dan Genij, of Manes en Penates, of Lemures: het schijnt ondertusschen / datse met een d'onsterflikheid der Zielen geloofd hebben; en dat dit gevoelen met dat van de Dæmones vermengd / gelegentheid gegeven heeft om op sodanige Geesten te denken. Plato in sijn boek van de Ziele dat

hy Phædo noemt / doet Socrates / na by ſijn ſterven zijnde / onder anderen met deſe woorden ſpreken: De Ziele moet boven al iet onſterflijk zyn, en onvergankelyk, en volgens dien ἐν ἅδου *hadou*, dat is / in't vermakelijk zijn. Marcilius Ficinus heeft'et hier in 't Latijn / *apud Manes*, by de Nageeſten; (ſo ik dat woord ſlus verduitſcht hebbe) en een weinig hier na *apud inferos*, by de onderaarſchen vertaald. Deſe laatſte benaminge ſchijnt daar van ontſtaan te zijn / dat men de Zielen der verſtorvenen onder de aarde geplaaſt heeft. Cicero *Tuſc. Qu.* l. 1. §. 36. doet het een en 't ander met deſe woorden blijken. Wy achten dat de Zielen nablijven, om dat alle de redenen daar toe t'ſamen ſtemmen. De reden moet ons mede leeren, waar, en in wat ſtaat ſy ſich bevinden: waar af d'onkunde Onderaardſchen enſ. verdicht heeft. Want de Lichamen ter aarden vallende, en met aarde (*humo*) bedekt; waar door men ook ſeit *humari* geaard (dat is ter aarde beſteld) worden: ſo meindemen dat de dooden dan voorts onder d'aarde leefden. Dan ᾅδης *hadees* is het ſelfde woord dat onſe Overſetters in 't niew Teſtament ſomtijds helle, ſomtijnds graf vertaald hebben; welker betekeniſſe geen van beiden op de meininge van Socrates noch van Plato paſt. Want op 't einde des voorſeiden boeks belacht hy Crito / die hem vraagde hoe hy wouden begraven zijn. Hy meint, ſeit hy / dat ik ben't gene hy ſo terſtond een lijk ſal ſien; willende ſeggen / dat ſe ſijn dood lichaam begraven mogten / maar hem niet. Want hy ſelf / te weten ſijne Ziele / ſoude overgaan εἰς μακάρων τινας ἢ δαιμονίας, tot ſekere ſaligheden der gelukkigen; dat beide veel van't Graf en van de Helle verſcheelt. Het hebben dan Socrates die dit ſprak / en Plato die dit ſchreef / buiten twijfel geloofd / dat de Zielen onſterflik zijn.

§. 16. Doch anderen nevens hen in 't ſelf de verſtand zijnde / ende nochtans met de Zielen buiten de Lichamen niet veel wegs wetende / hebben de Zielverhuiſinge en Zielſuiveringen bedacht. De Druides, by d'aloude Franſchen hoog vermaard / hebben de μετεμψίχωσις *Metempſychoſis*, dat is Zielverhuiſinge, aan d'onſterflikheid gehecht: want ſy leerden teffens / ſo als Cæſar l. 6. c. 18. getuigt / *non interire animas, ſed ab aliis poſt mortem tranſire lios*; dat de zielen niet en ſterven maar na den dood van den eenen tot den anderen overgaan. D'oude Egiptenaars waren mede van dat verſtand: en d'eerſten die geleerd hebben dat der Menſchen Zielen onſterflijk zijn; ſo als Herodotus daar van ſchrijft. Want by aflijvigheid, ſeit hy / gaanſe, na hun gevoelen / in enig ander dier over, dat dan geboren word: doch ſo, dat de ziel aldus allerleye lichamen, op Aarde, in de Zee en in de Lucht doorwandeld hebbende, dan eindelik in eens Menſchen lichaam wederkeert. Hier van daan heeft Pytagoras die leer over Griekenland in Italien gebracht. Lactantius geeft ons deſſelfs gevoelen *lib 7. te præm. cap.* 8. met deſe woorden te verſtaan. Pytagoras beweerde dat de Zielen in andere lichamen overgingen: maar gek elik, van de menſchen in beeſten, van de beeſten in menſchen; en dat de ſijne eerſt die van Euforbus geweeſt was. Plato heeft dit mede voor een deel gevolgd / en ſeer veel anderen; waar door ons 't ſelf de in 't verbolg noch al dikmaals voorkomen ſal.

§. 17. Doch Socrates wederom / ſo als Plato ter gemelde plaatſe deſ-

ſelfs

ſelfs uiterſte belijdenis verhaalt / brengt de Zielen ergens heen / daarſe buiten de lichamen ſalig of gepijnigd zijn. Die wel gedaan hebben / ſend hy aanſtonds na boven toe / hoger dan de Lucht; daar hy meint dat de ſuiverſte aarde is / en de Ziele eewiglik in onuitſprekelike ſaligheid buiten 't lichaam leeft. De godloſen verwijſt hy na Tartarus, enen vreeſelijken hollen poel; om daar onophoudelik na verdienſten gepijnigd te worden. Uit dien abeligen pijnigpoel leid hy vier rivieren af; die hy voorzichtelik namen geeft / dat gene betekenende dat hy daar mede verbeelden wil. *Oceanus* Snelvloed, *Acheron* pynvloed, *Pyriflegeton* Vuur-blaker, en *Cocytus* Gekerm. In deſen moeten verbeterlike ſondaars / meer of min / lang of kort / na datſe veel of weinig verdiend hebben / door veel ongemaks en pijniging geſuiverd worden. Siet daar den oorſprong van het Vagevuur, dat men hedendaags in 't Pausdom *ignem purgatorium* het vuur van ſuiveringe noemt. Echter geeft ons deſelve Socrates dat verhaal niet hoger dan voor een verdichtſel op. Want eer hy begint ſo noemt hy 't μῦθον καλὸν, ἄξιον ἀκούσαι, ene ſchone ſinſpellinge, weerdig om te horen. En na 't einde ſeit hy verder: Doch 't betaamt geenen man van geſonden verſtande, dit ſo ſtaande te houden, als ik 't daar nu verhaald hebbe: hoewel ik 't betamelik en waardig achte, ſoo eens ter proeve voor te ſtellen, dat het deſer of diergelijker wijſe met onſe Zielen en derſelver woonſteden geſteld zy; nademaal het blijkt dat de Ziel onſterflijk is. Sulk ene wijſe van ſpreken / en dat van enen man die op ſijn ſterven is / en ſijne omſtaanders tot welſterven veraant; doet my noch eens geloven / 't gene ik boven geſeid hebbe / dat de Heidenen van deſelf de ſaken anders waren ſprekende / wanneerſe die godsdienſtiger wijſe aanmerkten / dan wanneerſe deſelve natuurkundig begrepen. Doch hier mede gavenſe dan ook te kennen / datſe weinig ſekerheids hadden van 't gene ſy ſeiden of geloofden.

III. HOOFDSTUK.

Daaruit zyn hunne veelerhande Waarſeggerijen ontſtaan.

§. 1. DEr ouder Heidenen gevoelens van de Geeſten dus in 't kort begrepen / doen ons nu gemakkelik verſtaan / al watmen van hunne ſeden en gewoonten / beneffens de kunſten daar toe dienende in hunne boeken leeſt. Deſe waren tot tweederley einde gerigt / daar de menſchelike genegentheid altijd van ſelf toe ſtrekt; om veel te weten en veel te doen. Tot overmatige wetenſchap was de Divinatio, en de Magia tot verwonderes weerdige werkingen geſchikt. Nu dient het tot mijn voornemen / dat ik hier wat beſcheidelik / eerſt van 't een / en daar na van 't ander ſpreke.

§. 2. Wat het eerſte betreft: by deſelf de ſchrijvers die gemeld zijn / en veel anderen meer / vindmen / dat ſy elk om 't ſeerſte yverden / om de gunſte der Goden / groot en klein / te winnen; en de geeſten / zijnſe goed / te believen; zijnſe quaad / van den halſe te weeren. Daar toe wierden kerken geſticht / beelden opgerigt / prieſteren gewijd / offerhanden geſlagt / feeſten

ingeſteld / allerhande ſpelen aangeſteld. Daar by veelerleije middelen aangewend / om der Goden meininge of neiginge / en der menſchen geluk of ongeluk / door de kenniſſe der Dæmons, door de gemeenſchap der Penates, door de verſchijninge der Remures: by wege van Orakelen / van Beſweeringen / en allerhande konſt-oeffeningen; uit den invloed der Sterren / uit de Dromen der ſlapenden / uit de lichamen der Doden / uit het dryven van de Lugt / uit den dag van 't jaar / uit de ure van den dag / uit allerhande ontmoetingen van menſchen en van beeſten waar te nemen. Al watmen ooit dien aangaande te werk ſtelde / wierd by de Romeinen *Divinatio*, dat is eigentlik als of men ſeide Begodinge of Godspleginge, genoemd; van welken men een beſonder boek by Cicero beſchreven vind. Den inhoud daar af magmen by Polydorus Virgilius in ſijn eerſte boek op 't 24. hoofdſtuk leſen. Ik ſal daar uit en van elders by brengen / ſo veel als ter deſer ſaken dienen kan.

§. 3. Tweederleije Wicchelarije, (want dien name plegen wy daar aan te geven) was van ouds by de Grieken en Romeinen in 't gebruik: d'eene word met regt Natuurlik / d'andere konſtig genaamd. Door natuurlik hielden ſy / 't gene noch door reden / noch by giſſinge / of uit enig teken van voorbeduidinge; maar uit ſonderlingen dryft en bzye beweeginge van 's menſchen gemoed / als toekomende vernomen wierd: gelijk menigmaal in den droom gebeurt / ſomtijds ook buiten ſlaap in de ſtuipen van gemaakte raſernije. Hier van hadde de Goddinnen *Furiæ*, dat in duitſch ſo veel als Raadskalſters heet / dien name: en de Sibylla Erythræa, als ook eenige prieſters / hadden 't woord / dat hunne godſpraken op die wijſe geboren waren. Apollo te Delfos en Jupiter Hammon, ſo derſelver prieſters voorgaven / plagten hunne geheimeniſſen door ſulk ſlag van menſchen / en op die wyſe te openbaren. Deſelve dan voor opregt en natuurlik houdende / ſchreven ſy dien konſten toe / 't gene door langwylige waarneeminge en veelboudige oefeningen verborgens wierd uit gehaald / of voorgeſpeld. De voornaamſte deſer konſt-oeffeningen waren by hen Aſtrologia, Haruſpicina, d'Auguria en Sortilegia geacht.

§. 4. *Aſtrologia* noemden de Grieken de giſſinge die men uit de Sterren maakt / waar af d'*Aſtrologi* Sterrengiſſers te noemen zijn. De gemeinſchap der Goden met deſelve (gelijk boven verhaald is) hun invloed en werkinge op de benedenſte deelen des weerelds / op de menſchen / op malkanderen gaven: hen ſtoffe tot geloven / dat daar uit veel tot 's menſchen nutt was voor te ſpellen. Van deſelve ſal ik echter hier niet verder ſpreken: alſo ik dat in mijn Onderſoek over de Kometen in 't VIII. hoofdſtuk / ſo veel als hier mede nodig is / verrigt hebbe. Alwaar met een te ſien is / wat plaatſe dat daar in ſouden moeten hebben / die van ouds *Genethliaci*, dat is Geboorte-leſers, of anders *Planetarii* by ons planeetleſers, genaamd zijn. Degenen namelik / die uit den ſtand der ſterren / en beſonderlik der planeten / ter tijd van 's menſchen geboorte / ſijnen inborſt / levens wijſe / wedervaren / en levens einde ſpellen. Dit bedrijf is tot op deſen dag nog uit de weereld niet; weshalven ook hier na daar af iets wil te ſeggen vallen: doch over de drie anderen ſal ik den Leſer hier met weinig woorden ſpreken.

§. 5.

§. 5. *Haruſpicina*, of *Extiſpicina* word / na't ſeggen van Donatus / van *Haruga* offerhande en. *exta* ingewand alſo genaamd; als ene konſt zijnde om uit d'ingewande der beeſten / die ten afgods offer geſlacht waren / het toekomende te voorſpellen: waarom d' *Aruſpices* of *Extiſpices*, deſe konſt hanteerende / in duitſch wel Outerkijkers of Geweid-en Ingewand wikkers mogten genoemd zijn. Even eens oft hunne Goden enig teken op d'ingewande wrogten / van de beeſten die aan hen geofferd zijn. Sulx hielden ſy te zijn / 't gene Appianus in ſijn 2. boek der oorlogen van Alexandrien nevens Cicero verhaalt: van enen Oſſe / welken Julius Cæſar offerde / op den dag wanneer hy d'eerſtemaal op den gulden ſtoel ging ſitten / dat daar geen hert in te vinden was: Daar uit wiſten hem de wichelaars te ſeggen / dat hy daar tot ſijn ongeluk te ſitten quam.

§. 6. Onder deſe konſte heeft er Marcus Tullius noch twee / aangaande de Oſtenta en Fulgura begrepen. *Oſtenta* noemdemen *ab oſtendendo* van 't vertonen: mitsdien dat ſich iet ongemeens in de natuur liet ſien; gelijk was / 't gene Herodotus in 't 7. boek verhaalt / dat ene merrie / Xerxes overtogt in Grieckenland / enen haas ter weereld bragt: voorſpellende / (ſo ſy dat paſten) dat ſijn overmagtig heir voor de Grieken ſelf noch vlugten / en 't haſepad kieſen ſoude. Sulke toevalligheden wierden mede *portenta*, *monſtra*, *prodigia*, voortekens, monſters dat is vertoningen, en voorſpellingen genaamd. Dusdanig waren ook de *Fulgura* en *Fulmina*, de Blixemen en Donderſlagen, volgens 't welke Vergilius ſeit;

De cælo tactas memini prædicere quercus.

Een eike kon vooraf vaa 't ongeluk gewagen,
Door ſwaren donderkloot geplet of neergeſlagen.

§. 7. *Auſpicium*, vogelſchouwinge, of *Augurium* Vogelkakeling, *ab avium garrieu*, van 't vogelgeſchreew alſo genaamd / was het bedrijf der *Auſpices*, Vogelkykers, en *Augurus*, Vogelluiſteraars, by ouds vermaard. Want dit ſlag van wichelary was te Romen boven andere geacht; en daar door het *Augurum Collegium*, de Maatſchappy der Wichelaars in grootſter eere. Men plag byna niet gewigtigs te ondernemen / ſonder aldaar om raad geweeſt te zijn / of een aanſlag gelukken ſoude of niet. Die konſt ſo ſeer beroemd / nam drieſings de Vogelen in acht: ten aanſiene van derſelver vlugt / geſang / en ſmaak. Op 't eerſte namen ſy hun gemerk ontrent de *præpetes*, dat is ſnelle; in 't ander over de *oſcines* ſingende vogelkens; en het derde ſag op de kiekens. Van den eerſten ſlag ſal 't weſen dat een Arend den keiſer Auguſtus / noch een kind zijnde / het brood ſchielik uit de hand rukte; en daar mede in de hoogte geblogen / daar na ſachtjes gedaald / wederom vallen liet. Waar uit men ſijn aanſtaande geluk / dat hy beleef de / voorſpelt heeft; ſo 't waar gebeurd is 't gene Suetonius daar af verhaalt. Op de twede wijſe wil Virgilius verſtaan zijn / wanneer hy ſeit.

Saepe ſiniſtra cava prædixit ab ilice cornix.

Vaak deed een bonte kraaj, op eik of eſch geſeten,
Den wicchelaar voor af het ongeluk te weten.

Tot de derde ſoort hebben de *tripudia ſoliſtima* gedient: welke waren reijen, diemen maakte / ſoo wanneer 't hoenderkuiken 't voer ſo gratig in ſlokte / dat het daar af uit ſijnen bek op de aarde vallen liet; alſo de vloer of bodem diemmen betreed / in 't Latijn *ſolum* heet. Dit wierd voor een goed voorteken gehouden: maar ſo 't kuiken 't voer liet liggen / dan was een quaden uitſlag te vreeſen. Dus was / meindemen / de neerlage / die Hoſtilius Mancinus van de Numantiërs kreeg / al voor af gegiſt; uit dien dat de kuikens 't eten geweigerd hadden / en uit hunne kow geblogen waren.

§. 8. *Sortilegium* Geluckleſſe, was eene ſchikkinge van letteren / by geval / door 't eene of ander kind dus of ſo getrokken / en door malkanderen gemengd: gelijk men ſulk gebruik van oude letters maakte / geſneden op enen eikenboom; welke dan op verſcheidene wijſen geſchikt / na 't viel / of deſen of genen ſin te ſamen bragten / waar uit geluk of ongeluk te leſen was. Op een andere wijſe kreeg Tiberius, na Dalmatien reiſende, ende by Pavijen door 't lot aan 't orakel van Gerijon vragende, tot antwoord: dat hy gulde koten in de bron van Aponus werpen ſoude: 't welk gedaan zynde, weſen die hem 't hoogſt getal. Ende worden noch die koten heden daar onder water geſien; ſo Suetonius in 't leven van Tiberius verhaalt.

§. 9. Noch een andere maniere van wicchelarije was in 't uitleggen der Dromen gelegen / die ſelf in de heilige Schriften ſo bekend is / van welken ik noch wel eens wat breeder ſpreken ſal: alſoo de *oneirocritici* droombedieders, noch niet uit de weereld zijn; en heden deſe konſte ſelf in 't Kriſtendom / immers aan het hof des Franſchen konings / onlangs heeft begonnen te herleven. Wat die oude Heidenen betreft / wanneer ſich de Dæmones de Genij de Larvæ, in de Dromen mengden / bragten die telken male wat beſonders voort: waar uitmen van de toekomſtige ſaken / volgende ſekere regelen deſer konſte by hen in 't gebruik / iet goeds of quaads bedieden mogte.

§. 10. Onſe Voorouders waren in der Heidenen tijd by hen ſelfs ook vele ſulker wicchelarijen gewoon: van welker ſeden Tacitus dit onder anderen verhaalt. De wicchelarye en Lotgiſſinge gaat by hen ſo drok als ergens in ſwang. Met het lot gaanſe eenvoudig te werk. Enen telg van enen vrugtdragenden boom geſneden, korten ſy tot lootjes; welkenſe dan elk een beſonder merk geven, en ſo rompſlomp door malkander op een wit kleed heen werpen. Waar op de prieſter, indien 't ſtaatſaken zyn, of de huishouder ſo 't hem en ſijn huis is rakende, met opgeſlagen ogen na den Hemel de Goden bid, ieder lootje driemaal opneemt, en na elk teken datter opgeſneden was, verklaart. Is 't dat ſy 't afflaan, ſo en valter op dien dag over dat ſtuk niet meer te beraden. Maar ſo ſy 't hem toeſtaan, moetmen 't verder beſcheid by de wicchelaars ſoeken. Ende is deſen volke noch beſonder eigen, datſe mede uit de peerden voorſpellinge maken; die daar toe op gemene koſten by malkanderen in een boſch gehouden worden; wit, en van niemands han-

den

den ooit geraakt: welken de priester en de koning of oppervoogd met enen gewyden wagen by houden, na datse gejaagd zijn; en op hun gebriesch en gesnuif achtinge geven. Geen wicchelarye daarse meer staat op maken dan dese; niet alleen 't volk, maar ook de groten en de priesters self. Want sy d'eene voor dienaars, d'andere voor naaste kennis van de Goden houden.

§. 11. Doch met dese drie of vierderhande godspraakoefeninge / op zijn heidensch dus te noemen / heb ik 't noch niet al geseid. Want ik bevinde / datter behalven dese / die de voornaamste waren / noch al veelerhande is gepleegd geweest. Deselve wierden in 't Grieksch Necromantia, Pyromantia, Aëromantia, Hydromantia, Chiromantia genoemd. D'eerste bekijkt de Doden / de tweede siet na 't Vuur / de derde beschowt de Lucht / de vierde 't Water / de vijfde slaat sijne ogen op de Aarde / de seste besiet de Handen. Polydorus Virgilius sal ons uit het 23. Cap. sijnes eersten boeks van elks een proefstuk geven.

§. 12. *Necromantia* Lijkgislinge is / datmen iet aan een dood lichaam siet / daar men voorspellinge uit maken wil. D'onkunde der grieksche tale heeft de menschen doen meinen / dat *necros*, 't welk dood is te seggen / uit het Latijn was afgeleid; gelijk *negros* van *niger*, swart: waar door de swarte konst by misverstand den naam gekregen heeft; die nu gemeenlik voor duivelsch / en toverkonstig vermaard is. 't Was een groot bewijs deser konste / so 't waar is / 't gene Lucanus in 't 6. boek van enen doden meld / die opgewekt / den uitslag des Farsalischen kijgs voorseid heeft.

§. 13. *Pyromantia*, Vuurgissinge noemdemen (seit Polydorus) wanneer men
„ uit het vuur iet meint te sien; mits datmen in acht neemt / wat de Blixem /
„ of andere kragtig vuur beduiden mag. Dus leestmen by Libius en Dio-
„ nysius in 't 4. b. dat Tanaquil / d'huisvrouwe van den ouden Tarqui-
„ nius / ene vlam siende 't hoofd van Servius Tullius bestrijken; daar uit
„ voorseide / dat hy koning over Romen worden soude.

§. 14. *Aëromantia*, Luchtschouwinge was de gene / die in 't waarnemen
„ van ongewone buijen bestond. Gelijk wanneer Plinius in sijn 2. boek ver-
„ haalt / dat het in Lucanien yser regende: 't welk sijns achtens de neerla-
„ ge van Crassus in den slag tegens de Parters betekend heeft. Van gelij-
„ ken vertelt hy in 't 1. boek van den tweeden oorlog van Kartago / dat het
„ by de Piceners steenen geregend hadde: tot voorspellinge / meent hy /
„ van de nederlagen / die Italien van Hannibal noch te lijden hadde. Sulken wicchelaar word in den Hebreewschen Bybel ידעני *Jid-oni*, Wolkengisser genaamd.

§. 15. *Hydromantia* Waterschouwinge is / datmen iet in 't water meint te
„ sien. Dese aangaande heeft Varro verhaald: dat een jonge 't beeld van
„ Mercurius in 't water sag / welk in 150. veerssen het geheel beloop des
„ oorlogs tegen Mitridates verkondigde. Augustinus in 't 7. boek de C. D. seit dat Numa / twede koning der Romeinen d'eerste geweest is / die sig met dese konste behielp: om de beeltenissen der Goden door bedriegerije der Dæmons op 't water te vertonen: die hem quansuys de Wetten gaven / na welke hy 't volk liefst regeeren wilde.

§. 16.

§. 16. *Geomantia* Aardbeſchouwinge is ene voorſpellinge uit ſcheuren door aardbevinge gemaakt. Hier af heb ik / ſchoon neerſtelik ſoekende / geen nadere beſchrijvinge gevonden: dan denke / dat het gene Livius decad. 1. lib. 7. §. 6. van Marcus Curtius verhaalt / hier toe behoort. In 't ſelfde jaar, ('t was na de rekeninge van Calviſius het 357ſte voor Chriſtus) of 't was door aardbevinge of enige ander kragt, viel bykans de halve merkt (te Romen) in: vermits een byſter groot en diep hol op borſt, 't welk met geenerhande moeite, ſchoon elk ſijn beſt dede, door 't aandragen van aarde te vullen was; of men moeſt eerſt op der Goden uitſpraak onderſoek doen, waarin de meeſte kragt der Romeinen beſtonde. Want de waarſeggers verklaarden, datmen dat ſelve den Goden te wijen hadde, ſo ſy den Roomſchen ſtaat beſtendigen ſouden. Daar over in twijfel ſtaande, hadde hen Marcus Curtius, een jongman dapper ten oorloge, berijpt; vaſt ſtellende dat de meeſte kragt des Roomſchen volks in dapperheid van wapenen beſtond. Sulx hy dan willende met de daad bevestigen / heldhaftig te peerd geſeten / van bove neder in die klove ſprong.

§. 17. *Chiromantia*, handkijkerije ſiet uit de trekken der handen / wat den „ menſche overkomen ſal. Waar op Juvenalis ſeit Sat. 6.

--------Frontemque manumque
Præbebit Vati.--------

Hy toont ſijn voorhoofd en ſijne hand;
En vraagt den wicchelaar 't verſtand.

Waar uit met eene blijkt / dat *Phyſiognomia*, dat is / na 't woord / Natuurkunde, maar na de ſake ſelf Natuurkieſinge, of Gedaanteſchouwinge, hier toe mede behoort: zijnde ene kunſt van wikken uit de trekken van 't aangeſigt / of den opſlag der ogen; waar in ſich 's menſchen Genius of eigen geeſt natuurlik openbaart.

IV. HOOFDSTUK.

Hunne Toverijen, veelſins gepleegd, reſen uit den ſelfden grond.

§. 1. Dus veel van alſulke konſten die op weetenſchap ſien / door gemeenſchap met de Goden ofte Geeſten / op allerleije wijſe te bekomen. Nu ſal ik ingelijx van de Magia ſpreken / die het doen beoogt: De Grieken gevenſe dien naam / hoewel ongrier; dan alle man gelooft ſchier dat het perſiſch is. Die taal egter heeft in ſtijl en oorſprong met d'hebreeuwſche veel gemeen; waarin הגה *haga* overdenken, bepeinſen en מהגה *Magé*, een bepeinſer of uitſpreker van verborgentheden is. Ik heb in mijne Uitleginge over Daniel. §. 62. daar het pas gaf / verklaard / wat de Magi geweeſt zijn. Eerſt eerlijke luiden / die door behoorlijke middelen de geheimeniſſen

nissen der Nature door sochten / en daar door dingen deden die de gemeene geloof baarheid te boven gingen. Doch daar na in de konste / so 't schijnt / te kort komende / wanneer sy reeds in aansien van 't volk / en ten hove / geklommen waren; sloegen aan 't bedriegen: en de quaadaardigheid van sommigen onder de konste gemengd / bragt de selve in misbruik / en menigen mensch om goed en bloed. So verre dat de Heidenen dit slag van volk aan d'een kant ontsiende en eerende / om hunner geestigheid wille aan d'andere wederom schuwden en versmaadden. Hier van is 't dat enigen van ouds af so wel in 't goed als in 't quade van die konste zijn vermaard geweest. Apollonius Tyanæus / wiens leven door Filostratus beschreven is / en Elymas / die sich tegen Paulus stelde / Hand. 13: 6. enf. en de wijsen in Egypten en Babylonien / tot uitleggінge van hunner koningen dromen beroepen; Gen. 41. Dan. 2. en 4. ja Moses self / en Daniel en die uit het Oosten om den niewgeboren joodschen Koning sochten: Matt 2. schoon allegaar door de Magia beroemd / staan nochtans verscheidelik daar voor te boek. So veel verschilt het wie iet weet of doet; en of de konst en weetenschap behoorlik gebruikt of misbruikt word.

§. 2. Ondertusschen is dit eigentlik de kunst / diemen heden onder ons den naam van Toverye geeft. Agrippa van Nettenheim heeft se in twe soorten onderscheiden: waar af d'eene Natuurlik / d'andere Konstig heten mag; also d'eerste natuurlike oorsaken hebbende ook natuurlike werkingen doet; maar de twede is door konst also gemaakt / ende heeft geene gemeenschap in de nature met de werkingen diese doet. Ik wil seggen / dat gelijk een handwerk mede vereischt / dat de Natuur hem de stoffe gebe / en de kragt om te te konnen werken; maar dat hy de stoffe dus of so werke / dat doet hy door de kunst alleen: also dese Konstenaars ook. Niet gelijk een akkerman / die maar d'aarde bereiden / en 't saad daar in werpen / of den boom planten kan; maar de vrugt self uit de Natuur / alduś door kunst geholpen / verwachten moet.

§. 3. De natuurlike Magia, seit Agrippa / meenense dat niet anders dan „ 't opperste vermogen der natuurlike weetenschappen is: waarom sy deselve den top en uiterste volvoeringe der Natuurkunde noemen; seggende dat „ het een werkelik gedeelte der natuurlike wijsheid is / die door 't behulp der „ natuurlike kragten / uit derselver onderlinge regt tijdige toepassinge dingen te wege brengt / die elk verwondering te boven gaan. Meest gebruikten de Moren en Indianen dese Magia, door so veel als sy 't vermogen der „ kruiden en steenen / en andere dingen van gelijken aart / uitvorgt. Daarna seit hy verder. De natuurlike Magia is derhalven dese / die de kragten „ aller natuurliker en hemelscher dingen doorsichtigd / en derselver mede„ neiginge met ene naawkeurige schranderheid doorkropen hebbende; de „ verborgene en achterhoudende vermogentheden also ten voorschijn brengt; „ dat daar door wonderen / die 's menschen vernuft verbysteren / worden uitgewerkt. En dit alles niet so seer door de konst als de Natuur; aan welke „ als werkmeestersche sich de konste selfs als dienaresse onderwerpt. Dus

konnense natuurliker wijse binnen tijds kruiden en rijpe vzugten / self ook ongedierte / doen voortkomen; alleenlik datse door natuurlike middelen / anderen onbekend / het gebzek des tijds weten te verbullen; gelijkmen in minderen trap van volmaaktheid aan de hoveniers bevind / dat elk pverende om de eerste te wesen / niewe vzugten levert / en de natuur door konst te hulpe komt; sonder nochtans andere middelen / dan die in de nature self zijn / te gebzuiken. Het onderscheid bestaat slegs daar in / dat een Magus, die daar geheel sijn werk af maakt / door grondiger kennisse van de kragten der Nature / den gemeenen man / ja self den geleerden / welker weinige sich bemoeiden om sich so diep in de Natuur te begeven / merkelik te boven gaat. Doch mitsdien dat dit alles dus verre buiten 't besondere behulp der Goden en der Geesten is: so en dientet sonderling tot onse salic niet. Dan alleenlik / om ons wel te leeren onderscheiden 't gene buiten 't geschil is dat wp verhandelen willen / en 't gene daar toe behoort.

§. 4. Dus verre hebben wp dan der Heidenen Magia binnen de palen der Natuurkunde gesien: maar nu wil ik den Leser gebeden hebben / dat hy sig erinnere 't gene ik in mijne Hist. over Daniel §. 25. uit Diodorus en Plinius aangetekend hebbe; dat de Magia, so alsse doorgaans van ouds her in 't gebruik was / de Wiskonst / de Geneeskonst / en den Godsdienst tot behulp nam; d'een op dese / d'andere op die wijse meest daar in besig zynde. Daar uit is dan ook een ander onderscheid in d'oefeninge deser konst ontstaan: waar af sommige der genen die daar mede omgingen / *Mathematici*, Wiskonstige; andere Geneeskundige, en hatelliker *Venefici*, Vergiftigers genaamd zijn. De eersten waren meest om wonderen / d'anderen om boosheid te doen. Onder sulke wonderen magmen tellen de houtene duive van Archytas / welke vloog; en / de beelden van Mercurius die spzaken. Maar de Vergiftigers doen dit: datse door ongewone / en dikmaals onbekende dingen / doch waar van sy die het doen de kennis hebben / datter die kragt in steekt; ende voorts op d'allerheimelikste wijse / so weinig te merken / dat het naaulix geloof d kan worden geschied te zijn / de menschen of hun vee / of saak of suibel beschadigen en bederven. Dit is 't gene sy waarlik deden: maar 't gene sy daar en boven noch voorgaven / of self misschien ook geloof den te doen; was datse ook wel door kragt van kruiden / en andere stoffen / op allerleije wijse gemengd / menschen en beesten in malkanderen veranderden / en doden uit de graven trokken.

§. 5. Nu ook ieis van de gemaakte Magia te seggen / die mag met reden also genaamd zijn: om datter niets in is van de Nature; maar dat de Kunst alleen werkt / de Natuur voorsonderstellende. Dese kan geboegelik / schoon op beelerhande wijse in 't werk gesteld, onder den gemeenen name van Tovery, Besweeringe, of Beleesinge begreepen worden. Want wp noemen Tovery, al watmen houd dat door Duivels kragt en gemeenschap van de menschen word uitgeregt: 't welk nooit sonder d'eene of d'andere wijse van beleesingen geschied. Dese bestond altijd in 't gebruik van sekere woorden of tekens / gesproken of geschreven; beneffens sonderlinge gebaren / en ene wijse

se van leven: door welk alles de Dæmons hen te wille wierden / geheime dingen te openbaren / en wonderen / de Natuur te boven gaande / uit te werken. Also was der Heidenen gevoelen / dat se buiten de voorseide natuurlike Magia, de grootste wonderen door de kragt der Dæmones te wege bragten; welke sy door die Beleesingen aan sich verpligt hielden / om alsulke dingen te doen als sy begeerden gedaan te hebben.

§. 6. Hier staat ons wel op te letten: want gemeenlik by ouds ende noch de natuurlike Magia of Toverije van de konstige niet behoorlik onderscheiden word; alsomen d'eene dikmaals toeschrijft het gene d'ander eigen is. Self is van de genen die met dese kunsten omgaan sulken misverstand veel begaan / of in anderen gevoed. Want sommigen derselven / seit Agrippa / „ zijn tot sulken uitsinnigheid doorgeslagen / dat se meinen uit verscheidene „ t'samenvloejinge der sterren / door tusschenposinge der tijden / en sekere „ mate van evenbedeelinge, (in 't Latijn *proportio* geseid) plegtig in acht genomen: op enen stip des tijds / ene voegelike af beeldingen der hemelsche dingen / en enen geest des leevens en verstands te konnen verkrijgen; die dan „ van hen gevraagd zijnde antwoord geve / en geheimenissen ontdekke. „ Aan d'andere syde soudense der Nature toeschrijven 't gene de kragten der Nature te boven gaat: 't welk ik wederom niet beter dan met Agrippas woorden / daar voorgaande / seggen sal. Dit wil ik / seit hy / dat gy voor „ der weet: dat dese Magi niet alleenlik de natuurlike dingen doorgelven; „ maar ook eniger wijse de Natuur uitbijten / en sich selven in de plaatse stellen; als de beweegingen, de getallen, de gestalten, de geluiden, de stemmen, „ de t'samenkomsten, de lichten, de neigingen des gemoeds, en de woorden. „ So bes woeren de Psylli en Marsi de Serpenten en dedense vlugten: so stilde „ Orpheus met een gesang den zeestorm der Argonauten; en vertelt Homerus / dat aan Ulysses het bloeden / door sekere woorden gestremd wierd; „ ende is de Wet der twaalf tafelen ene straffe gesteld / op de genen die het „ koorn also betoverden.

§. 7. Dit laatste moet ons niet vreemd dunken / self in heidensche tijden also genomen te zijn. Want de Magia of Toverkunst in 't gemeen en in haar selven aangemerkt / wierd om hare diepgrondigheid geacht / om hare godlikheid (so als der Heidenen Goden hier voor beschreven zijn) geëerd / om hare kragtigheid ontsien / om hare nuttigheid (wel gebruikt zijnde) bemind: maar misbruikt / om harer boosheid en schadelikheid wille gehaat en gevloekt. Welk nu der verstandiger Heidenen gevoelen van dit gansche werk geweest sy / dat sal ons Agrippa wederom uit den monde van Porfyrius / met dese woorden seggen. Porfyrius van dese Beleesing of Magia der godliker dingen redewegende, besluit eindelik, dat door deselve de siele des menschen wel kan bequaam gemaakt worden, om de Geesten en Engelen te ontfangen, en de Goden te sien: maar datmen door dese konste tot God naderen kan, dat onkent hy styfen sterk.

V. HOOFDSTUK.

By de hedendaagſche Heidenen zijn diergelijke leeringen en ſeden ook te ſien.

§. 1. VAn't oud Heidendom dan onder ons / of ontrent ons / en die volkeren die de konſten en weetenſchappen meeſt herwaarts aan gebragt hebben / is dus verre tot noodzuft geſproken. Nu ſtaat ons toe / dat wy't hedendaagſch Heidendom met een beſien: om te mogen weten / hoe verre hun gevoelen en bedrijf ontrent de Geeſten / buiten behulp van het ſchriftuurlik licht / dat hen nooit beſcheenen heeft / ſich ſtrekken kan. En dat daarom te meer / dewijle de genen / van welken dus verre geſproken is / en die door't Kriſtendom verdreven zijn / maar een deel van de weereld beſloegen: en dat wy van weinig anderen / ſlegs door hun aangeven / uit nagelatene ſchriften enige geringe kennis hebben; doch van verre't grootſte deel het allerminſte niet. Want de geheele weereld by menſchen bewoond / word uit hedendaagſche onderbindinge niet beter dan in drie grote Eilanden verdeeld: waar van d'eene maar by d'oude Grieken en Romeinen / (en dat nog niet geheel) d'andere by ons / noch nauwelikx 200. jaren lang bekend geweeſt / en het derde als noch ten grootſten deele onbekend is. D'eerſte word om voorſeide reden gemeenlik d'oude weereld genaamd; in Europa / Aſia en Africa verdeeld. Van Europa / pas half ſo groot als een van d'andere twee / zijn d'inwoonders aan de noordkant meeſt noch al in't Heidendom. In Aſien mag vaſt het tiende deel van Kriſtenen bewoond zijn; al't andere ſal misſchien wel voor een derdendeel onder de wett van Mahomet ſtaan; ſo dat verre de grootſte helft noch t'eenemaal heidenſch is. Africa in't noorden van Mahometanen / in't ooſten beneffens die ook van halve Kriſtenen bewoond / moet noch wel op twee derdedeelen heidenſch zijn. De nieuwe weereld / van den eerſten vinder America / en by ons in't gemeen Weſt Indien genaamd / waar van het zuider deel bykans ſo groot als Africa / en het noorden (noch niet in alles bekend) misſchien niet kleinder dan Aſia is / ligt noch geheel in't Heidendom; ende weet weinig van Kriſtenen anders dan die daar uit Europa komen. Deſe zijn de Spanjaarden / Portugyſen / Engelſchen / Franſchen / Nederlanders: die hier en daar enige dier Heidenen tot het Kriſtendom brengen; immers d'Engelſchen leggen daar heden neerſtig op toe. Ondertuſſchen konnen deſe Europers ons van den toeſtand deſer volkeren / wat Geloof en Godsdienſt betreft / door ommegang met deſelve / ten groten deele onderrigten. Maar van't onbekende Suidland / dat na den ommetrek te giſſen / (ſo daar geen binne-zeën zijn / misſchien ſo groot al Europa en Aſien is) magmen wel vaſtelik vermoeden / dat het (van Kriſtus leer of volk tot noch toe onbeſocht) door en door heidenſch is.

§. 2. Maar tot wat einde / meugt gy ſeggen / dient nu dit verhaal? 't Is / mijn Leeſer / my alleen daarom te doen / dat gy / ſiende hoe noch heden wel

wel dzie vijf de deelen der bekende weereld heidensch zijn; daaruit oorsaak neemen soud / om te denken / dat wy van der Heidenen gevoelens en gebruik ontrent de Geesten niet genoegsaam onderregt zijn / uit alsulker volkeren boeken die niet meer in wesen zijn; en doese waren / nauwelijx een tiende deel der bewoonde weereld maken konden. Daarom sal d'eenparigheid van gevoelens der Onkristenen / onder so veel verscheidenheid der selve / en afgescheidenheid van plaatsen / waar door't eene volk met het ander geen gemeenschap heeft / ja die't meerderdeel van malkanderen nooit en wisten: die sal ons / seg ik / tot bewijs moeten dienen / van't gene't algemeen licht des verstands / na den val in den mensch overgebleven / goeds bewaard; en wat d'algemeene verdorventheid quaads heeft ingebracht. Dit sal ons dan te passe komen / wanneer wy / tot der Kristenen gevoelens gekomen zijnde / hier uit het onderscheid sien sullen / van't gene in den grond met de gemeene waarheid bestaat / en't gene uit d'algemeene verdorventheid daar onder vermengd is. Nu sal ik dan van't gevoelen en't gebruik der huidendaagsche Heidenen spreken.

§. 3. Doch dit en is niet nodig dat ik hier wijdlopig doe: want daar soude myn boek veel te klein toe vallen: noch't en is ook myn voornemen niet een historie te beschryven; maar alleen exempelen te verhalen / om te tonen wat de meest bekende volkeren van dit maaksel in hunnen schild voeren. En dit behoef ik ook al verder niet te doen: dan om te doen blijken / dat deselve / schoon van geheel anderen tijd / land en spraake; nochtans in den grond so wel met d'ouden als met malkanderen t'samen stemmen. Hier toe is my de weg voor een groot deel gebaand van den neerstigen Carolijn; die in sijn Hedendaagsch Heidendom uit meer dan 50. schrijvers heeft by een gebracht / al wat de Heidenen van onsen tijd / over gansch Asien / Afriken / en een deel van Europa / in't stuk des Godsdienstes geloven of bedrijven: jammer! dat hy niet beleefd heeft / ons insgelijx van des nieuwen weereld inwoonderen te berichten. Dat hadde my de meeste moeite wel gespaard / sulx uit verscheirich schriften by een te soeken.

§. 4. Ondertusschen word het dienstig hier geseid / dat vast alle degenen / met welker schriften d'eerwaarde Corolinus sich beholpen heeft / en so ook daar ik my self mede sal behelpen moeten / Kristenen zijn; die der Heidenen geloof en godsdienst meest uit der selver stuksgewijse vertellingen / en't aanschouwen hunder dienstpleginge / aangetekend hebben: en dat se dienvolgens aan ons sulken naakte noch nette kemisse van't gene sy verhalen niet en geven / als van d'oude Heidenen uit menigte hunder eigene schriften te halen is. Die hebben ons van hunne eigene saken in eigener tale gesproken: maar het hedendaagsch Heidendom word ons / als oneigen / door de Kristenen beschreven. Dus bevind ik dat se vast alle in een self de voorvoordeel zijn / aangaande't gene sy verhalen / dat verscheidene volkeren den Duivel self aanbidden / en sich boven mate quellen / of laten pijnigen / om Duivels martelaars te zijn. Want ik meine dat het misverstand sich self ontdekt in't gene de voorseide schryver in't 7. Cap. van't 1 deel pag. 56. met dese woorden seit: Trigautius

getuigt van de Sineſen, dat velen onder haar den Duivel om raad vragen, of de gemeinſame geeſten, ſo ſy ſe noemen, welke vele onder haar zijn. En deſe ſaak word meer goddelijk dan duivelſch onder haar gehouden. So meen ik dat het ook by alle d'anderen is/ wiennen ſulx nageeft datſe regtſtreex den Duivel aanbidden. Want ik agte / dat die menſchen ten gronde toe onderſocht zijnde / te kennen ſullen geven / datſe niet en weten wat wy door den Duivel verſtaan.

§. 5. 't Is ook licht te begrijpen: dat ſy die geen eenerley verſtand met ons van God hebben / ook dat begrijp van den Duivel niet maken konnen / datter de Kriſtenen af hebben: want die God op ſijn kriſtens niet en kent / die kent ook den Duivel niet. Of het is onmogelik / dat iemant den Duivel kennende door 't gene dat hy is / den ſelven aanbidden ſal. Want dat d'Apoſtel van de Heidenen ſeit / datſe hunne offerhanden aan de Duivelen doen / 1 Kor. 10: 20. dat en is niet van den Duivel als hoofd der boſen Engelen; (gelijk Matt. 25: 41.) maar van de Daimones, daar wy ſlus af ſpraken / uitdrukkelik geſeid: alſo Paulus te dier plaatſe in 't Griekſch niet het woord *Diabolos*, Duivel, maar *Daimonia*, gebruikt; waar mede de Heidenen / als voorſeid is ſeker ſlag van ondergoden benoemden. Dit vooraf aangemerkt hebbende / ſo laat ons nu beſien / wat overeenkomſte wy tuſſchen 't oud en hedendaagſch Heidendom / aangaande hun gevoelen van de Geeſten vinden mogen. Ik beginne van Europa; van waar ik door Aſien / en voorts na Africa omtrekkende / eindelik na America overſteken wil.

VI. HOOFDSTUK.

Sulks blijkt voor eerſt aan d'overblijfſelen des heidendoms diemen heden meeſt in 't Noorden van Europa vind.

§. 1. EUropa is geſeid dat buiten om / en meeſt in 't Noorden noch enige Heidenen heeft: doch ſoo raauw en onbeſchaafd / dat het lichteliker te ſien is watſe doen / dan te raden watſe geloven. Men heeft van de Lappen en Finnen 't meeſte beſcheid; ende met name van de genen / die onder 't gebied van Sweden ſtaan: waar te neffens ook Scheffers Beſchrijvinge van 't Sweedſch Lapland / uit de voornaamſte ſchriften getrokken / ons den meeſten dienſt ſal doen. Daarom ſal ik eerſt van deſen; en daar na van d'anderen / ſo veel my voorſtaat / berigten. Sonder alles te geloven datter van verhaald word / waar van ik de helft niet achte waar te zijn: ſo is 't nogtans gewis / dat het Heidendom by die volkeren / ſchoon onder kriſten koningen ſtaande / te weten den Deen of Sweed of Moſkoviet: echter onder den duim noch ſo veel hunder oude nukken plegen / alsſe weinig luſt of kennis tonen in het kriſtendom. De heer Scheffer heeft het Sweeds Lapland onlangs met ſo veel neerſtigheids / en op ſo ſekere berigtingen beſchreven / datmen op ſijn seggen ſtaat mag maken. En mitsdien dat hy d'andere Lappen

pen beneffens de Finnen dikmaals daar mede in betrekt; so magmen waarschijnelik besluiten / dat het by hen allen vast eenerley werk is: te meer om dat het gene anderen in hunne schrifften hebben aangeroerd / die volkeren aangaande / met het gene Scheffer van de Sweedsche Lappen schrijft / op een uitkomt. Ik sal my derhalven aan hem alleen houden; hoewel niet alleen / dewijl hy alle d'anderen / die voor hem geschreven hebben / in sijn boek mede begrijpt. Hunne gevoelens laat ons eerst vernemen / en daar na van hunnen Toverhandel spreken.

§. 2. De voorwerpselen hunder heidensche godsplegingen zijn in driederley slag / trapswijse onderscheiden. De hoogsten van allen zijn Thordæu of Thoar, de Donder / Stourjunkare, en Baiwe de Son. D'eerste by de Lapplanders ook Tietemes geheeten; welken naam sy mede aan 't geluid des Donders geven / dien sy geloven dat in sijn geweld is. Hy is dan hun Jupiter, by hen mede *Aijeke*, dat is Bestevaar genaamd. Leven en gesondheid schrijvense toe aan sijn bestuur; en stellen self de bose Geesten onder sijn bedwang: ook so verre dat hy hen door den slag sijns donders dood / so sy de Lappen te veel plagen; even gelijk d'oude Romeinen die wraak aan Jupiter verlieten. Op den Regenboog / *aijekedange*, dat is bestevaars boge genaamd / als op sijnen troon geseten / schiet hy sijne donderpijlen op de duivels af / en kan hen somtijds met *aijekenedscheral*, bestevaars hamer den hals en kop te pletteren slaan. Dieshalven word hy ook van hen boven alle d'anderen geëerd. *Stourjunkare*, dat so veel als heilige Landvoogd te seggen is / anders ook *Stourapasse*, dat is / groten Heilig genaamd; is by hen de grote Pan, of in plaats van Diana, god van vee en veld / van bosch en wild / en voornamelik van de jagt: Ajckes algemeen stedehouder in dat bewind. Hy is dikmaals verschenen / seggense / aan de genen die ter jagt / of uit visschen gingen / en jonkerachtig toegetakeld / met een musket in de hand / hebbende vogels voeten. *Baiwe* of *Beiwe* de Son, (gelijk *paive* den dag beteknend) word by hen om 't goed dat hy op der aarde werkt / ende daarom ook des somers meest geëerd.

§. 3. De Manes der Romeinen / hier voor. 2. §. 15. gedacht / zijn der Lappen ondergoden / ende by hen *Sitte* genoemd. De Zielen der doden worden by hen als magt hebbende door offerhande vereerd: hoe wel ik niet gemeld binde / watse eigentlijk daar of houden. De laatsten zijn de *Juhlen*, omswervende geesten / die sich by hopen hier en daar versamelen / so sy wanen / in de lucht over bosch en berg sweevende. Maar ik en binde hier ook niet aangeteekend / wat goed en quaad hen van dese geesten / na hunne meeninge komen kan. Dan sy houden hen in minder waarde dan de eerst genoemden; doende echter offerhande / waar in sy hen iet om te eten geven. Maar geen Beeld word aan een van allen opgeregt / ofte vereerd: self aan Baiwe niet / om dat hy uit hem selve sienbaar is: maar aan Aijeke en Stourjunkare alleen; den eersten van hout / den anderen van steen.

§. 4. Op sulken Gelove der Heidensche Lappen is ook hunnen Waarseggery en Tovery gegrond. Waar van ik echter dit moet seggen / dat ik Scheffer leesende / en 't gene hy uit andere schrijvers aantrekt met sijn eigen ver-

vergelijkende / lichtelijk bemerken kan / dat het met der Noordſcher volkeren toverye op verre na ſo breed niet is alsmen daaraf roept. Maar 't gene Scheffer bevonden heeft / daarin is hy wel te geloven. Ende moet ik dan vooraf met ſijne eigene woorden uit het 11. cap. ſeggen. Dat hoewel de Laplanders te deſer tijd de Magia niet ſo drok noch openbaarlik plegen als hunne voorouders deden, die meer aan deſe bygelovigheden hingen daar nu de meeſten vry af zijn, 't land van deſe wichelarijen geſuiverd zijnde, t'ſedert dat de koning van Sweden op moeijelike ſtraffe verboden heeft, enige beſweeringen te gebruiken: niet te min iſſer noch al een groot getal der genen die ſich daar in oefenen, en daar aan houden. En ſo iemant na de reden vraagt: het is om dat ſich de Laplanders allegaar inbeelden, dat de Toverye voor hen van onvermijdelike noodſakelikheid is, om de lagen en quellingen hunder vyanden te vermijden. Hy ſeit verder / datſe ſelf ſcholen daar toe houden / daar ſy hunne kinderen de Toverkunſt doen leeren: en 't gene noch wonderliker ſchijnt / denſelven hunne boſe geeſten / daar ſy dienſt van hadden / op hun ſterven by teſtamente overlaten / om die van hunne vyanden door deſelve te verwinnen.

§. 5. Hunne kunſten dieſe door middel hunner Goden en Geeſten wanen te doen / zijn of om door Wicchelarije iet te weten / of om door Toverije iet te doen. Het eerſte word door een ding dat ſy kannus noemen / ende na eenen trommel gelijk / in 't werk geſtelt. Die moet van ſeker hout / en wel meer van birken gemaakt zijn. Het vel daar over geſpannen / veelſins met karacters geſchilderd / met ene verwe uit de ſchorſ van elſenhout gemaakt. Met enen hamer van enen vinger lang daar op geklopt / letmen op een boſch blikken ringen daar op geplaatſt / dat na de regter of ſlinker zyde verſpringt: het eerſte belooft geluk / het ander dreigt ongeluk. Of de tovertrommel / anders gebruikt / geeft den ſtaat en het doen des afweſenden te verſtaan / al ware 't ook honderden van mijlen verre. De wicchelaar valt / na 't roeren van de trommel / in onmagt / ende ligt voor dood onroerelik ter aarde: kort of lang / na dat hy verre van daar is / na wien gevraagd word. Opſtaande ſeit hy dan / 't gene men gelooft alſo te zijn.

§. 6. Hunne Toverplegingen worden door geen eenerhande middelen verrigt. Het eerſte is een riem met drie knopen / aan 't zeevarend volk te koop / om wind te maken. D'eerſte knoop los gemaakt / ſal weinig / de tweede veel / de derde al te veel winds uitgeven. De Deenſche Lappen in Finmarkt drijven deſe neering meeſt / alſo ſy aan de Zee palende / daar toe de gelegentheid gereeder hebben. Het ander verhaalt Scheffer op die wijſe / dat hy met een te verſtaan geeft / hoe weinig dat hy ſelf daar van gelooft. Te weten / lodene pookjes ontrent eenen vinger lang: welke met het punt vooruitgeſteken na de plaats daar hy is dienſe quaad doen willen / denſelven ſware ſiekten en pijnlike quellingen toebrengen. Een ſak vol vliegen / voor duivels gehouden / en telken dag een daaruit gelaten / om den vyand te plagen / is een ander gebruik / dat niet al te wel bekend is. Eindelik de tyre een kleine bol / als ene neut op ſekere wijſe gemaakt / heeft het ſelf de gebruik.

§. 7. Genoeg van de Lappen nu ſal ik van d'anderen ook een weinig melden.

den. Van de wilde Yren is by Litgow te vinden / datse / ter behoudenisse van hen self en van hun vee / de Maan aanbidden; gebruikende onder anderen dese woorden / Laat ons so gesond als gy ons vind. Waar uit ik besluite / datse iet van 't Heidendom hebben / 't welk enige kragt der Godheid in den invloed van de Sterren stelt: so nochtans / dat dese de volle magt van dat bewind aan deselve niet toeschrijven; als uit sulken stijl van bidden blijkt.

§. 8. Van een heidensch overblijfsel by de Samogyten / tusschen Littouwen en Lijfland geseten / word mede getuigd / datse grote eere aan de Son en Maan / Vuur / Donder / Bosschen / en seer hoge Bomen doen: een bewijs / datse boven dien sulke Dæmons in de lucht en op der aarde geloven. Maar hoe weinig staats by sulk volk op die Dondergoden / of Lucht geesten gemaakt word / geeft Olaus Magnus te kennen / wanneer hy van enige Noordsche volkeren getuigt: hoe sy niet alleenlijk hunne Goden helpen strijden tegens hunne vyanden / den donder met grote hamers nabootsende; maar self ook wel bestrijden / door pijlen en ander krijgstuig in de lucht op te schieten. In Littouwen vindmen plaatsen / daar 't volk enen huisgod / *Dinstipan*, dat is / Rook- of Schoorsteen voogd, aanbid.

§. 9. De Kerremissische Tarters geloven datter Plaaggeesten zijn / so Olearius bevonden heeft; die de menschen in dit leven / (want het ander leven geloven se niet) veelsins beangstigen en beledigen komen / sose willen: 't welk door te komen of af te weeren / sy deselve met offerhande aan de rivieren vereeren. Sy aanbidden ook / seit hy / de Son en Maan: dewijle sy bemerken dat door der selver werkinge het land veel goeds geniet. Maar van deser volkeren tovergebaar vind ik niet merkwaardigs aangetekend.

§. 10. D'Yslanders komen met de Lappen en Finnen nader over een. 't Meeste dat wy daar af weten is 't gene Blefkenius daar van schrijft. Sy erkennen mede sulke huisgeesten / die hen 's nachts wekken om te gaan visschen: achtende dat niemand goede vangst sal hebben / die van sulk enen niet gewekt / evenwel soude bestaan te visschen. Ditmarus Blefkenius in den jare 1663. van daar na Portugal gevaren / hadde self van enen Jonas / so hy schrijft / enen neusdoek met drie knopen ontfangen / om by gebrek van wind op zee los te maken. Die knopen plegen sy onder 't prevelen van enige woorden daarin te doen. Voorts geven sy mede voor / datse magtig zijn / schoon aan land blijvende / de schepen in zee te doen voortgaan of te beletten. Doch ik sal dien doek met de knopen noch wat by my houden / om hierna te sien / hoese los te maken zyn: ik sal ook die schepen so lang in zee laten / tot dat ik sie / wie deselve / wanneer se stil liggen / sal doen voortgaan; of wanneer se voortgaan / te rugge houden sal. Thans valt dan in Europa voor ons niet meer te doen.

VII. HOOFDSTUK.

By de meeste volkeren van Asien vindmen al de selfde gevoelens.

§. 1. Door geheel Asiën / so verre als 't ons bekend is / vindmen beschaaf der volkeren dan de noorder Europeërs zijn. De Sine-

sen en Japanders / de Siammers en Peguanen / mitsgaders de volkeren in dat Indien dat van ouds bekend was / en van Bengale westwaart tot aan Gusuratte strekt / gaan d'anderen te boven; en die van Sina aldermeest. Sulke moeten 't zijn / die ons in 't verstand van hun gevoelen brengen sullen / en eenigsins reden geven van hun bedrijf. Men salse allegaar / wanneer ter op aan komt / als uit eenen monde horen belyden / datter eigentlik maar een opperst godlik wesen is / welx kragt sich over alles is uitstrekkende. Ondertusschen / de verscheidene voorwerpselen en uitwerkselen der godlike bestieringe bemerkende; hebben sy (gelyk voor van d'ouden gemeld is) 't bewind des weerelds / tusschen twee Hoofdgoden / en veel meer Ondergoden / hemelsche en aardsche Geesten / verdeeld.

§. 2. Dus sietmen de Japanders aan Chaka en Amida het opperbewind van alles; maar 't besonder bestuur des Hemel aan Tankonida, Benjamonda, Homokanda. Zojola, Pipi en Jisus vertrouwen; welke laatste de zielen der verstorvenen na den hemel voert. Onder de Sinesen is de voornaamste secte der genen die den groten heilig Konfut volgen. Dese (seit Carolyn met de woorden van Trigaut) erkend en aanbid maar eenen God; van welken sy gelooft, dat hy alle dese benedenste dingen onderhoud en regeert. Sy eeren ook enige Geesten; maar met minder eere, ende schryven hen so groten heerschappye niet toe. Sy dalen voorgaans in hunne gedachten van God tot de Ondergoden / en van dese tot de Geesten mitsdien dat d'opperste God den Hemel door *Laocon Trautei*, dat is den Bevelhebber des groten Gods; en de onderste weereld door Cansay regeert. Voorts dat dese Cansay drie Geesten / Tanquam, Tiquam en Tsuiquam, onder sich heeft: welker eerste in de Lucht / de tweede op der Aarde / de derde op de Zee regeert. Onder de mindere Goden / een groot getal uitmakende / tellen sy mede de vinders der konsten; ende besonderlik Sicha, Quamina en Neoma; eenen god / en twee godinnen. Onder de Tartes zijn die van Samarkand / die de rijken van den Mogol besluiten / de wett van Mahomet toegedaan. Maar by d'anderen / en besonder die van Nincke (welk rijk nu over dat van Sina heerscht) word insgelijks geloofd / dat de Godheid onder twee verdeeld is; den eenen des Hemels / en den anderen der Aarde: maar setten den eersten so hoog / en den tweeden so laeg / datse in der daad maar eenen God erkennen.

§. 3. De Peguanen stellen eenen oppersten God / Duma, die goed is / en enen tweeden die quaad is: en daarom by de Kristenen voor den Duivel gehouden word. Voorts gelovense mede: dat van vele goden elk het sijne waarneemt: onder welken de voornaamsten zijn / Korko Vitas, de oudste / van wien alle d'anderen af hangen; Oisima, die de beweeger van alles is; Apalita, die de heilige reisigers geleid; en Fotoko, die by Duma hun voorbidder / en meest voor der verstorvenen sielen is / die in 't duister hol van 't Rookhuis verwesen zijn. De Siammers erkennen eenen God / die met vele mindere Goden in den Hemel woont; onder welken sy mede d'overledenen stellen / die hunne wetgevers geweest zijn.

§. 4. Onder de Javanen / op welker bodem de hoofdplaatse der Neder-

lands-

landsche Maatschappy van Indien / de stad Batavia leit / zynder die de verhuisinge der zielen geloven. Insgelyks de Singalers op Ceilon / eeren beneffens de 4. Goden / onder welke 't geheel bestier des weereldts verdeeld zy / ook de sielen der verstorvenen / die op aarde loffelik geleef d hebben. Beide geven sy also te kennen / dat se mede Daimonas erkennen. De Javaansche konnen goed of quaad; maar de Singaalsche niet dan quaad zyn.

§. 5. De volkeren in de landen benoorden de kaap van Komaryn gelegen / en sich tot aan 't gebied van den Mogol toe strekkende / schoon hyster verscheiden / komen echter daarin mede overeen / datter een opperste Godheid is; het zy dat se hem Wistnow of Eswara noemen: doch die de weereld niet dan door Ondergoden regeert / daar Bramma, schepper en bestierder van alles / 't hoof d van zy. Of dat dese dzie van Tschekti, den eenigsten en allerhoogsten God af hangen: want alles onderzocht sal men bevinden / dat dit onderscheid niet so seer in de saak als in de namen leit. Maar Bramma meinense dat aan Indre of Dewendre 't hoogst gesag over de acht opperhoogden van de boven-weereld geeft: welke hoger dan de Aarde / ende nochtans beneden Brammalocon, de woonplaats van Bzamma / geplaatst zyn; in welker seven de zielen der menschen die wel geleef d hebben / en in d'achtste die van de verdoemden / na den dood ontfangen werden. Van die Goden gelovense / datse enigsins mede menschelikker wyse geteeld / en getrowd zyn; ende wel in lichamelike gedaante op der Aarde verschynen; en dat sich Wistnow self wel op tienerleye wyse vertoond heeft: gelyk Rogerius uit den mond van enen der Bzamines selve verhaalt.

§. 6. Komtmen verder / noordwaarts aan / in de koningryken van Gusuratte of Cambaje / Decan en Bengale / onder den Mogol: schoonmen onder hen vier voornaame sekten vind / (anders woorder meer dan 80. geteld) welker eene Cheuravak genaamd nawelix enigen God gelooft: nochtans sullense alle eenen boven al belyden / van wien al 't ander hangt. Self dese en laten niet enen Tiel Tenker, hunnen groten heilig / aan te bidden: also te kennen gevende / dat de mensche lichter God met den monde lochenen / als met sijn hert ontkennen kan. De sekte Samaraët, stelt dzie Goden onder den opperste / Permiseër: welker elk sijn deel in 't bestuur des weereldts heeft. Brama seggense dat de magt over alle Zielen heeft; en deselve aan menschen en beesten uitdeelt / so als hy wil. Bassiuna leert den menschen Permiseërs geboden; en versorgt den gehoorsamen alles in dit leven. Mais heeft de magt over den dood / en om de menschen na aflyvigheid voor Permiseërs gericht te stellen; die hunne sielen na verdienste in de lichamen van Mensch en Beest doet varen / om in seker Vagevuur ontsondigd te werden. De Jentiven in 't Koningryk Golconda geloven mede eenen God / die van ouds af geweest zy; doch naderhand enige Halfgoden (gelyk de Oudroomsche *Semidei*) uit de menschen tot sich genomen hebbe.

§. 7. De onde Persianen / sedert de Mahometische overheer schinge noch overgebleven / moeten hier mede niet vergeten zyn. Enigen derselven zyn in Persien gebleven / welker sich een goed deel openlik in de hoof dstad Ispa-

han verhoud. Andere zijn na Indien geweken / en maken insonderheid in 't koningrijk van Gusuratte een groot getal. 't Gelove deser menschen sal ik hier met de woorden van Carolyn / so als hy 't uit De Laat / Varenius en Twist getrokken heeft / beschrijven. „ Sy geloven / datter een God is / „ die over al tegenwoordig is / en alles na sijn welbehagen regeert; sonder „ dat hy iemants hulpe van noden heeft: maar dat hy seven dienaars benef- „ fens hem heeft / alle bynа van gelijke waardigheid / die ieder ene bedieninge „ in den hemel hebben / daar sy rekenschap van geven moeten. D'eerste „ Hamalda, die de menschen regeert, en tot goed doen houd; de twede Baman, „ die de voogdy over de beesten heeft / en de wateren van de Zee. De derde / „ Ardi Best, bewaart het vuur / en verhindert mede / dat het niet en werde „ uitgebluscht. Sariwaar, de vierde / heeft de metalen en bergwerken onder „ sijn geweld. De vijfde / Espendaar siet op het land toe / dat het niet buil „ noch wild en ligge. Arendaar sorgt voor 't water / datter geen vuiligheid „ ingeworpen werde. De laatste is Ammadaat, die 't gebied over bomen / „ krugten en kruiden heeft. Dese zijn altemaal maar opsienders en regeer- „ ders: sonder dat het in hun vermogen staat iet te doden veel min het leven „ daaraan te geven. Want sy zijn alleenlik gesteld / om aan den opperste „ God rekenschap te geven / en den genen die iet onder sijne bewaringe staan- „ de verongelijkt of gesthonden heeft te verklagen.

„ §. 8. Behalven dese 7. zijnder noch 26. mindere dienaars / die elk hunne „ besondere bedieninge hebben. Sorach is van desen d'eerste genaamd: die „ de zielen uit den lichame geschieden ten eersten voor de Regters brengt / wel- „ ke Meër, Resna en Saros zijn. De vierde is Beram Carrasedaats; die d'oor- „ logen na sijnen wenk bestiert. De vijfde is de Son. Anoa de seste / die „ over 't water gebied. Ader de sevende / over 't vuur. Maho de achtste / is „ en regeert in de Maan. Tiera de negende / dat is de regen. Gos regeert en „ bewaart het vee / maar en is niet in het vee. Tarwardy sorgt voor de zielen „ die in den hemel zijn. Aram geeft der weereld brengde / verdrijvende allen „ druk en ongenougd. Goada bestiert den wind; maar en is de wind selve niet. „ Dien onderwijst hen in de wetten / ende geeft genegentheid om deselve te on- „ derhouden. Appersonk geeft rijkdom: Astaat verstand en memorie. Assa- „ man staat over de koopmanschap. Gymninaat regeert de Aarde. Marisi- „ pant is de Goedheid / welke hy allen mededeelt die hunne ogen op hem staan. „ Armira is voogd van 't geld. Hoëm is oorsaak dat de brouwe swanger „ word / en die ook de brugt het leven geeft? Dimnia en Base zijn in 't algemeen „ gesteld tot hulpe van die hen van noden heeft. De drie laatsten / Betaddeer, „ Defemeer en Defyn staan ten dienste van God / en zijn dadelik gereed om te „ doen wat hy gebied. Dit zijn de namen van die 26. Onderdienaars / die sy „ met enen tytel van *Gestio*, dat is Heilig vereeren. Van dese heilige dienaars „ geloven de Persiaansche Heidenen / datse magt hebben over al 't gene „ waar over sy als gebieders gesteld zijn: waarom sy deselve ook aanbidden / „ met betrouwen / datse als hunne voorspraken by God / alles van hem tot „ hunnen goede verwerven sullen.

§. 9. Dus

§. 9. Dus verre van de Goden: nu volgt dat wy van de Geesten spreken. Doch desen aangaande is uit de schriften / buiten Sina en de landen van Indien herwaarts aan gelegen / niet veel te vernemen. Van de Japanders vind ik alleenlik gemeld / dat sy niet verre van Ozakka enen God of Geest Tiedebaik eeren / op dat hy hen geen quaad en doe. Van enen anderen / Gokis genaamd / gelovense / dat hy somtijds in menschelike gestalte verschijnt / om hunne sonden te straffen. Voor de stad Meaco word een ander Geest / welken de Kristenen den Koning der Duivelen noemen / in een verbaarlik beeld geëerd. Geen godshuis, seit de schryver / word in Japan gevonden, dat so veel besocht word, noch met so veel geschenken verrijkt, waarmede sy hunne sonden meinen af te kopen.

§. 10. Van de Sinesen hebben Martinius / Kircher en Trigant / alle drie Jesuwyten / breed genoeg geschreven; ende nochtans van dese stoffe weinig aangetekend. Echter kanmen uit de dienstplegingen / die sy in dat volk bemerkt hebben / genoegsaam besluiten / dat sy mede Geesten geloven. Dog daar van hier na. De Siammers vereeren mede / (hoewel tegen veeler leeraren en gevoelen) den eenen en anderen bosen God: om 't quaad waar af sy God geen oorsaak maken willen / daar door af te weeren. Ook word hen nagegeven / datse elken menschе twee Geesten / enen goeden en quaden / toepassen: welker eerste hen ten goede / d'ander ten quade leid.

§. 11. Maar 't meeste datmen ons uit die landen van de Geesten berigt / komt ons van de kust van Coromandel. Dat heeft ons Carolijn uit Rogerius dus by een stelt. „ Sy geloven / datter goede en quade Geesten dat is / „ Engelen en Duivelen zijn. D'Engelen noemense Deweta, en de Duive„ len Ratsjasja: zijnde beide na hun gevoelen van menschen voortgebragt. „ Kassiopa, der beider vader / is hun eerste Bramine, dat is Priester en Lee„ raar geweest. Van twee vrouwen / die hy hadde / word Diti voor de Moe„ der der Dewetaas, en Aditi der Ratsjasjaas geacht.

„ §. 12. De Dewetaas worden in twee soorten onderscheiden; want de „ menschen die na hun overlijden na eene der onderhemelsche gelukzalige „ weerelden gaan / worden mede Dewetaas genoemd. Doch hun verblijf „ is daar voor eewig niet; maar moeten na verloop van eenigen tyd weder„ om ter weereld komen / en andermaal geboren worden. Maar andere „ Dewetaas in groten getale scheiden nimmer daar van daan. Onder desen „ zijn de Sonne / Maan en Sterren / welken sy alle ziel en leven toeschryven.

„ §. 13. De Ratsjasjaas zijn mede tweederley. Sommige der selven zijn „ bose menschen geweest; ende om hunner sonden wille verwesen om door de „ weereld te swerven. Dese lijden groten honger en dorst / niet kommende „ anders iet gen'eten dan hen de menschen geven; by welken sy ook wel in „ menschelike gedaante aalmissen komen bidden. Doch dese en kommen geen „ quaad doen. Maar behalven hen isser noch een ander slag van Duivels „ en Ratsjasjaas, eigentlik so genaamd / die kinderen van Aditi, en seer boos„ aardig zijn. Dese hebben magt om den menschen quaad te doen; ja doen „ ook wel den Engelen of Dewetaas groten onlust aan. Deselve zijn op alle

„ ſen te vinden / behalven in de plaats van Brama, en in den Hemel. Sy „ ſchryven hen grote / leliſke en ſtinkende lichamen toe; ſeggen mede / datſe „ mannen en wijven zijn / kinderen teelen en ſterven.

§. 14. Dit van de Dæmones der Aſiaanſche Heidenen; wy ſullender ook Heroës vinden. En dat ſo veel te lichter / alſo de meeſten Pytagoriſten zijn / die de μετεμψύχωσις, Ziel-wiſſeling geloven. „ Want de tegenwoordige Hei„ denen (ſeit Baldeus in ſijn boek van d'Afgoderije der Oostindiſche Heide„ nen) daar in het leven der Menſchen gelukkiger achten dan der Beeſten; „ dat den Menſch een Lichaam is gegeven / waar door de Ziele hare wer„ kinge uiten kan. Maar sy en ſullen niet toeſtaan / dat een Menſch edel„ der zy dan een Beeſt; of dat hy voortreffeliker Ziele hebbe. En ſomen de „ reden vraagt / waarom dan de Beeſten geen reden voeren; ſo antwoorden„ ſe / om datſe geen lichamen en hebben, die bequaam zijn om de hoedanig„ heden der Ziele voort te brengen. By voorbeeld: een ſtommenſche kan „ ſeer wijs zijn: evenwel een bequaam ſpraak-lid ontbreekt hem: iemant „ kan veel weten en grote kennis hebben; ondertuſſchen kan hy deſelve niet „ uiten / gelijk ook de kinderen. Die dit leeſt ſal ſich over 't volgende min verwonderen.

§. 15. Van de Japanders valt in deſen niet veel ſekers te ſeggen: alſo de Jeſuwyten ons der ſelver gevoelens meldende / geen eenerlepe onderbindinge daar van hebben. Het blijkt evenwel datter by dat volk dryederhande gevoelen van des menſchen Ziel / en van haar weſen is. Het eerſte / dat de menſche geene Ziel / anders dan de Beeſten heeft: het ander / dat hy ene heeft; maar ſterflik: het derde / dat de Ziel onſterflik is. Deſe geloven dan met een de Metempſychoſis, in dier voege / dat de Ziel uit het een lichaam in 't ander / 't zy van Man of Vrouw / varende door de t'ſamenvoeginge der Sonne met de Maan en andere Sterren / als dan zijnde / daar toe bepaald word.

§. 16. De Sineſen zijn al mede Pytagoriſten. Sulx getuigt Martinius van ene ſekte duidelik / wanneer hy ſeit. *Cheikiao* is ene ſecte, welke d'onſen houden dat de eerſte na Chriſtus geboorte in Sina is ingevoerd. Sy gelove van de Ziel wiſſeling; welke tweederley is, inwendig en uitwendig. Deſe eeren de Beelden, en geloven dat de Ziele na den dood, tot ſtraffe der ſonden, van 't een in 't ander lichaam verhuiſt. Derhalven onthouden ſy ſich in 't eten van al wat leven heeft. Het ſelfde word van Trigaut beveſtigd: verhalende / hoe d'ouders ſich van hunne kinderen / 't getal derſelven hen te overlaſtig werdende / ontſlaan / door hen te doden: met voorgeven / datſe dus doende deſelven in beteren ſtaat overbrengen; dewijle ſy armelik gehouden / daar door gelegentheid krijgen / om in een ander lichaam / dat beter behuisd zy / over te gaan. 't Selfde gevoelen bewesen de Peguanen / wanneer ſe by de begravenisſe van den Rolym dat is Oppermeeſter (ſo Pinto verhaalt) vele vogels en viſſchen / te voren opgeſloten / los lieten; om datſe geloofden / dat daar zielen van menſchen in waren / die Rolym hun geſelſchap op den weg na 't ander leven leenen moeſten.

§. 17. Voorder lees ik by Carolijn / 't gene hy uit Artus in de Weereldſpie-

gel

gel aangetekend heeft/ „ dat hunne wijsen vooz de genen die uit dit leven schei-
„ den dziederlije plaatsen versierd hebben. Nachak ene plaatse der pijninge:
„ Scuum ene plaatse van vermaak/ gelijk Mahomets Paradijs: en Miba
„ of Nibam; welk woozd betekend ene gansche berovinge van 't wesen/ en
„ ene volle vernietinge van lijf en Ziele. In de twee eerste plaatsen verblij-
„ ven de lichamen so lange/ of sy komen so dikwijls daar uit in de weereld/
„ dooz verscheidene niewe geboozten en verhuisingen in andere lichamen; tot
„ datse verdiend hebben in Nibam te komen/ dat is/ t'eenemaal vernietigd
te wozden. Anders luid dezozde/ die Le Blanq uit den mond van enen Fran-
„ ciscaner Monnik verhaalt: seggende/ datse geloof den/ dat de menschen
„ in 't einde Goden wierden; na datse dooz de lichamen van allerhande bee-
„ sten/ vogelen en vischen doozgegaan waren: en dat de sielen/ na verloop
„ van vele eewen in sekere plaatsen daar toegeschikt/ wel gesuiverd/ en tot
„ verscheidene malen in de niewe weerelden wedergekeerd zijnde/ eindelik
„ ten deele in 't Paradys/ ten deele in de Helle geplaatst/ en d'andere tot niet
„ gebzagt werden.

§. 18. Wat die van Siam desen aangaande geloven/ wil ik liefst met de
woozden der Fransche Jesuwijten seggen/ uit hunne reise na Siam/ in de
jaren 1685. en 1686. gedaan: also hun berigt het allerjongste/ en dy ieder een
vooz geloof weerdig aangenomen is. Dit is 't dan datter Tachard af schzijft.
pag. 290/ 291. Amsterdamschen dzuks. De Metempsychosis (Sielwisseling)
„ is een van de Hoofdstukken huns geloofs: invoegen dat des menschen le-
„ ven met gedurige zielverhuisingen wozd doozgebzagt/ tot dat hy sich ge-
„ heiligd hebbe/ of verdiend een God te wesen. Sy staan toe datter Geesten
„ zijn: maar dese Geesten zijn niet anders dan Sielen/ die altijd enig lic-
„ haam besielen/ ter tijd toe datse tot de Heiligheid of Godheid geraken.
„ D'Engelen zijn lichamelik/ en als man en wijf onderscheiden/ bequaam
„ om sonen en dochters te gewinnen. Dese Engelen wozden nooit Heiligen
„ of Goden: dan sy hebben slegs geduriglik vooz de behoudenisse der men-
„ schen/ en 't bestuur des weereldz te waken. Sy verdeelense in seven oz-
„ dens of heilige heerschappijen: welker eene volmaakter en voortreffeliker
„ is dan d'andere/ ende elk in enen sonderlingen Hemel geplaatst zijn. Jeder
„ deel des weereldz heeft eenen deser Engelen/ die opsigt heeft ober 't gene
„ dat daarin geschied. Sy eigenense ook aan de Gesternten toe/ aan de Aar-
„ de/ aan Steden/ Bergen/ Bosschen; self aan den Wind en Regen. en
„ mitsdien datse geloven/ dat dese Engelen der menschen wijse van leven on-
„ ophoudelik in acht nemen; en also getuigen van hunne daden zijn/ om de
„ genen te beloonen die lof verdiend hebben/ na vereisch der ver diensten van
„ hunnen God: so begeven sy sich in tijde van nood en swarigheid/ niet tot
„ hunnen God/ maar tot dese Engelen/ deselve ook dankende vooz de gena-
„ de die sy geloven van hen ontfangen te hebben.

„ §. 19. Sy en weten van geen andere Duivelen dan de Zielen der bose
„ menschen: welke uit de helle komende/ daar se gehouden wierden; enen
„ tijd lang dooz de weereld dolen/ en den menschen alle quaad doen datse kon-
„ nen. Sy stellen de kinderkens/ die dood ter weereld komen/ mede onder

„ dese

„ deſe ongelukkige Geeſten: als ook de vrouwen die in de kraam ſterbende/
„ die in enen kamp geſtorven/ of aan enig ander misbedrijf van deſen aart
„ ſchuldig zijn.

§. 20. By de Heidenſche Javanen word de Metempſychoſis mede geloofd. Die van Sumatra zijn van't ſelf de verſtand. De Malabaren/ en die aan de kuſt van Koromandel wonen/ beneffens alle de Benjanen in de landen van Indien herwaarts aan komen in geen ſtuk huns geloofs beter over een. So is't gevoelen van de meeſte Bramines, te weten die tot geen der beide ſekten/ Schaärwakka of Paſenda behoren/ dat de Zielen der menſchen onſterflik zijn: welker ſommige na aflijvigheid/ om hunner ſonden wille/ Duivelen worden: en ten einde des tijds hunner ſtraffinge door de lucht ſweven moeten/ en daar by ſo groten honger lijden/ datſe niet een eenig graasjen uit der aarde trekken mogen; noch iet anders genieten/ dan ſy van de menſchen ten aalmis ontfangen. Doch daar af is ſlus aangaande de *Ratsjatsjaas* al iet geſeid.

§. 21. En als't al/ wat ons van deſer Heidenen gevoelens voor als noch tot berigt is toe gekomen/ by malkanderen gebragt word ſo bevindmen de gronden en oorſaken hunner bygelovigheden ſeer verſcheiden. Dit kan ik/ als een beſluit uit al't voorſeide getrokken/ alderbeſt met Carolijns woorden „ vertonen. Enigen houden de zielen voor ſterflik/ anderen onſterflik. Sommige ſtellen de verhuiſinge der zielen vaſt/ ſommige niet. En dieſe vaſt „ ſtellen/ hoe verſchillenſe van malkanderen! Deſe gelooft/ dat de ziele „ verhuiſt in't eerſte lichaam dat haer ontmoet/ als de Javanen: gene ge„ looft/ datſe in ſulken lichaam verhuiſt alsſe door goed of quaad doen ver„ diend heeft; gelijk de Benjanen. Enige willen/ datſe maar eens verhui„ ſen; andere ſeggen/ dziemaal; andere meermaals. Sommige dryven „ de verhuiſinge alleenlik in menſchen/ ook ſelfs vreemdelingen; andere/ „ in menſchen en beeſten; anderen alleenlik in de wijfjes van menſchen en bee„ ſten/ gelijk de Chearawachs. Andere geloven noch anders. Kort/ „ het is hier byna: ſo veel hoofden/ ſo veel ſinnen: ſo veel menſchen/ ſo veel „ gevoelens.

VIII. HOOFDSTUK.

De verſcheidene Toverplegingen by die volkeren gebruikelik zijn daar uit ook ontſtaan.

§. 1. DEwijlmen doorgaans Toverye noemt/ het gene men gelooft dat door Duivels hulp word uitgewerkt: ſo en kan ik niet anders oordeelen/ of het is aan't ſelf de vooroordeel/ dat ik hier voor ontrent den ſo genaamden Duivel-dienſt heb aangemerkt/ toe te ſchryven; datmen enige menſchen Toveraars en Tovereſſen noemt/ die het misſchien niet en zijn: want watſe waarlik zijn/ is het gene dat hier na eerſt onderſocht ſal worden. Ik wil hier nu ſlegs ſeggen/ datmen die Heidenen aan geen Toverye ſchuldig-

dig houden moet / uit dien hoofde dat de schrijvers / der selven seden melden-de / dikmaals Toveraars en Toveressen daar in benoemen: waar door ik bemerkte dat se doorgaans de gene zijn houdende / die als Priesters en Prieste-rinnen / of mindere amptenaren / ontrent hunne offerplegingen besig zijn. Maar wat ons van hun doen self voortkomt / het gene hunne gemeenschap met de mindere Goden of Geesten / goeden en quaden / betreft; dat magmen alles tot dit eene hoofdstuk wel betrekken.

§. 2. De eerbiedigheid / die 't volk doorgaans tot de Sonne / Maan en Sterren heeft / is magtig om de Dagverkiesinge onder hen te vestigen. Want ook Pieter van den Broek heeft aan gemerkt / van de Benjanen in Narsinga sprekende / dat / so veel als de quade en goede uren aangaat, sy deselve uit den loop der Sterren oordeelen waar op sy seer naaw achtinge geven. In Sina (seit Trigaut lib 1. cap. 9.) is geen bygelovig gebruik so gemeen, als 't waarnemen der Feest-en Werkedagen, om al hun doen na regels van den tijd te schikken. Tot dien einde word jaarlix twederley Almanak gedrukt, die uit 's Konings naam van sijne sterre-kykers gemaakt is. Daar van word dit bedrog te meer voor waarheid aangenomen. Daar in teikenen sy, wat hen op elken dag te doen of te laten; of tot wat ure 't gene tusschen beiden voor valt te verschuiven zy.

§. 3. Dit schrijvende bevinde ik / dat Carolyn het verhaal van Trigaut in 't vervolg bequamelik aldus bekort heeft. „ Behalven dese zijnder noch „ andere boeken / hier noch nauwer af handelende / en sodanige meesters / „ die nergens anders hun onderhoud af trekken / als met voorschrijven van „ goede dagen en uren / aan de genen die hen daarom raad vragen; waarin „ sy den luiden voor een klein geld dienen. En aan dese voorseggingen uit da-„ gen en uren houdense sich so vast / datse den aanvang van een gewigtig „ werk / of s'ware reise dikwils langen tijd uitstellen; om immers dien geluk-„ kigen dag of ure daar toe waar te nemen. En hoewel het dikwyls geschied / „ dat op den gelukkigen dag of ure een s'ware regen valt / of de wind fel en „ tegen is: so sullense evenwel niet laten / hun werk of reise op dien tijd te be-„ ginnen; al soudense maar vier treden doen / of om een huis te grondvesten / „ maar twee korven aarde graven. So dedense / als geseid / die by ouds Astrologi Mathematici genaamd zijn.

„ §. 4. Geen minderen vlijt plegense in 't waarnemen en aanteikenen van „ den tijd der geboorte: om daar uit den ganschen loop hunes levens te voor-„ seggen. Dit zijn de *Genethliaci* dat is Geboorteleesers der ouden / van welken „ hier voor 3. §. 4. al enige meldinge is gedaan. Ook zijnder veel andere „ Waarseggers / die sich vermete / uit de sterren / uit de aangesigten / uit „ de handen / uit dromen / woorden; ja uit iemants sitten en staan iets toe-„ komende te voorseggen: en in grote achtinge by de menschen zijn.

§. 5. 't Gene van der Sinesen Dagverkiesinge geseid is / verklaart Ro-„ gerius / dat ook nevens andere volkeren insonderheid plaats heeft op de „ kust van Coromandel. Want daar zijn diergelyke Almanakken mede in „ gebruik / die sy Pamangam noemen / Dese seit hy ook tweederley te zijn: „ waar van hy eenen ten vollen stelt; met alles wat op ieder uur van elken

„ dag in de weke te laten of te doen / gelukkig of ongelukkig zy. Tot een „ proefje zy dit van den Sondag van ure op ure geſtelt; welker dertig tuſſchen „ Sonnen op-en ondergang by hen geſtelt worden.

1. Goed tot alle ſaken van praat en raad,
2. Iets om voordeel by der hand genomen, ſal ſeer wel gelukken.
3. Sal niet gelukken.
4. Die iet goeds meint te bekomen, 't ſal hem miſſen en voor den vyand zijn.
5. Koopmanſchap met voordeel te doen.
6. Goed feeſt houden; of iet ter hand genomen, dat vreugd of leering raakt.
7. Handel met vrouwen ſal na wenſch uit vallen.
8. Koopmanſchap ſonder winſt.
9. Even eens als op de ſeſte ure.
10. Geen voornemen ſal wel gelukken.
11. Geneesdrank, of iet voor vermaak ingenomen, ſal niet wel beſtaan.
12. Die overwinninge beoogt, ſal geluk hebben.
13. Goed koeijen en andere beeſten te kopen.
14. Goed iemant in dienſt te nemen.
15. Kwaad in een niew huis te trekken, of iemant te beſoeken.
16. Goed, huiſen, dorpen of ſteden te beginnen.
17. Geen goed reiſen.
18. Goed grote te beſoeken.
19. Goed beelden ter eere van Pagoden te maken.
20. Kwaad iet by der hand te nemen.
21. Niets te winnen.
22. Die enen ſlag ter hand neemt, ſal dien verlieſen.
23. Goed vriendſchap te ſoeken.
24. Goed vechten.
25. Goed met iemant raad te plegen.
26. Koopmanſchap ſonder winſt.
27. Die ene vrouwe bekent ſal een kind gewinnen.
28. Al wat iemant ter hand neemt, ſal gelukken.
29. Sal niet gelukken.
30. Goed planten.

„ 's Nachts wil 't mede ſo gaan / van uur tot uur.

„ En op deſe wyſe zijn voorts alle de dagen en nachten door de ganſche weeke „ verdeeld.

§. 6. Deſe Bygelovigheid gaat ſo verre / dat ſe de konſte ſelf / in ſich bry en deugdelijk / bevleckt. Want ſo als D'Aviti uit Oſorius verhaalt / vinden men by de Malbaaren in 't gebruik / dat ſy 't jaar beginnen in September; maar den eerſten dag en ure door bygelovige waarneminge betekenen. Die boven den ouderdom van 15. jaren zijn, bedekken op dien dag hun aangeſigt en ogen, om geen ding te konnen ſien. Daarop geleid door kinderen in d'Afgodstempelen, ſullen ſich aanſtonds ontdekken, en op 't gene regt tegen over ſtaat ſchielik hunne ogen werpen. Vallen die ten eerſten op 't beeld van den Afgod, die by

hen

hen beſonderlik geërd word, ſo makenſe ſtaat dat hen 't jaar wel ſal vergaan.

„ §. 7. Die op Vogelgeſchrey acht geven / komen aldernaaſt aan deſen „ te pas / en byna met deſelven overeen. Want ſy letten daar ſonderling op „ (ſeit Carolyn noch verder uit Rogerius) welke vogelen / en aan wat ſyde „ hen voorby vliegen oordeelde daar uit van hun geluk of ongeluk. Sy ſeg- „ gen / ſo iemant in 't vliegen van een bontekraay (die aan de voorſeide kuſt „ ſeer veele zijn) geraakt word; dat ſulx een kwaad teken is: te weten / dat „ de gene die geraakt is / of iemant van ſijne vrienden binnen ſes weken ſter- „ ven ſal. Dus verhaalt Linſchoten van de Decanyns en Guſuratters / datſe / 's morgen ten eerſten ene bontekraay ſiende / dien dag om geen goed ter weereld uit den huiſe ſullen gaan.

§. 8. By D'Aviti vind ik mede uit Mendoza aangetekend / dat de Heide- nen in de eilanden by de Spanjaarden genaamd Philippynen, ſekere Wicche- laarſters Holaoy genaamd / voor prieſterinnen eeren; en verhaalt / datſe (na ſijn verſtand) dagelix met de Dæmons ſpraak houden, ende dikmaals in 't openbaar voor 't volk veelerhande gebaar maken; waar door hen de waarſeggende Geeſt komt in te nemen, ende door hen antwoord te geven op al watmen vraagt. Daar voegt hy dan noch by / dat by hen dit beſonder ſlag van Wicchelarye in 't gebruik is / datſe op reiſe enen Cayman ontmoetende / wederom t'huis- waart keeren: alſo ſy ſulx / na 't ſchijnt / voor een quaad voorſpel houden.

§. 9. Voorder ſietmen de Waarſeggery uit allerhande voortekenen onder die volkeren in ſwang. So ſy ſtaan om uit een huis te gaan, ende iemant nieſt / ſo ſullenſe wederom na binnen keeren; want ſy ſulx voor een quaad voorteken houden. 't Self de word door Pieter van den Broek aangaande die van Narſinga bevestigd: die daar by voegt / dat ſoſe 's morgens uitgaan- de enig quaad voorteken ontmoeten; ſy te rugge keeren / of ſo lange blijven ſtaan / tot dat een ander hen zy voorgegaan. Voorder Teikenen die ſy goed of quaad / gelukkig of ongelukkig achten / worden by Carolyn / uit Twiſk en van den Broek aldus beſchreven. „ Quaad en ongelukkig zyn / behal- „ ven het voorſeide nieſen en vogelvliegen: een ledige of ongeladen karre; een „ hond / die geen eten in den mond heeft; een buffel / ezel / geitenbok / aap / „ en ongebonden hert; een goudſmid / timmerman / barbier / kleermaker / „ kattoenkoper / ſmid of wever; ene weduwe; een dode / of die van ene be- „ graffenisſe komen ſonder ſich gewaſſchen of gekleed te hebben. Ook hou- „ denſe voor ongelukkig / ſo hen iemant / die boter / olij / ſoete melk / ſwar- „ te ſuiker / of al wat ſuur is / als appelen en limoenen / ook yſer en al wat „ tot den oorlog dient / dragende / ontmoet. Maar voor een goed teken „ houdenſe enen olifant; een kameel / geladen of ongeladen; een peerd / „ ſonder laſt beter dan geladen; ene koe; enen oſſe of buffel met water gela- „ den / want ongeladen is niet goed; enen bok / enen hond met eten in den „ mond; ene katt aan de regterhand. Deſgelijx / ſo hen iemant ontmoet „ met vleeſch / geſtremde melk of witte ſuiker geladen. Ook een haan / of „ een haas die voor uit loopt; en honderd diergelijke dingen meer welke als „ gelukkige teikenen hen ontmoetende / ſullenſe onbeſchroomd hunne weg

„ volgen / als verſekerd van hun aanſtaande geluk. Texeira voegter by / „ datſe't quaad achten / na Sonne ondergang te eeten; ja datſe't ook voor „ ſonde houden.

§. 10. Dus veel van Waarſeggery: van welke / ende beſonderlik Tovery / ik verwonderd ben dat ſo weinig aangeteikend vinde / by ſo vele ſchrijvers als ik daar over met neerſtigheid hebbe nageſien. Selfs en heugt my mede niet / dat ik veel beſonderlijx daar af gehoord hebbe / uit mondelinge t'ſamen-ſpraak met luiden die in d'ooſterſche landen lang en veel bereiſd zijn. En't gene my aldermeeſt vreemd dunkt / ſo en maakt Baldeus / die voordachtelik over d'Afgoderye der Oost-indiſche Heidenſche ſchrijft / daar van nauweliks gewag. Dit is't eenigſte / dat ik by hem vinde't gene hy van de beſweringe der Slangen ſchrijft. D'inwoonders, ſeit hy / van Choromandel weten, neffens ſommige Cingaleſen en Malabaren, de Slangen te beleſen ſo dat ſy op hun ſingen ſtaan danſſen, tot verwonderinge. Als ſy iemant laten ſweeren, doen ſy hem de hand in enen pot ſteken, daar ene ſlange in is: ende indien de ſweerder niet beſchadig word, ſo heeft hy wel geſwooren; maar word hy geſteken, ſo verklaart men hem meineedig. Pyrard doet'er by / (gelijk deſelve Baldeus ook te kennen geeft) dat ſy de grooſte en argliſtigſte ſlangen beſweeren / om hen niet te beſchadigen.

IX. HOOFDSTUK.

De gevoelens en plegingen der Afrikaanſche Heidenen komen in de grond met d'anderen over een

§. 1. DE Heidenſche volkeren in Afrika / doorgaans min beſchaafd dan de anderen / alſo luiden van letteren daar vaſt alle Mahometanen zijn; geven ons weinig kennisſe hunder gevoelens / dan diemen uit hun doen bekomt. Daar aan is te ſien / wat gedachten datſe van de dingen hebben daar wy af ſpreken. Nochtans is't ſeer weinig dat ons by de reiſigers daaraf aangeteikend is; 't welk ik echter / gelijk voren / in tweederleijen opſigt onderſcheiden wil: door dien ik eerſt ſal opſoeken / wat ſlag van ſchepſelen by hen voor goddelik geacht en geërd zijn; en daar na / wat voor gebruik van Waarſeggery of Tovery by hen beſpeurd word. Onder verſcheidene van de beſte ſchrijvers vind ik hier niemant / die alleen ſo veel berigts geeft / als de volneerſtige Carolijn heeft by een gebragt. Dies wil ik van hem aanleidinge tot alles nemen; en wat ik van de ſelf de ſtoffe by anderen vinde / t'elkens op ſijne plaatſe tuſſchen voegen.

§. 2. D'Afrikanen die buiten de wet van Chriſtus of Mahomet van God iets weten / deelen ook / gelijk d'andere Heidenen / de Godheid onder verſcheidene ſchepſelen uit. Die hen aanſienlijxt voor ogen ſtaan / zijn insgelijx de Lichten / die de Schepper / tot bewijs ſijner ewige kragt en godlikheid / aan den Hemel geſteld heeft. Die van Damute ontrent de middellijn / onder

der den Negus / en van Balagata / in 't land van Monomotapa / aanbidden van ouds d'opgaande Son. So doen ook die van 't koningrijke Mongibur / insgelijx den groten Negus onderdaan. Dese houden de Sonne voor den Schepper self. Van 't self de die van Suarim / eerste stad van 't koningrijk Morat / 't welk mede onder den Negus is. Maar seggende / (so als Le Blanq getuigt) dat de Hemel alleen voor de Goden is: so geevense te verstaan / datse noch meer Goden / en die ontwijfelik van mindere achtinge dan de Son / erkennen. Die van Songo in het koningrijk van Congo / houden Son en Maan als man en wijf / en voor den eersten en tweden God. ook word'er d'Aarde / als moeder van alles / aangebeden; beneffens enig gevleugeld gedierte / dien lande eigen; of iet anders / byna / so 't schijnt / na eigen believen.

§. 3. Die van Jaloffen / een koningrijk in Guinea / maken mede veel getiers met aanbiddinge / so wanneer se de Maan ontdekken. Insgelijx die van Mandimanca / mede onder Guinea; alwaarse de Mane *Baria-mari*, dat is Nachtgod, noemen. By de Berbesijns in de koningrijken van Ale en Bzokallo wonende / (so D'Avíti uit Jarrik verhaalt) word de niewe Maan aan sekere Bomen vereerd. D'andere volkeren van Guinea maken hunne *Fetissos*, dat is Goden, van hoge Bomen en kruiden. Ende word by hen ook sekere Vogel / by ons volk de Stier of gesternde Reiger genaamd / voor wat godlix geëerd. Onder de Visschen zijn by hen de Tonynen al mede Fetissos, ende in hoger eere dan de Swaardvissen: die sy noch wel vangen / maar niet en eeten; ten zy datter 't swaard eerst afgesneden zy / 't welk gedroogd zynde dan al mede een Fetisso word. Wanneer de Donder en Blixem op seer hoge Bergen valt; so leert hen de schrik / dat de Bergen mede Fetissos zijn. De Lybiers / in vier geslagten verdeeld / komen alle in de knoplook over een / dat die ene sonderlinge kragt en godheid besitt. De bewoonders van Cabo Verder eeren sommige de Maan / andere den god Kammuté, om sijner boosheid wille.

§. 4. D'Onsterflikheid der Zielen word by hunner weinigen / en met veel twijfelens geloofd: daarenboven met het gevoelen van de Zielwisseling vermengd. So langen tijd / en so breed regeert als noch de secte van Pytagoras. Die van Mongibir in Etiopiën bewijsen hunne vriendschap aan de vreemdelingen / geen kristenen zijnde: (want die zijn hen so veel niet weerdig) om datse mogelik hunne namagen / of bloedverwanten souden konnen zijn / welker zielen door den dood uit hunne lichamen gescheiden / in die andere zijn overgegaan. Sy erkennen eenige straffe na dit leven; maar sonder duidelik bescheid. Doch die van Guinea gaven in 't jaar 1600. aan de Nederlanders te verstaan / dat de zielen der verstorvenen / na hunne meininge / wel wederom op Aarde quamen / ende iets van daar uit de huisen tot hunnen noodzuft mede namen: sulx sy lichtelik waren vermoedende geschied te zijn / wanneer der iet gemist wierd. Aan Cabo Verde beeld sich 't volk in / dat se na dit leven witte menschen worden / en hier op Aarde wederom verkeeren sullen.

§. 5. Meer als dit vind ik ſonderlinge niet / van deſer volkeren gevoelens ontrent deſe ſaken aangeteikend; en alſo weinig van hun Bedrijf. 't Gene men echter daar af beſpeurd / meld ſich ſelf genoeg / dat het komt uit deſen grond. Sulke Goden / ſulke Godſpraken; by hen daar voor geacht / en door Wicchelarije uitgehaald. In de niewe Hiſtorie van Abyſſine van Job Ludolf / leeſ ik van 't koningrijk Zendero / hoe ſich 't volk aldaar op 't verkieſen eens konings beraad. Te weten / de verkieſinge by de groten des rijks gedaan zijnde, ſo begevenſe ſich mede in de boſſchen; om hem te gaan ſoeken, volgens de vlugt van ſekeren vogel, die hen den niewen vorſt door ſijn geſchreeuw ontdekt. Gelijkſe alle kragtig tot de Tovery genegen ſijn, ſo geeft de niewe koning hier een proeve ſijner kunſt. Want ſo haaſt als hy door ſijne beſweeringen de keuſe op hem gevallen vernomen heeft; trekt hy tot ſich, door de ſelfde kragt, leewen, tygers, luipaarden en draken. En in deſe ſchone toeruſtinge word hy van de heeren ſijns rijks ontmoet. 't Zijn d'eigene woorden van dien ſchrijver / uit het Franſch vertaald; die de ſake na waarheid / en echter na ſijn oordeel verhaalt. Doch wat kragt by alſulke beſweeringen is / ſal hier na eerſt onderſocht worden.

§. 6. Dien van Biafar / een koningrijk beoosten dat van Benin / word nagegeven / dat ſy de grootſte wicchelaars van alle zijn; als die zich beroemen / datſe komen te wegebrengen watſe begeeren / Regen / Donder / Blixem / en diergelijke. De Bramas in 't rijk van Loango / weten hunne boombrugten en 't geſaalde dier mate te beleſen / dat het geenen nood van dieven heeft. Want de diefachtige onder hen (daar 't ſtelen anders ſeer gemeen is) ſal 't herte niet hebben iets daar af aan te raken; ſo hy 'er enen korf met bokshoornen en papegaais veeren / beneffens andere dingen vind / die de merken van hunnen god Maguſchi zijn; by anderen Mokiſcho en Mohilo genoemd / welken D'Aviti t'onregte voor den Duivel houd.

§. 7. Die van Guinea beſweeren hunne Goden ſelf / om hen de viſſchen in 't nett te jagen / by aldien de vangſt niet goed is. En dit geſchied / door gehuil en misgebaar van de Fetiſſeros, dat is Prieſters brouwen / door telgen der bomen om hunnen hals gehangen / (want de Bomen / als geſeid / mede van godlike kragt zijn) door 't ſlaan op de trommel / door enige woorden van den Fetiſſero ſijnen brouwen toegegraawd / en enig kooren met andere dingen / verſcheidelik geverfd / in Zee gworpen. Moet de koning geld hebben / en verlangt derhalven te weten / of 'er koopluiden op komenden wege zijn / daar voor hem winſt uit te hopen zy: de Fetiſſero met ſijne wyven braagt dat aan enen Boom; na dat hy veelerhande gebaar met offerhande / met aſch / met enen tak den Booms daarom geſieken / met water uit een bekken geſprokt / en op dien tak uitgeſpogen en met enige woorden tot ſijne brouwen geſproken / en ook eens geſpogen heeft. Dat alles gedaan / en overluid gebraagd hebbende / horen ſy ene ſtemme / ſoſe ſeggen / ſonder ſien; of ook wel vertoont ſich daar by de gedaante van enen hond. En dit is ſo veel als dit leven / en beſonderlik 's konings welvaart betreft.

§. 8. Maar om na dit leven wel te zijn / het ſy koning of onderdaan / word

wozd een ander slag van besweeringe gebruikt. Wanneer iemand gestorven
„ is / wozd aanstonds een nieuwe Fetisso verkozen; en gebeden / dat hy den
„ overledenen na d'ander weereld geleiden wille. De naaste vrienden ver-
„ gaderen; doden ene henne / om te koken. Daar op alle des overledenen
„ Fetissos, afgods beelden / op ene rije gesteld / wozden met erten en bonen
„ aan een snoer geregen omgehangen; voorts met het bloed van de henne be-
„ sprengd / en met kransjes van groene kruiden noch meer versierd. Dus
„ verre isset mannen werk: nu brengen de vrouwen de gekookte hen in ene
„ schotel / en settense in't midden van de Fetissos. Een van de mannen stelt
„ daar op sijne besweeringen te werk / drinkt en spuwt enen dronk waters of
„ palmenwijn op die Fetissos: neemt twee of drie bladeren van die groene
„ krans / die hy tot een rond balletje t'samen wrijft. Dat dan tusschen twee
„ vingeren genomen / steekt hy over en weder door sijne voeten of teenen; den
„ Fetisso ondertusschen dikmaals groetende. De vogtigheid uit dat groen
„ balletje over sijn heiligdom uitgedrukt hebbende / maakt hy wederom an-
„ deren / een achter een; en doet'er even eens mede / tot dat de geheele krans
„ verdaan is. Dan maakt hy alle die balletjes tot een / en bestrykt daar
„ mede sijn aangesigt. En daar mede wozd dit ook voor een Fetisso geacht;
en derhalve bewaard / om in den oorlog / en anderssins tegen alle onheil ver-
sekerd te zijn. Ondertusschen is de dode / so sy wanen / op voorseide manier
in ruste gebracht.

§. 9. Hunne waarseggerye wozd ook met Gevogelte gepleegd. Te weten met dien gesternden Reiger, of Stier, alsogenoemd: om dat hy seit Carolijn / uit welken ook 't voorgaande getrokken is) sijn snebb in de aarde stekende, byna als een osse loeit. Wanneer sy ene reis op handen hebben, en by geval sijne stemme horen: so verblijdense sich ten hoogsten, seggende, dat hen de Fetisso met sijne stem ene voorspoedige reise belooft. Waarom sy ook enen bak of kruike waters met enig koorn op die plaatse stellen, daarse die stemme gehoord hebben; op dat de Fetisso aldaar te eten en te drinken vinde. Hier van daan komt het, datmen doorgaans in de bosschen en velden sodanige bakken staande vind; daar in enig mais, rys, of ander koorn, tot spys en drank voor den Fetisso gesmeten is. Wij hebben dus genoeg van't Afrikaansch Heidendom gesien: des laat ons na Amerika oversteken.

X. HOOFDSTUK.

In Amerika salmen 't mede niet veel anders vinden.

§. 1. A'l't land in't westen gelegen / en voor 200. jaren noch onbekend / in't gemein Amerika en West-indien genaamd; wozd nu / so verre als't bekend is / meest van Kristenen beheerd. Die verhinderen / so verre als hun gesag strekt der inwooners openbare Afgodsdiensten / en met een hunne Toverplegingen: maar 't volk in den grond heidensch zijnde / en so verre als se vrij zijn op heidensche wijse leevende; laat daarom niet na / sijne oude

oude nukkten te betonen. Derhalven wil ik in dierwoege van hen ſpreken / alſſe in haar ſelve zijn / om hun eigentlijk gevoelen en gebaar / ſo ſy van ouds gewoon zijn / beſcheidelik te doen verſtaan. Hier in ſal ik ook de jongſte ſchrijver volgen; ſo veel het zuiderlixte deel betreft / al meeſt door Montanus by een gebragt: na't noorden afſakkende / ſullen ons noch verſcher berigten ter hand komen / daarmen ſich ſekerlijk op verlaten mag.

§. 2. In't Zuid-America / dat aan Africa naaſt is / leit Brazilien voor aan / in't noordooſt / en Peru daar tegen over in 't weſt. De Canibalen / oorſpronkelik in 't noorden / van dat zuiderdeel geſeten / verſpreiden hunne afgodsdienſtigheden mede over die eilanden heen / welke tuſſchen dat en 't noorderdeel gelegen zijn. Van 't zuiden / als mede van 't midden deſes lands / tot noch toe van de Europeërs minſt beſocht / en daar door te weinig bekend / hebben wy t' hans niet te ſpreken. Dus begin ik van de Brazilianen.

§. 3. Van deſen / hoewel meeſt bekend / valt echter in het ſtuk dat wy betrachten minſt te ſeggen. Want de Brazilianen (ſeit D'Aviti / die het verhaal daaraf uit Pyrard / Leri en Abbeville bekort heeft) hebben God noch „ Godsdienſt. De Toutinambers geloven echter d'onſterflikheid der Zie„ len: en dat degene die welgedaan (dat is voornamelik / de meeſte vyanden „ verſlagen) hebben / na Ouaïoupia, ene plaats achter de bergen / varen / „ daarſe in luſtige velden danſſen; maar die quaad gedaan hebben / moeten „ met Jeropary, die een boſe God is / om gepijnigd te worden. Des gelo„ venſe mede datter boſe Geeſten zijn: ende magmen ſeggen / datſe anders „ ook noch enige kennis van God hebben / dienſe met den name Toupan be„ dieden willen: alſo ſy den Donder gewoon zijn te noemen / *Toupan remimognan*, dat Gods bedrijf te ſeggen is.

§. 4. Sy hebben mede hunne Caraïbes of Waarſeggers die veeltijds aan hen de vrugtbaarheid of onvrugtbaarheid der jaren / regen of droogte / en al wat den menſchen op aarde goed doet voorſeggen. En zijnde met een wondheelers / ſo maken ſy 't volk wijs / dat ſy de pijn aan't lichaam al ſuigende / of blaſende / en dat op ſtaande voet / geneſen: ſo vere dat hen ieder een / ſelfs de oudſten onder hen / in alles wat ſy gebieden / veerdiglijk gehoorſaamt.

§. 5. De Tapuijers / anders Maraquyten geheten / in ſes en ſeventig ſoorten verdeeld / onthouden ſich landwaard in. Sy erkennen twederhanden God, enen goeden en quaden. Den goeden bewijſenſe geenen dienſt; om dat hy uit ſich ſelf weldadig blijkt, en niemant beſchadigt. Daarentegen biddenſe den quade ſeer yverig aan, ter oorſake dat hy om hals helpt die hem, niet eerbiedig onthalen. Sy verreiſen, noch voeren geenen oorlog: ten zy datſe eerſt den boſen God raad vragen, niet ſonder pligtelike dienſtpleging. Hierom ſchrijvenſe hen ſelfene wetenſchap toe, van toekomſtige ſaken te voorſeggen. 't Zijn de woorden van Arnoldus Montanus in ſijne beſchr. van Amerika / pag. 373. Van hunne wicchelarijen / waar af te dier plaatſe eene omſtandig verhaald word / ſullen wy hier na / uit de proef daar op te maken / het beſcheid komen weten.

§. 6. Der

§. 6. Der Peruanen opperſte God is by hen Viracocha, en tot nadere beduidinge Pachacama, en *Pachayachakik*, Schepper van Hemel en Aarde, en daarom mede *Uſapu* wonderlik genaamd. Deſe vertoont ſich / na hun gevoelen / ſigtbaar en werkſaam in de Son. Sy eeren den Donder / als God van de Lucht. Pathamama is de Godinne der Aarde of d'Aarde ſelf; en Mamacocha de Zee. Den Regenboge word by hen mede godsdienſtige eere gedaan. Desgelyx *Colca* de Geitjes, boven al onder de Sterren. 't Geſternte *Vrenchillay* de Lier is der ſchaapherders God. Tegen de ſlangen wanen ſy door *Machacuay* 't Serpent (een geſternte ſo genaamd) bevryd te zyn. Chuquichiachaj heeft de leewen / tygers en beiren onder ſyn bedwang. „ Voorts ge„ lovenſe / (hier ſal ik wederom met Montanus ſpreken) dat geen levendig „ ſchepſel op aarde ſich beweegt / welx gelyk de Hemel mede niet vertoont. „ Dat de aarſchen onder de beſchuttinge der hemelſchen ſtaan: doch ieder „ onder ſyns gelyk / om deſelve voort te ſetten en te behoeden. Hier uit qua„ men voort de benamingen der geſternten / Chacana, Toperatcha, Mama„ na, Mirma, en andere.

§. 7. Sy geloven mede / dat de Fonteinen / Rivieren / Klyppen / top„ pen van Heuvelen / ſommige Kruiden en Wortelen / en beſonderlik de „ wortel Papas, van vreemde geſtalte / Goden zyn. Voorts iſſer byna niets „ van vreemde gedaante of beſondere kragt / daar sy geenen God in ſien. „ Sulx met de naaſtvoorgaande vergelykende / ſo 't ſchyjnt / dat die menſchen Opper-en Ondergoden erkenen; zynde de kragt der eerſten werkſaam door de laatſten: invoegen dat de lichten aan den Hemel op die aarſche dingen werkende / die van beſonder gebruik voor 't menſchelik geſlagte zyn; den ſelven hier beneden voor Goden verſtrekken. Dus willen de Heidenen de Godheid boven in den hemel erkennen / en beneden op der Aarde vereeren.

§. 8. De Onſterflikheid der Zielen, ſtraffe voor de quaden, en beloning voor de goeden na dit leven, is allenthalven in Peru aangenomen; maar geenſins d'opſtandinge der doden, ſeit Montanus pag. 307. 't welk nochtans te verwonderen is / hoe de menſchen met al dien lichamelikken Godsdienſt / ja (mag ik ſeggen) met alle lichamelike Goden; eerder van de Ziele / die sy na den dood des lichaams nergens meer vernemen / geloven dat ſe noch in weſen is / dan van 't Lichaam / dat noch / hoewel levenloos / enigen tijd blyft; dat het alſo wel ſal wederkeeren / als de bomen kruiden / planten / ſterven en herleven.

§. 9. De Beelden hunner afgoden / veelerlei / vreemd / en ſommige verbaarlyk van maakſel / worden in hunne Tempelen tot de godſpraken gebruikt. Sommige geven antwoord, ſeit Montanus / gelyk als de Duivel-ſpraken te Delfos en Dodone. Hy heetſe Duivelſpraken, na 't gemeen gevoelen; dat de heidenſche Orakelen, dat is / Godſpraken niet van God / maar van den Duivel zyn. Dan het is te ſien uit het boek des heeren Antonius van Dale / van d'Orakelen / hoe weinig gronds dat heeft; waar van echter hier na op ſyne plaatſe ſal geſproken worden.

§. 10. Wat nu hun bedryf belangt; geen volk is in Peru meer geacht / dan

de genen die wy Duivelſagers of Waarſeggers / beter Wiechelaars noemen ſouden: en dat uit oorſake dat ſy heimelijken dieſſtal / voorvallen in afgelegene landſchappen / toekomſtig geluk of ongeluk / openbaren? uit't ſamenſpraak met enen boſen geeſt (ſo hy gelooft) in duiſtere plaatſen. Sy wiſten den Spanjaarden te ſeggen den zege of de neerlage / welken hunne landsgenoten op den ſelf den dag in Nederland bevochten oft leden. Men vind in Peru ook menigte van Waarſegſters / die ſich in huis ſluiten / ſmoorzonken ſuipen aan Chica, met het kruid Vilca gemengd. Ontmuchterd geven antwoord op de voorgeſtelde vraagſtukken.

§. 11. De Canibalen / by hen ſelf Caraibes genoemd / in't Noorden van Zuid America geſeten / achten wel de Sonne voor den opperſten God: maar ondertuſſchen heeft elke Boye, dat is / Prieſter / den ſinen; welken hy door toverſang, tuſſchen de ſmook van tabak, by nare nachten tot ſich roept. Uit doodsbeenderen met kattoen bewonden geeft de Duivel (ſo ſpreekt Montanus; ik ſoude ſeggen / Geeft / ſo ſy geloven) antwoord. Veel onheils veroorſaken de *Piais* of Tovenaars, (na der heidenen verſtand mogt hy / myns oordeels halve / lieber Prieſters ſeggen) by ſonderlik by voorval van ſterven. Want ſy maken / gevraagd zynde / 't volk wijs / dat deſe of gene den doden heeft om hulp gevraagd / aan wien ſich dan de naaſte vrienden willen wreken.

§. 12. Belangende de ziel (dit zijn wederom Montanus eigene woorden) omhelſen de Caraibanen een vreemd gevoelen. Ieder meent ſo veel zielen te hebben als hy hertkloppingen heeft. De voornaamſte ziel nochtans is't hert, verhuiſende in den dood met *Icheiri*, elx beſonderen God, na't geſelſchap der andere Goden: al waarſe op gelijken voet leven als hier beneden. Weshalven dan ook de knechten geſlagt worden boven de graffteden der heeren, om hen te dienen in d'andere weereld. D'andere zielen, beſtaande in hertkloppingen, nemen tweederhande woningen: de *Maboyas* dwalen door de wilderniſſen en boſſchaadjen; *d'Ommekous* onthouden ſich langs de Zee, en keeren de ſchepen't onderſte boven. De Zielen der ſtrijdbare helden vertrekken na gelukſalige eilanden, alwaar hen de *Arouages* ſlaavachtig dienen. Een bloodhertige verhuiſt uit dit leven, om't juk der *Arouages*, na meldinge hunner vernieling / (een volk dat hen uit vorigen woonſteden verdreven heeft) achter een hoog gebergte, in dorre woeſtyne eewig te dragen. Wanneer't donderd / wanen ſy / dat Maboya op hen vergramd is. Uit welk alles te ſien is / dat deſe menſchen natwelk andere goden / als hunne eigene zielen / en alſo gelijk als der ouder Gzieken Daimones en Heroas erkennen.

§. 13. Richard Blome Engelſman / heeft onlangs in ſijne beſchrijvinge van't Engelſch Amerika / van't Eiland St. Vincent ſpreekende / 't gevoelen en't bedrijf der Careibes breder beſchreven. „ Sy hebben / ſeit hy / enig natuurlik begrijp van enen Godheid / of opperſte vermogen; maar te ſeer „ vernoegd met het gedurig genot der hoogſte geluksſaligheid / om ſich over „ den boſen handel der menſchen te quellen. Ook is ſijne goedheid / meinenſe / ſo groot / dat hy ſich ontſiet / ſelf aan ſijne vyanden / die hem weigeren te eeren / enigſins te wreken. Doch ſy geloven / datter goede en qua-

„ de

„ de Geesten / en die goed zijn Goden zijn. Dat elk sijne schikkinge in 't be-
„ besonder heeft: maar dat de Weereld echter door hem niet geschapen is;
„ dan wel / dat elk mogelik de Schepper van dat land is / daar hy geëerd
„ word en regeert.

„ §. 14. Sy en aanroepen hunne Goden niet / dan alleen om die by hen te
„ doen komen: en dat door de Priesters; ende dan om dese vier oorsaken; 1.
om waarsk over geleden ongeluk; 2. om genesinge van krankheid / 3. om
d'uitkomsten hunder oorlogen te weten / 4. om hunnen groten Duivel (of liever
bosen God) *Maboija* te verdrijven; want dien aanbiddense nooit. Waaruitmen
besluiten mag / datse goede en quade Geesten / dat is / Dæmones, geloven.
Daar benessens erkennense d'onsterflikheid der Zielen / en de Dæmones of
Heroas daar door ontstaande: mitsdien datse seggen / dat het de Ziele eens ver-
storvenen is, die sy tot hulpe tegen hunne vyanden roepen.

§. 15. Hunne Toverplegingen worden daar met een aldus beschreven.
Wanneer hunne Priesters veele hunder Goden teffens aanroepen / so word-
ense oneens en twistig onder malkanderen; ook tot slaans toe / so't schijnt.
Sy verbergen sich bywijlen in doodbeenderen / diese uit de graven halen / en
met kattoen bewinden; waaruit sy hunne Orakelen geven. Deselve gebrui-
kense om hunne vyanden te betoveren; mits dat de Toveressen iets om dese
beenderen winden dat den vyand heeft toebehoord. Dese Geesten nemen ook
dikmaals de lichamen der vrouwen in / uit welken sy bescheidelik antwoor-
den op't gene hen gevraagd word. De jongen of priester vertrokken zijnde /
so beweegt sich de schotel / en maakt de Duivel (so als het Blom verstaat /
of de God / so sy self meinen) gerugt met sijne kalken; als of hy op de spijse en
dranк self aasde / diemen daar bereid heeft: hoewel 's anderen daags bevon-
den word / dat hy niets van allen geraakt heeft.

§. 16. Ik sal noch wat nader verhaal van de Caraïbes doen / uit het om-
standig beschrijven van De la Borde / die van wege des Franschen Konings
met den Jesuwyt Simon uit geweest is om dat volk te bekeeren. D'inhoud
van sijn verhaal / so veel als ter sake dient / is dusdanig. Van hun gevoe-
len aangaande de Godheid en Geesten: Louque was d'eerste Caraibe; en
also hunder alleen gemeene vader / van niemant geschapen / uit den Hemel
ter Aarde gedaald / alwaar hy sich langen tijd verhield. Uit sijne groten
navel en ene insnijdinge sijns beens quamen d'eerste menschen voort. Hy
schiep de Visschen; hier leef de op den derden dag sijns doods / en voer weder-
om ten Hemel. Den Hemel is sonder begin: maar aan d'Aarde en de Zee
heeft Louco d'eerste beweginge gegeven; waarop de Mane gevolgd is. De
verduisteringen van Son en Maan worden van den bosen God *Maboya* ver-
oorsaakt / om hen te doen sterven. De Maan is by hen in groter eere dan
de Son: des sy ook hunne dagen daar na tellen / of liever de nachten.

§. 17. Van de Dæmones, Ondergoden en Heroës kanmen hun gevoelen
lichtelik verstaan. Sy noemen enige Sterren / voor desen Caraibes geweest:
welker eerste Racumon eerst in ene grote Slange met een menschen hoofd
veranderd was. Savacon beschikt den donder en plas-regen / Achinaon den

ſtofregen en harden wind; Couroumon maakt ebbe en vloed / Chirities de Sevenſter is het doel hunder jaar-reteningen / Coualma 't hooft der Zemeens; (hier na te noemen) Limacan een komeet / van hem geſonden om den menſchen quaad te doen / wanneer hy vergramd is. Joulouca de Regenboog ſelf een Zemeen, die ſich op Zee ten goede / op Aarde ten quade vertoont.

§. 18. Sy maken ook Zemeens van menige dingen / indien 't maar is dat ſpyder verveerd af zijn: gelijkſe den Vledermuis welken ſy Boaliri noemen / voor hunne beſchermgeeſt houden: en ſo iemant dat beeſt dood / dat het hem ſijne geſondheid koſt. Sy hebben, ſeit hy / ſo veelerhande ſlag van *boute-bonum*, dat is, quaad voorſpook dat ik 'er niet toekomen kan, om alle hunne ſotternijen en beuſelingen te verhalen.

§. 19. Hun godsdienſtig Bedrijf / in gevolge deſer vreemde gevoelens / is meeſt al met Tovery en Wicchelary afgemaakt. De minſte quaal komt hen niet over / of ſy denken terſtond datſe betoverd zijn; waar af 't vermoet dan meeſt al op de vrouwen valt. Die by hen daar af verdacht is / word jammerlik mishandelt: tot datſe iet voor den dag hale / dat heimelik by haar verborgen / het werktuig harer boosheid geweeſt zy. Dus bevonden na hun oordeel Tovereſſen te zijn / worden op eene ganſch jammerlike wijſe om den hals gebragt. Sy hebben ook andere middelen tegen de betoverheid / ſoſe meenen. Sy doen, ſeit De la borde / de hoofd-haren, of enige beenderen hunder overledene vrienden in een kalebas; 't welk ſy bewaren en gebruiken 't om Wicchelary mede te plegen: ſeggende dat de Geeſt des verſtorvenen daarin ſpreekt, ende hen van 't opſett hunder vyanden waarſchouwinge doet.

§. 20. Hunne Waarſeggery word van de Zemeens, dat is de gemeenſame Geeſten der Piays of Papen gehaald. Sulk een doet ſijn werk by nacht; en ten eerſten al in 't vuur uitbluſſchen; waar mede ieder een die in 't oog is, na buiten moet. Daarop in enen hoek geweken, doet hy den kranken by ſich komen; en een eindeken tabax gerookt hebbende, wryſt dat in ſijne handen, blaaſt het in de lucht, al heen en weer ſchuddende, en de vingers tegen malkander knappen. Op den geur van dit reuk werk miſt de *Zemeen* niet aan te komen, door den dienſt van deſen *Piay*: en als dan gevraagd zijnde antwoort hy met heldere ſtemme, als van verre, op 't gene men vragen wil. Daarna tot den kranken komende, taſt de Paap, drukt en handelt dikmaals de plaats des lichaams daar de quale ſich geſett heeft, geduriglik daar op blaſende: trek ſomwylen, ſo 't ſchijnt, enige doornen, of brokskens van *maniok*, van hout, of been, of viſchgraat, die hem deſe Duivel (ſo ſpreekt de ſchrijver na ſijn gevoelen) in handen geeft; en maakt den kranken wys, dat hem daar 't quaad van daan komt. Hy ſuigt dikmaals het pijnlik deel, en gaat aanſtonds uiter hutten, om 't vergif, ſo hy ſeit, uit te ſpuwen. Dus word de kranke geſond, meer by inbeeldinge dan na waarheid ende is wel aan te merken, dat hy geen koortſen noch quetſuren, als van pijlen, ſtok of mes, geneeſt. In deſe vergaderinge magmen niet een woord ſpreken, nocht en g gerugt maken, ſelf van achteren niet; of de *Zemeen* vlucht aanſtonds wech. Hy ſeit verder / dat het volk / terwijle de Geeſt daar is / den Pape waant om hoog te zijn / en te blijven / tot dat de Zemeen wederkeere. Tot dankbare beloninge word den Zemeen en Piay enige ver-

ververschinge plegtelik voorgedischt. Blijft dat staan / onverminderd; so heefter de Geest den geest uitgetrokken / en d'uitwendige grove stoffe maar gelaten: dan so't af opgaat / (daar de Piay wel raad toe weet) so heeft de Zemeen 't een met het ander verteerd. Sy maken ook geen groot vreugdemaal / ofte Zemeen krijgt daar af sijn deel.

§. 21. Na't vaste land van't Noord-America overgaande / komen ons de Mechikanen merkwaardigst voor. Thomas Gage geboren Engelsman / doch spaanschen Dominicaan / buiten paapsche bygelovigheid een geloof weerdig schrijver / doet er in't 20. cap. des 1. voer dese melding af. Binnen de stad Mechico waren meer dan 2000. Goden: de twee voornaamsten wierden *Vitsilopuchli* en *Tezkatlipuca* genaamd. En daarna. Van dese twee Afgoden geloofdense, dat die gebroeders waren: dat *Tezcatlipuca* de God van de voorsienigheid was, en *Vitsilopuchli* die van den oorlog; welken sy daarom boven alle anderen eerden en dienden. Hy maakt vervolgens gewag van noch enen anderen God / welken sy grote eere bewesen; en in't voorgaande cap. van Quetavatl, den God des Luchts. Of dit Quetsaalcoalt zy / welken Montanus den God der koopluiden noemt / weet ik niet.

§. 22. Komende daarna te Guatimale / en Amatitlam / alle onder't spaansch gebied; so spreekt hy veel van der inwoonders Toverplegingen; die sy met d'uiterlike belijdenisse des Kristendoms noch niet verleerd hebben. Datse Wichelaars zijn / geeft hy daar mede te kennen / datse acht nemen op de beesten die voor hen op den weg lopen / of die sy't eerste sien; op't vliegen der Vogelen / op't singen der selven ontrent hunne huisen / in ongewone tijden. Sy geloven mede / dat hun leven hangt aan dat van enig beest: 't welk sy als hunnen gemeensamen Geest by sich bewaren: sich inbeeldende dat sy sterven moeten wanneer dat beest sterft; ook so verre / dat hun herte tsiddert en beeft / so wanneer dat beest van de jagers vervolgd word / en wanneer't gevangen word / van hen selve vallen.

§. 23. Van niew Spanjen in Niew Engeland overgaande / sal't genoeg zijn Richard Blom te horen spreken. Die seit ons / dat daar't ruwste volk ter weereld woond; hebbende nochtans hunne Goden / Priesters en Godsdienst. Hun voornaamste God is de gene die hem quaad doet / Okea genaamd: met wiense mondspraak houden / en die sich in hunne gedaante verschept. Doch sy aanbidden voorts al watse denken dat hen onvermijdelik schaden kan: 't Water en Vuur / Donder en / Bliksem / groot en klein geschutt / Paarden / en't Vser-verken of Engelswijn: op welx eerste gesigt / met d'Engelschen overgekomen / sy vsselik verbaard waren; gelovende dat het de God der verkens was / dien sy vergramd moesten hebben. By voorneemen om te oorlogen / gaanse voorraf met hunne Priesters en Wichelaars te rade.

§. 24. Van't Niew York / dat Niew Nederland te wesen plag / verhaalt deselfde schrijver diergelijke dingen; en voornamelik hoe sy hunne desweeringen te werk stellen / daaraf hy't bedrog ontdekt. Waar van hier na in't laatste deel. Doch 't gene hy van de Marilanders verhaalt / mag

hier wel geacht wozden. Een opperſte God / die alles van eewigheid af gemaakt heeft; ſelf de mindere Goden / om die daarin te werk te ſtellen / van meer en mindere weerdigheid. Sodanige zijn de Sonne / Maan en Sterren. Alles is uit water gemaakt; doch de menſchen zijn uit vier kinderen geſpzoten / die d'eerſte Vzouw by eenen deſer Goden ontving.

§. 25. Van de Zielen gelovenſe / dat de gene die wel gedaan hebben / by de Goden tot eewige geluksſaligheid opgenomen: maar die qualik geleefd hebben / in Popoguſſo, aan 't einde van de weereld / daar de Son onder gaat / eewig bzanden ſullen. Deſen aangaande verhalenſe / datmen iemant des daags na dat hy begraven was, geſien heeft ſich in 't graf bewegen, en ſijn lichaam daarut getrokken herleven. Dat hy doe verklaarde, hoe dat hy bykans in *Popoguſſo* geraakt was, had hem een hunder Goden niet bewaard; welke hem toeſtond weer te keeren, en ſijne vrienden te waarſchouwen, datſe ſich wachten moeſten van deſe ſchrikkelike plaatſe. Een ander, wederom opgegraven, verhaalde, dat ſijne Ziele, die in 't leven bleef, wanneer 't lichaam al ten grave was in ene ruime plaatſe vervaren; geſien hadde, dat deſelfde aan beide ſyden met ſchone bomen beplant was, met uitneemende vrugten geladen. Dat de ſelve eindelik quam daar voortreffelike gebouwen ſtonden: nevens welken hem ſijn Vader ontmoette, die voor henen geſtorven was; hem belaſtende om weerom te keeren, en ſijnen vrienden 't geluk te melden, dat hen voor handen ſtonde, ſoſe maakten daar te komen; waarop deſelve ook wedergekeerd was. Uit deſen is duidelik te ſien / wat gevoelen dat dit volk van den ſtand der afgeſcheidene Zielen heeft; en dat het ſelve bzp wat meer beſchaafd is / dan der meeſten die hier voor genoemd zijn.

§. 26. Die van Virginien houden Okea mede voor den hoogſten God: hoewel bekennende dat de God der Kriſtenen hem te boven gaat / uit dien datſe veel meer gewelds doen met hun canon / dan ſy ſelf met de pijl en boog verrigten konnen. Want hunne geheele Godsdienſt / gelijk der meeſte vollieren daar ontrent / is op den oozlog aangelegd. Een der raden van eenen hunder koningen had in tijden van Jakob den eerſten in Engeland verhaald / dat *Okea* menigmaal in ſijnen Tempel verſchijnt; waar op vier Prieſters in hun huis komen, met vreemde woorden en gebaren. Datſe daarop noch andere binnen tot ſich roepen, aan welken hy verklaart het gene hy wil. Daar ſchikken ſy ſich na in all' hun doen, op reiſe en anders. Luſtet hen eens op de jagt te gaan, ſo leert hy hen regtſtreex op het wild aan te ſetten, 't welk ſy met groot vermaak aannemen, en ſijne beſtieringe volgen; dat ook dikmaals wel uitvalt. Hy verſchijnt als een ſchonen Indiaan met lang ſwart hair; en na dat hy ſich aan ſijne twaalf bontgenoten enigen tijd lang vertoond heeft, trekt hy wederom op in de Lucht, van waar hy gekomen was.

§. 27. De gevoelens der inwoonders van Karolyne / een deel van Florida dat aan Virginien paalt / beſchzijft hy vaſt even eens / als boven van d'Eilanders op St. Vincent verhaalt is. Okea is daar mede de opper-god; de goede en quade Geeſten ſijne ondergoden. Groot en klein wozden dooz hunne offerhanden vereerd. Sy geloven insgelijx de verwandelinge der Zielen: en ſo wanneer iemand ſterft: begraven de vrienden den voorraad en toeruſtin-

ge des Lichaams, tot sijn onderhoud by de schaduwen in de Eliseische velden (so noemt hyse in gelijkenisse / der grieksche by ouds also genaamd) welke sy sich verbeelden aan gene syde van de Indiaansche Zee.

XI. HOOFDSTUK.

Alle dese Gevoelens en Konstplegingen van so veelerhande Heidenen worden nuttelijk t'samen vergeleken.

§. 1. TOt noch toe isser anders niet gedaan / dan allerlei gevoelen / en gebruik of ongebruik / van oude en nieuwe Heidenen / by een gehaald: sonder van mijn eigen iets te seggen / daar het noch geen tijd toe is. Want daarna salmen eerst sien / hoe groten nuttigheid dat het geeft / sulx alles vooraf te weten. Daar toe sal 't ook dienstig zyn / dat wy al 't gene dat ons dus verre getoond is onderlinge vergelijken: om te sien / wat het zy dat ons daar uit blykt. Sulx doende bevinden wy / dat de volkeren in gevoelens en dienstplegingen / ontrent hunne Goden en Geesten / aan d'eene syde seer verscheiden; en aan d'andere nochtans wonderlik eendragtig zyn. Verscheiden zijnse in de namen: en dat is geen wonder; vermits de talen veelerhande / en d'eigenschappen / den geesteliken wesens toegeschreven / by so veele volkeren niet eenerhande zyn. Daar uit rijst dan ook het tweede verschil / datse die niet even veel tellen; noch even eens na waardigheid / bewind en werkinge van malkander onderscheiden. Sulx is 7. §. 21. aangaande de volkeren van Asien in 't besonder getoond; het welk dan ook met de self de reden op alle d'anderen gepast mag worden. Doch dat verschil en raakt ons niet so seer / als dat gene waarin sy echter allegaar / als of 't doorsteken werk ware / met malkanderen eens zijn.

§. 2. Alle de proeven / uit hunne schriften of geschiedenissen tot hier toe by een gebragt / sagen een deel op der Heidenen gevoelen / en een deel op hun bedrijf. In hun Gevoelen komense tweesins over een; na dat hun verstand noch enigsins door 't natuurlik licht bestraald / of door de dolinge beneveld is. Beide sal ik aanwijsen: mits daar by tekenende / waar de proeven op ieder stuk hier voor te vinden zijn; want het al te lang en lastig vallen soude / deselve telkens hier weer op te halen. Daarom wil ik mijnen Leser liefst vertrouwen / dat hy sijne neerstigheid in 't nasien van 't gene voorschreven is / te werk stellen; of door versche geheugenis mijnen arbeid ondersteunen sal / om my noodloos schrijven te besparen.

§. 3. Wat het eerste dan betreft / wanneer wy neerstelik letten op so veel exempelen en getuigenissen / in het 2. 5. 6. 8. en 9. Hoofdstuk aangehaald: so sullenwe gewaar worden / dat de geenen die allerminst van de menschelike reden over hebben / nochtans met luiden van geoefenden verstande in de waarheid van de swaarste stukken t'samenstemmen; die ik kortelik noemen / ende (als geseid) ieder t'sijnerplaatse aanwijsen sal. Alle dese Heidenen dan / ouden;

ouden; nieuwen / Europeërs / Aſianen / Africanen / Zuid en Noord Americanen / komen in vijf hoofdſaken over een / die van onbetwiſtelike waarheid zijn.

I. Datter maar een eerſte weſe of opperſte Godheid is. 2. §. 3. en 7. §. 1/2/3/5/7. en 10. §. 6/11/16/24/27.

II. Datter Geeſten zijn die een begin gehad hebben / van God en der menſchen ziele verſcheiden. 2. §. 2/9/10/11. en 7. §. 2. 9--12/18. en 10. §. 3/13.

III. Dat deſelve goed en quaad / des menſchen vrienden of vyanden zijn. 2. §. 11/15. en 7. §. 9/10. en 10. §. 5/13/24/27.

IV. Dat de Zielen der menſchen met hunne lichamen niet vergaan. 2 §. 15/16/17. en 6. §. 3. en 7. §. 2/3/5/6. 12--20. en 9. §. 4. en 10. §. 8/12/14/22/25/27.

V. Dat goed en quaad na dit leven geloond ſal worden. 2. §. 18. en 7. §. 2. 5/6/8/16/17/18/19. 20. en 10. §. 3/12/25. Want het gene tegen dit laaſte van Epicurus wege ſchijnt te ſtrijden / daaraf ſal ik een weinig verder ſpreken.

§. 4. Maar 't gene nu een groot bewijs van de verduiſterheid hunder herte is / doet ſich in al 't overige klaarlik op. Want uit alle hunne redenen / ſelfs daar ſe waarheid ſpreken / is te merken / dat ſe ſich hier tweeſins vergrijpen: de godlike hoogheid van den hemel ter aarde neerduwende / en den geringen menſche van der aarde ten hemel verheffende: mitsdien dat ſe van 't ſchepſel al te hoog gevoelen / en aan den Schepper al te laag. En ſiet / door deſe misvattinge / en dat ſe geen goed onderſcheid maken / wat der nature van God of ſchepſel paſt of niet en paſt; ſo komen ſe tot alſulke grove dolingen / daar hunne Afgodsdienſten en Toverpleginge uit ontſtaan. Zijnde ſeer gemakkelik te beſpeuren / dat geen derſelven uit enig deel der waarheid / terſtond gemeld; maar enkelik allegaar uit verkeerde bevattinge ontſtaan zijn. Laat ons kortelik aantrekken 't gene daar af uit vorige aantekeningen blykt / en wy ſullen 't ſien.

§. 5. Aangaande 't godlik Weſen; men ſiet

I. Dat ſe de godlike uitnementheid al te menſchelik begrijpen; den Goden / ſo wel groot als klein / menſchelike afkomſt / huwelik in kinderen toepaſſende VII. 5/6/17/. 7. §. 5/6/17. en 10. §. 16.

II. Dat ſe al te geringe gedachten van Gods volmaaktheid hebben: door dien ſe meinen / dat hy ſich al te ſeer vermoeijen / en ſijner heerlikſte gelukſaligheid te kort doen ſoude / indien / hy 't beſtuur van alles ſelf ter hand name 2. §. 4. en 10. §. 13. want daarom hebben ſe hem Ondergoden / als ſtedehouders by geſteld. 2. §. 7--12 en 7. §. 2--8. en 10. §. 6/7. 12. 13.

III. Dat ſe de Goedheid niet noodſaakelik aan de Godheid vaſt maken: mitsdien dat ſe ſig doorgaans ſo gereed enen quaden als goeden God verbeelden. 2. §. 4/12. en 7. §. 3. en 10. §. 20.

IV. Dat ſe den Schepper met het ſchepſel lichtelik vermengen. 2. §. 7. en 6. §. 2. en 9. §. 2/3. en 10. §. 6/7/17/23. 24.

§. 6. Belangende de Geeſten / ſo is te merken.

I. Dat ſe

1. Datse 't geestelijk wesen van 't lichamelijk niet behoorlik onderscheiden. 2. §. 1/6. Daar van komtet / datse niet alleen den Geesten: maar de Godheid self mede lichamelike bewegingen / eigenschappen / vermaaklikheden; en bepaalde woningen / in den Hemel / in de Lucht / op of onder d'Aarde toegeschreven hebben. 2. §. 14/16/en 7. §. 6. 14/18. 7. §. 14.

11. Door dienste 't onderscheid tusschen de Zielen der Menschen en der Beesten niet wel begrypen: so verballen sommigen tot die grobigheid / datse Mensch en Beest eenerleije Ziel toepassen. 7. §. 14. Sonder dat hadde t'onmogelik geweest, dat sich 't gevoelen van Pytagoras / van de verhuisinge der Zielen in andere Lichamen / so wel der Beesten als der Menschen / ooit so diep gewortelt / en de ganschе weereld door verspreid hebben konde. 2. §. 17. en 7. §. 14/15/16/17/18.

111. Uit den self den grond is 't gemeen gevoelen van 't omswerven der Geesten / en der Menschen Zielen na den dood / baarblijkelik ontstaan. 2. §. 15. en 6. §. 3. en 7. §. 19/20/en 10. §. 12.

§. 7. 't Helpt mede tot verkleininge der Godheid / datse de menschen self tot Goden maken; het zy by leevenden lijve / het zy na den dood. Levendig: gelijk d'oude Grieken en Romeinen / die 's menschen hertstogten of gemoedsbewegingen tot Goden en Godinnen maakten: of als de hedendaagsche Canibalen / die van sulke meininge niet veel verschillen / gelijk 2. §. 14. en 7. §. 5/6. en 10. §. 14. getoond is. Na afstijvigheid / en dat wel meest: sulx geeft der ouden ἀποθέωσις vergodinge te kennen: 2. §. 13. ende gaat nergens verder dan by deself de Caraïbes of Canibalen; als wanende / gelijk 10. §. 12/16. geseid is / dat het geheel geslagt der Goden uit hunne voorouders gesproten / ende sy self also van godlike afkomste zijn. De Genij of Zemeëns, dat is bystaande Geesten / zijn al mede uit den grond opgeborsten; so als uit der selver beschrijvinge op verscheidene plaatsen is te sien.

§. 8. Nu is lichtelik te batten / op wat grond der ouden *Divinatio* en *Magia*, dat is / der hedendaagscher Heidenen Wicchelary en Tovery gebouwd zijn. Want wat hunne Wicchelarije betreft / die moet enkelik hier op rusten.

1. Dat ieder God sijn volk heeft / wien hy gunstig is / en dat hy 't als sijn eigen beschermt: dies vraagt men hem wat sijnen volke wederbaren sal / en wat raad.

11. Dat ieder God ook sijnen vyand heeft; derhalven soekt elk hulpe tegen Goden daar hy oordeelt dat hem 't quaad van komt; by alsulken anderen / die hy denkt dat sijn hardste vyand is.

111. Dat elk menschе sijnen God of Geest besonder heeft. Daaruit is 't dat ieder een sijne eigene inballen en dzisten voor godlike ingevingen en bewegingen schatt; insonderheid so hem iet in den droom is voorgekomen / waarof hy d'oorsaak uit voorgaande besigheden of ontmoetingen niet so effen weet; of door sulk vooroordeel belett / niet ten naawsten onderzoekt.

IV. De vermenginge der Godheid met de schepselen / heeft alle soorten van Wicchlarye voortgebragt: uit de Sterren / uit den Donder / uit de Vogelen /

len / uit Bergen / Bosschen / Wateren; en uit alles waarin sy geloven dat sich enige Godheid openbaart.

v. Het omswerven der Geesten by hunne Lijken / doorgaans by de Heidenen geloofd / konde lichtelijk voet geven om de doden te beleesen.

§. 9. Hunne Tovery aangaande / laat ons dit slechs overwegen.

1. Dat het geen wonder is / so sy / die niet alleenlijk de geschapene Geesten / maar self de onsterflike Goden / in goeden en quaden onderscheiden: deselven ook tegen malkanderen pogen aan te voeren; en sich door middel van den goeden / of wel van den eenen quaden / tegen den anderen te beschermen; of 't leed hen van den eenen God aangedaan / door hulp des anderen te wreken.

11. Die so veelen veelerhande / so Goden als Geesten / ook grote en kleine Goden verstinnen: niet vreemd is 't / datse insgelijx meinen / door hulpe des magtigsten den minderen te verkragten.

111. Nadien sy ook so menschelike gedachten van de Goden hebben / dat die mede den hertstogten / gelijk sy selve / onderworpen zijn; ja die menschelike drifren self ook wel voor Goden houden: so moet het hen insgelijx gereed vallen / deselve / na dat hen 't hooft opgeest / tot nadeel hunner vyanden aan te setten.

1v. Want ook uit dien / dat etteliike hunder Goden so gering / en de Geesten met hen so gemeensaam zijn: so dunkt hen / datse die self in hun bestier hebben / om derselver heimelixte werkingen te gebruiken tot al datse willen. VI. 4.

§. 10. Noch iets / dat de Wichlary en Toverije t'saam betrest; waar van 't een deel op de saken / 't ander deel op de gebaren siet. De sake self komt hier op aan.

1. Dat hun gevoelen van de Lijf-en Lijkgeesten hen doet denken / dat omtrent de Lijken of de graven iets te doen is: waarom sy uit de Doodsbeenderen wichelen / en met deselve toveren / door de Goden en Geesten / die sich daar by verhouden / of daar in werkende zijn. X. 21. 16.

11. Dit sweven en spelen van allerhande Geesten / meest quaden / maakt dat sy seer gereed zijn / so haast als hen onverwachte / siekte / of sterfte / of ander ongemak overkomt; sulx op hunne haters en benijders te vermoeden / als van hen betoverd zijnde. Want indien de kleine Goden / of Geesten / na 't believen van de menschen werken / welker Geesten sy zijn: so en kan 't niet missen / of sy sullen door derselver hulpe tot elkanders nadeel doen wat in hun vermogen is. Nu op dit vermoeden is die Wichelerije gegrond / waar door men soekt te weten wie dat ons betoverd heeft. 10. §. 8. 16.

§. 11. Wat hun Tovergebaar betreft.

1. De lichamelike gedachten diese doorgaans van de Geesten / en selfs van de Goden hebben; brengen ook ontwijfelik te wege datse so veel uiterlik gebaar in hunne besweringe gebruiken. 10. §. 16. Hoewel daar noch ene andere oorsake by komt; te weten de bedrieglikheid der papen / om 't eenvoudig volxken te misleiden.

11. Mij dunkt ook / dat ik uit die algemeenheid van Pytagoras gevoelen

lie /

ſie / hoe't kan bygekomen zijn / dat de menſchen kragt in letters en getallen / dus ofte ſo t'ſaamgevoegd / en vervolgens in d'uitſpraak eniger woorden ſtellen. Want deſelve Pytagoras heeft gemeind / dat de kragt der Godheid in d'everedigheid en t'ſamenſtemming der getallen ſpeelt. En gemerkt / dat de letters van't ABC / niet alleenlik by de Grieken en Hebreen / maar by de meeſte volkeren die letterkundig zijn / mede tot beteekeninge der getallen ſtrekken; ſo en kander geen woord bedacht worden / dat met ſijne letters niet een getal uitmaakt. Hier by magmen dan redelik giſſen / dat het een woord uit deſe / het ander uit ſulke letteren / veel of weinige / dus ofte ſo t'ſaamgeſtelt / meer of minder kragt heeft / na hun gevoelen / in de beſweeringen.

111. Buiten eigentlike leesletteren / komen hen de namen en teikens hunner Goden ook te pas: ſo alsmen heden beſonderlik by de Lappen en Finnen ſiet / welker Tovertrommels met ſodanige karacters over en over beklad zijn. 6. §. 5.

§. 12. Doch't booznaamſte dat ontrent alle die Beleſingen / het zy tot Wicchelarije / het zy tot Toverije / te bemerken ſtaat / heb ik hier noch niet geſeid. Ende beſtaat daar in / dat het een en 't ander by den Heidenen een deel van hunne Godsdienſt is: ja dat die by ſommige volkeren / boven al in Weſt-Indien / by kans geheel daar in beſtaat. 9. §. 6. en 10. §. 16. Het kan ook niet wel anders weſen / mitsdien dat alles op hun gevoelen van de Godheid berust / of daar uit ontſtaat.

1. Over ſulx is dit ganſche werk en de bedieninge daar af by hen geen ſins voor iet quaads geacht: maar alleen voor ſo verre 't iemant ten quade gebruikt. Hier van is't dat de Magi en Divini van ouds / gelijk de hedendaagſche Bramines der Indianen / de Fetiſſeros der Guineërs / de Baiwas of Piays der Peruanen en Canibalen / neffens diergelijke; ſich aan der koningen hoven ende in hunne tempelen vonden: en dat een wijs man / een leeraar / of landraad / of prieſter of profeet daar voor niet erkend word; ſo hy geen Wicchelaar / of (in dien ſin verſtaan als geſeid is) geen Toveraar en zy. De H. Schrift geeft ons ſulx in Jannes en Jambres / in Bileam / in Daniel en ſijne met geſellen te verſtaan. Hier van is hier voor 4. §. 1 / 4. ook al iets geſeid. En is insgelijx uit de gemeene proeven / te voren bygebragt / wel te merken / dat de Heidenen ſchool van ſulke konſten houden; en beſonderlik de Prieſters't volk tot dat ampt van jongs op onderwijſen / ſelf tot de domme Laplanders toe 6. §. 4.

11. Met een kannen hier de reden ſien / waarom dat de ingewanden der geſlagte offerbeeſten / en deſe of geene kookſels van vleeſch of kruiden / tot toverye of waarſegginge gebruikt worden; te weeten / om dat na hun gevoelen iet godlijks daar in ſpeelt.

§. 13. Het blijkt derhalven / dat alle de genoemde plegingen der Heidenen deels op gewiſſe kenniſſe / en deels op loſſe giſſingen en bytſere dolingen gegrond zijn. Dat ſe de Godheid ſoeken of vreſen / word op de natuurlike kenniſſe / die de meeſt verbaſterde menſchen van God hebben / gebowd. Maar dat ſe 't aan ſulke / en aan ſo slechten ſlag van allerhande Goden / en op ſo

veelerleije wijsen doen: dat is henluider verdoovenen verstande toe te schrijven. En dit al / so veel de genen betreft die enigen God of Geest erkennen / en d'onsterflikheid der Zielen geloven: waar tegens niet en strijd / datter Epicureën zijn / die 't een met het ander ontkennen / ofte minsten in twijfel trekken. Want Epicurus / en die hem heden volgen / lochenden so seer de Godheid noch de Geesten niet; al sse wel werk deden / om de menschen die sulx alles geloven te overtuigen / dat hun doen met den toets van sulk verstand niet goed te maken was. Over sulx kan het geensins bestaan / dat iemant een Epicureër ende met eenen een Wichelaar of Toveraar zy. Daar tegen kan geen heiden Epicurus tegenspreken / sonder sich op die kunsten / en der selver uitwerkingen met een te beroepen.

§. 14. 't Sal goed zijn / dat wy / tot meerder sekerheid / de luiden van sijne gesindheid met hunne eigene woorden horen spreken. Gassendus heeft een deel daar af *Sect.* 11. *Cap.* 6. aldus by een gestelt. Het is evenveel, of God de dingen door sich selfbestiert, gelijk sommige willen; of, so als andere beweeren, door bedienaars, die by hen doorgaans *Genij* en *Dæmones* genaamd zijn. Want eensdeels de saken eveneens gebeuren, als offer geen sodanige bedienaars waren; en al stond men 'er enigen toe, so konnense echter niet zijn so alsmense versint, te weten, van menschelike gestalte, ende met ons sprekende. Te geswygen, dat vele derselver boos en met gebreken zijnde, niet gelukkig noch langleevende wesen konnen: aangesien dat de boosheid met veel onverstands gevoegd, en tot den ondergang geneigd is. Dit van de Geesten: hoort men nu ook van 't bedrijf dat daar ontrent gebruiklik was. Sy plegen sich ook, seit hy / tot bewys, so van de voorsienigheid, als van datter Geesten zijn, op de *Divinatio* te beroepen. Maar ik sie met verdriet dese menschelijke swakheid aan; gemerkt datse ook uit de dromen Godspraak halen: (*Divinationem repetunt*) niet anders dan of God op stelten ginge, om de menschen in diepen slaap door luinsche gesigten te vermanen, van 't gene te gebeuren staat: als of ook 't Geluk en 't Geval niet genoegsaam ware, om alle sulke uitkomsten te veroorsaken; sonder God, niet alleenlik met Son en maan, en veelerhande dieren, maar ook met allerley steen en koper te vermengen. Die so spreken / tonen klaarlik datse liever allen God en Geest ontkennen / dan soodanig erkennen willen / als by d'andere Heidenen geloof d word: of om die beide te geloven / wichelaars of Toveraars souden willen zijn. Dus verre van 't Heidendom: nu laat ons metter tyd eenige treden verder gaan.

XII. HOOFDSTUK.

't Gevoelen der Joden word met reden mede onderzocht.

§. 1. TOt noch toe hebben wy niet als 't Heidendom gesien / dat geen ander licht dan van Naturen heeft: nu gaan wy dan verneemen / wat de genen die door de Schrifture verlicht zijn / desen aangaande geloven of bedrijven. Doch die en zijn niet eenerley; maar in Joden / Mahometanen /

tanen / Kristenen onderscheiden. D'ongelijke maten der verlichtinge / die sy ontfangen hebben / of te werk stellen / heeft dit onderscheid gebaard. Ik sal van de genen beginnen / die verdst van 't Kristendom / ende also aan 't Heidendom de naaste zijn. Voor sodanig schijntet wel datmen 't volk van Mahomet behoort te houden; door dien wy een vooroordeel ten goede van de Joden hebben / als Gods volk van ouds. Maar onaangesien watse by ouds geweest zijn / so als wy hen op heden veranderd sien / de Mahometanen komen ons veel nader by. Beide schuw van Afgodsdienst / erkennen sy maar eenen God / en sijn Woord voor den eenigsten regel huns Geloofs. Maar de Joden niet meer dan het oud Testament: de Mahometanen ook het Niewe; behalven datse den Alkoran, zijnde de Wett van Mahomet / by die van Moses en van Christus voegen / tot beider verbeteringe. Doch het selfde bykans word by de Joden met den Talmud, houdende d'insettingen der Ouden / gepleegd. Als 't er op aan komt / so word d'onfeilbaarheid der boeken van de Wet en 't Euangelium misschien beter by 't volk van Mahomet dan die van de Wet alleen in 't Jodendom besorgd. Daar by komt / dat Jesus Christus / na Mahomets leere voor een groot Profeet / en boven Moses erkend en geëerd; maar van de Joden yselik verbloekt word. Om die reden seg ik / dat de Mahometanen wel de helfte nader zijn aan 't Kristendom / dan de Joden hedendaags. En wat behoev ik meer dan dit? In 't gene daar wy nu af handelen / gaan de Joden niet so verre af van 't Heidendom / als de Mahometanen doen. Dat moet blyken uit het gene ik daar af te berde brengen sal.

§. 2. Nu / so lang als wy niet dan met Heidenen te doen hadden / moesten wy hun gevoelen van de Goden / Geesten en Zielen onder soeken. Maar hier valt van geen Goden iets te seggen. De Joden / schoon alleer te overdadigd tot Afgoderij geneigd / zijn 't seder de Babylonische gevankenisse / nu 2300. jaren lang / so vreemd van de veelheid der Goden / datse self maar eene persoon in d'allereenigste Godheid erkennen. Sy geloven uit de Schrift / dat die eene / almagtige en algenoegsame God alles uit niet geschapen heeft / als noch alleen bestiert en in wesen houd. Onder sijne schepselen tellense Engelen en Menschen: en dese sodanig / datse ene Ziel hebben / uitneemender dan de beesten; hoewel van minder volmaaktheid dan d'Engelen selve zijn. Dit is van ouds af hun geloof / en dus verre komense dan ook beter dan de Mahometanen (gelijk hier na geseid sal worden) met de Kristenen over een.

§. 3. Doch men moet hen gelove / so als 't by ouds was / doe noch d'eerste Tempel stond / van 't gene daarse namaals allenxkens toe vervallen zijn / behoorlik onderscheiden. Sy waren doe regtsinnig; (uitgesonderd veele die sich tot Afgodery vervoeren lieten) ende hadden buiten twijsel van d'Engelen, Duivelen / Zielen der menschen / geen andere gedachten / dan ons de Schrift noch heden leert. Sullen wy hen dan aanmerken als die van ons verschillen / so moeten wy hen in latere tijden sien; te weten / van doe af dat hun staat sich neigde tot den vall / en 't Kristendom 't hoofd op stak. Maar mitsdien datse heden tweederhande zijn; de Karrajim, die sich blotelik aan de

Schrift houden / en de Rabbanim, die d'Overleveringen hunder leeraars volgen: so vereischt het klein getal datmen heden van die eerste soorte vind / dat wy 't op de laatste nemen. Gene zijn een overblijfsel van de Sadduceën / in Europa naauwelijks bekend; gelijk dese noch affsettelingen van de Fariseën zijn.

§. 4. Schoon wy ons nu aan de laatsten houden / so magmen echter noch een nader onderscheid tusschen d'oude en hedendaagsche Joden merken. Door ouden verstaat sulke / die in des Heeren Jesus / of der Apostelen tijd / of niet veel later geleefd hebben. Filo / de geleerdste en bescheidenste der Joden / verscheelde van Plato niet seer veel: seggende „ dat de Sterren besield „ zijn / en door eigene verstandigheid in 't ronde beweegd worden. Dus verre stemt hem Ben-Maimon toe / die dat gevoelen kortelijk aldus begrijpt. Alle de Sterren en Hemelkringen hebben Ziel en kennis en verstand, leven en geduursaamheid: hem kennende door wiens woord de Weereld gemaakt is. Elk derselven roemt en verheerlikt sijnen Maker, vermogens ieders weerdigheid en uitneementheid, gelijk als d'Engelen doen. En gelijkse God kennen, so verstaanse mede wat sy selve zijn; als ook d'Engelen boven hen zijnde. Doch so is de kennisse der Sterren en Hemelronden minder dan der Engelen, en meerder dan der Menschen. Dus lees ik in sijn boek van de Gronden der wett / in 't 3. cap. §. 11.

§. 5. Nader komende tot de Geesten / 't zy Engelen of Zielen der menschen / so sien we oude en nieuwe schrijvers niet so effen t'samenstemmen. Wat d'eersten belangt: Filo was van dit verstand. De Lucht gelooft hy „ vol geesten te zijn / welker sommigen / als de volmaaktsten / nooit lichamen aandoen; maar op en neder waars gaan en keeren / ten dienste van „ den groten God. Andere / van slechter maarel / nemen lichamen aan: „ tot welken / door den dood afgelegd zijnde / sommige namaals weder keeren; andere / verdrietig van dit leven / trekken hoger op / en leven daar „ in rust. Dan zijnder noch andere, (nu begin ik sijne eigene woorden te verhalen) de suiverste en beste van allen, van hogen en godliken verstande, d'aardsche en nietige dingen versmadende, dienaars van den Almagtigen, ende als oren en ogen des groten Konings, die alles horen en sien. Dese worden by de Filosofen *Gtnij*, in de H. Schrift seer voegelik *Engelen*, dat is, Boden, genaamd. Want sy zyn tusschenboden; die des Vaders bevelen aan de kinderen, en der kinderen gebeden aan den Vader overbrengen, daarom ook van hen geseid word, datse op en nederklimmen. In sijn boek van de Dromen spreekt hy dese taal.

§. 6. Wilmen nu hier by de Joden van de latere tijden horen / en besonderlik watse van de nature der Engelen gevoelen daar over seit W. Vorstius met regt / in sijne Aantekeningen over Ben Maimons Gronden van de „ Wett / dat sy 't onderlinge niet wel eens zijn. Sommige van gevoelen „ zijnde / datse uyt de fijnste elementen geschapen zijn; gelijk R. Juda in sijn „ boek genaamd Cusri 4. §. 4. meld. Andere (gelijk de schrijver van 't boek „ Jezira / so deselfde R. Juda seit 4. §. 25.) houden d'Engelen uit den H. „ Geest te zijn. Ook word in 't boek Chagiga fol. 14. gemeld / dat noch „ dagelijks dienstbare Engelen door Gods woord geschapen worden. Maar

„ Ben-

„ Ben-Maimon self spreekter / (gelijk doorgaans van andere dingen mede) veel wijsliker af. 2. §. 4. D'Engelen, seit hy / hebben ene wesentheid (*thora*, *formam*) die sonder enige stoffe bestaat: dewyle sy geen lichamen zijn, maar wesentheden, (*thoros*, *formæ*) van malkanderen onderscheiden.

§. 7. D'Onderscheidinge der Engelen / in den joodschen sin / wil ik ook liefst uit den self den schrijver voorstellen; want niemant hunder allen by hem in geleertheid of bescheidentheid te gelijken is: op dat ik immers hen geen onger ijmder leere / dan de besten onder hen self erkennen willen / toe en schrijve. Hy toont vervolgens sijn gevoelen dan op desen sin. „ Wanneer de Pro„ feten seggen / datse Engelen als vuur / en met vleugelen gesien hebben: „ sulx word profeetscher wijse / en by gelijkenis geseid; om te betekenen dat„ se niet lichamelik noch swaarlijvig zijn. Gelijkerwijse word God self een „ verteerend vuur genoemd / te weten oneigentlik: en so is mede te verstaan / „ hy maakt sijne Engelen winden. (In onsen Bybel / Geesten; 't Hebreewsche „ woord רוח *ruah* word op beiderleije wijse vertaald.) D'Engelen dan / „ sonder lichaam zijnde / worden wesentlik / ende met een trapswijse / in „ waardigheid van malkanderen onderscheiden; waar in d'een den anderen „ overtreft. Daar past hy dese woorden op / die hoger is dan de hoge neemter „ acht op. Pred. 5. 7. Niet echter / dat des eenen plaats boven den anderen „ verheven is / gelijk 't wel met de menschen gaat: maar gelijkmen spreekt / „ dat van twee wijsen d'een wijser is als d'ander; alsmede dat d'oorsake 't „ veroorsaakte te boven gaat. So wil hy dan hebben / dat God self die van „ d'eerste waardigheid; doch dese dan die van de tweede / en de tweede die van „ de derde / ende so vervolgens hebben voortgebragt.

§. 8. Deser Trappen of Ordeningen worden gemeenlijk by de Joodsche schrijvers tien gesteld; ende by den self den Ben-Maimon / gelijk mede in 't boek Midrasch Bereschyt, aldus van boven af tot beneden toe / met hunne namen onderscheiden / 1. *Chajjos hakkodesch*, 2. *Ofanim*, 3. *Oralim*, 4. *Chasmalim*, 5. *Serafim*, 6. *Malachim* of Engelen, 7. *Elohim*, 8. *Bene Elohin*, 9. *Cherubim*, 10. *Tschim*. Gemerkt dat de betekenisse deser namen meestendeel onseker / en verre te halen is: so sal ik se ten hoogsten vertalen; so als ik uit de verklaringen / daar af te lesen / ten allernaasten raden mag. 1. Heiliglevende. 2. Raderen, 3. Sterk van kragten, 4. Vuurvlammen, 5. Brand-vonken, 6. Boden, 7. Goden, 8. Godessonen, 9. Tempelbeelden, 10 Mannen. D'eersten meintmen so genaamd te zijn / om datse op uitneemender wyse dan de mensch / oorspronklik heilig / en door hunnen invloed oorsake des levens van de volgende schepselen zijn. De laatsten mogen daarom de naam van Mannen dragen / om dat sy de genen zijn / diemen leest dat bywijlen / van Gods wege in mans gedaante plegen te verschijnen. Dese zijn 't ook (seit Ben-Majmon wederom §. 9.) die alleen met de Profeten spraken, ende op den naasten trap der menschelijke wetenschap staan.

§. 9. Dus bezre / hoe sy onderling verschillen: nu sal ik denself den met sijne eigene woorden laten seggen / wat dese 10. Ordeningen t'samen van God en menschen onderscheid. Alle dese levendige wesentheden kennen den

Schep-

per met een ſeer uitneemende wetenſchap: ieder na eiſch ſijner ordre, niet na vereiſch ſijner uitnementheid. Dienvolgens kan d'eerſte trap de waarheid des Scheppers niet begrijden, ſodanig als hy in hemſelven is; alſo zijn verſtand al te bekrompen is, om hem te bereiken. Nochtans komt hyder verder mede, dan eene der weſentheden die van lager ordeninge zijn. Ende kent noch ieder van deſelve, tot de tiende toe, den Schepper volkomeliker dan de menſchen, uit ſtoffe en vorm (of weſentheid) beſtaande.

§. 10. De Kabaliſten / naaſte wegwijſers tot de Joodſche Toverkunde / zijn mede met die tien Ordeningen niet te vreden: maar al't geſchapene word by hen eerſt in vier Ringen verdeeld. D'eerſte is der Uitwaſemingen, *Avilos*; anders *Sefiros*, Lichten genaamd / by de Joodſche meeſters van ouds beroemd. Deſe willen hen noch Schepſelen, noch 't weſen van den Schepper, maar deſſelfs onderſcheidelike volmaaktheden geheten zijn ſo het Manaſſe ben Iſraël op't naaſte verklaart; deſelve met d'Ideën van Plato vergelijkende / die hy voor hoofdſaken aller dingen hield. Ende worden der ſodanige tien by hem geteld: de Kroon, de Wetenſchap, de Voorſigtigheid, de Hoogſtatelikheid, de Dapperheid, de Schoonheid, de Overwinning, de Heerlikheid, de Grondſlag, het Koningrijk. Den tweden ring noemenſe der Scheppinge; waar in d'Engelen zijn / van alle lichamelikheid afgeſcheiden / ende in tien ordeningen / die te voren §. 8. genoemd zijn / verdeeld. In den derden hebbenſe *Jetſira*, het Formſel of't Formeerſel geſteld. Daar toe brengenſe d'Engelen die enige gemeenſchap met een lichaam hebben. De vierde ring beſluit al't overige ſchepſel / 't welk by hen *Aſchija*, 't Maakſel genoemd word.

§. 11. So ik meer uit der Joden ſchriften van d'Engelen by een bragte / wat deſe en gene hunder leeraars in't beſonder daar af gevoelen: het ſoude misſchien met het voorſeide niet veel gemeenſchaps hebben; ſo verſcheiden alſſe hier en elders van gevoelen zijn. Dan dit is echter van 't voornaamſte noch. Sy weten ons van dryderhande Engelen te ſpreken. D'eerſte ſoort is t'eenemaal van alle ſtoffe onbelemmerd; ende ſtaan met hun vieren elk aan enen hoek van Godes troon; Michaël ter regter / Gabriël ter ſlinker / Uriël ter voorſte / en Rafaël ter achterſte zyde. Dit leert ons R. Eliëſer in't 4. ſijner Hoofdſtukken. Hunne namen hebben dry wat te beduiden: *Michael*, wie is als God? *Gabriël*, God myne kragt, *Uriël*, God mijn licht, en *Rafaël*, God mijn Geneesmeeſter. Deſe worden nooit aan menſchelijke oge / noch in menſchelike gedaante / dan alleenlik aan Profeten in geſigten vertoond. Van het tweede ſlag zijn de goede Engelen / door welken God de Weereld regeert: die dikmaals in menſchelike geſtalte aan de Profeten verſchenen zijnde / ende boven 's Hemels rond woonachtig / het heir des Hemels genaamd zijn. Maar beneden de Maan onthouden ſich de *Schedijm*, of Kakodaimones, gelijk I. 2. §. 12. zijnde boſe Engelen / door welken God ſijne gramſchap en oordeelen uitvoert. Dit is het derde ſlag / waar af wy nu het joodſch gevoelen ook wat nader horen moeten.

§. 12. De Duivelen worden by den Joden Engelen des verderfs of des doods, als mede *Satanim*, Sátans, dat is Tegenſtanders genaamd. Men kan hunne mei-

meininge hier over best uit Filo verstaan / die in der Apostelen tijd geweest is. Dit is 't dat hy daar af in 't boek van de Reusen schrijft. 't Gene andere Filosofen den naam van *Genius* geven, dat is Moses gewoon Engelen te noemen. 't Woord Genius neemt hy hier te breed / (of hy moest van d'Engelen smalder spreken) volgens 't gene hier voor 2. §. 13. 14. aangetekend staat. Dit zijn (seit hy verder) De Zielen die door de Lucht vliegen; 't gene niemant voor een verdichtsel houden moet. Daarom verklaart hy 't nader aldus. Gelijk in 't gemeen geseid word, datter goede en quade Geesten zijn, insgelijks ook Zielen: so mede de Engelen. Sommige diemen goeden noemt; zijnde sekere gesanten, tusschen God en de Menschen heen en wedergaande, volherdig door sulken onberispeliken en overschonen dienst: andere daar tegen onheilig, verfoeijelik; die gy self ook sonder liegen verdoemelijk noemen soud.

§. 13. De herkomst der boose Geesten word by den Joden verscheidelik verhaald. Manasse Ben Israël derf seggen / datse op den tweeden dag der schepppinge van God self zijn voortgebracht. *probl.* 23. R. Eliëser sal ons hunnen af val melden / daar hy in 't 13. hoofdstuk dit van schrijft. De dienstbare Engelen seiden tot den Heiligen Gesegenden God: Heere der ganssche Weereld, wat is de mensche, dat gy so veel werks van hem maakt? Wat is hy meer dan ydelheid? want hy slegts op der Aarde iets te seggen heeft. Sijn antwoord was; wat meint gy my alleenlik in der hoogte te roemen? Deselfde die ik hier ben, die ben ik beneden ook. Siet toe, wie van u dat alle schepselen by hunne namen noemen kan. Maar sy en konden geen van allen. Terstond staat Adam op, en noemt alle schepselen by name. Sulx de dienstbare Engelen siende, seiden tot malkanderen: laat ons t'samen raad sluiten; hoe wy Adam sullen doen sondigen tegen den Schepper: of hy sal ons meester worden. Daar was doe Sammaël, een groot Vorst in den Hemel met de Heiligelevenden, hier voor 12. §. 8. ook genoemd) en de Serafynen uit ses benden; ende Sammaël nam sijn geselschap uit twaalf, en gaf sich na beneden, om alle schepselen te sien, die de heilige gesegende God geschapen hadde. Maar hy en vond geen listiger om quaad te doen dan de Slang. Daar op komt hy dan tot de verleidinge en den val des menschen; daar hy even sterk over fabelt als 't gene daar nu verhaald is. Doch dese verleidinge des menschen was des Duivels val. Daar van seit hy; hoe God Adam / Eva / en de Slang elk hunne straffe opleide. Hy bragt se alle drie voor hem, en besloot het vonnis tegen Adam en Eva / uit negen vloeken en den dood. Doch Sammaël en sijne bende plotsten hy van boven neer uit den Hemel, de plaatse sijner heiligheid, hiew de Slang de voeten af, (want daar te voren hadse de gedaante eens kameels / daar Sammaël op reed) en vervloekte se boven alle beesten en gedierten. Siet daar den val des Duivels op sijn Joods. Want men mag dit verhaal op Eliëzers rekening alleen niet stellen: de Targums, gebruikelike en gemeene uitleggingen hunder grootste leeraars / melden 't self de menigmaal / en Mose Majmons soon in sijn More Nebochym 2. deel 30. cap.

§. 14. Een tweede afkomst van Duivelen word aan Lilis toegeschreven. Dit is de naam, seit Manasse / van een Duivels wijf, dat na sommiger gevoelen Adams vrouw geweest is, eer hem God met Eva dede trouwen. Het woord is in

de Schrift Jeſa. 24: 14. te vinden; ende aldaar / volgens wijſer luiden kenniſſe / van onſe Overſetters in ruime betekenis / om der onſekerheid wille Nachtgedierte verduitſcht. Doch hun Rabbi Elias ſal ons de geheele legende in ſijn Thiſbi dus vertellen. Men vind beſchreven, dat in de 130. jaren, in welken ſich Adam van ſijn wijf onthield, Duivelinnen tot hem quamen, die van hem beſwangerd wierden; waar door hy Duivels, Geeſten, Nachtſpoken en Schrikgeeſten teelde. En op een andere plaatſe vind ik, dat de Duivels van vier moeders zijn; *Lilis*, *Naome*, *Ogeres* en *Machalas*. Ook leeſt men in 't boek van Ben-Sira, op de 60. Vrage, dat Nebucadnetſar hem vraagde, waarom dat kinderen ſterven op den achſten dag? Waarop hy tot antwoorde gaf, om datſe Lilis om den hals brengt. Van welke ſake hy ter ſelfde plaatſe veel in 't breede verhandelt; dat my verdriet alhier te ſchrijven, vermits ik 'er ganſch geen geloof aan ſla. Men ſiet derhalven de grovigheid der joodſche verdichtſelen; ſo ſeer / datſe aan hun eigen volk / hoe lichtgelovig 't anders is / ook wel ongelooflik ſchijnen.

§. 15. Doch of die vier voorſeide duivelinnen niet genoegſaam waren / om de weereld met boſe Geeſten te vervullen: ſo iſſer noch een derde geſlagt uitgevonden / volgens 't gene men leeſt; dat Gods Sonen der menſchen kinderen aanſiende, datſe ſchoon waren, uit deſelve wyven namen dieſe begeerden. Gen. 6: 2. Door die Sonen Gods hebben de Joden al van ouds af Engelen verſtaan: ende ſeit derhalve Joſefus / in 't 1. b. van de Oudheid. 4. cap. dat veele van Gods Engelen ſich met de vrouwen vermengende, een baldadig geſlagt hebben voortgebragt. De namen der Engelen die ſich in dit hoerdom verliepen / zijn hen mede bekend. Aza en Azaël waren der de hoof den af; en wierden beide op Naëma, Kajins dochter / die ſchoon was / verlieft. Hier van zijn de Reuſen voortgekomen / daar de Schrift ter gemelde plaatſe af ſpreekt: doch die / na dit verſlag / half Duivel half Menſche moeten geweeſt zijn. Aſmodi, de boſe Geeſt van Sara Raguëls / in d'hiſtorie van Tobias cap. 3: 8. gemeld / was mede uit dit huwelik geſproten. Andere (meinen dat hy Sammaëlſelf is. Vraagt iemant / hoe de Geeſten tot de kinder teeling deugen? Eliëſer ſalder in 't 22. Hoofdſtuk dit beſcheid op geven. Ten tijde als ſe vielen uit de plaatſe hunder heiligheid, ſo wierd hunne kragt en geſtalte als der menſchen. En daarmede is het uit.

§. 16. Doch om niet benodigd te zijn / ſich met verdichte geſchiedeniſſen te behelpen / ſo gaanſe liever (gelijk ſommigen der heidenſche wijſen 2. §. 12.) verſinnen / dat die boſe Geeſten halfſlagt Engelen en Menſchen zijn. Daar toe brengt G. Vorſtius in ſijne Aantekeningen op R. Elieſer / uit R. Scheen Toob de navolgende woorden by. Uit den invloed van deſen Overſten ('t is daar R. Nitron van de voorſeide Lilis ſpreekt) zijn alle de vermogens der Duigeſien worden. Ende is deſen aangaande 't ſeggen der geleerden, datſe ſo wel de ſyn van maakſel zijn, (als d'andere Geeſten) noch aan d'andere zyde van ſo groven ſtoffe t'ſaamgeſteld als de menſchen. Wilmen nu de reden weten / waarom dat deſe wanſchepſels den eenen tijd Geeſten / den anderen tijd als menſchen /

dan

dan Mans dan Vrouwen by de Joodsche meesters genoemd zijn; dat sal ons deself de Scheem Toob in 't 5. hoofdstuk seggen / gelijk het Vorstius op 't 22. cap. van R. Elieser verhaalt. Uit dese ordeninge ('t is van 10. de tweede daar hy af spreekt) komen tweederley slag van dwase Geesten (Satyrs) in de weereld; speelende gelijk menschen: en verschijnen denselven in den droome; als schone vrouwen; somtijds in mannen, somtijds in vrouwen sich verscheppende.

§. 17. Nu moeten wy noch hun gevoelen van der menschen Zielen verstaan; so sy 't self maar weten. Want uit het gene sus §. 12. van Filo geseid wier / blijkt alreeds / dat hunne geleerdsten op 't onderscheid der Engelen en der Zielen niet seer naauw en sien. Hunne meeste meeninge nochtans / aangaande der Zielen aart en oorspyong / heeft de geleerde Hoornbeek in sijn boek tegen de selven dus in 't kort begrepen. Hun gevoelen is, seit hy / pag. 319. dat alle Zielen teffens geschapen zijn; en dat op den eersten dag, met het Licht. Ende niet alleenlik dat; maar ook by paren, van man en wijf: so dat hier uit, wel te weten, gelukkige en vreedsame huwelike ontstaan, wanneer iemant sijne eigene Ziel, of die met de sijne geschapen is, ten huwelike krijgt: maar ongelukkig en tot straffe van den mensche zyn sodanige huweliken, daar iemend een lichaam bekomt, waar van de Ziel in de scheppinge met de sijne niet en is gepaard geweest. Daarmede heeft hy te worstelen, tot dat hy sich betere; als wanneer hy in de twede echt met de regte Ziel, sijn wederpaar, vereenigd, een gelukkiger leven leid. Manasse Ben Israel heeft dit op verscheidene plaatsen / als in sijnen Conciliador de 6. vr. p. 12. in sijn twede boek van d'Opstandinge 13. cap. en 3. b. 9. cap. *de Termino Vitæ, sect.* 8. *p.* 207. verder uitgebreid / en in sijner Praagstukken het 15de op joodsche wijse ten breedsten bevestigd.

§. 18. Belangende den staat der Zielen na dit leven: de μετεμψύχωσις van Pytagoras word by hen meede gemenelik geloofd; en dese Zielverhuisinge *Gilgul*, dat is / Wentelinge genaamd. Dit meinense dat dziemaal gebeurt. So staat in Tisbi op 't woord Gilgul aangetekend. Het gevoelen der Kabalisten is, dat ieder Ziele driewerf geschapen word: willende te kennen geven, datse sich wentelt door de lichamen van drie menschen kinderen. (dit word quanswijs uit Job. 33: 29. bevestigd) Waaruit sy seggen, dat de Ziele van den eersten mensche sich gewenteld heeft in 't lichaam van koning David, en van David sich in 't lichaam van den Messias overwentelen sal. (Die verborgentheid is in drie hebreewsche letteren van Adams naam besloten; א אדם A. Adam, ד D. David, en מ M. Messias.) So is mede by hen geleerd, dat de Zielen der boosdadigen in de lichamen der beesten overgaan, elk na den aart der sonden diese begaan hebben. So sal de Ziele des genen die eens anderen mans vrouwe beslapen heeft / in enen kameel verhuisen. Daarom seit David: Ik sal den Heere singen, כי גמל עלי *ki gamal alaij* om dat hy my welgedaan heeft. Dat vertalen sy / om dat hy my van den kameel verlost heeft: sich daar mede behelpende / dat het Hebreewsch woord גמל, anders gestipt en gelesen / *gamaal* een kameel te seggen is.

§. 19. Enige zijn echter van gevoelen / dat de Zielen der godloosen met de lichamen vergaan. Josefus geeft sulx den Fariseen te sijnen tijde na / datse de Zielwentelinge alleenlik den godvrugtigen toepassen; maar den Godloosen

losen ene eewige pijniginge bescheiden. In sijn 2. b. van de J. Oorl. 7. cap. De Sadduceën/ so ons Gods Woord selve Getuigt/ geloof den Opstandinge noch Engel/ noch Geest. Matt. 22: 23. Hand. 23: 8. Maar nu hebben de Joden enen anderen vond/ die hunne Toverkonst en besweeringe kragtig stijft. De Ziel van 't lichaam gescheiden/ moet noch een geheel jaar of 12 maanden lang rondom 't lyk swerven: in welken tijd de Bose geesten die sich in de Lucht verhouden/ מלאכי חבלה *Malachej chabbala*, dat is pynigduivels, en andersins genaamd/ gelegentheid vinden en vermogens zijn/ deselve wederom in hunne lichamen te brengen; en daar uit op de besweeringen antwoord te geven. En dus quam 't/ meinense/ dat de toveresse tot endor de ziel van Samuël (als binnen 't jaar na sijnen dood geschied) in sijn eigen lichaam wederom verwekken konde. Manasse ben Israël steekt ons dit so in de hand: en seit dat het der ouden gevoelen is/ 't welk hy meest uit de Gemara Sjabbas gehaald heeft. Sommigen nochtans zijn van veel gesonder oordeel geweest; gelijk wy hier na noch sullen sien/ wanneer ons dat exempel in het twede boek ter hand sal komen.

XIII. HOOFDSTUK.

Der selver Toverplegingen, by ouds ende noch heden in 't gebruik, zijn uit sulke gevoelens ontstaan.

§. 1. Wy hebben 't joodsch gevoelen aangaande dese stoffe ondersocht/ so verr als 't buiten de Schrift is/ daar wy met hen eens in zijn: nu laat ons dan ook sien/ wat sy houden van 't gene datmen Toverije noemt. Hoe seer dat volk van ouden tijden af daar toe is geneigd geweest/ kan ons de H. Schrift overvloedelik getuigen. Eerst uit dien/ dat sy sulk bedrijf in Egypten veel gewoon te sien/ en veel licht ook self daar af niet vry; daarna in hun land wonende/ van so veel toverpligtige volkeren omringd en doormengd: oversulx so menigmaal daartegen in de Wet gewaarschoud zijn. Exod. 22: 18. Lev. 19: 31. en 20. 6/ 27. Deut. 18: 9/ 14. Jes. 8: 19/ 20. Daarna swaarder gedreigd/ also sy 't evenwel so qualik laten konden; als aan Manasse koning van Juda in 't besonder was te sien. 2 Kon. 21: 6. 2 Kron. 33: 6. Doch in Israël/ dat is 't rijk der 10 stammen/ onder Jerobeam van Davids erfgenamen afgescheurd/ was dat een gemeen gebrek: daar de Schrift af seit/ datse waarseggeryen gebruikten, ende op Vogelgeschrey acht gaven. ens. 2 Kron. 17: 17. Ende waren ten tijde der Apostelen wel seven overpriesters sonen, van eenen vader/ die met besweeringen omgingen. Hand. 19: 13/ 14. Doch also sulx alles niet uit den inhoud hunder Wet/ maar uit af valligheid sproot: so en magmen 't eigentlik op rekening van 't Jodendom niet stellen/ so lang als het by de Rabynen selve niet geleerd/ ende als een deel van hunnen Godsdienst metter tijd is ingevoerd. Sodanig isset echter 't gene ik in 't voorgaande hoofdstuk vertoond hebbe/ ende komt hun

heden-

hedendaagsch gebruikt met alsulke leeringen beter over een.

§. 2. De neerstige Lichtfoot heeft ons met veele blijken aangewesen / hoe seer de Joden na de Babylonische gevangenisse / d'Afgoderye verlaten hebbende / en van de Profezye verlaten zijnde; henselven alleen / ontrent den tijd van de Messias / tot Toverye en Waarseggery overgegeven hebben. Hunne talmudische schriften daar vol af zijnde / ende noch heden by hen in weerde gehouden / moeten dat tot hun nadeel ook getuigen. Insonderheid dewijle sy sich met alsulke konsten in volgenden tijde tegen't Kristendom mede behielpen. „ Hy versekert ons / dat menig bedrieger onder hen / na de verwoestinge van Stad en Tempel / sich neerstig in de Toverkunst geoefend heeft; „ en dat alsulke menschen metter tijd in grote achtinge quamen. Ende wat „ de Droombediedinge betreft / dat onder dien dekmantel ontelbare bedrie„ gerijen gepleegd zijn. In't boek Maarsar Sheni fol. 45. col. 2/3. wordt „ verhaald / dat R. Jose ben Chalpata / R. Ismaël ben Jose / R. Lazarus en Akiba gedurig daarin besig waren. Verscheidene hunder uitleggingen worden ter aangetogener plaatse verhaald; ende is uit verscheidene „ dingen aldaar geseid te merken / datser self hunne leerlingen in onderwesen. „ In't boek Schabbas fol. 3. col. 2. word van een Spook gemeld / dat een„ nen hunder godsdienstpligtigen in 't bepeinsen van de Wet verscheen. „ Voorts word fol. 8. col. 2/3. en fol. 14. col. 3. van allerhande Besweerin„ gen gehandeld: als / om eene wonde te genesen / tegen de beten der slangen / „ tegen dieverij / tegen betoverdheid. Dit heb ik uit het tweede deel sijner „ werken pag. 147. getrokken; daar hy meer alsulke dingen heeft / niet nodig alle te verhalen / ende noch min uit der Joden eigene schriften op te soeken.

§. 3. Men mag hier by voegen / 't gene deselfde Lichtfoot van de *Bath kool*, dat is Dochter der stemme, so de Joden den Echo of Weerklank nosmen / uit hunne schriften / en voornamelik het boek Sanhedrin vergaderd heeft. Het gene sy voorgeven / dat het selve een Godspraak is / die in den tweden Tempel 't gebrek van de Urim en Tummim en den Geest der Profezye verbinde / met welken d'eerste Tempel verheerlikt was: sulx is gemeenelik by de genen die iets van de joodsche saken weten / uit hunne schriften bekent. Maar nu blijkt / dat hen dese Bath Kool ook tot Wichelarye dient. „ R. Jochanan „ en R. Simeon gingen op 't gerucht van Bath Kool, om R. Samuel den Ba„ bylonier op te soeken. Gaande voorby de school / hoorden eenen jongen „ lesen 't gene staat 1 Sam. 25: 1. Samuël is gestorven. Sy namen hier acht „ op / en bevonden / dat de Samuel dien sy sochten gestorven was. Hoch een R. Jona en R. Josa gingen om R. Acha in sijne krankheid te besoeken: en seiden, laat ons op 't gehoor van *Bath Kool* aangaan. Sy hoorde daar op de stemme eener vrouwe, die tot haar gebuur seide, de keers gaat uit. Waarop d'andere wederom: laatse toch niet uitgaan, noch het licht van Israël uitgeblusscht worden. *Lichtf. Tom. II pag.* 276. So seker als dit gehoor gaat van Bath Kool; so gewis mogen sy sich ook op de tegenwoordigheid van Elias by de besnijdenis hunder kinderen verlaten; 't welk echter hun gemeen gevoelen is / en genoegsaam onder ons bekend.

§. 4. Doch buiten deſe ſeldſaamheden ſo beſpeurtmen dat ſy hunne wiſſkerijen op tweederlijen grond; den invloed van de Stezren / en 't verſchijnen van de geeſten gevestigd hebben. Het eerſte heeft die reden / datſe den hemelſchen lichten (ſchoon voor geen Goden geacht) ſonderlinge kragt toepaſſen / om op der menſchen bedrijf / uit-en inwendige ſinnen beſondere werkingen / te doen. Wy hebben daar over 12. §. 4. Filo en Ben Maſmon gehoord. Ende is by hen gemeen te ſeggen: De Planeten maken iemant wys, en maken hem ryk, ſo als Buxtorf in ſijn lex Talm. uit het boek Sabbath verhaalt. En dan is 't *Mazzal toob*, ende goede invloejinge of geſternte: maar anders *Mazzal rá*, ene quade ſterr, waar onder iemant geboren is / of welx kragt by ſijn leven op hem valt. Doch (ſeit hy verder uit het ſelf de boek) de planeet van den dag (der geboorte) werkt niet met al, maar de planeet van de ure. Daarin is mede geſchreven de natuur van iedet menſche die onder elken planeet geboren is. Die onder de Son geboren is, moet ſchoon en luchtig worden; daar by openhertig, en die van geen veinſen weet: onder Venus ryk en dertel, onder Mercurius gaaw en goed van geheugeniſſe; onder de Mane ſiekelik en ongeſtadig: onder Saturnus ongelukkig; onder Jupiter regtveerdig; onder Mars gelukkig: en ſo voorts van ander geſternten. Evenwel word geſeid; datter geen planeet voor Iſraël is. Reden: om datſe van eenen ſelfden planeet zijn, van eenerleyen aart en ſtaat. Derhalven moetmen beſluiten / dat dit onderſcheid alleen de vreemden raakt / en dat Iſraël de wijsheid heeft / derſelver geluk of ongeluk uit de Stezren te voorſpellen. Niettemin zijnſe met de Maan verlegen / wanneer die verduiſterd is; alſoſe ſulx voor hen ſelf een ongelukkig teken achten. Siet my daar dan d'ongeſtadigheid des joodſchen volks!

§. 5. Nopende de Geeſten / ſo ſal ons Manaſſe ben Iſraël den regten grond der joodſche Voorwikkingen ontdekken; en ſo doet hy ons wederom tot de boſe Geeſten keeren. Derſelven ſeit hy dat ſommigen loos en liſtig zijn; anderen dom en dwaas. De gaawſten, van 't een einde des weerelds tot het ander vliegende, horen ſomtijds wat gebeuren ſal. Bekent derhalven / pag. 18. datter vele zijn die ſodanige geeſten beſweeren, en veel wonders door behulp der ſwarte konſt bedryven. Ook zijn in ſommige boeken der Kabaliſten, gelijk *Pirke Chalos*, *Ratſiel*, en anderen, derſelver namen en beſweeringen te leſen. Daar toe binden ſy ſich bevoegd na 't voorvalt. Want ſo ſulken geeſt eenen menſche alleen verſchijnt, 't ſal een ongelukkig voorteken zijn; indien aan twee teffens, dan ſo mag 't geen quaad: maar nooit is 't gebeurd datſe aan drie perſonen te gelijk verſchenen zijn.

§. 6. De middelen en wijſen van doen / waarmede ſy hunne Toverij en Wichelary verrigten / magmen terſtond by hunne geboorte / ende voorts in hunne feeſtplegingen / en voorderen levenſtreek bemerken. Jeder weet dat het huweliike de wettelike weg tot de kinderteeling is. Daar komt alreeds te pas / datmen wete hoemen ſich tegen de boſe geeſten ſal voorſien. Ende is boven al uit het boek van Tobias bekend / hoe hy door ingeven van den Engel Rafaël den duivel Aſmodi verdreef. Sy hadden t'ſamen eenen viſch gebangen: (ſommige weten ons te ſeggen / dat het een ſnoek was) het hert en de le-

ver

ver van dien ſelde Rafaël / indien iemant gequelt word van enen duivel ofte boſen geeſt, moet gy roken voor dien man ofte vrouwe: en hy en ſal niet meer gequeld worden cap. 6: 9. Wanneer hy nu met Sara getrouwd was / dacht hy aan de woorden van Rafaël: nam derhalven de aſſche der reukofferen, ende leide het herte en de lever des viſſches daar op, en maakte rook. De Duivel nu dien rook riekende, vlood na 't bovendeel van Egypten, daar hem d'Engel vond. cap. 8: 2/3.

§. 7. Doch hier mede is alle ſwarigheid noch niet over. Want wanneerder al een kint ter weereld komt / ſo is terſtond de vreſe dan voor Lilis, die de kinechjes op den achtſten / de meiskens op den 21. dag huns levens om den hals wil brengen. Daar tegen gebruiken de hoogduitſche Joden deſen raad: datſe aan alle de vier muren van de kraamkamer enen kring met kryt of houtkool trekken, ende in ieder van deſelve ſchryven; *Adam*, *Eva*; *Lilis moeter uit*. En aan de binnedeur ſchryvenſe de namen der drie Engelen die over de Medezynen ſtaan; *Senoj*, *Sanſenoj*, en *Sanmangelof*: gelijk hen Lilis ſelf geleerd heeft, wanneerſe haar in de Zee meende te verdrinken. Dit ſchrijft Elias in ſijn boek dat hy Tisbi noemt: maar getuigt met een / dat hy 'er weinig van gelooft. Hier geef ik noch op toe 't gene Buxtorf in 't voorſ. Lex Talm. van hunne wapeninge tegen de Spoken meld. „ Een dek op 't aangeſigt geleid / maakt „ de verbaarden onkenbaar voor het ſpook. Maar acht God dat het ſijne „ ſonden verdiend hebben; ſo licht hy hem dat maſker af / op dat de ſchim „ hem ſien en byten mag.

§. 8. Doch hoe ſeer hen ook de Duivel vreſen doet / ſo meinen ſy hem egter ter bequame tijd met weinig moeiten af te keeren. En daarin komt hen de Dagverkieſinge te pas. Want ſy ſtellen ſich in deſen aan / als offe nu 't verwijt niet meer verdienden / datſe de teekenen der tijden niet verſtaan. Daar af ſal ons deſelf de Buxtorf uit ſijne Schole der Joden enige ſtaaltjes leveren. Sy ſtellen Sammaël op den groten verſoendag met een geſchenk te vreden / om hen geen quaad te doen: want het hem op dien enen dag van 't ganſche jaar by verdrag van God is toegelaten / Iſraël over wanbedrijf te beſchuldigen. Anders menen ſy ook loos genoeg te zijn om den Duivel te bedriegen. Het eerſte middel is / op den ſelf den feeſtdag met ſtyve kaken op het hoorn te blaſen; om hem verbaard te maken / en alſo dien dag door verbaasdheid te doen vergeten. Een tweede bedrog komt hen op den eerſten dag van 't jaar te pas. Want mitsdien dat God als dan over hunne ſonden ten oordeel ſitt: ten einde Sammaël dan geen beklagte tegen hen inbrenge / ſo pogenſe hem in den dag te verbijſteren. Ende ſulx door dienſe 't leſen van de Wett alsdan niet beginnen / noch eindigen / gelijk hy meint datſe doen. Sy hoeden ſich ook van uit te gaan / tuſſchen den 17. van de Tammus, die in onſen Junius valt / en den 9. daar aan volgende / wanneer hun tweede vaſten is; of van 4 tot 5 mijlen te reiſen / of voor regt te gaan; om dat een boosaardige geeſt alsdan regeert; welken ſy uit Deut. 32: 24. *keteb meriri* bitter verderf noemen / hoewel Moſes daar ter plaatſe van geheel wat anders ſpreekt.

§. 9. De

§. 9. De Kabbala, der Joden Tell-en Letter-toverkunst / komt in deſen allermeeſt te pas. Want die leert hen / evenveel hoe / met Gods naam / of met Duivels naam te toveren. De vermaarde naam יהוה / dien wy / na dat de letters in 't hebreewſch geſtipt ſtaan / gemeenlik JEHOVA leſen / door 12. door 42. en door 72. andere letters by de joodſche leeraars uitgelegd / en daar af *ſcheem hamforaſch*, verklaarde of verdeelde naam geheten; die is by hen grote kragt. Want door den elven heeft Moſes den Egyptenaar gedood / is Iſraël in de woeſtyne voor den Engel des doods bewaard geweeſt / heeft Chriſtus ſelf (dus laſteren ſy 't geneſe niet lochenen konnen) boſe geeſten uitgedreven. Uit verſcheidene hunner ſchriften en uit mondelinge bekenteniſſen is dit alles lichtelik te weten. Des Duivels naam is ook van grote kragt: maar tot ſyn leed. Want ſo hy eens verſuimt den dag des jaars / dat hem 't beſchuldigen of beſchadigen vry ſtaat / waar te nemen; ſo blyvender noch 364 / een minder dan 't jaar lang is. Doch dat getal is in de 5. Hebreewſche letteren des naams תשטן ô Satan, begrepen: een bewys / dat hy 364. dagen / een min dan 't ganſche jaar van dat regt verſteken is; om datter ſtaat Zach. 3: 2. De Heere ſchelde u, ô Satan.

§. 10. In 't ſtellen en tellen van de letters / na deſe of gene orden / ſienſe mede grote kragt. Door vreemde namen met karakters / van heilige Engelen / die over de Peſte geſteld zyn / aan de gevels der huiſen en de wanden der kameren geſchreven; wanen ſy ſich tegen de burige ſchichten van dat verwoeſtend quaad genoeg bewaard te zyn. Het woord דיריו *diriroon* ſo 24. maal geſchreven / dat is / ſo veel letters als er in hun ABC. zyn / mits ieder letter vervolgens daar voor ſtellende / is by hen inſgelyx een gereed middel tegen de Peſt. Tot de Kooytſe weten ſy mede ſulken goeden raad. Dit woord אברקלן uit ſes letteren beſtaande / ſesmaal 't een onder 't ander geſteld / mits telkens eene letter ter ſlinkerhand af kortende; dit geneeſt / na hun gevoelen / de derdendaagſche kooytſe / die anders boven al *ludibrium medicorum*, een ſpot der geneesmeeſters om harer ongeneeſlikheid wille genaamd word. Siet hier uit / hoe groten kragt het joodſche volk in letters / tekens / namen ſtelt.

א ב ר ק ל	
א ב ר ק ל	
א ב ר ק	
א ב ר	
א ב	
א	

Noch een andere kunſt / die uit het boek Avoda Zara te leeren is. 's Nachts te drinken is gevaarlik. Hoe ſo? Datmen licht blind word. Doch ſo iemand dorſt heeft, en hy drinkt, wat raad is daar voor? Siet hier dan raad. Het Hebreewſch woord שבירי *ſchebriri*, 't welk ſo veel als gebroken geſigt of ſchielijke blindheid te ſeggen is / dus geſchreven / ende om den hals gehangen; ſal de blindheid elken dag ſo afnemen / als men de letters van boven ſiet minderen / tot dat het een en het ander geheel tot niet lope. Buxtorf in Lexico Talmudico wyſt ons dat ſo aan.

ש ב ר י ר י	
ב ר י ר י	
ר י ר י	
י ר י	
ר י	
י	

§. 11. Uit deſe weinig ſtaaltjes kunder verſcheidene toverplegingen is te ſien / datſe met de leeringen kunder Rabbynen / in 't voorgaande hoof dſtuk verhaald / ſeer wel t'ſamenſtemmen / ende gevolgelik uit deſelve mede ontſtaan zyn. Want.

1. Hun

1. Hun gevoelen van de lichamelikheid der goede en quade Geesten 12. §. 8/ 10/ 14/ 15. heeft hen tot d'uitwendigheden gebragt die terstond verhaald zijn. §. 6/ 8. Want lichamelike dingen lichamelik te bewerken zyn: maar geestelike met geestelike t'saam te voegen. 1 Kor. 2: 13.

2. Hunne vreemde gedachten van den opperduivel Sammaël, en sijne moeder Lilis, (so sy by sommigen gehouden word) 12. §. 12/ 13. hadden hen gemakkelik tot de besweeringen te brengen; beneffens andere plegingen/ waarmede sy hen beide meinen te verdrijven/ of ten minsten te weeren. §. 9/ 7/ §. Die in 't eene lichtgelovig is sal ook tot het ander lichtelik genegen zijn.

3. Hunne algemeene en grote achtinge der Kabbala, die sulken kragt in letters/ namen en getallen stelt; heeft alle die belesingen met letters/ tekens/ en getallen voortgebragt. §. 7/ 9/ 10. Ende is geen wonder/ dat een volk/ den geest der letteren van 't H. Woord verloren hebbende/ sich nu so konstig en so moeijelik met de letter/ sonder Geest behelpt.

4. Ook is te merken/ dat sy van ouds tot Profezijen/ tot Gesigten/ tot Urim en Tummim gewend: nu by gebrek derselve tot de magere Bath Kool, en tot den invloed van de Sterren hunnen toevlugt nemen. §/ 3/ 4.

§. 12. Wanneermen nu dit alles wel besiet/ so is lichtelik te merken/ dat de Joden/ in al 't gene buiten de Schrift is/ schoon 't met d'Afgoden der Heidenen geene gemeenschap heeft/ denselven echter seer gelijk zijn. Ja so verre/ dat sy 't noch wel verder brengen/ of de gronden hunder leere eerder quetsen/ dan de Heidenen selve doen. Want mitsdien datse d'algenoegsaamheid van den enigen Schepper en Bestierder aller dingen veel klaarder begrijpen; en so grotelijx tegen alle verdichte Goden/ en wat na afgodsdienst gelijkt/ ingenomen zijn: so is 't hen beswaarliker te vergeven/ datse so veel aan de Sterren hangen; so seer den hoofd-duivel Sammaël vreesen; so grote kragt in woorden/ letters/ tekens en getallen stellen/ daar de Heidenen niet toe quamen/ dan door 't weinig begrijp of vertrouwen datse op de hoogste Godheid hadden/ en van de schepselen by hen vergodet al te veel. Maar men sal sich minder hier over verwonderen moeten/ somen bemerkt/ dat die leeringen uit het Heidendom gehaald; en sonder overleg/ offe met de regelen hunder Wett over een quamen/ uit aangeborene genegentheid tot alsulke vinding en aangenomen zijn: en dat nu te meer/ na dat hen God regtveerdiglik verstoten/ en onder alle Heidenen verdreven heeft. Myn Leser zy dan hier op maar verdacht/ dat wy tot noch niets van Tovery/ of Spokery/ of al wat duivelsch heet/ gevonden hebben/ dat niet heidensch is.

XIV. HOOFDSTUK.

By den Mahometanen word de leere van de Geesten en 't gebruik der Toverkunde niet vergeten.

§. 1. VAn der Mahometanen leere over 't stuk dat wy behandelen valt met seekerheid niet veel te seggen. Want het zy dat wy 't uit den

Alkoran, 't Wetboek hen van Mahomet gelaten / het zy uit hunner leeraars leſſen halen willen; men vind die beide ſeer verſcheiden. Wat den Alkoran betreft / ik hebbe dien ſelf / om met eens anders ogen niet te ſien / van 't begin ten einde toe doorbladerd; en daar mede meer niet ſonderlings vergaderd dat ter ſake dient / dan het weinige dat hier na te melden ſtaat. Der Mahometanen verdere ſchriften zijn my weinig ter hand; maar wel van geloofweerdige Kriſtenen / die van derſelver ſaken meldinge maken. Deſe meint ik veilig te gebruiken: om datſe van ſaken by hen ſelf ten naawſten onderſocht / wanneerſe onder dat volk verkeerden / onpartijdig verhaal doen. Doch de leſer mag wel weten / dat deſer luiden leer en doen / ſo in den Alkoran als daar buiten / met veel verdichtſelen bewonden is: welke wel van 't gemeen volk / gelijk overal / voor waarheid aangenomen; maar by de wijſen in enen redelijken ſin uitgeleid / en daarom niet ſo onverdraaglijk / als ongegrond en onwaarachtig zijn. Ons betaamt nochtans ſo veel beſcheidenheids / dat wy die menſchen kennende / nevens andere van geſonde herſſenen te zijn: de fabelen ſelf niet anders en verſtaan / dan na eiſch der ſaken / elders duidliker verklaard / en des oogmerks dat ſy tonen voor te hebben in 't gene dus van hen geſeid is.

§. 2. 't Gene ik dan uit den Alkoran ſelf bybrengen kan / word billik eerſt geſeid; daar na 't een en 't ander uit deſe en gene ſchrijvers bygevoegd: beide wat der Muſulmannen, (ſo ſy liefſt genoemd zijn) dat is Gelovigen / meeſte leere van de Geeſten / ende hun bedrijf in 't ſtuk van Tovery en Wichlery betreft. Maar mitsdien dat hun Wetboek uit Mahomets nagelatene leſſen / door ſijne leerlingen / der Muſulmannen grootſte meeſters by een geſteld / niet in alle talen even eens gedrukt is: ſo ſal ik my / tot behulp des duitſchen leſers / aan De Rijers verdeelinge houden / die het in 't Franſch vertaald heeft / en van Glaſemaker in 't nederlandſch gevolgd is; daar het geheel werk in 113. hoof ddeelen geſchikt word.

§. 3. Voor eerſt is dan by hen een vaſte regel / wel honderdmaal in 't Wetboek wederhaald / dat God maar een is, en dat hy geenen metgeſelle heeft; waarin ſy met den Joden / ook ſelf der Oneenheid halve / volkomelik t'ſamenſtemmen / ſo als hier voor 12. §. 1. al eens gemeld is. De Morabyten echter / ſonderlinge ſekte der Mahometanen by d' Arabiërs / geloven / (ſeit Marmol) dat de Hemelen, de Sterren en d'Elementen t'ſamen eenen God uitmaken. in 't 1. deel ſijner beſchrijvinge van Africa / pag 128. Parijſchen druks. De Sahi, mede een beſonder ſlag / diemen onder de Turken vind / geloven uit oorſake der invloejinge die de Son en Maan op alle ſchepſelen hier beneden hebben, dat enige Godheid in die twe grote weerelds Lichten is. Rykaut in ſijner beſchrijvinge des Turkendoms het 2. boek 12. kapittel. Van de Perſianen verhaalt Della Valle in ſijner Reiſen 't 4. boek 17. hoof dſtuk / datter veelen onder zijn / (Mahometanen evenwel) die aan de Sonne / Maan en Sterren by ſtaande Volſtandigheden, *Formas aſſiſtentes*, *Intelligentias* toeſchrijven: van welken deſelven / even eens als onſe lichamen van de ziele / beſtierd / en levende zijn.

§. 4. Van Gods heilige Engelen en den boſen Duivel ſpreken byna alle

bladen

bladen van den Alkoran: en van den oorſprong der Duivelen veel geſonder dan de Joden doen. Want ſy d'Engelen voor onlichamelyk houden; ſchoon gelovende, datſe wel lichamelik verſchijnen / ſo ergens uit het 5. hoofdſtuk blijkt. D'Engelen, ſeggenſe / zijn alleen die vaſte en beſtendige ſchepſelen; en daar zijn geen andere welken derſelver eigenſchap paſt; gelijk het Levyn Warnerius in ſijne Miſcellaneis uit ſekter boek verhaalt. Doch dit is nu op't beſt / en op ſijn Filoſoofs geſeid: want Mahomet ſelf en wiſt niet beter / of d'Engelen zijn uit ſekere ſtoffe / te weten uit vuur geſchapen; gelijk hy ons in ſekere fabel / terſtond te verhalen / wil te kennen geven. Ook ſpreekt hyder diksmaals al te vleeſchelik af: ende geeft ons reden om te twijfelen / of hy niet wel eigentlik verſtaat / het gene hy ſo menigmaal van hun gaan en komen / van 't horen der Wett / van hunne vleugelen; en dat meer is / van hun onderſcheid als manneken en wijfken ſpreekt. Want dat meint hy dat in alle dingen is: gelijk men in het 52. hoofdſtuk pag. 594. daaraf leeſt. Niet weiniger verkleint hy de waarheid der Engelen / wanneer hy d'oorſake van ſommiger verſtotinge daar in ſtelt / datſe d'allergrootſte eer aan Adam weigerden; die ook wijſer was dan ſy / en gemeenſamer met God verkeerde: want God leerde aan Adam de namen aller dingen, die deſelven aan d'Engelen openbaarde, 1. hoofdſtuk pag. 5. Eindelik / het groot getal der Beſcherm-Engelen / dat hy aan de menſchen geeft / doet ons mede beloven / dat hy de waarde van eenen Muſulman tegen veele Engelen ſchatt. Van dit alles ſalmen nader beſcheid vinden in 't gene ik nu verder uit den Alkoran verhalen ſal.

§. 5. Van der Duivelen aart en herkomſt heeft hy ſijn gevoelen op verſcheidene plaatſen van ſijn Wetboek voor al duidelik genoeg verklaard. Te weten / datſe onder d'Engelen in 't begin van God geſchapen / door nydigheid gevallen / en van God verſtoten zijn. In 't 6. Hoofddeel pag. 169. word dit by hem dus verhaald. Wy hebben u, (dit ſoude God tot Mahomet geſproken hebben) geſchapen en gemaakt: en aan d'Engelen geboden, Adam aan te bidden. Sy deden 't ook, alleen den Duivel uitgeſonderd. Dit verſta ik volgens d'onderſcheidinge die Levinus Warnerius in een van hunne boeken vond. D'aanbiddinge behoort den grootſten God, ſoo veel den dienſt betreft: maar anderen in aanſien van eere; gelijk Adam van d'Engelen, en Joſef van ſijnen vader en broeders aangebeden wierd. Mahomet gaat voort / en verhaalt / dat God doe tot den Duivel ſeide: Wat lett u, dat gy Adam niet aanbid, ſo als wy 't u geboden hebben? Hy antwoordde: om dat ik meer ben dan hy: dewyle gy my van vuur, en den menſche van 't ſlijk der aarde geſchapen hebt. Daar op hebben wy hem geſeid, vertrekt uit het Paradys; dat is geen woninge der verwaanden. Gy ſult in 't getal dergenen zijn die vol ſchande ſteken. De Duivel antwoordde: Laat my tot aan den dag der opſtandinge. Waarom hebt gy my verſocht? Nu ſal ik den menſche van den regten weg afleiden; ende hem ter regter, ter ſlinker, en van alle zijden beletten in uwe Wet te geloven: en 't grootſte deel van hen ſal ondankbaar zijn. Wy ſeiden tot hem: vertrek uit het paradys: gy ſult van al de weereld verworpen zijn, en van mijne barmhertigheid beroofd. Ik ſal de Helle vervullen met de genen die u vervolgen. 't Self de word in 't 14. 16. en 37. hoofdſtuk

pag. 293/318/511. weerhaald. En ſchoon dat hier nu ſlegs van eenen Duivel / als 't hoofd gemeld wordt: nochtans is ſijne meininge mede geweeſt / dat 'er groot getal van goede en quade Engelen is. Want in 't 7. hoofdſtuk maakt hy wel van duiſend goede Engelen gewag / die hem God eens in ſijn gebed tot bystand uit den Hemel ſond. En ſo ſpreekt hy mede van de Duivelen als van veelen / in 't 6. hoofdſtuk ſeggende: wy hebben de Helle geſchapen, om de Duivelen en menſchen te ſtraffen.

§. 6. Den ſtaat der Engelen en Duivelen heeft hy mede niet in alles qualijk onderſcheiden. So als die met God ende gelovigen zijn / ſo zijn deſe tegen alle beiden. In 't 7. hoofdſtuk ſeit hy. God heeft tot ſijne Engelen geſeid, ik ſal met u zijn: verſekert de treden der ware gelovigen. pag. 198. In 't 11. D'Engelen tſidderen in Gods tegenwoordigheid. pag. 178. In 't 20. Sy ſchamen ſich niet hem te aanbidden. pag. 360. Voorder: God doet ſijne Engelen nederdalen, en ſend ſijne ingevinge aan de genen die hy wil 15. p. 296. Sulx meint hy dat in ſekere nacht voornamelijk geſchied. D'Engelen dalen, door toelatinge huns Heeren, in deſe nacht op de Aarde, en groeten de ware gelovigen, tot aan den dageraad. 96 p. 684 Sy ſullen de gelovigen in den hof van Eden beſoeken, hen groeten, en tot hen ſeggen; Siet daar de vergeldinge uwer volſtandigheid! Siet daar de eeuwige genade! 12. p. 280.

§. 7. Nu / ſo gereed als hy d'Engelen houd te zijn om God te dienen / tot nut der Gelovigen; ſo zijnſe 't ook na zijn gevoelen / tot verderf der godloſen. Wanneer de boſen (ſeit hy) in hun uiterſte liggen, ſo ſullen d'Engelen hunne hand uitſtrekken, om hunne zielen te grypen 5. p. 155. En voorder: Die laſteringen tegen God en ſijne geboden ſpreken, d'Engelen des doods ſullen hen doden. p. 172. Dus ſeide God tot Mahomet: Gy hebt d'Engelen geſien, d'ongelovigen deden ſterven; Sy hebbenſe van voren en van achteren geſlagen. 7. p. 203, 204. Om deſe voordeelen uit te voeren wordt hen grote kragt toegeſchreve: want een Engel genoeg is, om alle 's weerelds inwoonders te verderven; ſo als Levin Warnerius dat mede in een van hunne boeken las.

§. 8. Het quaad dat de Duivel doet / tot verleidinge der menſchen / wordt mede by hen niet verſwegen. 't eerſte was / dat hy 't Paradijs ontſeid / Adam en ſijn wyfſondigen dede, en uit de genade, daarſe in waren, vervallen. 1. p. 7. In het 2. hoofdſtuk waar ſchowt God Mahomet / dat hem de Duivel voor d'ongelovigen ſal doen vreeſen p. 81. en daarna: de Duivel wil u mijne geboden doen vergeten. p. 150. Noch eens: Gedenk aan den dag in welken wy 't volk vergaderen, ſullen, en tot de Duivelen ſeggen, ô Overſten der Duivelen, waarom zyt gy tegen den menſch opgeſtaan? p. 160. Want de Duivel heeft den menſch opgeblaſen, en tegen de geboden der Godlike Majeſteit doen opſtaan. 56. p. 608. Self is ſijn gevoelen / dat ſich de boosheid der Duivelen tot aan de Sterren verheft: met welken God den Hemel verſierd heeft, en bewaartſe, ſeit hy / voor de boosheid der Duivelen 40. p. 534.

§. 9. Dit van d'Engelen in 't gemein: wat nu hunnen beſonderen dienſt belangt: de Turken, ſeit Thevenot / erkennen mede Bewaar-Engelen, maar in veel groter getal dan wy. (Hy meent die van 't Pauſdom daar hy onder was)

Want

Want sy seggen, dat God 70. Engelen tot bewaringe van elken Musulman verordend heeft: schoon onsigtbaar, ende komt niemant iets over of sy schryven't hem toe. Ieder heeft sijn amt, d'een om dit, d'ander om dat lid te bewaren; d'een om hem in dese, d'ander in die gelegentheid te dienen. Onder alle dese Engelen zijnder twee, die 't bestuur over d'anderen hebben, en sich d'een ter regter, d'ander ter slinker zijde vlyen: ende worden *Kerym kiatijb*, dat is Barmhertige Schryvers genaamd. Die aan de regter zyde schryft sijns menschen goede daden op; die ter slinker de quade. Sy zijn so barmhertig, datse hem sparen, so hy enige sonde begaat eer hy sich te slapen legt; hopende dat hy sich bekeeren sal. So niet, sy tekenen 't aan: maar bekeert hy sich, so schryvense, *Estig fourillah*, dat is, God vergeve't hem. Sy gaan over al met hem, behalven na de plaatse daarmen de natuur ontlast: daarse hem alleen ingaan laten, en wachten hem aan de deure, tot dat hy uitkome; dan nemense hem wederom in hunne acht. Hierom sullen de Turken, gaande om hun gevoeg te doen, in 't ingaan de slinker, en in 't uitgaan de regter voet voor setten: op dat hen de Engel die de sonden opschryft eerst verlaten; en die hunne goede werken aantekent, hen eerst wederom by komen mag. **Mahomet selve bevestigt dit verdichtsel / door dien hy in 't 52. hoofdstuk** p. 594. **seit:** O menschen! gedenk aan den dag, in welken gy uwen goeden en quaden Engel ter regter en ter slinker hand by u sult sien: sy hebben alles aangemerkt en geschreven wat gy gedaan hebt.

§. 10. **Ondertusschen heeft alsulken fabel desen grond / datse der Zielen onsterfelikheid en d'Opstandinge geloven. Die word door de voorseide woorden / en elders duidelijk geleerd.** De gelovigen, **seit hun Profeet** / sullen in den Hof van Eden gaan: 12. p. 280. **maar tot den ongelovigen seit hy**; de Hell is de plaatse daar gy bescheiden zijt. p. 283. **Om daar af hier te komen / so neemt God den menschen de Ziel als 't hem goed dunkt. 52. p 594. Doch sy keert weder in 't Lichaam na de begraffenisse / om een streng onderzoek van twee verbaarlike Engelen / Munkir en Guanekir te ondergaan. De fabel daar af by Thevenot verhaald / als ook van de Beesten die mede in hun vleeschlijk Paradijs komen sullen / is so groffelik verdicht / dat ik my 't verhalen schaam.**

§. 11. **Niettemin dient hier by / 't gene iets naders van den staat der overledenen te kennen geeft / so sy dat geloven. Van sijn vleeschelijk Paradijs meen ik niet te spreken: also 't hier niet te pas komt / alle stukken van 't Mahomets Geloof te melden; maar alleenlik 't gene de Geesten betreft. De verdoemde hebben dan / na hun gevoelen / tweederley lot: of / wil 't iemant anders nemen / de saligen. Dat is sommigen hebben 't so wel gemaakt / datse aanstonds in des Hemels vreugde komen: anderen moeten noch enigen tijd / by gebrek van genoegsaam gelove / voor hunne sonde lijden / tot datse alle uitgewasschen zijn: daar na staat hen in 't Paradijs even grote vreugd voor handen / als den genen die der ten eersten in gekomen zijn. Maar die geheel ongelovig en onbevangende geweest zijn / moeten eewig in de Helle branden: so dat ook hunne lichamen steeds tot asschen vergaan / telkens van God herschapen worden / om hun lijden te vereewigen. So schrijft Thevenot / in 't 30. en 31. hoofdstuk van sijn Reisverhaal / en Rykaut in 't 2. 6. 12. cap. spreekter niet veel anders af.**

§. 12. De Zielverhuiſinge van't een en't ander lichaam / niet alleen der Menſchen / maar ook der Beeſten / heeft mede by Mahometanen plaats. Eene hunder geſindheden / diemen Munaſihi noemt / getuigt Ryktaut in't 12. hoofdſtuk ſijns tweden boex / dat voor dat gevoelen ſtaat. Hy verhaalter by / wat hier uit aan ſeltere Koboroſkti enen Pool / van enen dzogiſt beſegend zy / die qualik nam / dat hy ſijnen hond met de voet ſchopte: alſo hy van gevoelen was / dat de zielen der menſchen na den dood in de lichamen van ſodanige beeſten traden, als met den aart en gematigdheid der genen beſt overeen quamen, dieſe te voren beſield hadden, en dat alſo de Ziele van een vraat in't lichaam van een verken, die van een geil ontuchtig man in dat van enen bok, van een edelmoedig man in een peerd, van een wakker man in enen hond overging, met meer omſtandigheden aldaar breder te leſen. Van de ſecte *eſchrakim*, dat is verlichte genaamd / verſekert hy / datſe volſlagene Pytagoriſten zijn; maar niet ſeer Alkoranſ geſind: ende nochtans de meeſten van hen *Scheichs*, dat is Predikers, en voornaamſte leeraars; hebbende ook redeliker gedachten van d'onlichamelikheid der Geeſten / en hemelſche gelukſaligheid.

§. 13. De Sahins evenwel / hier voor gedacht / geloven ſwaarlik dat de Ziel onſterflik zy. En ſodanig als deſe by de Turken zijn / worden by Della Valle in ſijn 4. b. 23. cap. enigen in Perſien deſchreven / diemen daar *ehlel tabquid*, dat is luidende van waarheid of van ſekerheid noemt. So als hy hun gevoelen verklaart / bemerk ik datſe't weſen der Ziel in de t'ſamenſchikkinge der vier hoofdſtoffen ſtellen: en datſe dienvolgens na den dood op ſulken wijſe tot God wederkeert / alſſe van God gekomen is: te weten / ſy komt wanneer hy de hoofdſtoffen t'ſamen voegt / en ſy gaat wanneer hyſe wederom ſcheid. Deſe / hoewel by andere Perſianen verketterd / maken echter een ſeer groot getal.

§. 14. Die van ſulken gevoelens zijn / als ik daar verſcheidene gemeld hebbe / tonen dat dan ook hier en daar met hun bedrijf. Della Valle verhaalt. b. 17. van de Bomen / dat de Perſianen aan de grootſten en oudſten eerbiedigheid bewijſen; vermits ſy geloven / datſe't vertrek der ſalige ſielen zijn; waarom ſy hen ook den naam van *Pir*, 't welk een oud man te ſeggen is / of *Scheich*, Oudſte, of van *Iman*, Prieſter geven; wiens ziel ſy wanen dat in ſulken boom gehuisvest is. Anderen / hebbende mede van Pytagoras geleerd / kragt en verborgentheid in de Getallen te ſoeken: zijn daar door tot bereikeninge van gelukkige of ongelukkige uren van dag en nacht / gelijk die van Coromandel; 8. §. 5. als mede tot allerley beſweeringen geneigd. Sy geven voor (ſeit Marmol p. 1. l. 2. c. 3.) dat de hemelſche Geeſten aan hen verſchynen, ende hen volkomene kenniſſe van's weerelds ſaken geven. Sy worden ſeer gevreeſd en ontſien in Africa, om datſe grote Wicchelaars zyn. De regel dienſe houden, is van enen Boni t'ſaamgeſteld, welken d'Arabiers den vader der beſweeringen en Wicchelaryen noemen enſ. Van dzie boeken die hy voornamelik gemaakt heeft / is het derde 't Geheim der godlike eigenſchappen genaamd / handelende van de kragt der 't negentig namen Gods. Daarna: (want van deſe paſt het beſt alhier te melden) By anderen is de Kabbala in't gebruik, hebbende

bende iet van 't joodſch; behalven dat ſyſe uit de Schrift niet halen. Want ſy ſeggen dat het een natuurlike weetenſchap is; doch datmen, om deſelve regt in 't werk te ſtellen, een groot ſterrekundig weſen moet.

§. 15. **Hy ſeit verder** / dat binnen Alkair, en in de ſteden van Barbarijen een oneindig getal van menſchen is, die ſich onderwinden op driederleije wyſe te wichelen. D'eerſten doen het door Toverkunſt, met enige figuren dieſe trekken. D'andere vullen een glas met water, daarſe enen drop olie in doen, die ſeer klaar word: daar in ſienſe dan, na hun ſeggen, benden van Duivels, krygswyſe voorſtappende, een deel te water, en een deel te lande. So haaſt alsſe blyven ſtaan, vrage ſy hen 't gene ſy weten willen: die dan door tekens uit ogen en handen antwoorde geven. Maar om deſe Wicchlerijen te doen, moetmen kleine kinderen hebben; want de groten ſeggen datſe niet met alle ſien. Deſelven dan doende in d'olie kyken, ſo vragenſe, offe de teikens wel ſien die de Duivels maken: waaropſe ſeggen ja. Dit geeft hen groot gelove, en jaagt hen veel geld in de beurs. Men noemſe in Mauritanien *Motolcimi* Beſweerders, om datſe ſich beroemen den Duivel met woorden te beleſen. De derde ſoorte deſer Beleſers zyn ſekere vrouwen, die 't volk wysmaken, datſe met de Duivelen omgaan; welker een deel witt, anderen rood zyn, of ſwart. En wanneerſe wicchelen willen, berokenſe haarſelven met ſwavel en anderen ſtank: waarop de Duivel hen bevangt, ſoſe ſeggen; mits veranderende hunne ſtem, als of hy ſprak uit haren mond. Daar op naderen de raadvragers, en vrage met grote vernederheid het gene ſy begeeren te weten. 't Antwoord ontvangen hebbende, gaanſe heen: mits latende in 't huis van de waarſegſter een geſchenk.

§. 16. Men vind ook *Bumicili*, die buitentwyfel grote Wicchelaars zyn. Deſe ſlaan ſich (ſoſe ſeggen) met de Duivels, en gaan geheel gekneuſd en geſlagen in grote ſchrik. Dikmaal ſullenſe op den klaren middag voor allemans ogen ſich gelaten te vechten, twee of drie uren lang, met javelyns en aſegaijen, tot datſe geheel afgemat zyn. Maar enen ogenblik geruſt hebbende, herneemenſe huune kragten, en gaan wandelen. Ik hebbe hunnen regel noch niet konnen verneemen, maar men houdſe voor Godsdienſtpligtigen. Anderen zynder in Barbarijen, die men *Muhacimi*, Beſweerders of Duivelſagers noemt: alſo ſy ſich beroemen de Duivels te verdryven: en wanneer 't hen niet en gelukt, ſo wyten ſy 't der menſchen ongelovigheid, of ſeggen dat het een hemelſche geeſt is. Deſe trekken enige kringen, daarſe ſekere teikens in ſchryven; ende maken enige indrukſels aan de handen of op 't aangeſigte des beſetenen: daar na berokenſe hem met vuilen ſtank, en doen hunne beſweeringen. Sy vragen den geeſt, hoe hy in dat lichaam gekomen is, en hoe ſijn naam is: mits gebiedenſe hem daar uit te vertrekken.

§. 17. **Nu moet ik noch enige ſtaaltjes uit Cantant verhalen / die hy van de Turken meld. Dat ſlag van Dervis die men Mevelevi noemt / draaijen ſich kunſtiglik met grote geſwindigheid op 't ſpelen van de fleuit:** ſeggende datſe dit uit godvrugtigheid doen, na 't voorbeeld huns eerſten ſtichters *Mevelava*; die ſich dus veertien dagen lang om draaide, ſonder voedſel te nuttigen, terwyl ſijn vriend *Haraze* op de fleuit ſpeelde: in voegen dat hy buiten ſig ſelf nedervallende, wonderlike openbaringen, en uit den hemel alle de regelen van ſijne ordening ontving.

ving. Siet nu hoe ſy dit exempel verder volgen. Tot ledigheid genegen/ ende nochtans niet konnende ledig zijn / ſo leeren ſommige kunſten en grepen met de hand doen, om't volk op te houden: en anderen begeven ſich door gemeenzame Geeſten, ('t ſchynt dat de ſchrijver / op ſijnen eigenen name ſprekende/ ſulke Geeſten mede erkent) tot tovery en beſweeringe, waar op hy iets ter proeve uit Busbeek verhaalt / het gene ons hier noch eerſt te paſſe komen ſal.

§. 18. In Egypten / ſeit hy voorder / is een klooſter aan enen Heilig Kederlei gewijd. De Dervis aldaar geven voor, datſe door de kragt, die Kederlei aan hen medegedeeld heeft, d'adderen en ſlangen betoveren konnen: ende handeleſe ſo ombeſchroomd, als wy de beeſten doen die ſonder vergif zyn. Daar zyn ook anderen die de beten der adderen noch ſlangen niet en vreſen: maar deſelve metterhand uitſakken trekken, daar ſyſe in beſloten houden gelijk men wormen uiter aarde haalt. Anderen wederom, die de ſlangen met enig woord beſweeren, ende hen kort doen ſtille ſtaan, wanneerſe langs de platen des Nyls zyn kruipende. Enige deſer luiden geven voor, dat dit erflik in hun geſlagt is, en van vader tot ſoon overgaat: anderen wederom, dat hen dit van God is toegeſtaan, uit inſigt hunder deugden heiligheid. Op dit ſtuk hy ik by monde wel gehoord verhalen / dat in Perſien en Indien menſchen zijn / by d'onſen voor Toveraars vermaard/ die de ſlangen in ene doſe konnen doen danſſen / 't hoofd daar boven uitſtekende / op 't geluit van hun geſang / 't of fleuit of ſnarenſpel: 't welk ons hier na ook noch te onderſoeken ſtaat.

§. 19. Dus veel dan ook van de Mahometanen geſeid / geeft genoegſaam te verſtaan / dat ſy al mede / gelijk d'anderen / doen ſo alſſe geleerd zijn. Want hunne Toverijen en Beſweeringen / ſoſe al uit hun bygelove niet ontſtaan / konnen echter met het ſelve wel beſtaan. Die aan 's hemels Lichten ſiel en leven paſſen / hunne kragt in 't ſtuur van 's menſchen doen erkennen/ en geheimenis in de Namen / Letters en Getallen ſtellen: wat wonder is 't dat ſulke menſchen Tovery en Wichlerij / en dat noch wel op hunne wijſe als een deel van Godsdienſt plegen? So ook / mitsdien datſe d'Engelen niet geheel als ſonder lichaam bemerken: ſo en is 't niet vreemd / datſe ingelyx derſelver verſchynningen / het zy droom / het zy waakende / geloven. En als ſchepſelen van mindere waarde dan ſy ſelve zijn / en die elken Muſulman by menigte ten dienſte ſtaan: ſo ſchynt et ook niet vreemd / datſe door beleſingen / met ſodanige karacters van geheime kragt / tot leders dienſt geroepen worden. Niet weiniger ſal het dan ook helpen moeten / datſe de boſe Engelen / hunne geſworene vyanden / door de ſelf de kragt en middelen verbannen. Nu word het tyd / dat wy tot het Kriſtendom overgaan / om te ſien hoe 't daar gehaken is.

XV.

XV. HOOFDSTUK.

Het eerſte Kriſtendom heeft metter tijd enige der heidenſche gevoelens ontrent dit ſtuk wederom aangenomen en voortgeſet.

§. 1. INdien wy nu bevinden / dat een groot deel der voorſeide leeringen door't licht des Euangeliums tot noch toe niet verdreven zijn; dat en moet ons ganſch geen wonder doen. Want het eensdeel al geen duiſterniſſe is / wat de menſch naturelik begrijpt en anderdeels de verlichtinge / die 't verſtand door de H. Schrift ontvangt / niet aller wegewerkſaam is; ſo dat een Kriſten niet meer weet het gene hy behoort te weten / dan hy doet het gene hy behoort te doen. Dit laatſte openbaart ſich noch wel meeſt: mitsdien den menſch altijd noch veel gereeder en gemakkeliker is / de waarheid blootlijk door verſtand te ſoeken / dan door deugd werkſtellig te maken. Oorſake? Onſe aan gebrene nieuwsgierigheid / die ook tot den val der eerſte ouders heeft geholpen / is daar door ſo 't blijkt / noch meer verſterkt. Des drijftſe ons noch ſo veel meer om veel te weten / alſſe min bequaam is om iets wel te vatten: maar het doen van 't gene regt / en door de waarheid ontdekt is / wil met den verdorvenen menſche ſo niet voort. Men moet derhalven niet denken / dat al wat deſe of gene volkeren / ſonderlinge in 't ſtuk van den Godsdienſt / plegen / altijd en enkelik uit hun geloof en leere ſpruit. Dit ſal ons wel haaſt voorkomen / willen wy ſlegs de Kriſtenheid / ſo als die eertijds was / en ſo die heden is / eens gaan beſien.

§. 2. Het oud Kriſtendom ſtel ik in de ſes eerſte hondert jaren / voor dat ſig de Paus of Mahomet verhief: niet ſo als het van den Heere Jeſus en d'Apoſtelen geſticht is; (want ons dat in 't volgende te pas moet komen) maar ſo als 't na hunnen tijd alleen verlopen is. Doch hier heeft een ieder die voorſigtigheid van node / dat hy 't eigentlijk gevoelen van de Kerk / of voornaamſte leeraars / die in hare gemeinſchap waren / van de dolingen der genen die by haar veroordeeld zijn ten eerſten onderſcheide. Daarna / dat hy toeſie wat ſekerheid hy hebben kan / van den eigentliken ſin en 't bedrijf der genen / die voor ketters aangetekend zijn. Want wy willen den Kriſtenen geensins toeſchrijven 't gene by 't algemeen Kriſtendom verworpen is; noch den Ketteren al watmen van hen ſeit. Maar 't gene by voorname Kerkenleeraars ſelf beleden / en by andere niet weer ſproken / of te iet daar tegen ſtrijdende beſchreven is: dat magmen bypelik / mijns oordeels / voor 't gevoelen van de Kerk; hoewel daarom voor geen hoof dſtuk des geloofs erkennen. So mede; ſchoon ſy den Ketteren iets in 't ſtuk der leere toeſchrijven mogten / 't gene die ſelf voor hun gevoelen niet erkennen: ſo en heeftmen daarom echter niet te denken / dat ſy hen enige toverwerken (al ware 't valſchelik) nageven ſullen / die ſy ſelve niet geloven mogelik te zijn. Dit voor af aangemerkt zijnde / ſo laat ons nu dan ſien / wat de voornaamſte Kriſtenen in den ouden tijd van de

ving. Siet nu hoe ſy dit exempel verder volgen. Tot ledigheid genegen / ende nochtans niet konnende ledig zijn / ſo leeren ſommige kunſten en grepen met de hand doen, om't volk op te houden: en anderen begeven ſich door gemeenzame Geeſten, ('t ſchynt dat de ſchrijver / op ſijnen eigenen name ſprekende / ſulke Geeſten mede erkent) tot tovery en beſweeringe, waar op hy iets ter proeve uit Busbeek verhaalt / het gene ons hier noch eerſt te paſſe komen ſal.

§. 18. In Egypten / ſeit hy voorder / is een klooſter aan euen Heilig Kederlei gewijd. De Dervis aldaar geven voor, datſe door de kragt, die Kederlei aan hen medegedeeld heeft, d'adderen en ſlangen betoveren konnen: ende handeleſe ſo ombeſchroomd, als wy de beeſten doen die ſonder vergif zyn. Daar zyn ook anderen die de beten der adderen noch ſlangen niet en vreſen: maar deſelve metterhand uitſakken trekken, daar ſyſe in beſloten houden gelijk men wormen uiter aarde haalt. Anderen wederom, die de ſlangen met enig woord beſweeren, ende hen kort doen ſtille ſtaan, wanneerſe langs de platen des Nyls zyn kruipende. Enige deſer luiden geven voor, dat dit erflik in hun geſlagt is, en van vader tot ſoon overgaat: anderen wederom, dat hen dit van God is toegeſtaan, uit inſigt hunder deugden heiligheid. Op dit ſtuk hy ik by monde wel gehoord verhalen / dat in Perſien en Indien menſchen zijn / by d'onſen door Toveraars vermaard / die de ſlangen in ene doſe konnen doen danſſen / 't hoofd daar boven uitſtekende / op 't gelnit van hnn geſang / 't of fleuit of ſnarenſpel: 't welk ons hier na ook noch te onderſoeken ſtaat.

§. 19. Dus veel dan ook van de Mahometanen geſeid / geeft genoegſaam te verſtaan / dat ſy al mede / gelijk d'anderen / doen ſo alſſe geleerd zijn. Want hunne Tooverijen en Beſweeringen / ſoſe al uit hun bygelove niet ontſtaan / konnen echter met het ſelve wel beſtaan. Die aan 's hemels Lichten ſiel en leven paſſen / hunne kragt in 't ſtuur van 's menſchen doen erkennen / en geheimenis in de Namen / Letters en Getallen ſtellen: wat wonder is 't dat ſulke menſchen Toverij en Wichlerij / en dat noch wel op hunne wijſe als een deel van Godsdienſt plegen? So ook / mitsdien datſe d'Engelen niet geheel als ſonder lichaam bemerken: ſo en is 't niet vreemd / datſe insgelyx derſelver verſchyningen / het zy droom / het zy waakende / geloven. En als ſchepſelen van mindere waarde dan ſy ſelve zijn / en die elken Muſulman by menigte ten dienſte ſtaan: ſo ſchynt et ook niet vreemd / datſe door beleſingen / met ſodanige karacters van geheime kragt / tot leders dienſt geroepen worden. Niet weiniger ſal het dan ook helpen moeten / datſe de boſe Engelen / hunne geſworene vyanden / door de ſelf de kragt en middelen verbannen. Nu word het tyd / dat wy tot het Kriſtendom overgaan / om te ſien hoe 't daar gelaken is.

XV.

XV. HOOFDSTUK.

Het eerſte Kriſtendom heeft metter tijd enige der heidenſche gevoelens ontrent dit ſtuk wederom aangenomen en voortgeſet.

§. 1. INdien wy nu bevinden / dat een groot deel der voorſeide leeringen door't licht des Euangeliums tot noch toe niet verdreven zijn; dat en moet ons ganſch geen wonder doen. Want het eensdeel al geen duiſterniſſe is / wat de menſch naturelik begrijpt en anderdeels de verlichtinge / die't verſtand door de H. Schrift ontvangt / niet aller wegewerkſaam is; ſo dat een Kriſten niet meer weet het gene hy behoort te weten / dan hy doet het gene hy behoort te doen. Dit laatſte openbaart ſich noch wel meeſt: mitsdien den menſch altijd noch veel gereeder en gemakkeliker is / de waarheid blootlijk door verſtand te ſoeken / dan door deugd werkſtellig te maken. Oorſake? Onſe aan geborene nieuwsgierigheid / die ook tot den val der eerſte ouders heeft geholpen / is daar door ſo't blijkt / noch meer verſterkt. Des drijftſe ons noch ſo veel meer om veel te weten / alſſe min bequaam is om iets wel te vatten: maar het doen van't gene regt / en door de waarheid ontdekt is / wil met den verdorvenen menſche ſo niet voort. Men moet derhalven niet denken / dat al wat deſe of gene volkeren / ſonderlinge in't ſtuk van den Godsdienſt / plegen / altijd en enkelik uit hun geloof en leere ſpruit. Dit ſal ons wel haaſt voorkomen / willen wy ſlegs de Kriſtenheid / ſo als die eertijds was / en ſo die heden is / eens gaan beſien.

§. 2. Het oud Kriſtendom ſtelik in de ſes eerſte hondert jaren / voor dat sig de Paus of Mahomet verhief: niet ſo als het van den Heere Jeſus en d'Apoſtelen geſticht is; (want ons dat in't volgende te pas moet komen) maar ſo als't na hunnen tijd alleen verlopen is. Doch hier heeft een ieder die voorſigtigheid van node / dat hy't eigentlijk gevoelen van de Kerk / of voornaamſte leeraars / die in hare gemeinſchap waren / van de dolingen der genen die by haar veroordeeld zijn ten eerſten onderſcheide. Daarna / dat hy toeſie wat ſekerheid hy hebben kan / van den eigentliken ſin en't bedrijf der genen / die voor ketters aangetekend zijn. Want wy willen den Kriſtenen geensins toeſchrijven't gene by't algemeen Kriſtendom verworpen is; noch den Ketteren al watmen van hen ſeit. Maar't gene by voorname Kerkenleeraars ſelf beleden / en by andere niet weer ſproken / of te iet daar tegen ſtrijdende beſchreven is: dat magmen bepelik / mijns oordeels / voor't gevoelen van de Kerk; hoewel daarom voor geen hoofdſtuk des geloofs erkennen. So mede; ſchoon ſy den Ketteren iets in't ſtuk der leere toeſchrijven mogten / 't gene die ſelf voor hun gevoelen niet erkennen: ſo en heeftmen daarom echter niet te denken / dat ſy hen enige toverwerken (al ware't valſchelik) nageven ſullen / die ſy ſelve niet geloven mogelik te zijn. Dit voor af aangemerkt zijnde / ſo laat ons nu dan ſien / wat de voornaamſte Kriſtenen in den ouden tijd van de

Geesten en derselver werkingen geloofde: alsmede wat sy van het doen der anderen verhalen.

§. 3. Derselve order volgende als voorheen / soo heb ik eerst van de Engelen / daarna van d'afgescheidene Zielen verhaal te doen. D'eerste honderd jaren waarin d'Apostelen selve geleefd hebben / sal ik over slaan; om dat wy hunne schriften / als den regel des Geloofs / in het twede boek voor ogen nemen / en daar uit de regte waarheid leeren moeten. Doch die hen gevolgd zijn / laat ons van eew tot eewe sien / wat van 't een en 't ander hun gevoelen was. Niet uit enige regelen of verklaringen / by kerkelike vergaderingen vast gesteld; die ik daar af niet en vinde: alsomen ontrent dese dingen / schoon van 't uiterste gewigte / en van 't swaarste gevolg / altijd grote vrijheid gehad heeft / om elk sijn gevoelen te seggen. Ondertusschen lietmen niet / elkander om kleinigheden te verketteren / en dikmaals / om tot besluit te komen / de gansche kristen weereld by een te halen. Doch wy sullen ons in desen met de verklaringen der voornaamste leeraars behelpen; die ik met eigene ogen nasien / ende met hunne eigene woorden behoudens getrouwe vertalinge) stellen wil.

§. 4. In de tweede Eewe dan laat ons Tatianus / Clemens en Justinus horen. Van de nature der Engelen te spreken: Tatianus schrijft den Geesten wel geen vleeschelijk; maar echter / so 't schijnt / een lichamelijk wesen toe. Want dus wonderlijk valt sijne spraak: alle *Dæmones* zijn sodanig datse wel niet vleeschelijks hebben, maar sijn geestelik t'saamgesteld, gelijk vuur en licht. Doch so en is de natuur huns lichaams door niemant anders in te sien, dan die voorsien is door Gods geest. Dit volgende komt beter by / daar hy seit / dat de *Dæmones* de zielen der menschen niet en zijn. Dese nochtans gelooft hy / dat niet enkeler nature, maar uit deelen toegesteld zijn. Ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων πολύμερής ἐστι, καὶ οὐ μονομερής. En dit meint hy daarom / datse als lichamelik sonder lichaam niet vernomen worden; en 't vleesch sonder ziele niet weer opstaan sal. D'andere leeraars van dien tijd / schoon so niet uitdrukkelik hier over sich verklaren / spreken mede nochtans diergelijken tale; so datmen hen doorgaans niet vreemd van dat gevoelen houden moet. Sulx sal terstont / wanneerse van den val der Engelen meldinge doen / genoegsaam blijken.

§. 5. Clemens van Alexandrien, in 't VI. boek Stromatum der Mengelschriften geeft genoeg te kennen / dat hy d'Engelen voor opsienders der menschen, en ingevers van de wijsheid houd: en dat elk land, en misschien ook elk mensche, den sijnen heeft. Een weinig verder seit hy: κατὰ τὰ ἔθνη καὶ πόλεις νενέμηνται τῶν ἀγγέλων αἱ προστασίαι. De voorsorge der Engelen is by verdeelinge aan ieder volk en stad van Gode toegevoegd. καὶ δι' ἀγγέλων ἡ θεία δύναμις παρέχει τὰ ἀγαθὰ εἴτ' οὖν ὁρωμένων, εἴτε καὶ μή. En door Engelen deelt de godlike kragt het goed, het zy datse sienlijk of onsienlijk zyn. Die sienlikheid der Engelen mag Justinus ook verdragen: mitsdien dat hy in sijn eerste Verantwoordschrift voorgeeft / dat God het bestuur van der menschen vordere saken onder den Engelen heeft aanbesteld: waar van sommige vervielen, door verliefdheid op de vrouwen; en dat uit die vermenginge de δαίμονες *Daimones* gesproten zyn. *pag. mihi* 44. Athenagoras /

ras / in het self de gevoelen zijnde / verklaart dit beide breder in sijn Gesandschap. Van 't eerste seit hy / God heeft de Engelen geschapen, om op de saken onder hen toe te sien. So dat God wel sijn oog op alles in 't gemein is houdende: maar de besondere toesigt den Engelen van hem besteld, bevolen heeft. Op het ander singt hy mede al den ouden deun / dat sommige van hen dooor lief de tot de vrouwen vervallen zijn; en daar uit een slag van Dæmones ontstaan.

§. 6. Justinus / nader van de Dæmones te spreken / verklaart / dat hy geenen der selven magtig kent / om gelyk God / de genen die hem gehoorsaam zijn te behoeden / of te belonen. Also weinig dan ook / (gelijk hy verder daar uit inbrengt) om sich aan de ongehoorsamen te wreken. Dit leert hy op de XLII. sijner vragen: en te voren had hy op de XL. geseid / dat een bose geest (eens uitgedreven zijnde / den mensche te voren van hem beseten geweest niet meer quellen kan. En op de XLII. wanneer de besetene banden en ketenen schijnt te breken / dat het dan de Dæmon doet: die self (meint hy) sulken kragt wel heeft; maar aan geens menschen lichaam geben kan. Dit is iet besonders / dat ik hier na noch eens te passe brengen sal; waarom ik mijnen Leser bidde / dat hy 't voor eerst by hem self onthouden wille.

§. 7. Van den staat der Zielen na dit leven seit Ireneus duisterlijk / op 't einde des vijf den boeks / datse sich na ene onsigtbare plaats, hen van God bestemd, vertrekken. Maar Justinus in sijn twede Verantwoordschrift pag. mihi 56. sich breder verklarende / treed ook so veel te verder van 't gemeene spoor. Want hy mompelt / dat de zielen der doden op de levenden iets vermogen: dewijle hy seit dat menschen, van de sielen der verstorvenen bevangen en ter nedergesmeten, gemeenlik besetenen en rasenden genoemd worden. Daar hy onmiddelik te voren van de zielen der menschen / so als die uit den lichame gescheiden zijn / gesproken hadde: so gebruikt hy hier ter stond het self de woord ψυχαὶ; hoewel by den latijnschen vertaalder twee verscheidene woorden / eerst *animæ* zielen, en daar na *manes*, (waar van siet 2. §. 14.) gebruikt zijn. Dog het kan / mijns oordeels / niet bestaan / dat een self de woord / het een deel der rede eindigende / en het ander wederom beginnende / sonder iet anders dan twee hulpwoordeliens ἢ οἱ tusschen beiden te hebben / niet in eenen self den sin soude te verstaan zyn. Want dus staater: αἱ ψυχαὶ ἢ οἱ ψυχαὶ ἀποφαίνονται ens. Moet derhalven zijn / dat hy den Zielen des verstorvenen (van welken in 't eerste deel der rede uitdrukkelik gesproken is) alsulke werkingen ontrent de levenden toeschrijft / als de Heidenen / die hy daar voor heeft / den anderen geesten / die sy Dæmones noemden / plegen toe te passen.

§. 8. Origenes leefde in de derde Eew; en hadde van d'Engelen al veel vreemde gedachten. Somtyds stelt hy hunne nature met de menschelik evenwaardig: wanneer hy over 't Licht schrijvende / dat aan Christus Joh. 1. toegeschreven word; het selve / soo 't schijnt / aan Menschen en Engelen even eens acht mede gedeeld te zijn: gelijk daar af in 't brede in sijn III. stuk over Joannes te lesen is. Doch elders maakt hy sulken onderscheid / dat hy van de eerste tot de laatsten der redelike schepselen nederdalende / d'Engelen als tusschen God en menschen stelt. Want hy leert over 1 Sam. 28. dat

d'eerſten de genen zijn / die de Schrift Goden noemt / d'andere Tronen, de derde Overheden. Daar na wil hy twijfelen / of de Menſch het laatſte der redenmagtige ſchepſelen zy: dan of het de onderaarſchen zijn: daar hy de Dæmones' het zy alle of ten minſten ſommigen / onder telt / gelijk hy ſich over Joannes in 't 1. ſtuk verklaart.

§. 9. Elders wederom geeft hy te bedenken; dat gelijk de menſchen die God in dit leven gevreeſd hebben / hier na Engelen worden / volgens Mat. 22: 30. (daarmen nochtans niet blotelik Engelen, maar gelyk d'Engelen leeft) desgelyx die nu Engelen zijn / voor deſen wel menſchen mogen geweeſt zijn. Wat meer is; hy meint / dat d'Engelen en Menſchen malkanderen in volmaaktheid voorby ſtreven konnen; tuſſchen die beide naturen mede ſtellende 't onderſcheid / dat Chriſtus tuſſchen de eerſten en laatſten maakt. Matt. 19: 30. en 20: 16. Niet alleenlik ſchrijft hy den Engelen 't onderbeſtier des Weereldts toe: *Homil X in Jer.* uit dien hoof de insgelijx als d'anderen mede Bewaar-engelen ſtellende: maar meint ook / dat ſy ſo wel als de menſchen ende met deſelven / wien ſy ter beſcherminge gegeven zijn / in deugd en godsvrugt toenemen konnen. Daarop paſt hy / dat ſommige van hen op de kinderen / ſommige op de volwaſſenen toeſien: Wanneer hy op Matt. 18: 10. van d'Engelen der kinderkens ſpreekt / die 't aangeſigt des hemelſchen Vaders ſien.

§. 10. Van de Sterren heeft hy dit beſonder gevoelen / datſe leven en verſtand magtig zijn. Al en hoor ik 't hem niet ſo duidelik ſeggen / ſo en mag hy 't echter niet voorby: mitsdien dat hy over de woorden Heb. 2: 9. dat Chriſtus den dood voor allen geſmaakt heeft / eerſt ſeit / dat daar door niet blotelik alle menſchen, maar met eenen al wat redenmagtig is (ὑπὲρ παντὸς λογικοῦ, ſeit hy) te verſtaan zy. Onder die λογικὰ, redenmagtige dingen telt hy een weinig daarna de Sterren ook. Des verhaalt hy ook met een ſo vreze / dat hy Chriſtus ten verloſſer / niet alleenlik der menſchen / maar ook der Sterren ſchilt; als mede geſondigd hebbende: om datter ſtaat / de Sterren zijn niet ſuiver in ſijn ogen. Job. 25: 5. Dit vind ik ſo in ſijn twede ſtuk over Johannes tegen 't einde. Niet te min ontkent hy / datſe door hunnen invloed enig quaad aan de Menſchen doen; al is 't datmen ook van Maanſieken by Mattheus leeſt. Mat. 17: 14/ 15. Dus verwerpt hy met een / over Geneſis ſchrijvende / de Sterrengiſſinge; die hy meint dat ſommige Engelen / ſich hier in te buiten gaande / den menſchen hebben wijs gemaakt.

§. 11. Van den oorſprong des Duivels ſeit Tertullianus / in ſijn 2. boek tegen Maricion. Hy heeft de Engelen geeſten gemaakt. Derhalven dat hy (de Duivel) van God gemaakt is, dat is een Engel, 't ſelve komt het toe die hem gemaakt heeft; Maar in ſo verre als hy van God niet gemaakt is, te weten, de Duivel, dat is, een verklikker; daaruit volgt, dat hy hem ſelf gemaakt heeft, God verlatende; ende dat, bedrogen zijnde. Duiſtere taal! Origines wederom niet beter / want die ſchrijft ons over Johannes in 't eerſte deel / als oft hy een raadſel vertelde / van den Draak; als een van d'eerſten zijnde welke God in den lichame, en al voor den menſche geſchapen hebbe: waar toe hy den

voor-

woorden van God tot Job gesproken / cap. 40: 14. enen wonderlijken draak geeft. Want hy neemtet (gelijkmen ook noch heden in den grieksschen Bybel leest) als ofter stonde: dit is of dese draak / daar in 't hebreewsch *behemos* staat / 't welk een groot beest te seggen is) 't begin van Gods formeersel, gemaakt om van sijne Engelen bespot te worden.

§. 12. Van der selver kennisse doet Tertullianus ene ronde belijdenis / wanneer hy sich in 't 5. boek tegen Marcion aldus verklaart. De knechts mogen de raadslagen der heeren niet weten: veel weiniger die afvallige Engelen, en 't hoofd huns afvals, de Duivel. Waar uit ik soude willen beweeren, dat sy, hunder misdaad halven, so veel meer van alle bewustheid ontrent de schikkingen des Scheppers vervreemd zijn moeten. Doch dit gaat so verre als die godlike geheimenissen betreft: maar als het tot de menschen komt / so hoortmen de leeraars van dien tijd den Dæmones enig vermogen op 's menschen Ziel en Lichaam geven. Het een en 't ander stelt Cyprianus / van de Afgodery schrijvende. Dese geesten, seit hy / bedriegen ons: beroeren ons leven, ontrusten onsen slaap: en de lichamen bekruipende, verschrikken onse binnenste gedachten, verrukken de leden, krenken de gesondheid, veroorsaken de siekten, enz. So ook Tertullianus in 't boek van de Lijdsaamheid. Die hardnekkige vyand rust nooit van boosheid; maar woed dan meest, wanneer hy verneemt, dat de mensche volkomelik verlost is. In sijn Verantwoordschrift cap. 20. doet hy nader verklaringe / hoe hy meint dat het toegaat / wanneer de Dæmons den menschen aan ziel of Lichaam schade doen. Hem dunkt / dat de fynigheid en dunnigheid hums geestelijken wesens te kragtiger zy / om onsigtbaarliker en ongevoeliger wijse te werken: waar door hy te kennen geeft / dat hy 't geestelijk wesen even eens als een der fijnste en dunste lichamen begrijpt. Daarom is dat hy ook sijne reden met dese gelijkenis verklaart. So ergens een verborgen vlammetje het ooft of 't koorn in sijn bloeisel verstikt, in sijne botte verslenst, of in 't spenen bederft; of gelyk een pestige lucht sich verborgener wyse verspreid: also kan ook d'aanblasinge der Duivelen de verdorventheden des menscheliken verstands, door heimlike besmettinge vervoeren.

§. 13. De Zielen der menschen meint Origenes dat al in wesen zijn / eer se in de Lichamen komen. Sulx geeft hy over Matt. 20: 1/ 16. en in 't 16. stuk over Johannes te verstaan; na dat hy 't in 't 5. voor 't gemeen gevoelen der Kristenen van zynen tijd had opgegeven. 't Wesen der Ziele wil hy / so de Schrift hem voortkomt / van den Geest des menschen onderscheiden ende desen wederom van den H. Geest. Daar af seit hy dan / dat de Ziel tot deugd en ondeugd beide, maar de Geest des menschen tot het quaad sich niet begeven kan. Over 't affscheid van de Ziel in 't sterven is hy in 't 19. van gedachten / dat deselve uit haar lichaam word geligt door enigen die daar toe verordend zijn: en die dit doen / acht hy edelder te zijn dan de Zielen diese halen. Daar toe weet hy 's Heilands woorden Luc. 12: 20. en Joh. 10: 18. met enen geestigen swenk te buigen.

§. 14. Van den staat der Zielen na dit leven tot den dag der Opstandinge toe / is de meininge van Tertullianus; dat se in seliere plaatse zijn / die door

Abrahams ſchoot bekend word / ende tuſſchen Hell en Hemel is: alſo hy in 't 4. boek tegen Marcion daar van ſchrijft / *eſſe aliquam localem determinationem*, datter ſekere bepalinge van plaats is, die Abrahams ſchoot genaamd word. Vraagt gy / waar die plaats is / en voor hoe lange tot der Zielen verblijf beſtemd? Op 't eerſte ſal hy ſeggen; *Sinum dico Abrahæ rebionem, etſi non cæleſtem, ſuperiorem inferis.* Ik noem Abrahams ſchoot ene contreije, die wel niet in den Hemel, ende nochtans hoger dan der onderaardſchen is. Op 't ander: *refrigerium præbiturum animabus juſtorum, donec conſummatio rerum reſurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat.* De t'ſamenſtellinge der latijnſche woorden is op 't einde wat duiſter: doch niet daar 't meeſt op aan komt; de ſin ſal weſen / dat de plaatſe den Zielen der regtveerdigen tot verkoelinge dienen ſal, ter tyd toe dat de volle beloninge met de vervullinge van alles in d'opſtandinge te volgen ſtaat.

§. 15. Dat hy daar eſſen *Inferos* de Onderaardſchen noemde / was om dat hy de plaatſe der verdoemden waarlik onder d'aarde / of van binnen in een groot ruim hol geſtelt; en de ſtraffe des lichamelikken vuurs geloofd heeft. Want op 't einde ſijns boex van de boete noemt hy de Hell *theſaurum ignis æterni*, den ſchatt, of liever de ſchatkamer des eewigen vuurs, waar van de rookgaten by de aardbevinge ſo verbaarlike vlammen uitſchieten. Terſtond daar na noemt hy deſe vuurkolken *magni alicujus & inæſtimabilis foci ſcintillas miſſilia & exercitoria jacula.* De vonken en ſprankelen eens onſchatbare groten heerds. Cyprianus tegen Demetrianus in 't einde des briefs van deſe ſaak handelende / ſpreekt ſo duiſterlik / datmen twijfelen mag / of hy de Ziele ook Lichamelike ſtraffe dreigt. Want dus hangt het een aan 't ander: De Helle ſal de genen die daar toe verweſen zyn gedurig branden: ende ene verſlindende ſtraff der heetſte vlammen ſal geen einde noch ruſt aan de pyniginge laten. De Zielen worden met hunne lichamen tot oneindige quellingen en pynen bewaard. Waar mede hy ſchijnt te willen ſeggen / dat de ziel en 't Lichaam eenerlei deel hebben ſullen: of hy moſt ons nader verklaard hebben / wat de ziel beſonderlik ſal te lyden hebben.

§. 16. In de vierde Eewe laat ons voor af Athanaſius horen. D'Engelen meint hy mede dat niet alle even weerdig zijn: waaraf hy / na ſijn verſtand / op d'21. vraage aan Antiochus ſijne beſcheidelike verklaringe geeft. Van d'Ordeningen der Engelen iets geſeid hebbende / ſo vervolgt hy dus. Dewyle deſe Ordeningen ook Heirſcharen genoemd worden: ſo moetmen daar onder verſtaan, de ordeningen der Leeringe; der Beſcherminge, der Voorſorge, der Bedieninge, der Behulpſaamheid; mitsgaders de ordeninge om de Zielen te ontfangen, en eene om deſelve by te blijven. Gelijk ons de verſcheidenheid der ordeninge in de bovenſte magten kennelik is, ſo moeten wy ook weten, welke derſelver ſtaat en kenniſſe zy. Te weten, Tronen, Cherubim en Serafim leeren onmiddelik van God ſelf; als hem de naaſte, en boven alle d'andere verheven zynde. Deſe nu onderwyſen de lage ordeningen; en ſo vervolgens, die hoger zyn leeren de leegſten. D'onderſten van allen zyn d'Engelen, (in 't beſonder alſo genaamd) en die onderwyſen de menſchen. Deſe man brengtet Filo / en den anderen Joden / volgens 't gene boven 12. §. 4/ 5/ 8/ 9/ 10. verhaald is / al

vry

wyp na. Ende nochtans is dit die wooztreffelike Athanasius / wiens Geloofs bekentenisse / by onse kerken so hogelik geacht / ende als een woorschrift van regtsinnigheid in den 9. artijkel der Nederlandsche Belijdenis aangetekend is. Ondertusschen dat hy nu van God af / door alle dese Engelrijen / tot den Mensche toe gedaald is: so wil ons Basilius verder seggen / hoemen Gods heilige Engelen in die verscheidene ordeningen en bedieningen aanmerken sal. Alle d'Engelen (seit hy in 't 3. boek tegen Eunomius voor aan) hebben wel eenen naam, ende zyn alle van eenerleye nature; doch sommige van hen staan over geheele volkeren; andere sien op elken gelovigen toe. Nu, so veel als een geheel volk eenen man te boven gaat: so veel meer moet de weerdigheid eens Engels zyn, die de voogdij over een volk heeft, dan dergenen dien maar een mensch aan bevolen is.

§. 17. Augustinus echter / die wel 50. jaren later schreef / toont sich hier so bypmoedig niet: want hy in sijn handboexken cap. 58. sich op dese wijse verklaart. Wy souden niet konnen seggen, hoe't met dat aldergelukzaligste en hoogste geselschap gesteld zy: wat onderscheid van personen. enz. en der betekenisse deser vier woorden, waar mede schynt dat d'Apostel de geheele hemelsche maatschappy begrepen heeft, seggende; het zy Tronen, het zy Heerschappyen, het zy Overheden, het zy Magten. Konnen sy hun seggen slechts bewysen: voor my, ik wil geerne bekennen, dat ik die dingen niet en wete. Hieronymus sijn tydgenoot (want beide hebbense tusschen die vierde en vijf de eewe geleef d) toont sich hier in so beschroomd niet eens: maar wil 't gene die twee seggen / en de derde twyfelt / ook noch bewijsen. Want vele schriften leeren ons, (seit hy over Jes. 66.) dat ieder van ons zyne Engelen heeft: als onder anderen dit; Siet dat gy geenen van dese kleinsten versmaad; want hunne Engelen enz. (Matt. 18: 10.) die van besondere personen: insgelijx noemt hy op Ezech. 47. pag. mihi. 476. tom. V. *Angelos præsides Judæorum*, d'Engelen die over't Joodsche volk gesteld zijn. En op Dan. 7. 2. de vier winden des Hemels, seit hy / houd ik voor d'Engelsche Magten, welken de voornaamste koningrijken toebetrouwd zijn; volgens 't gene in Deuter. staat. (cap. 32: 8.) Want de woorden / God heeft de landpalen der volken gesteld, na 't getal der kinderen van Israël; vertaalt hy in 't laatste / na 't getal van Gods Engelen; om dien sin toch goed te maken.

§. 18. Augustinus wederom / die sich daar terstond ontrent het onderscheid der Engelen so bescheiden toonde / is het mogelik vervolgens al te veel: mitsdien hy in eenen aassem daar aan voegt van de Sterren. Hier in ben ik ook noch niet versekerd, of de Sonne, Maan en alle Sterren mede tot deselfde maatschappy behoren: hoewel by sommigen voor lichtende Lichamen gehouden, die sonder kennis of gevoelen zijn. 't Schijnt dat hy dit laatste niet geerne toestemmen sonde: maar liefst de gesternten mede voor een slag van Engelen / of immers van levendige en verstandige schepselen erkennen: behoudelik dat hy niet verseekeren derf / dat se onder die vier ordeningen / die hy daar uit Paulus noemt / mede behoren geteld te zijn. Volgens dien so stetmen / dat hem d'Intelligentien van Aristoteles noch in 't hoofd gelegen hebben.

§. 19. Van

§. 19. Van het amt der Engelen ſpreekt Hieronymus wederom volmondig uit / over Dan. 7. *Angelorum duplex officium eſt: aliorum qui juſſis præmia tribuunt: aliorum qui ſingulis præſunt cruciatibus.* Het amt der Engelen is twederley: ſommige zijn om den rechveerdigen den prijs te vergelden; anderen, om over elke ſtraffinge te ſtaan. Het blijkt uit den draad ſijner rede / en uit de ſchrift die hy voor heeft / dat hy 't beide van de goede Engelen verſtaat: volgens dien / dat niemant goed noch quaad / buiten dienſt van Gods Engelen over komt.

§. 20. Lactantius ſal ons te kennen geven / wat gedachten datmen dies tijds van den Duivel hadde. Hy beſchrijfter ons in 't 11. boek ſijner Onderwijſingen de geheele gelegentheid af: weerdig / ſo als hy 't daar in 't brede verklaart / dat ik den korten inhoud hier verhale. God bragt eerſt, ſeit hy / §. 8. enen Geeſt voort die hem gelijk, en met de deugden van God ſijnen vader begaafd was. ('t Schijnt dat hy dus van Chriſtus ſpreekt.) Daar na maakt hy den anderen, (*alterum* ſeit hy / ende niet *alium* enen anderen) die den aart der godlikl afkomſte niet behiel. Dat was / meint hy / uit nydigheid / tegen dien eerſten Geeſt / die Gode ſijnen vader lief en gehoorſaam bleef. Daar af heeft hy den naam van Διάβολος. *Criminator*, dat is / Aanklager of Laſteraar gekregen. Sonder te dier plaatſe meer daar van te ſpreken / ſo ſeit hy daarom §. 14. dat God den Duivel de magt over de Aarde / en dat *ab initio*, van 't begin af, gegeven heeft: en willende voorſien / dat hy de menſchen niet en miſleide / ſo ſond hy Engelen om hen te beſchermen; met waarſchouwinginge / om ſich met derſelver ommegang niet te beſmetten. Maar de Duivel heeft hen ſo verre verleid / datſe ſich met de vrouwen verliepen; en daar over uit den Hemel ter Aarde verſtoten wierden. Al wederom dat oude ſeggen: warender aleer geen ſchone vrouwen geweeſt / daar ſouden geen Duivelen zijn.

§. 21. Een ding ſtaat ons hier nu tuſſchen beiden aan te merken / dat ik allereerſt by Athanaſius vinde / 't gene men in ſijn 1. en 2. boek tegen d'Arianen leeſt / daar hem anderen t'ſedert in gevolgd zijn: hoe hy den val des Duivels uit Jeſa. 14: 12. meint te halen. Hoe zijt gy uit den Hemel gevallen, o Morgenſterre. Deſe woorden / ſchoon den koning van Babel kennelik toegeſproken / voor ſo verre hy uiterlik ſo verheven ſcheen / hebben ſy op den Duivel gepaſt. En gemerkt dat de Morgenſterre in 't grieksch φώσφορος. in 't latijn *Luciſor*, dat is / lichtbrengen of keersdrager heet; gelijkmen daar ook in den griekschen en latynſchen Bybel leeſt: ſo ſietmen waar 't van daan komt / datmen noch op heden den naam Lucifer aan den opperſten Duivel geeft. Wiſten degenen / die der latynſche taal onkundig zijn / dat dit de naam der Morgenſterre is; ſy ſouden dien niet aan Belial / maar aan Chriſtus geven / die hem ſelf de blinkende Morgenſterre noemt: Openb. 22: 16. Waar op Petrus mede ſag / wanneer hy ſchreef / dat de Morgenſter in onſe herten opgaan moeſt. 2 Pet. 1: 19. Want in enen anderen ſin ſal ons de Heere Jeſus de Morgenſterre geven. Openb. 2: 21. So dat Lucifer geen ſins een opperduivelſche; maar d'allerkriſtelikſte naam is diemen in den Bybel leeſt.

§. 22. Doch wederkerende tot Lactantius; mitsdien dat de gedrogten / uit

uit deſe ſo ſchandelijke vermenginge voortgeteeld / half Engel; of liever half Dæmon half Menſche zijn / na ſijn ſeggen: ſo brengt hy daar uit in / datter *duo genera Dæmonum*, twederley ſlag van Geeſten zijn; *unum cæleſte*, *alterum terrenum*, 't een hemelſch en't ander aardſch. Voor den Hemel ſchijnt dat hy de Lucht alhier verſtaat. Maar na het woord *terrenum* aardſch volgt onmiddelijk: *Hi ſunt immundi ſpiritus*, *malorum*, *quæ geruntur*, *auctores*; *quorum idem Diabolus eſt princeps*; Dit zijn d'onreine geeſten, oorſaken van 't quaad, datter omgaat, waar van de ſelfden Duivel 't hoofd is. Met eene geeſt hy klaarlijk te verſtaan / dat hy deſe geeſten voor die Daimones houd / welken de Heidenen voor Goden hielden: ſo als hier voor 2. §. 9------13. is aangewesen. Ende bevestigt ſulx noch nader mijn voorgaande ſeggen / 5. §. 4/ 5. dat de Heidenen nooit enigen Duivel aanbaden / dan voor ſo veel alſſe die voor Goden hielden.

§. 23. Deſelfde Lactantius wil ons mede ſeggen / dat de Dæmones wel geeſten, maar echter *ſpiritus tenues* van ſeer fijne ſtoffe; & *incomprehenſibiles* niet vatbaar zijn: 't welke deſelfde taal is / die wy hier voren Tertullianus en Origenes hoorden ſpreken. Wat vermogen dat hy hun verſtand toeſchrijft; geeft hy klaar genoeg te kennen / wanneer hy ſeit: datſe wel veel toekomende dingen weten, maar niet alle; alſo 't hen niet beuren mag Gods raad grondig te weten: zijnde 't ſelfde dat Tertullianus ſlus met reden ook bevestigt heeft. Echter meint hy / §. 16. dat de Sterrengiſſerije / Geweidkijkery / en Vogelſchouwinge / boven. 3. §. 4/ 5/ 7. gedacht / altemaal ingevingen der Dæmons zijn: ſo dat hy die Geeſten altoos bequaam acht / om den menſchen ſulx te leeren.

§. 24. Hieronymus / ſo veel als ik beſpeuren kan / onderſcheid de Geeſten wel ten aanſien hunner plaatſen op die wijſe niet: maar meint nochtans *ex Pauli dictis* (Epheſ 2: 2. en 6: 12.) *colligi*, *diabolos in aëre vagari ac dominari*, dat de Duivelen in de lucht ſwerven en heerſchen. En breder over Eſeſ. 6: 12. ſchrijvende / geeft hy ons dit voor 't gemeen gevoelen op. Dit is de meininge van alle leeraars, dat die Lucht, welke den Hemel en d'Aarde, als tuſſchen beiden zynde, van malkanderen ſcheid, en het ledige genaamd word, vol tegen ſtrydige kragten zy. Hierna ſtaat wederom te verhandelen, van wien dat de Overheden en Magten en Geweldhebbers deſer eewe enſ. hunne magt ontfangen hebben. Over welk laatſte ſijn gevoelen verklarende / ſo dunkt hem / dat het van God ſelf moet zijn: min of meer gelijker wijſe alsmen de mitsdaders te werk ſtelt; den eenen dit / en den anderen dat opleggende / om hen 't leven ſuur te maken. Hy will ook dat die onreine geeſten / ſo wel als de heilige Engelen / in ſekere ordeningen onderſcheiden zijn; ſo als hy over Hab. 3. is ſchrijvende. Gelyk Chriſtus 't hoofd is der gemeinte ende eens iegelijken mans; ſo is Beelzebub 't hoofd aller Daimones, die in deſe weereld ſulken moedwil plegen; ſo datſe onder hen, elke rott of bende hun beſonder hoofd en overſten hebben.

§. 25. Nu moet ons Lactantius noch ſeggen / wat hy meint datſe den menſchen doen. In 't gemein is ſijn gevoelen / §. 14. dat deſe beſmette en verdorvene geeſten door de ganſche weereld ſweven, ende trooſt ſoeken tegen hun

verderf, in 't verderven van de menſchen. **En terſtond verklaart hy in 't beſonder / hoeſe quaad aan Ziel en Lichaam doen.** De Ziel: in dier voegen datſe alles met liſten en lagen, met bedrog en dolinge beſetten, den menſchen in 't beſonder achter aan hangen; en van deur tot deur in de huiſen kruipen. **En wat de Lichamen betreft: dewyle deſe geeſten ſelve / na ſijn gevoelen / eensdeels Lichamelik / en anderdeels evenwel ſeer fijn, ende daar dooꝛ niet vatbaar zijn: ſo** bekruipenſe **ongemerkt** de Lichamen der menſchen; en op derſelver ingewanden bedektelik werkende; kreuken de geſondheid, verwekken ſiekten, verſchrikken 't gemoed met dromen, ſlaan 't verſtand met dulligheid; en dwingen met ſo veel quellens de menſchen, datſe tot hen om hulpe komen lopen. **'t Schijnt evenwel / dat hy dit alles maar van de Heidenen verſtaat / daar de Duivel ſulken magt op heeft: want daar heeft hy mede te doen / en die zijn 't eigentlik die de** Dæmones **om hulpe aan lope / hen vooꝛ goden houdende. Maar in 't Kriſtendom ſtonden hen de vaders lang ſo veel geſags niet toe.**

§. 26. **Van d'afgeſcheidene Ziele magmen 't gevoelen deſer Eewe uit Athanaſius vernemen. Onder ſijne Vragen / ſlugs gemeld / is dit de 32.** Of de Zielen na hun verſcheiden ook gedachteniſſe van ons hebben, gelyk de H. Engelen doen? **Daarop antwooꝛd hy:** Ja: ſo veel als de Ziel der Heiligen betreft: maar die van de ſondaars niet. Want de geduriglte ſtraffe gevoelende, hebben ſo veel met hen ſelf te doen, datſe op anderen weinig denken. **De 33. vraage.** Wat is daar 't werk der verhuiſde Zielen? **Antw.** De Ziele van 't Lichaam geſcheiden is niet bequaam om iets, het zy goed of quaad, te werken. De Zielen der heiligen **nochtans / (ſeit hy een weinig verder)** van den H. Geeſt verwekt, loven en pryſen God, met de H. Engelen in den lande der levendigen. **Op de 35. vr. vaſt ſtellende,, dat de Zielen nooit na den dood wederkeeren / om van den ſtaat der** „ **doden verhaal te doen: ſo geeft hy in 't antwooꝛd dit vooꝛ reden; dat ſulx** „ **ooꝛſake van veelerley bedrog kon zijn / wanneer ſich de boſe geeſten veinſen** „ **mogten / Zielen der verſtoꝛvenen te weſen / die den lebenden 't een of 't an-** „ **der quamen openbaren. Hier op bid ik nu den Leſer / goede acht te geven / of 't ons hierna te pas mogt komen.**

§. 27. **Auguſtinus geeft in deſen meerder bod. Want is 't dat hy dooꝛgaans het Vagevuur uitdruklik verwerpt en weerleit; ſulx uit verſcheidene ſijner ſchriften blijkt / die by enen mijnder waarde vooꝛſaten / D. Andꝛ. Lansman in ſijnen Hoomſchen Afval aangeteikend zijn: nochtans laat hy ſich in 't 69. cap. van zijn Handboek in deſer voegen hoꝛen.** 't Is niet ongeloofliik, dat ook iet diergelyk na dit leven geſchied: ende magmen wel vragen of 't ſo zy. En hoe 't blyken mag of niet, dat enige gelovigen door ſekere vuur van ſuiveringe, (na datſe de vergankelike goederen meer of min bemind hebben) ſo veel later of vroeger tot de ſaligheid komen; uitgenomen nochtans de ſodanigen van welken geſeid is, datſe Gods Koningrijke niet beſitten ſullen; ten zy dat hen de ſonden, op behoorlike boete, vergeven werden.

§. 28. **Wy gaan over in de vijf de eewe / daar wy Theodoretus ontmoet / die 't gevoelen der leeraars in ſijnen tijd / ſo van de quade als van de goede Engelen / genoegſaam t'onſen behoeve verklaart. Van d'Engelen / be-**

ſon-

ſonderlik alſo genoemd/ geeft hy ons ſijne meininge dzieſms te verſtaan: aangaande hunnen aart / hun verſtand / en bewind. Over 't eerſte is hy van gevoelen / datſe / hoewel onlichamelik / nochtans dooz ſekere bepalinge van plaats omſchzeven zijn; gelijk hy ſulx op de 3 bzage over Geneſis beweeren wil. Ende dat uit die reden: dewijle ſijn verſtand over het twede is / dat ieder Engel ſijn beſonder bewind heeft / en de ſozge eens iegeliken volx of perſoons enen beſonderen Engel aanbevolen is. In ſijn 10. Vertoog over Daniël onderſcheid hy dit nog ſo veel nader/dat hy gemeenen Engelen elk ſijnen menſche in 't beſonder; maar aan iegeliken Opperengel een geheel volk te bewaren geeft. Over het derde dzukt hy ſijn gevoelen kozteliik met deſe woozden uit. Niemant verwondere ſich over 't gene ik van d'onkunde der hemelſche geeſten ſchryve. Want ſy en weten het toekomende, noch ook alle dingen niet; alſo ſulx alleen tot de godlike nature behoort. Maar d'Engelen en Eerſtengelen, met d'andere hemelgeeſten weten ſo veel alſſe leeren: daarom ook de heilige Apoſtel, van hen ſprekende, ſeit, dat den Overheden en Magten in den hemel enſ. Eſeſ. 3: 10. dit ſchzijft hy over den 24. Pſalm.

§. 29. So ſpzeekt hy gevolgelik van de Dæmones ook; welken hy geen ware vooꝛſeggingen magtig kent: ſeggende over Ezech. §. 8. dat de Dæmones geen ding voor af weten, maar ſlechs daar na ſlaan; ende nochtans voor ſeggen. In ſijn 10. boek van d'Orakelen bekent hy echter / dat de Geeſten wel waarlik iet vooꝛſeid hebben; maar uit de Stezren. Want ſeit hy / al wat de Goden (by de Heidenen ſo genoemd) ſpreken, indien 't is datſe ſo ſpreken, als die ſelf weten 't gene by de Noodſchikkinge gebeuren moet: dat moeten ſy eigentlik uit den loop der Sterren betekenen; en dat hebben vaſt alle die goden ſo gemeld, die iets voortbragten dat geen leugen was. Men ſiet dat hy dooꝛgaans dooꝛ Dæmones de boſe geeſten verſtaat / die ſich vooꝛ Goden eeren lieten: en om die eere te handhaven / ſich met bedzieglijke orakelen behielpen. Sulx is insgelijx 't gemeen gevoelen van den ouden tijd geweeſt / ende houd (gelijk wy nog hier na beſpeuren ſullen) tot op heden ſtand.

§. 30. So was 't mede met den oozſpzong van dat boosgedzogt gelegen. De gemeinſchap der Engelen met de vzouwen hadde (ſomen noch al geloofde) het geſlagte der Dæmones in de weereld gebzagt. Severus Sulpicius heeft ſulx niet als een beſonder gevoelen / 't zy van hem ſelf / of van anderen; maar als ene ware geſchiedeniſſe verhaald. Want hy en ſchzoomt niet / uit den joodſchen ſchzijver Joſefus / als ofter die by geweeſt hadde / in 't begin ſijner hiſtorien dus te ſchzijven. In welken tijd (wanneer Noach in de weereld was) het menſchelik geſlagte grotelix vermeerderende; ſo hebben d'Engelen, die den Hemel tot hunne woonplaats hadden, door maagdelike ſchoonheid bevangen, ſich tot ongeoorlofde luſten begeven: ende van hunnen aart en oorſprong verbaſterd, de bovenſte delen verlatende, welker inwoonders ſy waren, ſich met ſterflike huweliken vermengd. Deſe allenx ſchadelike ſeden ſaayende, hebben 't menſchelijk geſlagte bedorven, uit welker vleeſchelijke paringe men ſeit dat reuſen voortgekomen zijn; mitsdien dat de vermenginge der verſcheidene naturen wanſchepſels geteeld heeft.

§. 31. Wat den ſtaat der afgeſcheidene Zielen betreft / komt my ontrent deſen tijd niet beſonders voor / dat in de vorige eewen niet al gemeld is. Soo ook van d'Engelen noch van de boſe Geeſten niet / in al den tijd der ſeſde eewe / tot op den groten Gregorius toe / die ſijne beſondere gevoelens / beneffens de voorgaande / tot in de ſevende overbragt. Deſe / hoewel hy van Jan den vaſter / doe biſſchop tot Conſtantinopel / gelijk hy was tot Romen / ten hoogſten envel nam / dat hy ſich 't hoofd van alle biſſchoppen noemen wilde: word nochtans heden by 't roomſch kriſtendom ten hoogſten geroemd. En daar hebben ſy wel goede reden toe; gemerkt dat hy hen veel fabelwerk op voorraad verſonnen / en op woeker gelaten heeft. Want hy was met de verdichtſelen van Origenes / en anderen tot hier toe gemeld / noch op lang na niet vernoegd. Waſſer iet niet enige twijfeling / of hy voorſlag geſeid / daar maakten hy wel enen regel af: en waſſer te weinig / hy deeder noch wat by. Soo datmen t'ſedert ſijnen tijd net negen ordeningen der Engelen te noemen wiſt / van onder op alduſ te tellen: Engelen, Eerſtengelen, Kragten, Magten, Overheden, Heerſchappyen, Tronen, Cherubynen, Serafynen. *Hom.* 34. *in Euang.* Over deſe Ordeningen hebben t'ſedert noch de Schoolgeleerden hunne hoofden veel gebroken / 't geene ik echter niet wil doen.

§. 32. Om met de Zielen / na hun afſcheid / plaats te weten / merkt hoe men in dien tijd altemr nader aan het Dageluur quam; dat namaals in 't Pausdom voorts geheel ontdekt is / ſo dat het nu dagelijx by duiſenden bereiſd word. Boëtius / die noch wel 63. jaren voor Gregorius tijd tot Romen burgermeeſter was / hoor ik 'er in 't 4. b. *proſâ* 4. dus af mompelen. Hy vraagt eerſt. Blyfter na uw gevoelen geene ſtraffe voor de Ziel, als die door den dood van 't Lichaam geſcheiden is? daar op antwoord hy dan: Ja trouwens; niet weinig: waar door ik houden, dat ſommigen ten ſcherpſten geſtraft; anderen genadelik geſuiverd worden. Maar Gregorius ſelfs / eerſt ſoldaat en daarna Paus / vere van iets pauſelijk in deſen te beſluiten / blaaſt / ſo ongeſtadig als de wind / heet en koud uit eenen mond. Den ſondaar waarſchouwende ſeit hy eerſt over 't 7. cap. van Job / dat geen menſchen oog, dat is, geen genade des Verloſſers, de Ziel van 't vleeſch ontkleed zijnde meer aanſchout. Want hy na den dood niet en verloſt, die hy voor den dood door genade tot geen vergiffeniſſe herſtelt. Verder. Wanneer een heilig of een boſe geeſt, de Ziel, uit den kerker des Lichaams ſcheidende, ten tijde des doods ontvangen heeft; ſal hy deſelve voor eewig, ſonder enige veranderinge, behouden; ſo datſe eens verheven zijnde, niet in de ſtraffe vervallen; noch in d'eewige ſtraffe verſonken wederom tot verloſſinge ryſen ſal. cap. 10. Noch meer. Die eens om ſijner ſonden wille ter ſtraffe betrokken, en ter plaatſe der ſtraffinge geleverd is; die en heeft geene barmhertigheid meer te hopen, om vergiffenis op 't niew te verwerven. Maar hy blijft nochtans niet by ſijn ſtuk / dewijl hy elders deſe tale voert. *Sed tamen de quibusdam levibus culpis eſſe purgatorius ignis credendus eſt*, Nietemin is te geloven, datter een vuur van ſuiveringe voor enige kleine ſonden is *lib. IV. Dialog. c.* 39. Over de Boetſalmen ſchrijvende / ſpreekt hy noch wat ruimer. *Poſt mortem carnis alii æternis depu-*

deputantur ſuppliciis; alii ad vitam perignem tranſeunt purgationis. Na den dood des Lichaams worden ſommige ter eewige ſtraffe verweſen; anderen gaan door't Vagevuur ten leven.

XVI. HOOFDSTUK.

Het beſweeren van de Geeſten was by d'oude Kriſtenheid ten deele gelaakt, ten deele geloofd en gebruikt.

§. 1. NU volgt / dat wy hier vernemen / wat gebruik van Wichlary of Tovery in dien eerſten tyd der kriſten Kerke zy bekend geweeſt. Beide wierd by de genen die ſich *catholicos & orthodoxos*, dat is van d'algemeene en regtſinnige Kerk noemden / als onbetamelik verworpen: doch men dient te weten / op wat grond. Want het was niet ſo ſeer / om datſe die konſten en 't gebruik daar af in waarheid onmogelik en in de daad bedriegelik docht. Want anders dedenſe genoegſaam blyken / datſe niet alleen enige kragt der beſweeringe erkenden; maar ook / datſe 't gebruik daar af niet altyd verwierpen; ſelf dat gene metter tyd by den Doop plegende / 't gene men noch heden *Exorciſmus* Beſweeringe noemt. In't Pausdom is dat over al in vollen ſwang / en by ſommige Proteſtanten noch niet afgeſchaft. Hoewel't noch geen tyd is / om daar af te handelen; men ſiet echter dat het ouder herkomſt is / ſo de ſchriften ſommiger leeraars klaar getuigen. Doch eerſt laat ons horen hoe de wetten in die eerſte kriſtenheid tegen dat volk donderden / die ſich met Beſweeringen bemoeiden.

§. 2. In't 9. boek der keiſerlike Regten / onder't 18. opſchrift / *de Maleficis & Mathematicis*, was't gebod van keiſer Conſtantijn. l. 5. Niemant vervordere ſig, enen Offerwichelaar of Wikker of Sterrengiſſer te vragen. Den Vogelwichelaars en Waarſeggers ſal men den mond ſnoeren. De Chaldeërs en Toveraars, en d'anderen diemen gemeenlik Kollen (*maleficos*) noemt, ſalmen om hunner veelvuldige misdaden wille niet toelaten iets te onderneemen. Men ſal alle nieuwsgierigheid der Godsvraginge (*Divinatio*) voor eewig ſwygen. So iemant onſen bevelen niet gehoorſaamt, ſal metten ſweerde geregt worden, datter de dood na volge. Gedaan tot Milanen den 25. van Lowmaand des jaars 337. Wederom by de keiſeren Valentyn / Theodoſius en Arcadius. So wie iemant bevonden ſal hebben met de ſonde van Toverij beſmet te ſijn; den zelven in hechtenis bekomen hebbende, ſal hy hem aanſtonds als enen vyand van des menſcheliken geſlagts in't openbaar voor de regters ſtellen. enſ. Romen den 17. van Oogſtmaand 389. De vordere inhoud deſer wetten / aldaar breder te leſen / is den regtsgeleerden genoeg bekend. Conſtantijn had al in 't begin ſyner regeeringe in 't jaar 312. de ſtraffe des vuurs geſteld op degenen die ſich ſulker misdaad ſchuldig maken ſouden / en den aanbrenger prys beloofd; als uit de 3. wet aldaar te leſen ſtaat.

§. 3. 't Was echter / als geſeid / om 't bedrog ſo ſeer niet dat die menſchen

pleegden: dewyle men hen te swaarder straffe weerdig oordeelde om de bose daden / waar mede men geloof de dat se waarlik aan vee of menschen schade deden; mits de hoofdstoffen selfs door hunne besweeringen te beroeren. Sulx blykt klaarlik uit de 6. Wett/ door Constantinus en Julianus 357. gemaakt. Veelen ontsien sich niet, de hoofdstoffen (*elementa*) door toverkonsten te beroeren, ende 't leven der onnosele menschen te krenken; de Geesten der doden tot sich te roepen (*Manibus accitis*) en sich stoutelik te beraden, om elk sijne vyanden door quade konsten te vernielen. Waar uit klaarlik is te sien / dat den Toveraren ofte Besweerders tweederhande vermogen toegerekend werd. 1. De hoofdstoffen te bewegen en te ontstellen/en 2. de Geesten te verwekken of te doen opkomen / en met hen te spreken. Het quaad derhalven dat die menschen deden / heeft na hun oordeel daar in bestaan / dat se gemeenschap met de geesten hadden / en den menschen door derselver kragt en boosheid allerhande leed aandeden. So dat men geensins twyfelen mag / of dit is in dien tyd het algemeen gevoelen in de Kristenheid geweest.

§. 4. Sulx geven de voornaemste leeraars van dien tyd misgelyx te kennen/ welker ik slegts weinige / doch genoeg ter proeve / hier benevens melden wil. Justinus Martyr heeft hier d'eerste plaats die in de tweede eeuw/ in sijn tweede Verantwoordschrift te kennen gaf / dat hy de kragt der heidensche Wichlarpen erkende: mitsdien dat hy daar pag. 65. na den nieuwen keulschen druk aldus van schrijft. Self de voorwikkingen uit de doden, en 't spiegelkyken van onbesmette jongelingen, en 't uitroepen van de zielen der doden, en degenen die by de *Magi* Droombedieders en Bysitters genoemd zijn, en 't gene verrigt word door degenen die daar in bedreven zijn; sulx alles moet u doen geloven, (dus spreekt hy tot de Heidenen) dat de zielen na den dood noch gevoelig zijn. Hier af en verschilt niet veel / 't gene hy in de T'samenspraak met Tryfon den Jode schrijft / pag. mihi 311. „ dat alle Dæmones door besweeringe in den naam „ van Jesus te verwinnen zijn: maar dat geen Jode sulx met den naam van „ enigen Koning / Profeet noch Patriarch / dan misschien noch wel door „ dien van Abrahams / en Isaax / en Jacobs God / verrigten sal. Anders dunkt hem evenwel / dat de Dæmons uit dat slag van waarseggers dat men Buikspreksters noemt / den besweerder waarlik antwoord geven: sulx uit de 81. vraage en 't antwoord dat hy daar op past / klaar genoeg te merken is.

§. 5. Verder gaande hebben wy nauwelix meer van node / dan der vaderen gevoelens van de kragt der Besweeringe / so wel der Heidenen als der Kristenen / te verneemen. Cyprianus komt my in de derde eeuw voor: die/ so veel den kristen dienst betreft / genoegsaam te verstaan geeft / dat het H. Doopsel kragtig is / om den bosen geest (welken hy dan ook geloven moet dat den dopeling van eersten aan beseten heeft) door seegening in Christus name te verjagen. Want hy schrijft in den 7. brief des 4. boex / dat gelyk Farao na langen tegenstand eindelik in 't water versmoord is; also de Duivel noch heden van de Besweerders, met menschen stemme, doch door Godes kragt, gegeesseld en gepynigd word. Want (seit hy een weinig verder) wanneer het tot

het

het heilsaam water en de heiligmakinge des Doopsels komt, so moetmen weten en vertrouwen, dat de Duivel daar verdrukt word, en de mensch aan God geheiligd door sijne barmhertigheid verlost. **En daar meent hy / gaatet mede / gelijkmen aan de schorpioenen en serpenten siet / datse tegen 't water niet en mogen: en dat desgelijx de helsche slange 't water des H. Doopsels niet verdragen kan.**

§. 6. **Deselfde kragt schijnt hy ook den name** JESUS **toe te schrijven / wanneer hy in sijn sermoen over den Doop van de** gewinsoekende besweerders, *questuariis exorcistis* **spreekt:** *obediunt Dæmones exorcistis*, de Dæmons gehoorsamen de Besweerders: seggende, Christus weten wy, en Paulus kennen wy; en in Christus naam, welken Paulus predikt, besworen zijnde, gaan wy heen. **Dit/ schijnt hem toe / isser so mede gelegen / gelijk de Doop goed was / het zy dat Paulus of dat Judas doopte: sonder dat hy aanmerkt / of die eigenbatige Besweerders so wel tot sulx te doen van God gelast waren / als men sekerlik weet dat Judas was.**

§. 7. In de vierde eewe sal ons Lactantius wederom wat seggen. **Van de Besweeringe eerst / om dat wy nu daar mede besig zijn. Hy meint dat daar by wat kragts in steekt. Want in 't 2. boek** §. 15. **schrijft hy / dat de Duivels** voor de regtveerdigen, dat is die God eeren, bevreesd zijn: also sy in sijnen name besworen, uit de Lichamen vertrekken. Door welker woorden als met swepen geslagen, sy niet alleen bekennen Dæmons te zijn: maar ook hunne namen melden, degenen die in de tempelen aangebeden worden. **Want hy meint dat de bose geest / hoe groten lengenaar hy anders is / op die besweeringe niet liegen kan; maar door godlike kragt geperst zijnde de waarheid spreekt.**

§. 8. **Dit niet alleen: maar hy staat ook toe / gelijk Cyprianus / dat de Magi of heidensche Tovenaars magtig zijn / de bose geesten te belesen. Want daar mede poogt hy Epicurus en sijn volk te overtuigen / datter Geesten in de weereld / en der menschen Zielen onsterflyk zijn: tot welken einde hy in 't 7. b.** §. 13. **met dese woorden spreekt.** Sekerlik Democritus, Epicurius en Dicæarchus souden van den ondergang der Zielen niet derren reden kavelen, daar een Magus by stonde: die door sekere verssen de Zielen van d'onderaardschen wilt op te trekken en ten voorschijn te doen komen, en sich aan de menschen te vertonen en te spreken, en toekomstige dingen te voorseggen: offo sy sulx derden bestaan; sy souden door de sake self, en dadelik bewys verwonnen staan.

§. 9. **Hier mede kan ik evenwel niet over een brengen / 't gene ik by hem in 't 2. boek.** §. 14. **lese:** dat der Tovenaren (*Magorum*) konst en vermogen enkelik in de aanblasingen der geesten bestaat; van welken sy (**de geesten meent hy**) geroepen, de ogen der menschen door beguichelinge verdonkeren en afleiden; datse niet en sien het gene is ende meinen te sien het gene niet en is. **Ginder schijnt hy te geloven dat de Dæmons waarlik iet doen: en hier geeft hy te verstaan / dat het maar bedrog is. Niettemin komt hy hier in met hem selven over een / dat de Besweerders met de bose geesten onmegaan / en dat hunne besweeringen kragtig zijn / om hen te doen seggen en verrigten 't gene men van hen eischt: doch dat d'uitwerkinge der geheele beleeskonste aan de Geesten / en niet aan de Beleesers toe te schrijven is.**

§. 10. Zo

§. 10. So meinʒy / dat de boſe Geeſten / ſich in alle die konſten mengden / welke hier voor in 't 3. hoofdſtuk uit der ouden Heidenen ſeden verhaald zijn: ja dat het altemaal derſelver vonden zijn. Dit zijn daar af ſijne woorden *lib.* 2. *c.* 16. Derſelver vindingen zijn, (hy ſpreekt daar van de Dæmones) de Sterrenwikkerye, Offerſchouwinge, Vogelkakelinge, en de Godſpraken ſelf, ſomenſe noemt, en de Lykgiſſinge, en de Toverkunde (*Magia*) en wat quaads dat meer by de menſchen omgaat, het zy opentlik of bedekt. Welk altemaal in ſich ſelve valſch is: maar die ſelfde ſtichters van dat werk doen met hunne tegenwoordigheid, dat het voor waarachtig aangenomen word. Dus wetenſe der menſchen licht gelovigheit door ene gemaakte godlikheid te miſleiden, dewyle ſy met de waarheid te ſeggen geen voordeel ſien te doen. Ik ſoude noch mede iet uit de twee volgende eewen bybʒengen / maar nadien ik niet verander lijx daar in beſpeure / dat weerdig is verhaald te werden; ende alreeds misſchien te lang ben opgehouden / daar het tijd wordt om ter ſake ſelf te komen: ſo en wil ik mijnen leſer met geen overtollig werk verveelen.

XVII. HOOFDSTUK.

Alle die voorverhaalde leeringen en plegingen van Joden, Mahometanen, Kriſtenen, dientmen onderlingen wel te vergelyken, om derſelver onderſcheid of t' ſamenſtemminge te ſien.

§. 1. HEt XI. hoofdſtuk heeft gediend / om veelerhande Heidendom / in hun gevoelen en bedrijf ontrent de Geeſten / onderling te vergelijken. Daar uit heeftmen konnen ſien / op wat ware of valſche gronden 't een en 't ander / ſonder behulp van 't goddelik Woord / alleenlik door 't natuurlik licht: ſo veer als dat noch doorſchijnt of verdonkerd is / geveſtigd zy. Nu hebben wy 't ſedert deſer taal gehoord / die / hoewel byſter verſcheiden / de heilige Schrift / het zy ten deele of geheel / met een erkennen; en door dat behulp het licht der rede magtig waren / daar 't noch ſuiver is te verſterken / en daar 't bedorven is te verbeteren. Laat ons nu dan ſien / hoe veere dat geſchied mag zijn: eerſt bemerkende waarin ſy eenpariglik van de Heidenen verſcheiden zijn / daarna wat ſy van het Heidendom behouden hebben; en de eindelik / in wat ſtukken ſy noch van malkanderen verſchillen. Doch dit wederom met vorig onderſcheid / van Leeringen en Oefeningen / of ('t gene even veel is) van Gevoelens en Konſtplegingen / in acht te nemen.

§. 2. Daarmede / dat deſe drie / Joden / Kriſtenen / Mahometanen de veelheid der Goden / by den Heidenen geloofd en geëerd / ontkennen; ende maar eenen God aanbidden of ontſien: ſo vervalt by hen al wat d'anderen van de Bygoden / Ondergoden / Middelgoden / of gemeenſame Geeſten / als met den menſche geboren / en na den menſche levende / verſonnen hebben.

ben. Des valter ook geenerhande beſweeringe of betoveringe / om door deſelven iets te weten of te werken / uit dien hoof de meer te doen. By de Joden noch Mahometanen hebben wy sulx niet vernomen: want het gene van dien aart onder hen gevonden word / heeft (gelijk hierna getoond sal worden) een geheel ander beſcheid. En wat de Kristenen aangaat; wy sien datse sulk gebruik vast eenparig tegenspreken / en als bedrieglik en ongoddelik verwerpen. Maar in 't gene sy neffens d'anderen in gevoelen of bedrijf met den Heidenen gemein hebben / dat is of uit derselver Filoſofie geput / en in de H. Schriften overgestort / of by misduidinge uit de Schrift selve gehaald. Ik sal dit kortelik / aangaande de Geesten in 't gemein / en des menschen Zielen in 't beſonder tonen.

§. 3. Wat de Geesten in 't gemein betreft.

1. De lichamelikheid door een deel denselven toegeſchreven / word by de Joden. 12. §. 5/ 11------15. by den Mahometanen 14. §. 4/ 5. en by de Kristenen 15. §. 5/ 14/ 15/ 23/ 24/ 31. van ouds geloof d. Sulx is uit der heidenscher Filoſofen bewuste leeringen ontstaan; gelijk hier voor 2. §. 14/ 16/ en 11. §. 6. is aangewesen.

2. Den Sterren / gelijk Son en Maan mede; het sy rond uit gesproken / gelijk de Joden 12. §. 3/ 13. of bedektelik / gelijk de Mahometanen doen / 14. §. 3/ of met enige twijfeling / gelijk Origenes en Auguſtinus onder de Kristenen / 15. §. 11/ 19. enig leven of verstand / toe te schrijven: sulx riekt al mede na het Heidendom / en verschilt nauwelix iet van d'Intelligentien, waar af wy Aristoteles 2 §. 5. hoorden spreken; en d'achtinge der hedendaagsche Heidenen voor die hemelsche Lichten / is daar nevens uit 6. §. 2. en 11. §. 2. genoegsaam getoond.

§. 4. Aangaande nu des menschen Ziel / sal de vergelijkinge ook lichtelik te vinden zijn.

1. De Zielverhuisinge by den Heidenen so gemeen 2. §. 17. 7. §. 8/ 10. word mede by de Joden niet verworpen / of met Zielwentelinge verwisseld. 12. §. 19. en by sommige Mahometanen duidelik geleerd. 14. §. 12. By den Kristenen word die wel niet toegestaan; dan by Origenes nochtans iet gevonden / dat daar dicht aan grenst. 15. §. 13. Want ik kan niet sien / (in 't voorbygaan dit te seggen) hoe degenen die noch heden van gevoelen / zijn / dat der menschen Zielen / teffens in 't begin geschapen / ieder t'sijnder tijd den Lichamen worden ingestort; souden konnen magtig zijn / die Metempſychoſis grondig te weerleggen.

2. De Zielverschijninge (om so te spreken) word ook by alle die te licht geloof d. Van de Joden / vermits 't jarig sweven van de ziel ontrent het Lichaam daar se uit geſcheiden is. 12. §. 20. By de Mahometanen mag dat ook niet ongelooflik schijnen; die geloven dat de Ziel uit hoof d ſtoffen beſtaat / 14. §. 13. of sich na 't afscheid uit den lichame in de bomen sien of horen laat. §. 14. Onder de Kristenen sal Juſtinus opstaan; die self een van d'eersten is / en seggen dat ene afgeſcheidene Ziel nog in enigen anderen levenden menſche werken kan 15. §. 7.

§. 5. Dit so veel als uit de Filosofie gehaald / of met het Heidendom vermengeld is: 't gene nu volgt / heeft d'eerste aanleidinge uit de H. Schrift gehad; wel of qualik verstaan / dat staat ons namaals t'onderzoeken.

1. De schepping der Engelen uit vuur of lucht / of immers uit de fijnste hoofdstoffen / by de Joden duisterlik gemeld / 12. §. 5. en by Mahomet volmondig geleerd / 14. §. 4. is ook by Kristenen geloofd geweest / 15. §. 4/ 5/ 14. Dat scheen hen uit de Schrift so toe / welke seit / dat God sijne Engelen maakt geesten, sijne dienaars een vlammende Vuur. Psal. 104: 4. De vurige wagen en peerden, die Elias ten hemel voerden / 2 Kon. 2: 11. en Elisa beschermden cap. 6: 17 en de gelijkenisse van vier dieren by Ezechiël uit het midden des vuurs gesien / Ezech. 1: 4/ 5. en diergelijke niet wel van hen verstaan / konden daar toe voedsel geven.

2. De Morgensterren t'samen vrolik singende, wanneer God de Weereld schiep / Job. 38: 7. konden Filo des te kragtiger doen meinen / (gelijk 12. §. 4. by hem aangewesen is) dat de Sterren kennis hebben; so van d'anderen terstond mede getoond is.

§. 6. De vleeschelikheid der Geesten schynt mede uit de Schrift gehaald. Want,

1. Op geen andere Gods kinderen bedacht / die op de dochteren der menschen verliefden / (so Gen. 6: verhaald word) dan die van de Menschen onderscheiden zijn: so hadden se licht te meinen / (den regten aart des geestelik en wesens niet beseffende) dat het Engelen waren / die de Reusen aldaar genoemd eerst ter weereld bragten. En van die *Nefilim*, by ons Reusen vertaald / eigentlik afvalligen geseid / hadden se geen andere gedachten / als van Engelen die gevallen zijn / en om die reden so genaamd. Dit gevoelen hebben wy 12. §. 14. in de Joden / 14. §. 5. in de Mahometanen / en 15. §. 5/ 31. ook aan Kristenen bespeurd.

2. Hier uit wil nu lichtelik volgen / datter noch heden Incubi en Succubi. dat is / sodanige Duivelen zijn / die (gelijk 12. §. 16. na 't Joodsch gevoelen geseid is) dan als Mans / dan als Vrouwen sich met den menschen vleeschelik vermengen: want men siet dat sulk gevoelen heden by de Kristenen self noch ruimt van plaatse vind / so als hier na noch verder blijken sal.

§. 7. Dus veel van der Engelen aart en val. Aangaande d'Ordeningen daar die in verdeeld zijn / en 't bewind van saken dat se ieder in de weereld hebben: de verscheidenheid der heidensche Goden en Geesten (waar van siet 11. §. 6.) ligt hen allen noch in 't hoofd / ende word door misverstand der Schrift noch meer versterkt.

1. De Joden 12. §. 4/ 7-11. uitdrukkelik en in 't breede; de Mahometanen 14. §. 8/ 9. verwerd en duisterlik; de Kristenen wederom volmondig uit/ 15. §. 16/ 17/ 18/ 25/ 32. spreken van verscheiden Ordeningen der Engelen; als of de Schrift ons die so leerde / door de namen ten overvloed aldaar verhaald.

2. Gelyk de Heidenen de Lucht vol geesten maken; of deselven boven of beneden / of in 't midden van de weereld plaatsen: 2. §. 9. en 7. §. 2/ 5/ 18. alsoo

soo hebben 't ook de Joden met Filo verstaan / 12. §. 5/ 12. en de Kristenen niet min. 15. §. 25. Dit meinense dat de Schrift bevestigt / Efes. 2: 2. en 6: 12. en dat ook Jobs historie sulx bewyst.

3. Sy komen mede daar in over een / datse so wel Bewaar-engelen over volkeren en menschen / als de Heidenen Beschermgoden erkennen. 't Gevoelen der voornaamste Joden dien aangaande is eenigsins te merken uit het gene 12. §. 4/ 10. is by gebragt. Uitdrukkeliker is dat van der Mahometanen wege 14. §. 9. getoond. Dan de Kristenen hebben sich daar over 15. §. 6/ 17/ 18/ 29. allerduidelixt verklaard. Daar op hebbense de Schrifften / te dier plaaesen aangemeld / mede toegepast.

§. 8. So is 't ook met de leere van de Duivelen gelegen.

1. Van derselver vall en herkomst horen wy de Joden 12. §. 13--16. de Mahometanen 14. §. 5. en de Kristenen 15. §. 21/ 31. bykans eenerleye tale spreken. De Schrift Gen 3. en 6. en Jesa. 14: 12. word gemeenlik by de laatsten daar toe aangehaald: en by deselve met eigene uitgevondene gedagten aangaande den aart en scheppinge der Geesten / even eens als by de anderen met versierde vertellinge verrykt.

2. Van derselver boosheid / kragt en schadelikheid ontrent den menschе / is 't gevoelen der Joden uit het voorseide 12. §. 12--15 18. 20. als van ter sijden te sien: dat van de Mahometanen 14. §. 8. wel so duidelik uitgedrukt / en de meininge der oude Kristenen 15. §. 7. 12/ 22/ 26. breedspraakelik verklaard. Echter vind ik by deselven niets geseid / dat met der anderen gevoelen niet en kan bestaan.

§. 9. Van 't Vagevier / de bron van menigte der spokeryen en toverijen / valt noch mede iets te seggen.

1. Joden / Mahometanen / en die oude Kristenen; het zy datse klaar / of duister of met twyfelinge spreken; komen daar in echter over een / datter so iets is. Der Joden Pynigduivels hebben daar / ten tyde van de Gilgul of Zielenwenteling / hunne regte plaats 12. §. 20. De Mahometanen zyn der ook niet vreemd af: 14. §. 11. maar de Kristenen 15. §. 27/ 28/ 34. hebben 't sommige wat dieper uit der asschen opgehaald; schoon d'anderen / en die noch wel de meesten / sich in 't minste niet daar toe verstaan.

2. Die het echter enigsins geloven / zijn derhalven van 't verschijnen en verscheidene werkingen der afgescheidene Ziel ook niet vreemd: waarhenen men Ireneus en Justinus / by malkanderen gepaard / ons den weg siet wysen: 15. §. 7.

§. 10. Over 't stuk der Besweringen hoortmen Joden of Mahometanen sich niet wel so breed verklaren / als de Kristenen doen: echter komense in desen t'samen over een.

1. Dat deselve door middel van namen / woorden / teknen / op de Geesten werksaam zijn / en kragtig om hen tot spraak te brengen / uit te dryven / of te weeren. Het gebruik der Joden. 13. §. 6----11. en der Mahometanen / 14. §. 14. ---18. beneffens de breede verklaringe der Kristen Schrijvers op alsulken doen / 16. §. 5---10. geest genoegsaam te verstaan / dat de laatsten

even eens daar af gevoelen; schoonse 't echter niet en doen.

2. Van de eigentlike Magia, die geacht word door der boser geesten kragt en werkinge der menschen hier op aarde leed te doen / sal de Leser uit de stukken van my opgebragt geen sonderling bescheid bekomen: dan wel / dat sy toestaande / aan d'eene syde 't quaad dat de bose geesten doen / aan d'andere de gehoorsaamheid die sy den beswerders bewysen: seer gemakkelik te besluiten is / datse den Toveraars mede toeschryven sullen al het quaad / dat door behulp des Duivels doen.

§. 11. Als het dan al by malkanderen komt / so sietmen dat de Heidenen en Joden aan de Kristenen en Mahometanen hunne leeringen en gevoelens over handreikt hebben. In dier voegen bemerkt men / dat Joden en Kristenen / beide uit het Heidendom / waarmede sy omringd / of doormengd / en waaruit de laatsten ook gesproten zijn; en de Kristenen uit het Jodendom / van welken sy de H. Schrift met verscheidene hunder besondere uitleggingen en waaruit de laatsten ook gesproten zijn; en de Kristenen uit het Jodendom / van welken sy de H. Schrift met verscheidene hunder besondere uitleggingen ontfangen hadden: alsulke gedachten / als 't ware / ongevoeglik en ongemerkt aangetrokken hebben; daar sy 't sedert grof van swanger gingen. Wat de Mahometanen betreft: mitsdien dat hunne wette een mengsel van heidensche / joodsche / en kristelike leeringen is; meer der slechtsten dan der besten; ende also meer hunder dolingen dan waarheden bevatt: so en isset sulken wonder niet / dat sy omtrent saken van dien aart als wy behandelen / aldermeest met deselven t'samenstemmen. Vervolgens mogen wy vernemen / hoe die gedachten metter tijd neffens 't Pausdom opgewassen zyn: niet alleenlik uit desen; maar uit noch enen anderen grond / daar Mahomet self ook iets tot sijn gebow af heeft. So als ik dan het XI. Hoofdstuk met d'Epicureën sloot / so sal ik hier een besonder van de Manicheën stellen.

XVIII. HOOFDSTUK.

De leeringen aleer den Manicheën toegeschreven zijn ene mengelinge van die alle, en de bron der gemeenste gevoelens hedendaags.

§. 1. By aldien dit nu ons werk moest zijn / dat wy sekerlik weten mogten / welk der ketteren / by ouds also genoemd / waarachtig gevoelen geweest zy; gelijk sich sommigen des geerne bemoeyen: wy soude moeten verlegen staan. Want nadien hunne eigene boeken / so verroordeeld / so verloren of te soek gebragt; nu niet meer voor handen zijn: so en magmen degenen / die tegen hen wanneer se leefden in 't strijdperk zijn geweest / niet blindeling geloven. Hun geesteliken over voor de waarheid was altijd met wat vleeschelik vermengd: sulx sy den partijen wel iet opdichten kon-

konden / dat so boos niet en was / of qualik verstaan / of niet wel verklaard. Niet wel ware 't anders mogelik geweest / dat Augustijn al in sijnen tijd meer dan honderd ketterijen telde; om misschien Epifanius / die (gelijk hy in de voorrede en in 't 57. capittel de Hæresibus meld) hem met de tsestig was voorgegaan / voor al niet te verkleinen. Want Celsus / van d'alleroudste tijden af datter boeken bekend waren / noch maar honderd hoof dleeraars onder 't Heidendom wist aan te wijsen: welke ieder noch geen besondere sekte maakte; maar wel in hunder voorouderen schoenen traden. Wie sal nu denken / dat het Kristendom / 't welk Gods eigen woord ten regel heeft / in veel korter tijd noch meer verdeeld geweest sy / dan 't Heidendom was / dat op so ongewisse gronden rustet?

§. 2. Wat nu der Manicheërs leeringen betreft: na deselve soudemen Augustinus aldernaast moeten vragen / die der self mede besmet geweest is; ende in 't 46. Hoofdstuk van de ketterijen daar af schrijft. Ik sal hem echter niet bescheid daar in volgen / om redenen terstond gemeld. Daarenboven geeft hy my self ook noch quaad vermoeden: dewyle hy in sijne voorrede ad Quodvultdeum schrijft / dat hy in dit boexken van de ketterijen dat genetonen wil / *unde possit omnis hæresis, & que nota est & quæ ignota, vitari*; waardoor men alle kettery, so bekend als onbekend, schuwen mag. Want dat onbekend was moest niet veel te beduiden hebben: ende derf ik seggen / dat het geen ketterij is die niet bekend is; also 't gene dien naam heeft / het dan eerst word wanneer 't bekend word: Doch daar af en geeftet nu geen pas te spreken. Dan 't gene ter sake dient: deself de vader Augustijn / in 't self de boek van de Manicheën schrijvende / geeft hen wel iet na / *quamlibet negent ad se pertinere*, hoe seer sy ook lochenen dat het hen aangaat: gelijk hy self aldaar bekent. Nadien dat hy ook alles niet onderscheidentlik verhaalt / wat hun gevoelen sy / self in 't stuk dat wy behandelen: so wil ik Danaeus liever volgen / die uit het self de en noch meer schriften / so van Augustinus als van anderen / de voornaamste stukken uitgetrokken heeft; waar af ik hier alleenlik so veel melden wil als dit werk betreft.

§. 3. Aangaande God en de Geesten / so word hen nagegeven. 1. Dat „ sy twee eerste beginselen stelden / tegen malkanderen strijdig: 't een goed / „ en oorsprong van al wat goed is; het ander quaad / zynde stichter van het „ quaad / en de vorst der duisternisse: 't gene God / en dese de Duivel en Hy„ le, (dat is / de Stoffe) genaamd. Sommigen hunder onderscheiden den „ Duivel van den Vorst der duisternisse / en vertalen de woorden Joh. 8: 44. „ op 't einde niet gelijk wy / Vader derselve, t: w. der leugen; maar Vader „ desselven, t: w. des Duivels.

„ 2. Van den goeden God seggense dan / dat sijn wesen sinr gewijs door „ alle schepselen verspreid / en denselven inklevende is: 't welk sy met vele „ wonderlike uitbreidingen verklaren. Dit van God en den Duivel / so veel als beider wesen en bestaan betreft / de volgende stukken raken hun bedrijf.

§. 4. 3. 't Volk der duisternisse raakten aleet in strijd met het volk des

„ lichts: mits dat de goede God selfs de duisternis op't lyf viel / door sekere
„ sijne voornaamste Geesten / uit sijn eigen wesen voortgebragt; die echter
„ te kort schietende gevangen wierden. Doch dat Christus quam / om dit
„ weer goed te maken: zijnde / uit sekeren eersten mensche geboren / die den
„ strijd allereerst begonnen hadde.

„ 4. Dat echter Christus self de slange zy / die Adam en Eva verleid heeft.

„ 5. Dat deself de thans aan de Sterren verknocht / en besonder in den
„ luchtigen kloot der Sonne geplaast is: in welken sin sy sijnen Hemelvaart
„ verstaan.

§. 5. 6. De μετεμψύχωσις of Zielverwisselinge wierd by hen in dier voege
„ geloofd / dat de Zielen in sodanige lichamen overgaan / als sy in dit leven
„ meest bemind of beledigd hebben. Die muis of vliegen gedood heeft / sal
„ tot straffe in sulk eens lichaam varen moeten. Ook sal iemants staat na
„ dit leven strijdig zijn met den genen die hier geweest is: te weten / daar
„ arm die rijk hier was / en daar rijk die hier arm was.

„ 7. Self stellense / dat isder mensch twee Zielen heeft / welker eene al-
„ tijd tegen d'ander strijd. Dit zy hier genoeg. Met hunne voordere leerin-
gen hen by den selven Danæus toegeschreven tot 21. toe in alles en waar van
d'overige noch grover luiden / hebben wy te deser plaatse niet te doen.

§. 6. Ondertusschen of dit voorverhaalde ook so plomp van hem geleerd
of geloofd zy / als't hier wel word opgegeven; daar op wil ik mede also vast
niet staan. Niet te min mag ik't wel veilig stellen: gemerkt datter niets so
grof onder loopt / of daar word diergelijk noch op heden wel geloofd. Het
verbolg van dit werk sal ons dat wel haast doen sien: en 't gene meest daar
ontrent omgaat / heeft ten minsten veel gemeinschap met het eerste en derde
stuk. Het zy dat iemant als uit de Schrift; of / sonder daar op acht te slaan /
uit sijn eigen gevoelen van den Duivel en de Geesten spreekt: het komt daar
meest op uit: God en de Duivel / 't een rijk staat tegen't ander; en hoewel
men den Duivel stelt onder Gods bedwang; sijn rijk openbaart sich echter
meest. Men gelooft niet dat God heden meer mirakel doet: maar den Dui-
vel schrijft men wonderen toe / die alle Gods werken in de Schrift gemeld te
boven gaan. Men gelooft datter Engelen zijn; en uit de Schrift / datse
ontrent de gelovigen hun gedurig leger slaan: dat de Duivel wel omloopt /
om hen / (so hy ergens kan) leed te doen; maar dat sijne woonplaats in der
helle is. Ondertusschen hoortmen selden iemant spreken / dat hem een En-
gel ontmoet is; maar de Duivel spookt gedurig om ons heen. Schijnt 'er
iets voorspeld of voorseid; men denkt nooit dat het van een Engel / maar
wel van den Duivel is. D'een is beseten / d'ander betoverd; daar door spreekt
hy vremde talen: seit en doet hy vremde dingen / en meld het gene dat verbor-
gen was. Maar niemant heeft byna van enigen Engel so grote gedachten.
Heeft hy enigen goeden inval gekregen / hoe gering 't ook zy; dat acht hy van
den H. Geest te zijn: d'Engelen (schijnt wel) schat hy daar toe niet mans ge-
noeg / daar denkt hy niet eens aan. Maar de Duivel doorwroet sijne in-
nigste gedachten / stoort sijne heilsaamste voornemens / port hem gedurig lik-

ten

ten quade: en somen hem van misdaad overtuigt/ de verschoninge is terstond gereed / de Duivel heeftet gedaan.

§. 7. Nademaal dan noch Heidenen by ouds of hedendaags; noch Joden/ noch Mahometanen / noch d'eerste Kristenen in alles ooit van dat gevoelen zijn geweest; 't welk nochtans met dat van Manes / alsmen siet / so veel gemeenschap heeft: so en weet ik anders niet te denken / of die leere / in de derde eew eerst opgekomen / en terstont van alle kanten door getrouwe leeraars aangevochten; heeft sich verder dan in Asien verspreid / ende in Europa langer opgehouden dannen meint. En dat is geen wonder; somen 't regt bemerkt. Want de menschen dikmaals met de letterlike tegen-spraak te vreden zijn / om den naam te hebben / dat ene dolinge weerleid is: terwijle sy de sake self echter in hun herte voeden: en also wanner 't 'er op aan komt met de genen eens zijn welker bastaardleeringen sy schijnen/ ja selfs ook meinen met hert en monde te verfoepen.

XIX. HOOFDSTUK.

In 't Pausdom heeft men al 't voorseide op malkanderen gebragt, met niewe vonden vermeerdert en versterkt.

§. 1. NU word het tydig / dat wy onsen tyden naderkomen; en daarin eerst het Pausdom / daar na ons eigen self besien. Want wy hebben nu bespeurd / dat het gene heden te onderzoeken staat / so veel als de hoofdsake betreft / al van ouds / by Heidenen / Joden / Mahometanen; en self in 't eerste Kristendom / datmen ontrent voor suiver hield / is geloofd geweest. Daarnevens was het nu op 't laatst aan de Manicheen wel te merken / dat het later Kristendom een groot deel van de leeringen hen toegeschreven / ongevoelig aangenomen heeft. Maar dat was voor 't Pausdom niet genoeg: waar toe Gregorius de groot / terwijl hy 't Antichristendom by anderen te weeren scheen / den weg ten ruimsten gebaand heeft. Want hemselven groot gesag verkregen / en grote magt over 't westersch Kristendom bekomen hebbende: vond hy gemakkelik / verscheidene sijner eigene vindingen en nodelose instellingen / by de nakomelingschap in 't gebruik te brengen. Zedert wierd het ene gewoonte / en ten laatsten als een regt en pligt / alles te geloven wat tot Romen geleerd wierd / en te doen watmen van daar voor geboden aan de Kerken schreef. De H. Schrift noch de gesonde Reden hadmen sonderling niet meer van doen; na datmen in gewoonte was met het gesag des Roomschen bisschops in saken des Geloofs vergenoegd te zijn. Dit was reden genoeg: en wasser schrift van node; de eerste leeraars van de kristen Kerke gaven daar toe stofs genoeg: en vondmer langer geen been in / hoe vreemd het luiden mogte / wanneer men 't slegs in der selver eigen / of al ware 't ook toegedichte en basterdschriften vond. So als 't met andere stukken ging / die allenr in de leer of in den dienst veranderd / of ter Kerken ingeschoben

ben zijn; so is't ook met dese gegaan: en dat so lang / tot dat in 't begin der naast voorgaande eewe / de kerken hier in 't westen veel hervormd / en op den ouden voet verbeterd zijn.

§. 2. So vallen ons dan nu twe saken te overleggen: eerst / hoe verre dat men metter tijd in 't Pausdom wel gekomen is; en daar na / hoe veel dat het daar in / door 't suiveren van leer en dienst / by de genen die daar af geweken zijn / besnoeid is. Des wil ik in dit hoofdstuk seggen / watmen daar van 't gene wy verhandelen voorgaans gelooft; en in 't volgende / watmen doet. Hun Gelove dien aangaande / sal ik wederom / gelijk der anderen tot hier aan toe gemeld / uit geen pauselike instellingen / of kerkelike besluitingen halen / ten sy dat die van self te passe komen: maar uit hunner voornaamste schrijveren gevoelens / klaarlik en duidelik genoeg aan den dag gebragt; by weinigen in 't een of ander deel sleggs weder sproken / ende gemeenlik by alle man geloofd. Ik sal hen te minder ongelijk doen / wanneer ik in 't naaste hoofdstuk tone / dat hun algemeen bedrijf de gevoelens / hen in 't honderd toegeschreven / sterk bevestigt. Maar mitsdien dat het al te tysigen en langdragigen werk zijn soude / moest ik menigte hunder schrijvers opsoeken / om hunne gevoelens daar uit aan te wijsen: so heb ik / tot mijn geluk / sleggs eenen uit den hoop getroffen / diese alle gelesen heeft; en uit allen met bequame order dat by een gebragt / sonder iets voorby te gaan / dat tot onse sake dient. Hy en is van gemeenschap onser Kerken niet / maar (om aan sijn volk noch te minder oorsaak van beklag te laten) selfs een Papist; en wat dies meer is / een Jesuwyt. Gasper Schott is sijn naam / door verscheidene geleerde schriften / onlangs uitgegeven / genoegsaam bekend. Ook en schroomt hy selve niet / sijne gevoelens t'onser kennisse te brengen; also hy sijn boek *Physica curiosa*, dat is Nawkeurige Natuurkunde genaamd / aan den Keurvorst Karel Ludwich hoogl. ged. die van ons gelove was / in den jare 1662. toegeëigend heeft. Nevens dit sal ik noch een ander van hem voegen / dat hy *Magia universalis*, Algemeene verborgen Natuurkunde noemt: en met die twee te weten zijnde / laat ik alle andere boeken / te voren by my daar toe by een gestapeld / liggen. Want met d'eere van een grote boekwolf geacht te zijn ben ik weinig gediend.

§. 3. Deselfde order houdende als voor heen / die ook by kans de sijne is; so stell ik eerst / wat de Roomsche leeraars van d'Engelen en Duivelen gevoelen; daar na van der menschen Sielen / in en na dit leven: niet al wat sy daar af seggen / maar wat onse opmerkinge in desen vereischt. Dit onderscheid ik wederom; in sulx als goede en quade Engelen in 't gemeen / ende 't gene d'een en ander in 't besonder raakt. In 't gemeen: van waar / hoeveel / en wiese zijn; en wat in hun vermogen is.

§. 4. Aangaande hunnen oorsprong / en vervolgens wellker nature dat de Geesten zijn: 't gemeen gevoelen veler kristen leeraars voor verhaald / die de Geesten enigsins lichamelik stellen / in 't gemeen verwerpende: (te meer also 't Concilie van Lateran *cap. Firmiter*, schijnt te seggen datse geheel onlichamelik zijn) so zijn sy daar in mede eens / datse van God geschapen / ende

ende in enen staat van genade zijn gesteld geweest: *Phys. cur. l.* 1. *pag.* 7. Schoon dit laatste wat anders luid dannen in onse kerken spreekt; so wil ik echter daar op nu niet staan. Maar 't gene my hierna te pas kan komen / sal ik in de volgende stellingen betrekken.

§. 5. De menigte der Engelen word by Thomas Aquinas ontelbaar: by anderen / volgende sommige oudvaders / tegen de menschen gerekend / als 99. tegen 1. gesteld. Onse schrijver heeft hun getal op 't minste genomen tot 100. 000. 000. 000. dat is duisendmaal duisend millioenen berekend: so nochtans / dat der goede Engelen veel meer dan der boosen zijn; schoon hy 't gemein geen getal enkelik bepalen wil. p. 9/ 10.

Dese gansche menigte / so wel der boose als der goeden Engelen / achtmen in sekere ordeningen trapswyse verdeeld te zijn: waar af een weinig verder in 't besonder.

§. 6. Wat een Engel / goed of quaad / vermag / word by hen aldus verstaan.

1. Schoon sy elkanders / noch der menschen heimelixte gedachten niet weten: echter konnense van toekomende dingen uit natuurlike oorsaken meer weten dan de menschen; gelijk als / wanneer 't een goed jaar sal zijn / hard vriesen / regenen of waaijen will. p. 12/ 13/ 14.

2. Is ook aan te merken / dat hy hen beweginge van plaats tot plaats; hoewel niet in eenen ogenblik / toeschrijft: en datse sich plaatselik uitbreiden of intrekken konnen. p. 17/ 18.

3. Uit Ignatius Verkennis neemt hy aan / dat een Engel / om een lichaam te bewegen / geen lichaam behoeft. p. 20. enf.

4. Ende nochtans dat d'een Engel of Duivel den anderen niets kan doen / so sy niet beide t'eener plaatse tegenwoordig zijn. p. 21.

5. 't Gemeen gevoelen is mede / dat een Geest op sulken wyse een lichaam aannemen kan: dat hy met uiterlike en gesonde ogen / lijf haftig van den eenen gesien werde; en van den anderen / daar by staande / en van eben goed gesigte zynde / gansch helik niet. p. 24.

6. Insgelyx is by hen gemeen / dat ieder menschе sijnen eigenen Engel en besonderen Duivel heeft p. 37/ 38.

§. 7. Belangende nu Gods heilige Engelen / so is 't gevoelen van Lombardus / aangaande derselver ordeningen / en onderscheidene bedieningen / altijd by dien van 't Pausdom in weerde geweest. Die meint nu / dat hy met de Schrift spreekt / wanneer hy dese negen ordeningen stelt: Engelen, Eerst Engelen, Overheden, Magten, Kragten, Heerschappyen, tronen, Cherubynen, Serafynen. Dit seit hy dat van Dionysius Arcopagita also is gesteld geweest. Maar ik heb het slus. 15. §. 32. ten self den getale / hoewel in alles in deself de ordre niet / uit Gregorius verhaald. Dese negen worden nu nog nader in driemaal drie verdeeld. De drie bovenste zijn de Serafim / Cherubim / Tronen; en so d'andere verbolgens te rugge tellende / so als de negen van onder op na boven toe genoemd zijn. Lombardus verklaart dit noch / seggende. Gelijk'er een ordening van Martelaren, en ene andere van Apostelen

is; ende nochtans d'eene Apoſtel boven den anderen is, ſo wel als de Martelaren d'een boven den anderen ſtaan: ſo gelooftmen ook met reden, dat het met d'Engelen even eens gelegen is.

§. 8. Van de boſe Geeſten in 't beſonder.

1. Datſe niet alle terſtond na hunnen val ter Hellen neergeſmeten: maar een deel daar buiten ſwervende zijn: en datſe van daar ſomtijds wel ter Aarde keeren / of ſich in de Lucht verhouden. p. 26/27.

2. Datter ſesderhande plaatſen zijn / daar ſich de Duivelen meeſt bevinden / hunne boosheid en kragt te werk ſtellen: ende in dien aanſiene / 1 Vuur- of bovenluchtſche duivelen, 2 Luchtduivelen, 3 Veldduivelen, 4 Waterduivels, 5 Onderaarſchen, en 6. die 't licht ſchuwen. D'Abt van Trithelm / Delrio en Agrippa worden hier toe van hem by gebragt. p. 28--31

3. Datſe / ingelijx als d'Engelen / in ſeekere ordeningen onderſcheiden zijn. Niet dat ſich de Roomſch geſinden over dit ſtuk onderling in alles verſtaan; gelijk hen onſe ſchryver / noch Agrippa die daar breed af ſchryft / niet in alles toeſtemmen wil: maar dat het evenwel ten minſten voorwaarſchijnlik opgenomen word; en 't gevoelen van Chryſeus niet verworpen / die de Duivelen in drie geeſtelikke heerſchappijen / en negen choros verdeelt. p. 36/37.

§. 9. Van hun vermogen en bedryf heeft men in 't Pausdom altijd een groot gevoelen gehad. Men gelooft daar vaſtelik / dat de boſe geeſten wonder uitregten konnen; 't zy door hunne kennisſe of door hunne kragt. *mira hoc loco vocamus*, ſeit Schot / *quorum cauſas etiam ſapientes ignorant, & digna admiratione cenſent: ſive de cætero naturæ facultates tranſſcendant, ſive non.* Wonderen noem ik hier waar af de wyſen ſelf d'oorſaak niet en weten, en die ſy verwonderens weerdig achten: het zy datſe anderſins de kragten der natuur te boven gaan, of niet. p. 39/40. Syn geloof is dan / dat de Duivelen doen konnen 't gene de kragten der Natuur te boven gaat. Schoon hy in 't verbolg verklaart / hoe ſommige dingen / Gode alleen eigen / niet na waarheid / maar in ſchyn door hen gedaan worden: ſo meint hy echter / dat ſy dikmaals waarlik doen 't gene God alleen niet eigen; ende nochtans in geenes menſchen magt / noch de Natuur / alleen gelaten / ſonder beſtuur van alſulke geeſten doenlik is. Op deſen ſin brengt hy menigte ſyner paapſche ſchryvers by: 't welk bewyſt / datſe 't alle met hem ſo verſtaan. Ondertuſſchen / onderſcheid hy 't gene die menſchen door hen ſelf / of door den dienſt der Tovenaars en Tovereſſen doen. p. 40---50.

§. 10. In gevolge van dit alles word beweerd / datſe ſommige dingen door beweginge / ſommige door bewerkinge / ſommige door beguichelinge doen.

1. Van 't gene ſy door Beweginge van plaats tot plaats te wege brengen / worden er wel veertienderhande proeven bygebragt / waar van de 5. eerſten in weſentlike werkingen / de 9. laatſten in blote vertoningen beſtaan. Van de eerſte ſoort is / ſo ſy geloven. 1. Datſe vuur van den hemel doen vallen, geſchryft / ſtorm en onweer maken konnen. 3. Desgelyx ('t gene waarlik een en 't ſelf de is) datſe op zee weer en wind verwekken / en ſchepen doen ſtille ſtaan /

ſtaan/ of t'onderſte boven keeren. Voorts/ 4. aardbevingen te wege brengen/ 5. menſchen/ en allerhande lichamen door de lucht/ en anders/ vervoeren:

§. 11. Degenen die in blote vertoningen aan d'uit of inwendige ſinnen beſtaan/ daar van geeft ons gemelde ſchryver deſe proeven op.

1. Sichtbare dingen onſigtbaar maken/ door deſelve ſchielik uit's menſchen geſigt te ontrekken. 2. Beelden en andere leefloſe dingen/ als menſchen doen wandelen. 3. Deſelven te doen ſpreken. 4. In de dode lichamen den menſchen of beeſten als levende verſchynen: of 5. Andere uit de lucht voor ſich toeſtellen/ en daar door verſchidene werkingen doen. 6. De gedaante van allerhande dingen/ goud/ ſilver/ edele geſteenten vertonen. 7 Des menſchen levendige geeſten ſo beſtieren/ dat hen voorledene/ tegenwoordige en toekomende dingen in gedaante voorkomen; ende hen doen geloven/ dat ſe ſien/ horen ofte doen't gene waarlik niet en is. 8. Sware ſiekten en quellingen in's menſchen lichaam doen ontſtaan. 9. Den ſlapenden in den droom iets afweſende of toekomſtig te vertonen. 10. Haat en liefde/ gramſchap en raſernye in den menſche te verwekken p. 51--54.

§. 12. De twede wyſe/ in Bewerkinge der natuurlike dingen beſtaande/ word mede buiten allen ſchroom by hen geloof d: volgens welken ſy verſtaan/ dat door Duivels kunſt/ 't zy dat hy't door hem ſelf/ of door de hexen doet/ de kruiden/ vrugten/ wateren/ en alles; in ſpys of dranck/ of geneesmiddelen/ of diergelyke/ alſo door malkanderen gemengd/ en tot die gematigheid gebragt worden; dat den menſchen of hun bee daar af groten hinder kome. En dit meinen ſe dat wel natuurliker wyſe/ maar nochtans behendeliker gereeder en kragtiger door des Duivels liſt en kragt geſchied/ dan de gaawſte menſch bemerken; ik wil ſwygen/ ſelf bewerken kan p. 55.

§. 13. Ten laatſten komt 'et Bedrog. En dit is ſo te verſtaan: dat de Duivelen warelik iets doen; maar niet het gene ſy ſchynen te doen. Want sy en twyfelen geensins/ of de Duivel kan alles doen wat natuurliker wyſe geſchied. Ende dat ſulx alles/ als ter ſtond verhaald ſal worden/ wel buiten Duivels behulp of beſtuur/ by wylen uit de natuur alſo gebeurt: maar dat de boſe geeſten magtig zyn/ (onder Gods toelatinge) de Natuur alſo te bewerken/ dat het gene ſy willen als dan gebeuren moet. Waar door het dan ook diksmaals ſo valt/ dat de menſchen door onkunde of ongewoonte iets geloven te zyn of te geſchieden/ dat ſo niet en is: of ook 't gene natuurlik is/ door 's Duivels beſchik wanen alſo geſchied te zyn. Nietteminder blyft dat het de Duivel kan doen/ en verbolgens dat hy't doet; ſo 't gene voren verhaald is/ als 't gene dat nu volgt.

§. 14. Nu is 't dryfens dat onſe man/ met Delrio en Molina/ dit bedrog verklaart: door veranderinge des voorwerps/ of der lucht/ of des werktuigs van de ſinnen.

1. Des Voorwerps veranderinge: 't een ſchielik en ongemerkt verbergende/ en 't ander in de plaatſe ſchikkende; of in dien ſtand ontrent het oge ſtellende/ dat daar uit een valſch geſigt ontſta; of een niew voorwerp uit de lugt of andere hoofdſtoffe t'ſaamgeſtelt/ door ogen bryngende; of ſchichtig enig lic-

haam van gemengde stoffe daarby stellende/ waar door't gene daar te voren was ene andere gedaante krijgt.

2. De Luchtveranderinge dunkt hen dat hier in geschied. So de Duivel belett / datter de gedaante des voorwerps niet door spelen / en alsoo aan't oog toereiken mag; of't gene daar luchts tusschen beiden is also toestelt / dat het selve voorwerp daar door anders gelijkt: of de lucht verdikkende/ om het te groter of als op ene andere plaatse te vertonen; of door het so te bewegen / dat de gedaanten door dat selve deel der lucht / van't voorwerp na't oog toestrekkende / mede beweegd worden: of eindelik dat hy verscheidene gedaanten onder een vermengt; waar door't gene maar een ding is/ veel en verscheiden schynt te zijn. p. 55.

3. 't Werktuig van de sinnen word veranderd / wanneer't verplaatst / of verzaaid; of de vochtigheden bedorven of verdikt worden / of enige schijnselen voor d'ogen geschoven: so dat de mensch als wakende dromt. p. 55. 56.

§. 15. In gevolge van dit alles houdmen ook voor seker/ dat de Duivel wonderlike dingen so aan anderen schepselen / als besonderlik aan de menschen doet. Te weten. 1. Dat hy't verstorven ongedierte (volmaakte dieren / dat en staat hem Schott niet toe) wel wederom in't leven brengt. p. 129. 2. En volgens dien ook wel waarachtige Dorschen en Slangen ten voorschijn komen doet: en dat sulx by Moses tijd in Egypten is geschied. p. 57. 58. 59. 3. Dat hy den mensche verborgene schatten wysen / brengen; en / als't er by leit / self ook't geld wel maken kan. p. 116. Ondertusschen seit Schott / dat hy't gene hy kan / door boosheid echter selden doet. p. 117.

§. 16. Wat den Mensche self betreft; men gelooft. 1. Dat d'onreine Geesten / als mans met vrouwen / en als vrouwen met mans gemeinschap hebben: ook so verre / datter wel een kind af komt. p. 61-----67. 2. Dat dan ook de Duivel / by ommekeer / de vrouw in de gelykenisse des mans; en den man in die van de vrouwe / veranderen kan. p. 113. 3. Dat hy de gedaante der menschen in die van wolven / katten en andere beesten verschept. p. 94. 4. Dat hy des menschen geheugenis versterken / en sijn verstand verlichten kan. p. 114. 5. Dat hy oude luiden wederom jeugdig maken / ende hunne kragt verfrischen kan. p. 103. 6. Dat hy's menschen lichaam en sinnen besetten / ende hem als uit hem self verrukken kan. p. 125. 7. Dat hy de menschen in diepen slaap doen vallen / en jaren lang in gedurig vasten houden kan. p. 104. 107. 8. Dat hy iemant kan onquetsbaar maken. p. 97. 9. Daar tegen hem allerhande siekten toebrengen / en waarom daar af verlossen kan. p. 102.

§. 17. 't Voornaamste heb ik noch op't lest gespaard. Ende bestaat daar in: dat de Duivel sijne Toveraars en Hollen / 's nachts / ter schoorsteen of ter venster uit / na hunne vergaderplaatsen voert. Schoon verscheidene paapsche schrypers self ontkennen / dat sulx waarlik geschied: aangesien't nochtans een gemeen gevoelen is / daar de Tovervegters seer veel staats op maken; so mag ik dit wel veilig op der Roomschgesinden rekeninge stellen/ gelyk het onse schryver op de sijne neemd. p. 67. 80. Echter wil ik hen dit

onge-

ongelyk niet doen / dat ik 't alleenlik paapsch wil noemen; voor so veel als'er onder ons mede mogten zijn die daar aan gelove slaan / waar van hier na.

§. 18. So als dit van 't vermogen der bose geesten in 't gemein geseid is; insgelyx worden hen verscheidene plaatsen / daar sy meest werksaam zijn / aangewesen. Dien aangaande is't gemeen gevoelen / datter gemeensame Geesten / Huisduivelen / Bergduivelen zijn. 1. Gemeensame geesten (*spiritus familiares*) zijn / die van self, of voor een klein geld gehuurd, altijd by enige, menschen zyn, self ook ongeroepen; welken sy getrouwelik, so 't schynt ten dienssten staan; 't zy datmen hen roept of niet en roept: die sich ook in kristal, in ringen, dosen en andere dingen besluiten, omdragen laten. Dit zijn Schots eigene woorden. p. 134. Dese Glas- of Ringduivels (dus mag ik se dan noemen) worden met sekere omstandigheden daar by gebruikelik / sose meinen / binnen sulken ring of steen besloten: niet door bedwang des beswaerders of degenen die hem draagt / na sommiger gevoele; maar vrijwillig / of door 't kragtig bevel des oversten Duivels; welke dat beide so believt / om de menschen te misleiden. Daar zijnde / en dus omgedragen / gevraagd / en by wylen geperst; sullense den menschen verborgene dingen ontdekken / en toekomstige voorseggen. Sulken geest houdmen dat seker groot en zeeghaftig vorst in onsen tyd in enen ring by sich droeg; die in enen veldslag sijn leven liet, na dat weinig tyds te voren de steen in stukken gesprongen was p. 143.

§. 19. Van de Huisduivelen is't seggen / (gelyk Schot uit Delrio / en die uit Meletius verhaalt) datse sich in verborgene hoeken van 't huis, of in houtstapels onthouden. Dese worden lekkerlik met allerhande spyse gevoed; om datse hunnen meesters het koorn toebrengen, 't gene sy eerst uit ander lieden schuren gestolen hebben. Wanneer dese geesten ergens in een huis sich neersetten willen, so gevense sulx te kennen met een deel houtspaanderen op een te stapelen, en alderhande mest van beesten in de volle melkemmers te werpen. So de huisheer, sulx bemerkende, die spaanderen by malkanderen, en dien mest in de melk laat blyven; en dat hy dien ook noch drinkt: so vertoont sich die geest en blyfter wonen. Van sulken slag zijnse welken de Franschen *des Gobelins*, de Duitschen Guldelkens en Kabautermannekens noemen; die sich klein als dwergskens Pygmeën (so men van ouds verdicht heeft) in mans en vrouwen gedaante vertonen. Sulke plagmen (seit Schott) aleer veel in de huisen te sien: en datse doorgaans alle huiswerk deden, de peerden oppasten, 't huis veegden, hout en water droegen, en diergelyke p. 146. Hy spreekt voorsigtelik / men plag: om ongehouden te zijn / 't selve van desen tyd te bewysen.

§. 20. 3. Bergduivelen beschryft hy uit Georg. Agricola / datse sich in de mynen onder 't bergwerk verhouden, wreed en schrikkelik aan te sien, den bergwerkers moeijelik en lastig. Sommigen noemen hen Bergmannekens, om datse sich gemeenlik klein, en pas drie voet lang vertonen; siender uit als oude bestevaartjes, en even eens als de mynwerkers, met enen hemdrok, schootvel, ens gekleed. Doch dese doen / na sijn seggen / so veel quaads niet / dan datse somtijds wat malle potsen / maken; ende schijnt of sy 't meeste werk in de mijnen doen. Altoos komtet daar op uit / datter van dit slag tweederhande zijn; goede en qua-

guaden: deſe die van het arbeidsvolk geſchroomd en gevreesd; en gene die van hen gaarne geſien / en voor goede voorboden geacht zijn. Doch wat goeds datſe doen; onſe Schott / die hen voor geen middelſlag tuſſchen menſch en Geeſt / maar voor boſe geeſten houd; gelooft / datſe of door Gods bedwang of bedriegeliker wijſe goed doen / wanneerſe het doen. p. 114/ 149.

§. 21. In opſigt hunder gedaanten word beneffens 't voorſeide noch meer onderſcheids van ſpook gemaakt. Ik en wil nu niet van heirlegers ſeggen / diemen acht dat menigmaal ſich in 't harnas laten ſien; waar af Schott meeſt in 't aanhangſel ſijns 2. boex p. 335. gewaagt: maar van degenen diemen Witte wyven en Stalkeerſen noemt. Daar af plag in voortijden by ons volk veel praats te zijn. Schott ſchrypter dit af. p. 339. Delrius ſeit, datter ſeker ſlag van ſpook is, dat in de boſſchen en beemden, gelyk juffrouwen in 't witt verſchynt. Somtyds ook in de ſtallingen, met brandende waskeerſen, waar af de manen der peerden bedropen worden; die van hen nettekens gekemd en doorvlogten zijn. Sy worden ook Sibyllen en Nachtjoffers genaamd; en geſeid dat Haband als koninginne over haar gebied. Het volk gelooft / dat de verſchijningen gelukkig zijn: maar word ſulks by deſe leeraars als oudwyven praat verworpen / en nochtans de ſake ſelf voor waarachtig / of ten minſten gemeenlik erkend. Ende is by hem p. 215. uit Kornelis van Kempen verhaald / dat in tyde des keiſers Lother (dit was ontrent het jaar 830.) veel van die witte wyven in Frieſland waren; die ſich in een hol boven op enen heuvel verhielden / en de herders des nachts van de kudden / de kinderen uit de wiege haalden / ende in hunne holen ſleepten.

XX. HOOFDSTUK.

Derſelver leere van de verſchyningen der Geeſten, en de quellingen die ſy aan de menſchen, ook door dienſt van menſchen doen.

§. 1. VAn dit ſlag der Duivelen ſprekende / zijnwe allenx tot de Spoken gekomen: voor af aangemerkt zijnde / datter van de Geeſten noch tweederhande ding te ſeggen is; te weten hunne verſchijningen aan de menſchen / en hunne werkingen in deſelven. Tot de verſchijninge behoort dat ik van de Spoken ſpreke: zijnde / na 't gevoelen der Papiſten / Engelen / goeden en quaden; of Zielen der verſtorvene menſchen ſigtbaar verſchijnende; of die ſich ongeſien horen laten; het zy datſe beſcheidelike woorden ſpreken / of blotelik enig geluid ſlaan of gerugt maken. Ook iſſer dit onderſcheid in / dat ſommige / het zy geſien of gehoord / met eenen iets doen; en andere niet met al. Van deſelven wil ons Schott verſcheidene dingen leeren: op wat plaatſen dat het meeſt te ſpoken pleegt / 2. wat de ſpoken zijn / 3. watſe doen / 4. wienſen meeſt verſchijnen / en 5. wat middel om hen te verjagen.

§. 2. Wat

§. 2. Wat de plaatsen betreft: daar isser qualik een in de weereld / daar 't na Schots vermoeden niet wel spookt nochtans meint hy datter sommigen meer noods af hebben dan d'anderen. Want het spookt meest. 1. In wildernis en eensame plaatsen: en dat meint hy dat ons de Schriftuur ook leert / Jes. 34: 14. Openb. 18: 2. Tob. 8: 3. en dat sulx door Christus eigen wedervaren / Matt. 4. en Luc. 4. ook bevestigd word. Dies was ook de goede St. Antonius in de woestijnen deerlik van allerhande spook geplaagd p. 226 2. En by aldienmen geloven wil / datter een besonder slag van Waterduivels is: hy sal ons seggen, dat het vaak in poelen in moerassen kragtig spookt. p. 227. 3. Wisten de Heidenen van overlange Boschgoden te noemen; Kristenen en sullen niet ontkennen / dat sich ook besonder spook in bosschen en in beemden meld. p. 229. 4. Daar een sware veldslag een groot bloedbad gemaakt heeft / salmen dikmaals of voor af / of achter na / veel spook verneemen. pag. 230. 5. In baden en stoven laat sich ook het spook wel sien. §. 232. 6. In sloten en burgten sietmen dat het mede wel gebeurt. 234. 7. In mijnen en spelonken / als terstond van de Berggoden geseid is. p. 235. 8. Daar moordenaars en struikrovers veel verkeeren / spooktet meer / seggense / dan het elders doet. p. 235. 9. Self de geheiligde kloosters / kerken / en andere godshuisen zijn daar af niet vry. p. 237. Wat my aangaat / ik gelove dat het nergens meer en spookt dan daar. 10. Geen wonder dat het self de menigen in sijn eigen huis gebeurt. p. 238.

§. 3. Vraagt gy nu / wie 't spook maakt / of wie de spoken zijn: men sal u seggen / dat het somtijds de goede Engelen / maar meest de bose Geesten / ende Zielen der verstorvene menschen zijn. Van de Engelen echter word in desen niet seer breed / ende met enige twijfelinge gesproken: (*fortassis etiam Angeli boni*, misschien ook wel de goede Engelen seit Schott. p. 247.) maar van de Duivelen wel bescheidelik / ende met versekeringe; dat die niet alle even quaad zijn. Want men weetse in *mites & tetricos seu truculentos*, sachtsinnige en bystere spoken te onderscheiden. Dit vind ik daar uit Cassianus dus verklaard. Van sommigen der onreine geesten, (diemen gemeenlik *Faunos* Kabautermannekens noemt) is 't kennelik, datse de menschen speelswyse misleiden: mitsdien datse geduriglik op sekere plaatsen de wegen besetten, sonder enig vermaak te nemen in de voorbygangers te quellen; maar met lacchen en spotten sich te vreden houdende, deselven eer wat soeken moede te maken als datse hen enig leed souden doen. Maar men weet ook, datter wederom anderen so wreed en boosaardig zijn, dat het hen niet genoeg is, der menschen lichamen, die sy ingenomen hebben (dit past op de besetenen best) wredelik te scheuren en te quellen: maar datse ook degenen die van verre voorbygaan op 't lijfvallen. en verwoedelik plagen. Dewijl dese man seit / dat hy dit so wel weet / ja dat het alleman kennelik is: so willen wy hem voor eerst in die gerustheid laten / tot dat het tijd werde hem daar in te storen.

§. 4. Der verstorvene Zielen zijn of salig of verdoemd. De Saligen houdmen voorseker dat dikmaals aan seer heilige luiden / ten goede / verschenen zijn ende als noch verschijnen. In de Legenden zijn daar af geen exempelen gebrek /

gebzek / uit de minst geloofweerdige historien by een gesmeerd / en met nieuwe vertellingen verrijkt. Maar besonderlik acht ik dit aanmerkens weerdig / dat hy sommige verschijningen der Zielen erkent / die by verzag van heilige luiden geschieden: elkanderen by hun leven beloofd hebbende / dat de eerst storve / den anderen verschijnen / en van sijnen toestand na dit leven (in hemel of vagevuur) berigten souden. Aan de saken heeft hy geenen twyfel: maar wel of sulk verzag geoozloofd zy; of 't moest dooz Gods besonder ingeven geschied zijn. p. 333.

§. 5. Van de zielen der verdoemden wozd mede niet getwijfeld / dooz gelijke sekerheid van bewijs. Een exempel boven al p. 251/ 252. by Schott uit Bencius en Delrius verhaald / dunkt hem so kragtig / dat hy dus in 't einde daar van schzyft: Een verhaal dat door alle geloof baarheid bekragtigd, voorlange by alleman bekent, door veeler brieven en boecken overal verbreid, ende op sulken tijd en plaatse voorgevallen is; dat het niet valsch noch met valsch vermengd kan zijn; of het had al lang met mond en schzift weerleid geweest. 't Is te lang om hier te verhalen; ende sal hierna te passe komen. Ondertusschen soude 't / waarachtig zijnde / strekken tot bevestiging van het paapsch gevoelen: dat de zielen der verdoemden aan de levendigen hier verschijnen / om hen die helsche qualen op de vervaarlikste wijse te vertonen; en daar dooz te waarschouwen / dat se van sonden afstand doen.

§. 6. Van 't Vagevuur toont sich onse Jesuwyt al te wijs om veel te spzeken: hy laat dat anderen doen. Niettemin houd hy met al sijn volk noch staande / dat de Zielen der verstorvenen dikmaals van de levendigen begeeren 't behulp des gebeds, en der goede werken: en datter volgens dien noch andere zielen, behalven de genen die ten Hemel of ter Helle gevaren zijn; aan de menschen verschynen; sy zijn dan waarse zijn. p. 253. Gy siet / dat hy 't ons over het Vagevuur niet suur sal maken; en dat hy misschien aan de ruimte blijven wil / om alsulke Zielen liever *in loco dispensationis*, in ene plaats van bestellinge te bescheiden: gelijk de Schoolleeraars verzonnen hebben / by weinigen onder ons mede niet verwozpelik geacht. Die Zielen zijn dan waarse zijn; het wozd by allen Roomschgesinden vastelik geloofd / datse dikmaals ten voozseiden einde aan de menschen verschijnen. Ook is 't gemeen gevoelen / dat het meest van dese Zielen zijn / die in Hemel noch Helle; maar in 't Vagevuur / of tusschen beiden geplaatst / op der Aarde spoken. Want van den Hemelingen soude die salige rust al te veel gebzoken wozden / moestense dikmaals na beneden toe; en de Hell houd haar volk al te naauw gevangen / om hen so veel vzyheid toe te laten; ende soude doch aan der Papen beurs geen voozdeel doen / (laat 'er my dit van 't mijne noch toe seggen) welker schoozsteen meer van 't Vagevuur / dan van Hell en Hemel rookt.

§. 7. Wat spel dat nu al dit spook in de weereld maakt: Schott geeft ons daar van p. 269. ens. veelerhande soozten op / en gebzuikter dzie sijner vijf sinnen toe. 1. Wat het Gesigt dooz eerst betreft: Hy seit dat se in veelerlepe gedaante / dan van menschen / dan van beesten / dan van schzikkelike monsters verschijnen. p. 269. 2. Het Gehooz wozd veelmaals / sonder iets te sien / won-

wonderlik aangedaan / en te met byster ontsteld. p. 271. 3. Het gevoel heefter mede deel aan: indien 't waar is 't gene hy seit / dat se somtijds Wel sonder seer doen, de menschen nochtans komen aan te raken; maar somtijds deselve stoten, voortstuwen, en van boven neer smyten; somtijds branden of slaan, somtijds ook den hals wel breken, somtijds goed en bloed beledigen; ja somwylen hen tot ontucht dryven en vervoeren. p. 273.

§. 8. Men dient mede te weten / 't gene hy van de gedaante der lichamen schrijft, in welken de spooksels verschijnen. Daar af seit hy p. 287. dat d'Abt van Tritheim, Thyreus, Delrius en andere (so dat dit een gemeen gevoelen is) enige kentekenen melden: waaraanmen weten mag, of de geesten die sich in lichamelike gedaante vertonen, Engelen of menschen; goede Engelen of Duivelen: Zielen der saligen of der verdoemden, of noch door 't Vagevuur te suiveren zijn? 't Bescheid is evenwel niet breed. Want het meeste dat hy seit is: dat de salige Zielen brolik verschijnen; die noch gesuiverd worden / droeviger; maar der verdoemden met een byster gelaat. En hoewel 't gemeen gevoelen is / dat aan 't lichaam / in welx gedaante dat de Duivel spookt / altijd iets mismaakt is of ontbreekt: echter wil sich onse Jesuwyt / beneffens Delrius / daar op mede niet verlaten. Maar dit stelt hy p. 291. vast ende word doorgaans geloofd / dat de Duivel / wanneer hy spookt en spreekt / doorgaans de tale van dat land gebruikt daar hy sich vertoont: so dat hy Mitridates in taalkunde moet te boven gaan; of elk Duivel moest sijn eigen land hebben / daar hy spoken mag. Maar de stem van 't spook is altijd stram / en struis en duff / en slaauw en babbelachtig; min noch meer dan of se uit een tonne quam / of door de scheur van een gebarsten aarden vat. Want de Duivel / seit hy / kan niet beter; daar aan magmen hem dan kennen / somen Schott en sijn volk geloven mag.

§. 9. Het is ook niet voorby te gaan / 't gene als een seker falte word geseid / dat het spook altijd koud is aan te raken. Cardanus en Alexander ab Alexandro moeten dat helpen getuigen: en Cajetanus geefter hem de reden van / uit den eigenen mond eens Duivels / die van ene her daarna gevraagd was; seggende / dat hy 't niet beter konde. En de Cardinaal verklaart des Duivels meininge in dien sin: dat hy den lichamen / die hy aanneemt / die aangename luwte niet wil mededelen; of dat hem God sulx niet toelaat: en daar mede is het verder vragen uit.

§. 10. Volgt nu / wie degenen zijn die 't meeste spook sien: 't gene hy ons p. 292 en 293. bescheidelikst seggen sal. Sijne woorden zijn hier weerdig te verhalen. Zielen die in 't Vagevuur gesuiverd worden sullen meer den gelovigen dan den ongelovigen verschijnen; en onder deselven aan degenen die hen in bloede of maagschap of anders bestaan / meer dan aan de vreemden: dewyle sy van d'eene hulp te hope hebben / van d'anderen niet. De verdoemde Zielen verschijnen den genen meest / die oorsaak hunner helscher straffingen geweest zijn. Nopende 't verschijnen der Duivelen moetmen acht geven op de misdaden / waar over sy den mensch vervolgen; of op den bosen wille diense hebben om hem quaad te doen. In aansien van 't eerste so lydense 't meeste

ongemak die meest met sonden beladen zijn: in opsicht van 't ander / degenen die deugdelik van leven zijn.

§. 11. Van de Spoken komen wy tot de Besetenen; De hulpmiddelen tegen beiden tot het volgende Hoofdstuk sparende. Want uit het gene den besetenen geschied / besluiten sy nu nader / wat de Duivel werken kan. Besetenheid seit Schot / is ene quellinge, den mensche onmiddelik door den Duivel aangedaan; die in sijn lichaam is en werkt, en het selven enen tyd lang houd in sijn bedwang. p. 521. Om dit wat nader te verklaren so seit hy p. 533. enf. 1. Dat een mensche van allerhande bose geesten / van wat ordeninge sy souden mogen zijn / kan beseeten worden. Want het is 19. §. 8. geseid / dat de Duivels in verscheidene ordeningen verdeeld zijn. 2. Dat ook allerhande menschen / even veel van wat kumme / jaren / gelegentheid / godsdienst / of maniere van leven / goed of quaad / van den Duivelen konnen besecten zijn. 3. En hoewel de meesten tegens wil en dank van den bosen vijand ingenomen zijn: so word echter geloof d / dat het met sommiger goeden wille geschied / diemen Pythones noemt / en door den Duivel waar te seggen. p. 550.

§. 12. Dit alles word noch nader uitgeleid / van de wyse hoe de Duivel in den mensche komt / en hoe hy in hem werkt. 1. Gesteld zijnde / dat hy allerhande lichaam / als 't hem belieft / en 't hem God toelaat / aanmemen kan: so sal hy somtijds onsigtbaar; maar by wylen ook in de gedaante van kleine beestjes / als mieren / vliegen / spinnen / en kleine vogelkens / in en uit de menschen varen. Sulx is 't gemeen gevoelen hunder schryvers; hoewel onse man sich daar aan niet al te vast en maakt. p. 539. 2. Hy staat echter toe / dat de bose geest en den besetenen vreemde talen wel doen spreken / die sy nooit geleerd hadden; en verborgentheden seggen / die sy uit hemselve niet en wisten. p. 540. 3. Hy seit elders / dat se meest op 't Lichaam des besetenen werken; op de Ziele minst / of niet: over sulx den mensche van 't Geloof / of Hoop en Lief de niet beroven konnen. p. 534.

§. 13. Dus verre is geseid / wat de Duivel / na der Roomschgesinden meininge kan doen / en wat hy veeltijds doet: het zy dat hy menschen dienst daar toe gebruikt of niet. Dese zijn 't echter / diemen Tovenaars en Duivelsjagers noemt. Van de Tovenaars geloven se vastelik / dat het menschen zijn / die sich geheelik aan den Duivel overgegeven / ende een Verbond met hem gemaakt / en met hun eigen bloed geteikend hebben: waar door hy sich verpligt om hun begeeren te doen / so lang als se in dit leven zyn; en sy haarselven / om ten einde huns levens / of van seker en bestemden tijd / Duivels eigen te zijn. Dat dese menschen / uit kragt van dit verbond / veel vermaak van den bosen geest genieten; en veel leeds aan andere menschen / of hun vee en have doen. Dat hun vermaak in feestelijke byeenkomsten / 's nachts / ter plaatse daar de Duivel wil / en daar hy in allerhande gedaanten verschynt / met danse / brassen / vleeschelike vermenginge van mans en vrouwen; ook met den Duivel self / die dan man dan vrouw is bestaat. In de vergaderingen worden Tovenaars en Hexen / door kragt van seekere salve / ten schoorsteen of ter venster uit gevoerd / rydende op den Duivel self; die ver-

verschapen in enen bok of ander dier / sijne bondgenoten derwaarts draagt.

§. 14. Het quaad dat dese menschen doen / is: vee of menschen beschadigen / onweer verwekken / het koorn op 't veld bederven / twist maken / en duisenderleije hinderingen in der menschen handelingen voorwerpen. Nogtans doense ook wel goed / maar tot voordeel van hen self. En dat is: voor een klein geld het verloren goed aanwijsen; te seggen of iemant van anderen betoverd is / en van wien; raad daar tegen geven / of self ook te doen. Van dit alles sal Bodijn / in sijn boek dat hy Dæmonomania noemt / den leser volkomelik beregten: want daar is nevens Delrio geen schrijver die daar in breder gaat dan hy. Doch onse Schot sal ons hun gevoelen / beneffens dat van anderen wederom bescheidelliker seggen.

§. 15. Hy beschrijft dan dese ongeoorloofde Toverije / (de Leser herdenke hier by 't gene 4 §. 2-7. van 't onderscheid geseid is) datse een vermogen is, waar door de menschen niet door eigene konst of vlyt, noch door toepassinge der natuurlike oorsaken: maar door Duivels hulp, uit kragt van een verdrag met hem gemaakt, enige wonderen, 't gemeen begrijp te boven gaande, te wege brengt. *Mag. Univ. p. 1. l. 1. improleg. c. 7.* Dit Verbond stelt hy vast; maar onderscheid het in tweederley: 't gene uitdrukkelik en met voorbedachtheid / of bedektelik gemaakt word. Hieraf sullen we hier na Semmertus breder horen spreken. Ondertusschen stelt men desen regel vast / ter gemelder plaatse by Schott mede geseid: *quod Magiæ hujus vis omnis nititur pacto, vel tacito, vel expresso, cum Dæmone; ut probat Delrius. &c.* dat alle de kragt deser Tovery een stilswygens of uit gedrukt verdrag met den Duivel bestaat; gelijk Delrio bewyst. enz.

§. 16. Hy seit verder p. 28. dat uit aanmerkinge der einde die de Toveraars beogen, om wonderlike dingen door der Duivelen hulpe te verrigten, voornamelik drie soorten van Tovery ontstaan. Want somtijds beogen sy anders niet, dan de kunst en 't vermogen om ongewone en wonderlike werkingen, tot hun eigen of eens anders nutt of vermaak, uit te regten. Somtijds soekense 't vermogen om toekomstige dingen te weten: ook voorledene of tegenwoordige; maar die geheim of verborgen, en door geenen menscheliken vlijt in die om standigheden te weten zijn. Somtijds is 't op de magt, konst en wyse om anderen leed te doen, aangeleid. Wat nu de Toveraars na hun gevoelen doen konnen / en watse doen / behoeft hier niet geseid: also in 't naast voorgaande hoofdstuk is gemeld / wat magt sy den Duivelen toeschrijven / die dat alles / watse buiten dienst van menschen magtig zijn te doen / ook door deselven / dat is door de Toveraars en Toveresſen / so veel als in 't verbond bedongen is / verrigten.

§. 17. Nu sal 't niet ondienstig zijn / dat ik Bodijn eens bybrenge / die in 't 4. hoofdstuk sijns 2. boex met duidelike woorden seit / hoe de mensch een uitdrukkelik Verbond met den Duivel maakt. Hy seit eerst: (en so 't waar is datse 't doen / ben ik 't self verpligt te seggen) dat het de verfoeyelixte menschen van allen zijn, die God en sijnen dienst afgaan; of die (sose niet den waren God, maar enigen bygelovigen godsdienst hielden) hun geloof afsweeren, om sich door een uitgedrukt verdrag aan den Duivel te ergeven. Ende dicht daar aan. De uitdrukkelike verbinteniſſe geschied somtijds alleen by monde, sonder schrift:

maar word ook wel ſchriftelik beveſtigd. Want de Duivel, om ſijn volk vaſt te maken, eer ſy iet van hen bedingen: doet hen, ſoſe ſchrijven konnen, een handſchrift maken, en dat ondertekenen, bywylen met hun eigen bloed. Een weinig verder ſeit hy noch / dat die verbintenisſe ſomtijds vooz een of twee jaren is / ſomwylen vooz langer tijd. En oft de Duivel vreſe hadde datter de menſch uitſcheiden mogte, die ſich in 't geheel aan hem verbonden heeft: ſo is hy niet te vreden, datſe God met uitgedrukte woorden verſaken; maar drukken hun noch een Teken in.

XXI. HOOFDSTUK.

Tegen al dit werk zijn by hen verſcheidene Middelen in 't gebruik.

§. 1. DOch ik weet niet of 't wel nodig is / meer van deſen handel op rekenenge der Papiſten te vertellen: dewyl 'er weinig overſchieten of ons volk ſtemt 'et ook al mede toe. Dit ſal ik in 't volgende hoofdſtuk tonen: ende hier alleen verhalen wat middelen 't Pausdom ons ter hand geeft / om alle Duivelen / geſpook / en betoverdheid te mijden / en te weeren. Een deel daar af raakt het Tegenweer / dat tegen ſulken boosheid kragtig zy; een ander 't Onderſoek / wie aan ſulken grouwel ſchuldig is; en het derde is de Straffe die men deſe menſchen weerdig acht. Van't eerſte ſal ik wederom uit Schott / van het twede en derde uit andere ſchryvers / en uit d'onderbindinge ſpreken.

§. 2. Onſe man / die by ons allen in ſtaat / verwerpt verſcheidene middelen / en ſtelt 'er andere vaſt. Wy willenſe van beiden horen. Dit zijn degenen die hy verwerpt. 1. Boosaardig ſchelden verdryft geen spook: maar enige ſcheldwoozden in die beſweeringen gemeld / welke de Kerk heeft ingeſtelt / helpen daar wel kragtig toe. p. 304. 2. Dooz ſpies of degen oft enig ander geweer / en wykt geen spook p. 305. 3. Vuur en licht / ongewyd / en heeft geen kragt. p. 308. 4. Ook en zijnſe dooz 't ſluiten van deur en venſter niet te keeren p. 308. 5. Schoon vele van gevoelen zijn / dat de geeſten dooz rook of reuk / of kruiden / of dooz 't werpen van ſteenen te verjagen zijn: ſo beweert hy echter / dat geen natuurlike kragt van lichamelike dingen regtſtreex op de geeſten werken kan; ende volgens dien geen gevoelige dingen (gelijk de voozſeide) hen natuurlikers wyſe uit hunne plaats of van de menſchen verdryven konnen. p. 308/312.

§. 3. Daartegen houdmen dat de volgende middelen met allen kragtig zijn: 1. Twee / daar niemant iets tegen heeft / een vaſt Geloof en vurig Gebed. p. 214/215. Want dat is ſchriftmatig / alſo ſulk een geſlagte niet uit en vaart dan door bidden en vaſten. Matt. 17: 20/21. 2. Vijf andere die enkel paapſch zijn / 1. De Reliquien dat is Overblijſſels van de lichamen der Heiligen of die ſy daar vooz houden. 2. Het teken van 't Kruis / 3. Het Wywater / 4. Agnus

Agnus Dei, dat is het Lam Gods / op een rond koeksken van was gedrukt en van den Paus selve gewyd. Dit heeft / seit Schott / *virtutem præsentissimam* ene onfeilbare kragt om den Duivel weg te jagen p. 322. 5. De naam JESUS genoemd / en sijne moeder Maria aangeroepen p. 324. §. 4. Breder word dit by hem op ieder stuk aldaar verklaard / ende in 't kort op den self den sin van Johannes David Jesuwyt / in sijn boexken genaamd Schildwacht in den jare 1619. binnen 's Hertogenbosch gedrukt / beschreven. Ik sal 't derhalven / om den Roomschgesinden geen ongelijk te doen / met sijne eigene woorden seggen. In het 10. cap. schrijft hy dit. Onder de gewyde dingen, kragtig tegen des vyands opstel, zijn dese navolgende. Het gewyd water datmen alle Sondagen in der Kerken is wydende, ende daar af wel den naam heeft, Wywater. Ook Vontewater, het welkmen Paaschavond en Sinxen (dat is Pinxter) avond is wydende. Item het gewyd water, het welkmen Gregorius water noemt: welke de Bisschoppen wyden, met sout, asschen ende wyn; om de autaren mede te wyden, ende tot andere sulke heilige usantien ende gebruik. Hier toe dienen ook die gewyde keerssen, diemen op H. Lichtmissen dag pleegt te wyden. Item palmtakken, ofte andere meikens, die men op den Palmsondag wyd. Ende elk dient bysonder so 't gewyd werd: het wywater, om te besproeijen; de gewyde keersse om te ontsteken; de palmtaxkens oft andere, om ergens te houden of te steken; als ook namentlik het Agnus Dei, om aan den hals te dragen, oft elders te voegen, so 't bequamelikst is met de reverentie. Het welke eigentlik van den Paus daar toe gewyd word, ook tegen al het quaad opstel des vyands bevryd ende beschermd te werden; ook te water ende te lande, in brand ende anderen nood. Hier by dient seer wel het teken van 't heilig Kruis, 't welk de Christenen altijd gereed moeten hebben, tegen alle aanvechtingen des Vyands, inwendig ende uitwendig. Het welkmen in de H. Kerke niet alleen en gebruikt in alle wydingen, gebenedydingen, ende bedieningen der H. Sacramenten: maar ook sonderlinge in 't besweeren der bose geesten, in 't belesen der gequollene menschen; ende in als datmen is doende om de argheid en vyandschap des Duivels te wederstaan, te breken ende te niet te brengen.

§. 4. De kragt van de geestelike middelen, (so hyse noemt) stelt hy blotelik in de magter Roomsche Kerke: want dit is verder sijn seggen. Al 't gene dat noch uit zich selven, oft uit enige kragt sijner nature, noch uit d'instellen ende magt Godts; (gelijk de H. Sacramenten werken) noch uit de ordinantie der H. Kerken (die ook met Gods woord ende kragt in alle hare saken te werk gaat) al 't gene, seg ik, dat uit geene van alle dese manieren, veur enig remedie iewers toe en dient, nocht kragt en heeft; ist sake datmen 't tot sulx nochtans vermeet te gebruiken, dat is al quaad, superstitieus, tegen God, sijn woord en wille. Daarna op 't elf de kapittel begint hy aldus. Aangaande de heilige woorden tegen den vyand kragtig, zijn sonderlinge d'*Exorcismi*, dat is belesingen ende besweeringen van de H. Kerke daar toe geordineerd. Als zijnde Exorcismi diemen na 't Roomsch orden is gebruikende: ende namentlik ook die in 't Manuaal staan, gemaakt veur het Aartsbisdom van Mechelen, gevisiteerd ende geapprobeerd, by de Doctoren in der Godheid der Universiteit van Leuven.

§. 5. Met het onderſoeken gaanſe doorgaans / en wel meeſt in Duitſchland / dus te werk. Wien ſlegs't woord na gaat dat hy aan Toverye ſchuldig is / word ten eerſten gevangen; en ondervraagd zijnde / ſo hy't ontkent / gepynigd; tot d'eerſte / twede en derde maal. Blijft hy ontkennen / men verdoemt hem als hardneklig: bekent hy door de pijn / ſo heeft ſijn eigen mond het oordeel ſelf geveld. Het wierd ook van overlange voor bekennen aangenomen / ſo ſy in't geregt niet ſchreiden. En dewijle ſy geloven / dat de Duivel ſulken volk / als ſijne bondgenoten / met allen liſt en kragt ſal willen helpen: ſo word wel ſorge gedragen / dat geenerhande gereedſchap / waarmede ſy ſich ſouden konnen vry toveren / by hen heimelik mag verborgen zijn. Tot dien einde / en met een om te ſien / of hun Lichaam ergens onder de klederen van den Duivel getekend is / ſo worden ſe moedernaakt uitgekleed; en ſo wel vrouwen als mans / over hun geheele lijf wel kaal geſchoren. Doch om voor al niet mis te gaan / ſo heeftmen ſonderlinge vier voorname proeven in gebruik gebragt / die vervolgens hier te melden ſtaan: het gloeijend Yſer / heet of kout Water / en de Waag.

§. 6. De drie eerſten vind ik by A. Montanus in't 1. boek ſijner beſchryv. van America / (ſo't ſchijnt uit Borhorn) aldus beſchreven. Het *Ordal*, (ſo noemdemen dit) ging in Nederland aldus toe. Iemant aangeklaagd onroomſch (of aan Toverije vaſt) te weſen, vaſt drie dagen, onder opſicht van den Prieſter, met welken hy t'hans na de kerk ging. De Prieſter in geeſtelijk gewaad, leide by't autaar een yſere bout, meermaals met wywater beſproeid, op glimmende kolen: ſong't lied der drie Jongelingen in den gloeijenden oven; deed Miſſe; ſtak den beſchuldigden 't ouweltje ten mond in; beſwoer hem: en bad, het beliefde God de ſchuld der verdachtte van Tovery te ontdekken, door't verſeeren ſijnes hands, in welke een gloeijend yſer geleid ſoude worden, of des ſelfs onſchuld, wanneer hy niet beſchadigd wierd. So gebeden ſo gedaan. Negen voetſtappen verre moſt hy de gloeijende bout dragen. Dan omwond de Prieſter de geſchroeide hand, en ſegeldeſe. Ten derden dage beſchoudemen de hand. Indien die niet gaaf was, moeſt d'onderſochte, niet ſonder papiergewaad met duivelen beſchilderd, levendig verbrand.

§. 7. Immers ſo pijnlik ging't *Ketelvang* toe. Een ketel vol ſiedend water, door d'allerverſchriklikſte vervloekingen beſworen, ſtond in de kerk. Om tot kennis van misdryf of onnoſelheid te geraken, ſtak de betichte den bloten arm ten elleboog toe in't borrelende natt. Dit gebruik moet al ſeer oud en van heidenſchen oorſprong ſijn; volgens't gene nopende den ouden tijd voor. 3. §. 18. aangetekend is.

§. 8. De proeve met koud water is wat meer bekend / boven anderen gemeen / en noch onlangs in't Weſt van Engeland (gelijk hier achter noch te beſchreven. Anderſins bleef ook gebruikelyk de proeve met koud water, in graggen, ſloten of ſtromen. De Prieſter dan beſwoer't water; bond den aangeklaagden de duimen aan de grote teenen kruisgewys over malkander. Wanneer ſonk, ging vry: maar driftig ontfing't vonnis des vuurs.

§. 9. Noch een beſondere proef is der genen / die hier in Holland / hoewel van geen Hollanders / maar van buitenluiden op de ſchaal gewogen worden:

tot

tot welk gebruik de stads wage tot Oudewater hier in Holland / by de inwoonders der paapsche landen / van de stichten Keulen / Munster / Paderborn / en andere verder afgelegen / zedert Keiser Karels tijd / tot op heden gebruikt word. Waar af ik 't naaste bescheid bybringen sal uit seekeren brief / door eenen der Burgermeesteren van Oudewater aan seekeren sijnen vriend geschreven; die te lesen staat voor 't boerken genaamd / Waarborg om geen quaad halsgeregt te doen. Hy seit voor eerst / op 't gene hem gevraagd was.

„ Dat daar nooit iemant uit een van die plaatsen gekomen is / of sy hebben
„ alle eenstemmig geklaagd / dat sy in hun land t'onregte van tovery beschul-
„ digd wierden: ende so sy geen bewys bekomen konden / van datse in de stads
„ wage t'Oudewater gewogen waren / ende hun gewigte met de gelegent-
„ heid hunns lichaams over een quam; dat sy gevaar liepen van in hun land
„ om lyf en goed te raken. 't Seggen van die luiden was doorgaans / dat
„ die in hun land voor toveraars gehouden wierden minder woegen. Den
„ overleden secretaris De Hoy hadde hem verhaald / dat in sijnen tijd seker
„ persoon uit die bovendeelen in 't land daar hy woonde / door enen daar hy
„ mede in geschil geraakt was / in 't gerucht te was gebragt van een Tove-
„ raar te zijn; ende dat hy geraden wierd / om sich van de geseide laster te sui-
„ veren / na Oudewater in Holland te reisen / en sich aldaar in de stads wage
„ te laten wegen. Ende dat hy daar gekomen / het zy door bottigheid / het
„ zy uit vreese of door quade onderrigtinge / wederom gekeerd is na sijn land /
„ sonder gewogen te zijn. Maar dat hy in sijn vaderland komende / ende
„ niet kunnende tonen dat hy gewogen was: (sulx vermoedelik voor bewijs
„ van schuldigheid genomen zijnde / als oft hy te licht bevonden ware) so is
„ 't dat het gerugt daar van voortslaande / en tot den regter van die plaats
„ komende; deselfde gesocht heeft de voornoemde persoon in hegtenis te ne-
„ men. 't Welk hy gewaar schowd zijnde / ontvlugt is. Daar na / in 't
„ land daar hy geblugt was / geraakt by een persoon / die te voren hier ook
„ met enen anderen in sodanigen gelegentheid geweest was; heeft den selven
„ bewogen / om met hem herwaarts aan te reisen. Gelijk hy ook / t'Ou-
„ water gekomen / ende in de stads wage / op die wijse als verhaald is / ge-
„ wogen zijnde / wederom is na huis gekeerd. Ende in sijn vaderland /
„ daar hy van daan geblugt was / sijn bescheid / van dat hy daar gewogen
„ was / vertoond hebbende: so is hy wederom in sijn geheel; en sijne goe-
„ deren / die by den regter al waren aangeslagen / wederom ter hand ge-
„ steld.

§. 10. Op ene twede vrage seit de Burgemeester: dat geen seker gewigte
„ gesteld is / wat iemand wegen moet: maar het komt daar op aan / dat
„ het met de natuurlike geschapentheid des lichaams over een kome. Op
„ noch ene derde vrage / van waar dit regt sijnen oorsprong heeft / seit hy dat
„ het sulx onbekend is. Maar dat echter blykt / dat hunne stads wage in
„ die buiten landen sulken aansien heeft: also 't verscheidenmalen gebeurd is /
„ dat degenen die verlochten gewogen te worden / met besonder voorschrif-
„ ven hunder stad of plaats gekomen zijn. Echter word daar by geseid /

dat

dat keiser Karel de vijf de sulk voorregt aan de stad Oudewater / uit oorsake van der selver beproef de opregtigheid in desen / en van seker bedrog in een naburig dorp ontdekt / geschonken heeft: immers / dat sulx het gemeen seggen is.

§. 11. In sijn oordeel over dit bedrijf is de schrijver met my eens; maar dat had ik hier niet te verhalen om niemant enig vooroordeel ontrent het stuk dat wy behandelen / te geven. Ondertusschen seit deselve schryver N. B. A. daar ik dit uit hebbe / dat in den tijd van twee jaren / die hy t'Oudewater gewoond heeft / verscheidene personen uit voorseide oorsake gewogen zijn. Ende heb ik onlangs noch vernomen dat het selve wegen van betichte Toveraars heden noch ter self der stede onderhouden word.

§. 12. Van de straffe die men in de paapsche landen / en met namen in Duitschland aan de Toveraars en Toveressen doet / valt niet veel te seggen: alsomen 't over al voor een onbetwistbaar regt is houdende / dat de sodanige verdienen levendig verbrand te worden; waar door men ook selden heeft gesien / datse genadiger gestraft zijn. 't Getal der genen die op sulken wyse / ende uit die oorsaak hun leven op verscheidene tijden hebben moeten laten; soude / by een gerekend / en gewapend / genoegsaam zijn / om den gemeenen vyand van 't Kristenrijk uit sijn rijk te jagen. In 't III. boek sal de plaatse zijn om die Toverpleitingen te ondersoeken: waar toe ons 't self de boekxken / Waarborg / merkelijken dienst sal doen.

XXII. HOOFDSTUK.

De gevoelens die onder ons omgaan, en de bedryven daar ontrent, gaan gemenelik so verre niet: des komen d'onsen minder met malkander over een.

§. 1. NU wil ik van de Paapsche tot de Protestantsche Kristenen overgaan: welker gesuiverde Godsdienst en Leere hen niet toe laat / ontrent de voorseide dingen so breed te gaan als d'anderen wel doen. Want mitsdien datse geen Vagevuur geloven / noch aanroepinge van Engelen of verstorvene Heiligen goed vinden: so en konnense altoos in dien deele / dat daar op siet / of daar uit ontstaat / in 't gevoelen van de verschijninge en werkinge der Geesten met de Roomsgesinden niet eenig zyn. Ondertusschen is te merken / dat der Luterschen gevoelen en bedrijf in dit stuk wy wat nader aan het Pausdom grenst / dan der genen die van onse belydenisse zijn. Als mede datmen wy groot onderscheid vind tusschen luiden van letteren en 't gemeen volk: gelijk sulx mede onder de Papisten, ja selfs onder de Heidenen te speuren is. En dan zijn hier de geleerden selve noch so verre van malkanderen verscheiden; dat d'eene 't gemeen gevoelen stijft / d'ander 't verwerpt / en de derde tusschen beiden gaat. Aldus magmen onder ons mannen vinden / die in 't stuk der Toverije / Spokerije en andere saken den Duivel betref-

treffende bynaa alles geloven; andere die bykans alles loochenen; doch de meesten / zijn 't die wel een groot deel van 't gemeen gevoelen medestemmen / maar ook veel daar af verwerpen. Dit eens voor al hier geseid / moet hier na t'elkens met dit onderscheid verstaan worden / wanneer ik onse luiden in dit werk betrekken sal. Doch om 't beslag over dit stuk meer in te trekken dan uit te breiden: will het ons best voegen / dat wy eerst het gemeen gevoelen en gebruik; en daarna dergenen welker sinnen het geoefend zijn / voor ogen stellen.

§. 2. Onder de gemeente hoortmen voorgaans van den Duivel / van Spoken / van Toverijen / en dierghelijke seer veel spraaks. Sy geloven allegaar / dat d'Engelen in 't begin alle van God goed geschapen; maar een deel derselven van hem afgevallen / ende also Duivelen geworden zijn. Doch dan spreken se voorgaans van den Duivel als van eenen: die als een vyand van 't menschelijk geslagt / en besonderlik van de gelovigen / ons geduriglik soekt quaad te doen. Groote gedachten heeft 'et volk voor gaans van sijn groot en sterk verstand / van sijne kragt / en van sijn doen. Men begrijpt hem / immers men spreekt van hem als van eenen / ende nochtans alom tegenwoordig: die overal in 't werk is / die overal op past / die over al sijne hand in heeft. Laat my dit nu wat besonderliker seggen.

§. 3. Wat sijne kennisse belangt; men acht die wel so groot / dat hy de geheimnissen des Euangeliums beter verstaat / dan de ervarenste schriftgeleerden onder ons: dat hy op onse gedachten lett en werkt. Dat hy 't Spook en Voorspook werkt; waar door de mensch over dingen die noch eerst gebeuren moeten / voor af kan verwittigd en gewaarschuwd zijn; inzonderheid wanneer iemants dood / of anderssins wat droevigs hem voor handen staat. Voorts geloven se mede / dat een Waarsegster of wikster ons kan seggen / waar 't verlorene te vinden is; of een mensch betoverd is / en van wien; wat raad daar tegen; en so voorts.

§. 4. Van des Duivels kragt hebben se buiten twyfel een boven maten groot gevoelen. Want daar en is niet groots ooit van Christus of van God self gedaan / welks gelijke 't volk den Duivel mede niet vertrout. Dat sulx iet van 't Manicheisdom is / heb ik boven 18. §. 6. al enigsins getoond. Wanneer 't God toelaat / so kan hy in allerley gedaante aan de menschen verschijnen: niet alleenlik van menschen / goeden en quaden / levendigen en doden; maar ook van verscheidene beesten. Uit dien hoof de geloven se mede / dat boosaardige menschen door Duivels kragt / met de middelen daar by gebruikelijk / henselven mede in wolven / en wel meest in katten verscheppen; en dus verschapen / door een ruit van een venster / ja door een kliinksnoer gat kruipen konnen. Dat de hexen 's nachts vergaderingen houden / gelijk voorhenen geseid is / en op enen besemstok ter schoorsteen uit daarna toe vliegen / en wat dies meer is; dat is heden noch by ons 't gevoelen van 't gemeene volk. Sy konnen mede / door Duivels hulp / onweer verwekken / den wind in enen neusdoek knopen / en daar uitlaten; 't gene voornamelik den Lappen en Finnen nagegeven word: so ook / door sekere wapensalve henselve tegen

den vyand schoot-en steek vry maken; ende also van den Duivel noch wat goeds erlangen.

§. 5. Aan't Verbond der Toveressen met den Duivel / uit welx kragt die dingen meest geschieden / en de proef op't water / word ook nauwelyks getwyfeld: en so mede aan veel andere dingen niet: besonderlik den raad die hen de Duivelsjager geeft; als dat het seekerlik helpt / so de betoverde gesegend word van deself de persoon die hem betoverd heeft. Dese / onwillig zijnde / kan daar toe gedwongen worden / somense bloedig en blaaw slaat; of enige dingen in sulken of sulken pott / en dat so veel uren lang / en tot sulker ure / by dage of by nachte kookt. Daar op moet de schuldige noodsakelik in dat huis komen; en so weetmen / wie't gedaan heeft. Of men geeft het gekookte den betoverden in / of haugt hem iet om den hals / of op de borst: en duisend diergelijke dingen meer / lang en onnodig te verhalen.

§. 6. Het gebruik van dit alles is: dat so wanneer enig ongemeen quaad van iemant gedaan is / sulx des Duivels ingeven en aanporren toegeschreven word. Is een schielijk onweer ontstaan: so maar iemant / ons niet al te gunstig / van toverije verdacht is: dien word daar af de schuld gegeven. Heeft sulk een aan een kind of ander iet gelangd: het zy appel ofte peer / of koek: of diergelijk; en het word enigen tyd met ene quale bevangen / die sich niet haast genesen laat: men houdse terstond verdacht / dat sy den kranken betoverd heeft. Men neemt'er de proef af door alsulke middelen als terstond geseid. So de gesondheid enigen tyd daar na volgt: men twijfelt langer niet / of de quaal is door toverye veroorsaakt geweest / en de persoon regtveerdelik daar van verdacht.

§. 7. Dus verre heb ik slechs van't gevoelen en bedryf des gemeenen volx gesproken: doch nu sal ik tonen / wat geleerden onder ons van die dingen geloven. Geen van allen sal lichtelik daarin so verre gaan als de gemeene man: ende nochtans siet men dat se merkelik van malkanderen verschillen: sommigen byna alles mede gelovende / anderen byktans niet met al. Sulx magmen voornamelik aan twee voorname schryvers / beide Schotten / den eenen van afkomst en geboorte / den anderen van name / sien. D'eerste een doorluchtig koning van de Britsche rykken: Jakob / die de seste deses naams over Schotland / en de eerste in Engeland was: d'ander een geboren onderdaan van dit koningryk / wiens naam was Reinold Schott. De koning houd het meest al staande / wat het gemeen van Tovery en Spokery gelooft: maar sijn onderdaan hadde sulx alles al te voren wederleid. Joannes Wierus / die in't opkomen van de herstellinge der leere door Luther en Calvinus leefde / hadde noch al eer sijn gevoelen van't bedrog der Geesten en van de Toveressen aan het licht gebracht; ende was den middelweg tusschen beiden ingeslagen. Derhalven heeft koning Jakob sijn boek dat hy *Dæmonologia*, dat is Duivelspraken, noemt / tegen die beide schryvers aangeleid; gelijk sijne majesteit in de voorreden met uitgedruckte woorden self verklaart.

§. 8. D'inhoud van sijn schryven komt vast hier op uit. In't 6 hoofdstuk des eersten boeks word dat Verbond der Toveressen met den Duivel so duidelik

delik beschreven/ als of daaraf d'oorspronkelike stukken in geschrifte aan den Koning self/ of in sijnen raad waren vertoont geweest. In 't vierde kappittel van sijn twede boek stelt hy vast/ dat een bose geest den mensche door de lugt vervoeren kan; en in 't seste/ dat hy sijn volk in de gevangenis onder verscheidene gedaanten besoekt. In 't sevende leert hy/ dat in tijde des Pausdoms ende des Heidendoms meer gespook was: maar tsedert dese laatste suivering der kristen Kerke meer betovering bespeurd word. Van Spook/ daar het derde boek af handelt/ isser byna geenerhande slag/ dat de Koning niet gelooft: self tot de Nachtdrukkers en Nachtmerrien toe; zijnde geesten die als mans met de vrouwen/ of als vrouwen met de mans gemeenschap hebben/ ende van ouds Incubi en Succubi genoemd zijn. Van Besetenen staat hy toe/ dat de Duivel self van Roomsche Papen uitgedreven word. Maar van de proeve der Toveryen meld hy slechs/ dat de misdaad door twaalf getuigen (sonder welken ook wel kinderen/ en oneerlike luiden/ en die self ook aan de toveryen schuldig zijn) moet bewesen worden.

§. 9. Onder de leeraars onser Kerken komt/ mijns wetens/ niemant dit gevoelen nader/ dan ik sie dat Danaeus doet. Dat is voornamelik uit twee stukken te verstaan: so als hy dat Verbond beschrijft; ende werken die de Toveraars en Toveressen doen. In sijn boekxken *de Sortiariis*, van de Toveraars (in desen sin neemt hy dat woord) vind ik dat beide op het breedst beschreven; ende in sonderheid het eerste met veel meer beslags/ dan ik ooit by paapsche schrijvers las. Ende gemerkt dat hy een voornaam Godgeleerde onder ons/ en na by de tijden van Luther en Calvyn geweest is/ die dit al voor 116 jaren geschreven heeft; so magmen staat maken/ dat alsulke leeringen den Protestanschen Kerken mede niet oneigen zy. Nu sal ik den inhoud van sijn schryven kortelik verhalen.

§. 10. In 't 4. hoofdstuk stelt hy dit voor vast/ *nullum non sortiarium cum Satana Fedus & commercium iniisse, seque ei devovisse*; datter noit toveraar geweest is, die geen Verbond met den Satan gemaakt, ende sich aan hem overgegeven heeft. Dit verbond beschrijft hy voorts aldus. „ 1. Tot versekeringe desselfs drukt „ hy hen een Teken in/ het zy onder d'oogleden/ of tusschen de billen/ of „ aan 't gehemelte; so dat het meest voor anderen verborgen zy. Hier van „ acht hy niemant vrij. Om die reden doen hen de toverregters (gelyk noch „ eens geseid is) over 't gansche liehaam kaal bescheeren; te besien/ waar ergens sulk een teken schuilt. 2. De Voorwaarden van dit verdrag brengen „ mede: dat sy voortaan God afsweeren/ en den Satan voor God erkennen en vereeren sullen; en dat hy hen helpen/ en geroepen zijnde bysprin„ gen sal. Dat doet hy dan ook/ en sy wederom al wat hy gebied. 3. Na „ dat sulx wederzijds besloten is: offert de mensche 's anderen daags aan den „ Duivel hond of kat/ of hen/ of anders iet dat sijn eigen is: waar door 't „ verbond op 't nieuw bekragtigd word. 4. Dan doet hy hen/ op tyd en „ plaats als 't hem belieft/ vergaderen; ende elk rekenschap geven/ van 't „ quaad dat hy door sijn behulp en kragt bedreven heeft. 5. Somtyds roept „ hy hen self by een/ in menschelike gedaante/ den sijnen alleen kennelik

„ verschijnende: somtijds door iemant van sijn volk / met beteekening van
„ tijd en plaats; niet alle / maar die hy dan hebben wil. 6. Die door lic-
„ haams swakheid niet wel kommen gaan / die geeft hy stok of peerd / of salve
„ om sich mede te besmeeren; maakt hen ontsigtbaar en voert se door de lucht.
„ 7. In die vergaderinge verschijnt hy self / als 't hoofd; in de gedaante van
„ enen mensche of leliken bok / of anders / na 't hem lust. 8. Den eed in 't
„ begin gedaan / eischt hy daar noch eens: en singen sy en damssen ter eeren
„ van hunne nieuwen God. 9. Daar op geeft hy aan ieder van hen de mid-
„ delen die hy begeert / om den menschen die hen in den weg zyn leed te doen;
„ of leert hen 't vergif self maken / met aanbiedinge van verdere hulp en dienst.
„ 10. Uit kragt deses verbonds doet de Satan wonderen / op 't gebruik der
„ Tekenen / die hy hen geleerd heeft: in welken wel die kragt niet steekt /
„ schoon sy 't menen; maar in den Duivel die sulx alles werkt.

§. 11. En dat is vry al veel. Want het zyn verscheidene dingen die hy den Duivel toeschrijft / so hy sich hier en daar in 't voorseide boek ontvallen laat / ofte ook duidelik verklaart. 1. Dat hy dikmaals in menschelike of andere gedaante verschijnt. 2. Dat hy somtyds den menschen / die sich aan hem verbonden hebben / de sinnen verwelmt: so dat se meinen hier of daar geweest te zijn / en dit of dat gedaan te hebben; sonder datter iets in waarheid is geschied. 3. Maar dat hy se ook waarlik door de lucht voert / daar sy wesen willen / of daar hy hen hebben wil. 4. Dat hy door dienst der Toveraars en Hollen de menschen van verre / en sonder aanraken heimelik vergiften kan. 5. Dat hy / of de Toveraars door sijne kragt / regen en onweer verwekken kunnen. 6. 't Gevoelen van anderen verwerpende / die meinen dat des Duivels kracht ophoud / wanneer de hex in Regters handen is: so gelooft hy / dat de Toverkunst by wylen in de gevangenisse self noch kragtig is; en datter de Duivel baak sijn eigen volk den hals wel breekt. Dus verre wat Daneus leert.

§. 12. Voorder is meest het gevoelen der geleerden aan onse kant / so veel de kennisse betreft; dat de Duivel geen toekomende dingen weet / maar slegts uit hemselve gist. Dat echter de waarseggers meest met hem te rade gaan / in 't gene sy voorseggen. Dat se 't ook van hem hebben 't gene sy van tegenwoordige dingen / die verborgen zijn / aan den menschen te wete doen; als namelik / wie iets gestolen / of iemant betoverd heeft. Sy schryven hem mede enige kennisse van 's menschen gedachten toe; nademaal hy 't is / na hun gevoelen / die ons dikmaal daar in ontrust / of misleid / of ten quade voert. Ende sulx verstaan wy doorgaans / wanneer men in de kerken bid voor menschen die in hun gemoed bestreden worden. Geene ketterij of dolinge in de kerk / geene verbolginge tegen haar; of men houd den Duivel voor den stichter / of op 't minst aanvoerder van dat werk. In dien sin word de H. Schrift / ter plaatse daar se van den Duivel spreekt / verklaard / en tot enen grond van sulk gevoelen gebruikt. Doch uit de self de reden salmen niet alleen de Protestantsche / maar meest alle Kristen schryvers horen spreken; dat sulke raad of hulpe by den Duivel / Gods ender menschen vyand / soeken / ongeoor-

loof d

hoofd is. Sy stemmen echter toe / dat der Heidenen Orakelen niet altyd van den Duivel voortgebragt; maar veelmaals een bedrog der Papen zijn. Want dat alsoo dikwyls uitgebroken is / datmen het wel sekerlik geloven mag.

§. 13. Gelyke breed wordt ook by hen des Duivels Vermogen uitgemeten. Want men hoorter weinig twyfelen / of hy kan een lichaam aan-en in nemen; het selve verboeren / en veelsins quellen: dat hy 't eerste aan Christus self; en 't ander aan verscheide menschen gedaan heeft / van welken ons 't H. Euangelie seit / datse van den bosen geest beseten / en van onsen Heere daaraf verlost zijn. dat de H. Schrift het gevoelen van de Spokerij bevestigt; en dat de Duivel na veler gevoelen in de gedaante van Samuel verschenen is. Dat sijn bestuur over Gods weer en wind / over heirlegers / over 's menschen goed en bloed / lyf en leven / door 't gene aan Job geschied is niet en mag gelochend worden. Dat aan d'Egyptische Toveraars in Moses tyden wel gebleken is / wat de Duivel vermag: het zy / om onvolmaakte dieren / als vorschen of slangen voort te brengen en de hoofdstoffen te veranderen; of om door geswindigheid te vertonen 't gene van elders gehaald was; of ten minsten 's menschen ogen te verblinden / datse meinen te sien 't gene niet en is.

§. 14. De Middelen aangaande / die men de Toveraars / Waarseggers en Besweerders in 't werk siet stellen: ik en vinde naauwelyks iemant van verstande / die gelooft datse aan haar selve kragtig zyn. Maar dat de Duivel 't ganssche werk doet / het gene die arme menschen meinen dat sy doen: en dat het verbond tusschen hen ende den Duivel gemaakt / hem verpligt om sulx uit te werken als sy begeeren; wanneer sy slegs de teekenen en ounstandigheden te werk stellen / die daar toe staan / gelyk sy van hem geleerd zyn. En dit Verbond doense ons voorsigtelik (so sy meinen) op tweederleye wyse bemerken; te weten so / als ik 't hier liefst met de woorden van Sennertus seggen wil / die der in de verhandelinge van 't geschil over de schooten steek vype / volgens de vertalinge van Jonktys / dus af schryft. Het Verbond met den Duivel is tweederley: middelbaar en onmiddelbaar, of uitgedrukt en bedekt. Het onmiddelbaar of uitgedrukt verbond is, wanneer iemant in 't werk stelt de middelen onmiddelbaar van den Duivel aan hem gegeven. Het middelbaar en bedekt verbond is, wanneer iemant gebruikt de middelen van den Duivel wel verordend, doch niet van den Duivel self, maar door handen van andere aan hem gegeven: het welk allebeide tegen Gods wett, die ons verbied andere Goden te hebben, strydig is. Want (seit hy een weinig verder) in sodanigen bedekt verbond en is de toestemmige niet geheel uitgesloten; door dien hy, die nog so verre van de reden niet vervreemd is,

Als dat hy kan de klippen myden,
En d'open put ter syde schryden;

seer lichtelijk bespeuren kan, dat sodanige karacters of woorden uit hen selve die kragt niet en hebben; en derhalven noodsakelik moet ondersoeken, eer hy deselve in 't werk stelt, uit wat kragt sy doen het gene sy doen. Want so hy dat na laat, so treed hy bedektelik met den Duivel in verbond; die beloofd heeft dat hy sulx nako-

men sal by degenen die sodanige karacters en woorden na sijn voorschrift gebruikt. Volgens dien kan hy aan die godloosheid mede niet onschuldig zyn. Dus heeftet Sennertus verstaan; en so veel als ik ervaren hebbe, de geleerden onder ons sullen hem daar niet in tegen spreken; ik hoor vast / over al deselfde taal. Desgelyks Wierus in dit stuk voornamelik geoefend / en boven allen vermaard / stelt die dingen door malkanderen meest al op den self den voet.

§. 15. Ik moet hier by ook iet van de Droomen seggen. De gemeene taal onser Schriftgeleerden is / dat die vierderhande zijn: Natuurlike / Burgerlike / Godlike / Duivelsche droomen. Dese laatste soort houdense dat den menschen van den Duivel ingegeven word / door beroeringe sijner inbeeldinge / en 't voorwerpen van verschriklikelike gedaanten / om hem te ontrusten en te verbaren: of ook wel om hem te verboeren / gelijk hier voren van des Duivels nachtvergaderinge geseid is. In gevolge van dien zijn sommige van gevoelen dat de droom / in welken Pilatus huisvrouw so veel om Jesus wille geleden hadde / van den Duivel geweest sy.

§. 16. Maar ik vinde niemant die ontrent al 't voorseide den Duivel in verstand en kragt ooit kleinder maakten / dan voor desen Heinhold Schott / hier voor genoemd / en op heden de heer Antonius van Dalen in sijn boek van de Orakelen heeft gedaan. Want sy schrijven beide alles aan 't bedrog der menschen toe / en aan den Duivel niet met al. Noch komt my dagelix voor / terwijl ik met dit werk besig ben / dat de verstandigsten by ons des Duivels kennis en vermogen weinig achten / en veele (meer dan ik ooit gedacht hadde) komen in 't stuk der Besetenen of Betoverden met den Heeren Daillon over een: die in sijn Fransch geschrifte des Demons te verstaan geeft / dat de boose of onreine geesten daar de Schriftuur af waagt / niet anders dan sekere siekten waren / diemen by de Joden so te noemen plag. Ende komt my noch een Engelsch boexken regt te pas in handen / waarin 't oud en algemeen gevoelen als ten hoogsten strijdig met de leere en 't geloof der Protestantsche Kristenheid / weersproken word.

§. 17. Doch ik wil te deser plaatse van 't gevoelen deser mannen niet meer seggen; om reden / dat het eensdeels niet behoeft / en anderdeels hier na te passe komen sal. Het behoeft hier niet / om dat mijn oogmerk niet en is / te verklaren wat men van den Duivel niet en seit; maar wat men van hem seit: en dat ik onderzoeken wil of dat waar is of niet. Dienvolgende moet ons 't ontkennen genoeg zijn / daar wy ergens geen genoegen in 't bewijsen nemen / voor dat gevoelen / dat den Geesten / en besonderlik den quaden / sulken kragt toeschrijft. Daar beneffens wil dit ook van self noch volgen / dat ik met Schott en Van Dale / mitsgaders anderen meer die 't gemeen gevoelen teonderzoeken sal / daar al der anderen bewijs op steunt. Ondertusschen hebgen met der Kristenen gevoelen by malkanderen te overwegen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Alle voorgemelde gevoelens t'samen vergeleken, brengen enige Stellingen uit, daar sy in verschillen, of waar in sy 't eens zijn.

§. 1. Ik hebbe t'elkens / na 't verhaal van sommiger gevoelens / de vergelijkinge gemaakt: eerst van oude en niewe Heidenen / in 't 11. kappittel; daarna van Joden / Mahometanen ende Kristenen in d'eerste 600. jaren / in 't 17. hoofdstuk. Nu volgt / dat wy desgelijken met het Pausdom en de Protestanten doen; en daarna den ganschen hoop. Hier in sal 't goed zijn / d'order der verhandeling eens om te keeren / en van achteren na voren toe te gaan: 't welk doende salmen sien / datter niets is waaraan de weereld vasterhoud / dan 't gene van de Geesten doorgaans geleerd en geloofd is. Want de Protestanten houden al wat niet duidelik paapsch is; en misschien ook noch al meer: de Kristenen in 't gemein / al wat niet joodsch of heidensch is: de Joden en Mahometanen / al 't gene dat niet het geloof aan eenen eenigen God (immers na hun dinken) kan bestaan. Gy sult seggen / behooztet ook so niet? Dat staat noch te besien; en daar van will ik noch hierna bescheidelikter spreken.

§. 2. Ondertusschen will ik mijnen Leser seggen / dat wanneer ik hier 't verscheiden of gemeen gevoelen van allerhande menschen melde / ik daar in niet verder meen te gaan dan tot sulken welker sinnen meest geoefend zijn / en die by hun eigen volk voor leeraars of geleerden zijn geacht; bequaam om anderen een nett berigt van godsdienst en geloof te doen / so als dat by hen meest beleden en geoeffend word. Want wat het gemeen volk betreft / dat is dikmaals paapsch of joodsch of heidensch / ende weet het niet / daar op en is geen staat te maken. Ja so weinig / datmen vast het tegendeel mag denken van 't gene de dwalende schare denkt of doet / en 't gene sy die de Schrift verstaan daar af gevoelen. Dienvolgens will ik hier niet in behaald zijn / als genoegsaam ondervonden hebbende / hoe mal ons eigen volk in desen is.

§. 3. Vorder sal het dan ter sake dienen / hier als iet dat buiten twysel is voor af te stellen / dat het gene oorspronkelik uit het Heidendom is af geleid / altoos uit de H. Schriften niet en is. 't Is waar dat nooit Kristen leeraar / ook geen Jode iets geseid heeft / daar hy geen schriftuur op paste: maar de vraag is / of die daar te passe quam / en in sulken sin verstaan moet zijn; dan of hen mogelik de klank daar af also ter oren quam / so als de verbeelding / die sy van de saak in hunne hersens hadden / best verdragen konde? Daar van sal de Leser vooraf by hem self oordelen mogen / wanneer hy op het volgende slechs acht will geben / waarin ik kortelik aanwijsen will / eerst wat elke gesindheid verwerpt / het gene d'andere houd; daar na wat d'eene van d'andere overgenomen en tot noch behouden heeft.

§. 4. De Protestansche kerken lochenen eenparig het Vagevuur / en alle plaats der Zielen buiten Hemel ende Hel: welk in 't Pausdom geloofd / in d'eer-

d'eerste Kristenheid hier en daar gemeld; by Joden en Mahometanen niet verworpen; en uit het Heidendom gesproten is. Hier mede verbalt ook wat daar op verder gebowd is; het zy leeringe / het zy gebruik. 1. Men gelooft by ons niet / dat de Zielen der verstorvenen ooit om's werven / of sich in enigen gedaante aan de levendige vertonen / om hulp of troost te erlangen. 2. Men gelooft niet / dat de salige Zielen uit den Hemel / of de verdoemden uiter Hellen immermeer wederom op Aarde komen; sich aan de menschen / tot derselver troost of schrik te vertonen: veel min / dat sich de leevenden wel onderling verdragen / om by afsterven malkanderen op Aarde te besoeken. 4. Des vraagt men ook by ons de doden niet; noch men doet hen genen dienst.

§. 5. De kragt der Besweeringe word insgelyx by ons onthend: het zy om d'afgescheidene Zielen / of om de bose Geesten uit te dryven; so verre als men gelooft / dat 'er iemant af gequeld is: ende weten tegen desen geen ander middel / dan 't bidden en vasten dat ons de Heere Jesus heeft geleerd. Mat. 17: 21. 1. Des verstaan wy mede niet / dat enig menschе bevoegd is / het zy Priester of *Exorcista*, dat is Besweerder in 't besonder so genoemd / sich sulx aan te matigen / of t'onderwinden: schoon het by de eerste Kristenheid of door Gods kragt geschied / of op menschelik aangeben blotelik nagebootst; by Joden en Mahometanen in 't gebruik geweest / en by alle Heidenen gepleegd word 2. Ook gelooftmen by ons niet / dat woorden / namen / teikenen / gebeerden / schoon uit de H. Schrift getrokken / daartoe kragtig zijn: het zy uit hen selve / of door instellinge van de Kerk / die daar toe geene magt van God ontvangen heeft. 3. Men besweert dan ook den Duivel by den doop der kinderen niet; gelyk men in 't Pausdom doet. De Lutheranen doen dat mede: maar met die meininge niet gelyk de Pausgesinden / dat de Duivel in 't kind is / of door de kragt dier woorden uitgedreven word; dan alleenlik (so sy dat verschonen willen) om d'oudheid van dat gebruik / als ene onverschillige saak.

§. 6. Nu volgt dat wy / met het Paudsdom in al 't overige vergeleken / 't onderscheid dat dan noch blyft / tusschen 't algemeene kristendom en d'ongelobigen / besien. 1. Ander slag van Geesten dat tusschen God en d'Engelen / of enigsins lichaamlyk zy; gelyk het beide by de Heidenen en Joden / en 't laatst ook by de oude Kristenen is geloofd geweest / word by de hedendaagsche Kristenheid niet meer erkend. 2. Also weinig val heeft'et ook by haar / datmen God of Geest met de Stervеn pare. Van God / dat is volslagen heidensch: en dat van de Geesten joodsch / so maar d'oude Kristenheid hier genoegsaam vry af was. 3. Wy geloven ook dien verscheiden aart van Engelen niet / door de joodsche leeraars opgegeven / en door 't Heidenschap van ouds her / en noch heden ondersteund. Wel is 't waar / dat de Papisten die verscheidenheid van ordening der Engelen erkennen; doch stellen dat verschil in 't wesen van die Geesten niet. So mede / schoon het overal in 't Pausdom vol van allerhande Geesten spookt: sulx echter is (gelijk 19. §. 7; 7. en 20. 1. 2. 3. in 't vreede getoond is) alleenlik in aansien van de plaatsen / personen / werkingen; doch geensins van verscheiden aart en oorsprong te verstaan.

4. Vol-

4. Volgens dien geloost ook niemant meer / hy zy paapsch of protestantsch / dat de Geesten waarlijk / ende uit hunne eigene natuure teelen: sulx nochtans by alle Heidenen geloofd / by den Joden aangenomen / by d'eerste kristen leeraars niet genoeg weersproken / en by sommigen uitdrukkelik geleerd is.

§. 7. Maar de Heidenen verschillen van de Joden / Kristenen en Mahometanen voornamelik in twee stukken. 1. Datse den Allerhoogsten God met de meerdere en mindere / goede en quade Goden / beneffens de Zielen der menschen so verwerdelijk door malkanderen mengen / datter 't einde van wech is. Daar tegen is Jood en Mahometaan met den Kristen hier in eens / datter maar een God / en al wat buiten hem te vinden is sijn schepsel zy. 2. Datse niet alleen de menschen lichtelik tot Goden maken; maar ook de Goden wederom tot menschen: mitsdien datse Goden stellen die uit menschen / en wederomme menschen die van Goden afgekomen zijn. 't Pausdom staat hier mede noch niet blank: vermits hunne Heiligen in de plaats der Daimones en heidensche gemaakte Goden zijn. Maar het suiver Kristendom (gelyk in desen ook het oude was) maakte nooit God tot menschе / nochte verhief ooit menschе tot God.

§. 8. Jets is'er evenwel / daar de Protestanten selve noch niet eens in zijn: en daar anders 't Pausdom met de eerste Kristenheid / same Joden en Mahometanen / mitsgaders 't ganschе Heidendom in t'samenstemt. Sulx is 't gene de Heidenen *de Diis tutelaribus* van de Beschermgoden; de Kristenen van ouds af *de Angelis tutelaribus* van Bewaarengelen geloven. By die van 't Pausdom staat dat vast / hebben wy flus gesien: by de Protestanten word daar op so veel staats gemaakt: insonderheid die van de Fransche en Nederlandsche of Switsersche belijdenisse zyn. Nogtans zijnder onder ons wel die sulx mede toestaan / hoewel weinigen; of die der niet veel tegen hebben. Watmen te geloven heeft / staat ons in het volgende te sien. Ondertusschen mag voor af wel worden aangemerkt / dat by de Roomschgesinden; immers by de Onroomsche Kristenen / 't gene desen aangaande word geleerd / meest op de betrachtinge der kennisse; maar weinig op de daad en leevens wyse aan komt. Want men siet seer selden / of bijkans nooit / dat enige merkelijke verlossinge of verdrukkinge van een volk aan enigen Engel / die daar af de voogd of by stand zy; maar wel onmiddelijke aan Gods voorsienigheid word toegeschreven. So niet: dan heeft het by het Pausdom d'een of ander groten Heilig / en wel meest Maria of hun lieve Vrow gedaan. Een Protestant / om geenen paapschen Sant die eer te gunnen / past het werk voor God niet / hy schryftet liever aan den Duivel toe.

§. 9. Een onderscheid isser noch te merken tusschen 't Heidenschap / Joden- en Mahumetisdom / in de ganschе Kristenheid. In 't gebruik der Toverij en Waarseggинge is dat meest gelegen: welke volgens eigen gronden by d'eerste deugdelijst / hoewel veelsins misbruikt; by d'anderen geoorloft en tot vele dingen dienstig; by de laatsten in alle manieren voor onkristelijk gehouden word. De reden is: om dat de Heidenen voor Goden / of derselver dienaars en gesanten houden / die by 't Kristendom voor onreine Geesten ge-

 acht

acht zijn: en de Joden met de Mahometanen/ menen / dat de konste der Kabbala en den invloed der Sterren al dat gene doet dat men by ons voor toveren houd. Wel is waar / dat ook self in heidensche tyden de *Mathematici*, dat is Wiskonstenaars, met den *Veneficis*, Vergiftigers gelyk gerekend / en als onbetamelik verboden zijn geweest. Maar dat waren sulke / die de konst misbruikten; welke daar te voren niet alleenlik toegelaten / maar ook wel in hoogster eere was geweest. By den Kristenen is de naam van Mathematicus nu niet meer quaad; maar die van Veneficus bediedde nooit wat goeds. Dog wy spreken hier nu van de saken slegs; met woorden hebben wy niet veel te doen: In 't derde Boek wil 't eerst te passe komen / dat wy van deselver en meer anderen gebruik ter degen spreken.

§. 10. Laat ons nu eens sien: waarin komen dus lang alle menschen Heidenen / Joden / Mahometanen / onde en niewe Kristenen / Boomsche en Onroomsche over een? Sy seggen allegaar. 1. Dat ter Geesten zijn / van God en Lichaam onderscheiden. Want al is 't dat se (als geseid) ook ander slag van Geesten droomen; dat behoort tot het verschil: wy spreken hier van 't gene daar wy alle eens in zijn. 2. Dat derselver aart verscheiden is: sommigen geheel op sich self sonder lichaam bestaande/ gelijk d'Engelen zijn; anderen daar een lichaam mede vereenigd is / hoedanig onse Zielen zijn. 3. Dat se echter beide onsterflijk zijn. 4. Dat de Geesten die geen eigen lichaam hebben / sommige den menschen goed / en sommige quaad zijn. 5. Dat de mensche daarom wel doet / so hy der goeden / dat is der Engelen vriendschap soekt; en de bosen / dat is de Duivelen / poogt af te keeren. 6. Dat de mensche na dit leven 't grootste heil of onheil te verwachten heeft. 7. Dat insgelijks de Zielen der verstorvenen d'eene boos / en d'andere goed en heilig zijn. Al is 't nu dat se sich over 't een of ander stuk niet even eens verklaren; gelijk dat in 't besonder hier en daar getoond is; het blijkt nogtans / dat so veel als die saken in den grond betreft / sy daarinne met malkanderen van een gevoelen zijn. En dus vele zy in 't kort gemeld / wat onderscheid en wat eenparigheid in alle die gevoelens zy: nu staat ons na de waarheid van dit alles onderzoek te doen / daar het twede Boek met het derde ons toe dienen sal; volgens d'onderscheidinge hier voor gemaakt. 1. §. 8. Ondertusschen laat ons gaan besien / wat ons noch voor heen uit 't voorseide te besluiten sta.

XXIV. HOOFDSTUK.

Daar uit magmen verder speuren, waar 't van komt, datmen onder 't Kristendom, en besonderlijk de Protestanten, so veele grote dingen van den Duivel seit.

§. 1. EEr wy met het twede boek tot onderzoek der regte waarheid overgaan, so laat ons uit al 't gene dat tot hier toe is by een gehaald/

haald / verneemen / uit wat oorsaak dat gevoelen spruit dat so algemeen is / dat so diep leit / dat den Duivel sulken grote magt toeschrypt / alsmen hedendaags in't Kristendom / het zy Roomsch of Onroomsch / noch bespeurt. Hier toe doen sich nu verscheidene saken op / die elk voor ogen heeft / en die niemant my ontkennen sal / dat bequaam zijn om den mensch in dat gevoelen of te stellen of te sterken. Niet daar hem de Schrift of Reden uit haar self toe leid: maar die van elders aangekomen zijn; en / hoewel na Reden of Schrifture niet getoetst / echter sijne toestemminge van langer hand verkregen hebben. Dit wil ik eerst vertonen: te weten / dat het de kennis der Natuur of uit de Schrift van God geopenbaard niet hergekomen is / het gene buiten Schrift of Reden van des Duivels grote kragt geloofd word; en daar na den oorsprong / waar het dan uit rynt / te kennen geven.

§. 2. Het eerste dunkt my datmen lichtelijk bespeuren kan / uit dien dat menschen die de Reden of Schrifture minst van allen magtig zijn / van alsulke dingen't meest geloven. De gemeene man / de kinderen en d'oude wyven hebben daar den diepsten indrink van. Hoe meer geoefend van verstand / hoe meer belesen in de Schrift / hoe meer ervaren door verscheiden oefeningen en ontmoetingen; sonderlinge daar dit alles t'samen gaat: hoe minder iemant doorgaans dat gevoelen dryft. Ik segge / doorgaans: om dat ik niet ontkennen wil / dat ook wel geleerde mannen / en die ontrent andere saken door beelerhande onderwindinge geoefend zijn / sich mede daar aan houden ja hun werk noch maken konnen / om't gemeen gevoelen te bevestigen; so als aan koning Jakob / aan Bodijn / aan Daneus / en anderen genoegsaam blijkt. Maar dat salmen / mijns erachtens / aan derselver sonderlinge simlykheid / (gelijk elk mensch de sijne heeft / die hem tot een of't ander voorwerp / na dese of gene zyde trekt) toeschryven moeten. Aan welke kant ons die dan neigt / daar sal't verstand sich mede voegen / en alle kragten inspannen / om dat werk enen schijn te geven; welken sulken schryver / door besondere genegentheid in sijn oordeel oberheerd / voor waarheid houd. Doch dat al zijnde / so en maken weinig sulker schryvers niet / dat mijn seggen in't gemein of op het meerder deel geen waarheid zy; sulx ik meine dat my niemant hier ontkennen sal.

§. 3. Men sal my echter misschien tegenwerpen / so veel als de Natuur betreft / dat het anders geenen oorspronk hebben kan / het gene Heidenen en Filosofen / die anders geen behulp als van Natuur of Reden hadden / ooit of ooit daar van geleerd of nagelaten hebben. Ik sta dat geerne toe: maar wat hebbense toch daar van geleerd? Al't gene dat wy hier te voren gesien hebben / in tien hoofd stukken / tusschen't eerste en twaalfde / met veelerhande spreuken en vertellingen getoond. Doch hoe dat hangt of kleeft / daar so veel en veelerhande leeringen en zeden zijn / dat siet een ieder wel. Derhalven is op die Filosofie weinig staats te maken / die na's volx vooroordelen geschikt is / en door't bedrog der papen bestaat. De Filosofie alleen en is de grondslag noch de bron der heidensche Godsdiensten niet. Maar de Filosofie van't volk slechts ten deele / of qualik verstaan / met voorOor-

deel en onkunde vermengd. De vreese en schrik voor ongewone dingen / en de voorbarige drift tot eigene uitdenkinge / om de onweerstaanbare mogentheid / daarmen oordeelt dat ons 't quaad van komt / te versoenen; doen den menschen middelen te werk stellen / die sy self maar half of niet met al verstaan. Die hen beter leeren souden / willen 't sommige niet doen: maar 't geheim voor sich behouden / om te groter voorwerp van 's volx achtinge en verwondering te zijn; gelijk by ouds de Magi waren / en hedendaags de Bramines en Bonzii noch zijn. Andere van opregter inborst derren uit de borst niet spreken / om niet in den haat van 't volk te raken; gelijk Socrates / die om sulken oorsaak door vergif om 't leven quam.

§. 4. Des moetmen dan ook weten / dat niemant ooit tot ondersoek of oefeninge der Filosofie quam / of hy was alreeds van kinds been af in d'een of andere betrachtinge van voorouderlikken Godsdienst opgevoed. 't Vooroordeel dan daar uit gevat / dat bragt hy meer ter schole; en vond daar meester / die gelijk saam ook hun eigen hadden / het zy het self de of een ander. Door een self de vooroordeel des meesters word de leerling noch te meer daar in versterkt; maar so dat verschilt / sal hy sich daar door verwezren. Hoe 't zy / so blyft dus doende sijn verstand bedorven / ende word het langs so meer. So 't nodig ware / en ook niet te lang mogt vallen / soud ik dit bescheideliker tonen / door sodanige te noemen / die daaraf de klaarste proeven ooit gegeven hebben. Maar ik denke niet dat my dit gevergd sal worden: om dat het / mijns bedunkens / klaar genoeg voorogen is het gene ik segge. En al hadde het iemant nooit aan anderen / besonderlik aan ongelovigen bespeurd; hy sal het aan de Kristenen / en aan hem selve sien. De domme drift tot Godsdienst / of 't gene men so noemt / gaat voorgaans voor de kennisse; sonder welke egter ganisch geen ware Godsdienst noch Godsaligheid bestaat. Het gesigt van ons verstand dat set sich na die brill / en gewent daar toe: so verre dat hy dan vervolgens buiten die niet sien en kan of will. Door deselve siet hy als beneveld; en sonder dat behulp van 't glasen oog (gelijk ik nu will spreken) is 't gesigt door ongewoonte noch te swak / en kan geen licht verdragen. Sulx eens voor al hier aan gemerkt / sal ons hier na noch meer te passe komen.

§. 5. En so veel als verder de Schrifture betreft; ik achte datmen die voor d'oorsaak niet mag houden des gevoelens dat de menschen van den Duivel helpen. Want dat leiter al so diep en breed als 't mag / eer sy eens den Bijmeeste van die dingen seggen en geloven. Ware 't so by ons met de betrachtinge van den Godsdienst niet gelegen / als het vast by alle sekten / selfs by d'ongelovigen is: so mogtmen van Schrifture spreken. Maar het is (God beter 't) so / dat even seer het grootst getal van onse als van andere gesindheid / sich sodanig noemen / en de Schrift op sulken sin verstaan / om dat se so verstaan word. So als 't dan ieder by sijn volk ter kerken hoort verklaren / daar moet hy sich aan houden / will hy niet voor onstandvastig of af ballig worden aangesien. Rekenschap van sijn geloof te geven / daar komt 't niet op aan: daar behoort al te lydig veel werks toe / om het alles grondig te ondersoeken.

So

So dat / wanneermen 't seggen sal so als het is: men gelooft so grote dingen van den Duivel / niet om dat de Schrift het seit: men verwacht niet eens haar oordeel; maar gelooft eerder dat de Schrift also verstaan moet zijn / om datse schijnt te seggen / 't gene reeds by alle man van den Duivel word geloofd.

§. 6. Willen wy nu nader sien / hoe selfs by luiden van letteren / en door middel van de letteren 't begrijp van dese dingen opkomt / en vervolgens opgang maakt; ik ben gereed om hier te tonen / hoe ik dat van overlange door bevindinge heb aangemerkt. Het eerste vooroordeel komt den mensch in sijne kindscheid aan / die daar mede tweesins ingenomen word. Eerst in sijne eerste onmoselheid / wanneermen 't kleine kind / om te stillen / met bullebaken verbaard maakt: het zy door woorden of door werken. Dien eersten indruk heeftmen al van over lang bevonden / dat de diepste voren en de duidelixte voremen maakt; die daar na best waarlixt dallen uit te graven. Dan voorts wanneer de kinderen op straat en onder 't volk verkeeren; sy horen vast by alle ding den Duivel noemen / van Duivel / Spook en Tovery verhalen: ja d'ouders self / of meesters kommen sommige (door al te beklagelijken misbruik) hunne kinderen of leerlingen in huis of op de winkels niet bekijven of bestraffen / dan met hulp van Duivels naam; die meer dan Gods of Christus by hen in 't gebruik / ende in den mond gelijk bestorven is.

§. 7. Op school gekomen / hoog of leeg / daar leertmen van de Dæmones en hun bedrijf uit heidensche / so griekse als latijnsche boeken by wat veel; aleermen tot de Faculteiten / dat is hoofd-wetenschappen / so veel 't gebruik des levens aan belangt / gevorderd word: en zijn de helsche Goden en Godinnen / als Pluto; of Vulcanus of Proserpina, de jeugd alvroeg bekend / eer sy tot de kennisse des waren Gods word opgeleid. Sy lesen eerst en meest de brieven / de gedichten en historien der oude Grieken en Romeinen / met kragt van wonderteekenen van Dromen en Gesigten / uit onderaardsche of verheven plaatsen in de Lucht / tot berstens toe gevuld. En sodanige vertellingen worden schier als Evangelien geloofd. Wat seg ik Evangelien? waarom in plaats der Evangelien niet ook? Want so d'ouders selve niet godvrugtig zijn / om hunner kinderen onderwys op 't stuk van Godsdienst en Geloof in huis / of in de duitsche scholen te bestellen; op de latijnsche / die tot de geleerdheid zijn geschikt / weet ik niet dat onder 25. boeken meer dan een of twee zijn / waarin de gronden van het kristendom de teere jonkheid worden ingescherpt. Die dan uit triviale scholen (gelijkmen die noemt) tot de Universiteiten (so de naam der hoogste scholen is) komt op te gaan; ja selfs veele die daar af komen / brengen uit deselve honderd verssen uit Horatius / Ovidius / Vergilius; en honderd spreuken of vertellingen uit de boeken der latijnsche of der griekse Heidenen te huis / tegen tien of dikmaals eene spreuk of lesse uit Gods heilig Woord.

§. 8. Ondertusschen komende op de Universiteit / so sietmen meest de jeugd / de plak als nu ontwassen / haar selve leeraars kiesen na hunne eigene begeerlikheid: 't welk Paulus onder de gebreken van de laatste dagen telt;

2. Tim. 4: 3. Men geeft hen sulke oefeningen en lessen / en over sulke boeken als sy self begeeren. En dat is minst om te leeren de Schrifstuur verstaan: maar meest al om beneffens de verschillen der voornamste sekte / ook voor al de besondere gesindheid onser eigene leeraars (die hen doorgaans al te seer van malkanderen verdeelt) te mogen weten. Die jeugdige nieusgierigheid maakt hen jeukerig na die dingen; en 't jonge bloed / heet om te verhten / doet dat sy meest op dat gene bedacht zijn / waarmede sy hunne zijde staande houden / d'anderen weerleggen / en den aanhang hunder meersters stryven mogen. Komt het dan op d'uitleggінge euer schrifstuurplaats aan / die voor of tegen hun gevoelen in Filosofie of Godgeleerdheid word hervoor gebragt; de konst en vlyt moet dienen / om daar dan dien sin uit te halen / die ter sake diemen voor heeft dienstig is. De regte waarheid word als waarheid niet gesocht: nog de Schrift of Reden beeltijds anders / als om elk het sijne met den meesten schijn van waarheid te bekleeden / by gebragt.

§. 9. Die op 't volgende acht geeft / sal my lichtelijk hier in geloven. Sulken Filosofie als iemant in de scholen heeft geleerd / sulken uitleggінge of vertalinge brengt hy in de Schrift. 't Was 't verstand van Aristoteles / dat de vier hoofdstoffen / die men in 't latijn Elementen noemt / als Aarde / Water / Lucht en Vuur / van 's Weereld middelpunt na boven toe / kringswijse in malkanderen gesloten zijn: so dat d'Aarde onder leit / boven op met Wateren doormengd; daar na de Lucht / die desen Aard- en Waterkloot omvangt. Dit word van allen toegestaan. Maar daar boven of omhenen meint hy dat sich 't Vuur geplaatst heeft: en dat dan verder heen de Hemel self / in verscheidene verwelfselen / 't een 't ander insluitende / verdeeld / waar in de Sonne / Maan en Sterren zijn; uit fijndere stoffe / en die in sich self ook onbederflik zy / bestaat. Die hemelwelfsels acht hy dat door kragt van bygestelde Geesten jaarlijx / maandelijk en dagelijx rondom ons gaan. Die dit voor waar of voor waarschijnlijk houd / sal mede lichtelik geloven / dat sich de bose Geesten in Lucht verhouden; also d'andere deelen van dit rond voor hen dan al te suiver zijn. Leest sulk een dan in de Schrift / van overſten der magt des Luchts, Efes. 2. 2. of geestelyke boosheid in de Lucht: Efes. 6: 12. Hy twijfelt niet / of Paulus moet van Aristoteles gevoelen zijn; en dat de Duivel of de bose Geesten door die woorden te verstaan zijn Heeft iemant insgelijx van Platos Daimones gelesen / hy meint / dat dan de Schrift / wanneer hy daar dat woord in leest / ook so verstaan moet zijn: sonder eens te denken of 't anderen ook in den self den sin verstaan hebben welker boeken heden niet voor handen zijn; en of de Joden / welker tal van dien tyd in de Schrift gebruikt word / dat ook namen in den self den sin.

§. 10. Men heeft het geensins vreemd te achten 't gene van 't misbruik der Filosofie in desen deele seggen wil: 't verspreid sich overal. Wanneer Copernicus den stilstand van de Son / en des Aardkloots beweginge met kragt van redenen beweerde: de genen die 't met Ptolemeus hielden meinden / dat se 't klaarlik met de Schrift weerleggen konden. Maar die voor 't andere gevoelen stonden / wisten mede raad tot de schriftuurplaatsen / om die anders

ders te verklaren. Gelyk degenen die geloven / dat de mensch in sijnen sin een Denkbeeld heeft van God / gelijk Descartes leert: hy sal dat ook by Paulus vinden: en in desen sin verstaan / 't gene van God kennelyk is, dat in hen openbaar; want God heeftet hen geopenbaard. Rom. 1: 19. Self isser iemant geweest / die 't verhaal der eerste Scheppinge. Genes. 1. na de gronden van Des Cartes (dat is tegen des selfs eigene meining / so als hy self belijd) verklaart / in een boexken dat hy *Cartesius Mosaizans*, dat is Descartes met Moses stemmende noemt.

§. 11. So als't met de Filosofie gaat / so isset met de Godgeleerdheid ook gelegen. Eerst zijn d'Oudvaders (so noemtmen de voorgaande en meest d'eerste leeraars van de kerk / om datse in ouder tyden waren) insonderheid in 't Pausdom / daarmen hun gesag naast en nevens Gods Woord verheft / met die verdorvene Filosofie ingenomen / minst op 't uitleggen of vertalen der Schrifture verdacht geweest. Maar of 't was dat se geloofstukken verhandelden die meest betwist wierden; of sy maakten beduidingen op dese en gene plaatsen van de Schrift / die blote bespiegelingen waren / en toepassingen op andere saken dan degene daar de Schrift af spreekt. In 't een is Augustijn in de vierde en vyf de eeuwe / in 't ander Origines in de derde boven anderen overvloedig geweest. Men mag dat door het gene in 't 15. hoofdstuk aangaande de Geesten uit die schrijvers en anderen is bygebragt / besonderlik bespeuren. Self hunne Homilien (so noemden sy de Predicatien) hebben weinig van de uitleggінge / en noch min van de vertalinge der Schrift: daar 't Origenes en Hironymus by d'anderen quaad mede hadden / om dat sy sulx bestonden / in tijden dat men sich met kennisse van talen weinig moeide. Nogtans wat sulke leeraars hier of daar / op dese of gene spreuken van de Schrift / niet in den grond (als geseid) onderzocht; maar na hunne simlikheid bedacht / geschreven hebben: dat heeftmen namaals langen tijd / eer de taalkundigheid doorbrak / uit eerbiedigheid tot den ouden tijd (als of de weereld namaals jonger wierd dan sy te voren was geweest) op hunne rekening aangenomen. En so hebben wy die dingen die sy van de Geesten / en besonderlik de bose leerden / ongevoelig overerfd.

§. 12. Nu voorts gemerkt dat elk aan sijne sekte kleeft / en sulken achting van die so genoemde vaders heeft: so sietmen den hoe 't Pausdom sich insonderheid met der selver spreekwijsen behelpen kan. Want het is onder anderen al lang by Protestanten aangemerkt / hoe sy hunne Zielmissen / aanbiddinge der Heiligen / en dergelijke op alsulken seggens van de Vaders bouwen. Daar na van ons gedzongen om het in de Schrift te tonen: of binden sy by Paulus sulken vuur dat elx werk beproeft. 1. Cor. 3: 13. Daar mede meinen sy / dat hun Vagevuur gebonden is. Self gaat het by degenen die van 't Pausdom afgeweken zijn / in veelen niet veel anders toe. Is iemant Luterisch opgevoed: hy mag alsulken filosoof zijn als hy wil / Christus sal daarom niet plaatselijk noch sichtbaarlik ten Hemel zijn gevaren; maar wel met sijn lichaam door beslotene deure henen gaan / of alom tegenwoordig zijn. Hoe groten taalkundige iemant zy / sietmen-erhier niet hoe menigmaal ge-

leerde

leerde luiden de beteekenis der woorden schikken na de stellingen die sy verkosen hebben; meer als na d'eigenschap van stijl en woorden in die tale / hen so wel bekend? Honderd proeven ware ik magtig daar van by te brengen / so de saak dat eischte of de tijd dat leed.

§. 13. Nu / so veel verkeerde of onbeproef de weetenschap als de menschen hier te veel heeft; so veel komt hy doorgaans in het minst en beste deel te kort. Gelijk geseid is van de scholen / dat de jeugd daar loopt door 't Heidendom / eer sy 't Kristendom verstaan / blotelijk om wat latijn en grieksch te leeren: so en word haar dus verre / als te teder / van de saken self niet veel geleerd. Wat Geest of Lichaam zy? waar in het wesen van de Ziel / van Engelen of Duivelen besta / wat elk van dien vermag te weten of te doen? wat bewind of belang sy by den menschen hier op aarden hebben? niets worden sy bynagewaar dat d'indrukselen / hen / als geseid / van d'eerste jaren af gegeven / eenigsins uitschaven mag; maar worden deselve door voorschreven oorsaken noch meer verdiept. De genen self die hier Descartes volgen / den aart van Geest en Lichaam (waar van hier na in 't 2. Boek. 1. §. 12/13/14.) meer dan anderen onderscheidende: wanneer se tot de werkingen der lichaamlose Geesten / het zy Engelen of Duivelen voortgaan / om te seggen / hoe die op een menschelijk of enig ander lichaam werken kan; gaan daar in so veel verder als hen 't voorvoordeel leid / dat sy nevens anderen buiten Filosofie en Schrifture / al te voren by sich hadden.

§. 14. Self word dat gene op d'Universiteiten minst gesocht (schoon het daar te vinden is) dat des menschen oordeel meest verlicht / en seker maakt; om dat daar af de schoorsteen niet en rookt. De Wiskomst mein ik / of dat deel der Natuurkunde / dat ons den aart en loop des Hemels leert. Niet dat de saken die wy hier voor hebben daar behandeld worden: maar om twee andere redenen / die ik hier by seggen moet. Ten eersten / aangesien de Wiskonst met groot regt by ons also genaamd word / om dat se boven alle andere wis gaat / op onfeilbare gronden berustende: waar door de leerling tot alsulke sekerheid gewend / dat hy niets kan voor waarachtig houden / dan dat door overtuiginge bevestigd is; desgelijx in andere weetenschappen op gelyke sekerheid berusten wil. Noch nader komt de tweede reden: te weten dat deself de Wiskonst / en besonderlik de Sterrekunst verscheidene dingen duidelijk voor ogen stelt / die ten klaarsten tonen / hoe seer de Schrift sich na de taal der ongeleerden schikt: en van den Hemel / Aarde / Sonne / Maan en Sterren niet na den aart der saken; maar na 't gemeen begryp der menschen spreekt. Daarom de gene die van dese weetenschap sijn werk maakt / so lichtelik op ander luiden seggen of waarschijnlikheid niet rusten fal; noch de lucht met Geesten veel doormengen / of de Geesten met de Sterren voegen en daar in verwerren. Maar 't quaadst is / als geseid / dat seer weinigen der geleerden na dat nodig deel en sieraad der geleerdheid tragten.

§. 15. De voorseide voorvoordeelen eenmaal ingenomen / daarna meer en meer op sulken wijse als geseid is ingewortelt / en door dagelijx voedsel aangewassen; daar by / door dit laast gemelde / van geen beter oordeel onder-

steund:

steund: doen sich nergens klaarder blijken / dan in 't stuk dat wy behandelen. Want dit 1. Boek heeft ons gediend / om ons dat te doen begrijpen: in voegen dat wy klaarlik sien / hoe alle die gevoelens uit het Heidendom eerst ingang kreegen onder 't volk der Joden; welke sonderlinge na de Babylonische gevangenis meer verkeeringe met de Filosofen hadden / dan wanneer se noch in 't land van Kanaan van andere volkeren afgesonderd leefden: mitsdien sy vast derselver leer en zeden / so verre als met hunne wet / so sy geloofden / niet en streed / ongevoelig met sich namen. Daar na 't eerste Kristendom / uit Joden en uit Heidenen ontstaande / deselve aan sig houdende; en om 't ongelovig Heidendom te winnen / door veel gemaklikheids sig seer na 't self de voegende: bowden ongevoelik 't Pausdom op / dat nu meest op sulken grond berust.

§. 16. Van dit alles soudemen geheel wat anders denken / indien men 't Pausdom slegs de eere gunde / om het nevens 't Heidendom gelijk te stellen. Want dan souden wy voor heidensche Legenden houden 't gene sy van dese en gene wonderdaden of voorspellingen hunder Goden / van luchtschijnselen / droomerpen en anders veele vreemdigheden melden: also wel als wy de Roomsche met groot regt Leugenden, of leugens sonder ende noemen. Billik zijn ons sulke quaklen / door voornamer paapsche schrijvers boeken dik vermengd / als uitwerpsels hunner bygelovigheid verdagt. Maar waarom insgelijx die van de Heidenen niet? waarom de paapsche schynmirakelen in 't openbaar by mond en schrift als beuselachtig uitgelacchen; en de heidensche vertellingen / van diergelijke inhoud en gewigte / met mond en penne opentlik voor goed gekeurd / en tot bewys van waarheid aangehaald; Of kan d'oudheid van die schrijvers of der selver tijden so veel doen? also men lichtst gelooft het gene lang verleden / of verre van de hand is. Maar wat geeft dat aan de saak? de waarheid voegt sich na der menschen neiginge niet. Men loog by ouds / en liegt in verre landen al so wel als heden en naby.

§. 17. 't Is / mijns oordeels / klaar genoeg gebleken / uit alles wat in vorige stukken deses boex is by gebragt / dat geen Mirakelen noch Orakelen / noch Vagevuur / noch Zielenspook / noch Duivelskonst of list / noch Lettertovering / noch Dagverkiesinge in 't Jodendom noch Pausdom is / 't gene hen van 't Heidendom niet af en quam. Wat reden kan een Protestant dan hebben / om talmudische verdichtselen / of paapsche leugenschriften te verwerpen / wanneer se joodsch of paapsch gewoonden zijn; en echter diergelijke / so lange als die 't Heidendom voor sig behoud / als waar of op het minst waarschijnelijk te achten? Men verwerpe 't een so wel als 't ander of late 't beide blijven voor sodanig als het is: alle vooroordeel aan een kant / en de Reden met de Schrift gepaard / suiver op haar selven staan. Maar siet eens wat het ons al werks heeft aangebragt / dat wy die heidensche vertellinge geloven. Daar door heeft menig waklker Schriftgeleerde of Natuurkundige sijn hoofd gebroken / om de voorseide Orakelen en Mirakelen den Duivel toe te schrijven / die sy geloofden dat voor menschen onmogelik zijn. Ende wanneer die sy zaak of dat werk scheen al te hoog te lopen / en de kragte der Na-

tuur te overtreffen; ſo heeft men ſich begeven om te denken / dat een Geeſt op ſulk of ſulken wijſe / ſulke en alſulke dingen weten / en met eene werken kan. Siet daar den oorſprong van die valſchelik genaamde weetenſchap, van welker tegenſtellinge d'Apoſtel wil dat ſich een kriſten leeraar wachten ſal. 1 Tim. 6: 20.

§. 18. D'oudwijffche fabelen, 't zijn mede Paulus woorden / 1 Tim. 4: 7. die ons paapſche ſchrijvers melden / insgelijx als d'andere gelovende / ſouden wy noch ſo veel meer te overleggen vinden: als namelik hoe alles buiten menſchelik bedrog mag van den Duivel zijn. Maar wy ſparen liever deſe moeite / mits verwerpende als leugenachtig / het meeſt dat ons van die kant word aangebragt. Wat is de reden dat men hier nu anders doet? Een beſondere haat des Pausdoms / daar wy jongſt van af geweken en geduric mede als in oorlog ſijn / is daar d'eigentlykſte oorſaak af. En d'hervorminge der Leer en kerkelike Zeden / in 't begin der naaſtvoorgaande eeuwe / ging ſo ſeer tot deſe dingen niet; die voor 't openbaren van dien afval by de Vaders al gewortelt waren: maar ſchikte ſich meeſt tegen ſulke dolingen / als by d'eerſte tegenſpraak door Luther en Calvijn gedaan / en kort daar aan / by gevolge van gelijkmatige leerſtukken / nodigſt ſcheen. 't Welk ook de reden is / waarom by 't ſtellen onſer Kerkſchriften / diemen Formulieren noemt / niet beſonderlik geſien is op 't verbeteren van ſpreekwijſen / van ouds in 't gebruik / op die geeſten ende Duivelen gepaſt; dewijle d'algemeine kriſtenen daar over geen verſchil / nochte met malkander nochte met het Pausdom hadden: ſulx ſy ſekerlik. ſo ik meene / ſouden gedaan hebben / haddemen die ſaken / half ſo veel als nu geſchied / tot onderſoek gebragt.

§. 19. Dat meer is: want men tegen 't Pausdom (welk ik geern bekennen / datmen niet te leelik ſchilderen kan / vond den naam van Antichriſt / diemen ſeer gereed was te geloven dat uit Paulus woorden 2. Theſſ. 2: 3.-9. verklaard moeſt worden; en dat de Apoſtel daar ter plaatſe ſeit; dat deſſelfs komſte na de werkingen des Satans en met wonderen der leugens is: ſo viel het seer gereed / om hier uit den Satan met den Antichriſt / dat is den Duivel met den Paus / als twee gebroeders t'ſaam te voegen / en ſo te tonen / dat de leere der Papiſten van den Duivel was. Dienvolgens was het dan licht in den man te brengen / dat de Duivel ook ſijn ſeggen in de Leere heeft / en in de paapſche kerk den zetel van ſijn koningrijk.

§. 20. Hier van is die ſtijl van ſpreken en van ſchrijven / meer als 't de Leer dan als 't de Zeden geld; ook in klein verſchil / als iemant by 't gemeen weld en liſt de Kerk bevecht / dat hy telkens in de weer is wanneer iemant wat goeds betracht / en dier gelijke meer. Daar by komt / dat mitsdien het volk ſulx geerne van den Duivel hoort / om de ſchuld hunſ misbedrijfs op ſijne ſchouderen te ſchuiven: of te roemen van de winſt / ſo ſy / ſich van ſonden eens gewacht hebbende ſulken ſterken vyand / dien ſy meinen dat hen daar toe port / konden tegen ſtaan: ſo achten ſy 't welſpreekenheid / God niet alleen lichtveerdelik te noemen / maar ook den Duivel ſteeds daar by:

in

in voegen dat d'Almachtige by na niets onderneemt / waar tegen sich de Duivel niet en stelt / of bose menschen nauwlix iet bedrijven / daar hen de Duivel niet toe dreef.

§. 21. Met so veel voorzoordeels komen wy tot d'uitlegging en vertalinge der Schrift. Wy hebben aan die dingen nooit getwijfeld / en daarom ook niet onderzocht / wat van de regte waarheid zy. En hoe souden wy die moeite doen / tot ons eigen meerder ongemak? Want het vry gemakkelik toevalt / te geloven 't gene alleman gelooft / en te seggen wat een ander seit. Daar is ook weiniger behulp te krijgen / om de regte waarheid na te speuren / om dat alle wegen de geheele weereld door met alsulken wagt beset zyn / die niet lichtelik iemand door laat.

Non cuivis homini contingit adire Corinthum

Korinthen was ene schone Stad.
Maar elk en wist daar heen geen pad.

Het moet hem ernst wesen / die door so veele hinderingen doorbreken / en achter sulken sake komen sal. Daar toe sie ik beter geenen raad / als de Schrift so te verklaren / als offe niemant ooit verklaard hadde; de saken uit den grond op te halen / den regten draad der leeringen daarin begrepen na te speuren: de beste uitleggers en vertaalders tot behulp te nemen / om spoor te vinden / en licht te hebben; maar niemant blotelik te volgen daar hy gaat / dan daarmen wesen moet. Dit hoopik in het II. Boek te doen / so God wil en wy leven sullen.

§. 22. Doch dit mag voor my selven zijn / en voorts voor ieder een die mijnen raad hier volgt: van 't gemeen is dat so seer niet te verwachten. Want het Pausdom is by de Protestanten niet so diep ontworteld / of het staat wel hier en daar weer op. De sigtbare Kerk en was nooit sonder dat gebrek / datse menschelik gesag inruimde / en by overleveringe leerde. Want misdien dat den menschen over de Kerk besteld van Gods wegen eerbiedigheid toekomt; en dat vele dingen / 't uiterlyk bestuur betreffende / door de opsienders der kerken moeten geregeld worden: so word het kunst hier maat te houden; datmen om de schuld van oneerbiedigheid of ongeregeldheid temijden / niet te veel aan 't kerkelik gesag / en voornamer leeraars algemeen gevoelen gebe. Dus heeft een groot leeraar onses tyds die spreuke voor waarachtig opgenomen / *Papatus est inseparabilis ab Ecclesia*, het Pausdom is van de Kerk niet af te scheiden. Ik / die daar af aan my selven meer bevinding hebbe / dan mogelik iemant die heden hier te lande leeft / verwacht ook anders niet; en verneem het ook reeds / terwijl ik met dit schrijven besig ben. Des niettemin wil ik op Gods genade / verseekerd dat ik waarheid schrijve / en dat myn schrijven nodig is / en dat het tot Gods hoogste eere / en veiligheid van 't algemein Gelove strekt (daar af ik ook alreeds veel bruchten sie) in myn voornemen volherden / en dus met goeden moede tot de volgende boeken overgaan.

I. Tot Inleidinge van alles dient, de betragtinge van de Gewigtigheid deſer ſtoffe, de Noodſaaklikheid en Nuttigheid der ſelve, ende d'Order die daar in te houden zy 1
II. 't Gevoelen dat d'oude Heidenen van de Goden en de Geeſten hadden, is uit griekſche en latynſche boeken te verſtaan. 4
III. Daar uit zyn veelerhande Waarſeggeryen ontſtaan. 11
IV. Hunne Toverijen, veelſms gepleegd, reſen uit den ſelfden grond. 16
V. By de hedendaagſche Heidenen zijn diergelijke leeringen en ſeden ook te ſien. 20
VI. Sulks blijkt voor eerſt aan d'overblijfſelen des Heidendoms die men noch heden meeſt in 't Noorden van Europa vind. 22
VII. By de meeſte volkeren van Aſiën vindmen al deſelfde gevoelens. 25
VIII. De verſcheidene Toverplegingen by die volkeren gebruikelik zyn daaruit ook ontſtaan. 32
IX. De gevoelens en plegingen der Afrikaanſche Heidenen komen in den grond met d'anderen over een. 36
X. In Amerika ſalmen 't mede niet veel anders vinden. 39
XI. Alle deſe Gevoelens en Konſtplegingen van ſo veelerhande Heidenen worden nuttelik t'ſamen vergeleken. 47
XII. 't Gevoelen der Joden word met reden mede onderſocht. 52
XIII. Derſelver Toverplegingen, by ouds ende noch heden in 't gebruik, zyn uit ſulke gevoelens ontſtaan. 60
XIV. By den Mahometanen word de leere van de Geeſten en 't gebruik der Toverkunde niet vergeten. 65
XV. Het eerſte Kriſtendom heeft metter tijd enige der heidenſche gevoelens ontrent dit ſtuk wederom aangenomen en voortgeſet. 73
XVI. Het beſweeren van de Geeſten was by d'oude Kriſtenheid ten deele gelaakt, ten deele geloofd en gebruikt. 85
XVII. Alle de voorverhaalde leeringen en plegingen van Joden, Mahometanen, Kriſtenen, dient men onderlinge wel te vergelijken, om derſelver onderſcheid of t'ſamenſtemminge te ſien. 88
XVIII. De leeringen aleer den Manicheën toegeſchreven zyn ene mengelinge van die alle, en de bron der gemeenſte gevoelens hedendaags. 92
XIX. In 't Pauſdom heeft men al 't voorſeide by malkanderen gebragt, met nieuwe vonden vermeerderd en verſterkt. 95
XX. Derſelver leere van de verſchijningen der Geeſten, en de quellingen die ſy aan de menſchen doen. 102
XXI. Tegen al dit werk zijn by hen verſcheidene Middelen in 't gebruik. 108
XXII. De gevoelens die onder ons omgaan, en de bedryven daar ontrent, gaan gemenelik ſo verre niet: des komen d'onſen minder met malkander over een. 112
XXIII. Alle voorgemelde gevoelens t'ſamen vergeleken, brengen enige Stellingen uit, daar ſy in verſchillen, of waarin ſy 't eens zijn. 119
XXIV. Daat uit magmen verder ſpeuren, waar 't van komt, datmen onder 't Kriſtendom, en beſonderlik de Proteſtanten, ſo veel grote dingen van den Duivel ſeit. 122

DER

BETOVERDE WEERELD,

Het

TWEEDE BOEK.

Waar in de leere van de GEESTEN, derſelver vermogens en werkingen, en beſonderlik des Duivels, uit de natuurlike Reden en de H. Schriften onderſocht word.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S. T. D.

Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rokin / bezyden de Beurs. 1691.

BERIGHT.

Gelijk het eerſte Boek met ondertekeninge mijns naams verſekerd is, om voor nadrukken bevrijd te zijn: ſoo doe ik ook mitsdeſen.

LEZER wie gy zijt.

DE Voorrede van het eerſte Boek heeft u ſoo veel berights gegeven, dat ik hier nu dies te korter weſen magh. Want hoewel my tſedert nieuwe ſtoffe in overvloed tot veel breder ſpraak is voor gekomen; ſo en wil ik echter my daarover nu niet verder openbaren: dan alleen te betuigen, dat ik wel klaarlijk voorſien hebbende 't veelerhande oordeel dat over mijn werk moeſt gaan, mitsgaders geen geringe bewegingen, die ſich daar by opdoen ſouden; nochtans niet gedacht hadde dat het een en 't ander ſo naby ontſtaan, ſo hoog lopen, en ſo wijd ſich overal verbreiden ſoude. In deſe ſtad, vol van allerhande volk, dacht ik niet dat mijn werk ook ongeleſen, meeſt gelaakt worden ſoude door de genen die my ſo wel kennen; en ſo veel van Gods genade (mein ik) in 't beſtier mijns levens en mijner bedieninge wel beſpeurd hebben, dat ik niet lichtelik een boek in de weereld brengen ſoude 't gene plat uit verworpelik, en uit ſich ſelf ene oorſaak van ontruſtinge voor Gods Gemeinte weſen mogte. *Nemo repentè fit peſſimus.* De Saligmaker ſelve ſpreekt op deſen ſin van 't gene hem betreft: *Daar is niemant die ene kraght ſal doen in mynen name, ende haaſtelik van my ſal konnen qualik ſpreken.* Marc. 9: 39. Des leert ons Paulus, dat de liefde ook geen quaad en denkt; 1 Kor. 13:5. immers 't gene ſy aan iemant nooit bevonden heeft. Dit ſeg ik van de genen die mijn werk van quaad berughtigden eer ſy 't ſagen; en ſonder my ſelf het minſt daar af te laten blijken, de Gemeinte ondertuſſchen overal dien quaden indruk gaven, datter vele, door vooroordeel ingenomen, 't boek niet waardigden, ja ſelf ſchroomden om te leſen. Geen wonder: want men heeft het ſo beſchreven, en elders (niet in deſe Stad) in 't openbaar gepredikt, dat ik daar in leere, *datter Hel noch Duyvel is.* 't Welk echter Godt verhoede, en 't met een vergeve die ſo ſwaarlik laſteren 't gene ſy al willens niet en weten! Maar wat wonder is 't, dat daar die tale gevoerd word, d'een dan vervolgens ſeit, dat hy ſo boſen boek niet leſen wil; en d'ander, dat het van geen Kriſten magh geleſen zijn. Dat vooroordeel word door voorgeven van menſchelik geſagh verſterkt; te weten dat het Boek niet alleen by Kerkeliken veroordeeld, maar ſelf ook by

de Regeeringe onſmakelik is. By d'eerſten, 't zy dat ik veroordeeld ben of niet: (want in meer dan eene vergaderinge in en buiten Holland is daar af gehandeld) altoos is't ſeker, dat ik alvorens ſulken oordeel t'ondergaan, tot geen verantwoordinge toegelaten: noch voor af verkondſchapt ben, dat een oordeel ſoude worden uitgeſproken. Al wat dien aangaande t'eniger plaatſen is gedaan, is buiten my, ende in mijn afweſen geſchied. Met wat yver eniger beſonder goedbedunken ook in 't openbaar is uitgeſproken, blykt uit twe wel waardig hier te melden, beide echter buiten Holland voorgevallen. Niet alleen mijn Boek moeſt ongeleſen; maar ik ſelf ook ongehoord ter ſware ſtraf verweſen worden. D'een oordeelde, dat men my niet meer voor Predikant moeſt kennen, geene getuigeniſſen van my ondertekend meer aanneemen, ende my in geen kerkelike beſendinge ontvangen: d'ander dat ik den Duivel bannende (ſoo hy begreep) uit de Schriftuur; men behoorde my te bannen uit de Kerk: ſijnen even menſche, ſijnen medekriſten ende amptgenoot, in een ſelfde lot met den Duivel ſtellende; ofte om het ongelijk dat ik na ſijn verſtand den Duivel doe, na de wett der wedervergeldinge, als bloedwreker op my te verhalen. Anderen hebben in twee dagen, de handen vol ander werx hebbende, konnen ſien, dat in mijn boek niet een waar woord te vinden was: of met het blotelik eens door te lopen, niet door te leſen: dat het wel met eenen ſlagh te wederleggen was: of na't doorleſen van het eerſte deel, daar niets op te ſeggen viel, het twede ſleghs begonnen hebbende, terſtond het daar voor aangeſien, en aangegeven, dat het tegen onſe Formulieren was: volgens dien ook tegen mijne hand, waarmede ik deſelve neffens alle andere Predikanten ondertekend hebbe, om daar niet van af te gaan. Dit onder de Gemeente verſpreid, die niet en weet waar 't vaſt is: brengt'er velen in 't gevoelen dat ik boven valſche en godloſe leere noch aan ontrow ſchuldig ben, die mijne eigene hand niet na en kome. Miſſchien word ik wel genootſaakt te betonen, dat ik beter by beloften ſta; ende by de Formulieren blyve, dan de genen die van my ſo ſpreken: hoewel ik dat niet geerne doe, die meeſt genegen ben om alle ſtoffe van twiſtinge na mijn vermogen te vermijden. Derhalven heb ik ook my ſelf onthouden van de Regeeringe te moeijen: een werk van luiden die huns werx niet wel bewuſt, behulp van hoger hand en ſterker arm behoeven. De waarheid is 't alleen die my beſchermen moet: ſo ik daar niet wel mê ſta, ik wil my aanſtonds overgeven. Dan ſo 't waar is, gelijk dat me-

de

de word verbreid, dat ſelf ſulken, die in hoogheid zijn geſteld, mede over't werk ſwaarhoofdig zijn: het ſal weſen om den onruſt die daar over is; niet om dat ik of mijn boek ongehoord en ongeleſen, by alſulke Heeren als God over ons geſteld heeft, reeds verworpen of veroordeeld zy. Nochtans weet ik dat men my by deſelven heeft geſocht verdacht te maken, als geheel wat anders in 't hoofd hebbende dan ik my bewuſt ben; en mijn boek, als van minderen grond en veel anderen inhoud dan het waarlik is. Veler pogingen hebben ſteeds daar heen geſtrekt, dat ik 't werk ſmoren, of op deſe of gene wijſe herroepen ſoude. De Leſer zy verzekerd dat ik geen van beiden ſoude kunnen doen. Want nademaal dat 750. ſtux van den eerſten druk alreeds door de weereld zijn verſpreid, en 't nadrukken onder de hand, buiten mijne kenniſſe, onmogelik te verhoeden is; ſo en ſoude 't intrekken van den tweden druk geen voordeel doen. Welke nochtans den eerſten, dus qualik berughtigd, kennelik verſchonen moet; ſo de naſpraak met ſo weinig boeken niet te ſtoppen, door vermeerdering van exemplaren word gedood. Buiten dat ſo ſoude 't eerſte by gevolg, en het ander duidelik te kennen geven, dat ik van gevoelen was veranderd, of berow van ſchrijven hadde: daar ik ſo veel werks op dede, dat my ſo veel tijds gekoſt heeft, daar ik ſulk een ernſtig opſet hadde de Gemeinte merkelik met op te bouwen; en Gods eere, 't uiterſte van alles wat een kriſten leeraar moet beogen, op ene ſonderbare wijſe te bevorderen. Dat leid noch ſo by my, of men moet my anders leeren: het gene my tot hier toe wedervaren is, verſterkt my noch veel meer. Niets dat wederlegginge heten magh, ende is my noch van iemant, ende dat maar ſtuksgewijſe voorgekomen. Want het is daar opgenomen, dat ik een verkeerd begrijp van de natuur der Geeſten hebbe, als of daar tegen ſtrede dat ſy op een lichaam werken: en dat ik daar op bouwe al 't bewijs van mijn ganſche werk; en de nieuwe verklaringe van ſo veel Schriftuurplaatſen, als daar in verhandeld ſtaan. Het komt my met allen wonderlijk en moeijelijk voor, dat ſelf wijſe en godvrugtige mannen, die 't boek leſen, ſo merkelik mistaſten. Want behalven dat ik hen dat noch lange niet toegeven kan, 't gene ſy van de werkinge der Geeſten verſonnen hebben: ſo behoordenſe te konnen merken, dat het gene ik daar van bybrenge, niet eens plaats heeft onder vele redenen, daar ik mijn bewijs uit neme; maar alleenlik als een ſtuk dat onderſoek vereiſcht en bewijs behoeft van 't geen men gemeenlik van de Geeſten ſeid. Dat bewijs verwacht ik

noch: en al wat ik daar tegen ſegge, zijn alleen de redenen waarom ik het niet gelove. Daar beneffens geve ik den Leſer in bedenken, of hy die verklaring van de Geeſten, tot grond mijner verklaringen over ſo vele plaatſen der Schriftuur vind neergeſteld, daar niet eene onder is, over welke ik die in 't minſte voor bewijs te paſſe brenge: en of ik de Schriftuur niet uit haar ſelf, uit den grond der talen, en met dat behulp dat een ieder uitlegger in ſulken val gebruikt, door 't geheele boek verklare? Van waar komt dan deſe verkeerde opvattinge en misduidinge van mijn ganſche werk? Het heeft hen ook geluſt den ſtijl als al te plat en ſchimpig te beriſpen. Te plat, miſſchien, om dat ik ſoeke klaar te ſpreken. en ſchimpig, om dat hier en daar (in alles mogelik, ſo 't by malkander ſtonde, van derdhalf honderd bladzyden pas eene beſlaande) den Duivel niet veel eere word gegeven; of met ernſtig jok, gelijk Elias deed aan Baals volk, de bygelovigheid beſtraft. Iſſer iet meer, dat heb ik, des vermaand, in deſen druk getracht te ſchikken na de ſinnelikheden der beriſpers. Doch die dit ook weten moeten, dat ſo wel de ſtijl als inhoud van mijn ſchrijven ernſt is: ende nergens ernſtiger gedachten by my zijn geweeſt, dan daar ſy meinen dat ik ſpotte. Des kan ik hier voor eerſt niet anders ſegge, dan dat oude: *Habent ſua fata libelli*: Elk ſchryver moet ſijn lot uitſtaan. Doch wat in deſen ofte anders meer van een of anderen mag worden voorgewend, ſal ſich noch wel verder openbaren: alſo ſich enigen ſtellen om mijn boek te wederleggen; en daar door gelegentheid ontſtaan ſal om op alles breder te antwoorden, indien ſy op die wyſe ſchryven datſe 't weerdig zijn. Maar Extracten, ſo men 't noemt, te maken, dat is hier en daar iets uit te trekken, dat ons dunkt niet wel geſeid te zijn; kan daar toe wel dienen, dat een boek des onderſoekens weerdig ſchijne, daarmen ſulke dingen uitgetrokken heeft: geenſins echter om een wettig oordeel van 't geheele werk, ſo 't leit, te vellen: of men moet eerſt onderſoeken, hoe dat uitgetrokken is te pas komt op die plaatſen, daar 't met vorige en navolgende redenen verbonden is: om den waren ſin en 't oogmerk van den ſchryver te verſtaan. Die mijn werk weerleggen wil, moet het voor de vuiſt opnemen, de kracht en t'ſamenhang mijner bewijſen onderſoeken, de hoofdſaken behandelen; en niet hier en daar, na dat hy wijs, of door eigene ſinlikheid gedreven is, iets uitkippen of verſinnen. Voorts *by aldien iemant goed vind, twiſtgierig te zijn*; ſo wil ik als Paulus ſeggen, *Wy noch Gods gemeinten hebben die gewoonte niet.* 1 Kor. 11: 16. Vragen en Tegenwerpingen, aan my by monde voorgeſteld of

ſchrif-

ſchriftelik toegeſonden, of ook van ter ſijden by den wegh uit het gemeen ſeggen opgenomen, of door eigene overdenkingen uitgevonden, heb ik door 't inlaſſchen van verſcheidene ſtukken, na mijn vermogen opgeloſt: mits het een nader verklarende dat niet wel verſtaan was; en 't ander ſterker beveſtigende, daar ſich iemant of geheel niet, ofte niet genoegſaam overtuigd bevonde. Hier door is nu dit twede boek al vry wat breder uitgeſett, dan het was by den eerſten druk, die nochtans behouden heeft het gene daar in was. Vervolgens heeft de druk dan ook wat langer aangehouden dan in 't eerſte gemeend was: behalven dat die ook voor eenen tijd heeft ſtil geſtaan, om te vernemen wat beſwaringen tegen een werk, dat ſo veel van 't algemeen gevoelen afwykt, ondertuſſchen inkomen mogten. En ik verblijde my, dat de voornaamſte (hoewel niet alle) die my van eerwaarde mannen voorgekomen zyn, by deſen twede druk alſo verklaard zijn, dat ſy meer genoegen dan in 't eerſte daar in vinden ſullen. Immers wil ik dat van hun reghtmatig oordeel en genegen broederlik gemoed met reden hopen. Zijn andere van dat gevoelen niet; datſe mijn werk eerſt leſen, en dan daar van oordeelen wat hen belieft: of oordeelt iemand dat het boek geen leſen waardig is; dat hy dan ſich ſelf te weerdig oordeele om daar af te ſpreeken. Hy doe my die genade ſlechs, dat hy my niet quaad en werde, om dat ik hem voor niet hebbe aangeboden, 't gene hy niet hebben wil, ſchoon het my noch wel op 't duurſte komt te ſtaan. So iemand anders doet, hy gaat den plight eens Kriſtens en Medebroeders ſeer te buiten. Hoedanige ſich ſelf in ſchuiten en op wagens niet onthouden, opentlik met verfoeijinge van myn werk te ſpreken, en ſelf tegen de genen die 't in 't minſte voorſpreken, uit te varen: ſo verre dat ſy een groot deel Nikodemyten maken, die 't werk heimelik zijn toegedaan, ende nochtans beſchroomd ſulx te openbaren; als vervaard voor *dat ongodlik ydel roepen*, tegen ſulken die *d'ongodlike en ouderwijſſche fabelen* tegenſpreken, ende *ſich ſelven oefenen in godſaligheid*: ſo als d'Apoſtel ons ſulk doen op twee plaatſen verbeeld. 2 Tim. 2: 16. 1 Tim. 4: 7. Van die *fabelen* ſoek ik den kriſteliken Leſer af te trekken, en tot Godts Woord te brengen, dat alleen vaſt gaat: doch in den grond nageſpeurd, buiten belemmeringe van menſchen uitleggínge of vertalinge; die wy tot behulp, maar niet tot onſen regel nemen. Dit doende toon ik door Schriftuur en Reden, datter maar een God, geenerhande ondergoden zijn; als mede dat geen ſchepſel, het zy geeſt of lichaam in 't minſt by hem

magh

magh vergeleken zijn. Dat des menſchen ziel onſterflik, op en in haar lichaam, en daar buiten werkſaam is. Datter volgens de Schrift ook Engelen, geen eigen lichaam hebbende, geſchapen zijn. Dat ſommigen derſelven in 't begin, en eerder dan de menſch gevallen zijn; en dat hun hoofd de *Duivel* en de *Satan*; en d'anderen niet anders dan *ſyne Engelen* genaamd zijn. Dat ſy tſedert hunnen val van God verworpen, in de Helle als hunnen kerker opgeſloten zijn. Dat deſelve Duivel oorſaak is van 's menſchen val: ende hem daarom met reght al 't quaad dat heden noch geſchied word toegeſchreven; van wege des verderfs, dat door hem in 't eerſt veroorſaakt, noch heden in de weereld is, door de begeerlikheid. Wat dies meer is, daar in wijs ik mijnen Leſer tot het Boek; om het hier niet voor een groot deel uit te ſchrijven, 't welk de mate ener voorrede ſoude te buiten gaan. Maar dit weinige heb ik willen melden, dewijle men my nageeft, dat ik ſulx ontkenne; en derhalven grouwelt van alſulken boek. Die 't leeſt (dat ſeggen alle die 't doorleſen hebben) moet het tegendeel bevinden: en verſcheidene die ſonder dat vooroordeel zijn, (waar af ik de beſonderheden noch oorſaken beſcheidenheids halven niet vermelden wil) ſeggen datſe ruimte van ſtoffe daar in vinden om God in Chriſtus te verheerliken, hen ſelf in hem te trooſten, den Duivel niet te vreſen, hunne eigene verdorventheid op 't nederigſte te erkennen, ende hun ſelfs ſaligheid met vreſe en beven te bewerken. So iemant anders dunkt; ik weet wat ik geſchreven hebbe, en met wat gemoed. Men mag my door betere onderrichtinge van gevoelen doen veranderen; maar door geenerhande moeyelijkheden van mijn voornemen verſetten, om God te verheerliken en ſijne Kerk te ſtichten: wil my de Heere voorts genadig zijn. Op dien grond zy de kriſten Leſer wel verſekerd, dat ik voor die waarheid, daar ik God ſo klaar in ſie, daar ik ſulken kracht in ſpeure, die my ſoo veel blijdſchap baart; alles wat my aangaat over hebbe, ende wil verwachten wat my overkomen ſal. *De Heere ſal my verloſſen van alle boos werk, ende my bewaren tot ſyn hemelſch Koninkryk: Hem zy de heerlikheid tot in alle eeuwigheid.* 2 Tim. 4: 18.

Gedenk, aan my, mijn God, ten goede!
Nehem. 13: 31.

Den 31 Julij 1691.

TWEE-

TWEEDE BOEK,

Waar in de Leere van de Geesten, derselver vermogens en werkingen uit de natuurlike Reden en uit de Heilige Schriften ondersocht word.

I. HOOFDSTUK.

Den staat des *Geschils* voor af vast te stellen, so moetmen onderscheiden, hoe verre dat alhier de Reden of de Schrift den wegh moet wysen; en daarna, hoemen het woord van *Geest* of *Lichaam* wil verstaan.

§. 1.

ONder soo veele en veelerhande saken en gevoelens / die in't eerste boek verhaald zijn / is het nodig dat wy onderscheid maken / tusschen 't gene dat ons nader overleg vereischt / en 't gene sulx niet nodig heeft. Want de Leser sal voor af mogen weten / dat ik al 't voorgaande niet gemeld hebbe / met een oogmerk om daar over ondersoek te doen: maar eensdeels tot dien einde wel; doch anders ook / om de genen daar ik van verschille te overtuigen. Dienvolgende salder niets te vergeefs geseid zijn; nadien dat alles tot het een of 't ander gebruik te passe komen sal. Ondertusschen heb ik met den Heidenen niet te doen / om de waarheid hunder leeringen te ondersoeken: maar verwerpe't gene met het kristelijk Gelove strijd. Want ik self een kristen ben / en al de genen daar ik dit voor schrijve. Waar toe der Heidenen gevoelens dan op een gehaald? Ik segge / tot een ander goed gebruik; te weten / om de kristenen daar mede te overtuigen. Want wie van hen sal willen houden met het gene hy bevind dat in sich self maar heidensch is? Doch daarom ga ik het niet al voorby wat ons de gesonde Reden leert. Een kristen heeft die door 't Gelove geensins afgestaan: maar / so hy wel beraden is / deselve noch verbeterd en versterkt. Sulx doet hy door de Schrift / van God ingegeven / en aan de Reden voorgesteld: om door haar ingeschapen licht te sien / dat se van God is. Al wat buiten de Schrift is / daar in moet sich de mensch met sijn verstand alleen behelpen / so verre als hem dat streklken kan: maar 't gene Gods Woord ons leert / door behulp der Reden / de Schriften t' samen vergelijkende / ondersoeken / hoe men dat ten besten sal verstaan.

§. 2. Dewijl 'er dan twee gronden zijn / de Natuur en de Schriftuur:

daar onſe weetenſchap uit te halen / en daar die op te bouwen is: ſo moet men eerſt wel onderſcheiden / watmen door de Reden / of door middel van de Schriften onderſoeken ſal. De Natuur brengt ons te met een ſtuk weegs heen / daar ons de Schrift dan voorts ten einde helpt. Somtijds leert ons 't verſtand niet met al / van 't gene nergens dan in Gods beſchreven Woord te vinden is. Sodanig zijn de verborgentheden des kriſteliken Geloofs / voor den wijſen deſer weereld onbekend. 1 Kor. 2: 6/ 7/ 2. Daar zijn wederom andere dingen / daar de Schrift geheel af ſwijgt / en die nochtans van Nature bekend zijn. Het ſoude te lang zijn / de proeven van 't een en 't ander by te brengen; en onnodig den Leſer op te houden met ſaken die genoeg bekend zijn. Want niemant die maar iets van de Natuur of Schriftuur verſtaat / heeft dat ooit ontkend. Ik ſegge 't dan daarom ſlegs / dat elk een des indachtig / de reden ſie / waarom dat ik dit werk met onderſcheid behandelen wil. Want ik hebbe by my ſelven overſlagh gemaakt / wat ik in de ſaken daar ik nu van ſchrijve uit de geſonde Reden / of uit de heilige Schrift aanwijſen / verklaren en bewijſen moet. En dus komt my voor / datter zijn daar wy uit beiden / meer of min / beſcheid af krygen: andere daar van ons de Natuur / of de Schriftuur alleen berigten kan. Dit laat ons nu eerſt wat ſchriften; om dan ieder ſtuk op zijne eigene plaats te ſoeken.

§. 3. Dit zijn dan de ſtukken / die de Reden en de Schrift beide t'ſamen ons zijn leerende.

1. Van Naturen is bekend / datter een God is: maar zijn Woord leert ons klaarder / dat hy maar een is.

2. De Reden ſeit ons / dat God onlichamelik is: de Schriftuur beveſtigt dat; ſchoon met ene wyſe van ſpreken van de lichamen ontleend dit ſtuk verklarende.

3. Voor ons natuurlik verſtand is te begrijpen / datter Geeſten konnen zijn: maar de Schrift ſeit ons / datſer zijn.

4. De Nature leert / dat Geeſt en Lichaam van ſo verſcheidene naturen zijn / datſe geen de minſte gemeenſchap t'ſamen hebben: de Schrift ſpreekt ook vaſt ſo / doch niet ſo klaar; alſo ſy dat onderſcheid voor uit ſtelt / en 't onderſoek daar af aan de geſonde Reden laat.

5. Desgelijx leert ons de Reden / dat des Menſchen Ziele buiten 't Lichaam kan beſtaan. De Schrift getuigt daar by / dat het gene in deſen zijn kan / ook wel ſekerlik ſo is.

§. 4. Nu zijn ons verſcheidene dingen van de Geeſten in Gods Woord geopenbaert / daer af 't natuurlik verſtant buiten dat geen de minſte kennis heeft

1. Van den oorſprong der Geeſten leert ons de Nature niet met al; en de Schriftuur ook niet ſeer veel.

2. Van 't onderſcheid der goeden en der quaden moet ons de Schriftuur alleen berichten. De Natuur magh denken datſer zijn; maar en vind geen ſeker beſcheid.

3. Van derſelver ſtaat / bewind en vermogen word veel uit de Schriftuur

by

by een gehaald; dat ik noch niet noemen / maar eerst onderſoeken wil / hoe ſulx alles moet verſtaan zijn.

§. 5. 't Gene wy alleenlik uit de Heden hebben moeten / is dat de Schrift voor uit ſtelt; en daar af ganſch niet / of ſleghs in 't voorbygaan ſpreekt. Sy verklaart de natuur der ſaken niet / ſo 't niet elders by te paſſe komt. Dat werk laat ſy / als eigen / aan de Heden. Want ſy is van God ingegeven en beſchreven tot leeringe, tot wederlegginge, tot verbeteringe. tot onderwijſinge die in de regtveerdigheid beſtaat, te weten hoe een ſondig menſche kan regtveerdig zijn by God: en op dat een godlyk menſche volmaakt zy, tot alle goed werk volmaaktelik toegeruſt, ende dat wy door lydſaamheid en vertrooſtinge der Schriften hope hebben ſouden. 2 Tim. 3: 16/17. Rom. 15: 4. welk is de hope des eeuwigen levens. Tit 1: 2. Dit raakt wyſen en onwyſen even ſeer / geleerd en ongeleerd: Rom. 1: 14. want in deſen zijn ſe beide even wijs. De Schrift en is dan niet / om den menſch in 't gene hy buiten 't ſtuk van Godsdienſt weert nader te onderreghten: ſy laat dat ſo als 't is; en die in ene konſt of weetenſchap ervaren is / dien laat ſy ook daarin ſo als hy is. Is Lukas een medezynmeeſter. Kol. 4: 14. 't is wel maar de Schrift en maakt hem daar niet wijſer in: zijn Paulus / Aquilas en zijn wijf Priſcilla tentemakers / de konſt komt by gelegentheid te pas: Hand. 18: 3. maar ſy en hadden die uit den Bybel niet geleert. De ſchipper met de maats / die Paulus voerden / verſtonden ſich op 't varen beter dan hy ſelf; hoe hoogverlichten leeraar dat hy was. Het gene Moſes van den loop des Hemels / of iets verder van Natuurs geheimeniſſen wiſt / dat had hy van d'Egyptenaars geleerd; Hand. 7: 22. in de Wett en ſpreekt hy daar niet af. Daar buiten was het ook / het gene Salomo van de bomen / van het vee / van 't gevogelte / van 't kruipend gedierte en van de vogelen wiſt: 1 Kon. 4: 33. in ſijne boeken die een wightig deel der heiliger Schrifture zijn / maakt hy daar van nauwelijx gewagh; noch Daniel in zijne profezyen iets / van 't gene hy door 't onderwijs te Babel uit ter Chaldeen boeken had geleerd Dan. 1: 4. Uit welk alles blykt / dat het werk der H. Schriften niet en is / de werken der Natuur in haren aart en eigenſchap te verklaren: maar deſelve over al daar het te paſſe komt / (en ſy bezigt ſe ſelve menigwerf te pas) ſo wel den ongeleerden als geleerden leſer / uit der ſelver betrachtinge tot dienſt en heerlikheit des Scheppers te vermanen. Daarom ſtelt ons de Schrift Gods werken voor / ſo als deſelve voor eens ieders ogen ſijn / en verder niet dan 't de gemeene man verſtaat: die in 't gebruik / dat het gelove van Gods werken maakt / ſo na is als de grootſte filoſoof.

§. 6. Ook verandert de Schriftuur 't gebruik der tale niet / noch de beteekenis der woorden / in ſulken ſin als de menſchen ſpreken. Want het is te weten / ſo veel als hier de ſpraak betreft: gelijk die allen menſchen gemeen is; ſo iſſer ook niet eene taal in de weereld / die door geleerden is by een geſteld. Het gemeen volk is daar de meeſter af. En mitsdien dat ſelve wemig ſaken onderſcheidentlik begrijpt / maar ſig meeſt aan 't uiterlik vergaapt: ſo geeft 't etlikmaals eenerlepe namen aan dingen van verſcheidene nature; in ſo verre

die slegs in den uiterlijken schijn enige gemeinschap hebben. Hier door word dat gene / 't welk in Mensch en Beesten werksaam is / beide Geest en Ziel genaamd; schoon 't geheel verscheide is van aart. De Schrift selver seit / dat een beest sonder verstand is: Psal. 32: 9. en 49: 21. en 73: 22. Spreuk. 30: 2. Nochtans gebruikt se nevens 't gemeen de woorden Ziel en Geest van Mensch en Beest. Wederom: 't volk meest op 't lichaamelik geset / dat sich aan de uiterlike sinnen toont / die sy meer te werk stelt dan 't verstand: so gebruikt et namen van lichamelike dingen / om met een de geestelike te beteekenen. Dus word onsen Adem so wel Geest genoemd als de Ziel. Noch ene derde aanmerkinge. God en sijne volmaaktheden sijnde boven ons begrijp: so en heeft geen menschen tale woorden / om deselve regt te noemen; maar leent se van de dingen die van God geschapen zijn. Vermits ons dan geen volmaakter schepsel voor en komt / dan 't gene wy door Geest verstaan: so seit de mond der waarheid self / sich na onse swakheid voegende dat God een Geest is. Maar hy toont met een / hoe dobbelsinnig die benaminge sy: wanneer hy 't selfde woord in eenen aassem wederhalende / daar door geheel wat anders meent; seggende / dat men desen Geest in den geest aanbidden moet. Joh. 4: 24.

§. 7. Het sal dan wel nodig zijn / dat wy malkanderen over de woorden eerst verstaan / om niet in 't wild te schermen. In desen sin is de duitsche taal nu wel so rijk als de hebreewsche / griekse / latijnsche; en die daar van afgedaald / of met de selve enigsins vermaagschapt zijn. Want hoewel 't by ons ook maar seer armelijk werk is / dat wy dingen so verscheiden van nature; te weten 't gene geheel onlichamelik is / en 't gene uit de alderfijnste en dunste stoffe bestaat / met een selfde woord Geest zijn noemende: d'andere talen echter moeten hier meer smaldeelen; also 't hebreeusch woord *ruah* en 't griekse *πνεῦμα pneuma*, en 't latijnsche *spiritus*, niet alleenlik sulken tweederleyen geest maar ook een geblaas beteekent. Desen gelijk word ook de wind in 't Hebreewsch niet anders dan *ruah* genaamd. Des menschen gemoed, of inwendige drift en genegentheid tot enig ding / word al mede door dat eene woord beteekend: ende in 't Griekse by de schrijvers van 't Niew Testament / self Hebreërs zijnde / dikmaals nagevolgd; hoewel 't den Grieken in desen sin aan andere woorden met ontbreekt. Ik sal hier geen exempelen daar van tonen / om dat het toch hier na geschieden moet; om geen een ding tweemaal te verhalen.

§. 8. Maar wanneer wy van de gemeene beteekenisse sulker verscheidene Geesten tot die besondere overgaan / welke wy Engelen en Duivelen noemen: is in het duitsch met d'aangrensende talen geen eigen woord in gebruik / daar die mede te noemen zijn. Want Engel en Duivel beide uit het Griekse is afgebloeid / daar men *ἄγγελος angelos* en *διάβολος diabolos* seit. In't Duitsch noch in 't Latijn hebben desе geenen eigenen naam: sulx wy de Grieken op die wijse als geseid; en de Latijnen met noch min veranderings / van sleghs de laaste o van ieder woord in u, hier in blotelik volgen. Nu en is het echter niet / dat se dus in 't Griekse genoemd zijn / om hunnen aart of wesen;

maar

maar om hun amt of doen op 't naaſte te beſchrijven: want *angelos* een afgeſant of bode en *diabolos* een laſteraar te ſeggen is. Insgelijx al waar wy Engel leſen in 't Oud Teſtament/daar ſtaat in 't hebreeuſch מלאך *Malach*; welke naam echter enen menſche/ die voor bode ergens heen gaat / als van iemant afgeſonden, insgelijx gegeven word. So word hy ook / die in 't grieksch Duivel of Laſteraar heet / in't hebreewſch שטן *Satan*, dat is/ Tegenſtander genoemd. Die overſulx den Bybel leeſt/ moet/ ſo dikmaals als hem deſer woorden een ontmoet / in overleg nemen; of de ſake daar vereiſcht/ dat men deſelve van alſulke Geeſten/of van Menſchen moet verſtaan. Maar d'Overſetters hebben 't ſo begrepen/ dat ſy d'hebreewſche en grieksche namen / ſo van Engel als van Satan, en van Duivel (uit het grieksch aldus verkromd) behouden; wanneer ſe verſtaan/dat de Schrift van ſodanige Geeſten ſpreekt/ die geheel onlichamelik/ noch ook met geen lichaam vereenigd zijn. Maar ſo ſy 'top menſchen duiden; ſullenſe deſelfde woorden in goet duitſch vertalen: en in plaats van 't eerſte geſant of bode, van het twede tegenpartyder, en van 't derde laſteraar ſtellen; uitgeſonderd / by aldien een menſch in vergelijkinge ſulker geeſten mede ſo genoemd magh zijn.

§. 9. Uit het gunt voorſchreven is magh de Leſer klaarlik ſien / dat ons noch de Heden noch de Schrift alhier te reght ſal helpen / ſo wy ons onderling over de betekenis der woorden niet verſtaan. En dat ſtaat aan ons ſelf/ wanneer wy 't ſleghs eens mogen zijn / in wat ſin dat wy de woorden nemen willen. Want het geheel gebruik der tale in des menſchen vrye keur beſtaat / om iet ſo te noemen als iemant wil die der anderen meeſter is; of ſo ſy allegaar even veel te ſeggen hebben / ſo als ſy ſich met malkanderen daar in verdragen. Valtet anders uit / en wil d'eene iet dus/ en d'ander wederom anders noemen; dat baart misverſtand / en brengt in plaats van ſpraak maar babbeling te wege; gelijk 't gemeen gevoelen is dat het in den bow van Babel was. Geen woord betekent iet door eigenen aart of kraght: anders waren der nooit *homonyma* of *ſynonyma*, (dus noemtmen dat in 't Grieksch; 't welk ik/ ſo my dunkt / alderbeſt eensluidende en gelykduidende woorden noem) ontſtaan; dat is / die even eens luidende verſcheidene dingen betekenen/of die verſcheidentlik luidende echter een en't ſelfde betekenen. Hierom heeft de wiskonſt dat gebruik / datſe in't begin van ordentlike onderwyſinge de Definitien, dat is Bepalingen der namen ſtelt/daarmede men de hoofdſaken / waar af men handelen ſal / betekenen wil; om daar na te kommen ſien / of de Voorſtellingen / (ſomen die noemt) die te bewyſen ſtaan/ over ſulke ſaken als men door die woorden eens is te verſtaan / van goeden gevolge zijn.

§. 10. Nu ter ſake van de Geeſten: hier in ſal't ons t'eenemaal geraden zijn / by 't gemeen gebruik te blyven / dat doch meeſter van de talen is. Door GEEST verſtaan wy dan een weſen dat in alles onlichamelik is; en de minſte gemeenſchap met een lichaam niet en heeft. Des hebben wy met lichamelike geeſten / als den aasſem / of d'uitwaſeming des bloeds / waar in de *ſpiritus vitales*, of levendige geeſten ſo genoemd beſtaan/ in deſen niet te

doen. Dan verſtaan wy mede / dat een Geeſt / ſodanig als geſeid / niet de minſte gemeenſchap met een lichaam hebbende; ook door eigenſchappen / van de lichamelike geheel verſcheiden / moet beſchreven worden. So lang alsmen / van Geeſten ſpreekende / iet ſeit dat ook op een Lichaam paſt / ſo en ſpreektmen van geen Geeſt. Doch dit heeft ſijn beſcheid: alſoder noodſakelik iet moet zijn / waar in ſy malkanderen gelijk zijn; ende iets dat hen t'ſamen van wat anders / en wederom / dat hen van malkanderen onderſcheid. Schepſelen zijnſe beide / en ſelfſtandigheden: dat is weſens / van God / dit 't oorſpronkelik weſen is / voortgebraght / en die door ſekere eigenſchappen werkſaam zijn.

§. 11. Dit wat duideliker te verſtaan / dient men hier op acht te geven / in welken ſin de Geeſten / daar wy nu van ſpreken / Schepſelen en Selfſtandigheden zijn. Het eerſte onderſcheid hen van God / die hun beider Schepper is; en 't ander van d' Eigenſchappen / waar door een ſelfſtandig weſen kenbaar is / en van de Werkingen die daar uit ontſtaan. Schepſelen geeft te kennen / datſe uit hen ſelf niet zijn / maar van hoger oorſaak afgedaald: en Selfſtandigheden / datſe in ſich ſelf evenwel beſtaan. Met d' Eigenſchappen is't ſo niet gelegen: gelijk Grootheid / Goedheid; die op ſich ſelve niet beſtaan / maar eigenſchappen van d'eene of andere Selfſtandigheid zijn / die daar door groot of goed genaamd word. Iſſer iets goed of groot / of klein of boos; dat moet ergens in weſen / 't gene voor af verſtaan word al te zijn / eermen denken kan hoedanig 't is. Seg ik deſgelijx / geleerd / of ſterk: het word verſtaan / datter iemant is die de ſterkte of geleerdheid heeft; zijnde eigenſchappen van alſulken man. Maar de man ſelf kan daarom wel beſtaan / al is 't dat hy die geleerdheid noch die ſterkte niet en heeft. Daarom worden dit Eigenſchappen; maar de menſche ſelf / wien deſelve eigen zijn / Selfſtandigheid genoemd.

§. 12. Sodanig zijn nu deſe Geeſten / ſelfſtandige ſchepſelen. Doch hier by moetmen weten / dat al wat God eigentlik geſchapen heeft Selfſtandigheid is: d' Eigenſchappen zijn ingeſchapen. Want alle ſchepſelen elkanderen daar in wel gelijk zijn / datſe op ſich ſelf beſtaan; maar d' Eigenſchappen zijn dat gene dat hen van malkanderen onderſcheid. Haddenſe alle deſelfde eigenſchappen / 't ſoude altemaal een Schepſel zijn. Hier by dient dit ook in acht genomen: dat eene ſelfde Selfſtandigheid verſcheidene eigenſchappen heeft; welker enige haar van alle / doch andere ſleghs van ſommige der andere ſelfſtandigheden onderſcheiden. Die van d' eerſte ſoorte zijn de naaſte: maar de laatſte zijn de gene daarmen eerſt om denken moet / wanneermen iet van boven onderſoekt. Te weten van God / die 't begin van alles is / komt men tot de ſchepſelen. Die worden van den Schepper alle even ſeer / door eenerlepe eigenſchappen onderſcheiden: datſe van hem af hankelik / op ſekeren tijd voortgekomen / ende met een vergankelik zijn; daar God ſelf onaf hankelik / van alle eeuwigheid af / en onvergankelijk is. Wilmen nu met de Schepſelen voortgaan / om die van malkanderen te onderſcheiden: d'eerſte verdeelinge diemen hier kan maken / is

de

de gene die in Geest en Lichaam bestaat; also al wat God self niet is/ende ook geen Lichaam is / geenen anderen naam heeft dan van Geest. So zijnder Eigenschappen die men in geen Lichaam vind; ende nochtans noodsaklik vereischt/ om iets Geest te noemen: wederom / sonder welken het geen Lichaam is / en met welken het nochtans geen Geest kan zijn.

§. 13. Dit moet ik nu wat nader seggen. De menschе soude uit hem self/ sonder nader openbaringe van God: of nimmers buiten sekere onderbindinge/ aan dat eerste onderscheid der schepselen niet denken/ so hy't in hem selve niet bevond. Want hem self/ als een kleine weereld / bemerkt hy klaarlik uit twee verscheidene naturen te bestaan; het Lichaam/ en de Ziel of Geest. Hoe naauw aan malkanderen verknocht / so verre dat hy door die beide tsamen werkt het gene hunder beiden geen alleen kan doen: nochtans vind hy in hem selven't gene geen gemeenschap met het lichaam heeft/ende noodsaklik van den Geest/ als van ene andere selfstandigheid komt. Desgelijx bemerkt hy werkingen des lichaams/ daar in het de Ziele niet behoeft. Der Eigenschappen daar die beiderleye werkingen door komen / zijn sommige so besonder / dat se't eene geestelik of lichamelik wesen van't ander onderscheiden: andere so gemeen/ dat se op alle Geesten of op alle Lichamen ende nochtans op een van beiden passen. Door gene word'et bepaald/ om sulk een Geest of lichaem te zijn: maar door desen eigentlikst/ dat het een Lichaam en geen Geest; of een Geest/ en geen Lichaam is. Dus verstaan wy door Geest het gene denkt/ en door Lichaam al't gene dat in enige plaats is uitgestrekt.

§. 14. Al is't dat ik met niemant natuurkundig over dit stuk twisten will: so moet ik echter seggen / dat elk uitlegger sijner eigene woorden en gedachten is. Derhalven magh ik hier Descartes wel in volgen / so verr als het tot mijn oogmerk dient: 't welk is/ om den Leser sleghs te seggen / wat ik door Geesten versta. Te weten / al wat selfstandig is; ende nochtans geen de minste gemeenschap des wesens met een Lichaam heeft. Dus bemerk ik in my selve/ dat ik denke/ dat ik wil/ dat ik iet versta: niet een lid van mijn Lichaam daar ik dat af hebbe; ende nochtans heb ik dat. Mijne gedachten/ mijn wille ende mijn verstand/ zijn met ellen noch met duimen niet te meten; noch by ponden niet te wegen: maar mijn Lichaam / mijn vleesch en been/ en myn bloed sal maat en gewicht houden; of het sal niet sijn het gene't is. Geen twee Lichamen kan ik teffens in eene selfde plaats; maar duisenden van lichamen en plaatsen met eene gedachte wel begrijpen: ende op eenen tijd aan God en sijne schepselen; aan Hemel en aan Aarde denken. So niet / so kond ik nooit begrijp van't werk der scheppinge (dat op God en 't schepsel tsamen siet) noch van't onderscheid tusschen Aard en Hemel maken. Daarom houd ik my hier aan; dat een Geest ene denkende / en een Lichaam ene uitgestrekte selfstandigheid is.

§. 15. Van't Onderscheid der Geesten staat ons nu ook iets te seggen. Want de Geest des menschen word de Ziel; ende nooit Engel of Duivel genaamd. 't Gebruik der woorden staat ons niet toe te veranderen/ of wy souden malkanderen nooit reght verstaan. Door Engelen beteikenen wy

Geesten/

Geesten / die tot geen lichaam geschikt / of bepaald / of daar mede wesentlik vereenigd zijn; gelijk onse Ziel haar eigen Lichaam heeft / waar in en waar door sy in dit leven werkt. Wy moeten dan d' Engelen als denkende selfstandigheden begrijpen; die aan d' eene kant van geen eigen lichaam voorsien / aan d' andere wederom ook met geen lichaam belemmerd zijn. Of dat volmaaktheid of onvolmaaktheid zy / met der menschen Zielen vergeleken / sullen wy hier na eens moeten sien. Nu d' Engelen worden nader in goeden en in quaden onderscheiden: den goeden heeft men den naam van Engelen gelaten; maar de quaden zijn besonderlikker Duivelen genaamd. Van die verscheidene Geesten / en soder meerderhande zijn / staat ons nu eens grondig te ondersoeken: offer zijn / en watse zijn; watse doen konnen / en watse doen.

II. HOOFDSTUK.

De kenniſſe van Ziel en Lichaam leid ons op tot die van God; en desselfs volmaaktheid leert ons, dat hy maar een is.

§. 1. NAdien dat de H. Schrift de Natuur en de Reden voor uit stelt: so wil d' order vereischen / dat wy van 't gene eerst bekend is den aanvang maken. Derhalve laat ons nu sien / wat des Menschen verstand / sonder behulp der H. Schriften / uit de Nature self vernemen kan. Dat het al geen Lichaam is watmen in de Weereld gewaar word / is genoegsaam openbaar: want het is de Geest die sulx verneemt en begrijpt. Geen Lichaam is bequaam om iets te weten: de Ziel is 't die 't verstaat: en de Ziel is een Geest. Maar weet die ook / offet enig ander Geest is dan sy self? Gewis: nadiense wel bemerkt dat sy uit haar selfs niet is. Een ander heeft haar dan gemaakt; geen Lichaam / maar een Geest. Geen Lichaam / seg ik / kon oorsaak van de Ziele zijn; die veel volmaakter is / en self op 't lichaam en door 't lichaam werkt. Ook bewerktse (schoon door middel van haar lichaam) duisenden van allerhande lichamen buiten haar eigen; maar nooit quam 'er iet wat zielS voort van 't gene dat maar lichaam is / self door middel van de ziele. Daar by so en kan 't gene lichamelik is niet onbepaald / noch onverganklik zijn: hoedanig hy noodsaklik wesen moet / van wien de Ziel ontstaat. Want ik self niet en begrijpe / dat mijne ziele kan te niete gaan: maar wel / als geseid / datse sonder uitgestrekte plaats / ongemeten en ongewogen is. Die dan voor al / van wien de Ziel geschapen is; dat is / uit niet gemaakt: also ik ganschgeen stoffe begrijp / daar die uit gemaakt kan zijn: maar wel / datse sonder stoffe / dat is wederom / onlichamelik is.

§. 2. Maar nu merk ik verder / dat de oorsaak mijner Ziele / al noem ik hem Geest / nochtans sulken Geest niet is. Want de mijne is van hem / hy van niemant afgekomen. Mijn geest is / hoewel niet plaatselik; nochtans in wesen so bepaald / dat deselve meer niet is / noch vermagh / dan de

Schep-

Schepper heeft gewild. Maar hy self / van geen ding af hangelik / (want ik God niet anders sins begrijpen kan) word door geen ding bepaalt. Ik noem hem dan maar Geest / om dat ik geen woord in enigerhande tale vind / om hem regt te noemen. Des geef ik hem desen naam / om dat het die van 't allervolmaaktste schepsel is; al is hy de Schepper self / die oneindelik verschilt van 't gene dat hy heet. Den genen dan / daar 't al van af komt en van af hangt / noem ik in onse tale GOD. En dat doe ik als een Kristen / die de veelheid der Goden niet en kenne / op ene andere wijse dan hy doorgaans Geest genoemd word: welken naam / als geseid / men ook aan veelerhande schepselen geeft; maar die van God aan niemant dan aan eenen alleen.

§. 3. Maar so veel als voorder het woord Geest betreft / de gemeenschap van name moet ons hier niet in gedachten brengen / dat die Geesten Gode enigsins gelijk zyn. Geen tijd noch arbeid word myns oordeels onnuttelikker besteed / dan de gene diennen in vergelijkinge der geschapene Geesten met den ongeschapenen verslijt: niet om de uitneemende volmaaktheid des Scheppers uit de schepselen af te meten; maar om te denken / dat desselfs oneindig wesen enige gelijkenisse met het eindig maaksel heeft. De geestelikheid der Godlyke Nature poogtmen ydelik uit die van de Ziele te verstaan / die waarlik niet meer na 't goddelijk gelijkt dan het Lichaam doet: waarin ik waarlik van de filosofen deses en des ouden tijds belijde te verschillen. En daar in schryf ik aan de Godheid veel volstrekteliker de volmaaktheid toe dan sy doen. Want by wien sult gy God vergelyken? ofte wat gelykenisse sult gy hem toepassen? Jes. 40: 18. Seer grovelik word des menschen ziele *divinæ particula auræ* een stuxken van Gods geest (so ik het regt verduitsche) van den heidenschen dichter genoemd. Wel is waar dat Paulus / Heidenen toesprekende / uit den heidenschen dichter Aratus meld / dat wy Gods geslaghte zijn. Hand. 17: 28/29. Maar dat doet meer tot het wesen niet / dan 't gene Lukas ook van Adam schryft / dat hy was de soon van God. Luk. 3: 38. Ende wil ik op desen grond op 't duidelirt verklaren / wat het zy / dat de mensch na Godts Beeld geschapen is: tot Gods meerder eere / duidliker verklaringe en nader versekeringe van de leere der gereformeerde kerk. Doch om dat hier te doen / soude my te verre brengen buiten myn bestek / waaraf ik de palen oorders halve niet versetten magh.

§. 4. Dit is het dan dat ik hier nu seggen wil; Niet dat Gods wesen Geest en Lichaam beide is / of in Denking en Uitstrekkinge bestaat; gelijk Spinosa raast: maar dat hy geen van beiden is. En wanneer ik segge dat d'uitgestrektheid gansch geen eigenschap van God is / om dat sulx tegen de volmaaktheid strijd die hem betaamt: so ontkenne ik echter niet / dat hy een denkend wesen is; om dat in denkinge geen onvolmaaktheid is / by haar selven aangemerkt. Of so my iemant dit betwisten wil: hy sal my echter toestaan / dat een denkend wesen volmaakter dan een Lichaam is. So ik dan / by gebrek van woorden / God niet noemen kan so als hy is; om dat de menschen / Gods innerlijk wesen geensins kennende / nooit op woorden

bedacht waren om dat uit te drukken: so ben ik mede nodelik daar toe gebragt / dat ik / om sijne uitneementheid boven alle schepselen te melden / hem so aanmerke als 't volmaaktste schepsel sich vertoont.

§. 5. Doch het is met een te sien / dat wanneer wy hem een denkend wesen noemen; echter geensins meinen dat hy is het gene een schepsel is dat denkt. Wy begrijpen dus niet wat hy is; maar beter wat hy niet en is / dan oft wy hem by lichamelike dingen / welker aart in uitgestrektheid rust / betekenden. Waar uit dan ook volgt / dat de naam van Geest in geheel anderen sin op God als op enige schepselen gepast word. Waarom ik / om na behooren van God te spreken / liever dese onderscheidinge van ongeschapen en geschapen Geest vermijden wil; om my selven van alsulke gedachten af te spenen / datter enige de minste gelijkheid tusschen God en enig schepsel sy; also de betekenis en 't gebruik der woorden ons gemeenelik tot sulk een begrijp der saken leid. Bemerkende nochtans / dat de naam van Geest by 't gemeen gebruikt word / niet so seer om uit te drukken wat het is 't gene men daar mede wil betekenen / als wel wat het niet en is / te weten dat het onlichamelijk is: so sie ik mede wel / dat men dan veilig seggen magh / gelijk de Schrifture ook seit / God is een Geest. Want daar uit volgt ten minsten / dat men hem niet lichamelikter wijse; maar met den geest, dat is / in dat deel des menschen dat onlichamelik is / na waarheid eert. Joh. 4: 24.

§. 6. Schepsel word dan voorts genaamd / al wat ik meer behalven my / buiten God / die daar van de Schepper heet / bemerken kan. Dat heeft buiten twijffel zijn begin gehad. Ik wil seggen / dat het gene men nog heden in elk besonder schepsel siet / dat het eens begint / en eens weer te niete gaat; het selfde moet ook waar zijn van het algemeen: invoegen dat / gelijker een tijd is dat dit of dat noch niet en is / en een tijd dat het word; ingelijx een tijd geweest is datter niet met allen was. De stoffe daar dit alles uit bestaat en kan niet eeuwig zijn. Sietmen dat: so moet men swijgen wanneer de reden word gevraagd / of deselve van eewigheid dus verscheiden als men heden siet / of eenparig is geweest. Want niemant sal ontkennen / dat het volstrektelijk volmaakt is het gene van eewigheid is: doch 't gene volmaakt is kan niet verscheiden / maar moet noodsakelik eenparig zijn. Indien dan ooit de stoffe daar alles uit ontstaan is / onverscheyden en eenerhande geweest is; wie is de gene die deselve in so veelerhande onderscheiden heeft? Of is dat so van self ontstaan: so moet het zijn geweest / om dat de natuur der Stoffe tot de scheidinge geschikt was. Doch hoe heeft se dan ooit / en dat so langen tijd / van eewigheid af ongescheiden konnen zijn? Of was de natuur veranderd / die deselfde stoffe / eerst onscheidelik / daar na tot scheiden bragt? wie konde d'oorsaak van alsulke veranderinge zijn? So volgt dan / aan wat zijde men dit alles keert of wend / dat de Stoffe waar uit alle lichaam bestaat / het zy gescheiden of al evenseens gesteld / uit sekere oorsaak ontstaan is die geen oorsaak heeft.

§. 7. Dese / te weten God / d'eenigste zijnde die de stoffe voortbrengen / onderscheiden / en tot verscheidene Lichamen t' samen stellen konde; kan noch-

nochtans hem self niet onderscheiden noch verdeelen. Want dat verdeeld of verscheiden is / kan / als geseid / niet eewig ; nochte volgens dien almaghtigh / algenoegsaam / en also volstrektelik onafhankelijk zijn. Dat in deelen bestaat / daar van is het een het ander niet : en dat het selfde niet en is / heeft niet al wat het ander heeft / ende heeft noodsaktelik iet dat het ander niet en heeft. Want dat nergens in van 't ander verschilt / moet noodsaktelik het selfde zijn. 't Is onmogelik dat het de selfde man niet zy dien ik gisteren sagh / ende heden weder sie ; so daar niet het minste is / waar in de gene dien ik nu sie / van den genen die ik gisteren sag / verschilt. Hoe kan ik anders mijnen eigenen vader / soon / of broeder ? hoe kan ik mijn eigen huys kennen als om dattet noch eben eens en ter selver plaatse staat / als het van te voren stond ? Nu wil ik dan seggen : dat / soder verscheidenen Goden zijn / geen van allen volmaakt kan zijn / en derhalven ook geen God. Want d' eene moet noodsaktelik iets wesen of vermogen / dat d'ander niet en is noch vermagh. Maar die God is / die moet alles in allen zijn. So ik dan al die selfde eigenschappen bemerke / in den genen die de Sonne ende Maan ; als in hem die den Aardkloot / die den Mensche / die het Dee geschapen heeft : so besluit ik / dat het al van eenen Schepper is.

§. 8. Nu van 't Schepsel tot den Schepper wederkeerende : wanneer wy de saken insien na den aart / so als wy die noodsaktelik vatten / dat buiten dien geen begrijp daar af te maken is ; so komt ons allereerst de uiterste volmaaktheid voor / die wy denken dat in God is. Neemter 't minste maar af / hy en sal geen God meer zijn. Derhalven is syne werksamheid ontrent het schepsel door tijd noch plaats te meten noch te onderscheiden. So veel als dan den Tijd betreft / so en is in aansien van den Schepper / de onderhoudinge en regeeringe des Weerelds van de Scheppinge niet verscheiden : want al zijn dat twee verscheidene dingen in ons begrijp ; by God en is dat niet. Syne werksaamheid is niet / gelijk de onse / door verscheidene werkingen verdeeld / noch door tusschenposingen gebroken : maar een. Het Schepsel heeft den tijd van doen / om te worden en om te duren. Terwyl het word / is de tijd voorby dat het niet en was : en moet de tijd noch komen dat het duren sal. Maar by God en is geen onderscheid van tijd : waarom niet ? om dat de tijd het Schepsel meet ; maar dat de Schepper onmetelik is. Daarom ook de Schrift / hoewel dikmaals menschelik van God sprekende / getuigt / dat een dagh by hem als duisend jaren is, en duisend jaar gelijk een dagh. Psal. 90: 4 2 Pet. 3: 8. Gemerkt dan / dat al wat God doet / maar een enkele dadigheid is / so veel hem aangaat ; al is 't dat wy d'uitwerkingen daar van op onse wijse / die uit onvolmaaktheid spruit / na de verscheidenheid der werken dus verdeelen : so moetmen besluiten / dat hy in de onderhoudinge en regeeringe des Weerelds / so wel als in de scheppinge alleen / en sonder metgeselle is.

§. 9. Met de plaats is 't eben eens gelegen : God en word daar door niet meer gemeten noch bepaald dan door den tijd. Die Hemel en Aarde vervult, die over al na by is / die so kraghtig is van verre als van na by ; gelijk

lijk de Schrift uitdrukkelijk getuigt / Jer. 23: 23/ 24. en de reden self ten klaarste leert: Hemel / Helle / Zee en Land / het is hem alles even na. Psal. 139: 7/ 10. Die in den Hemel woont / en op der Aarde tot in 't diepst van 's menschen herte siet; Psal. 33: 13/ 14/ 15. wat plaats / wat schepsel isser / dat voor sijne voorsienigheid verborgen sy? Al spreekt de Schrift eenvoudig so/om des gemeenen mans wille; daarom is den inhoud van haar seggen buiten waarheid niet. Want de grofste gedachten dienen van God hebben kan / sonder hem een lichaam toe te schrijven / op sulken wijse verklaard; laten echter geensins toe / gelijkmen hier aan siet / datter plaats of schepsel in de weereld sy / daar hy self niet by is: so dat het over al de selfde God moet zijn / die 't al geschapen heeft en 't al regeert.

§. 10. Men magh ook niet denken / dat hy sich meer met den Hemel dan met de Aarde bemoeit; om daar uit twee Goden / den eenen 's Hemels den anderen der Aarde te versinnen. Want dat gevoelen ligt op dien valschen grond / dat den Hemel van onverderfelijken aart / en volmaakter dan de Aarde sy. De schrift/ die dat schijnt te seggen/ en seit het echter met. Want dat hem den Hemel tot sijnen Troon word toegeschreven / gelijk sich ook de Schrift self na ons voegt met spreken: Psal. 103: 19. en 115: 3. Jes. 66: 1. sy geest daar nevens klaarlijk te verstaan / dat sulx maar ene manier van spreken is; en dat hem eigentlijk d'Aarde so na is als den Hemel self. Sulx blijkt uit dien/ dat hy ter selfder plaatsen / daar hy den Hemel sijnen Troon, en d'Aarde sijne voetbank noemt; ja met die woorden self / te kennen geeft/ dat hy eigentlijk nergens in 't besonder woont. Want so de Hemelen, ja de Hemel der Hemelen hem niet begrijpen, gelijk het Salomon uitdrukkelijk verklaart: 1 Kon. 8: 27. 2 Kron. 6: 18. so moetmen seggen dat hy al so wel op Aarden / en also niet verr' en is van enen iegeliken van ons. Hand. 17: 17.

§. 11. Beschouw my toch den Hemel eens: wat verschilt die / God aangaande / ende in sijne eigene nature van der Aarde? Zijnse niet alle beide sijner handen werk? is hy niet so na aan 't eene als aan 't ander? Maar wat is den Hemel / dat die beter sy dan d'Aarde? Is het om de schoonheid van 't gesicht? Waarlijk komt'et ons so voor: Als ik den Hemel aansie, seit David / het werk uwer vingeren, de Maan ende Sterren die gy bereid hebt. Psal. 8: 4. De Heidenen hebben 't mede so begrepen/ dat God tot dien einde *os homini sublime dedit*, den mensche met het gesight opwaarts geschapen heeft: om niet alleenlijk op de Aarde / maar met eenen verre van sich af / en na den Hemel op te sien. Doch niettemin word d'Aarde in de H. Schriften self also wel / en vermits de nabyheyd noch meer dan den Hemel / tot stoffe van des Scheppers lof gemeld. Men hore God self tot Job daar af spreken. Job 38. 39. 40. en 41. capp. en David in den 65. 104. 107. en 148. Psalm.

§. 12. En waarlijk is 't ook so. Men heeft Aristoteles niet te geloven / die sonder bewys geleerd heeft / dat de Hemelen van beter stoffe waren dan de Aarde: ende hebben alle d'ouden aan desen steen gestoten / wanende dat

al

al wat hemelsch is volmaakter zy dan 't gene aardsch is. Wat dede hen sulx geloven? dat de mensche naby niet en vind / dat soekt hy om verre: siende dichte by so veel veranderlijks en onvolmaakter dingen op der Aarde; so denkt hy dat de volmaaktheid / die hem hier ontzeekt / in den Hemel is / dien hy om de verdte so naauw niet beschouwen kan. 't Is mede door de swakheid van het menschelyk begrijp / datmen 't gebrek des eenen schepsels door het ander soekt te bullen; en also volmaakter nature versint / om de gene die so volmaakt niet is te helpen. Dies is het denmenschе gereeder geweest den Hemel de voogdy der Aarde toe te schrijven / dan den Schepper van die beiden. D'oude griekschе en latijnschе Dichters hebben dus den Hemel tot den eersten God gemaakt; en de Natuurkundigen selve gemeind / dat de Lichten aan den Hemel in der menschen handelingen op der Aarde werksaam zijn.

§. 13. Maar sy sien den Hemel als een schoon verwelfsel aan / en d'Aarde als een vlak / dat rondom daar van besloten is. Doch dat en is waarlik niet dan blotelijk in ons gesight. Want d'Aarde is niet platt / maar rond: en wat den Hemel is / dat en weetmen niet; schoon die van den gemeenen trant stoutelik beweeren willen / dat den Hemel rond is. Insgelijx is dat nu by sekere onderbindinge bekend / dat de hemelschе lichamen also wel als d'aardschе der verandering onderworpen zijn; en self door die verandering die in hunne deelen / gelijkerwijs als hier op Aarde / geschied / in hun wesen blijven staan. Ons moet dan ook dat schoon gesight van 's Hemels lichten niet misleiden / als offe in hen self volmaakter wesen hadden dan den Aardkloot heeft. Want het buiten twijfel is / dat de Maan en andere Stezren / die den Hemel ommelopen / in hen selve dicht en duister; en alleenlik van de Sonne door den weerschijn dus verlicht zijn / datse t'onswaarts sulken schijnsel geven. So derhalven mogelijk ware / dat wy eens op een derselben stonden: d'Aardkloot soude ons / van de Maan af gesien / mede als een grote Maan; en van de Son af als eene van de Stezren schijnen.

§. 14. Nader komende so vraag ik noch / wat meintmen dat den Hemel is? Niet anders dan ene schikkinge van 's Weerelds grootste deelen na ons klein begrijp. Jemand door 't kanaal tusschen Engeland en Vrankrijk varende / sal seggen / so hy west aangaat / dat Engeland aan stuurboord / Vrankrijk aan bakboord leit: maar set hy 't oostwaart aan / so sal hy Engeland aan bakboord / en Vrankrijk aan stuurboord hebben. Niet veel anders is't set dat wy de Son aan den Hemel sien: die na de natuur te merken in 't middelpunt / is't niet van de Weereld: immers van dit vak / daar in sich d'Aardkloot mede bevind / te stellen is. So iemand sich aldaar bevonde / of in de Maan: het is seker dat hy desen Aardkloot / dien wy als een hoofddeel van den Hemel onderscheiden eben eens als van hier de Son en Maan / aan den Hemel souden sien. 't Schijnt ons toe / dat de schepen / diemen verr' in Zee; bergen of gebouwen / diemen aan d'oversijde dicht aan de kimmen siet / aan 's Weerelds eind / en als van den Hemel besloten zijn. Want verder henen sietmen land noch zee; dan niet als lucht: het vertoont sich al op

eene ry / sonder datter 't enkel oog de minste scheiding aan bemerkt. Maar komtmen nader: men bevind / dat het gene ons in eenen kring en gelijken afstand scheen te staan / so verre van malkander is; dat dikmaals 't voorste tienmaal nader was aan ons / dan aan't achterste dat ons eerst al even na toescheen. Dus is het sekerlik gemeten / dat de Son ten minsten twintigmaal so verre van ons af is als de Maan, en dat andere Sterren duisendmaal verder af zijn dan de Son. Nochtans kan't niet anders wesen / door de nature van 't gesight / of sy moeten ons toeschijnen datse alle even eens als in een verwelfsel staan / gelijk als lampen rondom heen evendrachtig opgehangen.

§. 15. So en was het dan gansch niet van node / dat de Godheid sich in tween scheidde; invoegen dat het alleropperst wesen als't volmaaktste in den Hemel heerschte / en een ander min volmaakt sich met d'Aarde behielpe: nademaal wy sien / dat Hemel en Aarde sleghts onderscheidingen van menschen zijn / na derselver begrijp en gebruik; en dat den Hemel anders niet en is dan dat geheele ruim des Weerelds / daar wy self op der Aarde van omringd zijn / en d'Aarde self een deel van is; doch aangemerkt / so als 't sich hier op Aarden aan ons gesight vertoont. En 't is waar / als geseid is / dat sich de H. Schrift self in desen / gelijk in andere dingen / na onse tale schikt. Gesteld / dat den Hemel als boven ons / so als 't oge dat begrijpt / daar door weerdiger plaats geacht moet zijn / waar toemen over al de hoogste kiest: so pastet ook / menschliker wyse (gelijk de Schrift gewoon is) van God te spreken / datmen hem als den hoogsten in eere / ook den Hemel als de hoogste plaats ten opperkoninglijken zetel geve. Maar te meinen / datter waarlik sulken onderscheid in de plaatsen of de saken selve zy / dat is so veel als niet verstaan wat de Hemel of de Aarde is.

§. 16. Gelijk sulx dan niet eigentlijk van God te verstaan is: also maghmen ook niet denken / dat iets in den Hemel of op Aarde voor sijne sorg en opsight te geringe zy. *Prætor minina non curat*; de Schout moeit sich met geen kleinigheden: daar zijn mindere voor / dien sulx bevolen is. Maar die dit op den allerhoogsten Reghter passen / meinen al wederom / gelijk flus geseid is / dat God, t'eenemaal is gelyk als sy. Ik ben, seid hy / God, en geen mensche. Hos. 11: 9. Hebt gy, seit Job / vleeschelike oogen? Siet gy gelijk een mensche siet? Job. 10: 4. Doet hier vryelik by / dat wy de reghte kenners niet en sijn van't gene volmaakt is of niet en is. Want geen ding is volmaakt gelijk God is / die niet meer worden kan dan hy is: alles is volmaakt in sijnen aart / het zy groot of klein / so als het God geschapen heeft. De Mier is so volmaakten dier als d'Olifant / al en isse so groot niet. Men siet door een vergroot glas desselfs allerfijnste delen / so wel in order geschikt als de grofste van den Olifant. Is een grof-smid volmaakter konstenaar dan een goud of silversmid / om dat hy groter stukken werkt? Vorder isser niets ter weereld so gering / dat sonder God ontstaan kan / volgens dien ook niet bestaan. Want hoe minder wesen 't heeft / so den mensche dunkt / des te groter kraght moet hy hebben die dat swakste wesen onderhoud.

§. 17. Niet om de kleinheid sleghs / (moght iemand nader seggen) maar

om

om d'onweerdigheid der aldervuilste dingen / past het beter dat deselve van geringer Goden / dan den grootsten God gehavend werden. Maar die sulke gedachten heeft moet meinen / dat de Geneeskunst geringer dan 't kleermakers of schoenlappers handwerk is: om dat gene somtijds op des menschen afgang en vuiligheid moet sien / om te oordeelen wat siekte dat hy heeft en dat sich dese niet alsulke dingen niet bemoeit. Sulk onderscheid is niet in aansien van God / noch in de Nature self; maar alleenlik in ons oordeel te sien. Want dat schikt sich na 't gebruik dat wy van de saken hebben; en besonderlik 't lichaam betreffende / na dat wy verscheidelik van deselve worden aangedaan. 't Gene somwijlen den eenen lelik stinkt / het kan zijn dat het den anderen lieflijk riekt; dat den eenen seer wel smaakt daar een ander bies af is; dat d'een vermaakt is met een geluid / dat den anderen verdrietig valt: en so van d'andere sinnen mede / welkker bewegingen de mensch in sijn oordeel ontrent de natuur der saaken maar te veel en volgt. Hierom is't dat d'Hebreën טוב *ta-am* smaak noemen't goedbedunken dat de mensch van allerhande saken heeft. Eindelik heeft ons d'ondervindinge door behulp der vergrootglasen geleerd / dat de verrotte lichamen self in een oneindig getal van allerkleinste beestjes bestaan; welkker geen nochtans buiten 't oog en de kracht des algemeenen Scheppers is. Wy besluiten dan / datter geene plaats ter weereld / noch geen ding waar ter plaatse dat het wesen magh / hoe gering of hoe vuil in onsen ogen; ander enig ander bestuur dan Gods des algemeinen Scheppers is: en datter volgens dien geen meer Goden noch bestierders van de Weereld zijn dan een.

III. HOOFDSTUK.

Derhalven isser gantsch geen reden om te denken, datter enige *Damones*, Halfgoden of Ondergoden zijn.

§. 1. TOt dus verre bewesen zijnde / datter geen meer Goden noch bestierders zijn dan een: so moetmen verder ondersoeken / offer sulke *Semidei*, dat is Halfgoden, zijn / die de Grieken DAIMONAS noemden; van welken in het I. Boek II. Hoofdst. §. 14 / 23. verhaald is. De Zemeens en Mabujas der Amerikanen komen / als X. §. 9 / 11--14 / 17. gemeld is / met deselfden ober een. Al en hebb'ik hunne redenen hier voor om kortheids wille niet verhaald / gelijk ik 't nu daarom ook niet sal doen: so magh nochtans de Leser lichtelik bemerken / waar sulk gevoelen uit ontstaat. Want het blijkt uit het gene reeds XI. §. 4 / 5 / 7. is aangemerkt / dat de Heidenen / de volmaaktheid van het godlik wesen niet wel beseffende / nadien sy 't al te menschelik begrijpen: daar door tot die gedachten verballen zijn / dat God Dæmones, dat is / sulke Geesten als Stedehouders en Middelaars behoeft / die't bewind van 's Weereld's algemeen bestuur onder sich verdeelen. En dese moesten / sose meinen / Geesten / dat is van volmaakter we-

sen

sen zijn / dan de lichamen; die 't verstand niet hebben dat tot regeringe van noden is. Daar by bedenkende / dat den Opperhemel / als 't eelste deel des ganschen wijden Weerelds / allerbest tot ene woonstede van God den Albestuurder paste; en d'Onderhemel van de Sonne / Maan en Sterren voorsien / den Aardkloot van Menschen meest bewoond is: so docht hem dat de Lucht / die tusschen beiden is / mede niet sonder inwoonders moest zijn / welke sy dan meinden dat de Dæmones waren. Dit so van geleerdensel verzonnen / maghmen denken dat het volk te gereeder heeft geloofd: bemerkende verscheidene onvoorsiene werkingen; sonder lichaam te sien / waar uit die konde voortgekomen zijn.

§ 2. D'Ideen van Plato en d'Intelligentien van Aristoteles / so als ik in 't begin des 1. Boeks. II. §. 5. van deselven aangeteikend hebbe / quamen mede uit den selfden hoek. Want dat deelen van 't Goddelik bestuur / de bestendige loop / het licht en de kracht der hemelscher schepselen / dede Aristoteles geloven dat het godheden waren die dese lichamen besielden: daar de Jode Maimonides mede een groot stuk weegs na toe loopt / 1. B. XII. en Maho met niet verre van daan blijft; en Origines / hoewel een kristen / 't oor toe leent 1. B. XV. §. 10. Wederom Plato Gods besluiten menschelik beseffende / begreep de denkbeelden in hem als verscheiden / om dat d'afzulksels verscheiden zijn: even eens als een konstenaar verscheidene beelden schetst / om 'er anderen na te maken. Siet daar alle de redenen / waarom de wijsen deser weereld / buiten schrift of openbaringe / al van ouds af dachten datter Geesten waren: sose niet met een door een schemerlicht / hen metter tijd door de reten van Gods tempeldeur bestralende / sints dat de Joden met den Bybel onder 't Heidendom verspreid waren / zijn versterkt geweest.

§. 3. Eens toegestaan datter Ondergoden zijn / so heestmen die wel haast voor Middelaars genomen tusschen d'Oppergoden en den Mensch: insonderheid diemen acht half God half Mensch te zijn / ende also in hunne eigene nature beiden even na. Sulk gevoelen lang voor 't Kristendom geweest / is derhalven uit gerughten van Gods openbaringe in den vleesche niet ontstaan. Het heester ook ganschgeen gemeenschap mede / dan alleenlik in den klank: also half God geen God / en half Mensch geen Mensch kan zijn, en also geensins beidegaar in een. Gods volmaaktheid lyd niet dat iet half kan wesen 't gene hy is; dewijle 't onderscheid tusschen God en Mensch oneindig is. Men siet ondertusschen / dat het vereeren der Mabujas en der Dæmons hier uit is ontstaan. Den grootsten God of Goden om geen kleinigheden quansuys moeyelik te vallen / so moesten dese kleine Goden / dese Middelaars al den aanloop hebben. De Roomsgesinden stellen hunne Heiligen in deselfde plaats: andere namen / maar al een en 't selve doen.

§. 4. Noch 't een noch 't ander heeft weerlegginge van node. Want het gene verschvan Gods volmaaktheid / en 't oneindig onderscheid tusschen hem en 't schepsel is geleerd / stoot het al om verre. Geene Intelligentien derhalven / geen Ideën, geen Dæmones, geen Semideï: Een God alleen is 't all in al. Derhalven valt hier niets te middelen voor de genen die Gode niet

even-

evengelijk / die merkelijk minder en dienvolgens sijne eigene schepselen zijn; die self van hem af hangen / in hun werken en bestaan. Twee dingen zijnder echter / die ik wel wat nader onderzoeken wil : de Plaats die men voor dese Middelgeesten open houd / en 't Bewind datmen hen in dese weereld geeft.

§. 5. Het heeft ten eersten geenen grond / datmen Geesten versint om plaats te vullen : en dat daarom de Lucht of den Onderhemel / ledig van lichamen zijnde / moeste vol van Geesten zijn. Even eens / of de Lucht of Hemel self niet lichaams genoegh / en alleenlik plaatsen waren : of dat de Geesten plaats / op die wijse als een lichaam behoef den. Sy verstaan den aart eens Lichaams noch der Geesten niet / noch der plaatsen / die so spreken. Sy versinnen ook niet wel / hoe groot dat de Weereld is : en het blijkt uit sulken sleghte redenkavelinge / dat dese Filosofen in de Wiskonst onervaren zijn. Want die soude hen anders leeren / dat de Lucht / die desen Aardkloot omringt / niets te beduiden heeft by dat onmetelik ruim / waar in de Sonne / Maan en Sterren zijn : en dat elk van dien (dit sullen self de Natuurkundigen seggen) sulken lucht om sich heen heeft; dien sy dan al so wel als den onsen van Geesten / als inwoonders / behoorden te voorsien. Volgens de kleinste meetinge by wiskonstigen bekend (want om dat hier uit te rekenen vereischt den inhoud van mijn schrijven niet) so word van der Aarden tot de Maan ('t uitterste dat dese Lucht sich strekt) ruim 50000 duitsche mylen gemeten : maar van de Mane tot de Son wel twintigmaal so veel. Moet al die ruimte dan ook van geen geesten voorsien zijn / so het de eerste wesen moet? En waar salmen 't volk van daan halen / dat de plaats tusschen de Son en d' andere Planeten / die noch veel grooter is ; en van Saturnus den uitersten Planeet / tot de vaste Sterren toe / die nauwelijx te weten is / bewonen sal? Siet so weinigh wetense / die meinen datse plaats voor Geesten weten / en daar uit besluiten datser zijn.

§. 6. Maar dan tonense met een / datse de natuur der Geesten niet verstaan. Geen Lichaam isser sonder plaats : ende is dat so verre waar 't gene van ouds gesegd is ; *Quod nusquam est, non est*, Dat nergens is, dat is niet Maar van enen Geest word niet eigentlik gevraagd waar hy is, maar waar hy werkt. D'ouden hadden dat al mede enigsins gevatt / wanneer se seiden : *Animam non esse ubi animat, sed ubi amat*, Dat de Ziele niet en is daarse leeft, maar daarse lieft. Plaats en kamen niet versinnen sonder Ruimte : noch die ruimte sonder palen / hoe verre datse strekt / klein of groot ; na dat het lichaam groot of klein is / dat die plaats beslaat. Elke plaats is dan van 't gene dat daar in geplaatst is so genaamd ; of (om den ongeletterden wat meer te ontmoeten) na 't gene datmen daar in plaatsen wil. Neemt dat iemant een huis wil timmeren / of enen tuin aanleggen ; daar moet plaats toe zijn : hy siet hoe veel ruimte dat hy heeft / daar na maakt hy sijn beslek : of hy maakt dat eerst / en neemt dan so veel plaats als dat vereischt. Maar of hy meinde verscheidene vertrekken daar in te maken / om Geesten te huisvesten ; in 't eene 10. in 't ander 100. in 't derde 100 : meint hy dat

het laatste so veel ruimer soude moeten wesen als 1000. meer dan 10. of 100. is? Vreest hy dat sich anders de Geesten niet en souden keeren noch wenden konnen / sose te naauw moghten gehuisd zijn? Die dat denkt / die moet ook denken dat een Geest een Lichaam is.

§. 7. Onse kristen leeraars meinen sich wel uitgesloofd te hebben / met dit onderscheid te stellen: dat een Lichaam in ene plaats is *circumscriptivè*, dat is / omschryvender wyse; een Geest *definitivè*, bepalender wyse, maar God self *repletivè* vervullender wyse. Doch die wyse van spreken verwert de saken diese onderscheiden will. Want een Lichaam self / ende ook anders niet dan een Lichaam / op alle die drie wijsen in sekere plaats moet zijn: God noch Geest op geen van drie. De saak is klaar. Eerst so veel het Lichaam aangaat: dat het tot sekere plaatse bepaald is / daar het is en elders niet: dat het met die plaats omschreven is; so veel plaats beslaande als 't dan is / niet meer noch min: en wat is klaarder als dit / dat elk Lichaam sijne plaats vervult? So gy van God / in aansien van de plaats wat seggen wilt / segt dat hy Hemel en Aarde vervult. Want dat seit de Schrift Jer. 23: 24. Doch hoe sulx te verstaan / verklaren onse Filosofen best: wanneerse seggen / dat God in geen sekere plaats bepaald / of ingesloten / en van ene andere uitgesloten; maar over al even na tegenwoordig is / niet door uitstrekkinge sijns wesens / (want dan ware't lichamelik) maar door algemeene werksaamheid.

§. 8. Van de Geesten moet ik nu wat nader spreken. Een geschapen Geest en heeft geen plaats / dan so verr hy op een lichaam werkt / dat op sulken plaats is: datmen dan met eenen om die reden noemt de plaats van sulken Geest. De gewone plaats van 's menschen Ziel sal in dien sin sijn lichaam zijn: want daar in werktse meest. Maar denktse aan personen / of aan saken die op andere plaatsen zijn / verr of na: so is daar ook door so veel haar plaats. En sy kan met gedachten van andere dingen buiten't Lichaam so seer ingenomen zijn; datse hoort noch siet / noch in 't Lichaam niet en werkt; het welk de Schrift verrukkinge van sinnen noemt. Hand. 10: 10. En Paulus selve twijfelt of sijn Geest niet buiten 't lichaam was / wanneer hy sich in 't Paradijs bevond: 2 Kor. 12: 3. een bewijs / dat het hem niet ongeloofelik docht / indien't so moghte geweest zijn. So ik dan aan de grootheid deser stad / na den ombang harer vesten denke / so heeft mijne ziele so veel plaats als de stad beslaat: denk ik met een aan Londen en Parijs / om die t'samen te vergelijken; so is mijne Ziel in drie steden teffens / die so veel mijlen van malkander staan. Maar met mijn Lichaam kond ik maar op eenen tijd in een van drieën zijn. Wil ik nu noch meer doen: so veel als de Ziel betreft; die sal de grootte van den ganschen Aardkloot met eene gedachte bevatten; sy sal tot aan de Son en aan de Sterren klimmen: daar is dan de Ziel / so veel plaats beslaatse dan: indiennen so wel spreken magh. Daar tegen sullen duisenden van Zielen in een klein plaatsje zijn; gelijk de gene die den grooten koning William / binnen scheeps hoort besloten / om over zee te varen / aldaar met volle genegentheid hunder gedachten gesel-

schap

schap hielden; of gelijk veeler menschen gedachten op een selfde plaats of sake die aldaar geplaatst is t'samenstemmen. Onnodig derhalven datter Geesten zijn / om de ledige plaats te vullen: een Geest kon dat wel doen; en vele teffens in de kleinste plaats noch ruimte laten. Doch wanneer het tot eenen komt: God self is een; en so volmaakt / dat hy (als geseid) alles in allen vervult.

§. 9. Met het bestier des Weerelds moet het even eens gesteld zijn. Die het al gemaakt heeft / en daar door alleen de Heer van alles is / heeft alleen het reght en de maght om het al te regeeren. Genomen dat hy aan anderen / dat is aan enige sijner edelste schepselen / dat reght al geest / door hen in 't bewind van 't een of ander deel te stellen: so en geest hy doch daar toe 't vermogen niet; om dat hy niet en kan. Want hy aan sijn eigen schepsel niet kan geven 't gene hy selfs is / en dat het geen schepsel zy. Maar het kan geen schepsel zijn 't gene de Natuur / self in 't allerminste deel / bestuurt; te weten om die te maken anders als sse is. Om my wel te verstaan: so en hoort my niemant lochenen / dat de Mensch / als een Ondergod op Aarde / dese aardsche schepselen regeert; ende is van den Schepper self daar toe gesteld. Gen. 1: 26 / 28. en 2: 15. en 9: 2. Psal. 8: 7 / 8 / 9. Maar sulk ene regeeringe maghmen niet reght dienstbaar noemen. Want de Mensche kan verder niet doen dan de Natuur hem geest; daar hy 't minste niet aan veranderen / noch een sijner eigene hairen witt of s'wart kan maken. Matt. 5: 36. en 6: 27. Self sal hy aan 't geringste vogelken geen voedsel / noch aan de leliën des velds enigen wasdom geven konnen; maar alleenlik de middelen toe dienen / so de Hemel hem die geest. In 't I Boek IV. §. 2 / 3. is daar af al iet geseid / daar ik my in desen na vereisch der sake / toe gedrage. So dat het hier op aan komt: de Natuur self te bewerken / niet als Dienaars maar als Meesters der Nature / dat en staat by niemant dan by God alleen.

§. 10. Want neemt eens / dat hy 't meesterschap over 't een of ander deel des Weerelds aan anderen verlaten wil: wien sal hy daar toe vinden die sijn schepsel niet en is? Want meer Scheppers / of allereerste oorsaken / dan een / dat is meer als een God / gelijk geseid is / kan onmogelik niet zijn. Neemter ook noch by / (schoon 't niet wesen kan) dat enige Schepselen / heerliker dan andere / als mindere Goden dat werk maghtig zijn: wat reden heeft de Allerhoogste God / om hen dat bewind te geven? Ist om dat hy 't werk alleen niet af kan? Hoe heeft hy 't dan alleen gemaakt? Die't al in wesen braght dat te voren niet en was / is sachts ook bequaam om het te onderhouden en besturen nu het is. Of vreest men dat het hem te seer vermoeijen soude / so hy alles door hem self alleen besorgen moghte? Die so spreken / moeten meinen dat God t'eenemaal is gelijk als sy. Psal. 50: 21. Was hy niet moede van maken / so word hy 't noch veel minder van 't bestuur. Moest hem 't scheppen der Natuur enige de minste moeselikheid aanbrengen; waarom bleef hy niet alleen? wat onvolmaaktheid was 't in d'uiterste volmaaktheid / die deselve noodsaakte tot een werk / dat den minsten hinder brengen konde aan de volstrekte geluksaligheid? Blinde Heidenen; En weet

gy niet? en hebt gy niet gehoord, dat de eenige God. de HEERE, de Schepper van de einden der Aarde, noch moede noch matt en word? Jes. 40: 28.

§. 11. Maar hoe soudense ontrent Gods onbegrijpelik wesen sich so byster niet vergrijpen / nadien datse de natuur van hem geschapen noch niet eens verstaan? Want het is ganssch niet op sijn Filosoofs / immers niet wiskonstig uitgevonden / datmen sulke ongelijke deeling van't bestuur des Weereldts onder so gelijke Goden heeft gemaakt. By geen andere Heidenen is dat duideliker dan by de Indianen en oude Persianen te sien. I. B. VII. §. 6/ 7/ 8. Dan dzie Goden eener selfde orde sal d'een de Zielen uit deelen / d'ander de behoeften deses levens versorgen / en de derde den Doodbestellen. Isser dan niet meer te doen? Wie regeert nu d'andere menschen / dieder honderdmaal meer in de weereld zijn / dan de genen die van Permiseers geboden weten? Hoe komt / dat seven evenwaardige Ondergoden of Dienaars van den Oppergod so ongelijken bewind ontvangen hebben / en die 26. mindere Goden desgelijx? Hoe veel gaan de Menschen't Vee en de Wateren te boven? Die de maght over de Bomen / Dzughten en Kruiden heeft / schoon minder van waarde dan Mensch of Beest: overtrest nochtans te merkelijk den genen die niet als op de vuiligheid past; hoedanig slagh van menschen men hier t'Amsterdam Opkorters noemt / of met de vuilnis-karr of schuit voorsiet. Nochtans zijn Espendaar en Arendaar sulke Goden by de Persianen. Insgelijx is de Mane / wiskonstig gemeten / het ses duisenste deel der Sonne niet / schoon het ons door de nabyheid toeschijnt / datse ruim so groot is als de Son Wat isser voorts / dat de Goden van Water en van Vuur voor den genen zijn gesteld / die de Maan regeert? waarom dese en die't Vee bestuurt voor den genen die voor der Menschen Zielen sorgt? En so van alle d'anderen? Waar uit men klaarlik siet / dat die menschen alles na hun oog en onverstand begrepen hebben / om sodanige Ondergoden aan te stellen / als het hen heeft goed gedacht.

§. 12. Maar wat hebbense toch / als't al tot hen self komt / met alsulke Dæmones te doen? Want mitsdien datse een deel goed en een deel quaad zijn; ja der quaden / na hun meeste gevoelen noch wel't grootste getal: wat heeft toch d'arme mensch aan sulke Middelaars? Want so de genen die sy om hunder quaadheid wille eeren / in sich selve sodanig zijn: moet sulx niet den Oppergod (of seg slegts op sijn heidens Goden) meer vergrammen / als versoenen / dat der boosheid sijnder minderen meer eere geschied dan men hem voor sijne goedheid doet? Daar beneffens / neemt dat die bose geesten door der menschen dienst en giften zijn te vrede gesteld; staan die nu so wel by den Oppergod / dat hunne voorspraak ietwes by hem gelden sal? Of heeft hy't bestuur des Weereldts so glad aan hen overgegeven / dat hy niet met al te seggen heeft; en de Daimones, de Zemeens en Mabujas't zijn / op welkers genade dat de menschе leven moet? Wederom: so dese Middelgeesten niet quaad van aart / maar alleenlik om der menschen sonden wille op hen so vergramd zijn / datmense met offerhande versoenen moet: hoe zijn de goede Daimones dan goed / die sich om de sonde niet vertoornen /

om

om den menſch daar over enig leed te doen? of hoe konnen d'anderen wederom in ſich ſelve goed / en alleenlik op den ſondaar quaad zijn: nadien ſy (na der Heidenen voorgeven in gebruik) met de vuilſte en gruwelixte offerhande / die ſonder d'allerſwaarſte ſonde niet geſchieden konnen / ſo gaarne gedient zijn? Hy en haat de ſonde niet / die door ſonde verſoend wil zijn.

IV. HOOFDSTUK.

Datter nochtans Geeſten zijn, blykt voor eerſt aan 's Menſchen Ziel; en dat die onſterflik is.

§. 1. ALis 't ſchoon datter maar een God kan zyn / ſo lochenen wy nochtans daar mede niet datter Geeſten zijn. Want het is alreeds getoond / dat God dien naam heeft door vergelijkinge met de Geeſten dieder zyn. II. §. 2. En ſodanig is de Geeſt des menſchen die in hem is, gelijk Paulus onſe ziele noemt. 1 Kor. 2: 11. Maar wanneer wy ſeggen dat God onlichamelik is / ſo en moetmen geenſins meinen dat hy is gelijk de Ziel. Al't gene daar ooit ons verſtand op denkt / word niet eerſt in Geeſt en Lichaam; maar in God en ſijne Werken onderſcheiden. Die werken worden dan bevonden tweederley te zijn / van geeſtelijken of lichamelijken aart. Nu is lichtelik te vatten / dat de Ziel / of ſoder enig ander Geeſt is / onder 't geſchapene behorende / den Schepper nergens in gelijk kan zijn ſo veel het weſen betreft. Want anders is't genoegſaam kenmelik / dat dingen van een ſeer verſcheiden weſen na malkanderen gelijken konnen: ſo als een houten beeld eenen levendigen menſche gelijkt; waarin niet de minſte gemeenſchap des weſens / maar alleenlik der gedaantē is. Doch hoe ongelijk dat ook den aard der geſchapene dingen zy: ſo komen Geeſt en Lichamen echter daar in t'ſamen over een / dat het een ſo wel als 't ander van God geſchapen / in ſijn weſen bepaald en afhankelik is. In God / al word hy mede Geeſt genaamd / heeft geen van deſen allen de minſte plaats.

§. 2. Onder tuſſchen ſietmen wel / ſomen wil bewijſen datter Geeſten / dat is / onlichamelike dingen van God geſchapen zijn; dat het niet en is om dat hy ſich / ſo veel als ſijn weſen betreft / in ſijne ſchepſelen uitbeelden wilde: alſo dat t'eenemaal onuitbeeldelik is. Maar het bewijs moet van d'onderbindinge komen / die wy hebben van ons ſelf of van iet dat buiten ons beſtaat. Doch d'onlichamelikheid van onſen Geeſt / dat is onſe Ziele / is ſo klaar niet terwijlſe noch in 't lichaam is; als wanneermen magh verneemen / datſe buiten 't lichaam kan beſtaan. So dat het eigentlik op d'onſterflikheid der Zielen aan komt: gemerkt dat de werkingen / diemen den Geeſten toeſchrijft / deſelve verbeelden als buiten 't lichaam zijnde; dat is / als Geeſten die ſonder lichaam zijn. Derhalven is de vraag: eerſt / of de Zielen der menſchen / wanneer de Lichamen door den dood vernietigd

zijn / als noch op sich self bestaan; en dan / offer andere Geesten zijn / diemen Engelen noemt / welke nooit eigene Lichamen gehad hebben; ende nochtans niet alleenlik op een geestlik wesen / maar ook op 't lichamelik werksaam zijn? In dit hoofdstuk laat ons van des menschen Ziele spreken.

§. 3. Sulx magh nu tweesins bewesen worden: uit den aart der Ziele / die sodanig is dat se buiten 't lichaam kan bestaan; en uit d'onderwindinge van Zielen diemen noch vernomen heeft / na dat se uit de lichamen gescheiden waren. Het eerste doet sich aan ons blijken / door dien de Ziel uit geenerhande stof is t'saam gesteld / die wederom gescheiden of vernietigd word. Om 't welk wel te verstaan moetmen weten / dat al wat lichamelik is / aan plaatselike beweginge / in sijn geheel of in sijne deelen onderhevig is. Ik segge plaatselik: niet dat ik van andere beweginge weet; maar om dat enigen sulk onderscheid maken. De hemelsche lichamen / gelijk de Sterren / sien wy gedurig en even draghtig van plaats veranderen. De lichamen van Menschen en Beesten bewegen sich veelsins op der Aarde / en der visschen in de Zee. 't Gene door konst van menschen tot hun gebruik gemaakt is / dat heeft door een deel buiten beweginge geen gebruik. Maar al wat sich op die wijse beweegt dat slijt: het gereedschap word af gebesigd; een schip slijt af met varen; een last beest word door arbeid afgesloofd; eens menschen lichaam word door werk alenx verswakt / groeit aan en neemt af / en gaat op 't lest tot niet. Van de Sterren hebben d'ouden dat wel meest ontkend: maar de tijd allenx ontdekt / dat des Hemels deelen also wel als die van d'Aarde 't slijten onderworpen zijn. Over sulkx soudemen Son'en Maan / met de bekende Sterren / metter tijd sien afgaan / so se door gedurig voedsel niet hersteld en onderhouden wierden.

§. 4. Aan 't Lichaam van den Mensch is dat besonderlik te sien. Het komt in desen over een met het Lichaam van een beest. Spijs en dranк doetse beide groejen: door dien de sijnste stoffe door de natuurlike hitte / die om 't hert sit en de mage verwarmt / daar in gekookt en voorts tot bloed gemaakt; of met het bloed gemengd / door alle deelen des lichaaams heen gevoerd / en met deself de vereenigd word; middelerwijl dat het grofste / 't welk den meesten hoop maakt / door 't gedermte wederom na buiten uitgedreven word. So als nu ieder lichaam groeit / so neemtet ook weer af. Vocht en warmte van buiten of van binnen minderende / so vervalt het lichaam dat daar door bestond. Men siet dat in den winter aan mensch en bee / aan boom en kruid: men siet het in den Somer / so het al te kraghtig droogt. Vocht sonder warmte / of warmte sonder vocht / beider sijds schadelik; en so 't aanhoud / verderselik. Derhalven soektmen 's winters middel sich te warmen / en des somers tot verkoelinge. By gebrek van 't een of 't ander sal't gewas verdorven / en sal mensch of beest vergaan.

§. 5. Maar geen van dese dingen treft de Ziel: des Menschen wel te weten; want anders issetet met een Beest / waar af terstond wat nader sal te seggen zijn. Nu wil ik op al't gene voorseid is / op dat het niet vergeefs (gelijk het anders

ders schijnen moght) geseid magh zijn/mijnen Leser eens te denken geven: of hy ooit aan hem self bevinden konde/ dat sijne Ziele langer wierd/ of dikker groeide/natt of koud/heet of droog wierd/door regen of wind schade leed; en of se nergens was dan daar haar 't lichaam droegh. Moet hy niet bekennen/ dat sijne Ziele dikmaals is daar sijn lichaam niet en is: so als in t naast voorgaande Hoofdstuk. III. §. 6/ 7/ 8. van den aart der Geesten is geleerd: Nadien'er dan geenerhande oorsaak is / van al de genen daar een lichaam door vermindert of vergaat/welke dat heeft op de Ziel: so moet volgen/dat se blyft diese is/ schoon haar lichaam al vergaat.

§. 6. Nu wil ik verder seggen / datmen 't gene aan de Ziele van een Beest gebeurt /op die van den Menschе geensins passen magh. Want die twee Zielen / schoon beide also genoemd/ gelyken malkanderen in 't minste niet. Somen enige Beesten so volmaakte werkingen siet doen/dat het gelykt offer enig verstand in steekt: myn voornemen is niet/ sulx hier te betwisten / also dat ook niet nodig is. Want het blykt klaarlik / schoon enig beest ene Ziel hadde/die boven de kraght sijns lichaams / en gevolgelyk daar van verscheiden zy , dat het nochtans geen Ziel en heeft gelyk een mensch. Immers is noch nooit gemerkt/ dat een beest iet van God wist ; of verstandige spraak met menschen of met sijns gelyke voeren konde. Want een papegaai of exter spreekt slechs uit gewoonte/ so als hy geleerd is ; het komt te pas of niet te pas: of 't is blotelyk by gevall/ so't eens te pas komt. Desgelyx leertmen enen hond of ander dier ook kunsten doen; of 't zijn grepen van den meester/ die zijn beest aan sekere tekenen gewend heeft/ daar hy 't mede bestiert ; sonder dat het d'omstanders merken/die dan meenen dat het beest self so veel weet. Ik soude te verre heen lopen/ moest ik hier exempelen verhalen : dan segge alleenlik/ dat de meeste redenen/ waar mede men bewysen wil dat een Beest verstand heeft ; die bewysen mede dat het meer verstands heeft dan een mensch. Doch dewyle niemant dat sal willen seggen ; so houd ik my daar aan/dat des menschen Ziel geheel wat anders is/dan de gene daar een Beest door leeft.

§. 7. So en is de Ziel des menschen ook dat gene niet/ waar door sijn Lichaam leeft en sich beweegt ; waar door het wast / waar door 't versterkt word. Dit is aan Mensch en Beest gemeen : en d'oorsaak is terstond geseid. Dies moet ons Lichaam albereids op sulken wijse leven / eer sich onse Ziel daar mee vereent: gelyk een huis moet woonbaar zijn/eer daar iemand in trekt; en een orgel klaar/ eer de meester daar op spelen kan. Men siet derhalven ook de Ziel verhuisen/ so haast als 't Lichaam/ desen aardschen tabernakel/ valt. Verhuisen seg ik; niet vergaan. Want men siet klaarlik/ dat de sterbende mensch/ dikmaals tot den laatsten snik des levens toe/ by vollen verstande blijft : schoon 't lichaam diermate verswakt is/ dat hy niet een lid meer roeren kan, behalven dat de flawe stem te kennen geeft/ dat de Ziel noch niet verscheiden is. 't Is waar / dat hy somtijds de spraak verliest ; maar toont met wenken noch 't verstand. Somtijds verneemtmen ook de Ziel niet meer; om dat se door geen lid van't lichaam/ dat daar nu te swak toe

is/

is / enig uiterlik bewijs daar af aan menschen geben kan. Men houd den kranken buiten sijn verstand te zyn / wanneer sijns lichaams delen onbequaam gewoorden zijn/om 't gene wy hem doen of seggen/ door deselve te begrypen.

§. 8. Om dit beter te verstaan / so moetmen in den Mensche driederleye werkingen onderscheiden: die hy door 't Lichaam alleen / of door de Ziel alleen / of door beide t'samen doet. Lichamelik / en meer niet / zijn die werkingen / die de mensch gemeen heeft met een beest: eten / drinken / slapen/ gaan en staan; en al wat voorts tot onderhoud van de natuur behoort; die van God also geschapen is / datse altijd haar selve red; beschermt en bewaart. Nochtans isser merkelik onderscheid. Want een Beest weet niet wat het doet / ende volgt de natuurlike schikkinge sijner leden / sijner dierlijke geesten/ en der voorwerpselen waar door die beweegd worden. Maar een menschе sal deselve dikmaals veranderen / na dat hem goeddunkt: om dat hy 't verstand heeft. Een schip drijft eben eens op 't water/ 't zy datter volk op is of niet: een paard heeft eenen selfden tred of draf / 't zy dattet alleen loopt / of dat het iemant ment: de natuurlike beweeginge is eenerley. Maar so een schip sonder schipper is / so drijft het sleghs door wind en stroom/ so lang tot dat het ergens stuyt: en een paard gaat sonder meester/ daar de wegh of weide strekt / en de lucht en 't voeder trekt. Dan de stuurman doet het schip wel by de wind seilen/en dat tegen stroom:en de voerman ment de paarden; niet daarse van self gaan souden / maar daar hy wesen wil. So doet de Ziel in 't lichaam van den menschе: sy is het roer van 't schip/ sy is de toom van 't peerd.

§. 9. Andere werkingen doet de Ziel door 't Lichaam / die een beest niet doen en kan: sy spreekt / sy hoort en siet/ sy leest en schrijft; sy maakt allerhande werk. Sonder lichaam sou de Ziele geen van al die dingen konnen doen; de leden moeten hier te werk: nochtans moesten die door alles stille staan / haddense geen Ziele die sulx leeren; en geleerd / hare leden dus of so gebruiken konde. Seg toch niet / dat een Beest ook hoort en siet / al en spreekt niet. Want al ware 't sake dat het hoorde en sagh / gelyk een menschе doet; wat isser meer? Doch so iemant op de harpe speelt / dat hoort een esel ook; maar de mensch alleen weet wat hy hoort / self dat hy hoort / en weet een esel niet. Een hond komt ook ter kerke/en hy hoort den predikant/ doch meer niet dan 't geluid: de mensch onderscheid de woorden/ en verstaat den sin; het beest hoort alle woorden eben eens / en verstaater niet met allen af. Dusdanig zijn de werkingen die Ziel en Lichaam t'samen doen. Waar uit alreeds te speuren is/ dat des menschen Ziel die van een beest met allen veel te boven gaat.

§. 10. Noch merkelik meer is dat te zien uit alsulke werkingen / als de Ziele sonder hulp van 't lichaam doet. Te weten / datse denkt aan lighamelike en onlichamelike dingen; datse wil / datse verstaat / iet voorneemt of begrijpt: en dat dikmaals allerbest / wanneerse minst van 't Lichaam word beswaard. Het gehoor / 't Gesight / de Spraak; alle d'uiter

terlijke sinnen / worden door spijs en dranck / door beweginge en oeffening geholpen ; maar sijn verstand heeft een menschе nuchteren best / en is meest werksaam als dat rust. Daar van is 't / dat ene aandachtige Ziel het vasten ook by 't bidden voegt : op dat (gelijk onse sinrijke Dichter seit) een nuchteren aam van mond ten Hemel rys. Self de vijf uiterlijke sinnen / die wy met de Beesten gemeen hebben ; en de drie inwendige / d'Inbeelding / Geheugenis en de Gemeene Sin ; zijn ons dikmaal hinderlijk / ontrent de werkingen die suiverlijk der Ziele eigen zijn. Men doet d'ogen toe / men stopt d'oren ; men gaat alleen / men scheid sich van 't gewoel : om beter by sich self te zijn / en sijne gedachten vry te laten gaan. Tot deselve is dan 't Lichaam meer hinderlik als nutt. Dus volgt / dat de Ziel haar eigenste werk / dat sy doet als Ziele / sonder 't Lichaam doet. Ende is dan verder openbaar / mitsdien dat se sonder 't lichaam werkt / dat se sonder 't lichaam ook bestaat.

§. 11. De meeste swarigheid die ik hier tegen sie / is dat men sonde mogen denken / dat de Ziel / sose uit het Lichaam self niet voortkomt / echter met het Lichaam voortgeteeld : en derhalven / schoon niet in haar self lighamelik / nochtans te seer aan 't Lichaam vast is : sulx het schijnt / soder geen Lichaam quam / datter ook geen Ziele komen sonde. Waar uit dan ook met eene stond te volgen / dat de Ziel alleenlik by 't Lichaam behoort ; ende over sulx niet meer in de weereld heeft te doen / alsset 't Lichaam niet meer is. Want waarom isse niet so wel voor 't Lichaam al in wesen / alsse na het Lichaam overblijft ? Waar niemant heugt iet van hem selven dat hy was eer dat sijn Lichaam was : ja so lang noch niet. Self en weten noch op heden de geleerden niet / of sy zijn 't altoos niet eens / wanneer de Ziel begint. Voor d'ontbankenis des lichaams : dat heeft nog niemant veel geseid / die niet joodsch of van Pytagoras gevoelen was ; maar wel daar na. Want als 'er al onder de Kristenen gevonden zijn / die leerden / dat God de Zielen alle gelijk in 't begin geschapen heeft / ende elk eene derselve ten tijde van haars Lichaams teelinge in de selven stort : die zyn altijd verlegen geweest / om hun seggen goed te maken. So ook de genen die meinen / dat se d'eene na andere / het zy buiten / het zy binnen hunne Lichamen geschapen / ende also met deselven vereenigd worden. Maar wy hebben met alle dese swarigheden niets te doen : so den Leser blijken sal uit het gene noch te seggen staat.

§. 12. Van twee dingen die sonder malkanderen niet beginnen volgt niet / dat het een door 't ander bestaat / en 't een met het ander te niete gaat : het tegendeel sietmen dagelijx gebeuren. Duisent bomen worden op eenen dagh geplant ; doch zijn daarom niet van gelijken duur. Tweelingen op eenen dagh geboren leven niet al even lang. Noch zijn die dingen van gelijken aart : maar de Ziel en 't Lichaam seer verscheiden. Gy sult seggen / dat nochtans twee bomen eener plantinge / en twee kinderen t'eener draght / so na niet aan malkanderen verbonden zijn / als de Ziel aan 't Lichaam van

den Menſch. Ik ontken dat niet / en hebbet eſſen §. 9. ſelf alſo verſtaan. Doch ſal niemant ſeggen / dat de Ziel echter meer gemeenſchap met het Lichaam heeft / dan de leden met malkander / of gelijkelijk met de levendige geeſten hebben / die al t' ſamen lichamelik zijn. Nochtans kan de menſche arm of been verliesen / ſonder 't minſte letſel aan de reſt. Veel lichter iſſet vooꝛ de Ziel / die dooꝛ 't Lichaam niet en leeft / datſe ſonder 't Lichaam ook beſta.

§. 13. Ik ſegge dat de Ziel dooꝛ 't Lichaam niet en leeft; ſo als hier vooꝛ beweſen is: maar 't Lichaam ſelf dooꝛ dat natuurlik vier / of die hitte die in 't hert is. Daarom ſterft het Lichaam ſo haaſt als dat vuur verteerd is / of binnen tijde uitgebluſcht. Het eerſte geſchied / wanneer de menſch dooꝛ ouderdom of ſiekte ſterft; het ander / ſo hy by geſonden lijve / dooꝛ geweld van ball of ſtoot / of houw of ſteek / of vuur of water aan ſijn einde raakt. So ſietmen dan aan 't Lichaam wel / op wat wijſe 't zy / als haar dat ſteunſel ſelf begeeft / dat het dan ten eerſten valt; om dat het daar by ſtond. Nu ſien wy dat de Ziel ſulk ſteunſel niet behoeft / noch van 't Lichaam onderſteund wooꝛd: en ſo volgt / dat al is 't dat het Lichaam haar begeeft / ſy nochtans uit ſulken ooꝛſaak niet vergaat.

§. 14. Daar moghten echter andere zijn: doch die ſoudemen moeten tonen; en die moeſten Geeſt of Lichaam zijn / want al 't ſchepſel in die tweederley natuur beſtaat. Geen Lichaam altoos buiten haar eigen / dat haar buiten twijffel 't naaſte is. Dat en kan de Ziel niet doen vergaan / alſoſe dooꝛ het ſelve niet beſtaat: een ander noch veel min. Daar by merktmen dat ons Lichaam op de Ziele werkt; en begrijpen 't echter niet: veel min / hoe een ander Lichaam dat kan doen; en wy merkent ook noch niet. Van Geeſten magh men dat niet denken / ſonder eerſt te tonen / datter buiten onſe Ziel ook noch andere Geeſten zijn. Maar ik ſal in 't VI. Hooſdſtuk wel doen ſien / dat ſulx buiten 't heilig Wooꝛd ſwaarlik te bewijſen is.

§. 15. God ſelf echter / die de Zielen ſchept / kan die ook te niete doen: maar men moeſt bewijſen dat hy wil. Dat bewijs ontbreekt; en dan volgt veel lichter dat hy niet en wil. Want ſo ik geloven magh / dat een wijs man ſijn eigen maakſel breken ſal; het moet zijn om dat ik de reden ſie / die hy daar toe hebben kan: of ſo niet / en ik ſie nochtans vooꝛ ogen dat hy 't breekt; ſo denk ik dat hy reden heeft. Veel weiniger ſtaat my ſulx van God te denken / wiens wijsheid obermatig is; ſo ik 't ſelf niet ſie / dat hy 't werk ſijner handen breken ſal. Van 't Lichaam wooꝛd ik ſulx gewaar: maar van de Ziele niet. Gy moogt ſeggen / ik doe al: want ik verneem de ziel niet meer / als de menſch geſtooꝛven is. 't Is wel: ik verneem den man niet meer / die uit ſijn huis / wanneer dat viel / vertrokken is: maar is hy daarom dood? Ik hooꝛ dat oꝛgel niet meer ſpelen / gelijk ik plegh / om dat het niet meer deugt: maar is daarom de meerſter dood? Elk ſiet / hoe dat dit niet en volgt.

§. 16. Nu ſeg ik noch / dat ik den Schepper vooꝛ ſodanig ken / dat hy de

Ziel

Ziel niet wil te niete doen. Hy isser te reghtveerdig toe: van sijne andere volmaaktheden sal ik niet eens spreken. De reden leert / dat God geen God en is / so hy geen loon na werken geest. Dat doet hy echter in dit leven niet: menig leeft godloos / en blijft sijn quaad doen ongestraft; menig doet sijn best om wel te doen / en is'er altijd qualik aan. Hoe raakt dit noch eens effen? Op 't Lichaam heeft de Reghter geen verhaal: dat is voorby. So moet de Ziel dan noch in 't leven zijn / om de straffe voor 't bedreven quaad / of den loon van 't goed na evenredigheid te ontfangen. Ik weet wel / dat een Kristen met dese reden verder gaat / om d'Opstandinge des Lichaams te bewijsen: maar wy spreken hier sleghs van de Ziel / en dat ook verder niet dan ons de reden leid.

§. 17. Is 't nu anders; dan en weet ik niet waar 't van komt / dat de menschе sulken trek heeft tot d'onsterflikheid. Wie brengt hem die gedachten in sijn hoofd: daar hy niets en siet dat niet vergaat? Wat heeft hy aan d'onsterflikheid sijns naams / om daar voor met roemwaarde daden sich bekend te maken? Van waar komt hem de schrik van sijn gewisse / wanneer het hem van bose daden wroegt / die heimelik gepleegd / en niemant ooit gebleken zijn? Mogelik so vreest hy noch / dat het aan den dagh moght komen terwijl hy leeft. Maar waarom vreest en schrikt hy meest / wanneer de dood hem naakt? Om dat de straffe van het quaad so wel natuurlik in sijn hert is ingedrukt / als de regel van het goed.

§. 18. Blijft onse Ziel nu na den dood; so volgt ook dat se eewig blijft. Want sose eens haar lichaam overleest / wat lichaam kander zijn / dat haar namaals doe te niete gaan? 't Gene in vermogen van den aart eens Lichaams niet en is / dat vermagh het nimmermeer. En so het nooit en bleek / datter ander slagh van Geesten zijn / dan de Ziele self: so is 't ongerijmd te denken / datter namaals komen sullen die onsen Geest te niete doen / die eerder was dan sy. De Schepper self sal 't ook niet doen; so hy 't niet met eene doet wanner hy 't Lichaam breekt. Want de reden dieder is om dat van hem te denken en geld hier niet; het zy de straf der bose Ziel een einde neem of niet. So ja: wat oorsaak heeft de Reghter om sijn eigen werk te breken / nu 't door de straf gesuiverd is? So niet: dan maghmen vrylik geloven / dat de misdadige self in wesen is / terwijl de straffe duurt; en dat hy / om eewiglijk te lijden / eewig leeft. Nu en is God wederom so onreghtvaardig / noch so onevenmatig niet in zijn bestuur / dat hy eewig straffen / en niet eewig lonen sal. Waar uit volgt / dat hy noch veel eer aan de goede Ziel (soder sulke moghten zijn) sijne goedheid eewig mededeelt / en met sich vereenigd houd; als hy d'andere door de straf dus voor eewig van sich scheid. Dus veel van d'onsterflikheid der Zielen / so verr' als door natuurlike redenen bewysslik is / geseid.

V. HOOFDSTUK.

't Gene verder buiten Gods Woord van den ſtand der Zielen na dit leven word geſeid, leert de reden dat ten deele valſch, en ten deele onſeker is.

§. 1. DE Leſer verwondere ſich niet / dat ik in 't bewijs van d'onſterflikheid der Zielen de Schrifture geſpaard hebbe: want ſo verr en had ik niet te gaan. Geen Kriſten ſo gering / die niet en gelooft datter een leven na dit leven is: De Heidenen geloven 't mede; maar op ongelijken grond. In de Nature / die ſy alleen hier in tot hulpe hebben / leit dat ſo klaar niet; of men moet het door een ſchakel van verſcheidene redenen / d'eene uit d'andere volgende / (gelijk geſien is) gewaar worden: maar de Schrift geeft het ſelve door uitgedrukte woorden te verſtaan. Ik hadde ſleghs voor om te tonen / (en daar bijf ik nu noch by) hoe verre dat een menſch in deſen met de natuurlike reden komen kan: om nu te doen blijken / hoe veel dat hy daar in te verre gaat / waar af hem de Natuur niet met alſen leert: gelijk 'er de Schrifture geheel van ſwijgt. Ja ſelf de geſonde Heden / die d'onſterflikheid der zielen uit voorſeide gronden leert / ſal met eene tonen / neffens de Schrifture / dat vele dingen valſch zijn / diemen van den ſtand der zielen na dit leven ſeit.

§. 2. Laat ons nu dan ſien / hoe verre ons verſtand te reght kan raken; want voor 't meerder deel ſo loopt dat glad in 't wild. De Metempſychoſis en Gilgul, dat is / der Heidenen Zielwiſſeling en de Zielwenteling der Joden zijn van ſulken ſlagh. Want het wentelen, gelijk het in 't I. B. XII. §. 17. op ſijn beſt verklaart is / komt in den grond met dat verhuiſen over een: dan word by ſommigen met ſo groven taal gemeld / dat het ſig ſelven ſchaamt. Gelijk wanneer ſe ſeggen / dat de Ziel honderden van mijlen onder d'aarde door / van 't een graf in 't ander rolt; en ſich met een lichaam / dat aan 't ander eind des weerelds ruſt / vereent. Sulk een grof verdichtſel toont genoegſaam / dat hy niet weet wat ziel hy heeft / die daar ſo af ſpreekt. Maar ſo als het de beſcheidenſten verklaren / komt het daar op aan / dat die Joden eigentlijk Pytagoriſten zijn: ſo men van ſommige Kriſtenen by ouds ook enigſins vernomen heeft. Ik will ſien / op wat grond ſy dit gevoelen bouwen; dan tonen hoe los dat die is; daar na ſelf ook 't gebow ter neder werpen.

§. 3. 't Heeft de menſchen / ſo 't ſchijnt / eerſt aangeleid tot die gedachten / dat ſe aan d'eene zijde d'onſterflikheid der zielen met reden geloof den; en aan d'andere tegen reden bekommerd waren / om voor hen niewe plaats te vinden. Zijnde dan gewoon in een lichaam te zijn / daar toe van nature geſchikt; moeſtmenſe wederom andere toeſchrijven / na dat hun eerſte lichaam verlaten hadden. Dan bemerkende / dat enige voornaame luiden in

ver-

verſtand / in deugd / in ſtaat en gelegentheid / ſeer wel geleken na anderen / die al geſtorven waren eer ſy geboren wierden: ſo docht hen / dat het deſelfde ziel moeſt zijn / die uit dat eerſte lichaam in dit laatſte was verhuisd. Daar quam dan by dat elk / om ſijne eigene waarde te verheffen / en zijn geſlaght te edelen / geerne den naam hadde / dat ſijn lichaam leefde door de ziel van deſen ofte genen by ouds beroemd. Dus liet ſich Pytagoras wijs maken / dat ſijne ziel die van Euforbus was; en Ovidius in 't XV. der Verſcheppinge §. 3. begrijptet al in een.

Morte carunt animæ, ſemper que priore relicta
Sede, novis domibus vivunt, habitantque receptæ
Ipſe ego (nam memini) Trojani tempore belli,
Pant hoides Euphorbus eram: cui pectore quondam
Hæſit ex adverſo gravis haſta minoris Atridæ.

De Ziel en kent geen dood: dewijlſe maal op maal
Verhuiſt van lijf tot lijf. Dus ben ik ('t heugt my even)
Euforbus doe geweeſt, wanneer hem 't vinnig ſtaal
Van Menelaus hand by Troyen braght om 't leven.

§. 4. Doch 't is licht te begrijpen / op hoe weinig reden ſulk gevoelen is gegrond. Want dat van de plaats is alreeds III. §. 5--8. genoegſaam wederleid. En ſo veel de gelijkenis betreft / die de Ziel des volgenden menſches met die van den voorgaanden heeft: wat geeft dat meer / dan dat ook 't een Lichaam ſeer na 't andere gelijkt: ſo dat ſe dikmaals nauwelix te onderſcheiden zijn / al is 't dat ſe malkanderen in duiſend geſlaghten niet beſtaan? Wat gelijkheid iſſer meer dan van 't een ey met het ander; ſchoon duiſend mijlen van / of duiſend jaren na malkanderen gelegd? En wat ſalmen dan van die Zielverwiſſelinge ſeggen / waar mede ſy wanen dat eens menſchen Ziele ſelf in 't lichaam van een beeſt verhuiſt; alwaar de minſte gelijkheid niet en is / noch van Lichaam noch van Geeſt? Doch die droom ontſtaat al wederom uit ſulken grond / als ik hier nu ſeggen ſal.

§. 5. Geſteld zijnde / datter loon of ſtraffe na dit leven is: IV. §. 16/ 17. ſo hebbense daar mede ſulken haaſt / dat ſe 't een en 't ander in dit leven ſelf te rugge ſchikken / en daar af de proeven ogenſchynlik maken. Want dat gevense genoegh te kennen / die daar ſo af ſpreken / als hier voor op verſcheidene plaatſen I. B. II. §. 16. VII. §. 16/ 18/ 20. XII. §. 16/ 17. verhaald is. Maar ſy ſouden nooit in die gedachten komen / dat de Ziel eens Menſchen in een Beeſt verhuiſde / ſoſe t'onderſcheid maar half verſtonden tuſſchen d'eene en d'andere Ziel. Baldæus heeft ons I. B. VII. §. 14. wel geleerd / hoe 't hedendaaſch Heidendom dat ſleghs in de Lichamen ſtelt; als van eenerleye Ziele / hoewel niet op eenerleye wijſe beſtuurd: in aanſien dat eens menſchen lichaam daar toe veel bequamer is / dan van een Beeſt: Doch hier van is het tegendeel IV. §. 4. 6. 7. 8. genoegh beweſen. Volgens dien wil-

willen wy ons hier niet ophouden / met menschen die self noch niet weten / dat se beter Ziel besitten dan een Beest.

§. 6. Die Zielverhuisinge dan / om redenen hier kortelik geseid / verworpen zijnde: so valtet altemaal met een / wat van de verschijninge der zielen na den dood / in eigene of oneigene / 't zy menschelike of ommenschelike lichamen; of van derselver omswerven / of besondere pijnigplaatsen / by den Heidenen of Joden / of ook wel by de Kristenen gereuteld word. So lang als ons de Schrift of d'ondervindinge daar niets af leert / maghmen door de Reden daar af niet versekerd zijn. Want / (gelijk wy sien) daar en isser geen / dan die tegen de gesonde reden strijd. Dit seg ik voor so verre als wy noch gekomen zijn: sonder te bepalen / datmen niet en soude mogen verder gaan. Te weten om waarschijnelikt te gissen / wat behoudens alle d'eigenschappen van Lichaam en van Geest / aangaande die verschijningen en werkingen / diemen den Geesten toe schrijft / te geloven zy: en voornamelik / somen al uit de natuur niet kan versekerd wesen / datter enig Geest buiten 's menschen Ziele zy; offet daarom ook bewijslik is / datser niet en souden konnen zijn.

§. 7. So lang als dat echter onbewesen blijft / moetmen noodsaklijk onseker zijn / watmen van de verschijninge der Zielen / uit hunne lichamen verhuisd in dese weereld / seggen sal. Want de sekerheid daar af moest ons of van achter of van voren blijken. Van achteren / dat is: indien ons d'ondervindinge sulx leert; so datmen achter na / wanneer ons enige Ziele moght verschenen zijn / besluiten moghte datse noch in wesen is: 't gene van my hier boven sonder sulk bewys genoegsaam getoond is. Doch wat van die ondervindinge zy / staat ons uit de proeven daar van op te geven in 't laatste deel te ondersoeken: hier geest dat noch geen pas. Van voren / is so veel te seggen / als datmen uit den aart en eigenschap der menschelike Ziel voor af besluit / dat sulke verschijningen mogelijk zijn. Of dat nu gaan sal / laat ons / uit het gene in 't voorgaande Hoofdstuk daar van aangewesen is / hier wat nader overleggen.

§. 8. So dan de Ziel haar eigen lichaam eens voor al verlaten heeft / wat doet haar namaals wederom daar in verschijnen? Is 't om datse sonder lichaam niet kan zijn: so vraag ik / offse dan nooit sonder lichaam is; schoon sy niet altijd daar mede onder menschen ogen komt? Sulk lichaam is in waarheid dan sodanig / of alleen in schijn. Indien het sleghs in schijn is / so en heeft die reden geene plaats / datse sonder lichaam niet kan zijn. Want schijn en sijn so veel verscheelt / als 't gene is en niet en is. So 't dan een waarachtig lichaam is: dat moet te voren geweest zijn; of dan eerst worden / wanneer het ander vergaat daar mede 't voor den dood vereenigd was. Laat eens sien welk van beiden meest en minst waarschijnlik zy.

§. 9. Sal de Ziel / na 't verlaten van haar eigen lichaam / sich weder in een Lichaam laten sien: so is haar eigen buiten twijfel daar het naaste toe. Waarom blijftser dan niet in? of wat doetser tusschen beide buiten? Waar / en in wat staat isse ondertusschen; saligh of verdoemd? Wanneer de Ziel so

late

late na den dood verschijnt dat haar lichaam al vezrot is; wozd het lichaam dan binnen tijds weer opgewekt/ om enige nietige boodschap aan den mensch te doen? Neen / seit Vader Abzaham: sose Moses en de Profeten niet geloven, so en sullense ook, al waar't datter iemant van den doden opstonde, sich niet laten geseggen. Luc. 16: 31. Daar mede geest de Heer genoegsaam te verstaan/ dat sulke verschijninge der doden nooit gebeurd is/ noch gebeuren sal.

§. 10. Laatmen nu't verstozben lichaam in sijn graf / en geestmen aan de Ziel een niew; so dat was eerder de verhuis de Ziel in wonen quam / hoe was het dan? eens menschen lichaam sonder menschelike Ziel? dat is / een Beest / even eens van maaksel als een Mensch. Maar wie heeft ooit ergens sulk een schepsel / dat mensch en geen mensch was / vernomen? en waar quam sulken lichaam / te voren dooz de ganssche weereld onbekend / so schielik van daan? Mitsdien datter so menigen zielken verschijnt/ somen't seggen geloben magh / en dat meest bp nachte: so moet het mp wonder doen / datmen niet eens bp dage een van alle dese menschelike lichamen / wanneer de ziel / die daar namaals in verschijnen sal / noch in haar eigen lichaam is / op d'eene of andere plaats ontmoet.

§. 11. Seitmen / om die swarigheid te ontgaan / dat de Ziel na den dood in een niew lichaam / dat dan eerst werd wanneer't ander verging / verschijnt: waar uit is dat ontstaan? uiter aarde gewassen / van God geschapen / of geboren? Seitmen't eerste: wat land dzaagt sulken vzught? Men noemde bp onds *terræ filios* kinderen der aarde, de genen welker afkomst seer gering of onbekend was: en't was tot merkelike kleinachtinge / datmen so van iemant spzak. Maar de Zielen aldus verschijnende / gelijkmen waant / wozden boven alle lebendigen als wat heiligs / immers als wat wonders geacht. Wat dan? Soude God wel so menigmaal mirakel doen alsser d'eene of andere ziel verschijnen moet / om tot dienst derselve een niew lichaam op te maken? Sekerlijk / het is den arbeid ook wel weerd om eens of andermaal/ aan eenen ofte anderen menschе op aarde te verschijnen; ende dien bekend te maken / waar iet verloren is / wat kleine pluktschuld onbetaald / wat geringer aalmis hier of daar te geben staat; en diergelijke meer / dat noch van't best is / waarom de menschen meinen/ dat sich de zielen na den dood in dit leben laten sien. Eindelik / somen seggen moghte / dat sulken lichaam gelijk anderen geboren wozd: wie zijnder d'ouders af geweest? hoe komt dat niewgeboren lichaam aan de kost? waar verhoud het sich in middelen tijde/ wanneer het aan de menschen niet verschijnt? Hoe lang of hoe dikmaal is het met die Ziel vereenigd? Dus vzagende soek ik na't gene niemant ooit gevonden heeft / en daar nooit iemant op en dacht: achtende nochtans / somen sulke dingen stellen wil / datmen daar op denken moest.

§. 12. Anders blijfter nu niet over / dan dat het slegs in schijn / en niet in waarheid zp / dat de Ziel in enig lichaam sich vertoont. Een schijnsel dan/ maar dat nochtans wat doet; dat den menschе pijnigt/ dat hem slaat bpwijlen;

len: of / so dat de Zielen niet en doen / maar andere geesten; dat ten minsten de lucht beweegt / om geluid te slaan / en spraak te maken. Dat niet en is / dat werkt ook niet: en een bloot schijnsel hoordemen nooit spreken. Segt dan lieber / dat het de Ziele self is / die de lucht doet spreken? daar geen spraaksaam lichaam is. Nu behoef ik noch niet na te vorschen wat een Geest vermagh: dat sal hier na noch een besonder Hoofdstuk maken. Maar dese geest daar wy van spreken / des menschen Ziel / wat maakt haar buiten 't lichaam kraghtiger dan sy in het lichaam was: Spraakse ooit wel 't minste sonder tong? wasse maghtig enig lichaam te doen sien of horen datter niet en was? kan iemant ook begrijpen / dat onse Ziel van sulken aart is / dat se enig lichaam sonder lichaam beweegt? Schreef ik ooit of bracht ik brieven over met blote gedachten? want op geen andere wijse werkt de Ziel. 't Verstand des menschen komt so verre wel / dat het sijn eigen lighaam te werk stelle: om door lichamelike middelen de Lucht te verven / en d'eene of andere gedaante / van regenboog of anderssins / daarin / of aan de wand te schilderen: maar sonder lichaam't minste niet. So volgt dan / dat des menschen Ziele na den dood / noch in waarheid noch in schijn lichamelik verschijnt.

§. 13. Maar laat ons / eer wy dit besluiten / na den oorsprong van sulk een gevoelen sien. Die is in't heidensch en paapsch Vagevuur te vinden: en dat is door beider papen eerst bedacht. De Joden hebben't van de Heidenen de Mahometanen van die beiden / en enige verdwaalde Kristenen / geleerd. 't Selve te weerleggen is mijn voornemen noch belangen niet: also de vinders van alsulke verdichtselen self niet vast op hun gevoelen staan. Hoe veel dat self de Heidenen daar af geloven / liet sich Plato / en met eenen Socrates genoegsaam blijken / in't gene voor I. B. II: §. 17. daar af aangetekend is. Voor de Roomschgesinden (de genen namelik / die by hen de wijste zijn) magh de Jesuwijtsche schryver Schott alleen verklaren / hoe vast hen dit geloven sitt / dat op een Vagevuur rust. *Non disputo hic* (seit hy in sijne Physica curiosa pag. 253.) *an Purgatorium sit*, &c. Ik wil hier niet betwisten, of 'er een Vagevuur zy. Maar dat moest hy daar ter plaatse doen / soder een is: alwaar hy met verscheidene verdichte stellingen beweeren wil / dat de Zielen der verstorvenen aan de levenden verschijnen; der selver voorbiddinge te begeeren: welke den verhemelden Zielen niet nodig / en den verdoemden gansch niet nut en zijn.

§. 14. Die ook met aandacht bemerkt / wat allerhande menschen van den stand der Zielen na dit leven seggen, hy sal bevinden dat het aan malkander hangt noch kleeft. Het verwerd en veelerley gevoelen van de Heidenen / oud en niew / is hier voren 1 B. II. §. 15 / 16. VII. §. 19. wel gesien. Insgelijx is het met der Roomsgesinden Zielverschijningen gelegen: die by duisenden verhaald worden / welker nawelikx twee (wil ik goed doen) so wel t'samenstemmen: dat een opmerkend leser / of toehoorder / daar in niet d'eene of andere strijdigheid sal konnen tonen. Doch wat heb ik my hier met alsulke dingen op te houden? dewijle 't Pausdom doorgaans self bekent /

dat

dat dit leerstuk (schoon in de vergadering van Trenten voor hoofdsakelik verklaard) uit de Schrift beswaarlik te bewijsen is. De Vaeden leert het mede niet : sulx hebben wy alreeds genoeg bespeurd : en dan so veel als d' onverbindinge belangt / daar al 't bewijs op aan komt / dat sullen wy hier na besien. Volgt derhalven / dat wy van de Zielen tot die Geesten overgaan / welker eigene aart sodanig is / datse sonder lichaam zyn.

VI. HOOFDSTUK.

So en is ook buiten Gods Woord, met natuurlike redenen niet bewijslik, datter *Engelen*, dat is, noch andere Geesten behalven onse Zielen zijn.

§. 1. Andere Geesten dan der menschen Zielen / van God geschapen / worden by de gansche Kristenheid / (gelijk I. §. 8. geseid is) na de H. Schrift ENGELEN genaamd : ende word daar van gevraagd / of men buiten 's Heeren Woord ook kan weten datser zijn : Daar is geen gebrek van Kristen schrijvers / die hier ja toe seggen. Ik wil hun gevoelen eerst uit Heereboord verhalen en weerleggen : om dat hy voor een goed Filosoof bekend is ; en dan mijne eigene meininge daar van seggen. Om 't nodigste alleen te melden / dit isser kortelik den inhoud af. *vol. 1. disp. sel.* §. 12. „ Thomas „ Aquinas poogt in 't 1. deel sijner Summa de 50. vr. §. 1. op dese „ wijse te betonen datter Engelen zijn. De volmaaktheid en de schik„ kinge van 't geheel Al vereischt / datter schepselen zijn / die den „ Schepper in so verre gelijken als hy oorsaak van dit alles is. Dat „ is hy nu door verstand en wille : waar uit volgt / datter verstandige „ schepselen / dat is / Engelen zijn. Het eerste bewijst hy / door dien „ het Gode betamelik was / tot de meeste volmaaktheid van 't Heel„ Al / daar in te scheppen 't gene hem op d' allervolmaaktste wijse ge„ geleek. Nu is dat de meeste volmaaktheid / dat hy oorsaak aller „ dingen is. En dus moest dan het tweede volgen. Maar d' antwoord „ is : dat daar uit wel volgen soude / datter verstandige selfstandighe„ den zijn : maar niet datter Engelen zijn ; also des menschen Ziel „ sodanig is. Daarenboven gaat dit ook niet vast / dat God de Wee„ reld so volmaakt geschapen heeft als hy konde doen : waar op de „ spreuke van den Jesuwijt Mendoza past / sijnen medebroeder Sua„ rez lover diergelyke redekaveling belacchende ; *O bone Deus ! quam „ multa feciſſes . si quæ potuiſti feciſſes ?* Lieve God ! wat had gy niet al „ gemaakt, so gy al gemaakt had wat gy kondet?

§. 2. Ik doe hier noch wat by. Want de reden van Gods gelijkenis genomen / heeft noch veel minder kraght dannen gemeenlik gelooft: also ik niet begrijpen / nochte iemand my ook seggen kan / waar in dat een onlichamelike Geest Gode meer gelijkt / dan een geesteloos Lichaam doet. (Hier voor van God spreekende / heb ik dat ook aan gewesen. II. §. 2--5.) Dat van hoger oorsaak af hangt / kan in 't minste niet gelijken na 't gene dat onafhankelijk is. Ik sta toe / dat het maaksel sijnen maker gelijkt / in so verre als 't bewijs van sijne volmaaktheden geeft. Segt derhalven dat een Geest / in verstand en wille / als wesentlike kraghten bestaande / den Schepper meer gelijk is dan een Lichaam; om dat daar in meer volmaaktheid is: en dienvolgens past hem mede / als u self / een verstand en wille toe. Maar dat gy soud meenen / dat het eene selfde saken zy in God als in den Mensch / dat is te byster verdoold. Want waarom word den Schepper ook geen Lichaam toegepast? Om de verscheidenheid der nature? dat is wederom te seggen / dat een geschapen Geest eenerley nature heeft als God? Maar het is onmogelik / dat het schepsel eens gelijken wesens met den Schepper zy. Soder dan anders geen gelijkenis des schepsels met den Schepper overblijft / dan dat het maaksel met den Maker heeft: seg dan wy dat een geschapen Geest / vermits hy een bepaald en eindig wesen heeft / den oneindigen Gods oneindelik minder gelijkt / dan een bijl of tange na den mensche diese heeft gemaakt; also de maker en het maaksel beide even eindig zijn.

§. 3. D'andere reden laat ik staan: dan segge sleghs / dat schoonmen stelde dat God de Weereld so volmaakt geschapen heeft als hy konde doen; waar uyt volgen moeste dat het schepsel ook oneindig in volmaaktheid is: echter soude 't daarom noch so vast niet gaan / dat hy dan ook Engelen gemaakt moest hebben. Wy mogen so wat gissen / dattet Gode even seer paste onlichamelike Geesten als geestelose Lichamen voort te brengen: maar wie maakt ons so koen / dat wy den Schepper sijne rekeninge maken / om d'evenredigheid sijner werkingen en werken uit te meten? Duisend dingen soudemen hier tegen konnen seggen / welker geene voor den menschen verantwoordelijk zy. Soude (om het hier by sleghs te proeven) iemant uit de Heden ooit vernomen hebben / datter so verscheiden slagh van dieren / van planten en berghsappen moesten zijn / alsser zijn: hoe komt dan dat hy dagelijx noch leeren moet / datter is het gene hy nooit wiste datter was? Soder dan oneindig veele dingen zijn / die hy niet kon weten datter zijn; so en gaat het ook niet vast / datter iet is't gene hy meint dat wesen moest.

§. 4. Ik sie derhalven niet / hoe het door natuurlike redenen bewijslik is / datter Engelen zijn: also men sulx noch uit de natuur en wesen der Engelen / noch uit hunne werkingen betoonen kan. Niet uit hun wesen of nature: also 't selve geen noodsakelikheid insluit om te moeten zijn; gelijk 't ook niet noodsakelik was / datter iet moest zijn van 't gene is / buiten God self. Noch uit Gods eigen wesen noodsakelik voortvloeyende / het welke de ongerymde stelling van Spinosa is. Want ik kan geen gedachte

le van God hebben / sonder daar in te begrijpen datter noodsakelik een is: maar wel van alle schepselen die zijn of niet en zijn; sonder daar by te moeten denken datse zijn. Ik wil dit noch wat klaarder seggen. Myne gedachte van God is / dat hy de gedurige oorspryng en 't onderhond van alles is; dit en kan ik niet denken / of ik moet daar in besluiten dat hy is. Want hoe is 't mogelik dat alles uit hem / en in hem / en tot hem is; en dat hy selve niet en is? Maar of ik begrijpe / datter reusen van 100. voeten lengde / of dwergen van een spanne konnen zijn; of een vogel Fenix / of een Paradijs vogel / die geen voeten heeft: daar uit volgt niet dat ser zijn. So ook niet / schoonder Geesten zijn / met een eigen lichaam vereend / en daarna sonder dat lichaam bestaande; gelijk onse Zielen zijn: oft nu iemant dochte / datter ook wel wesen moghten die geen eigen lichaam hebben; daarom volgt nochtans niet dat ser zijn. Want onse Zielen selve zijn in tweederlepen stand: also sy eerst wel met; maar daarna / volgens deser luiden eigen seggen / sonder lichaam ook bestaan.

§. 5. De saken dan van voren ondersoekende / so en is de oorsaak niet te vinden / waarom datter sulke Geesten / die wy Engelen noemen / souden moeten zijn. Indiennen oversulx natuurliker wijse iet daar van soude konnen weten; het soude als van achteren (gelijkmen in de Scholen spreekt) dat is / uit de werkingen van alsulke Geesten moeten zijn. Te weten / alsodanige die de kraght der Lichamen te boven gaan. Maar deselve wel ondersocht zijnde / salmen misschien haast verneemen / datse den Geesten noch veel minder passen / ende hen mede also seer onmogelik zijn. Of 't zijn misschien dingen die de Geest des menschen wel kan doen: gelijk wanneer een beseten mensche vreemde talen spreekt / die hy niet geleerd en heeft. (Heereboord brengt ook dit exempel by.) Degenen die geloven konden / gelijk Justinus I. B. XV. §. 7. dat de Zielen der verstorvenen de lichamen der levenden innemen konnen: wat swarigheid hebben die te maken / om te seggen / dat het de Ziel eens taalgeleerden mans is / die na den dood sijns lichaams / door dat van den levenden deself de talen spreekt / die hy in dit leven wist? Al houd ik my hier niet aan: nochtans is dit genoegh om de genen die het een by 't ander stellen / dit van de Ziel / ende nochtans Engelen gelovende / uit hun eigen seggen te overtuigen / hoe d'onderbindinge niet bewijst datter Engelen zijn. Doch nademaal 't bewijs van d'onderbindinge genomen / by de Kristenen mede in dit stuk gebruikt word; hoewel niet om te bewijsen datter Geesten zijn / maar dat se doen 't gene men daar van seit: so wil ik myn verder seggen over dit stuk noch wat sparen / ter tijd toe dat het daar op aan sal komen.

§. 6. Ondertusschen kanmen mede niet bewijsen / datter sulke Geesten niet en zijn / schoonmen hunne werkingen nooit vernam. Want misdien het den Schepper aan geen maght ontbrak / om te maken 't gene hy niet heeft gemaakt: so heeft hy mogelik wel iet gemaakt / dat wy nooit en sullen weten of 't gemaakt zy. In myn boexken van de Kometen leert het XXX ste Hoofdstuk / dat een oneindig getal van schepselen / diemen moet geloven datter zijn /

den menſchen echter onbekend zijn. So en volgt dan mede niet / ſoder Geeſten zijn / dat wy die dan ook vernemen moeten / waar ſy ſich verhouden / en met eenen watſe doen. Waar: dat word vergeefs gevraagd; alſo de plaats (volgens voorgaande bewijs / III: §. 5/6/7.) geen eigenſchap der Geeſten is. En wat hun werk belangt: wie ſal ſeggen / ſo hy't in den Bybel niet en leeſt / dat het ons betreft? als of God geen ſchepſelen te werk moght ſtellen / of't moeſt ten dienſte van den Menſche zijn. Dat heb ik in mijn Onderſoek van de Kometen ter gemelde plaatſe al veel anders aangewesen.

§. 7. In gevolge van't voorſeide ſoude ik niemant mede willen raden / dat hy ſich veel quelde / om de werkingen van ſulken Geeſt te bepalen of te onderſcheiden / wat hy weten of wat hy doen kan; ſo lange als hem dat door onderbindinge niet en blijkt. Want geſteld / datter / als geſeid / behalven onſe Ziele ook noch andere ſulke Geeſten zijn; hoe ſalmen buiten onderbindinge konnen weten / hoe verre dat hun verſtand en wille / en dienvolgens hun vermogen ſtrekt? Het gene ſy op andere ſchepſelen werken / moetmen door vergelijkinge der ſelven met onſe Ziele / den eenigſten geſchapenen Geeſt ons van ſelf bekend / verſtaan. Die heeft een eigen Lichaam / ſonder welx behulp ſy op geen ander lichaam werken kan. Hoe kanſe't dan afgeſcheiden doen? hoe kan een Engel / die nooit Lichaam heeft gehad? en terwijl de Ziel in't Lichaam leeft / bevindſe in haar ſelf het minſt vermogen niet / om de minſte gedachte aan eens anders Ziel bekend te maken; ſonder tuſſchenkomſt of taal of teken / dat door beider Lichaam word volbracht. Hoe iſſet dan te begrijpen / of / en op wat wijſe het zy onſe Zielen buiten't Lichaam; het zy d'Engelen altijd ſonder Lichaam zijnde / aan malkanderen te kennen geven watſe denken / of betonen watſe doen? Des ſal het hier de plaats nu zijn / daar af wat beſcheideliker te handelen; ſo verre namelik / als de kennis uit de Natuur betreft: om daarna / wanneer de Reden verder niet en strekt / tot de Schriftuur te komen / waar uit de meeſte ſtoffe tot alſulke overwegingen ontleend word.

§. 8. Echter ſtaat ons eerſt noch te onderſoeken / ſchoon wy ſlus alle ſchepſel in't gemein in tweederlyen aart / Geeſt en Lichaam onderſcheiden hebben: I. §. 12. 13. of des onaangeſien niet noch een derde ſlagh ſoude konnen zijn / dat noch't een noch't ander / of dat half Geeſt half Lichaam zy: beiderlep nature even na / of hier wat meer van't een en daar van't ander hebbende. Want de veelerhande Daimones, Mabujas en Zemeëns meer gemeld tonen niet alleenlik / dat ſulx by den Heidenen tot allen tijden is geloofd geweeſt: maar de joodſche Ozdeningen / de Geeſten niet alleen door hun bewind of maght / maar ook in weſen onderſcheidende / geven ſulx noch klaarder te verſtaan. Door deſen heb ik daar al op gelet / dat al dit ſlagh van halfſlachte Geeſten niet en kan verſonnen zijn; dan met een verſtand / dat in't onderſcheid van beiderlep naturen / der Lichaamen en Geeſten niet verlicht is. Want tot noch toe iſſer niemant geweeſt die dat duideliker geſteld heeft dan Deſcartes / wiens gronden ik derhalven in de beſchrijvinge daar op gemaakt gevolgd hebbe. I. §. 13/13. Desgelijkx heeft het misverſtand

in

in de kenniſſe van God / alſulke Dæmones bedacht / hier voor in't III. hoofdſtuk mijns oordeels al genoegſaam wederleid. Dunkt iemant echter / datmen noch wel verder ſoude mogen gaan / om ſulk een middelſlagh van Schepſelen te ſoeken / dat tuſſchen Geeſt en Lichaam zy: die ſal met weinig moeite noch te helpen zyn.

§. 9. Jet dat Geeſt noch Lichaam is / ſal noodwendig een van beiden moeten zijn? Geeſt en Lichaam tſamen / of dat ganſchelik en al van 't een en 't ander onderſcheiden zy. Het eerſte word by de geleerden *medium participationis*, en het ander *negationis*, dat is / beiderley of geenderley middelſlagh genaamd. Want wat den menſche betreft / dien ſoudemen beſt *medium compoſitionis*, een middelſlagh door 't ſamenſtellinge noemen: aangeſien dat hem de almachtige Schepper / uit die twee verſcheidene naturen / Geeſt en Lichaam / overgunſtiglik heeft t' ſaamgeſteld. Maar dat een enkel weſen uit die beiderley beſta / dat kan onmogelik niet zijn / alſo weinig als een Geeſt gewogen / of ene gedachte met ell of ſchepel kan gemeten worden. Want de weſentlike eigenſchappen / waar na de eene natuur van d' andere onderſcheiden word / ſich nooit vermengen. Daarenboven zijn die van Geeſt en Lichaam ſo verſcheiden / dat d' eene d' andere duidelik uitſluit: ſo als bereids in 't IV. hoofdſtuk is getoond.

§. 10. Soektmen dan na iet dat geen van beiden zy: volgens Gods almaghtigheid ſalmen moeten toeſtaan / dat deſelve ſoude iets konnen gemaakt hebben / dat noch Geeſt noch Lichaam ware; na dat de Weereld groot is / waar af den menſche duiſendmaal tien duiſend deelen onbekend zijn. Daarom ſo ſoudender wel menigte van ſchepſels konnen zijn / welker aart of kraght wy niet en kennen gelijk §. 1. ook al geſeid is. Maar met een / dat ſulx geen gebolg kan maken / om te ſtellen / datter ſulke waarlik zijn: d' onderbindinge moeſt ons daar van overtuigen. Doch wat die ons leert ſtaat noch eens nader te onderſoeken / daar het IV. Boek toe dienen ſal. Dit alleenlik paſt hier nu geſeid: datmen ſulke ſchepſelen die noch Geeſt noch lichaam zijn / uit hunne werkingen verneemen moeſte / ſoſer zijn. Die werkingen nu kan de menſch niet anders dan lichamelijk of geeſtelijk begrijpen. Indien lichamelik / men ſal daar uit beſluiten dat het een Lichaam is: indien geeſtelijk / ſo komt 't van een Geeſt. Is 't beiderley / ſo werken Geeſt en Lichaam tſamen; of word op 's menſchen Ziel en Lichaam tſaam gewerkt: dat geen van beiden zy en word hy nooit gewaar. Van waar komen dan den menſche die gedachten / datter iets in de weereld zy 't gene Geeſt noch Lichaam is? Oorſaken / waar uit ſulk weſen ſoude moeten beſtaan / en vind hy 't minſte niet: noch hy en verneemt ook geenerhande werkinge van anderen aart / dan die van geen Geeſt of Lichaam kan veroorſaakt zijn. Waaruit noodſakelik volgt / datter buiten Geeſt en Lichaam niets met ſekerheid te vinden is.

schapenen aart bemerkt. Want het nooit den onderſoekers der Nature in den ſin quam te verklaren / hoedanig d'invloed en paringe der godlike kraght zy met de Zee / om daar op bomen te doen wassen / ofte met de bergen / om daar op schepen te doen varen; so lang als de Zee zee blijft / en de bergen bergen zijn. Dan gelyken maghmen ook niet vragen / of niet wel door Gods opperoorsaaklikheid de koeijen souden konnen saaijen / so wel als d'ossen ploegen / of by ouds in Israel tot het dorschen gebruikt zijn geweest: gemerkt d'invloed en paringe der eerste met die twede oorsaak anders niet en is / dan ene gedurige werksaamheid der godlike Almaght / elk schepsel (en so ook d'ossen en koepen) in sijnen aart onderhoudende / ende na sijnen aart bestierende. God schiep alles / en besonderlik het wild gedierte ende het vee na sijnen aart: Gen. 1: 21 / 24 / 25. So als hy 't geschapen heeft / so onderhoud hy 't ook; invoegen dat se eben eens door sijnen wille zijn als se geschapen zijn. Openb. 4: 11. Dit sietmen in het daghelijx bestuur der godlike voorsienigheid / volgens welke hy eerst den regen en sonneschyn van den hemel geeft; daar door d'aarde bequaam maakt / uit d'aarde also bereid de vrught doet wassen / en door die vrughten mensch en beesten onderhoud. Psal. 65: 10--14. en 104: 14 / 15. Hos. 2: 20 / 21. Hebr. 6: 7. Jak. 5: 7. Wilmen dan dat de Geesten dit of dat / dus of so op andere geesten of op de lichamen werken: so moetmen insgelijx bemerken / of hun eigen aart en ingeschapen wesen in opsighte van sodanigen menscheliken geest / of allerhande lichamen sulx mede brengt; gelijk de regen 't land bevochtigen en de Sonne dat verwarmen kan.

§ 6. Dit segge ik niet alleen van de werkende oorsaak / gelijk hier de Geesten; dat die van sulken aart moet zijn / om sulx als men daar van gelooft te komen doen: maar ook van 't gene bewerkt word / dat het bequaam zy om die werkinge t' ontvangen. Want gelijk ene blote rots / noch de Zee niet bequaam zijn om vrught te dragen / al regentet en schijnt de Sonne noch so veel: so soude insgelijx de poginge der Geesten ydel zijn / om iets te werken op alsulken geest of lichaam / welke niet bequaam zijn om die werkinge te ontvangen. Dit stuk moet mijns oordeels wel in acht genomen werden: om niet lichtelik te denken / dat een Geest op allerhande lichaam werkt / eben veel hoe dat inwendig of uitwendiglijk gesteld zy. Inwendig; want dat moet ontwijfelik seer veel verscheelen of 't uit beweeglike of onbeweeglike deelen besta. Ik seg onbeweeglik / na 't gemeen verstand: also na de nettigheid der Natuurkunde niets in sich selven / in opsighte van de deelen daar het uit bestaat / onbeweeglik kan zijn / dat verganklik is. Des moet het enen Geest niet eben veel zijn / een lewendig of leefloos lichaam te bewegen. Uitwendig: dat is in opsight van de lichamen daar ontrent / daar aan rakende / of daar aan vast; en na dat die van aart / meer of min beweeglik of onbeweeglik zijn. In 't verbolg sal ik dit wat nader passen op 't stuk dat onderhanden is.

§. 7. Dese palen dus gesteld / en die ik met en denke dat my iemant licht versetten noch betwisten sal; sullen my so wel als mijnen leser vry wat werks besparen / om in 't wild niet heen te lopen. Doch daar komt nu dit noch by / dat

dat het bewijs met reden wordt geëischt van de genen die ons tegenspreken; om dat sy dat stellen 't gene wy ontkennen van de Geesten / of ten minsten onderzoeken; en dienvolgens niet en sullen toestemmen voor dat het bewesen zy. Het is dan niet / dat ik eigentlik wil vast stellen / dat de Natuur noch de Schrifture sulx alsmen voorgeest van de Geesten niet en leerd: maar 't is / gelyklmen dat in reghten noemt / ontkennen op bewys. Datselve is een regel by geleerden; *quod affirmanti incumbat probatio*, die iet stelt, die moet bewysen. Maar die 't ontkent / of slechs twijfelt / voldoet overvloedig / so hy reden syner twijfelinge geeft; en noch meer / by aldien hy daarenboven de gene die hy van anderen verwachten moghte / self uithaalt / en ten naawsten onderzoekt. Sulx meen ik hier te doen; eerst (so als eens voor al geseid is) in 't gene door de Reden / en daarna 't gene uit de H. Schriften dien aangaande ooit of ooit is voortgebraght.

§. 8. Dus moet dan niemant meinen / dat ik al willens een ander begrip op my self van de Geesten make / om dat ten grondslagh mijner redeneeringe te stellen / ofte de uitleggingе der Schrifture daar na te schikken: also ik veel eer van gevoelen ben / dat sulx van de genen word gedaan / welker meining ik in desen onderzoeke 't welk ik achte in 't laatste hoofdstuk van mijn eerste boek duidelik van mijn getoond te zijn. Al ware 't dan dat ik hier ontrent de Geesten doolde / of my ergens in vergreep: des niet te min soude noch de hoofdsaak in haar volle wesen blijven; even eens of dit stuk van der Geesten kraght en werkinge uit mijn werk gebleven ware. Doch dat ik my daar mede besig houden / is alleenlik om de sake grondiger te onderzoeken: ende noch wel meest / om aan te wijsen / hoe weinig sekerheid sy hebben / die sulk een gevoelen als sy voorstaan / tot enen grond nemen van een gebow dat so breed beslagen / so misselik tsaamgesteld / en so topswaar is; dat het nood van vallen heeft / als men 't (om also te spreken) slechs ter naawer nood met den vinger komt te raken. Nu laat ons sien / wat ons de Reden van de werkinge der Geesten leert.

§. 9. En waar sullen wy dat sien als in ons self / en 't gene wy van onsen Geest / dat is de Ziel / door eigene onderbindinge verneemen? Want dit is d'eenigst Geest die ons door de Reden kenbaar is: d'anderen hebben wy slechs als mogelijk / maar niet als noodsakelik in wesen zijnde / aangemerkt / so verre als wy noch gekomen zijn. Nu sienwe dat de Ziel onmiddelik op haar eigen; ende op geen ander lichaam / dan door middel van haar eigen werkt. En hoewel d'eene Geest den anderen in aart en eigenschappen merkelik nader dan onse Ziel haar eigen Lichaam is: nochtans bevindmen niet / dat d'eene ziel het minst aan d'andere te wege brengt dan door tusschenkomen van twee lichamen dat van de gene die op d'andere werkt / en van de gene die de werkinge der andere ontvangt. Maar dat de Ziele des eenen onmiddelik op die van den andere werkt / heeft nooit menschе vernomen; nochte ook begrepen hoe dat sulx geschiedē kan. Waar uit dan volgt / dat / hoewel het lichtelik te denken is / dat de Zielen na den dood van de Lichamen afgescheiden / met malkanderen gemeenschap hebbē: ende verder ontrent God en sijne wer-

ken besig zijn: echter niet met allen met de minste sekerheid gesteld kan worden van de wijse hoe sy dat te wege brengen; dat is/ hunne gedachten sonder spraak of schrift aan elkander openbaren.

§. 10. Nu heest nochtans de Schepper dese twee naturen / so verscheiden alsse zijn / de menschelike Zielen seg ik met derselver Lichamen in dit leven so vereend: dat op sekere denkinge der Zielen sekere bewegingen in haar Lichaam; en wederom op sekere bewegingen van of uit het Lichaam voortkomende / sekere gedachten in de Ziel ontstaan. Te weten: de Ziele werkt op 't Lichaam / wanneer sy 't na haren wille doet gaan / staan / sitten / liggen / eten / drinken; en aldermeest / spreken / lesen / schrijven / en diergelijke. 't Lichaam werk wederom op de Ziel / of liever de Ziele neemt oorsaak of gelegentheid om iet te denke / uit sekere Lichaams bewegingen hoedanige insonderheid de werkingen der vijf uiterlike sinnen zijn: alderklaarst te bespeuren aan 't Gehoor en 't Gesicht waarin de leden daar toe dienende van buiten door 't gene hoorbaar en sichtbaar is aangedaan/ 't selve aan de Ziele doen begrijpen / daar aan denken / en daar van oordeelen: 't gene in een beest / sulk ene Ziele niet hebbende / so niet en is; hier te voren IV. §. 8. insgelijks al eens gemeld.

§. 11. Al is 't nu dat wy niet begrijpen / wat dat gene zy / waar door de Ziel dus op het Lichaam / of het Lichaam op de Ziele werken kan / ende metter daad is werkende: so en laat het daarom niet de natuur des Lichaams en der Ziel te zijn / met malkander dus vereend te wesen; so dat de Ziele sulk een lichaam en geen ander/ende 't Lichaam wederom sulken geest als de Ziel is ende geenen anderen/tot die onderlingen en onmiddelbare werkinge vereischt. Want al hangt die tsamenvoeginge blotelik aan 't welbehagen van den Schepper / so verre als hy de opperoorsaak aller dingen is; die sulke of andere Geesten / met sulke of andere Lichamen voegt: so en seit dat meer in desen niet / dan in alle andere schepselen / en besonderlik in allerhande lichamen; die sodanig zijn alsse zijn / om dat God self sodanige deelen ende op sodanige wijse heeft by een gevoegd / gescheiden / en bewogen. Want niemant sal / sonder sijne onbepaalbare almachtigheid op 't hoogste te onteeren / derren lochenen / dat hy alles anders hadde konnen doen / dan hy heeft gedaan: evenwel so als hy alles heeft gemaakt / sodanig is 't; en dat moet de mensche / (die der meer niet af en weet noch weten kan) voor elx aart / natuur of wesen kennen / 't gene hy bemerkt van God also gemaakt te zijn.

§. 12. Gelijkerwijs dan niemand soude mogen seggen; gemerkt dat God de deelen en bewegingen daar door het vuur bestaat wel met die van 't water soude hebben konnen voegen; dat daarom 't water op deselsde wijse als het vuur / en 't vuur op sulken wijse als het water / werken kan: also maghmen ook geensins besluiten/dat so hy de Ziele met een ander Lichaam of ons Lichaam met enen anderen Geest vereenigde / op gelijke wijse als hy Ziel en Lichaam in den mensch vereenigd heeft; het deselsde sake soude zijn. Want mijne Ziel (neemt et so eens) met enen steen of boom also vereend /

ge-

gelijkse met mijn lichaam is: souden tsaam geen mensche zijn. Of een Engel desgelijx met mijn Lichaam vereend soude so veel minder dan een Engel/ en een deel van 't geheel / 't welk is een mensch uit geest en lichaam bestaande; of na 't voornaamste deel genoemd / een lichamelijken Engel zijn. Wie sal seggen / dat eens menschen ziele onmiddelijk vereend met enen steen / of boom of ander lichaam; niet uit vleesch en been / uit aderen/ senuwen/ spieren / bestaande / en door bloed verwarmd / en door wasemende geesten bewogen; maar stijf en uit vaste deelen tsaamgesteld: op en door het selve even licht en even eens / ja wel het allerminste werken sal? Want het tegendeel word ons door de klare onderwindinge geleerd.

§. 13. Hier uit besluit ik dan / dat een ander Geest dan mijne Ziel uit eigenen aart door den Schepper in de scheppinge bepaald / en door de voorsienigheid ondersteund / geen eigen lichaam hebbende; ende noch minder sulk een als 't onse / tot beweeginge van andere lichamen bequaam: ons met reden verdacht moet zijn / hoe die allerhande lichamen / ook onmiddelbaar/ ende in eenen ogenblik / (somen gemeenelijk gelooft) bewegen; ende allerlei lichamelike werken / des menschen kraghten duisendmaal te boven gaande / verrighten kan. Want het baat niet / datmen de natuur en kraght der Engelen so veel volmaakter schatt: (hoe groot dat onderscheid zy / word lichtelijk geseid; maar is tot noch toe niet getoond) dewijl de volmaaktheid die de ziele boven 't lichaam heeft / niet en doet datse sonder lichaam singen kan / beter dan een nachtegaal/ ofte spreken beter dan een papegaai of aexter sonder sulken ziele doet. De wijste man in verstand / en de sterkste van lichaam/ die nochtans noont schip gesien noch zee bevaren heeft: sal door sijne wijsheid ofte kraght geen schip het zy met of sonder zeil of riem of roer / bestieren: immers niemant sal my dat licht wijs maken / of sich selven (schoon hy 't seit) waarlik doen geloven. Die op zee geboren / en 't varen gewend is / schoon hy buiten dat vry bot en onervaren / of ook klein van kraghten is; sal dat buiten twijfel beter doen. Waaruit ik dan besluite, dat voor ons van de werkingen der Geesten / 't zy op Geesten of op Lichamen; sonderling degene daar de onse niets met allen op vermagh / niet het minste bescheid uit het gene ons de Heden leert te halen is.

VIII. HOOFDSTUK.

Wat nu de H. Schrift betreft, die geeft ons van den aart en oorsprong der Engelen niet seer veel bescheids.

§. 1. DE leeringen die men *per Locos communes*, by gemeene Hoofdstukken, so genoemd / uit de H. Schriften tsamen stelt / worden vast op tweederlepe wijse daarin na gespeurd. Van sommigen is 't dat de H. Geest voordachtelik en uitdrukkelik spreekt; van anderen hier en daar slechs by gelegentheid van iet anders / daar het by te pas komt / iet

vermeld. Van desen aart is 't al / wat ons van d'Engelen of van de Duivelen / van Tovery en Spokery in den ganschen Bybel ontmoet. Hier op dientmen wel insonderheid te letten: dat hoe menigmaal de Schrift van Engelen of Geesten iet gewaagt; sy ons nooit en seit / wat die eigentlik zijn / so veel als de natuur betreft: of waar in dat het wesen van een Geest besta. En hoe soude se dat doen: dewijl doch de Bybel voor geen Engelen / maar voor de menschen is; welken daar in de wegh der saligheid gewesen word. Dien leertse ons alleen in Christus soeken / die Engel noch Geest / maar mensch om onsent wil geworden is. Want waarlik neemt hy d'Edgelen niet aan, maar hy neemt aan Ahrahams zaad, welk ingelijx uit menschen bestaat. Heb. 2: 16. Dies ook sal 't gene dat de Schrift van d'Engelen vermeld / geensins hunnen aart of wesen / noch oorsponkelike werkingen uit hunne nature vloeyende: maar blotelik dat gene van hen vermeld / dat den menschе van Gods wege betreft. In geen plaats der H. Schrifture salmen dat ooit anders vinden. Self de naam geest geen wesen noch wesentlike eigenschappen te kennen / also Engel (volgens 't gene voor getoond is. I. §. 8.) niet anders dan Gesant of Bode (te weten / van Gods wesen aan den menschen) te seggen is. Het sal hier na te passen komen / alles op te speuren / dat van Engelen goede of / quade in de Schrift te lesen staat: en ieder daar uit sien dat het is so als ik segge.

§. 2. Hier uit volgt nu 't gene ons voor af staat aan te merken / dat men ganschvergeefsche moeite doet / om een hoofdstuk van d'Engelen uit de Schriftuur op te maaken; waar in geleerd werde / wat eigentlik d'Engelen of Geesten aan sich selve zyn / waar toe van God geschapen / en wat se doen. Verre van daar; datmen daar uit soude komen leeren 't gene der Natuurkunde eigen is / die ons den aart van Geest en Lichaam leert: dese / als geseid / komt self so verre niet / datse ons verseekeren kan / offer enig ander slagh van Geest / dan des menschen Ziel in de weereld zy. En wat dan wederom Gods Woord betreft; 't is middaghklaar / dat het nooit volstrektelik / maar altijd opsightelijk van d'Engelen spreekt; in opsighte namelik van God / als syne dienaars die syn woord doen, gehoorsamende de stemme syns monds. Psal. 103: 20. Ende ten aansiene der Gelovigen / datse uitgesonden worden tot dienst der genen die de saligheid beerven sullen. Heb. 1: 14. Want datse van nature soude zijn gedienstige Geesten, als of sy (van edelder aart dan de menschen self) om des menschen wille souden geschapen zijn; sulken hoovaardige inbeelding moet nooit het nedrig hert eens kristgelovigen bekruipen.

§. 3. Dit schrypende / maak ik my selven nieuwe swarigheid; wanneer ik my te binnen brenge / dat de Schrift van geenderhande saken spreekt die in de Nature zijn tot haar gebruik; of deselve zijn te voren in de Nature bekend: so dat een filosoof daar stoffe vind / om den aart en eigenschappen na te speuren. Gelijkmen leest van wind en regen / van vuur en licht / van lucht en aarde / van allerhande dieren / groot en klein. Van dit alles heeft

de

de menſche kennis buiten de ſchrifture / en gelegentheid om den aart daar van te onderſoeken. Maar ſo aangaande d'Engelen geen kennis van naturen is: ſo ſchijnt / dat ons de Schrift door haar ſelf onderreghten moeſte / hoedanige ſchepſelen ſy door d'Engelen verſta: om te mogen weten / hoe ſy verſtaan wil zijn / wanneerſe dit of dat van d'Engelen verhaalt. Doch dit alles overwogen brengt my noch niet van my ſtuk. Want ik ſie dat dus wel meer dingen gemeld worden / van Naturen onbekend / ende noch tans in de Schrifture niet verklaard; nochte voor al't minſte gemeld dat ſulx in gebruik of weſen was / daar het een of het ander van geſeid word. So komen Urim en Tummim menigmaal te pas; ſonder dat ergens word geſeid wat daar door te verſtaan zy: de Crethi en de Plethi onder Davids hofgeſin / genaamd / ſonder egernis te verklaren / wat het voor luiden waren diemen ſo te noemen plagh. Self worden in de Schrift geſchiedeniſſen gedacht / die nergens meer te boek ſtaan: gelijk van Michaels twiſt met den Duivel Jud. v. 9. en van die 18 op welken de toren van Siloam viel; ja van de Galileers ſelve niet eens / wat het voor ene geſchiedenis geweeſt zy / waar in Pilatus hun bloed met hunne offerhanden gemengd hadde; waarop nochtans de ganſche rede onſes Heeren gepaſt was. Luk. 13: 1. enſ. Uit ſulks en diergelijke maghmen dan beſluiten / dat de Schrift ook wel van d'Engelen / den menſche van naturen onbekend / kan ſpreken / ſonder ons derſelver aar of weſen te verklaren.

§. 4. Nu en is't ons niet geoorloft / meer te willen weten / dan God van't gene door natuurlik verſtand niet kenbaar is gewild heeft dat wy weten ſouden. Laat ons echter ſien / hoe veel dat zy. Daar af ſo vind ik in de Schrift het gene ik in de volgende ſtellingen begrijpen wil.

1. Datter buiten's menſchen Ziel noch andere Geeſten / ſonder eigen lichaam zijn / welken ſy den naam van ENGELEN, dat is Boden, geeft.

2. Dat deſelve tweederlei / goed en quaad zyn.

3. Dat de goede Engelen Gods dienaars / en beſchermers der gelovigen zijn.

4. Dat het hooft der boſe Engelen / de Duivel en Satan genaamd / d'oorſaak is van's menſchen val.

5. Dat hy met deſelven eewig van God verdoemt is.

§. 5. Nu ſtaat ons beſcheidelik na te ſien / waar en hoe de Schrift dit ſeit: en offe ook iet meer ſeit / daarmen ſtaat op maken magh / dat het na de letter moet verſtaan zijn. Door en door leertſe dat / het gene nu geſteld is; maar op alle die plaatſen niet diemen daar gewonelik op paſt. Sulx heb ik neeſtig ſoekende dus nageſpeurd / als ik nu verbolgens aan den Leſer tonen ſal. De gedurige tale van Gods Woord geeft genoeg te kennen datter Engelen / en datter Duivelen zijn: anders hadden ſe nooit gedaan nochte geweeſt / het gene hen daar word toegepaſt; volgens den bekenden regel / *Ejus quod non eſt, nulla ſunt accidentia*, 't gene niet en is, daar valt ook niet van te ſeggen. Waar uit voorders volgt / datſe van God geſchapen zijn; alſo't gene watter is / van hem geſchapen is / Open. 4: 11.

Ende mitsdien dat de Duivel en sijne Engelen quaad zijn/ en dat God alles goed geschapen heeft; Gen. 1: 31. sulx men ook van hem/ die alleen oorspronkelik goed is/ Matt. 19: 17. niet anders denken magh: so volgt/ dat de selve met die boosheid / die wy hen toeschrijven / van God niet geschapen zijn. Indien so niet geschapen: wat blijfter anders over om te denken/ dan datse in den staat der eerste scheppinge niet gebleven zijn?

§. 6. Ondertusschen seit de Schrift / dat de Engelen Geesten zijn/ wanneer syse gedienstige Geesten noemt. Heb. 1: 14. Maar int Davids woorden Psal. 104: 4. is dat so licht niet te bewysen als men meent. Het is waar / in onsen duitschen Bybel staat; hy maakt sijne Engelen Geesten: sijn dienaars tot een vlammende vuur ende valt op de vertalinge van't eerste lid / en daar't meest op aan komt / niets te seggen. Dit alleenlik / datmen de woorden in het Duitsch ook in dese orde stellen magh; hy maakt de Geesten sijne Engelen. רוחות *Ruchos* Geesten is ook winden; en מלאכים *Malachym* Engelen insgelijx boden te seggen gelijk I. §. 7--10. gemeld is. Welk van beiden komt hier best te pas? Onse vertaalders hebben den sin uitgedrukt welke Paulus Heb. 1: 7. Volgens de grieksche oversettinge stelt. De chaldeewsche loopt daar ook niet tegen Die namaals gevolgd zijn / houden sich in andere talen aan den selfden sin. Sonder dat komtet met den ganschen inhoud van den Psalm op het naaste over een/ datmen dit vers van den wind / en't vuur des donderblixems magh verstaan. Want de ganschе drаad en rede is op Gods wonderwerken in't natuurlik beloop van den Hemel / Aarde / Zee/ der selver dieren en gewassen toegepast. Self en woord van den Menschе buiten't 5. en 23. vers niet uitdrukkelik gemeld: en dat noch verder niet/ dan ten aansien van de vrught des velds/ en het licht der Sonne / die hy t'sijnen nutte uiter aarde spruiten en van den hemel schijnen doet. So dat Gods werken in de Lucht / op der Aarde/ in de Zee het gedurig / immers het voornaamste onderhoud van desen lofsang zijn. Om dese reden ging ik lichtelik van alle oversettingen af/ so my Paulus daar aan niet en hielde.

§. 7. Niet alleenlik seit de Schrift/ dat d'Engelen Geesten zijn: maar ook wat een Geest is; te weten sonder vleesch en been, Luc. 23: 39. Dat is te seggen / een verstandig wesen dat geen lichaam heeft. Want alle eigenschappen en werkingen denselven in de Schriften toegepast/ geven klaarlik te verstaan/ datse zijn't gene boven I. §. 12--15. van Geesten gesegd is. Insgelijx zijnse van der menschen Zielen onderscheiden: om datse van den Menschе self/ daar de Ziel een deel af is/ over al waar de Schrift van hunne bediening spreekt/ onderscheiden zijn. Sulx is klaar van self/ ende behoeft voor den genen die maar iet belesen is geen bewijs. De Lichamen daar somtijds d'Engelen in verschenen zijn/ waren ook hunne eigene niet. Want die haddense in den Hemel/ of op den wegh / by hun op en neder varen / niet van doen; en moesten hen meer hinderlik dan nut zijn/ hoe fijn of luchtig ook van stoff of maaksel men die schatten wil.

§. 8. De scheppinge der Engelen / hoe seker datse is / word nochtans

nergens

nergens in de Schrift verhaald. Een bewijs / dat ons God niet voor heeft om te leeren / wat Engelen / maar wat wy selve zijn. Sulkx daar uit noch nader blijkt / dat hunne plaats / volgens de tale van Gods Geest in den Hemel is: maar de ganschе draad en stijl der historie / waar in ons Moses d'eerste Scheppinge beschrijft / is enkelik na de Aarde / 's Menschen woonstede / (Psal. 115: 16. Hand. 17: 26.) geschikt; ende wel besonderlik na een seker volk uit Israel gesproten / aan welken de Schepper een besonder land had ingeruimd. In de Aanmerkinge op d' Historie van 's Weerelds Scheppinge, gedrukt op d'eerste kaarte in den Bybel / 's jaars 1687. 't Amsterdam by Hieronymus Sweerts en Daniel van den Dalen uitgegeven maghmen breeder daar af lesen. De gemeene antwoord onser Schriftgeleerden komt die uitleggінge te gemoet: wanneer se seggen / dat Moses alleenlik de sienlike schepselen in syne beschrijvinge beoogt; en daarom van de Geesten / als onsienlik / geen gewach en maakt. Over sulx moet het ook vergeefschen arbeid kosten / so onse nieuwsgierigheid verder gaat; om te willen weten / op welken dagh van sessen de Engelen van God geschapen zijn.

§. 9. Doet ons nu de Schrift van de scheppinge der Engelen geen verhaal: wat soudese dan ook van derselver vall en oordeel veel gewagen? Weinig sprekende van 't gene d'Engelen doen / so hadse noch veel weiniger te seggen van 't gene dat de Duivel doet. Maar dat is niet weinig / sult gy seggen. Want Gods Woord doorgaans van 't een en 't ander spreekt. Ik beken dat / kristen Leser: maar versoeke dat gy met my leest en overweegt / hoe veel daar in van sulx te vinden sy / als men gemeenlik daar uit trekt. Derhalven wil ik hier voor af bedingen / dat men my de vryheid late die elk neemt / om de Schrift in den grond na te sien; sonder omsien na geleerde luiden uitleggingen of toepassingen; schoon van langer hand vast by alle man in besitt geraakt / om Gods woorden in alsulken sin als sy gewoon zijn / te verklaren.

§. 10. In desen heb ik al voorlang met droefheit aangesien / dat men sich tweesins te buiten gaat. Ende eerstelik daar mede: dat elk schier genegen is veel over sulke dingen te bepalen / daar de Schrift af swijgt / of in 't voorbygaan / of wat duister spreekt: ondertusschen dat men over saken daar de H. Geest het meeste werk af maakt / niet veel en doet. Ik sal hier af geen andere exempelen verhandelen / schoonder veele zijn / dan die sich op doen in 't geschil dat wy behandelen. 't Is een hoodstuk van de Godgeleerdheid; van de Scheppinge der Weereld ende in 't besonder der Engelen en Menschen. Men gist den tijd / dat die was de eerste dagh: en dat sal uit Job 38: 7. te bewijsen zijn. Andere stellen 't liever op den sesden dagh: uit vreese dat somen daar toe den eersten namen / de Arianen of Socinianen: daar mede voordeel moghten doen; om te denken / dat d'Engelen dus vroeg geschapen / God in het maken van de Wereld ook geholpen hadden. Dan overlegtinē verder / of en hoe verre d'Engelen ook als de Menschen na Gods Beeld geschapen zijn / en of de Duivel ook Gods Beeld noch heeft: sonder

eens

eens verklaard te hebben/ waar in Gods Beeld besta/'t gene volgens de gemeene orde der verhandeling in een besonder hooftstuk achterna geleerd word. Maar dan is men 't noch in lang niet eens: mits dien dat d een dat Beeld in de geestelikheid der nature stellende/volgens toestaat/ dat de Duivel self Gods Beeld noch heeft;d'ander niet als gereghtigheid daar door verstaande / rond uit belijd/ dat de mensche door den val Gods Beeld verloren hebbende / het Beeld des Duivels in de plaats gekregen heeft. Behalven dit so wilmen enkelik weten/waar in den afval van de bose Engelen bestond; of 't hovaardy of nydigheid of anders iet geweest sy: en 't komt'er seer op aan / dat de menschen laten kommen den tijd te bepalen / op welken dat de Duivel viel. Van dit alles leestmen in de Schrifften niet een eenig woord: oorsake dat ik 'er ook niet eens van spreken wil.

§. 11. Het ander is / datmen met een bloot verhaal van Engelen die nu en dan verschenen zijn/ om te verstaan het gene door de letter klaar beteikend word / niet eens te vreden is: maar wil daar onder noch verborgentheden soeken / en geloofsstukken daar uit bevestigen / die van geheel anderen inhoud zijn. Ik segge de verborgentheid der allerheiligste Drieënigheid / en der Menschwerdinge onses Heeren en Saligmakers: als of die waarheden op geen wisser gronden waren vast te maken. Ik houde van die buitenwerken niet / die men tegens vyands list of waght niet kan bewaren; en die hem tot voordeel strekken / wanneer hy een daar af in krijght/ (gelijker menig van onse eigene voorvechters van self verlaten word) om daar in te nestelen / ende ons also uit onse eigene werken te beschadigen. Die daar voor besorgd zijn/ datmen de waarheid voor den vyand bloot sal stellen / indiennen sulke lichte buitenschansen niet bewaart / die en bedenkt niet/ datse van dien aart is / om so blood bestreden te worden. Sy en wil niet anders vechten: sy komt voor den dagh / en siet uit hare ogen. Sy en behoeft geen schild noch wapen dan haar selve: sy is schoot-en steekvry: de vurige pylen des bosen is sy machtig uit te blusschen. Daarom niemand sy om ons verlegen / dat wy die verborgenthedeu des Geloofs niet onverwinkbaar soude kommen staande houden: al is 't dat wy mogelijk 't bewys niet sien/ daar het andere soeken; het zy in benamingen/ het zy in verschijningen van Engel of Engelen/ in de Schrift gemeld.

§. 12. Noch isser iets dat ons te vyster in den wege staat/om een vry en onpartijdig onderzoek te doen. Te weten / dat de Vertaalders van den Bybel / en insonderheid de Nederduitsche (anders mogelik de besten) mede doorgaans in 't gevoelen zijn geweest dat ik onderzoeke: en daar door niet alleenlik Engelen / maar insonderheid menigte van Duivelen in de Schrift vermelden / daar geen woord in sulken sin in de griekschen noch Hebreeuschen text te lesen staat: of 't gene men daar leest / so wel: indien seker gaan/ salmen sulk een groot gevaarte stichten of ter neder werpen/als grondig te verstaan wat daar af de reghte waarheid zy / daarmen over al so

breed

breed af spreekt. Ondertusschen will my dit noch merkelijk verlichten / dat ik d'Oversetters niet als of ik so veel wyser ware; maar uit hunne eigene oversettinge en aantekeningen op andere plaatsen overtuigen kan / wanneer ik ergens van hen kome af te gaan: of ten minsten tonen / dat andere vertaalders of uitleggers insgelijx van hen verschillen.

IX. HOOFDSTUK.

Van den herkomst en den staat der boſe Geesten, geeft sy weinig, ende nochtans duidelijk beright.

§. 1. GEseid zynde / dat d'Engele / gelijk alle dingen / van God goed geschapen zyn: so en konnender geen quaden zijn / dan door afval; noch sodanig blijven / so die val niet onherstelbaar zy. Van den selven word wel so veel hier en daar getuigd / dat die is geschied: maar (gelijks reeds geseid is) nergens verhaald / wanneer / of waar die by toe quam / of waar die in bestond. De Saligmaker Joh. 8:44. noch d'Apostelen / 2 Pet. 2: 4. en Jud. v. 6. en seggen ons ook niet / hoe de val der Duivelen geweest zy: dan ten hoogsten maar / datse gevallen zijn. Want eerst in de waarheid zijnde / misdien datse neffens d'andere Engelen opreght en goed geschapen zijn: so en zijn se daarin / seit de Heere / niet staande gebleven; als daar uit bleek / dat de Duivel van 't begin af al een Menschen moorder was. Johannes seit daar beneven: die de sonde doet is uit den Duivel, want de Duivel sondigt van den beginne. 1 Joh. 3: 8. Dit by malkanderen gebraght / maakt ten minsten so veel uit: als dat de Duivel in 't begin geweest / in de waarheid geweest; maar terstond afgevallen / d'eerste oorsaak van de sonde en verdoemenis / en also genoegsaam moordenaar van 't menschelijk geslaght geworden zy. Met die twee getuigenissen des Heeren Jesus self en sijns lieven Apostels / klaar en duidelik sprekende dat de Duivel van den staat / daarin hy van God geschapen was / afgevallen zy: behooren wy vergenoegd te zijn / al komter meer niet by. Alleenlik geest de Heere van ter zyden noch te kennen / dat een menigte van Engelen met dien eenen welken hy den Duivel noemt / gevallen zy / die syne Engelen, dat is; (als meermaal nu geseid) syne boden genaamt zijn. Matt. 25: 41. Tot wat boodschappen van hem te voren uitgesonden / en of sy daarom so genoemd zijn / dat swijgt de Schrift.

§. 2. Dat van Petrus nochte Judas leit so klaar niet als 't wel schijnt. Want Petrus (so hy daar van dese sake spreekt) seit ons meer niet van d'afvallige Engelen / dan datse gesondigd hebben; sonder te verklaren wat die sonde was. Judas (indien hy mede van den val des Duivels handelt) getuigter af / datse hun beginsel niet bewaard, maar hunne eigene woonstede verlaten hebben: en hy verklaart ons mede niet / hoe 't hy quam dat se hun beginsel so verlieten / ende hunne eerste woonstede niet en sochten

in te houden. Waar uit wel te sien is / dat het gene men besonderlikker van den val der Engelen haalt / uit der Joden oude dzomerpen opgehaald / en den verdichtselen des Alkorans gelijkmatig zy. Daar van gelieve mynen Leser I. B. XII. §. 12. XIV. §. 5. 't gene uit beiden aangetekend is / eens na te sien.

§. 3. Daillon in sijn *Examen de l'Oppression des Reformez en France* doet / dat ik daar effen als met twijfeling ober de woozden der Apostelen Petrus ende Juda spzaak: of sy daar den val des Duyvels by verstaan. Al en vind ik my niet ten vollen overtuigd / dat sijne verklaringe vast gaat; sy bzengt my echter so veze / dat ik my op d'andere ingelijks niet meer verlaten derf / die des Apostels rede hier / en by Petrus van den val der Engelen verstaan. Des dunkt my dat ik wel sal doen / so ik denselven schzyver in dat deel alhier vertale / en aan 't oozdeel van den Leser stelle. Hebbende dan vooz af beweerd / datter maar een Duivel ofte Satan in de Schzift bekend is: so schikt hy sich om de swarigheden op te lossen / die hem waren voozgewozpen. Onder anderen seit hy dan. Gy wilt tegen my inbzengen 't gene Judas in't „ 6. V. van sijnen sendbzief seit / van Engelen die hun beginsel niet bewaard „ hebben; gelijk onse oversettinge mede bzengt. Maar gy en sult daar niet „ vinden sulken bende van Geesten / onder 't gebied des Satans staande / en „ die hem in sijne weder spannigheid gevolgt zijn. 't Is enkel voozoozdeel „ dat men daar Engelen vinden kan / die nooit Engelen geweest zijn. Dit bestaat hy eerst te tonen; en daar na / wat dooz dese Engelen te verstaan zy.

„ §. 4. De H. Geest / die geen andere als bequame namen geest / die en „ noemt nooit Engelen dan de genen die om enige salte uitgesonden zijn. „ Maar dese Geesten / diemen stelt dat den Satan van 't begin des Wee„ relds af in sijne weder spannigheid gevolgd zijn / waren noch van God „ niet uitgesonden / toenze vielen: en daarna ook niet; also hen Judas „ hier vertoont als gebonden en geketend tot den dagh des oozdeels toe. „ Die van 't begin ten einde toe gevangen blijft / wanneer is die een gesant „ geweest? Dese reden gaat by my niet vast: also mede Duivels Engelen van den Heere Jesus genoemd zijn / Matt. 25: 41. degene diemen niet en weet waartoe dat van hem uitgesonden wozden / na den val / of vooz den val gesonden zijn geweest.. Al is 't dat de naam niet op den aart of 't wesen van de Geesten / maar op derselver bedieninge staat; so wozd die echter ook gebzuikt om bloteliik dat slagh van schepselen / buiten meldinge van hun gesandschap te betekenen; 1 Sam. 29: 9. 2 Sam. 14: 17 / 20. en 19: 27. Zach. 12: 8. Matt. 22: 20. Mar. 13: 32. Hand. 23: 8. 1 Koz. 13: 1. Kol. 2: 18. 1 Tim. 5: 21. Heb. 2: 16. en 12: 22. 1 Pet. 1: 12. 2 Pet. 2: 11. en daarom komen sulke Geesten die gevallen zijn / schoon nu buiten desen dienst / dooz gemeinschap van nature met den self de name wel betekend wozden. „ So gy dese rede des Apostels sonder voozopgenomen oozdeel „ leest; gy sult sien / dat hy volgens de gemeene uitleggínge geen goede re„ deneeringe gebzuikt. Sijn oogmerk is / de gelovigen te verplighten / „ om volstandig te strijden vooz 't Geloof; ende niet te doen gelijk de genen /

„ die

„ die Gods genade veranderen in ontuchtigheid en God den eenigen Heer-
„ scher ende onsen Heere Jesus Christus verlochenen : ende sulx door dese
„ van Gods oordeel / waar af hy enige exempelen verhaalt. Het eerste
„ van dien is dat van de Israelyten / die na de verlossinge uit Egypten on-
„ gelovig geweest / en daar over verdorven zijn. Sulx was uit de historie
„ hunder wederspannigheid Num. 13. en 14. Deut. 1. en Psal. 95. genoeg
„ bekend ; geschied zijnde op de wederkomst der genen / die uitgesonden
„ waren om 't land Kanaan te verspieden. Tot een derde exempel brengt
„ hy by / de bekende geschiedenissen van Sodoma en Gomorra. Gen. 19.
„ Tusschen beiden neemtmen voor een tweede / de straffe der Engelen / die
„ met den Satan in't begin des weerelds tegen God zijn opgestaan / en met
„ eewige banden onder de duisternis bewaard worden ; daarmen in voor-
„ gaande boeken van de H. Schrifften niet af leest. Over sulx kond ene ge-
„ schiedenis / tot op dien tijd onbekend / geen kraght hebben op 't gemoed
„ der leesers ; ende wierd seer t'onpas by de twee anderen gevoegd.

„ §. 5. Men behoeft sich hier op geen overleveringe te beroepen / noch
„ op enig boek dat doe noch voor handen / doch daarna verloren was.
„ Want behalven dat dit beide seer onseker is : so en heeftet geenen schijn /
„ dat Judas tusschen twee exempels / uit de H. Schrift so wel bekend / een
„ ander heeft willen stellen / waar af de Godspraak den Joden toebe-
„ trouwd gansch niet en meld. Ik vraage wat d'Oversetters bewogen
„ heeft om het griekische woord ἀρχὴ *archee* beginsel te vertalen ; so 't niet
„ en is om daar den val der Geesten door te vinden / daarmen elders niet
„ af leest? De gemeene latynsche oversettinge gebruikt hier 't woord *prin-*
„ *cipatus* meesterschap ; 't gene op Geesten / die onder een hoofd staan / niet
„ wel past.

„ §. 6. Dan so gy op 't verbolg van des Apostels rede lett / en op
„ de spreekwijsen die hy gebruikt : gy sulter dese Engelen, dat is gesanten
„ haast in vinden / die 't land van Canaan verspied hebben : zijnde Oversten
„ der stammen en Hoofden der kinderen van Israel. Num. 13 ; 2/3. Dese
„ hebben hunne waardigheid / diese boven andere hadden / niet bewaard :
„ uit welke oorsaak sy die ook teffens met het leven verloren hebben. D'A-
„ postel leit hen tweederlepe misdaad te last. D'eene / datse hunne waardig-
„ heid niet wel bewaard hebben ; door dien sy te licht besweken / en also die
„ re / datse τὸ ἴδιον οἰκητήριον *to idion oiketerion* hunne eigene woonstede,
„ 't Land dat hen God in eigendom beschieden hadd / ἀπολιπόντας *apoli-*
„ *pontas* verlaten hebben ; mits datse daar van afstonden / beschroomd
„ zijnde om het in te nemen. Dit past duidelik op de genen daar ik van
„ spreke : gelijk sulx ook uit Petrus woorden lichtelik te bespeuren is. Die
„ seit 2 Pet. 2 : 4. dat God d'Engelen (ik sett hier wederom Boden of Gesan-
„ ten) die gesondigd hadden, niet gespaard heeft. Want de woorden /
„ die gesondigd hadden, beteekenen seer wel de genen van welken Paulus
„ Heb. 3 : 17. schrijft : die gesondigd hadden, welker lichamen gevallen

„ zijn

„ zijn in de woestijne, ende welken God gesworen heeft, datse in sijne ruste
„ niet en soude ingaan. Dit zijn deselfde die enen opstand maakten / wan-
„ neerse op 't stuk waren om in 't land Canaan te gaan / 't welk sy waren
„ wesen verspieden. 't Is waar / dat dit op alle Godsgesanten die onge-
„ hoorsaam zijn wel enighsins gepast kan worden: maar in de ganssche
„ Schrift is geen exempel van weder spannigheid te vinden / so merkweer-
„ digh als dit is / en daar sich God so heftig om vertoornd heeft / en dat so
„ swarelik van hem gestraft is.

„ §. 7. So gy vraagt / of menschen van menschen uitgesonden ook wel
„ Engelen genoemd zijn: ik antwoorde / dat de genen daar wy nu van
„ spreken van God self gesonden waren: die daar last toe gaf / en niet na-
„ men noemde wiemen daar toe senden soude. Daar by komt noch / dat
„ niet alleenlik by de griekschе schrijvers ook wel *angeloi* genoemd zijn
„ die van menschen uitgesonden waren: maar dat het ook seer gemeen
„ is in den griekschen Bybel / het hebreewsche woord *malach* op menschen
„ gepast / door het griekisch *angelos* te vertalen. Dus worden sy die Ja-
„ cob aan Esau sond / Genes. 33: 3. Moses aan den koning der Edo-
„ mijten / Num. 20: 14. Gideon aan die van Efrajim / Richt. 7. 24.
„ so wel מלאכים *malachym*, ἄγγελοι *angeloi* engelen genoemd / als elders die van
„ God gesonden waren. In 't niew Testament is dit gebruik ook niet
„ onbekend: als te sien is Jak. 2: 25. daar de twee verspieders van Jo-
„ sua uitgesonden ἄγγελοι *angeloi* engelen genoemd zijn; 't welk by onse ne-
„ derduitsche oversetters gesondene vertaald is. So d'een Apostel dan En-
„ gelen noemt / die van Josua gesonden / ende maar gemeene luiden waren:
„ wie wil sich verwonderen / dat d'andere twee den selfden name geven aan
„ de genen die beneffens hem van Moses uitgesonden / en hoofden des volx
„ geweest zijn?

§. 8. Hier en wil ik niet ontkennen / dat ik tegen dese redenen niet veel en hebbe / so veel het eerste deel betreft: te weten / van d'Engelen die daar in gesondigd hebben; datse hun beginsel niet bewaarden, maar hunne eigene woonstede verlieten: Maar het hapert my noch aan so swaren straffe alsse daar voor leden: gemerkt dat de bewuste verspieders in de woestijne sleghs gestorven zijn / sonder in 't beloofde land te komen: volgens de godlike bedreiginge / Uwe dode lichamen sullen in de woestijne vallen. Num. 14: v. 29. Maar dat en is niet het gene hier geseid word: datse God in de helle geworpen, en aan de ketenen der duisternis overgegeven heeft om tot het oordeel bewaard te worden; 2 Pet 2: 4. of gelijk Judas spreekt / dat hyse tot het oordeel des groten daghs met eewige banden onder de duisternisse bewaart. Doch de swarigheid komt op de woorden / Helle, Ketenen; en Duisternisse aan. Door alle drie word by den Hebreën de Dood betekend. So dat de meininge kan zijn / dat sy tot straffe hunder ongehoorsaamheid en ondankbaarheid / op ene sonderlinge wyse / anderen ten voorbeeld gestorven zijn: 't welk met sulken verbloemde rede kraghtigst geseid word / om 't gemoed te bewegen.

§. 9. Want

§. 9. Want het hebzeeuwſche woozd *Scheol* en 't gzieks *Hadees*, die op malkanderen ſtaan / woozd ſo wel graf als helle vertaald. Ja onſe Overſetters hebben 't ook wel Helle verduitſcht / daarmen nochtans wel kan ſien / dat het Graf betekend woozd. Gelijk daar Petrus des Heeren opſtandinge uit den 16. Pſalm bewijſt: Hand. 2: 27/29. Gy en ſult (ſeit David in onſen duitſchen Bybel) mijne ziele in de Helle niet verlaten: en Petrus / om te toonen dat hy dit op hem ſelve niet en ſeit / ſijn Graf is by ons tot op deſe dagh. Hoe komt dat te pas / indien 't gene eerſt Helle genoemd is het Graf niet en is: Van Kora en ſijne aanhang woozd geſeid / datſe levendig ter helle voeren, wanneer hen de aarde verſlond. Num. 16: v. 30/ 32/ 33. De Ketenen zijn dan mede wel te vinden: want die komen beſt in de Gevankenis te pas. Doch Petrus ſelve geeft die naam elders aan den Dood en 't Graf: wanneer hy ſeit / dat Chriſtus eertijds dooz den Geeſt gepzedikt heeft / den Geeſten die in de gevankeniſſe zijn, zijnde degene die in Noaghs tijd ongehoozſaaam geſtozven zijn. 1 Pet. 3: 19/ 20. Want een dode kan ſich minder reppen of bewegen/dan die op't allerſtrengſt geboeid / geketend en gevangen is. Eewige banden is niet verder te verſtaan/ als datſe nooit wederom los raken ſullen/ſo lang als de weereld ſtaat. Want die eewigheid houd op met het oordeel des groten daghs, daar ſy toe bewaard zijn. Banden derhalven ſo eewig als de Heuvelen, die nochtans een einde nemen ſullen. Geneſ. 49:26. De Duiſternis is mede eigen aan de doodſchaduwe: Pſal. 23:2. Weshalven Job den Dood beſchzijft als een land der Duiſterniſſe en der ſchaduwe des doods; een ſtikdonker land, als de Duiſterniſſe ſelve; de ſchaduwe des doods ende ſonder ordeningen; ende het geeft ſchijnſel als de Duiſterniſſe Job. 10: 21/ 22.

§. 10. Nu kannen lichtelik met een verſtaan / hoe deſe Engelen / dat is weerſpannige geſanten / op ſulke wijſe tot het oordeel des groten daghs bewaard woozden. Want dat en ſeit niet noodſakelik datſe eewig verdoemd zijn: niet meer dan de genen die van elk ydel woozd rekenſchap geven ſullen in den dagh des Oordeels. Matt. 12: 36. Alle menſchen ſullen dus geoordeeld woozden; maar alle menſchen ſullen niet verdoemd woozden. 't Is alleenlik / datmen op dien dagh, dien de Heere maken ſal, het onderſcheid ſal ſien tuſſchen den reghtveerdigen en godloſen. Malach. 3: v. 18. So vezre dan als de bewuſte verſpieders onberouwelik geſondigd hebben / ende in hunne ſonde geſtozven zijn / (des wy liever niet van hen vertrouwen) ſo woozdenſe tot den dagh des Oodeels bewaard om geſtraft te worden. 2 Pet. 2: 9. Anders konnen hunne zielen / dooz de ſtraf in dit leven gebeterd / behoudens al 't voozſeide / in geruſten ſtand by God; en dit uitwendig oozdeel tot verderf des vleeſches geweeſt zijn / om den geeſt te behouden in den dagh van Jeſus; gelijk Paulus den groten dagh des Oozdeels noemt. 1 Koz. 5: 5.

§. 11. Dit en heb ik / waarde Leſer / geenſins bygebzaght / om u die verklaring op te dzingen; of de gemeene uitleggінge te verwerpen. Want de ſake blijft daarom in weſen/ſo als uit Chriſtus eigene woozden Joh. 8:44.

genoegſaam blijkt. Het zy dat deſe twee Apoſtelen het ſelf de ſeggen / of datſe van iet anders ſpreken; de mond der waarheid ſelf is ons alleen genoegh. Wat meer is: ik hadde ſelf een groot behulp in die verklaring / die ik dus in twijffel trekke / ware 't my om louter waarheid niet te doen. Myn gebow ſteunt voornamelik daar op / dat de Duivel Gods gevangen / en ter Hellen opgeſloten is; welke ſtijl van ſpreken na 't gemeen gevoelen uit die twee plaatſen voornamelik ontleend is. Dan hier uit ſiet nu de Leſer / hoe weinig ik my ſelven ſoeke: en dat ik de Schrift niet na mijn hoofd wil buigen / om haar te doen ſpreken ſo als best op mijn gevoelen paſt; aangeſien dat het weinig ſcheelt / of ik ſoude hier / de waarheid te geval / my ſelve 't vonnis tegen wijſen. Hout het my dan ook ten goede / Leſer / dat ik insgelijx den tegenſprekeren van ons Geloof tot nadeel niet en doe / het gene ik tot voordeel van my ſelf niet eens wil doen. De waarheid moet ſteeds waarheid / en wy haar onderdanig zijn.

§. 12. Nochtans wat iſſet dat de Schrift met ſekerheid ons van dat Oordeel leert / waar onder d'Engelen na ſulken val geraakt zijn? Het eewig vuur (buiten twijffel by gelijkenis / om de ſwaarſte en eeuwigdurende pijnigingen te verſtaan alſo genoemd) is den Duivel en ſynen Engelen bereid, Matt. 25: 41. De woorden bzengen noch niet mede / datſe terſtond na den val in dat vuur geworpen zijn: maar blotelik dat het hen bereid is; 't welk ſchijnt op het toekomende te ſien; gelijk het Koninkrijk in tegendeel noch eerſt ſal gegeven worden dien het bereid is, Matt. 20: 23. en 25: 34. Dat voor te komen is voor hen geen middel nochte Middelaar. Want waarlik hy en neemt d'Engelen niet aan, om te verloſſen; maar alleen de menſchen van Abzahams zaad. Heb. 2: 17.

§. 13. In wat ſtaat zijn dan de boſe Geeſten nu? de heilige Schrift en ſeit dat niet / maar wijſt het ons genoeg. De menſche met dat hy gevallen was / waar bleef hy doe? was hy beter dan in de Hel / wanneer hy in den Hof de ſtemme des Heeren horende / al bevende voor hem vlood? gelijk het in den 17. artykel onſer Geloofs belijdeniſſe ſtaat. En meinen wy / dat het de Engelen beter hadden na datſe gevallen zijn? Wie en ſwiggt niet voor Gods toorn / ende word verſchrikt door ſijne grimmigheid? Pſal. 90: 7. Hebben dan de Geeſten die geſondigd hadden / uitſtel van hun vonnis verkregen / dat moeſt klaarlik blijken; of het antwoord is van ſelve / Neen. Nu het blijkt geenſins / de Schriftuur en ſpreekter nergens af / dat den wederhorigen Geeſten ooit de minſte jonſt of genade zy geſchied; noch tot vernieuwinge ter bekeeringe / noch tot uitſtel of verſachtinge der ſtraffe. Sulx geſchied ook aan den menſche niet dan om ons door Gods langmoedigheid en goedertierentheid te leiden tot bekeringe. Rom. 2: 4. Maar daar toe vinden wy / als geſeid is / voor de boſe Geeſten geene hoop. Derhalven iſſer ook geen reden om te denken / dat de reghtveerdige God / de maght tot ſtraffen ſelf in hande hebbende; en geen genade in den ſin / ontrent ſchepſelen die geſondigd / ende geenen Middelaar en hebben: niet en ſoude na verdienſte ſtraffen / van de uur af datſe eerſt geſondigd hebben.

§. 14. Seit-

§. 14. Seitmen echter / (gelijk in't I. B. XIX. §. 8. uit Schott verhaald is) dat die boſe Geeſten ſommige noch vry/en ſommige voor eenen tijd wel vry gelaten zijn / om de menſchen hier te quellen: dat en word anders nergens om ſeid / dan om datmen ſulx alreeds gelooft / eermen de Schrifture leeſt. En wanneer die dan het tegendeel betuigt / of ſchijnt te betekenen: ſo word alſulken onderſcheid verſonnen; om dat de Schrift niet te weerſpreken / en echter 's menſchen opgevatte meninge niet te verſetten is. Want of de Schrift ſulx van den Duivel ſeit / ſtaat ons noch met ernſt en aandacht na te ſpeuren: en wat die ſake betreft / dat om den menſch te plagen / boſe Geeſten op der aarde ſouden nodig zijn; dat vind ik echter niet. De doorgaande taal der H. Schriften is / dat Gods gelovig volk geduriglik van boſe menſchen word gequeld: van boſe Geeſten blijkt dat niet ſo klaar. Want wat die plaatſen aanbelangt / daaruitmen ſulx beweeren wil: daar ſullen wy hier na byſonderlik af ſpreken. Men moet ſich ook / als Job / wel wachten / datmen Gode niet ongerymds toe en ſchryve Job. 1: 22. Voor ſodanig ſie ik 't aan / ſomen ſeit / dat God de boſe menſchen ſpaart / om den tijd hunner bekeringe; of ſo niet / overtuiginge te verlengen: en dat hy ondertuſſchen hen door boſe Geeſten tot de ſonde aan dryven / en hunne bekeeringe hinderen ſoude.

§. 15. Op ſulke gronden als daar nu verhaald zijn / ſtell ik vaſt / dat de boſe Engelen van de ure hunnes eerſten afvals aan van God verlaten / en in eewige verdoemenis verſtoten zijn: en dat hen 't eewig vuur, alſo genoemd / bereid is om daar aanſtonds in te gaan; ende namaals noch tot hun geſelſchap ſulke menſchen te verwachten / als in de ſonde / door des boſen Geeſts verleidinge eerſt ontſtaan / onberouwelik volherden. Derſelver tijd en is noch niet; maar der genen tijd is albereid: ſo magh ik hier ook ſpreken / als Chriſtus by andere gelegentheid. Joh. 7: 6. Want gelijk als God aan d'eene zyde den regen niet bereid / dan om dien aanſtonds op der aarde te doen vallen / en de vrught te doen voorkomen: Pſal. 66: v. 10. Pſal. 147: v. 8. ſo doet hy mede / wanneer hy ſtrikken; vuur en ſwevel op den godloſen regent, Pſal. 11: 6. dat is / veerdige ſtraffe in dit leven: dan heeft de HEERE ſijnen boge geſpannen en bereid. Pſal. 7: 13. Wanneer God een ſlacht-offer van gramſchap bereid heeft, dan is de dagh niet verre; maar naby. Sefan. 1: 7. Eindelik / gelijk God den ſijnen goedertierentheid en waarheid bereid, op dat ſe hem ſonder uitſtel behoeden; Pſal. 61: 8. alſo is 't billik / daar de ſelfde reden / of geen reden van verlang te vinden is / dat den boſen Engelen die dodelike wapens / en 't gevoel des eewigen vuurs van eerſten aanbereid zijn. Dus verre van der Engelen aart en onderſcheid / ſo veel als ons de Schrift daar af te kennen geeft / geſproken: Nu laat ons gaan beſien / of ſy ook iet verder ſeit / waar uit deſelve noch wat nader mogelik te kennen zijn.

X. HOOFD.

X. HOOFDSTUK.

D'Eigenſchappen en werkingen die ſy den Engelen toeſchrijft, zyn met onderſcheid aan te merken.

§. 1. GElijk de Schrijftuur haar werk niet maakt van der Engelen eigentlijken aart of eigenſchappen te beſchryven: ſo moetmen daar af oordeelen / uit het gene ſy hier en daar van derſelver werkingen en verrightingen verhaalt: of by andere gelegentheid als van ter zijde te kennen geeft. Het gene daar door aan den dagh komt / is ten deele van derſelver wetenſchap of kenniſſe / hoewel weinig: maar ruim ſo veel van hunne kraght of mogentheid geſeid. Ende dat noch met alſulken ſtijl van ſpreken / datter byna niet eene plaats is / welke na de letter uitgeleid enen goeden ſin uitmaken; of op der Engelen natuur of weſen / ſo veel als ons de Schrift ſelf wil te kennen geven / te paſſen zy. Hier op bid ik mijnen Leſer wel te letten: op dat hy magh begrijpen hoe veel dikmals de uiterlijke klank der woorden / volgens hun gewoon gebruik verſtaan / van den waren ſin uit de omſtandigheden en natuur der ſaken blijkende verſchilt. Sonen dit voor deſen niet in acht genomen heeft; ſal het mijne ſchuld niet zijn / wanneer ik ſulx doende / tot enige andere uitleggunge genoodſaakt worde.

§. 2. Nu dan de kenniſſe der Engelen belangende: God laat ons / in ſijn Woord weinig daar af meldende / ſelf oordeelen / of die niet ſeer groot moet zijn; dewijle ſy Gods aangeſighte altijd ſien. Matt. 18: 10. Dat is meer dan Moſes ooit gebeuren mocht / hoe ſeer hy daar om bad; Exod. 33: 18/20. en dat ons eerſt in't ander leven te verhopen ſtaat / 1 Kor 13: 12. het gene ſy van's weereldts oorſprong af genoten hebben. Door 't ſien van Godes aangeſighte word by Mattheus een beſondere ommegang en tegenwoordigheid met God / en by Paulus ene nette kenniſſe verſtaan; als uit d'omſtandigheden van beider woorden lichtelik te merken is. So dat d'Engelen / geduriglik met God omgaande en voor God ſtaande / buiten twijfel veeler dingen kennis hebben die geen menſche weten kan; ſulx de Heiland ſelfs d'Engelen van des Heeren dagh onkundig zijn; Matt. 24: 36. als willende ſeggen / dat het ſeer geheim moet weſen 't gene d'Engelen ſelf niet weten mogen.

§. 3. Hier by komt / dat ſy die in de waarheid ſtaande blyven / aan geen verduiſterunge des verſtands / door verdorventheid van hunnen wille onderhevig zijn: daar 't ons echter meeſt aan ſchort. Ik en wil niet ſegge / hoe groot onſe natuurlike verdorventheid in deſen zy / van Paulus beſchreven: Eph. 4: 18. maar dat wy / ſchoon tot God bekeerd / noch al geduriglik te bidden hebben om verlichtede oogen des verſtands. Eſeſ. 1: 17/18. Dus hebben d'Engelen dat niet van node: alſo men niet en weet / noch

noch iemant geloost / dat van de genen die gevallen zijn ooit een bekeerd is; of die in't eerst geleeven zijn/een eenige tsedert afgevallen. En genomen eens dat iemant sulx al woude denken / om dat de Schrift ons hier onseker laat/ en derhalven so veel vrypheids tot het een als't ander geest: so blyst nochtans/ dat d'Engelen die gebleven zijn / dat voordeel boven d'anderen / en boven d'allerbeste menschen hebben/dat se suiver van gedachten zijn: so als hen God in't eerst geschapen heeft. Waar by gevoegd die allerschoonste gelegenheid/om geduriglik met God en in sijn werk te zijn: so moet volgen / dat die heilige Engelen van seer groot verstand zijn.

§. 4. Echter dient hier by in acht genomen / dat Gods Engelen wel sijne dienaars / maar sijne raadslieden niet en zijn. Want wie is sijn Raadsman geweest? Rom. 11: 34. Jesa. 40: 13. So heeft hy dan ook met hen niet te rade gegaan / door wat middel hy den menschе herstellen soude: nochte sy en waren ooit van self so schrander / om so diepen verborgentijeid uit te vinden. God heeft die ook aan de menschen / dien't aangaat: en meest door menschen / somtijds door Engelen verkondigd. Dese dan weten so veel daar af / en niet meer / als de boodschap behelsde/ die sy dien aangaande van tijd tot tijd / hier en daar / door Gods last aan de Menschen overbraghten. Doch dit kan hen maar stuks-wijse in die kennisse verlichten; waarom sy steeds begeerig zijn om die dingen nader in te sien. 1 Pet. 1: 12. Paulus geest genoegsaam te verstaan / dat niet tegenstaande alle die voordeelen der Engelen boven ons / beneffens alle die boodschappen die sy ooit daar af aan de menschen braghten: nochtans niet so veel door d'Engelen aan de Gemeinte; maar door de Gemeinte aan den Overheden en Maghten in den Hemel, Gods veelvoudige wysheid word bekend gemaakt: Efes. 3: 10. immers by aldien men dan van d'Engelen verstaat/ so als't gemeen gevoelen is.

§. 5. Van de menschelijken saken is veel licht hunne kennisse wel groter: immers lichteliker na te speuren dan Gods onnaspeurlike wegen zijn. Doch wie sal ons seggen / hoe verre dat sulx gaat? Het komt daar meest op aan / of d'Engelen der menschen gedachten weten konnen. Dunkt iemant / ja: so wil ik dit wel van hem leeren/hoe de kennisse van 's menschen herte ene onafscheidelike eigenschap des alweetenden Gods kan zijn; die ook daar uit besonderlik als God gekend wil zijn. Want hy alleene kent de gedachten van 's menschen herte, 1 Kron. 28: 9. d'Engelen dan niet. Want wie van de menschen weet wat in de menschе is, dan de geest des menschen die in hem is? 1 Kor. 2: 11. Dat is: de Ziele self weet wat se denkt; maar een ander niet. Een Engel kan die niet beter weten dan de Ziele van een ander mensch: also hy hem niet so na als d'eene mensch den anderen is. Want self onder de lichamen/dingen van eenerlei aard lichteliker gepaard en vereenigd worden / dan die van verscheidene; en minst die van strijdige nature zijn. Ik segge dan: kent d'eene menschе de gedachten van den anderen niet: een Engel kent se noch veel min. Dit wil ik van dat gene dat een Geest uit eigener nature weet / verstaan hebben; so verre ons daar uit / of uit de Schrifture

blijken kan. Doch wat sy door Gods openbaringe weten/ daar van is albereids beleden / dat het gaat so verr als 't God belieft.

§. 6. Doch d'eere deser openbaringe sta ik geensins aan den Duivel toe. Onder de menschen geeft God die alleenlik aan de genen die hem vresen Psal. 25: 14. of aan anderen ten dienste/ nooit tot nadeel van sijn volk. Want het was om Abraham/ dat God Abimelech verscheen; Gen. 20. om Israëls behoudenis/ en Joseps verheffinge/ dat hy Farao dede dromen. Gen. 41. om sijns volx segeninge/ dat hy den vervloekten Bileam iet openbaarde; Num. 22/23/24. om Davids wille/ dat Saul profeteerde: 1 Sam. 19: 22/23/24. Eindelik/ dat God tweemaal aan Nebucadnetsar in den droom te kennen gaf/ wat hier na geschieden soude; het was enkelik om de eere sijns Naams / alsdes Gods van syn gevangen volk. Dan. 2. en 4. Ende noch moest de droom van Farao door Josef/ en die van Nebucadnetsar door Daniel verklaard zijn/ beide lievelingen van den God des Hemels/ die verborgentheden openbaart; noch Egiptische noch Chaldeewsche Wijsen hadden't minste deel daarin. Hy soude dan na den algemeinen stijl van't heilig Woord/ de grootste ontheiliging van Gods allerheiligsten Name zijn/ te seggen/ dat hy sijne verborgentheden aan den Duivel openbaart.

§. 7. Dunkt dat iemant evenwel: so vraag ik/ of hy dat tot dienst of ondienst sijner uitverkorenen sal doen? Tot dienst: dat zy verre/ dat d'Allerheiligste den alleronheiligsten in plaats der heilige Engelen gebruiken sal; welke van hem uitgesonden worden tot dienst der genen die de saligheid beerven sullen. Hebr. 1: 14. Waar word dat ooit of ooit van des Duivels Engelen geseid? Ook mein ik/ dat hy weinig lust sal hebben/ om sich t'onsen besten aante bieden: gelijk van hem verbeeldender wijse gesegd word/ dat sich een bose Geest/ of de Satan selve bood; dees om Job te plagen / die om Achab te verleiden. Job 1. en 2. 1 Kon. 22. Tot ondienst: dat zy verre van den goeden en getrouwen God/ dat hy door ontdekkinge van sijn geheim / 't volk van sijn verbond/ daar hy dat als wat besonders voor bewaart / aan den snoodsten vpand sal verraden.

§. 8. Van de kennis kom ik tot de kraght. Dat die groot in d'Engelen is/ blijkt aan den lof die hen David geeft / wanneer hy hen Gods kraghtige helden noemt. Psal. 103: 20. En Petrus van d'Engelen sprekende seit / dat se in sterkte en in kraght meerder zijn dan wy/ of misschien de genen die in heerschappy of heerlikheid zijn. 2 Pet. 2: 10(11. Maar de Schrift en seit ons nergens/ waarin dat die kraght bestaat. Dan de natuur der Geesten heeft dat in / dat sy alles door den wille doen; men kander anders geen begrijp af maken. Sulx echter voor de Filosofen latende/ dientet ons te weten/ hoe verre sy door hunne kraght op de Geesten: of op de Lichamen werken. Op de Geesten: dat is op malkanderen / of op de Zielen der menschen. Hoe sy hunne gedachten aan elkander mededeelen / is niet wel te begrijpen en de Schrift en seit ook niet hoe sy dat doen; maar dat se't doen. Want de Serafym, die Jesaias in een gesighte voorquamen / riepen d'een den anderen toe Jes. 6: 3. Daniel vernam ook op gelijke wijse / dat se t'samen spra-

ſpraken. Aan de menſchen hebben ſy ſich in de Schrift niet dan door de ſpraak geopenbaard: doch dat is doorgaans in geſichte / en door middel van een lichaam ſo geſchied.

§. 9. Hoe een Geeſt of Engel op onſe Geeſt / dat is de Ziele / werkt word ons in de Schrift ook niet verklaard. Maar hoe kan hy ook iets doen aan 't gene hy niet weten kan? Ik wil seggen: ſo d'Engelen op onſe Ziele werken; 't moet zijn door beſtieringe onſer gedachten. Die ſtaat ook alleen aan God / dieſe kent / ende neigt waar henen dat hy wil. Spreuk. 21: 1. Sal my een Geeſt ergens toe aanporren / ſonder taal of teken / dat door middel van een lichaam geſchied: het ſal zijn / om dat de gedachten die hy in my vind hem niet behagen; of dat hy andere vereiſcht die hy in my niet en vind. Maar wat vind hy of wat vind hy niet / die geens menſchen gedachten weten kan? Deſelve in den menſch te vinden / of in den menſch te brengen / of te verbeteren / of te verſterken / is alleen het werk van 's Heeren Geeſt. Dies ſalmen ook in de ganſche Schrift niet een eenige ſpreuk noch exempel vinden / dat ooit Engel wiſte wat een menſche dacht; of hem enige gedachte ingaf / of het minſte wrocht op ſijn gemoed. Te weten / ſonder tuſſchenkomen van lichamelike gemeenſchap is dat nooit geſchied.

§. 10. Wanneer wy dan geen eens / maar menigmalen leſen / dat den boſen Geeſt of Duivel ſulke dingen toegeſchreven worden / waar door het ſchijnt / dat hy den menſchen 't quaad ingeeft / ofte hem ten quade port; ſo als ik over ſulx hier na verſcheiden plaatſen onderſoeken ſal: de billikheid moet ons dan leeren / dat wy ſulken tale nooit in anderen ſin verſtaan / dan Gods Woord doorgaans betuigt / wanneer het iet van God of ſijne Engelen ſeit. Te weten / 't kan de meninge des H. Geeſtes niet wel zijn / 't ſchepſel in gelijkheid tegen over ſijnen Schepper ſo te ſtellen / dat het alles doen ſal tegen 't gene dat hy ſelve doet; of de boſe Geeſten in bedrijf en kraght verre boven d'Engelen te ſetten. Sulx geſchied in ſchijn / wanneer al 't goed dat in den menſche word gewerkt / den heiligen Geeſt ſelf / en ſijner goddelike kragt word toegeſchreven; maar dat het is de Duivel die hem 't quaad ingeeft / en tot het quade port: dat het is Gods eigen Geeſt en kraght / die hem geleid; maar dat de verleiding van den Duivel is. Wederom / datmen nooit van goeden Engel leeſt / die den gelovigen onmiddelijk wat goeds in 't herte gaf; ik ſwijge den verworpenen / die noch in ſonden leeft / om hem tot overtuginge te brengen: en datmen dies niet tegenſtaande in de Schrift bevinden ſoude / dat de Duivel 't boſe / niet alleen den ongelovigen ſijn eigen volk; maar ſelfs ook den gelovigen ſo dikmaals en ſo kraghtig inblaaſt / hen daar toe aandrijft / en daar toe verleid. Sulx alles acht ik ongerijmd. De Schrift ſpreekt ſo / datſe God den Schepper ſonder eind of mate boven 't ſchepſel; en de goede Engelen verre boven alle boſen Geeſten verheft. Ja / wanneermen reght bemerkt / waarom den Hemel als de luſtplaats der goeden / en de Helle als de kerker van de boſe Geeſten word gemeld: wat wil dat anders ſeggen / als dat het onderſcheid van beider kraght ſo wel als van

hun lot / ſo veel als Hemel ende Hel verſcheelt?

§. 11. Maar laat ons nu de Schrift beſonderlik beſien/of die ons niet en ſeit dat veelmaals een Engel op der menſchen Zielen of Lichaamen werkſaam was. Aangaande de Ziele vindmen/dat een Engel Jeſus in ſijn lyden heeft verſterkt; Luk.22:43. het enigſte dat my voor komt van dien aart / daar geen lichaam by te werke quam. Niet geheelik evenwel: want die Engel wierd van hem gelien. So was't dan een Geſighte: waar in ſich een Engel (even veel in wat gedaante) als getuige van Gods wege aan den Saligmaker vertoonde; op ſo kraghtigen wyſe / dat het ſulken trooſtelikken indruk gaf op ſijn gemoed / maghtig om hem in den grootſten angſt te ondersteunen. In deſer voegen geeft dit een bewijs van't gene God daar in op ſulken wyſe heeft gewerkt; maar niet van't gene dat een Engel door ingeſchapen aart of kraght op onſe Zielen werken kan. Hoe ſelf een boſe Geeſt onſe eerſte moeder Eva heeft verleid / of onſen tweeden Adam in ſijn gemoed verſocht: of met ſijn lichaam vervoerd heeft / daar af ſal ik ieder ſtuk in een beſonder hooftdeel onderſoeken

§. 12. Nu van de lichamelike werkingen der Geeſten/ende eerſt der goede Engelen / waar op de volgende exempelen ſlaan.

Door Engelen heeft God Sodama en Gomorra eens verbrand. Gen. 19.

Een Engel worſtelde met Jakob:en't ſchijnt geen bloot geſighte geweeſt te zijn / alſoo hy daar af letſel aan ſijne heupe behield. Gen. 33: 29/ 32. Die daar een man hiet / word elders Hoſ. 12: 5. een Engel genaamd.

Een Engel ſloegh d'eerſtgeboren in Egypten / dat duiſenden van menſchen bedroeg: en dat in eene nacht. Exod. 12.

Een Engel was des volks leidsman door de rode Zee / Ex. 14: 19: en door de Woeſtijne. Ex. 23: 20. en 33: 2.

Een Engel ſloegh met de peſte in drie dagen tijds 70000 man. 2 Sam. 24: 15/ 16. 1 Kron. 21: 14/ 15.

Een Engel verſloegher 185000. t'eener nacht / in't leger des Aſſyriers 2 Kon. 19: 35. Jeſ. 37: 36.

Een Engel wentelde den ſwaren ſteen van 's Heeren graf. Matt. 28. v. 2:

Door een Engel wierden Petrus en Johannes uit de gevangenis verloſt. Hand. 5 19. en 10: 7--11.

Een Engel ſloegh Herodes Agrippa / dat hy ſtierf. Hand. 12: 23.

Wilmen uit de Apocrijfe boeken meer hebben; een Engel ſtiet het vuur uit den oven / dat het drie jongelingen geen ſchade dee: in Daniels Aanhangſel v. 49/50. En een Engel ſleepte Habakuk by den haire door de lucht. Dan. 5: 35.

§. 13. Om deſe en diergelijke plaatſen te verſtaan/ moetmen wel toeſien/ datmen de Schrift niet tegen haar ſelven doe ſpreken. Te weten / datmen den ſchepſelen niets toe en ſchrijve / 't gene den Schepper alleen eigen is. Die is alleen meeſter van de Lucht / om regen en wind / donder en blixem/

hagel

hagel en sneeuw te doen ontstaan; altesamen werken/ die nevens d'Engelen stoffe geven aan den mensch/ om den Schepper en Regeerder aller dingen boven al te roemen: sulx het niet en soude komen zijn/ so iemant anders buiten hem diergelijke werken konde doen. Psal. 104. en 148. Jerem. 14: 22. Dunkt nu iemant dat het lichter zy/ de lucht met enen pestigen adem te ontsteken/ dan den regen of donder te verwekken? Ik en kan altoos met myn verstand niet verder komen/ dat ik meerder kraght in 't een dan in 't ander soude komen: ende bender wel gerust in/ dat my niemant lichtelik ook anders tonen sal. Waar uit volgt dat noont Engel self/ en door eigene kraght menschen door de peste gedood heeft. So als 't een/ so heeftmen ook van 't ander te geloven/ daar Engelen in Gods werken benoemd zijn: dat het daarom niet het eigen werk der Engelen geweest zy.

§. 14. Wil nu iemant sich aan d'Engelen so veel gelegen laten/ dat hy my/ die dese eer alleen voor hunnen Schepper wil bewaren/ hier over tot een dingtaal roepe/ dien set ik voet by stelt. So menigmaal als hy met enen Engel komt/ die dit of dat mirakel heeft gedaan/ so als de woorden mede brengen; so wil ik hem met menschen tegen komen/ die na luit der woorden van de Schrift/ even groten werken hebben uitgereght.

Moses sloegh het water in Egypten/ en 't veranderde in bloed. Gen. 7: 20.

Aaron strekte sijne hand uit over de wateren van Egypten; en daar quamen voorschen op. Exod. 8: 6.

Deselve sloeg het stof der aarde/ dat het wierd tot luisen vs. 17.

Sy beiden wierpen vuisten vol assche na den hemel/ dat het tot klein stof/ ende voorts aan menschen en aan vee tot sweeren wierd. Exod. 9: 9.

Noch eens; als Mose sijne hand uitstrekte na den hemel, so wierder ene dikke duisternisse. Dit zijn d'eigene woorden Exod. 10: 22. op allerduidelixte gesteld: heft uwen staf op, ende strekt uwe hand uit over de Zee, ende kliefse spraak God tot Mose. Exod. 14: 16. En daarna: Strekt uwe hand uit over de Zee, dat de wateren wederkeeren over de Egyptenaars Doe strekte Mose sijn hand uit over de Zee, ende de Zee quam weder. ens. vs. 20/ 27. Even eens of het door de uitstrekkinge sijner hand ware veroorsaakt geweest.

Daar beneffens was't niet even eens oft hy met sijnen broeder tsamen 't water uit de rotse sloegen/ wanneer sy seiden: hoort doch gy weerspannelingen: sullen wy water voor u lieden uit desen steenrots hervoor brengen? Doe hief Mose sijne hand op, ende sloeg de steenrots tweemaal met sijne staf, en daar quam veel waters uit. Num. 20: 10/ 11.

§. 15. Ik sal den Leser hier dan seggen/ hoe my dunkt dat men de Schrift in sulke dingen moet verstaan. En op dat ik te klaarder spreke/ sal ik het werk uit den grond ophalen/ so verre als tot dese stoffe dienstig is: doende hier den Leser wederom gedenken/ 't gene dat voor af. I. §. 9. geseid is/ dat het gebruik der tale in de maght des volx is en dat sich een geleerde daar na schikken moet: als mede dat ons God in sijn beschreven Woord

geene nieuwe tale heeft geleerd: maar deselve latende sodanig als die was/ sich daarna gevoegd heeft/om tot ons meeste gemak/de volmaaktste dingen met onvolmaakte woorden uit te stameren. Dat ingelijx de Schrift / als Paulus seit / van God ingegeven / tot onderwijsinge in de reghtveerdigheid dient: 2 Tim. 3: 16. om ons te bewegen tot het gelove; 2. Kor. 5: 11. op dat wy't eewig leven souden hebben in Jesus naam. Joh. 20: 31. Derhalven is de stijl der Schriften niet geschikt / om ons natuurlike dingen te leeren / sodanig alsse in hen selve zijn: maar om deselve tot Gods eere en 's menschen saligheid te betrachten; en so verre alsse in onse maght zijn / daar toe aan te leggen. Waar uit nu dan volgt het gene hier besonderlik te passe komt: dat God / de natuur self niet verklarende / noch de taal verandernde / self menschelikker wijse van hem selve spreekt; te vrede zijnde / dat hy sijne uitneementheid boven den mensch en alle andere schepselen by gelijkenis verklaart; invoegen dat hy 't gene onvolmaakt is in den mensche van hem self ontkend / en desselfs volmaaktheden in d'uiterste voortreffelikheid op hem selve past.

§. 16. Nu sal ik het ter sake komen / om voor d'Engelen plaats te maken. By den mensche is niet hoger dan een Koning; en de grootste koning / die breedst en kraghtigst heerscht. Sijn Paleis / sijn Troon / Kroon en Scepter / sijn Hofstaat / zijn de gewone bewijsen sijner heerlikheid. Sijne Duurschaar / sijne Heirscharen / sijne Vestingen / sijne Wapenhuisen / zijn de kraght en klem der regeeringe. Om meer te seggen ontbreekt geen stoff / maar hier onnodig. Dit is genoegh. Om God dan te verheffen / so maakt hem Koning: om hem boven alle koningen te stellen / so strekt sijn Rijk door de gansche Weereld uit. Sijn Paleis zy den Hemel / om datter geen op aarden is dat sijner hoogste heerlikheid past. Sijn Troon zy daar gesteld / om dat geen ander ooit so hoog verheven is. Sijne Kroon zy 't heerlik aansien sijner schepselen. Sijn Rijkstaf zy de kraght van sijn bevel; sijn bloot willen sijn bevelen / en sijn doen. Nu sullen hem d'Engelen voor Staat-dienaars / voor Gesanten / en voor Heirscharen strekken; om dat de mensch geen edelder schepsel kent / om in dienste van so groten Heer te zijn. Men vind ook geen nader / om hem als Rigter der gansche Aarde in de Duurschaar ter hand te staan. Stelt dan verder / dat sijne almogentheid geene Vestigen / sijne algenoegsaamheid geen Wapenen behoeft: of segt by gelijkenisse / dat hy in den hogen Hemel onverwinnelik gevestigd / en met alle schepselen gewapend is. Siet gy wel / Leser / dat hier d'Engelen even eens als alle d'andere schepselen te passe komen: en dat die so veel doen als dese doen / behoudens ieders aart en kraght en waardigheid?

§. 17. De voorgaande en bekende tale van de Schrift komt hier op uit. De Heere is een groot God: ja een groot Koning boven alle Goden. Psal. 95. vs. 2. Hy heeft sijnen Troon in de hemelen gevestigd, en sijn Koningrijk heerscht over alles. Psal. 103: 19. Hy is bekleed met Majesteit en Heerlikheid Hy bedekt sich met het licht als met een kleed; hy rekt den hemel uit

uit als ene Gordijne. Sijne Opperzalen ſoldert hy in de wateren; Pſal. 104: 2-4. Hy maakt ſijne Engelen Geeſten; dat is / de Geeſten maakt hy tot ſijne Geſanten; ſijne Dienaars een vlammende vuur. Duiſendmaal duiſenden dienen hem, en tien duiſendmaal tien duiſenden ſtaan voor hem, wanneer hy ſich ten Gerighte ſett. Dan. 7: 10. De Schepter ſijns Koninkryks is een rechtmatige Schepter. Pſal. 45: 7. Hy ſchowt uit den Hemel, ende ſiet alle menſchen kinderen: hy ſiet uit van ſijne vaſte Woonplaatſe, op alle inwoonders der Aarde. Hy formeert hun aller herte; hy ſiet op alle hunne werken. De Raad des Heeren beſtaat in eewigheid: hy ſpreekt en 't iſſer, hy gebied, en 't ſtaater Pſal. 33: 13/ 14/ 15/ 11/ 9. De Heere is een Krijgsman; Heere der Heirſcharen is ſijn naam. Exod. 15. Pſal 48: 2.

§. 18. Dat is daar: nu ſtaat ons te overleggen / hoemen dit alles / en beſonderlik dat van d'Engelen verſtaan ſal; na de letter of in een verbloemden ſin. Om dat na te ſpeuren / ſal my niemant lochenen dat alle deſe ſpreekwijſen en exempelen gemakkelik op eenerlepe wijſe te begrijpen zijn / het zy dat men ſe eigentlik of oneigentlik verſta. So 't een ſo 't ander: want het word altemaal op eene wijſe geſeid. Dan ſalmen my dit ook lichtelik toeſtaan / gelijk noodſakelik volgen moet / datter geen reden is om 't een als eigentlik geſproken te verſtaan / ſo 't ander na de letter niet verſtaan magh worden. Nu is 't ſeker dat God eigentliker wijſe noch Huis / noch Troon / noch Voetbank / noch Peerd of Wagen heeft noch hoeft. Sulx alles en wat dien gelijk is / word hem menſchelikerwijſe toegepaſt. De Schrift ſeit ons dat ſelf. In eenen aaſſem by na ſalſe den Hemel de vaſte plaatſe ſijner woninge noemen; en ondertuſſchen belijden / dat die hem te klein is / (de Hemel der Hemelen ſoude u niet begrijpen: 1 Kon. 8: 27/ 39/ 43/ 49.) en dat hy Hemel en Aarde vervult. Jerem. 23: 24. Hoe toch? niet by uitſtrekkinge / maar by wege ſijner albeſtuurſame voorſienigheid. Pſal. 139: 7/ 8/ 9. Am. 9: 2/ 3. In geenen anderen ſin maghmen hem Dienaars en Krijgsmaghten toeſchrijven. Die naam word niet alleen den Engelen / maar ook den onvernuftigen dieren toegepaſt.

§. 19. De 148. Pſalm geeft daar af een klaar bewijs. Want daar worden d'Engelen voor aan; ende nevens hen alle Gods Heirſcharen, Sonne, Mane, Sterren, (die ſelf uit hunne loop-plaatſen ſtryden. Richt. 5: 20.) Vuur, Hagel, Sneeuw, Damp en Stormwinden geroepen / om Gods lof te melden: voorts de Dieren als Walviſſchen uiter Zee / het Wild en 't Vee der Aarde, het Kruipende gedierte en 't Gevogelte: als mede 't gene uiter aarde waſt / Vrughtbomen en Cederboomen: eindelik de Menſchen van allerlepen ſtand de Koningen met hunne Volkeren, Vorſten, Righters Jongelingen, Maagden, oud en jong. Deſe alle zijn daar niet anders dan als ſijne ſchepſelen / d'een ſo wel als d'ander genoemd; om ſijner voorſienigheid te dienen / tot ſtoffe van ſijnen groten roem. Het zy dan wat middel dat God gebruikt / om ſijne wille keuren uit te voeren / die zijn ſijne Dienaars / Boden / Engelen; ſo als men ſe noemen wil / en ſo als de Schrift hen noemt. Welverſtaande evenwel / dat elk ſchepſel God den Schepper

eert

eert en dient na ſijnen aart; ende alſo d'Engelen op d'allervolmaaktſte wijſe / alſo ſy in volmaaktheid ſelf den menſche te boven gaan. Doch die volmaaktheid is alſo te min begrypelijk vooz ons / die niet en weten hoe ſy werken / noch vernemen / watſe doen.

§. 20. Het blijkt van d'Engelen nader: wanneermen bemerkt / dat nergens die wijſe van ſpzeken bzeder noch kzaghtiger gevonden wozd dan in den 18. Pſalm; zijnde de woozden van dat lied dooz David geſpzoken / ten dage als hem de Heere gered had uit de maght van alle ſijne vyanden, ende in ſonderheid van Saul. Daar komt onder anderen op 't 11. vs. dat God op enen Cherub vloegh, ende met een op de vleugelen des Winds? wanneer hy / ſo te ſeggen / quam (die alom tegenwoozdig is) om David in ſijne oozlogen by te ſtaan. Wy ſullen haaſt ſien dat de Cherubim Engelen zijn. En wat reden iſſer om te denken / dat de vyanden op ene andere wijſe van de Engelen verſlagen wozden / als God van hen gedzagen wozd? het een wozd hen ſo wel als 't ander toegeſchzeven. Wozd dan het een oneigentlik geſeid / ſo maghmen 't ander ook niet eigentlik verſtaan. De meninge is dan ſeghs / dat die allerhoogſten Majeſteit menſchelijker wijſe / by gelijkenis van 't gene by de menſchen 't alderheerlixt is / beſchzeven; de volmaaktſte ſchepſelen tot ſijnen dienſt gebzuikt. Hy en behoeft Wagen noch Peerd: maar ſo hy iets diergelijx gebzuiken ſoude; de Wolken moeſten hem dooz ſtaatkaroſſen / 't Vuur dooz een behangſel / ende Wind dooz paarden ſtrekken; of d'Engelen in ſtee van lijf dienaars hem gelijk als op de handen dzagen / ſo ſich de koningen in bezre landen laten doen.

§. 21. Men ſal ſeggen / dat ik d'Engelen / dus doende / van alle werk ontledige / en onnut in de weereld make; ende dat dit eindelik daar henen loopt / datter ganſch geen Engelen en zijn. Maar die al 't vooꝛſchreven ſeghs geleſen heeft / moet al te verkeerde gedachten hebben / om van mijn gevoelen ſo te ſpzeken. Sulk een bewijſe my eens / datter Engelen zijn / ſonder ſulke redenen als ik tot beverſtiginge dies heb vooztgebzaght. Maar iſſer niet ene ſchone redeneeringe: ſo het ons niet blijkt wat d'Engelen doen / of wat de Duivel doet / datter dan geen Engel nochte Duivel is: of dat Gods dienaars ledig zijn / om dat hy ons geen rekening en doet / van 't werk dat hy ſijn volk laat doen; of van de pyniging waar mede hy de boſe Geeſten plaagt; of watter doozgaans ommegaat / het zy in Hemel of in Hell. Weet God geen werk vooz Engelen / of 't is aan ons te doen? Dan belijden wy ten minſten / dat wy een ſeer werkelik volk zijn / daar veel aan valt te verhandſelen; ſo dat de Engelen nooit ruſt hebben van ons op te paſſen / en te tonen watſe doen. Maar dan bewijſen wy met een / hoe opgeblaſen dat wy aan ons ſelve zijn; die ons inbeelden dezen / dat de Hemelſchepſelen / ſo veel edelder dan wy / ſchier maar om onſent wille zyn.

§. 22. Vzaagt iemant echter noch / wat d'Engelen doen? hoe bid gy? Uwe wille geſchiede alſo op der Aarde, als in den Hemel: 't gene de kinderen uit den Catechiſmus weten te verklaren / dat het te ſeggen is / Gods wille onder ons op Aarde ſo gewilliglik en getrouwelik uit te voeren / als de

En-

Engelen in den Hemel doen. So weten dan de kinderen wel / dat Engelen den Hemel daghelijx werk hebben ; en daarom / schoon wy hen niet sien werken / of altijd daar vrught uit trekken / in geenen deele ledig zijn. Even al so weinig klemt de reden / dat hy van geen Duivel weet / die niet kan sien / dat hy de weereld steeds in roere stelt / en overal 't onderste boven keert. Juist so of't iemant niet geloven konde / datter volk in 't rasphuys of in de boeyen sitt; om dat hy hen niet over straat siet lopen / en de pijpen stellen / tot verdriet der burgers en der buren. De geheele aardkloot is in opsight van dit uitgestrekte vlak met al wat God geschapen heeft / maar als een stip: en op dat stipken daar sich d'arme menschen kinderen op behelpen / soudemen juist weten moeten / watter allenthalven in de wijde weereld omgaat ; ofte aanstonds seggen / 't gene men op desen smallen hoek niet en verneemt / dat het daarom nergens is. Dat meen ik / is den tegenspreker genoegh de mond gestopt.

§. 23. De Schrift dan / als geseid / sich na ons voegende / stelt ons alles wat men in de weereld vind of bemerkt / in dier voegen voor als het ons betreft. D'Engelen derhalven als gedienstige geesten; Heb. 1: 14. niet alleenlik ter eere van God / maar tot weerstand van sijn volk. Ik denke dat ons d'Engelen bewaren / helpen en op de handen dragen, Psal. 91: 11 / 12. gelijk se met ons eten. Want het Manna word het brood der Maghtigen genaamd; Psal. 78: 25 het was een hemelsch koorn: Psal. 105: 40. dat wil seggen / so als elk by hem selve magh verstaan / dat het ene uitnemende spijse was ; weerdig om van d'Engelen in den Hemel / indien 't hun gebruik ware / gegeten te worden. Gelijk dan sulx alleen tot lof van 't Manna word geseid / sonder ons daar mede te betekenen / dat het eigentlik der Engelen gewone spijse was / welke God sijn volk als uit den Hemel gaf: wat behoeftmen 't ander mede nader aan te halen / als dat de hoogste Majesteit het selve volk so weerdig houd / dat hy het door geen gemeene / maar door hemel-benden / so hy die daar toe van noden hadde / wel behoeden wil? Een Engel legert sich om ons / draagt ons / leid ons / vecht voor ons ; plaagt den bosen / slaat hem dood: alles in dier voege / dat God self het werk vast doet.

XI. HOOFDSTUK.

Waar uit des te klaarder te verstaan is, in welken sin denselven enige besondere verrichtingen toegeschreven worden.

§. 1. NU sal ik dan 't gene duslang in't gemein geseid is / voortaan in't besonder tonen. Indrie exempelen / van de gene die X. §. 12. gemeld zijn / is dat klaarlik te bemerken. Zijn die twee die tot verderf van Sodom uitgesonden waren / Engelen geweest ; het blijkt niet datse so veel daar toe gedaan hebben / als twee menschen

ſouden hebben konnen doen. Want hun verderven, gelijk ſy 't noemden / maghmen ſo verſtaan / dat ſy 't verderf verkondigden ; en den reghtveerdigen Lot ter veilige plaatſe geleidden / eer het quam. Maar doe dat quam / ſo en deden het die Engelen of die mannen niet : maar de HEERE dede vuur en ſwavel over Sodom en Gommorra regenen, van den HEERE (dat is van hem ſelf / dooꝛ ſyn beſtuur) uit den Hemel. Gen. 19: 24. Een van die twee ſeide ; Siet ik hebbe uw aangeſicht opgenomen over deſe ſake, dat ik deſe ſtad niet om en keere daar gy van geſproken hebt. Haaſt, behoud u derwaarts: want ik ſal niets konnen doen, voor dat gy daar gekomen zyt. v. 21/22. Doch ſo ſy ſelf ook iets daar in te doen hadden / dat moghtenſe / gelijk Elias / dooꝛ gebeden doen. 2 Kon. 1: 10/12. Tot ſulk verderven dan / gaf God ook wel den Pꝛoſeten maght en laſt. Siet ik ſtelle u te deſen dage over de volkeren en koningrijken: om uit te rukken en af te breken, te verderven en te verſtoren. Hoe dede hy dat? So als 't hem de Heere in den ſelfden aaſſem dooꝛ af ſeide Siet ik legge mijne woorden in uwen mond. Jerem. 1: 9/10. En op geen andere wijſe leeſtmen dat Jeremias ooit iet bꝛak of ſcheurde : dat was ſijn doen niet : maar het deed hem leed / (ſchoon hy des gewillig was) dat hy 't ſleghs maar ſeggen moeſt.

§. 2. De twee anderen zijn gemakkelik op de ſelfde wijſe te verſtaan : de 70000. in Davids tijden aan de peſt geſtoꝛven, en Herodes gegeten van de woꝛmen : beide ſo verhaald / dat het een Engel was dieſe ſloegh. De Peſte nu is des Heeren hand; daar had hy geen Engel toe van doen. Dat heeft hy trouwens nooit / ſult gy ſeggen / die om iets te doen den dienſt der ſchepſelen niet behoeft. Seer wel: maar waarom is het meer de hand des Heeren / wanneer hy den dienſt der Engelen in de peſt / dan wanneer hy dien van menſchen in den ooꝛlog gebꝛuikt? De Hiſtorie ſeit ſelfs van den Engel anders niet / dan dat hem David ſagh met ſyn uitgetrokken ſweerd in ſyne hand, uitgeſtrekt over Jeruſalem. Dooꝛ den ſlagh van enen degen kreeg nooit menſchen de peſt en noch minder van 't geſight. Desgelyx hooꝛde David dat God tot den Engel ſeide : trek uwe hand af, 't is genoegh. Meinen wy dat God van noden heeft / aldus met hooꝛbare wooꝛden tot de Engelen te ſpꝛeken? Of was dat ſleghs om David hier te doen? ſo als wy nader ſullen ſien.

§. 3. Dus groeijen ook de woꝛmen / natuurliker wijſe ; ſonder dat daar dienſt van Engelen toe nodig is : als is 't dat ſulx in de ſiekte van Herodes enen Engel toegeſchꝛeeven wooꝛd : ende heeft niemant ooit gedachten gehad / buiten dit exempel / dat waar woꝛmen groeiden / daar een Engel was te werk geweeſt. Ook en is Herodes niet ſo ſchielik / als van den ſlagh des Engels dood gebleven : alſo de woꝛmen tijd behoeſden om ſijn lichaam te dooꝛknagen / tot dat hy ſtierf. Joſefus beveſtigt mijn vermoeden : ſeggende in ſijn 19. boek van d' Oudheden / dat hy vijf dagen met onlijdelike buikpijn gequeld / en daar aan jammerlik geſtoꝛven is: ſonder van den Engel iets te melden / daar hy anders ſeer gereed is ſulke verſchijningen / meerder dan hy waar kan maken / te vertellen. Dit doet my giſſen / datter ſelf geen Engel is geſien geweeſt. Maar die woꝛmen / knagende des trotſen Koningꝛ

nings darmen / zijn buiten twijffel oorsaak van die scherpe pijn / en van den dood geweest. En heeft die quellinge so veel dagen geduurd: so is 't niet so seer de schielikheid des dodelikken overvals; maar Gods gereghtigheid geweest / die den hoogmoed dus gestraft / en anderen ten exempel gestelt heeft.

§. 4. Wat seg ik dan? dat het niet waar is / 't gene hier van d'Engelen geseid word? Dat zy verre: maar dat het niet en blijkt / dat een Engel daarin heeft gewerkt / het gene Gods werk en der Nature was. Hoe komt dan hier een Engel by te pas? Ik segge tweesins; dus by David / en weer anders by Herodes. Dat David enen Engel dus gewapend sagh; het was om hem sighthaarlik te doen begrijpen / dat het Gods besonder oordeel was / die sich menschelikker wijse dus vertoonde: gelijk een Koning of een Reghter / die sijne trawanten en scherpreghters gereed heeft / om den misdadigen te straffen. God is een rechtveerdig Reghter, ende een God die alle daghen toornt. Indien sich iemant niet en bekeerd, so sal hy sijn sweerd wetten: hy heeft sijnen boge gespannen ende dien bereid: ende heeft dodelike wapenen voor hem gereed gemaakt; hy sal sijne pylen tegen de hittige vervolgers te werk stellen. Psal. 7:12/13/14. So als David hier dan by gelijkenisse spreekt so heeft hy't daar ook by gelijkenis gesien. De gelijken / dat den Engel word belast / sijn sweerd weer op te steken; het was om dat het David horen / en daar door van sijns gebeds verhoringe versekerd worden soude. En wat Herodes belangt: de dodelike plage / hem aanstonds op dat godslasterlijk vertoogh / dus kraghtig treffende / gelijk 't Josefus ook (hoewel met enig inmengsel van verdichtselen) verhaalt; word / als een bewijs van Gods besonder oordeel / enen Engel / als sijnen dienaar toegepast. Want / menschelijk gesproken / de Reghters hunne dienaars / tot uitvoeringe der straffe aan de misdadigers / gebruiken.

§. 5. Nu dit klaar is / (gelijk my toeschijnt dat het is) heeftmen met d'andere exempelen niet veel werx. Want somen die anders nemen wil / als dat God het werk gedaan heeft / daar sich een Engel of meer by liet sien: so verbaltmen t'elkens in de selfde swarigheid. En noch meer: want so een Engel genoegh was / om 185000. neer te vellen / war toe hadden Elisa en Gehasi met hun beiden een ganseh heir van Engelen te sien? Want het ganssche berg was vol vierige peerden en wagenen rondom Elisa. 2 Kon. 6:17. Daarenboven word het doden der Egyptische kinderen genen Engel / maar over al God den Heere self toegeschreven. Men sie d'historie na / Exod. 12. 12/13/23/29. daar en word geen Engel in genoemd. Desgelijx ook op andere plaatsen niet / daar dit doen als een exempel van Gods wonderen verhaald word. Psal. 78:51 / en 105:36. en 135:8. en 136:10. Alleenlik word daar / en Ex. 12:23. en Hebr. 11:28. van den Verderver gewaagd. So noemt God hem self / die sich niet alleenlik tegen d'Egiptenaars so droegh; maar ook self sijn volk uit Egypten land verlost hebbende, wederom de genen die niet en geloofden verdorven heeft. Jud. v. 5. Die met Jakob worstelde word self God genoemd. Gen. 35:9/10, Hos. 12:4. Van den Engel die 't volk door

de Zee en dooz de woestijne leidde/ sullen wy hier na noch in 't besonder spre-ken.

§. 6. Aan 't gene voozts verhaald wozd / dat Daniels gesellen van den Engel weder voer / laat ik my niet veel gelegen zijn : want ik ongehouden ben / een verhaal op te losse dat van geen onfeilbare waarheid is. En al ware 't so : noch en stond ik echter niet verlegen. Want dat van de drie jongelingen is met dat van David seer gelijk. Sulx blijkt uit dien dat hethen niet nodig was te sien / so als 't verhaald wozd / dat sulx dooz den Engel wierd gedaan : dan alleenlik / om tot hunnen troost daar uit te begrijpen / dat het Gods besondere hulpe was die hen dus verwonderlik in 't heetste vuur bewaarde. Of het wozd sleghs op die wijse daar verteld / om den Leser sulx op 't lebendigste te verbeelden; even eens of men seide/dat een groot heer sijne dienaars sond/om verlegene menschen uit den nood te helpen.

§. 7. Wat dat van Habakuk betreft ; daar valt noch vry wat meer aan te besnoeyen. De konst van verdichten eischt/ dat het gene verdicht wozd/ schoon het in de sake diemen vooz heeft eigentlik niet waar kan zijn ; echter enige gelijkenisse met de gemeene waarheid hebben magh. Dus / al en past het op de Ziele niet : het past nochtans op menschen wel / dat Lazarus van Engelen gedzagen wierd. Luk. 16: 23. So ook / dat een wind de twee wijven/ die elk twee vleugelen hadden ; met de Efa/ en de vzouwe die daar in sat / dooz de lucht in 't land Sinear dede voeren. Zach. 5: 9/ 10/ 11. En dit zijn echter / 't een sleghs ene gelijkenis / en 't ander een gesigh-te. Veel min kan't dan vooz een historie bestaan/ daarmen 't vooz opgeest; dat een menschе / sonder vleugelen / dooz de lucht / niet als met handen ge-dzagen / maar by den hairen gesleept is. En waar toe doch ? Om Daniel in den leewenkuil te spijsigen ; en ondertusschen de maapers op 't veld/ vooz wien die pap gekookt was / te laten vasten. Dat paste Daniel beter die in lijden was/en hy was daar beter toe gewend / dan die so suren arbeid deden. Dozder is de waarheid van dit gansch verhaal om reden by my seer verdagt. Want so Daniel tweemaal onder de leewen geweest is : (gelijk het in sijn boek cap. 6. noch eens verhaald wozd) hoe en was Cyrus / onder wiens regeeringe dit gesteld wozd dooz 't exempel van Darius niet geleerd ; Die Cyrus/ die den God des Hemels / welken Daniel aanbad / beter kende dan ooit koningen van Babel vooz dien tijd? Die sulken heerlijken belijde-nisse heeft gedaan / als op 't einde der Kronijken en 't begin van Esra staat verhaald: het is niet te denken/ dat hy Daniel/ om het bzeken van een afgods-beeld/ in den kuil der leeuwen werpen sal.

§. 8. Hoe salmen dan verstaan / het gene ons Gods regelmatig Wozd van de vzerightinge der Engelen meld? So als van de Wolke, die onsen Heere opnam datmen't sagh ; Hand. 1: 9. daar eigentlik geen wolke toe bequaam noch nodig was. So als Elias in een onweder ten Hemel voer ; dat in Donder en Blixem bestond / waar in sich een vuurige wagen en peerden ver-toonde. 1 Kon. 2: 1/ 11. Wie gelooft / dat het al verslindend vuur be-quaam is / om den mensch tot peerd en wagen te verstrekken? Besluit dan

dan iemand uit het gene hier van d'Engelen gemeld word / dat se in henselve maghtig zijn met menschen te worstelen / of hen door de peste te doen sterven; of dat een der selven een overmaten talrijk leger teffens kan verslaan: so wil is ingelijkx beweeren / dat een wolke; ja dat self het vuur bequaam is / om de menschen van der Aarde na den Hoogsten Hemel op te voeren. Wat seg ik dan? Gods kraght heeft Christus en Elias opgevoerd: de Wolke en het Vuur waren slechs de teknen van sijne majesteit. So ook: God sloegh d'Eerstgeborenen in Egypten / de 70000. Israëlyten en de 185. duisend Assyriers met de peste; Herodes met enen smertelijken dood: d'Engelen zijn daar in genoemd of vertoond / om de staatsie te verbeelden / die so hogen majesteit en so groten Rechter past.

§. 9. In den selfden sin was 't een Engel die met Jacob worstelde / die 't volk door de Zee en Woestijne voerde / die Petrus uit de gevangenis verloste / die den steen van 's Heeren graf wentelde. In dat worstelen droeg sich Jacob vorstelik met God, Hos. 12: 4. en die heeft self sijn volk geleid als ene kudde, door de hand van Mose en Aaron. Psal. 77: 21. en 78. 52. Jes. 63: 11. En 't gene ontrent Petrus en Joannes van den Engel word gemeld / Hand. 5: 19. en 12: 7. dat selve word aangaande Paulus en Silas verhaald / sonder Engel te noemen. Hand. 16: 26. So is 't Mattheus ook alleen / die den Engel in 't afwentelen van den steen benoemt: d'anderen swijgen dat; en Marcus seit alleenlik / dat de steen afgewentelt was. God self heeft Christus opgewekt; Hand 2: 24 / 32. hy self is opgestaan: Mat. 16: 6. 't gene hyr wat meer is dan een steen / hoe swaar hy ook soude mogen wesen / te verleggen. Geen der Apostelen / noch der vrouwen die aan 't graf quamen / heeft den Engel ook gesien / voor dat het graf geopend was. Alles komt op een en 't selfde uit: God heeftet self gedaan: d'Engelen zijnder niet dan teknen der goddelike majesteit geweest; het zy datse blotelik daar in genoemd zijn / of met een gesien. Dit wil ik nu op hy gebrachte proeven noch wat nader in 't besonder tonen. Dus ga ik dan van stuk tot stuk: ende wil den Leser seggen / hoe het een en 't ander na den stijl der schriften word verstaan / dat het alles waarlik is geschied.

§. 10. Jakobs worstelen met God / en de spraak die sy met malkander hielden / acht ik dat gelyk als anders t'elken male / voor en na / in een godlijk nagtgesichte is geschied. So sagh hy Engelen klimmen / en hoorde God van boven spreken; hoorde enen Engel ende sagh het reelen van sijn vee; ontmoeten hy te Mahanajim Mahanajim, dat twee heirlegers van Engelen te seggen is. Genes. 28: 12. en 31: 11. en 32: 1 / 2. Hem doch dan in dit gesichte / dat hy worstelde met enen man; so de gedaante was die hem verscheen. De kraght der inbeeldinge / die hier van besonderen godliken indruk was; deed hem sijn lichaam / niet by inbeeldinge / maar in waarheid so kraghtiglik bewegen / dat hem sijne heupe daar af dus verwrongen wierd. Want natuurliker wijse sullen sommige menschen in den droom sich kraghteliker bewegen / dan sy waakende souden konnen doen; door dien d'inbeeldende kraght / by stilstand van des menschen werk / wanneer de levende geesten in

hem rusten / so veel sterker is; en dat de herssenen / dien diepen indruk ontvangen hebbende / deselve elders heen te kraghtiger bepalen. Dit sietmen in de nachtwandelaars gebeuren / daar van d'exempelen onlochenbaar en menigvuldig zijn. Op dese wijse heeft God hem van sijnen wille in 't besonder onderrecht.

§. 11. Van 't slaan der Egyptenaren / der 70. en der 185. duisend / is / mijns oordeels / al so veel geseid / dat het klaar genoeg is om verstaan; God heeft al die menschen met de Pest gestraft. So als hy menigmaal door de ganssche wereld doet; heeft hy doe op ene sonderlinge wijse / en boven al merkweerdig / een bewijs van sijn reghtveerdig oordeel willen doen. Want men diergelijke in de weereld nooit en vond: somen ook van alsulken swaren Pest nergens in geen boeken leest; noch die so besonderlik bepaald en bestuurd wierd. In Egypten alle d'Eerstgeboornen / niemant uitgesonderd / en ook niemant buiten dien: altemaal Egyptenaars / niet een Israelijt; en dat al in eene nacht wel 70. duisend menschen in drie dagen tijds / binnen de palen van dat eene land; en nochtans tot d'uiterste grensen van Dan tot Berseba toe; effen op alsulken tijd als het God aan David had voorseid: dat was voor een besonder werk van Gods wreekende gereghtigheid aan te sien; ende moest met de benaminge en verschijninge eens Engels met den degen in de vuist op 't kraghtigste vertoond / en daar door de geschiedenisse van aanmerkelikker geheugenisse zijn. Met de 185. duisend Assyriers isset eben eens gelegen. Een onweergalijk proefstuk der godliker gereghtigheid is daar in openbaar: want wie heeft ooit van so verbaarlikken sterfte gehoord?

§. 12. Ik weet wel / 't word my qualijk af genomen / dat ik dus den Engelen verkleininge schijn aan te doen: terwijl ik alles breng tot God. De Schepper word hier door dan niet verkleind: en wat sal my het schepsel doen? Geen Engel (so God voor ons is) sal ons daarom van Gods liefde scheiden / magh ik ook in desen wel met Paulus seggen / Rom. 8: 38. Maar hoe na souden d'Engelen gebelgd zijn / als men hen de eere geeft / dat se Gods gesanten / Gods trawanten / Gods heirlegers zijn: somen niet met een en seit / dat sy onder sulke namen ook aan God deselfde diensten doen / welken aardsche koningen behoeven? Wanneer sy slechs by God so veel eere / als lijf-dienaars en hovelingen by de Prinssen hebben / is dat niet breed genoeg? En wat hunne kraght belangt / die magh wel groter zijn / dan om 185 duisend man te doden; en nochtans sodanig niet / maar van anderen aart. Ons werk is hier alleenlik / dat te ondersoeken 't gene ons betreft. En wat daar buiten of daar boven is / dat laat ik al aan God.

§. 13. Maar hoe groot ik achte dat de kracht der Engelen sy / die by God gebleven zijn: (waarover ik met niemand langer twisten wil) so kan ik echter niet verstaan / dat men die gevolgelik den Duivel of den bosen Geesten toe kan schrijven. Want dat de Mensche door den val so merkelik van sijne kaght des lichaams / en voornamelik der siele sal verloren / en de Duivel alles noch behouden hebben / acht ik ene ongerijmde saak te zijn. Daar

be-

beneffens/waarum ſalmen ſeggen dat de ſtraffe van den Duivel (buiten twijfel ſwaarder dan des Menſchen) magh beſtaan? In den menſch is lichaam en Ziele/in de Ziele is de Wille en't Verſtand. Hoe ſeer des menſchen Lichaam door den val verſwakt zy is, genoeg bekend. Maar de Duivel/ ſonder lichaam zijnde/word in 't lichaam niet geſtraft. Sonder lichaam dan moet hy in Verſtand en Wille ſo verdorven en verſwakt zijn/dat hy ruim ſo weinig als de menſche na ſijnen eerſten ſtaat gelijke. Dieshalven kan ik niet bevroeden/hoe de boſe Geeſt ſo veel weten ſoude alſmen meint dat hy weet/ofte doen alsmen ſeit dat hy doet.

XII. HOOFDSTUK.

Van derſelver Ordeningen word daar in niet ſekerlijk noch beſcheidelix geleerd.

§. 1. WY hebben in't begin 1. B. XII. §. 6/7. XV. §. 16/17/18/31. van d'Ordeningen daar Gods Engelen in verbeeld zijn/ ſo wel Kriſtenen als Joden horen ſpreken. Desgelijx van de Bedieningen / die ſy elk in hunne ordening betrachten 1 B. XIV. §. 6/7. XV. §. 9/16/17. en elders meer. Nu ſtaat ons te beſien/wat ons de Schrifture van deſen handel leert. Men haaltet uit verſcheiden hoeken / 't gene van die Ordeningen word geleerd: eerſt/dat d'Engelen een hoofd hebben/daar d'anderen onder ſtaan; daar na/dat elke Ordeninge of Engel ſijn bewind heeft/over landen/volken/ ſaken en perſonen / hen beſonderlik van God betrowd. Ik hebbe reeds 1. B. XVII. §. 7. aangeweſen/ waar ſulx alles/ſo by kriſten als onkriſten ſchrijvers / dus te vinden is. Hier word nu de waarheid onderſocht. Waarna ſoekende / ſo vind ik wel een hoofd; maar buiten dat ſo vind ik in den ganſchen Bybel niets van al't gene datmen ſeit. Ik ſal de plaatſen by brengen daarmen alles uit bewijſen wil; en dat bewijs proevende / ſal ik tonen dat het weinig gelden magh.

§. 2. Mitsdien dan datter tweederley Engelen zijn / 't een deel goed / en 't ander quaad: ſo heeft elk deel ſijn hoofd. So ſagh Johannes datter krijgh wierd in den Hemel: Michael en ſijne Engelen krijgden tegen den Draak en ſijne Engelen, Openb. 12:7. De Draak/ by gelijkenis alſo genaamd/heeft anders den naam van Duivel ende Satanas v. 9: Doch dit is by wege van een geſighte / ende alſo oneigentlik geſeid: ſo daar uit mede blijkt/dat deſe krijgh in den Hemel was/daar Duivel ofte Satanas met ſijne Engelen geen plaatſe heeft. Maar buiten geſighte heeft Paulus geſeid / dat de Heere ten jongſten dage met de ſtemme des Archangels, dat ſy (om goed Duitſch te ſpreken) des Opper-Engels uit den Hemel nederdalen ſal. 1 Theſſ. 4: 16. Daartegen woorſeid ons de Heere ſelf/dat de Duivel met ſijne Engelen te dien dage in 't eewig vuur verweſen word: welk laaſte evenwel ook oneigentlik geſeid is; alſo het vuur geen vatt op geeſten heeft.

Judas

Judas meld van enen twist / nergens meer gemeld / wellken d'Opper-engel Michaël met den Duivel hadde/waarmeer sy over 't lichaam van Moses handelden. v. 9. Dit is 't al/ wat ons van die twee opperhoofden en derselver aanhang in de Schrift gemeld word : dan van elk wil ik noch wat nader in 't besonder spreken.

§. 3. Michaël dan heeft sich eens aan Daniel cap. 10. in gesighte vertoond: als een van de Vorsten (so spreekt hy daar) die 't bestuur over de volkeren der Aarde hebben: ende word van hem de grote Vorst, die voor Gods volk staat/ genaamd. cap. 12: 1. 't Gene hy verder van hem seit / hoe hy sich daar in queet / behoeft hier niet verhaald. In mijne uitleggінge over den Proseet Daniel heb ik dat verklaard : ende met eene getoond dat Michael Christus self niet is / daar hy by velen voor gehouden word. Mijne redenen waren doe : dat Michael Dan. 10: 13. een van d'eerste vorsten genaamd word : 't welk te gering is voor hem die aller vorsten opperheer/ en koning aller koningen is. Openb. 1: 5. en 19 16. Daar beneffens soude hy/ so hy de Heere self ware niet beschroomd geweest zijn/om den Duivel te bestraffen ; noch in plaats van dien geselt hebben / de Heere bestraffen U , gelijk Judas verhaalt. Wat dan ? Setter Gabriel by/ die eens ene boodschap aan Daniel / en naamaals aan Zacharias en Maria dede. Dan. 8: 16. en 9: 20. Luk. 1: v. 11/ 19/ 26. Dese maakte hem self bekend / dat hy de gene was die voor God staat : als of hy dat besonder boven d'andere Engelen hadde ; welke nochtans alle tot die van de kinderkens toe / het aangesight des hemelschen Vaders sien. Matt. 18: 10. Ik sie dat dit alles so verbloemder wyse gesegd word / gelijk het ook met de drie boodschappen in een gesighte was ; dat men qualik weten magh watter af te seggen zy. Alleenlik kan ik sien / dat Gabriel uitnemender wijse voor God staat dan d'anderen doen / en dat Michael het hoofd van allen is. Hun beider namen geven in 't Hebreewsch wat groots te kennen ; *Gabri-Eel*, God mijne kraght ; en *Micha-Eel*, Wie is als God ?

§. 4. Der bose Geesten opperhoofd word Duivel, in 't Griekisch διάβολος, *Diabolos*, dat is Lasteraar : ende in 't Hebreewsch שטן *Satan*, dat is Tegenstander genoemd. In 't Oud Testament komt ons de naam van Satan op vier plaatsen voor / ende word overal in den griekschen Bijbel Diabolos vertaald. Ende staat op denselven wel in acht te neemen / dat op twee plaatsen sleghs שטן *Satan* te lesen staat / dat een Tegenparty in't gemeen te seggen is ; daarby wel een boosaardig mensche magh verstaan zijn : op de twee anderen השטן *hassatan* de Tegenpartije, als van enen selkeren in 't besonder. Te weten / het was *Satan* , een tegenparty , (gelijk Petrus ook genoemd wierd / doe hy Jesus tegensprak (Matth. 16: 23.) die David aanporde om sijn volk te tellen : 1 Kron. 21: 1. ende wenschte David sijnen en Gods vyand toe/ dat Satan of een Satan (niet de Satan gelijk het onse Overs setting heeft) aan sijne reghterhand / tot sijner beschulding moght staan. Psal. 109: 6. Maar die Job voor God beschuldigde / en die Josua den Hoogepriester tegenstond / word duriglik *hassatan*, de Satan of Tegenstander

der

der genoemd. Job. 1: 6/ 7/ 8/ 9/ 12. en 2: 1/ 2/ 3/ 4/ 6/ 7. Zach. 3: 1/ 2. Dit en kan geen een menſche zijn/ ſo't een menſch is: om dat de tijd van Job en Zacharias meer dan eens menſchen leven verſcheelt. Dan het ſoude wel een ſelker menſche by verbolg komen zijn: gelijk verſcheidene na malkander de Koning, en de Hoogprieſter genaamd; elk in ſynen tijd / ende nochtans nooit meer dan een. Ofmen ſoude moeten ſeggen / dat een ſelker ſlagh van quaadaardig volk daar voor betekend word: gelijkmen de Turk, de Fransman ſeit; ende meent daar mede't gantſche volk dat Turkſch of Franſch is.

§. 5. By deſen ſtaat ons noch een ding met beſonder opmerkinge waar te nemen. Baillon heeftet my eerſt aangewеſen; en ik hebbe/'t geheel Nieuw Teſtament naſiende / bevonden dat hy gelijk heeft. Hy ſeit/ dat de Schrift niet meer dan eenen Duivel kent/ dat is/ maar eenen boſen Geeſt die door deſen naam betekend word. Alſo vind ik dat het woord Διάβολος, *Diabolos* Duivel, 35. maal in't nieuw Teſtament te leſen is: maar διάβολοι *Diaboloi* door't woord duivelen vertaald nimmermeer; dan wanneer ons dat in't duitſch ontmoet / ſo ſtaater t'elkemaal δαιμόνια *daimonia* in't grieksch. En de boſe Geeſten / die onder den voorſeiden eenen Duivel ſtaan/ worden nooit Duivelen, maar des Duivels of des Satans Engelen genaamd. So ſpreekt Chriſtus / als geſeid is: Math. 25: 41. En ſo klaagt Paulus over enen Engel des Satans, die hem met vuiſten ſloegh. 2 Kor. 12; 7. 't is waar / dat het woord *Diaboloi* ook tot driemaal toe in't meergetal gevonden word; maar dan hebben't onſe Overſetters niet met duivelen; maar eens achterklappers. 2 Tim. 3: 3. en tweemaal (op vrouwen geſeid) laſtereſſen verduitſcht. 1. Tim. 3; 11. Tit. 2; 3. So veel dan als de ſake ſelf betreft/ ſo blijft / dat die eene Duivel of Satanas ſijnen aanhang onder d'Engelen heeft / die derhalven ſijne Engelen genaamd zijn. Beza heeft dit ſo al aangemerkt/ die over Hev. 2: 14: op't ſeggen des Apoſtels / dat de Duivel 't geweld des doods hadde, ſchrijft: *De uno loquitur tanquam omnium principe, ut alibi ſæpe Scriptura; cui tacite adjunguntur reliqui ipſius Angeli, ut Matt.* 25: 41. Hy ſpreekt van eenen als het hoofd van allen, gelijk de Schrift dikmaals elders doet: ſtilſwygens daar by verſtaande ſijne andere Engelen, gelijk Matt. 25: 41. Salmen dan ſchriftmatig ſpreken/ ſo moet dit onſe regel zijn: dat de Duivel maar een; doch de boſe Engelen; welker hooſd hy is/ veele zijn.

§. 6. Nochtans ſult gy ſeggen / word ſo menigmaal in de Schrift van Duivelen als van veelen; ja van een legioen Duivelen geſproken. Marc. 5: v. 9. Dat is dan vry wat meer dan een. 't Is waar / in onſen Nederduitſchen / in den Hoogduitſchen/ Engelſchen en Franſchen Bybel leeſtmen ſo: maar dat vind ons niet, de Grondtext moet de maat hier ſlaan. Nooit leeſt gy Duivelen in't Duitſch / of gy ſulter in't Grieksch δαίμονες *Daimones* of δαιμόνια *Daimonia* vinden; dat geheel wat anders is. Doch ik wil dit ſlagh van Duivelen, ſo alſſe by den Overſetteren genoemd zijn / noch wat ruſten laten: alſo wy hen noch niet van noden hebben; en datſe d'oorze ſteuren ſouden die ik in't begin van dit hooſdſtuk hebbe voorgeſteld. Die vereiſcht nu / dat ik verder van d'Ordeningen en't Bedrijf der goeden en der quaden

Engelen spreke / so veel als daar de Schrift af leert. Hunne hoofden zijn dan nu by name / en verder niet bekend; Michael en Satan zijn hun beider namen in't Hebreeusch. D'eerste houd dien selfden naam in't Grieksch: maar d'ander word daar in de Duivel, en by gelijkenis de Draak genaamd. Nu van d'Ordeningen eerst te spreken / sal ik van Michaels Engelen beginnen / en dan tot die van Satan overgaan.

§. 7. So by een der beiderlepe Engelen order is / so salse by de goeden zijn. En 't schijnt ook dat de Schrift het seit. Daniel vernam in een gesighte / dat duisendmaal duisend den Gedurigen van dagen dienden, ende tien duisendmaal tien duisenden voor hem stonden. Dan. 7: 9/ 10. 't Zy dat dit onderscheid gedurig / of alleenlik voor dien tijd / ende by beurtwisselinge was / men siet echter de genen / die bloteliik der majesteit wege voor God stonden onderscheiden van de genen die hem dienden. Doch so dat onderscheid niet gedurig is / so en is 't geen onderscheid. Men twijfelt mede niet / of de Cherubynen en Serafynen, beide Engelen / waren van malkander onderscheiden. Doch of dit so zy magh men billik nader ondersoeken. Te weten: 't blijkt altoos niet / dat het verscheidene ordeningen zijn: also die twee namen nergens by malkanderen staan / om te tonen dat Cherubym en Serafym twee zijn; en nergens iet van d' eenen werd geseid / dat op d' anderen niet en past. Dit verstа ik van die plaatsen die op d' Engelen gepast worden: welker van de Cherubim niet meer dan twee / en van de Serafim maar een te vinden is. Laat ons beide desen namen eens wat nader ondersoeken.

§. 8. Wat het eerste woord betrest / so is seker / dat *Kerubym* in 't Hebreewsch oorspronkelik Ossen beteken. Want *Kerub* komt van *Karab*; dat ploegen te seggen is: waar toe d'Israelijten / als men weet / d'Ossen gebruikten; somen noch heden by verscheidene volkeren siet. Doch 't woord Kerub en Kerubym is by d'Oversetters niet vertaald / maar so gelaten als 't is; om datse nooit seker waren watser eigentlik af maken sonden. Op 30. plaatsen komt ons dit woord in 't oud Testament / en op sommigen derselven verscheidemalen voor: in 't Niew niet meer dan eens. Daar onder zijn maar twee of drie / daar het geen beeldselen beteken / boven de Verbondkist door Gods last gesteld / of in Gesighte vertoond. Siet dese beeldselen Ex. 25: 18. 19/20/22. en 26: 1/31. en 36: 8/35. en 37: 7/8/9. Num. 7: 89. 1 Sam. 4: 4. 2 Sam. 6: 2. 1 Kon. 6: 23-29: 32/35. en 7: 29/ 36. en 8: 6/ 7. 2 Kon. 19: 15. 1 Kron. 13: 6. en 28: 18. 2 Kron. 3: 7/ 10--14. en 5: 7/ 8. Psal. 80: 2. en 99: 1. Jesa. 37: 16 Ezech. 9: 3. en 10: 1--9/ 14/ 15/ 16/ 18. 19/ 20. en 11: 22. en 41: 18/ 20/ 25. Daar 't op geen gemaakte beelden / past / is / dat God den menschе uit het Paradijs verdreven hebbende / Cherubym met een vlammig lemmer stelde, om den ingang te bewaren. Genes. 3: 24. En dan noch / wanneer Gods majesteit hier in word afgebeeld / dat hy op enen Cherub vloogh. 2 Sam. 22: 11. Psal. 18: 11. Seker man / die nevens d'anderen uit de Babylonisсhe ballingschap wederom na 't vaderland reisde / wierd ook Cherub genaamd. Esra. 2: 59. Nehem. 7: 61.

§. 9. Wat is nu hier af te maken? Men diende wel van dit onvertaalde

woord

woord wat meer te weten/ wat het toch voor beelden/ en van wat dieren het geweest zijn; om te sien of die naam ook op Engelen past. In 't eerst is kennelik/ uit alle die Schriftuuren daar gemeld / dat het Afbeeldsels waren tot den heiligen dienst geschikt. So heeftse God aan Moses voorgesteld; daar toe heeft hyse gemaakt; en als sodanig heeftse Ezechiel in profetische vertoningen gesien. Nooit komense anders voor. De gestalte deser beelden schijnt geen eenerley geweest te zijn. Want van aangesighte geleekense na Ossen / doch die vleugels hadden. Dat van Ossen blijkt uit dien / dat Ezechiel op twee plaatse eene selfde sake seggende / van vier dieren / die elk van besondere gedaante waren; dzie derselve eben eens / maar het vierde hier Cherub en ginder Ossen noemt. Sulx is uit vergelijkinge van Ezech. 1: 10. en 10: 14. klaar te sien. Want dit was 't selfde dier, seit Ezechiel / dat ik by de reviere Chebar gesien hadde. 10: 15. Dit was in 't 10. en 't ander had hy in 1. cap verhaald. Nochtans was dat Ossen aangesichte niet eenparig: want die hy daar na cap. 41: 18/ 19. beschrijft / hadden elk twe aangeslighten? eens menschen ende eens jongen leews. Dan dit blijkt bestendig/ dat de Cherubijm gevleugeld waren: want so heeftse God aan Moses belast te doen maken / om met hunne uitgestrekte vleugelen de Verbondkist te bedekken. Exod. 25: 20. en 37: 9. Sodanig heeftse ook Salomo in den Tempel gestelt 1 Kon. 6: 24/ 27. 2 Kron. 3: 11/ 12/ 13. Dus veel hadden deese beelden dan van 't vierboetig en van 't pluim gediert: doch buiten dat schijnt datse eens menschen lichaam vertoonden; so de hooghte van 10. ellen vergeleken met die van elken vleugel tot 5. ellen/ op 't naaste te kennen geeft. 1 Kon. 6: 24/ 25/ 26. Want wanneer de konst al iet versiert/ so salse 't regelmatig doen: Versintse menschen of beesten met vleugelen; het sal zijn in die gelijkmatigheid van leden / datse 't gebruik souden kunnen hebben om daar mede te vliegen. Maar een vierboetig dier gelijkt een Osse / en dat tien voeten hoog te doen vliegen / soudemen 't veel langer wieken als van ieder vijf voet moeten geven: doch voor enen mensch van die lengte soude 't even matig zijn.

§. 10. Eer ik meer van de Cherubijm segge/ moet ik eben veere van de Serafijnen spreken; om als dan des te beter de vergelijkinge te maken. De beteikenisse deses naams laat ons in den oorsprong soeken. *Saraf* heet branden, in den brand steken en verbranden: waar af het woord *saraaf*, alsmen van eenen spreekt / en *serafim* als van veelen geseid / den oorsprong heeft. Onse Oversetters hebben dat tweemaal vurige slangen, Num. 21: 7. Deut. 8: 15. en tweemaal vurige en vliegende draken vertaald. Jesa. 14: 29. en 30: 6. Maar op eene plaatse Jes. 6. 2/ 6. hebbense 't hebreewsch woord Serafijm behouden; om dat daar slang noch draak te passe quam. Hier mede ben ik noch niet wijs genoeg/ om te seggen wat gedaante of gestalte dat de Serafijnen hadden: en de joodsche meesters weten 't mede niet. Dan de Schrift self geest ons dese openinge: dat de gene die aan Jesaias in gesighte vertoont zijn / mede als de Cherubijm gevleugeld waren; doch met drie paar vleugelen elk / daar de Cherubijm nooit meer hadden dan twee. Dan de vordere

geſtalte is met eene daar uit iets te giſſen / datſe de Profete dus beſchrijft: dat een ieder derſelver ſes vleugelen hadde; met twee ſijn aangeſight, en met twe ſijne voeten bedekte en met twe vloog hy. So geleek dan 't lichaam geen vierboetig dier; alſoo twee paar boeten / 't zy in 't gaan / 't zy in 't vliegen door een paar wiekte niet konde bedekt worden.

§. 11. Nu is van die beiderley gedaanten eenerley te ſeggen: datſe dus in Geſighten vertoond/gelijk van beiden gemeld is;of door konſt uitgebeeld/ het welk alleenlik van de Cherubijnen word verhaald: beide echter d'Engelen verbeelden / door ſo verre ſy Gods dienaars zijn. Want geen ander reden kander zijn / waarom die bewaarders van den wegh na den Boom des Levens / Gen. 3: 24. en de gene die God / by gelijkenis geſprooken / door de lucht voerde / 2 Sam. 22: 11. Pſal. 18: 11. Cerubym genaamd worden: aangeſien dat d'Engelen Gods dienaars zijn / die ſijn woord en welbehagen doen. Pſal. 103: 20/21. Daar door ſtaan de Seraſijnen ook te boek: als beſig in dat gene / dat den Engelen dikmaals toegeſonden word / Looft den Heere ſijne Engelen. Pſal. 103: 20. en 148: 2. Want ſo deden de Seraſijnen wanneer hen Jeſaias ſagh. D'een riep tot den anderen, heilig, heilig, heilig is de Heere der heirſcharen; de ganſche Aarde is ſijner heerlikheid vol. Jeſa. 6: 3. Hier van is 't / dat eveneens als Gode / tot beteekeniſſe ſijner allerhoogſte majeſteit / den Hemel tot ſijnen Troon word toegepaſt; Pſal. 103: 19. Jeſ. 66: 1. daar hem d'Engelen als hemelſche heirſcharen by duiſendmaal tienduiſenden rondom ten dienſte ſtaan: Pſal. 105: 20/21. en 86: 19. Dan. 7. alſo verre als hy / door bewijs ſijner genade / en ſitplaats onder ſijn volk in den heiligen Tempel heeft; ſo is ſijn eernaam / de God die tuſſchen de Cherubijnen woont. 1 Kron. 13: 6. Pſal. 80: 2. en 99: 1. De Serafym heeft Jeſaias insgelijx in den Tempel geſien/ſonder van de Cherubym daar by te melden. cap. 6: 1.

§. 12. Doch uit deſe ſelde reden ſluit ik ook / dat de Cherubym en de Serafym geen verſcheide ordening van Engelen beteekenen. Want deſe worden nergens anders / als te deſer plaatſe / in den ſin van Engelen gemeld. Ende geſien in den Tempel / daar den anderen Profeten / ſonderling Ezechiel / altijd de Cherubijm in 't oge liepen / ſonder datter ooit van Seraſijm gemeld is; ende dat ſonder Cherubijm: ſo volgt / dunkt my / waarſchijnelik genoegh / dat Cerubijm en Seraſijm een en de ſelſde zijn; en datſe ſleghs om redenen op deſe eene plaatſe dus / en op alle d'anderen ſo genaamd zijn. Te weten / gelijk d'eigene namen van Michaël en Gabriël IX. §. 7/8/9. als mede de gemeene benaminge van Gods Helden, Dienaars, Heirſcharen, Pſal. 103: 20/21. Boden, Pſal. 104: 4. Heiligen, Wachters, Dan. 4: 13/17. den Engel door malkanderen / ſonder onderſcheid zijn toegepaſt: ſo magh 't ook wel met deſe zijn. Altoos is 't onmogelik / uit al 't gene dat de Schrift ons daar van ſeit / enig onderſcheid van ordening te merken. Maar die verſcheidenheid van verbeeldinge is alleenlik / om verſcheidene eigenſchappen deſer heiligen Engelen uit te drukken. Neemt dat de brandigheid der ſeraſijnen hunnen burigen yver tot Gods eer en dienſt/of Gods hittigen toorn in 't ſtraffen van

de

de sonden; de vleugelen der Cherubijm en Serafijm hunne weerdigheid / de menschelike gestalte hun groot vernuft; en de gelijkenisse van Leew of Osse / hunne edelmoedigheid en kraght of sterkte bedieden moghte: want so hebben 't d' Uitleggers dus verre op 't waarschijnelixt gegist. Ende blijkt noch tot overvloed / dat Cherub, buiten dit gebruik / enen menschе die seer verheerlikt is word toegepast. Want de schranderheid / mogentheid / en volslagene heerheid / den koning van Tyrus / so van hem self / als van anderen in voortijden toeschreven / word hem van Gods wege dus verweten: dat hy een gesalfde overdekkende Cherub was. Ezech. 28: 14/ 16/ 1--6/ 12/ 13. Uit allen desen blijkt dan sleghs / dat de namen Cherubijm en Serafijm, op drie of vier plaatsen in 't geheel van 't oud Testamant / ontleend zijn; om daar door hy gelijkenenisse Gods uitverkorene Engelen / als boven mate heerlik / doch sonder enig onderscheid van ordeninge / af te beelden.

§. 13. Nu moeten wy wat verder gaan / en sien of elders enig onderscheid van Ordening te vinden sy. Sulx soude moeten zijn (en daar soekten 't ook de genen die van sulke Ordeningen schrijven) ter plaatsen daar die schepselen / die in den Hemel zijn / met enig onderscheid genoemd staan. Die laat ons dan vervolgens insien; en aandachtig overwegen / of daar sulx iet in te sien is. Altoos daar in niet / dat Paulus den Heere Christus aan Gods reghterhand in den Hemel bemerkende / van hem seit / dat hy daar nu is verre boven alle Overheid en Maght en Kraght en Heerschappye: Efes. 1: 20/ 21. want daar in spreekt hy niet een woord / dat op de menschelike maght op Aarde niet en past; boven welken hy / dus hoog geseten / verre genoegh verheven is.

§. 14. Maar nu komt deselve Paulus nader: ende verseikert ons / dat God, die alle dingen geschapen heeft door Jesus Christus; het Euangelium tot dien eynde onder anderen doet verkondigen / op dat sijne veelvuldige wijsheid door de Gemeinte bekend werde den Overheden en Maghten die in den Hemel zijn. Efes. 3: 10. Dese Overheden en Maghten kan ik by voorraad wel voor Engelen aansien, want hierna komense noch wel eens te pas, maar ik kan daarin geen onderscheidene Ordeningen sien. Want Overheid en Maght is by Paulus al een self de ding; gemerkt dat hy elders in 't gemein alle Maghten Oversten noemt. Rom. 13: 1/ 2/ 3. Te vreden zijnde eben eens wat naam dat hy hen geest / so hen die maar past; en hy hen daar door kent als van God gestelt, ende dien hy schattinge geven moet. v. 1/ 6/ 7. So sien wy mede dat by Christus self Oversten en Groten in 't gemein / sonder onderscheid genaamd zijn / die 't vermogen in de weereld hebben. Matt. 20: 25. Maar Paulus seit op dese plaatse niet / dat die Overheden van verscheiden Orden / trappen / weerdigheden zijn.

§. 15. Ik kome dan noch nader. Door Christus zijn alle dingen geschapen; die in de Hemelen en die op de Aarde zijn; die sienlik en die onsienlik zyn: het zy Tronen, het zy Heerschappyen, het zy Overheden, het zy Maghten Kol. 1: 16. Hier sagh ik wat meer in / stonder den Hemel alleen genoemd; ende niet met een de Aarde, daarmen weet dat Tronen / Heerschappyen / Overheden en Maghten zijn. Boven dien geven die vier namen noch geen twee

Ordeningen te kennen. Want waar vindmen Tronen sonder Heerschappy/ of Overheden sonder Maght? De Troon is een bewijs van heerschappy en de Maght is by de Overheid: waar het woord des Konings is, daar is Heerschappy. Pred. 8: 4. Het een is sonder 't ander niet. 't Zijn sleghs verscheidene namen / waar mede men de genen *qui sunt cum imperio* (gelijkmen in Ciceros tijd te Romen sprak) dat is / die deel in de regeeringe hebben, te noemen plagh. 't Is waar / dat alle Overheid so hoog niet is datse den Troon beklimt; noch alle Maght so groot als Heerschappye: maar somen meint / dat sulk een onderscheid door die twee woorden word beduid / die moet ook raad met de twee anderen weten; ende also wel de Heerschappye van den Troon / als die beide van de Overheden onderscheiden. Sonder dat moestmen konnen tonen/dat het gebruik van dese namen in dien tijd ten minsten by de Kerk of in den stijl van Paulus/ onderscheidelijke Hoogheden betekende/ welker eene boven d'andere sprong daar uit die Ordeningen / diemen van Gods Engelen meld/ vast te maken: maar dat heeft noch niemant ooit gedaan.

§. 16. Daar zijn echter al de namen nu/ na welken d'oude kristen schrijvers / als uit de scholen der Joden / de Engelen die by Godt gebleven zijn in so veel reyen plaghten te onderscheiden: en so meesterlijk daar af te spreken/ of se seer wel wisten/hoe't daar mede gelegen is: so wy in't 1. B. XV. §. 16. 31. van Athanasius/ Gregorius en anderen gesien hebben. Deselfde dan daarna noch verder van de Schoolgeleerden opgemaakt / gelijk in 't 1. B. XIX. §. 7. uit Lombardus is getoond; steunt dan ook al op geenen anderen grond. Kraghten, sie ik daar / soude de negende name zijn / boven de acht alhier verklaard: maar die word in de benaminge der goede Geesten niet geteld; van de quaden sullen wy hier na noch sien. Dese dan uit de Schrift by misverstand opgevatt / sullen d'anderen by ons noch minder laten gelden: die de joodsche leeraars / volgens hunne gewone dertelheid / buiten 't godlik Woord daar by versonnen hebben; waar af insgelijx hier voren 1. B. XII. §. 8/ 11. gedacht is. 't Schijnt / so dese luiden 't albestuur des Weerelds/ en den dienst der Engelen in handen hadden: sy souden 't dan so doen. Elk echter na sijn eigen hoofd; een alleen soude moeten meester zijn: want wy sien/datse nu/schoon in 't minste daar over niet te seggen hebbende/ evenwel noch so oneenig zijn.

§. 17. Met weinig moeite staat ons nu te vernemen/of sich sullke lieden/ en insonderheid de Pausgesinden / beter op des Duivels Engelen verstaan Wat hun seggen daar af is/heb ik 1. B. XIX. §. 8. mede al gemeld. Onse Protestanten lacchender vast mede; ende gieten ondertusschen self noch olye in die lamp. Want het komt daar niet so seer op aan/of de spreuken der H. Schrift/ daar dit d'anderen uit halen / ook te ver getrokken; maar of se wel met enig reght tot des Duivels Engelen te trekken zijn. Wy sullen die dan sien: 't zijn de gene die van Overheden, Maghten; Kraghten, spreken; in alsulken sin/ datse van Engelen verstaan/niet anders dan op bose Engelen te passen zijn. Want men leest niet alleen van den Oversten der maght des luchts;

Efes. 2:

Eſeſ. 2: 2. (welken ik als Oversten voor eerst noch wat sal laten rusten/ tot dat ik nader van den Duivel self sal moeten spreken) maar van Overheden, Maghten, Geweldhebbers der weereld, en der duisternisse deser eewe, en van geestelike Boosheden in de lucht: (so men in den Nederduitschen Bybel leest) tegen welke ieder kristen moet gewapend zijn. Eſeſ. 6: 12. Dus heeft Paulus Engelen, Overheden, Maghten onder sijns geloofs en sijner saligheid allerhardste vyanden geteld. Rom. 8: 38. Daar komt'et nu op aan/ of dit geen benaminge van verscheidene Ordeningen of sorteeringen der bose Geesten zijn.

§. 11. Uiterlik gelijktet daar wel na/ so als't hier te lesen staat. Want hier helpt my niet/ of ik segge datter Overheden/ Maghten ens. op der Aarde zijn: want dit is nu in de Locht. Daarenboven seit d'Apostel in dit selfde vers/ dat wy desen strijd niet hebben tegen vleesch en bloed. Sodanig zijn de menschen; maar de Geesten niet. Ik moet ook bekennen/ dat ik niemant noch vernomen hebbe/ die den sin van dese woorden op de bose Geesten niet en past. Onse leeraars/ schoonse in 't vertalen wat verschillen/ zijn het echter in de sake met de Roomsgesinden dus verre eens. Daar spreek ik nu niet breder af/ om dat het noch geen tijd is: maar segge sleghs/ dat ik hier die Ordeningen noch niet in kan sien; daar echter sommigen der onsen wat na hellen/ en sommige seggen wel volmondig/ ja. Doch sonder ons nu daar niet op te houden: (ander lup gevoelens hebben wy in 't I. boek genoegh gehoord) wat seit dit doch van 's Duivels Engelen meer/ als in voorgaande spreuken van Gods heilige Engelen is geseid? En desgelyx/ indien dat ander Rom. 8: 38. ook op de bose Geesten staat: wat heeftet meer als namen in/ bequaam om ons het herte te doen ontwaken/ om tegen sulken sellen vyandschap schrap te staan? Want die met sijn maghtiger te doen heeft/ die moet weten dat hem werk en wacht bevolen is. Doch dewijl de Schrift daar in der waarheid niet af spreekt; so en past het ons niet/ buiten deselve enige order of regel van uitregelige geesten te verdichten. Daar over toonde men sich al van ouds af seer verlegen: om dat men anders geenen raad wist/ hoe des Duivels rijk soude kunnen staan: even eens of 't ons paste/ daar voor besorgd te zijn. Sekerlik de Duivel moest het velen dank weten/ so die deugd by hem plaats hebben konde/ die hem d'eere toeschryven/ dat hy sulken schonen polizye heeft/ als by weinig aardsche Vorsten magh te vinden zijn. Het algemeen voorvoordeel van so maghtigen Koningrijk/ als men sich van den Duivel inbeeld/ heeft dat gevoelen gebaard; en 't misverstand omtrent den sin der Schrift/ daar die in schijn so iet seit/ heeft het noch meer versterkt.

XIII. HOOFDSTUK.

Van hun Bewind ontrent de menſchelike ſaken, heeftmen (hoewel duiſterlijk) wat meer beſcheids, ende noch meeſt van 't gene dat de goede Engelen betreft.

§. 1. NU vereiſcht de oꝛder / datwe tot het Bewind en 't Bedꝛijf der Geeſten overgaan / ſo veel als ons de Schꝛift daar van is leerende. En na dat wꝛ eens het onderſcheid / tuſſchen d'Engelen die ſtaande blijven en de genen die gevallen zijn / verſekerd hebben, moetenwe van d'een en d'ander ſlagh beſonder ſpꝛeken. Van Gods Engelen is dat ook al by een ander voꝛval aangemerkt / datſe Dienaars van den Schepper / en Beſchermers van ſijn ſchepſel zijn. Hoeſe Gods Dienaren zijn / dat woꝛd meer dooꝛ namen by gelijkenis geſeid / die reeds verhaald zijn; dan met eigentlike redenen verklaard. En ſo wꝛ dat begeeren / in wat tale willen wꝛ datmen ons dat ſoude doen? Geene in de weereld die daar half bequaam toe is. Hoe God met de Geeſten leeft / en ſp met hem: wꝛ die met ons eigen lichaam / en duiſenden daar buiten ſo belemmerd zijn; hoe ſouden wꝛ't begrijpen konnen? En ook / wat raaktet ons? als dat wꝛ pogen om ook eens te woꝛden / ſo na als ons nature lijd / het gene zꝛ alrede zijn. Want vooꝛ Gods eere bidden wꝛ / dat zꝛ dat gene mogen doen / dat boven ons vermogen is: Looft den Heere ſijne Engelen gy kraghtige Helden, die ſijn woord doet; gehoorſamende de ſtemme ſijns woords Pſal. 103:20. Uw Wille geſchiede van ons ſo op der Aarde, gelijk van d'Engelen in den Hemel. Maar wat doen Gods Engelen aan ons? dat dient ons om te weten / ſo daar iet af is. Dit laat ons dꝛiewerf onderſoeken: of / en wat ons in 't gemeen van hen geſchied? wat onderſcheidene bedieningen ſp t'ons waart hebben? en of het iewers blijkt / dat ieder menſche ſijnen Engel heeft?

§. 2. Het eerſte ſeit ons Paulus heel volmondigh uit; d'Engelen ſo beſchꝛijvende / datſe deſen naam / ſo 't ſchijnt / alleen om onſent wille voeren; en daar af in dier voege ſpꝛekende / dat het een bekende ſake zꝛ. Want hꝛ vꝛaagt ſleghs: zijnſe niet alle gedienſtige Geeſten, die tot dienſt uitgeſonden woꝛden, om der genen wille die de ſaligheid beërven ſullen? Gedienſtig zijnſe daar genoemd / ſomen ſiet / om den Dienſt waar in ſp uitgeſonden woꝛden: den Dienſt / welverſtaan / des genen die hen ſend; niet der genen / maar om der genen wille, die de ſaligheid beërven ſullen. Want de Menſchen zijn niet meer / maar een weinigh minder dan d'Engelen van God gemaakt. Dienvolgens hadde ſich de Duivel dien aangaande geenſins te beklagen / noch den menſche ſijnen ſtaat te misgunnen; ſo alswe geſien hebben 1. B. XII. §. 12. dat de Joodſche leeraars dꝛomen. Ende woꝛd met eenen openbaar / hoe groven verdichtſel 't zꝛ / 't gene Mahomet vermeld / dat God den Engelen geboden hebbe / den eerſten menſche aan te bidden. 1. B. XIV. §. 5.

Ondertuſſchen leert ons hier d'Apoſtel / met alſo te ſchrijven / dat ons God den aart en 't doen der Engelen niet verder heeft bekend gemaakt / dan ſo veel ons ſelf betreft.

§. 3. Maar ſult gy vragen / wat doen d'Engelen aan God / in aanſien van ons ſelf? In 't gemein bevinden wy hen in tweederleyen dienſt gemeld: den menſchen van Gods wegen iets te ſeggen / of te doen. Want nooit word een Engel of meer in enige geſchiedenis gemeld / of in enige ſpreuke te pas gebraght: ten zy om iets te boodſchappen / of om iets uit te werken; beide goed of quaad. Met woorden / om den menſch te trooſten of te dreygen: met werken / 't ſijnder hulpe of tot ſijn verderf. Ik gedrage my tot elke plaats der H. Schrift / daar van Engelen gedacht word. Doch laat ons de hoof ſaken ſleghs onderſcheiden / en de beſondere ſpreuken of vertellingen der Schrift ieder tot haar eigen hoof dſtuk brengen.

§. 4 Wat hunne boodſchappen belangt: die waren goed of quaad. De goede meld ik eerſt. Door Engelen / ſeit de Schrift / wierd aan Abraham geboodſchapt / dat hem God uit Sara noch dien Sone ſoude geven / door wien 't geſegend' Saad moeſt worden voortgeteeld; Gen. 18: 10. en 22: 11. aan Jacob d'eerſte beloftenis verniewd; Gen. 18: 12. en 32: 1. Hoſ. 12: v. 17. aan Gideon belaſt en beloofd / dat hy 't volk van de Midianiten verloſſen ſoude; Richt. 6: 12. aan Samſons ouders deſſelfs geboorte voorſeid. Richt. 11: 3/ 10/ 11. Dit in 't Oud Teſtament: in 't Niew is des veel meer. De voorſegginge van de geboorte des Heeren en des Doopers is door enen Engel geſchied; Luk. 1: 11/ 26. Matt. 1: 20. daar na door enen Engel bekend gemaakt / en door een heir van Engelen toegeſonden. Luk. 2: v. 8--14 Syne opſtandinge wierd door Engelen verkondigd / Matt. 28. Marc. 16. Luk. 24. Joh. 20. en ſijne wederkomſt by ſynen Hemelvaart door Engelen voorſeid. Hand. 1: 10/ 11. Door dienſt van Engelen hebben Daniel / en Zacharias en Johannes / hunne openbaringen ontvangen.

§. 5. Met raad en daad heeft God ſijne dienaars door Engelen ondersteund. Want ſo heeft Elias in ſijn geſandſchap aan den koning Ahaſia onderreght; 2 Kon. 1: 3. Filippus na den Moorman toegewesen / en Kornelius in ſijn gebed verſterkt. Hand. 8: 26. en 10: 3. In den nood iſſer menig door Gods Engelen vertroost. Hagar / wanneerſe Sara was ontvlught: Gen. 16: 7. en 21: 17. Jacob / wanneer hem twee heiren teffens ontmoeteden / om ſijn gemoed tegen de vreeſe van Eſaws vyandſchap te wapenen; Gen. 32: 1/ 2. Elias / wanneer hy van Iſabel vervolgd was; 1 Kon. 19: 5. Gehaſi / wanneer hy van de Spriërs om ſingeld was. 2 Kon. 6: 17. Paulus wierd in nood op zee door enen Engel der verloſſinge verſekerd. Hand. 27: 23. Anderen zijn blijkelik uit den grootſten nood door Engelen gered: Lot uit den brand van Sodom; Geneſ 19. Daniels geſellen uit den heetſten gloed des ovens / en hy ſelf uit den Leeuwenkuil verloſt Dan. 3 en 6. d'Apoſtelen eens t'ſamen / en Petrus eens alleen uit de gevanknis geleid. Hand. 5: 19. en 12: 7.

§. 6. Dit zijn beſonderen exempelen: des David in 't gemein wel vrylik

magh seggen; d'Engel des Heeren legert sich rondom de genen die hem vr
sen, ende ruktse uit Psal. 34: 8. Bedenkelike spreuke / waardig / eer w
verder gaan / wat nader in te sien. Om den sin ter dege te verstaan /
merke toch de Leser eerst: dat hy seit / d'Engel als van eenen; ende niet
d'Engelen, als van veel. Hoe kan dan een Engel een leger maken? Me
siet hier by terstond / dat dit wel *collectivè* (alsmen in de scholen spreekt) da
is in vergarenden sin verstaan magh zijn: zynde sulk ene wijse van spreken
waar door men ene geheele menigte van allerleyen aart / op eenerhande wij
se / en dienvolgens onder een begrijpt. Gelijk dit: Wat is de menschе? En
de Mensch is de ydelheid gelijk: waar mede men alle menschen eben se
verstaat / om dat het iets is dat op allen past. Alsoo hier dan lichtelik
ook d'Engel, in plaats van d'Engelen des Heeren in't gemein; om datse
alle eben na toe zijn. Somen 't anders neemt: d'Hebreeuwsche text heeft
geen bewijs / dat een besonder Engel by uitnemendheid alhier verstaan word
also de tale sich in desen op die wijse niet verklaren kan. Want daar sou
hammal-ach dat is / de Engel hebben mogen staan / soder 't woord
des Heere niet en ware bygevoegd; maar dus aan een ander woord bepaald
magh'er 't bywoord *ham*, dat is de, niet blyven; ende staater daaron
slegts *mal ach*, engel, in 't Hebreewsch. Onse taal ondertusschen heeft di
woordeken van node: om datmen in onze van de woorden niet en soude mo
gen seggen / Engel des Heeren legert sich / of mensch is ydelheid, of os ee
gras maar de Engel, de mensch, een os of den os: dan wel / somen seit
des Heeren Engel sonder 't woordeken de. So ben ik dan verplight / des
spreuk in dien sin te nemen: dat God sijne Gelovigen met een leger sijne
Engelen bewaart. Nu wederom tot het vorige: daarna sullenwe verder
gaan.

§. 7. Ten quade meld Gods Woord / dat sich ook verscheidenmaal een
Engel heeft vertoond: het zy dat hy blotelik spraak / of dat hy ook met eenen
iet bedreef.

1. Door blote aanspraak wierd Bileam / om misbedryf / door enen En
gel wederstaan; Num. 22: 22. en 't volk van Israël om ongeregeldheid wel
ernstelik bekeven. Richt. 2: 1.

2. Komtet tot de daad: door Engelen heeft God Sodoma en Gomora
verbrand / Gen. 19. By de Pest / daar wel 70000 in Israël aan stierven /
heeft sich een Engel met het wraakswerd laten sien. 2 Sam. 24. 1 Kron: 21.
de dood der 185 duisend in't leger der Assyriers word enen Engel toegeschre
ven; Jesa. 37: 36. insgelijk Herodes de derde / wanneer hy pijnelik en schie
lik stierf / 't was dat hem een Engel sloeg. Hand. 12. 23.

§. 8. Op wat wijse nu den Engelen sulx al toegeschreven word / daar
over heb ik mijne meninge IX. §. 6-15. al verklaard. Dan hier komt 't
slegts te pas / dus kortelyk aangetrokken, om daar by te tonen / dat selfs
het quaad / dat d'Engelen den menschen doodschappen / ofte ook aandoen /
ten goede van de genen komt / die de saligheid beerven sullen. Hebr. 2: 14.
Sulx geven de heirlegers insonderheid te kennen / die Israël en Ezechi ont-

moet

moet zijn / als 't ware om voor hem te strijden / ende hem te dekken. Want een heir is om te vechten/tegen de vyanden van alsulken volk als hunder bewaringe aan bevolen is. In desen dienst der Engelen toont sich God aan den opreghten opreght / en aan den reinen rein: maar tegen den verkeerden toont hy sich als een worstelaar. Psal. 18: 26/ 27.

§. 9. Maar heeft God / sult gy nader vragen/ om den mensch te helpen of beschermen / de Engelen van doen? Dat sal niemant seggen. Of heeft hy de Natuur in sulken ordening geschikt/ dat de menschen door middel van andere schepselen / en besonderlik van Engelen ondersteund zijn moeten: so dat hy eerst sijnen invloed op d'Engelen/ en door d'Engelen op de menschen heeft? Want so werkt hy door middel van de Lucht op de Aarde / en door middel van die beiden op 't gewas; en door dat gewas onderhoud hy mensch en beest. Hos. 2: 20/ 21. Psal. 65: 10/ 11/ 12/ en 104: 13/ 14/ 15. Maar wie sal ons dat verklaren/ hoe sulx in sijn werk magh gaan? nadien bereids getoond is / XI. §. 7. 8. hoe beswaarlik 't voor ons sy/ om te weten op wat wijse dat een Engel werkt? Soudemen 't dan ook niet veilig daar by mogen laten rusten / 't gene X. §. 16-23. geseid is: dat de Schrift van God als Heer en Koning over al / besonder van sijn volk / op menschelijke wijse sprekende; de schepselen bemerkt als dienaars en uitvoerders sijner willekeuren/ en d'edelsten derselven acht / als de gene die aan hem de naaste zijn/ Dat is tot sijnder eere / dat hem d'Engelen dienen, gelijk daar getoond is/ en op Christus mede gepast word. Matt. 4: 11. Hebr. 1: 6. Also is het tot heerlikheid der Gelovigen/dat d'Engelen hunne bewaerders genoemd worden: zijnde in dien opsighte van Christus self geseid / om te tonen / dat hy van de vyanden omringd / noch goed betrouwen op God sijnen Vader hadde: Meint gy, dat ik mijnen Vader niet kan bidden; en hy sal my meer dan twaalf legioenen Engelen by setten? Mat. 26: 53. 't Is dan sulken wijse van spreken / als oft een groot koning / iemant groter eere aandoen willende / hem door sijnen hoogsten staatdienaar aanspreken/besorgen/ en ook wel bedienen liete. Haman, 's konings grote hoveling / helpt Mordechai te peerd/ en leid hem door de stad; mits roepende: Also salmen dien man doen, in wiens eere de koning een welbehagen heeft. Esth. 6: 11.

§. 10. Insgelijx / als of God / menschelik gesproken/ den mensche door sijne staatlikste hofdienaars of lijfschutten sijner hoogste gunst versekeren woude: so sal hy door sijne Engelen, d'edelste sijner schepselen / als met een leger dekken de genen die hem vreesen. Ende sulx daarom / op dat se door sulk sightbaar teken in hun gelove versterkt worden souden. Want dat blijkt uit dien / dat Petrus daar op past: So weet de Heere de godsaligen uit de versoekinge te verlossen. 1 Pet. 2: 9. En God selve / om sijn volk te troosten; Siet, seit hy / ik sende enen Engel voor uw aangelighte; om u te behoeden op desen wegh, ende om u te brengen tot de plaatse die ik u bereid hebbe. Ex. 23: 20/ 23. De verlossinge der Apostelen / als door enen Engel/ maakte dat de hoofdman des Tempels · en d'Overpriesters twijfelmoedig wierden; ende een ander verbaast quam seggen / Siet de mannen die

gy in de gevangeniſſe geſett hebt, ſtaan in den Tempel en leeren 't volk Hand. 5: 24/25. Allerduidelijrt Petrus / uit de gevangenis verloſt / tot hem ſelf komende ſeide : Nu weet ik waarachtelik, dat de Heere ſijnen Engel uitgeſonden heeft ; ende my uit de hand van Herodes verloſt heeft, ende uit alle verwachtinge des Joodſchen volx. Hand. 12: 11.

§. 11. Door deſe middelen heeft Godt ſijn eigen volk/ als 't ongelovig was / overtuigd : de volgende proeven hebben ſelf op d'ongelovigen gewerkt. Over de drie jongelingen in den oven riep ſelf de heidenſche koning Nebucadnetzar uit : Geloofd zy de God van Sadrach , Meſach en Abednego. die ſijnen Engel geſonden . en ſijne knechten , die op hem betrowden, verloſt heeft. Dan. 3: 28. Desgelijx Darius / aan Daniel met verwondernige gevraagd hebbende / het gene hy voor ogen ſagh ; heeft ook uwe God u van de leewen konnen verloſſen? kreeg van hem tot antwoord: Mijn God heeft ſijnen Engel geſonden, en muil der leewen toegeſloten. Dan. 6: 21/23. Dit doet ſich klaarlik op / met gelijken ſtijl als daar eſſen Nebucadnetſar/ ende volgens dien waarſchijnlik na der Heidenen gevoelen dus geſproken : die alle onvoorſiene hulpe den Daimones toeſchreven / welke van der opperſte Godheid wege de ſaken hier beneden ſturen. Dat is in 't begin 1. B. II. §. 11. 12. 13. uit Plato en Plutarchus aangewesen. Want ik ſtelle voor bekend/dat een afgodiſch koning / den waren God niet voor den ſijnen/ maar wel voor Sadrachs en der Joden God erkennende/ van deſſels Engel niet en ſoude gewaagd hebben ; ſonder dat aloud en algemeen gevoelen/ dat hy met den Heidenen van der Goden veelheid / en derſelver Boden hadde. So ook Darius / uwe God ; en Daniel/ mijn God . en ſijnen Engel. 't Is dan even veel als offe ſeiden : dat het den God des Hemels/ als hy iet doet of beſonderlik de ſijnen helpen wil / aan geen dienaars noch middelen ontbreekt.

§. 12. Doch in deſen is / tot nader opening van alles / noch iet aan te merken / daar veel aan gelegen is. Te weeten dat dit doen/ en die verſchijningen der Engelen ſlus genoemd / van ſeer verſcheidene nature zijn. In ſommigen was waarlik 't gene geſien wierd ; in anderen wierd maar iets geſien / ſonder dat het waarlik was. Te weten d' Engelen die Jakob in den droom ſagh / op en neerwaarts klimmende / die ſich aan Daniel en Zacharias in Geſight vertoonde/ die Joſef in den droom verſcheen/ waren ſleghs by inbeeldinge: ſo als den aardt der Dromen en Geſighten mede brengt. Meer was het mede niet / dat Gehaſi den bergh vol wagenen en peerden ſagh ; en dat van vuur. Van den Engel die ſich ten tijde van de peſt vertoonde / merktmen niet dat hem iemant ſagh / dan David alleen. Die d'eerſtgeboornen in Egypten / en die 't magtig Leger der Aſſyriers verſloegh / zijn van niemant geſien ; immers ſo veel alsmen uit d'hiſtorie merken kan : ook niet die den Apoſtelen de gevangenis opende / noch die Herodes van 't leven hielp. Sulx is derhalven alles op die wijſe te verſtaan / als VII. §. 8. VIII. §. 1-7. geſeid is : te weten dat het blote vertoningen geweeſt zijn / het zy dan aan 't gehoor / of aan 't geſight.

§. 13. D'Engel die aan Hagar / die aan Gideon / die aan Samſons Ouders / die aan Cornelius verſcheen / terwijle ſy klaarlik waakten; desgelijx

gelijk die den Herderen by Bethlehem verschenen zijn/en die Petrus uit de gevangenis verloste: 't word niet verklaard/ hoedanig die verschijninge was. Dan sy spraken duidelik met de genen aan welken sy verschenen zijn. Van de genen die by 's Heeren graf/ en t'sijner Hemelvaart vernomen zijn/leesmen daarenboven/ hoese gekleed waren/ so 't scheen/ wanneerse sich vertoonden. Als God mirakel doet/ so doet hy mirakel: daar is geen verklaringe van te doen. Want dat het geen gewone werkingen der nature waren/ bleek ginder aan de aardbevinge/ en daar aan de wolke; die om 't graf te openen/ dese om den Heiland op te voeren: so dat daar uit van d' eigene kraght of maniere van werkinge der Engelen/ niet meer dan van de wolke te besluiten is. Maar drie plaatsen vind ik onder alle/ daar wat breeder af te spreken is; d' Engelen die aan Abraham en Lot verschenen zijn/ d' Engelen door wien de wett bestelt is/ en d' Engel die 't volk Israel na Kanaan geleid heeft: van welken t'samen ik afsonderlik in de twee volgende hoofdstukken handelen wil.

XIV. HOOFDSTUK.

D' Engelen aan Abraham en Lot verschenen, zijn uit d' omstandigheden van 't verhaal, vergeleken met het gene de Schrift elders leert, byna te kennen.

§. 1. ENige besondere plaatsen der Schrifture hoortmen so van d' Engelen spreken/ datse mijn gevoelen schijnen om te stoten. Want voor eerst so word uitdrukkelik geseid/ dat het Engelen waren die aan Abraham en Lot verschenen zijn. Paulus d' herbergsaamheid prijsende/ seit dat sommigen daar door onwetens Engelen geherbergd hebben Hebr. 13: 2. Dit en kan op geen ander voorval geseid zijn/dan't gene Gen. 18. en 19. verhaald word. Doch daar word cap. 18: 2. van drie Mannen gewaagd; welker twee daarna cap. 19: 1. Engelen genoemd zijn. Andere Engelen/ gelijk de genen die by 's Heeren Jesus graf en Hemelvaart gesien zijn/ worden ook Mannen genoemd; om de gedaante daarse in verschenen; en elders Engelen, om datse 't waren. Maar dese/ acht ik/ waren Mannen, en hieten Engelen/ om 't gesandschap datse bekleedden. De sake toont haar self so klaar/ dat ik niet en wete/ waarom dat het elk niet siet. Mogelik om datmen al te bezr of al te scherp wil sien: om ene vertoninge der alderheiligste Drieeenigheid/ of ene voorbeeldinge van 's Heilands Menschwerdinge ter baan te brengen; dat is/ (so ik het wel begrijp) om die ten toon te stellen/ en de bpanden met ons te doen laechen. Ik wil tonen/ dat het Mannen, dat is Menschen waren; en met een/ dat het gene daaraf anders geleerd word/ sonder grond of reden is.

§. 2. Iemant bewijse my sleghs dat Abraham self een mensche was/ so dese drie geen menschen waren. Met wakende ogen/ by klaren lichten daghe (als de dagh heet wierd; so dat het tegen den middagh ging) sagh Abraham drie Mannen: niet halbelinghs/ of met enen swenk als in't voorby gaan/ maar tegen over hem. Eenen van de drie/ als 't hoofd van dit gesandschap sich vertonende/ spreekt hy aan: Heere: seit hy/ *Adoni*, enen name dieu-

men eerenthalven aan de menschen geeft. Hy noodse tot ververschinge/ niet wetende wiese zijn. Wat beweegt hem daar toe? Gods rijke segen / waar door hy 't konde doen; en sijne herbergsaamheid, seit Paulus / waar door hy wilde. Hy geeft hen voetwater; sy eten en dzinken. Is dat werk van Geesten? waarom was Chzistus dan geen Geest / wanneer hy / om te tonen dat hy 't niet en was / vzaagde / hebt gy hier iet om te eten? ende nam het gene sy hem gaven / ende at het voor hunne ogen? Luk. 24: 42/43. Dat was de sekerheid sijner Opstandinge / daar op sich Petrus beriep: gevende reden van wetenschap / waar op sy voor getuigen van volkomene geloofweerdigheid wilden gehouden zijn; dat sy de gene waren / die met hem gegeten en gedronken hebben, na dat hy van den dood was opgestaan. Hand. 10: 40/41. Segt niet / dat het eten van die dzie met Abzaham in schijn geschiet is; of een ander seit dit dan van Chzistus ook: so dat de gene die ontkent / dat het Menschen zijn geweest; beneemt ons dit bewijs / dat Chzistus van den dood is opgestaan. Voet hier by / dat so Abzaham / dat so d'Apostelen in dat gesight bedzogen zijn; datse 't dan ook sijn geweest in hun gehoor; of waarom niet so wel in 't een als 't ander? So heeft dan Abzaham waarlik niet gehoord het gene hem beloofd wierd / noch d'Apostelen het gene Chzistus tot hen spzak. Siet eens waar het henen loopt.

§. 3. Men moet my niet seggen/dat het Engelen konden zijn/ die waarlik aten; met lichamen die sy voor dien tijd moghten aangenomen hebben. Want dan seg ik wederom / dat het met Chzistus ook so wel geweest kan zijn: te weten/dat een Geest sijn lichaam uit het graf gelicht en besield heeft/ niet sijne eigene Ziel; of dat het sijn lichaam niet en was / maar een ander / even eens gesteld / als het sijne was geweest. Waar blijft nu alle sekerheid van Schzift of Heden; so men die beidegaar op dese wijs misbzuiken magh? Men sal tot d'oude dolingen van Marcion en andere vervallen moeten / so men die wegh henen wil. Daarenboven; dpaldien 't God ooit so schikt / dat een Geest in eens meschen lichaam eet en dzinkt; in dier voege / dat die 't siet onmogelik niet anders weten kan / of 't is een mensch: wat schuld heeft hy die daarin dooit / so 't God is die hem dolen doet? Eindelik mogh ik noch wel vzagen / wat reden 't hebben konde / dat God lichamen aan Engelen gaf / om Abzaham sijns soons geboozte / en Sodoms ondergang te boozseggen; wien hy te voren al door verscheidene Gesighten t'sijner gemeensame t'samenspzake gewend / en van de grootste belofteniss verseker hadde; Genes. 12: 1/2/3. en 13: 14. en 15. en 17: 1--22.

§. 4. Maar 't gene men gemeenlik voor dat ander gevoelen seit / is dat hen Paulus Engelen noemt; en dat in de historie self d'een de HEERE / JEHOVA heet / en de twee anderen mede Engelen genaamd zijn. Daarop seg ik / dat / so het tot den name komt / veelmaals in de Schzift Engelen, dat is Boden of Gesanten genaamd zijn / die geen Geesten waren: VII. §. 7. maar nooit Mannen die gegeten en gedzonken hebben/ en geen Menschen waren. Doch so Paulus door Engelen die gedienstige Geesten verstaat: so vzaag ik / of hy hen alle drie of alleenlik die twee beteken heeft / die van

Lot

Lot geherbergd zijn? Indien de drie: so is ook die eene/ voor welken Abraham bleef staan / na dat de twee vertrokken waren / een geschapen Engel geweest. Waar blijft dan 't groot bewijs/ datmen uit het woord JEHOVA trekt? Maar by aldien dat op 't herbergen van die twee slechts word gesien: so hadde Paulus sijne reden / om de Hebreen tot herbergsaamheid te bewegen / duisendmaal kraghtiger konnen voorstellen dan hy doet. Want het was oneindelik meerder eere / dat Abraham den HEERE self / dan dat hy / of sijn neve Lot / een paar sijner tienduisendmaal tien duisenden dienaars geherbergd heeft. Wonder daar beneffens / dat het nergens tot lof van Abraham verhaald word / daar de Schrift buiten de historie so veel af roemt: dat hy met God self onder enen boom gegeten en gedronken heeft / wiens aangesighte slechts te sien aan Moses self geweigerd is. Exod. 33: v. 18/19/20.

§. 5. Die knoop blijft echter noch: daar 't schijnt dat een van de drie JEHOVA genaamd word. Wy sullen 't nasien. Gen. 18: 13. word geseid / dat onder 't eten de HEERE seyde tot Abraham, waarom heeft Sara gelacchen? Daar is raad toe / so dikmaals als God Propheten sond / so was 't altijd de HEERE die tot hen sprak / ende hun woord also des HEEREN woord; waarom sy sprekende moghten seggen / alsoo spreekt de HEERE en hoort des HEEREN woord. Maar dan volght op 't 16. v. dat die mannen van daar opstonden, ende sagen na Sodom toe; en dat Abraham met hen ging om hen te geleiden. Wonder / so een van die mannen JEHOVA was / dat een mensch de leidsman is geweest van hem die onse treden telt en meet. Doch voorts v. 17. Ende de HEERE seide; sal ik Abraham verbergen wat ik doe: Wie seit nu / dat de HEERE die dit seide / een van die drie mannen was? Het schijnt daar uit / om dat daarna v. 22. word geseid / dat die mannen daar op 't aangesighte van daar keerden, ende na Sodom gingen: maar dat Abraham noch staan bleef voor 't aangesighte des HEEREN: ende op 't einde v. 33. dat de HEERE wech ging, als hy geeindigd hadde met Abraham te spreken. Evenwel niet na Sodom toe: want terstond word op 't begin des 19. cap. van maar twee Engelen gewaagd die in den avond te Sodom quamen. Nergens lees ik hier / dat een van die drie de HEERE was: maar wel / dat de twee voorts gegaan zijnde na Sodom toe / Abraham ter plaatse staan bleef / daar hy hen aan toe geleid hadde. Echter stond hy daar doe niet alleen: maar voor 't aangesight des HEEREN. Dat en seit daarom niet / dat het was het aangesighte van den derden / die niet met d'andere twee na Sodom ging; misschien ook elders heen van God gesonden. De HEERE was niet ver te halen noch te socken / die alomme tegenwoordig is. De derde kan wel onder des zijn wech gegaan: als hebbende sijne boodschap slechts aan Abraham gedaan / en afgedaan: gelijk de twee aan Lot. Dat hy daarom alleen sprak / als 't Isaak betrof; seggende, Ik sal voorseker wederkomen enz. en Sara sal enen Sone hebben: c. 18: 10. maar dat de anderen verder moesten / om dat hun last op Sodom lagh; volgens hun woord / Wy gaan dese plaatse verderven. c. 19: 13. Gelijk uit / maar niet gelijk weer t'huys.

§. 6. En

§. 6. En ſo men op den t'ſamenhang der geheele vertellinge lett; men ſal bevinden / dat geen van die dzie Engelen de HEERE was. Op 't 16. vers wozd geſeid / dat die Mannen, te weten / de drie, dus bezre gemeld; (anders had hy hier ſo wel als daar na twee Engelen, moeten ſeggen) van daar opſtonden / ende na Sodom toe ſagen. En terwijlen dat Abzaham hen een ſtuk weegs geleidde: ſo wozd menſcheliker wijſe verhaald / hoe God by hem ſelven booznam / aan Abzaham bekend te maken / wat boodſchap dat die Engelen tot Sodom hadden. §. 17 / 18 / 19. Dit beſluit dan te werk ſtellende / ſo ſpzeekt hy Abzaham aan / §. 20 / 21. Mitsdien ſo keerden die mannen (hy ſeit noch van geen twee / des waren 't noch de drie) van daar / en gingen na Sodom: §. 22. waar ondertuſſchen d'eene bleef / alſo die te Sodom / ſo 't ſchijnt / niet weſen moeſt; dat wozd ons niet gemeld. Veel gemakkelikker iſſet / dat niet te konnen ſeggen; dan om ſulk een kleine reden / van een ſchepſel / dat terſtond noch at en dzonk / God te maken.

§. 7. Maar het was de HEERE, die aan Abzaham verſcheen / doen de drie mannen tot hen quamen; wozd op 't begin der hiſtorie geſeid: en daarna / dat Abzaham / wanneer de twee, (ik ſeg om voozſeide redenen de drie) van daar gingen / noch ſtaan bleef voor 't aangeſight des HEEREN. §. 22. 't Is wel: maar hoe verſchijnt d'onſightbare God? dooz een ſightbaar teken ſijner tegenwoozdigheid. Dus verſcheen hy namaals in de wolke. Exod. 16: 10. en 34: 5 / 34. Lev. 16: 2. en hier nu in die dzie levendige menſchen. Een van dzie was weerdiger / en met een bequamer / vermits verſtand en ſpzaak / om Gods goeden wille tot de ſijne / daar ſijne tegenwoozdigheid in beſtaat / uit te dzukken / dan de ſtomme en levenloſe Wolk. Verſcheen de Heere dan wanneermen ſleghs een Wolk van ſijnen 't wege ſagh: hoe veel klaarder en verſcheen hy niet / wanneer dzie Mannen ſich uit ſijnen laſt aan Abzaham vertoonden.

§. 8. Wanneer hy nu booz deſe mannen ſtond / ſo ſtond hy als voor t'Aangeſight des HEEREN; ſo wel als Iſraël / wanneer hy booz de Wolke ſtond. Exod. 33: 7--10. Maar al gingen de dzie Engelen van daar / in welken hy (om ſo te ſpzeken) het aangeſight des Heeren ſagh: des niet te min / ſo konde hy booz 't Aangeſight des HEEREN noch wel ſtaan. Blyven dat en ſtaat niet in 't Hebzeewſch. Derhalven bzengt de ſin niet mede / dat Abzaham noch bleef ſtaan, maar dat Abzaham noch ſtond. Gods verſchijningen eindigden daar mede niet / maar duurde noch; of wierd die eene openbaringe met ene andere vermeerd: op wat wijſe / dat behoeft hy ons niet meer op deſe plaats te ſeggen / dan hy elders doet. Gen. 12: 1. en 13: 14: en 15: en 17: 1. en 22: 1. en 26: 2 / 24. en 35: 1. en 46: 2. God verſcheen en hy ſprak tot Abzaham / Iſaak en Jacob; ſonder ons te melden / hoe.

§. 9. Wat was het aangeſight des HEEREN dan / daar Abzaham doe noch booz ſtond? Ik ſegge / dat die booz 't aangeſight des Heeren ſtaat / die op de plaatſe ſtaat / daar God / al even veel op welke wijſe / met hem ſpzeekt: gelijk Moſes menigmaal voor 't Aangeſight des HEEREN quam, om met hem te ſpreeken. Exod. 34: 34. Die in den geeſt, dat is / in hei-

heilige overdenkingen is / gelijk Johannes op den dagh des Heeren was; Openb. 1: 10. 't zy dat hy staat of gaat; die staat en wandelt voor Gods Aangesight, Gen. 17: 1. Abraham die stond en spraak met God; self na dat de drie mannen waren wech gegaan: dat was so veel / als dat hy voor Gods aangesighte stond. 't Is wonder dat dit iemant wonder dunkt; daar men heden noch tot de genen die in de Kerk voor de gemeinte / ofte anders in ene kerkelike vergaderinge voor de leeraars en ouderlingen onderraagd worden / tot ernstiger overtuiginge / om opreghtelik de waarheid te belijden; niet in 't hebreeuwsch / maar in gevolge van d' eigenschap der selve tale in rond duitsch gewonelik so spreekt: siet toe, wat gy segt, en weet dat gy hier voor 't aangesight des HEEREN staat. Ik vond hier noch wel meer te seggen: maar achtende dit nu genoeg te zijn / so sal ik 't hier by laten.

§. 10. Dan so my iemant vraagt / wat het voor drie mannen zijn geweest: ik sal seggen / dat ik het niet en wete. Of hy segge my eerst wie Melchizedech geweest zy / die in 't verhaal van den slagh der negen Konings-kens als uit de lucht quam vallen / om Abraham te segenen. Gen. 14: 18. God is om geen volk verlegen / wanneer hy menschen aan de Menschen senden wil / om d'een of d'ander boodschap voor hem te verrighten. Wanneer Israël noch geen volk was / so vond sich God aan 't een volk of geslaghte niet; om uit geen anderen / dan hier dan daar / sijn volk te roepen. Had hy Melchisedech Priester gemaakt te Salem / daar hy Koning was; 't moght hem mede beliefd hebben / dese drie voor Profeten uit te senden. Wy behoeven niet te weten van waarse quamen: maar mogen denken dat het van naby / ende namentlik van Salem was. Want hadde d'Allerhoogste God daar enen Priester / so had hy daar ook volk. Geen Priester isser voor hem self alleen. Daarom seg ik: magh hier gissing helpen: (want dat het menschen waren / houd ik seker) God sond uit de gemeente van Salem drie mannen uit: eenen aan Abraham; om hem te seggen / dat Sara binnen 't jaar van enen soon geliggen soude: en twee aan Lot; om hem uit den brand der stad te redden.

§. 11. Laat ons de geschiedenisse by den wegh eens meten; en sien hoe dat uitkomen wil. Van Jerusalem na Hebron / en van daar na Sodom / was met spoed elk deel met enen halven dagh wel af te gaan. Sy hielden 't middaghmaal by Abraham / die daar pas op 't midden onder Hebron woonde / also daar d'Eikenbosch van Mamre was. Sy quamen wanneer de dagh heet wierd. Waarom staater dat? als om te seggen / wat Abraham bewoog / om onbekende mannen van self te noden; schoon sy quamen daar se wesen wilden. Te weten / 't was om dat hy sagh / dat sy so verre gegaan / de warmte al hadden; en derhalven hen verversching van self aanbood. Lot / ook so edel van gemoed / wierd door het naderen van de nacht / en de boosheid der inwoonderen bewogen / om ook so te doen; gelijk d'historie verder seit. En so hebbense beide onwetens Engelen, dat is gesanten van den God des Hemels geherbergd: want een Profeet of Priester is een Engel

van den HEERE der heirſcharen. Mal. 2: 7.

§. 12. Dus verklaar ik op 't eenvoudigſt een verhaal / dat wonderen genoeg van ſelf behelſt; ende nochtans / om het noch wonderlikker op te maken / met ſinſpelingen die daarna voor bewijs zijn aangenomen / vermanteld is. Nu heb ik buiten twijfel grotelijx misdaan / dat ik my verſtoute die vermaarde verſchijning anders uit te leggen / dan ſo veel voorname Godgeleerden / die by na daarin eenparig zijn. Dat hadden'ſe voorwaar wel licht te weſen / daar d'een den anderen ſlechs op ſijn ſeggen volgt / ſonder ſelf nieuw onderſoek te doen; alſo het gemakkelikker toevalt ſulx op anders rekening aan te nemen. En wie weet of hy die d'eerſte magh geweeſt zijn / om uit dit verhaal een bewijs voor de H. Drieëenigheid (al te hogen verborgentheid om ſo los te behandelen) of de Godheid van den Soon te trekken; wel half ſo veel moepte als ik gedaan heeft / om den reghten ſin te weten. Die hier echter niet op ſtaan / ſullen evenwel niet goedvinden / dat ik Engelen tot Menſchen make. Maar waarom magh ik dat niet doen / ſo wel als anderen / het gene op God en ſijnen Soon geſeid is op den Duivel paſſen? Het behaagde den HEERE hem (te weten den Meſſias) te verbryſelen: hy (te weten de HEERE) heeft hem krank gemaakt. Jeſa. 53: 10. Dus hebben 't alle uitleggers tot noch toe verſtaan. Maar Coccejus brengt ons hier den Duivel tuſſchen God en Chriſtus in / ende ſtelt hem in beider plaats: want dusdanig is ſijne vertalinge: het behaagde den HEERE dien te verbryſelen (dat is den kop te vermorſelen) die hem (te weten Chriſtus) het beloofde zaad der vrouwe / krank gemaakt, dat is (de verſenen vermorſeld) heeft. De gemeene uitlegginge is / dat God den Meſſias verbrijſſeld heeft en krank gemaakt: maar die van Coccejus; dat de Duivel den Meſſias krank gemaakt, maar dat God de Duivel verbryſeld heeft.

XV. HOOFDSTUK.

D' Engelen door welken God de Wett op Sinaj beſtelde, en d' Engel die 't volk Iſraël door de woeſtyne geleid heeft, waren beidegaar aanmerkens weerdig.

§. 1. DUs hebben wy verſtaan / wie d' Engelen moghten weſen / die aan Abraham en Lot verſchenen zijn: met weinig woorden will ik nu noch ſeggen 't gene van de wett door d'Engelen beſteld, en den Engel van Gods aangeſight, in de Schrift gemeld / alhier ter ſake dienen kan. De gene die het beide op den Heere Chriſtus paſſen: ontſlaan my van dat werk / om te onderſoeken wat een geſchapen Geeſt vermagh; of wat deel hy heeft in de bedieninge der ſaligheid aan Gods volk. Want aangaande den Overſten Leidsman onſer ſaligheid en voleinder des geloofs Jeſus zijn wy des genoegſaam eens. Dus word hy Heb. 12: 2. uitdrukkelik genaamd. Doch ten minſten ſalmen d'uitleggers ſien verſchillen over de beſtellinge der

En

Engelen, ſo als Steſanus Hand. 7: 53. ſpreekt / door welken Iſraël de Wet ontfangen heeft: waar mede Paulus t'ſamenſtemt / wanneer hy ſeit / dat de wett door d'Engelen beſteld is in de hand des Middelaars. Gal. 3: 19. Ik meine dat God ſelf / in 't Lied aan Moſes gegeven 't ſelfde ſeit. Deut. 33: 2. De Heere is van Sinai gekomen, ende is hen voorgegaan na Seïr: hy is blinkende verſchenen van 't gebergte Paran, ende is aangekomen met tien duiſenden der Heyligen: tot ſijne reghterhand was een vurige Wet aan hem. Geleerde mannen wijſen ons tot deſe woorden / om die van Steſanus en Paulus te verſtaan.

§. 2. Wat willen die dan ſeggen? Dat de Wet op Sinai met de grootſte ſtatelikheid / Gode betamelik / is uitgeſproken. En wie zijn die tienduiſenden der Heyligen? Daar af laat ons de proſeet Daniel niet onkundig zijn / die ene vertoninge van Gods heerlikheid in een geſighte bemerkende: duiſendmaal duiſenden ſagh die hem dienden / en duiſendmaal tienduiſende die voor hem ſtonden: cap. 7: 10. Deſer eenen had hy te voren ook enen Heylig genoemd en die een Wachter was / cap. 4: 13. Dit heb ik / over dat boek ſchrijvende / op Gods Engelen geduid: waar in ik niet en wete dat my iemant tegen is. Deſe godlike Lyfwachten / om ſo te ſpreken / niet tot ſijner beſchermeniſſe; maar tot vertoninge ſyner heerlikheid om hem ſtaande / waren mede by 't afkundigen der Wett: om 't werk ſo veel groter luiſter toe te brengen; en met een te tonen / datſe met dit huisbeſtel / en 't Verbond dat God met Iſraël dus bevestigde / te vreden waren; gelijkſe altijd zijn in 't gene dat God doet of ſpreekt. So datmen van die Wetgevinge insgelyx magh ſeggen / als Daniel van Gods beſluit dat over Nebucadneſar ging: Deſe ſake is in 't beſluit des Wachters, en deſe begeerte is in 't woord der Heiligen. v. 17. In 't voorſeide boek §. 238 / 242. heb ik dat verklaard / waar henen ik den Leſer wijſe.

§. 3. Maar ſeit de Schrift ook meer? Niet meer: maar dat moeſt in de hiſtorie ſtaan: alſo Moſes / Steſanus / Paulus / buiten twijffel ſo niet ſouden ſpreken; ſoſe niet voor uit ſtelden / dat de gene tot wien ſy dit ſeiden ſeer wel wiſten / dat ſulx was geſchied. Nochtans ſeit de hiſtorie niet / dat ſich Engelen daar by vertoonden / wanneer God de Wet op Sinai gaf. Maar het volk ſagh de donderen en de blixemen, en 't geluid der baſuine, en den rokenden berg. Exod. 20: 18. Want de Heere ſprak tot de ganſche Gemeinte, op den bergh in het midden des vuurs, en der wolke en der donkerheid. Deut. 5.: 22. In den brief aan d'Hebreen / daar deſe geſchiedeniſſe te pas komt / word ook niet uitdrukkelik noch afſonderlik van Engelen gewaagd / die op dien taſteliken bergh tegenwoordig waren: maar van een brandend vuur, en donkerheid, en duiſternis, en onweder; een geklank der baſuine, en ſtemme van woorden. Vele duiſenden van Engelen worden daar op den bergh Zion geplaatſt / tot welken wy (welverſtaan geeſteliker wijſe) gekomen zijn. Heb. 22: 18 / 19 / 22. Waar uit ik wederom beſlute / dat het gene Moſes / de geſchiedenis verhalende / van dien onſaggelijken toeſtel der hoogſte Majeſteit geſchreven hadde / op ene wijſe voor God betamelik ſijnen Engelen toegeſchreven word.

§. 4. Want neemt eens verder / dat God nochmaal ten jongſten dage komen ſal met ſijne veel duiſend Heyligen. Jud. v. 14. met de ſtemme des Opperengels, 1 Teſſ. 4: 16. in de openbaringe des Heeren Jeſus, met de Engelen ſijner kraght; 2 Teſſ. 1: 7. te weten / wanneer de Sone des menſchen komen ſal in ſijne heerlikheid, en alle de heilige Engelen met hem. Matt. 25: 31. wat is dat meer te ſeggen / dan dat hy ſitten ſal op den Throon ſijner heerlikheid? Hoe menen wy dat dit toegaan ſal / Hy ſelf heeft geen ligchaam / om te komen / en te ſitten: maar d'Engelen zijn geeſten / die eigentlik noch ſitten / noch van plaats tot plaats vervaren. So heeft dat dan een ander beſcheid / 't welk beſwaarlik voor ons valt om uit te leggen. Maar dit iſſer nochtans uit te merken / dat de komſte des oberſten Rechters met ene Majeſteit hem betamelik geſchieden ſal. En d'Engelen / ſoſe als de menſchen waren / tot lichamelike bewegingen en plaats bekledinge bevoegd; wie ſoude nader zyn dan ſy / om ter hoogſte ſtatelikheid hums Heeren / lichamelik en plaatſelik daar by te ſtaan.

§. 5. Dan den Engel aan 't volk Iſraël belooſd / vielder wy wat meer te ſeggen; by aldien dat ſtuk hier eigentlik / en uit ſich ſelf behandeld wierd. Maar gemerkt dat wy nu alleenlik van geſchapene Engelen ſpreken; en dat de meeſte Uitleggers onſer geſindheid enen ongeſchapenen / dat is / Gods Soon daar by verſtaan / daar ik my niet tegen ſtelle: ſo wil ik ſleghs met weinigen te kennen geven / wat ik daar over in de Schrift heb aangemerkt. Somen ſiet op 't gene God ſelf aan Moſes en ſijn volk verklaard heeft / dit zijn de woorden. Siet ik ſende enen Engel voor uw aangeſighte, om u te behoeden op deſen wegh, ende om u te brengen tot de plaatſe die ik bereid hebbe. Hoed u voor ſijn aangeſighte: enſ. want hy en ſal uwe overtredingen niet vergeven; want mijnen naam is in 't binnenſte van hem. enſ. Mijn Engel ſal voor uw aangeſighte gaan, en ſal u inbrengen tot den Amoryten. enſ. Daar na weerhaalt hy die toeſeggінge / niet tegenſtaande dat ſy deſe beſondere gunſte door afgoderye verbeurd hadden. Gaat nu henen, leid dit volk daarhenen ik u geſeid hebbe: ſiet, mijn Engel ſal voor u aangeſighte gaan. Exod. 32: 34. Ende noch eens: Ik ſal enen Engel voor uw aangeſighte ſenden. cap. 33: 2. Moſes hier mede noch niet genoegſaam / ſo 't ſchijnt / geruſt geſteld / klaagt / dat God hem gebied het volk op te leiden / ſonder hem te laten weten / wien hy met hem ſenden ſoude ende geeft niet duiſterlik te kennen / dat Gods aangeſighte ſoude moeten mede gaan, om hem geruſt te ſtellen? 't welk hem God toeſtaat cap. 34: 12 / 17. So datmen hier kan binden den Engel van Gods aangeſighte, die Iſraël in alle hunne benawdheid verloſt heeft. Jeſa. 63: 9 / 11.

§. 6. Maar ſo gy de hiſtorie leeſt / op wat wijſe God het volk uit Egypten heeft geleid; De Heere toog voor hun aangeſighte: des daaghs in ene wolkenkolomme, dat hyſe op den wegh leide; ende des nachts in ene vuurkolomme, dat hyſe luchtede; om voort te gaan dagh ende nacht. Exod. 13: 21. Desgelijx beſluit hy 't verder verhaal / met woorden van den ſelfden ſin. De wolke des Heeren was op den Tabernakel by dage; ende 't vuur was 'er by

nachte

nachte op, voor de ogen van Israëls ganſche huis, in alle hunne reiſen. Exod. 40: 38. Desgelijx word achter na / by 't melden van Gods wonderen en weldaden / ſijnen volke dies tijds op 't beſonderſte bewesen / van geenen Engel; maar alleenlik van de Wolk-en Vier kolomme gewaagd. Nehem. 9: 14. 19. Pſal. 78: 14. en 105: 39. Ende wanneer namaals geſeid word / dat God ſelf / dat is / ſijn aangeſighte met hen ging; ('t welk na allen ſtijl van ſpreken noch meer is dan oft een Engel met hen ginge) ſo word het mede op die Wolke uitgeleid. Moſes verweet hen / dat ſe niet geloofd hadden aan den Heere hunnen God, die voor uw aangeſighte (ſeit hy) op den wegh wandelde: Des nachts in het Vuur, op dat hy u den wegh weſe, daar in gy ſoudet gaan; ende des daaghs in de Wolke. Deut. 1: 33.

§. 7. Merkt hier uu noch by aan / dat God Ex. 23: 21. van dien Engel ſeit mijn Naam is in 't midden van hem; en dat Moſes daarna verhaalt / cap. 34. v. 5. hoe de Heere neder waarts quam in de Wolke, ende uitriep den Naam des Heeren. So was dan 's Heeren Naam in 't midden van de Wolke / waar uit die gehoord wierd: ſulx het ſchijnt / dat hy die Wolke / daar beſteld ten teken / en met een ten middel ſijner tegenwoordigſte werkſaamheid (ſo te ſpreken) tot hoede van ſijn volk / den naam van Engel, dat is Bode / geeft. Siet hier de Vuur ſuil en de Wolken ſuil met een. God quam op Sinai neder waarts in Vuur; bekleed met wolken en met donkerheid: en uit het midden van dat Vuur ſprak hy tot het volk: Deut. 4: 15 en 5: 5/6. namaals quam hy neder in de Wolke / ende riep den Naam des Heeren uit. Het gene hy eerſt uit het Vuur ſprak, was de verklaringe van ſijnen Wille / en de 10. woorwaarden des Verbonds: en 't gene hy t'ſedert uit de Wolke ſprak / was de beſchrijvinge ſijner Volmaaktheden / daar hy ſulken groten naam van heeft. Volgens dien ſo is 't gene ſy dies tijds van Gods Wil en Weſen weten moeſten / in die vurige Wolk geweeſt / en uit deſelve gehoord. Wat plaats dat hier Gods Soon in heeft / dien Engel des Verbonds Mal. 3: 1. met reden ook genaamd den Engel van Gods aangeſight: Jeſ. 6: 9. of hoe hier in met een de Heilige Geeſt benoemd magh zijn: vers 10. 11. ſulx komt hier niet te pas; om dat wy niet als van Gods Engelen / en hun verſchijnen / of bedrijf ontrent de menſchen ſpreken.

§. 8. Die dit voorſchreven met onſydig opmerken geleſen heeft / ſal daar uit alleenlik dit vermerken / dat ik op de beſpiegelinge / die men gemeenlik op dien Engel maakt / door welken God de Wett uitſprak / of die 't volk door de woeſtijne voorging / of d' Engelen door welken de wett in handen van den Middelaar beſteld is / niet vaſt en ga. 't Bewijs daar uit getrokken voor 't een of ander ſonderling gevoelen / laat ik voor rekeninge van de genen die daar meer in ſien dan ik: niits datſe my ook ſchuldig blyven / om de ſwarigheden die ik daar heb aangewesen / op te loſſen. Maar dunkt iemant dat ik Chriſtus Godheid enigſins te kort doe / ſo ik niet rond uit verklare / dat ik hem in deſen Engel ſie: dien wil ik wel waarſchouwen / Chriſtus Godheid niet ten toon te ſtellen met bewysen die ſo veel beſlaghs van noden hebben / om den neerſtigſten en verſtandigſten onderſoeker / en noch ſo veel

veel meer / om de tegenſpreckers te overtuigen. En ſo dit ons voorreght is inden tijd des Nieuwen Teſtaments/ dat God voortijds wel veelmaal en op veelerlye wyſe tot de vaderen geſproken heeft door de Profeten; maar in deſe laaſte dagen eerſt tot ons geſproken door den Sone: Heb. 1: 1. hoe ſy dan den Sone tot de vaderen doen ſpreken / wanneer 't daar toe de tijd noch niet en was. Ook en kan ik dat onderſcheid van weerdigheid tuſſchen Wett en Euangelium niet ſien / dat ons Paulus daar ter plaatſe leert; uit inſight / dat de Wett door Moſes / die maar een dienaar was / maar 't Euangelium door Jeſus / die de Soon en Heer is / aangekondigd is: indien de Soon ſelf de Wett heeft uitgeſproken / of 't volk na 't aardſch Canaan geleid heeft.

§. 9. Ondertuſſchen moet uit al 't voorſeide nu genoegſaam blyken / dat van de wyſe / hoe d' Engelen van Gods wege den gelovigen ten dienſte ſtaan / niet veel en blykt: hoewel de Schrift ſeit / datſe 't doen. Des wil ik het nu in een betrekken / 't gene dus verre geſeid is. Te weten.

1. De Schrift ſeit ons / dat God Engelen in ſynen dienſt gebruikt; ter hoede der gelovigen / en tot ſtraffe der godloſen.

2. Maar nergens ſeitſe / hoedanig de werkinge der Engelen daar in zy.

3. Somtijds wel / datſer verkondigers af zyn / 't gene om der ſekergeid hunis woords wille geacht word als ofſe 't deden.

4. Doch ſomtijds met ene wyſe van ſpreken die klaarlik te verſtaan geeft dat God ſelf / en geen Engel het werk doet / daar de dienſt eens Engels in benoemd word.

5. By wylen noemtſe Engelen / insgelijx om hunder beſendinge wille / diemen bemerkt dat menſchen geweeſt zyn.

6. Ook word wel een uiterlik teken van Gods beſondere tegenwoordigheid ſyn Engel genoemd.

§. 10. Dus verre 't gene in de Schrift hier af te vinden is: waar uit ik nu die vier gevolgen trekke.

1. Dat aangaande de wyſe / op welke de Engelen werken / ofte iets aan de menſchen doen / niet ſekers uit de H. Schrift te halen is.

2. Maar dat het alles dient / watmen daar af leeſt / om Gods bedrijf ontrent der menſchen kinderen / na menſchelijken aart van ſpreken / op eene hemelſtatige wyſe te verbeelden.

3. So nochtans / dat de Engelen waarlik iets doen / in 't gene dat de menſchen / de geeſten en de lichamen betreft.

4. Maar nergens blykt dat ſelfs de goede Engelen onmiddelik op geeſt of lichaam werken / gelijk eens menſchen ziele op haar eigen lichaam doet.

§. 11. Dit wilmen dat hier wederom op uit ſal komen / dat ik geene Engelen gelove. Ik ſegge dan noch eens / dat ik myn geloof daar af I. §. 3, 4. met klare woorden duidelik beleden; ende in 't verbolg met bondiger bewys dan men gemeenlik daar van geeft / beveſtigt hebbe. Maar wanneer ik ſegge dat de Engelen waarlik niet en doen 't gene de Schrift van hen ſchijnt te liegen: dat is / dat het niet en blykt. En verder gaat myn ſchryven niet / dan om te toonen dat het gene men gemeenlik van de kraght der Geeſten uit de wer-

werkingen/ in ſchijn hen toegeſchreven / by brengt/ ſulx niet en bewijſt. Gelijk ik dan den Hemel noch de Aarde niet ontkenne/ noch de Sonne / Maan en Sterren lochene; wanneer segge / dat de Hemel eigentlik Gods troon / noch de Aarde ſijn voetbank/ noch des Hemels lichten ſijne heir ſcharen zijn: ſo ontkenn ik ook geen Engel ofte Geeſt; al is 't dat ik ontken / dat het eigenlik geſeid is / 't gene in deſen van hen word geſeid.

XVI. HOOFDSTUK.

Beſondere Bewaar-Engelen van Volkeren of menſchen, zijn in Gods Woord niet te vinden.

§. 1. DJe twee voornaame Schriftuurplaatſen geopend zijnde / ſo leid de wegh gemakkelik tot de genen die ons in Daniel ontmoeten; en uit welken voornamelik dat gene/dat de Bewaarengelen betreft/gehaald moet worden. Immers van d'Engelen der onderſcheidene Landſchappen en Volkeren/heeftmen/ buiten ſijne ſchriften/ niets van 't goddelik dat daar na gelijkt. Dit ſtaat ons nu dan na te ſien. Doch om geen een ding tweemaal te ſchrijven; wil ik den Leſer wijſen tot het gene ik daar op in mijne Uitleggінge over dien Profeet / beſonderlijxt over het X. Capittel / vers 13/ 20/21/ en 11: 1. en 12: 1. geſteld hebbe. 't Nodigſt evenwel/ en 't gene byna alle 't ander kortelijk begrijpt/verbeelt my niet by deſen te weerhalen. Doch eerſt ſal ik de woorden ſtellen. De gene die met Daniel in een Geſighte ſpraak/ ſeit voor reden waarom hy niet eerder tot hem quam. De Vorſt des Koningrijx van Perſen ſtond tegen over my, een en twintig dagen: ende ſiet, Michaël, een van d'eerſte Vorſten quam om my te helpen: ende ik wierd alleen gelaten by de koningen van Perſen. vers. 20. Weet gy waarom dat ik tot u gekomen ben? Doch nu ſal ik wederkeeren, om te ſtrijden tegen den Vorſt der Perſen; ende als ik ſal uitgegaan zijn; ſiet ſo ſal de Vorſt van Griekenland komen. vers. 21. en daar en is niet een die ſich met my tegen deſe verſterkt, dan uwe Vorſt Michaël. cap. 11: 1. Ik nu, ik ſtond in 't eerſte jaar van Darius den Meder, om hem te ſterken en te ſtijven. Hebbende daar na in 't breede verhaald / wat ongemakken den joodſchen volke in gevolg van tijden overkomen ſouden; ſo ſeit hy noch cap. 12: 1. Te dier tijd ſal Michaël opſtaan, die grote Vorſt, die voor de kinderen uwes volks ſtaat. Nu ſal ik hier by malkander ſtellen / 't gene ik daar op elke plaats heb aangetekend.

§. 2. Die Vorſt des Koningrijk van Perſen en kan der Perſen Koning ſelf niet zijn: om dat het geen gebruik van ſeggen is / Vorſt des Koningrijx, maar Koning van Perſen; van welke deſe Vorſt hem ſelf uitdrukkelik onderſcheid / wanner hy terſtond daar op ſeit / dat hy gelaten wierd by de Koningen van Perſien. 't was ook een Vorſt die hem tegenſtond: maar de Koning van Perſien die doe was / ſtond het volk voor daar Daniël voor bad. Daarbeneffens moet deſe ſulk een Vorſt zijn als Michaël; die / gelijk Gabriel / voor enen Engel bekend is. Men ſal door den eenen tot kenniſſe des anderen mogen komen: en dan oordeelen / wat van deſe Vorſten te houden zy. Die der ſelven worden in dit eene vers betekend. D'eerſte is degene ſelf die-

die daar in ſpreekt. De tweede is de Vorſt des Koningsrijk van Perſien die hem tegenſtond) en de derde Michaël, die hem te hulpe quam. De Vorſt van Perſien en de Vorſt van Griekenland, zijn de Koningen der ſelve volkeren / en dienvolgens menſchen / van die drie genoegſaam onderſcheiden. Welke hemelvorſten t ſamen ſtrijden / ſo 't ſchijnt / elk voor ſijn eigen volk. Doch om 't volk van Daniel / als Gods eigen volk zijnde / was dat eigentlik te doen: welke door den ſtrijd der Perſen en der Grieken / gelijk tuſſchen hamer en ambeeld ſaten. Deſe Vorſt die met Daniel ſpreekt / ſcheen 't eerſt quaad te hebben: dan hy prijſt Michaël den Vorſt van Daniel (uwe Vorſt, ſeit hy / om dat hy ſijn Volk voorſtond) dat hy hem te hulpe quam; ſo dat hy 't veld behield. Siet / wat hier over nu te denken valt: wie deſe Vorſten zijn; welke hunne voogdy over volkeren en landen; en hoedanig hun ſtrijd onder malkanderen geweeſt zy / elk voor ſijn volk en land.

§. 3. Nergens dan hier word van ſulke Vorſten gemeld: behalven den Vorſt van 't heir des Heren, die tegen over Joſua ſtond; en wiens woorden / ſo 't ſchijnt / tot Joſua geſproken / op den name van den HEERE ſelf verhaald zijn. Joſ. 5: 13/ 14/ 15. en 6: 1. Maar hier by Daniel werden meer Vorſten dan een / ende die als tegen malkanderen ſtrijdende vertoond; die den volke des Heeren vijnd of vyand zijn; elk voogd over een beſonder volk en land / en onderhoogden van den groten God. Het blijkt dat deſe Vorſten Engelen zijn: Michaël alzoos: want die word uitdrukkelik alſo genoemd. Des iſſet voegelik / dat men door d'anderen inſgelijks alſulke Geeſten; niet alleenlik goede / maar ook quaden verſta: want ſy d'een tegen den anderen zijn / gelijk d'een den anderen tegen ſijnen vyand helpt. Het is een van deſe Vorſten die het ſpreekt; en van die Heiligen, van die wachters, van welken op het 4. cap. 13. en 23. vers gemeld is. Sulken benaminge word mede wettelik op Gods Engelen gepaſt: heilig in aanſien hunner onbevlekte nature en ſtandvaſte gehoorſaamheid / tot des Scheppers eer en dienſt; en wachters, in opſighte van hun ampt. Denkt mede dat ſe van die duiſendmaal tien duiſenden zijn / die der godlike Majeſteit rond om den troon ten dienſte ſtaan.

§. 4. Wat ſeggen wy dan: dat d'Engelen Beſtierders van de Volkeren zijn / elk in hun eigen land? Dat is hier uit niet te ſien. Maar alles vergeleken / is hier niet meer af te maken / dan dat God de weereld / en beſonderlik ſijn volk / ſo wel regeert en beſtuurt / dat het hen geen Koning op der Aarde na doen ſal; ſchoon hy noch ſo trouwen Landvoogden over d'onderhorige volkeren beſteld hebbe. Ende of 't ſomwijlen ſchijnt / dat het tegen alle gedachte ſijner voorſienigheid aanloopt; echter altyd noch de hand des Heeren boven blijft. Dat ik het dus / en niet na de letter verſta: dat doet de ſtijl van ſpreken / die geheel oneigen is; en den aart van een Geſighte / waar in dit alles vertoond is; 't welk de deugden en eigenſchappen door ſekere perſonen verbeeld. Dus houd ik my aan den regel / *Scriptura ſymbolica non eſt argumentativa*; de Schrift by gelykenis ſpreekende bewijſt niet. In deſen heeftmen ſleghs op t oogmerk / niet op d'omſtandigheden te ſien: welke anders nergens toe

die-

dienen / als om aan de vertoninge de gedaante van een hiſtorie te geven. Daar over zijn ook de geleerden doorgaans redelijk wel eens. Van Job / als ook van Micha / 1 Kon. 22: 19-24. ſullen wy haaſt diergelijk verſtaan. De ſin is hier: dat d'Engelen of Vorſten die over Gods volk ſtaan / en daar voor ſtrijden: ſijne godlijke zorge tot hoede van ſijn volk / en tot ſtraffe hunder vyanden te kennen geven: en de vyandige Vorſten den loop des Weereldts tegen Gods volk aan; of tegen eenig volk of land / dat God voor dien tijd ongelukkig maken wil. En wie weet / of deſe wijſe van ſpreken en verbeelden van der Heidenen gewoonte niet ontleend zy; om hunne Daimones, door deſelve na te bootſen / te beſpotten: als niet maghtig zijnde / om na hunnen ſin met de volkeren te ſpelen; maar dat God ſelf / die alles weet / wel zorge dragen ſal / dat het anders in de weereld niet en ga / dan hy wil dat het ſal gaan. En ſulx / op dat niemand die Daimones, maar hem alleen na d'ogen ſie.

§. 5. 't Gene voorts by oude tijden veler Kriſtenen gevoelen was / dat ieder menſche ſijnen Engel heeft / goed en quaad: dat is / ſo veel de Schrift belangd / al te los gegrond. En buiten de Schrift (ſo in 't IV. Hooſdſtuk al getoond is) vindmen daar af geen bewijs. 't Gene enige niewe Kriſtenen / die 't joodſche kleed noch niet geheelik uitgetrokken hadden / van Petrus ſeiden / dat het ſijn Engel was / die 's nachts aan de deur quam kloppen; Hand. 12: 15. word daar toe niet wel gepaſt. Want voor eerſt / was 't niet van twee / maar als van eenen geſeid / het is ſijn Engel: ſonder te beteekenen / of 't ſijn goede of quade Engel was. Daar by blijkt / dat de genen die ſo ſpraken niet en wiſten watſe ſeiden: alſo 't geen goeden Engel zijn kon / die ſich voor den man ſelf uitgaf / wiens Engel dat hy was; noch een quade / die genegen om hem leed te doen / hem niet aan 't huys van Maria / maar liever in de gevangenis geſocht moeſt hebben. Daar beneffens komt my wonderlijk voor / dat iemants Engel of Bode (ſo het ſommigen hier vertalen willen / om dat gevoelen te ontgaan) aan de ſtemme des genen / wiens Engel of Bode hy is / ſoude te kennen zijn. Ende als 't al geſeid is / het seggen van die luiden was geen Euangelie: alſo ſy daar in dolen konden / ſchoon het een gemeen gevoelen was. Sy ſpraken dus / niet als Kriſtenen doe tegenwoordig / maar als Joden van ouds. Lichtfoot brengt uit hun boek Debarim Rabba ſol. 290: 4. hier by te pas. Daar is geſchreven, hy heeft my van 't ſweerd van Pharao verloſt. Daar op ſeid Bar Kafra, dat een Engel in de gedaante van Moſes nedergekomen, hem heeft doen vluchten: ſo dat de genen die Moſes quamen vangen, meinden dat die Engel Moſes was. Aldus / die doe geloofden / dat elk menſche ſijnen Engel heeft / meinden volgens mede / dat elk Engel de gedaante / en met een de ſtem van ſijnen menſche heeft.

§. 6. 't Is waar / dat de geringſten onder Gods volk / tot de kinderkens toe / hunne Engelen hebben / die ſijn aangeſight in den Hemel ſien: alſo het onſe Heer uitdrukkelik getuigt. Matt. 18: 10. Maar hy en ſeit niet / dat elk der ſelven / hooſd voor hooſd / ſijnen beſonderen Engel heeft. Dan dit

wilder ſechts uit volgen: dat Gods Engelen ook der gelovigen Engelen zijn; ſelf tot de kinderkens toe: 't welk Paulus al lang op alle d'Engelen geſeid heeft/ datſe als gedienſtige Geeſten uitgeſonden worden/ om der genen wille die de ſaligheid beerven ſullen. Hebr. 1: 14. En ſo is hier de ſin / gelijk Lichtfoot mede ſeer wel ſeit: *eo more quo miniſtrant Angeli adultioribus, miniſtrant & illis*; op gelijkerwijſe als d Engelen den volwaſſenen dienen, ſo dienenſe deſen ook. Engelen der gelovigen, (of der kinderkens) ſeit Camero/ zijn de gene die als boden uitgeſonden worden; niet van de gelovigen, maar aan de gelovigen: gelijk Paulus Rom. 11: 13. Apoſtel der Heidenen; dat is, niet van de Heidenen geſonden, maar aan de Heidenen. Voorts moetmen denken / dat hy niet en ſeit / elx Engel van die kleinen; maar in 't gemein / hunne Engelen. 't Gene voorgaat geeft genoegh te kennen / dat Chriſtus meer niet ſeggen wil. Siet toe dat gy niet eenen van deſe kleinen veracht: Want ik ſegge u lieden, dat hunne Engelen, enſ. Gy en moogtſe niet te gering achten om tot my te komen / die by God ſo weerd geacht zijn/ dat hunne Engelen ſijn aangeſichte ſien. Maar hoe ſienſe dat? Gelijk Salomons knechten voor ſijn aangeſighte ſtonden: 1 Kon. 10: 8. ſo vertoont ſich God als een groot Koning / die geen geringer dienaars dan Engelen ten hove hijd / welke by duiſendmaal tien duiſenden voor hem ſtaan. En dit is nu de heerlikheid / die de Heere Jeſus der gelovigen kinderkens verſekert: dat die heerlike ſtaatdienaars aan het Hemels Hof / ook hunne Engelen; dat is in 's Heeren dienſt / tot hunner hoede zijn. Sy ſtaan dan wel ten hove/ ſy hebben daar hun volk; en dat ſelfs by de genen / die naaſt aan den groten Koning ſtaan.

§. 7. Doch laat het alſo zijn/ dat Chriſtus elken kinde ſijnen Engel geeft: dat wint noch weinig uit. Want voor eerſt is 't ſeker / (hier na ſullenwe daar af de proeven ſien) dat hy menigmaal der Joden meiningen / waar of niet waar / ſo als die zijn / tot gronden van ſijn ſeggen neemt. Dat moght hy hier ook doen / om hen naar te overtuigen. Want men kan niet beter / als iemant met ſijn eigene redenen ſlaan. Neemt dan / oft hy dus geſproken hadde: Gy gelooft; dat ieder menſche ſijnen Engel heeft, van geboorten af, en alſo de kinderen ook. Nu ſeg ik 'er by, dat deſer kinderen Engelen van de genen zijn, die wel meeſt met God verkeeren; dat is / dit zijn kinderkens die beſonderlik in Gods genaade ſtaan. Hier ſiet hy op / en dit is 't al wat uit die woorden volgt. Daar aan ſal niemant twijfelen / die maar gedenkt het gene ik X. §. 11. enſ. van den ſtijl der Schriften ſeide: daar ik uit beweeſ / datmen alles wat in deſen woord geſeid/ na de letter niet en magh verſtaan: om duiſend ongerijmdheden/ dit daar uit te volgen ſtonden/ te vermijden. Maar alſo nooit het minſte van d'Engelen gewaagd word / daar hen God niet menſchelijker wijſe als Dienaars ſijner Majeſteit / die hy als Koning van 't Geheel Al beſitt / en beſonder tot behoudeniſſe van ſijn volk vertoont: ſoen volgt uit al dat ſeggen en verſchijnen van de Engelen niet; dan alleenlijk dat God de weereld ſeer beſonderlik met een onweerſtaanbare kraght regeert/ over Koning / over heerſchappy / en al: Voorts dat het hem daar inne nooit

aan

aan middelen ontbreekt; die hy teltens sulken kraght / of namen geest / als de saken of de menschen / daar het dan te doen valt / best vereischen.

XVII. HOOFDSTUK.

En wat de quade Engelen betreft, veelmaals word by de naam van *Duivel* of *Satanas* iet anders dan een bose geest verstaan.

§. 1. VAn de goede Engelen eischt de order nu dat we tot de bosen over gaan. Deser is de DUYVEL 't hoofd / wiens ENGELEN d'andere bose Geesten genaamd zijn. 't Welk men tweesins magh verstaan: of / dat hy d'andere voor sijne Boden gebruikt; gelijk 't woord Engelen oorspronkelik beteknt: of datse slechs dien name neffens Godes Engelen behoudende / onderscheids halve des Duivels Engelen heten; om datse van God afgevallen en van sijnen aanhang zijn. Hoe sy 't daar in eens wierden / of wat hy over hen te seggen heeft / of hoe sy 't met malkanderen maken / en wat hun bedrijf is: van dit alles vindmen taal noch teken in de Schrift. Van den val der Engelen / en den staat daar sy tsedert hunnen vall in zijn / is IX. §. 2--10. getoond / dat Petrus noch Judas in hunne brieven niet sekerlik so te verstaan zijn / als men doorgaans tot op heden heeft geloofd. En so dat niet vast en gaat / moght ons noch wel meer ontvallen: dat is / mogelik bevinden wy / dat de Schriftuur ook op andere plaatsen so breed van den Duivel niet en spreekt als men meind. Derhalve wil ik die ten eersten nasien / die hem noemen so als sijn naam is; en daar na / daar hy met andere namen aangewesen en omschreven word.

§. 2. Desen aangaande moetmen echter weten / dat het altijd de Duivel niet en is / die in den griekschen text *Diabolos* genoemd word: immers dat en gaat niet vast; sulx de verscheidenheid der vertalingen genoegsaam meld. Want de plaatse nasiende / daar dit woord in 't griekisch gelesen word / so bevind ik datter 17 van de 24 zijn / daar eene of meer oversettingen van d'andere verschillen. Ik salse aanteknen / op dat het de Leser sie. In plaats van Duivel set de Syrische vertalinge Lasteraar Matt. 4: 1. Jud. v. 9. Vyand Luk. 8: 12. Bose, Act. 10: 38. Aanklager t. 13: 10. Eses. 4: 27. en Bedrieger, Openb. 12: 9 / 22. en 20: 2. D'Arabische gebruikt elfmaal een woord dat so veel als een Schalk of Bedrieger te seggen is: Hand. 10: 38. en 13: 10. Efes. 4: 26. en 6: 11. 1 Tim. 3: 6 / 7. 2 Tim. 2: 16. Hebr. 2: 14. Jak. 4: 7. 1 Pet. 5: 8. 1 Joh. 3: 8 / 10. Jud. v. 9. Eens heeft se Vyand gesteld. Luk. 8: v. 12. De Persische vertalinge heeft eens Vyand, Luk. 8: 12. eens Lasteraar, Joh. 8: 44. ende eens de lasteraar Duivel. Matt. 4: 1. het een door 't ander verklarende. Dit bewyst / datter plaatsen zijn daarmen door Diabolos iemand anders dan den Duivel magh verstaan: en de kraght van 't woord / voor desen al geseid XII. §. 4. brengt dat self mede / also die bose geest dien name nergens anders door gebruegen heeft / als om dat hy de verklager onser broe-

deren, Openb. 12: 10. ende alsoo een lasteraar, een quaadsprekker en vader der leugenen is. Joh. 8: 44. Nu dewijlen men niet vast magh gaan/om te weten wat de Schrift ons van den Duivel leert/sonder wel te weten dat hy 't is van wiense spreekt: so laat ons alle plaatsen doorgaan daar ons die naam Diabolos ontmoet.

§. 3. Voor af dientmen dan te weten/dat het woord Duivel, als van eenen geseid/niet noodsakelik maar een persoon betekend/die so genaamd zy: Want gelijk de Kanaanyter, d'Amoryter, enz. Gen. 15: 19/20/21. een geheel volk of geslaghte te kennen geest; so kan 't hier ook wel zijn. Maar t'elker plaatse moetmen sien/ welken sin d'omstandigheden en de draad der rede medebrengen; 't welk de gemeene regel van reghtmatige uitleggingē is. Men vind altoos een goed deel spreuken/daarmen desen naam *Diabolos* bequamelik op bose menschen passen magh: alsomen gelijke wijse van spreken vinden sal/die sich self verklaren datse maar op menschen sien. Dit is d'eerste. Matth. 13: 39. De vyand, die 't onkruid onder de tarwe saait/ is de Duivel. Seg/ Lasteraar: te weten/ die de gesonde leere tegenstaat/ niet sonder lasteren en schelden. Dit deden d'ongelovige Joden/die den Apostelen wederstonden en lasterden; Hand. 13: 35. en vers 6. mits datse over al hun quaad saad saaiden tegen de leere des Euangeliums. En om de waarheid te seggen/sy verdienen geenen beteren naam/die om de moord aan den Heere Jesus begaan/ en de vervolginge tegen d'Apostelen verwekt/ Gode niet en behagen; en die allen menschen tegen zijn, die sy ook verhinderen te spreken. 1 Thess. 2: 15/16. Derhalven magh sulk een met reght/en als by uitnementheid de vyandige menschе genaamd zijn: alsо God noch sijne gelovigen nooit groter vyand hadden. Siet daar den Duivel/ Aanklager/ Tegenstander/ Lasteraar/ die het woord wech neemt, Luk. 8: 12.

§. 4. II. Efes. 4: 11. Geeft den Duivel geen plaatse. So ik nu segge/ geeft den Lasteraar geen plaatse: is dat anders als wanneer hy seit; Siet toe/ dat uw goed niet gelasterd werde? Rom. 14: 16. Te weten/ hy vereischt sulken leven van de Kristenen/ datse geen oorsake van lastering aan de wederpartye geven. 1 Tim. 5: 14. Hier op magh Jacobus nu wel seggen/ wederstaat den Duivel: dat is den lasteraar en tegenspreker; so sal hy van u vlieden. Jak. 4: 7. Want sulk volk vermagh toch tegen de waarheid niet/ indien wy maar voor de waarheid staan. 2 Kor. 13: 8. So maghmen ook die Tegenpartye verstaan/ welken Petrus mede noemt Diabolos. 1 Pet. 5: v. 8. zijnde een slagh van menschen die onsen goeden wandel in Christus lasteren. Dat volk moet men beschaamd maken/ met ene goede conscientie te bewaren/ so hy ons te voren heeft geleerd. 1 Pet. 3: 16. Die Duivel gaat rondom als een briesschende leew: want wy hebben altijd volk genoeg om ons heen/ dat ons op die wijse wel verslinden soude/ moghtense na hunnen sin begaan. Doch daar tegen is goede raad: weest nughteren en waakt. Sulk een briesschende Leew was Nero in aansien van Paulus; die hem daarom ook so noemt. 2 Tim. 4: 17.

§. 5. III. De listige omleidingen des Duivels, daar door zijn bequamelik

alſulke ſtreken te verſtaan / als Elymas onder anderen gebruikte / om Sergius Paulus om te leiden / en van 't gelove te verboeren. Want hy was een *Magos*, dat ons volk in 't duitsch noemt Tooveraar: seer t'onreghte / gelijk ik hierna op sijn plaatse tonen sal. Maar hy was een Filosoof / en met al sijn pogen daar op uit / dat hy den Stadhouder moghte *sylagogein*, als ten rove vervoeren door sijne Filosofie; gelijk Paulus seit dat die menschen doen / Kol. 2: 8. Hier toe gebruikense alle arghlistigheid; om listiglik tot dwalinge te brengen, Efes. 4: 14. Derhalven magh dit hier ook dus verstaald zijn: de listige omleidingen des tegensprekers; gelijk 't Paulus t'Athenen vond / Hand. 17: 18. En tot Efesus / daar hy so veel werks hadde eer hy eens gehoor kreeg / was van sulk volk geen gebrek. Hand. 19: 14/15/16. ens. Immers aangesien dat veele / en misschien de meeste en voornaamste uitleggers / dat vechten met de beesten, 't gene Paulus seit dat hy t'Efesen genoodsaakt is geweest te doen / 1 Kor. 15: 32. van woorden-strijd met beestige menschen / die hem daar bejegenden / verstaan: wat belet my te geloven / dat die Duivel, of *Diabolos*, Lasteraar, so wel een soort van menschen is / als de genen die hy beesten noemt.

§. 6. IV. In diergelijken sin soud ik ook dat oordeel des Duivels verstaan / daar ons Paulus voor waarschowt: 1 Tim. 3: 6/7. gelijk het ook van anderen / en van onse Oversetters selve op de kant / vertaald word / het oordeel des Lasteraars; dat is der quaadsprekende menschen / die so gereed zijn om enen leeraar / wanneer hy sich door jonkheid ofte onbedreventheid ergens in te buiten gaat / daarom te lasteren. Of so het al den Duivel self alhier bedieden moghte; men soude 't oordeel, niet dat van hem gheseid word / maar dat over hem gegaan is / daar door konnen verstaan: Dat hy namelik / een nieuweling zijnde / en door schielike verheffinge tot het voortreffelijk Opsienders amt opgeblasen wordende / niet en moghte varen so als in 't begin de Duivel voer / wanneer hy sich te seer verhief.

§. 7. V. Met den strik des Duivels 1 Tim. 3: 7. en 2 Tim. 2: 26. acht ik 't mede so gelegen. Want die *methodeiai*, listige omleidingen zijn rechte strikken / om ons te vangen / met woorden die de menschelike wijsheid leert / gelijk se Paulus noemt. 1 Kor. 2: 4/13. Diense eens daar mede gevangen hebben / dien konnense voorts wijs maken watse willen; so men heden noch genoech in 't Pausdom siet. En dan verscheelt het mede niet / of men 't woord Duivel te dier plaatse op den bosen Geest of op de bose menschen past. Want indien men 't van de menschen wil verstaan / so is de meininge nu al geseid: maar dan isset mede buiten swarigheid / het zy dat een voornaam menschе by uitneementh id soo word genoemd; of alleenlik seker aart van bose menschen · ende also veel in een begrepen / door den selven naam betekend. Maar laat men 't woord van Duivel toe in sulken sin / dattet die bose Geest of Geesten door gemeind zijn: so magh de strik des Duivels seer bequamelik bedieden sulken t'samenknopinge van ongereghtigheid, gelijk als Petrus spraak; Hand. 8: 23. als oft een menschе met ondeugden doornaaid ware / die noch onherboren / ende als dood in sijne sonden slaapt. Sulk een is

dan met een niet beter als gevangen ; een ſlaaf en dienſtknecht van de ſonde, gelijk 'er Paulus duidelik van ſpreekt. Rom. 6: 16. En dat magh men bypelik ſeggen / dat na den wille des Duivels is ; al ſo wel als geſegd wordt / na den wille des vleeſches ende der gedachten, Eſeſ. 2: 3. te kennen gevende / dat ſulk een leven der onherborene menſchen met des Duivels aart ſeer wel over een komt / even eens geſind zijnde als de Duivel.

§. 8. VI. Al ſo gemakkelik is het ook van menſchen te begrijpen / wanneer de Heere Jeſus in ſijnen brief aan die van Smyrna ſchrijft ; Siet de Duivel ſal ſommigen van u in de gevangeniſſe werpen : dat hy daar onder den name van Duivel dat quaad ſlagh van menſchen verſtaat / dat de gelovigen vervolgen / en derſelven ſommigen in de gevangeniſſe werpen ſoude. Want dat kan doch de Duivel ſelf ſonder dienſt van menſchen niet verrichten. Zijn dan die menſchen / wanneer ſe ſulke dingen doen / niet Duivels genoegh? Want die den Kriſtenen ſo hatig is / dat hyſe in gevangeniſſen ſmijt / die en ſal ſich mede niet ontſien deſelve te belaſteren en te beſchuldigen. Ja dat ſal hy willen / en dat ſal hy moeten doen / om hen onder enigen ſchijn van reght in pijn en banden te doen komen. Een quaadaardigh menſche kan daar af boven anderen ſijn werk wel maken / hoedanig een die ſware vervolginge in Polycarpus tijd / als landvoogd van den roomſchen Keizer heeft geſticht. So als Paulus den keiſer Nero te dier oorſake een Leew genoemd heeft / 2 Tim. 4: 17. ſo moght hier ook Johannes ſulken vyand van de Kerk wel Duivel noemen.

§. 9. Dus verre daar de naam διάβολος of Duivel in den griekſchen text des niewen Teſtaments te vinden is ; en op alſulken wijſe vygebraght / dat het beter op de menſchen / dan op 't hooft der boſe Geeſten paſt. D' ander naam / Satan word twintig maal in 't Oude en 34 maal in 't Niew Teſtament gebruikt : niet ſonder merkelijk onderſcheid. In den hebreewſchen text / daar dit woord eigen is / zijnde oorſpronkelik hebreewſch / komt het nooit ſo voor / datmen 't noodſakelik op den Duivel paſſen moet ; hoe wel 't onſe Overſetters meeſt in ſulken ſin gebruiken / latende 't hebreewſch woord *Satan* als dan onvertaald : gelijk ſe doen Job 1: 6/ 7/ 8/ 9/ 12. en 2: 1/ 2/ 3/ 4/ 6/ 7. Pſal. 109: 6. Zach. 3: 1/ 2. Maar op d' andere plaatſen hebbenſe 't Wederparty of Tegenparty der verduitſcht : te weten / Num. 22: 22/ 32. 1 Sam. 29: 4. 1 Kon. 5: 4. en 11: 14/ 23/ 25. Behalven datſe 2 Sam. 19: 22. 't woord Satan hebben laten ſtaan / hoewel in den ſelfden ſin. Laat het ons eens omkeeren / en behouden den hebreewſchen name Satan, daar ſy dien vertaald hebben ; daar tegen dien vertalende daar ſy 't hebreewſch gelaten hebben ; ſo ſalmen ſien / datter geen reden geweeſt is om het overal niet even eens te doen.

§. 10. Eerſt daarſe't vertaald hebben. Self een Engel des Heeren ſtelde ſich in den wegh tegen Bileam ten *Satan*. Num. 22: 22. en verklaarde ook rond uit: Siet, ik ben uitgegaan, u tot enen *Satan* ; dewijle deſe wegh van my afwijkt vers 32. Die Satan dan een Engel des Heeren zijnde / was altoos de Duivel niet. Desgelijx David / een menſche zijnde wierd verdacht aan 't hof van Achis ;

Achis; dat hy met hem ten oorlogh tegen Israël gaande/ sijn eigen volk toevallen / en also hen tot een Satan worden mochte. 1 Sam. 29:4. Salomo nam den bouw des Tempels voor / wanneerder geen Satan noch quade bejegening was/ om hem door oorlog (dat is de hand der menschen, niet des Duivels / 2 Sam. 24:v. 13/ 14. 1 Kon. 21:12/13.) gelijk sijnen vader David/ op te houden. 1 Kon. 5:4. Doch op 't einde van sijn leven verwekte hem de Heere enen *Satan*: welke was Hadad de Edomyt, van des Konings zaad in Edom; ende also sekerlijk geen Duivel/ maar een menschе cap. 11: 14. Ook verwekte hem de Heere enen *Satan*, Rezon den Zone van Eljada, die gevloden was van sijnen heere Hadadezer den koning van Zoba. vers 23. Buiten twijfel ook een mensch also men nooit van Duivel hoorde/ die in koningen dienst was. Dat selve blijkt ook noch te klaarder/ dewijle hy de *Satan* van Israël geweest was. alle daghen van Salomo, en dat hy regeerde over Syrien. vers 25. Om die reden hebben 't ook onse Oversetters op alle die plaatsen verduitscht / ende (als geseid) in stede van Satan het woord wederparty of tegenpartye gesteld. Waarom dan ook niet 2 Sam. 19: 32. daar David sijner suster sonen dus toespreekt: Wat heb ik met u te doen gy sonen van Zeruja, dat gy my heden ten *Satan* soudet zijn? Want de sin doch al deselfde is.

§. 11. Nu / daar sy 't woord Satan gelaten hebben/ sonder vertalen. By Job in 't 1. en 2. cap. komt het elfmaal in den self den sin. Maar waarom ware die kinderen Gods, die voor God verschenen/ geen menschen/ so wel als de gene die d'eerste maal also genoemd zijn? Genes. 6: 2 En dit is hier de tweede maal. Van waar komt die veranderinge? Indien dan buiten reden: waarom is die Satan, dat is / tegenparty of aanklager; (want *Sitna* insgelijks enen twist of aanklaghte betekent. Gen. 26: 21. Ezra 4.6.) die in 't midden van hen verscheen / ook geen menschen kind; te weten / een boos menschе / daar gekomen om Job aan te klagen? Wel sekerlijk was het sulken Satan, welken David sijnen vyand wenscht. Psal 109:6. Want hoe kan de sin gemakkelijker vloeijen / als dat hy eene selfde sake / eens geseid / noch eens weerhaald; met verandering van woorden / doch op eenen selfden sin/ nadruks halven; na eigenschap der hebreewsche tale/ meest in gedichte / en also in Salomons Spreuken / en in de Psalmen seer gemeen? Dus seit hy daar: Stelt enen Godloosen over hem; en de Satan sta aan sijne reghterhand. De Godloosen en de Satan moet hier een en de selfde zijn/ sal d'hebreewsche sin bestaan. Hy wenscht sijnen godloosen vyand / dat een ander immers so godloos als hy / sijn aanklager zy; en dat die hem in reghten verwinnen / ende also als de reghterhand over hem krijgen magh. Van't gene men by Zacharias leest/ sal ik namaals wat besonderlikers spreken.

§. 12. Dit uit het Oude: nu vindmen noch den naam van Satan eens/ en Satanas ('t welk het selfde is) 33 maal in 't Niew Testament. Eens heeft de Heere den Apostel Petrus so genoemd/ om dat hy sich door onverstand tegen sijn voornemen stelde: sulx op twee plaatsen beschreven staat. Matt. 16. 23. Mar. 8:33. Buiten dat word die ook op bose geesten in 't gemeen gepast: want wanneer d'eene Satanas den anderen uitwerpt, dan isser meer dan een/

een / Matth. 12: 26. Marc. 3: 23/ 26. Luk. 11: 18. Doch wie dese bose geesten zijn / sal hier na noch onderzocht worden: zijnde hier genoegh / dat Satanas in dese plaatsen de naam des genen niet en is / die anders Duivel op hem self alleen genaamd word.

XVIII. HOOFDSTUK.

Daar de Schrift kennelik of waarschijnelik, of in sekeren opsighte van hem spreekt; moetmen acht geven, hoemen reght verstaan sal watse seid.

§. 1. BUiten de voorseide zijnder genoegh andere plaatsen / diemen niet wel anders als van den Duivel self / die 't hoofd der bosen Engelen is / verstaan kan. Ik segge / niet wel: want als 't naawde / soudemen hier en daar noch wel wat anders vinden / en tonen dat het noch so klaar niet is. Doch laat ons aan de ruimte blijven: want ik van de gemeene uitlegginge buiten nood niet afgaan wil.

1. Matt. 25: 41. De Duivel met sijne Engelen, (d'arabische vertalinge seit / met sijne heirscharen) aldus onderscheidentlik genoemd / moet van dien bosen geest verstaan zijn / van welken wy nu spreken: wiens Engelen van hem en van de vervloekte menschen / over welken Jesus 't oordeel velt / op 't duidelikst onderscheiden zijn.

2. So is ook die oude Slange, welker eigene naam is Duivel ende Satanas, Openb. 12: 9. en van welken onsen Heere self in de woestijne versocht wierd: Matt. en Luk. 4. doch van welk laatste geval ik hier na in een besonder hoofdstuk spreken wil.

3. Joh. 8: 44. De Vader der leugenen, die een menschen moorder van 't begin af is / kan best waarlik mede iemant anders wesen / dan de Slang, die Eva door hare arglistigheid bedrogen heeft. 2 Kor. 11: 3. My dunkt / dit spreekt van self. Want mitsdien dat ons die geschiedenis uit Genesis bekend is / so valtet ons gemakkelik van self so toe / dat Christus daar op siet. Een breeder onderzoek over dit stuk sal ons ook noch een geheel kapittel strekken.

4. Ook en weet ik anders geenen Duivel uit te vinden / die in Judas voer: Joh. 13: 2. also het was de Satan, die hem 't schendig voorraad ingegeven hadde.

5. So kan ik mede lichtelik verstaan / dat het deselfde is / wiens Kinderen de bose menschen genaamd zijn. 1 Joh. 3: 10. want in dien sin heeft Christus selve geseid: gy zijt uit den Vader den Duivel. Joh. 8: v. 44.

6. Desgelijx dien 't geweld des doods wierd toegeschreven / Hebr. 2: 14. is deselfde Duivel, besonderlik met nadruk daar genoemd; so dat het op geen menschen passen kan. Laat het ook den self den zijn / van welken veelen overweldigd waren / die Christus weer genas. Hand. 10: 38.

§. 2. Wat

§. 2. Wat nu 't woord Satan aangaat / so vind ik buiten voor aangetogene plaatsen niet veel / of men magh doorgaans den Duivel in sekeren sin daar door wel verstaan. Want sy spreken van den Satan, die onsen Heer in de woestyne versocht; Matt. 4: 10. Mark. 1: 13. Luk. 4: 8. die het saad van Gods woord uit de herten der menschen steelt; Marc. 4: 15. welken de Heere Jesus als enen blikssem uit den Hemel vallen sagh; Luk. 11: 18. die sekere vrouw 18 jaren lang gebonden hadde / Luk. 13: 16. die in Judus Iskariot voer; Luk. 22: 3. Joh. 13: 27. die d' Apostelen begeerde te sisten gelijk tarwe; Luk. 22: 31. die 't herte van Ananias en Saffira verbulde; Hand. 5: 3. van wiens maght de menschе sich tot God bekeert; Hand. 26: 18. sonder 't welk sy van hem overweldigd zijn; Hand. 10: 38. wien de God des vredes haast onder onse voeten verpletterē sal; Rom. 16: 20. aan welken Paulus ongeregelde Christenen overgeven wil; 1 Kor. 5: 5. 1 Tim. 1: 20. voor wiens verſoekingen sich een Christen wachten moet; 1 Kor. 7: 5. 2 Kor. 2: 10. die sich in enen Engel des lichts veranderen kan; 2 Kor. 11: 14. die d' Apostelen eens en andermaal belet heeft na Thessalonica te reisen; 1 Thess. 2: 19. in wiens werkinge de komste van den sone des verder sy bestaat; 2 Thess. 2 v. 9. achter welken sich enige jonge weduwen t' Efesen af gewend hadden; 1 Tim. 5: 15. die 't geweld des doods gehad heeft; Heb. 2: 14. die onder de Joden tot Smyrna al eer een Synagoge / en te Pergamus sijnen troon en woonstee hadde; Openb. 2: 9/ 13. Wiens diepten die te Tyatiren niet en kenden; vers 24. uit wiens Synagoge te Filadelfia sommige bekeerd zijn: Openb. 3: 9. die anders (gelijk geseid is) de grote Draak en d'oude Slange genaamd word / cap. 12: 9. en 20: 2. ende eens uit sijne gevangeniſſe moet onbonden zijn. cap. 20. 7.

§. 3. Om 't reght verstand van dese dingen na te speuren / wil ik den Leser bidden / dat hy my niet weigere / voor af enige setregels toe te staan.

Dese eerst: dat de Schrift altijd na waarheid / en tot Gods eere spreekt; al is 't dat se vaak verblomde redenen gebruikt / en dat se Gode / die daar self d'auteur af is / niet ongerijmds toeschrijft.

2. Dat besondere Schriftuur-plaatsen niet en mogen verstaan worden in alsulken sin / als met den gedurigen draad en stijl en inhoud der geheele godlike Schrifture strijdig is.

3. Dat verscheidene stellingen of vertellingen op eene self de sake of persoon gepast; so sy tegen malkanderen strijden souden / wanneer se na de letter wierden uitgeleid; of beide / of ten minsten een van beiden oneigentliker wijse te verstaan zijn. Want het kan niet wesen / dat de mond der waarheid eigentliker wijse iets op d'eene plaatse seggen soude / en op d'andere iet anders dat daar tegen strijd.

4. Dat de Duivel in persoon / als een schepsel / in geenen deele tegen God den Schepper; maar alleenlik tegen sijns gelijke schepselen magh vergeleken worden. Want tusschen God en het schepsel is een oneindig onderscheid. Geen der goede Engelen / hoe hoog misschien boven d' anderen verheven / heeft ooit die eere gehad: en de Opperengel self draagt die wet in sijnen na-

me / *Mi-cha-eel*, dat is te seggen / Wie (is) als God? Nu en magh de Duivel / sijner boosheid halven / en om dat hy so langen tijd / en so bijster verre van God is verwreemd; noch niet eens by Michael / die geduriglijk met God leeft / vergeleken zijn. Hoe sould hy dan by God? Dus verre is 't de Leser / meen ik / met my eens.

§. 4. Hier op wil ik hem nu door de Schrifften leiden / die al eens en andermaal zijn bygebracht; om uit de selven enige aanmerkingen te nemen. Door eerst / gelijktse in getal en spraake by de genen die van de heilige Engelen gewagen / en die ik in 't X. hoof dstuk verklaard hebbe: en ghy sult moeten seggen / dat' er veel meer / en die veel wreeder / van den Duivel spreken. Wonderlijk dan evenwel dat den volke des Heeren des wpands heir / sijne rustingen en krijgsdaden so veel beter souden bekend zijn / dan geheele legers sijner Engelen / die hy hen als tot een lijf wacht geeft. Hoe nodig 't zy of wesen kan / dat men de kraghten en de lagen van den wpand kenne: noch nodiger en nader is het / dat men van sijne eigene kant versekerd zy / wat volk en wapening men self ter weere brengen kan. Luk. 14: 31. Meent dat ons de H. Geest den bosen wpand dus vervarelijk beschrijft / om ons in wreese te doen leven / tot waken en tot bidden te verplighten: waar blijft dan de vertroostinge der Schriften, daar toe dienende / op dat wy nochtans hope hebben souden? Rom. 15: 4 Seght gy dat de Schrift Gods Geest daar tegen stelt / dat heeft hier geen beschеid. Want daar uit besluit ik dies te meer / dat de Geest wat anders meent / dan een verwozpen schepsel / tot een so maghtig Koningrijk verheben / met den Schepper self te vergelijken. Veel eer sal hy schepselen tegen schepselen stellen / de goede Engelen (als geseid) tegen de bosen; op dat de tegenstellinge gelijkmatigh zy.

§. 5. Daar by gaat dit ook noch seer oneven toe / dat wanneer van Gods en sijns volx Engelen gesprooken wozd / maar eens Michaël hun hoofd / Openb. 12: vss. 7 / 9. en anders God of Chzistus self daar in benoemd staan; so dat d'Engelen doorgaans by menigten gedacht wozden: maar de Duivel wozd gedurighlijk alleen genoemd; ende maar tweemaal van sijne Engelen in 't gros / Matt. 25: 41. Openb. 12: 7. eens van eenen Engel des Satans gewaagd. 2 Kor. 13: 7. Dit staat eben eens / of de Satanas sijn volk weinig van doen hadde; ende alleen maghtig ware / om allen Gods Engelen werk te geven. Waarom wozd Michaël niet so wel als de Duivel; of des Duivels Engelen so wel als die van Michaël genoemd / so het gelijke partyen zijn? Te weten in den aart: of indiense 't ook in maght niet zijn; wat maakt dat versmachte schepsel / den Duivel / nu soo groot / dat hem so veel legioenen van Gods Engelen / die kraghtige helden / niet bedwingen konnen; en dat God self [om soo te spreken] moet tegen hem te velde gaan?

§. 6. Dit moest ik dan noch seggen: dat de Duivel selden tegen d'Engelen / maar meest al tegen God en Chzistus self gesteld wozd; ende hem ene heerschappije toegeschreven / die tegen God en Chzistus koningrijke evenaart / so lang als dese wereld: ja ene maght die wreder dan Gods eigen koningrijke strekt; daar binnen woelende / en daar buiten / so wer als

God

God land heeft/ heerschende. Maar Gods lieve heilige Engelen hebben (so 't schijnt) niets te seggen: de Duivel is een heerschende; en sy sleghs gedienstige Geesten. En so men de vertoningen by Daniel en 't 10. cap. al eigentlik verstaan moeste: ('t welk ik echter XV. §. 3. 4. anders heb getoond) of dan schoon een Engel Vorst over enig volk of land moght zijn; van des Duivels Engelen soude daar terstond een tegen staan; waar uit die strijd ontstond / die den Prosete wierd vertoond.

§. 7. So gy segt / dat evenwel Gods Koningrijk over alles heerscht / Psal. 103: 19. en dat des Satans rijk is onder sijn bedwang: ik sta dat toe / so spreekt de Schrift; doch dit en neemt de swarigheid niet wech/ maar vergrootse noch. Want hoe kan God heerschen daar de Duivel heerscht / op sulken wijse alsmen daar van spreekt; Want so de Midianijten heerschten over Israël / wanneerse maghtig waren om jaarlijks met krijgsbenden in hun land te vallen; en hun bee en vrughten te vernielen; so men leest: Rigt. 6: 1-5. wie kan lochenen dat de Duivel meester is / wanneer hy de vrught des Euangeliums in den akker van ons hert vernielen kan; daar hy Gods gesanten / die boven al met goed geleide sijner Engelen reisen / den pas afsnijden / en den wegh onveilig maken kan; De Filistijnen heerschten over Israël in Simsons tijd. Right. 14: 4. Dat bleek doe meest / wanneerse hem bonden en verblinden / en in de gevankenisse smeten; so daar na cap. 15: 16. verhaald word. Heerscht dan ook de Duivel over 't kristen Israël niet / wanneer hy ene dochter Abrahams 18. jaar gebonden houd / wanner hy de sinnen verblind, wanneer hy sommigen in de gevangenisse werpt? Maar hy moet niet heerschen: hy magh wat spartelen; maar 't heerschen dat komt Christus toe. Want hy moet als Koning heerschen, tot dat hy alle sijne vyanden onder sijn voeten gebracht sal hebben. 1 Kor. 15: 25.

§. 8. De Prosseten hebben wel so breed gesproken van de heerlikheid der Kerke / in den tijd des niewen Testaments; dat het veelen uitleggeren geschenen heeft / op den staat der saligheid in den hemelen geseid te zijn: sonder datse 't minste gewagen / dat de Duivel sulk een groot geweld sal doen. Johannes de Doper eerst / en daar na Christus self hebben so geroepen / dat het Koningrijk der hemelen nabij gekomen was: sonder iets te melden van een Duivels koningrijke / dat daar tegen over stond; ja dat daar binnen sich verhief / dat daar over heen klimmen / en den loop des Euangeliums beletten soude.

§. 9. Maar ook hoe kan de Duivel dus regeeren? hoe kan hy de Kerk in 't algemein / en elk een der gelovige also bestrijden / sonder dat hy kennisse van saken heeft; Lieve / segt my eens / wat weeter doch de Duivel af / waar God sijn volk heeft / en wat hy met hen doet? d'Engelen wetent niet / die God geduriglik om boodschap send / en achten 't voor geluk / datse door dit middel als van ter sijden iet daaraf vernemen. Sulks is X. §. 4. al eens geseid. Wat gedachten hebben wy van God en van sijn Koningrijk? Bestiert hy dat min wijsselik / dan de koningen der Aarde doen? Lekt sijn raad so licht

uit / dat het de boſe vyand aanſtonds weet? En weet hy 't niet / hoe ſal hy ſyne dingen aangaan / ſonder kenniſſe van ſaken? wat baat argliſtigheid; ſo 't niet is / dat hy de toegangen / de ſwakſte en d'opene plaatſen beſpied; om te ſien waar vooz hem beſt is in te boren? Of leit die vaſte ſtad / dat hemelſch Jeruſalem / dat meeſterſtuk van Gods eigene beſtingbouw / vooz ſyns rijx weerſpannelingen en bandyten open? Iſſer dan geen wacht? heeft de Heere der Heirſcharen geen Engelen in dienſt? laat hy den Duivel dan losbandig heen dooz gras en koren lopen? Sould ons de Schzift dat leeren? ſoude God ſelf daar ſo van ſpzeken? Onmogelik: die de waarheid ſelf is / beliegt hem ſelve niet.

§. 10. En wat elk eenen der gelovigen betreft: ſoude dat na de letter ſo te verſtaan zyn / dat de Duivel ſo beſonderlik op hunne ſinnen werkt? Segt dan eens / hoe verſoekt hy ons? wat weet hy waar wy bequaam toe zyn? Is de Duivel in de plaats van God / dat hy onſe gedachten weet? Zyn ſe hem beter bekend dan den Engelen ſelf? Ik hebbe reeds getoond X. §. 2 / 3 / 4. hoe 't 'er op aan komt / dat ſy iet van onſe dingen weten / in ſonderheid van 't gene dat men denkt. So hy dan niet weet hoe den menſche 't hooft ſtaat / dien hy ergens toe verſoeken wil? ſo moet hy dubbeld ſott zyn om die kans te wagen: want het moght hem tegen lopen ſo hy miſtaſte. Hoe ſo? By aldien een dief iemant tot het ſtelen moght verſoeken / dien hy niet en kende / het moght by aventuren eens een ſchouten dienaar zyn; en ſo ſoude hy in plaats van dien te verleiden / hem ſelf verraden. Was het dan niet wel verſocht? Wederom; ſo hy 't ſaad des Euangeliums beſonderlik uit 's menſchen herte ſteelt; hoe weet hy dattet daar is? Want ik ſeg al wederom / dat de Duivel onſe herte niet en kent. Aan de teknen / ſult gy ſeggen wozd hy 't lichtelik gewaar. Wat zyn dat dan vooz teknen? weten d'Engelen die mede niet? wozd hy ſe eer van buiten om gewaar / dan ſy in 't midden van Gods volk? Hoe is 't dat ons de Schzift dan ook geen Engelen vermeld / die ons ten goede verſoeken / ſo wel als hy ten quade: geen Engelen die 't goede ſaad in onſe herten alſo wel bewaren / als een Duivel die het ſteelt?

§. 11. Dit ſeg ik noch te meer: aangeſien de Duivel Gods gevangen en verwaten is / en de Engelen ſyn leger dat ons dekt. Dit ſeit de Schzift; en meer ook niet; nooit in 't beſonder / de Engelen doen dit of dat. Maar dien geketenden helhond ſchzyftſe wonderlike dingen toe / en beſonderlik al't gene ſlus §. 2. is aangeteknend. Hoe kan dat een gevangen doen? Wat geweld kan hy met den dood doen / die alreeds ter dood verweſen is? Loopt hy ſo gebocid over alle akkers heen / daar Gods Woozd geſaaid wozd? Is hy overal by / om elk een ſo tot het quaad te bzengen / dooz verſoeken en verleiden? Wozd hy (gelyk de Schzift al wederom figuurlijk ſpzeekt / Openb. 20: 1 / 2 / 3 / 7.) ſomtyds wel eens los gelaten: buiten dat leit hy echter aan den band. Hoe verſoekt hy dan / hoe verleid hy dan / hoe quelt hy dan Gods kinderen altyd? Want de leſſen die ons de Schziftuur in deſen geeſt / zyn met geenen tyd bepaald: ook ſtaan alle plaatſen daar vooz open. Noch

mm=

minder wil hem heerschappye voegen / het zy binnen / of het zy ook buiten Jesus Koningrijk. Een gebangen / wat heeft die te seggen? 't Lud wonderlik / dat gebangenen partygangers zijn; en datmen van het leger niet besonders hoort / dit of dat word daar mede uitgerecht. Doe de Satan Paulus plaagde / men verneemt niet eenen Engel by dat uytverkoren vat / om hem te bewaren en te helpen. Sulx alles doet my seggen / datmen al het gene / als gemeld / van den Duivel word geseid / na de letter niet en magh verstaan.

§. 12. Wat besluit ik dan? Dat de meninge der Schrifen niet en is / ons te leeren wat de Duivel metter daad is werkende: maar 't gene de verdorventheid des menschen self veroorsaakt / word den Duivel als den eersten stichter van het quade toegeschreven. Gy zijt uit den Vader den Duivel, ende wilt de begeerte uwes Vaders doen, was 't verwijt dat de Heere Jesus aan die bosen Joden dede. Joh. 8: 44. In sulken sin word dan ook geseid / dat hy doet het gene bose menschen doen: om dat geen mensche quaad doet / dan uit die verdorventheid die oorspronkelik van den Duivel is. Hy heeft allereerst dat vuur ontsteken: word dat volgens onderhouden / slaat de vlamme verder heen / raakt de ganssche straat of stad in kolen; het word sijn werk geacht / die de brand in 't eerste huis gebracht heeft. En dat met reden; want sonder dat soud'er niet de minste schade zijn geschied; al 't vuur is uit dat vuur ontstaan / dat hy eerst ontsteken heeft. Al en heeft hy verder daar de hand niet in / noch deel in de plondering die doorgaans by den brand ontstaat; al is hy wegh gegaen na dat hy 't eerste vuur heeft aangeboet; al weet hy niet met al hoe 't verder gaat: het is nochtans na sijnen sin / dat de brand vast voort gaat; geen onheil slaater toe dat hem niet te wijten is. Want door dat eerste werk so is hy daar de Vader af: gelijk als Christus verder seit dat hy een menschenmoorder van 't begin af is; self de eerste leugenaar, en also een vader van de leugen. Die dan moord of liegt / die doet een Duivels werk: ende maghmen seggen dat de Duivel self dat doet; om dat hy d'eerste oorsaak van des menschen boosheid is / daar dat doen uit spruit. Dat dit de sin en 't oogmerk van de schrift is / daarse van den Duivel spreekt / sal ik nu op ieder voorval in 't besonder tonen.

XIX. HOOFDSTUK.

Tot dien einde moetmen noch enige Schriftuurplaatsen wat besonderliker overwegen.

§. 1. DE voorgaangetogene Schriftuurplaatsen die nu nader te ondersoeken staan / spreken op die wijse / ofte worden op het minst gemeenlik so verstaan; datse ons den Duivel schijnen te beschrijven: hoedanig dat hy is / wat hy vermagh / en wat hy doet; hoe sijne manier is / en wat lot of loon hy heeft.

1. Van sijnen Aart schijnt ons de Schrift te seggen / dat hy listig is / ende also Eva door arglistigheid bedrogen heeft: 2 Kor. 11: 3. als hebbende diepten die

niet wel te kennen zijn. Openb. 2 : 24. Des hy ook verstaan word de Vader der leugenen te zijn. Joh. 8 : v. 44.

2. Van sijn vermogen : (1.) dat hy den sondaar onder sijne maght heest so lang als die sich niet bekeert : Hand. 26 : 18. (2.) dies hem ook 't geweld des doods word toegeschreven. Hebr. 2 : 14.

3. Sijn bedrijf is : In 't gemein / (1.) het bose te werken / 2 Thess. 2 : 9. (2.) Gods Woord wech te stelen / Mar. 4 : 15. (3.) Gods kinderen versoeken / 1 Kor. 7 : 5. 2 Kor. 2 : 10 en (4.) dagh en naght voor God beschuldigen. Openb. 12 : 9 / 10. In 't besonder deed hy eertijds veler menschen aan de Zielen quaad: (van de Lichamen hier na te spreken) dewijle hy (1.) d'eerste ouders heeft ten val gebracht / Joh. 8:44. 2 Kor. 11:3. 1 Tim. 2:14. (2.) den Saligmaker heeft versocht / Mat. 4. Luc. 4. (3.) d'Apostelen begeerde te sisten / Luc. 22 : 31. (4.) in Judas en Ananias voer / Luc. 22 : 3. Joh. 13: 17. Hand. 5: 3. (5.) Paulus belett in sijne repse bede / 1 Thess. 2: 18. (6) te Smyrna en te Pergamus sijn volk hadde. Openb. 2 : v. 9 / 13.

4. Sijne Wijse van doen : dat hy sich dikmaals veinst een Engel des lichts te zijn. 2 Kor. 21 : 14.

5. Sijn tegenwoordige staat / dat hy Gods gevangen is. Openb. 20: 7.

6. Sijn nakende Verderf / wanneer hy van den Hemel vallen sal. Luc. 11 : 18. Rom. 16: 20. Waar op sal volgen de straffe des eewigen vuurs / dat hem en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25 : 41. Openb. 20 : 10.

§. 2. Dese dingen laat ons nu wat nader overwegen. Daar toe heestmen / na mijn oordeel / d'uiterste omsightigheid van noden. Want somen sleghs blak wech op die spreekwijsen toetast / die de voorverhaalde dingen op den Duivel passen : so salmen onvermijdelik enen God van hem maken / diergelijke nooit geweest is. Sulx te begrijpen dientmen wel te onthouden / 't gene voor desen getoond is XII. §. 5. dat de naam van Duivel en Satanas maar aan eenen bosen geest / die van allen 't hoofd is / toegeschreven word ; 't welk een merkelik nadenken geven moet / of sulk een schepsel alleen / het magh so groot en maghtig wesen als het wil / alle die dingen in eigener persoon bedenken of verrichten kan / die hem volgens al 't voorseide worden toegepast. Daar beneffens eens voor al gesteld / het gene in het naastvoorgaande hoofdstuk is geleerd / so en sal 't niet swaar zijn / om al 't gene dat hier nu van den eersten oorsprong van het quaad / toe te schryven zy / al wat dies van de menschen word gepleegd. Dus noemen wy duivelsche boosheid, het gene boven mate boos is / als of 't de Duivel self niet erger soude konnen maken. Dunktet iemant dus niet wel te voegen : so wil ik noch wel eens gaan sien / of de namen Satan ende Duivel op verscheide plaatsen niet so wel of beter op alsulke menschen als op 't hoofd der bose geesten zy te passen ; schoon ik om bergeefschen twist te mijden / al te voren XVIII. §. 1. 2. toegegeven hebbe / datmen die wel van dien bosen geest of geesten magh verstaan.

§. 3. Ondertusschen wil ik mijnen leser te bedenken geven / dat de Schrift gewoon is van den Duivel so te spreken als sy van den menschen doet. Te

weten /

weten/datſe hem een Nageſlaghte toepaſt; en 't gene daar van ooit te ſeggen valt/ op den eerſten Vader paſt. Want de Slange heeft ſo wel haar Zaad als de Vrouwe: Geneſ. 3:15. Dit zyn de Kinderen der Boſen, het onkruid van de weereld. Matt. 13:38. Hier in ſijn Gods kinderen en des Duivels openbaar: die de ſonde doet, is uit den Duivel; want de Duivel ſondigt van den beginne: Hier toe is Gods Soon geopenbaard, dat hy de werken des Duivels verbreken ſoude. 1 Joh. 3:10/8. Siet gy niet/ Leſer/ ſo klaar als den dagh/ dat des Duivels werken zijn de ſonden/ die de boſe menſchen als kinderen des Duivels doen? Hierom ſeide Jeſus tot de verhardde Joden: gy zijt uit den Vader den Duivel, ende wilt de begeerten uwes Vaders doen. Joh. 8:44. Siet hoe de Satan iet begeert, gelijk hy d'Apoſtelen begeerde te ſiften: wanneer die ſondige begeerten in den menſche gaande worden/ die voorſpronkelik (gelijk nu dikmaals is geſeid) van den Duivel zijn. Uit ſulken voorſaak moght Elymas ook met reght een kind des Duivels heten. Hand. 13:10.

§. 4. Nu in 't beſonder/ ſo veel des Duivels Aart betreft/ ſo als ons die bekend word: 't bedrogh aan onſer aller moeder Eva gepleegd/ ſtaat ons noch hier na beſonderlijker te verklaren. Derhalven hier de plaats 2 Kor. 11:3. ditmaal voorby gaande/ heb ik van des Satans diepten Openb. 2:24. ſleghs te ſeggen/ dat het duivelſche ſcherpſinnigheden zijn/ die boſe menſchen te werk ſtellen/ om de waarheid te beſtrijden/ waarin ſy den Duivel in 't verleiden onſer Ouderen gelijk zijn: waarom ook Paulus ſulke menſchen by Jannes en Jambres vergelijkt, menſchen verdorven zijnde in 't verſtand. 2 Tim. 3:8. So dat ik door deſe diepten des Satans die bedriegerye der menſchen verſta/ om liſtelijk en met argliſtigheid tot dolingen te brengen. Eph. 4:14. Ende komt dit dan op een uit met het gene XVII, §. 5. over Eſeſ. 6:11. op diergelijke wijſe van ſpreken geſeid is. In dier voegen als hy de Vader der leugenen genaamd word; Joh. 8:44. ſo is hy 't ook van alle diepſinnigheid die tot verleidinge ſtrekt: het een is hem ſo na als 't ander.

§. 5. 't Vermogen dat den Duivel in de Schrift word toegepaſt/ word in diergelijken ſin ſeer wel verſtaan: de Magt des Satans, Hand. 26:18. zijnde anders niet dan de magt der duiſterniſſe, Luc. 22:53. dat is der boſe menſchen/ die het licht ſchuwen/ om dat hunne werken niet verdragen konnen; Joh. 3:20. die daarom ook werken der duiſterniſſe genaamd zijn. Rom. 13:12. Derhalven word ook deſe magt des Satans met de duiſterniſſe vergeleken: want de geheele reden is/ dat Paulus van God geroepen was/ om de menſchen te bekeeren van de duiſterniſſe tot het licht, ende van de magt des Satans tot God. Die van God alſo geroepen zijn/ danken hem dan ook/ dat hy hen getrokken heeft uit de magt der duiſterniſſe, ende over geſet in 't Koningrijke ſijns geliefden Soons. Kol. 1:13. Die Duyſterniſſe dan van 't aangeboren quaad is de geduurige party van 'smenſchen geeſtelijken ſtand/ die om gelijke reden by 't licht vergeleken word. Anders/ om te blijven by den eerſten ſin/ ſo maghmen ſeggen/ dat de Satan maghts genoegh heeft over ſulke menſchen/ die de verdorventheid hunder nature/ en verduiſterdheid huns verſtands en verhardinge hunder herten volgende/ daar af hy de

eerſte

eerſte algemeine oorſaak is / ſich tot God niet en bekeeren: al is 't dat hy voorders niet beſonderlijk in hen werkt: ja al is 't ook dat hy niet eens weet wie datſe zijn.

§. 6. Op den ſelfden ſin word hem 't Geweld des Doods ook toegeſchreven Heb. 2: 14. alſo hy den eerſten menſche tot den val gebracht heeft; daar de Dood / als ene beſoldinge der ſonde noodſakelik op volgen moeſt. Rom. 5: 12. en 6: 23. Met deſe eene reden hadde ons Beza konnen voldoen / gelijk hy op die plaats heeft aangetekend: *Mortis imperium habere dicitur Diabolus, à quo exortum eſt peccatum, quod mors eſt conſecuta.* Van den Duivel word geſeid, dat hy 't geweld des Doodts heeft, om dat de ſonde van hem haren oorſprong heeft, daar de Dood op gevolgd is. Des hadde hy niet van node gehad daar by te voegen: *quod nos quotidiè ad peccandum ſollicitat, ut in æternæ mortis exitium nos ſecum pertrahat:* dat hy ons noch dagelijks tot ſonde port, om ons in 't verderf des eewigen doods te ſlepen. Want ik wil van ieder een verwachten dien dit ſo goed dunkt / dat hy my een eenig bewijs van ſulx uit de heilige Schriften tonen ſal: ſo veel minder ſtaats maak ik op meer andere redenen / die van d'uitleggers by deſen gevoegd worden; waarin elk den rijkdom van ſijnen geeſt betoont / om iets naders te verſinnen dan men voormaals daar af wiſt.

§. 7. Wat voorts des Duivels Bedrijf belangt: de werkinge des Satans, 2 Theſſ. 2: 9. (ſo de Duivel hier al moet verſtaan zijn) wat is die anders dan de werkinge der ſonde / die oorſpronkelik uit den Satan is; in aanſien / als geſeid / van des menſchen val in 't Paradijs? 't Is toegeevender wijſe dat ik dit noch ſegge: want men anders niet genoodſaakt word te denken / dat door Satan hier dat opperhooſd der boſe geeſten word verſtaan. Sulken menſche / meen ik / is voor al Satans, dat is Tegenſtanders en Verleiders genoegh / die hem tegenſtelt, ende dat onder anderen door verleidinge der ongereghtigheid. 2. 4 / 10. Die een naſaat van Petrus heten wil / moet niet qualik nemen / ſo men hem met den ſelfden name noemt / welken Chriſtus dien Apoſtel ſelve gaf: Matt. 16: 23. alſo 't ſeker is dat hy 't er wat meer na maakt. Dit ſeg ik echter niet om my daarmede te behelpen: maar om den Leſer des te beter te overtuigen / dat ſulk bewijs geen kracht heeft / als men hier uit nemen wil / om den Duivel meeſter van der menſchen gedachten te maken; als of 't quaad door ſijn beſonder ingeven geſchiedde: alſo 't genoegh is / dat al 't quaad uit die eerſte overtredinge voortkomt / die van hem den oorſprong heeft.

§. 8. De Satan, die Gods Woord uit der menſchen herte wech neemt, Matt. 4: 15. word genoegh ontdekt uit het 19. 2. daar de ſorgvuldigheden deſer weereld, ende verleidinge des rijkdoms, ende begeerlikheden ontrent de andere dingen, (welke alle uit de eerſte verleidinge des Duivels in den menſche plaats gegrepen hebben) het Woord verſtikken en onvrugtbaar maken. Want ik kan niet ſien / hoe deſe dingen ſo veel hinder uit hun ſelf aanbrengen konnen; en dat tot het ander Duivels hulp / boven 's menſchen eigene booſheid / ſoude nodig zijn. Ja het ſal een ieder met my ſeggen / dat het lich-

lichter is/ den genen die aan den wegh der verdorvene weereld (self ook noch verdorven zijnde / bloot light / de vrught van 't heilig Woord te ontfangen: dan den genen die op enen afgescheidenen akker word besaaid / en het reeds met vreugd ontfangen heeft / daarna tot ergernis te brengen. Nochtans so word de Satan daar in niet benoemd. vs. 16/ 17. Het zy dan de Satan aan den wegh / het zy de verbolgingen op steenachtigen grond / het zy de verleidingen des weereldts onder de doornen: het is des menschen eigen-erfflike verdorventheid / die van den Satan ontstaan / en door 't verdriet of vermaak des weereldts versterkt/den menschе hindert in't aanhoren van Gods Woord.

§. 9. Het voordeel dat de Satan over iemant krijgt/ door dien dat hy hem versoekt. 2 Kor. 2: 10. en 1 Kor. 7: 4. sond ik even eens verstaan. De Satan krijgt voordeels genoegh / wanneer het quaad / dat hy eens in de weereld heeft gebraght/ rijkelik voortslaat: en de versoekinge die de mensch ten quade lijd / word met reght aan hem / om deself de reden toegeschreven. Anders / om te seggen / welk de naaste oorsaak zy dat een menschе versocht word: Jacobus seit het klaar / sonder van den Duivel iets te melden. cap. 1: 13 / 14. Dat had hy echter moeten doen / mitsdien dat hy dese tegenstellinge maakt: Niemant als hy versocht word, segge dat hy van God versocht word: want God en versoekt niemant met quaad. Dat sal ook niemant so licht seggen / alsmen heden seit dat de Duivel ons versoekt. Die verschoninge braght Eva ook ter baan. Doch Jacobus / getoond hebbende / dat het Gods werk niet en is; hadde niemant nader dat te wijten/dan den Duivel; indien hy gedacht hadde / dat het sijn bedrijf kon zijn. Maar hy vind buiten God geen oorsaak dan den Menschе self: Die word versocht, seit hy / als hy van van sijne eigene begeerlikheid afgetokken en verlokt word. Van de versoekinge aan den Heere Jesus self geschied/ sal ik hier na in't besonder spreken.

§. 10. Dat hy de Verklager onser broederen heet / diese langen tijd dagh en nacht voor onsen God verklaagd heeft: Openb. 12:9/ 10. is blijkelijk genoeg by verbeeldinge geseid. Want wat is dat/ voor God? Is dat niet te seggen voor sijnen troon? en is die in den Hemel niet? Hoe komt de Duivel in den Hemel / na dat hy in de Hel verstoten is: somen dese dingen eigentlikker wijse wil verstaan? Om den reghten sin van dese plaatse uit te leggen / had ik van node 't gantsch beloop van dat Gesighte te verklaren/ 't welk echter nu mijn werk niet is. Ondertusschen magh ik so veel hier wel seggen / dat daar van den tijd gesproken word / in welken sich de goede God aan den armen menschе versoenbaar stelt: ten einde niet de geheele weereld door den Duivel meer verleid zy; dat is / in die verdorventheid gelaten werde / daar hen d'eerste verleidinge toe braght. Dit is 't algemeen verderf, dat in de weereld is, door de begeerlikheid; gelijk het Petrus noemt. 2 Pet. 1: 4. So lang als de menschе dat niet ontvloden is/ so is 't oft hem de Duivel self verklaagt; door dien hem sijn gewisse knaagt over gemeinschap met dat Duivels raedsel/ de sonde: want so lang ons herte ons veroordeelt, so heb-

ben wy geene vrymoedigheid tot God. 1 Joh. 3: 21. Daar beneven staat de boſe wereld / 's Duivels maakſel / Gods kinderen met allerhande laſtering en dreiginge geduric te beſwaren: 't welk altemaal oorſpronkelik een werk des Duivels is. Als dat ophoud / ſo ſchijnt die Verklager der broederen nedergeworpen; en roemen de gelovigen in God: Wie ſal beſchuldigen inbrengen tegen Gods uitverkorenen? God ſelf is 't die reghtveerdigt. Wie is 't die verdoemt? Chriſtus is 't die geſtorven is. enſ. Rom. 8: 33/ 34.

§. 11. Dit geſeid zijnde / ſo veel des Duivels werken / dat is die hem in ſekeren opſight worden toegeſchreven / in 't gemeen betreft: ſo en weet ik niet of 't al nodig is / dat ik my lang ophoude / om beſondere daden / als van hem verright / noch nader uit te leggen. 't Voornaamſte is dat eerſte werk / dat den val der eerſte Ouderen veroorſaakt heeft; en hoewel hier nu de plaats is om daar af te ſpreken / ſo vereiſcht nochtans 't gewight der ſake dat wy een beſonder hoofdſtuk daar van maken. Desgelijk ſal 't ook der moeite weerdig zijn / van des Heeren ſtrijd met den Duivel in de woeſtijn afſonderlik te ſpreken. Het XX. en XXI. hoofdſtuk ſullen het beſlagh deſer twee voornaame ſaken zijn. 't Gene verder van den Duivel word geſeid / dat hy Paulus met vuiſten ſloeg / en ſekere vrouw veel jaren lang gebonden hield: dit alles wil hier na noch wel te paſſe komen.

§. 12. D'overige exempelen ſlus § 1. met een gemeld / zijn uit het voorſeide wel te weten. De Satan ſocht d'Apoſtelen te ſiften als te tarwe Luk. 22: 31. in ſulken ſin als Rachel hare kinderen beweende, na dat ſe lang al dood was. Jerem. 31: 15. Matt. 2: 18. Te weten / gelijk het Rachel toegeſchreven word het gene Rachels nageſlaght bedreven heeft: alſo kan ook den Satan worden toegepaſt / het gene der verdorventheid / die van den Satan is ontſtaan / magh eigen zijn. Al op den ſelf den ſin kan hy in Judas ingevaren zijn; Luk. 22: 3. Joh. 13: 27. of Ananias 't herte verbuid / Hand. 5: 3. of Paulus op de reis gehinderd hebben / 1 Theſſ. 2: 18. te Smyrna en te Pergamus ſijn volk en troon gehad: Openb. 2: 9/ 13. voor ſo veel als de boosheid / die oorſpronkelik van den Duivel was / in Judas en Ananias gaande wierd: en de vyanden des Euangeliums den Apoſtel verſcheiden beletſel hebben toegebraght; of godloosheid in die beide ſteden d'overhand genomen hadde.

§. 13. Paulus ſchijnt verder te gaan / wanneer hy de boſe menſchen / zijnde valſche Apoſtelen, van den Satan ſelf uitdrukkelik onderſcheid: ſeggende / dat hy ſich wel in een Engel des lichts veranderen kan. In die verandering en is eigentlik de ſwarigheid niet: aangeſien het gene van de valſche Apoſtelen geſeid was / dat ſe ſich in Apoſtelen van Chriſtus veranderen / ſulx genoegſaamlik verklaart; te weten / dat het van den ſchijn dienſe van hoe heeft ſich ooit de Duivel ſelf ſo aangeſtelt / als oft hy had geweſt een heeft gedaan / dat ſulx genoegh is om van hem te ſpreken. Te weten /

neemt

neemt eens dat d'Apostel hier op 't werk des Duivels noyende den val der eerste menschen spreekt: geeft hem dat alleen geen genoegsame reden / om den selven na te geven/dat hy sich wel anders kan vertonen dan hy is? Want te seggen/ dat heeft de Satan selve wel gedaan; of dat kan de Satan self wel doen; of oock / de Satan self die doet het wel: dat heeft al eenen sin.

§. 14. 't Gene voyder §. 1. op de vijfde plaats by my is aangetrokken/bevestigt noch myn seggen dies te meer: te weten/dat de Duivel sulken kragt niet heeft gelyknen meint. Want dat hy Gods gevangen is blijkt self uit sulken vryheid noch/als God hem laat voor enen tijd. Want hy kan nooit ontbonden worden, gelyk van hem Openb. 20: 7. voorseid word / so hy niet eerst gebonden is. Te meer / so die ontbindinge maar is voor enen kleinen tijd, na dat hy trouwens wel geheele 1000. jaar gebonden was geweest, vers 3. Dat binden en ontbinden op den Duivel dus gepast / kan niet anders dan by wege van gelijkenis verstaan zijn: sulx my een iegelik geern toestaan sal. Maar dan is binden so veel als bedwingen of bepalen / dat hy niet kan doen al wat hy wil. Want enen Geest en passen eigenelik de ketenen niet. Nochtans word Os. 1/2. van ene grote keten gewaagd, waar mede hy gebonden wierd voor duisend jaar. Den Afgrond, daar hy in gesloten en versegeld blijft / in eigentliken sin / ende sulx als sekere plaats/ en gelyk onder d'Aarde aangemerkt / wil hem al so weinig voegen. Dus moet het dan so veel te seggen zijn / als dat hem sijne maght om quaad te doen benomen word / gelyk enen quaaddoender die in't ergste gat op't aller nawst gevangen sit.

§. 15. Laat ons / by toegevinge / die bindinge des Satans op die wijse eens verstaan. Wie van so veel uitleggers / als over dat boek meer dan over enig ander deel des Bybels/ voor en na geschreven hebben/heeft ooit anders gedacht/ of die tijd was lang voorby? Altoos die heden anders spreekt heeft geen gehoor. Nochtans verschillen se meest in den tijd/van 't begin en einde deser bindinge. Maar oftmen dien eene eewe meer of min 't zy vroeger ofte later neemt: wie van d'uitleggers / (seg ik noch eens) van 't begin af tot op heden toe/ heeft niet geklaagd/dat de Duivel te synen tyde uitgelaten was? Wanneer lagh hy dan gebonden? Duisend jaren is een lange tijd: veele geleerde mannen zijnder buiten twijffel t'elker eewe geweest/geburende de tien / die voor of na uit 's Weereldts loop / of uit den staat der Kerke moesten konnen merken / of de Duivel losgelaten of gebonden was. Het schijnt derhalven / dat dit niemant noch te regt heeft uitgevonden. Volgens dien besluit ik wederom als voren; dat uit een getuigenis der Schrift / waar af d'uitleggінge als noch onseker is/ niet sekers magh besloten worden. Het sekerste van allen is / Dat God der menschen boosheid (onder Satans naam verbeeld/ als eerste oorsaak van het quaad) in sekeren opsighte voor enen tijd intoomt, en daarna voor enen korten tijd na syn believe laat/begaan.

§. 16. Eene plaats isser in de Schrift / die hier mede vergeleken/aan dit seggen licht sal geven; daar God seit / dat hy Israels sonden in de diepten der Zee werpen sal. Mich. 7: vers 19. Want een lichaam dus werd ge-

worpen sal men nooit meer sien. Dat is dan so veel te seggen / als dat God hunder sonden nimmermeer gedenken; en dit wederom / dat hyse voor altoos volkomelik vergeven sal. Op gelijke wijse word de vergevinge der sonden by Zacharias afgebeeld. Want siet, ene plate loods wierd opgeheven, ende daar was ene vrouwe, sittende in 't midden der Efa. ('t welk in 't Hebreewsch de naam der grootste maat van droge waren is.) Ende hy seide, dese is de Godloosheid: en hy wierpse in 't midden van de Efa, en het loden gewighte op den mond derselve. Zach 5: 7/ 8. So als de Godloosheid by een boos wijf vergeleken / in een korenmate gesmeten / en met ene loden plate daar in dicht besloten word: so word ook de Satan (maghmen denken) by gelykenisse neergeworpen, Openb. 12: 9/ 10. so dat hy als een blixem van den Hemel valle. Luk. 10: 18. Sulx hy ook in den Afgrond opgesloten blijven moet / wanneer het Gode belieft / dat hy de volkeren niet meer verleiden sal; dat is / de verleidinge der Sonde / welke van den Duivel in den hof van Eden sijnen oorsprong nam / op die wijse niet meer duren sal.

§. 17. Den strijd tusschen Michaël en de Drake, die met eenen d'oude Slange, de Duivel en de Satanas genaamd word / Openb. 12; 7/ 8. maghmen mede anders niet verstaan. Want wie sal sich konnen verbeelden / dat dit eigentlik geschied zy? Niemant gelooft / dat den Duivel na den val des menschen / immers na d'Opstandinge onses Heeren / (wanneer dit gesighte / van dingen die noch eerst geschieden souden / aan Johannes vertoond is) ooit meer plaatse in den Hemel heeft / daar nochtans die felle strijd gesien is. Ook en is de Satan doe niet eerst gevallen / noch geworpen uit den Hemel; maar wanneer hy in de eerste sonde viel / so elk een gelooft. Daar beneffens soude 't konst om seggen zijn / hoe die strijd toch in sijn werk moght gaan; en waarom dat so vinniglijk gevochten is. Was 'et om der menschen saligheid of verdoemenisse niet? Met wat wapening kon Michaël die voor / en de Draak hem tegenstaan? Ik wil wel eens sien / wie my dit beter uitleggen sal / dan het den Apostel Paulus seit: want ik ben versekerd; dat noch Dood noch Leven, noch Engelen, noch Overheden, noch Maghten. noch tegenwoordige noch toekomende dingen; noch hooghte noch diepte, noch enig ander schepsel ons sal konnen scheiden van Gods liefde, die in Christus Jesus onsen Heere is. Rom. 8: 38/ 39. Dat is so veel geseid / dat al ware 't ook de Duivel uiter hellen / by manier van spreken / so en moght hy Gods gelovigen niet deeren.

§. 18. So als de Gevangenis / sodanig sal dan ook de Straffe van den Duivel zijn. De vervloekten sullen op den jongsten dagh verwesen zijn in 't eewig Vuur, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Is dat eigentlijk Vuur / hoe sullen dan de Geesten branden? Maar hoe komt het Beest met den valschen Profeet eerder in dat Vier dan de Duivel self / dien dat bereid was? Want de Duivel, seit Joannes / wierd geworpen in den poel des Vuurs ende Sulfers, alwaar het Beest en de valsche Profeet is. Openb. 20: 10. De Swavel eigentlijk verstaan / sal hem also

weinig

weinig deeren als het vuur. Maar gelijk de hemelsche / so worden ook de helsche dingen by de aardsche vergeleken, dewijle wy noch op Aarde zijnde / deselve best gewend zijn. Desgelijx worden geestelike dingen door lichamelike / die van lager betraghtinge zijn / onser swakheid halve best verklaard.

§. 19. Wat wil dit altemaal dan seggen / also het anders niet dan gelijnissen zijn? Ik antwoorde eenvoudig heen.

I. Dat de Duivel door die eerste sonde in het Paradijs gedaan oorsaak is van alle quaad: en al watter quaads geschied / hem derhalven ook met reden toegeschreven word.

II. Dat God het quaad / dat uit den Duivel is / en in de menschen heerscht also bestuurt / dat hy 't altijd binnen sekere palen houd: en wanneer hy seker groot en algemeen verderf belett / ophoud of bedwingt; dat sulx so veel is als den Duivel binden / om dat hy sijne werken bind.

III. Dat hy eindelijk al 't quaad / dat menschen doen / op den dagh des groten Oordeels sal te niete maken: den verleidden menschе teffens met den Duivel / diese eerstmaal heeft verleid / en sijn boos geselschap na verdienste straffen; en dat die straffe sonder eind of mate wesen sal.

Dit dan daar by latende / so en salmen niets gevonden hebben uit al 't gene tot noch toe gesien is / dat de Duivel / na dat hy in 't begin der schepping den menschе verleid heeft / t' sedert self in persoon iet meer op den selven werkt of vermagh: maar wel / dat al 't quaad / dat ooit gebeurt / of noch heden in de weereld word gepleegd: uit die oorsaak so word aangemerkt als of 't de Duivel dee.

XX. HOOFDSTUK.

De verleidinge der eerste menschen door den Duivel is beswaarlik te verstaan.

§. 1. MAar noch zijn wy door ons werk niet: dan de grootste swarigheden sullen ons / so 't schijnt / hier eerst ontmoeten; wanneer wy overdenken / hoe de Duivel Eva door de Slange heeft misleid / den Salighmaker self in de woestijne heeft versocht / met den Engel Michaël enen swaren twist gevoerd / de nederlaag en den dood van Saul in schijn van Samuel voorspeld. Dit moeste strekken tot bewijs van sijn verstand: het volgende tot proeve sijns vermogens; dat hy Job aan lijf en goed en bloed geplaagd / en Paulus self na sijnen hemelvaart / met vuisten / door eenen sijner Engelen geslagen heeft. Doch so moet de Leser weten / dat ik ongehouden ben / alle swarigheden op te lossen / die ons licht ontrent den sin van

't een en 't ander / of de wijse hoe 't geschied zy / sonde komen tegen komen: wanneer dat eene sleghs magh blijken / daar wy al dit werk om doen; te weten / wat de Duivel op 't gemoed des menschen ooit vermoght / om het tot de sonde te bewegen. Echter 't werde dan bevonden so als 't wil / so en sal 't getuigenis der Schrift / dat den oorspronk van des menschen sonde uit den Duivel is / by ons niet den minsten twijfel lijden. Wanneer ik dan het ondersoek / wat de Duivel in 't voorseide stuk vermagh / beginne / daar de Schrift / en self met een het menschelijk geslaght begint / so wil ik my te vreden houden / met dat gene slechs te overwegen / daarmen dat bewys uit haalt; sonder my met een volslagen onderreght over 't ganssche werk der verleidinge hoe dat te verstaan zy / te bemoeijen. 't Selfde wil ik van den Leser ook bedingen wanneer ik dat van Christus Mat. 4. en van Michael beide met den Duivel strijdende / en van die Duistslagen des Satans behandelen sal: also het even veel is / wat sin dat die plaatsen hebben wanneer men slechs genoegsaam kan betonen / dat de maght of kraght des Duivels / om te werken op 't gemoed des menschen / daar uit niet bewijslik is. Want een welgeregeld schrijver sal hem self altijd bepalen / om te blijven by dat stuk / dat hy in 't begin heeft voorgesteld / om het tot een voorwerp van verhandeling te maken: sonder datmen hem in 't minst verdenken magh als oft hy dat in twijfel trokke daar hy niet af spreekt / om dat het buiten sijn besteck / en also met eene buiten dat van sijnen Leser is.

§. 2. So veel als dan des Menschen val betreft / dit was het eerste werk / daarmede sich de Duivel kenbaar maakte / waar uit bleek datter Engelen zijn: en schoon van God / en dienvolgens goed geschapen: echter in dien staat niet lang gebleven zijn / nadien dat self de mensch van 't goed door hun bedrog verballen is. Hoe sulx geschied zy / word van Moses eerst omstandighlik verhaald / Gen. 3. daarna van Christus Joh. 8: 44. en van Paulus 2 Kor. 11: 3. aangewesen. Die drie plaatsen t'samen vergeleken / sullen d'een door d'andere des te beter te verklaren zijn. Ende sietmen daar in eerst / dat Paulus even eens als Moses blotelik de Slange noemt / die Eva door argelistigheid bedrogen hebbe: sonder 't minste van den Duivel te gewagen: maar dat Christus sonder Slang te noemen / dien menschenmoordenaar uitdrukkelik den Duivel noemt. Dat echter dese beide namen Openb. 12: 9. worden t'saam gevoegd / te weten / d'oude Slange, dat die is de Duivel of de Satanas: sulx doet ons lichtelijk geloven / dat de Saligmaker / en Moses en Paulus op een en deselfde sake sien.

§. 3. Salmen echter 't reght bescheid van desen handel weten / soo dientmen op 't verhaal / dat Moses daar af doet / voornamelik te letten. Want die sleghs iet van 't een of ander ding te passe brengt / in ene rede die van geheel wat anders spreekt; verklaart de sake niet so wel / als hy die daar af eigentlik sijn werk gemaakt / en 't geheele stuk omstandiglijk beschreven heeft. So laat ons dan voor eerst besien / wat en op wat wijse dat ons Moses daar van schrijft: daar na / wat redenen 't moghen geweest zijn / om so verscheidelijk daar af te spreken / als het schijnt

dat

dat Chriſtus en d' Apoſtel Paulus doen. Doch in ſulx te doen /will ik geenſins aan de waarheid van 't verhaal / dat daar af in Geneſes te leſen ſtaat / getwijfeld hebben: maar alleenlik tonen dat de woorden dus of ſo gekeerd / geſcheiden of te ſamen vergeleken / ſulke ſin niet mede brengen / als van noden is om die maght des Duivels / die wy onderſoeken / daar uit te beſluiten.

§. 4. De val der eerſte Ouders word by Moſes aan de liſtigheid en 't bedrogh der Slange toegeſchreven: ſonder datter enig ander ſchepſel word genoemd / door welke Eva wierd verleid. Hoe die verleidinge geſchied zy / word in de vijf eerſte verſſen geſeid: daarna vervolgens / hoe de Vrouw de ſchuld ook op de Slange wierp; en voorts de ſtraffe die derſelver van God aangekundight wierd / op het 13/ 14/ en 15. vers. In 't eerſte word die oorſake der verleidinge niet alleeelik ene Slange; maar ook eigentliker wijſe een onder het gedierte des velds genoemd / het welk de Heere God gemaakt hadde. Te weten / die hadde op den ſelfden dagh onder anderen geſchapen het kruipende gedierte des Aardbodems na ſijnen aart; en dat ſelve neffens 't ander naderhand aan 't geſagh des menſchen onderworpen. Gen 1: 24/ 25/ 26. 't Kan ook niet anders als natuurlijk verſtaan zijn/ dat de ſlange liſtiger was dan al 't gedierte des velds: te weten / dat ſekere behendigheid der bewegingen van lichaam en levendige Geeſten / hoewel verſtandeloos / der uitwendiger gelijkheid halven / liſtigheid genoemd; ſelf den beeſten toegeſchreven word: waar in 't een het ander overtreft; gelijk de Vos in ſulken ſin voor loos gehouden / en Herodes om die reden ook een Vos van Jeſus ſelf genoemd is. Luk. 13: 31/ 32. Want ſo door den naam van Slange enig ander ſchepſel betekend wierd; hoe ſoude 't niet veel eerder met den Menſche / die door deſen liſt misleid is / als met het gedierte der Aarde vergeleken worden? Blijkt derhalven / dat het eigentlijk een Slange was / daar af hier geſproken word.

§. 5. Doch nu ſpreekt hy daar beneffens van de Slange als van eene: niet tegenſtaande datter veelderhande aart van ſlangen, en van elken aart te minſten ook een paar / als manneken en wijfken in 't begin geſchapen zijn. Want ſo gingenſe namaals in de Arke: dat is de kiſte/ om met Noach tot de voortteelinge na den watervloed bewaard te zijn: zijnde ook de menſch de eenigſte van alle ſchepſelen / die 't begin der ſchepppinge ongepaard bevonden wierd. Gen. 2: 20. Soder dan ten minſten een paar Slangen was/ hoe word'er dan in 't ganſche werk maar eene ſlang genoemd; maar eene ſlang beſchuldigd? maar eene ſlang gebannijſd en gedreigd? Om dat het een van beide was / onſeker 't manneken of 't wijfken? Hoe ſtaat'er dan *חנחש הנחש* de Slange, als of maar eens dies tijds daar voor moght zyn bekend geweeſt. Dat kan wel op de kunne ſien / met ander ſlagh van dieren vergeleken: gelijk de menſch, het peerd; en alſo de ſlang, dat ſlagh van ſchepſelen of van beeſten: 't welk dan even eens is oftmen ſeide / de menſchen, peerden, ſlangen, te weten de Slangen was, of de ſlangen waren liſtiger dan enig ander dier of ſlagh van dieren / die God gemaakt hadde. Maar dan

ſoos

ſtoot ſich wederom de ſin / door dien dat het geheel verhaal niet anders is geſchikt / gelijk geſeid is / dan dat het maar een eenig beeſt was / daar de text af ſpreekt.

§. 6. Noch groter is de ſwarigheid die in de reden ligt / waarom de Slange boven andere ſchepſelen bequaam geacht is / om den menſche te bedriegen: Te weten / datſe boven anderen listig was. Doch deſe Listigheid wien ging de Slang daar in te boven? den Menſche? Neen / maar al 't Gedierte des velds: of de Menſche ſelf moeſt onder dat Gedierte insgelijx begrepen zijn. Doch dat en is de ſtijl der Schriften niet / die door 't gedierte des velds nooit anders dan beeſten verſtaat: en Moſes heeft het ſelf wel duidelik van den Menſche onderſcheiden / wanneer hy beider ſchepping beſchreef; Gen. 1: 24/25/26/28/29/30. ende ſpreekt in de beſchrijvinge van den Sondvloed al deſelfde taal. Gen. 7: 21. en 8: 16/17. en 9: 2/9/10. Nu en bevindmen echter niet / dat de Slang in liſtigheid al 't andere gedierte overtreft? maar wel / dat verſcheidene andere de Slang daar in te boven gaan. Die te beſchrijven ſoude hier te lang vallen; ende mein ik datſe al te wel bekend zijn / om bewijs daar af te eiſchen. 't Is waar de Saligmaker ſchrijft de Slangen loosheid boven andere / maar niet boven alle dieren toe / wanneer hy ſeit: Zijt voorſightig als de Slangen, maar eenvoudig als de duiven. Lichtelik ſal iemant toeſtaan / dat het ſchaap immers ſo eenvoudig is / indien niet eenvoudiger dan de duif: die nochtans veel andere / ſchoon niet alle dieren in eenvoudigheid te boven gaat. So ook de Slang in liſtigheid. Ik en denk ook niet / dat iemant ſeggen ſal / dat de Slange dies tijds liſtiger was danſe nu is: Of die dat ſeit ſal het my bewijſen moeten; want het niemant vry ſtaat al te ſeggen wat hem luſt.

§. 7. En dan iſſet noch bedenkelijk / hoe dat een reden weſen kan / waar om dat enig Beeſt bequaam geweeſt zy om den Menſchen te bedriegen / dat het liſtiger was dan andere beeſten; ſo het ook den Menſche ſelf niet in liſtigheid te boven ging. Want alle ſulke liſtigheid den beeſten niet dan by gelijkeniſſe / als geſeid is / toegeſchreven word; alſoder eigentlik geen liſtigheid kan zijn daar geen verſtand is. Daarby ſo iſſet kennelijk / dat geen dier ſo gaauw / ſo behendig / of (ſo als 't hier heet) liſtig is; dat door der menſchen liſt en lagen niet gevangen word. Geen aart noch trap van loosheid in de beeſten / die door ſneegheid van het menſchelik vernuft niet overtroffen word. Ende was dan noch de Menſche voor den val ſo veel te ſcherper van verſtand / als hy onbedorven was: hadde volgens dien te minder nood / om van een beeſt misleid te worden. Des iſſet onbegrijpelijk / wat reden dat een vrouwmenſch hebben konde / om te ſeggen / gelijk Eva; de Slange, dat is / een dom beeſt heeft my bedrogen, dat ik at.

§. 8. Om deſe ſwarigheid dan wech te nemen / ſeitmen dat de Duivel door de Slange ſpraak. So heb ik 't ſelf ook over 20. jaren in mijn boek over den Catechiſmus neffens anderen verklaard. Dat waar zijnde / ſo ſchijnt dat hy een lichaam aandoen / inneemen / daar door werken / en in 't beſonder

ſpre-

spreken kan: en dat noch wel door 't lichaam van een beest. Doch dit stellende vergrootmen noch de swarigheid / so veel als hier de Slang betreft. Want had de Duivel tong en stem van doen / om met den Mensch te spreken / en moest hy die dan leenen van de Slang? wat reden geester Moses af? De listigheid waar in dit beest al d'anderen te boven ging. Wy hebben uw verstond gesien / dat het al lichamelik is wat listig heet / en sonder reden of verstand / wanneermen van de Beesten spreekt. Derhalven sal alsulke listigheid wel dikmaals dienen om den mensch lichamelik te loeren / t'overvallen / te vangen en verslinden: gelijkmen sulx van veelerhande beesten / maar minst van Slangen weet. Doch wat raakt dit de Ziel om den mensch met listige omleidingen van schijnreden te bedreigen? Geen beest / hoe listig en hoe loos vermaard / heeft daar het minst vermogen toe.

§. 9. Gelijk 't verstand de Slang ontbreekt / sy deugt noch al so weinig tot de spraak. Noch tong noch long / noch 't holl van haar gehemelte is tot een duidelik geluid; veel min tot woorden / so als andere stomme schepselen / bequaam. Koos de Duivel dan de Slang / om datse listig was / tot spreken; wat hielpet so de selve ook niet spraaksaam was? De listigheid had hy buiten twijffel aan hem selve wel; maar niet de spraak. Daar was een lichaam toe van doen. Waarom nam hy dan geen Aexter of geen Papegaai / die tong en stemme heeft om te spreken? Waarom ook het lichaam niet veel lieber van een Aap / die den menschе meest gelijkt? geen ongelijker lichaam van gestalte dan der Slange by dat van den Mensch. Het is dan geensins te begrijpen / waarom dat de Duivel door de Slang / daar so veel keurs van veel bequamer schepsels was / de Vrow toespreken en bedriegen kon. Segt niet / dat God geen ander schepsel aan den Duivel heeft vergund: want so dat de reden ware / Moses hadde 't selve wel geseid; die nochtans de listigheid der Slange als de reden noemt / waarom dat de verleider haar uit al 't gedierte daar toe nam.

§. 10. Stelt nu noch evenwel / dat de duivel door de Slange spraak; en siet of God dan self wel ooit so groten wonder heeft gedaan? Twee duisend jaren en noch meer had de Weereld al gestaan / eer dat ooit een beest door Gods ingeven heeft gesproken: en soude dan de Duivel so aanstonds / wanneer de Schepper pas sijn werk voleindigt had / noch groter proeve van die kunst gegeven hebben? Waarom segg ik / groter? Vergelijkt my Bileams Esel eens met dese Slang; en gy sultet self de seggen. De Slange moght so listig / en den Esel so bott zijn alsse waren: noch die listigheid vorderde / noch die bottigheid hinderde in 't minst aan de spraak / die hen beide toegeschreven word. Het verstand van den genen die hen dede spreken / moest den sin en 't beleid aan de reden geven / daar af sy beide even veel / dat is / niet met al verstonden. Die dan 't lichaam en de leden van een beest tot de spraak gebruiken wil / toont so veel te groter konst / als het gene hy daar toe gebruikt min bequaam is: gelijk het groter kunst is op een reddeloos speeltuig vois te maken / als op een dat wel gestelt is. Nu en sal my niemand lochenen / dat een Esel mind er onbequaam is om te spreken dan de

Slang. Want die heeft noch een kraghtig geluid; dese niets dan een gesiffel en geblaas. Waar wil dit nu heen? Ik weet het niet: maar dat het God alleen is / die wonderen doet Psal. 72: 18. en 86: 10. en die daar in wonder stelt / dat hy den stommen sprekende maakt. Exod. 4: 11. Mark. 7: 11. Dit van menschen geseid / die stom of blind geboren zijn / dat niemant helpen kan dan God: Joh. 9: 32/ 33. so is't noch groter wonder een beest te doen spreken en van twee wonderen't grootst / dat een Slang noch eerder dan een Esel spreekt.

§. 11. Ik voeg hier nu noch by / dat (behoudens d'eere der eerbiedigste Majesteit) de Duivel ongelijk meer geestigheid in 't spreken door de Slang / dan God self door den Esel heeft betoond. Want die spraak sieghs als een slaaf of onderdaan; ben ik niet uwe Eselinne? enz. maar de Slange stelt sich meesterlik in / niet alleenlik tegen de Vrouwe / maar self tegen God: wanneer hy haar over 't gene God en sijn gebod betrof te vrede stelde. Daarenboven was de reden van de Eselinne sieghs ene klaghte over ongelijk: dat haar de meester sonder oorsaak / en tegen betere verdiensten sloegh; maar de Slange spreekt by wege van een beter onderright / dat sy quansuys aan de Vrouwe geben wil; over 't gene sy van haren Man / en door hem van God den Schepper self ontvangen hadde. Siet dan eens / hoe groot des Duivels wonderdaden / die een verwaten schepsel is / boven die van God den Schepper selve zijn; indienmen wil / dat de Duivel door de slang gesproken heeft.

§. 12. Doch te vergeefs bemoeitmen sich in desen voor Gods eere / by aldien hy self nochtans die aan den Duivel geeft. Seit God dan / dat de Duivel door de Slange spraak? niet met het minste woord. Nochtans wanneer een eselinne spraak: schoon ieder een verstaat / dat suiks uit eigener nature niet en was; so staater evenwel noch by / dat God den mond der eselinne geopend heeft. Num. 22: 28. Waarom word hier insgelijx dan niet geseid / de Satan of de Duivel opende den mond der Slange? dan haddemen versekerd konnen zijn / dat de Duivel suiken baas is / die de beesten / self de stemmelose slangen kan doen spreken. Want om enen esel / die (als geseid) noch van self een groot geluid kan slaan / word het wel gemeid / wie de meester was / die dit werktuigh / in sich selven onbequaam / tot so ongewonen werk gebruikt heeft; schoon geen mensch ooit heeft getwyffeld / of God maghtig was om suix te doen. Maar al even eens of de Duivel door verscheide proeve dies tijds al bekend geweest moght zijn / van suike wonderen te konnen doen; sonder dat uit Moses ganseh verhaal van de Scheppinge tot hier toe / 't allerminst gemerkt kon worden / datter Duivel in de weereld was: so steltmen aanstonds vast / dat het Duivels werk was / 't gene God / om dat het quaad was / niet en paste zijnde onbeswaard om voorts te denken / dat de Duivel daar toe so veel kraghts heeft als hy boosheid heeft.

§. 13. En heeft hy niet / sult gy nu seggen / wie was 't dan die daar spraak? Ik segge voor eerst; de self de die van God in't uitgesproken

vonnis

vonnis daar op aangeſprooken is. Daar ſtaat wederom / dat de HEERE God tot de Slange ſprak. Maar hoe ſprak God ſelf tot een dom beeſt / dat geene ſpraak verſtaat? Evenwel word dat ſchepſel noch al / gelijk voren / onder al 't gedierte des velds gerekend: dewijl het daar by vergeleken / en boven al vervloekt word. Exhter word op 't ſelve als een vloek gelegd het gene't van naturen had / op ſijnen buik te gaan: want het kruipende gedierte (gelijk als eens geſeid is) van God ſelf na ſijnen aart alſo geſchapen was. Gen. 1: 25. Hoe kan dat ene ſtraffe zijn / het gene van naturen is: ja 't gene der natuur ſo eigen is / dat het ſonder ſulx niet en is het gene 't is? Want men noemde nooit Slange die niet en kroop. Ariſtoteles noemtſe φύσει ἄπουν, van nature voeteloos: H. A. I. 1. c. 6. en van den gang der Dieren ſchrijvende in een beſonder boek / ſo bewijſt hy in 't 8. hoofdſtuk / dat het lichaam ener Slang geen voete lijd.

§. 14. Men ſeit, dat miſſchien de woorden / op den buik te gaan, van ſwaar en moeyelik kruipen te verſtaan zijn; of dat deſe Slang te voren niet en kroop. Ik ſoude't mede wel geloven / ſo de Schrift dat ſeide; te weten / dat dit beeſt een aart van ſlangen was / die niet en kruipen; of datter ſtonde / voortaan ſult gy moeyeliker gaan op uwen buik. Want ſo heeft God tot den menſch geſprooken; door den val / Gy ſult eten; Gen. 2: 16. maar na den val / In 't ſweet uws aangeſights ſult gy eten. cap. 3: 19. Desgelijx voor den val ſette God den menſche in den hof van Eden / om dien te bouwen: cap. 2: 15. maar na den val ſo was ſijn ſeggen / Als gy den aardbodem bouwen ſult; hy en ſal u ſijn vermogen niet geven. Wederom tot man en vrouwe t'ſamen deſen eerſten ſegen ſprekende / Weeſt vruchtbaar en vermenigvuldigt u: cap. 1: 28. ſo was het even veel oft hy tot de Vrouwe in 't beſonder ſeide / Gy ſult kinderen baren. Maar na de verleidinge was die tot ene ſtraffe: In ſmerte ſult gy kinderen baren. cap. 3: 16. Daarom ſeg ik / hadde God ſulx mede van de Slange willen ſeggen / hy haddet wel geſeid.

§. 15. Paræus meint het ſchier gevonden te hebben: mitsdien dat de Slang hier onder het gedierte der aarde gerekend word; en dat het kruipende gedierte cap. 1: 24. daar van onderſcheiden is. Meint derhalven / dat het gene eerſt op voeten ging / zynde onder dat gedierte der aarde begrepen / mits deſen ſijnen aart veranderd heeft / en nevens 't kruipende gedierte gerekend is. Maar wat de benamminge betreft / hy en heeſter mogelijk niet op gelett / het gene wederom by Micha ſtaat / daar de Slang uitdrukkelik onder 't kruipende gedierte word verſtaan: Sy ſullen 't ſtof lekken als de Slange, als kruipende dieren der aarde ſullen ſe ſich beroeren uit hunne ſloten. Mich. 7: 17. En de verandering aangaande / ſo en moetmen niet meinen dat de val des menſchen / of het quaad van enig beeſt hem aangedaan / deſſelfs natuur veranderd heeft. Dat God geſchapen heeft na ſijnen aart / houd ſijner aart / maar verandert ſleghs in ſekere omſtandigheid. De joodſche verdichtſelen over deſe Slange /

eerſt wanſchapen en daarna verſchapen ende wat dies meer is / zijn voor Kriſtenen niet weerdig om te melden.

§. 16. Nu ſalmen uit het bovenſtaande moeten ſluiten / dat de Slange voor den val geen Slang geweeſt is / ſoſe doe op voeten ging: en dat dienvolgens 't gene geſeid word / de Slange was liſtig, en de Slange ſprak de Vrouwe toe; ſo veel te ſeggen zy als offer ſtonde / een van 't kruipende gedierte dat niet en kroop, of dat naderhand in ene Slang veranderd is: was voor dien tijd het liſtigſte, en ſprak ſo tot de Vrouw. Om die verandering te tonen / ſo hadde Moſes van te voren wel geſeid / hoedanig dat het beeſt was / eer 't in ene Slang veranderd wierd: om de ſwarigheid voor te komen die wy nu hebben / om te begrijpen hoe ene Slang ſo liſtig was / en ſulke woorden ſpreken kon. Maar had hy dat gedaan / hy ſoude ons genoodſaakt hebben / om te geloven dat de Slange dienen heden ſiet / het ſelf de dier niet is / dat den menſche verleid heeft: dewijle't geen ſlangen lichaam hebben konde / ſo 't op voeten ging: en dat die verandering des lichaams het geheele dier verandert; 't welk ſonder redelike ziele zijnde / buiten 't lichaam niets met allen is.

§. 17. Al evenveelook wat de Slang te voren magh gegeten hebben; men ſietſe heden 't Stof niet eten / ſo als dat hier met een ter ſtraffe word geſeid. Daar is byna niets dat ene Slange niet en eet: allerhande kruid en allerhande vleeſch; ja geheele menſchen en beeſten / als 't van die grote ſlangen zijn. Sulx hebben Ariſtoteles en Plinius altijd geleerd / ende word noch heden in de Indien en elders mede ſo bevonden. Des niettemin ſo ſpreekt de Schrift op andere plaatſen desgelijx / als of de Slangen niet dan ſtof te eten hadden. Want ſtof ſal de ſpijſe der ſlange zijn; Jeſ. 65: 25. en de Heidenen / wanneer ſe by maniere van ſpreken het ſtof lekken ſullen, daar in doen gelijk de ſlangen. Mich. 7: 17. Dit laatſte met ene andere ſpreuke vergeleken / ſy ſullen 't ſtof uwer voeten lekken: Jeſ. 49; 23. ſoude ons konnen doen geloven / dat het ſtof eten hier ter plaatſe niet ſo ſeer op 't voedſel ſiet / daar ſich de Slange mee behelpen ſoude; als wel op den laagen en verachten ſtaat / waar toe ſy moeſt verwoorpen zijn. Maar 't gene daar geſeid is / dat ſtof de ſpijs der ſlange weſen ſal / is te klaar / om het deſer wijſe uit te leggen. So dat hier wederom een oploſſelike ſwarigheid in ſteekt.

§. 18. De Vyandſchap tuſſchen Vrouw en Slang / en beider Zaad is mede niet ſo klaar. Indien men 't na de letter wil verſtaan: ſo moet het Vrouwen zaad het menſchelik geſlaght: en dat van de Slang 't gedierte van dien aart / dat daar uit ſoude worden voortgeteeld / betekenen. D'uitleggers nemen 't ook voor eerſt in deſen ſin. Maar dan ſietmen noch al niet / dat de vyandſchap tuſſchen Menſch en Slange / ſchoon genoegſaam kennelik; echter groter zy dan met ſeer veel andere dieren / wolven / beiren / tygers / luipaarden / en boven al de krokodillen. Behalven datter ſlangen zijn / die den menſchen ganſch geen leed maar noch wel enige dienſten doen. So en is ook niet wel te begrij-

pen /

pen / hoe God deſe vyandſchap tuſſchen de Slang en den Menſche ſetten ſoude / dewijle men met goede redenen geloven magh / dat deſelve natuurlik; en beneffens de Sympathie en Antipathie, dat is / Medeneiginge en Tegenſtrijd der nature van alle lichamen / ingeſchapen is. Indien niet: ſo is de vrage wederom / waarom dat ſulken vyandſchap niet weiniger in andere ſchepſelen / als in de Slang gevonden word; of waarom deſe meer als d'andere daar in genoemd?

§. 19. Eindelik men ſoude konnen ſeggen / dat de vyanſchap van 't Vrouwen-ſaad (de menſchen in 't gemein daar door verſtaan) na dien tijd veel verminderd is / wanneer gehele volkeren / tot op deſen dagh / de vriendſchap van de Slang geſocht: en niet alleen / gelijk onſe eerſte Moeder in het Paradijs gehoor gegeven; maar ſelf goddelijken dienſt beweſen hebben aan de Slangen; gelijk by ouds d'*Ophitæ*, ſo veel geſeid als Slangsgeſinden, ſich daar in te groffelijk verliepen. Van deſelven ſchrijft Tertulianus: *Serpentem magnificant in tantum, ut illum etiam ipſi Chriſto præferant: Ipſe enim, inquiunt, ſcientiæ nobis boni & mali originem dedit.* Sy verheffen de Slange ſo hoog, datſe die ſelf boven Chriſtus ſtellen: want door haar, ſeggenſe, hebben wy de kenniſſe van goed en quaad. Van d'oude Heidenen ſchrijft Ælianus l. 17. c. 5 datſe by d'Egyptenaren ἰσχυρὸς *iſchuroos*, dat is / kraghtig geëerd wierden. Deſgelijk heeft Maximus Tyrius *de Indis ſerpentes venerantibus*, van d'Indianen die de Slangen vereeren ſijne 38. Diſſertatie of Siedenboeringe gemaakt. Wat het hedendaagſch Heidendom betreft: de Makaſſaren houden 't voor een groot geluk / ſommige Slangen in huis te hebben. Die van Calicuit geloven dat de Slangen ſelf Gods geeſten ofte kraghten zijn: des werden ook de genen dieder ene doden / met de dood geſtraft. Die de weereld t' huis bereiſen / mogen ſulx uit Balby / Balde en Di Barthema verſtaan. D'oude Samogyten ſels hier in Europa / maken 't na Olaüs meldinge niet beter.

§. 20. Op dit alles hoor ik gaarne 't gene hier Baldæus ſeit / te weten: 't Is een teken dat ſy van het Slangen Zaad zijn, en noch niet in Gods Verbond; alwaar vyandſchap geſteld is tuſſchen het Vrouwen Zaad en de Slange, den Duivel ende ſijn boos zaad. Dus komtet dan eindelik op den Duivel uit / die de Slange was / of die door de Slange ſprak: ende om die reden de grote Draak en d' oude Slange genaamd zy. Openb. 12: 9. Paulus houd ſich blotelik aan den naam van Slange: 2 Kor. 11: 3. maar hoe komt Joannes aan den Draak? Ik wil my hier niet ophouden om de reden te onderſoeken; alſo die Draak in Geſighte vertoond word / en dat het van toekomende / niet van voorledene tijden ſpreekt: ſo dat uit deſen weinig dien aangaande te beſluiten is. Dit alleenlik; dat de Vyandſchap, in 't Paradys verkondigd / tuſſchen 't Zaad der Vrouwe en der Slange tot op heden duurt: in dien ſin / dat door de naam van Slang of Draak de Duivel; en door ſijn Zaad, deſſelfs Engelen, dat is boſe geeſten die van ſijnen aanhang zijn / verſtaan werden. Maar dan magh-

men door het Zaad der Slange geen boſe menſchen (gelijk gemeinelijk geſchied) verſtaan: alſo die nergens Duivels Engelen genoemd; maar uitdrukkelijk / ſo't ſchijnt / de vervloekte menſchen van deſelven onderſcheiden worden. Matt. 25: 41. Daartegen / aangeſien de naam van 't Zaad der Vrouwe, by uitneemntheid op den Heere Chriſtus word gepaſt: ſo moeſt Michaël, hoofdvyand van den Draak / geen Engel zijn / gelijk ik echter XII. §. 3. tone dat hy is: en ſijne Engelen, in d'Openbaringe alſo genaamd / en komen de Gelovigen niet weſen / die de Schrift overal van de Engelen onderſcheid.

§. 21. De ſwarigheid die ik daar melde word vergroot / door 't gene in dat ſelfde Geſighte van de Vrouwe die het Manneken baarde / van den Draak vervolgd wierd / en na de woeſtyne vlughte / verhaald word. Want het Soonken / daar die Vrouw van ſwanger ging / op Chriſtus geduid zijnde; ſo en kan hy Michaël niet zijn / die de Vrouw te hulpe quam / om haar teſſens met haar kind tegen den Draake te beſchermen. Derhalven kan 't niet miſſen / ſonien iets van den Duivel / als by name van de Slang in dien vloek betekend / uit deſe plaats beſluiten wil; of men moet ontkennen / ('t gene echter overal voor waar is aangenomen) dat Chriſtus 't Zaad der Vrouwe zy: want dit toegeſtaan / ſo en is de Duivel wederom de Slange niet. Maar aangeſien dat ik dit niet ſeggen wil; ſo moet het my ook vry ſtaan / het bewijs / datmen tot verklaringe des vloeks in 't Paradijs / uit dat Geſighte van Joannes / en uit die manier van ſpreken neemt / af te wijſen.

§. 22. Dus blijven wy al wederom met Moſes hier alleen: want Paulus ſeit gelijkerwijs als hy / dat het de Slange was / die Eva door arghliſtigheid bedroogh. En moetmen daar den Duivel by verſtaan? ſo kan men met de ſtraffe nergens heen / die hem word opgelegd / hoe hy / die geenen buik heeft / ende nooit en ging / op ſijnen buik ſal gaan. By gelijkeniſſe (hier onnodig breeder uit te leggen) ſalmen ſulx noodſakelik verklaren moeten: en derhalven ſeggen / dat de Slang alhier in plaats des Duivels word genoemd. Indien hier / waarom ook in al 't voorgaande niet: en volgens dien dit ganſch verhaal by Moſes (gelijk veelen onder d'oude leeraars meinden) verbloemder wijſe te verſtaan? Doch moetmen dan al wederom met het gedierte der aarde verlegen zijn; dat noch iemant ooit / mijns weetens / op des Duivels volk / 't zy boſe Geeſten of godloſe Menſchen / gepaſt heeft; maar wel ſijn Zaad. En ſoude daar in ook noch deſe ſwarigheid te vinden zijn: datter boſe menſchen voor den Val / of boſe Geeſten buiten 's Duivels Zaad of Engelen geweeſt zijn.

§. 23. Gy ſiet wel / Leſer / neemt'et vry ſo als gy wilt: het gene datter geſeid word kan niet eigentlik verſtaan worden; het zy datmen't op de Slange / of op den Duivel / of ook op alle beide paſſen wil. Niet op de Slange: dat ſe ſprak / dat ſe liſtig was / dat ſe Eva bedroog / en dergelijk. Niet op den Duivel / die nergens genoemd / noch door 't minſte teken gemeld

word;

woȝd; die onder 't gedierte der aarde niet en is / die buik noch kop / noch stof of anders iet tot spijse heeft. Niet op beiden; het zy tsamen / of nu d'een / dan d'ander in 't besonder. Tsamen niet: om dat een alleen durig woȝd genoemd; dat de Schȝift ook nergens elders in dit stuk de Slange met den Duivel tsamen voegt; en dat hier niets geseid woȝd dat op beide tsamen past. Also wenig kan de text gescheiden woȝden/om 't een deel op de Slang/en 't ander op den Duivel toe te passen: om dat de stijl en t'samenhang geen scheiden lijd/ en dat de Slang 't begin en 't einde van de ganschе rede is.

§. 24. Hoewel noch niemant / dat ik wete / alle die verhaalde swarigheden heeft geseid: so heeft my echter neffens anderen wel toegeschenen / en ik hebbet mede openlik also geleerd; dat het gansch verhaal wel na de letter op de Slange / maar verbeeldender wijse op den Duivel moest verstaan zijn. Maar nu ben ik so gerust niet meer / na dat ik alles uit den grond heb opgehaald. De redenen die my beswaren zijn geseid: en een letterlijken sin is nochtans een sin. Doch wy hebben / mein ik / klaar genoeg gesien / dat d'histoorie / alles na de letter opgenomen / niet waar kan zijn. Schȝift Moses dan het gene iemant soude derven denken dat niet waar en is? dat zy verre! maar in sulken sin verstaan / die waar kan zijn Verbloemder wijse / wil ik seggen; datmen anders wat versta / dan de woȝden in den eersten opsight mede bȝengen. Segt iemant dat die stijl in geen gebȝuik is / daarmen van geschiedenissen spȝeekt: ik en sal my met geen wereldlike schȝijvers / die daar vol af zijn / behelpen; de Schȝift selve komt ons hier genoeg te baat. Doch 't bewijs moet noch een wenig wachten; dewijle 't in de volgende verhandeling te binden is / en ik hier (schoon ongehouden / als in 't eerst bedongen is / §. 1. 2.) in 't voorȝpgaan seggen moet / hoe ik ondertusschen 't werk des Duivels in 't verleiden van den eersten Mensch versta.

§. 25. Ik heb hier voor IX. §. 1. wel aangewesen / dat den eersten oorsprong van de sonde / na uitwijsen van de Schȝiften / uit den Duivel is. Of dat door raad of quaad exempel zy geschied / of op wat andere wijse / dat en seitse niet. Want so als het Moses hier verhaalt / so was 't de Slange die het dede / en die 't echter (als getoond is) niet kon doen. D'andere plaatsen zijn beknopt en duister; die den Val des menschen met seer weinig / en verbloemde woȝden melden. Van den beginne, seit Johannes / dat de Duivel sondigt; 1 Joh. 3: 8. en waarin? dat hy een Menschenmoorder was / seit de Saligmaker. Joh. 8: 44. Waar uit sommige besluiten dat het 's Duivels eerste misdaad magh geweest zijn / den menschе tot den val te bȝengen. En so dat de meninge is / so schijnt dat sulx door leugen is geschied: also de dȝaad van 's Heeren woȝden mede bȝengt / dat hy eerst een leugenaar gewoȝden is / wanneer hy in de waarheid niet meer staande bleef; en dat hy van de waarheid af viel / wanneer hy een Menschenmoorder wierd. Dan moetmen noch al vast stellen / dat die menschenmoord in 't veroorsaken van des menschen jammerlikken staat / en 't ein-

einde den dood/ tijdelijk en eewig heeft / bestaan. Want uit den Vader den Duivel (of / so als Johannes seit uit den Duivel) te zijn/ dat en is anders niet / dan den Duivel in de sonde na te volgen / en gelijk te worden: gelijk het is Abrahams kinderen te zijn / datmen sijne werken doet: so als de Heer in 't 39. v. uitdrukkelik te kennen geest. Hoedanig nu des Duivels werk of werkinge in desen zy geweest; Christus self noch sijn Apostel spreken daar af niet een woord.

§. 26. Doch om Moses met hen beiden over een te brengen / salmen moeten stellen / dat sy spreken van dat gene daar hy dit verhaal af doet / sonder dat hy eens den Duivel noemt. Paulus van des menschen eerste sonde sprekende / wie daar af de oorsaak was ; schrijft het mede aan de Slange toe; en seit dat Eva door argelistigheid van haar bedrogen is: 2 Kor. 11: v. 3. buiten twijfel daar op wijsende 't gene Moses op die wijse heeft verhaald. Maar dan brengt hy ons niet verder dan ons Moses heeft gebracht: die sulx van de Slange seit / het gene wy nu stellen dat de Duivel heeft gedaan ; na dien het hem van Jesus onsen Heere self / en van Johannes toegeschreven word. Buiten twijfel hadde Moses reden / na den tijd wanneer hy schreef / en den staat des volx in sulken tijd / om het gansch verhaal onder sulk bedrijf ener Slange te verbeelden. Al en past het werk den Slangen niet ; nochtans die iet wil schilderen / brengter sulke streken en coleuren toe/ als het sinnebeeld vereischt. Derhalven moeste dit verhaal/ dat des Duivels werk onder dat van ene Slang vertoond / so gesteld zijn / dat de Slang door 't gansch verhaal ten voorschijn quam. Maar te denken dat de Duivel waarlik door de Slang gesproken / of alsulke redenvoering met de Vrouw gehouden heeft ; schoon ik 't eertijds als een ander heb geloofd / so geloof ik 't nu niet meer. Die dan meint / dat ik in desen al te ongelovig ben / dien bid ik dat hy met my noch wat verder ga ; en hy sal wel sien / dat wy maar te lichtgelovig zijn geweest.

§. 27. Doch daar mede wil ik geensins seggen/ dat de sake/ die op sulken wijse word betekend / of als ene omstandige geschiedenis verhaald / niet waar zijn sonde: maar wat daar in seker of onseker zy. Seker is de val des menschen uit den Duivel : onseker / hoe de Duivel dien te wege bracht. Hy sprak / segt gy / door de Slange ; of so niet / hy heeft nochtans daar in gewerkt / en door 't gene dat de Duivel dede is de mensch ten val geraakt. Dit stem ik toe : maar dat nu daar uit besloten word/ dat die Geest onmiddelik op 's menschen Ziel of Lichaam heeft gewrocht / sulx neem ik noch niet aan. Het kan op veelerleije wijse wel gevonden worden/ dat noch heden menig mensch tot sonde komt / door iemant die met daden / woorden noch gedachten op hem in 't besonder werkt. Hoe was het anders dat door Bileam in sijn af zijn / schoon doorseker middel / Israël gebracht wierd tot den val ? Num. 31 : 16. Daar is so veel gebeurd / ende kan so veel gebeuren/ daar den mensch de wegh en wijse van verborgen is : datmen lichtelik misdoet door onseker gissen/ over saken die God niet gewild heeft dat wy weten souden : en besonder / hoe dat door den val de menschen met de Engelen ver-

verkeerden / ende wat doe wel geschieden konde / door gemeinschap onderling in dien staat der volkomenheid / dat nu niet geschieden kan. Over sulx soude noch al niets ter sake te besluiten zijn / al kondemen betonen / dat de Duivel doe onmiddelik iets op den menschе had gewrocht. Verdere verklaringen / hoe des menschen val zy toegegaan / ben ik den Leser hier niet schuldig; en met minder had ik wel voldaan: alsо hier niet van 's Menschen staat of kraght; maar van 't gene dat een Geest vermagh / uit alles dat hier door den Duivel soude mogen gedaan zijn / te ondersoeken stond.

XXI. HOOFDSTUK.

De versoeking onses Heeren door den Duivel, schriftmatig en na reden uitgelegd, bewijst al mede niet.

§. 1. WAnt om voor vast en ongetwijfeld aan te nemen / dat een geschapen geest / en die van God verworpen is / op der menschen ziel of lichaam werken kan: hier voor is al getoond hoe veel dat daar aan vast is. Heeft de Satan uiterlijk sulken praat met de menschen al gevoerd / doe de Weereld eerst begon; hoe en leestmen dat niet meer? Selfs na verloop van viermaal duisend jaren / in die vermaarde t' samenspraak met den tweeden Adam / daar de Duivel wel uitdrukkelik genoemd word / en is dat niet geschied. Want al ist dat beide Lukas en Mattheus dat omstandelik verhalen: so moetmen echter sich wel hoeden / datmen alles na de letter niet versta. Of men moest met een geloven / dat Moses en Elias beide even seer op den berg personelik geweest / en met den Saligmaker t' saam gesproken hebben; gelijk dat eens en andermaal / ja dziemaal word verhaald. Matt. 17: 3. Marc. 9: 4. Luc. 9: 30/31. Nochtans was Moses niet lichamelik gelijk Elias / na den Hemel opgenomen: maar gestorven; en wel seekerlik begraven / want God heeft het self gedaan. Deut. 34: 6. Was hy nu dan van den dood verresen / en lijf haftig in den hemel opgevaren: wonder dat de Schrift so groten wonder niet en meld. Die dan van sulx als in gesighten is geschied / so spreekt / als iet dat na de letter word verstaan; die weet / als Petrus / ook niet wat hy seit.

§. 2. So wil 't hier mede gaan / besien wy eens ter dege dit verhaal. Niet dat ik seggen wil / dat dese strijd des Heilands met den Duivel / op eenerley wyse als die verandering in heerlikheid geschied zy. Want die was uitwendig blijkbaar / in 't aanschouwen van drie sijner liefste leerlingen: maar dese tusschen Christus en sijnen versoeker alleen. Daarbenevens ging Jesus sightbaarlik den berg op / daar hy soude verheerlikt worden: maar hier word sleghs geseid / dat hy van den Geest gedreven wierd in de woestijne; sonder daar by te melden / dat het iemant

heeft gesien / of in den tijd van ses weken geweten waar hy was. Dan ik wil alleenlik tonen / dat dit verhaal geen bewijs en geeft van 't gene men beweeren wil: te weten dat de Duivel maghtig is den mensch met woorden of met werken te vervoeren / of enige beweegingen in sijn gemoed of lichaam in te drukken. Want dat daar toe nodig zy / alles na de letter te verstaan: ende sulx echter daar uit niet en blijkt / om dat het een history is / die derhalven letterlik soude moeten verstaan zijn. Ja wel: so veel als het den genen op wiens getuigenis 't verhaal berust / op die wyse voorgekomen is: waarin by wijser / self de gene wien alsulx bejegend was / in twijfel stond / of het in der daad of alleenlik in gedachten was geschied. Altoos Paulus self / so veel als hem betrof / en wist niet of 't in den lichame of daar buiten was geschied / dat hy was geweest in 't Paradys. 2 Kor. 11: v. 3.

§. 3. Nu wat dese plaats belangt / ik en sie 't gemeen gevoelen niet gemakkelijker te weerleggen / dan dat ik 't na de leteer neme. Stelt eens / dat de Duivel / so slim / so loos / so veel ervaren is: dat hy de menschen versoekt / kettery en doling sticht / alle heimelike guiteryen weet en werkt; ja dat hy de grootste godgeleerde in kennis is / gelijkmen sich gemeenlik niet ontsiet te spreken; dat meer is / dat die hier nu self in 't strijdperk tegen Jesus treed / op hope van hem als den tweden Adam te verleiden / gelijk hy aan den eersten heeft gedaan: hoe is die noch so bot / dat hy Christus niet en kent? So gy Gods Sone zijt, seit hy: want het doe al in 't gebruik was den Missias dus te noemen. Maar wat meint hy dat het wel te seggen is / Gods Soon te zijn? Sal hy die Gods Soon is / behoeven / om van steenen brood te maken, of sijnen snoodsten vyand te gevalle wonderen te doen? ja self van boven nederwaarts te vallen; en also niet beter als des Duivels gek te zijn? Sal hy wel Gods Sone zijn / die sich van den Duivel laat bedriegen? Sal Gods eigen Soon niet weten / wien sijn Vader over alle Koningrijken deser weereld heeft gesteld? sal hy daar den Duivel een goed woord om geven; ik swijge / nedervallende hem aanbidden? Siet met een / hoe hier de Duivel sijne gauwigheid betoond heeft / om met Schriftuur om te gaan. Want die bleek / meinense / wanneer hy de woorde uit den 91. Psalm verminkte: 't welk hy sekerlik met voordacht niet en konde doen / of hy moeste Christus voor so plomp aansien / dat hy selfde Psalmen niet en wist / wat daar in stond of niet. En siet / sulk bewijs is datmen van de geestigheid des Duivels geeft.

§. 4. Dit sagh mogelik een seker schrijver / die onlangs in 't latyn ene verklaringe / die hy selve niew noemt / en dien immers so ongehoord is als de mijne / over dit verhaal heeft aan den dagh gebraght. Hy wacht sich van des Duivels groot verstand of kraght uit desen te bewijsen / na den letterliken sin / dien hy gauschelik verwerpt / maar stelt sulx voor af vast / als geen bewijs behoevende; also niemant, seit hy / daar aan twyfelen magh, die de H. Schrift sleghs met een half oog heeft in gesien. En

dies

dies kan hy *Iovi oculo* (dat is licht daar overheen lopende) sien / dat de Duivel den Heer in de woestyne versoekende / onder anderen uit de miraklen / die hy naderhand eerst gedaan heeft / al voor af wist / dat hy de belooft de Messias was. Hy maakt den Duivel tot veel groter Godgeleerde / dan oit iemant in de weereld is geweest : die Gods raad van 's menschen verlossinge uit Gods eigen woorden in den Lusthof al verstond. So dat d'Ouderlingen tot Efesen / door al 't prediken van den hoogverlichten Paulus niet meer geleerd hebben / dan de Duivel al 4000. jaar te voren wist. Want als d'Apostel meent wat groots bezright te hebben / so en weet hy echter anders niet te seggen / dan dat hy hen Gods raad verkondigd heeft. Hand. 20: 27.

§. 5. Na sijn gevoelen / moet de Duivel mede een seer geestelijk Theologant zijn : al te groot van verstand / van wel te weten / om lichamelike stenen te betekenen / wanneer hy seit / Seg dat dese stenen broden worden. Maar dat verstond hy geesteliker wys / in desen sin : seg dat de Heidenen (dat zijn de stenen / sich self door eigen kraghten salig maken; dat is een brood des levens worden. Want de Duivel wist aimede de verborgentheid van de roepinge der Heidenen ? welke d'Apostelen noch niet en wisten / wanneerse al ten ryxten beschonken waren met den H. Geest / als uit derselver Handelingen cap. 10. en 11. genoegsaam blijkt. De Duivel verstond dan beter de Profeten / dan degenen die van God gesonden waren om deselve uit te leggen. Dese roepinge der Heidenen / seit die schryver / socht de Duivel Christus af te raden. Doch daarmede laat hy 't wederom sleght liggen : dat die Gods raad en besluiten weet ook niet en weet dat se onveranderlik zijn : of die Gods Soon so wel kent / niet en denkt dat Gods Soon insgelijx den Duivel kent. So dat sich de Duivel hier moest hebben laten voorstaan / dat Gods Soon / vrywilliglik en voordachtelik uit den Hemel neergedaald / om de menschen te verlossen : sich van den Duivel soude laten weerom sturen / en onbezrighter saken henen gaan.

§. 6. Het tweede voorstel des Versoekers / wierpt u selven nederwaarts : is by desen schryver mede geestelik verstaan / en so veel als oft de Duivel seide : werpt u selven uit de Joodsche Kerk, die gy aangenomen hebt van de vuile besmettingen haarder dolingen te suiveren ; dit is geen werk dat Godes Sone past. Nochtans komende tot de derde besoekinge / so verbalt hy tot den letterlijken sin. Dien bergh gist hy dat de Libanus is : maar 't vertonen van de Koningrijken der aarde niet aan 't uiterlijk gesight / maar aan de gedachten geschied te zijn. Doch tot sulk ene vertoninge hadde / myns bedunkens / de Duivel geenen bergh van node : elke plaatse / self de diepste valley was daar toe bequaam. Of 't was / om dat de Duivel ook al wist / dat de bergh Libanus ene geestelike beduidinge had in de Schrift / gelijk deselve schryver daar beweeren wil. Wat is dit anders / als den Duivel sulken diepsinnigheid / hoge geleerdheid / grote erbarentheid in kerkelike saken / ende besondere voorsienigheid in 't beleid van alle syne handelingen toe te schryven : dat geen Doctor

in de Godgeleerdheid ooit tot dit volmaaktheid kan gekomen zijn?

§. 7. So groot als hy hier dan sijn verstand in toonde / so bleek ook sijne kraght. Want heeft hy Christus waarlik met sijn lichaam uit de woestijne na Jerusalem / en daar op des Tempels hoogste dak gevoerd; so hebben 't duisenden van menschen moeten sien: of 't is by nachte geschied; echter dat en staater niet. Maar doe hy hem alle Koningrijken van den berg liet sien / was 't buite twijfel licht schoon dagh. Maar segt my eens die de weereld meest bereisd heb; die d'Alpes en de Pyreneën / den Olympus / den Atlas / Thabor / Libanus / en Sinai beklommen hebt: hoe veel konmgrijken hebt gy daar wel konnen sien? Maar siet hier wederom een groter wonder / dan God self op sulken wijse heeft gedaan. Hy toonde Moses een der kleinste koningrijken van de weereld / het land Kanaan / van enen bergh: Deut. 34: 1/2/3. maar de Duivel (somen 't mede na de letter wil verstaan) toonde teffens alle koningningrijken van de weereld / die by duisenden zijn; en sommige wel twintig maal so groot als ooit het rijk van Israël geweest is.

§. 8. Noch nader: was den Aardkloot doe niet rond gelijk hy noch is? Hoe kond hy dan vertonen / en dat in eenen ogenblik, (gelijk als Lukas schrijft) de koningrijken die aan d'andere zijnde van den Aardkloot waren? Of had de Duivel konstglasen / dergelijken nooit vernomen zijn; waar mede hy dat verre af en achter rugge was / naby en reght voor ogen brengen konde. So moest het insgelijx met al de heerlikheid der Koningrijken gaan: indien daar veel tot heerlikheid behoort / dat uiterlik niet is te sien. De koninglike schatten / hun hof stoet / wapening / en diergelijk / is meest al binnen muurs en onder dak: om die te sien / heeftmen op de bergen te klimmen; maar daar af / soder iemant op moght wesen. In deser voegen maghmen klaarlik sien / dat dit verhaal van Christus en den Duivel na de letter niet en moet verstaan zijn.

§. 9. Dit hebben veele in dat deel al aangemerkt / daar ik nu van spreke. Men heefter allerhande gissing op gemaakt / of het dus of so niet soude mogen gebeurd zijn: om noch al / so veel als mogelik / vast te houden / dat de Duivel 't konde doen. Ten laasten komen sommigeen so verre / datse 't enen indruk op de sinnen noemen / by welken dit den Salligmaker door kraght der inbeeldinge vertoond sy. My en magh het dan niet qualik afgenomen worden / so ik segge / dat al 't gene hier verhaald word in dien sin te verstaan sy. Indien het een deel der historie oneigentlik verklaard magh worden; waarom ook het ander niet? Veel gemakkeliker is 't / dat een evendraghtige sin / dan dat allerhande uitleggingе / hier dus / daar so / aan verscheidene delen eener self de reden toegeschreven word. Want ook enige onser eigene schrijvers sulx geloven / over saken die so vreemd niet wesen souden / sose waarlik al gebeurd waren / als dit is.

§. 10. Dat laat ons nu eerst sien: en daar in eerst wat de Schrift seit / daar

daar na onſe leeraars dat verklaren. Het begin van 't woord des Heeren tot Hoſea was, gaat henen, neemt u ene vrouw der hoereryen. ende kinderen der hoereryen. So ging hy henen, ende nam Gomer ene dochter van Diblajim; die ontving ende baarde hem enen ſone, enſ. Ende ſy ontving wederom ende baarde ene dochter; enſ. noch ontvingſe ende baarde enen ſone. Hoſ. 1: 2/ 3/ 6/ 8. Wat ſeggen onſe uitleggers van dit werk? Gebied God den Propheten hoererye / die hy 't volk verbied; en daar over hy het ſelve door Propheten / en noch mede door Hoſea ſelf beſtraft? Hoſ. 4: 11/ 18. Paræus beweert met vele redenen / dat het figuurlik te verſtaan zy. Junius ontrent ook ſo: *Aſſumes [fidelicet prophetiâ; id eſt, prophetato hunc typum, te ſimilem eſſe homini qui aſſumpſerit ſibi uxorem & liberos hujuſmodi.* Neemt u] namelik door profezye, ſeit hy: dat is / profeteert dit voorbeeld, dat gy zijt als een menſche die ſulken vrow en kinderen genomen heeft. Onſe Overſetters met duideliker woorden: om dat hier geſeid word, neemt een hoer met hoerkinderen; en daar na, dat de Profeet deſelve hoerkinderen by die hoeren gewonnen heeft: daar uit blijkt dat het niet in der daad alſo geſchied zy. Hoe dan? So als ſy weinig daar te voren ſeggen: door een geſighte in den Geeſt, inwendiglik, by maniere van parabel of gelijkeniſſe. So ook wanneer God den propheet Ezechiel gebood / eerſt 390. dagen te liggen op ſijne ſlinker; en daar na noch 40. dagen op de reghter zijde: cap. 4: 6. ſo ſeggenſe; Men houd dit van den Profeet geſchied te zijn, niet dadelik in ſijn perſoon; maar in een profetiſch geſighte enſ.

§. 11. Willen nu ook eens op deſe wijſe van dit doen des Duivels met den Heere Jeſus ſpreken: ik meine datmen daar toe al ſo grote reden heeft. Van den Geeſt wierd Jeſus wech geleid in de woeſtijne, om verſocht te worden van den Duivel. So ſchrijft Mattheus: en Lukas / dat hy vol des H. Geeſtes was. Stefanus vol zijnde van den H. Geeſt, ſagh Jeſus ſtaande aan de reghterhand. Hand. 7: 55. Is dat lichamelik geſchied? Dat en hoor ik niemant reght uit ſeggen: en wat was de Geeſt in ſulken volheid nodig tot een vleeſchelijk geſight? God wilde dan / dat hier ſijn welgeliefde Soon in de eenſaamheid gewelken / ſich den Duivel eens verbeelden ſoude: als den genen die den menſchen ſo veel ramps had aangebracht / wiens werk hy nu dan tegen ging; en die ſich ook met alle kracht daar tegen ſtellen ſoude / ſo hy konde. Hy die in alles is verſocht geweeſt als wy, (doch ſonder ſonde) Hebr. 4: 15. door vasten en door bidden lang geoefend in den Geeſt; ſagh / ſo als hem docht / den Verſoeker komen / die hem dus en ſo tot den afval ſocht te bringen. De droefheid, anxt en vreſe (die Paulus ſeit dat hem in de daghen des vleeſches overquamen Hebr. 5; 7.) hebben hem / gelijk daar na op 't einde in den hof / Matt. 26: 37. daar op 't begin in 't woeſte land bevangen. En d'uitkomſt was bynа gelijk: hier / dat hem d'Engelen quamen dienen; en daar / dat een Engel uit den Hemel hem verſterkte. Luk. 22: 43. Een klaar bewijs / dat de tweede Adam vaſter dan de eerſte ſtond.

§. 12. Dunkt iemant / dat hier swarigheid in steekt / so ik het dus verklaar? en dat die dan so groot wel is / datmen liever dan mijne uitleggínge toe te staan / den Duivel / die 't van elders niet en is / uit dese plaats so groot wil maken / datmen eindelijk met hem verlegen staat? Liever seg ik dan / dat ik de Schrift in sulke dingen niet versta; dan die so te verklaren / datter misverstand uit rijsen moet. Het is veel veiliger iets niet te weten / dan so verstaan / datmen 't onmogelik niet goed kan maken. En hoe is het goed te maken / datmen aan den Duivel toeschrijft het gene hem te groot is / het gene hem ten God maakt / het gene nergens toe dienstig is; het gene God niet en verheerlikt / maar verkleint? D'Engelen / Gods kraghtige helden / die altijd voor sijn aangesighte staan / hebben ten hoogsten maar met sondige menschen gesproken: en soude de vervloekte Duivel Gods eigenen Soon op sulken wijse aangesproken / en gins en weer geslingerd hebben? Heeft ooit goeden Engel iemant so van d'eene plaats na d'andere vervoerd / daar hy self niet wesen wilde: en dat tot ene salte die so seer was tegen sijnen sin? D'Engelen (seg ik noch eens) hebben nooit / so veel men leest / tot hem; maar altijd sleghs van hem tot anderen gesproken: hoe komt een hels gevangen dan aan d'eere / dat hy self sijnen groten Sleghter / so vry / so stout / so onverdragelik verwaand toespreken derf? Weze sy 't van ons / de Schrift in sulken sin te nemen / die self onbetamelijk om denken is.

§. 13. Maar / segt gy waarom onbetamelijk? Betaamde 't God (gelijk d'Apostel leert / Heb. 2: 10. den opperleidsman onser saligheid door lyden te heiligen; en moest hy eens den Duivel, die 't geweld des doods hadde te niete doen: (V. 14.) wat ongerijmdheid steekter in / so hy hem in d'uiterste vernedering ook eens in tweestrijd met den Duivel bragt? En so hem God de Vader self op 't einde van sijn leven in de handen der onregtveerdigen geleverd heeft: (Hand. 2; 23.) waarom ook dan aan den Duivel niet? Op dese redenen moet ik dit tot antwoord passen: dat sijn lyden (so als 't onse Catechismus wel verklaart) op 't einde van sijn leven swaarst geweest is; maar doe had hy van den Duivel geenen last / dat het ook al vry wat veel verschilt / van bose menschen sleghs gevangen / en van d'eene plaats na d'andere natuerlikker wijs geleid / geslagen en gewond te zijn; of van dat hoofd van alle boosheid / den Duivel self onnatuurlik by het lijf gegrepen / en door de lucht gevoerd te werden. Wie en seit niet / dat dit was het uiterste dat de Saligmaker lyden konde; van God self verlaten / en met helschen angst bevangen zijn? Maar geheel in's Duivels magt te wesen / en van hem na sijn believen gins en weer gesleept te worden; in plaatse van den Vader noch te kommen bidden / en van hem ter uiterste benawdheid ook verhoord te zijn; (Heb. 5: 7.) nu reeds met dat hy sijnen dienst begint / geheel van God vervreemd / en selfs tot een vervloekt aanbidden des verdoemden Duivels aangesocht te worden; dat komt my waarlik voor / als 't ongerijmdste dat men schier bedenken kan. Te meer also hy geen getuigen van dit allergrootste lyden hadde / so wel als

namaals in den hof. Want had hy ſwakken trooſt van ſijne ſlaperige leerlingen; van wilde domme beeſten had hy altoos niet. Behalven dat dit 40. daghen / (gelijk het Marcus meld / cap. 1: 13.) het andere ſlechs weinig uren heeft geduurd.

§. 14. Nochtans die ſulke grote dingen aan dien boſen geeſt betrouwen / meinen dat het Chriſtus ſelf tot eere ſtrekt / ſijnen vpand groot te maken. Wat eere heeſter dan de grote Heiland af / ſeggenſe; indien die ſware ſtrijd met den Duivel / dien hy ſo ridderlijk afſloeg / niet na waarheid ſo geſchied is / als de letter mede brengt. Maar wat eere (vraag ik wederom) had de Heere van den ſwaren ſtrijd in den hof Getſemane? Swaarder buiten twijfel dan die in de woeſtijne was; daar geen Engelen eerſt op 't einde quamen als 't gedaan was / die hem dienden; maar een Engel midden in den ſtrijd / die hem verſterkte? Luk. 22: 44/45. Is 't geen wonder / dat de menſchen ſulken eere ſtellen in 't vechten met enen vpand / die geboeid en geketend is: of geenen vpand in de weereld voor de menſchen vinden konnen; ſoder geen uit de gevangenis gehaald / of ten minſten uitgelaten word? Want wat heeft hy toch daar aan / dat hy ſlechs voor enen tijd is los gelaten / om Gods Soon te quellen? weet die niet dat ſijn vpand / uit de Hell tegen hem opgeborſten / wederom ter Helle varen moet? En ſal hy dan met ſulke woorden / dat dien helhond de geheele weereld eigen is / wel te bekoren zijn? Neen / ſult gy buiten twijfel ſeggen; alſo de Heiland ſelf wel beter wiſt / en beter ſocht. Maar dan was het ſeker ene geringe verſoekinge; die den minſten ſtrijd niet konde werken op ſijn welgeſteld gemoed.

§. 15. Die nu meinen / dat geen ſwaarder ſtrijd is voor den menſch / dan dien hy met den Duivel heeft; of den Engelen (ſo 't ſchijnt) d'eer niet en gunnen / datſe by Gods Soon of kinderen verkeeren / of de Duivel moeter in gekend zijn: die konnen hier te reghte raken / ſoſe Lichtſoot maar geloven; die mede niet begrypen kan / hoe Chriſtus in ſo ſwaren ſtrijd kon weſen / doe hem de laſt van Gods ondragelike gramſchap drukte / ſo 't de Duivel niet geweeſt is / die hem verbaarde. *Quamvis enim non referatur in terminis, promptum tamen mihi eſt perſuaderi, quod Diabolus apparuerit Chriſto in ſpecie aliqua viſibili.* Want (ſeyt hy) al word ſulx niet uitdrukkelik verhaald; ſo laat ik my echter lichtelik wijs maken dat de Duivel in ſekere ſightbare gedaante aan Chriſtus verſchenen zy. *In forma ſcilicet aliqua dira & horrenda, quâ Chriſtum perterrefaceret:* te weten, in ſekere ſchrikkelike en vervaarlike gedaante, waar mede hy Chriſtus verſchrikken moghte. Dat was in den hof: maar in de woeſtijne meint hy / dat de Duivel *formam angeli boni, vel potius ſpeciem aliquam Spiritus Sancti*, de gedaante eens goeden engels, ofte veel eer enige gelykenis des Heiligen Geeſtes aangenomen hadde. Waar bliſt gy hooghverlichten Apoſtel / die het voor wat groots acht / ſo ſich de Satan in enen Engel des lichts veranderen kan? 2 Kor. 11: 14. Deſe Engelſche Schriftgeleerde kan ſonder Schriftuur en tegen reden wel geloven / dat ſich de Duivel in God ſelf veranderen kan! Wie ſchrikt niet van alſulke taal?

§. 16. Doch

§. 16. Doch nu hoor ik wederom / dat ik om den Duivel niet so groot te hebben / Christus self noch meer verkleine; so het enen indruk geven konde op sijn welgesteld gemoed/'t gene van de Koningryken deser wereld en derselver heerlikheid gemeld is. Dat van steen tot brood te maken / en van 't hoogst des Tempels af te springen / merk ik niet datmen my sal tegenwerpen. Op dat ander dan / kan ik niet versinnen / waarom Jesus by hem self niet denken konde / dat hy van sijner Godheid wege meester zijnde van al wat in de weereld heerlijx is: niet en soude konnen gedacht hebben op den armelijken staat/daar hy sich van selfs in gaf. Dat hy d'eere sijner wonderwerken (als magtigh om van steenen brood te maken/en sonder sich in't minste te beseeren van de hoogste steilten af te springen) by de menschen soekende/ door deselve lichtelik tot groten staat geraken konde ; gelijk alreeds het volk / noch weereldsgesind / ten aardschen koning hem verheffen wilde. Joh. 6: 15. Siet daar een proefstuk van alsulke aanbiedingen des Satans/ om door gunst te soeken by de weereld/die in't bose ligt/(1 Joh. 5:19.)en daar in den Duivel / eersten stichter van het bose aan te bidden:tot een groot bewind en hogen staat te klimmen.

§. 17. Dit weinig acht ik hier genoegh geseid / om alleenlik aan te wijsen/hoe gemakkelik dit werk van's Heeren aanstrijd met den Duivel op geijsten wijse magh verklaard zijn / als degene dien hy namaals in den Hof heeft uitgestaan : blotelik in wisseling bestaande van verbaarlike gedachten/ met de gene die hem sijn gesond verstand / en volheilige wille telkens opgaf/ om den indruk van dat droevig voorbeeld te versetten. En dus heb ik / so my dunkt / dese plaats aangaande duidelik genoegh getoond / dat het bewijs 't gene men daar uit van 's Duivels grote kraght en kennis haalt / gansch niet en deught. Want wy sien / dat het na de letter verstaan/veelerhande ongerijmdheid met sich sleept ; ende geestelik verklaard zijnde/ geensins dienen kan tot bewijs van uiterlike werkingen / diemen wil dat de Satan daar in heeft gedaan. Wil iemant dat ik op een ieder stuk in 't besonder seggen sal / hoe ik het self versta ; dat soude hier niet voege / sonder myn gevoelen dien aangaande breder te verklaren / om niet qualik verstaan te zijn. Doch dewijle sulx te lang vallen soude/ ende ik daar toe niet gehouden ben; zijnde sleghs myn werk om 't gene anderen dunkt bewijs te zijn te ondersoeken ; so laat ik dat vervolgens hier berusten.

XXII. HOOFDSTUK.

Dat de Schrift van David seit, hoe hem de Satan porde om het volk te tellen, geeft al mede geen bewys.

§. 1. SO als de twede Adam de versoekinge te boven quam/daar de eerste voor bes week : David/ die tusschen beiden was/ schoon de vader

vader van Meſſias / echter mede Adams kind / kon daar tegen niet beſtaan. Immers in de Schrift word dat ſo gemeld / dat de Satan maghtig ſchijnt geweeſt te zijn / dien man na Gods herte op 't kraghtigſte ten quade te overreden. De geſchiedenisſe / waar by dat zy voorgevallen / word op twee plaatſen verhaald: met ſo veel verſcheidenheid van tale / dat het eene byna regelreght tegen't ander ſchijnt te ſtrijden. Want op d'eerſte plaatſe / 2 Sam. 24: 1. leeſtmen dus: De toorn des Heeren voer voort te ontſteken (dat is / ontſtak noch meer) tegen Iſraël; ende hy porrede David tegen hen aan, ſeggende, gaat, telt Iſraël ende Juda, Maar op d'andere 1 Kron. 21: 1. ſtaat: dat de Satan tegen Iſraël opſtond, en hy porrede David aan, dat hy Iſraël telde. Wat gemeenſchap heeft God met den Duivel / dat hen beide een ſelf de daad word toegeſchreven? Deſe ſwarigheid moetmen uit den wege doen / blotelik om der eere wille des allerheiligſten Gods; alſoude my ſulx in mijne ſake hinder doen.

§. 2. En dat ſoude 't ſekerlik / indiemmen ſtelde dat op eenerlepe wijſe niet gewerkt is / 't gene op eenerlepe wijſe als Gods en des Duivels werk verhaald word: want aanporren en aanporren is een. Somen dan / God aangaande / hier op ſeggen magh / dat hy niemant aanport of verſoekt ten quade: Jak. 1: 13. ſo moet volgen / dat het ook den Duivel niet moet worden toegeſchreven / uit dien dat hier geſeid is / hy porde David aan; dewijle 't ſelf de eerſt van God geſeid is. Onderſcheid alhier te maken / dat een ſelf de werk Gode toegeſchreven word / als opperſtierman van al 't gene dat een ſchepſel doet; en den Duivel als de naaſte onderoorſaak: (waar henen ook d'Arabiſche vertalinge / ofte eer verklaringe helt) dat en geld hier niet; de taal is even eens. Dat ſchaad niet / ſult gy ſeggen: want ook Abſaloms bloedſchandig bylapen Gode ſelf word toegeſchreven; Ik ſal deſe ſake doen, ſeit God. 2 Sam. 12: 12. Maar ſeit hy ook / ik ſal by uwe wijven liggen; 't gene Abſalom gedaan heeft: cap. 16: 22. Wat saken was 't dan die God ſoude doen? 't Gene hy geſeid hadde: ik ſal uwe wijven uwen naaſten geven: En dat heeft hy door ſijn onberiſpelik beſtuur alſo gedaan. Maar wat ſoude Abſalom doen? by die wijven liggen; en dat heeft hy door ſijne eigene boosheid / en Achitofels raad alſo gedaan; Abſalom ging in tot de bywijven ſijns vaders, voor de ogen des ganſchen Iſraëls. So verſchilt dan hier het doen van God en Abſalom / als geven ſcheelt van nemen; als die de ſonde ſtraft van die de ſonde doet. Maar tot de tellinge des volx / alſo dat ſchijnt / wierd David van den Duivel aangeport / en wierd hy aangeport van God.

§. 3. In den latynſchen Bybel van Junius en Tremellius vindmen / om die ſwarigheid te mijden / op d'eerſte plaatſe 't woord *adverſarius*, tegenparty, tuſſchen in gevoeghd *Perrexit ira Jehovæ accendi in Iſraelitas: quum incitaſſet* adverſarius *Davidem in eos, dicendo, age numera Iſraelem & Jehudam*. Dat is: De toorn des Heeren voer voort te ontſteken tegen de Iſraëliten; wanneer *de tegenpartye* David aangepord hadde, ſeggende, gaat, telt Iſraël en Juda. De reden daaraf word op de kant

in de Aantekening gemeld / dat die aanbuilinge genomen is uit 1 Kron. 21: 1. om dat namen die uit sekere daad hunnen oorsprong hebben / na den aart der Hebreewsche tale dikmaals nagelaten worden : wanneerder 't oorsprongkelik word / die daad betekenende / by staat / waaronder het als dan verstaan word met een begrepen te zijn. Maar 't bewijs dat hy daar af geeft uit Gen. 28: 21. is te duister en te verre gehaald ; self heb ik een gevonden / dat klaar en by der hand is. Van Esther word gemeld / dat sy om tot den koning te gaan תלבש מלכות *tilbasch malcoeth*, sich kleedde met het koningrijk, of des koningrijx; daar't word לבש *lebuschej* of מלבוש *malbuschej* klederen uitgelaten is. Want de volle sin is / dat Esther sich bekleedde met klederen des koningrijx dat is / Koninglyke klederen, wanneerse tot den koning ging. Dus beken ik / dat de woorden lijden / te deser plaatse insgelijx dat in te voegen / gelijk sy doen : ויסת מסית *Vaÿasseth massÿth*, ende een aanrader ried hem aan, of een ophitser hitste hem op; dat is / iemand heeft hem aangeraden of opgehitst. Ende sulx past hier te meer / om dat het woord word *massÿth* aanrader of ophitser, 2 Kron. 32: 11. en Jer. 43: 3. staat : in plaatse van מסית הוא אי יש למסית *massÿth hoe o jeesch lemassÿth*, hy is een aanrader: een ophitser, een verleider ; of van יסית *jassÿth*, hy verleid, hy hitst u op.

§. 4. Op dese wijse word Gods eere wel bewaard / dat die self d'aanrader deser sonde niet en was ; also 't in sulken sin op beide plaatsen aan den Satan toegeschreven word. Maar dus doende moetmen noch te meer verlegen staan / hoe so groten werk den Duivel toegeschreven word? want de naam van Satan is aldaar in 't grieksch *Diabolos* vertaald. So was het dan de Duivel die Davíd aanporde, die hem ophitste, of die 't hem ingaf, dat hy 't volk soude tellen. Maar hoe gaf hem die dat in ; of hoe heeft hy hem uitwendig of inwendig daar toe aangepord? In uiterliken schijn des lichaams? Dit moest dan 't enigste exempel in den Bybel zijn / daar sulx enigsins gemeld word : en daar nochtans weinig blijk van is / als in een van allen d'andere gevallen / daar diergelijk gebeurd moght zijn. Sulx hebben wy in vorigen gesien : en leestmen nergens 't allerminst bewijs in Godes Woord / dat de Duivel ooit met menschen in lichamelijken schijn gesproken heeft. Wilmen 't nu inwendig hebben : so moetmen eerst de redenen weerleggen / waarom ik niet gelove / dat een Geest die van anderen aart dan de Ziel des menschen is / beter met deselve / dan d'eene Ziel met d'andere / sonder behulp van lid of lichaam spreken kan: waar over 't VII. en X. hoofdstuk van den Leser werde nagesien.

§. 5. Salmen dan om so kleinen oorsaak seggen / dat de Duivel / ofte wie 't ook synen bosen Engelen geweest moght zijn / uiter hellen te Jerusalem gekomen zy / om den koning te overreden : sonder datmen eerst eens overslagh make / watter al werx aan vast is / om dat so te doen? Want hoe? Maakt den Satan toe so als gy wilt : in wat gedaante meint gy dat hy magh verschenen zijn? Einer slange / of van enig ander beest?

Dat

Dat en spreekt niet; so als Davíd nu te meer al wist. Eens menschen? Hoe dan? als vriend of vyand van den man? Als een Engel des lichts? Waarom staater dan niet by / dat de genen die met eigenen name genoemd word / niet met eigener gedaante verscheen? was 't in vyandlyken of verbaarlyken schyn; gelyk Lichtsoot / goede man / den Duivel schildert / die Jesus Davids sone in den hof verscheen? XX. §. 14. Hoe heeft hy hem dan meer geloofd / dan Joab en het gansche hof: die hem ten besten gunden en ten meesten vreesden; sose hem niet wel en rieden / dat hy 't hen vergelden moght? Schildert hem so als gy wilt: en bewijst dat hy 't kan doen. Word dat hier geseid / so is 't bewijs volbraght.

§. 6. Is het dan ook wel door ingevinge geschied? So geloof ik dat men 't liefst sal hebben willen: te weten / dat de Duivel op 't gemoed van Davíd heeft gewroght / om hem sulke gedachten te doen hebben / dat hy 't volk eens tellen moest. Maar siet daar wederom den tweeden God der Manicheën? die wel quaad is / maar het goed en quaad in 's menschen herte / so wel als God self / kan sien. Tegen dese dolinge schryf ik dit geheele boek; ende is derhalve 't geschil self dat wy betwisten: dienvolgens magh het als bewesen niet tot verklaringe dienen / noch voor bewijs verstrekken. Heeft de Duivel iet gebraght in Davids herte; so heeft hy ook geweten wat in Davids herte was. Dat wist God alleen / die de herten kent; des was hy 't ook alleen / die daar in de minste veranderinge maken konde. Seitmen / dat dien bosen Geest door taal of teken iet daar af tot kennisse gekomen sy: so behoortmen ook te konnen seggen (want de Schrift en meld het niet) wat voor teken 't sy geweest / waar door de Duivel de gedachten en genegentheden van des konings ziele in sijn lichaam wist?

§. 7. Voor my / ik ben niet raadw genoeg / om uit weinig woorden / en die twijfelachtig staan / een breed en vast besluit te maken. Satan stond op tegen Israël, of een Satan. In 't hebreewsch staat niet שטן de Satan, maar sleghs שטן Satan. Het was dan een *satan*, een aanklager, een ophitser, een tegenparty, die Davíd porde om het volk te tellen. Maar was Davíd sonder vyanden op Aarde / datter uit de Hel een komen moest / om hem quaden raad te geven? Was het in sijn eigen hof al klaar? Sekerlyk / alle Achitofels hadden sich noch niet verhangen / of hy hadder wel mewen onder sijne *eigene sonen* gevonden; gelyk korts daar na by Adonia en sijnen aanhang bleek. 1 Kon. 1. Ende zijn hem beide sonen van Zeruja sijne suster ten satan geweest: eerst Abisaj / 2 Sam. 19: 21/22. en doe Joab: 1 Kon. 1: 6. die hier Satans Satan was om dat hy Davíd van dat tellen afried / daar hem andere toe rieden; die daarom sijn vrienden niet waren / schoon hyse daar voor hield. Want hy volgde hunnen raad / den anderen verwerpende; gelyk daarna Rehabeam dien raad liefst volghde / die met syne eigene genegent-

gentheid meest over een quam. 1 Kon. 12: 8. So was dan menschelik vermogen voor al genoegh / om David hier te stoten daar hy wesen wilde: geen Duivels ingeven of aandrijven behoef de dat te doen.

§. 8. Nu maghmen lichtelijk begrijpen / hoe dese dingen t'saam te brengen zijn / dat des Heeren toorn tegen Israël ontstak, en dat een *satan* of ophitser tegen dat volk opstond / die David aanporde, of ophitste om het volk te tellen. Want het seit in der daad anders niet / dan dat God sijn volk Israël / om hunner sonden wille (daar hy altijd reghts genoeg op hadde) willende kastijden: de tijden en gelegentheden / door sijne onnaspeurlike voorsienigheid / wijselik also bestierd heeft; dat sich David / van self moedig op den vleeschelijken arm / ('t gene der menschelike swakheid / in den besten sich noch dikwijls openbarende / seer gereed is) door den eenen of anderen grootschen hoveling en smeichelaar heeft overreden laten / om eens 't ganssch getal sijner strijdbare manschap op te nemen. Waarin hy sich voorwaar / uit verscheide redenen / die van elders bekend zijn / grotelijx besondigde: en dewijle hy daar over op die wijse met sulk een dodelik verlies van sijn volk gestraft is; so droeg dat volk den toorn des Heeren in sich self / gelijk hy in sijn volk.

XXIII. HOOFDSTUK.

De twist des Duivels met Michaël is insgelijx van geene kraght om sulx te bevestigen.

§. 1. NOch eene plaats isser / die wat twijfelings kan maken over 't groot verstand en bewind / datmen meint dat de Duivel heeft ontrent den menschen namentlijk in saken des Geloofs en onser Zaligheid. 't Zijn de woorden van Judas / diemen op 't 9. vs van sijnen Sendbrief leest. Michaël de eerstengel, doe hy met den Duivel twistede, en handelde over 't lichaam van Moses; durfde geen oordeel van lasteringe tegen hem voortbrengen; maar seide, de Heere bestraffe u. De woorden schijnen dit op 't minst te seggen; dat de Duivel niet alleenlik ook van Moses / en also van goddelike dingen weet; maar ook omgang met Gods engelen heeft / en van sulke saken met hen reden voert. Daarom dit wat nader in te sien / so laat ons ordentlik eerst van de twistende partyen spreken / daarna welk dat lichaam van Moses zy / en wat voor twist tusschen die twee daar over zy geweest.

§. 2. Wat aangaat de Personen / die in desen twist betrokken zijn: ik hebbe / mijns oordeels / over Dan. 12. vs. 1. klaar genoegh getoond / dat Michaël Christus selve niet en is. D°. Disscherus mijn eerwaarde amtgenoot in dese stad / over desen Sendbrief schrijvende / stemt my daar in toe. Doch so het echter iemant anders dunkt / het komt daar niet op aan: maar hoe dese Michaël met den Duivel / en dat over 't lichaam van Moses / twisten konde;

konde; of wie hy magh geweest zijn die hier duivel, dat is/ (als wy weten) lasteraar, genaamd word. Want dat is also licht van enigen menschе/ dien name waardig / als van den Duivel selve te verstaan. Self konde sulk een wel een lid of leeraar van de kerke zijn: indien de geschiedenis daar af d'Apostel spreekt/ in sijnen tijd is voorgevallen. Want sulk een was Diotrefes die den heiligen Joannes op sijnen ouden dagh noch sulken spijt toe dreef/ met bose woorden smaterende tegen hem; gelijk hy selve klaagt. 3 Joh. v. 9. 10. Altoos hoe 't eigentlik met Michaël en desen Duivel magh geweest zijn; dat verhaal is veel te duister / om daar uit iet sekers van den aart / van 't verstand/ of van de maght des Duivels te besluiten.

§. 3. Dit sal ons noch klaarder blijken / so wy enen ruimen tijd te rugge sien / om die geschiedenis uit de schriften van het oud Verbond te halen: in gedachte dat het wel deselve wesen moghte/ die by Zach. 3: 2. ingesighte word vertoond. Te weten: dat hem God vertoonde Josua den Hogenpriester, staande voor het aangesighte van des Heeren Engel: en de Satan stond aan syne reghterhand, om hem te wederstaan. Doch de Heere seide tot den Satan: de Heere schelde u, gy Satan; ja de Heere schelde u, die Jerusalem verkiest. De twee partyen/ en de twist dien sy te samen hadden/ soude hier wel in te vinden zijn: maar 't lichaam van Moses, daar die twist om is te doen geweest/ maakt de meeste swarigheid/ hoemen 't sal verstaan. Lichamelik / om uit het graf te halen / tot afgodery; dat de Duivel wilde / maar den Engel niet: of geestelijk/ daar by verstaande desselfs lichaam van Wetten/ in lichamelike oefeninge van Godsdienst bestaande; gelijk het Paulus noemt 1 Tim. 4: 8. Waar over de vrage dies tijds was: hoe verre dat deselve met de komst van Christus / die nu geesteliker dienst vereischt / moest begraven/ dat is afgeschaft; ofte als noch levendigh gehouden worden.

§. 4. In den eersten sin genomen moght de twist / wanneer dat Judas dit so schreef / wel lang verleden zijn. Te weten / van den tijd wanneer het eigen Lichaam / waar in de Ziel van Moses heeft gewoond / nu versch in een verholen graf / door Gods besondere voorsienigheid besteld is: Deut. 34:6. sulx men echter nooit in boeken las / dat diergelijken twist / letterlik verstaan / daar over ooit geweest is; of waar in die bestond. Men seit / over de plaats/ waar doch 't voorseide lichaam moght begraven zijn; dien de Duivel weten / en aan de menschen wijsen wilde. Tot wat einde? Om 't Joodsche volk / van self toch al te seer tot Afgodsdienst geneigd/ door sulk een waardigh voorwerp te verleiden. Maar die dat seit / hoe salmen weten dat hy 't wel geraden heeft? Gissen kan missen. Om de sekerheid/ ik rade liever niet. Wat doe ik dan? Het gene ik uit de woorden des Apostels self niet halen kan / dat soek ik in geen boeken die niet meer voor handen zijn; schoonmen doe na allen schijn wel wist / uit welke schriften dit verhaal getrokken was; het gene misschien dat van Moses Hemelvaart geweest is / waar af Origines/ Clemens en Athanasius gewagen. Want al is 't dat Judas de geschiedenisse self niet voor waarachtig houd / so kan hy daarom wel iets t'hunder leeringe daar uit te berde brengen / die het daar voor hiel-

hielden: hoedanige misschien de Joden dies tijds zijn geweest. Maar so hem dit besonderlik buiten boer van God was ingegeven / so konde hy / uit iet dat hem alleen bekend was / de gemeente van den plight / die allen even eens betrof / niet overtuigen.

§. 5. Indiemmen 't in den laatsten sin dan wil verstaan: so was 't een vraaghstuk dat doe veel behandeld wierd; alsomen door 't beright daar af gedaan / Hand: 15. alsmede uit den brief aldaar gestelt / en dien van Paulus aan de Galateren en Colossenssen voornamelik bespeuren magh. Hoewel my om verscheidene redenen dunkt / dat dit al te verre gesocht is: so en kan ik echter ook in 't ander niet berusten. 't Is uit Judas woorden wel te merken / dat hy als van een bekende sake spreekt. Want nutsdien dat hy den Kristenen vertonen wil / hoe weinig hen dat lasteren en schelden past / daar sommigen so gereed toe waren: so wil hy hen door 't loffelik exempel van Michaël vermanen / sich daar voor te hoeden; die / hoewel so groten Engel zijnde / den Duivel self / doe hy met hem twistede / geschroomd heeft na verdiensten uit te schelden. Wistmen nu te dier tijd die history niet: so wistmen niet wat Judas daar by seggen wilde: gelijk wy 't nu niet weten. Nochtans was 't nodig / dat sy 't wisten / aan welken hy dit doen persoonlik schreef. Maar soder eertijds sulken twist tusschen die twee hoofden der goeden en der bosen Engelen geweest is: waar quam die twist van daan? Was 't uit geleerdheid of uit onverstand / dat dit geschil ontrees? Wilde mogelijk de Duivel so wel van Gods verborgentheden spreken / daar hy al te weinig af verstaat; als de gene die 't hoofd van Gods eigene Engelen is / welke begeerig zijn (seit Petrus 1. b. 1: 12.) in die dingen in te sien? En was hy wel bequaam een wijs woord voor den dagh te brengen / dat weerdig ware voor sulk enen als Michaël om 'er na te horen? ik swijge dat hy daar noch op antwoorden / en lang en veel / en als tot scheldens toe / hoewel sonder schelden / met so snoden vpand disputeeren soude. Wat schijn van waarheid hebben die gedachten?

§. 6. Die 't Lichaam van Christus noch niet eens verstond / dat is / die Jesus self so weinig kende / dat hy met den genen dien hy Gods Soon wist te noemen / niet wetende wat Gods Soon te seggen is / den spot bestond te drijven: (so verre men 't verhaal daar af als van gebeurde saken neemt) waar quam hem toch soo schielijk die geleerdheid nu van daan / dat hy over sulken onderscheid van Gods huishoudinge met sijne kinderen so ernstig onderzoek wil doen? In vier duisend jaren had hy niet so veel geleerd / dat God drie in een is / dat de Soon eens wesens met den Vader is / dat hy boven d'Engelen is / en sich geen sins aan den Duivel onderwerpen kan: en heeft hy nu in twintig jaar / of daar ontrent / so neerstig gestudeerd / dat hy derf bestaan te disputeeren / hoe verre dat de Wett van 't Euangelium verschilt? Die wijsheid die in Gods verborgentheid bestaat / die God niemant openbaart dan den menschen die hem vresen, Psal. 25: 14. welke de Oversten deser weereld

niet

niet gekend hebben; 1 Kor. 2: 6/ 7/ 8. Hoe komt de Duivel die so te verstaan? So hy d'Overste deser weereld is: (dat sullen wy haast sien) waarom heeft hy dese dingen nooit sijn eigen volk geleerd? want hy toch om anders geene reden so neerstig/ alsmen meent / in den Bybel leest / als om daar uit stof tot twistinge te neemen. Wat had hy schooner hoop van geoefende studenten konnen hebben/om tegen de sonen der profeten in disputt te brengen? Ik houde my versekerd / wist hy wat / hy haddet tot alsulken einde lang al aan sijn volk geleerd.

§. 7. Het wil dan dus niet voegen / dat de Duivel met den Opperengel om alsulken sake heeft getwist. Maar somen door dat lichaam moght Jerusalem verstaan / dat uitdrukkelik daar in benoemd word / so als 't verhaal by Zacharias leit: so sonder geen de minste swarigheid meer zijn/ om te seggen/dat d'Apostel d'oge heeft gehad op dat gesighte. Want Esdras ons verhaalt / en Zacharias selve meld / dat hy beneffens Haggai den Proseet / het volk/na de verlossing uit de ballingschap in Babels landen/ tot den bow des Tempels hertelik vermaanden. Esr. 5: 1. Zach. 4. Dit was tot den Godsdien/ na de Wet van Moses noch te plegen/tot dat de Messias quam. Mal. 4:4. Laat dan Jerusalem/den Tempel/de Wett van Moses/tsamen syn Lichaam hier genaamd zijn. Ik bekenne dat het wat gesocht is: maar 't vorige noch meer. Dan salder echter met Michaël en den Duivel geen swarigheid meer zijn/wiemen door deselve magh verstaan. Het was niet een Engel uit den gemeenen hoop; maar so 't schijnt / de Engel des HEEREN by uitnementheid also genaamd/voor welken Josua in dat gesighte stond. D'Apostel hadde reden om hem Michaël te noemen / die sich in vorige profezye Dan. 12: 1. vertoond hadde als de besondere bewaar engel van Gods volk. In mijne uitleggінge over dien proseet heb ik dat stuk verklaart. So moetmen Michaël dan houden voor den genen die voor d'herstellinge van dat Lichaam is. Doch ten tyde des proseets dede sich d'een en d'ander Satan, dat is/tegenstander op: hoedanige Tatnai en Starbosnai waren: uitdrukkelik daar in benoemd/dat sy Josua en Zerubabel tegen stonden. Esr. 5:2/3. Ende komen dan de woorden van Michaël by Judas/en van dien Engel by Zacharias ganschelik over een. Want m't griekisch staat ἐπιτιμήσαι σοι ὁ κύριος epitimeesai soi ho kyrios, het gene hier de Heere schelde u, en ginder de Heere bestraffe u vertaald is. Doch om reden dat het met den naam des lichaams van Moses noch so klaar niet is / so en sie ik mede niet dat men hier op vast magh gaan / gelijk het ook de Heer Visscherus voor waarschijnlijk/ ende geensins ongerijmd; maar nochtans niet voor het naaste houd.

§. 8. Wat maak ik dan van desen Twist? Niet meer dan van verscheidene andere dingen in de Schrift vermeld / daar niet van te maken is. Waarom? door dien dat de bescheiden / daar 't reght verstand van alles uit te halen was / niet meer voor handen zijn. Men segge my / wat voor Cherubim 't waren / die God stelde tegen 't oosten des hofs Eden: ende een vlammig lemmer van een sweerd, dat sich omkeerde, om te bewaren den wegh na den boom des levens?

Gen. 3:

Gen. 3: 24. wat d'Urim en Tummim geweest zijn? wat gebruik die van Korinthen hadden van den Doop ontrent de Doden? 1 Kor. 15:29. en veele diergelijke dingen / daar tot noch toe niemant so veel kennis af gegeven heeft / datmen sich daar op verlaten moght. Daarom / so lang als my niet duidelik verklaard kan worden / waar dese twist van Michaël en den Duivel in bestond: ja datmen self om Michaël, wie daar door te verstaan zy / noch niet eens is: so en neem ik ook 't bewijs niet aan / datmen daar uit halen wil / om te tonen / dat de Duivel veel van dese dingen weet.

§. 9. Het dunkt my by dese gelegentheid niet ongevoegelik te zijn / te seggen / 't gene ik al voor lang heb aangemerkt: dat het een gemeen misbruik is / op alsulke plaatsen in de Schrift te bouwen daar wy minst bescheid af hebben; en de gene die van self klaar / of welker sin gemakkelik te vinden is / nochtans anders te verstaan. Het eerste merk ik dat uit dese oorsaak meest ontstaat / dat de menschen al te seer niewsgierig zijn / om te weten / 't gene men so licht niet weten magh: daar by genegen tot de eere van iets meer te weten / dan een ander weet; en daar door den roem te hebben van uitvindinge der verborgenheden / die voor ieder een niet open staan. Gelijkerwijse als het met de genen gaat / die meer werx maken van d'oude tijden en derselver zeden na te speuren / dan 't gene heden in de weereld ommegaat; welk echter al so seer merkweerdig / en so veel te klaarder voor onse ogen is. Dienvolgens ware 't ons veel nutter / het hedendaagsch gebruik / datmen selve weet of weten kan; dan de exempelen der ouden die so seker noch so klaar niet zijn / tot onderzoek te brengen / ende ons enkelik of voornamelik met de oudheid op te houden. Desen regel heb ik dan my selven ook gemaakt / ende ben dien in 't beleid van 't eerste boek gevolgd. Hier moest ik anderen volgen / die met sulke bewijsen / uit de duisterste plaatsen der Schrifture getrokken / voorgaan. Maar de Landbeschrijvers doen also / datse breedtst van onse landen spreken / en die ons de naaste zijn; van de afgelegenste / als min bekend / so veel te weiniger en slegts in 't gemein / so verre als van deselven geen besonderder beschrijvinge te krijgen is. Onder d'Aarde graven / of tot in den Hemel klimmen / om dat gene na te speuren dat op 't vlak der Aarde / en onder ons gesight genoegh te vinden is: sulx docht den wijsen nooit geraden / ende past derhalven voor den onderzoeker van de hoogste wijsheid minst.

§. 10. Van dit slagh nu zijn de stukken die tot hier aan toe verhandeld zijn: de verleidinge der eerste ouders door den Duivel of de Slang / de versoekinge des Heeren Jesus in de wildernis / den strijd der Drake tegen Michaël / de twist des Duivels met den selven over Moses lichaam: welke dingen alle even duister zijn. En waar toe zijnse ons dan nutt? Hoewel de tijden by lang verloop en ommekeer d'eene plaats der H. Schrifture eertijds / d'andere op heden meer of min verstaanbaar maken / en 't besonderste gebruik daar af verleenen of ontwenden moesten: so blijft de Schrift nochtans by een / om den t'samenhang der goddelike raadsbesluiten / en 't verbolg sijns huisbeleids ontrent sijn volk niet te verminken. Daar beneffens blijft voor ons /

uit

uit sulken plaats niet wel verstaan/nochtans altijd noch 't een of ander leerstuk over; dat ons gelove sterkt / en onse zeden vormt. Gelijk uit Adams val / op sulken wijse ons beschreven; dat de sonde ons van Adam / ende Adams val geensins van God / maar uit den bosen quam; schoon niet te weten / hoe? uit de versoekingen des Heilands; hoe swaar hem 't aanbegin van sijnen dienst / gelijk het einde van sijn lijden / viel: uit 's Duivels twist en strijd met Michaël / hoe seer het hemels volk de maght der sonde tegen staat; en hoe seer des menschen aangeborene verdorventheid / in 't allereerst door Duivels list veroorsaakt / sich noch heden tegen 't werk des tweeden Adams weert; en hoe d'Engelen / die onveranderd by de waarheid staan / ten beste van Gods volk en dienst genegen zijn.

§. 11. Van den tweeden slagh zijn de stukken die noch volgen moeten: van waarseggende Geesten in de Schrift gemeld: van Job als van den Duivel menigwerf geplaagd; van menschen die van bose Geesten ingenomen waren / gelijk van Geesten uit der menschen lichamen uitgedreven; van allerlepe namen en benamingen verkeerdelik den Duivel toegepast: en diergelijke meer. Dit alles na behoren onderzocht / en sonder voorgenomen oordeel nagespeurd / was klaar genoegh te weten: so dat geheel wat anders te verstaan was / dannen sonder sulken onderzoek / op 't algemeen seggen / en 't gesagh van leeraars (die ten eersten mistastende / door niet wel toe te sien / te gemakkelik van d'anderen gevolgd zijn) aangenomen heeft. Dit hoop ik nu in 't volgende te tonen; ende ben te vreden / dat d'opmerkende en bescheidene Leser daar dan af oordele / so als hy 't verstaat.

XXIV. HOOFDSTUK.

Van *Waarseggende Geesten* word in de H. Schriften niets gemeld, dat op den Duivel past.

§. 1. DE duisterheid der voorverhaalde geschiedenisse / die ons belett dat gene van des Duivels grote kennisse te seggen dat men doorgaans liefst daar af geloven wil; schynt echter niet te wesen in de genen die wy nu voor handen nemen / als al te duidelik daar af sprekende. Te weten / datter Geesten zijn geweest / die uit levendige menschen / of in schijn der doden / beiden tot levenden gesproken hebben: ende sulx van dingen die toekomende / of anders voor den mensch verborgen waren. Dese worden in den nederduitschen Bybel waarseggende Geesten genaamd: ende alleenlik sommigen menschen als hun eigen toegeschreven; so dat hen de Schrift daar van benoemt / dat se hadden enen waarseggenden Geest. In 't hebreewsch word alsulken Geest אוֹב *oob.* in 't Griekisch πύθων *Pythoon* of πνεῦμα πύθωνος *pneuma pythonos* genoemd: gelijkmen insonderheid op twee plaatsen daar van leest. 1 Sam. 28. en Hand. 16: 16. Die twee geschiedenissen / so als

daar verhaald staan/wil ik hier sleghs onder soeken: latende al't gene voorts tot Waarseggerye behoort / tot het derde boek. Daar sal 't ons ook te stade komen / den oorspronkeliken sin en 't gebruik der woorden *Oob* en *Pythoon* te overwegen. Zo veel als hier dan ter sake dient / staat alleenlik aan te merken / wat in beiden verhaald word / datmen op den Duivel passen magh. Daar af geeft ons de Schrift (als geseid is) twee besondere exempelen: 't een in 't oud / en 't ander in 't niew Testament.

§. 2. Laat ons beginnen van 't gene dat ons in de godlike vertellingen eerst voorkomt. Dat is 't gene Saul tot Endor by de Toveres bejegend is: 't welk den geleerden onder ons / tegen 't Pausdom over de verschijninge der Zielen twistende/vry wat werx gegeven heeft; daar sich d'een dus/d'ander so / voor en na/ heeft af gemaakt. Hoe sy 't maakten/liever haddense te seggen / dat de Duivel in den schijn van Samuel; dan dat Samuels eigene Ziele / na den dood / eens wederom in haar eigen lichaam / of in schijn desselfs verschenen was. Dat versta ik heden anders niet/ dan datse wilden heidensch wesen / om voor al niet paapsch te zijn: den Duivel liever laten profeteeren / dan de Ziele des profeets. Billik / so sy sich bedunken laten: om so kostelike ziele den besweeringen der hexe niet te onderwerpen; des latense den Duivel daar voor staan. Dieder waarlik niet te goed toe is/ al staat hy onder het gebied van sulk een wijf: is hy echter daar toe wijs genoeg? daar van soek ik nu 't bescheid.

§. 3. Die dat meinen uit de hex te halen/ lopen selve in 't gevaar/van onder haar te staan; dat is / om door de loosheid van een wijf misleid te zijn. Sulx is van anderen genoegh getoond. Reinhold Schott/ en na hem Abraham Paling hebben dat bedrogh al wel ontdekt. D'eerste is (gelijk I. B XXII. §. 7. geseid) een Engelsman / d'ander (so my beright word) een linnenpersser tot Haarlem geweest. Weinig eere voor geleerde mannen / dat sulken man meer schranderheids betoont dan sy. Nu onlangs is dat ook van den heer Antonius van Dale behandeld/ in dat onweerleggelik boek / dat hy van d'Orakelen in duitsch beschreven heeft. En wy hebben noch eerlang wat naders dien aangaande van de selve hand te hopen; (die God lange tot so nutten werk beware!) in sijn Ondersoek van alle die soorten van heidensche Voorseggingen, die so Levit 19: 26. Deut. 18: 10. en 11. als elders in 't oud Testament worden vermeld; en wat daar over so de H. Schrifture self, als Maimonides en andere cordatere Joden (ook de cordaatste Heidenen en Christenen, wanneer die buiten papen intrest waren) hebben geseid en gevoeld ontrent die stoffe: gelijk sijn E. in enen brief van den 6. Febr. 1690. aan my te kennen gaf. En ik hope dat sijn *Prodromus*, dat is Voorloper, noch voor mijn werk het licht sal sien.

§. 4. Om dese reden acht ik nu voor my niet nodig / dit stuk so breed als d'andere te verhandelen: dewijl ik wel versekerd ben / dat sulk een beproefd schrijver / so veel als noch aan d'anderen ontbreken moght bequameliker vullen sal / dan ik moed heb om het self te doen. Doch al wat-

watmen hier met reden van my eischen magh / is / mijns oordeels / dat ik iets tot noodzuft segge: om mijn eigen werk niet gebreklelik uit te geven / so de swarigheid ten minsten niet en wierde wech genomen / die den Leeser der gemelde boeken noch onkundig / en terwijl 't voornaamste noch verwacht word / hinderen mogte. Echter komtet op dat gene daar wy nu in besig zijn niet meest aan; te weten / of de Duivel in gedaante van alsulke menschen als hy wil verschijnen / en het toekomende voorseggen kan: dewijle 't eerst noch moest bewesen worden / dat de gene die na 't seggen van de toveres den dood aan Saul voorseid heeft / warelik in Samuels gelijkenis aan haar verscheenen / en de Duivel self geweest zy. Want so dat niet is / so valt met een 't bewijs dat daar op steunt.

§. 5. Maar wat isser doch in dit verhaal / daarmen sulken grote sake uit besluiten magh? Het seggen van de Vrouw / en 't voorseggen van den Geest. De Vrouw en seit nochtans niet datse self den Duivel siet; maar Saul seit dat het Samuel is. Doch die Samuel opkomen dede / dat was de waarseggende Geest. So moest het wesen / soude 't na Sauls begeeren gaan: voorsegt my (seit hy tegen 't wijf) door den waarseggende Geest, en doet my opkomen dien ik u seggen sal. vs. 8. En daar na: wien sal ik u opbrengen? Hy seit / brengt my Samuel op. v. 11. Daar na volgt / dat de vrouwe Samuel sagh, v. 12. en dat Saul / horende haar sijne gedaante beschrijven / daar uit vernam dat het Samuel was. vs. 14. Wat wil dit nu seggen? Dat sulx in waarheid so geseid is? Wel dan isser de Duivel buiten. Het was Samuel die Saul toesprak. vs. 15. Samuel derhalven / en niet de Duivel / van wien dese voorseggінge quam. Ter bestemde plaatse sal ik wel doen sien / dat het geen van beiden is geweest. Ondertusschen moetmen my hier toonen / dat *Oob* een Geest te seggen is / die waarseggen kan; en dat deselve / om te voorseggen / sich in sulke gedaante als hy wil vertoont / na 't believen van een wijf. Doch dit is 't gene dat noch ondersocht moet worden; kan derhalve geensins voor bewijs verstrekken.

§. 6. Of dat echter uit de voorseggінge self te halen is / dat laat ons nu besien. Hoe dan? Om dat geen menschе weten konde 't gene daar in wierd voorseid. Dat derf ik ontkennen; en met een 't gevolg / te weten / dat het daarom van den Duivel was. Mijn ontkennen gaat op tweederleije reden vast: het was geen waarseggen / 't gene hier geschiedde; en so als 't geseid is konden 't 100. menschen uit hen selve raden. 't Gene ik segge / dat het geen waarseggen was; is om dat die Samuel / die in dit spel vertoond is / geseid heeft dat niet na en quam. Dat was: morgen sult gy en uwe Sonen by my zijn. vs. 19. Niet dat ik het daar op nemen wil / dat Saul en sijne sonen niet en konde komen daar hy was / die doen scheen te spreken. Want dan soude het voor Saul meer te wenschen dan te vresen zijn geweest / dat sulken bosen mensch als hy / moght wesen daar de heilige

man Samuel was. Maar so 't de Duivel was die spraak: wat groter leugen kon die vader van de leugenen uitstoten; dan dat Jonathan / een soon van Saul / sulken deugdelisken man / die mede in dien slagh gesneuveld is / soude komen daar de Duivel was?

§. 7. Ik neme 't op de plaats niet / maar op den staat / daar in de doden zijn; die in 't hebreewsch *scheool*, in 't grieksch *haaidees*, in 't latijn *inferi*, in 't duitsch onderaardschen genoemd word: want de Zielen in sich self onsightbaar / na den dood niet meer vernomen; en de lichamen onder d'aarde zijn. In sulken sin spraak Jacob / wanneer hy beter niet en wist / of Josef sijn beminde soon was dood. Ik sal rouwbedrijvende tot mijnen soon in 't graf [*scheol ab* staat daar in 't hebreesch] nederdalen. Gen. 37: 33. En daarna over Benjamin / so hy dien ook moeste missen: Gy soud mijne grauwe hairen met hem ten grave (*lisscheool*) doen nederdalen. cap. 29: 31. Jakob meinde niet by sijne sonen in een self de graf te komen; daar sagh de goede Vader / doe hy dat spraak / de allerminste kans niet toe; maar wel om hem te volgen na de doden toe, gelijk de prediker dat best verklaart. Pred. 9: 3. Derhalven was hier ook de meininge / gy sult so wel dood zijn als ik. Was dan de Duivel dood? of had hy ook / gelijk de menschen / een dood lichaam / dat sijn eigen was / onder aarde? So dit de Duivel heeft geseid / hoe grof loogh doe de Duivel dan?

§. 8. Doch nader evenwel: Morgen, seit hy / sult gy by my zijn. In 't hebreewsch / beken ik / is מחר *machar* morgen veeltijds onbepaald een toekomende tijd te seggen. Uw soon moght morgen (dat is / na desen) vragen; Exod. 13: 14. Deut. 6: 20. Jos. 4: 6 / 21. en desgelijx / uwe kinderen moghten u morgen vragen; Jos. 22: 24 / 27 / 28. So ook / als gy heden, (dat is / nu tegenwoordelik / te deser tijd) wederspannig zijt, so sal sich de Heeren morgen (dat is / namaals) grotelix vertoornen. ℣. 18. Anders is het evenwel so veel als de naast volgende dagh. Morgen is de ruste, de heilige Sabbath des Heeren; Exod. 16: 23. Morgen sal den Heere een feest zijn cap. 32: 5. morgen is de niewe Mane. 1 Sam. 9: 16. en 19: 4. 1. Kon. 19: 2. en 20: 6. 2. Kon. 7: v. 1 / 18. en 10: 6. 2. Kron. 10: 16 / 17. Esth. 5. 8. en 9: 13. alwaar uit d'omstandigheden duidelik te merken is / dat de naastvolgende dagh / en geen verder tijd / verstaan moet worden. Hoe dan hier? Ik segge: even eens gelijk tot die van Jabes geseid wierd / morgen sal u verlossinge geschieden, en gelijk sy seiden tot de Ammonijten / morgen sullen we tot u uitgaan. 1 Sam. 11: 9 / 10. Dat was van den eersten dagh te verstaan / dien God na dat woord komen liete. Hier ook: om datter geen reden is / gelijk ik d'eerstgenoemde plaatsen / om het anders te verstaan. En so de waarsegger meint morgen, dat is / na desen sult gy sterven; so heeft hy niet met al voorseid.

§. 9. Maar nu is de tijd wel uit te rekenen / hoe lang dat Saul ten minsten noch geleefd moet hebben; en dat hy 's anderen daags noch niet gestorven is. Doch laat ons tijd en plaatsen tsamen voegen; al-

so-

ſomen tijd behoeſt om van plaats tot plaats te trekken. Voor eerſt ſo blijktet / dat de laatſte legerplaats der Filiſtijnen is geweeſt tot Afek / en der Iſraelyten by Jiſreël vers. 11. En na dat sulx geſeid is / word de geſchiedenis van David met die van Ziklagh verhaald / welke 't 30. Kapittel geheel verbuit: daar dan terſtond op't begin des 31. hoofdſtux het vervolgh van den ſtrijd der Filiſtijnen met Iſraël word aangehecht. Doch wanneer ſich Saul na Endor toe begaf / ſo was het leger van de Filiſtijnen noch te Sunem, en dat van Iſraël op Gilboa. cap. 28: 4. Ik ſie dat deſe 3. plaatſen in 't land van Samarien / na de kant van Galileen / onder den ſtamme Iſſachar / niet verre van malkanderen / tuſſchen de beke Kiſon en 't geberghte Gilboa gelegen zijn; dat Endor / na uitwijſen der kaarte van Adrichomius / noordelijxt na de kant van die beke / en Jiſreel ten zuiden aan 't geberghte leit. Sunem vind ik een weinig na de weſtkant af / tuſſchen Endor en Jiſreel / ruim twee uren gaans van elke plaats gelegen: Afek van Sunem in 't zuidweſten anderhalf; ende alſo ruim twee van Jiſreel. Over sulx was 't Filiſtijnſche leger Jiſreel niet ſonderling genaderd / wanneer het ſich van Sunem af na Afek begaf: maar mogelik dat het daar bequamer ſtond om ſlagh te leveren. Nu moetmen rekenen / dat Ziklach, daar David zijn verblijf hadde / ontrent 36. uren zuidwaart aan van Jiſreel / ende alſo 40. van Endor lagh.

§. 10. Laat ons nu eens rekeninge maken. In den optoght der beide legers tegen malkanderen / ſo quamen en vergaderden de Filiſtijnen, en legerden ſich te Sunem: desgelijx vergaderde Saul ganſch Iſrael, en legerde ſich op Gilboa cap. 28: 4. Dus na by malkanderen hadden ſy't een leger 't ander in 't geſighte. Doe Saul dan 't leger der Filiſtijnen ſagh, ſo vreeſde hy: en dat dede / dat hy / van God verlaten / ſich na Endor tot de toverես begaf. vers. 5--8. Daar ging hy dan na toe / terwijle de Filiſtijnen noch by Sunem ſtonden. Hy quam tot Endor in de nacht, vs. 8. en ging van daar noch in deſelfden nacht vs: 25. Des kond hy 's morgens vroegh in 't leger zijn / ſonder datmen hem gemiſt hadde: alſo hy niet als in die nacht was uit geweeſt. Die ganſche dagh dan noch voor handen zijnde / was lang genoeg voor beide heiren om te ſtaan. Maar daar quam het noch niet toe / voor dat de legers opgebroken / en tegen malkanderen aan getrokken waren. Al was't niet verr / van Sunem tot aan Afek toe: het eiſchte nochtans tijd. Legers zijn ſo lichtelik / noch ſoras niet te bewegen: 't is met kleine daghreiſen datſe optrekken. Misſchien wierd hier de dagh dan mede verſpild. So niet: het blijkt verdolgens / dat de ſlagh dien dagh niet is geſchied.

§. 11. Maakt eens rekeninge. De Filiſtijnen van Sunem na Afek ſich bewegende / beſtookten de Iſraelyten in hunne legerplaats by Jiſreel. In dien optoght hadde ſich David met de ſijnen by 't heir der Filiſtijnen gevoegd; ſo dat hy met Achis was in d'achtertoght. D'over-

ſten van 't Filiſtijnſche heir / hem wantrouwende / doen hem met ſijne benden t'huiswaart keeren. cap. 29. Neemt / op 't kortſte gerekend / dat alle die omſtandigheden op eenen ſelfden dagh gebeurd zijn / na dat Saul des nachts tot Endor was geweeſt : nochtans en quam het tot geen ſlaan / ſo lang als David by de Filiſtijnen was ; die hem daar by niet lijden wilden ; uit vreſe / als geſeid / dat hy niet in den ſlagh tot den vyand overginge. Nu is 't ſeker / dat David eerſt den dagh daar aan / te weten 's morgens vroegh, met ſijn volk vertrokken is : en dat was noch (na allemans kenniſſe) ſpoedig genoegh. Daar na volgt nu / dat de Filiſtijnen op togen, op 't leger van Iſraël aan / na Iſreel: v. 11. ſulx dan ſekerlyk niet eerder / dan op den tweeden dagh / na die nacht dat Saul tot Endor was geweeſt / geſchied is. En noch en weetmen niet / of de ſlagh wel op dien dagh is aangegaan.

§. 12. Dit is van voren aan ; nu laat ons ook van achteren eens tellen. 't Was op den derden dagh, dat David uit het leger met ſijn volk te Ziklach quam. cap. 30: 1. Laat hem al noch op den ſelfden dagh zijn voortgetrokken / om d'Amalekyten te achterhalen : 't zal veel zijn. Want na mate van 36. mijlen weghs / dat die plaats van 't leger was / konde hy niet wel ſo vroegh op den derden dagh aldaar gekomen zijn : dat hy noch de ſtad beſagh / hoeſe van d'Amalekyten verwoeſt was / en den Heere raad vraagde / wat hy doen moeſt : en dan noch ontrent ſes uren weghs voortrekken / ſo verre als Ziklach van de beke Beſor lag / daar hy 200. mannen liet. vs. 9. Met d'overige 400. voortgetogen / ſo ſloegh hy de vyanden / van de ſchemeringe tot aan den avond van haar lieder tweeden dagh. Siet daar ten minſten vier dagen / na dien dagh dat Saul by Samuel moeſt zijn / ſoude 't ſpook of de Duivel waarheid ſpreken. Maar alſo die met den ſlagh den Amelekyten nu ten einde was geloopen : (want het op den avond was) ſo en konde David niet voor 's anderen daags daar aan wederom te Ziklach zijn. Dit moeſt dan de vijfde / na den dood van Saul / geweeſt zijn. Nu laat ons ſien / wanneer dat David eerſt daar af de tijding kreeg.

§. 13. Als hy van den ſlagh der Amalekyten wedergekomen, en twee dagen te Ziklach gebleven was ; (dat zynder zeven) ſo geſchiede 't op den derden dagh, (dat is nu d'achtſte) dat, ſiet, uit het heirleger van Saul een man quam, enſ. die ſeide, dat hy ſelf uit het heirleger van Iſrael ontkomen, dat het volk uit den ſtrijd gevloden, en dat Saul en ſijn Soon Jonatan dood waren. 2 Sam. 1: 1--4. So haaſtig quam buiten twijfel deſe man geloopen / als de vluchtelingen doen : dies te meer noch / de wijl hy bodenbrood aan David hoopte te verdienen ; in welken gevalle elk ſich pleegt te ſpoeden / om d'eerſte tijdinge te brengen. En buiten twijfel was hy d'eerſte ook ; ſo als aan alle omſtandigheden / en voornamelik aan Davids ernſtig vragen na redenen van weetenſchap genoegſaam bleek. Wel hoe dan ? deſe man / die alleen en onbelemmerd reiſde / (want de kroon, ſo hy des konings tulband noemde / vs. 10. en 't arm-

ge-

geſmijde kond hy gemakkelik in ſijnen reisſak bergen) hoe quam die op den achtſten dagh te Ziklagh aan; daar David met een heir / en krijgsbehoeften daar toe nodig / binnen de drie dagen quam? Sal een man die haaſt heeft acht dagen onder wege zijn / op eene rijſe die een gemeen pasganger in drie dagen afgaan kan? Dewijl hy dan buiten twijfel aanſtonds uit den ſlagh gelopen / eerſt op den vijfden dagh na Davids komſt te Ziklagh hem al daar de boodſchap braght: ſo beſluit ik met ſeer goede redenen / dat de ſlagh / en met een de dood van Saul / wel vijf dagen na den dagh dat hy van Endor ging / gebeurd is.

§. 14. Het was dan ganſchelik mis geraden / ſo veel als den dagh betrof. Aan de perſonen / daar de voorſeggingе meer af ſpreekt / hapert ook al iets of wat. Gy en uwe Sonen ſult morgen by my zyn. So daar alle ſijne ſonen door beteikend zijn: ſo is't al weer niet waar: want Isboſet een van Sauls ſonen ten minſten noch twee jaren / over elf van de twaalf ſtammen Iſraels regeerde; terwijle David alleen koning over Juda / en met d'anderen in oorlogh was. 2 Sam. 2: 10. en 3: 1. en 5: 5. Doch hier op wil ik nu ſo hard niet ſtaan / om datmen ſoude mogen ſeggen / dat de woorden van geen andere ſonen / dan die met Saul in 't leger waren / te verſtaan zijn; en dat het wel kan zijn / dat Isboſeth in 't leger niet en is geweeſt.

§. 15. Ik ſeide daar beneffens / dat het voorts maar raden is geweeſt; en ſeer lichtelik te raden 't gene die waarſeggende Geeſt quanſuys den dwaſen Saul te voren ſalde. Dat alle man niet wiſt / dat openbaart hy ſelf; en geeft den waarſeggenden Geeſte ſtof tot raden / en blijk om wis te gaan / ſo veel als doenlik is. Ik ſal hier na met anderen bewijſen / dat het wijf ſelf al dit ſpook gemaakt heeft / daarmen ſulken groot geboelen van des Duivels kennisſe uit ſmeden wil. Doch dit ſal beter paſſen in het derde deel: daar ik van de Waarſeggers en Tovereſſen ſpreken wil / die met ſulke kunſtjes ommegaan; en ſal de Leſer ſien / hoe meeſterlijken proef dat deſe her daar van in deſen heeft gedaan. Ondertuſſchen moet ik van den anderen waarſeggenden Geeſt / daarmen in 't nieuw Teſtament af leeſt / noch ook wat ſeggen.

§. 16. Te Filippi, ſtad van Macedonien / was een ſekere dienſtmaagd, hebbende enen waarſeggenden Geeſt, welke haren heeren groot gewin toebraght met waarſeggen. Deſe volgde Paulus na, roepende: deſe menſchen zijn dienſtknechten des Allerhoogſten Gods, die ons den wegh der ſaligheid verkondigen. En dit dede ſy vele dagen lang. Maar Paulus t'onvreden zijnde, keerde ſich om ende ſeide tot den Geeſt: ik gebiede u in den naam van Jeſus Chriſtus, dat gy van haar uitgaat. Ende hy ging uit ter ſelfder ure. Hand. 16: 16, 17, 18. De Leſer ſal my hier wel borgen tot in 't ander deel; om hem daar te ſeggen / wat het voor menſchen waren diemen ſeide dat enen waarſeggenden Geeſt hadden; gelijk ik 't ſelve in 't begin §. 1. noch eens begeerd en beloofd hebbe. Maar hier komt 't op de waarſeggingе aan / die in deſen geſchied is; om te weten of die van

den

den Duivel was. Dien aangaande seg ik dan / dat sulx geensins blijkt het zy datmen 't uit den inhoud deser waarseggynge / het zy uit die verborgentheid die daar in steekt / het zy uit die ontmoetinge / die dese Geest van Paulus heeft gehad / besluiten wil.

§. 17. D'inhoud deser so genaamd waarseggynge was waar: dat sal niemant loochenen. Maar was die daarom van den Duivel? Is dat de Geest dan die getuigt dat de Geest waarheid is? Den heiligen Godtlicken Geest word dat enkelik toegeschreven. 1 Joh. 5: 6. Maar wat dien onreinen Geest / den Duivel belangt; die is een leugenaar, en een vader van de leugen. Joh. 8: 44. Spraak dese geest dan waarheid / gelijk hy dede: waarom was hy dan geen goede geest / van de genen die in de waarheid staande bleven, wanneer de Duivel met sijne Engelen daar van verviel? Gy sult seggen / dat de Duivel ook wel waarheid spreekt; in hope dat het niet geloofd sal worden / om dat hy het seit. Laat dat zijn: en dat het daarom was / dat Paulus over sijn getuigenis t' onvreden wierd; als vreesende / dat sijn Evangelium daar door by die Heidenen verdacht moght worden. Seer wel / indien de Heidenen alsulke geesten ook voor Duivels hielden / gelijk als ons volk doet. Verre van daar: dan volgens hun gevoelen moest het wel een goede geest zijn / die een so groot gewin aanbragt, als d'historie van desen hier getuigt. vs. 19. En daarom na der Heidenen eigene meininge / so en konde sulken geest geen Duivel zijn.

§. 18. Nochtans indien deselve Geest een Engel had geweest / dan had hem Paulus / sult gy seggen / geensins uitgedreven; noch t'onvrede geweest / dat een Engel 't best van sijne leer getuigde. Sulx heeft (beken ik) groten schijn: en so weet ik ook niet anders veel daar toe te seggen / als dat het wel geweest kan zijn / so verre alsmen gelooft / dat een Engel / (insonderheid een goede) des menschen ziele sulken indruk geven kan; dat dese dienstmaagd / die ingevingen eens goeden Engels misbruikende / door deselve te veel of t' ontijde te openbaren: daar over van den Apostel met regt bestraft; en echter daar mede voortvarende; eindelik door Gods regtveerdig oordeel / en door den dienst van Paulus daar van beroofd is. Dit en dunke niemand vreemd; aangesien dat self de ingevingen van Gods Heiligen Geest wel misbruikt zijn / en dat misbruik van Paulus in de gemeinte van Korinthen bestraft. 1 Kor. 14. So konde iemant wel door den H. Geest spreken / 't gene volgens dien oprechte waarheid was; ende nochtans qualik spreken met den Geest spreken / en met verstand of tot stichtinge spreken / dat zijn twee verscheidene dinge. vs 14/ 15/ 17. Het kan pas geven / als iemant door den Geest is sprekende / dat een ander kome te spreken / en dat d' eerste swijge. vs 30. God is geen God van verwerringe, maar wil dat alle dingen met ordre geschieden. vs 40. Derhalven hadde Paulus groot gelijk / dat hy dese dienstmaagd dat nalopen en roepen over straat verbood; als peerlen voor de verkens stroyende / en derhalven ook onwaardig / om dien schat noch langer te besitten.

§. 19. Doch

§. 19. Doch dit en seg ik niet; om dat het mijn gevoelen is; maar om alleenlik aan te wijsen / hoe veel werx datmen behoeft / om uit stuk een geval als dit is iets te bewijsen / van 't gene hier ter sake dient Want ook / als 't al geseid is / watmen seggen kan: was het wel so groten saken / dat dese waarseggende Geest niet minder dan een Engel konde zijn / of (om 't gemeen gevoelen by te houden) met Duivels verstand begaafd moest wesen; om te komen weten / dat Paulus en Sylvanus menschen waren / die als dienstknechten des Allerhoogsten Gods, den wegh der saligheid verkondigden? Gaven sy sich self niet openlijken daar voor uit? was dat niet genoegh by alle man bekend? 't zy datse 't self gelooft of niet; sy heeft'et licht te seggen: en misschien socht se daar haar voordeel by. Wat voordeel toch? Dat sal ik seggen / als ik noch eens van dese dienstmaagd spreekt / in 't derde boek; daar ik op 't stuk van de Waarseggers en Wichelaarsters komen sal. So lang gelieve my de Leser dit te borgen.

XXV. HOOFDSTUK.

Noch Job noch Paulus, zijn van den Duivel self lichamelik geplaagd geweest.

§. 1. GElijk dat porren, dat twisten en dat waarseggen, werken waren die 't Gemoed betreffen: so volgen noch twee proeven / om te weten / wat de Satan op het Lichaam / van den mensch vermagh. Die zijn aan Job en Paulus te bemerken; beide so naamkundig van den Duivel / (alsmen meint) geplaagd geweest. Met onderscheid nochtans: want by velen wel aan Paulus iet getwijfeld word; dan van Job / dat staat so vast gelijk een muur. Wat ik lees of hore / niemant is my voorgekomen / die dat enigsins in twijfel trekt. Ik hebbe 't self geloofd: doe noch / wanneer ik in mijn boek de Vaste Spijse schreef / dat Job en Paulus betoverd waren, doe hen dat wedervoer daar de Schrift af meld. Ik meine dat mijn Leser sich vermaken sal in dat te lesen / 't gene doe tot mijnen laste quam / en hoe ik my daar op verantwoord hebben. Aan die verantwoordinge houd ik my noch: behoudens dat gemeen gevoelen / daar ik mede noch in was / eer ik dit stuk uit den grond opgehaald / en mijne gedachten van dit voorooordeelen ontslingerd hadde / daar my allemans taal en leeraren overlevering in beneveld hield. Dus had ik 't doe gesteld.

„ §. 2. 't Gene Job 1. en. 2. mitsgaders 2 Kor. 12. gelesen word / „ kan ik anders niet begrijpen of 't was enkel Toverye. Want iemant „ door Duivels hulpe te beschadigen / met siekten en anderen plagen te „ quellen / dat noemen wy gemeenelik betoveren. Nu weten we wel / „ datter de Tovenaars selve natuurliker wijse niet in werken: al watse „ bedrijven is maar beuselarye. Hoewelse sich inbeelden / datse by wat

„ uitreghten / en dat de grillen die sy in 't werk stellen / sulk ene kraght „ hebben : welk des Duivels bedzogh is / om sijn arm volk in sijnen „ dienst te behouden ; doende alsdan sijne werkingen dooz duisend kun„ sten / juist als de Tovenaars hunne lessen op seggen. Als iemant dan „ betoverd is / so en is hem metter daad van die menschen niet met al „ geseid ; maar die 't werkt dat is de Duivel. So hy sijnen dienst „ knechten / menschen der sonde / enigh vergif leert toemaken / of hen „ tot iet anders gebzuikt / daar mede sy de menschen beschadigen : dan „ doense wel iets : maar de Duivel is de werkbaas / die sulx vooz hen „ doet. Doch so een boosaardig mensch uit eigene boosheid iemant be„ schadigt / sonder Duivels leere / raad of hulpe ; dat noemtmen geen „ Toverye. Volght derhalven / dat al 't quaad van betoverd te zijn „ daar in bestaat / dat hy van den Duivel geplaagd is ; het zy dooz dienst „ van menschen ofte niet. Indien 't inwendiglijk geschied / tot belem„ mering van d'uitwerkinge der sinnen / so noemen wy 't Besetenheid. „ Job en Paulus waren niet beseten / maar betoverd : Paulus sonder „ dienst van menschen / 2 Kor. 12: 7. maar Job op beiderleye wijse. „ Siet Job 1: 19. en 2: 7. wederom cap. 8: 15/ 17. Doch kan my ie„ mant beter leeren : ik wil geerne bekennen / dat ik / Gode dank / het „ toveren niet en versta.

§. 3. 't Is al twintig jaar geleden / dat ik dit so schzeef ; tyds ge„noeg om het te leeren / gelijk ik doe so lang ik leve. En so heb ik vast geleerd / datmen dikmaals in den Bybel leest het gene daar niet in en staat. Dus gaat'et hier met Job. Mijn seggen sal ik eerst bevestigen ; en dan eens horen / wat het vooz bewijs is dat een ander heeft. Vooz eerst dan acht ik seker / dat God aan den Satan niet meer toegelaten heeft / dan hy self begeerd hadde : Maar hy hadde geen verlof begeerd / om self aan Job te doen het gene hy hem quaads wilde : maar dat God het soude doen / tot wien hy seide / Strekt doch uwe hand uit, en tast aan alles wat hy heeft. Job 1: 11. Of meintmen dat de Duivel even grote gunst by God hadde als Salomon / welken hy meer segens gaf dan hy gebeden hadde ? Siet (seit de milde gever alles goeds) ik hebbe u gegeven na uwe woorden : self ook dat gy niet begeerd hebt heb ik u gegeven. 1 Kon. 3. 12/ 13. Waar quam dat by toe ? *Jedidja*, dat is Godelief, (want so was hy om des Heeren wil genaamd / 2 Sam. 12: 25.) een soon van *David* Godes Lieveling, (so wozd die naam verduitscht) was Gode weerd en aangenaam : die hem ook van self verscheen / en vood hem sijne gunst ; Begeert wat ik u geven sal. vers 5. Niet licht kon hy te veel begeeren / dien so rijkelijk geboden wierd : die ook so bescheiden in sijn bidden was ; niet om rijkdom, noch de ziele sijner vyanden ; maar verstand om Godes volk te righten : vs. 11/ 9. Maar hier hebben wy den Satan vooz / Gods vpand en der menschen. Verre van daar / dat God hem self verschijnen soude : dan hy verschijnt wel stoutelik vooz God. En wat was sijn begeeren ? Vernielinge des rykdoms waar mede Job

van

van God geſegend was / en de ziele van Gods vriend : hoewel hem die geweigerd is ; verſchoon, ſeit God / ſijn leven. cap. 2: 6. Genoegh den boſen vyand toegeſtaan / ter proeve van Gods knecht ; al maakt hem God geen God.

§. 4. Ten tweden is het ongerijmd / enigh werk of daad aan ene andere oorſaak toe te ſchrijven / dan de gene die uitdrukkelik daar in benoemd word. Wie maakte Job de runderen en eſelen afhandigh? De Duivel? Neen : de Sabeërs deden enen inval ende namenſe. vs. 14/15. Wie warenſe die hem de kameelen roofden? de Chaldeërs. vers. 17. Waar ontſtak het vuur / dat de ſchapen met de jongens verbrandde? Quam dat van den Duivel uit de Hel? Neen : maar Gods Vuur viel uit den Hemel. vs. 16. Wie ſtiet het huis onder de voet? de Duivel met ſijne bok voeten en Satyrs hoornen? Neen : maar een grote wind quam van de woeſtijne, ende ſtiet aan de vier hoeken van 't huis; ende het viel op de jongelingen datſe ſtorven. vs. 19.

§. 5. Mijn derde reden is / dat de geduldige Job en ſijn ongeduldig wijf / geen van beiden op den Duivel dachten / dat hem die met ſo veel ongelukken plaagde : maar de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, ſeit de goede man. v. 21. Wat ſeit het boſe wijf? Houd gy noch vaſt aan uwe opreghtigheid? Segent God, en ſterft: cap. 2: 9. God, namelik / en niet de Duivel / was het dan na haar gevoelen / die 't hem dede: gelijk het Job ook ſelf van haar verſtond; mitsdien hy haar tot antwoord gaf / datmen ſo wel 't quaad als 't goed / op deſe wijſe moeſt van God ontvangen v. 10. Een wijf ſo onverſtandig als dat was / ſoude heden ſo verſtandig niet meer ſpreken : terwijle men alles watter quaads of vreemds gebeurt / terſtond den Duivel toeſchrijft / als offer God geen raad toe wiſte. So doet men hier : daar God noch menſchen / daar de man ſelf die ſulx alles leed / de vrouw die 't aanging / en die alles ſagh / vier boden na malkanderen / van geenen Duivel weten ; daar blijftmen noch al ſeggen / dat de Duivel 't heeft gedaan.

§. 6. Ja wel : doch God ten voorſten ; maar de Duivel door toelatinge van God. Ik weet wel / dat is 't oude woord / dat hier na noch eens ter dege onderſocht ſal worden. So laatmen quanswys God aan d'eere : die als opperſtierman 't ganſche werk bepaalde : maar d' onderoorſaak moght daarom wel de Duivel zijn ; die de Sabeërs en Chaldeërs by hopen aanboerde / die 't vuur van den hemel / en den wind uit de woeſtijne komen dede. Is 't mogelijk? waren ganſche hopen van gewapende Sabeërs en Chaldeërs dan geen domme ſchapen of weerloſe jongers maghtigh ; haddenſe daar toe de hulp des Duivels noch van doen? Den Hemel ſal hy ſich wel wachten ooit ſo na te komen / dat hy als Promethus God ſijn vuur onthale / om den brand te brengen op der Aarde. Voorts hy magh ſo windig weſen als hy wil : God ſal hem in ſijne ſchatkameren niet laten / om den wind daar uit voort te brengen ; die houd d' Almaghtige voor hem ſelf. Dit ſullen wy hier na noch ſien.

Want hier is 't ons genoegh / dat de Satan niet genoemd word / noch op 't minst gekend word in 't uitwerken van een enig ding / dat Job in desen wedervaren is: altoos ik hebbe 't niet gemerkt: weet een ander beter / dat laat ons horen.

§. 7. Voor eerst spreekt God wel duidelik den Satan toe: Siet / al wat hy heeft zy in uwe hand; alleen aan hem en strekt uwe hand niet uit. vs. 12. Daar na noch eens: Siet, hy zy in uwe hand, doch verschoon sijn leven. cap. 2: 6. Sekerlijk hebben dese woorden groten schijn / om wel dubbeld te bewijsen 't gene ik daar effen noch so sterk ontkende. Want wat is duideliker geseid / als dat God Job in de hand, dat is / na allen stijl der hebreewsche tale / in de magt des Satans overgeest? En wat heeft hy noch daar by te seggen / aan hem strekt uwe hand niet uit; en wederom / verschoont sijn leven: by aldien de Duivel dese magt of kragt niet heeft / om den menschen quaad te doen / so verre als 't hem God niet en belett? Eer ik antwoorde / wil ik geerne bekennen / dat ik de Schrift op alle plaatsen / daar die wijse van spreken voorkomt / nagesien; ende doorgaans bevonden hebbe / dat in iemants hand te zijn, in dien sin / als geseid is / verstaan moet worden: het zy dat sulk een self de hand aan hem leght / of dat hy 't door anderen doet. Overal nochtans is dat so niet: maar het heet ook in iemants hand te geven, somen hem dat genoegen geeft dat hy soekt; en 't gene hy sulk enen die hem in den wegh is self doen soude / so hy konde: Doch waar toe het hem aan reght of magt / of aan gelegentheid ontbreekt; waar af ik hier op elx een stuk te verde brengen sal.

§. 8. So veel als 't reght aangaat; dat maghmen / na my toeschijnt / sien aan den moedwilligen doodslager / die in geen vrystad vry moght zijn. Maar so hy derwaarts sich begeven hadde; so moesten d'oudsten sijner stad senden, ende nemen hem van daar; ende hem in de hand des bloedwrekers geven, op dat hy storve. Deut. 19: 12. Niet om dat hem de bloedwreker self moght doden: want hoe wel op sommige plaatsen in dien schijn gesproken word, so seggen sy echter meer niet dan dat de Bloedwreker den doodslager by ontmoetinge dodende; daar voor aan den halse niet gestraft moghte worden. Doch de sake in reghten bepleit zijnde / so en vindmen nergens uitgedrukt / dat hem vry stond het vonnis van 't gereght met eigen handen uit te voeren: maar staat beter te geloven / dat op desselfs aanklaghte 't vonnis van den reghter gewesen / door de genen die daar toe gestelt waren / uitgevoerd wierd. Getuigen moghten iemant steenigen / als onpartijdigh zijnde; en dat in saken God betreffende / over godslastering of sabbatschendinge: Lev. 24: 14. Num. 15: 35 / 36. maar geenen aanklager of bloedwreker heeft sulx ooit / na godlike of menschelike wetten / daar reght in 't land was / vry gestaan.

§. 9. Oft iemant evenwel dat van den Bloedwreker anders soude willen verstaan / met wien ik niet hardnekkig twisten wil; die sal nochtans dit volgende niet lichtelik ontkennen. Te weten: daar het Israel moght aan de magt ontbroken hebben / om het door de wapenen uit te voeren / 't gene

God

God beloofd hadde van de Amorÿten / ik hebſe in uwe hand gegeven: dat heeft hÿ ſelf volbzaght met hagelſteenen van den Hemel. Want daar waren der meer die van de hagelſteenen ſtorven, dan die de kinderen van Iſrael metten ſweerde doodden. Joſ. 10: 8/ 11. So was't ook namaals de gelegentheid / die Siſera in't eerſt wel diende / om Baraks of ſijns volx eigene handen te ontvlughten; ende hem in die van Jaël te doen vallen / huisvzouw eens Kenÿters / die niet van Iſrael / maar van't oude volk des lands / en met den vÿand ſelf in bondgenoodſchap was. Nochtans hadde God aan Barak beloofd / en Debora hem ook voorſeid / dat hÿ Siſera in ſijne hand geven ſoude. Richt. 4: 7/ 14. Al is dat maar een deel der overwinninge geweeſt / het was het minſte niet: en de eigentlÿkſte ſin der beloſte is door Jaëls hand volbzaght; om dat geen man van't ganſche heir der Kanaanÿten ſo ſeer in de hand van Iſraël / daar elk ſich wakker weeren moght / als hun opperveldheer weerloos door den ſlaap geraakt is in de handen van die vzow.

§. 10. Om dit dan nu te deſer plaatſe toe te paſſen; ſo neemt eens / dat het Gode belieft heeft / den boſen vÿand ſo veel toe te geven / dat hÿ Job in ſulken ſwaren lÿden ſagh. Door dien tijd was hÿ ſo vezre in ſijne hand; gelÿkmen ſeit in ſulken val; nu heb ik hem ver genoegh, ik heb hem in mijne handen, ik weet nu raad met hem: Dat is / doe ging't den Duivel regt na ſÿnen ſin / wanneer het Job ſo qualik ging: gelÿk de bloedwzeker te vzeden was / wanneer't gerecht ſleghs't vonnis weers / al even veel wie daar de hand aan ſloegh. Ende gelÿk de Amorÿten in de hand der Iſraelÿten waren / wanneer hen God door hagelſteenen dede ſterven: daar ſÿ ſelve niet met al toe konden doen: alſo hier de Satan / wanneer dat God ende niet hÿ den wind liet waajen / die't huis van Jobs kinderen om vezre ſtozmde. Eindelik / ſo als Siſera in Baraks hand geraakte / wanneer die vzeemde vzow hare handen aan hem ſloegh; daar Barak nochte niemant van ſijn heir af wiſt: alſo konde Job in de hand des Satans weſen / wanneer Sabeers en Chaldeers hem ſijn vee ontroof den / ſonder dat de Duivel ſelf het alderminſt daar in bedzeef.

§. 11. Datter nu ſtaat / maar, of alleenlik, verſchoon ſijn leven: dat kan ook / ſo veel de woorden elk op ſijn ſelve belangt / aldus vertaald worden / maar let op ſijn gemoed. Want hier ſtaat in't Hebzeewſch שמר נפשו *ſchemor naſſcho*, gelÿk Pſal. 37: 37. שמר תם *ſchemor tham*: 't welk hÿ d'onſen vertaald is / let op den vromen. Daar ſtaat dan noch bÿ: ende liet na den opreghten; waar door het eerſte lid noch nader wozd verklaard. En נפש *naſſcho* is in't hebzeewſch ſo wel ſijn gemoed, als ſijn leven te ſeggen; ſo den taalkundigen genoegh ſaam bekend is. En dan ſoude 't ſo veel betekenen / als / liet hoe hy te moede weſen ſal. Te weten: niet / gelÿk de beſchuldiger meende / dat hÿ den moed verloren geven ſoude; al waſt dat boven ſulken ſtapel van ſo ſware rampen / ſijn gebeente en ſijn vleeſch ook noch wierd aangetaſt. Dus bleek het ook haaſt / dat hÿ daar op noch in't minſte niet bes week; ſchoon hem ſijne eigene huisvzouw daar toe nieuwe ſtoffe gaf.

Want veere van daar door in ſijnen moed verſwakt te zijn / ſo antwoord hy met enen graauw: Souden wy 't goede van den Heere ontvangen? en het quade niet ontvangen? In dit alles en ſondigde Job met ſijnen lippen niet: vers 10. 't welk nochtans de Satan meinde dat hy ſoude doen / ſo hem 't water eens tot aan de lippen quame. Door enen tijd beſweek hy wel / ſo veere dat hy ſijnen dagh vervloekte. cap. 3: 1. doch wederom bekomen / hield hy noch al vaſt aan ſijne opreghtigheid; ſo ſeer datter ſijn eigen wijf over verwonderd ſtond. cap. 2: 9. Dat meer is: na dat hy verder op ſijn verhaal gekomen is / ſo verklaard hy rond uit / dat het al meer daar op aan komen moeſte / eer hy ſijnen God verliete. Daar ga, (ſeit hy) over my wat het zy: Siet ſo hy my doodde, ſoude ik niet hopen? cap. 13: 13/15. De woorden dan in ſulken ſin vertaald en verſtaan / brengen geenſins mede / dat de Duivel op dat na / te weten dat hy Job niet aan ſijn leven komen moeſte; de maght van Godt verkregen hadde / om hem aan ſijn lijf te komen.

§. 12. Ik wil wel eens ſien / wie my deſe vertalinge en verklaringe / wanneer ik die vaſt wil houden / ontwringen ſal: hoewel ik daarom noch niet ſoude verlegen ſtaan. Daar tegen ſal ik hem die 't my betwiſt / in d'uiterſte verlegentheid brengen. Te weten / om my eens te ſeggen / hoe ſich God van den Duivel ophitſen laat / ende nochtans in Duivels maght niet is? Want gy hebt my, (ſeit God tot den Satan) tegen hem opgehitt, om hem te verſlinde ſonder oorſake. Soude hy niet mogen ſeggen / Job zy in uwe hand; het ſcheelt weinigh of hy ſeit hier / dat hy ſich ſelf in ſijne hand ſtelt; door dien dat hy ſich van hem laat ophitſen, om den reghtveerdigen te verſlinden. Is 't minder op 't gemoed te werken dan op 't lichaam? Ophitſen, en aanporren komt den menſche aan de leden niet / maar aan ſijn hert. So wie ſich dan van enen anderen laat ophitſen; is die door ſo veere niet genoeg in 's anders maght? Maar nu word dat aanporren dat de Satan Davíd dede / en 't ophitſen dat ſich God liet doen van Job / in 't hebreewſch op eenerleye wijſe geſeid; daar ויסת *vaÿaſſeth*, en hier ויסיתני *haſithani*, gelijk ſy weten die de taal verſtaan. So waarals 't dan is / dat de Satan op den onafhankelijken en onveranderlijken God het minſte vermoght verſt om hem op te hitſen: ſo vaſt gaat ook 't beſluit / dat hy Job aan 't lichaam heeft geplaagd / om dat hem God in ſijne hand of maght gegeven heeft. Want het buiten allen twijfel meer is / iemants gemoed te overreden / dan ſijn lichaam te beſchadigen. Hy hadde dan al eerder en veel meerder maght op den Almaghtigen (ſoey godslaſteringe!) eer hy eens de maght kreeg over Job.

§. 13. Ik magh dan wel lijden datmen 't ſo late; verſchoon ſijn leven: te weten / in alſulken ſin / als of God den bloedwreker gevergd hadde / geen aanklaghte op den hals te doen; wel aan den lijve te komen / maar niet aan 't leven. Want verder was de gedaagde noch niet in ſijne maght / (dat heet in ſijne hand) dan om den eiſch te mogen doen / en daar in by den reghter aangenomen te worden; gelijk geſien is. So ſal dit hier de ſin dan zijn. Ik hebbe my dus veere van u laten ophitſen / dat ik Job be-

roofd

roofd hebbe van goed en bloed: nu laat ik my noch ſo veel verder overreden / dat ik hem ſelf aan ſijne geſondheid hinder doe. Hebt dan noch ſo vezre uwen wille van den armen man. Maar ſo gy uwen moed niet koelen kont / ſonder dat gy hem ter dood ſiet afgeſolterd: daar toe en ſult gy my niet overreden; ſpreekt my daar niet van / dat ſal u nooit gebeuren. Deſe uitleggínge wijkt lang ſo vezre van den letterliken ſin niet af / als de andere noodſakelik daar af moet gaan / waar mede dat ophitſen wozd verklaard.

§. 14. Doch wat heb ik hier mijn hooſd te breken / om 't gene oneigentlik en twijffelachtigh is geſeid / met mijn gevoelen te verdzagen? Siet daar ſtaat met klare woozden: de Satan ging uit van 't aangeſighte des Heeren; ende ſloeg Job met boſe ſweeren van ſijne voedſool af tot ſijnen ſchedel toe, cap. 2: 7. Wie ſloegh Job? De Satan? Dat ſtaater niet: maar de Heere; die dat alleen kan doen. Want hy doorwond, en ſijne handen heelen. Waarom is hier uitgelaten 't woozdeken Hy? Om dat het in 't hebzeewſch niet uitdzukkelik en ſtaat? Daar was 't in ſulken val als dit is / na den aart van die en andere talen / niet van node. In't duitſch kan men 't ſelve miſſen / wanneer twee verſcheidene daden aan eene ſelfde perſoon / die te voren genoemd is / toegeſchzeven wozden; maar in 't hebzeewſch wozd het woozd הוא *hu*, dat is HY nooit anders dan nadzuk halve op ſich ſelf geſteld / ende buiten dat altijd in het werkwoozd mede begrepen. Doch ſo eiſcht het alhier de eigenſchap der duitſche tale / (en de hebzeewſche laat het toe) dat het woozdeken HY uitdzukkelik geſteld werde; om dobbelſinnigheid te mijden / op dat niemant denke / dat Gods eigen werk aan den Satan toegeſchzeven wozd.

§. 15. Onſe Overſetters / die al mede / ſo 't ſchijnt / in dat gevoelen waren; hebben't daarom ſo vertaald / dat de Satan wozd verſtaan de gene geweeſt te zijn / van wien twee dingen geſeid wozden: dat hy uitging van 't aangeſighte des Heeren, en dat hy Job met boſen ſweeren ſloeg. Maar waarom geen dzie? Te weten / dat het ook de Satan was / die ſich met een potſcherf ſchrabde: ja noch ten vierde / dat hy in d'aſſche neder ſat. Ch. 8. Want al ſtaat hier HY in 't duitſch; 't hebzeewſch en eiſcht dat niet uitdzukkelik: ſchoon ſy 't hier wel tweemaal geſteld hebben / daar 't laatſte HY altoos niet meer van node was dan in 't voozgaande vers. Ja noch veel minder alſo 't qualik ſtaat in 't duitſch / (wanneer het nadruk halve niet geſchied) 't woozdeken HY meer dan eens te ſeggen / daar verſcheidene dingen aan eene ſelfde perſoon of oozſaak toegeſchzeven wozden. Beter ſoude 't luiden dus geſteld: hy nam lich een potſcherf, enſ. ende ſat neder, dooz hy ſat neder. Men weet / dat dit beide van Job geſeid is: daarom eens HY te veel. Maar't ander / al gelooft men 't vaſt ſo: men weet het echter niet / dat het beide op den Satan geſeid is / ſijn uitgaan, en dat ſlaan. Doch het gaat ſo met de vertalingen / Leſer: Overſetters wozden dikmaals uitleggers; ſo als ſy den ſin verſtaan / ſo ſchikkenſe de woozden: in plaatſe van de reghte betekenis der woozden uit derſelver afkomſte / gebzuik en ſchikkinge eerſt

na

na te speuren; en daar uit dan den sin / na eisch der saken te verklaren.

§. 16. So segg'ik dan / dat hier niet de minste reden is / om dit van den Satan te verstaan: dat is / om de woorden buiten eisch en eigenschap der hebreewsche tale / tegen de natuur aan op een schepsel uit te leggen over saken die den Schepper eigen zyn. Wat de tale belangt: de Hebreen geven ons in desen ruimer keure dan veel anderen doen; te weten / dat se niet so duidelik onderscheiden als wy / met de Grieken en Romeinen / aan wien van twee personen / die genoemd worden / de daad / die daar by gemeld word / toe te schryven zy. Onder seer vele exempelen is dese duisterheid nergens klaarder te sien / dan daar Moses sijn wedervaren met God en met sijne eigene huisvrouwen verhaalt. Want het geschiede, seit hy / op den wegh in de herberge, dat de Heere hem tegen quam, ende socht hem te doden. Doe nam Zippora een steenen mes. ende besneed de voorhuid sijn soons. Ende hy liet van hem af. Wie is die HY? In 't hebreewsch staat dat woord niet eens / ende in 't latijn of grieksch behoeftet niet: maar in 't duisch kanmen 't hier niet missen. Ik segge / wie is de gene die van den anderen afliet? en van wien liet hy af? 't Was Heere; die lang te voren genoemd was / dat hy Moses doden wilde / ende die nu (door dese besnijdenisse al versoend) van hem afliet. Maar sijn soon, die besneden wierd / was laatst genoemd: waar door men soude mogen denken / dat Moses van sijnen soon afliet. De schikkinge der reden is 't alleen / welke doet / dat dit aflaten op dien name gepast moet worden die daar verdst af staat. So veel te gemakkeliker hier: om dat de Heere, van wiens aangesight de Satan uitging / de laatste genoemd / en also de naaste is.

§. 17. Want de sake betreft: wy sullen hier na (boven 't gene hier voor X. §. 6--15. van d'Engelen geseid is) noch duideliker tonen / dat het in de maght des Satans niet en is / al wierd 'et hem duisendmaal toegelaten; sulke dingen alsmen hem gemeenlik toeschryft / en besonderlik 't gene Job tot hier toe wedervaren was / te verrighten. Doch dat behoeft hier nu noch niet. Want also het eene altoos seker / en het ander noch onseker is; te weten / dat het God kan doen / en of 't de Duivel ook kan doen: wat reden kander zyn / om het aan den laatsten toe te schryven; daarse beide by malkanderen / en (gelijk geseid is) de Almagtige God self de laatste genoemd is? So besluit ik dan datmen de woorden dus verstaan moet / als offer stonde: De Satan ging uit van 't aangesighte des Heeren; ende de Heere sloegh Job met bose sweeren. Hy dede dat / die dat sekerlik kan doen.

§. 18. Maar als 't al geseid is / was 'er so veel omslaghs wel van node? Want wie kan ontkennen / dat dit gansch verhaal aangaande Job met verbloemde redenen / na den stijl des ouden tijds / is opgeschikt? De sekerheid en waarheid der geschiedenissen sta ik toe; schoon by velen / al van oude tijden af daar aan getwijfeld is. Maar om meerderen indruk van so merkelijken voorval op des lesers hert te geven: so word de sake in 't vertellen met omstandigheden overkleed / die so niet geschied zijn als de letter mede brengt. Wy zijn al te wel gewoon / den heiligen Geest dus menscheliker wyse van

God

God self te horen spreken; om niet te geloven / dat hy't van de Engelen / die maar schepselen zijn / insgelijx wel soude doen. Hier is dat beide te sien. Of soude iemant wel so dwaaslijk van God konnen denken: dat hy / dien alle sijne werken van eewigheid af bekend zijn / (Hand. 15: 18.) ook / gelijk de menschen / op sekere tijden openbaren regt dagh houd? Dat hy den Satan / dien helschen bandrekel / eerst de weereld dooz sal laten wandelen; ende dat meer dan eens: ende daarna noch onder sijne ogen laten komen / so gemeensaam met hem spreken / als of hy sijns gelijke ware? Sal sich God dan van den Duivel laten ophitsen, om sijnen liefsten vrienden / hem te gevalle quaad te doen? Wat schuld hadde onse eerste moeder Eva dan / of heeft de menschheden noch / so hy vooz des Duivels versockingen bes'wijkt? Wat had hy David dan so s'waar te straffen / indien hy self so wel als die sich van den Satan overreden laat?

§. 19. Ik moet my sekerlik verwonderen / hoe't mogelik geweest is / dat de menschen die geschiedenis van Job / tot bewijs van 's Duivels groot vermogen / so gereed / so algemeen / so onbekommerd hebben aangenomen: sonder eens op de s'warigheden / die daar onvermijdelik op volgen moeten / wel bedacht te zijn. Wat dunkt u / Leser / van't verhaal dat Micha vooz den koning Achab dede; waameer die hem vraagde / of God sijnen oozlogh tegen de Spriers vooxspoedigen soude? Ik sagh den Heere sittende op sijnen troon, ende al het hemelsch heir staande neffens hem, tot sijne reghter en slinker hand. Ende de Heere seide: wie sal Achab overreden, dat hy optrekke, ende valle, te Ramoth in Gilead? D'een nu seide, aldus; en d'ander seide, also. Doe ging een Geest uit, ende stond voor 't aangesighte des Heeren: ende seide, ik sal hem overreden. Ende de Heer seide, waar mede? Ende hy seide: ik sal uitgaan, ende een leugengeest zijn in den mond van alle sijne profeten. Ende hy seide: Gy sult overreden, ende sultet ook vermogen; gaat uit, en doet also, 1 Kon. 22: 19--22. 2 Kron. 18: 18--21. Gaat God met de bose geesten te rade? neemt hy de leugen te bate? geeft hy hen self last / om de menschen dooz sulke middelen / by hem self verboden / en vervloekt / tot sonde / en daar dooz ten val te brengen? wie heeft sulx oopt gehoord?

§. 20. Wat is hier dan af te maken? Het self de als van Job: wiens historie onse Oversetters ook met dit vertoogh van Micha vergelijken. Dit zijn hunne woozden over dat van Job. cap. 1: vers. 6. Dit word geseid by gelijkenisse van weereldsche prinssen: die, om rekenschap te eischen van hunne dienaars, over't gene sy hen belast hebben; deselve voor haar ontbieden. Vergelijkt. 1 Kon 22: vers. 19. met d'aantekening. Hoe salmen't een en't ander dan verstaan? Te weten / dit is de sake. God wil dooz sijnen verborgenen raad / Achab / om sijner sonden wille / in den spritschen krijgh om den hals doen komen: des onthoud hy hem / dooz sijn regtveerdig oordeel / so veel genade als hy nodig hadde om na goeden raad te luisteren; dewijl

hy tot den quaden uit sijns selfs verdorventheid genegen was. Dat wil hem Micha door dien toestel van gelijkenissen tonen: en met een dat het Gode ernst; en dit quaad wel vastelik / als met rijpen rade / en genoegsaam overleg van middelen / die daar toe dienden / van hem besloten was. En wat Job aangaat: door die verbloemde vertellinge wil Gods Geest verklaren / hoe het sijner Voorsienigheid belief d heeft / sijnen knecht Job / na so vele zegeningen / op de hoogste proeve van geduldigheid te stellen: so verre dat sijne snoodste vyanden en benijders van 't geluk / dat God hem gunde; self de Duivel uiter hellen / (so te spreken) souden moeten toestaan / dat hy was een voorbeeld van standvastige godvruchtigheid. Dus leert ons dat verhaal / wat Job heeft konnen lyden; maar geensins wat de Duivel ooit kon doen.

§. 21. Met weinig moeite salmen nu begrijpen konnen / wat het was dat Paulus wedervoer: dat hy by enen Engel des Satans, die hem met vuisten sloegh, en een doorn in sijn vleesch was / verbeeld. 2 Kor. 12: 7. Want somen op de stellinge der griekschе woorden acht geeft; hy en seit niet / dat het was ἄγγελος τῦ σατᾶν *angelus tou Satan* een engel des Satans; maar bloteliik ἄγγελος σατᾶν, *angelos Satan*, 't welk een Satans engel of engel Satan te seggen is. Behoeft dien volgens niet noodsakelik van dien eenen Satan / by uitnementheid also genaamd / verstaan te worden: maar magh al so wel op enigen tegenstander in 't gemein / die self / of door iemant anders van hem gesonden / den Apostel plaagde / gepast worden. En sulk een van den anderen gesonden / om den heiligen Apostel te quellen / magh / voor so veel hy van desselfs satan of vyand gesonden is / sijn Engel, dat is Bode; en voor so verre als hy self mede hem een vyand is / een engel satan, dat is vyandige bode genoemd zijn. 't Quaad dat hy hem dede was κολαφίζειν, *kolafizein*, dat is vuistslagen, stokslagen, kinnebakslagen geven; 't gene by ons in onduitsch bastonneeren en suffletteeren heet. Sulx is niet altijd na de letter te verstaan: ende past nochtans de letterlikken sin / daarmen niet geern afgaat sonder reden / hier de naaste; om eenen Satan ofte Satans Engel te verstaan / van de genen die met stokken en roeden gewapend zijn: te weten menschen van den Gereghte of van wapenen / hoedanige den Apostelen voorgaans tegenstonden / en de gelovigen vervolgden.

§. 22. Derhalven weetende / dat een Engel, (so veel als den naam betreft) niet anders dan een bode; en Satan so veel als tegenstander, aanklager en lasteraar te seggen is: wat behoeven wy die vuistslagen verder te gaan soeken / dan by sijne bose vyanden / die de waarheid tegenspraken / en sijnen goeden naam met lastering beswaarden? Scherpe pylen waren dat / als van enen maghtigen, en als gloejende jeneverkolen; Psal. 120: 4. Dat hem sulx niet weinigh wedervoer / heeft hy dikmaal duidelijk geklaagd. Ende kan seer wel zijn (al en vindmen 't niet besscheidelik beschreven) dat d Apostel korts na die verwonderlike openbaringe / in 't begin des kapittels verhaald / enigen besonderen swaren overlast van bose vyanden heeft uitgestaan. Sulx alles te verdragen / dat viel den vleesche swaar: des bad hy

God

God ſo buriglijk / in vreſe dat hy eens beſwijken moght; en wierd daar op van God vertroost / dat hy geenen nood en hadde.

§. 23. So weinig als 't dan blijkt / dat Paulus van God ſelf aan den Satan ofte eenen ſijner Engelen verlaten was: ſo duister is het mede te verſtaan / hoe andere van hem aan den Satan overgegeven, of de gemeinten tot ſulx te doen vermaand zijn. Hy ſelf ſeit / dat hy Hymenæus en Alexander, over loogheninge / ſo 't ſchijnt / (1 Tim. 2: 18.) van d' Opſtandinge / aan den Satan overgegeven hadde / om hen 't laſteren af te leeren. 1 Tim. 1: 20. Insgelijx beſluit hy / den bloedſchandigen te Korinthen aan den Satan te doen overgeven; tot bederf des vleeſches, om den geeſt daar door te behouden. 1 Kor. 5: 5. Doch het hebben ſich al van ouds af vele uitleggers geppnigd / om te mogen weten / wat dit voor een werk geweeſt magh zijn: doe wel gbruikelik / ſo 't ſchijnt / by d' Apoſtelen; maar al vroeg na hunne tyden in ongebruik geraakt: immers voor ſo veel als 't woord betreft / dat d' oude kriſten leeraars al ſo weinig verſtonden als de onſen hedendaags. Sulx blijkt uit de twijfelachtige verklaringen die ſy daar af geven; d een dus / en d' ander ſo.

§. 24. Om deſe reden ſcheid ik hier met weinigh woorden af: alſo ik my niet voorgenomen hebbe / den eigentliken ſin van deſe plaatſen te verklaren / die ik niet verſta. Sulx te bekennen / acht ik my te minder ſchande / om dat ik ſie dat ſe heden niemant recht verſtaat. Liever blijf ik hier dan ſtaan / als met menighte van uitleggers / ſo nieuwen als ouden / overal in 't wild te lopen. My is dat genoegh / dat uit deſe geen bewijs voor des Duivels grote maght te halen is: ſo lang als niemant ſekerlijk en weet / dat de ſin ſodanig is als dat bewijs vereiſcht. Maar ik heb al lang voorſien / datmen my met enen hoop Beſetenen ontmoeten ſal / en aan deſelven dat doen ſien / dat ik tot hier toe tegenſpreke. Doch dat is een ſtuk / daar ik met den meeſten ernſt op uit geweeſt ben / om het na te ſpeuren: en wat ik eindelik gevonden hebbe / dat ſal ik den Leſer duidelik voor ogen ſtellen. Eerſt laat ons dan beſien / wat voor boſe Geeſten 't zijn geweeſt daar mede ſy beſeten waren; en dan / waar in dat die beſetenheid beſtond.

XXVI. HOOFDSTUK.

De *Duivelen* in de Schrift als veele gemeld, zijn van des Duivels Engelen verſcheiden.

§. 1. Ik hebbe / daar ik dit ſtuk in 't voorby gaan raakte XII. §. 5/6. my verplight / en de ſaak vereiſchtet ook / van dat onderſcheid te ſpreken / dat tuſſchen den voorſeiden Duivel en de Duivelen is. Die en zijn des Duivels Engelen niet. Ganſch anders is hun naam in 't hebreewſch / en ook in 't grieksch. Twee namen vindmen in 't hebreewſch des ouden Teſtaments / dat onſe Overſetters Duivelen ver-

duitſcht hebben: maar ik ſal hen ſelve doen bekennen / dat geen van beiden na behoren is vertaald. Het eerſte is שדים *Schedym*, ende ſtaat Deut. 32: 17. en Pſal. 106: 37. De woorden van Moſes hebben ſy aldus vertolkt: Sy hebben den Duivelen geofferd, niet Gode: en het op de kant aldus verklaard; deſen afgoden, door welken de Duivelen gedient worden. (Of dit wel is / daar af ſal hier na noch iets te ſeggen zijn) verg. 1 Kor. 10: 20. Het hebreewſche woord betekent *Verwoeſters*: alſo de Duivelen met reght genoemd worden; gelijk de Engel des afgronds de Verderver genoemd word. Openb. 11: 9. Of dit hier de naam van Duivelen is / daar komtet noch niet veel op aan: maar is my genoegh / dat het hebreewſch woord / ſo ſy bekennen / Verwoeſters beteken. Wy ſullen haaſt vernemen / wie dat die Verwoeſters zijn. D'andere plaats hebben ſy aldus: Daaren boven hebbenſe hunne ſonen en hunne dochteren den Duivelen op geofferd. Daar by ſeggenſe in d' aantekeninge anders niet dan dit / Siet d' aantekeninge Deut. 32: 17. En dat was ook genoegh. In 't latijn vind ik het op beide plaatſen *Dæmonia* vertaald; desgelijx in 't italiaanſch *Demonii*. De franſche Bybel ſeit op d'eerſte plaats / *Idoles*, dat Afgodsbeelden; en op d'andere *Diables*, dat Duivelen te ſeggen is. D' Engelſchen hebben 't een ſo wel als 't ander Devils, en d' Hooghduitſchen Teufel vertaald.

§. 2. Het ander hebreeuſch woord is שעירים *Sebirym*, ende komt ons dziemaal in den Bybel voor: Lev. 17: 7. 2 Kron. 11: 15. en Jeſa. 13: 24. D'eerſte plaatſe hebben d'onſen dus verduitſcht. Sy en ſullen niet meer hunne ſlagtofferen den Duivelen, den welken ſy nahoereeren, offeren. Maar op de kant hebbenſe dit: Het hebreewſch woord betekend eigentlik de genen die ruigh ende gehaard zijn, als bokken; en die den menſchen in ſodanigen gedaante by wylen verſchenen; (ſoſe meinden) ende van de Heidenen afgeſchilderd, op gods dienſtige wyſe vereerd worden. Siet van deſe ook 2 Kron. 11: 15. De tweede plaatſe daar ſy hier op wyſen ſpreekt van Jerobeams afgoderyen; ende is van hen aldus vertaald. Hy hadde ſich Prieſteren geſteld voor de hooghten, en voor de Duivelen, en voor de kalveren die hy gemaakt hadde. Siet voor eerſt hoe hier de Duivelen en de kalveren tſamen over eene kam geſchoren ſtaan: hoe veel beter paſten hier de Bokken? Onſe Vertaalders / gelijk hier 't ſelf de woordſtaat in 't hebreewſch / en door een ſelf de woord van hen verduitſcht is; wijſen ook op de kant na de voorgaande plaats / ſonder iets daar by te doen. So doenſe ook ter derde plaatſe / daar ſy Jeſaias woorden dus vertalen: de Duivelen ſullen daar (te weten in 't verwoeſte land van Babel) huppelen. Dus hebbenſe dan een ſelf de woord / op die drie plaatſen even eens verduitſcht / en even eens verklaard. Maar van d'andere vertalingen iſſer by na geene die hen mede ſtemt: dat laat ons nu ook ſien.

§. 3. שדים *Schedym* hebben de Grieken telkens door δαιμόνια, maar שעירים *Sebirym* op die drie plaatſen drieſins vertaald. Een bewijs hunder ongewiſheid / om den reghten ſin te weten. Lev. 17: 7. μάταιοι *mataioi*, en

2. Kron. 11:

2 Kron. 11: 15. εἴδωλα *idola*. 't Eerſte woord geeft ydele of dwaſe goden/ (ſo Gods Geeſt met reght der Heidenen afgoden noemt) het ander Afgodsbeelden te verſtaan. Jeſa. 13: 24. hebbenſe 't gelijk 't ander δαιμόνια *daimonia* vertaald. D'italiaanſche Bybel heeft op de twee plaatſen *demoni* en *demonij*; maar in de laaſte *ſatiri*, ſatyrs, ſomen by ouds de boſchgoden na der Heidenen meininge noemde. De franſche ſtelt de twee eerſte malen *diables*: maar de laaſte *lutons*, ſpoken; als beter/ ſo 't ſchijnt/ paſſende ook die plaats. Junius en Tremellius hebben hier *ſcopes* in 't latijn geſteld/ en op de kant verklaard. Hunne woorden ſtel ik dus in 't duitſch. Byſtere Vogels, die ſich als Satyrs bewegen (ſy meenen ook al datter Satyrs zijn) alleer ongeluks vogels, raaw van geluid; daar Homerus 5. *Odyſſ.* af meld. In 't latijn wordenſe mede *aſiones*, en in 't franſch op ene eigene wijſe *dames* genoemd: welke vogel anderen na-aapt, vleit en op ſekere wijſe huppelt; gelijk Plinius in 't 13. boek der Nat. Hiſt. 23. c. ſpreekt. Daarom hebben wy, gelet op 't naaſtvoorgaande lid van dit vers, en 't woord *huppelen* datter by ſtaat; het liever dus overgeſet dan het ſelve op de *ſatyrs* of *fauni* of *tragopanadas*, of diergelijke wanſchepſels toe te paſſen. De gemeene latijnſche overſettinge en die van Zurich/ neffens andere/ hebben 't na de letter *piloſi*, dat is/ hairige vertaald. Coccejus heeft'er het ſelfſtandig woord/ datter by verſtaan moet worden/ *birci* bokken, in de plaats geſtelt. D'engelſche vertaalder maakter mede ſatyrs af. Luther en Piſcator hebben hier in 't hooghduitſch feltgeiſter geſteld; doch op de twee andere plaatſen mede/ als geſeid is/ teufel.

§. 4. Uit ſo veel verſchillende vertalingen/ met de texten ſelve vergeleken/ ſal de Leſer lichtelik dzie dingen konnen ſien. Dooz eerſt/ dat volgens 't gene daar ſy in te ſamen ſtemmen/ ja ſelf daar ſe ſchoon verſchillen/ genoegſaam blijkt/ dat die twe hebzeeuſche woozden geheel wat anders betekenen/ dannen gemeenlik dooz Duivelen verſtaat: volgens dien/ dat in 't geheel oud Teſtament van geen Duivelen gemeld wozd. Ten anderen/ datſe evenwel doozgaans en byna een pariglik den text na dien ſin hebben willen ſchikken/ (is 't niet overal/ 't is ten minſten in de eene of andere plaats) dat de Duivel in 't ſpel komen moghte. Waar dit by toekomt/ ſal een weinig verder te verneemen zijn: dan het derde moet ik hier wat breeder ſeggen. te weten/ dat hunne vertalinge op die vijf texten niet en paſt. Want deſelve leit ſo in den aart noch oozſpzong van de woozden niet; en den inhoud noch de t'ſamenhang der rede eiſchtet niet; die 't ook eens deels niet en lijd.

§. 5. Het en leit/ ſegge ik/ in den aart noch oozſpzong van de woozden niet. Want waarom wozd *ſchedym*, eigentlik verwoeſters, meer op Duivels/ dan *ſchodeed* verwoeſter op eenen Duivel gepaſt: dewijle die beide woozden van een ſelſde grond wozd *ſchadad* afgeleid/ ende alſo van eenerley betekeniſſe zijn? Nochtans wozd Jeſa. 33: 1. wee u, gy Verwoeſter, *ſchodeed*, op den koning van Aſſyriën: en daar dit wozd meer vooz komt/ van niemant op den Duivel; maar van ieder een op ſekeren menſchе

ſche geduid. En belangende 't woord *ſehirym*, gehairde of ruighairige, de Bokken in 't beſonder om hunder ruigharigheid wille in 't hebreeuwſ genoemd worden; waarom het ook 24. maal van onſe eigene Overſetter bokken verduitſcht is: wat reden haddenſe / om alleen op deſe drie plaatſe Duivelen daar af te maken?

§. 6. Den inhoud noch de t'ſamenhang der rede eiſchte dat ook niet: noc in't een woord noch in 't ander. Niet in *ſchedym*. verwoeſters. Wan hoewel het in die beiden plaatſen op de Afgoden geſeid is / ſo zijn d'Afgods beelden / of der Heidenen verdichte Goden woeſt genoegh / om ſo te heten dewijle ſy woeſt en afſchuwelijk van maakſel / (ſo veel de beeldeniſſen be langt) en woeſt van omſlagh / in den dienſt diemen hen beweeſ; met een d'oorſaak van de verwoeſtinge des volx Iſrael geweeſt zijn. Sulx word hen daar over Deut. 32: 19. 20. uitdrukkelik gedreigd; en Pſal. 106: 40. wa duidelijk gemeld / dieswegen de toorn des Heeren tegen ſijn volk ontſteken is ende dat hy aan ſijn erfdeel enen grouwel heeft gehad. Was dat niet verwoe ſtinge genoegh?

§. 7. Wat het ander woord belangt: *ſehirym* bokken of diergelijk ver taald / paſten immers in de laatſte plaatſe / Jeſ. 13: 21. wy wat beter dan dat van Duivelen; dat daar ganſch geene plaats en heeft. Wat doen d Duivelen by dat geſelſchap van wilde dieren, ſchrikkelike gedierten, Jong ſtruyſſen en draken; ſo ſy d'andere namen in deſelf de reden meeſt na giſſing vertaald hebben? Waarom mogen daar geen Bokken by? Of krielt et over al van Duivelen / daar ſich 't wild gedierte houd? Wat gedachten hebben toch de menſchen / en met name ſo geleerde mannen / van Duivelen / datſ die doen huppelen in de woeſtijnen? Is dien duivelsdans tot eere of vermaak van dat wild gedierte aangeſteld? Want menſchen ſouden daar niet meer te vinden zijn. Wie is ſo vermuſtig onder al die wilde beeſten / dat hy die Duivels in ſijn geſelſchap daar voor kent? Of is dat der Duivelen eigen ver maak: ſegt my toch / geleerde luiden / hoe dat die huppelen der Geeſten in ſijn werk magh gaan?

§. 8. Waar komt dit dan by toe / dat d'Overſetters meeſtendeel / en in ſonderheid de onſen met de Duivelen ſo gereed zijn / om hen in den Bijbel plaats te maken? Datſe gelijkelik met het gemeen gevoelen belangende de boſe Geeſten ingenomen / en met dat voorvoordeel tot de vertalinge geko men zijn. Anders / ſo ſy onverſchillig waren / als ontrent andere ſaken daarſe ſelf geen ſonderling begrijp af hadden: wat ſwarigheid haddenſe te maken meer dan elders / om het na de letter te vertalen; ende hunne mei ninge in de kant-tekeninge te verklaren? So hadde geen eenvoudig Leſer door 't woord Duivelen, in den text geſteld / miſleid geweeſt. Gelijk als Pſal. 68: 31. Scheld het wild gedierte des riets, de vergaderinge der ſtieren, met de kalveren der volkeren. Hier haddenſe ook wel een van drieen / of immers van beiden / de ſtieren of de kalveren, tot Duivelen konnen maken: want hier toch ook na veler meininge op de heidenſche / en beſonderlik egyp tiſche Afgoden geſien word. Onſe Overſetters bekennen dat mede / ſeggende

hier

hier by op de kant: dat sommige alhier den Kalverdienst der Egyptenaren verstaan. Anders laten se de hebreewsche woorden in het duitsch wel staan/ wanneer se de vertalinge niet seker zijn: als van Dudaim, Gen. 30: 14/ 15. van Urim en Tummim overal; en van verscheidene gedierten die men niet eten moght/ den Solham, den Hargol, en den Hagab, Lev. 11: 22. en honderd andere meer. So doende souden se ons insgelijx met de Schedijm en Sehirijm niet verbijsterd hebben.

§. 9. Maar d'Afgoden der Heidenen/ zijn die anders iet dan Duivelen? sult gy seggen; ende seit Paulus niet/ dat het gene sy den Afgod offeren/ sulx den Duivel self geofferd word? 1 Kor. 10: 20. Als het daar dan doch op aankomt/ waarom dan dit woord/ daar 't kennelik op d'Afgoden geseid word/ niet ten eersten Duivelen vertaald? Dit isset/ wel te weten/ dat qualik verstaan so veel dolingen gebaard heeft. Des sal ik nu wat breeder daar van spreken. Sulx heb ik ook al in 't begin des eersten boex beloofd/ en voor af geseid/ dat Paulus in die plaats het woord *Daimonia*, ende niet *Diaboloi* gebruikt; welk/ als geseid is/ in den ganschen Bijbel anders dan van menschen (en dat sleghs dziemaal) niet en staat. Maar het woord *δαίμων daimoon*, en *δαιμόνια daimonia* word in 't niew Testament wel 63. maal gevonden/ en van d'Oversetters altijd Duivelen vertaald: behoudens eene plaats/ Hand. 17: 18. daar sy liever Goden hebben willen stellen; om dat het misschien den burgers van Atenen beter paste/ om te seggen dat Paulus een verkondiger van niewe Goden, dan van niewe Duivelen was. Waar uit het schijnt/ dat ik d'Oversetters dus verre aan myne zijde hebbe: die beweere I. B V. §. 5. dat de Heidenen/ hunne Goden voor geen Duivels houdende/ ook den Duivel niet aanbidden. Dan wat hunne vertalinge belangt: sy waren genoodsaakt/ daar sy 't woord *Doimonia* over al even eens door Duivelen vertaald hebben/ schoon het seer verscheidelik te passe komt; hier ook so te doen. Want een eenige stem word door 62. al te ruimelik overstemd; om in 't minst te twijfelen/ of dat niet de ware en de eenigste sin is van een woord/ dat so menigmaal/ en op so menigerhande wijse in de Schrift te passe komt. Magh men een uit 63. plaatsen afscheiden/ om het anders te vertalen/ dan 't op alle d'andere vertaald wil zijn: so en sie ik geene sekerheid altoos/ in 't onderzoeken van den sin van enig woord. De Critici, dat is Letterkundigen/ sullen my dat toestaan/ die geen besonder belang in enige oversettinge hebben.

§. 10. Myn seggen word noch meer bevestigd/ uit dien dat andere oversettingen het griekschе woord over al gehouden: zijnde in 't italiaansch demoni te lesen/ so dikmaals als in 't griekisch *daimoon*, of *daimonion* staat. Maar daarmen *diabolos* leest in 't griekisch/ hebben sy diabolus in 't latijn/ ende in 't italiaansch diavolo gesteld. So leestmen in 't spirisch Testament *schido* en *schide*, daar in 't griekisch *daimonia* staat: zijnde 't self de woord/ waarmede Jes. 13: 11. 't hebreewsch *schedym* vertaald hebben; gelijk het ook derself de herkomst is. *Daimoon* vind

ik

ik by hen met *davio* vertaald. Maar voor *diabolos* hebbense 't woord *satan* dat van gelijke kraght is / gesteld. Andere talen / in welken 't niew Testament is overgebraght / souden ons door hunne verscheidenheid noch meer verwerren. Waar sullen wy dan eindelijk met de *Daimones* en *Daimonia* heen / daar onse nederduitsche Oversetters overal / dat is 62. maal Duivelen af maken; even eens ofter *Diaboloi*, daar dit woord van af komt / geschreven ware? Dat laat ons nu besien.

§. 11. De sake sal gemakkeliker zijn te vinden / by aldiemmen sleghs onpartijdig / alle voorvoordeelen aan een kant gesteld / op twee regelen acht wil geven / die my geen taalkundig schriftgeleerde wraken sal. Beide rusten die op eenen grond / die in hoedanigheid der H. Schrijvers / en derselver taal bestaat. Van afkomst waren sy Hebreërs / en spraken self hebreewsch: maar sy schreven griekisch. Dat was / gelijk wy weten / om datse ten behoeve van verscheide volkeren schreven; en dat de griekische tale doe by griekisch en ongriekisch volk / zedert Alexanders tyden / rondom heuen in't gebruik was. Luiden van verscheiden spraake / so seer als de Joden en Romeinen waren / quamen daarin over een; dat sleghs d'een den anderen / gelijk Lysias aan Paulus dede / had te vragen / kont gy griekisch? Hand. 21: 37. en daarmede was het wel / dan konden se malkanderen verstaan. Dit gesteld / so magh men vrylik geloven / dat de Schrijvers van 't niew Testament de griekische woorden in dien sin gebruikt hebben / als by den Grieken / en dienvolgens by den Heidenen gebruiklik was. Want die tot het Kristendom bekeerd zijn / hebben de beteikenis der woorden niet veranderd. Waar uit volgt / dat sy door Daimones en Daimonia beteikend hebben / 't gene de Heidenen daar door verstonden. Of het moeste zijn / 't gene nu de tweede regel is) dat hunne eigene tale) de hebreewsche wel te weten: die ook de tale van den Bijbel is / so verre als 't oude Testament sich strekt; hen of door gewoonte / ofte nadruks halven / daar van af wijken dede. Dien aangaande is het openbaar genoegh / dat se sich wel dikmaals na den stijl des hebreewschen Bijbels schikken. Maar dat heeft hier geen plaats; na dat wy gesien hebben / dat sodanige Duivelen daar in onbekend zijn; ende ten hoogsten maar op vier plaatsen / 2 maal door *Schedijm* en noch tweemaal door *Sebirym*, (so even beide verklaard) iet dat op der Heidenen afgoden siet / beteikend is.

§. 12. Nu en kan myuen Leser niet onbekend zijn / wat der Heidenen Daimones waren: want dat heb ik in't eerste boek II. 9 -------- 12. uit oude schrijvers aangewesen; ende met een / wat eere / en om wat reden aan deselven wierd bewesen. III. 2. V. 4. 5. Daar na heb ik getoond / dat d'Afgodery der hedendaagsche Heidenen van gelijken trant is / als die oude was. Dat de Sitte en de Juhlen der Lappen / VI. 3. Dinstipan der Littouwers / §. 8. de seven hoogste en 26. mindere Goden der heidensche Persianen / VII. 7/ 8. de Tiedebaik en Gokis der Japanders / §. 9. de Dewetaas en Ratsjesjaas der Koromandelesen /

§. 11/

§. 11/ 12/ 13. de Fetiſſos der Guineërs / IX. §. 3. de Ichiri, d' Ommekous de Maboyas en Zemeëns der Kanibalen / X. 12/ 14/ 16/ 17/ 18. alle van denſelven ſlagh zijn: en dat de Godsdienſtige eere aan deſen als middelaars en bewindhebbers / in ſtede der opperſte Godheid beweſen word. Door Daimones zijn dan der Heidenen Afgoden te verſtaan: dewelke / na hun gevoelen / al 't beſtuur den menſchelike ſaken van der hoogſte Godheid wege aan ſich hadden: en daar van διαιτηταὶ καὶ διοικηταὶ τῶν ἀνθρώπων, Scheidsluiden en Beſtelmeeſter der menſchen genaamd zijn. Hier van zijn de gelukkigen by de Grieken van ouds *eudaimones* die wel met de Dæmons ſtaan; en d' ongelukkigen *kakodaimones*, die met de Dæmons qualik ſtaan, genoemd. Want *eu* wel, en *kakoos* qualik te ſeggen is. De Dæmones van welken ſy waanden dat hen enig quaad toequam / ſonder datſe 't wiſten verdiend te hebben / wierden mede *Cacodæmones*, quade Dæmons genoemd.

§. 13. Hier by ſtaat dit noch in 't beſonder aan te merken / ſo alsmen ook beſpeuren magh uit het gene ter aangemelde plaatſen getoond is: dat de Heidenen in 't onderſcheiden / in 't benoemen en 't waardeeren hunder Goden ſeer oneffen zijnde geenen naam echter meer dan dien van Daimones gebruikt hebben; ſo verre dat dikmaals de Goden en de Dæmones een ſelfde ding by hen was. Uit twee plaatſen van Homerus ſal ik dat wel klaar doen blyken. D' eerſte is / *Iliad.* T. daar Agamemnon onder anderen dus tot Ulyſſes ſpreekt; ſijnen raad toeſtemmende.

Ταῦτα δ' ἐγὼν ἐθέλω ὀμόσαι, κέλεται δέ με θυμὸς,
Οὐ δ' ἐπιορκήσω θεὸς δαίμονα.——

Dus tuigt my mijn gemoed, ik wil dien raad wel ſweeren;
En doch door valſchen eed den *Dæmon* niet onteeren.

Siet hoe hy hier Dæmon noemt by wien hy ſweeren wil. Doch of dit iemant noch enigen twijfel liete: ſiet hier een ander dat doorgaat *Iliad* P. Achilles reden gevende / waarom hy Hector / der Goden lieveling / in 't wreken van Euforbus dood niet derf de tegen ſtaan; ſo ſeit hy.

Οὔπότ' ἀνὴρ ἐθέλει θεὸς δαίμονα φωτὶ μάχεσθαι.
Οὔτι θεὸς πυκά, τάχα οἱ μέγα πῆμα κυλίδῃ.

Die enen *Dæmon* ſelf beſtaan derf te bevechten;
Ik ſegg', alſulken man by enen God geërd,
Sijn aanſlagh gaat verloren,
Veel ramp is hem beſchoren.

Daar wordt in den tweden regel God genoemd die in den eersten Dæmon hiet. Des besluit ik noch eens / dat de Dæmons der Heidenen Afgoden zijn.

§. 14. De Schrift betuigt dat self. Eerst / daar die van Athenen den Apostel enen verkondiger καινῶν Δαιμονίων *kainoon Daimonioon*, van nieuwe Goden noemde. Hand. 17 / 18. Want om te bewijsen / dat sulx niet waar was beriep / sich Paulus op den dienst des onbekenden Gods. vs. 23. Die God hen onbekend / Θεὸς ἄγνωστος, *Theos agnoostos* wierd dan by die Heidenen onder de *Daimonia* begrepen. Tot derselver leeringe en dienst voorseide Paulus door den Geest dat sommigen / ter laatste tijd uit het Heidendom bekeerd / wederom verballen souden. 1 Tim. 4: 1 / 2. Want gelijk hy seit βαπτισμῶν διδαχὴ *baptismoon didachee*, leeringe der dopen, Hebr. 6: 2. in dien sin / dat hy de leere / welke handelt van den doop / daar by verstaat: alsoo meen ik / dat het Daillon hier ook niet qualik heeft / die sulx van den Afgodsdienst / die aan de sogenaamde *dæmones* bewesen wierd / verklaart. So dit onsen Oversetters in den sin gekomen ware / sy hadden mede van *daimonia* op dese plaats geen duivelen gemaakt. En aan dese *daimonia* was't mede / geen *Diaboloi* of duivelen; (so staat'er niet) dat de Heidenen in 't algemeen / na Paulus bedied / offerhande deden / en aan welker tafel sy deelachtig waren: 1 Kor. 10: 20 / 21. gelijk Joannes seit / datse die aanbaden Openb. 9: 20. Desgelijx de verleidende geesten, (welken name Paulus ook gebruikt / 1 Tim. 4: 1.) zijn geen geesten der duivelen; διαβόλων, *dioboloon*; maar der dæmons, δαιμονων *dæmonum*; welke uitgaan tot de koningen der aarde. Openb. 16: 14. Van dese dæmons, en niet van duivelen was Babylon ene woonstede gewordẽ. Openb. 18: 2. Even eens als ook hier voor §. 3: uit Jes. 13: 24. is verstaan.

§. 15. Wat seg ik dan? dat een Afgod iet is? Wy weten dat een Afgod niet is in de weereld. ende datter geen anderen God en is dan een. 1. Kor. 10: 19. en 8. 4. Om die reden worden se mede in 't hebreewsch אלילים *elilym* nietigheden genoemd. Dat hebben onse Nederlanders 14 maal Afgoden, ende eens Ezech. 30: 13. nietige afgoden verduitselyt. De saake self word 1 Kron. 16: 26. en Psal. 96: 5. daar 't self de woord in den grondtext is / nadrukkelik geseid. Alle goden der volkeren zijn afgoden: maar de Heere heeft de Hemelen gemaakt. In 't duitsch eigentlik / alle goden der volkeren zijn Nietigheden: ende word daar dan bequamelik tegenstelt / dat de Heere de hemelen gemaakt heeft; en daar door getoond / dat hy geen Niet / maar Iet is: ja dat hy groot en seer te prysen, en boven alle Goden vreeslik is / gelijk in 't naastvoorgaande vers geseid was. Waarom noemtse dan de Schrift self Goden? Om dat gene te betekenen / dat de Heidenen meinden iets te zijn. Maar uit haar selve noemt sy se ydelheden, om te tonen datse in sich self niet met allen zijn. Dus worden ook de daimones in de Schrift genoemd; niet om datser waarlik zijn: maar om te betekenen dat gene dat alleenlik in der Heidenen inbeelding is / hoewel het niet en is. So noemen wy d'Ideën

van

van Plato / d' Intelligentien van Ariſtoteles: niet om te geloven datſe zijn: maar om te beteekenen 't gene ſy daar door verſtaan. Waarlik hebben de koningen van Aſſyrien, ſeide koning Hiſkija / alle de landen verwoeſt, ende hunne Goden in 't vuur geworpen. Waren 't dan Goden? Hy noemtſe ſo / om dat hen die volkere daar voor hielden: maar om ſijn eigen gevoelen evenwel te ſeggen/het waren geen Goden. Jeſ. 37:18/19. Segt van gelijken: dat de Schrift dan Daimones noemt/om datſe van de Heidenen in 't gemeen/en van ſommige Joden geloofd wierden; maar datter nooit Daimones geweeſt zijn.

§. 16. Dat nooit en was / daar quam ook nooit iet af. Hoe zijnder dan in Chriſtus tijd ſo veel Beſetenen geweeſt? Die wierden in het Grieckſch δαιμονιζόμενοι *daimonizomenoi*, als ofmen ſeide / beduivelden genoemd: indien de Dæmons Duivels zijn; 't welk ik beweſen hebbe / Neen. Dertien maal word dat woord in d'Euangelien gevonden; ende noch eens δαιμονιώδης, 't welk ſy vertalen duivelſch. Jak. 3: 15. Deſe *Daimones* zijn 't / en geen *Diaboloi*, Duivelen, (hoewel het onſe Overſettinge ſo noemt) die Chriſtus en d'Apoſtelen uitdreven. Matt. 4: 24. en 8: 16/28/21. en 9: 32/33/34. en 10: 8. en 12: 22/24/27/28. en 15: 22. en 17: 18. Marc. 1: 32/34/39. en 3: 15/22. en 5: 12/18. en 6: 13. en 7: 26/29/30. en 16: 9/17. Luk. 4: 33/35/41. en 8: 29/30/33/35/36/38. en 9: 1/42. en 10: 17. en 11: 14/15/18 19/20. en 13: 32. Deſelve zijn 't die de Schrift 9 maal boſe en 21 maal onreine geeſten noemt. Sulk een word mede eens een geeſt eens onreinen duivels (*dæmons*) een geeſt der krankheid, en een waarſeggende geeſt genaame. Luk. 4: 33. en 13: 11. Hand. 16: 16. Sulken Duivel/dat is/ een dæmon was 't waar mede Chriſtus wyanden waanden dat hy en Johannes beſeten waren. Matt. 11: 18. Luk. 7: 33. Joh. 7: 20. en 10: 20.

§. 17. Maar hoe ſeit d'Apoſtel dan van die *Daimonia*: Sy geloven dat God een is; maar ſy tſidderen? Jak. 2: 12. Want met reden ſult gy ſeggen; geloven deſe iet van God / ſo zijnſer evenwel: aangeſien hy niet geloven kan die niet en is. 't Is regt: die op den name der Daimones den menſche antwoord geven / ik ſegge / de heidenſche Prieſteren / geloven dat de Godheid in der daad maar een is: gelijk als uit de t'ſamenſtemminge der voornaamſte Heidenen / van oude en van hedendaagſche tijden blijkt I. B. II. 4. VII. §. 2/5/6. De beelden in der Heidenen afgodstempelen worden in de Schriften ſo genoemd / als de verdichte Goden ſelf by hen genoemd zijn. Want de H. Geeſt ſeit 'er niet meer af dannen ſiet: en 't gene men ſiet is maar ſilver goud, een werk van 's menſchen handen. Pſal. 115: vs. 4. Buiten dat en iſſer niets dan de blote inbeeldinge der verblindde menſchen. Die inbeeldinge doet dan mede / datſe d'ingebeelde Goden vragen; en doet hen meinen dat die antwoord geven / wanneer de Prieſter hen bedriegt. Gelijk de Schrift nu het gene uiterlik geëerd word den naam des Afgods geeft die niet en is: ſo is het gelijk-

kerwijs te denken / datse dien ook geest aan dien die op den naam des Afgods spreekt / hoewel die niet en is. Die Papen dan schoon 't volk door veelerley verdichtselen verleidende ; geloven echter datter maar een eenig godlik wesen is : en door wroeginge van hun gewisse / wanneer dat by gelegentheid eens wakker word / sy tsitteren wanneerse daar aan denken.

§. 18. By aldien dat iemant vreemt dunkt / die lette sleghs op 't gene datmen elders leest. Jerem. 51: 44. Ik sal besoekinge doen over Beel te Babel, ende ik sal uit sijnen muil uithalen dat hy verslonden heeft. Is een beeld (gelijk dat van Beel) bequaam om besoekinge te ontfangen? hadde dat in waarheid iets verslonden? Of hadde sulx d'Afgod self gedaan / die nooit in wesen was? Neen / sult gy seggen : maar de Duivel / die onder dien naam / en in dat beeld geëerd wierd. Al wederom de Duivel? Leest dit dan ook eens : Also seit de Heere ; ik sal ook de Drekgoden verdoen, en de nietige Afgoden doen ophouden. Ezech. 30: 13. Sal dan de Duivel noch eens sterven? of heeft hem God doe al verdaan, na den inhoud der profezye / die door de hand van Nebucadnetsar vervult is : hoe regeert hy dan nu noch so sterk / alsmen seit dat hy doet? Is dat noch niet genoegh : so leester dit noch by : Beel is beschaamd, hunne Afgoden zijn beschaamd. Jerem. 50: 2. Schaamt sich dan de Duivel ook? Of schaamt sich het afgods Beeld? Geen van beiden denk ik wel : maar die 't bewind hebben over den Afgodsdienst. So seg ik dan even eens tsidderen de Daimones, als d'Afgoden beschaamd zijn. Volgens dien blijkt uit desen niet / datter waarlik Dæmons zijn / de gene dienen t'onreghte Duivelen noemt.

XXVII. HOOFDSTUK.

De menschen diemen seide van deselve beseten of gequeld te zijn waren sonderlingen siekten onderworpen.

§. 1. Wy hebben nu de Dæmonas tot niet gemaakt / die anders ook onreine en bose Geesten genaamd zijn. Nu / dat niet en is / dat doet of werkt ook niet. Hoe hebben dan die Duivels of onreine Geesten sulke werkingen gedaan / als d'Euangelium ons vermelden / in en door de genen die van hen beseten waren? Dat laat ons ondersoeken. De schijn is / dat dikmaals een of meer Dæmons (so wil ik verbolgens altijd spreken / in plaats van Duivelen, daar in 't grieksch de *Daimones* en niet *Diaboloi* genoemd zijn) eens menschen lichaam ingenomen en beseten hebben : invoegen datse hem deden spreken : of meesten tijd swaare siekten en pijnelijke quellingen / self ook raserny en dulligheid toebraghten. Welker elendigen seer veele / door de kraght en goedheid onses Heilands / en den dienst sijner Apostelen / daar van-

be-

verloſt zijn; de Dæmons of onreine Geeſten van hen uitgedreven zijnde. In't gemeen word dien aangaande van Jeſus geſeid / datſe tot hem braghten / onder anderen / die van den Dæmon beſeten waren, en dat hy die genas: Matt. 4: 24. in gevolge dies ook van d'Apoſtelen / dat hy hen maght gaf over de onreine Geeſten, om deſelve uit te werpen cap. 10: 1. Byſondere voorvallen worden dien aangaande verhaald: die hier na beſonderlik te volgen ſtaan.

§. 2. Ende wierd dit uitwerpen der Duivelen by den Heere ſelf / alſo wel als by ſijne afgeſondenen / voor een bewijs van ſijne godlikheid / en wettige ſendinge opgegeven: waar toe hy Herodes ook liet ſeggen / Siet ik werpe Dæmons uit; Luk. 13; 34. en ſelf tot de Fariſeen ſeide / dat hy ſulx door Gods Geeſt of vinger; dat is door goddelike kraght te wege braght. Matt. 12: 28. Luk. 11: 20. Insgelijx by ſijn afſcheid enige Tekenen aan de ſijnen belovende / die hen ſouden volgen / ſo ſeide hy onder anderen / en dat ten eerſten: in mijnen name ſullenſe Dæmons uitwerpen. Marc. 16: 17. D'Apoſtelen ook met beſondere blijdſchap, als verwonderd / ſeiden; Heeren ook de Dæmons zijn ons onderworpen in uwen name. Luk. 10: 17. Sy beweſen ook / dat hun Heere met den heiligen Geeſt ende met kraght geſalfd was / uit dien dat hy was geneſende alle die van den Duivel (daar ſtaat nu eens *diabolos*) overweldigd waren. Hand. 10: 38. Dit gaat altemaal daar heenen / dat het ſchijnt iets boven de Natuur te zijn: en dat de Duivel ſulken grote maght over de menſchen heeft / die door geenerhande middel / dan alleen door Gods Onmiddelbare kraght te overwinnen zy.

§. 3. Doch ſomen op dit alles nader onderſoek will doen / het doet ſich haaſt veel anders op: waar af den Leſer te overtuigen / ik hem eerſt wil bidden / dat hy enige dingen in acht wille nemen / die hem noodſaklik tot nabedengen bringen moeten. Het eerſte is / datmen van ſulken menigte der Beſetenen in geenerhande boeken elders leeſt: waar uit men reden heeft ſich te verwonderen hoemen niet een exempel daar van vind in al den tijd noch door alle de boeken van 't oud Teſtament; ſelf ten tijde dat de Joden tot den dienſt der Dæmones vervallen waren / gelijk't in tijde van Manaſſe was. En had de Duivel nu dan ſo veel groter maght op 't volk / nu 't ſelve van 600. jaren af den Afgodsdienſt verlaten / en genoegſaam als verſworen hadde? Ik weet niet wat men hier op ſeggen kan / als dat de Duivel doe beſonderlik is uitgelaten; op dat hy die gekomen was om des Duivels werken af te breken / gelegentheid hadde / om ſijne kraght te toonen; gelijk het met den blindgeborenen was. Joh. 9: vers 3. Maar dan ontſtaat een tweede ſwarigheid.

§. 4. Want alhoewel het niet en ſtrijd tegen Gods gereghtigheid / dat een ſoon of dochter Abrahams. Luk. 13: 16. gelijk Maria Magdalena, Marc. 16: 9. Luk. 8: 2. en die blindeman ſelf / buiten ſijne of ſijner onderen beſondere ſchuld / op eene ſonderlinge wijſe van God zy beſocht geweeſt: ſo moet het echter vreemd voorkomen / dat nergens dan onder Gods volk

de Duivel ſulken heerſchappye heeft; en datmen niet een enig teken van dien aart in ganſch Egypten ſagh / wanneer God den verſtokten Farao naamkundig heeft verwekt, om aan hem ſijne grote kraght te tonen, ende om mijnen naam (ſeit hy) te vertellen op de ganſche Aarde. Exod. 9: 16. Geheel anders: maar om te tonen / dat Moſes quam om 't volk verloſſinge van God te doen; ſo wierd Egypten geplaagd / maar Iſraël verſchoond: wanneer ene dikke duiſterniſſe van drie dagen over ganſch Egypten was; maar by alle kinderen van Iſraël was 't licht. Exod. 10: 22/23. En by aldien 't 'er ſeer op aan quam / ik meine dat ik ſtoffe meer dan nodig uit de Propheten halen ſoude / dat het den Iſraelyten beloofd is / die na de babyloniſche gevangeniſſe ten groten deele hier in van de Heidenen onderſcheiden zijn: dat hen God / nu alleen / ſonder omſien na d'Afgoden / by hen gediend; ook van de plagen der Afgodendienaars by bewaren of verloſſen ſoude.

§. 5. Ten tweden merk ik aan: dat deſe δαιμονιζόμενοι *daimonizomenoi* dat is eigentlik / ſo als 't woord *daimoon* gemeenelik verſtaan word / beduivelde, bedæmonde (of liever begeeſtigde ſoud ik ſeggen) of ἐνεργούμενοι *energoumenoi* beſetene menſchen; en gevolgelik de onreine geeſten ſo genaamd / altijd by de ſiekten genoemd worden; en alſo genoegſaam onder de ſiekten en quellingen / die doe omgingen / gerekend. Want in 't gemein geſproken / ſo braghtenſe tot hem alle die qualik geſteld waren, met verſcheidene ſiekten en pijnen bevangen zijnde, ende van den Duivel beſeten (van enen Dæmon moeſt het weſen) ende maanſieken, ende geraakten: en hy genas deſelve. Mat. 4: 24. en 8: 16. Marc. 1: 32. Luk. 6: 18. en 7: 21. Daarom ſeide ook de Heere ſelf; Siet ik werpe Dæmons uit: en make geſond. Luk 13: 32. En Petrus insgelijx van hem / dat hy was geneeſende geweeſt (buiten ſiekten hadde hy beter geſeid verloſſende) alle die van den Duivel overweldigd waren. Hand. 10: 38. Op geene andere wyſe word ook van d'Apoſtelen geſeid; dat op enen tijd / wanneer ſe vele Dæmons uitwierpen, ſo ſalfdenſe ook vele kranken met olie, en maaktenſe geſond. Marc. 6: 13. Dat was wanneer de Heere ſelf noch by hen was: desgelijx ook na deſſelven Hemelvaart / ſo braghtmen tot hem kranken, en die van onreine geeſten gequeld waren; welke alle geneſen wierden. Hand. 5: 16. en 8: 7. en 19: 12.

§. 6. Laat ons 't ſelfde nu eens in 't beſonder ſien: waar toe niet nodig is / alle voorvallen / die daar af verhaald ſtaan / op te halen; ſo wy ſleghs bemerken / dat eene ſelf de quellinge in eenen ſelf den menſche / op d'eene plaats den naam van dæmon of onreine geeſt, en op d'andere van ſiekte heeft. De ſoon van ſekeren man was / na ſijn eigen ſeggen maanſiek: Matt. 17: & 15. ende alſo hy daar by ſtom was / ſo word elders geſeid / dat het een ſtomme geeſt was / die hem quelde; Marc. 9: 17. Luk. 8: 39. en desgelijx dan by Mattheus wederom / dat de Dæmon van hem uitvoer, wanneer hy geneſen wierd. & 16/18. Dat meer is / het ſchijnt dat de ſiekte ſelf den naam van Geeſt heeft in de Schrift: alſo de ſelve van de vrow / die 18. jaren krank ge-

geweest was / op die wijse spreekt / dat se enen Geest der krankheid hadde. Luk. 13: 11.

§. 7. Het derde is insonderheid aanmerkens weerdig: Te weten / dat men nergens in den Bybel vind / dat het uitdrijven der bose Geesten ooit door Gods Profeten is voorseid. Maar Mattheus eens verhalende / hoemen op enen avond vele van den Dæmon beseten tot den Heere Jesus bracht; en dat hy de geesten uitwierp met den woorde. en alle de geen die qualik gesteld waren, genas: so merkt hy daar op aan / dat in desen vervuld is't gene gesproken was door den profeet Jesaia, daar hy seit: cap. 53: 4.) hy heeft onse krankheden op sich genomen, en onse siekten gedragen. Matt. 8: 16/ 17. Merkt in 't voorby gaan / dat in den griekschen text van Mattheus niet en staat van den Duivel, nochte van den Dæmon, maar alleen beseten: en dat onse Oversetters evenwel die ingebulde woorden niet en onderscheiden / (gelijkse anders so sorgvuldelik doen / na veeler oordeel meer dan 't nodig is) deselve met andere letters / of ook tusschen twee haarkens stellende; so als te deser self de plaatse het woord onse by dat van siekten is gevoegd. Waar uit blijkt dat het hen gelust heeft / den Duivel mede in te schuiven ter plaatse daar hy niet te doen en heest. En so veel als nu de sake self betreft: so men uit die plaatse daar uit Jesaias bygebracht bewijsen moet / dat de Messias Dæmons uitwerpen moest; so volgt noodsakelik / dat de Besetenheid eene van de Siekten is / die de profeet seit / dat hy dragen / en sijn volk daar af verlossen soude.

§. 8. Dit blijkt mede uit het antwoord / dat de Heere self aan de leerlingen van Johannes gaf; behelsende 't bewijs / dat hy de Messias was / die komen soude / en dat men geenen anderen verwachten moeste. Gaat henen, seit hy / en boodschapt aan Joannes 't gene gy hoort en siet: de blinden worden siende, ende kreupelen wandelen; de melaatschen worden gereinigd, en de doven horen, de doden worden opgewekt, ende den armen word het Euangelium verkondigd. Van 't uitwerpen der Dæmons en spreekt hy niet een woord. Matt. 11: 4/ 5. ende sulx niet tegenstaande dat hy ter self der ure vele van siekten en qualen, en (daar wel op te letten staat) ook self van bose geesten genas; so als Lukas uitdrukkelik daar van schrijft: die nochtans de woorden onses Heeren mede verhalende / insgelijx de bose Geesten daar in niet en noemt. cap. 8: 21/ 22. Maar wanneer hy naderhand van die sake aan Herodes weten liet / so scheen hy alles wat hy genas onder 't uitwerpen der Dæmons te begrijpen. Want dit waren sijne woorden: Gaat henen, segget dien vosse? Siet ik werpe Dæmons uit, en make gesond. cap. 13: 32.

§. 9. Het vierde dat hier bystaat aan te merken / is 't geen onsen Heere Jesus in eigener persoon van d'ongelovige Joden wedervaren is: het zy dat se tot hem self / of tot anderen van hem spraken. Ongewoon van anderen te horen 't gene hy dikmaal sprak / of te sien de werken die hy dede / schreven sy hem toe enen bosen Geest die hem daar toe dreef.

Wan-

Wanneer hy hen verweet / datse na sijn leven stonden: sy niet willende daar van overtuigd zijn / borsten uit in dese woorden: Gy hebt enen Dæmon; wie soekt u te doden? Joh. 7: 20. En tot anderen tijden seidense hem achter na / Hy heeft enen onreinen Geest. Mar. 3: 30. En dat was / om dat hy dede / sonderling ontrent onreine geeste / (so als sy die noemden) het gene sy niet begrepen hoe het in sijn werk moght gaan. Hy heeft enen Dæmon (onse Oversettinge seit / hy heeft den Duivel) ende is uitsinnig. Joh. 10: 20. Waar uit blijkt / datse enen Dæmon, of onreinen geest toeschrijven den genen die niet wel by sinnen is. Schoon sy sulx van Jesus gelovende / al te sondig doolden: echter gavense genoegh te kennen / dat indien 't waar geweest hadde / het hen even veel zijn soude / te seggen dat hy dul / of van enen bosen geest beseten was; de sin was even eens. Ende woord sulx van onse Oversetters in hunne uitleggінge op de kant over Joh. 7: 20. self erkend. Want op de woorden / gy hebt den Duivel (so als sy 't vertalen) teekenen sy aan op N°. 33. dat het is te seggen; gy raast als een beseten en uitsinnig mensche, ende gy lastert ons.

§. 10. Uit dit alles dunkt my dan / datmen wel besluiten magh: dat dit slagh van Dæmons, bose of onreine Geesten, of geesten eens onreinen Dæmons, seltere bose siekten waren; die de herssenen belemmerden / en daar door de inwendige sinnen / besonderlik d' inbeeldinge krenkten: by tijden sich verheffende / gelijk de kooртse; ook wel met kooртsen vermengd / en met stuipen / d'een swaarder dan d'ander / tot raserny en dulligheid overslaande; waar uit die sware toevallen / van sommigen in d'Euangelien verhaald / ontstonden. In sulken sin wierd aan den genen die somtijds enen overval van dulligheid hadde / een onreine geest; of dæmon toegeschreven: ende waren ook d' uitwerkingen der so genaamde bose geesten / dikmaals en voornamelik deself de als van dulligheid; gelijkmen aan verscheidene die d' Euangelien vermelden heeft gesien. Matt. 8: 28/32. en 17: & 15. Marc. 5: 3/4/5. Luk. 8: 27/29. en 9: 39. Onder sulke dulligheid heeft sich ook wel blindheid / stommigheid en dovigheid vermengd gehad: Matt. 12: 22. ende wierd dan sulken sware quellinge een stomme en dove geest genaamd. Marc. 9: 17--25. Lukas meld de stommigheid alleen. cap 11: 14.

§. 11. Den oorsprong sulker benaminge maghmen uit de Daimones der Heidenen / in 't 1. boek II. §. 9--13. beschreven / en besonderlijk uit dat gevoelen trekken / dat by ouds en noch heden deselve Dæmonas niet alleenlik oorsaak of bestierders van der menschen hertstoghten; maar ook die hertstoghten self Dæmonas genoemd heeft. 1. B. II. §. 12? 13. en X. §. 12. Want in welker voegen de filosofie van Plato en Pytagoras den Joden dies tijds aankleef de / is al mede 1 B. XII. §. 4/5/12. uit Filo getoond / en daarna I. B. XXIV. §. 13. noch eens te pas gebraght. En 't gene verder in 't besonder hier ter sake dient / is dat my een voornaam Arts / terwijl ik met dit schrijven besig ben / reght te paste t' huis brengt; ende zedert van my self ook nagesien / dusdanig is. In Fragm. Galeni ex

Aphor-

Aphor. Rabbi Moſis coll. Expoſ. IV. in libr. Timiei §. 99. gelijk ik dat bevinde in het II. deel van 't IX. ſtuk der werken van Gelenus pag. 402. daar in 't latijn van woord tot woord aldus te leſen ſtaat. *Aliqui antiquorum inſpicientes Apoplexiam eſſe ægritudinem diram, Dæmonium nominaverunt. Et aliqui eam Lunam: Lunam autem dixerunt, quia in circulatione Lunæ accidere conſuevit. Et Plato impoſuit huic morbo nomen Dæmonis, quia capiti accidit, & manifeſtè nocet loco dei, ſcilicet cerebro.* Dat is: Sommige der ouden, inſiende dat de Beroerdheid ene byſtere ſiekte is, noemden deſelve Dæmonium. Sommige de Maan: en dat daarom, dewijle ſy gemeenlik met den omloop der Mane komt. Ende heeft Plato deſe ſiekte den naam van Dæmon gegeven, dewyle ſy het hoofd bevangt, ende klaarlik krenkt de plaatſe enes Gods (of des Gods, dat is / daar ſulk een God of Dæmon / wanneer die in den menſchе komt / ſich ſett) te weten de herſſenen. Het blijkt dan uit dit ſeggen van dien joodſchen medecyn / dat het al een oud gebruik was / dus te ſpreken van de ſwaarſte ſiekten / die de herſſenen ontſtellen: dat een Dæmon / God of Geeſt / op ſijn Platos te verſtaan / dat deel des lichaams in den menſch bevangen hadde.

§. 12. Noch meer ſal ons Hippocrates de vader van de Medezijnen ſeggen / daar hy in ſijn boek *περὶ ἱερῆς νοσου peri hieres noſon* van de heilige (dat is de vallende) ſiekte, voor af de reden geeft / waarom die alſo genaamd wierd. Der woorden zijn te veel om uit te ſchrijven; maar dit is de ſin. Hy oordeelt datter geene reden is / om aan deſe ſiekte boven andere dien naam te geven: Maar de menſchen, ſeit hy / hebben door onkunde en verwonderinge gemeind, dat deſelve godliker natuur en oorſprong weſen moeſte; om datſe den anderen ſiekten in geenen deele gelijkt. Doch die reden toond hy dat insgelyx in vele andere ſiekten plaats hebben konde. Dieg meld hy de genen die ſijns bedunkens d'eerſte vinders van deſen name konnen geweeſt zijn: te weten / dat de genen die allereerſt deſe ſiekte tot de Goden gebracht (ſo heeftet Foëſius in 't latijn vertaald: eigentlik verheiligd, gelijkmen ſeit vergodet) hebben *ἀφιερώσαντες afiëroſantes*, ſodanige geweeſt zijn als de Magi en wypapen en omlopers, en vermetle ſnorkers; die ſich uitgeven voor ſeer godvrughtig en van grote weetenſchap te zijn. Want dit volk onder voorgeven van godlikheid ſulker ſiekte hunne onkunde bedekte; om deſelve natuurlik geneſende / deg te groter eere te behalen. Na dat dan ook de werkingen der ſiekten waren / daarna benoemdenſe die van beſondere Goden / of Dæmones / diemen voor oorſaken ſulker beſondere werkingen en beweegingen hield.

§. 13. Daar wy dan hebben ſulke twee getuigen / Plato en Hippocrates / beide voor deg Saligmakers komſte in de weereld geleef d hebbende / ſo verre als de Joden kennis of gemeenſchap van der Heidenen geboriens hadden: moght het lichtelik gebeuren / datſe ook derſelver tale ſpraken / om aan ſulke ſiekten ſulke namen toe te ſchrijven. Nu kan ons Joſefus / die ontrent den tijd wanneer dat Chriſtus uit de weereld ging ter weereld quam / ons daar van verſekeringe doen. Want die man / ſo geleerd als hy

hy by de Joden was / nochtans vol sotte bygelovigheid / geloof de erger dan self Plato of Hippocrates / datter sulke Dæmons waren die de kranken plaagden / en door toverkunst verdreven wierden : also hy in sijn 7. B. van de I: Oudh. cap. 25. van alsulke Dæmons meld / welke so genaamd zijnde, de geesten van de snoodste menschen levendig inneemen, en daarna doden. Waar in hy waarlik ook een onverstandig oordeel velt; als of 't een vast bewijs van eigen boosheid ware / so enig mensche van alsulken bosen geest beseten wierde. Nu komt die Rabbi Moses achterna / so veel wijser dan d'anderen, die ons klaarlik toont / dat sulk gevoelen van de siekten uit dat van den heiden Plato quam : die meer Filosoof dan Arts / en daar door in dit stuk der Filosofie dus gedwekkelik / den Dæmons (immers in den schijn) heeft toegeschreven ; het gene Hippocrates / door beiderlije weetenschap verlicht / niet anders dan natuurlik / so als alle siekten zijn / heeft aangemerkt. Ondertusschen sietmen / dat het bygelovig joodsche volk het domste van die veelerley gevoelens / immers in hun spreken / allermeest gevolgd is.

§. 14. En om te mogen sien / hoe seer het Jodendom sich na dat heidensch oordeel voegde : so sal ons Lichtfoot uit der Joden schriften tonen / dat sy ongewone siekten / ook gemeene gebreken so des lichaams als gemoeds / den bosen Geesten toeschreven ; of die self den naam van bose Geesten gaven. Hy spreekt over Matt. 17: 35. uit Ben Majemon in 't boek Gerushin. cap. 2. By aldien iemant enen bosen Geest hebbende seggen moghte, met dat hem die Siekte bevangt. enz. Over 't boek Gittijn cap. 7. §. 1. seggen d'Uitleggers : *Kordikus* is een Dæmon, welke heerscht over de genen die te veel niewen wijns gedronken hebben ; of (so als enen Samuel seit) wanneer hem de niewe wijn uit de wijnpers gebeten heeft. By Maimons sone word het dus verklaard : קורדיקוס *Cordiacus* is ene siekte die uit al te grote volheid van de vaten des breins ontstaat, waar door't verstand verbijsterd word; ende is een slagh van vallende siekten. In 't boek Aruch staat שבתא *Shibtha* is een bose Geest, die den kinderkens op den nekke sitt, en de senuwen desselfs uitdroogt en toetrekt. Desgelijx over Matt. 8: 28. Dit zijn de tekenen van *Sota*, ofte van enen rasenden : dat hy 's nachts uitgaat, en sich tusschen de graven onthoud, sijne klederen scheurt, en al ter neder smijt wat hem voorkomt. Voorder (seit Rabbi Houna ;) die 's nachts uitgaat is *kondriacus*, dat is / *hypochondriacus*, die de miltsiekte heeft ; die tusschen de graven vernacht, steekt den *Schedym* (wy hebben XXVI. 3/4/5. aangewesen wat die zijn) reukwerk aan ; die sijne klederen scheurt, *kolikus*, dat is melancholicus, een swaarbloedig mensch ; en die al wat hem ontmoet ter neder werpt, *kardiacus*, dat is / die met hertstikkinge gequeld is. Wat verder seit hy dan : By wijlen is hy dul, en dan wederom by sinnen : gedurende die dulligheid stelt hy sich in alles rasende aan ; dan wanneer hy wederom tot sijn selve komt, draagt hy sich wyselik in alles, Siet daar, seit Lichtfoot (die anders overdadiger dan iemant anders

ders van den Duivel ſpreekt) over Matt. 17: 15. een ſelfde ding, Duivel en Siekte.

§. 15. Men moet ook buiten dat niet vreemd achten/ dat ongemeen quellingen dies tijds den naam van Geeſten by de Joden hadden. Wat het en was buyten de Schrift niet / dat de drifften en bewegingen des gemoeds / het zy ten goede of ten quade / mede geeſten heeten. Daillon heeftet ſeer bequamelik met deſe woorden aangewesen. „ Somen met aandacht bemerkt verſcheidene dingen / aan welken de Schrift den naam van Geeſten geeft: men ſal bevinden / dat het niet anders dan ſekere hertstoghten zijn / door welken de menſchen gedreven / of dus of ſo geſtelt zijn. „ Die andere Geeſt, die met Caleb was / en is niet anders dan ſijn geloof en moedigheid geweeſt; geſtelt tegen d'ongelovigheid en laf hartigheid van ſijne met geſellen. Num. 14: 24. De Geeſt, welken God Samherib ingeven ſoude / dat hy een gerughte horen / en in ſijn land werderkeeren moeſte; was [waarſchijnlik] de vreſe die hem door 't aanſchouwen van 185000 lijken in ſijn leger bevng. Jeſ. 37: 7/ 36/ 37. „ Dat niew herte en die niewe Geeſt, welken God wil dat ſijn volk ſich maken ſal; (geeſtelike weſens / ſeg ik 'er by / konden ſy niet maken) „ zijn buiten twijfel niewe gevoelens en genegentheden. Ezech. 18: 31. „ De Geeſt der hoererye is de drift die in den menſchen is tot deſe ſonde. Hoſ. 4: 12. en 5: 4. Wanneer Jeſus den twee ſonen van Zebedeus „ ſeide / Gy en weet niet van hoedanigen Geeſt dat gy zijt. Luk. 9: 55. „ ſo was de meininge / dat ſe niet en bemerkten van wat hertstoght ſy „ gedreven wierden / om alſo te ſpreken alſſe deden. Die Geeſt des diepen ſlaaps, die den Joden heeft bevangen Jeſ. 29: 10. Rom. 11: 8. is „ niet anders dan die natuurlike ongevoeligheid / waar hen God aan „ overgaf; hen onthoudende ſijne genade. De Geeſt der ſachtmoedigheid „ 1 Kor. 4: 21: is de ſachtmoedigheid ſelf / op de ſachtigheid van ons „ gemoed. Door eenen geeſt wandelen, 2. Kor. 12: 18. dat is door eene „ ſelfde genegentheid / en met eenerley voornemen te werke gaan.

§. 16. Hier by moet ik aan den Geeſt van Saul gedenken; daar de Schrift af ſeit: Dat de Geeſt des Heeren van hem week. en een boſe Geeſt van den Heere hem verſchrikte; welke van ſijne hovelingen een boſe Geeſt des Heeren genaamd wierd. 1 Sam. 16: 14/ 15. Wat Geeſt des Heeren week van Saul? Sodanig als op David quam: niet de godlike werkinge der hemelſche genade / die in hem van moeders lichaam af al werkſaam was: Pſal. 22: 10/11. maar ene heldhaftigheid enen koning over Gods volk betamende. Die wierd doe veerdig over David, als tot koning geſchikt; en die week doe van Saul: als van God verworpen zijnde. Die boſe Geeſt was dan / by tegenſtellinge / ene droefgeeſtigheid / natuurliker wijſe uit die verwerpinge / hem door Samuel aangekondigd / ontſtaande; die ſomwijlen met verheffinge quam tot heete gramſchap en by na tot dulligheid toe; gelijk wanneer hy ſijnen eigenen ſone Jonathan met de ſpieſſe ſocht te ſlaan. 1 Sam. 20: 33. Die dulle droefheid wierd

dooz 't ſnarenſpel verſacht / daar de Duivel nooit dooz vlughten ſal? Maar dooz Saul was dat ene verademinge / en 't wierd beter met hem; ſo dat de Geeſt dan van hem week. cap. 16: 23.

§. 17. Men heeft hier niet doozby te gaan / 't gene noch al vreemder luid: dat deſe Geeſt van Saul een boſe Geeſt Gods, en de Geeſt (beter een Geeſt) Gods genaamd wozd. & 15/ 23. dat is/ een ſeer boſe geeſt: om dat de Hebreen / een ding verheffen willende / gewoon zijn ſo te ſpreken; in aanſien dat het gene Gods is/ noodſaklelik het voornaamſte is. In dien ſin hadde Rachel worſtelingen Gods, dat is ſware wozſtelingen / met hare ſuſter gewozſteld; Gen. 30: 8. Davids leger groeide dagelix aan tot een groot leger, als een leger Gods; 1 Kron. 12: 22. De grootſte bergen/ tegen den diepſten afgrond geſteld/ zijn de bergen Gods, Pſal. 36: 7. en de ſchoonſte Cederbomen de Cederbomen Gods. Pſal. 8: 11. Over ſulx hadde ſich een geleerd man / inſonderheid der tale ſo volkundigh / hier niet nodig veel te quellen / om te ſeggen hoe een boſe geeſt Gods geeſt kan weſen; of te tonen / dat die naam den Heiligen Geeſt ook paſt: wiens beſonder werk het zy / ſo wel den boſen te verſchikken / als de goeden te vertrooſten. De misſlagh komt uit die gedachten / datmen dooz iemants Geeſt iets buiten hem / en dat ſelfſtandig zy / verſtaan will hebben; 't welk wy nu wel ſien dat altijd ſo niet en is.

§. 18. Het komt ook niet oneven uit / dat ſulx als daar nu geſeid is een Geeſt genaamd wozd. In't begin van dit boek I. §. 10/ 11. nam ik 't woord in ſulken ſin als 't gebruik mede brengt / in aanſien van het gene dat ik daar ter handen nam: d' oorſpronkelijke betekeniſſe / daar dat gebruik van afwijkt / heeft hier beter plaats. Dus wozd d' uitwaſeming des bloeds / het fijnſte van ons lichaam / dat dooz de peſen ſtraalt / daar alle kraght van beweginge der leden in beſtaat / niet anders dan Geeſt genoemd. Het gemoed des menſchen wozd ook daar van aangedaan / dooz de nauwe gemeenſchap die de Ziele met het Lichaam heeft. Wie en weet niet / dat de vochtigheden / daar ons bloed uit beſtaat / dus of ſo gematigd / de Geeſten die daar uit ontſtaan veelſins veranderen / en van ſulken / of van anderen aart doen zijn? Vochtigheden ſegg' ik: die in 't latijn *humores* genaamd zijn / waar uit wy humeuren ſeggen; en vervolgens/ dat iemant in een goed of quaad humeur is. Desgelijx / dat hem ſijn humeur tot dit of dat vervoert; ſo hy qualik doet of ſpreekt / het is de ſchuld van ſijn humeur. Segt veel liever dat ſijn Geeſt ſulx alles doet: want die uit d' Humeuren ontſtaat / en alſo de naaſte oorſaak is van des menſchen doen.

XXVIII. HOOFD-

XXVIII. HOOFDSTUK.

Zo by 't uitwerpen der Geesten, als anders heeft sich de Heere Jesus in sijn doen en spreken na des volks gelegentheid geschikt.

§. 1. WAnneer ik dus tot hier aan toe in 't ondersoek van dese saak gekomen was, so vond ik my so verre wel verlicht, dat die benamminge van dæmons of van bose en onreine geesten sulker herkomst waren / als daar nu getoond is: en derhalven op geen andere wijse uitgedreven wierden dan de koorts of andere quaal uit 's menschen lichaam / ofte met een woord gelijk als afgevaagd wierd; so d'Euangelien van 's Heeren wonderdaden klaar getuigen. Maar 't gene my doe noch te kraghtig tegen stond / was / dat de Heere Jesus self 't gemeen gevoelen scheen te stijven met sijn spreken en sijn doen: mitsdien dat hy sich daarin so droegh / dat men anders niet bemerken konde / of hy was al mede in 't verstand / dat het waarlik bose geesten waren / die van buiten in den mensch gevaren / hem van binnen deerlik plaagden. Ik en wist derhalven niet of ik verder had te gaan; of het daar by te laten / 't gene des niet tegenstaande uit al 't gene geseid is klaarlik bleek. Want sulx zijnde / maghmen sich van de waarheid / reghtdraads nagespeurd en uitgevonden / niet versetten laten; al is 't dat sich van elders hinderpalen opdoen / daarmen niet over heen kan komen: also ons verstand enig ding wel klaar kan sien / ende nochtans iet datter by staat / door d' onvolmaaktheid die noch in ons is / niet met een begrijpen. Nochtans docht het my geraden / so om my self / als ook om anderen in desen te voldoen / naawkeurigliker na te speuren / wat van desen handel zy. En siet hoe ik dan eindelik hier mede mijn genoegen vond; daar ik hope dat het de bescheiden Leser ook wel vinden sal.

§. 2. Te weten / dat onse Heere Jesus / wanneer hy op aarde wandelde / nooit in sijne leeringe liet blijken / dat hy gekomen was / om den menschen de natuurliken oorsaken van 't een of 't ander ding te leeren: noch ook / om de dolingen ontrent de enkele bevattinge der saken; maar alleenlik ionde gene die de Zeden en de Godsdienst betreffen / te verbeteren. Sulx blijkt genoegsaam uit verscheidene lessen van hem opentlik gedaan / en de be bescheiden / die hy op desen en gene voorvallen gaf: alwaar hy niet voorby gekonnen hadde de dolingen te ontdekken / indien 't sijn oogmerk geweest ware. Het eerste is ten vollen klaar / somen wel doorleest alle die daar van in d'Euangelien beschreven staan; welke ik tot behulp des Leesers opsoeken / ende hier voor ogen stellen wil. I. Matt. 5: 6/ en 7. Luk. 6: 20-49. gesproken tot de scharen. II. Matt. 10: 5-42. Luk. 9: 3/4/5. tot d'Apostelen besonder. III. Matt. 11: 7--30. IV. Matt. 13. Marc. 4: 2--32. Luk. 8: 4-18. V. Matt. 18. 1-20: VI. Matt. 20: 1-16. VII. Matt. 21. 28-44. en 22: 1-14. VIII. Matt. 23. IX. Matt. 24. en 25. Luk. 21; 7-36. X. Luk. 4;

16--21. XI. Luk. 10: 1--16. XII. Luk. 12: 1--12. XIII. v. 16--59. XIV. Luk. 14: 7--24. XV. v. 25--35. XVI. Luk. 15. XVII. Luc. 17: 1--10. XVIII. Luk. 18: 1--8. XIX. v. 9--14. XX. Joh. 5: 19--47. XXI. Joh. 10: 1--18. XXII. Joh. 12: 23--36. Men ſoude 't getal deſer leſſen groter kunnen maken: maar dit zijn de voornaamſte; en waar onder d'overige ook bequamelik te begrijpen zijn. Geen van allen echter / daar iets van natuurlike dingen of derſelver nature van den Heere geleerd word; ſelfs ook niet van ſaken des Geloofs: het komt alles op de Zeden aan. Dit eene ſtuk / dat hy de beloofde Meſſias is / waar af hy geduriglijk 't geheel bewijs uit ſijne werken haalt / is 't gene het Geloof / (en ſulx ook voornamelik) betreft.

§. 3. De vragen die den Heiland van tijd tot tijd zijn voorgeſteld / en 't beſcheid dat hy telkens daar op gaf / zijn mede van dien aart. Sulx is te ſien uit alle die plaatſen daarin ons d' Euangeliſten daar van melden: welke ik allegaar / ſo veel alſſer zijn / insgelijx aanteekenen wil; opdat een ieder te gereeder ſie / hoe waarachtig 't zy het gene ik ſegge. I. Matt. 8: 19. Luk. 9: 57. II. Matt. 9: 3. Mar. 2: 6. Luk. 5: 21. III. Matt. 9: 11. Mar. 2: 16. Luk. 5: 30. IV. Matt. 9: 14. Mar. 2: 17. Luk. 5: 32. V. Mat. 11: 1. VI. Matt. 12. 2. Mar. 2: 24. Luk. 6. 2. VII. Matt. 12: 10. Mar. 3: 2. Luk. 6: 7. VIII. Matt. 12: 38. Mar. 8. 11. IX. Matt. 12: 47. Mar. 3: 32. Luk. 8: 21. X. Matt. 13: 10. Mar. 4: 10. Luk. 8: 9. XI. Matt. 13: 36. XII. Matt. 13: 54. Mar. 6: 2. XIII. Matt. 15: 1. Mar. 7: 1, XIV. Matt. 15: 12. XV. Matt. 15: 15. Mar. 7: 17. XVI. Matt. 16: 1. Mar. 8: 11. Luk. 11: 29. XVII. Matt. 16: 13. Mar. 8: 27. Luk. 9: 18. XVIII. Matt. 17: 10. Mar. 9: 19. XIX. Matt. 17: 19. Mar. 9: 28. XX. Matt. 18: 1. Mar. 9: 34. Luk. 9: 46. XXI. Matt. 18: 21. XXII. Matt. 19. 3. Mar. 10: 2. XXIII. Matt. 19: 7. Mar. 10: 10. XXIV. Matt. 19: 16. Mar. 10: 17. Luc. 18: 18. XXV. Matt. 19: 25. Mar. 10: 26. Luk. 18: 26. XXVI. Matt. 19: 27. Matt 10: 28. Luk. 18: 28. XXVII. Matt. 20: 20. Mar. 10: 35. Luk. 22: 24. XXVIII. Matt. 21: 15. Mar. 11: 27. XXIX. Matt. 21: 20. Mar. 11: 21. XXX. Matt. 21: 23. Mar. 11: 27. Luk. 20: 1. XXXI. Matt. 22: 15. Mar. 12: 13. Luk. 20. 20. * XXXII. Matt. 22: 23. Mar. 12: 18. Luk. 20: 27. XXXIII. Matt. 22 34. Mar. 12: 28. XXXIV. Matt. 24: 3. Mar. 13: 4. Luk. 21: 7. XXXV. Matt. 20: 8. Mark. 14: 4. Joh. 12: 4. XXXVI. Matt. 26: 63. Mark. 14: 61. Luk. 22: 67. XXXVII. Mark. 9: 38. Luk. 9: 49. XXXVIII. Luk. 9: 54. XXXIX. Matt. 8: 21. Luk. 9: 59. XL. Luk. 9: 61. XLI. Luk. 10: 29. XLII. Luk. 10: 40. XLIII. Luk. 12: 13. XLIV. Luk. 13: 1. XLV. Luk. 13: 14. XLVI. Luk. 13: 23. XLVII. Luk. 13: 31. XLVIII. Luk. 12: 1. XLIX. Luk. 15: 1. L. Luk. 17: 5. LI. Luk. 17: 20. LII. Joh. 2: 18. LIII. Joh. 7: 3. LIV. Joh. 8: 1. LV. Joh. 9 2. XVI. Joh. 9: 40. LVII. Joh. 13: 36. LVIII. Joh. 18: 19. LIX. Joh. 18: 22. LX. Joh. 19: 10. LXI. Joh. 21: 21. LXII. Hand. 1: 7. Onder alle die plaatſen iſſer maar eene / daar buiten 't algemeen leerſtuk van den Meſſias iets ver-

han-

handelt wordt van saken die de leere betreffen; te weten de XXXII. die 't bewijs van d' Opstandinge betreft.

§. 4. Anders is het met die t' samenspraken / welke de Heere Jesus met verscheidene personen voor en na gehouden heeft. I. Joh. 3. met Nicodemus / van de Wedergeboorte / II. Joh. 6. met de Joden / van het Brood des levens. III. Mat. 16: 13. met sijne eigene leerlingen. IV. Joh. 4. Met de samaritaansche vrouwe over 't selfde. V. Joh. 7: 16. in den Tempel. VI. Joh. 8: 12. al de selfde leere vervolgende / tot bevestinge dat hy de Messias was; VII. Joh. 10: 23. wederom / op den grond van 't gene hy geseid hadde / dat hy de getrouwe Herder was. VIII. Joh. 11. by 't opwekken van Lazarus / betonende dat hy d' Opstandinge en 't Leven is. IX. Joh. 14: 15/ 16. met sijne leerlingen / handelende van de vrught sijns naakenden Doods en sijner Opstandinge. X. Luk. 24. met de twe op den wegh na Emmaus over sijne Opstandinge. En so daar iets meer op die wijse van gelijken inhoud by d' Euangelisten te bespeuren is. Alles wat ons daar in voorkomt gaat gelijkelik daar henen / gelijk Johannes self verklaart / dat Jesus is de Christus; en datmen / om ter saligheid te komen / met een boetveerdig hert in hem geloven moet.

§. 5. Maar geen besondere hoofdstukken des Geloofs: als van de Scheppinge / besonderlik der Engelen; van de Verkiesinge / van de Regtveerdigmakinge / van de Erfsonde / selfs van sijne Voldoeninge voor onse sonden; en heeft hy ooit / daaraf men leest / voordachtelik of hoofdsakelik verklaard: dan slechs van sommige der genoemde stukken hier en daar wel iets ter zijden / ende by gelegentheid gemeld. Doch dat en was so veele niet / datmen daaruit enige volkomene verhandeling van enig leerstuk soude konnen opmaken: dan alleenlik om 't van elders opgemaakt door d' eene of andere reden te versterken. Waarom niet meer? Om datmen uit het ganssch beleid van 's Heeren leeringen en daden siet / hoe hy alleenlik voorgenomen hadde / terwyl hy self op aarde was / door beiderleije middel sich bekend te maken: en 't gene voorder tot de leeringe behoort na sijnen Hemelvaart door d' Apostelen te doen verrighten. In deser voegen is ons dese saligheid begonnen verkondigd te worden door den Heere; maar daarna bevestigd van degenen die hem gehoord hadden; Hebr. 2: 3. ende van hem de belofte ontvangen / dat hen de H. Geest in alle waarheid (daar sy uit sijnen monde maar een deel af wisten) leiden soude. Want so lang als die hen d'ogen niet verlichte / so en kondense die niet dragen, schoon hy hen al verder hadde willen onderwijssen. Ende nochtans waerender noch vele dingen, die sy noch te leeren hadden. Joh. 16: 12/ 13. Heeft hy sijne Apostelen / tot 's volx leeringe al te voren uitgesonden / niet verder in dien tijd geleerd: hoe soude hy 't aan 't gros des volks toch hebben willen doen; die geen ooren om te horen, noch ogen hadden om te sien, ende dien also voor dien tijd niet gegeven was, de verborgentheden te verstaan; om welke reden ook de Heere door gelijkenisse tot hen spraak. Mat. 13: 13/ 14/ 15. Mark. 4: 12. Luk. 8: 10. Joh. 12: 40. Hand. 28: 26.

§. 6. By

§. 6. By aldien dat dit iemant vreemt dunkt/aangesien dat de Saligmaker selve tot sijne Apostelen seit;al wat ik van mijnen Vader gehoord hebbe,dat heb ik u bekend gemaakt: Joh. 15: 15. so moet hy echter weten / (behalven dat de reden voorgemeld van selve blijkt) datmen dese woorden tegen sijne eigene verklaringe / naderhands gedaan / ende nu so even verhaald / niet duiden magh. Niet al 't gene hy na sijne eewige Godheid besloten/ maar na sijne Menscheid / en als Middelaar van God in last ontvangen hadde / den menschen op der aarde te verkondigen; dat hadde hy niet allen man/ maar den Apostelen/ als vrienden/ ook bekend gemaakt. Maar verder ging hy met de stukken / noch 't verklaren van de leere niet: in deser voege was de godlike huishoudinge met sijn volk voor dien korten tijd bepaald. En dat en is geen grooter wonder / dat hy de leeringen die hy voorstellen wil / als dat hy de leerlingen / aan wien hy die voorstelle / en sijne werken tone / wel duidelik bepaalt. Voor eerst / den Apostelen; den anderen is dat niet gegeven. Matt. 13: 11. En so veel als die met hem gemeen hadden / en de hoogste Leeraar openbaarlik leerde / dat was alleenlik voor de verlorene schapen van Israëls huis. Verder was hy in persoon te leeren of lichamelik te helpen niet gesonden. Matt. 15: 24. Ja hy wilde ook niet / dat d' Apostelen so lang als hy op aarde was / verder sonden gaan; self tot de Samaritanen niet / welkers steden binnen Israëls landpalen begrepen waren / en die sy in 't voorreisen moesten overslaan. Matt. 10: 5/ 6. Nochtans moeste vore 't grootste deel van 't hemelsch koningrijk uit de Heidenen van oost en west vergaderd worden; en dus langen tijd / gelijkmen 't heden siet / de kinderen des koningrijx, dat is het joodsche volk / buiten geworpen. Dus had het Jesus self voorseid. Matt. 8: 11. Siet dan / hoe weinig dat het was / het gene Jesus self heeft willen doen of leeren / by 't gene dat hy na dien tijd door anderen heeft willen doen.

§. 7. En daarom was 't geen wonder / dat hy sich tegen verscheidene dolingen / dies tijds by 't joodsche volk in swang gaande / niet en heeft verklaard. Selfs niet wanneer hem de gelegentheid daar toe besonderlik scheen te vermanen / en sijn stilswijgen heimelike toestemminge te zijn. Ik sal dat met verscheidene exempelen betonen. Over den blindgeborenen gevraagd zijnde van sijne leerlingen / Rabbi, wie heeft gesondigd, dese of lijne ouders, dat hy blind soude geboren worden? so antwoord hy slechs; Noch dese en heeft gesondigd, noch lijne ouders; maar 't is op dat Gods werken in hem geopenbaard souden worden: Joh. 9: 2/ 3. Ondertusschen meld hy 't minste van de doling niet / waaruit de vrage sproot: het zy datse de zielwisseling van Pytagoras geloofden / en dat dese man / te voren in een ander lichaam enige sware sonde had bedreven / eer de ziel met dese laatste geboorte in dit lichaam overging; of dat sy meinden dat een kind dadelike sonde in 's moeders lichaam kan begaan. Misverstanden beide van sulken groot belang / dat het onbetamelik schijnen mogh-

te/

te/ de menschen daar by te laten/ voor iemant die so begnaam was om hen daar af te verlossen. D'inbeeldinge van een aardsch en weereldsch koningrijk/ dat Christus/ so hy meinden/ oprighten soude/ ende hen tot het voornaamst bewind daar van te verheffen; veroorsaakte dikmaals desen twist/ wie onder hen de meeste daar toe wesen soude. Matt. 18: 1. Mar. 9: 34. Luk. 9: 46. en 22: 24. Daar uit ontstond ook dat versoek van Zebedeus beide sonen/ door derselver moeder voorgestelt; om d'een tot sijne reghter/ d'ander aan de slinker hand te mogen sitten in sijn koningrijk: Matt. 20: 20. en de vraage naderhands/ Heere tuit gy te deser tijd het koningrijk over Israël weder oprighten? Hand. 1: 6. Nochtans heeft hy in vier malen maar eens/ en dat bedekteliik/ te verstaan gegeven/ dat het met den staat sijns koningrijks anders dan met die van dese weereld wesen soude; Matt. 20: 25/ 26. sonder echter noch den reghten grond en aart sijns hemelschen en geestelijken koningrijks te ontdekken. Op de vraage/ Wat doende sal ik 't eewig leven beërven? antwoord hy niet/ dat het met geen doen te doen is; maar alleenlijk/ onderhoud de geboden. Matt. 19: 16/ 17. Luk. 10: 25/ 28. Veel min spraak hy iets van 's menschen aangeborene verdorvenheid/ waar door 't hem onmogelijk is/ Gods geboden te onderhouden.

§. 8. Selfs belangende sijne eigene persoon/ hoe groflijk daar ontrent de menschen doolden; geen van allen dies tijds gelovende dat hy was/ of dat de Messias wesen moeste ware God van eewigheid/ eens selfden wesens met den Vader; maar alleen een godlijk man en groot Profeet/ het hoogste dat Cleopas noch na sijne opstandinge van hem getuigde. Luk. 24: 19. Sulk een gewichtig hoofdstuk des Geloofs beliefde onsen Heere niet als doe noch te verklaren; maar liet de menschen in dien waan/ tot dat hy ten hemel gevaren/ en aan Gods reghter hand geseten/ den Geest uitstortte/ die hen dese waarheid leerde. Goede Meester/ (seid'er een) wat moet ik doen? en hy daar op anders niet/ als wat noemt gy my goed? niemant is goed dan God: even eens oft hy ook geen God en ware/ aangesien dat hem die menschen daar voor niet en hielden. Desgelijx versocht/ om als een voornaam Arts het dochterken van Jairus te genesen: vermits het onderwijlen quam te sterven/ so komt men dat den Vader seggen/ om den Meester niet meer moeijelik te vallen; Mar. 5: 35. denkende/ so't schijnt/ dat hy als andere meesters wel raad wist tegen siekten/ maar niet tegen den dood. Wat doet hy? Vreest niet, seit hy/ maar gelooft alleenlijk; te weten/ dat ik ook uw kind wel wederom aan 't leven helpen sal. Dat hadden ook Elias en Elisa/ door Gods kraght en als Profeten wel gedaan. Maar dat hy dit self uit eigene kraghten dede/ gelijk het lang na desen bleek/ daar af en spreekt hy niet een woord: en laat also dat volk in die onweetenheid/ daar 't so hoognodig te geloven is/ dat hy in wesen de waarachtige God en 't eewig leven is. 1 Joh. 5: 20.

§. 9. En 't gene nader ter sake komt/ over de Geesten self ende hun

bedrijf heeft de Salighmaker ſulken taal geſproken / die na de letter verſtaan ſeer ongerijmd is luidende. Hoort hem eens Indien ik door Beelſebul de Dæmons uitwerpe, door wien werpenſe dan uwe ſonen uit? Matt. 12: 27. Wie meinen wy dat deſe Sonen zijn? d'Apoſteten / als ſonen der Joden? al te verre geſocht. In dien ſin moeſtenſe Jeſus ſelf voor eenen hunder Sonen kennen. En ſouden dat de Fariſeen toeſtaan / dat d'Apoſtelen door Gods of Jeſus kraght de Dæmons verdrijven konden; hoe kondenſe dan tegen ſpreken / dat het Jeſus ſelf dede? Indien ſy den Heere des huiſes Beëlſebul geheten hebben, hoe veel te meer ſijne huisgenoten? Matt. 10: 25. 't Was dan wel verre van daar / dat ſy de Apoſtelen waarlik voor ſodanig erkenden. Welke dan? Hunne eigene ſonen of Leerlingen / die ook Sonen (gelijk men ſelde ſonen der profeten) genaamd waren. Die geloof denſe dan dat al mede Dæmons uitwierpen. Geloof de 't Chriſtus ook? Dat moeſt verre van hem zijn: want hy dit werk voor een bewijs uitgaf dat hy Messias was. cap. 12: 28. daar het ook by 't volk voor aangenomen wierd / roepende vaſt met groter verwonderinge en verbaaſdheid dit: Wat woord, (wat ſeggen of wat ſaak) in dit, dat hy met maght en kraght den onreinen geeſten gebied, en ſy varen uit; Luk. 4: 38. Ende noch eens / Daar en is nooit desgelijx in Iſraël geſien. Matt. 9: 33. Overſulx merktenſe ſeer wel / dat het gene de Fariſeen voorgaven / van Dæmos uit te werpen / niets te beduiden hadde by 't gene ſy Chriſtus ſagen doen. Nochtans ſpreekter de Heere ſelf ſo af / als offe 't waarlik deden. Geeft hy ſo veel toe in een ſtuk dat ſijne eere ſo na by betrof: ſo maghmen lichtelik ſien / dat ſijn oogmerk niet en was / de menſchen teffens van de dolingen te verloſſen / die ſy in hun ſpreken toonde / wanneer hy ſleghs op 't gene dat de vraage was behoorlik antwoord gaf, ja dat hy ſich ſelf met de dolingen behielp / om den tegen ſpreekeren met hunne eigene woorden / den mond te ſtoppen.

§. 10. Noch eens. Meinen wy dat ſekeren *Beëlzebul* dat is / God der vuiligheid, of Drekgod; of *Beëlzebub*, God der vliegen, ſo genaamd / waarlik d'oberſte der Dæmons was? Dit was buiten twijfel een naam / welken de ſchriftgeleerden van dien tijd den oberſten der Dæmons toepaſten / na hun eigen verſtand; dat waarlik ſeer verdorven was. Des naams tweevoudige oorſpong geeft dat klaarlik te verſtaan. D'Iſraëlyten noemden Drekgoden, de genen die van nature geene Goden zijn: gelijk Paulus daar van ſpreekt; Gal. 4: 8. om datſe louter drek en vuiligheid waren / vergeleken by den waren God / die ſo rein van ogen is. En de God der vliegen, meintmen / in aanſien van de menigte der vliegen / die op het vleeſch der offerhanden vielen; van welken die van Iſraël / ſomen ſeit / geenen laſt en hadden. Het was dan ene blote verſinninge der joodſche leeraars in dien tijd / den overſten der Dæmons, dat is der heidenſche verdichte Geeſten / Beëlzebul of Bëelzebub te noemen: en evenwel laat Chriſtus dit ſo gaan / ſonder hen uit die botte dolingen te verloſſen. Sijn werk was derhalve

niet

niet ſo ſeer de dolingen te wederleggen; als de zeden te verbeteren.

§. 11. Nader kan ik dat doen blijken / met het gene Daillon al voor my heeft aangetekend: met wiens woorden ik het daarom hier ook ſeggen ſal. „ 't Gene onſe Saligmaker Matt. 12: 43. ſeit van „ den onreinen Geeſt, die van den menſche uitgegaan zijnde, de dorre „ plaatſen doorwandelt, ſoekende ruſte, die hy niet en vind; daarna we„ derkeert in ſijn huis daar hy uitgegaan was, en dat ledig vindende, met „ beſemen gekeerd en verzierd: dat hy dan t' ſeven andere geeſten, boſer „ dan hy ſelfs is, met ſich neemt, en datſe daar dan t' ſamen wonen; ſo „ dat het laatſte van dien menſche erger word dan 't eerſte: ſulx alles is maar „ by gelijkenis geſeid; ontleend van 't gene men gemeenelijk ſo onder 't volk „ te ſeggen plagh / ende in geenen deele van de Geeſten / die ſy ſich „ verbeelden / verſtaan kan worden. Maar ſeer bequamelik kan„ men 't ſelve paſſen op enige ondeugd / daar ſich een menſche voor „ enen tijd af ſpeent; ſonder ſich echter daar op uit te leggen / dat hy de „ deugd betraghte: invoegen / dat het ſelf de gebrek wederom plaats ne„ mende / kraghtiger dan te voren in hem werkt: en daarenboven noch „ met andere verſelſchapt komt / gelijk 't een gebrek 't ander lichtelik met „ ſich ſleept / of met andere vermeerderd word. D'Apoſtel Petrus verklaart „ ons deſe gelijkeniſſe / wanneer hy ſeit: Indien ſy, na datſe de beſmettinge „ deſer weereld ontvloden zijn, in deſelve wederom ingewikkeld zijnde, over„ wonnen worden; ſo is hen 't laaſte erger geworden dan het eerſte. enſ. Maldonatus / van hem mede hier toe bygebraght is het met hem eens. „ Wanneer geſeid word / (ſchrijft hy) dat hy henen gaat en neemt noch „ ſeven andere geeſten, erger dan hy ſelf is; ſulx en betekent anders niet „ dan dat de genen die van den beſten aart zijn / hunne deugdelikheid ko„ men te verlieſen (en de godlike gunſte verſmadende / voorgaans de ſnood„ ſte worden: gelijkerwijs of in plaatſe van eenen boſen geeſt die in hen „ was / eerſe tot beterſchap gebraght wierden / nu wel ſeven t' ſaam geko„ men waren. Sulk ene uitleggінge van enen Jeſuwijt / welk volk toch altijd veel gereeder met den Duivel is / dan wy / behoorde ons te meerder te overtuigen.

§. 12. Daar moet ik noch by doen / 't gene my dunkt dat ſonderling ter ſake dient. Dat de Heere Jeſus die gheheele rede en gelijkenis op de Fariſeen paſt / die hem laſterden / dat ſijn uitwerpen van Dæmons geen godlik / maar een eigen werk eens groten Dæmons was. Dus brengt het Lucas daar te pas cap. 11: 24/25/26. Maar Mattheus voeght die woorden op een ander voorval / datſe noch een ander teken wilde ſien / eerſe geloofden. Dies hy hen hertelik waarſchowt / om wel toe te ſien / datſe door het herdneklik tegenſpreken hunne ongelovigheid niet ongeneeſlik / en hunne boosheid onverbeterlijk en maakten. Salmen dan ſeggen / dat de joodſche meeſters al mede van den boſen Geeſt / en ſommigen op 't laatſt van wel ſeven teffens beſeten waren; ſo en konden ſe daar af niet verloſt worden / dan door oprechte bekeering. Sulken boſen geeſt brenght een ieder menſche

met ſich in de weereld / en neemter noch meer anderen toe / na mate dat hy toeneemt in de ſonde. Die böſe Geeſt des menſchen / elders vleeſch genaamd / begeert tegen den Geeſt die uit God is / ende word uitgedreven door bidden en vaſten ; mitsdien dat wy ons ſelven reinigen van alle beſmettinge des vleeſches en des geeſtes / volbrengende onſe heiligmakinge in Gods vreſe. 2 Kor. 6: 1.

§. 13. Men ſiet dan / dunkt my / klaar genoegh / dat het de ſtijl des groten Meeſters is geweeſt / de menſchen niet alleenlik voor dien tijd in ſulke dolingen te laten ? maar ook ſich na de taal te voegen / die ten deele uit ſulk misverſtand ontſtond. Tot het een en 't ander heeft hy buiten twijfel (gelijk tot alles wat hy ſprak of dede) grote redenen gehad. Want ten eerſten ſo en doetmen geenen niewen wijn in oude lederſakken, nochte ſetmen enen lap van een nieuw kleed op een oud. Luk. 5: 36 / 37. 't Volk was doe noch rouw en onbeſchaaſd / vooringenomen met verouderde gevoelens / daar al lange 't gras over gewaſſen was / door de ſo genaamde inſettingen der ouden. Doch ongelijk lichter was't (gelijk het altijd is) hen over verdorvenheid van zeden dan van ſinnen te overtuigen : ſo veel als 't wederom gereeder is / de ſinnen te verlichten / dan de zeden te verbeteren. Van dit laatſte is de rede ? om dat het lichter is te verſtaan wat goed en waar is / dan daar na te doen ; en van 't eerſte / dat het gene de reden betreft / klaarder voor de menſchen open leit / dan 't gene tot de kenniſſe van de natuur der ſaken ſtrekt. De menſche / hoe verduiſterd in 't verſtand, en van Gods leven vervreemd ; betoond nochtans het werk der wett geſchreven in ſijn herte : gelijk het Paulus beide getuigt. Epheſ. 4: 11. Rom. 2: 15. Om ſulker oorſaken wille maghmen lichtelik denken / dat de Heere Jeſus alles teffens niet te doen / van dat gene heeft begonnen / dat het naaſt en nodigſt was. Want men heeft niet te twijfelen / of de vreeſe des Heeren het begin der ware wijsheid zy ; dewijle Job en David en Salomo ſulx eenſtemmelik getuigen. Job. 28: 28. Pſal. 111: 10. Spreuk. 1: 7. en 9: 80. en dat ſy 't einde van alle ſaken, ende alle menſchen betamelik zy. Pred. 12: 13. Die dingen dan eerſt geleerd / die tot de deugd en oefening des levens meeſt behoren / met ſo veel kenniſſe / als daar toe vereiſcht word : ſo ſal des menſchen godvruchtig gemoed tot aandacht bereid zijn / om de kenniſſe der godliker ſaken des te neerſtiger te onderſoeken.

§. 14. Maar deſe kenniſſe / ſult gy ſeggen / en is tſedert van d'Apoſtelen niet meer gegeven dan Chriſtus die te voren gaf ; om ons uit die dolinge te helpen / dat de Dæmones in waarheid ſulke geeſten / en van zulk een groot vermogen zijn. Doch voor eerſt ſo ſta ik dat ſo licht niet toe / gemerkt dat d' εἴδωλα *eidola* afgoden, en de δαιμόνια *dæmonia* een en 't ſelfde zijn : ſo als het onſe Overſetters / Hand. 17: 18. ook begrypen. Nu ſeit Paulus van d' Afgoden, datſe in de weereld niet en zijn. 1 Kor. 8: 4. Gal. 4: 8. Ende zijn met d'opkomſte van het Kriſtendom allenx die Dæmones uit der menſchen herten verdweenen : tot dat het in t Pauſdom ſelf (buiten hunne niew-

niewgebondene ἀνοδίωσις of inſtellinge van Heiligen / in plaats van Goden) by d'Engelen en Zielen der verſtorvene menſchen gebleven is / welken ſy enige vreemde werkingen boven de Nature toeſchryven; gelyk in 't XIX. en XX. hoofdſtuk des 1. boeks getoond is. Ende is dit derhalven ene niewe dolinge / in der Apoſtelen tyd noch niet bekend geweeſt / ſulx aan den Duivel of boſe Engelen toe te ſchryven / alsmen eertyds van de Dæmones Geloof de. Ook was het meer de tale dan een duidelik gevoelen van de Joden / dat de Dæmones ſulx alles waarlik deden / daar ſy deſelve / door heidenſche aanleidinge / gewoonlik in benoemden: gelyk ſulx noch al eens XXVII. §. 13. 14. geſeid is. Maar onſe luiden met regt geen ander boſe Geeſten dan dan den Duivel met ſyne Engelen erkennende; ſchryven hen uitdrukkelik alſulke werken toe / als d'ouden by de ſleur / en ſonder nette kennis op de Dæmons paſten.

§. 15. De ſaligmaker dan niet voorhebbende / (gelyk getoond is) de regte waarheid van die dingen alsnoch te verklaren; en konde ook daar af niet anders ſpreken dan men ſpraak / ſo hy wilde verſtaan zyn. Hy gaf den ſiekten ſulke namen alſſe hadden onder 't volk: 't welk niemant vreemd moet dunken / alſo dat aller wyſen regel is; *loquendum cum multis, ſentiendum cum paucis*; met veelen eens in ſpraak, met weinigen eens van gevoelen zyn. So dede Chriſtus ook; God doet ſyne Sonne opgaan, ſeit hy Matt. 5: 45. Waar op? want eigentlik ſo gaatſe om, niet op noch onder; gelyk 't gemeene volk verſtaat. Ja op en onder de kimmen / ſult gy ſeggen; en ik wederom / dat de kimmen buiten ons geſight geen weſen hebben / en den menſchen ſleghs de Weereld ſchynt te eindigen / en de Hemel aan de Aarde te raken / daar ſich eindigt ons geſight: waar door de kimmen ſich noodſaklik op elken tree die wy doen / veranderen moeten. En genomen dat die onbeweeglik bleven: ſo is 't de Sonne niet die op of onder gaat / maar 't ſchynſel van de Son: om van 't geſchil / in welk van beiden die beweeging zy / den Aardkloot of de Son / hier niet te ſpreken. Maar ſo de Heere 't een of 't ander daar af eigentliker wyſe had geſeid / hoe ſoude 't volk hebben konnen weten wat hy meinde? Desgelyx / ſo hy den ſiekten andere namen hadden willen geven dan ſy hadden / wie ſoude verſtaan hebben dat ſulke ſiekten waren / alsmen onder die bekende namen overal verſtond? Daar mede gaf hy echter niet te kennen / dat hy ſulx tot oorſaak ſtelde als in die benaminge begrepen was. Meinen wy / dat de Heere Jeſus / ſo hy heden noch op aarden ware / ſchromen ſoude 't konings ſeer of St. Jans evel te noemen / ſekere ſiekten onder dien name bekend; om ons te doen verſtaan / van wat ſiekten dat hy ſpraak; Maar ſouden wy daar uit beſluiten mogen / dat hy d'oorſaak daar die namen uit ontſtaan zyn / ook in waarheid daar voor kent; Ende moetmen daarenboven weten / dat het volk doorgaans niet weet / welk de reden veler namen zy / diemen aan de vreemde qualen geeft. Evenwel / elk noemtſe ſo om malkander te verſtaan. Wat de redenvoeringe belangt / die de Heere Jeſus met alſulks

ſulke lijders heeft gehad / daar van ſal ik noch hier na in 't beſonder ſpreken.

§. 16. Doch eer ik van dit ſtuk noch tot een ander oberga / komt my van ſelf iet in den wegh / 't gene ik eerſt moet ſien op te nemen. Op twe plaatſen ſonderlinge ſpreekt de Saligmaker ſo / dat hy 't uitdrijven der Duivelen of Dæmons van 't geneſen der andere ſiekten onderſcheid Want dus luiden ſijne woorden / na ſijne opſtandinge tot d'Apoſtelen geſproken. Den genen die geloven ſullen deſe tekenen volgen: in mijnen name ſullenſe Duivelen (Dæmones) uitwerpen; (nu van geheel wat anders) met nieuwe tongen ſullenſe ſpreken; ſlangen ſullenſe opnemen; ende al is 't datſe iet dodelix drinken ſullen, dat en ſal hen niet ſchaden: op kranken ſullenſe de handen leggen, en ſy ſullen geſond worden. Mar. 16: 17/ 18. Daar 't uitdrijven der Dæmons ſo verre van 't geneſen der kranken afgeſcheiden is door drie ſaken die tuſſchen beiden ſtaan; ſchynt dat het ſeer verſcheidene ſaken zijn. Doch ik ſie wederom twee wegen / om hier uit te komen: den eerſten die ſich te deſer ſelf de plaatſe openbaart / en den anderen die van elders hier op toe loopt. Buiten 't ſpreken met niewe tongen is hier niets dat op krankheden niet en ſiet: alſoo 't veilig aanraken der vergiftigen ſlangen / en 't onſchadelik drinken van dodelike dranck / op de bewaarmiddelen / het eerſte en laatſte op de geneesmiddelen; beide van ſware en dodelike ſiekten / ſiet. Het voornaamſte word voor aan geſeid: In mijnen name ſullenſe Dæmons uiwerpen. Geen wonder / datſe ſulken wonder ſullen komen doen: als andere menſchen ſullenſe met niewe tongen ſpreken; het zy dat hy daar door de taal in welken zy ſpreken ſouden / ofte ook de woorden wil verſtaan; te weten / datſe op een ongehoorde wijſe met den woorde ſleghs d'onreine geeſten / in wat taal het weſen moghte / na 't land daarſe ſich alsdan bevonden / d'onreine geeſten in des Heeren Jeſus naam geboden uit te gaan. Hand. 18: 18. Sy ſelf ſouden in gedurige en volkomene geſondheid zijn / ſelf van ſlangenbeten en vergiftdranken onbeſchadigd. Dat meer is / ſonder tong of ſpraak / ſoudenſe by wijlen door 't opleggen hunder handen ook de kranken wel geneſen.

§. 16. Deſe uitleggingе word door dien anderen wegh verſterkt / volgens welken ſich de Schrift op andere plaatſe dus verklaart. Want dit opleggen der handen / ende (dat noch meer te verwonderen is) ſelf der klederen ſlechs van de Apoſtelen / word beſonderlik mede op 't uitdrijven der onreine geeſten gepaſt. Ja ook de blote ſchaduwe heeft het ſelf de gevolg gehad. Dit word ſonder onderſcheid verhaald / by melding van allerhanden kranken, ende beſonderlik die van onreine Geeſten gequeld waren; welke alle geneſen wierden. Hand. 5: 15/ 16. Dit was door den dienſt van Petrus: van Filippus word ſulx ook verhaald / dat onder de tekenen die hy dede, van vele die onreine geeſten hadden, deſelve uitgingen, roepende met grote ſtemme; ende vele geraakten en kreupelen geneſen wierden. Hand. 8: 6/ 7. Ende wat Paulus aangaat / God dede

onge-

ongewonelike kragten door ſijne handen: alſo dat ook van ſijn lijf op de kranken gedragen wierden de ſweetdoeken ofte gordeldoeken ende dat de ſiekten in 't gemeen van hen weken op de boſe geeſten in 't beſonder van hen uitvoeren Hand. 19: 11/ 12. So dat met minder werk dan 't opleggen der handen / ende noch minder dan met ſpreken / alſo wel de boſe geeſten uitgedreven als d' andere ſieliten geneſen wierden. 't Voornaamſte word voor aan en beſonderlik genoemd: dieshalven d' onderſcheidinge by Markus ter gemelde plaatſen niet en is / ſo als het met den eerſten ſcheen.

§. 17. D' andere plaatſe / die ik in den wegh ſie ſtaan / ſteekt noch wel wat hoger uit. Want op 't ſeggen van de tſeventig / door den Heer by tween tot den dienſt ſijns rijks door 't land geſonden; Heere, ook de Dæmons zijn ons onderworpen in uwen name: ſo ſeit hy; Ik ſagh den Satan als een blixem uit den Hemel vallen. En dat hy dit op 't uitdrijven der Dæmons paſt / blijkt noch meer / om dat hy in eenen aaſſem daar by voegt: Siet ik geve u de maght om op ſlangen en ſcorpioenen te treden, ende over alle kraght des vyands; ende geen ding en ſal u enigſins beſchadigen. Doch en verblijd u daar in niet, dat de geeſten u onderworpen zijn; maar verblijd u veel meer dat uwe namen geſchreven zijn in de hemelen. Luk 10: ℣ 17--20. Twee woorden zijn in deſe rede / die ons aanſtoot geven mogen; de Satan en de Vyand: doch daar 't ongelijk op aan komt. Want wy worden door geen ding genoodſaakt by 't woord Vyand hier den Duivel te verſtaan: alſo de kraght des Vyands, na hedreewſchen ſtijl / den Heere en den Apſtelen (als meer geſeid) meeſt eigen / bequamelik voor vyantlike kraght genomen word; waar by men alles wat den menſche ſchadelik / en ſijner nature bvand is / verſtaan magh. Het ſal dan meeſt op den Satan aankomen / welken de Heere als enen blixem uit den Hemel vallen ſagh / wanneer de onreine geeſten in ſijnen name den Apoſtelen onderworpen waren. Dat laat ons nu dan ſien.

§. 18. Ik ſtelle dan het gene my een ieder lichtelik toeſtaan ſal: dat het woord ik ſagh (het griekſch en lijd niet / datmen ſegge / ik heb of hadde geſien) van enen tijd die doe effen voorby / ende byna noch tegenwoordig was / te verſtaan zy. Des raakt het deſe ſake niet / wat Chriſtus na ſijne eewige Godheid van den beginne / of ook voor 't begin des Weerelds geſien heeft / wat in 't begin geſchied zy of namaals te geſchieden ſtonde; gelijk het ſommige verklaren. Het valt ſeer gemaklelik toe (al ſchijnt my dit meeſt tegen) dat de Heere hier verklaart / wat hy ſagh wanneer de Apoſtelen de onreine geeſten uitdreven: en dat was / gelijk hy ſeit / dat de Satan als een blixem uit den Hemel viel. Nu ſal my Beza hier alleen wel door helpen / die daar dus af ſchrijft. *Collocatur Satan in aëre cum ſuis Angelis. Epheſ.* 6: 12. *Inde videtur detrudi, & quidem cum impetu, quando voce Euangelii poteſtas ipſius aboletur.* De Satan word met ſijne Engelen in lucht geplaatſt. Epheſ. 6: 12. Van daar ſchijnt hy afgeſtoten te worden, en dat met kraght, (gelijk een blixem) wanneer ſijne maght door de verkondi-

ging

ging des Euangeliums vernietigd word. Dat hy de plaats Efes. 6: 12. van de Lucht verstaat/dat sullen wy den leser in 't XXXI. hoofdstuk anders tonen. Dan het gene volgt neem ik volkomelik voor 't mijne aan; en segge dat de Saligmaker dit op syne en der leerlingen verwonderlike werken past; waar van 't verwonderlijkste was / dat hen ook de onreine geesten in synen name onderworpen waren; dat is / geene krankheid so beswaarlik / die sy sulker wijse niet genesen hadden. Met sulken kraght moest het Euangely vergeselschapt gaan; gelijk het Paulus leert: Hebr. 1: 4. Sulx de Heere self mede wroght, bevestigende 't woord door tekenen die daar op volgden. Mar. 16: 20.

§. 19. Die wonderlike kraght der genesinge van d'allerjammerlixte qualen was ene kraghtige verbrekinge van des Duivels werk / de Sonde; om welker wille alle jammer en elende tsedert Adams af val in de weereld quam. Hier van word al 't quaad / dat oorspronkelik van den Satan quam / den Satan / als oft hy noch daar mede in 't besonder besig ware / toegeschreven: gelijk ik in 't XIX. hoofdstuk breder aangewesen hebbe. Want dese woorden / welke seggen / dat de Satan dies tijds uit den hemel viel / eigentlik verstaan; of ten minsten in alsulken sin / dat hy van de heerlikheid / daar hy eerst in was / beroofd is; pasten geensins op den tijd des Euangeliums: also hy t'sedert sijnen eersten val/ gansch geen plaats op 't minst in den Hemel hebben konde. Maar het siet waarschijnelik op 't gene aangaande den Assyrier of Babylonier / groten vyand en verdrukker van Gods volk/tot betekenis sijns ondergangs gesegd was. Hoe zijt gy uit den Hemel gevallen, ô morgensterre! ens. Jes. 14: 12. Want desgelijx word Openb. 12: 8. den Draak wiens name Duivel is en Satanas, geseid / dat hy naderhand noch eens van den Hemel neergeworpen is. Sulx geschied derhalven also menigmaal / als iet merkelijx tot af breuk van de sonde: en der quellingen daar uit ontstaande / door Gods wonderlike hand bedreven word.

XXIX. HOOFDSTUK.

Waar tegens niet en strijd het gene van verscheidene Duivelen, of *Dæmons* door den Heere Jesus uitgeworpen, in 't besonder word verhaald.

§. 1. AL wat tot hier toe geseid is / sal de vooroordeelen noch niet wech nemen diemen uit den schijn heeft opgevatt van verscheidene besetenen / in d'Euangelien besonderlik gemeld / daar de Dæmons door den Heere Jesus uitgedreven zijn. Deshalven acht ik nodig dat wy ons deselve den eenen na den anderen voorstellen / en sien dat werk eens aan. Men sal bevinden / datter niets in voorkomen sal / dat tegen d'uitlegginge strijd / die ik in 't naastvoorgaande hoofdstuk beweerd hebbe.

Be-

Behalven dat het dikmals in 't gemein geseid word / dat de Heere Duivelen heeft uitgeworpen / so vindmen noch ruim seven onderscheidene gevallen wat besonderlijker en omstandiger verhaald. Ik salse hier eerst aanwijsen en daar na volgens van na by besien. I. D'eerste in de Synagoge te Capernaum. Marc. 1: 23-27. en Luk. 4: 33--36. II. De tweede in der Gadarenen land / die een legioen Duivelen hadde. Mat. 8: 28--34. Mar. 5: 1--27. Luk. 8: 26--39. III. Daar na een stomme. Matt. 9: 32. Luk. 11: 14. IV. Noch een die blind en stom was. Matt. 12: 22. V. Dan noch ene griekschе dochter. Matt. 15: 21--28. Marc. 7: 24--30 VI. Eindelik een die maansiek was / en daar by stom en doof. Matt. 17: 14--21. Marc. 9: 17--29. Luk. 9: 37--43. Doet'er by Maria Magdalene / van welke de Heere seven Dæmons uitgeworpen hadde. Marc. 16: 9. Luk. 8: 2. en (om toch niet voorby te gaan) de vrouw die 18. jaren lang van enen Geest der krankheid hadde krom gegaan. Luk. 13: 10--16.

§. 2. Van den eersten seit ons Markus / dat hy eenen onreinen geest; Lucas / dat hy enen geest eens onreinen Dæmons hadde. Hoe dat te verstaan sy / is in 't XXVII. hoofdstuk §. 10-17. verklaard. Het was een geest van duilligheid / de kraght der inbeeldinge bedoven zijnde. Gelijk Nebucanetsar seven jaren lang hem selve voor een beest hield. Dan. 4: 33. waar af de verklaringe in mijn boek over dien Profeet. §. 281-285. te lesen is. Desgelijx meinde dese man dat hy een bose Geest was / en dat Jesus hem geen goed kon brengen / hem die sulken vyand was van 't goed / als d'onreine geesten zijn. Sijns gelijke menschen heb ik self ervaren / die niet beter wisten / of sy waren Gods geslagene vyanden; en diemen niets te dank kon spreken / dat daar niet op sloegh. Daarom dese man / gehoord hebbende wie Jesus was; ten minsten siende hem daar soo eerwaardig sitten in de Synagoge / en horende so kraghtig uit de Schrift bewijsen / dat hy de Messias was: so schrikt voor hem so swaarmoedigen man / en roept uit: Wat hebben wy met u te doen, Jesus gy Nazarener! zijt gy gekomen om ons te verderven? Ik kenne u wie gy zijt, namelik de Heilige Gods. Dan half kennen maakt sulk een menschе meer dan heel: alsonien doorgaans eerst gelooft het gene men meest hoopt of vreest.

§. 3. Maar wie was het dan / welken Jesus hier bestrafte, sult gy seggen; die man / of d'onreine geest? Ik segge / beide gaar; also die man hemselven daar voor hield / dat hy was / als geseid is / sulk een onreine Geest. Dien bestrafte Christus even eens als hy de koortse bestrafte, Luk. 4: 39. de winden en de Zee bestrafte; en so als die hem gehoorsaam waren. Matt. 8: 26/27. Also hier ook d'onreine geest. Dese hem in t'midden geworpen hebbende, scheurende, en met ene grote stemme roepende, ging uit van hem, sonder hem iets te beschadigen. De toejuichinge / die hy daar over van 't omstaande volk ontving / was ook even eens. Want op 't uitwerpen van dien Geest wierdense alle verbaasd; so datse onder malkanderen vraagden, seggende: wat is dit; wat niewe leere is dese, dat hy met maght en kraght ook den onreinen geesten gebied; so datse hem

gehoorſamen, en varen uit; Even eens als over 't ſtillen van de Zee / de menſchen bevreeſt zijnde met grote vreeſe, verwonderden ſich ſeggende: wie of hoedanig een is deſe toch, dat hy ook den winden ende 't water gebied, en ſy hem gehoorſaam zijn.

§. 4. Het tweede voorvall Matt: 8: 28-34 Mar. 5: 1. 17. Luk. 8: 26. 39. ſal ons mogelik het meeſte werk geven. In 't verhaal daar af komen Marcus en Lukas beter t' ſamen over een dan het ſchijnt dat ſy beide met Mattheus doen. Want die ſpreekt van twee beſetenen ſy van eenen / die mogelik de voornaaſte was / en met wien de redenen tuſſchen Chriſtus en den Geeſt zijn voorgevallen. Ondertuſſchen heeft men niet te twijfelen / of het is een ſelfde voorval daar ſy alle drie af ſpreken: de plaats / het land der Gadarenen / een Legion Dæmons / en dat gevaren van de menſchen in de ſwijnen / 't misnoegen der inwooners over dat verlies / by hen alleen eenparig verhaald / geven dat genoeghſaam te verſtaan. Laat ons 't gene ſy daar van ſeggen / 't ſamen ſtellen: en voor eerſt beſien hoedanig deſe man geſteld was / eer hem Chriſtus quam geneſen; daar na / hoe dat toeging; en ten laaſten wat den verkens wederboer. Daillon geeft 'er wel oploſſinge van; doch die my dunkt dat ik wat beſcheidelikker ſtellen moet: alſo ik de ſijne d' eerſtemaal leeſende / ſelf noch niet in alles was voldaan.

§. 5. Van beide beſetenen ſchrijft Mattheus / datſe uit de graven quamen, ende ſeer wreed waren, alſo dat niemant door dien wegh voorby gaan konde. Markus en Lukas van dien eenen / die het quaadſt hadde: dat hy van over lange met Dæmons (Mattheus ſeit ſleghs Dæmon, Marcus / onreine Geeſt) was beſeten geweeſt; ende was met geen klederen gekleed, ende en bleef in geen huis, maar in de graven; ende niemant en konde hem binden, ook ſelf niet met ketenen. Want hy was menighmaal met boeijen en ketenen gebonden geweeſt: maar de ketenen waren van hem in ſtukken getrokken, en de boeyen verbryſeld: ende wierd van den Dæmon gedreven (hier is 't wederom Dæmon; te voren heeft hy Dæmons als van velen geſeid inde woeſtijne: ſo dat niemant maghtig was hem te temmen. Ende hy was altijd nacht en dagh op de bergen, ende in de graven, roepende, en ſlaande hem ſelve met ſteenen. Dit waren altemaal bewijſen van volſtrekte dulligheid; ſo ergh als 't immers weſen moght. Doch men behoeft hier t' Amſterdam ſleghs dikmaals in 't Dolhuis te komen / om dergelijke menſchen te ſien; of de genen daar na te vragen / die der dagelijx met ommegaan: ſonder die gedachten / datſe van den Duyvel dus beſeten zijn. Men ſal u ook wel ſeggen / of ſe ketenen en boeyen breken konnen. Hadmenſe daar binnen niet verſekerd gehad / eer de dulligheid op 't hoogſte was / of met liſt daar in gekregen: men ſoudeſe genoegh in 't wild ſien lopen hebben; en vergeefs geſocht te temmen. Selfs dit niet tegenſtaande / ſalmen noch wel ſomtijds ſien datſe uitbreken: ſo verre dat daar af noch wel een ſpreekwoord is / Hy ſiet 'er uit, als of hy uit een dulhuis uitgebroken ware. Noch onlangs heb ik enen Jode hier gekend / die tweemaal uitgebroken is / men

weet

weet niet hoe. Belangende de Gergesenen / 't zy dat het Heidenen of Joden waren; ik denke niet dat by hen so goeden opsight op de dulle menschen was / als by ons: so dat het daar wel lichtelik gebeuren konde / dat sulke menschen in 't wild henen liepen.

§. 6. Nu laat ons verder sien / hoe die bose Geesten van dien menschе uitgedreven zijn. Marcus verhaalt dat allerbreedst: te weten / hoe Jesus en die dulle man elkanderen ontmoeteden / en wat woorden tusschen beiden voorgevallen zijn. Als hy Jesus dan noch maar van verre sagh, liep hy aanstonds toe, en aanbad hem. Dat wil seggen (soo de genen weten die het grieksch verstaan) dat hy sich voor hem ter aarde neder boogh / tot bewijs van diepe eerbiedigheid. Dat salmen voorgaans aan sulk slagh van menschen sien / en 't is my self meermaals gebeurd; dat se meest op sulke lieden vallen / die voor leeraars geacht zijn / deselve ontsien en liefst met hen spreken. Seer klaarlik is my dat aan den voorseiden Jode laatst gebleken. Dat Christus nu tot desen Gergesener seide / Onreine geest, ga uit van desen menschе: dat spraak hy eensdeels als een ander ook wel doet / iemand voor eerst in sijne inbeeldinge (dat hem dit of dat van binnen quelt) wat toegevende / om hem daar af te verlossen; anderdeels / gelijk hem dat besonderlik betaamde / om uiterlik te tonen / dat hy met maght en kraght den onreinen geesten gebied. Het was dan so veel te seggen / als; Bose quellinge verlaat dese man: of / gelijk hy tot enen anderen seide / Sta op en wandel; also hier / word verlost van dese jammerlike quaal.

§. 7. Maar dese man met groter stemme roepende / seide: Wat heb ik met u te doen, Jesus gy soon des allerhoogsten Gods? Zijt gy gekomen om ons te pijnigen voor den tijd? Ik besweer u by God, dat gy my niet en pijnigt. Die sich eens iet vastelik inbeeld / die gelooft dan voorts al 't gene dat hem dunkt daar by te passen. Sekere vrow tot Franeker / sich latende voorstaan / datse d'onvergeeflike sonden diemen noemt tegen den H. Geest, begaan hadde: meinde dan verbolgens ook / datse niet meer bidden / noch in den Bijbel lesen / veel min ter kerke moest gaan; daar af sy sich ook langen tijd geheel onthield. En achtende haar self / om der voorseider sonden wille / gewisselik verdoemd: so docht haar dat haar niet en paste 't gene 't allerminst na kristelijk geleek; self de natuurlike liefde niet; en dat het haar besonderlik vermaken soude (daar sy waarlik groten schrik voor hadde) so sy hare kleine kinderen in 't water moght verdrinken / en diergelijke meer. Geen wonder dan / dat dese man / sich inbeeldende dat het in sijn lichaam van verdoemde geesten krielde / ook dus vervaard voor Jesus was: weetende so veel ten minsten wel / dat sulk een groot Profeet / als hem na ging dat hy was / en die reeds sulke Dæmons al meer had uitgeworpen; de sijne mede lichtelik niet sparen soude.

§. 8. Maar / sultge seggen / hoe was hy dan so tegen de verlossinge sijns selfs / indien hy 't was / en niet de Duivel die so riep? Die vrage

paste beter / so wy eenen vooz hadden die wel by sinnen was. Maar een dul mensche voegt te samen dat hy meint so te behooren / schoon dat het hanght noch kleeft. Gelijk de vzouw / daar ik terstond van seide / sich inbeeldende verdoemd te zijn / derhalven ook so spzak als sy gelooste dat verdoemden doen: invoegen dat ik haar in alles overreden konde / 't gene ik oordeelde dat tot haarder verbeteringe dienen moghte; by aldien ik vooz af toonde / dat sulx mede in verwozpelingen plaats had; als 't huiswerk waar te nemen / haren man en kinderen lief te hebben; mitsdien dat Paulus sulx van d'ongelovigen seit; 1 Tim. 4: 8. en dat de rijke man self in de Helle noch op 't wel zijn sijner vijf bzoederen bedacht was. Luk. 16: 28. Siende dan / dat die natuurlike liefde met den staat ener verdoemde bestaan konde; so en spzakse nooit meer van hare kinderkens om den hals te bzengen. So moght die Gadarener ook / gelovende met duisenden van Dæmons beset te zijn / sich inbeelden / dat die dooz hem spzaken / en dat dit sulken spzaak was als hen paste.

§. 9. Sodanig was het ook het gene volght: Mijn naam is Legio; want onser zijn vele. Een Legioen krijghsknechten wierd in 't minst op 3000 / in 't meest op 6000. man geschat. Maar nooit wierd de vestinge of leger plaats / daar sulk een aantal van soldaten sich bevond / Legio genaamd: gelijkmen heden niet en geest den naam van Regiment of Esquadzon aan de plaats daar 't sich gelegerd heeft. Wilmen 't op de Geesten passen: hoe salmen die by namen onderscheiden / indien elk rot / een goed getal uitmakende / Legio heet? Waar toe is doch de naam / so die het een van 't ander niet en onderscheid? Maar dese man / hebbende sijn hoofd vol muiseneesten / gelijk men spzeekt; gelooft dat die vol Dæmons zijn / en dat hem des de naam van Legio wel toebehoozt. Want den sulken en paste sulken antwoozd niet; het zy dat sy te samen spzaken / of dat een vooz allen spzak. Niet alle tsamen: die moesten seggen / onse; en niet / mijn naam is so. Ook hadde Jesus den onreinen geest, en niet de geesten, gevzaagd; τί σοι ὄνομα; *ti soi onoma*; welke is dijn naam? en de niet τί ὑμῖν ὄνομα, *ti hymïn onoma?* welke is u lieder naam? Ook niet een vooz allen / die als 't hoofd van d'anderen konde gewees zijn. Want wat seggen soude dat zijn / so een Capitein gevzaagd zijnde / hoe heetje? soude antwoozden / ik heet Compagnie; of een Collonel / ik heet Regiment; of een Bzigadier / ik heet Bzigade?

§. 10. 't Is waar / ik lees hier na op 't 19. vers / dat die man 't Legioen gehad hadde; waar uit het schijnt / dat het niet by inbeeldinge / maar in waarheid also was. Doch dat en volgt daar geensins uit; niet meer dan dat Samuël in waarheid met de Toveres gespzoken heeft / om datter duidelik staat / dat de Vrouwe Samuël sagh, dat Saul vernam dat het Samuel was / en dat Samuel sprak tot Saul. 1 Sam. 28: 12/14/15. Die ene geschiedenis verhaalt / gelijk hier d'Euangelisten / bzengt de saken vooz so alsse uiterlik zijn voozgevallen; sonder over d'oorsaken / daar de waarheid in verborgen leit / onderzoek te doen. Wy self zijn so ge-

gewoon te spreken. Want gelijkmen menschen vind / die sich vastelik inbeelden / datse 't een of t ander levendig dier in hun lichaam hebben ; sullen wy hen dikmaals volgens die inbeelding ook so noemen; als de man met den aakter in sijn lijf, de man met de trommel in sijn hoofd, de man sonder ingewand; en diergelijke ; sonder daar mede te betekenen dat die luiden waarlik so gesteld zijn.

§. 11. Op gelijke wijse word dan voorts geseid / dat de Dæmons den Heere baden / dat hy hen niet gebieden soude, in den Afgrond heen te varen ; maar seiden, Send ons in de kudde swijnen, dat wy in deselve varen mogen. De vrow noch eens / daar ik van segge / wist ook anders niet / of hare ziele moest op 't scheiden uit haar lichaam na den Afgrond van der helle varen. Maar neemt dit hier eens / dat het Duivels waren die so spraken : so stond het by hen vast / datse na den Afgrond moesten / wanneerse geen verblijf meer op der Aarde / 't sy in menschen of in beesten hadden ; dat was hun vaste plaats. Wonderlike dingen / dat de gevangens dus by menigten van Legioenen uit de Hel gelaten worden / om de arme menschen lang en veel te plagen : want het op dien eenen ofte twee niet aanquam / die van een of seven / of een legioen beseten waren. Ook laat geen reghter iemant uit den kerker buiten nood ; veel min sal dat die hoge Reghter der engelen en menschen doen. Maar wat nood wassel / so hy dien eenen man voor eenen tijd kastijden wil / op 't minst drie duisend Duivels uit te laten ? Een derselven alleen maakte 't Paulus / die so veel groter man was dan dese kranksinnige / al suur genoegh : Ik spreke na den mensche ; verstaatmen 't een hier eigentlik / het ander daar dan ook. Anders heb ik mijn gevoelen op dat vuist slaan XXV. §. 21/22/23. al geseid. Men siet dan wel / dat het maar een seggen van dien armen lyder was / dat hy als in den naam van vele Dæmons bad / om in den Afgrond niet te varen.

§. 12. Dit openbaart sich noch te meer / nadien de bede daar beneffens was / om in de swynen slechts te mogen varen. Want so dat was / om voor eerst noch van den Afgrond / so als 't woord is / vry te zijn : wat wonnen sy toch uit ? wanneer de verkens allegaar verdronken waren / waar voeren doe de Duivels heen ? Heeft hen Jesus langer tijd gegund dan sy self begeerd hadden ? dat denk ik niet : en de reden heb ik over 't volk van Job al eens geseid XXV. §. 3. Aan Jakob / David / Salomon heeft God wel meer dan hunne bede toegestaan; en hy is gewoon langmoedig over sijne kinderen te zijn : maar den Duivel / wiens werken hy met voordacht komt verbreken / sal hy geensins toegeven ; dan so hy hem een geessel in 't besonder schuldig is / hy stelt hem heel kort dagh. 't Is doch 't gemeen gevoelen ook / dat hy hem eer binnen tijds / als later op sijn dak sal komen. Het roepen was hier ook / en volgens dien 't gevoelen of de vrees altoos / dat Jesus hem quam pijnigen voor den tijd. So heeftmen dan te denken / dat sy geen langer uitstel hadden / om tot den Afgrond weer te keeren / als datse sleghs noch in de swijnen varen moghten. Doch dat was om enen ogenblik te doen ; de swijnen raakten aanstonds om den hals ; so wa-

ren ſy dan dooz dat middel van den Afgrond niet bevzijd.

§. 13. Ja het blijkt noch meer / (boven 't gene reeds geſeid is) dat het eigentlik geen boſe geeſten / diemen Duivels noemt: geweeſt zijn / welke uit dien man in deſe ſwijnen voere. Want misdien datſe ſo verveerd waren / van wederom na den Afgrond heen te moeten; en derhalven ſulk verlof / ſonder bepalinge van tijd verkregen hadden / om ſich noch wat langer op der Aarde / buyten hunne pijnigplaats op te houden: ſo moeſt het wonder zijn / dat alle die Duivels gelijkelik ſo onbeſonnen waren / datſe de verkens aanſtonds om den hals bzaghten / daarin ſy ſich booz den afgzond bergen wilden. Eerder was het te vermoeden geweeſt / dat ſo ſchzandere geeſten die beeſten onder 't vilmes wechgehaald / en den ſlaghter ontboerd hebben ſouden; om hunne niewe verblijfplaats / hen ſo veerdiglik van den Heere toegeſtaan / niet ſo reukeloſelik te vernielen / maar (om langer van den afgrond vzy te zijn) dien te zorgvuldiger te bewaren. Een gevangen oozlof hebbende / om enen tijd lang in eens burgers huis te mogen zijn; ſo hy in 't uitgaan verſochte / niet aanſtonds weer in den kerker / maar in 't naaſte huis te mogen trekken: ſal hy dat / ſo haaſt als hy daar in komt / ſelf in den bzand ſteken / en ſich alſo noodſaken / dzijvelingz daar uit; en wederom / tegen ſijne bede / in 't gevangen huis te gaan;

§. 14. Nu komt' et dan op 't eigen werk van Chziſtus aan / die dien elendigen met een enkel woozd / tot bewijs van goddelike maght en kraght genas. Dit is klaar gebleken / nadien dat alle man hem ſagh aan Jeſus voeten ſittende, gekleed, en wel by ſijn verſtand; en die 't gezien hadden, verhaalden hoe de beſetene was verloſt geworden So was de man van deſe Dæmons dan verloſt; wanneer hem die dus uit ſijn hooſd gdzeven en ſijn verſtand herſteld was. Doe hy dat miſte / was ſijn onverſtand / dat hy booz en booz vol Dæmons was. So kraghtige veranderinge bzaght de Heiland in een ogenblik te wege. Ende was dit groot ſtuk werx echter noch de helft maar van dit wonder. Want de Dæmons uitvarende voeren in de Swijnen; en de kudde ſtortede van de ſteilte af in 't meir, en verſmoorden; en dat wel tot twe duiſend toe. Den menſche dus hebbende verloſt van deſe dulligheid / beliefde 't hem de verkens met alſulken tuimelgeeſt te plagen.

§. 15. Des ik nu vzymoedelik ook ſeggen: wech van hier met den Duivel; en laat Chziſtus d'eere hebben / die men onbedachtelik aan boſe geeſten geeft. Want men ſegge my eens / want meer is; dat duiſenden van Duivels; of dat Chziſtus ganſch alleen dooz goddelike kraght twee duiſend ſwijnen teffens met den geeſt van dulligheid ſlaat / en van boven neer in 't water ſtozt; Dus verklein ik hier dan 't wonderwerk des Heeren niet; maar vergroot het noch veel meer. Want ſo iemant dunkt / dat het groter werk is / ettelike duiſend duivels uit te jagen / dan eenen man van dulligheid te geneſen: dat heeft ſo vzy wat ſchijns; maar Chziſtus ſelf neemt het veel anders op: en de hooſdman / wiens

geloof

geloof hy uit die reden hooglik roemde / was van geheel ander verstand. Want hy maar een een mensche zijnde onder andere gesteld, had echter dat gesagh over sijne krijgsknechten; dat so hy tot iemant seide; ga, so ging hy of kom, so quam hy: of tot sijnen dienstknecht doe dat, so dede hy 't. Maar om met een woord sprekens sijnen knecht gesond te maken / daar had hy Christus toe van doen. Matt. 8: 8/ 9. Nu vraag ik dan / wat is lichter: te seggen / bose geest of geesten, gaat uit van desen man, ofte gaat in de swynen, of / te maken met een woord / dat de man van veel swaarder quellinge dan des hoofdmans knecht op staande voet genesen zy? Sekerlik een koning ofte veldheer kan verscheidene legioenen van d' eene plaats na d'andere verleggen; maar aan niemant sijner onderdanen sonder middel leven of gesondheid geven; nochte iemant (ik swijge duisenden teffens) op eenen ogenblik daar van beroven. Om over geesten te gebieden behoef de Jesus / al ware hy niet meer dan blotelik een mensch geweest / de maght alleneliik van God te ontfangen: maar so hy meester van gesondheid en van krankheid is / so is hy waarlik God.

§. 16. Sodanig toonde sich de Saligmaker hier: en met eene / dat hy waarlik de Profeet was, die in de weereld komen soude. Joh. 6: 14. Niet gekomen om de Wet en de Profeten te ontbinden, maar te vervullen. Matt. 5: 17. Om gerichten aan sijn volk te oeffenen; en d'overtredinge sijner wett te wreken: waar toe men klaarlik siet dat dit ganssche werk geschikt was. Te weten: om aldus met een barmhertigheid aan den elendigen / en aan d' andere zijde straffe aan dat volk te oefenen / (evenwel of dese Gadarenen verheidende Joden / of Heidenen onder de Joden waren) dat so groten menigte swynen onderhield / beesten diemen na de wett niet offeren noch eten moght. Lev. 11: 7. Dese ware niet alleenlik grouwelik voor God / maar ook ongesien by 't beste deel des Joodschen volx: sittende by de graven, en vernachtende by degenen die bewaard worden, eetende swynen vleesch. Jes. 65: 4. Even eens of dese woorden op die Gadarenen selve gesproken waren? welken onse Heiland deser voegen hums onreinen handels halve straffen / en also de reghte Joden dies te meer verplighten wilde.

§. 17. By aldien nu iemant na dit alles noch die swarigheid behoud / dat Christus met die geesten scheen te spreken: deselve sal (so 't algemeen voorvoordeel sulx niet wederom belet) uit het gene in 't voorgaande hoofdstuk breder aangewesen is / genoegsaam weeh te nemen zijn. Want so Jesus met het slechte volk / dat nochtans by sinnen was / sprekende / sich voegde na de spraak die sy verstonden? ter tijd toe dat sy hoger berlicht ook hoger tale souden leeren: wat wonder / so die wijse meester met sulk eenen / die geheelik buiten sinnen was / niet en spraak gelijkmen met verstandige menschen doet; Het soude sottelik gedaan zijn / met sotten wijsselik te willen spreken. So lange dan als die man noch was in dese dulligheid / dat hy meinde niet te wesen die hy was / maar

een

een deel Dæmons die sijns meester waren: so geloofde hy te moeten spreken so als hy dacht dat dese spreken souden; gelijk geseid is. En Christus na die swakheid sich hier voegende / gelijk alle wijse luiden doen in sulk geval / spreekt so gelijk 't die man verstaat / tot dat hy hen genesen hebbe. Desgelijx Mattheus / de geschiedenis verhalende / (gelijk van Saul en van die Coveres in 't XXIV. hoofdstuk ook getoond is; stelt ons deselve trouwelik voor ogen so alsse uiterlik geschied is. Daar is dan meer niet af / dan 't is een gemeene regel *verba sunt intelligenda pro subjecta materia*, dat de woorden te verstaan zijn in alsulken sin als de saken lijden.

§. 18. Eer ik hier noch afscheide / sal ik tot nadere bevestiginge mijner verklaringe seggen / dat ik self enen gekend hebbe / die van den Legioensman niet seer veel verschilde. Een verstandig man / doch gierig / hebbende eerst op 't land gewoond / begaf sich / op hope van rijker winst / te Franeker in de stad / daar hy winkelneering dede. Maar bedrogen in sijne ingebeelde hope / verviel door prikkeling van gierigheid tot rasernye: doch die verder niet en ging / dan so veel hem self betrof. Hy liet sich vastelijk bedunken / dat sijn tijd verduimd / onherstelbaar / en hy daar door verloren was. Daar beneffens dat hy geen ingewand altoos meer in sijn lichaam hadde: so dat al wat hy at of dronk so hol daar in viel / en daar door henen schoot / sonder dat hy daar van enig voedsel trok. In een schuurtjen achter sijn huis liet hy sich in een duifhuisje of doorkast sluiten: sonder bed of buister / sonder kleding / alleen hemd en hemdrok / en weinig dek / dat hy ook wel dikmaals van sich schoof: met sijne nagelen wondde hy hem selven / en neep voor en na lappen af van sijnen endeldarm; soekende / so veel in hem was / waar te maken / dat hy sonder slot / en hol van binnen was. So haast en hoorde hy geen menschen komen / of hy kermde op d' erbarmelixte en verbarelixte wijse diemen sich verbeelden kan: want dat meinde hy dat den staat eens verdoemelings paste / daar hy hem self voor hield. Niemant horende noch siende / liet hy sich ook minder horen. Eens quam hy my / effen in 't voorhuis gekomen / van achteren tegen / so naakt als ik geseid hebbe; sagh'er uit als Nebucadnetser / en sijn hemd (uit gemelde oorsaak) vol bloed en vuiligheid. Sijne vrouw / die seer wijs / deugdelik en lijdsaam was / joegh hem weder om na achteren toe / daar hy sich liet henen drijven als een beest. Nietteminn met my en anderen van alle dingen sprekende / gebruikte hy volkomen verstand; des hy ook meer hadde dan een gemeen boer. En schoon dus beestig leevende / en de vrouw alles wat de winkel en de huishoudinge betreft bevolen latende; so overleide sy nochtans de grootste saken met alsulken man. Dies tijds was tot Workum in Friesland seker meester die sulk slagh van menschen op ene sonderlinge wijse wist te handelen. By desen bestelde hem de vrouw enigen tijd lang in de kost; van wien hy sich met woorden en met slagen liet bedwingen als een kind. Nochtans droegh hy sich ter selfde tijd als een man / ja als een verstandigh man. Want ik heb-

be-

be bzieven gesien / by hem van daar geschzeven aan sijne huysvzouwe / waar in hy haar met ene vlugge pen en stijl (in Friesland seid samer dan hier) en met rijpen rade schzeef / over 't huwelik dat met eene sijner dochteren op handen was / en waar toe de vzouwe sijnen raad begeerde. Dese man moght om gelijke reden als die ander / de menschе sonder ingewand genoemd zijn: en om sijn onrein leven / dat het een onreine geest was die hem quelde; en die hem gedurig in gedachten hield / dat hy naby was / om in den afgrond heen te varen. Beter lot wil ik vertrouwen / dat de genadige God aan sijne ziele gejond heeft.

§. 19. Dus veel van het tweede: Nu sal het overige te lichter te verklaren zyn. III Een ander by Matt. 9: 32. En Luk. 11: 14. ook also genoemd / dat hy stom en van enen Dæmon beseten was, wierd insgelyks door Chzistus enkel woozd verlost. De Dæmon dien hy uitdzeef / seit Lukas / die was stom. IV. Noch een die stom en doof was (dat gemeenlik tsamen gaat) Matt. 9: 27. daar noch wat nader van te spzeken valt; en noch een blind en stom. Matt. 12: 22. Dat is / de spzaake / 't gehooz / 't gesight / was hem dooz de siekte gansch benomen: of immers s'waar met stuipen overladen / wierd daar by blind / en stom en doof. Ik ken een borgezs dochtertjen hier in de stad / dat ik meermalen besocht hebbe; liggende langen tijd sonder kraght om op te staan / sonder gebzuik van spzake / van gehooz en gesight / en van verstand. Sware stuipen / vele uren lang haar lichaam gins en weder slingerende / bzaghten haar in sulken staat; daar sy noch in bleef als die stuipen haar verlaten hadden. Een onreine Geest / of een quaad buurwijf (seiden d'ouders) dooz desselfs behulp / had haar dat gedaan. De stuipen / seg ik / hielden op; 't verstand / gehooz / 't gesight / quamen wederom te reght: De spzaak en komt niet weer. So is dese dochter van den blinden en den doven geest verlost: de stomme blijft haar by. God heeft haar buiten twijfel sonder Duivels dienst also besocht / en wederom verlicht: so ook de genen daar het Euangelium van spzeekt. Alleen is 't onderscheid hier wederom / dat die volkomelik / op staande voet / dooz 's Heeren kraght genesen zijn: maar dese dochter dooz een deel / en metter tijd. V. Het gene nu tot hier toe is geseid / wozd met een gemakkelik op de dochter van de griekschе vzouw gepast; so als dat ieder een licht by hem self sal konnen sien. Matt. 15: 21--28. Marc. 7: 24--28. VI. Van dien Maansieken sal ik terstond in een besonder hoofdstuk handelen.

§. 20. Insgelijx dan als van die daar nu genoemd zijn / sal ik met weinigh woozden van Maria Magdalena spzeken. Want sleghs op twee plaatsen geseght wozd / dat de Heere haar van seven Dæmons heeft verlost: waar voor sy haar dankbaar toonde / hem neffens andere goede vzouwen volgende waar hy ging / en hem dienende van hare goederen; Luk. 8: 2. en daarna insgelijx d'eerste aan 't graf / om hem te salven. Marc. 16: 9. Van daar van wozd niet met allen meer geseid / wat haar die seven Dæmons gedaan hadden / en hoe het uitdzijven der selven was toegegaan. 't Zy dan datse sich seven, gelijk die gergesener man van een legioen Dæ-

mons / door krankſinnigheid heeft in gebeeld; of dat ſe ſevenderhande quale teffens / of meer dan eene altoos / dan dus dan ſo (gelijk het sevental meermaals voor onbepaald / dat veel of dikmaals komt / genoemd word) in waarheid onderhevig was; daar heeft haar onſe Heer genadig en kraghtdadig af verloſt. Wat ſwarigheid (gemerkt nu al 't voorſeide) dat in deſe verklaring ſteekt / kan ik alſnoch niet ſien.

§. 21. De hiſtorie die Lukas ons van noch ene andere vrouw verhaalt cap. 13: 10--16. is van deſen eengſins verſcheiden. Want hy en ſeit niet / dat een Dæmon of onreine Geeſt haar quelde: maar wel dat in de ſynagoge was ene vrouwe, welk enen geeſt der krankheid 18. jaren lang gehad hadde, en dat ſe was te ſaam gebogen, en ſich ganſchelik niet opreghten konde. 't Gene Lukas enen geeſt der krankheyd noemt / dat ſchrijft Jeſus ſelfs daar na den Satan toe: ſeggende / vs. 19. dat de Satan deſe dochter Abrahams 18, jaren dus gebonden hadde; en dat hyſe van dien band had los gemaakt. Hier is dan nu geen Dæmon, gelijk ik in 't XXII. hoofdſtuk beweerd hebbe / dat al de genen waren / die de menſchen doe beſeten hadden; en niet de Duivel ſelf. Maar de ſwarigheid ſal aanſtonds over gaan / ſo men ſlechs onthoud / het gene in 't XXVII. getoond is / dat men doe aan ſulke ſiekten den naam van boſe geeſten gaf: en daar by herdenkt / dat David ſelf ſo lang als hy regeerde / gebonden is geweeſt van ſulken *ſatan*, dat is belet door tegenſpoed, om den Tempel niet te ſtichten / ſo hy voorgenomen hadde: en die Satan beſtond in de oorlogen, waar mede ſy hem omlingelden Maar Salomo heeft dat volbraght / om dat hy los was van allen Satan (dat verduitſchen d'onſen tegenparty der) en bejegening van quaad; 1 Kon. 5: 3/4. gelijk ik voor in 't XVII. hoofdſtuk §. 9 / 10 / 11. noch eens aangeweſen hebbe. Een andere ſatan (dat is tegenſpoed) na die van deſe vrouw gelijkende / was die geeſt der krankheid / over welken David klaagde: Ik ben krom geworden; ik ben uitermaten ſeer nedergebogen, ik ga den ganſchen dagh in 't ſwart. Pſal. 38: 7. Siet daar den Satan die den ſoon van Abraham / den vader des Verloſſers ook gebonden hadde: en ſo die dochter mede. Nu laat ons ſpreken van den jongeling die maanſiek was.

XXX. HOOFDSTUK.

Die Maanſieke daar de Schrift af meld, hadde van den Duivel noch de Mane geen gebrek.

§. 1. WAt dan die hiſtorie belangt / by Matt. 17: 14--21. Marc. 9: 17-29. Luk. 9: 37--43. beſchreven: laat ons eerſt ſien / hoe ſy dat verhalen; en daar na / hoe men alles moet verſtaan. De ſaak is / dat een vader ſijn kind eerſt by d'Apoſtelen brenght: willende den Heere ſelf / ſo 't ſchijnt / om alle ſijne beſigheden van die moeyelikheid verſchonen: maar niet by hen te recht geraakt / ſpreekt den Meeſter ſelf

ten

ten laatſten daar om aan. Sijn eigen ſeggen is aanmerkens weerdig; te meer / alſo d'Euangeliſten in 't verhaal na ſchijn verſchillen. By Mattheus ſeit hy / dat ſijn ſone maanſiek is; by Marcus / dat hy enen ſtommen geeſt heeft; by Lukas ſleghs / dat een geeſt hem quelde. Voorts: word het van Mattheus ſo verhaald / als 't voor ogen was te ſien; ſonder 't minſte daar te melden van den geeſt. Hy is, ſeit de Vader / in ſwaar lijden: want menigmaal valt hy in 't vier, ende menigmaal in 't water. Maar Marcus / de toevallen der ſiekte omſtandiger verhalende / ſeit: waar hy hem ook aangrijpt, ſo ſcheurt hy hem, en ſchuimt, en knerſt met ſijne tanden, en verdort. Daar na; en menigmaal heeft hy hem in 't vuur en 't water geworpen, om hem te verderven. Lukas mede: Siet een geeſt neemt hem; en van ſtonden aan roept hy, en ſcheurt hem dat hy ſchuimt; en wijkt nauwelix van hem. By Marcus ſtaat noch nader / dat dit dien kinde al van ſijne kindsheid af was aangekomen. Dus verre zijn 't de woorden van den vader: nu verhaalt ons Lukas verder met zijn eigen; dat noch / als hy na Jeſus toequam, ſo ſcheurde hem de *Daemon*, en verſcheurde hem. Dat is / ſo als ik dat verſta: hy ſcheurde hem ſo kraghtig / of hy hem verſcheuren woude. Marcus ſeit'er by / dat hy ſich wentelde, al ſchuimende.

§. 2. Wanneer 't dan tot geneſen komt / ſo noemt Mattheus mede enen Geeſt: ſeggende / dat Jeſus hem beſtrafte: (te weten / dat komt nu / wie) en de Dæmon ging van hem uit, en het kind wierd geneſen. Maar Marcus toont dat deſe Geeſt noch meer gebreken hadde / wanneer hy Jeſus woorden dus verhaalt: Gy ſtomme en dove Geeſt, ik bevele u ga uit van hem, en kom in hem niet meer. En 't gene Lukas in dier voegen heeft gemeld / dat de Geeſt / wanneer het kind tot Jeſus naderde / hem noch al ſcheurde: dat ſtaat by Marcus als 't gevolg van Jeſus kraghtige beſtraffinge; dat hy roepende en 't kind ſeer ſcheurende van hem uitging, ſo dat het wierd als dood, en vele meinden dat het ſchoon geſtorven was. De Heere doe gevraagd van ſijne Leerlingen; waarom dat ſy dien Geeſt niet hadden konnen uitwerpen? ſo ſeggen Marcus en Mattheus / dat hy ſeyde: dit geſlagte, (of dit ſlagh van Geeſten) vaart niet uit, dan door bidden en door vaſten. Nu laat ons ſien / hoe datmen dit in alles magh verſtaan.

§. 3. Om te weten wat dien jongeling gedeerd heeft / moetmen na de reden die de vader gaf niet horen; alſo die met voorvoordeel ſpraak / na 't gemeen gevoelen van de Joden / hier voor henen al geſeid. En hoe ſich de Schrift in 't ſpreken daar na voegt / is met eenen al verſtaan. Het zy dan dat hy maanſiek, of beſeten word genoemd: dat ſeit niet / dat de Maan daar iets toe dede / of ſich de Duivel of een Dæmon daar in mengde; gelijk dat doorgaans ſo begrepen word: maar wel / dat die menſchen dat geloofden / en om dat ſe 't ſo geloofden / ook ſoo ſpraken; en om dat elk een ſo ſpraak / een ander / ſchoon hy beter wiſt / ſo ſpraak gelijkmen was gewoon te ſpreken; om van alle man verſtaan te zijn /

wat quale datmen meinde / alsmen die den name gaf / daar alle man dat door verstond. Maar dan / buiten sulke namen op de quale self onse ogen slaande / so als die door de tovallen moet te kennen zijn: wat word hier doch verhaald / dat in de vallende sielte niet en is / of naturelik by deselve wesen kan; gelijk als schielik neer te vallen / stom en doof te zijn: 't schuim uit den mond te laten bruisen; gelijkmen dikmaals aan die menschen siet? En daar laat ik het by berusten.

§. 4. Of somen wil dat ik noch meer sal seggen; het sal zijn / dat ik de reden vrage / waarom dat dese man seit / dat syne sone maansiek is. Want de Maan en is geen onreine Geest. So 't hem de Mane dan gedaan heeft / so is de Duivel buiten schuld. Neen / segt gy; maar wel / dat de Mane en de Duivel t'samen gaan / gelijkmen seer wel weet / dat eene selsde sake meer dan eenerlepe oorsaak hebben kan. 't Is buiten twijfel so: maar segt my dan / wat was'er van de Maan / en wat was van den bosen Geest; so elk voor syn deel oorsaak van de quelling was! Ongehouden dat te seggen / als onmogelik te weeten. Gehouden dan te swijgen / segg' ik wederom / van 't gene men niet weten kan. Waarom? Want het moght wel sulken sielte wesen / die sich op sekere tijden der Mane verhief; en de Duivel daar op passende sichbaar by schikken / om den armen lijder op syn swaksi noch meer te plagen. Ik beken / over 30. of 40. jaren heeftmen my dat al geleerd: en noch moet ik vragen / of dat allegaar die eene Duivel doet? Want men spreekt op die manier. So moet hy wel een Weeteveel, dat is een reghte *Da-moon* wesen (gelijk dat woord I B. II 9. verklaard / is) die so wel weet / waar de menschen door de ganschе wijde weereld maansiek zijn.

§. 5. Doch in ernst eens van de Maan gesproken: men seit dat so licht heen / dat die over 's menschen lichaam / en desselfs gebreken heerscht; maar 't bewijs daar af heb ik tot noch toe niet gesien. Want ik my na den Almanak niet righten wil / die ons doorgaans met een prentje wijst / wat deel van 's menschen lichaam dat de Maan in elk teken van den Zodiak bestiert. Daar spiegelden wy ons aan doe wy kleine jongers waren / en lasen opmerkelik: Ariës regeert het hoofd, Taurus de borst enz. Maar nu zijn we mannen / en moeten ons met sulk poppegoed niet langer affetten laten. Waar leert de Natuur / de Schriftuur / d'Onderwindinge / dat de Maan ons anders iet doet / dan by nacht te lichten / en den tijd door haren loop te meten? De kraght der Sonne is te openbaar / om die te loochenen: maar die licht en warmt ons door haar eigen vuur; de Mane schijnt door gelcenden glans / en die maar eenen ogenblik tijds / om de 14. of 15. dagen vol is; Buiten dat neemt se altijd af of toe.

§. 6. Twee geleerde schrijvers / beide in 't fransch / hebben dit al mede so begreepen: welker een my tot den anderen wijst / daar hy 't uit heeft / en ik na hem. Ik sal derhalven syne woorden hier in 't neerduitsch stellen / uit syn boek genaamd *la Logique, ou l'art de penser*, dat is / de kunst van denken. III. *part: chap.* 18. „Men schrijft de Mane seer veel

„wer-

„ werkinge toe / van welke men met reden ſeggen magh / wie weet of
„ 't waar is? Gelijk als / dat de beenderen vol mergh zijn ten tijde van
„ de volle / en ledig worden met het afgaan van de Maan; en ook ſo
„ van de kreeften: waar op men reght uit ſeggen magh / dat het alte-
„ maal valſch is: gelijk my naawkeurige luiden verſekeren / die 't ſelf
„ beſocht hebben; en bevonden / dat de beenderen en de kreeften / dan
„ vol / dan ledig zijn / op alle tijden van de Maan. Des maghmen
„ denken / dat het al het ſelfde werk is / met menigte van tekenen die-
„ men in acht neemt: van den reghten tijd om bomen te ſnoeijen / of
„ hout te hakken; om 't ſaad in de aarde te brengen of uit te pellen;
„ om te enten of geneesdranck in te nemen. En de weereld ſal ſich
„ metter tijd ontſlaan van alle deſe ſlaverijen; welke anders geenen grond
„ hebben / dan ſekere voorgeboelens / daar af noch niemant reght met
„ ernſt de waarheid onderſocht heeft. Derhalven is 't onbillik van hen
„ gedaan / die ons verplighten willen ſonder verder onderſoek ſleghs te
„ geloven / 't gene men voorgeeft van ondervindinge / of uit oude boeken
hier en daar getrokken heeft.

§. 7. Dergelijke dolingen ontſtaan uit ſulken droghreden / dat men ſeit /
„ *poſt hoc, ergo propter hoc*, na deſen, volgens dien door deſen: ſulx is
„ op ſulken ſake gevolgd / ſo moet het dan door ſulken ſaak veroorſaakt
„ zijn. Op ſulken wijſe heeft men 't beſluit opgemaakt / dat de ſterre
„ de Hond genaamd oorſaak van de hitte is / die men in den tijd der
„ Hondsdagen, daar van ſo genoemd / meint meer dan anders te ver-
„ nemen? 't welk Virgilius heeft doen ſeggen / van deſe ſterre ſprekende /
„ in 't latijn (eigentlik in 't grieks) Seirius genaamd.

Seirius ardor.

Ille ſitim morbos que ferens mortalibus ægris
Naſcitur, & lævo contriſtat lumine cœlum:

De Hondſter rijſt met brand, en helpt den menſch aan 't quynen:
Mits doetſe 's Hemels glans den ogen droever ſchijnen.

„ Nochtans / volgens 't gene Gaſſendus ſeer wel heeft aangemerkt /
„ ſo en iſſer niets onwaarſchijnliker als dit. Want alſo deſe ſterre aan
„ d'andere zijde van de linie ſtaat: ſo moeſt deſelve kraghtigſt werken /
„ daar ſe meer reghtſtreex op d'aarde ſtraalt. Nochtans is 't daar win-
„ ter / wanneer 't hier Hondsdagen zijn, over ſulx hadden daar de menſchen
„ eerder te geloven / dat de Hondſterre koude veroorſaakt / dan wy / dat ſe
„ heet is.

§. 8. Men dient dan wel te ſeggen / of het is de waſſende of afgaan-
de Mane / die de menſchen maanſiek maakt? Indien in 't waſſen:
ſo is de Mane / die anders ſulken goeden naam heeft / een quaadaar-
dige planeet. En wonder boven dien / nademaal viſch en vleeſch /
bomen / vrughten / geaght worden met de Mane toe te nemen; dat de

menſche ſelf met haar waſſen afneemt / tot wiens nutte alle dingen op der Aarde groeyen. Indien de ſiekte ſich verheft by 't afgaan van de Maan: het moet zijn / dat de geſondheid aan de kraght der Mane hangt; inboegen dat deſelve na mate dat die toe of afneemt / van gelijken rijſt of daalt. Maar dan mein ik datmen de Maan ongelijk doet / de ſiekten in plaatſe der geſondheid na haar noemende: en datmen / wanneer alſulke qualen op het ergſte zijn / niet moeſt ſeggen / maanſiek; maar wanneer de lijder op ſijn beſt is / maangeſond. Of liever / ſo de genen / die door minder invloed van de Mane ſiek zijn / maanſiek heten mogen; datmen dan de genen die geſond zijn alteſamen maangeſond te noemen heeft.

§. 9. Doch ſo een boſe Geeſt op ſulke menſchen loert / die by tijden ſieker zijn: ik acht hem boos genoegh om den koortſten tijd / binnen welken ſich de ſiekte keert / lieber als den lanſten waar te nemen. Want hoe hy dikmaler beurten heeft / hoe meer quaads hy ook kan doen. So moeſt hy ſich by de koorts dan blyen: dan had hy dzokker werk; gemerkt ook geduriglik meer menſchen aan de koorts dan maanſiek zijn. So groot is dit onderſcheid; dat ſo weinig menſchen weten wat dat maanſiek is / als die niet onderbinden wat de koortſe zy. Al is d' oorſaak in 't beſonder onbekend / hoe 't ſo komt: men bevind nochtans / dat de koorts op ſekere dagen / ja uren / ſich verheft; met bevinge begint / en met ſweten overgaat; hoofdpijn voor / en hoofdpijn na. Laat ſien / of de Maanſieken / ſoder zijn / alle teffens op eenen ſelf den tijd het quaatſt hebben: want daar maar eene Maan / en deſelve allen oorden ontrent even na is; altoos op een landſchap of twe ſal dat weinig ſchelen. Maanſiekten zijn daarom geen maandſiekten: of de maandelike veranderinge der vrouwen moeſt hen allen teffens t'eener ſtonde overkomen; daarmen echter weet / datter niet een ure van de maand is / of daar zijnder enige aan vaſt. So is 't ook met de koorts: d' een heeftſe van daag / en d' andere morgen; d' een op ſulken d'ander op alſulken ure van den dagh; dan komtſe teikens vroeger / dan later op eene ſelf de perſoon. Die nooit van de kooztſe / veel van boſe Geeſten gehoord hadde; ſoude die niet veel waarſchijneliker denken / dat die quale ſulken oorſaak hadde? Sekerlik de derdendaagſche kooztſe is inſonderheid ſodanig / datſe met groot veght *ludibrium medicorum* een ſpot der geneesmeeſteren genoemd magh zijn: en ſomen die ook onder boſe geeſten ſtellen wil; ſo heb ik al voor 34. jaar bevonden / dat dit geſlaght niet uit en vaart, dan door bidden en door vaſten.

§. 10. So en blijfter dat geen reden / waarom dat deſe man maanſiek, of ſijne ſiekte een onreine geeſt genaamd word / dan die ſlus XXVII. §. 11. uit Raby Moſes is verhaald. Te weten / dat het ene herſſenſiekte was / welke met den omloop van de Mane ſich verhief. Het deel des lichaams daar de ſiekte ſich geſet hadde gaf daar aan den naam van dæmon oſte geeſt, en de boosheid van alſulken geeſt of ſiekte dede dat hy onrein hiet. De tijd by welken ſich de quale op het ſwaarſt vertoonde / als t'elken omloop van de Maan;

dede

dede dat het Maansiekte, ende hy also met eene maansiek genaamd wierd. Daar is te voren al so veel geseid / van den oorspronk in 't gebruik sodaniger manier van spreken by de Joden: dat het my niet nodig schijnt / iets meer alhier op dit stuk in 't besonder te verklaren.

§. 11. Alleenlik sal ik dit noch moeten seggen / dat ik 's Heeren Jesus heerlikheid dus nogh veel klaarder in dit werk bespeure / dan oft hy Geesten / op sich self bestaande / uitgedreven hadde. Want op dese wyse sonde sulken siekte (die een ieder toestaat dat hy hadde / om dat hy maansiek hiet) of geheelik / of ten minsten voor een deel / den Duivel / onder Gods toelatinge (gelijkmen spreekt) tot oorsake gehad hebben: maar na mijne verklaringe was die enkelik van God. Heeft dan Jesus waarlik sulken Duivel uit gedreven; so heeft hy slechs daarmede betoond / dat de werken van de snoodste schepsels onder sijne maght stonden. Maar was het louter siekte / gelyk als ik 't verklare; in voegen / dat de Duivel ganschelik daar buiten was: so was 't een werk van God. Segt my nu eens / die onpartijdig spreekt: welk is den Soon des menschen meerder eere / dat hy op aarden maght heeft over 't werk des Duivels / of over 't werk van God?

§ 12. Nu kom ik dan tot ondersoek / wat sin dat dese woorden hebben / waar mede Jesus 't antwoord sloot / dat hy sijnen leerlingen op hunne vrage gaf / waarom dat sy uit den bosen Geest uit den maansieken niet vermogten uit te drijven. Ik die door de veelheid der saken / die my in dit werk ontmoeten / genoodsaakt worde kort te zijn; wil hier blotelik seggen / dat ik niemant lese die my hier na eisch en wensch berighten kan / of knatschbul moestet zijn. Want die geleerde Engelschman merkt ten eersten aan / dat de Heere d'oorsake van 't onvermogen der Apostelen / om dien kranken te genesen / in hun ongelove stelt. Maar offe daar op hadden mogen seggen / datse so geheelik sonder gelove niet en waren: (dus wil ik my knatschbuls meininge wat meer te nutte maken) so voegter Jesus by / dat dit geslaghte (*genos*) niet van Geesten / maar van Gelovigen / seit hy; of liever van Gelove / (te weten / dit Gelove om mirakelen te doen) *ouk ekporeuetai*, niet uit en vaart neen / maar) niet uitgaat, of *ouk exerchetai*, niet voor den dagh komt dat is / *non exit in actum*, niet in sijne kraght raakt / dan met bidden en vasten.

§. 13. Ik moet desen schrijver gelyk geven / om dat ik die betekenis deser woorden by noch meer griekschye schrijvers vinde dan hy aanwijst: en dat sonder uitwerkselen des geloofs nooit Apostel of Profeet mirakel heeft gedaan. Of 'er dan schoon verscheiden slagh van Dæmons waren / daar was 'er geen dat sonder vasten ofte bidden te verdrijven was. Daarom siet dit op de verscheidenheid der Dæmons niet / maar des Geloofs. Daar is een slagh van gelove / beter dan in desen woord vereischt / dat door de liefde werksaam / en ter saligheid is. Gal. 5: 6. Maar dit slagh / dat in Jesus name Dæmons uitwerpt / of dit slagh van Gelovigen die sulx doen / konnen sonder liefde / en wel werkers van ongereghtigheid zijn. 1. Kor. 13: Matt. 7: 22/23. Nochtans / sose dat slagh van gelove slechs so groot hebben als een

mostaard-

noſtaardſaad/het ſal bergen verſetten: doch indien het ſo verre uit komt/dat het ſulx te wege brengt/het ſal zijn door bidden en door vaſten. De laſt/werpt de *Dæmons* uit. Matt. 10: 8. was daar toe niet genoeg/ om dan maar te ſeggen/ wanneer hen ſulk een voor quam; Ga uit, onreine Geeſt: maar de Heere/ van wien dat de kraght moeſt komen/ wilde daar in ook gekend zijn. Derhalven ſo dit ſlagh van Geloof in iemant is: het en ſal niet uitkomen/ noch ſich openbaren/ dan door bidden ende vaſten.

§. 14. Nochtans wil ik niet al te vaſt op die verklaring ſtaan/ om datſe wat gedrongen ſchijnt. Het uitvaren word by die manier van ſpreken den onreinen geeſten toegeſchreven/ of den ſiekten ſo genaamd; wanneer die enen menſche die daar af bevangen was/ op 't ſchielixte verlaten. Sulx is uit vorigen genoeg gebleken. Waarom ik daarin ook geen ongerijmdheid ſie/ datmen deſe woorden/ dit geſlaghte (of liever dit ſlagh, gelijkmen gemeeneliker ſpreekt) op de ſiekten paſſe; die boven alle bereik van geneesmiddelen zijnde/ niets voor den menſche overlaten/ dan te bidden en te vaſten, dat hem God wil helpen/ die van alle menſchelike hulp verlaten is. Tot ſulk bidden (daar Jacobus toe vermaant cap. 5: 14.) vonden ſich d'Apoſtelen op dat pas/ door de ſwakheid hunſ geloofs/ niet wel bequaam. Daarom konden ſy dien Dæmon niet uitdrijven: dat is/ deſen armen menſche van die maandelike ſware ſtuipen niet verloſſen. So in deſen/ ofte nopende 't uitdrijven van de Geeſten noch iets meer valt aan te merken/ dat ſal hier na in 't III. Boek ter reghte plaats te vinden zijn.

XXXI. HOOFDSTUK.

D'overige plaatſen der Schrifture; diemen gemeenlik op den Duivel paſt, zijn bequamelik van boſe menſchen te verſtaan.

§. 1. NU en weet ik niet/datter iet is overgeſlagen/daar de Schrift of van den Duivel, of van de Dæmons, diemen mede Duivelen noemt/ in 't klein of groot gewaagt. Daar uit is gebleken/ dat het al geen Duivel is wat Duivel heet. 't Welk nochtans ſo verre is van de gemeene gedachten/ diemen gewoon is van den ſelven op te vatten en te voeden; datmen ſelf noch andere namen op hem paſt/ die op hem niet gemeend zijn. So ſeer is men genegen om den boſen vyand groot te maken. Want ſo 't hem aangaat/ het gene men geloost van hem geſeid te zijn: d'Almaghtige en Allerhoogſte God ſal maar een weinig meer zijn dan de Duivel: en wat den geſegenden Saligmaker/ dien Koning aller Koningen betreft; ſijn hemelſch rijk word hier op Aarden nooit ſo groot noch ſo maghtig/ alsmen wil dat het rijk eens verdoemden ſchepſels uiter hellen zy. Want het zijn vierderlepe benamingen/ welker ieder by wat groots behelſt/ diemen op den Duivel paſt. I. Overheden

heden en Maghten. Rom. 8: 38. Eſeſ. 6: 12. Kol. 2: 15. II. Overſte deſer weereld. Joh. 12: 31. en 14: 30. en 16: 11. III. God deſer eewe, 2 Kor. 4: 2. IV. Overſte van de maght des luchts. Eſeſ. 2: 2. en geeſtelike boosheden in de lucht. Eſeſ. 6: 12. De H. Schrift op ſulke wijſe ſprekende / en alſo verſtaan / datſe dus van den Duivel ſpreekt; heeft van ouds af tot gelegentheid gediend / om der Heidenen Daimones in den Duivel te veranderen / ende hem ſulk een maghtig bewind in de weereld toe te ſchrijven. Het Manicheiſdom in 't 18. hoofdſtuk mijns 1. boeks beſchreven / heeft doe voorts daar in geneſteld: invoegen dat de Satan metter tijd tot ſo groten heer verheven is / alsmen heden ſiet.

§. 2. Ik ga van ſtuk tot ſtuk. I. Van d'Overheden en Maghten, heb ik al eens / daar 't pas gaf / iets geſeid; XII. §. 13/14/15. ſonder doe te verklaren / wiemen door deſelven moet verſtaan. Segge derhalven nu / datter genoegh op Aarde zijn / die de Kerk vervolgen en verdrukken / al en komender uit de Hell geen by. De Koningen en Geghters der Aarde zijn Overheden en Maghten / die ſich opſtellen tegen den Heere en ſijnen Geſalſden. Pſal. 2: 1/ 2. enſ. Maar de gelovigen zijn meer dan overwinnaars deſer Maghten / door hem die ons heeft lief gehad. Rom. 8: 37/38. Sulx geſchied niet dan na voorgaanden ſtrijd. Niemand word gekroond / ten zy dat hy eerſt geſtreden hebbe. 2 Tim. 2: 5. Tegen deſen hebben wy den ſtrijd. Doch die zijn vleeſch en bloed; daar komt'et niet op aan: maar wy hebben enen ſtrijd / noch veel ſwaarder / die niet is tegen Vleeſch en Bloed. Ende nochtans zijn 't Overheden en Maghten, zijn 't Geweldhebbers der weereld, over de duiſternſſe deſer eewe: zijn 't geeſtelike boosheden in de lucht. Van de Lucht: dat ſal ik terſtond hier na verklaren; en hier voor eerſt eens vragen / waarom dat de geeſtelike booſheid buiten de menſchen geſocht word / en waarom dat die ook ſo na niet aan de Lucht zijn als de Duivel? Geeſtelike booſheid / ſeg ik / in de menſchen; want nitsdien dat ſy uit Geeſt en Lichaam beſtaan / ſoſe lichamelike booſheid met lichamelike wapenen bedrijven; wat wonder / by aldien de Geeſt des menſchen die in hem is, (want Paulus dus de Ziele noemt / 1 Kor. 2: 11.) de gelovigen ook geeſtelik bevecht? Gelijk dan d'Engelen alleen geen geeſten zijn / maar de Zielen ook; beide goed of boos: ſo volgt het immers niet / dat Paulus / een menſch / aan menſchen ſchrijvende / geen geeſtelike boosheid weten ſoude dan die in den Duivel is.

§. 3. So is 't ook met de Lucht. Want ik gebe nu den Leſer keur / of hy dit na waarheid en natuur der Geeſten / of na den gemeenen ſtijl van ſpreken wil verſtaan. Wat den aart en eigenſchap eens geeſtelijken weſens is ontrent de plaats / en ſonderling de Lucht / is te voren al getoond. III. §. 6/7/8. Siet het op de werkingen: 't zijn nochtans de gene die de geeſtelike booſheid op de menſchen doet: doch die en zijn niet in de Lucht / maar op der Aarde. Waarom word dan d'Aarde niet genoemd? Doch op ſijn groſſt / en na 't gemeen begrip des

volx / of ſo alsmen ſpreekt; de geeſtelike boosheid des Duivels / is derſelve plaats niet in de Hell? en woxd de Hell niet aangemerkt als een afgrond onder d'Aarde? Hoe komt de Hell dan in de Lucht? of hoe werkt die geeſtelike boosheid boven d'Aarde / daarſe onder d'Aarde woont? Maar de Mensch / op de Aarde woonende / is de Lucht dan nader dan die onderaardſche Geest. Waar aan klaarlik is te sien / datter ganſch geen reden is geweest / om den Duivel hier in 't spel te brengen / al leesimen schoon het woord van Lucht; dat echter in 't geschrift van Paulus (als wy nader sien sullen) niet en staat.

§. 4. Wilmen nu die Overheden en Maghten, die Geweldhebbers deeſer weereld ens. met hunne geeſtelike boosheid in de weereld soeken: onse Koning Jesus / die sijn rijk van deſe weereld niet en heeft / sal ons seggen / dat d'Overſten der volkeren heerſchappye over hen voeren, en de Groten maght over hen gebruiken, Mat. 20: 25. Mar. 10: 42. By die maght en 't geweld woxd (ſo d'ondervindinge genoegſaam leert) doorgaans mede liſt gebruikt / of in plaatſe van den leeuwenhuid het voſſevel aangetrokken; en in stede van uiterlijke wapenen / *methodeiaj*, listige omleidingen gebruikt: gelijk de tegenſpreekers en laſteraars gewoon zijn ſo te doen. Van deſen heb ik mijn gevoelen eens verklaard: XVII. §. 5. en deſe zijn 't / tegen welke Paulus wil / dat sich een kristen wapenen sal. Dat en is met lichamelike wapenen niet te doen / mitsdien datmen ons met geeſtelike bevecht. Nochtans hebben deſe 't geweld van de weereld vaſt. De Magi hadden de hoven der groten in. Met dat volk moeſtmen gestadig twisten / en bereid staan / om op hunne ſpitsvinnige redenen te antwoxden. Dat is den Diaken Steſanus van de Libertijnen wederbaren; Hand. 6: 9 / 10. d'Apoſtel Paulus moeſte sulken kamp met Elymas uitstaan / cap. 13; 8 / 9 / 10. en t'Athenen tegen de Epicuriſten en Stoici in 't strydperk treden. cap. 17: 18 / 19 / 20.

§. 5. Tegen deſe geeſtelike booſheden wierd nooit andere wapening gebruikt / dan die Paulus wil datmen aandoen sal: deſelve wel gebruikende / sal een kristen / alles verright hebbende, staande blijven. Dat is hem en Steſanus beide ſo gelukt. Want sy konden niet wederstaan de wijsheid en den geest door welken hy sprak. En wie twijfelt of Elymas was een van de geeſtelike boosheden / wiens listige omleidingen te vreſen waren; alſo hy vol van alle bedrogh en argliſtigheid, ende een vyand van alle gereghtigheid was. Siet daar in beſtond de duisternis der eewe, van welke Paulus spreekt. Coccejus seit seer wel over Eſeſ. 6. §. 63. Tweederhande Duiſterniſſe was 't die de sinnen in dien tijd benevelde: de Filoſofie en eigene gereghtigheid met d'Overleveringen der menſchen. Kol. 2: 8. De Filoſofen ſochten God in d'openbaringe niet: maar onderſochten de nature der dingen, en dwaalden van God af; het zy datſe hem niet vinden wilden, gelijk d'Epicureen en Ariſtoteles; of datſe ſo enen God uit hunne herſſenen verſonnen, en daar door tot Afgodery vervielen. 1 Kor. 1: 21. Rom. 1: 22.

1:22. Dien was het Euangelium ene dwaasheid. 1 Kor. 1: 24. Wederom de Joden ſochten eigene gereghtigheid, en ergerden ſich aan Chriſtus en ſijn kruis, en hingen den eerſten beginſelen des weerelds aan; daar in ſy de gereghtigheid, of een deel der ſelve ſtelden, mits datſe d' overleveringen geloofden.

§. 6. **Deſe zijn d' Overheden en Maghten, welke de Heere Jeſus uitgetogen, en over welken hy aan 't Kruis getriomfeerd heeft. Kol. 2: 15. Dat blijkt klaarlik uit de plaats daar deſe woorden ſtaan. Want daar is niet een woord voorgegaan / noch daar en volgt niet na / dat met den minſten ſchijn op den Duivel paſt. Maar in 't naaſtvoorgaande vers geſproken hebbende van de Wett, als een handſchrift dat tegen ons was, in inſettingen beſtaande, en van Chriſtus door ſijne voldoeninge uitgewiſcht: ſo vermaant hy terſtond in 't naaſtvolgende / datſe ſich aan geen onderſcheid van ſpys en drank enſ. als ſchaduwen in de voorſeide Wet voorgeſchreven / langer binden ſouden; en ten einde des kapittels toe gaat hy op den ſelfden voet. Het gene Coccejus hier wederom kortelik op ſeit is genoegh.** Met het *Handſchrift* en d' *Inſettingen*, voegt hy ook d' *Overheden* en *Maghten*, ende toond, datſe d' een met den anderen *uitgetrokken, openbaar ten toon geſteld*, en van God in *zegepraal* zijn omgevoerd. Hier is de vrage wat *Overheden* d' Apoſtel magh verſtaan? Antw. Alle Overheden die in den voorgaanden tijd geweeſt zijn, van welken men dat ſeggen magh: en met namen de genen die 't volk preſten tot het onderhouden van die Inſettingen, ende alſo 't Handſchrift te onderſchryven.

§. 7. **Ik ſal hier noch by voegen / 't gene Petrus / den ſelfden ſtijl volgende / ſchrijft. Te weten / dat** Chriſtus aan Gods reghterhand opgevaren ten Hemel; d' Engelen, Maghten en Kragten hem onderdanig gemaakt heeft. 1 Pet. 3: 22. **Dit ſal de ſchrandere Coccejus wederom voor my verklaren. Over 1 Pet. 3. §. 116/ 117/ 118.** Door d' *Engelen* verſtaan wy die *gedienſtige geeſten*, enſ. Heb. 1: 14. Door *Maghten* verſta ik de משלים *moſchelym*, die maght over de menſchen hebben, om hen wetten op te leggen, het zy eigene, ofte van God hen beſonderlik toebetrowd. Dit woord ſtaat Jeſa. 49: 7. en 52: 2. Sy worden gemeenelik met twee woorden betekend שרים ומושלים *ſarym umoſchelym*, ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι, *archai & exouſiai* (dat is / Overheden en Maghten.) By deſen naam worden alle Overheden verſtaan, inſonderheid van Iſrael, die ook Koningen en Righters der Aarde genaamd worden Pſal. 2: 10. *Kraghten* worden na den ſtijl der Schrift אלים *Elym* Maghtige genoemd: zijnde de genen die grote heerſchappye in de weereld hebben, ende een ſterk volk dat men hen houd, dat hen dienſtbaar is, door 't welk ſy grote dingen uitrighten konnen. Paulus ſtapelt ſulke namen by een: Col. 1: 16. Eſeſ. 1: 21. Rom. 8: 38. 1 Kor. 15: 24. **Daar na ſeit hy §. 120.** Wanneer dan de ſo genaamde Goden, Engelen en Menſchen Gods volk niet langer onderwerpen, door de wet der inſettingen, die hen aanbevolen was; maar nevens

anderen daar op uit zijn, datſe Chriſtus dienen: alſdan worden d'Overheden, Maghten, Kraghten, Engelen Chriſtus onderworpen. Het zy dat ik deſe uitleggingе in alles aanneme / of dat ik noch in 't een of ander iet verſchille: het ſchijnt my echter toe / datſe alle d'anderen te boven gaat. En ten minſten ſal de Leſer toeſtaan / dat gemakkelikker blookt / dan den Duivel hier in te begrijpen. Meer behoef ik niet tot bewijs / dat ſulk een groot geſagh des Duivels / alsmen booz geeft / uit de ſchrifften niet en blijkt. Laat ons nu horen wat d'anderen zeggen.

§. 8. II. D'Overſte deſer weereld; ſo wozd hy dziemaal / en dat alleen by Johannes / van Chriſtus ſelf genoemd; die buiten geworpen worden, cap. 12: 31. ende niets aan hem hebben ſoude, cap. 14: 30. en dat hy reeds geoordeeld was. cap. 16. 11. Hier laat ik nu den heer Coccejus ſijn gevoelen houden: die ſeit over Joh. 12: §. 40. *Princeps hujus mundi eſt Diabolus*; d'Overſte deſer weereld is de Duivel. So ſpreekenſe allegaar. Dan ik vrage met Paulus: Waar is de Wyſe? waar is de Schriftgeleerde; waar is d'Onderſoeker deſer eeuwe; heeft God de wijsheid deſer weereld niet dwaas gemaakt; 1. Kor. 1: 20. Merkt ten eerſten / dat het gene in de vrage d'ewe heet / dat wozd in d'antwoozde weereld genaamd. En dat is gemeen en bekend in de Schrift. Paulus heeft dit waarſchijnelik uit Jeſaias gehaald; altoos de woozden gelijken malkander ſeer. Waar is de Schryver; waar is de Betaalsheere; waar is hy die de torens telt; Jeſ. 33: 18. Wy en willen niet onderſoeken of de Prozeet en d' Apoſtel van eenerlepe lieden ſpreken. Maar dit gaat by beiden vaſt: dat een genoemd / veelen betekent. Te weten: Schrijver, ſo veel als ſchrijvers, Betaalsheere booz betaalsheeren; ſo ook / Schriftgeleerde booz ſchriftgeleerden, Onderſoeker booz onderſoekers. Op deſelfde wijſe valt'et hier mede bequamelik dus uit te leggen / dat booz den Overſten deſer weereld, deſelfde Overheden, Maghten, Kraghten verſtaan wozden / die in bovengemelde plaatſen genoemd zijn. Altoos zijn die booz den onſpdigen leſer nader by de hand / en in de weereld bet bekend / dat datmen den Duivel uit de Hel in de weereld haald / om buiten geworpen te wozden: ende ſulx na dat hy eerſt geoordeeld ſoude zijn: en beroozdeeld / wanneer hy Overſte van deſe weereld was.

§. 9. Indien de Leſer mijne uitleginge aanneemt / ſo is de waarheid van des Heeren Jeſus ſeggen openbaar. Want (1) d'Overſte deſer weereld komt: dewijle in waarheid tegen hem vergaderd zijn geweeſt beide Herodes en Pontius Pilatus, met de Heidenen en de volkeren van Iſraël: zijnde daar in verbuld het gene booz David boozſeid was; de Overſten zijn by een vergaderd tegen den Heere, en tegen ſijnen Geſalfden. Hand. 4: 27. Uitdzukkelik noemt Petrus ook de Overſten des joodſchen volx / die den Heere Jeſus gekruiſt hebben. Hand. 3: 17. Maar wat was 't? ſy hadden aan hem niet: want met al hun gewoel wierd niet anders uitgeright / dan wat Gods hand en raad te voren bepaald hadde, dat geſchieden ſoude. vs. 28. en cap. 3: 18. (2.) Daar tegen

tegen is d'Overste deser weereld over sulken schendaad veroordeeld; wanneer sy niet langer daar na uit de werken bevonden / dat de Sone des menschen was geseten aan Gods reghterhand, en komende op de wolken des Hemels. Matt. 26: 64. Van dat oordeel heeft hem de H. Geest door kraght van wonder werken overtuigd. (3.) Des hebben sy / echter ongelovig blijvende / en de mate hunner sonden verbullenden / reghtveerdiglik verdient / dat sy / hoewel van ouds kinderen des Koningrijx zijnde / buiten geworpen zyn; en tot op den dagh van heden sedert Jerusalems laatste verwoestinge / buiten blijven: Matt. 8: 12. so dat hun huis hen woest gelaten is; Matt. 23: 38. en de toorn is over hen gekomen tot den einde 1. Thess. 2: 16.

§. 10. Maar so de Duivel desen Overste is waar toe was het dat hy quam / om aan Christus iets te hebben of niets te hebben? was 't om de Heidenen en volkeren van Israël op te maken / en aan te voeren tegen den Heere en sijnen Gesalfden? Daar toe warense uit hen selve voos genoegh. Noch David noch enig ander Profeet hadde dat voorseid: noch Euangelist noch Apostel heefter af geschreven. Self niet so veel als van Judas word getuigd / dat de Duivel hem in 't herte gegeven hadde, Jesus te verraden; ja dat de Satan in hem voer: Joh. 13: 2/ 27. Luk. 22: 3. in hoedanigen sin / dat heb ik XIX. §. 12. eens gemeld. Spreekt de Schrift so van 't gene hy aan eenen of aan elve heeft gedaan of onderleid: hoe komt dat hy dan hier niet eens en word genoemd? En daar hy al genoemd word / daar staat hy ook alleen; Duivel, maar geen Duivelen; dan wel Duivels Engelen, dat is boden / so als XVII. §. 1. XXV. §. 21. gemeld is. Boden zijn geen Overheden noch Maghten / maar dienaars van Maghten. Hoe komt dan de Schrift dat hooft der bose Engelen den Duivel / die maar een is / (gelijk XII. §. 5/ 6/ en XVIII. §. 1. getoond is datse spreekt) Overheden, Maghten, Geweldenaars, als ene ganssche schare te noemen; Misschien salmen sich behelpen willen mits te seggen / dat de veelheid sijner kraghten en streken dus betekend word. Maar dat eischt al wederom bewijs: of indien dat ergens is te vinden / so segg' ik wederom / dat de Schrift dan breeder van den Duivel dan van Christus spreekt; die nimmer onder enigen name voor komt dan in 't getal van een. Maar veelen onder een begrepen / dat is nu al getoond.

§. 11. Noch verder: so die Overste de Duivel is? waar salmen 't oordeel vinden / dat so besonder is / als Christus hier nu spreekt? Dat gene waar door hy met sijne Engelen ten eewigen vure verdoemd is / was al lange geveld: de weereld hield sich daar van overtuigd; so dat de komste van den Trooster daar toe niet van node was. Nochtans seit Christus / dat hy tot dien einde komen soude. Joh. 16: 7/ 8/ 11. Eindelik so blijkt geensins / hoe dat hy buiten geworpen is. Want men schrijft hem noch te desen dage wel so groten maght en geweld in de wijde weereld toe / dat hy 'er wel ter degen in

moet zijn. En wanneer de Geest quam / so maakten hy noch 't meeste geraas; indien 't sijn werk geweest is / dat so veel bloedige vervolgingen tegen 't volk van Christus wierden aangesteld.

§. 12. III. Soo dit nu niet vast en gaat / dat hy d'Overste deser weereld is / so en is hy ook de God van dese eewe niet / van welken Paulus spreekt. 2. Kor. 4: 4. De verblindinge van der menschen sinnen, den selven aldaar toegeschreven / sal buiten hem seer wel te vinden zijn; en daar uit met een de God die daar de schuld af heeft. Hoedanig zijn de menschen deser eeuwe; de lieden die van de wereld zijn, welker deel in dit leven is; Psal. 17: 14. Verduisterd in 't verstand, vervreemd van Gods leven, door d'onwetenheid die in hen is, door de verhardinge hunder herten. Efes. 4: 18. Sulk een wandelt dan in duisterniſſe; en die duisterniſſe heeft sijne ogen verblind. 1. Joh. 2: 11. Wie is de God van dese menschen; Hun God is de buik, en hunne heerlikheid is in hunne schande, dewelke aardsche dingen bedenken. Filip. 3: 19. Dit doet (gelijk Paulus daar by seit) datse vyanden van Christus kruis, ende also van de leere des Euangeliums zijn. Die God der weereldlike begeerlikheid heeft de sinnen verblind der genen die ongelovig zijn: so spreekt hy hier nu ook. Dien is het Euangelium bedekt, so datse noodsaklik verloren gaan; want niemant ooit begnaam is om der godlike nature deelachtig te zijn / dan na dat gy ontvloden zijt het verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid, 2. Pet. 1: 4. Siet daar den God deser eewe / die de sinnen der ongelovigen verblind.

§. 13. IV. Nu volgt de Overste van de maght des Luchts, des Geestes, die werkt in de kinderen der ongehoorsaamheid Efes. 2: 2. Ik bidde u / Leser / wat is toch een Overste van den Geest; Want hy noemt hem Overſten van de Maght. Wat Maght; Dat word tweyns geseid; des Luchts, en des Geestes die in de ongehoorsamen werkt. Is dese Geest nu de Duivel; wie is dan sijn Overste; Hoe word dese Geest met de Lucht gepaard; of / om reght te seggen / hoe word de Lucht en dese Geest voor een selfde ding geacht; Want hy en seit niet / des Luchts EN des Geestes: maar sonder voegwoordeken / des Luchts, des Geestes; een bewijs / dat hy 't eerste door het laatste verklaren wil. De Lucht dan is die Geest. D'Overste daar van is d'eewe deser weereld, effen te voren genoemd; na welken d'Efesiers gewandeld hadden / eer se tot het Gelove bekeerd wierden. Ook wy, seit hy daar na; vs. 3. hem selven die geen Heiden geweest was / gelijk sy / maar een Jode van afkomst / mede daar in benoemende. Was hy met sijne joodsche Kristenen ook onder die ongehoorsamen geweest; Hy seit ja. En dat was gebleken / uit dien datse dien Overſten mede gehoorsaamd hadden. En wie was die Overste; de gene buiten twijfel / wiens wille sy deden / gelijk hy selve leert. Rom. 6: 16. Wiens wille was 't nu datse deden; des vleesches ende der gedachten: en so verkeerdense in de begeerlikheden van hun vleesch. Onder de maght van dien oversten word de mensch geboren; ende also tot slave verkocht

verkocht onder de ſonde / met dat hy in de eewe deſer wereld komt. Rom. 7: 14.

§. 14. Maar wat manier van ſeggen is dit dan ; die na de eewe deſer Weereld wandelt , dat in hem de Overſte van die maght des Luchts is werkende ; en dat de geeſt des Weereldts / of de begeerlikheid des vleeſches den naam heeft van de Lucht ? De t'ſamenſtellinge der woorden is hier in den grieckſchen text ſo vreemd als de woorden ſelf. In 't latyn ſoudemen die mede op deſelfde wyſe voegen moeten : maar in 't duitſch kanmenſe tweſins t'ſamen hechten / met van of des. Alſo ſalmen den ſin in onſe tale klaarder maken dan in 't grieckſch / by aldien men 't dus wil overſetten : na den overſten van de maght des luchts van dien geeſt , die werkt enſ. Siet daar 1. enen Geeſt , der ongehoorſame menſchen ; 2. de Lucht van dien Geeſt / 3. de Maght van die Lucht / 4. den Overſten van die Maght. Ik hebbe terſtont die twe namen / Lucht en Geeſt voor een genomen / by manier van ſeggen die men in de Letterkunde *Appoſitio* , dat is / Paringe van twee ſelfſtandige Naamwoorden by malkanderen noemt. Nu magh ik ook noch lijden / datmenſe dus verſcheiden neemt. Want het eene ſtrijd niet met het ander ; des ik den Leſer kieſen late / welk van beiden dat hem luſt.

§. 15. Wat ſin brengt dit dan uit ? De Geeſt die in alſulke menſchen heerſcht / is de natuurlike drift hunder vleeſchelike begeerlikheid : dat is uit het 3. vs. genoegſaam openbaar. De Lucht van dien Geeſt / is ſyn aart : gelijk alle dieren en vrughten geerne na de lucht die over een land gaat aarden willen. Daar van ſeitmen / het heefter de lucht af ; het is van goede of van quade lucht. Coccejus is hier mede van gevoelen / dat de woorden / Geeſt en Lucht beide oneigentlik alhier te nemen zijn : ende betekenen , ſeit hy / alle benevelingen des verſtands , en alle driften , ingevingen en aanporringen ten quade. Den Grieken is die betekeniſſe van dit woord mede niet in alles onbekend : en komt hier ſonderling te paſſe / 't gene men op Sofocles aangetekend vind ; dat ἀὴρ *aer* , de lucht ſomtyds van den duifel reuk verſtaan word / dien de menſche in den ſtoelgang van ſich geeft. Want ſikere 't is een duifle lucht die uit de begeerlikheid der ſonde komt. Nu de Maght van die Lucht / wat is dat anders als 't vermogen dat die duifle drift op der menſchen herten heeft ? en die Overſte 't geheel beleid dat de menſche / door alſulke driften in ſyn leven houd ; gelijk iemant die geheel onder anderens bedwang en heerſchappye ſtaat ; ſo als dit al te voren is verklaard. Dus blykt dan / dat ſelf de plaatſe / daar men ſo veel ſtaats op maakt / bequamelikker op iets anders / dan op den Duifel te verklaren is.

§. 16. D'andere Eſeſ. 6: 12. met noch veel meer gemaks. Want al leeſtmen daar / volgens onſe nederduitſche overſettinge / van geeſtelike boosheden in de Lucht : in het grieckſch en ſtaat ſo niet ; de Lucht en word'er niet genoemd. Nochtans hebben 't d'anderen meeſt al op den ſelfden ſin vertaald. Beza / *Spirituales malitias in ſublimi*, de geeſtelike

boof-

boosheden in de hooghte. 't Arabiſche / de geeſtelike boosheden in den onderhemel, Piſcator / die bösen gaiſter welche in die luft ſchweben. Anderen hebben in 't griekſch in plaats van ἐπουρανίοις epouraniois; dat het gene ontrent den hemel is beduid / ὑπουρανίοις hypouraniois, onderhemelſche geleſen: en het dan aldus vertaald: de Spriſche / Arabiſche / en Luiterſche Bybel / den boſen geeſten onder den hemel. Arias Montanus heeft 't van woord tot woord in 't latijn aldus geſteld: *adverſus ſpiritualia nequitiæ in cœleſtibus*, dat is in goed duitſch / tegen het geeſtelike der boosheid in 't hemelſche. Het geeſtelike der boosheid, dat is / na den hebreeuwſchen aart van ſpreken / de geeſtelike boosheid; of / ſo als het d'onſen ſtellen / boosheden. Dus verre dan wel alſo niemant hier iet tegen heeft.

§. 17. Maar hoe komenſe aan de Lucht? Tweederley voorooordeel heeft hen ontwijfelik daar toe gebracht. Het eerſte / door dien ſy voor vaſt hielden / dat hier en in 't voorgaande vers van den Satan / het hoofd der boſe Engelen geſproken word. Maar hoe weinig gronds dit heeft / heb ik den Leſer XVII. §. 5. al bewijd. Het ander is / dat hen dat oud gevoelen noch in 't hooft lagh / van de Duivelen in de Lucht ſich verhoudende; 't welk ſy meinden / dat door den Apoſtel ſelf / Eſeſ. 2: 2. (daar hy de Lucht uitdrukkelik noemt) bevestigd word: gelijk daar nu terſtond geſeid is. Dat gevenſe te kennen met hunne verklaringe op de kant. Over d'eerſte plaatſe / op de woorden / der maght des luchts, hebbenſe dit aangetekend. Dat is, des Satans, gelijk terſtond verklaard word; (ſo ſy meinen) om dat hy een geeſtelik weſen heeft, ende noch grote maght in de beweginge der lucht behouden heeft, als uit d'hiſtorie van Job blijkt, (hier voor heb ik den Leſer al getoond / wat uit die hiſtorie blijkt of niet en blijkt) ende die uit de Lucht den gelovigen noch gedurigen ſtrijd aandoet. Eſeſ. 6.: v. 12. 1. Pet. 5: 8. Dat van Petrus heb ik XVII. §. 4. al verhandeld; het ander is daar mede wy nu beſig zijn. Is dan hier op de woorden / in de lucht, hunne aantekeninge dusdanig. In 't griekſch, *in de hemelſche*, of *overhemelſche* plaatſen (dit woord plaatſen doenſer van hun eigen by) ende word dit woord hier anders verſtaan, als in andere plaatſen van deſen brief. Waar uit denkenſe dat? Om dat de Lucht ſomwijlen Hemel word genaamd, Lev. 26, 19. Matt. 6: 26. ende d'Apoſtel noemt hier voor cap. 2. vers 2. den Satan uitdrukkelik den Overſten der maght des Luchts. (die uitdrukkelikheid is nu / meen ik / al uitgewreven.) Want dat de Satan geen plaatſe noch maght meer en heeft in den reghten Hemel, blijkt uit 2. Pet. 2: 4. Jud. vers 6. Apoc. 12. 8. &c. Wat uit Petrus of uit Judas blijkt / heb ik mede IX. §. 2--11. breed en lang getoond. Dat van Johannes komt hier na noch wel te pas.

§. 18. 't Schijnt ondertuſſchen / dat onſe Overſetters van gevoelen zijn geweeſt / dat de Satan met de boſe Engelen voor deſen niet alleen plaatſe, maar ook maght in den reghten Hemel heeft gehad: daar men echter nooit

nooit af las. En wat konnen se gehad hebben meer dan de heilige Engelen noch op heden hebben? Doch die sijn self maar gedienstige geesten. Is't so / dat hen God ooit enige maght op der Aarde gaf / daar in 't X. hoofdstuk af gehandeld is; in den Hemel echter staanse steghs als dienaars om den troon. Maar hoe hebbe de bose Engelen in de Lucht sulken maght behouden / diese in den Hemel self verloren hebben? Is de Lucht dan niet so wel des Heeren als den Hemel? Ja / sult gy seggen; maar nochtans so veel te verder van Gods troon. 't Is wel: dies te dichter aan den voetbank sijner voeten; dies te nader aan den mensch om hem te quellen. Heeft hy dan door sijnen val enige maght gehad op der Aarde; hy heeft nu so veel meer als de Lucht de Aarde nader is dan den Hemel. Ja men sal moeten seggen / dat sijne maght nu tien duisendmaal groter is dan sy te voren was; om dat de bovenste Lucht meer dan tien duisendmaal nader aan de Aarde dan aan den hoogsten Hemel is. De hemelmeetkunstigen hebben ons dat al lange geleerd: en de Duivel / so hy een God is / die en is geen God van verre / maar van nabij. De grote goede God is dat alleen. Jerem. 23: 23 / 24. D'arme mensch heeft dan door den val des Duivels meer verloren dan de Duivel self. Noch de Schrift noch de reden leert ons die Filosofie / welke dus de Geesten by de plaatsen onderscheid. II. §. 13 / 16.

§. 19. Dewijle dan de Lucht hier noch in woorden noch in saken plaatse vind; wat sal men door de geestelike boosheid in het hemelsche verstaan? Coccejus / niet tegenstaande dat hy in dese en d' andere plaatsen den Duivel mede vind: heeft dit stuk / en dese spreekwijse onverbeterlik verklaard. So veel als beiden betreft / sal ik hier sijne eigene woorden stellen. Hy seit dan §. 64. Wat zijn die *epourania*, (hemelsche dingen) anders dan onse hemelsche staat, daar wy onder 't niew Testament in zijn? de segeningen met welke God ons uit den Hemel gesegend heeft in Christus? Siet Efes. 1: 3. Volgens ook Gods Woord; 't welk horende en verstaande, so horen wy God self ons onderwylen troosten, en leeren wy van hem. Daar na *Ta epourania* (de hemelsche dingen) worden dan genoemd, die den hoogsten hemel aangaan, in 't hoogste der hemelen, boven alle onderhemelen die ons bekend zijn, waar van de sterrenhemel de hoogste is. Gelijk dan ἐπίγεια *epigeia* genoemd worden, de dingen die op het vlak der Aarde zijn; so ook *epourania*, die boven de sterren en den bekenden Hemel zijn; welke *rakia* en *schamajim* (uitspansel en hemel vertalen 't onse Oversetters) genaamd word. Wy hebben ook terwyle wy op der Aarde zijn, enige *hemelsche* dingen, die uit den Hemel tot ons afgekomen zijn, vrede, vryheid, gerechtigheid, blydschap, hope, gemeenschap met de geesten der volmaakt regtveerdigen. Wy hebben den Hemel voor ons open staan, in welken onse voorloper Christus om onsent wille is voor in gegaan. Heb. 6: 20. Wy hebben den H. Geest, die op alle vleesch is uitgestort: wy hebben Gods duidelik en volmaakte woord, den schat van alle wysheid en verstand. In desen mengt sich de Satan (dien naam geef ik aan elken tegenspreker van de waar-

heid XVII. §. 9. 10. 11. enſ.) door ſijne *poneriaj*; dat is boosheden, loſe ſtreken, valſche redekavelingen, loſſe woorden, ſchalkheid en bedriegerye. En dat doet hy *pneumatikoos*, (dat is / geeſtelijk) met ſijnigheid en ſcherpſinnigheid, ſo als het ſulken loſen geeſt en duiſendkonſtenaar paſt. *Geeſtelike*, daar onder maghmen liſtige vonden en ſtreken, en gelijk als behendige handgrepen verſtaan.

§. 20. Wie kan dit verbeteren? Alleenlik dat hy van dien boſen geeſt en duiſendkonſtenaar meld; ik hebbe XVII. §. 5. over deſe ſelfde plaatſe al getoond / dat het der Kerke nooit aan duiſend ſulke menſchen heeft ontbroken / die haar onophoudelik met alſulke konſten ſterk bevechten. Die dat met het vorige en 't gene nu noch meer op deſe plaatſen van my geſeid is t'ſamen voegt: ſalder deſen ſin uitmaken: dat d'Apoſtel ſijnen Kriſtenen enen ſtrijd voor ſtelt / dienſe van d'Onkriſtenen / 't zy Joden ofte Heidenen te lijden hadden: door lichamelike vervolginge niet ſo ſeer; (dat het minſt is) maar door geeſtelijken aanſtrijd op 't gemoed; en dat hen degenen die den meeſter in de weereld ſpelen / 't meeſte geweld op 't Gelove ſouden doen / om hen d'hemelſche zegeningen t'onbruik te maken. So en is hier dan niet meer dan in d'andere plaatſen / dat den Duivel ſulken groten meeſter in de weereld maakt.

XXXII. HOOFDSTUK.

De Duivel dus uit ſoo veele plaatſen der Schrifture uitgebannen, heeft ook deſe vryheid niet, dat hy door de weereld ſpookt, en den menſchen buiten ſlaap of in den droom verſchijnt.

§. 1. Uit al't voorſeide / en inſonderheid het gene in 't naaſt voorgaande hoofdſtuk is getoond / blijkt genoegſaam / dat het met den Duivel niet ſo breed is als men meent: te weten / dat hy overal in 't werk is / en ſich veelſins aan den menſche vertoont / het zy dat hy waakt of droomt. Dit is de Spokery en Dromery daar de weereld vol af is. Tot nader onderright wil ik hier eerſt noch van de Spoken / en dan iet van de Dromen ſpreken / daarmen houd dat de Duivel onder ſpeelt. Want het is 't gemeen gevoelen / dat de boſe Geeſten ſich den menſchen ſichtbaarlijk vertonen; ſomwijlen ongeſien ook hooren laten: en dat om iets te openbaren dat verborgen was / of om den bloden wat verbaard te maken / of om blotelik met den menſch te ſpelen; ſomtijds om hem dienſt te doen; ſo als ons Schot de Jeſuwijt 1. B. XX. 1--10. te voren kalt. Om in 't woord niet te miſſen / men noemt verſchijninge van Geeſten buiten ſlaap met den naam van Spokery; ende word doorgaans den Duivel ofte boſen geeſten toegeſchreven: wanneer een goede

Geeſt

Geest verschijnt / te weten een Engel / dat en heet geen Spook ; men noemter liever een Gesight. So ook / het gene in den slaap of droom geschied / al houdmen 't van den bosen Geest te zijn / men noemt dat selden Spook. Doch sonder my met woorden op te houden / so wil ik mijnen Leser nu wel seggen / wat my dunkt dat men ingevolge van voorgaande bewijs / aangaande al die dingen met reden of met schijn geloven magh.

§. 2. So noch heden hier of daar wel een van Gods Engelen verschijnt ; so iemant dat geloven wil / ik straffe 't niet. Want mitsdien dat se voormaals menighmaal verschenen zijn / so de Schrift ons leert : sy en seit ons nergens / dat sulks niet meer gebeuren sonde. 't Verbod aan menschen / om by een boek van God geopenbaard iets toe te doen / Openb. 22: 18. beneemt God self de vryheid niet / om iets by verder schrift / of mondeling (somen dat noemen magh) te openbaren. Maar het is my noch niet voorgekomen met volstrekte sekerheid / het gene voor verschijninge van Engelen nood sakelik te houden zy. En 't betaamt ook niemant onder ons / so licht van geloof te zijn / dat hy sich den blinden bollie onder 't Pausdom eenigsins gelijk mogt stellen. Want dat Engelen om dees of gene beuseling aan 't een of ander suffend besje / of aan een man gelijk een kind verschijnen sonde ; of om iets te seggen dat regelregt tegen Gods beschreven Woord / of gesonde reden strijdig is : wat wijs en wel beraden man quam ooit tot sulke gedachten ?

§. 3. Dat van de Zielen enf. uit het Vagevuur ten voorschijn komende / is te mal paapsch / om ons daar met op te houden. Maar dat luiden van onse gemeenschap sich so lichtelik verboeren laten / tot gedachten die self sonder Vagevuur geen plaatse hebben / is te byster vreemd. En echter seer gemeen onder 't volk / dat iemants Ziele niet kan rusten / maar enen tijd lang ons swerven moet : om enig klein goed dat onbetaald gebleven / of enige belofte die niet na gekomen is / of enig besonder ongelijk den enen of den anderen by zijn leven aangedaan : welk alles by so vele en veelvuldige / en daar onder ook veel swaardere sonden / die ieder mensch door al zijn leven heeft begaan / geensins te vergelijken is. Ik heb hier af dan anders niet te seggen / dan dat het is het schuim der paapsche bygeloviglieden / 't gene den eenvoudigen onder ons aankleest : dees sy sich billik schamen souden / sose te recht wisten / hoe weinig sulx den leden der gereformeerde kerken past ; of hoe seer het tegen aller Kristenen gevoelen / die niet paapsch zijn / strijdig is. Dien 't lust neme hier een proefje van uit seker boexken genaamd Sestien Ziel klaghten enf. door François Godyn, borger tot Brussel / so aardig gerijmd / als den inhoud aardig is. In eene derselben stelt hy / dat de Ziele eener Nichte uit het Vagevuur onder anderen aldus aan hare Moey noch op Aarden leevende schrijft ; so als ik 't daar uit van letter tot letter na geschreven hebbe.

Waarom dat ik hier ligh in 't uiterſte benouwen,
En waarom ik ſo lang word in dit vier gehouwen.
Ik ſal van al mijn ſaak u geven goed bericht,
En als gy alles weet, ſo help dan uwe Nicht.
Als mijnen Broeder ſtierf, hy liet my eenen Buffel,
Die hy geſchonken had aan ons liefvrouw van Duffel,
Daar toe een daalder gelts, het welk ik heb verſuymt,
Om dat die ſnege dood my heeft ſoo vroegh beluymt.
Dus bid'ick dat gy geeft aan ons liefvrouw den kuylder,
En dat gy niet vergeet te geven enen duylder,
Wilt gy dan helpen my uit allen mijn verdriet,
So maakt dat dit terſtonds in aller haaſt geſchiet.
Noch heb ik eenen wegh naer ons Liefvrouw van Hallen,
En ik moeſt ons Liefvrouw beſoeken gaan tot ſtallen,
Als ik dit heb belooft, doen was ik ſeer benowt,
En ſey in elke kerk te offren een ſtuk goudt.
Wilt gy my ſien verloſt van allen mijnen evel.
So moet gy eenen wegh ook doen na Scharpenhevel,
Dan moet hy noch eens gaan, naar ons Liefvrouw ten Bos,
En ſchenken daar een koy, of eenen vetten os,
En wilt gy aan mijn Ziel nut en profytig weſen,
Moet gy in ieder plaats doen ſeven miſſen leſen.
En ſevenmaal aldaar ontfangen God den Heer
Dan kan ik zijn verloſt, maar ſeker ook niet eer,
Eer dat ik noch van hier uit deſe vlam ſal raken,
So moet gy ook eens gaan naar ons Liefvrouw van Laken
Want doen ik kreupel was, en liet daar mijnen ſtok,
Doen heb ik haal belooft een ſchonen nieuwen Rok
Noch heb ik haar belooft te geven mijn Pendanten,
Daar toe mijn gouden rink met ſeven Diamanten,
Dit had ik al gereet geleyt in mijne kiſt,
Maar ſiet ik wierd verraſt, eer dat ik 't ſelver wiſt,
Ik heb noch eenen laſt geladen op mijn pockel.
Dat is dat ik moeſt gaan, naar ons liefvrouw van Stockel,
En offeren aldaar het ſelfſte offerhand,
Eer ik kan zij verloſt uit deſen fellen brandt, enſ.

Ende een weinig verder

So lang als mijne Moy niet al met om gegaan is,
En ſo lang een ſchuld noch ergens onvoldaan is,
So kan mijn bange Ziel niet raken uit dangier.
En moet ſo langen tijd noch branden in dit vier.

Schoon de Schrijver niet en meint / dat sulke brieven waarlik uit het Vagevuur geschreven worden: echter is sijn oogmerk / dus te leeren / om wat voor s'ware sonden de Zielkens daar so bijster s'waar zijn lijdende; gelijk ook het gewoonlik seggen is van de gene / die in hun omswerven aan de levendige / soo men meint verschijnen.

§. 4. Somen echter noch al meent / dat de menschen na den dood wel spoken / sonder datter Vagevuur of diergelijke toe behoeft: so vraag ik / wat het gene is dat spookt / en waar toe dat het dient? Een schijn / en meer niet / houdmen dat het spookſel is: want een Geest heeft vleesch noch been; dat hebbense dus veere van den reghten meester al geleerd. Luk. 24: 39. Maar wie maakt dat schijnsel evenwel? want het moet ene oorsaak hebben: om dat het / schoon niet handelbaar / nochtans sienlik is / en sich dikmaals horen laat. Is dat nu het lichaam des verstorvenen? Neen: want het self geen lichaaam is / maar schijnt; en 't gene waarlik is / light begraven / of is mogelik al lang verrot. Is des menschen Ziele dan? hoe krijgt die de gedaante van haar Lichaam dat niet meer in wesen is? Of kanse buiten 't lichaam zijnde / 't schijnsel daar van maken in de lucht; daar sy 't noch in 't lichaam zijnde nooit heeft konnen doen? Dat is / kan de Ziel / onlichamelike geworden / lichamelikker werken dan te voren / doe sy al de delen en de kraght haars lichaams tot behulp hadde: dat maakt my niemant wijs; veel min / dat enige Geest self een lichaam maken / of een dood lichaam bezielen kan. 't Een en 't ander heb ik in 't V. hoofdstuk §. 7. 14. al weerleid. De verschijninge van Geesten dan verdwijnende / so verdwijnt het Spook.

§. 5. Doch of het so al ware alsmen meint: so nu de menschе self of sijne Ziel geen oorsaak van dat schijnsel is; wie dan? De Duivel / seitmen / in des menschen schijn. Waarom de Duivel? zijn dan d'Engelen alle dood / welker verschijningen so vele in de Schrift gemeld zijn? Van den Duivel leestmen dat maar eens: ende noch oneigentlik; of immers niet dat hy in uiterliken schijn tot onsen Heere quam. In 't XXI. hoofdstuk is getoond / watmen daar af seggen magh. Hoe heeftet dan de Duivel nu so drok; dat hy in den tijd des nieuwen Testaments dus dikmaals in so veele plaatsen door de gansche weereld spookt / na dat Christus sijn voornaamste werk vernietigd heeft? Heb. 1: 14. 1 Joan. 3: 8. En is de verborgentheid der godsaligheid van de Engelen gesien / 1 Tim. 3: 16. die ook begeerig zijn deselve in te sien; 1 Pet. 1: 12. en sien self d'Engelen onser kinderen het aangesight des hemelschen Vaders: Mat. 18: 14. hoe komt dat sy noch wy so selden Engelen / en so menigmaal den Duivel sien?

§. 6. Dan vraag ik noch / so 't een eigenschap des Duivels is / hem self wel te veranderen in enen Engel des lichts: (2 Kor. 11: 14.) of 't ons daarom vry staat so te doen; mits den Duivel so godvruchtig makende /

kende / dat hy spook maakt om ene kleine schuld die niet betaald is / of om enige aalmis die te geven staat / of om trouwbeloften die gebroken zijn. Sekerlik / so Moses ende Propheten / so d' Apostelen en Euangelisten daarenboven / niet genoegh zijn om den menschen deugd te leeren : noch Ziele / noch Engel / veel min de Duivel uiter hellen sal dat met sijn spoken doen. Somen seit / dat het niet uit lust tot deugd is / 't gene hier de bose vpand doet ; maar om menschen te verbaren ; waarom houd het spook dan op / wanneer de mensch is nagekomen 't gene hem belast is ; dat is 't gene hem het spook geseid heeft dat hy moeste doen / om dan die quellingen geheel ontlast te zijn ?

§. 7. Die so ernstige gedachten van den Duivel niet en hebben / maken van hem liever enen bullebalk potsemaker / die allerhande spel met allerhande menschen heeft. Men heeft slechs na te sien 't gene ik in 't XIX. Hoofdstuk van het 1. Boek. §. 18:--21 en XX. §. 1/2. uit den paapschen schrijver Schot heb aangetrokken. Te weten : so als veel van ons volk mede beter niet en weten / of God laat dien verbloekten rekel om een kleinigheid / en dat dagelix uit den band springen / om een deel nietige cabriolen op der aarde te maken. Dat is / om een glas of kanne sonder handen te versetten / om het deksel eener kanne toe te klappen / om ene doodkist toe te kloppen / om met enen kloot over de solder te rammelen / om voor schildwacht in een hoexken of voor ene deur te staan ; sonder iets te seggen of te doen : om enen row-winkel uit te kramen ; en so voor aanspreker over doden / of op sijn paapsch voor Cellebroer / voor koks of schenkers jonge / of op 't best voor ondertimmerman te spelen. En dit dan noch te doen / voor 't een of ander suffend besje / of onbedreven jongen / of een man als een kind ; of enigen anderen slechten bloed / die niet weet wat geest of vleesch is / en of hy wit of s'wart behoort te wesen. Sulx komt met de uiterste verwaandheid / die des bosen Duivel eigen is / en d'oorsprong niet alleen sijns eigenen vals / maar ook des menschen gehouden word geweest te zijn / ganschniet over een. Verhevene verstanden en doorsightige ogen sien hem so niet spoken / als men hoort dat soo veel slechte menschen doen. Salmen geloven / dat de Duivel met geheele koningrijken spookt / en den naam wil hebben / dat het alles zijn is watmen siet, gelijk het by Matthens schynt dat hy Jesus selve soght wijs te maken : en dan noch meinen / dat hy sich so nedrig en geringe draagt / om niet als met bodderpen voor 't geringste volk te spelen ? Sal ik hier over mijn gevoelen seggen ; my dunkt / dat hangt noch kleeft. Want ik hope niet / dat iemant my sal tegenwerpen / dat Christus self / (en so Proseten en Apostelen) zich meer den kleinen en eenvoudigen / als groten en verstandigen vertoond heeft. Want het moet my waarlik smerten / somen om het snoodsten der verdorvene schepsels geen verkleining aan te doen / 't selve by den Schepper aller dingen ; dat verbloekte mengsel aller hovaardye by 't gesegend voorbeeld der volmaaktste nedriggeid gelijkenderf.

§. 8. Het

§. 8. Het strijd derhalven tegen alle reden en verstand / dat de Duivel / of een bose Geest / wie hy souden mogen zijn / hem selven of iet anders in een lichaam of lichameliken schijn vertonen soude: en het strijd ook tegen 't wesen van een Geest: so als boven is gemeld. En of dat mogelik te weinig waren / men lette slechts op dese reden. Geen Geest werkt anders dan met sijne wille / en de wille blotelik door denken: hoemen 't wend of keert / men kander anders geen begrip of maken; het komt daar telkens wederom op uit. Nu segt my eens / hoe dat uw eigen Geest / dat is uwe Ziele / iets in 't minste aan uw eigen lichaam doet / so 't anders dan met denken is. Mits dat gy wilt / so rept sich hand of voet / en so als gy wilt. Maar doet dat aan een ander lichaam eens dat uw eigen niet en is; sonder middel van uw eigen. Maakt met denken eens een lichaam / of lichaams gelijkenis of schaduwe / op der aarden / waar het wesen magh / of in de lucht. Hoe wil dit dan de Duivel doen / die geen eigen lichaam heeft? Een goede Engel is geheel wat anders: want die heeft Gods gunste en maght te bate / om hem een lichaam of lichaams gelijkenisse toe te voegen / in 't gene hy uit last der hoogste Majesteid verrichten moet. Maar meinen wy dat de hoogste Righter den vervloekten vyand / uit den kerker losgelaten / noch daarenboven overal met alles wat hem lust gerieven sal: om tot sijn believen niet als wonderen te doen / met tellekens wat niews te scheppen / en d'eene of andere lompe grol in t werk te stellen; 't gene hy tot oneer van den Schepper en sijne lieste schepselen misbruiken sal?

§. 9. Maar de Schrifstuur / meintmen / leert ons datter Spoken zijn. So dat waar is / het sal in 't leger der Syriërs voor Samariën geweest zijn: daar 't so kraghtig spookte / datse alle vervaard wech liepen / in de nacht / en lieten alles staan daar 't stond. Doch dat spook was van den Duivel niet: maar de Heere hadde 't heir der Syriërs doen horen, een geluid van wagenen ende een geluid van peerden; het geluid ener grote heirkracht. ens. Derhalven hadden sy sich op gemaakt, ende waren in de schemeringe gevloden, ens. 2 Kon. 7: 6/7. D'Apostelen / luiden sonder opvoedinge / uit het geringste volk der Joden / die insonderheid te dien tijde seer tot bygelovigheid genegen waren: schenen in 't begin niet wijser dan de rest. Want siende Jesus ter vierde nachtwake op Zee wandelen; wierdense ontroerd, seggende, het is een Spooksel, ende schreewden van vrese. Matt. 14: 26. Wanneer hy t'sedert d'eerstemaal na sijnen dood / sich onverwacht levendig aan hen vertoonde; sy verschrikt en seer bevreest geworden zijnde, meinden datse enen geest sagen. Luc. 24: 37. Maar Christus / sonder te verklaren of de bose geesten ook verschijnen; ('t welk in sulken val sijne manier niet was / gelijk in 't XXVIII. hoofdstuk is getoond) antwoord sleghs ter sake / dat een Geest geen vleesch en been heeft / gelijk sy sagen dat hy hadde. vs. 39. Nochtans weet het Schottus beter / die seit dat een geest is koud om aan te raken. I. B. XX. 9. So hadde Jesus dan / na 't seggen van den Jesuwijt / beter dus geantwoord;

Tast

Taſt my aan, en voelt my dat ik warm ben, en niet koud; en daarom ook geen Geeſt.

§. 10. Wat wil ik dan / alle ſpokery ontkennen? Bvna. Van Engelen / dat miſſaak ik niet / gelijk geſeid is; of iemant ſeggen moghte dat die nu en dan noch wel verſchenen. Maar datmen ſo veel ſpooks van Spoken maakt; ik ben wel geruſt / datter niemant veel van houden ſal / dien 't aan 't een of 't ander niet en ſchort / van't gene ik als oorſaak ſulker bygelovigheid in mijn Onderſoek over de kometen, in 't XXV--XXIX hoofdſtuk aangewesen hebbe. Daar henen will ik / kortheids halve / mijnen Leſer wijſen; om geen uitſchrijver van mijn eigen werk te zijn; en nochtans voor den geen die het by de hand niet heeft / het voornaamſte dat hier meeſt te paſſe komt / voor ogen ſtellen. D'onachtſaamheid outrent de werken der Natuur / en d'onkunde harer kraght en eigenſchappen / en 't gedurig horen ſeggen; doen ons lichtelik op andere oorſake denken dan de waarheid leert: en 't voorooordeel datmen van den Duivel en de Spoken heeft / ſo wel geleerd als ongeleerd / brenght den menſche aanſtonds tot het Spook. D'opvoedinge der kinderen verſterkt dien indruk; alſomen hen van jongs op door gemaakte gerughten verbaart / om hen door ingebeelde vrees te ſtillen; ende voorts met alle ſulke olletjes en oudwijfs praatjes onderhoud. Dan kan't niet uitblijven of 't gaat na 't oude woord:

Quo ſemel eſt inbuta recens ſervabit odorem.
Teſta diu ——

Het nieuw-gebakken aarden vat.
Houd lang den reuk van 't eerſte nat.

Des ontmoet hen 't minſte niet / dat ſich in 't begin van vere / of in 't donker op doet / ſonder datmen noch kan merken wat het is; of men acht het ſpook te zijn. Sulx bleek aan d'Apoſtelen: welke / ſo ik gelove / nooit ſpook geſien / maar veel van spook gehoord hadden; ſiende Jeſus by nacht op 't water wandelen / welken ſy ſo menigmaal en so korts te voren noch geſien hadden / en van hem ſo menig wonderwerk: nochtans ſonder eens aan hem te denken / ſy wierden ſeer ontroerd, ſeggende, het is een ſpookſel; ſonder vragen / ſonder twijfel / 't was / en 't moeſt een ſpookſel zijn. Matt. 14: 26.

§. 10. Hier neffens vindmen menſchen / die ſchrikkig zijn van ergens alleen te ſlapen / of 's avonds overſtraat te gaan: dan ſoſe maar een kind mogen by ſich hebben / dat troost; ſulke helden zijn 't / die hen tegen 't Spook beſchermen. Inſonderheid by nacht over een kerkhof te gaan / of alleen op te ſitten in een huis daar een dode is / menig / die dat om geen koe. Dwaſe menſch / ſullen u de doden bijten? of ſpookt de Duivel by of met lichaam uwer naaſte vrienden / ouders / man of vrouw; en wel ſodanige die in Gode geruſt zijn? Wel ja / mogelik / om de ziel te hebben. Sott als gy zijt / of ten minſten paapſch of joodſch; de ziel is dan al daarſe blijven ſal. Dat moeſt de Duivel ook wel weten /

ten / is hy sulken schriftgeleerde als gy meint. Wel waar zijn dan Gods Engelen nu; of passen die niet beter op? Houdmen in hun leger / omtrent de genen die God vresen / dan geen wacht? Ja toch: want daar sterft niet een arme Lazarus / of sy zijnder veerdig by: Het schrikspook moght den rijken brasser halen; maar hem droegen d'Engelen ten Hemel op. Siet met eenen wat gewoonte niet kan doen. Hier in Holland setmen 't lijk voor aan in 't huis: ter tyd toe dat het uitgedragen werde. In Friesland plaatstmen in de binnekamer / daarmen 't noch bewaken en bewaren laat. Maar ik hebbe lang gemerkt / datse / hoe seer ook bevreest voor spook / liever by de doden dan by kranken zijn; om 't nat en droogh dat daar voor de wakers dan ten besten is: insonderheid so d'overledene wat veel in 't stro gelaten heeft; in welken gevalle de wachten wel verdubbeld worden / niet om dat de vrese / maar om dat de vreugde meerder is. Tegen dat misbruik / met andere die daar aan kleefden / heb ik daar te lande met vele moeite / en niet sonder vrught gearbeid / om het af te schaffen: waar in ook allenthalven door 't aanhouden de kerkelike vergaderingen en verbodschriften der overheden niet weinig gevorderd is.

§. 11. Tegens dese bygelovigheid strijd nochtans ene andere: te weten / datter menschen zyn / die van nature meer bequaam zijn spook te sien / dan anderen; waarom self geleerden twisten / of 't ook waar is: te weten van sodanigen die met enen helm geboren zijn / neffens andere meer / waar af ik geen register meen te maken. Want wat heb ik de geheimenissen der ydelheid op te halen; of te noemen / hoe veelerhande datse zyn die sien kunnen 't gene niet en is? Niettemin sta ik niet alleenlik toe / datter menschen zijn die spook sien kunnen; (geen Duivels evenwel noch doden die begraven zijn) maar ik stel het ook hier tegen. Want daar uit mein ik in 't vierde Boek te bewijsen / dat het de natuurlike gesteldheid van des menschen lichaam / bloed en geesten is / die hem doet geloven dat hy siet / het gene hy verder niet en siet dan hy gelooft. Nu heestet my al lang genoeg gespookt / des scheid ik hier dan af.

§. 12. Hier past het echter / dat ik van de Dromen spreke / daarmen ook den Duivel d'eere af geest / dat hy daar zijn deel aan hebbe. Want het is een gemeen loopje: een heeftet eerst so bedacht / en d'anderen / om dat het mooj scheen / sonder onderzoek voorts aangenomen; dus issetmu vast over al goed gangbaar geld / datter vierderhande Dromen zijn; Natuurlike / Burgerlijke / Goddelike / en (om den Duivel nevens God voor al niet mis te deelen) ook noch Duivelsche Dromen. In mijne Uitleggingе over Daniel sta ik van de vier maar twee bekend: die Natuurlik en Boven-natuurlik / dat is: die Menschelik of Goddelik zijn. §. 53. 54. 55. Al wat uit de natuurlike gesteldheid en gematigdheid des lichaams / (dat noemen sy Natuurlik) of uit de dagelikschebesigheden / (mede natuurliker wijse / doch dat is by hen Burgerlik te

ſeggen) niet ontſtaat: dat werkt God in 't beſonder/ die een meeſter der Nature is; en den menſchen diſmaals in den droom verſcheen/ of door Engelen toeſprak. Daar geeft ons de Schrift getuigenis af. Gen. 15:7/8. en 28: 10/15. en 31:11/12. en 40:9/10/11/16/17. en 41:1-7. Matt. 1:20. en 2: 13. Elifas was dat mede wedervaren. Onder de gedachten van de geſighten des nachts, als diepen ſlaap valt op de menſchen, enſ. ging voorby mijn aangeſighte een Geeſt, enſ. doch ik en kende ſijne gedaante niet, ene beeltenis was voor mijne ogen; daar was ſtilte, en ik hoorde ene ſtemme. enſ. Job 5: 13/15/16.

§. 13. De Geeſt die daar in den droom verſcheen en was altoos de Duivel niet: nochte men leeſt het in de ganſche Schrift/ dat die ooit maght op onſe dromen hadde. Van waar komt dan de meininge datter Duivelſche dromen zijn? Door my/ ik gunne den Papiſten noch anderen ſo veel lacchens niet/ die met den droom van Zwinglius ſpotten: waar in hy ſeit/ dat iemant door zijn bed verſchenen hem aanwees/ wat Exod. 12. van 't Paaſchlam word geſeid; 't gene hem 's ander daags in den twiſt over 't H. Avondmaal te ſtade quam. Want om dat hy daar van ſchrijft/ *ater an albus fuerit neſcio*, van word tot word geſeid/ ik weet niet of hy wit of ſwart was; 't welk de genen weten die latijn verſtaan/ dat ſo veel is als/ ik en kende hem in 't minſte niet: ſo heeftet ſijnen tegenſprekeren gelust/ dat ſo te duiden/ dat Zwinglius niet wiſt/ of 't een Engel of een Duivel was geweeſt/ die hem die ſchriftuurplaats ingaf; en daar op de keur aan ſich nemende/ te beſluiten/ dat het van den Duivel was. Maar ſy moeten my dat ſo niet ſeggen; of niet een gereed zijn te bewijſen/ dat ſulx van den Duivel weſen konde. Laat ons echter ſien/ of de Schrift wel ergens iet verhaalt/ datmen op die wijſe magh verſtaan.

§. 15. Met den Droom van Pilatus wijf Matt. 27:19. zijnder vele ſeer verlegen/ of die ook van God of van den Duivel was. Wat my belangt/ ik ben verlegen als ik ſulke dingen hore; met ons eigen volk/ hoe ik ſe van Manicheiſterye bryen ſal. Want/ reght uit geſeid/ het behoorde geenen kriſten/ te geſwijgen leeraars/ in gedachten ooit te komen/ datmen Duivels doen van Gods eigen werk niet onderſcheiden kan. Wel hoe ſalmen langer menſchelike geeſten onderſcheiden en beproeven; gelijk Joannes leert/ of een Geeſt uit God, of niet uit God is: 1 Joh. 4: 1. enſ. by aldien de Duivel ſelf/ die als een ſchepſel niet alleen oneindig van God onderſcheiden/ en als d'allerbooſte alderverdſt van hem verſcheiden/ en regtdraads tegenſtrijdig is/ hem nochtans ſo wel gelijkt? Heeft dan Chriſtus iet gemeen met Belial; datmen ſoude konnen twijfelen wien van beiden datmen voorheeft/ als ons iet beſonders wedervaart? Och/ hoe bypſter heeft ſich dan Elihu wel vergiſt/ wanneer hy op ſijn beſt meint te bewijſen/ dat het Gods werk is/ den menſche tot verſtand en bekeeringe te brengen: en beklaagt ſich datmen daar niet op en let in den Droom, en nachtgeſighte, als een diepe ſlaap valt op de lieden:

in

in de sluimeringe op het leger, dan openbaart hy 't voor der luiden oren. Job. 33: 14/ 15/ 16. Siet dien heiligen man / so yversuchtig voor Gods eere / hoe weinig denkt hy om den duivel / als hy van openbaringe in den Droom is sprekende. In trouwen / hy wist al te wel dat het God alleen is die sulx doen kan. En wat maakt ons dan so stout / dat wy onsen en Gods grootsten vyand goddelike eere doen: of hoe veel verschilt dat van Afgoderye?

§. 15. Wat nu den droom hier van dit wijf belangt: Mattheus seit niet / noch de sake self brengt dat niet mede / waar uit men soude moeten denken / dat haar die van God was ingegeven. Daar komt my niets in voor 't gene niet natuurlik so gebeuren kan: so dat het verder Gods werk niet en was / dan alle dingen die natuurlik zijn / en onder zijn bestuur. Dat was hier dus besonderlik tot blijk van onschuld sijns geliefden Soons. Voor lang beroemd door leer en daden / benijd / belaagd van de oversten der Joden; sulx dese vrow / te Jerusalem wonende / daar de stapel van der Joden leer en godsdienst was / daar by des land-voogds gemalinne / voor allen anderen weten moest: was hy nu een kraghtig voorwerp harer kommerlixte gedachten; na dat hy 's nachts gevangen / en met so veel beslaghs / en bewijs van groten haat / haren man self in den vroegen morgenstond geleverd was. Sy door 't ongemeen gewemel / dat de ganssche stad in rep en roere bragt / in haren soeten morgen-slaap gestoord; d' ogen daar op / als 't geraas de deur (gelijk 't gebeurd) voorby was / wederom beschoten: so en kon 't niet minder wesen / of sy moest onrustig dromen; bekommerd dat haar man / in sulken sorgelijken werk bedraad / hem self daar door in lijden brengen moghte. Dies sy / te meer uit sulken droom / als ene vrow en daar by heidensch zijnde / niet dan quaad voorspellende; uit vrouwelike sorg aan haren man die boodschap sond. Hebt toch niet te doen met dien rechtveerdigen: daar hield hem ieder onpartijdig mensche voor) want ik hebbe heden, (sy seit niet desen nacht, maar in den morgenslaap / heden, wanneer de geesten vatsaamst zijn van inbeelding) veel geleden in den droom om sijnent wille. Dat is: ik hebber niet gerustelik om konnen slapen; de droom uit bekommernis ontstaan heest mijne bekommering vergroot: het leit my swaar op de leden / so dat ik vrees voor groter ongemak. Seg my toch / Leser / wat ongerijmdheid steekt in die verklaring? en wat isser dan in sulken droom dat niet natuurlik is? Doch dit zy in 't voorby gaan slegbs geseid: om te tonen / dat de Duivel al te nodeloos betrokken word in dingen / die door den gewonen wegh en loop der Nature so gemakkelik te verklaren zijn.

XXXIII. HOOFDSTUK.

Al't voorſchreven wel in acht genomen zijnde, en des Duivels ingebeeldde wijſheid op de proef geſteld, ſo en kan't niet minder weſen, of hy word voorts van zijn Meeſterſchap en hoge School beroofd.

§. 1. NU en weet ik verder niet / datter ſonderling iet is / 't gene van de Geeſten word geſeid / of wy hebben't onderſocht: en daar by bevonden / dat het buiten reden word geſeid. Het een by't ander t'ſaam gedragen / brengt in alles tweederley gemeene doling uit; van's Duivels grote wijsheid en vermogen; ſijn hoge School en maghtig rijk: 't gene ik achte dat een ieder kriſten menſche / ſijn Geloof betrachtende / wanneer hy't ſtuk ter degen overweegt / en op de gevolgen lett / ontkennen moet. Van beiden ſal ik noch wat nader ſpreken: in dit hoofdſtuk van't Verſtand / en in't naaſte van de Maght / diemen oordeelt dat de Duivel heeft. Het eerſte ſalmen beſt door tweederley voorwerp onderſcheiden; het gene tegenwoordig of toekomſtig is: beide in ſo hogen trap / en ruime mate op te nemen / alsmen daar gemeenelik van ſpreekt.

§. 2. So de Sieden of Natuur ons leert / dat de Duivel het verborgene weet; het moet zijn / om dat hy't door de natuurlike Sieden / of door Onderbindinge / of door godlike Openbaringe heeft. Niet door de Sieden / d'oorſaken van alle dingen in de Natuur doorſnuffelende. Want gelijk ik iemant voor wijs kennende / daar uit niet beſluiten kan / dat hy natuurkundig is; alſo hy ſijn verſtand op andere dingen leggen kan: ſo en magh ik ook niet ſeggen dat de Duivel / ſo gaauw en ſchrander als hy weſen magh / daarom ſulx in alle dingen is. Hy ſal over my niet klagen / dat ik ſijn verſtand betwiſte: nochtans ſonder hem verlof te vragen / wil ik ſeggen / dat hy geen Natuurkenner / geen Taalkundige en voor al geen Godgeleerde is. Op deſe driederleye wetenſchap wil't meeſt aankomen / wat hem van de menſchen toegeſchreven word: vermits de proeven diemen meeſt daar van te voorde brengt / de Natuur / of de Taal / of het Goddelijk betreffen. Nu ga ik onderſoeken / wat geleerdheid van die dingen in den Duivel ſteekt.

§. 3. De kennis der natuurlike is de kennis der lichamelike dingen: hemelſche en aardſche lichamen / uit de vier hoofdſtoffen beſtaande; derſelver eigenſchappen / werkingen / veranderingen / op en ondergang. Van Salomo leeſ ik / dat hy ſprak van de bomen, van den cederboom af die op Libanon is, tot op den yſop die aan de wand uitwaſt: hy ſprak ook van het vee, en van't gevogelte, en van't kruipende gedierte, en van de viſſchen. 1 Kon. 4: 38. Maar na al die grote

grote dingen diemen van den Duivel opgeeft / so was Salomo niet met al by hem. Daar is niets dat die bose geest niet weet; men vraagt hem alle ding. Maar sagh Salomo wel sonder ogen? of hoorden hy sonder werktuigh van 't gehoor? So schrander was de ziel van Aristoteles niet / datse uit haar self of door haars gelijke wist / het gene hy in sijne boeken van den aart der dieren en der planten schreef. Sy moest haar lichaam / en de leden en lichamelike sinnen danken / 't gene sy van enig lichaam wist. En was sijn regel ergens goed / dat niets in 't verstand kan komen, 't gene niet eerst zy in de sinnen: hier heeftse selver plaats. De Duivel die geen van Salomons noch Aristoteles vijf sinnen heeft / hoe word hy 't al gewaar? Ik segge rond uit / en hebbe mijne redenen / so veel als de Natuur betreft / in 't VII hoofdstuk eens geseid: dat het onbegrijpelijk is / hoe een Geest lichamelike dingen sonder middel van 't lichamelijk begrijpt. De bose geest derhalven / hoe luchtig van verstand dat hy anders wesen magh / hier komt hy veel te kort / ende kan / door gebrek van reedschap voor de sinnen / niet begrijpen (noch veel min bewerken) het gene niet als lichaam is.

§. 4. In 't gene ik segge sal my de Schrift / en daar in Salomo self te hulpe komen. Abraham en weet van ons niet, en Israël en kent ons niet: Jes. 63: 16. want de doden weten niet met allen. Pred. 9: 5. Dat is / de Zielen der verstorvenen hebben geene kennisse van 't gene na hun verhuisen uit den lichame hier op der aarden ommegaat. Maar ik soude wel eens willen horen / waarom dat de ziel van Abraham / een geest zijnde / die 175. jaren lang / of van Noach / die 950. jaren / of van Methusalah / die 969. jaren in een lichaam is gehuisvest geweest; door middel van lichamelike leden / geesten / sinnen / de lichamelike dingen heeft behandeld en verstaan: waarom / seg ik / dat die salige geesten niet de naaste daar toe zijn; en dat een vervloekte Duivel / wiens nature geen gemeenschap noch gereedschap tot een lichaam heeft / sonder sulx alles / door ik en weet niet wat voor goddelike kraght / de natuur derselve beter soude konnen kennen / dan de mensche die der self een deel of is. Ik segge: weeter Abraham noch Israël niet van / de Duivel noch veel min.

§. 5. Maar ik hore hier op seggen (en ik schrikke als ik 't hoor) so de Duivel / om dat hy een Geest is / sonder lichaam op geen lichaam werken kan; noch verneemen noch bewerken de gedachten onser Ziele: hoe dan God self / die een Geest is / sulx kan doen? Foei! onverstandige onerbiedigheid? Salmen dan den Schepper by het schepsel vergelijken? Was 't al eer by Joden sulken sonde / datse God door hun bedrijf tot dit verwijt ook lieten komen; Gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21. En sal hy nu van Kristenen noch erger moeten horen; het gene hem regtveerdelik doe seggen / Gy meint dat ik t'eenemaal gelijk de Duivel ben? Is God een Geest gelijk een ander geest? heeft hy in de weereld niets dat hem gelijkt; en heeft hy 't in de Hell?

Heeft God vleeſchelike ogen; ſiet hy gelijk een menſche ſiet? Job. 10:4. Maar heeft hy ook wel geeſtelike ogen ſodanig als die geeſten / die van hem geſchapen zijn? Sekerlik dit is de vrught daaraf / datmen van de Geeſten ſeit en gelooft het gene godlijk is; om dat men door gemeinſchap van den naam verbijſterd / Gods allerheiligſte volmaaktheid by die ſchepſelen gelijkt / diemen by gebrek van woorden en verſtand eenen ſelfden name geeft. Dat is die weetenſchap die in woorden / niet in kraght beſtaat. Het is dan niet / dat een verkeerd begrijp van den aart der Geeſten my doet dolen / gelijkmen ſeit dat daarom al mijn werk op valſche gronden ſteunt: maar dat een valſche waan van 't gene Gods natuur betreft / den tegenſpreker ſtijft. Men moet de minſte gedachte niet hebben / van gemeinſchap der nature des Scheppers met het ſchepſel of men doet ſijner onbegrijpelike Majeſteit te kort.

§. 6. Gy ſoud mogen ſeggen / maakt ik hier den Duivel nu ſo klein / om d'onlichamelikheid ſijns weſens: waar ſalmen met Gods Engelen dan heen / die / hoewel heilig / eener ſelfde nature als de Duivel met ſijne Engelen deelachtig zijn? Die my ſulx tegenwerpt moet voor af bekend ſtaan / dat den heiligen Engelen voor al niet minder van dat groot verſtand ontrent natuurlike en lichamelike dingen / dan den Duivelen zy toe te ſchrijven. Maar hoe komtet dan / datmen doorgaans byna niets en hoort noch ſpreekt / van 't gene d'Engelen weten ofte doen; maar al die eere aan den Duivel geeft. Het is dan niet / datmen deſer grote weetenſchap van voren / dat is uit de volmaaktheid hunner nature bemerkende; daarom achter na ſo grote dingen van hen ſeit: maar datmen / door vooropgenomen oordeel / uit gemeene overleveringe / ſulk een groot gevoelen van den Duivel aangenomen hebbende; daar na dan eerſt reden ſoekt / om ſulk gevoelen / ſonder reden opgevat / by redelike menſchen goed te maken. Dan wat Gods heilige Engelen betreft / die gedurig (ſo te ſeggen) 't aangeſighte van den Schepper / en daar in de ſchets (om ſo te ſpreken) van alle ſchepſel / het zy Geeſt of Lichaam / ſien; die van tijd tot tijd in den dienſt huns Heeren door de ganſche weereld uitgeſonden / verſcheidene verrichtingen aan menſchen hier op aarden doen: die wil ik by den Duivel / die verwaten buiten 't licht van Godes aangeſight / in duiſteren hoek gekerkerd en geketent ſit / niet vergeleken hebben.

§. 7. Dit ſal my echter Schottus noch ſo ruim niet geven / (denk ik) om dat hy ſeit / gelijk ik I. B. XIX. §. 8. aangetekend hebbe / dat de Duivel met alle terſtond na hunnen val ter Hellen neergeſmeten; maar een deel daar buiten ſwervende zijn: en datſe van daar ſomtijds wel ter aarde keeren / of ſich in de lucht verhouden; ende aldaar / na men lichtelik denken kan / wonderlike dingen doen. Is 't mogelik! waar haaltet doch de man van daan? In wat Bybel heeft hy die hiſtorien geleſen? Want in den onſen vindmen van des Duivels val en gevange-

nis

nis so veel niet aangemeld / datter sulks iet uit te halen is. Weet my iemant meer daar af te seggen / dan ik in 't VIII. hoofdstuk besonderlik §. 2. en XVIII. §. 1/2. en XIX. §. 1/2. uit den gantschen Bybel hebbe t'saam gebraght? Want hoe hy d'aarde doorwandelt, Joh. 1: 7. als een brieschende leew rondom ons henen gaat, 1 Pet. 5: 8. of sijne rust in dorre plaatsen soekt, Matt. 12: 43. of voor eenigen tijd geoorloft word om in den afgrond niet te varen / Luk. 8: 31. of losgelaten word voor enen korten tijd: Openb. 20: 1. sulx alles is te sijner plaatse duidelik genoegh verklaard. XXV. §. 18/19/20. XVII. §. 4. XXIX. §. 12/13. XVIII. §. 14/15.

§. 8. Tot noch toe heb ik meest / so sich de draad der rede schikte / van des Duivels Natuurkunde gesproken: de kennisse der Talen past hem immers also weinig. Die nooit taal en hoorde / noch in boeken las / seg my eens wat talen dat hy spraak. Laat uwe Ziel vast denken hoe de menschen in 't noch onbekende Zuidland spreken: salse daar de taal door leeren? Een Geest werkt / als geseid / niet anders dan met denken / dat is willen en verstaan. Sonder lichaams toedoen kan hy geen gedachte hebben van der menschen spraak / of van enige geluid / dat sonder gehoor niet vernomen word. So wy / Geest en Lichaam t'samen zijnde / niet begrijpen / hoe der Geesten sonder lichaam d'een des anderen gedachten weet / gelijk in 't VII. hoofdstuk §. 9. ens. heb aangewesen: hoe sullen sy / die geen gemeenschap hebben met het gene tot de spraak behoort / verneemen wie of watmen spreekt? So veer is'ter van daan / dat noch de snoodste van de Geesten den mensche allerhande vreemde talen leeren / of immers uit der selver mond en kele spreken sullen. Want mitsdien dat het leven der Engelen onder malkanderen van het menschelijk onderscheiden is; en dat Gods Engelen alleen / als 't hem belieft / in sijnen dienst met d'uitverkorene verkeeren: segt my dan / wat gemeenschap heeft Christus volk met Belial / dat dese so vry in allerlepe tale met hen spreken kan?

§. 9. Wilmen nu noch seggen / dat de Duivel een geoefend Schriftgeleerde is / daar hy nochtans lesen noch te schryven kan? Dat hy de verborgentheden des Geloofs verstaat / in welke dingen self d'allerheiligste Engelen begeerig sijn om in te sien; 1 Pet. 1: 12. die geduriglik voor God staan / en tot dienst uitgesonden worden, om der genen wille die de saligheid beërven sullen? Heb. 1: 14. Wy hebben boven XXI. §. 2--6. in des Duivels t'samenspraak met Christus al gesien / hoe groten kennis dat hy heeft van 't gene God betreft. En heeft hy meer verstands van goddelike saken als van God self? Het gene God geopenbaard heeft voor sijn volk / weet dat de Duivel beter dan sy self? Ter goeder trouwen seg my toch / waar haalt hy dat van daan? Want dese wijsheid in verborgentheid bestaat / gelijk geschreven is / van 't gene d'oge niet en heeft gesien, en d'ore niet en heeft gehoord, en in 's menschen herte niet is opgeklommen, 't gene God bereid heeft dien die hem lief hebben. Die heeft ons God geopenbaard door sijnen Geest. Want het uit de diepten van Gods wijsheid word gehaald / welke niemant maghtig is te ondersoeken / dan

alleen

alleen Gods Geest. 1 Kor. 2: 9/ 10. De Geest der waarheid welken de weereld niet en kan ontfangen, Joh. 14: 17. word die mede aan den Vader van de leugenen gegeven? Joh. 8: 44. De wijsheid die van boven is, kan die ook wel duivelsch wesen; daar de Apostel so regelreght het eene tegen 't ander stelt? Jak. 3: 15.

§. 10. Gy sult seggen/ dat de Geest der waarheid aan de weereld niet ter saligheid gegeven word; maar wel tot overtuiginge: want hy de weereld door het woord der waarheid van sonde overtuigen sal/ datse niet en geloven. Joh. 16: 9. 't Is wel: maar gaat dat den Duivel aan/'t gene God of tot bekeringe / of tot overtuiginge der menschen / aan deselven / en niet aan de Geesten openbaart? Want waarlik hy en neemt de Engelen niet aan; maar Abrahams Zaad, Heb. 2: 16, om salig te maken: die zijn 't dan ook maar dien hy sulx te weten doet. D'Engelen / als geseid / die in Gods dienst volherde / kregen door hun boodschap ten behoeven der gelovigen wel kennisse van 't een of 't ander: maar de Duivel met sijne Engelen / afgescheiden en vervreemd van alle goddelijk gesichte / 't allerminste niet Want laat het zijn / dat hy de weereld rondom door ontrent de menschen swerft. Kan hy sonder horen / door bloot denken weten watter word geleerd; of sonder sien lesen watter staat geschreven; of sonder middel weten wat een mensch gelooft: die self met alle kraghten sijns verstands en willens / niet ene eenige gedachte aan eens anders Ziele / sonder lichaams hulpe deelen kan? Des besluit ik/ dat de Duivel van de saken des Geloofs niet het allerminste weet.

§. 11. Dus veel van 't gene is: nu voorts van 't gene wesen sal. Dat is nu tweederley: gebeurlik of noodsakelijk. Noch 't een noch 't ander kan de Duivel weten; so verre als 't menschelik bedrijf / of 't gene hem ontmoeten sal/ betreft. Van sterfte / van winste of schaden / van huwelik of kinderen; niets kan de Duivel weten: niet meer dan sy die in de boevens sitten/ van 't gene buiten omgaat of gebeuren sal; of 't is hem eerst geseid. Maar wie van ons gaat ooit den Duivel seggen / wat siekte hy heeft; om daar uit te komen weten of hy daar aan sterven sal? Heeft hy ooit door Baal-zebub den afgod van de Filistijnen iet voorseid: hoe en wist hy dan den Koning Ahasia geen bescheid te geven / of hy van sijnen swaren val genesen sonde? 2 Kon. 1: 2/3. Hoe stonden Babels wijsen dan so stom: of beleden self met vollen monde / dat het God alleen is die verborgentheden openbaart? Of ten minsten seidense / op sijn heidensch / dat sulx aan de Goden stond / welker woninge by 't vleesch niet is. Dan. 2: 11. Derhalven voor al aan den Duivel niet; wiens woninge of verkeringe dagelix / so men 't hebben wil/ by 't vleesch, dat is / by menschen is. Behalven dat ik ook niet eens wil toestaan / dat der bosen geesten woninge by 't vleesch is; 't gene ik daar even / §. 8. nogh ontkende / en so lange blijf ontkennen / tot dat my bewijs toekome / dat my daar van overtuigen kan.

§. 12. Sullen wy nu dan als Kristenen van God geleerd zijn: en dan noch den Duivel voor so grooten leeraar achten/ dat hem sijne eigene leerlingen so

hoogh

hoogh niet aansien; maar seggen dat het d'onse / dat is / God alleen is die dat weet? Die seit ons ook volmondig uit / dat geen Engel nochte Geest kan weten wat hier na gebeuren sal in 't gene by hem vastgesteld / en aan natuurlike oorsaken / door onfeilbare gevolgen niet verbonden is. In 't XXII. hoofdstuk mijns Ondersoex van de Kometen heb ik dat tot noodruft al getoond. Gode zijn alle sijne werken van eewigheid bekend: Hand. 15: 18. maar wat de menschen belangt / hy heeft hen dat geweigerd. Spreuk. 27: 1. Pred. 9: 12. Laat God aan geen menschen weten / wat den mensche betreft: hoe sal hy 't aan den Duivel / sijnen en der menschen vyand openbaren? Men wil het doch so hebben / dat de Duivel door der Heidenen Afgoden antwoord geeft hoewel sulx door den heer Van Dale ten kraghtigsten weerleid is: maar dan moetmen weten / dat God self van die orakelen te smadig spreekt / om den Duivel d'eere der voorsegginge te gunnen. Onder anderen tart hy die geesten met dese woorden uit: Doet ons toekomende dingen horen, verkondigt dingen die hierna noch komen sullen; op dat wy weten dat gy Goden zijt. Jes. 41: 23.

§. 13. Dit aangemerkt by sommigen / doet dat sy den Duivel verder niet en gunnen d'eere van voorwetenschap / dan ontrent alsulke saken die gebeurlijk zijn: en dat hy door so lange en veelerley ervarentheid in 't gissen niet so licht en mist als de mensche, die wel siet / gelijk Hippotrates seide, dat de konst veel in heeft / maar dat sijn leven kort en d'ondervindinge hacchelijk is. Maar op vorige gronden seg ik / dat de menschen in 't onbekende Zuidland / al leef dense tien duisend jaren / nochtans geen ondervindinge hebben souden van 't gene ons betreft / die hier in 't noorder deel des Weerelds wonen / so lang als wy dus van hen afgescheiden blijven als wy zijn. Echter soude noch de schipvaart gelijkse eens begonnen heeft / in volgende tijden wel gemeenschap maken konnen; die met de Duivel / als van ene geheel andere weereld zijnde / (also te spreken) niet eens te verwachten / ende noch veel weiniger te wenschen is.

§. 14. Is het dan geen klaar bewijs van volstrekte dulligheid / datmen dingen die Natuur te boven gaan / van den Duivel weten wil? Wasser ooit wel sinneloser sot als die Cotton / schoon hy des franschen Konings biechtvaar was: die onder andere saken welken hy den Duivel vragen wilde dit mede op een briefje / dat namaals in andere handen quam / had aangetekend; wat middel om de Ketters (ons meende hy daar mede) te bekeeren? wat plaats in de Schriftuur de kraghtigste om 't Vagevuur te bewijsen? Voorts had hy noch te vragen / hoe 't eindelijk met d'onlusten die Vrankrijk doe beroerden aflopen souden? en hondert diergelijke dingen meer. Wat dwaasheid self by de Protestanten / 't gene men deser jaren drok uit Sweden schreef: dat daar de Duivel kerk en school had op gerigt; en sijnen Catechismus aan de menschen leerde? Ik schame my 't verhalen / 't gene andere niet beschaamd zijn te geloven / en vryborstig te belijden. Sal de Satan ooit een godgeleerde / of taalkundige / of natuurwijs wesen; het sal hem d'ondervindinge leeren: van God / dat hy reghtveerdig is; van

Talen / die een troosteloos geklagh met tandgekners bedieden sullen; en wat de werken der Natuur betreft / het gevoelen sal hem doen verstaan / wat aart van vuur het zy dat Geesten braad: wanneer in alle talen sal te horen zijn; Gaat wech, vervloekten, in dat eeuwig vier, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Daar voor bewaar ons God!

XXXIV. HOOFDSTUK.

Met een vervalt ook alle maght en kraght van 't ingebeeldde Koningrijk dat den Duivel toegeschreven word.

§. 1. NU 't met die koninglijke opperschool gedaan is / vervalt zijn Rijk met een. Den Koning der verschrikkinge, so noemt de Schrift den Dood: Job. 18: 14. Of so daar by wat anders word gemeend; niemant sal bewijsen konnen / dat de Duivel 't wesen moet. En die dat al kon doen / wat won hy daar met uit? Want in aansien van den staat des menschen na dit leven word hy dan also genoemd / daar de mensche sterbende na toe gaat: maar het is hier van dit leven dat wy spreken. Die de gansche Schrift doorlesen heeft / sal eens mogen seggen / of hy ergens iet gevonden hebbe / daar den Duivel koninglijke naam of heerschappy gegeven word. Daarmen meint dat hy Overste of Vorst genaamd is / of aan hem gebied of landstreek toegeschreven: daar zijn wy al geweest; en met een in 't XXXI. hoofdstuk onderright / hoe qualijk datmen toesiet / so wanneer men meint / dat aldaar van dien verdoemden geest gesproken word.

§. 2. Hier mede was ik by my self voldaan / wanneer my echter te gemoete wierd gebracht / dat het Christus selve heeft bekend / wanneer hy / van den Duivel sprekende / de gelijkenisse van een Koningrijk gebruikt / dat in hem selve verdeeld is. Matt. 12: 25. Maar siense wel / die dit voorbrengen / dat den Satan op die plaatse also wel een huis als een Koninkrijk word toegeschreven? Heeft hy dan ook eigen huis / of huisgesin: of heeft hy eigentlijk een zaad, (gelijk het Gen. 3: 15. genaamd word) dat is / kinderen des huisgesins? Doch het komt hier niet op aan. De Heere Jesus stelt met dese woorden niet het gene waarlijk is: maar 't gene sy geloofden datter was / die hem dus lasterden / dat hy den eenen Dæmon door den anderen verdreef. Dæmons seg ik: dat is (als nu menigmaal geseid is) niet meer dan verdichte goden; die hy / die der goden God is / nooit erkende. 't Is waar / dat hy mede hier van Satan spreekt; en dat d'eene Satanas den anderen niet uitwerpen sal: Maar dit self de woord / van Satan tegen Satan / ende also meer dan een; geest genoegh te kennen / dat hy van den Duivel / 't hoofd der bose Engelen / niet spreekt. Want die is maar een / ende niemant meer dan hy; wellken onder alle helsche geesten / als den oversten

de

de naam van Duivel ende Satanas als eigen in de Schrift gegeven word. Sulx is in 't XII. hoofdstuk §. 4/5. klaar blijkelik getoond. Wanneer van helsche Geesten word gesproken / so kander geen Satan tegen Satan / maar alleenlik een eenige Satan zijn. Maar van velen geseid / moet dat woord een gemeene naam zijn van al 't gene dat ons tegen is. Daar onder telden dese joodsche Schriftgeleerden menigte van bose geesten: en Christus hadde daar niet voor / hunne doling van de Geesten; maar alleenlik 't gene hem self en sijne eer betrof / uit hunne eigene gronden / het zy waar of valsch / tot hunder overtuiginge te wederleggen. In 't XXVIII. hoofdstuk is dat / so my dunkt / klaar genoegh betoond.

§. 3. Van den Troon des Satans, dien de Heere seide dat tot Pergamus was opgeright; Openb. 2: 13. daar van heb ik in 't XIX. hoofdstuk / §. 1/12. so veel als daar vereischt wierd al gemeld. En dat het ook niet anders magh verstaan zijn / dan dat bose menschen d'overhand aldaar verkregen hadden: dat blijkt uit so veel andere plaatsen / daar zijn troon met een gesteld word / om deselfde reden / en ontrent den selfden tijd. Vergelijkt insonderheid hier mede 't gene Paulus 2 Thess. 2: 4/9. seit; van den genen die in de kraght des Satans komt / en in Gods tempel sit als God. Meinen wy dan / dat de Satan zijnen troon heeft daar God selve sitt; ofte dat God so den Satan sitten laat op sijnen troon / en sijnen Sone segh's ter reghterhand? Men siet dan / dat het anders niet te seggen is / dan dat boosaardigheid en vyandschap sich tegen God en sijne Kerk verhief: en dat sich menig / of insonderheid een seer uitstekend boos wight boven anderen tot Pergamus of elders tegen 't Kristendom en desselfs vooztgang heeft gesteld.

§. 4. Aangesien dan in de ganssche Schrift niet anders dat in 't minste na een Koningrijk gelykt / ende op den Duivel word gepast / te vinden is: so word het buiten reden dus in 't algemeen geseid / dat de Satan ook een Koningrijk op Aarden heeft / dat sich even vere als Gods eigen Koningrijk op Aarden strekt; niet alleenlik buiten / maar self binnen sijne Kerke / die 't Koningrijk der Hemelen, Gods en Christus Koningrijk genaamd word. Koningrijke tegens Koningrijk / des Duivels tegen Gods; en of dat noch te weinig ware / Koningrijk in Koningrijke / *imperium in imperio*, en dat van vyandlike maght: hoe kan dat met de Schrift / met Gods eer en maght; hoe kan Gods eigen / hoe kan Christus Koningrijk bestaan? Ik wil bewysen / dat de Duivel geen Koningrijke tegen God; noch onder God gesteld / noch tegen 't Kristendom of daar van verscheiden; doch veel min daar binnen in 't meeste noch minste hebben kan.

§. 5. En dat heb ik haast gedaan / so ik myne Leser eerst te rugge sende / na 't gene dat ik hem hier voor XVIII. §. 3--9. op sijn bedenken gaf. Daar uit so sal hy sien / dat de Duivel nergens tegen God gesteld word / als een die regeert. De Schrift in sulken wijse sprekende / is hier voor genoegh verklaard / dat so niet magh verstaan zijn. In 't XXI. hoofdstuk heb ik dat

ook wel getoond. 't Moght zijn/ dat over 't XX. belangende de Slang iet nader noch te seggen ware; om de Vyandschap, die God tusschen haar en 't Saad der Vrouwe stellen soude / uit te leggen. Sulx is echter niet al nodig / dan so verre 't stuk des Koningrijx betrest. Dat en seit de Rechter niet in 't Paradijs / dat hy aan den Duivel toestaan sal, daar hy tegen hem een vonnis wijst / daar hy hem vervloekt/daar hy hem met voeten geest te trappen. Hoe? die boven al 't gedierte der aarde vervloekt is, sal die over den heer der dieren heerschen? Self de kinderen der ongehoorsaamheid, van Paulus Efes. 2: 2. also genaamd / zyn noch niet in alles afgeset van de heerschappye / den menschе voor den val van God gegeven / en na den sondvloed duidelik verniewd. U lieder vrese en u lieder verschrikkinge zy over al 't gedierte der aarde, en over al 't gevogelte des Hemels; in al wat sich op den aardbodem roert, ende in alle visschen der zee: sy zyn in uwe hand overgegeven. Gen. 9: 2. De Slang / dat onvernuftig beest / en is so kraghtig niet vervloekt als wel de Duivel self. Die dan so veel lager noch verstoten is / dan het snoodste schepsel op der Aarde / in de Zee / of in de Lucht: (daarmen hem noch meest te seggen geest) hoe kan die doch in 't minst of meest over hem die boven desen allen is / ik segge den Menschе / heerschappye voeren?

§. 6. So en kan sijn Koningrijk ook tegen God niet zijn: of men moest met een begrijpen komen/dat een Rechter iemant Koning maakt/wanneer hy hem ten kerker doemt / wanneer hy hem in boeyens smijt / wanneer hy hem ten land uit jaagt. 't Gebeurt wel dat iemant komt uit het gevangenhuis om koning te zijn; Pred. 4: 14. maar niet daar in. Jefta moght tot een hoofd worden / wanneer hy in sijns vaders huis herstelt wierd; maar 't wasser verre van daan / doemen hem daar uit verstiet. Richt. 11: 2/7/8. Also wierd Jerobeam wel koning doe hy weer in 't land quam; maar en hadder geene kans toe / wanneer hy na Egypten vlughten moest. 1 Kon. 11: 40. en 12: 20. Men segge my dan eens / wanneer dat God den Duivel weer ontslagen heeft van desen s'waren vloek: en dat om in de weereld heerschappy te hebben / die hy nooit en hadde voor den val / welke hem in 't diepste van den afgrond vraght? Doch hier van is te voren ook al iet geseid.

§. 7. Maar / segt gy mogheliik / de Slange met haar Zaad, is dat geen volk dat t'samen houd; de Duivel met sijn Volk? 't Is wel: ik wil niet onderzoeken / of sijn Saad uit verdorvene engelen of menschen magh bestaan / of beidegaar misschien: maar Zaad en Koningrijke is dat even eens? So moetmen (om gelijke sprekens wijse in een selsde rede / ook op eenen sin te nemen) Eva mede hier tot Koningin me; en Christus/'t Zaad van desе Vrouwe haren onderdaan / of 't Kristendom haar Koningrijke maken. Dus doende salmen 't Pausdom wel met vrede moeten laten / daarmen lieber הוא dan הוא, *ipsa* dan *ipsum*, de selve dan dat selve, in de plaatse Gen. 3: 15. leest. Te weten / niet dat selve zaad / met name Christus; maar de selve vrouwe / (verstaat hier Eva) sal den kop der Slange breken. Dat

is

is een grond waar op het Pausdom bowt; daar Maria Koningin des Hemels, en Chriſtus als haar onderdaan geacht is; als / met reden tot haar ſpreekende /

Jure matris impera Redemptori,
Gebied met moederlijk geſagh
Den Heiland, dat hy helpen magh.

Maar anders leert de Schrift en ook de Reden. Saul was de ſoon en 't Zaad van Kis: David de ſoon en 't Zaad van Iſaj: maar sy die 't Zaad waren zijn Koningen geweest; niet de vaders van dat Zaad.

§. 8. Gelijk nu 't Zaad geen Koningrijk en maakt / alſo weinig doet het ook de Vyandſchap. Want des menſchen vyanden ſullen ſelf onder lijne huisgenoten zijn. Matt. 10: 36. Die en zijn daarom geen huisgeſin op ſich ſelve: volgens dien ook geen Koningrijk; ſchoon een deel der onderdanen den wettigen koning vyand zijn. Hoe veele ſulker heeft het koningrijk van David niet gehad uit het huis van Saul; die eens van 't rijk verſteken / nimmermeer daar wederom toe komen konden? Echter was de vyandſchap daarom te minder niet: maar raapten sy die onderlagen ſteenen / om daar mede noch in tijd en wijle quaad te doen; gelijk dat bleek aan Simei. 2 Sam. 16: 5/6. Maar hoe verre dat die vyandſchap was van een Koningrijk / dat ſich tegen David ſtellen moghte / of voor hem enigſins te duchten; dat gaf die bloedhond ſelf genogh te kennen / wanneer hy naderhand hem weer te voete viel / en om genade bad. cap. 19: 16--20. David ſelf niet weiniger / wanneer hy hem met andere weerſpannelingen aan ſijnen ſone Salomo beval: en Salomo / als die hem bande binnen muurs der ſtad Jeruſalem; en daar buiten eens gevonden zijnde / aanſtonds uit de weereld ſond. 1 Kon. 2: 8/9/ 36--46. So laat dan 's Duivels vyandſchap de grootſte zijn die ooit of ergens weſen kan: hoe groter vyand hy van God en van de goeden is / ſo veel te verder moet hy ook van 't gene zijn dat God is / dat is / van Koning te zijn.

§. 9. Heeft nu de Satan buiten Gods en Chriſtus Rijk geen eigen / dat daar tegen over ſtaat; daar binnen noch veel min. Hy die in 't midden ſijner vyanden heerſcht / en laat den vyand ſulx niet toe. Pſal. 110: 2. Sal Chriſtus lijden 't gene David niet en leed? Wie bedrogh pleegt, ſeit hy / en ſal binnen mijn huis niet blyven; die leugenen ſpreekt, ſal voor mijn aangeſighte niet beveſtigd worden: alle morgens wil ik alle godloſen des lands verdelgen, om uit de ſtad des Heeren alle werkers der ongeregtigheid uit te roeyen. Pſal. 101: 7/8. Quam Davids Koningrijk by dat van Chriſtus wel te pas? So veel groter heer / ſo veel groter huis: en ſiet een meerder als ooit David was is hier; dien hy / ſchoon hy ſijn Soon is / nochtans met reden ſijnen Heere noemt. Matt. 22: 42-45. David hadde heldhaftige mannen; Chriſtus heeft Gods kraghtige helden / ſijne Engelen in dienſt van 't heir. David hadde 's Heeren Geeſt wel voor hem ſelf ontfangen; maar Chriſtus heeft ſijn ganſche koninkrijk daar af vervuld; want uit ſijne volheid hebben

wy alle ontfangen, ook genade tot genade. Joh. 1: 16. Hoe kan 't dan weſen / dat daar David / ſchoon hy ſonder vyand nooit en was; (Chriſtus ook niet) echter niemant oit ſo maghtig noch ſo koen en ſagh / dat hy onder ſijn gebied een afgeſonderd Rijk opreghten ſoude: ik ſwyge noch dat ſulk een 't lang ſoud hebben kunnen houden; dat Chriſtus / ſegh ik / noch verdragen ſoude ſulken Rijk / hem ſo fel en tegen / en ſo lang van duur? Want de Duivel moet regeeren / meintmen / buiten om en in de Kerk / ſo lang als noch de weereld ſtaat.

§. 10. Doeter by / dat ſo David in ſijn rijk van vyand wiſt; die was een menſch als hy / de troon en maght des Koningrijx gaf 't onderſcheid alleen. Maar dat de Duivel / op ſijn beſt genomen / niet meer dan een ſchepſel zijnde / oneindelik van God in maght en weerdigheid verſcheiden; ſich groot ſal maken in 't Rijk ſijns beminden Soons / die 't afſchynſel ſijner heerlijkheid / en 't uitgedrukte beelt ſijner ſelfſtandigheid is: hoe kan dat buiten misverſtand enen kriſten menſche in gedachten komen? Veel minder ſal hy dulden / dat de ſnoodſte ſijner onderdanen / die eerſt den opſtand tegen God verwekt / en den menſche ſelf tot af val heeft gebraght; wiens werken hy met opſet komt te niete doen: en daar toe ook ſijn Rijk heeft opgeregt: dat die nu ſelf als Koning in dat hemelſch Koninkrijk ſal heerſchen / wiens eerſte opkomſt als een blixem hem ter aarde ſmijt. Luk. 10: 18. Dat is ſo veel te ſeggen / als dat al wat duivelſch is / voor Chriſtus maght en kragt verdwynen moet.

§. 11. Doch laat het noch al zijn / dat ergens in een deel des Rijx / een weder ſpanneling den Koning na de krone ſteekt / en dat hy al wat aanhangs maakt; gelijk als Abimelech dat drie jaren langh te Sichem hield / en Iſboſeth (misſchien ſo lang niet) met veel meer beſlaghs: Richt. 9. 2 Sam. 3. ſal ſulk een wel 't geheele land beſlaan; het over al van ſtad tot ſtad / van dorp tot dorp beſetten; ſijne heirlegers op alle plaatſen neder ſlaan; ſijne winterlegering over al betrekken; alle wegen door ſijne buitlopers onveilig maken; op alle toegangen ſijne brandwachten uitſetten; ieder een / groot en klein / niet alleen op wegh en buiten / maar ook binnen de wachten aanpakken; meningen onvoorſiens / of ook al vechtender hand en op ſijne hoede zijnde / wechſlepen? Salmen ſeggen dat daar wet of regeeringe is / daar ſulx word toegelaten? Nochtans geloofstmen / dat de Duivel over al om gaat / ganſche benden ſijner helſche geeſten / op de ziel of in 't lichaam van maar eenen menſche ſmijt; in huis / op ſtraat / of in de kerk / onder 't horen / onder 't leſen van Gods Woord / onder 't bidden ſelf / binnen al die wachten van Gods Engelen / onder dat geleide van Gods Geeſt / die kinderen des Koningrijx ten quade port; met allerhande qualen plaagt, door lucht en water henen voert; kort om al doet wat hem belieft. Wat ſeit ons dan de Leidsman onſer ſaligheid / dat hem alle maght in Hemel en op Aarde van den God des Hemels ſelf gegeven is? Matt. 28: 19. Die de maght heeft die gebruikt ſe: waarom hy dan niet; maar laat dit alles aan den Duivel toe? Hoe na ſoude 't wel waar weſen / 't gene men leeſt dat die grootſche gek tegens

Zions

Zions Koning van sijn vermogen swetste; dat alle koningrijken der aarde hem gegeven waren / en dat hyse gaf aan wien 't hem sleghs believen mogte? gelijk ons dat by 's Heeren strijd in 't XXI. hoofdstuk uitgeleid / na de letter vertoond word. Luk. 4: 5/6.

§. 12. Hoe plomp dat hier de Duivel loogh; heeft hy dat selve so geseid: hy seider niet te veel aan / somen 't al gelooft watmen van sijn groot vermogen seit. Het is al vry wat meer: de werken wijsen 't uit. Gods eisen Soon (met eerbiedigheid zy dat hier nu gemeld!) moet maar een kleine David zijn by sulken Goliat als hy: so 't waar is dat hy doen kan / 'r gene hem word nagegeven dat hy doet. Want is 't niet vry wat groots / dat de Koning Jesus seggen magh So wat de Vader doet, het selsde doet de Sone desgelijx? Doe hy so sprak / besloten daar de Joden uit / dat hy hem selve Gode gelijk maakte. Joh. 5: 18/19. Die eere neemt de Duivel niet: men geeftse hem: al wat hy God siet doen / dat doet hy hem vast na: de Duivel is Gods Aap. Wat spreekwoord is den menschen meer gemeen als dit? En wie toch heeft hen dat geleerd? 't Is als een oud geloof / van klein begonnen; en allenx (gelijk 't gemeenlik met de doling gaat) tot groter aangewassen. Justinus Martyr in zijne t' Samenspraak met de Jode Trijfon noemt den Duivel τὰ παραποιήσαντα *parapoicesanta*. nabootser van Gods doen; mitsdien dat hy 't van hem meint te zijn / dat de Heidenen enige geschiedenisse na de gelijkenis der godlike waarheid verdicht hebben. Echter acht hy 't maar voor schilderwerk / of immers minder dan God selve doet: waar op ik denke dat het spreekwoord slaat; daar God een kerk sticht, daar bowt de Duivel een kapelle; hy moeter altijd by.

§. 13. Gy sult nu seggen / dat de Duivel steeds by God te kort komt / gelijk de Tovenaars by Moses deden. Exod. 8: 18/19. Dat was doe so: maar nu gelooft de weereld werken van den Duivel / die noch veel groter zijn dan God ooit heeft getoond. Vraagt iemant my / hoe so? Dan vraag ik wederom / wat wonderwerk heeft God gedaan / dat 's Duivels werken (na men hem toeschrijft) overtrof? Waar toonde God ooit sijne kraght / daar sich de Duivel na 't gemeen gevoelen niet liet sien? Wat wonderstuk heeft Christus ooit gedaan / dat de Duivel niet geacht word alle daghen ook te doen? Was God meester van de Lucht / wanneer hy Farao met hagel / vuur en donder plaagde? Dat kon de Duivel ook / somen meint / wanneer hy 't huis des eerstgeborenen van Job om verre stormde. Noch is dat niet met al / dat sulx van God maar eens gedaan is; den Duivel is 't zijn dagelijx werk. Hy heeft een heir van Windverkopers op de baan / dat uit een deel Lappen en Finnen bestaat. De sleutel van Gods binnekamer heeft hy niet van node; om den wervelwind daar uit te laten; Job. 37: 9. hy heeft hem in den sak / en laat dien als hy wil / uit enen knoop van sijnen neusdoek bersten. Hy maakt of stilt een storm. Het joodsche volk en heeft des Duivels kraght noch gekend / wanneer sy over 't werk van Godes Soon verwonderd seiden: wie is dese doch, dat hem ook de winden en de Zee gehoorsaam zyn? Matt. 8: 27. Niet met al: dat hoortmen van den

Duivel

Duivel alle dagen seggen / (sonder dat het iemant ooit gesien heeft) dat hy door een hex of kol een schip op Zee het onderst boven keert.

§. 14. Wat seg ik meer? heeft Christus groter werk gedaan dan dat hy doden levend maakte? Of isser groter werk; 't zy geestelik / of lichamelik verstaan? Want de Vader heeft den Sone lief, en toont hem alles wat hy doet: ende hy sal hem groter werken tonen dan dese, op dat gy u verwondert. Daar op geeft hy blijk sijns seggens / en komt met dat sijn groot werk voor den dagh: want gelijk de Vader de doden op wekt en levendig maakt, also maakt ook de Sone levendig die hy wil. Joh. 5; 20/21. Dit sal dan sulken groten wonder zijn: als 't ook is / trouwens; gemerkt het is het werk desgenen die den adem des levens allereerst in den mensche blies / die ook sijne adem wech neemt, die den selven ook alleen kan wedergeven. Maar daar gaat al vry wat meerder wonders om / (so men seit) daar de Duivel in 't werk is. Want gestelt zijnde / dat de Ziele in haar Lichaam woont / gelijk de mensche in sijn huis: als dit val / so moet de mensch daar uit verhuisen. Paulus gebruikt self dese gelykenisse / wanneer hy van 't verlaten deses aardschen tabernakels spreekt. 2 Kor. 5: 1. Set hier tegen over / dat een huis dat afgebroken of beschadigd is / wederom word opgemaakt. De Saligmaker dan wanneer hy doden levendig maakt / doet so veel in 't groot en in 't onmogelik / als de mensche in 't klein en mogelik / die den man wederom in 't huis brengt daar hy uit gebaren was. Wederom / so wanneer hy 't lichaam dat nu dood was wederom in 't leven brengt / of de krankheid en 't gebrek geneest: so doet hy boven alle kraghten der Natuur / het gene de mensch een neergevallen huis weder opmakende / of vertimmerende te wege brengt. Maar het blijft beider sijds deselfde ziel en 't self de lichaam / dat gescheiden zijnde wederom vereenigd word; gelijk deself de man wederkeert in het selfde huis. En by 't vertimmeren so blijft de self de stoffe / of immers eenerley; kalk blijft kalk / en steen blijft steen. So ook / het is de selfde mensch die door 's Heeren goddelike kraght van den doden opgestaan / of van sijne krankheid is verlost. Maar so iemant kalk tot steen / of steen tot hout maken; of 't hout in yser veranderen konde; soude die geen meester der Nature zijn: en dat / seitmen kan de Duivel doen.

§. 15. Is niet so / vrome kristenen! en is het niet veel meer / indien die bose en verdoemde Geest de menschen / als hy wil / in wolven / en die weer in menschen; die / en hem self in enen bok of man met enen boxboet kan veranderen. Niet in schijn; segt dat by lieve niet: wanneer de hexen katten zijn / so konnense door kleiner gat dan 't kleinste katje wringen; en de weerwolven mensch en vee / gelijk een ware wolf de schapen byten / daar een menschе tand noch klaauw toe heeft. Word de wolf door hals of kop geschoten; daar raakt een mensch om hals: krijgt de katte stoot of slagh; de hex is bont en blaauw geslagen. Also onmogelijken saak is 't mede / dat de wesentlijkste eigenschappen van een ding veranderd worden: en sodanig ist / dat een menschen lichaam handelbaar noch sightbaar zy; het gene

Chri-

Chriſtus boven alle kraght van enig ſchepſel / en buiten alle gevaar van menſchelik bedrogh is ſtellende Luk. 24: 39. Joh. 20: 27. Men magh wel van Eliſa ſpreken dat hy door Gods kraght het yſer dryftig maakte; gelijk het in Gods Woord voor wat wonders word verhaald: 2 Kon. 6: 6. Wat komt dit in rekeninge by dat de Duivel dagelijx noch menigte van hexen doet op 't water dryven? Deſer dingen ſullen ons by voorder ſchryven noch verſcheidene ten voorſchyn komen: waar uit blijkt / dat den Duivel groter kracht van den almachtigen Schepper ſelf word toegeſchreven. En daar zijnder meer dan oude wyven / of het ongeletterd volk / die daar aan gelove geven.

§. 16. Het baat niet of men hier al ſeit / dat de Duivel door natuurlike behulpſelen / daar hy wonder gaaw op is / allerhande ongedierte maken; en door ſnelheid van bewegingen 's menſchen oog bedriegen kan. Want het is in 't vorige wel duidelik geleerd / dat hy niets kan doen / noch in waarheid noch in ſchyn. Daar beneffens gaat dit ganſch niet aan / om hem groter werken dan God ſelve / die de kraghten der Natuur te boven gaan / en ſelf tegen de Nature zijn / in ſulker voegen als daar nu getoond is / toe te ſchryven. Ook komt geen ſnelheid van beweginge te pas daar ganſch geen beweginge te pas komt: want die ene onſcheidelike eigenſchap eens Lichaams / en onmedeelbaar aan de Geeſten is. In 't I. hoofdſtuk deſes Boex §. 9 / 10 / 13 / 14. is dat al geſeid. Om te ſeggen 't gene hier de waarheid is: dat men ſulke grote dingen aan den Duivel toeſchryft / 't is niet om dat hy de Natuur ſo wel doorſocht heeft; maar om dat wy ſelf dat niet en doen. Want hoe meer dat iemant in de werken der Natuur ervaren is / hoe weiniger hy aan den Duivel geeft. Duiſend dingen ſtelt men dat door Duivels kraght en liſt geſchieden / om dat men niet en weet dat ſulx natuurlik ſo geſchieden kan. En waarom weet men 't niet? Om dat het ſeldſaam is / en dat wy nooit de moeite nemen om te onderſoeken wat Natuur vermagh; maar alleenlik haar voor oorſaak kennen van 't gene dagelix geſchied. Nochtans zijn deſe dingen die men dagelix gebeuren ſiet / en eenpariglik voor werken der Natuur erkent / duiſendmaal verwonderliker / dan de genen die als buiten den haak gewerkt / en niet dagelix voor ogen zijn. Alſo ik dat in 't XXV. hoofdſtuk myns Onderſoex van de Kometen uitvoerlik getoond hebbe / ſo ſal ik hier niet breder daar van ſpreken.

§. 17. Men behoeft ſich ook niet al te ſeer te bekommeren / om te weten wat de Duivel maghtig is te doen; ſo wanneer ons dunkt dat iets boven de Natuur geſchied: want dan iſſet ſeker dat hy 't niet kan doen. Ik ſegge / dat het al te ſinneloos gehaveld is / ſo wanneer iet quaads gebeurt / dat na ons verſtand de kraghten der Natuur te boven gaat; dat het werk dan van den Duivel is. Want die dat dunkt / moet noodſakelik geloven dat de Duivel iets kan doen / dat natureliker wijſe niet geſchieden kan. Is dat waar: ſo is de Duivel God. Siet iemant dit gevolgh niet / ik doe 't hem aanſtonds ſien. Al wat gy kont bedenken datter is / dat moet de Schepper ſelf / of 't moet ſyn Schepſel zijn. Wat is de Duivel nu? Een bedorven

ſchepſel / ſult gy moeten ſeggen: volgens dien een deel / en een bedozven deel der geſchapene Natuur. Hoe kan nu 't gene een deel der Natuur is / boven de Nature zijn? Wie is boven de Natuur dan God alleen? Derhalven ſluit ik aanſtonds / regelreght tegen dat gemeen gevoelen aan; ſo haaſt alsmen my ſeit / dat iet boven de Natuur geſchied zy: ſo heeftet dan de Duivel niet gedaan; het is Gods eigen werk. Een ander ſeit / het is doch geen natuurlik werk / derhalven moet het Toverye zijn; en een ongewaſſchen mond / daar ſpeelt de Duivel mede: maar ik; ſo 't geen natuurlijk werk is / ſo is 't vooꝛſeker ook geen Toverye. Want iſſer Tovery: die moet / al ſchoon bedzieghlijk / nochtans ganſch ende gaar natuurlijk zijn; gelijk ik hoop in 't III. Boek den Leſer te doen ſien.

§. 18. Maar hier openbaar ſich by de vooꝛſtanders van deꝛs Duivels grote maght een beſondere ſtreek van gaawigheid: nisdien datſe deſelve met Gods Toelatinge bepalen. En is alſo 't gemeen ſeggen/dat de Duivel dit of dat kan doen / wanneer 't hem God toelaat. Ik bekenne / dat ik by my ſelven ontroerd wozde / ſo menighmaal als ik luiden van mijn eigen geloof dus hore ſpzeken. Even eens oft God den Duivel konde toelaten God te zijn: of de Schepper aan het ſchepſel om de Schepper ſelf te zijn. Veel gelux dan Joden en Mahometanen/met uwe uitleggínge over de wooꝛden / laat ons menſchen maken, Gen. 1: 26. en / ſiet de menſche is geworden als een van ons. cap. 3: 22. Dat is / na uw verklaren / God ſpzak daar d'Engelen aan / om met hem t'ſamen 't ſcheppen van den menſch in 't werk te ſtellen: en van d'Engelen/als hem gelijk zijnde; ſo dat hy met den ſelven in een geſelſchap was / om te mogen ſeggen / als een van ons. Want waarom konden d'Engelen noch in dien eerſten en volmaakten ſtand / ſo ſy met Gode in geſelſchap waren/ en boven dat beſonderlik daar toe genodigd; hem in 't ſcheppen van den menſche niet behulpſaam zijn: indien de Duivel/ uit dien eerſten ſtaat vervallen/ van God afgeſcheiden / en ſijn erf vpand gewozden zijnde / ſulx dooz blote toelatinge doet? Of waarom laat hy ſijnen vpand en weer ſpanneling dat toe / 't gene nooit den vzienden en getrouwen dienaars moght gebeuren?

§. 19. Verder: laat God aan den Duivel 't ſcheppen en herſcheppen der Nature toe: waarom dan ook die eere niet/die hy rond uit verklaard dat hy geenen anderen geven wil; dat hy als Schepper aangebeden werde? Jeſ. 42: 8. en 48: 11. Laat hy den Duivel toe ſulken maght gelijk men vooꝛgeeſt; Chzistus moght hem weigeren te aanbidden / om dat hy Gods eigen Soon is: maar wat ons aan gaat / die maar menſchen zijn; wat reden hebben wy te ſeggen / daar ſtaat geſchreven, den Heere uwen God ſult gy aanbidden, en hem alleene dienen? Mat. 4: 10. So men ergens Heidenen vind/ die den Duivel ſelf/ hem kennende vooꝛ ſodanig als hy is/aanbidden: ('t gene ik echter eens en andermaal geloochend hebbe 1. b. V. §. 4.) wat ſchuld hebben die menſchen; ſo hem God ſelf toelaat / en hy dan ook maghtig is te doen/ het gene alleen genoeg is om iemant aenbiddelik te maken? Men magh den Duivel niet weigeré die eere/alſo hy hem dan uit vooꝛſeide reden toebehooꝛt:

en

en God self kan 't den menſche niet vooꝛ ſonde rekenen; alſo hy den Duivel toelaat dat te doen / waarom hy ſelf wil aangebeden zijn.

§. 20. Evenwel ſo zijnder noch al menſchen / die meinen / dat God den Duivel toelaat wonderen te doen; of ſelf die doet / om valſche leere te beveſtigen. Dat iꝛ: (ſo ik het wel begrijpe) dat God niet alleen bedriegen kan, in dien hy wil; maar dat hy 't ook wil doen. Dienvolgens iſſet buiten alle reden / dat ſy die ſulken tale ſpꝛeken / ſich ſo ſeer geërgerd hebben aan 't gene eens van iemant waꝛ geſeid; God kan indien hy wil; maar hy wil niet: daar ſy nu ſeggen. God kan, en wil den menſch bedriegen. Godslaſterlike taal! Nochtans meinen veele / datmen na de letter magh verſtaan 't gene geſeid woꝛd: dat het twede Beeſt, ſprekende gelijk de Draak, en volgens dien met den Duivel eens / grote Tekenen doet; ſo dat het ook vuur van den hemel op aarde komen doet. Openb. 13: 11/13. En waarom ſoudenſe niet? Gemerkt dat Moſes 't ſelfde ook beveſtigt / ſeggende / dat een valſch Pꝛofeet ook wel een Teken ſoude kommen doen / dat na quam. Want hy ſteit een geval / ſo het Teken of dat Wonder komt, dat hy geſpꝛoken hadde; en dat om 't volk daar dooꝛ van God af te trekken / mits daar by ſeggende; laat ons anderen Goden, die gy niet gekend hebt, navolgen, ende hen dienen, Deut. 13: 1/2/3. So dat Teken komt, ſo en iꝛ 't bedꝛog in 't Teken niet / maar in 't oogmerk / om dooꝛ een wonder dat waarlik geſchied den menſche te misleileiden. En dat ſal God ſo doen / of laten doen / met vooꝛdacht om den menſche te verſoeken? Hier moeſt ik nu op antwooꝛden / indien het van den Duivel wierd geſeid: maar van 't Duivels volk / gelijk dat Beeſt en ieder valſch pꝛofeet / of dꝛoombedieder / daar die Schꝛift af ſpꝛeekt / ſtaat ons eerſt in 't ander werk te handelen. Dies heb ik 't hier alleen gemeld / om te tonen / dat ik 't niet vergeten wil. Seg hier alleenlik / dat het Teken dat dan komt / geen Teken iꝛ: by 't volk daar vooꝛgehouden / dat niet beter weet; maar een natuurlik werk / of menſchen liſt.

§. 21. Maar ſchoon deſe ongerijmdheden / uit die vooꝛgewendde toelatinge ontſtaande / onverſchoonlijk zijn; noch iſſet plomper onverſtand / te ſeggen dat de Duivel doen kan 't gene hem van God woꝛd toegelaten. Hy moet geen ſinnen hebben / of niet weten dat hyſe heeft / die ſulx vooꝛgeeft of ſich in de hand laat ſteken. Geeft de toelatinge 't vermogen om een ding te kommen doen? God heeft Abimelech niet toegelaten, Sara aan te roeren. Gen. 20: 6. So hy 't hem toegelaten hadde / 't waꝛ in ſijnen wille en vermogen om te doen. Maar ſo hy 't ſelve werk aan den Duivel toelaat / kan die 't daar mee doen? Kan een Geeſt / die ſonder vleeſch en been iꝛ / overſpel bedꝛyven? Waarom laat my God niet toe (terwijl ik dit nu in den winter ſchꝛyve) ſo wel op 't onbevꝛoſen water als op 't yꝛs te gaan? Wat let my ſulx te doen. De Schepper heeft aan my de kraghten niet gegeven / om dat te kommen doen. 'k Seg verder: hoe quam Petrus noch te ſinken / daar hem Jeſus niet alleenlik toeliet / maar ook riep / om te voet op 't water hem te ontmoeten? Matt. 13. 28/29/30. Noch 't een noch 't ander hielp hem dan daar toe: maar de kraght / waar mede hem de Heere byſtond / ſo lang

als 't hem beliefde. Wanneer hem die begaf / so begon hy te sinken; schoon de toelatinge bleef / en 't bevel om Jesus in 't gemoet te gaan geensins herroepen was; die de hand noch uitstak om hem aan te halen. Wat is dan dese Toelatinge te seggen? Was het door blote toelatinge dat een Ezel sprak; dat het yser swom; dat Elias ten Hemel voer? Of was 't om dat God den mond der eselinne opende; Num. 22: 28. dat het een Profeet en geen Duivel was die het yser swemmen dede; 2 Kon. 6: 1--7. en dat de Heere self Elias den Profeet met sijnen wagen halen liet? 2 Kon. 2: 1/11. Siet so veel verschilt de toelatinge van 't vermogen: sy geeft verlof / maar niet de kraght om iets te doen.

§. 22. Men spreke my dan van de toelatinge niet meer. Maar een van beiden: God heeft den Duivel sulke kraghten ingeschapen / dat hy al kan doen het gene hy selve doet; (want het is getoond §. 12/13/14. datmen self noch groter werken aan den Duivel toeschrijft / dan men leest dat Godt ooit heeft gedaan) of hy staat hem daar in by. Het eerste al reeds geseid / dat so veel is / als of de eenigste Schepper enen tweden schiepe / die noch groter dingen dede dan hy self. Maar somen 't ander seit: waarom schrijftmen dan den Duivel toe / 't gene self d'Apostelen niet lijden moghten datmen van hen denken soude / als of wy (seidense) door onse eigene kraght of godsaligheid desen hadden doen wandelen? Hand. 3: 12. Let wel op 't woord Godsaligheid: want daar uit blijkt / hoe sy verstonden / dat het gene sy door eigene kraght niet konde te wege brengen; het naaste wel was om te denken / dat sy door hun godsalig leven so veel gunste by God hadden / om het door sijne almaghtigheid op hun begeeren te doen. Quam dan der Apostelen godsaligheid hier in te kort: des Duivels godloosheid noch so veel te meer.

§. 23. Godloosheid evenwel (salmen noch al blijven seggen) hindert God den Heere niet; van kraghtdadig aan de snoodste menschen toe te laten / 't quaad dat sy in de weereld doen. Kraghtdadig dat bekenne ik geerne; maar begeere wel te weten / hoe verre dat d'Almaghtige in desen sijne kraght in 't werk wil stellen. Kraghtdadig laat hy aan de menschen nimmer toe / te doen het gene menschen kraght / so als hy de geschapen heeft / niet doen en kan. Derhalven helptet ook den Duivel niet / dat Gods kraght mede werksaam is / ontent het quaad dat hy bedrijft: also die werksaamheid nooit verder gaat / dan in de kraghten der natuur van dit bedruyven schepsel is. Werkt God daar boven iets / dat is dan Gods / en niet des schepsels werk. Of wilmen evenwel / dat sulx aan 't schepsel als ene onderoorsaak toegeschreven werde: so is desselven aart veranderd / en 't selve schepsel is nu 't self de schepsel niet. Men heeft hier over noch eens na te sien / het gene ik in 't VII. hoofdstuk van de werkingen der Geesten in bedenken gebe: also daar (mein ik) wel uit blijken sal / hoe weinig het in desen helpt / dat Gods toelaten meer dan bloot gedogen is: want self wanneer hy word geseid te werken / ook in 't goede / 't werk aan 't schepsel niet magh worden toegeschreven; so dat boven of slechs buiten sijnen aart sich uitstrekt / waar door 't is het gene 't is.

§. 24. Met

§. 24. Met een woord moet ik hier noch by vermanen / 't gene anders breder spraak vereischen soude / so't uit al 't voorseide niet bysonder bleke: dat men den Duivel op seer ongelyke wijse handelt; wanneermen dien gewaanden Vorst des Weereldts / eerst goddelike / en daar na schier min dan menschelike daden toeschryft. Want men voert hem van 't hof na den kerker / van den troon op 't schavot / en maakt hem tot een Beul: die dagelijx ene grote menigte van menschen door de ganschе weereld / en self onder Gods geheiligd volk / beseten en betoverd houd: des menschen boos geweten plaagt en pynigt in dit leven / of hierna aan 't vuur der Helle braden sal. Immers is 't gemeen / dit leven betreffende: so iemant in moeilike gedachten valt / of syn gemoed hem over ondaad wroegt; te seggen / dat hy van den bosen Geest bestreden word.

§. 25. En na dit leven: waar hoortmen meer van spreken / dan dat de Duivel de godlose menschen haalt / en in de Helle sleept? Doet hy voorwaar? Men tone my de Schrift die ons dat seit. So niet; wel waarom seitmen dan / dat ook noch boven dien so weinig past? Want men segge my wie best daar aan is / van twee die in de gevangenisse gaan: de dienaar van 't gerecht / die den gevangen derwaarts sleept / ende verdiende straff aan hem te werke stelt; of de misdadige die derwaarts geleid / alsulken strafse lijd? So isser dan de Duivel verre best aan / die den mensch ter helle sleept / en in de Helle straft; Hy die self oorspryng aller sonde is; en d'arme mensch sal daar voor lijden / al wat hem daar de Duivel doet. Is dan de Duivel daar gelijk Josef in de gevangenisse / die sulk een groot gesagh heeft in de Hel? Of is hy noch al meer: te weten / de Stokwaarder of Gevangenmeester self? Maar Kristenen / dat helsche Vuur is den Duivel en sijnen Engelen voornamelik bereid: en 't magh hem niet eens beuren / dat hy Scherpreghter zy. Matt: 25: 41. Des word sijn vonnis uitgevoerd / eer 't ander eens gelesen is: Gaat wech vervloekten: ende niet / dat u de Duivel hale; gelijk d'onhebusche taal van 't grootste deel der menschen is. Die leiter dan al toe: waar toch? in 't eewig Vuur, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Men leest wel / (en dat nochtans by gelijkenisse) dat Engelen de Ziel van Lazarus ten Hemel droegen; maar niet dat insgelijx de rijkaart van den Duivel ter Hellen waart gevoerd is. d'Engelen (so in 't XIII. Hoofdstuk is getoond) zijn Gods dienaars over al / so wel tot straf als hoede van de menschen; de Duivel Gods gevangen; en daar mede isset uit.

XXXV. HOOFDSTUK.

Ook kan de waarheid van het kristelijk Geloof met dat gevoelen niet bestaan.

§. 1. NU / daar heb ik dus veel arbeids over hoop gehaald: wat isser mede uitgerecht? Mijns oordeels by wat meer, dan men met-

ten eerſten ſoude konnen ſien: des ik 't hier nu tot beſluit / ſo verr als wy gekomen zijn / met weinig woorden ſeggen ſal. Dit alles moet van beide ende op dit middelpunt vergaren / dat het kriſtelijk Gelove met het algemeen gevoelen / dat ik hier beſtreden hebbe / niet en kan beſtaan. Daarmede wil ik echter niet ſeggen / dat de kriſtelike leere by de genen die in deſen dolen / tot opheden niet / of niet genoegh beveſtigd zy. Het tegendeel beheilſt het wit dat ik beoge. Want daar mede wil ik het gewight van dit geſchil te kennen geven: te weten / dat de vaſte gronden van het Kriſtendoom / en beſonder in de proteſtanſche Kerk / ongemerkt door dit gevoelen ondermijnd; en / ſo men 't van die kant beſpringt / onhoudbaar is. So dat wy wel aan d'eene kant op vaſte gronden bouwen; maar daar tegens van ene andere onwinbare werken voor den vyand opwerpen; uit welken 't ganſch gebow vernield moet worden / ſonder daar niet in voorſiet. Ik ſpreke uit de borſt: een Atheiſt behoeft geen andere wapening / dan dat gevoelen / daar ik in dit boek van ſpreke / om het ganſche Kriſtendom tot den grond toe neer te werpen; en 't gene wy hem ſelf in handen geven / wanneer wy van den Duivel ſpreken ſo als men daar af ſpreekt. Dat ſulx niet en is gemerkt / komt mijns achtens daar van daan / dat wy ſelfs de leere van den Godsdienſt met de redenen waar mede die bewesen word overnemen; ſonder ſelve te onderſoeken / waar de kraght leit van 't bewijs. Doen wy 't eens ter dege / wy ſullen (als geſeid is) klaarlik ſien / dat Gods allerhoogſte Eere / en ſijn allerheiligſt Woord van der menſchen Saligheid niet en kan verſekerd worden / ſo die dingen waar zijn daar ik tegen ſchrijve. Wil de Leſer dat ik hem dat kortelik betone / ik ſal 't van beide zijden doen: eerſt ſo veel de waarheid / en daarna in 't gene de godſaligheid betreft.

§ 2. De waarheid van de kriſtelike leere komt (ſo veel ons oogmerk hier vereiſcht) op drie voornaame gronden aan. Want laat my nu eens ſeggen / 't gene men gemeenlik van den Duivel ſeit; en bewijſt my dan dat de Bybel Gods Woord is / dat Jehova God is / dat Jeſus de Meſſias is: en ſiet eens door wat weg gy in den Hemel komen ſult / ſo gy een van deſe gronden miſt. De twe eerſte ſtukken ſtaan ons met het ganſche Heidendom; het derde boven 't ſelve met de Joden en Mahometanen te betwiſten: doch met deſe niet ſo veel als die. Des komt het hier niet eens op aan / of wy 't gelove der Gereformeerden / tegen dat van anderen in 't gemeen beſlagh des Kriſtendoms / beſchermen konnen: 't Is noch ſo verre niet, maar eerſt ontſtaat de vraag / hoe 't kriſtelijk Geloof in 't algemein ſal ſtaande blyven / indien de Bybel Gods Woord niet is; indien daar ander God is dan dien Iſraël van ouds daar voor erkend heeft; indien die Jeſus welke van de Joden is gekruiſt geweerſt de wettige Meſſias / God van eewigheid / en alſo de Saligmaker niet en is / buiten welken geene saligheid te ſoeken noch te vinden zy. Ik ga dan nu van ſtuk tot ſtuk.

§. 3. Waar ſal ſich eindelik de grond van ons gelove veſten / ſo ons Gods allerheiligſt Woord ontſinkt / waar in de ſaligheid beſtaat? Maar wat bewijſt de godlikheid van 't Woord / dat door Profeten en Apoſtelen verkondigd

digd is? Wat deden sy / waar uit men weten moght / datse van God gesonden waren? Werken die geen menschе sonder God kan doen. Want het volk Israël kende Gods stemme in 't geven van de Wet / door versoekingen, door tekenen, ende door wonderen, ende door strijd, ende door ene sterke hand, ende door enen uitgestrekten arm, ende met grote verschrikkingen. Deut. 4: 34. En 't Euangelium noch meer; 't welk begonnen zynde verkondigd te worden van den Heere, aan ons bevestigd is geweest door de genen die hem gehoord hebben. God boven dien mede getuigende door tekenen ende wonderen, ende menigerleye kraghten, ende bedeelingen des Geestes na synen wille. Hebr. 2: 3/4. Maar na 't gevoelen datmen van Duivel heeft / so is dat al maar praat. Want door Duivels kraght (vergeef my 't seggen / Leser) so doet een toveraar of hex veel groter werken / dan ooit Moses / of Profeten / of Apostelen / of Christus d'aldergrootste Heere self / bestonden om te doen. De Profezyen echter / sult gy seggen / tonen dat Gods Geest daar in gesproken heeft. Maar waarom segt gy dan / dat ook de Duivel dagelix noch aan de menschen profeteert / voorspookt en voorspeelt; veel overvloediger / en veel gemeensamer dan ooit den Urim en de Tummim van den Priester dede? Tot de Wet en tot het Getuigenisse; sose niet en willen spreken na dat woord, daar geen dageraad in is. Jes. 8: 20.

§. 4. Waar mede bewesen de profeten dat Jehova God is / en datter buiten hem geen ander is? Is 't niet uit de Scheppinge van alles: en waar uit blijkt dat hy alle ding geschapen heeft? Uit dien / dat hy als noch alle ding als sijn eigen werk na synen wenk bestuurt. Is 't JEHOVA, der Hebzeën God / die alle dingen heeft gemaakt? Ja: want hy maakt noch dagelix alle dingen levendig. Nehem. 9: 6. Dat is in 't hebzeewsch te seggen / dat hy noch alle dingen onderhoud; en datse noch al even seer door synen wille zijn, als se door synen wille geschapen zijn. Openb. 4: 11. Maar waar uit blijkt al wederom / dat het JEHOVA is door wien alle dingen noch op heden zijn / en dat hy daar af volslagen meester is? De Schrift bewijst dat met de werken die hy doet: dat hy den regen en den wind gebied / dat hy de schepen op zee bestiert / dat hy doden levendig maakt: en diergelijke wonderen / die de kraghten van den mensch te boven gaan / Maar alle dese dingen doet de Duivel mede / als men seit.

§. 5. Laat ons dese beide saken t'samen voegen / Gods en sijns Woords volstrekte heiligheid. Hoe word dit van hem self bepleit? Te weten 't gene niemant anders weten kan / en te doen het gene niemant buiten hem kan doen: dit zijn de eenigste bewijsen in de Schrift / dat sy van God is / en geen ander God dan de gene van wien dese Schrift is ingegeven. Wat het eerste betrest: de voorweetenschap van alle dingen / en gevolgelik derselver voorseggінge van overlangen tijd / eer iet dat daar af oorsaak zijn of worden konde / noch in wesen zy; is een onfeilbaar merk van goddelikheid. Want misdien dat al wat is Gods werk is: so moet volgen / dat Gode alle dingen als sijne werken zijnde / van eewigheid af bekend zyn. Hand. 15: 18. Daarom brengt uwe twistsaken voor den HEERE; brengt uwe vaste bewijsredenen

nen by, ſeit Jacobs koning. Laatſe voorbrengen ende ons verkondigen de dingen die gebeuren ſullen. Doet ons de toekomende dingen horen; verkondight die hier na komen ſullen; op dat wy weten dat gy Goden zijt. Wie heeft wat verkondigd van den aanbeginne, dat wy het weten mogen; ofte van te voren, dat wy ſeggen mogen, hy is reghtveerdig? Maar daar en is niemant die wat horen doet; ook niemant die u lieder woorden hoort. Jeſa. 41:21/22/23/26. en 44: 7. 't Is alleen de God des Hemels die verborgentheden openbaard. Dan. 2: 11/27/28/29. Daar af wierd ſelf een heidenſch koning overtuigd: het is de waarheid, ſeide Nebucadnetſar / dat ulieder God een God der goden is, ende die de verborgentheden openbaart; dewijle gy deſe verborgentheid hebt konnen openbaren. §. 47. Die tale moet dan Kriſtenen beſchamen: want ſo door Duivels openbaringe 't verborgen en toekomende bekend kan worden / gelijkmen 't daar voor houd: ſo is de Duivel God / of God en is het niet.

§. 6. Ik weet / men ſeit dat God den Duivel ſulx te wete doet / als 't hem belieft / om ſijns volx vaſtigheid te hemwaart ſo te proeven. En 't heeft al wy wat ſchijns: want Moſes ſchijnt het ſelf te ſeggen / dat een valſch profeet een teken ſoude komen ſtellen dat na quam. Deut. 13: 1/2. Maar dan ſeg ik hier voor eerſt / dat een valſch profeet de Duivel niet en is; en ten anderen / dat het wonderteken al ſo valſch kan zijn als de profeet. Het heeft dan licht te komen; alſo het gene voor 't gemene volk een wonder ſchijnt geen wonder is. Hoe menigmaal is dat door onkunde van de kraghten der Nature dus misleid? Natuurlikier wijſe is het duiſend jaar voor af te weten / dat op ſulken plaats op aarde / enige verduiſtering aan Son of Maan / in ſulken ofte ſulken plek des Hemels ſtond geſien te worden. Hoe menigmaal is 't volk van oude tyden her / d'oorſaken niet wetende / door ſulke middelen bedrogen; meinende dat hy van God moeſt zijn die ſulx maar eenen dagh te voren wiſt. De Schrift en ſeit niet / dat ſulk wonderteken als een valſch profeet tot ſekerheid van ſijne leere tonen ſoude / boven de Nature ſoude konnen zijn.

§. 7. Maar waarom niet (werpt men my voor) indien het God alſo believen moghte; Het kan hem niet believen. Waarom? deſelf de reden / om dat het onmogelik is dat God liege. Hebr. 6: 18. Nu weet ik niet wat liegen en bedriegen is / ſo het dat niet is. Neemt dat een bode my van ſelf onbekend / brengt my enen valſchen brief; en God leent 'er ſelf ſijne hand en zegel toe. Magh ik die in twijfel trekken? en ſo niet / moet ik dan ook niet geloven / dat die brief van God is? Ende word ik van God ſelf genoodſaakt / ſchoon ik waarheid ſoekte / om de leugen te geloven? Verfoeyelike tale! Hoe verre komt de menſche te vervallen / dat hy God ten leugenaar moet maken (ik ſchrikke 't woord te noemen) om des Duivels groot vermogen te bepleiten? Seght niet dat God ene kraght der dolinge in der ongehoorſamen menſchen herten ſend / om de leugenen te geloven; al is 't dat Paulus dat van ſulken ſeit / die dit oordeel weerdig zijn / om dat ſe de waarheid niet geloven wilden. Want Moſes van alſulke niet en ſpreekt / maar die de waar-

heid

heid aangenomen hadden / en op deſe wyſe nu gewaarſchuwd wierden; datſe ſich dooꝛ leugentekens niet verleiden lieten / om den waren God en Godsdienſt af te gaan.

§. 8. Siet eens hoe die twee vermaarde mannen / d'inſteller en d'herſteller van de wett / welke beide by den Saligmaker op den berg in heerlikheid vertoond zijn; Moſes ſeg ik en Elias: ſiet eens hoe ſy beide op gelijken voet het een en 't ander hooſdſtuk tegen d'ongelovigheid bewijſen; dat Jehova en geen ander God is/en de Leere en Dienſt daar ſy vooꝛ ſtonden ook van God was ingeſteld. U is het getoond, ſeit Moſes/ op dat gy wetet dat de HEERE die God zy; daar en is niemant meer dan hy alleen. Van den Hemel heeft hy u ſyne ſtemme doen horen, om u te onderwyſen; ende op der Aarde heeft hy u ſijn groot vuur laten ſien, ende gy hebt ſijne woorden uit het midden des vuurs gehoord. So ſult gy heden weten, ende in uw herte hervatten, dat de HEERE die God is, boven in den Hemel ende onder op der Aarde: niemant meer. Deut. 4: 35/ 36/ 39. En wat ſeit Elias tegen 't volk dat Baal eerde/ tegens ofte nevens God? Roepet gy den naam uwes Gods aan, ende ik ſal den naam des HEEREN aanroepen: ende de God die door vuur antwoorden ſal, die ſal God zijn. Wat gebeurde? Het vuur des HEEREN viel op het brandoffer, dat Elias hadde toegeſteld; en verteerde alles. Als nu het ganſche volk dat ſagh, ſo vielenſe op hunne aangeſighten, ende ſeiden, de HEERE is God, de HEERE is God! 1 Kon. 18: 24/38/39. Men ſiet dan klaarlik/ dat de Schrift ſelf anders geen bewijs van hare godlikheid / nochte God van ſijne godheid geeft / dan alſulke werken die geen ſchepſel buiten hem kan doen.

§. 9 Nu van Chriſtus: wat mirakel heeft hy ooit gedaan / tot bewijs dat hy Meſſias was / 't gene de Duivel (na 't gemeen gevoelen) alle dagen niet en doet/ en noch veel meer? Men bewijſt gemeenlik in de ſcholen de Godheid van den Soon en Geeſt / uit de namen / eigenſchappen / werkingen/ eerbiedigheden/ die Gode alleen eigen zijn. Maar hoe zynſe hem eigen/ indien het alles even eigen aan den Duivel is? Godlike namen: ſo de Duivel ook de God van deſe weereld is? Godlike eigenſchappen; ſo de Duivel ook de herten kent, en op der menſchē herten werkt; ſo hy Gods diepten onderſoekt/ en de verborgentheid van onſe ſaligheid verſtaat? Goddelike werkingen: ſo hy (gelijk getoond is) al doet en noch veel groter werken / dannen leeſt dat God ſelf heeft gedaan? En als 't al geſeid is; wat reden blyſter over/ waarom dat hem ook geen goddelike eere wordt gedaan? Dit heb ik ſlus XXXIV. §. 19. met weinig woorden al geſeid. Eindelik / op datter niets ontbreke: 't is een bewijs van Godheid vooꝛ den Soon of H. Geeſt; dat werken op de eene plaats aan God / op d'andere aan eenen van die beiden toegeſchreven worden. Dit is hier mede ſo: God porde David aan, en de Satan porde David aan, om 't volk te tellen; ſo alsmen dat verklaart. De Heere heeft genomen, en de Satan heeft genomen, goed en bloed en lijfs geſondheid van den goeden Job. Siet eens lieve menſchen/ waar wil dit noch na toe? Doch hoemen ſulx van God of van den Satan magh verſtaan/ heb ik boven in het XX. en XXII. hooſdſtuk al getoond.

§. 10. Maar neen: de Duivel kan niet doen dan 't gene God hem toelaat; gelijk al eens geseid is. XXXIV. 18--23. Maar bedenkt u noch eens / menschе / wat gy seght: so als gy van den Duivel spreekt / spraк Christus van hem self: Ik en kan my selve niet doen; de Soon en kan niets van hem selve doen: 't zy dat hy den Vader dat siet doen, want so wat die doet, dat selve doet ook de Sone desgelijx. Joh. 5: 19/20. So spreekt men doorgaans van den Duivel ook (gelijk het sluз al eens geseid is/ XXXIV. §. 12.) de duivel is Gods Aap; hy siet hem de kunst af/ en brengtse dagelix tot nog meer volkomenheid; ende sal u groter werken tonen dan dese, op dat gy u verwondert. v. 20. 't Gene Christus met die woorden op hem selven seit/dat gelooftmen van den Duivel waar te zijn; door hem (als gesegd is) groter werken toe te schrijven/dan de Heere self ooit heeft gedaan. God kan sich nergens bergen noch vertonen/ of de Duivel vind hem daar/en laat sich mede sien: waar sich de Schepper en de Saligmaker keert of wend/ de Duivel volgt op 't selsde spoor; Gods gangen in Gods Heiligdom die speurt hy vlytig na. Hy let op sijnen mond / (om so te seggen) en siet hem na de handen. Spreekt God een vry woord tot sijn volk, hy heefter t'sijne tegen: doet God iets / hy doet hem alles na. Men segge dan niet weer: Daar God ene Kerk sticht, (seit het spreekwoord) daar bowt de Duivel een Kapelle. 't Is te weinig/ na al die grote dingen die men van hem seit; ende moghtmen liever seggen so als men 't meest gelooft: daar God maar een kapelleken bowt, daar sticht de Duivel wel een Kerk. Want so wat dolingen of misbruiken of ergernissen de Kerk beklekken / wat twisten of oneenigheden deselve scheuren/wat vervolgingen of verdrukkingen haar ontrusten of verwoesten: men siet het alles voor een werk de Duivels aan/die op elk besonder voorval voordachtelik toeleit / en 't werk door sijne loosheid en vermogen dus beleid; mitsdien dat bose menschen niets van allen desen doen / ten zy dat hen de Duivel dus vervoere. Sulken God maaktmen van hem / die des groten Gods gevangen is; mitsdien dat hy so wel van onder uit de Hel/als de Heiland self van boven uit den Hemel werkt.

§. 11. So verre gaat de waangelovigheid: de Duivel moet by Christus niet alleen in Godheid vergeleken zijn; maar in de Menschheid ook: want anders weet ik niet waar af dat vuile spreekwoord kome / de Duivel en sijn moer. Altoos gelijk men leest dat Christus Broeders hadde / also genaamd: so komt hier ook / als 't naawt / de Duivel wel ten voorschijn met sijn Broer. Want men schrijft/dat deselve hem geholpen heeft / om den armen visscheren te spijt / der selver schuit uit een overbisschrijk meir op enen hogen boom te hysschen. Waar? aan de Stubben-kamer op 't eiland Rugen/ so Cluverius getuigt/ die beter wist waar menschen dan waar Duivels wonen. Hy geloofter even wel / van horen seggen; en Mebius om dat hy 't seit: doch sonder sich met die vertelling op te houden: die Oudaan weerdig acht om in sijne vertaling in te lasschen. Montanus in 't Gesandschap van Japan en swygt'et mede niet. Siet hier dan hier geleerde mannen / die alsulken grol geloven: wat my belangt / ik begeer hun

hun bijf de niet te zijn. Want dese en diergelijke dingen komen my so ongesouten voor; dat ik my beswaarlijk kan bedwingen / of ik moet schier lacchen in 't midden van den meesten ernst. Lacchen echter / dat de droefheid / dus verkropt / daar na te meer verswaart; wanneer ik wederom als tot my selve keert / en al de swarigheid eens overwegen ga / die 't kristelijk Geloof door dat gevoelen lijd. Want menig mensch word belet / van God so als 't behoort te kennen of te dienen. Dat wil ik nu met weinig woorden noch wat nader gaan beduiden.

§. 12. Want siet eens / hoe uitzukkelik lopen alle dese dingen tegen de Schrifture! Die seit ons / dat het God is / die den visschen met het vee en al 't gevogelte tot dienst des menschen onderhoud: Psal. 8: 7/ 8/ 9. hier heeft de Duivel magt om hem Gods milde gaben door gedurig plagen te ontkeeren. Want dat houd die voorseide fabel in. Wat helptet of ik God tot vriend hebbe / die my alles geeft; so de Duivel wederom mijn vyand is / die my alles neemt? Ik magh op sulk een nietig ding so lang niet staan: anders had ik noch seer veel daar af te seggen. Wat doetmen meer / de Schrift seit / dat so iemant wijsheid begeert / hy God dan daarom bidden moet / diese alleen geven kan en wil. Jak. 1:5/17. Maar 't gemeen gevoelen is / dat de Duivel als een duisend konstenaar den mensche alles leeren kan; selfs de diepste verborgentheden des Geloofs. Ten minsten iemant diemen niet en kent / of op wien men geen goed oog en heeft: werkt hy wat bysonders uit / of weet hy iet verborgens sonder datmen kan bedenken hoe hy 't weet, men seit / die mensch gaat met den Duivel om. Eindelik so vraagt ons Amos / offer wel een quaad is dat de HEER Eniet en doet. cap. 3:6. Klag. 3:37. Ja / seggen dese luiden; al 't quaad komt van den Duivel / maar 't goed alleen van God. Siet daar dan nu twee Goden / den eenen goed / den anderen quaad. Vreest God, eert den Koning, seide Petrus / 1 Pt. 2:17. maar dese leere wil / datmen God slechs eeren / maar den Duivel vresen sal. Dus word Gods goedheid ons onnut gemaakt / nadien 't genot van sijne gaben door den Duivel steeds belemmerd word. Dus word der wijsheid die van boven komt te kort gedaan / indien deselve ook van onder uit der Hellen komt. Dus word verydeld Gods regtveerdigheid / indien hy 't quaad niet straft / of 't moet de Duivel doen / so ver hy schepselen daar toe gebruikt. Dus word ten laasten alle vrese Gods verkleind / en 't geloof verswakt; terwijl de brosse mensch veel meer den bosen Duivel vreest / dan op den goeden God betrowt.

XXXVI. HOOFDSTUK.

Aan de ware Godvruchtigheid word daar mede grotelix te kort gedaan.

§. 1. 't GEne daar nu laast geseid is / magh noch wel wat duideliker aangewesen worden: te meer om dat de menschen voorgeven /

dat der Godvruchtigheid te kort geschied / indien men sulke dingen van den Duivel niet gelooft. Want godlose menschen meinense dat dit grotelix misbruiken sullen / om der ongebondenheid hunes levens toe te geven; somen voor den Duivel niet en heeft te vreesen. Ik bekenne dat het my gereed valt te geloven / dat godlose spotters myne leere lichtelik misbruiken sullen: dewyle ik sie/dat selfs degenen die daar onder niet gerekend zijn/sulke voorwendingen maken. Maar dat gaat my niet aan; niet meer dan d'eerste leeraars tegen 't Pausdom / dien al 't selvige verweten wierd; so als het onse Catechismus self te kennen geeft / met de 64 vraage op 't stuk der Rechtveerdigmakinge / sonder goede werken; of dese leere geen godlose en sorgelose menschen maakt? D'apostel Paulus selve moght die lasteringe niet ontgaan: als bleek uit dien dat hy hem selve tegen wierp: wat sullen wy dan seggen? sullen wy sondigen, op dat de genade dies te meerder werde? Rom. 6: v. 1/2. Sijn antwoord / gelijk ook in den Catechismus / magh hier ook de mijne zijn. Die den wegh der godsaligheid soekt in te gaan / sal sodanige uitwegen niet soeken.

§. 2. Maar isset niet al ver genoeg gekomen / dat wy den Duivel nodig hebben om den menschе tot Gods vrese te verplighten. Is d'algenoegsame God alleen dan niet genoegh / om ons te doen begrijpen dat hem ieder vresen moet? Ik vrese wederom / dat hy ons verwijten sal: gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21. Maar ik ben God (seit hy) ende geen menschе. Hos. 11: 9. Indien wy enen God voor hadden / die / gelijk de koningen en righters der aarde / anderen van doen hadde / om de ongehoorsamen en quaaddoenders te straffen; so moght het voorwendsel enigsins bestaan. Maar gemerkt dat alle dingen voor hem naakt en geopend zyn, Heb. 4: 13. En dat sijne ogen 't ganssche land door trekken. Zach. 4: 10. wanneer ons dat menschelikker wijse in gesighten verbeeld word / so brengt God sijne Engelen wel ten voorschijn / die 't land doorwandelen / om te sien wat volkeren 't zijn / die Gods besondere gerighten staan gewaar te worden. Zach. 1: 11. Hy behoeft tot sulken einde den Duivel uit de Hel niet los te laten. Maar segt my doch eens / lieve Kristenen: die God niet vreest / sal hy wel den Duivel vresen? Ik gelove / ja; maar voor sulke menschen schrijf ik myne boeken niet. Dan ik segge boven dien / dat de sonde in den mensch te meerder is / en de voortgang in de godsaligheid verhinderd word / door dat algemeen voorvoordeel / dat den Duivel so veel maghts en bewinds ontrent de menschen geeft. Dit will ik eerst betonen in 't gene dat derselver handeling en ommegang met dien bosen geest betrest; en daarna so veel den ganschen loop van 's menschen leven en't bestier sijner gedachten raakt.

§. 3. Wat het eerste belangt / so vraag ik / waar die sonden in bestaat die God so hard verbied / en so menigmaal ten swaarsten heeft gestraft: dat de menschе Waarseggers en Duivels konstenaars na dingen vraagt / die hy geerne weten will: of dat hy hulp van hen versoekt / in tijde van verlegentheid? Wy sullen alle die plaatsen der Schrifture noch eens onderseken wan-

(wanneer het God believen sal daar van sulke saken iets verhandeld word.) Ondertusschen wil ik op den Leser wel begeeren / dat hy my wil helpen soeken / of 'er enige andere reden in de ganssche Schrift te vinden sy / dan om dat die menschen door behulp der Baalym of Dæmones niet konden weten noch verrichten 't gene sy voorgaven; maar de kennis en 't vermogen van dat alles God alleene eigen is. Anders salmen nooit bevinden / dat God weetenschap of hulp verworpen heeft / gesocht van sulken die des duchtig waren / uit oorsaak hunder boosheid oft vyandschap met God. So wel de lippen van Elis sonen / die godlose boeven waren / als der deugdelike priesters / moghten de weetenschap verkondigen; ende moest Israël uit hunnen mond de Wet des Heeren soeken / en door d'Urym en de Tummym vragen. So wel Judas / die den Duivel in sijn herte voerde / als een van d'andere elve die de Heere verkoren hadde; moghtmen in den tijd hunder besendinge te werk stellen / om den kranken te genesen / en den verlegenen door wonderdaden op te helpen. Gy sult seggen / dat sy daar toe van God beroepen waren / maar de Duivel niet. Dat 's wel / so veel als 't gene betreft dat iemant amts halve doet; so dat het gene Hofni en Pinehas of Judas deden in hun amt / van weerde was / mitsdien dat sy van God daar toe beroepen waren. Maar een bysonder persoon is niet gehouden om alleenlik by de leeraars om onderrightinge / of by de geneesmeesters om raad of hulp te gaan; so verr hy dikmaals by anderen / daar toe niet gestelt zijnde / om hunder besondere bequaamheid wille beter kan te reghte raken. De Jode van de moordenaars ter dood toe gewond / en maakte geene swarigheid om van enen onbekenden geholpen te worden: schoon hy geen geneesmeester noch wondheler; maar noch boven dien een Samaritaan was / welk slagh van menschen by de Joden so gehaat was als de Duivel self. Luk. 10. Ik bekenne datmen de kunst / de wetenschap / de hulp van deugdelike menschen halen moet / en d'ondeugenden vermijden; om d'afkeerigheid diemen van de boosheid heeft dus te betuigen: maar soud gy uit het water niet geholpen mogen zijn / so niemant anders op de wal stonde die u konde helpen / dan een bekende deugniet / en also een van des Duivels zaad? Om de kunst en om 't werk soekt men sulke die het best verstaan / en maghtigh zijn / dat gene daar 't ons om te doen is / uit te voeren.

§. 4. Verre sy 't van my / dat ik 't minste denken / ik swijge dulden soude / noch minder doen / van 't gene ik daar nu verhale / datmen raad of hulpe by den Duivel soeken soude. Al is 't by hem niet te halen / sy meinen 't evenwel / die der gaan: en so iemant iet acht onrein of sonde te zijn, dien is 't et onrein. Rom. 14: 14. Ik hope noch eerlang te tonen / hoe seer ik sulk bedrijf versoeje: maar uit myne gronden die ik hier bevestige; niet de genen die ik wederlegge. Want dit is mijn seggen: dat het gemeen gevoelen dat men van den Duivel heeft / meer stoffe tot verschoning als bestraffing geeft / voor de genen die om raad of hulpe tot den Duivel gaan. Maar het myne toont so klaar als 't wesen magh / dat het is de grouwelixte Afgoderye /

die ooit in de weereld was: den Duivel / dien geen God is / die niets vermagh / die ten hoogsten boos is / die Gods vervloekte gevangen is / om dingen die alleen in Gods vermogen zijn / tot hulp te roepen of om raad te vragen.

§. 5. Buiten dat ik sie onvermijdelik volgen / dat de menschе doorgaans in 't gemein sijne gedachten qualik moet bestieren / die met sulk een gevoelen van te voren ingenomen is. Want die byna geduriglik aan de listen en de maght des Duivels denkt / geeft aan God den Schepper self / nocht aan sijne heilige Engelen / nocht aan de ware gelovigen ooit hun deel Niet aan God / wiens kinderlijke vreese geduriglik in een godvruchtig herte wesen moet. Maar hoe kan die behoorlik plaatse nemen / daar deselve reeds met schrik en vreese voor des Duivels werk voor ingenomen is? Hoe kan hy tyd en pver hebben / om Gods volmaakte werken te betraghten / die nauwelix iet hoort of siet / of 't werk des Duivels komt hem daar in voor: sonderlinge daar iets ongemeen / daar iets wonderlijk / daar iets verschriklikelijk / en (om het so te seggen als het is) daar iets onmogelijk is? Want de goddelike mogentheid word daar mede niet genoegh geëerd / datmen sijn gesagh tot bepalinge van des Duivels werkingen uitsteekt: wanneer men ondertusschen in dit buil verdorven schepsel self de kraghten om dat uit te werken vast erkent. Hoe kan iemant reght van herte in Gods vreese sijn gebed besluiten met belydenisse / dat so wel *ἡ δύναμις he dunamis* de kragt als *ἡ ἐξουσία he exousia* de maght hem alleene toebehoort: indien hy vastelik gelooft / dat de maght wel is by God alleen / om alle dingen self te doen / en het schepsel toe te laten om te doen oft te beletten / voor so veel het hem behaagt; maar dat evenwel de kraght van d'allerwonderlijxte dingen uit te werken / ook met eenen by den Duivel is?

§. 6. Sekerlijk dryft het gevoelen en de taal der menschen in 't gemein op desen sin: ende komen sy die dat verschonen willen niet de minste reden vinden; of sy vallen van dit quaad tot erger / om Gods onbevlekkelige heiligheid te kort te doen. Want sy denken dat hy aan het hoofd der alder snoodste schepselen / die d'oorsaak schier van alle quaad in dese weereld zijn / dagelijx en overal dese wonderlike gunste bied; dat hy in en door hem het verborgen openbaart / en 't ondoenlijk uitwerkt: sulx men selde iets van desen aart verneemt / daar af men aan den Duivel als van hem geschied / d'eere niet en geeft. Eere seg ik wel te reght / so ik weet wat eere is. Want is dat geen grote gemeensaamheid / so d'allerhoogste heiligheid sich dagelijx en over al met d'allersnoodste geesten mengt / om hunne buile boosheid aan de menschen uit te voeren? En hebben sy gedachten dat dit heilig is / door den Duivel staag te werken 't gene tegen 't heilig Soen verbond en alle reght en reden strijd. Hoe dit by een verstandig overleg in iemants kristelijk gemoed bestaat / is by my onbegrijpelijk; die op die twee gedachten t'samen niet kan hinken; maar ben genodsaakt een van twee te kiesen; en so alleen tot God / en van den Duivel af te gaan.

§. 7. Maar noch meer: hoe sal d'eere der goddelike Waarheid dus bestaan /

ſtaan / datmen hem tot oorſaak ſtelt van de doling en 't bedrogh / daar de Duivel ſteeds op uit is. Deſen in Almaghtigheid geen deel te geven / ſchrijftmen Gode 't werk toe dat Natuur te boven gaat; maar geſchikt om menſchen van God af te trekken door valſche leeringen / aan welken dus de God der waarheid ſelf ſijn Zegel hangt. By vorige gelegentheid heb ik dit al eens gerept. XXXV. §. 6, 7 Nu moet ik ſeggen / dat het volk geen ſchuld en heeft / door Gods eigen hulpe (ſchrikkelik om denken!) van den Duivel dus verleid; om in goeden ernſt te klagen: ach Heere HEERE! gy hebt ons grotelix bedrogen. Jerem. 4: 10. Hoe ſal ſich de arme menſch verhoeden konnen / dat hy niet de kraght der dolinge gevoele / om de leugen te geloven indien de werkinge des Satans ook Gods eigen werk / en de wonderen der leugen ware wonderen konnen zijn? Hoe konnen ſy met reght veroordeeld worden, die de waarheid niet geloofd hebben: want ſy konnen onvermijdelik bedrogen zijn / ſo wel de leugen als de waarheid aan te nemen; als overtuigd door wonderwerken / die waarlik de Natuur te boven gaan: het zy de Duivel door toelatinge (gelijk men ſpreekt) van God; het zy God ſelf / den Duivel daar in bystaande / (dat is den Duivel ten gevalle / verſoepelike tale!) dat werk heeft uitgereght.

§. 8. Siet dan met eenen ook / wat plaats voor Gods beroemde Goedheid en Genade overblijft wanneer des menſchen hert vervuld is met gedachten van des Duivels grote liſt en maght; gedurig werkſaam op ſijn angſtig herte / erger dan wanneer hy noch de dienſtbaarheid met gedurig vreſe onderworpen was. Heb. 2: 15. Wanneer ſal ene gelovige ziele Gods barmhertigheden roemen; indienſe gelooft / dat deſe dagh op dagh van hem aan den Duivel geleverd of gelaten word / om haar door bedrog en geweld tot afval aan te porren / en op ſlinxe wegen te verleiden? Sal een kriſten van die overgrote ſaligheid des niewe Teſtaments / door geſtadig met gedachten van dat werk des Duivels dus beſett te weſen / reden hebben om te klagen: Gods goedertierentheid (die ſich nu op 't heerlikſte moeſt openbaren) houd in eeuwigheid op: de toeſegginge, (die al lang voor deſen moeſt begonnen zijn) heeft een einde: God heeft vergeten genadig te zijn, in enen tijd als hy belooft hadden meeſt daar aan te denken; en ſijne barmhertigheden, na welke hy ons ſalig maakt / door toorne toegeſloten. Pſal. 77: 9/10. Want God heeft ons niet geſteld tot toorne; maar tot verkryginge der ſaligheid, door onſen Heere Jeſus Chriſtus. 1 Theſſ. 5: 9. Dus blijkt het dan / hoe ſeer dat die gedachten van den Duivel aan de diepſte eerbiedigheid en de hoogſte achtinge / die een kriſten boven al aan God ten voorſten ſchuldig is / den allermeeſten hinder doet

§. 9. Gods heilige Engelen / daarmen ſo voor ſtrijd / dat ſe dikmaals / en dat door eigene kraght / wonderlike werken / de Natuur te boven gaande en den vromen grote dienſten deden in den ouden tijd: worden mede merkelik onteerd / datmen heden nauwelijx aan hunne daden denkt. Den Duivel geeftmen alle d'eere / niet alleenlik van de maght en kraght om quaad te doen; maar ook van ſulke dingen die in hunnen aart of ook in hun ge-

gebruikt ganſch onverſchillig ſijn. Sodanig is't verſchijnen of't vertonen van verſcheidene gedaante / 't voorſpellen van geluk of ongeluk / en dergelijke. Dingen die ſo goed als quaad / of lieber in ſich ſelve goed noch quaad en zijn: ſoſe't menſchelijk bereik te boven gaan; wat reden iſſer om die meer den Duivel dan den Engelen des Heeren toe te ſchrijven? Dus blijkt genoegſaam / datmen van die trouwe en gedienſtige vrienden der gelovige menſchen niet ſo grote gedachten als van den boſen vyand heeft. Wat baatet / over het Gebed des Heeren op te ſeggen / dat wy ſelf begeerig zijn / om ſijnen wille ſo gewillig en getrouwelik uit te voeren als de Engelen in den Hemel doen: indien wy d'Engelen als in den Hemel ſluiten; en ondertuſſchen op der Aarde / daar wy ſelve zijn / bykans al watter om gaat aan't beſtuur des boſe Duivels over doen?

§. 10. Ik ſegge / daar wy ſelf zijn; en daar mede denk ik verder aan degenen die hier met ons zijn / en met welken wy geduriglik verkeeren. Het zy gelovigen of ongelovige en godloſe menſchen / de wett der Lief de ſtrekt ſich uit tot allen; ende maghmen niemant over quaad verdenken / datmen van hem niet bewyſen kan; ik wil ſ'wygen / datmen ook niet eens geloven magh. Maar om hier nu niet te ſpreken van de genen die door argwaan ſondigen / ontrent alſulke lieden die men Toveraars en Tovereſſen noemt; alſo dat tot het laatſte boek behoort: het komt nochtans te pas / dat ik 't ſelve ſegge op 't gevoelen datmen van de Spoken heeft. Want niet lichtelik ſal iemant goed gevoelen hebben van den gene wiens gedaante hem verſchenen is; 't zy dat hy na den dood / of (ſo als men ſeit / en dat noch erger denkt) al by ſijn leven ſpookt. Wat al quade nadenkingen / misduidingen / verdichtſelen / oneindig te verhalen / en rijſen uit die doling niet? Is iemant onvoorſiens / na enig misbedrijf / of loop eens boſen levens / om den hals gebraakt; of heeft hy ſelf de handen aan ſijn lijf gelegd: hoe haaſt is hert en tong den menſch gereed om vaſt te ſtellen / (op't minſt om te vermoeden) dat alſulken menſche door des Duivels kragt den hals gebroken is? Die word dus dan voor Gods getrouwen reghtpleger en uitvoerder ſijner oordeelen geacht: d'Engelen wederom / ſijne dienaars die ſijn woord doen, gehoorſamende de ſtemme ſijns monds, (gelijk hen David roemt Pſal. 103.) die worden hier vergeten. En noch is dat van 't minſt: God ſelf gebruikt / in deſen ſin / den Duivel / om ſijn eigen volk aan hem ten toon; en voor ſijne duiſtſagen (dat maar eens van eenen Paulus word geleſen) de ganſche wereld door / op alle daghen die God komen laat / gedurig bloot te ſtellen.

§. 11. Maar dat de menſch eens tot hemſelve ga / en ſie hoe dat Gods vreſe in ſijn hert geveſtigd is / wanneer hy die met ſulke overleggingen door-mengt / als dit gevoelen baart. Want hy beeld hem ſelven in / dat hy ſchier geen quaad doet / of de Duivel port hem daar toe aan: en wanneer hy goed wil doen / dat houd de Duivel tegen / of die keert hem daar van af. Indien 't ſlechts Remonſtranten of Socinianen waren die ſo ſpreken / ſy ſouden lichter te verſchonen zijn. Want d'erſonden / daar al 't quaad uit rijſt / word

woꝛd by deſelven of ſo niet gelijk by ons/ of ganſch niet erkend. Deꝛ mag de Duivel hen te paſſe komen/ als de ſtichter van't baldadigſt misbedꝛijf/ waaꝛ toe verleidinge dooꝛ menſchen ommegang veellicht niet al te kraghtig was. Maer dat luiden die op de aengeborene verdoꝛventheid ſo ernſtig dꝛingen/ die ſich/ ſchoon dooꝛ God reghtveerdig dooꝛ verdienſt deꝛ Middelaars/ echter dagelijx tot alle booſheid noch geneigd verklaren; (gelijk in't antwoꝛd op de 60. vꝛage in den Catechiſmus ſtaat) dat de genen die ſo ſpꝛeken en gevoelen/ ſchier geen oꝛſaak hunder dadelike ſonden dan den boſen Duivelweten: ſulx behooꝛt elks onpartydigen verwonderinge op't hoogſte te verwekken.

§. 12. Ik weet myn ſeggen verder goed te maken met uitdꝛukkelike wooꝛden aan te melden/ van die op ſulken wijſe van den Duivel ſchꝛijven: als of daar ganſch geen Erfſonde ware; en de menſch tot elke ſondig woꝛd of werk of gedachte op gelijke wijſe als onſe eerſte Ouders/ wanneer die noch in d'eerſte onbevlektheid waren/ van den Duivel moeſt bewogen woꝛden. De namen ſulker ſchꝛijveꝛs wil ik hunder eeren halve ſwygen; en alleenlik ſeggen/ datſe van de grootſte leeraaꝛs onſer kerken zijn. Een ongevoelig herte is des Duivels ambeeld; hy formeert daar alle ſonden op, en de ſlagen worden niet gevoeld. Hoe weet de menſche dan dat de ſonden die hy doet van deſ Duivels maakſel zyn/ ſo hy't niet gevoelt? Als't Gods woꝛd niet leert (gelijk in dit boek betone) en wy ſelf en woꝛden't niet gewaar; hoe weetmen dat de ſonden die wy doen van den Duivel/ en niet van ons ſelve zijn? Maar dat merkt hy noch gevoelt hy mede niet (dooꝛ ik inwerpen) wanneer Gods eigen Geeſt hem ietſ in't herte geeſt; niet meer dan oft het uit hem ſelf quame. Is't wonder? Want al wat uit ons ſelve goeds komt/ dat komt van God alleen; in wien wy leven/ ons bewegen en beſtaan; maar den Duivel niet. Komt derhalven van een ander ſchepſel iet/ dat woꝛd men licht gewaar: inſonderheid indien dat komt van vyandlike hand; ende iet anders dan ons eigen aangeboren quaad ſich tegen't goede ſtelt.

§. 13. Uit het gene ik nu bybꝛengen ſal/ is met eene te verſtaan/ datmē den Duivel van alle gedaghten en overleggingē ontrent de ſonde meeſter maakt: te weten/ dat de menſchen ſchijn en naam van deugd aan hunne ſondē geven. Hoe aardig weet hy de ſonden met de verven van deugden te overſtrijken? hoveerdigheid is nettigheid, gierigheid ſpaarſaamheid, dronkenſchap vrolikheid, verquiſtinge milddadigheid. Hoe neerſtig lett hy op den bequaamſten tijd? Ende vooꝛts. Hoe lett hy op het wapentuig dat hy gebruikt? Met de beſte en naaſte vrienden komt hy ons beſtormen: (my dan ook:) Jobs vrouwe ende Chriſti Apoſtel kunnen door ſyn ingeven ſeggen, vloekt God ende ſterft, ende Meeſter zyt u ſelven genadig. Waar ſeit de Schꝛift dat die twee dooꝛ Duivels ingeven ſo geſpꝛoken hebben? hadde God dan boven Jobs lichaam ook de ziele van ſyn wyf aan den Duivel toegelatē te mishandelen? Het laatſte buiten twijfel erger zijnde dan het eerſte; ſo veel als deſ menſchē ziele't lichaam overtreft: 't is wonder/ dat nochtans de H. Geeſt het minſte van beidē (en dat noch minder was/ ſyn dee) ſo omſtandiglik verhaalt/ en't ander ſo geheel verſwygt. Nog meer; Is dan de Satan alſo wel in Petrus als in Judas hert gevaren/ dat hy

dooz des ſelf ingeven ſulke woozden ſpzeken moeſt? was menſchelike ſwakheid / en onverſtand gemengd met lief de daar toe niet genoegh? Waarom ſeide Chzistus dan / gy verſint niet de dingen die Gods, maar die der menſchen zijn? in plaats van dat hy moeſte geſeid hebben / die des Duivels zijn? Spzak hy dan tot Petrus niet / maar tot den Duivel die dooz Petrus ſpzak / Ga achter my Satan? Matt 16: 22/23. Eindelik / om eens hier af te ſcheiden (want ſoude ik alle boeken die ſo ſpzeken dooz lopen / het ſoude oneindig zijn) de Duivel werpt in't herte ſulken zaad, als hy weet dat vrughtbaarſt ſal zijn: (Siet hoe dan de Duivel ook de herten kent) een dronkaart ſtelt hy enen friſſchen roemer voor, den hoereerder een ſchoon vrouwenbeeld, den gierigaart een klomp gouds, den welluſtigen een lekkere tafel, den eergierigen enen troon. Werwaarts het gety van 's menſchen herte loopt, derwaarts doet hy den wind van ſijne verſoekinge waayen.

§. 14. Nu merke mijn Leſer / dat dit manieren van leeringe zijn / die den ſondaar onvermijdelik tot een der beide uiterſten verboeren; gelijk ons d'onderbindinge dat klaarlik leert: te weten / dat hy trooſteloos of opgeblaſen zy. Want ſo de ziele ſonder wetenſchap ſulk groot gevoelen van des Duivels werken heeft: wat ſal haar onderſteunen tegen de verſoekinge / die ſy van 't onherboren vleeſch en boſe weereld heeft? waar keert of wend ſich d'arme menſch daar hy den Duivel niet en ſiet; Inſonderheid wanneer hy ſulk een groot gevoelen van des ſelven kraghten heeft: als de grote Luther ſich in eene ſijner leſſen over Mat. 18. eens ontvallen liet. Wen meiner hundert tauſend weren, kondte ich nich einen teufel widerſtehen. Wat kraght of middel heeft hy om ſo ſterken vyand als hy ſich aan hem verbeeld / in 't minſt te keeren of te weeren? 't Gelove? maar de Duivel hindert hem geſtadig dat hy niet geloven kan; hy bzengt hem in vertwijffelde gedachten / ontſteelt hem 't zaad / Gods heilig woozd / en dat geduric aan. Geeft hy ſich dan ten gebede; terſtond belett hem dat de Duivel ook. Dan is 't; ik kan niet bidden / ik kan niet geloven. De ſwakke ziele geeft den moed terſtond verloren: roept om quartier / (gelijk men in den oozlog ſpzeekt) en geeft ſich over; of beeld ſich in alſo te doen / als van God verlaten / en van ſelf onmaghtig om ſo ſellen en ſo boſen vyand te weerſtaan. Hoe menigen bzome ziel heb ik niet dooz Gods genade in den ſwaarſten ſtrijd ſulker gedachten verlicht of daar uit verloſt: dooz haar dooz te houden / dat het niet de Duivel / maar hunne eigene ſwakheid / het zy der ſonden / of natuurlike geſteldheid van hun bloed was / dat hen ſo benawde? Wil my iemant niet geloven / ik ſal degenen ſelf doen ſpzeken / die op deſe wijſe dooz en na van my behandelt zijn.

§. 15. Doch dit zy van ſodanigen geſeid / die waarlik van godvzughtigen gemoede en nedzig van herten zijn. Want ſonder dat ſo woozd de menſch dooz inbeeldinge bedzogen / dat hy meer dan andere / ende wel een dapper held in 't Kriſtendom te achten zy / die van ſulken ſellen vyand aangeſtreden / noch geduric weer kan bieden. Noch meer woozd dat hovaardig herte opgeſett dooz dien verkeerden trooſt / dat God de lieſſte kinderen alſo beſoekt / daarmen nooit in ſijn beſchzeven Woozd af las. Want ik my verſekerd houde /

de / dat geen geeſtelike ſtrijd in Godts Woord gemeld word / dan de gene die door de kaſtijdinge van Godts hand / door de verdrukkinge der boſe menſchen / door de vervolginge om 't Geloof ontſtaat: waar door de gelovige ziel door ſwakheid altemets in twijfel raakt / of God haar wel genadig zy; en of ſy in 't gelove blijven / of wel door pyang van overlaſt / dus ofte ſo / behondens haar gewiſſe (dat dan lichteliken daar in raakt te dolen) de waarheid eerſt beleden ſal verlochenen. Moght het beſtek van mijn boek dat lijden / ik vond mij hier gereed om dat breder uit te meten. Misſchien doe ik 't noch wel in 't beſonder eens / ſo God wil en wy leven ſullen. Sulk een ſtrijd is daar ſich de gelovigen op wapenen; om op allen boſen dagh / het zy van gemeene landſtraf of beſonder huiswee / het zy van algemeene of beſondere vervolginge om 't Gelove / dat den heiligen bevolen is / door Godts geheiligde voorſienigheid word toegeſonden / te mogen ſtaan en ſtaande blijven. Eſeſ. 6: 13.

§. 16. Maar ſo haaſt als den menſch in 't hoofd komt / dat ſulx alles van den Duivel is / ſo mengt ſich (en dat dikmaals ongevoelig) daar noch veel gevleindſdheid by. Hy acht ſig groter eere / dat hy meer dan anderen den Duivel dus tot vyand heeft: gelovende / en door anderen in dat gelove meer verſterkt / dat God den Duivel 't meeſte toelaat op de genen die ſyne lieſſte kinderen zijn. Geen geringer ondervindinge als van 't voorgaande heb in den tijd van 34. jaren ruim / dat ik in den kerkendienſt verkeerd hebbe / van dit ſlagh der Duivelſcher beſtrijdingen / ſo alsmen die graag noemen ſoude. Maar 't is meeſt de woedinge van hun gemoed / over bewuſtheid van verborgen misbedrijf / datmen niet bekend wil ſtaan; of misgunſt over anders voorſpoed / of ongeduld in eigen tegenſpoed / of gierigheid met leuſheid aangeſpannen / om veel te willen hebben en niet veel daarom te doen: dat iemant vremſt den Duivel aan den hals te hebben / van wien hy dus beſtreden / of geheel beſeten zy. Het vierde boek ſal aan den Leſer ſulke ſtaaltjes toonen / ſo God my noch den tijd daar toe verleenen will.

§. 17. Maar 't ergſt is noch / dat hier Godts heiligſt Woord en Naam misbruikt / en ſijne eere noch op 't bruſt geſchonden word: door trooſtredenen / dienen op gevleinſden ſtrijd ter bane brengt; door huis- en kerk-gebeden / diemē door gevleinſde lijders en gewaande ſtrijders doet. Weet ik 't niet? Heb ik 't ſelve niet gedaan eer ik dit bedrogh verſtond? gewis ik ware noit gekomen in 't gevoelen daar ik ben / hadde my dae ſlagh van boſe menſchen niet ſo verre heen gevoerd. Dat opende my d'ogen om te ſien / hoe God niet kan verheerlikt worden naar eiſch van ons Geloof / de kerke na behoren niet geſticht / de ſaligheid met vreſe en beven voor Godts aanſchijn niet geſocht daar dit gevoelen heerſcht. Men leeſt noch bid ſo weinig niet / of denkt eer dat de Duivel tegen over ſtaat / dan God ter reghterhand; verneemt veel meer de werking van den boſen geeſt (gelijkmen waant) dan van den geeſt uit God; vervalt gereeder tot het quaad waar toe de Duivel port / dammen ſich ten goede ſchikt / daar hem God ſelf toe trekt. En noch derft ſich de menſch / die ſulk gevoelen heeft / beroemen of ten minſten denken / dat hy Godts lieveling / Godts eigen uitverkoren kind; en ſelf uit reden dat hy ſich al-

aldus bevind/ een ongetwijfeld erfgenaam van 't eewig leven zy. Daar van is 't dat sulk een veel eer God danken sal voor dat hy hem van 's Duivels bose strikken heeft gered / wanneer hy sijnen vader ende moedtr (so te spreken) niet vermoord heeft / 't onnosel suigeling den hals niet afgesneden; in dronkenschap niet op het beestigste versopen / in vuilen ontuht niet versonken is: veel eer / seg ik / dan dat hy reght berow van sonden hebbe daar hy mede overladen is / veel swaarder (so hy maar gevoelen hadde) dan die als d'allergrootste sondaar onder sulke last van herten sucht / en wiens eenvoudige godvruchtightid door 't valsch gelaat van dien gemaakten duivel worstelaaar tot deernis met sijn leed bewogen word.

§. 18. Maar laat den mensche slechs in sijnen boesem gaan / daar sal hy 't waar begin / de bron en quelle syner quellingen sien / Hoewel past hier te seggen: wat klaagt doch een levendig mensche, als of 't hem noch altijd de Duivel in't besonder dede't gene hy eerst aan d'eerste menschen heeft gedaan/ en daar door eens voor al 't vergift ontsteken / waar uit noch heden alle boosheid rijst? Wat dan? Een iegelijk klage van wege sijner sonden. Laat ons onse wege ondersoeken ende doorsoeken, en laat ons weder keeren tot den HEERE Klaagl. 1: 39/40 En segt niet in uw herte / de Slang heeft my bedrogen, ende ik ben naakt: op dat God niet en segge / wie heeft u aangeseid dat gy naakt zyt? hebt gy van dien boom gegeten waar van ik u gebood dat gy niet eten soud? Het is dan eigen schuld. Moghtet Adam niet baten / maar moestet hem noch tot verwijt strekken / dat hy na de stemme van sijn eigen wyf, hem van God tot ene hulpe en wederhelft gegeven eens geluisterd hadde: hoe sal het hen vergaan / die so dikmaals d'oren aan het woord des Duivels bieden / welke God voor vyand van het menschelijk geslaght en in 't besonddr sijner uitverkoornen verklaard heeft? Waar lasmen ooit van iemant in de Schrift/die sich tsedert Adams tijd op 's Duivels aandrift of verleidinge beroepen heeft / wanneer hy in de swaarste sonden viel? Self daar de Schrift het schijnt te seggen; (doch boven is in 't XXII. hoofdstuk ondersocht / wat van dat seggen is) nochtans en hoortmen niet dat David seit / de Satan porde my om 't volk te tellen; maar Ik hebbe seer gesondight in 't gene Ik gedaan hebbe. 2 Sam. 24: 10. En als hy sich te schandelik in overspel en doodslagh had verlopen noemt hy daar na in sijn beklagh den Duivel ook / als van hem dus vervoerd? Och neen: een man so seer behalven dit geval in heiligheid vermaard / wist d'oorsaak sulker grouwelike daden in hem self te vinden: Siet (seit hy) ik ben in ongereghtigheid geboren. Daar quam hem 't quaad van daan Psal. 51: 7. En souden wy/die so verre in't spoor der ongereghtigheid achter aan lopen/geen oorsaak onser dagelijksche sonden weten/of de Duivel moest het ons gedaan hebben?

§. 19. Siet kristenen / dat is godsaligheid / so gy 't begrijpt / daar gy u so voor weert; en dit is 't einde van den swaren strijd wanneer gy't al gewonnen hebt: dan is de Duivel boos / maar als een bose God / die meer quaads doet / dan God goeds doet / self in 't midden van de Kerk onder 't beste van Gods volk. De mensch heeft minder schuld / de Duivel vaart

hem

hem in / de Duivel voert hem weeg; d'Erfsonde komt'er niet te pas: wie weet hoe weinig sonde dat een mensch wel dede / so de Duivel hem niet vrede liete. Maar helaas! wat sal 't ons baten in den jongsten dagh/komen wy met sulken tale voor den Reghter die de herten kent? Kent u selve/mensche/ kent uw aangeboren vuil; merkt hoe 't quaad u bylygt / niet dat u de Duivel telkens aanvrengt/maar dat u van moeders lichaam aankleeft. Wacht u voor u selve / bedrieght u selve niet. Vernietigt 's Duivels werk / de sonde / die door hem eerst in de weereld quam: dat is / wandelt door den geest, ende volbrengt de begeerlikheid niet van het vleesch. Gal. 5: 16. Vreeder hoop ik dit te seggen daar het werk ten einde loopt: 't gene dus verre is geseid / dient alleenlik om Gods eere hem alleen te laten/ en in 't klaarste licht te stellen; koning Christus van onraad / so veel doenlijk is / te vryen / en den vryen toegang te bereiden voor alle die den Heere lief hebben in onverderflikheid. Hem zy de heerlikheid tot in eeuwigheid!

§. 20. Siet daar nu eindelik / opregte Leesers / het gene ik dus verre van den aart en kraght der Geesten / en voornamelik des Duivels te beschryven hadde: wat menschen door derselver kraght vermogen / sal in 't III. Boek noch te verklaren staan. Doch eer ik van dit twede scheide / moet ik noch in goeden ernst en in Gods vreese seggen / hoe ik aan my self bevinde dat het waar is / 't gene ik van des Duivels klein verstand en onvermogen schryve. Want sonder na dien bosen vyand om te sien/ bestond ik in Gods naam dit Boek te schryven; en tot hier toe heeft my de HEERE geholpen. Die bose geest / so schrander / so nagaande so over al by alle dingen op syn scherpst; hoe heeft die 't minste niet geweten van dit myn bestaan / of nooit gemerkt in al dien tijd dat ik met alle kraghten besig ben / om hem de kroon van 't hoofd te rukken / en synen troon in 't vuur te schoppen? Nochtans en ben ik hem niet onvoorsiens op 't lijf gevallen/maar lang gedreigd: heb ook door geen bedekte wegen op hem aangeleid; maar openlik/ so dat het al de weereld weet. De Duivel / dien ik dus beverchte / en weet'er self niet af. Of weet hy 't wel: die geest der boosheid en der hovaardye / hoe lijd hy sulken hoon? Hoe laat hy my niet vrede dus begaan? Ik sie noch hoor hem niet; ik schrik voor schim noch spook. Wat doen ik dan? Ik stelle den HEERE geduriglik voor my: om dat hy aan mijne reghterhand is, so en sal ik niet wankelen. Psal. 16: 8.

§. 21. Dit bewijs / hoe kraghtig 't ook myn oordeels in hemselven is; (wantmen vast alles toch in desen op d'onsekere ondervindinge bouwt; daar de myne sonder tegenseggen seker is /) sal echter niet voldoen aan sulken die op alle dingen uitvlught vinden; en so misschien ook hier. Te weten / dat de Duivel my met vrede laat / (want ik hoorder al die sich niet ontsien also te spreken) om dat ik syn rijk / dus doende / merkelik voortsette / onder voorgegeven van het uit te roepen. Want ik make / somen my gelooft/dat de menschen voor den Duivel niet meer vresen sullen. En dat hebbense reght. Maar wat wil men dan? dat wy kristenen op syn heidens onsen dienst na den schrik des

des HEEREN, (ſo als Paulus leert: 2 Kor. 5.) als van hem ſelve goed genoegh/beſtieren ſullen? Of leer ik den menſche God niet verder te ontſien/ dat hy ons door middel van den Duivel quaad wil doen? Wanneer ik ſegge/ dat de quaaddoenders/ die in tuchthuis of in boeyen ſitten/ geen beulen zijn; nochte u/ om datſe vaſt ſitten enig leed doen konnen: leer ik daar dan mede dat de ſchout of 't gereght/ dewelke hen daar heeft doen ſetten/ niet te vreſen is? Hoe onvoorſichtig heeft onſe Heere dan geſproken (met eerbiedigheid ſy dit op ſulken valſchen grond geſeid) dat hy den Satan/als een blixem van den Hemel heeft ſien vallen; Luk. 10. en Paulus dat des Duivels werken door des Heilands dood vernietigd zijn; Heb. 2: 14. dat de Dood geenen prikkel/ de Helle geen overwinning meer en heeft. 1 Kor. 15. nochte geene beſchuldiging noch verdoemeniſſe meer te vreſen is voor de genen die in Chriſtus Jeſus zijn. Rom. 8: 1. Wat gedachten hebben ſulke menſchen van den groten/ den reghtveerdigen en geſtrengen God; die den nood om hem te vreſen in 't geweld des Duivels ſtellen? als of de Righter van de ganſche weereld niemant na verdienſte ſtraffen konde/ſonder dat de Duivel hem daar in ter hand moet ſtaan. Die dan vreſen dat God ſonder Duivel niet gevreeſd ſal worden; laatſe ſeggen/ wien de Duivel ſelve vreeſt. Zo dat God is/ die hem 't eewig vuur bereid heeft; en die vreeſelike Duivel hem alleen ſo vreeſt: ſo moeten ſulke menſchen erger dan de Duivel zijn/ wien God alleen niet vreeſlik is/ of de Duivel moet'er by.

§. 22. Dus ben ik nu ten halven door mijn werk/en door de moeyelijkſte helft; niet alleenlik om den arbeid van 't verhandelen/ maar ook in aanſien van de tegenſpraak/ die op het volgende op vere na ſo veel niet vallen kan: waarin ik over enige ſtukken medeſtanders vinden ſal/ die daar over d'eene of andere gedachte/ den mynen meer gelijk als wel in deſen/ hebben voorgebraght. Nochtans heb ik daarom niet gelaten/ in dit twede Boek datgene voor de weereld bloot te ſtellen/ daar der weereld mijns erachtens aan gelegen was; en de Kerke onſes Heeren toe te dienen/ 't gene my de Heere in het herte gaf: gelijk ik my verſekerd houde/ dat mijn opſet op die dingen dus te ſchrijven van den Heere is. Niet dat ik my voor alle dolinge/ in het een of ander ſtuk dus of ſo te behandelen/veilig achte: maar dat ik niet dan waarheid ſoeke/ en ſo vere als ik noch bevinden kan/ de hoofdſake betreffende enkel waarheid leere. Voldoe ik beſonderen Leraars niet/ ik ſoek der algemeine leere te voldoen: wijk ik ſomtijds van Uitleggers en Overſetters af/ ik blijve by de Schrift. Geef ik aan Schepſelen te minder eere/ ik geef aan God ſo veel te meer: verklein ik 's Duivel liſt en magt; ik maak de wijsheid en de kraght des Heilands groot: de vreſe/ welke d'arme menſch voor den nietigen Duivel heeft/ hem pogende uit ſyn hoofd te brengen; ſo tragt ik dies te meer ſijn angſtig herte in te nemen met vreſe voor den groten God. Dus doende toon ik/ dat ik geen duivelvreſende, maar godvreeſende menſchen maken wil. Wy dan weetende den ſchrik des Heeren, bewegen de menſchen tot het Gelove. 2 Kor. 5: 11. Daar toe bewege ons God!

RE-

REGISTER der

HOOFDSTUKKEN

Van het

TWEEDE DEEL.

I. Den ſtaat des Geſchils voor af vaſt te ſtellen, ſo moetmen onderſcheiden, hoe verre dat alhier de Reden of de Schrift den weg moet wyſen; en daarna, hoemen het woord van *Geeſt* of *Lichaam* wil verſtaan. 1

II. De kenniſſe van Ziel en Lichaam leid ons op tot die van God; en deſſelfs volmaaktheid leert ons, dat hy maar een is. 8

III. Derhalven iſſer ganſch geen reden om te denken, datter enige *Dæmones*, Halfgoden of Ondergoden zijn. 15

IV. Datter nochtans Geeſten zijn, blijkt voor eerſt aan 's Menſchen Ziel; en dat die onſterflik is. 21

V. 't Gene verder buiten Gods Woord van den ſtand der Zielen na dit leven word geſeid, leert de reden dat ten deele valſch, en ten deele onſeker is. 28

VI. So en is ook buiten Gods Woord, met natuurlike redenen niet bewijſlik, datter *Engelen*, dat is, noch andere Geeſten behalven onſe Zielen zijn. 33

VII. En geſteld datſer zijn, ſo word billik onderſocht, op wat wyſe dat deſelve, vergeleken met des menſchen ziele, op deſelve, of op enig lichaam werkſaam zijn. 38

VIII. Wat nu de H. Schrift betreft, die geeft ons van den aart en oorſprong der Engelen niet ſeer veel beſcheids. 43

IX. Van de herkomſt en den ſtaat der boſe Geeſten, geeft ſy weinig, ende nochtans duidelik beright. 49

X. D' Eigenſchappen en werkingen die ſy den Engelen toeſchrijft, zijn met onderſcheid aan te merken. 56

XI. Waar uit des te klaarder te verſtaan is, in welken ſin den ſelven enige beſondere verrightingen toegeſchreven worden. 65

XII. Van derſelver Ordeningen word daar in niet ſekerlijx noch beſcheidelijx geleerd. 71

XIII. Van hun Bewind ontrent de menſchelike ſaken, heeftmen (hoewel duiſterlijk) wat meer beſcheids; ende noch meeſt van 't gene dat de goede Engelen betreft. 80

XIV. D' Engelen aan Abraham en Lot verſchenen, zijn uit d' omſtandigheden van 't verhaal, vergeleken met het gene de Schrift elders leert, byna te kennen. 85

XV. D' Engelen door welken God de Wett op Sinai beſtelde, en d' Engel die 't volk Iſraël door de woeſtyne geleid heeft, waren beidegaar aanmerkens weerdig. 90

XVI.

XVI. Beſondere Bewaar-Engelen van Volkeren of menſchen, zijn in Gods Woord niet te vinden. 95
XVII. En wat de quade Engelen betreft, veelmaals word by den naam van Duivel of Satanas iet anders dan een boſe geeſt verſtaan. 99
XVIII. Daar de Schrift kennelik of waarſchynelik of in ſekeren opſight van hem ſpreekt, moetmen acht geven, hoemen reght verſtaan ſal watſe ſeit. 104
XIX. Tot dien einde moetmen noch enige Schriftuurplaatſen wat beſonderliker overwegen. 109
XX. De verleidinge der eerſte menſchen door den Duivel is beſwaarlik te verſtaan. 117
XXI. De verſoeking onſes Heeren door den Duivel, ſchriftmatig en na reden uitgelegd, bewijſt al mede niet. 129
XXII. Dat de Schrift van David ſeit, hoe hem de Satan porde om het volk te tellen, geeft al mede geen bewijs. 136
XXIII. De twiſt des Duivels met Michaël is insgelijx van gene kraght om ſulx te beveſtigen. 140
XXIV. Van *Waarſeggende Geeſten* word in de H. Schriften niets gemeld, dat op den Duivel paſt. 145
XXV. Noch Job noch Paulus, zijn van den Duivel ſelflichamelik geplaagd geweeſt. 153
XXVI. De *Duivelen* in de Schrift als vele gemeld, zijn van des Duivels Engelen verſcheiden. 163
XXVII. De menſchen diemen ſeide van deſelve beſeten of gequeld te zyn, waren ſonderlingen ſiekten onderworpen. 172
XXVIII. Zo by 't uitwerpen der Geeſten, als anders, heeft ſich de Heere Jeſus in ſijn doen en ſpreeken na des volks gelegentheid geſchikt. 181
XXIX. Waar uit recht te verſtaan is 't gene van verſcheidene Duivelen, door den Heere Jeſus uitgeworpen, mitsgaders ſijne redenen en maniere van doen ontrent deſelve, in 't beſonder word verhaald. 192
XXX. Die Maanſieke daar de Schrift af meld, hadde van de Duivel noch de Mane geen gebrek. 202
XXXI. D' overige plaatſen der Schrifture, diemen gemeenlik op den Duivel paſt, zijn bequamelik van boſe menſchen te verſtaan 208
XXXII. De Duivel dus uit ſo vele plaatſen der Schrifture uitgebannen, heeft ook deſe vryheid niet, dat hy door de weereld ſpookt, en den menſchen buyten ſlaap of in den droom verſchijnt. 218
XXXIII. Al 't voorſchreven wel in acht genomen zynde, en des Duivels ingebeeldde wijsheid op de proef geſteld; ſo en kan 't niet minder weſen, of hy word voorts van ſijn Meeſterſchap en hoge School beroofd. 228
XXXIV. Met een vervalt ook alle maght en kraght van 't ingebeeldde Koningrijk dat den Duivel toeſchreven word. 234
XXXV. Ook kan de waarheid van het Kriſtelik Gelove met dat gevoelen niet beſtaan. 245
XXXVI. Aan de ware Godvruchtigheid word daar mede grotelix te kort gedaan. 251

DER
BETOVERDE
WEERELD,

Het
DERDE BOEK.

Waar in de leere van de GEESTEN, derselver vermogens en werkingen, en besonderlik des Duivels, uit de natuurlike Reden en de H. Schriften onderzocht word.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S:T.D.
Predikant tot Amsterdam.

t'AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boekverkoper op 't Rockin/ bezyden de Beurs. 1693.

DER BETOVERDE WEERELD,

Het

DERDE BOEK.

Waar in de loere van de GEESTEN, derselver vermogens en werkingen, en besonderlik des Duivels, uit de natuurlike Reden en de H. Schriften ondersocht word.

Zu hier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S:T:D.

Predikant tot Amsterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Boekhuis/ bezijden de Beurs, 1695.

Aan den beſcheidenen

LESER.

Et herte des menſchen overdenkt ſijnen wegh, maar de Heere ſtiert ſijnen gang. Spreuk. 16: 9. De waarheid deſer ſpreuke word ik by my ſelf en in dit doen gewaar, dat het beſchrijven en uitgeven van dit werk betreft. Hoe wonderlik het God beliefd heeft dat te ſchikken, wanneer ik my verplight vond de twee eerſte boeken uit te geven; alſoo de tijd en de gelegentheid niet toe liet de twee anderen daar by te voegen: daar af en heb ik nu niet meer te ſeggen. De Voorredens over 't I. en II. Boek zijn om den Leſer dat te doen verſtaan. Nochtans daar 't nu bykans twee jaren zijn, na dat ik d'eerſtemaal in 't ligt quam met mijn twee-de Deel, in deſe vorm gedrukt, ſo ſal de Leſer reden hebben om te denken, wat het derde dus lang opgehouden heeft? Hoewel daar naawlix Leerling, ik geſwijge Leeraar is in Neerlands Iſrael, die niet en weet de dingen die daar in geſchied zijn: echter meen ik datter, weinig zijn die met veel meer beſcheids daar af berighten konnen dan als wel eer Ahimaaz: *ik ſagh een groot rumoer; maar ik en weet niet, wat?* 2. Sam. 18: 29. Ik ſal hier evenwel den Leſer geen tweejarige geſchiedenis vertellen, het welk de mate ener Voorrede ſeer te buiten ſoude gaan: maar hem tot d'andere ſchriften wijſen, die ik daar van uitgegeven hebbe, en die ook mijnen tijd genomen hebben, den welken ik veel liever aan 't voltrekken van mijn werk beſtedigd hadde. Dog d'ongelegentheden die my doe de handen al vol ander werks gegeven, en al ruim twee maanden met den Kerkenraad en Claſſis hier geoefend hadden, en lieten dat niet toe: maar gaven my van tijd tot tijd veel nieuwe ſtoffe om te ſchrijven tot verdedigínge, en ook tot verklaringe van 't uit gegeven werk. De Synodus alsdoe gehouden tot Edam, de ſake tot ſich trekkende, en my voor haar ontbiedende, beſtelde my, na een ſcherp onderſoek, dien moeijeliken arbeid met den Kerkenraad, en ook vervolgens met de Claſſis, die my ſes maanden beſig hield: behalven den gewonen dienſt hier in de Kerk,

waar af ik op den 22. January 1692 by vonniſſe des Claſſis, 't welk ik vredeshalven hebbe willen lijden, voor elf weken eerſt ontheven wierd; en 't zedert door gemaakten oproer en met nooit gepleegde ongeregtigheid daar van geweerd. Mitsdien beſtreedmen my van alle kanten met verſcheide ſchriften, 't een met naam en 't ander ſonder naam: waar tegen ik in 't eerſt den tijd niet hadde my te ſtellen: en 't luſte my doe ook niet veel; alſo ſy 't voor het meerder deel door hunne vuiligheid niet weerdig waren, en voor een deel ſich ſelf weerleidden, en derhalven niet veel leſers vonden. Ik ſchikte my in die elf weken, van den 21 January tot den 8. April lopende, tot ruſte van die ſeer verdrietige diſputen; en om het gene daar in over hoop geraakt was aan een kant te helpen, en de ovrige twee boeken op te maken: daarna dan mijnen dienſt voortaan met vreugde en met niewen yver voort te ſetten. Dit waren doe de ſchikkingen mijns herten, maar anders Gods beſtieringe in mijnen gang. Want tot dat eerſte had ik meerder ſtilte nodig, dan my hier gebeuren mogte; dies ik die wilde gaan in Friesland ſoeken. Doch de langewinter en 't beſloten water deden, dat ik niet en konde over varen: en mitsdien verliep de tijd. 't Niew onweer, dat in middelen tijde opſtak, toe te geven, en te laten overgaan; was ik gewillig van den predikſtoel te blijven, tot den tijd toe der naaſtvolgende Synode: en meinde vaſtelik, dat my dit tijdverlies in den gewonen dienſt, de winſte geven ſoude van bykans vier maanden, om die aan 't opmaken der twee laetſte Boeken te beſteden. Tot dien einde dan in Friſland komende, met allen voorraad mijner boeken papieren daar toe dienende, wierd ik op 't niew daar in belett. De onſtuimige beweegingen van ongeſchikte boſe menſchen, door *circulaire Brieven* en *Gravamina*, alſo genaamd, de Kerken over al beroerende, en lieten my niet toe daar lang aan een te blijven; en gaven daar en boven ſtoffe tot drie andere ſchriften, ſo in 't ruſten als in 't reiſen opgeſteld, en voor de Synodus van Alkmaar uitgegeven. Want daar te voren had ik dertien maanden lang geſwegen, en met mond noch penne my in 't openbaar verweerd; op ſo vele laſteringen ſo van boekskens als van predikatien, naby en verre door verſcheidene perſonen tegens my gewapend: uitgeſonderd eenen brief geſchreven in September 1691. aan Vander Hooght; in meininge hem wijſer te doen worden, en andere, in hun ontijdig raſen voor te komen. Maar die beſcheidenheid hier in van my betoond geen plaatſe vindende by deſe menſchen, wien daar de moed door wies: ſo liet ik hen

begaan

begaan; tot dat de Kerk, en Stad en Staat door hen beroerd, my perſte om dien brief aan Vander Hooght met eenen tweden te vermeerderen, en die ſo tſamen uit te geven. Daarna de NODIGE BEDENKINGEN op die voorſeide *niewe Beweegingen*, verwekt door den voornoemden *Circulairen Brief en andere Middelen*; en voorts daar op een KORT BERICHT *aangaande alle de Schriften die tot daar toe eenen tijd lang heen en weer verwiſſeld* waren. Wat drang van redenen my tot dat ſchrijven braght, als ook den goeden en den vaſten grond daar dat op ruſt, de hartigheid en de beſcheidenheid daar in gebruikt; laat ik den Leſer ſelf in die voorſeide Schriften na te ſpeuren. Daarna gaf my de Synodus tot Alkmaar niewe, en ſo overvloedige als onverwachtte en onaangename ſtoffe. 't Eerſte dat ik uitgaf was een KORT en WAARACHTIG VERHAAL *van 't gebeurde tſedert den 31. May 1691. tot den 21. Aug. 1692. in den Kerkenraad en Claſſis. van Amſterdam, en de Synoden van Noordholland* over mijn voorſchreven Boek. Het ander VIERVOUDIGE BEANTWOORDINGE *van Beſwaarniſſen* my daar over voorgeſteld, zijnde (1) *Extracten* der gecommitteerden des Kerkenraads, met mijne *Aantekeningen*. (2.) De 13. *Artijkelen* van Kerkenraad en Claſſis aan my voorgeſteld, met mijn Antwoord op deſelve. (3.) De 6. *Onderhandelingen* der Gecommitteerden van de Claſſis met my gehouden, behelſende de voornaamſte *Beſwaarniſſen* tegen het gemelde Boek, en mijne *Antwoorden* op deſelve. (4.) *D' Artijkelen van ſatisfactie*, my laatſt door de Synodus van Alkmaar voorgehouden, met mijn *Antwoord* naderhand daar op geſteld. Daar na verſtaande dat de Handelingen van die twee Noordhollandſche Synoden over mijne ſake door laſt van de laatſte, tegen my t'Enkhuiſen onder de perſſe waren: ſo ſteld ik onderſcheidentlik in order alle Kerkelike Handelingen over 't ſelve ſtuk, van eerſt af tot op dien tijd met my voorgevallen uit de eigene boeken van de Synodus, de Claſſis en den Kerkenraad oorſpronkelik getrokken, en by my bewaard. Welk werk, veel breeder zijnde dan dat van de Synodus, en later aangevangen, niet wel voor 't ſelve afgedaan kon zijn. Dies ik voor af, ſo haaſt als 't ander uitquam, het doorliep, en enige ANMERKINGEN in 't kort op maar twee vel papiers daarover dede drukken. Waarop dan ook in korten is gevolgd mijn NAAKT VERHAAL van alle *Kerkelike Handelingen* in den *Kerkenraad* en *Claſſis* van Amſterdam, en twee *Synoden van Noordholland*, over mijne ſake voorgevallen, van den 31. May 1691.

tot den 21. Auguſt. 1692; uit d'eigene *Acten*, en by gevoegde ſtukken der voornoemde Kerklike vergaderingen tſaamgeſteld, en met mijne *Aanmerkingen* over verſcheidene omſtandigheden breeder verklaard. Mijn laatſte ſchrift was 't ONDERSOEK en ANTWOORD op 't REQUEST *der Gedeputeerden van de Noordhollandſche Synoden* aan den Staat gepreſenteerd, om hunne Ed. Gr. Mog. daar mede te bewegen, mijne twee gedrukte, boeken te verbieden. En ſo dit uitquam effen als het vonnis van de Claſſis van den 22. Jan. 1692. jarig was: ſo magh de Leſer ſien, waar al mijn tijd gebleven is. Inſonderheid als hy daar by bemerkt, dat ik behalven enige hier ongenoemde kleinigheden, ook noch in druk verveerdigd hebbe mijne *Frieſche Godgeleerdheid*: eensdeels de gelegentheid om ſulx alsnu te doen, in acht te neemen; en anderdeels, om aan de weereld te doen ſien, wat boek 't geweeſt zy, dat men tweemaal by plakkaat verboden heeft; en wat de Overigheden doen, wanneerſe d'oren leenen aan degene die ſo lichtelik op loſſe gronden, en door avereghtſche driften roepen, dat de Kerk door ketrery verloren gaat; als mede hoe veel ſtaats men maken magh op 't oordeel van die luiden, die een boek ſo haaſt verfoeijen, ſonder datſe weten wat het zy. Dit alles afgedaan, ſo heb ik my niet opgehouden met beſondere perſonen, die ſich tegen my met haare ſchriften lieten ſien: maar in mijn KORT BERIGT genoegſaam te verſtaan gegeven, dat ik alleenlik 't gene van der kerkelike Vergaderingen wege my ontmoet of voorgeworpen was, in voorgenoemde ſchriften afgehandeld hebbende; my ſelven op het hoofdwerk leggen ſoude. Derhalven ook maar weinig weken na dat Antwoord op 't Requeſt in 't voorbereiden en toeſtellen der twee overige boeken hebbende beſteed; ſo heb ik die in Martius gegeven om gedrukt te worden: waar uit dan nu dit derde deel in deſe week word afgedaan; en 't vierde, dat wat breeder uitloopt, en later aangevangen is, vaſt effen op de helft gebracht. Ik hebbe ook noch ene NAAKTE UITBEELDINGE gemaakt, ſo van den inhoud, als van 't oogmerk en maniere van mijn ſchrijven in dit gantſche werk: om dat voor aan te ſtellen, wanneer het ſal voltrokken zijn; of ook afſonderlik (gelijk als nu geſchied) in 't licht te geven; tot dienſt der genen dien het boek voor eerſt te groot is, eerſe weten of 't wel weerdig is om door te leſen. Nu blijft de pers ontrent drie weken ſtille ſtaan: dewijl ik noch iet wachte daar ik plaats voor maken

moet

moet in 't IV. boek, dat voor een groot deel in exempelen beſtaat, of door my ſelf vergaard, of ook van anderen my opgegeven, die ik daar in toetſe, als te ſien is in dat Kort Begrijp terſtond genoemd.

En aangeſien dat daar in d'inhoud van dit derde boek genoeg verklaard is: ſo is hier nu niet nodig dat ik daar af ſpreke; dan alleenlik, dat het door al 't gene dat my tuſſchen beide voorgekomen is, geheel ene andere gedaante heeft gekregen dan het eerſt begrepen was. Want ik heb hier en daar wat breeder onderright gegeven, over ſaken die in 't II. deel verhandeld zijn, en daar ook wel wat nader t'huis behoren; maar echter hier ook noch bequame plaatſe vonden: om verſcheidene ſwarigheden, die men tegen wierp, ſo veel als mogelijk daar mede wech te nemen. Op allen konde ik dat niet doen, of ſoude d'ordre van het werk te ſeer geſchonden hebben; hoewel het ook niet wel ſal konnen zijn, dat ik iets meer in d'eerſte boeken voege dan bereids verſcheidemalen by 't herdrukken is geſchied: al ſo 't getal der exemplaren, die miſſchien noch eens by 't meer herdrukken moghten worden opgelegd, waarſchijnlik niet ſo groot ſal weſen als der genen die der reeds van die twee eerſte boeken in de weereld zijn. Dus ſouden dan de weinigſte maar konnen hebben dien vermeerden druk, en ſich de eerſte kopers hunnen yver enigſins beklagen. D'Invoegſelen dan wederom tot hun gerief beſonder uit te geven, gelijk dat eens geſchied is, maakt te veel gebroken werk: en komen ook niet licht tot aller kenniſſe; gelijk ons d'ondervindinge dat heeft geleerd. Dies heb ik eindelik gedacht, dat alles dien aangaande wel te helpen is met enig naberight, op ſulke plaatſen van 't geheele werk, als enige beduidinge van ſin, vermeerderinge of verdediginge ſullen nodig hebben: 't welk ſich dan eerſt volkomelik ſal op doen, als 't geheele werk nu enen tijd lang onder ieders ogen ſal getoetſt, en veler oordeel ſal vernomen zijn. Het ander, dat ik van dit derde deel te ſeggen hebbe, is, dat my d'ervarentheid geleerd heeft iets te doen, daar niet een ſchrijver acht op geeft; maar alleman, om ſchijn te hebben van beſchuldiginge, my in Kerkvergaderingen van geroepen heeft. Te weten, dat ik ſelf de Formulieren ook ter ſnede brenge; betonende dat mijn gevoelen

met

met deſelve wel beſtaat; maer dat degenen die my ſchuldig maken om een woord, daar ſelf aan vaſt zijn, en dat hunne leere met de Formulieren vergeleken, niet is goed te maken. Daar uit ſal dan te merken zijn, wat reden datter is geweeſt, om d'eerſte helfte van mijn werk, als met de Formulieren ſtrijdig, te verfoeijen; eer d'andere twee deelen, die tot volkomen oordeel noch daar by te wachten waren, het tegendeel betonen konden. Laat hen nu ſeggen, wat ik in dit III. boek misdoe; waar in ſy immers alſo vele plaatſen der Schrifture ſullen vinden, tegen hunne overleveringen aan verklaard: en die verklaringe alſo beweſen, dat ik nu wel eens wil ſien, wien onſe Leſer aan verdraajinge der Schriften ſchuldig achten ſal, my, of degenen welker ſinverdraajingen ik regt wil buigen. Indien ſy nu ook ſeggen willen, dat ik de Leeraars der Gereformeerde Kerk (die noemen ſy de Kerk) verongelijke, door enig ongerijmd gevoelen aan deſelve toe te ſchrijven: ſy ſullen hier de Leeraars der Gereformeerde Kerke ſelf dan ſien, en horen ſpreken; en daar uit wel bemerken, of ik iemant ongelijk heb aan gedaan. Wat eindelijk de Overſetters aanbelangt: ik doe hen ſelf ook ſpreken, en mijn ſeggen ſo regtveerdigen, wanneer ik hen in deſen afga, om te gaan met anderen die ſo wel Overſetters zijn als ſy. Doch die de moeite niet wil nemen om dit III. Boek eens door te leſen, (gelijk ſy meeſt al niet gewoon zijn ſo te doen) en evenwel noch luſt heeft my te ſtellen by de Atheïſten: die leſe ſlechs het laatſte hoofdſtuk door. So hy dan niet gelooft, dat d'inhoud over een komt met het Boek: ſo ſal hy 't echter moeten naſien; of bekend ſtaan voor een van degenen die iet laſteren eer datſe 't weten. Dien heb ik anders niets te ſeggen, dan, *de Heeren beſtraffen; ende ſal geen oordeel van laſteringe tegen hem voortbrengen*, (Jud. vs. 9.) maar wil het geerne *overgeven aan Hem die regtveerdelik oordeelt.* (1 Pet 2: 23.) *Gods vrede* ondertuſſchen, *die alle verſtand te boven gaat, beware onſe herten en ſinnen in Chriſtus Jeſus.* Fil. 4: 7.

Amſterdam den 20. *van Somermand* 1693.

B. Bekker.

DERDE BOEK,

Waar in't gemeen gevoelen, belangende de menſchen die men acht dat met den Duivel omgaan, inſgelijx word onderſocht.

I. HOOFDSTUK.

De woorden en benamingen in deſen meeſt gebruikelijk, behoort men eerſt in acht te nemen; om in den ſtaat van het verſchil, dat wy betwiſten, eens te zijn.

§. 1.

DJe op den ganſchen inhoud van dit werk / en't voorſtel op het einde van het eerſte hoofdſtuk onſes eerſten boex gelet heeft / ſal weten / dat de helft noch maer gedaan is; en echter ſich in voorraad van de tweede helft bevinden / indien hy wel in acht genomen heeft het gene in deſe beide eerſte boeken nu verhandeld is. Want mits dat in het eerſte is vertoond het veelerley gevoelen / dat de menſchen van de Dæmones en Geeſten hebben / en welke Toverplegingen by allerhande volkeren van alle tyden af gebruikelijk / uit die gevoelens zijn ontſtaan / en na deſelve zijn geſchikt: ſo is het lichtelik van ſelf te denken / dat die noodſakelik vervallen moeten / wanneer de grond / waar op deſelve zijn berustende / of ook de regel daarse na gericht zijn / hen benomen is. Dit meen ik heeft mijn twede boek gedaan; betoonde dat by den Duivel dat verſtand noch dat vermogen niet en is / waar uit de menſchen ſulke grote dingen door ſijn toedoen / kragt en werkinge te wege brengen ſouden / gelijk men meint dat Toveraars en Tovereſſe doen. Want ſo de Meeſter ſelf in't onvermogen is: wat ſouden ſijne dienaars / leerlingen of onderdanen doen? De kragt die hem ontbreekt / kan in geen menſchen werkſaam zijn. So moet dan aanſtonds met des Duivels nietigheid de ganſche Toverkraam te niete gaan. Maar aangemerkt dat elk niet even ſeer bequaam is / om ſelf't bewys in deſen op te maken; (hoedanige nochtans by luiden ſonder ſchoolgeleerdheid my niet weinig zijn ontmoet) en dat het d'order der verhandeling ook ſo vereiſcht: ſo ſal ik mede voort gaan / tot het onderſoek van't gene na mijn eerſte opſtel noch voor handen is. En ſal derhalven in dit derde boek de waarheid van die dingen / die men vande Toveraars en Tovereſſen ſeit / na Reden en Schrif-

tuur sorgvuldig ondersocht; en in het vierde al 't bewijs / dat nopende 't bedrijf des Duivels uit d'ervarentheid genomen worden / naawkeurig overwoogen word.

§ 2. Doch overmits wy dat met woorden moeten doen / en dat de saken self daar mede zijn genoemd / waar door wy ons deselve doen verstaan: so moet hier ook / so wel als in het tweede boek / eerst op de Namen die men aan dat slagh van menschen geeft / behoorlik acht gegeven worden / in welken sin deselve by 't gemeen gebruyklijk zijn; of ook de saken die daar door betekend worden / voor waar of voor niet waar te houden zijn. Doch dese / so als ik bemerke / zijn doorgaans op tweederleye werkinge der bose Geesten in en door de menschen toegepast; waar mede sy deselve iets doen werken of doen lijden: het eerste word gemeenlijk Tovery / het andere Besetenheid genaamd.

§. 3. Door TOVERY verstaat men dikmaals in 't gemeen al wat tot dese vuile konst behoort; waar onder dan Waarseggery / Beleesinge en Besweeringe / met diergelijke meer / begreepen is: en is de meening / dat van menschen die sich aan den Duivel overgeven / en door desselven list en kraght / geseid word of gedaan / het gene door de kraghten der nature niet geschieden kan; om hunnen even naasten te beledigen of te bedriegen; waar toe sy enige uiterlijke omstandigheden of heimelijk beleid gebruiken. Die dit so in 't geheel voor waarheid houden / geloven mede / dat Besweeringe en mompeling van onverstaanbare woorden / of immers buiten hun gewoon gebruik en eigene betekenis / met uiterlijk gebaar bestaat: waar op de Duivel / of wel een gemeensaam geest / uit kraght van dat Verbond daar sy met hem in staan / dat gene dan te werk stelt of te wege brengt / dat sy van hem begeeren. Dit selve doen / soo verre als sulke woorden / met characters onderscheiden / uit een boek gelesen worden / is ook op desen sin Beleesinge genaamd. En is dat dan om iets te weten / sy noemen het Waarseggerye; doorgans gelovende / dat self de Duivel / alhoewel een Leugenaar / als dan de waarheid seit: doch so het is om iets te doen / dat is het gene datmen Toverye noemt.

§. 4. BESETENHEID is na 't gemeen gevoelen / dat menschen met of tegen hunnen wille / so kragtig van den Duivel ingenomen zijn: dat hy derselver licham / of ook wel hun gemoed geheel besit; door 't selve werkende / en hen daar in quellende op allerhande wijse. In deser voegen acht men dat verscheidene menschen / in den tijd des Saligmakers / van de Daimones lichamelijk beseten waren; en Judas ook den Duivel in sijn herte hadde / die hem tot alle boosheid aandreef / en laatstelik ook noch sijn lichaam / (so als het Lichtfoot meent / en andere dat ook van Simon seggen) meester wordende hem in de lucht vervoerde / en doe van boven neer te bersten smeet. Doch die Besetenen gelooft men doorgaang tweederley te zijn: alsoo dat somtijds dit de boose Geest van self bestaat / door menschen daar toe niet besworen noch versocht: somtijds uit kraght van sijn verbond met Toveraars en Toveressen / en tot derselver dienst en wille / de menschen inneemt dien sy willen leed

doen /

doen / en hen op allerhande wijse plaagt. In desen sin bemerk ik / datmen sulken door malkander / dan betoverd dan beseten noemt; als zijnde van de Hexen / dat is den Duivel door deselven / dus geplaagd.

§. 5. Maar als aan 't vee / of veldgewas / of zuivel / 't een of 't ander ongemak of schadelijk verderf word toegebracht / so verre als dat geacht word Duivels of der Hexen werk te zijn; dat noemtmen slechs Betoverdheid. En so is dat dan ook Beleesinge, wanneer de toverwoorden op 't beschadigen is aangeleid: maar is het om te weten wie de dader is / of om den Duivel uit te drijven; dat merk ik word Besweeringe genaamd: als ook om 't quaad / door Hexen aangebracht / op sulken wijse door deselve wederom te doen verdrijven / Segeninge. Want het gemeen gevoele is / dat die den mensch of 't vee / of eenig ding beleesen, en daar door betoverd heeft; deselsde ook den selven wederom met segenen onttovert; ja om te seggen / door slagen wel te dwingen is. Dus vele van de Woorden / die ik vervolgens ook in sulken sin als nu gemeld is / self gebruiken wil: dus sullen wy dan nu ter sake komen.

§. 6. Wat van de selve te geloven zy / of met den inhoud van mijn eerste boek wel kan bestaan / magh ieder leser daar in sien: also die namen uit alsulke saken of gevoelens / als ik daar in verhaale / zijn ontstaan. Het tweede boek heeft wel getoond / wat grond ik daar aan late of ontkenne: en wat bewijs ik gebe om d'ondeugendheid van hun bewijs te toonen / die alsulke kennis en vermogen aan den Duivel geven; en die hem so veel omgang met de menschen en gemeenschap met de bosen toestaan / dat sy alsulke dingen door des selven kraght en bystand konnen doen. En overmits ik daar geheel ontkenne / het gene ik toone dat gantsch geen bewijs en heeft; dat of de Duivel sulx vermagh / of ook met menschelike saken heeft te doen: so moet dan nodig volgen / dat sulke menschen waarlik niet in wesen zijn / als met den naam van Toveraars en Toveressen, of Waarseggers of Besetenen, na dat gemeen gebruik beteekend worden; of dat de namen dienen uit verscheidene Spraken dus vertaalt / den selven sin niet hebben / dienmen gemeenlik daar aan geest. Nochtans dewijl ik van de taal geen meester / maar aan 't gemeen gebruik gehouden ben: so sal ik hier ter plaatse seggen / dat ik wel iets in dese woorden vinde / het gene self na mijnen sin waarachtig is: maar niet in volle kraght / so als 't gemeen gebruik daar af de meester is.

§. 7. 't Gelieve mijnen Leser dan te weten / dat eigentlik de vrage niet en is / of daar wel Tovery of diergelijke zy: maar wat men door deselve moet verstaan / of waarin dat de Tovery bestaat. Is 't in bedrogh / of in behendigheid; dat sta ik toe: is 't in de heimelijkste boosaardigheid; daar heb ik ook niet tegen: is 't in de wijse van bedrijf / met hand of mond gebaar / of allerhande wringinge der leden; ik ontken dat niet. Sulx alles blijft noch binnen 's menschen eigen natuur bepaald; waar door het mogelijk moet zijn; en heeft ook d' Onverbindinge tot sijn bewijs / als dat sulx lang voor desen door de ganssche Wereld is gebeurd / en noch op heden is te sien. Maar 't is de vrage: of de menschen sulke dingen door den Duivel doen / en Tove-

raars met eene Duivelskonſtenaars te noemen zijn; het woord van Duivel in dien ſin genomen zijnde / als het gemeenlijxt word verſtaan. En dit is 't gene dat ons noch te onderſoeken ſtaat.

§. 8. En om dit na behooren nu te doen / ſo moet voor eerſt een onderſcheid gemaakt zijn van de ſaken die wy hier verbolgens ordentlik betrachtten ſullen. De Reden moet hier wederom / gelijk in 't eerſte / voor gaan / als de minſte; en dan de Schrift als meerder volgen. Eerſt ſien wy eens / hoe verre 't menſchelijk Verſtand hier komen kan / als ons de naaſte en ons aangeboren zijnde: daar na ſal ons de Schrift / door Gods genade / tot vervulling en verbetering van dat gebrek der Reden / ons verleend / het overige doen verſtaan / ſoo ver als God wil datwe komen ſullen. Die order van betrachtinge eens vaſt geſtelt / ſal ons dan dienen / om nu eerſt den Grond van die gemeenſchap der vervloekte Geeſten met de menſchen / en derſelven ſaken te beſchouwen; daarna dat gene / daar men van gelooft / dat op dien grond berust.

§. 9. Die Grond dan is van beide zijde / der Geeſten en der Menſchen / anders niet / dan beider boosheid in 't gemein / of ook wel in 't beſonder aangemerkt. Ene overgrote boosheid daar die Geeſten in verhard / en ſulke menſchen overgeven zijn / maakt datſe by malkander komen / en dat de Duivel als de ſterkſte / in verſtand en kragt den menſch in 't quaad behulpſaam zy. Dit meent men dat doorgaans ook by verdrag geſchied; ſo dat de Duivel een Verbond met ſulke menſchen maakt / waar toe hy hen verlokt / en hy ſich in begeeft; gelijkerwijs hier voor I. b. XXII §. 8---13. uit Koning Jakob / Glanvil en Danæus / met genoeg omſtandigheden is verhaald. Van dit beroemde Vloekverbond / wil ik nu eens op 't grondigſt onderſoeken / of dat wel mogelijk of geloofwaardig zy; dan of 'er reden zy in Reden of Schrifture / om het geheel als valſch / en ſtrijdig met het kriſtelijk Gelove te verwerpen.

II. HOOFDSTUK.

Der Geeſten, en beſonderlik der boſen, omgang met de Menſchen is beſwaarlik met de Reden over een te brengen.

§. 1.

HEt ſal / mijns agtens / niemant derven looghenen / dat geen gemeenſchap van de menſchen met den Duivel / en noch veel weiniger ſulk een Verbond kan zijn; indien de Geeſten en de Menſchen op malkanderen niet werken / of malkander aandoen konnen. Maar hoe beſwaarlijk dit van ons nu kan begreepen worden / dat magmen uit het VII. hoofdſtuk van myn II. boek wel klaarlik ſien. En 't gene daer noch aan ontbreekt / is hier de plaats nu om het breeder uit te leggen: alſo wy doe de Geeſten op ſich ſelf bemer-

bemerken/of ende hoe deselve op malkanderen/en sonderling op 's menschen Ziele werken konnen; maar hier is nu de vraage/ wat een Geest die sonder lichaam is kan werken op den Mensch/ en ook de Mensch op sulken Geest? Dit moet in 't algemeen so voorgaen; en dan 't onderscheid in acht genomen worden/ dat tusschen goede en quade Geesten/en selfs ook tusschen goede en quade menschen is. Want al wat dien aangaande van de quaden word gesegd/ moet insgelijx/ so veel als de natuur betreft/ ook op de goeden toe te passen zijn: maar dan so volgt noch niet/ dat even seer ook op de quaden past al 't gene dat den goeden toegeschreven word; also de staat/ waar in sy beide zijn/ dat onderscheid wel geven kan/ om 't gene dat se van nature konnen doen te doen of niet te doen.

§. 2. Nu is dan eerst de vraghe/ of Geesten sonder lichaam zijnde met Menschen ook gemeenschap hebben; op hem te werken/ en derselver werkingen op sich te ontvangen? Want met de genen die de Geesten iet lichamelijx toeschrijven en heb ik niet te doen: in 't I. hoofdstuck van mijn II. boek/ is eens voor al geseid wat Geesten zijn/ waar in my niemant tegen spreekt. Het zy de Denkinge end' Uitgestrektheid het alleen zijn/ daar het gantsche wesen/ so van Geest als Lichaam in bestaat; of dat noch iets als onderwerp/ daar sulk ene wesentlike eigenschap op rust/ daar boven word vereischt: het word Descartes echter niet ontkend/ dat denken met geen Lichaam en uitgestrektheid met geen Geest en kan bestaan. Doch laat het zijn/ gelijk als Josef Glanvil Engelsman dat seer waarschijnlijk dunkt/ dat dese Genii also genaamd (waar van ook in 't begin I. B. II. §. 13/ 14/ 15. gesprooken is) niet al geheel van alle stoflikheid onbloot zijn: so sal nochtans de meenig moeten wesen/ dat sy soo wel als wy uit Geest en Lichaam tsaam bestaan; maar dat sy sonder lichaam hebben dan de mensch/ en uit die reden niet dan door de werkinge vernomen worden. Maar so ik nu in 't IV. boek bewijse/ dat dese werkingen ter weereld niet te vinden zijn/ en die daar zijn tot andere oorsaak brenge: so sal het uit de Reden en Nature te bewijsen staan/ dat sulke Geesten buiten 's menschen Ziel in wesen zijn. Maar so het door de blote Reden niet bewijslijk is/ dat self de Geesten zijn/ en dat sulx de Natuur noodsakelik vereischt: so heeft de mensch noch dies te meer te doen/ om goed te maken/ dat ook noch ander slagh van Lichamen als menschelike/ met andere Geesten als des menschen Ziel/ also gelijkmen in den Mensch bespeurt vereenigd zijn.

§. 3. Hier ben ik dan alreeds met de Filosofy verlegen/ wanneer ik schoon degenen daar ik van verschille self noch helpen wil. Maar so ik eens ter zyden af en hoger op mag gaan; de goddelicke openbaring in sijn Woord sal ons een weinig openinge geven. Want eens gesteld/ dat onse Zielen van het lichaam afgescheiden/ noch voor den dag der algemeene Opstandinge in salige gemeinschap t'samen leven sullen: so moet men ook noodsakelik geloven/ dat d'eene op d'andere sal konnen werken/ te weten Geest op Geest. En verder/ niet alleen de gene die van den selfden aard/ dat is geen andere dan menschelike Zielen zijn/ die in dit leven anders niet dan ieder door haar

Lichaam onderling gemeenschap hadden: maar self de Engelen / die met geen lichaam ooit vereenigd zijn geweest / maar suiver geestelijker wijse werksaam zijn; die stellen wy ons voor als metgenoten van dat salig leven / waar toe sy met ons in den Hemel opgeschreven zijn. Heb. 12: 22. So isser dan gemeenschap van gedachten / en ook also der onderlinge werkingen der afgescheidene Zielen met de Engelen en met malkander; al is 't dat wy de wijse niet verstaan. Noch meer / gemerkt dat die gemeinschap grooter wesen sal / na dat de Zielen in d' Opstandinge elk met haar eigen lichaam wederom vereenigd sullen zijn: so moetmen godgeleerdelijk besluiten / dat self het Lichaam niet belet / dat ook de Geesten die daar mede zijn bekleed / met andere die geen en hebben / van wegen de Natuur gemeenschap hebben / en op malkander werksaam zijn.

§. 4. Maar dan verklaart ons ook de Schrift dat self het Lichaam geestelijk, en niet so grof sal zijn als nu: dat sonder spijs en dranк bestaan / en niet meer voortgeteeld sal worden / noch te niete gaan: so dat wy niet so veel van d' Engelen verschillen sullen als wy nu doen / om ook in sulken sin den Engelen gelijk te zijn. Matt. 22: 30. Niet dat het Lichaam van nature sal veranderd zijn; dewijl het self ook in deselfde stoffe sal bestaan / daar 't in dit leven uit bestond: maar dat het wesen onveranderd / doch onbegrijpelijk volmaakter wesen sal. Nu doet alleenlik de volmaaktheid van ons Lichaam dat de Ziel daar voor veel doet / het gene voor haar voor geen ander sonde doenlijk zijn: hoewel ik wederom den Malabaren geen gelijk en geve / die (so als I. b. VII. §. 14. uit Baldeus is verhaald) het onderscheid van Mensch en Beest in 't Lichaam stellen; maar sulken Ziel met sulken Lichaam / en op sulken wijse als het is / vereend / dat maakt by my den Mensch / en / so ik niet beter en wete / ook by 't ganschе Kristendom.

§. 5. Nu heb ik by my selven wel gedacht / hoe dat de staat des Menschen voor den val volmaakter was dan nu: en oversulx aan 't Lichaam en voor 't Lichaam ook wel iets gewrocht kan zijn / daar 't nu niet meer bequaam toe is. Daar van gaf ik in 't II. b. XX. §. 27. al iets te kennen: om aan te wijsen / dat doe een Geest / die sonder lichaam is / wel mogelik iet op des menschen ziel heeft konnen werken / het gene door sijn lichaam niet verhinderd wierd; en so te wege brengen dat hy viel. Maar dan versta ik mede / dat die bose Geest tot daar aan toe noch was in sijn geheel; en dat sijn val des menschen val geweest is / van hem begonnen / en voleindigd in den Mensch. Want ons de Schrift geen andere noch eerdere sonde van den Duivel noemt dan dese menschenmoord: Joh. 8: 44. waarna hy ook eerst in den bloek verviel / als uit den draad van dat verhaal by Moses Gen. 3: 14. duidelik te lesen staat. So volgt dan niet / dat die gemeenschap tsedert met de Engelen heeft konnen staande blijven / om dat noch Geest noch Lichaam die volmaaktheid heeft behouden / die mogelik in die gemeinschap nodig was. Waar toe men wel mag brengen 't gene dikmaal in de Schrift van menschen / self die door Gods Geest herboren / en so nader wederom tot die volmaaktheid haarder eerste schepping herschapen waren / so duidelik

word

word aangemeld: hoe dat sy sich onsteld en buiten kracht bevonden / wanneer sy met Gods Engelen gemeenschap hadden. Dit moeten wy ten minsten stellen / indien wy die verschijningen in letterlíken sin verstaan: so niet / dan is't bewijs geheel tot niet.

§. 6. En overmits dat nu de Duivel of een bose Geest / so wel als wy / en noch veel meer al door den self den val bedorven is; so moet de swarigheid ook dies te grooter zijn / hoe sulk een beter dan een goede Geest / die noch in volle kracht sy op's menschen geest of lichaem werken kan / of van deselven worden aangedaan. Dat mijne Ziel bedorven zijnde / mijn Lichaem dat bedorven is / nu beter kan bestieren / of van het selve beter kan gedient zijn dan te voren: daar van leert my de Schrift het tegendeel / en ik bevindet ook. Derhalven moet my ook onmogelijk zijn te begrijpen / dat nu een bose Geest / noch meer dan ik bedorven zijnde; op mijne Ziel / so als die ook bedorven is / ja op mijn Lichaam dat niet weiniger verloren heeft / soo veel of meer dan selfs een goede Geest kan werken; of ook de werkingen die ik met sulken Ziel en Lichaem / en dien volgens met so kleine kraghten doe / in sich ontvangen. So lang als dan de Schrift ons niet en seit dat sulx geschied / of geen bewijs uit d'ondervindinge te halen is; so moet de Reden en Natuur hier stille staan / en is't ontkennen naast. Maar wat de Schrift ons hier van leert / sal by vervolg hier in dit boek; en't ander in het vierde aangewesen worden.

§. 7. Doch om dat ik't gevoelen daar ik tegen schrijve met kracht genegen ben te ondersteunen / indien ik daer in waarheid vinde: so wil ik eens den Leeser in bedenken geven / indien daar eenigsins gemeenschap van de Geesten met de menschen is; of dat niet eerder van de Zielen die van't lichaam zijn gescheiden / als van de geesten die nooit eigen lichaam hadden / sy te denken? Want die zijn wel gewend met Lichamen / en door de selve met de Menschen om te gaan; en sullen noch eens met hunne lichamen wederom vereenigd worden: so dat se tusschen tijden / schoon buiten't Lichaam zijnde / noch tot het Lichaam zijn gestrekt. Dus hebben't ook degenen die geschapene Engelen erkenden / en echter gene sulke Daimones gelijk de Heidenen geloofden / so Kristenen als Joden / in oude tijden wel verstaan: gelijk in't I. B. XII. §. 17. en XV. §. 7. is te sien. Indien men daar op seit / dat echter het gesonst gevoelen doe ook al geweest is / dat na den dood der menschen Zielen niet en swerven / nochte goed of quaad in dese wereld doen / als I. B. XV. §. 27. is te sien: daar tegen seg ik wederom / dat ook de bose Geesten / also seer van al't bewind des werelds afgesloten zijn: de Engelen so wel die het beginsel niet bewaard en hebben / als d' afgescheidene zielen der godlose Sodomyten / met duisternis in't eeuwig vuur geketend zijnde; so verre men die plaats 2. Pet. 2: 4. en Jud. v. 6. van d' een en d' ander wil verstaan.

§. 8. Dus verre vond ik goed van mijnen weg wat af te treden / die noch maar binne de Natuur bescheiden was / en door de Reden moest gewesen worden. Wy hebben echter dat behulp noch niet gevonden / dat voor die onderlinge werkinge van node was / die in't verkeeren van de Geesten met de

Men-

Menschen word gesocht: al is't dat ons het hemelsch licht der openbaringe dus van ter zijden ook een straaltje leent. En sien wy de Natuur wat dieper in / wy sullen sulke strijdigheden in dit werk bevinden / dat het onmogelik soo wesen kan als't seggen van dien omgang van de menschen met den Duivel mede brengt. Want niet alleen word de natuur der Geesten / maar ook der Lichamen daar in veranderd; een Geest lichamelyk / en een Lichaam geestelijk gemaakt: niet door Gods kraght / gelijk het zijn sal in d'Opstandinge / maar door des Duivels kraght; noch in volmaaktheid / soo als even §. 4. is geseid / maar in hun wesen self. De Ziel des menschen word hier door ook uit haar eigen stand gerukt; en so de Mensch geen Mensch gelaten / om dus gemeensaam met de Geesten om te gaan. Dat dit so zy na dat gevoelen / en dat het echter so niet wesen kan / na eisch van d'onderscheidene en bepaalde wesens aller dingen: sal ik hier nu met weinig moeite konnen tonen.

§. 9. Dat de natuur der Geesten in die maatschappy des Duivels en der Toveraars veranderd word / blijkt klaarlik uit de reden; dat al't gene men van desen seit / hoe sy met hem verkeeren / lichamelijk en van den selfden aart is als hun omgang met de menschen. Sy sien en hooren hem; sy eten / drinken / slapen met den Duivel; als grote maats / als man en wijf: Dus houden sy te samen huis. En so sy ergens heinen reisen: hy is het peerd daar sy op rijden; het zy dan bok of kalf / of wat het wesen mag; hy is de wagen die hen voert / hy is het schip daar sy in varen / hy is het roer van 't schip. Of ook hy draagt se self onsightbaar door de Lucht / en doet de besies vliegen die van self by na niet meer en konden gaan. Altoos sy hebben levendig gevoelen van een lichaam dat hen draagt / daar ganselk geen lichaam is. Kan dit een Geest nu doen? Wanneer men eens mogt sien dat God het dede / men soude 't voor een groote mirakel houden. Hoe doet sijn schepsel dit dan al den dagh?

§. 10. Of doet hy't al in schijn; hoe is't dan dat de hexen self gevoelen't gene aan de katten / hasen / wolven / daar sy in veranderd zijn / op afgelegen plaatsen wedervaart? Want worden sy daar bont en blaauw / af arm of been aan twee geslagen: het word bevonden / seitmen / dat de kollen thuis het selfde lijden. Dienvolgens moet het een in schijn / en't ander ebenwel in waarheid soo gebeuren konnen / De slagh of stoot / of how of steek / word dan gedaan op't gene schijnt alsulken Geest te zijn; en word ontvangen in den mensch / die verre van de plaats / en op het minste niet is aangeraakt. Wat menschelijk verstand begrijpt hier in geen tegenstrijdigheid? Wie van de Protestantsche Kerk ontkent aan God de Transubstantiatie / en staat den Duivel toe die Transformatie? Kan dit geschieden? 't is dan ook met reden / dat die bose Geest een helsche Proteus van Erasmus Franciſci hoogduitschen schrijver word genoemd / die sich in duisenderleije gedaanten / so hy wil / verwormen kan. Of is't dat 's menschen hersenen / door kraght van Tover salve / of natuurlike opdampingen benevelt zijnde (gelijk ik wel voor seker houde dat ook ander sins geschied) alsulke dingen valschelik aan d'Inbeeldinge vertoonen: hoe komt dat sonder man een vrouwmensch wel beswangerd

gerd wozd /dooz Duivels kraght; en ook een kind ter wereld bzengt? Want sulken grouwel wozd al mede van het volk / (wat segg ik 't volk?) ja van geleerden self geloofd. D'Inbeeldinge verandert wel de vzught in moeders lichaam / maar en maakt se niet: en 't gene anders niet dan geest is/ bzaght nooit lichaam voozt. Of toegestaan het gene van een fijnder lichaam is geseid; so teelen die toch niet / of teelen hunz gelijk.

§. 11. Nochtanz om dese ongerijmdheid goed te maken / so voertmen de natuur der Geesten hogher op / of laat deselve laeger sinken dan 't behoozt. Men voertse hogher op / wanneermen haar so fijn en gaaw in 't werken maakt / dat alles ik en weet niet wat / ganschz ongevoelig en ganschz ongemerkt/ op enen ogenblik dooz kraght der Geesten kan verplaatst / de lucht van buiten en van binnen / en voozts dez menschen sinnen so veranderd wozden: dat sy op sulker wijse iet verneemen als het niet en is / of datse waarlik 't een so kozt op 't ander ondergaan. Dat maakt den Geest tot meester van een lichaam dat het sijne niet en is: niet om het te gebzuiken so als 't is / tot alles wat hy wil; maar ook te maken 't gene 't niet en is/ sodanig als hy wil. Nochtanz en sien wy aan onz selve niet / dat onse Geest het minste lichaam/ buiten 't gene dat sijn eigen is / kan aandoen / of in 't minst veranderen; maar moet het so gebzuiken als het is. De Ziel kan niet van 't Lichaam scheiden / noch in 't Lichaam wederkeeren wanneer se wil: maar eenz / als God haar scheid / gescheiden zijnde / wozd vooz de tweedemaal van God vereenigd met haar lichaam / en niet meer. Sy scheid wel eenz of meermaals / in dien sin / dat sy daar in niet werkt / (het gene men bezuklinge van sinnen noemt) en komt daar weder by: maar dan is 't Lichaam noch in staat gebleven / om verdere onderhandelinge met de Ziel te houden: en ook de Ziele maar op selker voozwerp denkende geweest / dat haar niet in 't geheel noch vooz altooz van 't Lichaam houd. Dat is so veel / dat iemant uit sijn huis eenz om een boodschap gaat: maar laat sijn volk noch thuis / en komt ook self weerom. Maar sulker wijse als de Duivel na 't gemeen gevoelen by en van de menschen gaat en keert: dat is so veel als of de Ziel geheel van 't Lichaam afgescheiden / het selve gantsch ontbloot van alle leevensgeesten / so dikmaals als 't haar luste / weer bezielde. Dat soude dan ook maar sulk lichaam / en geen hout of steenen beeld / en dan ook noch haar eigen en geen ander moeten zijn. Meer leert ons de Natuur of Reden van de Geesten niet; noch van een ander Lichaam dan van desen aart / waarmede sulken Geest sich kan vereenigen / om onderlinge werkingen te doen ontstaan/

§. 12. Hier uit besluit ik verder / dat geen Geest den menschе so besetten of besitten kan / gelijkmen van Besetenen gelooft / Want mijne Ziel niet kan te wege bzengen / dat aan mijn Lichaam enig ongemak geschiede/ indien daar toe geen lichaam wozd gebzuikt; en dat gebzuikt se dan dooz middel van haar eigen Lichaam / en geen ander; want sy en kan dat niet. Verbzast / bezdrinkt de menschе sijn gesondheid; bezrukt / veraast hy sich: het is lichamelijk al wat hy doet; de Geest of ziele volgt maar de begeerlikheid

die in het lichaam is / en die mensch gemeen heeft met een beest. So blijdschap / droefheid / gramschap in 't Gemoed het bloed veranderen / en krijgt het Lichaam daar van ongemak: het is ook sonder 't Lichaam niet dat dus de mensch te moede word: die hertstoghten zijn lichamelijk / en worden diergelijke in de beesten ook vernomen. Maer so de Ziel met sterk en veel te denken al de hersens krenkt / en 't Liehaam so in lijden brengt: sy krenkt haar self dan eerst / en lijd al eer dan 't Lichaam lijd. So niet: en heeft sy in dat denken noch vermaak: so is 't met haren wille niet / dat daar het Lichaam last af lijd; also sy nooit haar eigen vleesch en haat. Efes. 5: 29. de naawe band van Ziel en Lichaam maakt dan / dat so d'een van d'ander lijd. Maar van den Duivel wilmen / dat een Lichaam dat sijn eigen niet en is / waar van hy niet word aangedaan / daar ook een eigen Geest noch mede naauw vereenigd is; van hem beschadigd / ja geheel beseten en beset kan worden: hoewel hy als een Geest noodsaklelik ook geestelikker wijse / dat is met denken werken moet / en geen beweeginge in enig Lichaam maken kan: also dat niemant kan als God: noch ook bestieren of bepalen / als hy wil: also dat moet geschieden na den aart van 't lichaam / en den staat daar 't dan in is.

§. 13. Het baat niet hier te seggen / dat sich de Duivel daar na voegt / waar ergens iemant reeds niet wel en is / dat hy daar onder speelt: en dat men daarom seggen magh / dat iemant dese of gene sielte heeft / en echter van den Duivel ook beseten is: also het beide waar kan zijn. Want dat en is altoos niet in de genen die betoverd zijn / dat is / als op der Heren wil en wenk de Duivel in de menschen baart: wanneer op 't eten van een beet / of op 't aanraken van de Toveres / of op iet anders / daar sy en de Duivel quansuys onderling sich in verstaan; de Mensch / tot daar toe frisch en wel gesond / terstond aan 't quijnen raakt / en van den Duivel dus beseten of betoverd word. Ten anderen / genomen dat hy in de kranken baart; om hunne quelling te verswaren / of in sulk lichaam / als daar toe bequamer / sijne werkingen dus aan te stellen: hoe weet een Geest wat in een Lichaam is daar hy niet in is / en dat hem ook niet aandoen kan; also 't met sijnen Geest / dat is de Ziel / vereenigd is? Elk Lichaam kan alleen verneemen sijnen Geest; en elke Geest sijn Lichaam / sonder meer. Want het gene God also geschikt heeft / sonder dat wy weten hoe / dat is desselven aart of wesen / en de grond en oorspronng sijner werksaamheid. Die sien wy dat is tusschen 's Menschen Geest en Lichaam is: maer van alsulken Lichaam op dien eenen Geest / en van dien eenen Geest op dat besonder Lichaam / en niet meer; of door dat eene Lichaam op een ander / en door die beiden van den eenen Geest op den anderen / en verder niet.

§. 14 Indien nu die vereeniging des Duivels met des Menschen Lichaam niet geschieden kan: laat sien of 't niet is met de Ziel. Die meentmen dat voor al van hem word ingenomen; en dat de Menschen van hem eerst verleid zijn / om dat gruwelike maatschap met hem aan te gaan: Waer door hy dan hun Lichaam voorts tot alle ding gebruiken kan / om dit of dat daar in te doen. Maar hoe die Geest tot 's Menschen Geest gemaakt / kan my de

sieden

sieden niet doen sien. Die Ziel en heeft geen werk dan in haar self / en 't gene in haar door het Lichaam word vertoond. In beiden siet se God / van wien se beide zijn. Hoe word de Ziel den Duivel dan gewaar? wat middel heeft een bose Geest om sich aan 's menschen ziele te vertonen. Door my / ik heb hem nooit vernomen: en 't selfde seggen ook de geene die sich allermeest verweeren / om 't gevoelen / van de werksaamheid des Duivels in de menschen / vast te houden. Wat d' Engelen belangt / ik hebbe al meer dan eens geseid / dat / schoon sy Geesten zijn / God / als hy wil mirakel doen / ('t gene echter selden is gebeurd) deselven op des menschen ziel of lichaam wel doet werken: en dat ook de Menschе sulx gewaer kan worden. Maar dat God oock mirakel door den Duivel doet / en dat so veel en menigmaal / (gelijck het soude moeten zijn / indien de weereld so vol tovery is als men seit) dat sullen self de gene / die dat Duivels werk op 't breest vermelden / niet verklaren.

§. 15. Hier tegen seit my Glanvil wederom wat anders / waar mede hy de Geesten minder maakt dan ik gelove dat se zijn. Want hy derf seggen / pag. 9. en 16. dat de Geesten die men noem gemeensame, de Menschen op onreine plaatsen suigen; en dat dit een is der gemeensame verkeeringen die sy te samen hebben. En dit en duncht hem sulken wonder niet; also hy meint dat Plato niet veel ongelijk en hadde / gelijck hem ook in d' oude Kristenheid verscheidene daar in gevolgd zijn: dat seker slagh van Geesten / die men noemde Genij, niet sonder lichaam waren / van fijnder stof dan d' onse; gelijk ik ook in 't I. B. II. §. 13. en XI. §. 6. en XVII. §. 5 / 6. aangewesen hebbe. Maar 't selfde vind de Leser tsedert by my onderscht / en wederleid / inde 5 eerste hoofdstukken van mijn II. boek. Het is niet anders dan door bygelovigheid / daar een verstandig man sich wel voor wachten moet: dat hy noch spreekt van Geesten / die met Menschen bloed te laven zijn / of van de dampen die het opgeest; so als gelijk gevoed word door gelijk. Hy meent nochtans / dat hy 't uitnemende waarschijnlijk maken sal / (hy seit *exceeding probable*) te weten dat de Geesten niet volkomelik van alle lichaam ende stoffe afgescheiden zijn, *not perfectly abstract from all body and matter*; 't gene ik hertelik wensche dat eens iemant dede; also hy die dat schreef / niet meer in 't leven is.

§. 16. So als dit dan met dat begrip / 't welk wy van Geesten hebben / niet is over een te brengen: en daarom sonder klaar bewijs van ondervindinge niet aan te nemen is: also en kan het ook met de natuur eens Lichaams niet bestaan / alsulke werkingen / als aan den Duivel toe geschreven worden / te ontvangen; of sulke als men wil dat van de Toveraars geschieden te verrichten. De Duivel kan het Menschen lichaam niet onsigbaar maken: so dat een onbedorven oog / by helder licht / alle andere lichamen bescheidelik siende; dat eene / schoon daar mede tegenwoordig / en door geen ander lichaam bedekt zijnde / niet en sie. Ik segge / door geen ander lichaam bedekt zijnde: om dat men voorgeest / dat de Duivel ook de Lucht verdikken / en also dat Lichaam als met mist bedekken kan. Die moest men dan ook sien. Een Lichaam dat so dun is / dat men 't niet kan sien / (gelijk de Lucht gewoonlik is) kan ons gesight niet weeren van een ander dat wel dicht en dik /

en voor onse oogen is. Want so dat ware / de Lucht een lichaam zijnde soude ons gesigt beletten: also geen lichaam maar een weinig van ons afstaat / of daar is tusschen beiden effen so veel luchts / als 'er ruimte tusschen is. Maar so die lucht het niet en dede / wy souden self geen lichaam konnen sien.

§. 17. Noch meer. Geen menschelijk lichaem / dat uit vleesch en been bestaat / en snel of traag is van beweginge / na dat de leden / ingewanden / leevendige geesten en het bloed gematigd zijn: kan sonder tijd / van d'eene plaats tot d' andere / en dat noch door de Lucht verboerd; en so van aart en eigenschap veranderd zijn. Veel weiniger kan 's menschen lichaam in dat van een beest / van wolf of kat veraarden; en dan ook noch door veel kleinder gat / dan 't kleinste van die beesten nodig heeft sich te wringen om ter afgeslotene plaatsen in te komen. Elk lichaam heeft sijne eigene plaats tot d'uitstrekkinge / so wel als sijnen tijd tot de beweginge van doen. En 't gene verder op dit stuk geseid magh worden / sal in 't vervolg wel plaatse vinden / wanneer we van de toverhandeling sullen spreken: besonderlik het gene van 't verdikken van de Lucht en van 't beguichelen van 's menschen oogen aan den Duivel toegeschreven word. Dus verre blijkt / dat ook het Lichaam van den mensche niet bequaam is / om sich tot die gemeenschap met den Duivel (alsomen 't hebben wil) te blyven / of ook van hem daar toe te laten schikken of bereiden.

III. HOOFDSTUK.

Dienvolgens is ook in 't besonder dat Verbond der Toveraars en Toveresse strijdig met een onbedorven oordeel en gesond verstand.

§. 1.

NU moght ik dan wel weten / wie dat Verbond eerst heeft bedacht / dat van 't gemeene volk geloofd / en van geleerden so beschreiden word: dat naawelijx 't genadig Heilverbond / 't begin / het midden en het einde van Gods heilig Woord / so eendragtig van hen word verklaard. Nochtans en sal van 't ander niet een woord daar in te vinden zijn / wanneer wy in 't vervolg dat eens gaan soeken sullen: ja self de Reden leert ons niet / hoe dat het wesen kan / indien sy maar het tegendeel niet leert. Om dit dan eenmaal wel te weten / so laat ons eens met ernst gaan onder soeken / al wat men van dit helsch Verbond gewoonlijk seit: en met veel aandacht overwegen / wat schijn van waarheid / en wat blijk van ongerijmdheid daer in steekt. Doch sal ik in desen met geen paapsche schrijvers veel bemoeyen: also my Glanvil en Daneus volle stoffe geven sullen; die eerst van desen opgesteld / en van den anderen pas honderd jaren achter na noch breeder uitgehaald / en tegen Webster / Schot en anderen verdedigd is. Wy sullen hier maar sien / of hun gevoelen met een goed verstand en onbedorven oordeel kan bestaan; en naderhand / wat volgens de Schrijftuur en 't kristelijk Verbond daar af te houden sy.

§. 2. Door

§. 2. Voor eerst dan seg ik / dat Danæus al voor 120. jaar gestorven is / niet sonder merkelike schulden na te laten; die ook noch niemand na hem heeft betaald; bestaande in verscheidene stellingen / die hy van dat Verbond ter neder stelt / en echter nooit bewesen heeft. Waar onder dit ten eersten stoutelik van hem geseid is / (gelyk ik dat 't 1. b. XX. §. 12. met sijne eigen woorden melde) dat nooit Toveraar gevonden is, die met den Satan geen Verbond gemaakt, en aan denselven sich heeft overgegeven. Luiden die so stout derven spreken / daar ben ik wederom stout tegen; en segge / dat nooit Toveraar gevonden is, die met den Satan een Verbond gemaakt, en aan den selven sich heeft overgegeven. En hier soud ik nu aan de beste kansse zijn: om dat ik niet behoeve te bewijsen / dewijl ik maar ontkenne; maar hy daar so stellende / ook wel verpligt was om sijn seggen waar te maken. Nochtans wil ik ten overvloed betonen / wat reden dat ik hebbe te geloven / dat hy het niet bewijsen kan / nocht iemant die so spreekt als hy. En wat behoefd dat meer te zijn / dan dat hy sullen sake / die van het uiterste belang / en 't hoofdwerk van dat schrift is / daar hy het stuk der Tovery verklaart / so als hy dat verstaat / ter wereld niet met al en seit dat na bewys gelijkt? Ja hy en spreekt 'er niet eens af; als of het geen manier en ware / dat kristen leeraars / en voor al de Protestanten / die 't Pausdom billik van geringer saken wel bewijs af eischen: self sulke dingen moghten seggen / en geensins schuldig waren te bewijsen.

§. 3. Dit is so veel den schrijver aanbelangt / die heeft dan geen bewijs: maar nu sal ook de sake self betuigen / dat daar geen is. Want die het meinen vast te hebben / bedenken datter sonder dit Verbond geen Tovery en soude konnen zijn: te weten sulke als in 't I. hoofdstuk is verklaard dat sy daar by verstaan. Dit seit ons Fromman in sijn boek de *Fascinatione* van de Betoveringe. pag 495. *Docent enim Theologi, Diabole in prime lapsu vires nocendi sit ademptas & cohibitas esse; ut nisi accedat nova aliqua voluntas, sive consensus hominis male fici, non possit inferre noxam.* Want de Godgeleerden seggen, dat den Duivel in den eersten val de kragt om te beledigen so seer benomen is: dat hy voortaan geen quaad kan doen, indien de quade menschen self daar toe den wille niet en hebben; en daar in toestemmen. Dit word by hem dan breeder uit Carpzovius verklaard *Part. Prax. crim. qu.* 48. *no.* 62. *pag.* 417. en noch bevestigd uit Remigius *lib.* 2. *dæm. cap.* 9. *pag.* 254. Hier van is 't / seggense / dat volgens het verklaren van des Duivels bondgenoten / deselve eerst door vleijingen en beloften: en so dat dus niet lukken wil / op 't laatste door dreigingen en quellingen tot sulk Verbond met hem getreden zijn. Want hy moet hunne eigene toestemminge hebben / of hy en kan niets doen: en daarom en vermag hy op der aarde niet / dan door den dienst van Menschen die hy aan hem selven dus verbonden heeft. Maar die hy daar toe krijgen kan; hy magh sijn best doen / dat staat hem quaus wijs by. 't Is dan der menschen eigen schuld; sy moghten het gelaten hebben. Dit laat ons nu eens overweegen.

§. 4. Het gene in desen de Schrijftuur betreft / tot sijne plaatse sparende /

ſo weet ik door de reden wel ſo veel / als dat des Menſchen Wille nooit gedwongen word: en over ſulx vergeefs alhier geſeid / dat ſy met wille doen het gene daar ſe toe gedwongen zijn. Het is van twee noodſaakelike quaden een te kieſen / en ſo met wille: niet om 't eene te bedrijven: maar om het ander te vermijden / wanneer het beide niet en is te ontgaan. Sy willen dan noch 't een noch 't ander; maar 't eene minder dan het ander: en overſulx en magh de Duivel ſich niet laten voorſtaan / dat hy heeft den wille van dien Menſche / welke hy tot onderteikeninge van 't verdrag gedwongen heeft. 't Is waar / dat ſy daarom niet vry van ſonde ſouden zijn; maar ſich wel ſwaarlik tegen God vergrijpen: eerſt in het aangaan van 't Verbond / waar in de wille kieſt als 't minſte van twee quaden 't gene waarlijk 't meeſte is; en naderhand al 't quaad dat dan de Duivel doet of door hen doet / indien 't ſo is. Maar evenwel kan niemand ſeggen / dat ſy wilden / of gewillig traden in 't Verbond / waar toe ſy van den Duivel ſelf gedwongen zijn.

§. 5. Nu dan / ſo God hem 't minder niet en gunt / na dat hy trouloos van hem afgevallen is; om namelik den Menſche buiten ſijnen wille te beledigen: hoe ſal het in te ſchikken zijn met Gods geregtigheid / indien die boſe vyand anders aan den Menſch geen leed mag doen / dan op de ſnoodſte en wreeſte wijſe die bedacht kan worden? want wie ſal ſeggen dat hem 't aldergrootſte quaad daarom word toegeſtaan / op dat hy 't minſte niet en doe? En wie kan loochenen / dat het veel boſer quaad is / ſich aan den Duivel by verdrag en handſchrift en by eede te verplichten / en met uitdrukkelijke Gods verloocheninge aan lijf en ziele op te geven: dan bloteliſt maar uit verleidinge of ſwakheid te misdoen? So ook / den Menſche tegen ſijnen willen te beledigen / en tijdelik op aarde maar te quellen; gelijk de Duivel buiten ſulk Verbond wel ſoude doen / indien hy konde; is 't niet oneindig minder / dat hy hem dwingt / om ſich tot quaad doen te verbinden / en ziel en lijf ter eeuwige verdoemenis den ſelven op te offeren? Siet dan eens / welk een ſchoone oorſaake van die Mannen is bedacht / om ons te doen geloven / dat buiten ſulk Verbond de Duivel (dien ſy willen dat het doet) geen quaad kan doen.

§. 6. Maar buiten dat (dit ſeggenſe noch ook) ſo ſoude niet een Menſche van den Duivel ongeplaagd zijn: te weten ſo hy niet bepaald en ware / om buiten ſulk Verbond aan niemand leed te doen. Want niet dan quaad voorhebbende; mogt hy na eigen luſt te werke gaan / wat Menſche ſouder niet van ſijne gadingen zijn? Dan ware niemand / meinenſe / ſijn lijf of leven immer ſeeker; noch ſijner zielen ſaligheid / daar deſe geeſt voornamelik op loert. Ik moet bekennen / dat ik deſe reden wel verwachten wil / van luiden die geen andere Geeſten dan alleenlik louter Duivelen geloven: die ook van geenen God noch Saligmaker weten: en meinen dat de ganſche weereld ook van hun gevoelen is. Want my aangaande / die gelove datter Geeſten zijn / gelove insgelijx dat ſo wel goede tot bewaringe / als quade tot verderf des Menſchen zijn. En aangemerkt dat ook by tegenſtellinge de goede Geeſten / dat is heilige Engelen / of ſelf Genij, na 't oudſt gevoelen

van

van de Heidenen so seer genegen zijn den Menschen goed / als d'anderen om hem quaad te doen: soo moet oock volgen / dat nooit iemant nood sal hebben / om 't minste quaad te lyden of te doen: door dien de goede Engelen / so sy ook niet bepaald en zijn / dat altijd wel verhoeden sullen; en voorts ook so veel goeds doen aan de Menschen / als hen de Duivels quaads doen. Dan bleef het tusschen beiden noch / en had de Duivel 't minste voordeel niet.

§. 7. Siet daar de redenen / so veel als ik 'er vinden kan / bescheiden Leser / van dit vermaarde Bloedverbond der Menschen met den bosen Geest. Het moet so verre af zijn / dat wy hier souden overtuigd staan / als wy bevinden / dat sy self niet altijd blijven by die taal. Want Glanvil moet bekennen / pag. „ 19. dat het niet noodsakelijk sy te geloven / dat de Duivel altijd is der Hexen „ bondgenoot: maar magh misschien bequamelijk wel oorwoghen wor„den; of die gemeensame Geest niet d'eene of andere verhuisde Menschen„ geest magh zijn / van God en goedheid dus verlaten / en opgeswol„len door een onveranderlijk begeeren tot boosheid / en tot waak; „die hy / vermits de wetten en gelegentheid van sijnen staat / so niet „ onmiddelijk in 't werck kan stellen. En hy kan oock niet sien / hoe dat de „ Duivel in de Hell als opgesloten zijnde / hy magh door de Wereld wan„delen; indien de Zielen der godlosen so besloten zijn / dat die niet mede wel „ eens buiten de gevangenisse komen / en eens een wandelingtje souden mogen doen. Het eerste stelt hy vast / en meint dat van het ander ook moet volgen. Heb ik het niet geseid / dat noch de Zielen ook wel eens ter Hellen uit gelaten / en op der Aarden souden worden swervende; om toch den Duivel niet so vast te binden / als wy geerne hadden? So sienwe dan 't omswerven van de Zielen / en 't quaad dat sy op aarde doen / al eben na gestelt om te geloven; als dat van de Duivelen. En volgens dien / also de laatste / in dien sin als wy begrijpen / by de Heidenen nooit zijn bekend geweest; die hier belangende der menschen Zielen met de Joden / Mahometanen en Papisten vast in eenerley gevoelen zijn: so hebben die het ook so veel gemakkelijker: also sy 't eene toegestaan / het ander veilig stellen moghen; maar wy noodsakelijk het een om 't ander laten moeten. Dat is / wy moghen geen gemeenschap of verbond der Menschen met de Duivelen geloven / om dat wy 't self de niet geloven van de Zielen der verstorvenen / die daar toe so veel nader zijn.

§. 8. Maar Glanvill weet sich noch wel anders te behelpen; wanneer hy sich die zwarigheid eerst voorstelt / dat so de bose Geesten op den eisch der bose Menschen / navolgens onderling verdragh / gereed staan om ons quaad te doen: dat sy 't dan ook wel buiten dat verdrag en magtig en genegen zijn te doen. Dat dunkt my ook: maer / 't antwoord dat hy geeft is vierderley. (1.) De wetten / seit hy / van de andere Weereld zijn ons onbekend: en wel insonderheid / hoe dat de bose Geesten vryheid hebben souden / om onse Zielen self te quellen / en echter wel bepaald zijn in het Lichaam te beseeren. Ik sta hem dat ook toe: en acht derhalven best / dat wy van sulke dingen swijgen / die ons doch niet bekend zijn / noch ooit wesen sullen. Hoe zijnder dan van hem / en so veel anderen / so veel scheeps ladingen van boeken opgemaakt / van 't gene

dat

dat de Duivel en de Hexen doen of konnen doen / en hoe sy met malkander staan?

§. 9. (2) Maar 't is ook wel / (dunkt Glanvil verder) om dat de bose Geest voornamelijk 't verderf der Zielen soekt; dat hy de Lichamen van self verschoont / als 't hem de Kollen niet en vergen. Want door sulk werk ontdekt hy sich te veel: maar wil de menschen liever heimelik de Ziel bekruipen. Dat maakt hy over sulx de Hexen niet eens wijs / om so den mensch 't ongevoeligst wegh te slepen / eer hy 't wete. Maar doet hy 't niet: dat is dan / dunkt hem / om dat sekere wetten / die ons onbekend zijn / dat niet toe en laten: of dat de Duivel self sich speent / of d'onderduivels ook belet van quaad te doen; dat niet tot sijn belang of oogmerk dient. Gelijkerwijs wanneer een krijghs bevelheer plundering verbied / om 't volk niet op te houden / en so den voortgang van den hoofdkrijg te verachteren. Dat is dan ook so veel / als dat de Duivel heerscht als vryheer / en niet als gebonden of bepaald; gelijk als anders 't seggen is: of dat hy bijster onvoorsichtig doet / dat hy sich aan de Toveraars also verbind. Want hy dan buiten twijfel dikwijls ook door 't selve wel genoodsaakt word / om tot believen van deselven iet te doen / dat gansch met sijn belang niet over een en komt: also 't doorgaans maar domme slechte menschen zijn / die sijne diepe en seer veer uitsiende Staatkunde niet verstaan.

§. 10. (3) Dan komt hy noch met dese reden aan / dat so de Duivel aan den Toveraar of Toveres de gunst doet van sich aan hen te verbinden / om hun begeeren te voldoen: hy dan deselve dies te meer ten quade moedigt; en so 't voornaamste oogmerk hunner swarte bondgenootschap (*black confederacy*, so spreekt hy) dies te meer bevordert / dat is / om ons in onse eewige belangen (*eternal interests*) te vernielen. Dit voorwendsel heeft mijns bedunkens noch den besten schijn; also wy doch gelijkelik den Duivel als gesworen vyand van het menschelijk geslaght / en onser zielen saligheid bemerken: en ieder vyand siet waar hy den genen / daar hy oorlog tegen heeft / den meesten afbreuk doe. Maar dan en weet ik om voorseide reden niet / of sich de Duivel daar niet in vergist / so hem een Hex of koll iet vergde / daar hy honderdmaal meer voordeels by verluimde / het welk hy / buiten band van dat verdragh / na eigen raad en smilkheid soud hebben konnen doen; en echter uit verplightinge dan dat Verbond niet laten magh. Want neemt / dat hem ene andere gelegentheid eens dienen moght / om duisend menschen teffens in 't verderf te slepen; en hem de kol / daar af niet weetende (dan ophield / om haar in 't betoveren van koe of kalf / of melk of boter by te staan; waar mede besig / die gelegentheid hem mogt ontgaan: had dan de Duivel niet genoeg verluimd?

§. 11. (4) Ten laatsten brengt hy ons uit d'Euangelien te pas / dat bose Geesten ook de menschen menigmaal beledigd en beseten hebben / daar niet en blijkt dat sy van bose menschen toe belesen waren. Dat voor ist geerne: en om dat ik in 't Euangely daar niet af en lese / (gelijk ik / als wy noch wat verder komen / breder seggen sal) so is ook mijn geloof / dat daar

geen

geen bose Menschen hand in hadden; noch ook (gelijk in 't II. b. XX. getoond is) de Duivel self: maar 't was de hand van God. Wat verder van hem daar ter plaatse word geseid / dat ons misschien meer quaads van bose Geesten / sonder hexen dienst in dese weereld overkomt / dan wy wel weten of bespeuren konnen: dat stoot al 't ander wederom om verre / en maakt onnut / so veel den Duivel aangaat / al die Tovery en dat Verbond.

§. 12. Doch om niets ongeroerd te laten / dat Glanvill in den weg moght zijn / so stelt hy sich noch dese swarigheid voor oghen; dat niet is te versinnen wat oogmerk dat de Duivel hebben kan in dat verbond / om sijne vryheid in eens Menschen lichaam te bepalen / en so den broossen Mensch ten dienst te staan. Want zijnse onder het getal der uitverkorenen / so en heeft hy 'er doch niet aan: en zijn 't verworpene en godlose Menschen / so en heeft hy hen genoeghsaam weg / al geevense sich self aan hem niet over by verdrag. Sijn antwoord is alhier scherpsinnig / en van groten schyn. Hy seit / het is genoegh wanneer bewesen word dat iet so is / al weet men 't einde niet waar toe het strekt. Hy spreekt dus als een Filosoof / dat is Descartes self: die dat voor eene der grootste feilen in de redeneering stelt / wanneermen d'eindoorsaken aller dingen ondersoekt / (daar over al niet door te komen is) om daar uit haren aart en wesen af te meten) gelijk uit sijne Begins. het 1. deel §. 28. is te sien. En dat is waar / so verre als daar Descartes van de schepselen / in opsicht van den Schepper / en dat belangende 't natuurlijk / in bedenken geeft: maar dat sulx Glanvill hier ook uitstrekt tot de zeden / en dat in opsight van het eene schepsel tot het ander / dat is geheel een ander ding. Want goed of quaad te doen / verbond of geen te maken / dat raakt de Zeden van den Mensch en van den Geest / en niet derselver wesen of natuur. Ook zijn zy beide schepselen / die niet oneindig zijn / en daarom ook de einden die sy soeken wel te vinden. Maar Gods beogingen / 't zy in 't natuurlijk of in 't zedelijk / zijn ondoorsoekelijk / en onnaspeurlijk sijne wegen. Rom. 11: 33. Het helpt derhalven niet het gene hy verder seit / dat een die in de Schilderkonst of Wiskonst wel ervaren is / geen oordeel geven kan van 't geen een meester met den toestel of de schets van eenig werk beoogt. Want hier niet word gesproken van des Duivels werk of konst; wat hy van 't een of ander maken wil / waar af wy dit of dat beginsel sien: maar van 't verdragh dat dese helsche konstenaar / (gelijkmen wil) met dese menschen maakt; of die niet souden weten / dat hy daar in sijn voordeel soekt / en of van hen sulx iets te halen zy. Dit dunkt my dan behoren sy uit redenen / terstond geseid / seer wel te weten; en volgens dien / dat voor den Duivel met sulk een Verbond geen voordeel is te doen.

§. 13. Maar Glanvill laat het hier niet by. Hem dunkt / men magh het woord van Duivel wel verstaan van sulk een *Body polityck* burgerlijk Lichaam, dat uit verscheidene orders / hoog en laag / bestaat. En 't moghten daar in wel een slag van seer geringe Duivels zijn / en die (gelijk het slechtste volk ook by de Menschen) de meesten in 't getal: welke niets te seggen hebbende / (want elk een aan geen amt of groot gesagh kan raken) veroorlofd

woorden te verbuiten of te kapen; mits dat het voor hen selve zy / alwat sy door geweld of list op d'arme Menschen halen konnen. En sulke Duivelties zijn na sijn dunken schier so veel / als die *seducing fellows* verleidende gesellen, dien men al mede (seit hy) in sijn land den naam van Geesten geest; en welke op de kinders loeren / die weg te slepen na de plantingen in Amerika / om daar voor hen te werken so als sy 't verstaan. Dien doense niet alleen beloften / maar ook dienst: tot datse hen uit menschen oghen / en voorts dan binnen hoords gekregen hebben / om hen dan weg te voeren daar se willen. Op dese of diergelijke wijse meint hy datmen 't oogmerk van den Duivel in dit Bloedverbond begrijpen magh. Waar op ik anders niet te seggen hebbe / dan dat hy niets bewijst van 't gene hy seit: of wel dat hy 't verschil selfs voor bewijs op geest; en dat het strijd met alle regels van de Redekunst / met sulke menschen ooit te disputeeren. Al wat ik verder over dit stuk by hem lese / is van den selfden aart / of het behoort op dese plaatse niet.

§. 14. Dus verre is echter noch maar aangemerkt / so veel als aan de kant des Duivels is te sien: nu heb ik noch van 's Menschen zijde wat te seggen / die sich in sulk Verbond begeven sal. Is 't mogelijk te denken / dat een die enigsins by sinnen is daar ooit toe komen sal? Sich aan den Duivel overgeven / dat sal geen menschje doen die God in 't minste vreest. En die hem niet en vreest / is voor den Duivel meest verveerd: al is 't dat hy hem dikwijls noemt of roept; so heeft hy doch het minst verlangen niet na hem; maar schrikt wanneer hy ernstig aan hem denkt. Of sietmen ook / dat overgeven booswichten sich aan de dienaars van 't gerecht of den scherpregter overgeven; om hen / na weinig tijds de boosheid met vermaak gepleegd te hebben / den hals te breken? En soude dat niet zijn / als offe vreesden by te sullen raken van de straffe / so sy die self niet quamen te versekeren en te verhaasten? Voorts: sullen alle dese Menschen dan so sot zijn / datse niet meer van den Duivel voor hunne eigene verdoemenis bedingen / dan sulk een klein en kort vermaak van weinig beuselingen; gelijk het alles is wat daar van word gemeld? Laat zijn / dat d'eersten die sich daar toe overreden lieten / sich groote dingen daar van hadden ingebeeld: sal nu / na dat elk siet hoe weinig dat daar by te winnen / hoe veel daar mede te verliesen is; nu doch so sinneloos wel willen zijn / dat hy sich met den Duivel sal verdragen?

§. 15. Noch iets met weinig woorden / dat van groot belang is in dit stuk. Wat baat sulk een Verbond dat in 't vermogen van partyen niet en is? De Duivel / is hy beul / hy is de reghter niet. Wat helpt dan of hy 's Menschen ziel bedingt / hem tijd van so veel jaren / dagen / maanden geeft / om sijn vermaak te nemen / en ongestraft te sondigen: also hy noch de straf noch leevens-tijd in handen heeft; maar God alleen / die d'Opperreghter van de leevenden en doden is? Wat dan / wanneer die 's Menschen leeven af kort / aleer de tijd van dat Verbond ten einden is; is dan de Duivel ook een schelm / dat hy sijn woord niet houd? Of is hy dat / wanneer hy sijnen bondgenoot noch binnen tijds in reghters handen / en in hechtenis geraakt / daar in geen hulpe bied: maar laat hem branden / en door 't aardsche vuur / aanstonds

in

in't helsche overgaan? Ten laatsten is het voor my onbegrijpelijk / hoe iemant die den Duivel kent / God self niet kennen soude / wiens schepsel dat hy is. En so hy God en Duivel kent: hoe is het mogelijk dat hy sal sweeren / (by wat God?) den Schepper en Bestierder van dit al / den Opperheer van Menschen en van Duivelen / om sijns vervloekten vyands wille af te gaan; en sich den Duivel te vertrouwen / als of die magtiger of beter ware dan d'almagtige en rondom-goede God. Ik segge dan / indien der Menschen zijn die sulks bestaan; dat die dan dull en buiten sinnen zijn / die niet en weten wat se doen: waarom dan dat verbond ook null / en gantsch van geender weerden is. Dies mag ik veilig dus besluiten / dat dit vermaarde Vloek verbond / op sulke losse en geleende gronden steunende / so veel als de Natuur en Reden leert / op't allerzedigst uit te drukken een verdichtsel is. Nu laat ons sien / of diergelijk ook sy te vinden in Gods Woord.

IV. HOOFDSTUK.

En om te weten wat ons daar de Schrift van meld, is noodig eerst den sin der Namen na te speuren, die daar gemeenlik op al sulke menschen worden toegepast.

§. 1.

EEr wy van dat Verbond iet uit den Bybel weten konnen / soo moeten wy voor al versekerd zijn / dat self de Tovery / en wat daar toe behoort / daar uit wel te bewijsen sy. Want die soude echter konnen zijn / schoon men niet en wiste van't Verbond: te weten / so de bose Geesten hunnen dienst vrywillig aan de Menschen leenden / of de Menschen aan de geesten / gelijk sy dat wel aan malkander doen; is't sake datter omgang van de Geesten met de Menschen is. Hier sal ik al deself de order moeten houden als voorheen: dat ik eerst na de namen soeke / die in de Schrift doorgaans also verstaan / en daarom meest ook so vertaald zijn; dat ten minsten sommige derselven schijnen ons te willen seggen / datter Toverye zy: en daar na sal dan op de saken of personen / die daar by betekend zijn / dies te bequamelikker acht gegeven worden.

§. 2. In desen wil ik nu (als in't begin geseid is) niemant om de namen / die in't I. hoofdstuk zijn gemeld / hier moeilijk maken. Laat derhalven dat voor eerst so blijven / datter Toveraars en Toveressen zijn; datter volgens dien ook Toverye is: also die namen in den duitschen Bybel / en in andere talen diergelijke / neffens anderen te lesen staan. Maar op so menige plaatse als ons een derselver woorden voorkomt / so en staat 'er dat uitdrukkelik niet by / wat men door deselve moet verstaan; te weten / dat de menschen dingen de Natuur te boven gaande door de kragt des Duivel doen. Siet hier dan al de plaatsen die in onsen duitschen Bybel van Toveraars, van

Tovereſſen of van Toverye; het zy onder die namen / of van Waarſeggery of Duivels konſten ſpreken. Gen. 41: 8. Exod. 7: 11/22. en 8: 7/ 18/ 19. en 22: 18. Lev. 19: 31. en 20: 6/ 26/ 27. Num. 22: 7. en 23: 23. en 24: 1. Deut. 13: 1. en 18: 10/ 11/ 14. Joſ. 13. 22. 1 Sam. 6: 2. en 16: 22. en 28: 7/ 8/ 9. 2. Kon. 21: 6/ 7. en 23: 24. 2. Kron. 33: 6. Pſal. 58: 6. Pred. 10: 11. Jeſ. 2: 6. en 8: 19. en 29: 4. en 44: 25. en 47: 13. en 57: 3. Jerem. 8: 17. en 27: 9. en 29: 8. Dan. 1: 20. en 2: 2/ 10. en 4: 7. en 5: 11. Zach. 10: 2. Mal. 3: 5. Hand. 8: 9/ 11. en 13: 8. en 16: 16. en 19: 13. Gal. 3: 1. en 5: 20. Openb. 18: 23. en 21: 8. en 22: 15. Sie daar / myn Leſer / 48. plaatſen der Schrifture / te weten 38. in het Oude / en 10. in het Nieuw Teſtament / die by ons / en meeſt ook by d' andere Overſetters in dien ſin vertaald zijn. Leeſt dan voor eerſt die by u ſelve na / en ſiet of wel in een van allen word geſeid het gene dat men van de Tovery gelooft. Daar na ſal ik den Leſer noch den weg wat nader wijſen.

§. 3. En dat en is geen wonder: want de H. Geeſt ſich aan de menſchen niet en bind; om van dingen / die 't hen luſt alſo te noemen / ook alſo te ſpreken als ſy dat gemeenlik verſtaan. Men moet dan weten / wat het voor Hebreeuwſche / of Chaldeeuwſche of ook Griekſche woorden zijn / die d' Overſetters dus vertaald hebben / dat men in 't Duitſch van Toveraars, Boſweerders, of Duivelskonſtenaren, en in andere talen van gelijk betekenende woorden leeſt. Om dit dan duidelik te tonen / ſoud ik beſcheidelik op verſcheide ryen al de namen konnen ſtellen / daar de Schrift dat ſlagh van Menſchen by betekent / door 't welk de Duivel / ſo men meint / dus veel quaads en wonders doet. Dan ik ſal hier ſlegs in 't korte ſeggen / dat ik 'er 15. binde in 't Oud / en 5. 't in N. T. en ſo 20. in 't geheel / ieder van verſcheiden aart en afkomſt: welker allen 4 maar eens; d' andere 16 verſcheide malen, voor komen; en van deſelve zijnder 9. die van d' Overſetters op verſcheide plaatſen verſcheidelijk verklaard zijn. Ik ſal die hier ſlegs aanwijſen; en dan de plaatſen der Schrifture / daar ons die ontmoeten / wat beſonderliker onderſoeken: om ſo den Leſer te doen ſien / wat grond ik hebbe van myn ſeggen.

§. 4. Der genen die uitdrukkelik daar voor te boek ſtaan / dat ſe ydele konſten pleegden, (gelijk Hand. 19: 19. in 't gemein geſegd word) vind ik op 't Oud Teſtament vyfderleye ſlag ſo benoemd / dat onſe Overſetters in de vertalinge van hen ſelf noch van anderen niet ſonderling verſchillen. (1.) I. חולם חלום *Choleem chaloom* een Droomdromer; Deut. 13: 1. (2) II. דורש אל המתים *Doreeſch el hammethym*, die de dooden vraagt. Deut. 18: 11. (3.) III. חובר שמים *Choveer Schamajim*, die den Hemel waarneemt, en (4) IV. חזה בכוכבים *Choſé haccochavym*, die in de ſterre kijkt, beide Jeſ. 47: 13. Doch mits dien dat deſe dingen eigentlijk dat gene niet en zijn / dat men Toverye noemt: ende van elk verſtaan worden / dat buiten Duivels toedoen wel beſtaan konnen / en ſonder misbruik ook geoorlofd zijn: ſo en ſal ik my daar mede thans niet verder moeyen. (5) V. Dan alleenlik ſal ik tuſſchen beiden laten het Chaldeeſch גזרין *Gozrijn* en גזריא *Gozraija* waarſeggers. Dan

5. Dat

§. 5. Tot de 9. dan komende / die van onse Overſetters ſelf verſcheidelijk vertaald zijn; de vier ſtaan in' Hebreewſch / en d'andere vijf in't Griekſch. Het eerſte ſiet op den baas van't ſpel (om ſo te ſpreken) de vier op de ſpeelders / en de twee laaſte op het ſpeelen datſe doen. (6.) I. אוב *Oov* hebbenſe over al waarſegger of waarſeggenden geeſt, behalven eens toveraar vertaald. Men ſiet het eerſte Lev. 19: 31. en 20: 6/ 27. Deut. 18: 11. 1. Sam 28: 7/ 8/ 9. 2. Kon. 21: 6. en 23: 24. 2. Kron. 33: 6. Jeſ. 8: 19. en het tweede Jeſ. 29: 4. (7) II. מכשף *Mecaſſcheef*, מכשפה *mecaſſchefa* en כשפים *Caſſchafym* is by hen tweemaal guichelaars Exod. 7: 11. Dan 2: 2. en viermaal toveraar of toveres te ſeggen. Exod. 22: 16. Deut. 18: 10. Jerem. 27: 9. Mal. 3: 5. (8) III. לחש *lacheeſch* hebbenſe tweemaal beſweerder (gelijk מלחש *melacheeſch* beleſer. Pſal. 58: 6.) vertaald. Pred. 10: 11. Jerm. 8: 17. Maar לחש *lachaſch*, dat van den ſelf den oorſprong is / daar van makenſe eens tale. Jeſ. 3: 3. ende eens ſtil gebed. Jeſ. 26: 16. ende noch eens התלחש *hithlacheeſche* mompelen. Pſalm 41: 8. (9) IV. חובר *Choveer* tweemaal beſweerder, Deut. 18: 11. Pſal. 58: 6. en eens (gelijk uit het voorgaande blijkt) waarneemer, te weten / van de ſterren. Jeſ. 47: 13. Dit is van d' Hebreewſche namen in't Oud Teſtament.

§. 6. Der Griekſchen ſal men in't Niew tweederhande vinden: twee die 't Hebreewſch vertalen / en drie die der griekſche tale eigen zijn (10.) I. Op 't Hebreewſche *Oov* word het Griekſche woord πύθων *pithoon* gepaſt; en daar van πνεῦμα πύθωνος *pneuma pythonas* een waarſeggende geeſt vertaald. Hand. 16: vers 16. (11) II. *Choveer*; ἐξορκιστὴς *exorkiſtees* beſweerder, hebbenſe liefſt duivelbeſweerder verduiſcht; Hand. 19: 13. om dat aldaar van onreine geeſten gewaagd word. Doch alſo deſe twee woorden elk maar eens te leſen ſtaan / ſo zijnſe ook maar eens alduſ vertaald: derhalven kom ik tot de anderen / die maar alleen in't Niew Teſtament te vinden zijn. (12) I. Μάγοι *Magoi* zijn Matt. 2: 1/ 7: 16. wijſen, welke betoonden datſe eerlike lieden waren / die uit het Oosten quamen om den Koning Jeſus te aanbidden. Maar als van Simon geſeid word dat hy was μαγεύων, dat is / doende't werk van ſulke wijſe; ſo ſeggenſe dat hy was pleegende toverye. En hoewel de wijsheid ſulker wijſen μαγεία *mageja* genoemd word: echter Simon toegeſchreven zijnde / ſo noemen ſyſe toverye. Hand. 8: 9/ 11. φαρμακεία *farmakeia* is Gal. 5: 20. en Openb. 9: 21. venijngevinge, en Openb. 18: 23. toverye gelijk ſy ook de woorden φάρμακος *fermakos* en φαρμακεὺς *farmakeus* beide toveraar verduitſcht hebben. (13) III. βασκαίνειν *baſkainein*, 't gene Paulus Gal. 3: 1. gebruikt / is by hen betoveren te ſeggen: in welken ſin / en anders geen / ik dat woord mede verſta / op dat niemant ſegge dat ik geenerhande toverij erkenne.

§. 7. Dus dan verſchillen d'Overſetters van hen ſelven; Laat ons nu anderen eens met hen vergelijken: Daar ſy 't al onderlinge eens zijn / daar zijn dan d'anderen van hen verſcheiden: niet alleenlijk in de voorgemelde woorden;

ſomen lichtelijk denken magh) maar ſelf ook over deſe / die ik nu verbolgens noemen ſal. Dies wil ik ieder Hebzeewſch woozd in verſcheide talen ſtellen / ſo als ik ſe in derſelve Bijbels vinde; met de duitſche vertalinge / om't onderſcheid te ſien. (14) I. מעוננים *Aſſchafym* ſterrekijkers, Dan. 1: 20. en 2: 2, Luther weiſen, gelijk de 70 gziekſche overſetters μάγους, *magous*: 't gene d' onſen / als wy ter ſtond geſien hebben / ſomtijds wijſen, ſomtijds toveraars verduitſcht hebben. Dus heeft 'et ook de Deenſche Bijbel / wijſer. (15.) II. חרטמים *Chartoom*, toveraar. Gen. 41: 8/ 24. Exod. 7: 11/ 22. en 8: 7/ 18/ 19. en 9: 11. Dan. 1: 20. en 2: v. 2/ 10. en 4: 7. en 5: 11. In 't Gziekſch ἐπαοιδὸς, *epaoidos*, dat is beleſer: in 't Latijn *genethliacus* geboorteleſer. Luther *ſterrenſeher*; deſgelijx in 't Deenſch *ſtiernekykare*. (16.) III. מנחש *Menacheeſch*, die op vogelgeſchrey acht geeft, Deut. 18: 10. Piſcatoz ſeit *zauberer*, dat is toveraar. In 't Fzanſch ſtaat / *qui uſe de predictions*, die met voorſeggingen omgaat; in 't Engelſch / *an enchanter* een beleſer. (17.) IV. עונן *Oneen* מעונן *Meoneen*, Guichelaar. Deut. 10: 10. κληδονιζόμενος, wicchelaar; Tremell. *planetarius*, planeet-leſer; deſgelijx het Franſch *prognoſtiqueur de temps*, en 't Engelſch / *an obſerver of times*; Luther *ein tagwehler*, en Piſcatoz *ein waarſager*: komende vaſt alle met malkander over een / en eenpariglijk verſchillende van 't Duitſch. (18) V. ידעוני *Jidoni*, Duivels-konſtenaar. Deut. 18: 11. πυθωνόμος, wonderkijker of wicchelaar. Tremell. *ariolus* op den ſelfden ſin: In 't Franſch *diſeur de bonne avanture*, dat is / goedergeluk-ſegger. Luther ſeit *Zeichendeuter*, en in 't Engelſch ſtaat *wizard*, 't welk mede al op een uitkomt.

§. 8. Siet hier nu wederom / hoe onſe Overſetters beter met andere overeen ſtemmen / dan met hen ſelven. (19) I. כשף *Koſeem* vertalenſe waarſegger, Deut. 18: 10/ 14. 1 Sam. 6: 2. Jeſa. 3: 2. en 44: 25. Jerem. 27: 9. en 29: 8. Mich. 3: 7. Zach. 10: 2. anders voorſegger. Joſ. 13: 22. Ezech. 13: 9. en 22: 28. In 't Gziekſch μαντευόμενος; en deſgelijx in d'andere vertalingen / meeſt al op den ſelfden ſin: ſo dat dit het eenigſte woozd is / waar over onſe overſettinge met alle d' andere eens is. Nochtans verſchiltſe daar in van haar ſelve wederom / datſe כשף *keſem* op d'eene plaatſe Num. 23: 23. Deut. 18: 10. waarſeggerye, en op d'andere 1 Sam. 25: 13. toverye noemt. Want een waarſegger kan een ſterrekijker of anders een teken-bedieder zijn / die daarom met den Duivel geen gemeenſchap heeft; ſulx men ebenwel van de Toveraars geloven wil. Waar uit blijkt dat Waarſeggerye en Toverye verſcheidene dingen zijn. (20) II. Deſgelijx is נחש *nachaſch* en מנחש *nechaſchoot* by hen niet anders dan toverye: ſchoon ſy den genen die deſelve pleegt / te weten *menacheeſch*, hier boozgemeld / den naam van toveraar (gelijk het by gebolge ſoude moeten weſen) niet en geven: maar die op vogelgeſchrey acht geeft; 't welk geheel wat anders is / dan acht te geven op den Duivel / om iet dooz hem te ſpzeken of te doen.

§. 9. In gebolge van dit alles heb ik hier booz eerſt niet by te doen / dan 't gene reeds van my geſeid is over den Pzofeet Daniel cap. 2: 2. §. 79. daar ik den

den geleerden Torrejus prijse: die alle dese namen van Toverraars en Sterrekijkers, so sy daar vertaald zijn/t'samen onder een begrijpt; hen noemde *omnium artium peritos*; luiden van allerleye konsten. En hy geeft 'er dese schone reden by: om dat wy geen woorden hebben, met welken wy de hebreewsche vertalen konnen: want wy weten niet bescheidelik, hoedanige konsten of levens oeffeninge door deselve betekend worden. Ende een weinig verder: Ook begeer ik 't niet te weten. God heeft de name der Baalim van der aarde willen wech doen. Hos. 2. Zach. 13. Waarom dan ook de namen van die ydele konsten niet? Want waar toe zijnse nut? Wilmen echter 't naaste daar van weten/ dat sal ons Plinius wel seggen/ die (gelijk ik mede over Daniel 1: 4. §. 25. gemeld hebbe) in 't 1. hoofdstuk sijns 30. boeks dit van de Magia seit: datse uit de Genees-kunde geboren, door Godsdienst en door de wiskonst toegenomen heeft: also elk een, gratig om wat nieuws van hemself te weten, 't geloof hadde, dat sulx met sekerheid uit den Hemel te vernemen was. 't Gene ik dan verder uit Diodorus Siculus by brenge/ moet hier mede niet verswegen. Te weten/ daar hy van de Chaldeers seit/ datse den dienst der Goden toegedaan, al hun leven in de Filosofie besteedden, en de voornaamste eere uit de Sterrekunst behaalden. Sommigen ondertusschen tot wicchelarye genegen, voorseiden toekomende dingen: pogende, het zy door boetplegingen oft offerhanden, of belesingen, de rampen af te weeren en 't goede te verwerven. Ook zijnse (seit hy/ van sijnen tijd sprekende) in 't wikken en waarseggen wel ervaren, en om dromen en Wondertekenen uit te leggen. Met een snedig op wicchelaryen, worden geacht de waarheid in 't voorseggen wel te treffen. Dus in 't 29. hoofdstuk des 2. boeks daar af schrijvende/ geeft hy met een te nemen/ dat de Chaldeen dese konstoefeningen aan d' Egyptenaren schuldig waren. En die twee volkeren zijn 't ook/ die ons de Schrift doorgaans met sulke Toverye/ (so men die nu noemen wil) op 't tooneel doet komen. Nu laat ons dat eens wat bescheidelijker ondersoeken.

V. HOOFDSTUK.

En om de saken nader by te komen, sal het dienen, alle d'aangetekende Schriftuurplaatsen in 't besonder na te sien: en voor eerst de gene die van Toverhandelingen spreken, welke in Egypten eertijds voorgevallen zijn.

§. 1.

Dus veel dan van die Benamingen dus in 't gemeen geseid/ so laat ons tot een nader ondersoek der plaatsen komen/ waarin de Schrift van sulke menschen spreekt/ aan wien sy dese namen geeft. Deselve sullen wy bequamelik in tweederley verdeelen: van welken 't eene deel van Handelin-

gen

gen spreekt / waar in die Menschen zijn gebruikt geweest; en 't ander Lessen / spreuken / wetten en vermaningen behelst / die op alsulke Menschen en der selver handelingen passen. Uit beiden / en insonderheid te samen vergeleken / sal ons bescheidelik te voren komen / wat ons de Schrift van sulke Menschen seit: waar uit ons dan staat af te nemen / of sy deselve so beschrijft / gelijk de spraak gaat / en 't gemeen gevoelen daar van is. Wy sullen in dit hoofdstuk die van d'eerste soort betraghten / en d'andere voor 't sesde overhouden: in beiden (doch behoudens dese onderscheiding) de order van de boeken der Schrifture / en so als 't voorgaande hoofdstuk §. 2. aangeteikend is / van voor tot achter volgende. En over ieder sal ik eerst onse eigene Oversetters / en daar na d'anderen met hunne uitleggingen doen spreken: voor welken allen my in 't eerste Drusius ten vollen helpen sal. Die man van ongemeene kundigheid in d'oude oosterlike Talen wijd vermaard / had uit bevel der algemeene Staten / en op een jaarlyx pensioen / al lange voor het Dortsche Synodus begonnen / alle d'oude Griekse en Latijnsche Oversettingen des Bybels na te soeken; en te samen vergeleken / tot een voorschrift aan de Oversetters die men doe noch stellen soude / op te maken. Doch in dien besigheid gestorven voor 't Synode; so zijn die schriften onsen Nederlandschen Oversetters nooit ter hand gekomen / Maar sijnen nasaat in Professorschap tot Franeker Sixtinus Amama / die erfgenaam van sijne boeken wierd / gelaten / en van hem aan eenen sijner sonen nagelaten / die sonder manlik oir gestorven is: soo zijn die eindelik tot my gekomen. En schoon ik dit stuk werks geensints voor niet ontvangen hebbe / so wil ik het voor niet den Leser mede deelen; om dat het nu in mijn vermogen is / en ik hem daar van dienen kan. Ik sal hem in dit hoofdstuk / soo verre als hy my voorgaat / volgen: en wel niet alles / maar om kortheids wille 't nodigste doen seggen.

§. 2. Hier is dan d'eerste plaats in Gen. 41: 8. daar Farao de koning van Egypten / een heidensch man / ontsteld om enen vreemden droom aldaar verhaald / riep alle Toveraars en alle Wijsen die in ganisch Egypten waren, om hem desselfs beduidinge te seggen. Maar (staat 'er by) daar en was niemand diese hem uitleide. Laat eerst nu onse Oversetters seggen / wat dit voor luiden zijn geweest. De eersten worden in den grondtext חרטמים *Chartummym* genaamd; welk woord op alle plaatsen van den Bybel / dat is 16 maal van hen niet anders in den text als Toveraars vertaald is. Maar hunne uitlegging op de kant is hier / dat ook daar door zijn te verstaan Sterrekijkers, Tekenbedieders en Waarseggers; de laatste t'onregt so genoemd. Ik ga hier nu de twee voorby / tot op een andere plaats: maar gebe slechts den Leser aan te merken / wat vastigheid hier voor 't bewijs van Tovery in steekt / so als men die gelooft; indien men magh geloven dat die Menschen Sterrekijkers zijn geweest. Dat waren de voornaamste Wijsen van Egypten hier nevens חכמים *Chachamym* genoemd / gelijk de Joden hedendaags noch hunne Leeraars noemen. Fullenius / een van de Oversienders onser nie-

we

we Overſettinge / heeft op dit woord Toveraars aangetekend חרטמי P. waarſeggers, Jun. *Magis:* te kennen gevende / dat hy liever een van beiden hadde / dan dat woord van Toveraars, van d'Overſetters daar geſteld. Maar hoe verklaren ſy ſich nu na die verſcheidene vertalinge? Verſtaat de gene die met natuurlike of ſuperſtitieuſe; ja ook ſomtijds met duivelſche konſten omgingen: om iets verborgens te voorſeggen, of te beduiden, ende om wat wonders te bedrijven. Maar ſomen daar by magh verſtaan ſodanige / die met natuurlike konſten omgingen, of ook noch al ſuperſtitieuſe: wat noodſaakt ons om duivelſche daar by te voegen? want in den text is daar noch taal noch teken van. Is 't ook om dat de plaatſen daar ſy hier op wijſen / Exod. 7: 11. en 8: 19. en 9: 11. Dan. 2: 2 / 10. dat mede brengen? Wanneer wy daar toe komen / ſo ſullen we eens ſien. Altoos by 't ander woord en brengen ſy den Duivel niet te pas / verſtaande door die wijſen de gene die in weetenſchap, ſcherpſinnigheid, of oordeel, of ervarentheid uitmunteden.

§. 3. Dat is ſo veel als onſe Overſetters hier betreft: nu ſal ik Druſius voor d'anderen doen ſpreken. Op 't woord de Toveraars van Egypten, dat in den ouden Latijnſchen Bijbel (daar hy ſijnen text uit neemt) vertaald is *Magos Ægypti*, is dit ſijne aantekeninge. „ חרטמי מצרים. De tſeventig „ ſeggen / τοὺς ἐξηγητὰς αἰγύπτου, *tous exegetas Aigyptou* de Uitleggers van „ Egypten. Hieronymus *Conjectores* de Giſſers, Aquila κρυφιαστὰς *krijfia-* „ *ſtas.* Dit komt van κρυφιάζω *krijfiazo*; waar van noch in 't gebruik is „ ἐγκρυφιάζω *enkryfiazo*, dat is: inwikken, verbergen. 't Schijnt dat de „ vertaler hier mede heeft willen betekenen de Droombediders / en ſul- „ ken die verborgene dingen ſeiden; welcke de Romeinſche Vertaler *occul-* „ *torum cognitores*, kenners van verborgentheden noemt. Symmachus μάγους „ *magous.* Desgelijx Santes Pagninus. Dit geviel Arias Montanus „ niet / alſo hy *Genethliacos* (dat is Geboorteleſers) in de plaatſe ſtelt. Ge- „ looft my / dat het eerder is te ſeggen *Magos*: 't gene uit de werkingen van „ deſe *Chartymmim* is te verſtaan. Want het geen Geboortenleſers werk „ is / ſtaven in ſlange te veranderen / of vorſchen te maken. Onkelos en „ Jonathan (in 't Chaldeewſch) חרשי מצרים *Charſchei Mitſraijm*, ende is „ חרש *Charaaſch* ſo veel een Magus te ſeggen / 't gene in 't Hebreewſch is „ מכשף [*mecaſſcheef*,] Daar van ook חרשא *Charſchee* μαγεῖαι *mageijai*, de „ konſten der Magi Hand. 18: 11. in 't ſyriſch ſtaat. R. Salomo חרטמים „ *Chartummym*, die op de doods beenderen vlammen / de dooden daar uit vra- „ geen; ende worden by de Grieken νεκρομάνται, *nekromantaj* doden giſ- „ ſers genaamd. Na dit gevoelen ſoude 't woord חרטמים uit die twee be- „ ſtaan / חרה *chara* verhit zijn, en טים *timei* beenderen, gelijkmen die in „ 't ſyriſch noemt. Aben Eſra ſeit: חרטם uit vier letteren beſtaande / is „ een ſyriſch of egyptiſch woord / en betekent iemant die ervaren is in ſa- „ ken der Nature. Doch het blijkt uit Dan. 2. dat חרטם *Chartoom* verſchilt

„ van מכ שף *Mecaſſcheef*, alſomen daar die beide woorden leeſt. Dit heeft
„ H. David wel geweten / wanneer hy ſchreef / dat ſo wel eenerley volk /
„ maar nochtans in hunne konſt verſcheiden zijn: wien ik daar in liever toe-
„ ſtemme dan H. Levi / welcke beide woorden neemt in eenen ſin; hoewel
„ 't Chaldeewſch die beide onder een vermengt.

Dit over 't eerſte woord: en over 't ander ſchrijft hy kortelijk aldus.

„ *Sapientes*, [Wijſen] ervaren in de wicchelarye en Sterrenkunde, volgens
„ Aben Ezra. Ervaren in andere weetenſchappen; der ſterren, en beſonder
„ Droombedieders, ſo Mercerus wil. Na mijn bedunken worden mede ge-
„ naamd Wijſen / die de Magia verſtaan. 't Is dan een woord van algemee-
„ ne betekenis: als of men ſeide / de Magi en vordere Wijſen van Egypten.

§. 4. Daar is nu / wel gerekend / op het minſte ſesderhande uitlegginge van dat woord *Chartummym*, dat by d'onſen Toveraars vertaald is: en dat van de ouſte Overſetters / welke ſo veel honderd jaren nader aan die tijden leefden dan wy heden doen; ja de LXX. Overſetters alſo genaamd / al voor 2000 jaren / en ſelf in die tijden / of ten minſten ſeer na by / dat dit ſlagh van Menſchen noch in weſen was / en die oude ſpraken in 't gebruik. Ook is het dat ſy ſelf die landen voor een deel bewoond / of op het minſt bewandelt hebben / daar ſulke konſten waren in 't gebruik. En hebben die niet ſekers daar van konnen ſeggen / om ons de onfeilbare betekenis der namen van alſulke Menſchen en derſelver konſten aan te wijſen: wat ſouden wy dan nu ſo lang daar na noch doen / die alles wat van ouds was uit de ouden halen moeten? Men ſiet nochtans in alle die verſcheidenheit noch taal noch teken van al ſulke Tovery / gelijkmen heden daags gelooft. Noch weiniger van ſulk een Duivels Bloedverbond / daar ſelf de Duivel van niet eenen deſer Overſetters / in 't verklaren van des woords betekeniſſe / word genoemd. Wel ſeit ons Dzuſius / dat ſijns bedunkens Magi voor het ſelve te verſtaan zijn: maar echter noch al niet / wat hy daar voor verſtaat. Dat laat ons dan gaan ſien op d'eerſte plaats die nu op deſe volgt.

§. 5. II. Exod. 7: 11 / 12. ſtaat by ons aldus te leſen. Farao riep ook de Wijſen [חכמים *Chachamym*] en de Guichelaars: [מכשפים *Mecaſſchefijn*:] en de Egiptiſche Toveraars [חרטמים *Chartummijm*] deden ook alſo met hare beſweeringen [בלהטיהם *belahatteihem*] Want een iegelijk wierp ſijnen ſtaf neder, ende ſy wierden tot draken: (en 't hebreewſch ſtaat תנינים *Thanninym*; welk woord ſy Geneſ. 1: 21. Walviſſchen vertaald hebben) maar Aarons ſtaf verſlond hare ſtaven. Dan die Guichelaars, alſo by hen genoemd / ſeggenſe hier op de kant / dat ſy door Duivels konſt de oogen der menſchen betoverden, ſo datſe meinden te ſien het gene dat in der daad niet was; ende waren als voor wijſen in groote achtinge by d'Egyptenaren gehouden. Sy hebben dan gemeind / dat ſelf de Guichelaars ook met den Duivel ommegaan; en dat een Menſche ſonder ſijn behulp der Menſchen oghen niet en kan verblyſteren / ſo datſe meinen veel te ſien daar af ſy niet met allen ſien: een ding dat daghelijx in onſe kermiſſen in 't openbaar by Jan pottagie en okus bokus word gedaan. Op 't woord van Toveraars en doenſe geen ver-

kla-

klaringe; dan wijſen ons na d'eerſte plaats Gen. 41: 8. en dat hier de voornaamſte van geweeſt zijn de gene die by Paulus 2 Tim. 3: 8. Jannes en Jambres zijn genaamd. Datter ſtaat / ſy deden ook alſo: dat ſtaanſe toe dat maar in ſchijn, en geenſins metter daad geſchied zy. Dit ben ik met hen eens: derhalven / was het niet meer dan in ſchijn / ſo weet ik niet wat ſchijn het heeft / dat hier de Duivel mede in wrogt; alſo een liſtig en knaphandig menſch genoegſaam is / om by veel ſchijns te maken van 't gene niet en is noch weſen kan. Altoos de Duivel word hier wederom van Moſes niet genoemd.

§. 6. Wat Dyſius betreft / die heefter dit van nagelaten. Ik neeme 't van die woorden af / dat Moſes en Aarons Staf wierd een Drake. In „ 't latijn: *fuit Draco*, was een Drake. Of (ſeit hy) wierd veranderd in „ een Drake. Jonathan / להורמנא *lechoermand* tot ene Slange, en Hieronymus *in Colubrum* [tot ene Slange, of beſonderlik huisſlange, ſo als het „ ſommige vertalen.] Sy ſeggen ook wel חיוי חורמן [*chivejej choermaan*] in „ de plaats / en חיויא [*chiveja*] Siet Gen: 49: 17. חורמן [*choermaan* is by „ Munſterus ſo veel als een *Baſiliskus*: doch dat is פתן *pethen* in 't he„ breewſch.

„ *Sapientes* [Wijſen] Filoſofen / Sofiſten; dat was by ouds het ſelf de by „ de Grieken; en men leeſt hier ook in 't Grieckſch τὺς σοφιςὰς, *tous ſofiſtas*, „ de ſofiſten. [dat is wijſen.] So ook in d'oude latijnſche Bijbels *ſapientes*, „ wijſen. Auguſtijn in ſijn Spreekwijſen heeft liever *ſophiſtas*. In den „ Hoomſchen druk word hier uit Aquila bygebracht κρυφιαςὰς, *kryfiaſtaj*, „ (Siet §. 3. over Gen. 41: 8.) 't welk echter meer ſchijnt te behoren tot „ חרטמי מצרים *chartummei Mitſrajim*, dat is / Sterrengiſſer van Egypten.

„ *Et Maleficos*, ende Toveraars) מכשפים *Mecaſſchefijm*. Aben Eſra meint „ dat daar door beteekend worden de חכמי המזלות *chachmei hammazzaloot*, Sterrewijſen. Somtyds word een Vergiftigen of Beſweerder daar „ door verſtaan: welk laatſte by Munſterus / Leo Jude / [twe latijnſche overſetters] en in den Franſchen Bijbel ſtaat. De LXX. hebben κὴ τὺς φαρμακοὺς, *kai tous Farmakous*, 't welk ſy vertalen Vergiftigers. „ Tremellius en Arias *Præſtigiatores*, Guichelaars. Aben Eſra ſeit / מכשפים „ *Mecaſſchefijm* worden genoemd de gene die natuurlike dingen na 't oog „ veranderen; 't welk is het doen van Guichelaars. Maar gy meugt ſeggen / „ ſo *Mecaſſchefijm* niet anders zijn dan Guichelaars; wat haddenſe te doen / „ Dan. 2. om by 't uitleggen van 's Konings droom te zijn? Ik. David ant„ woord uit den ſelf den Aben Eſra: dat het was / om dat die luiden wiſten „ welke uren de bequaamſte zijn om iets te doen, te weten na de t'ſamenſtel„ linge der Sterren op alſulken tijd. Jonathan en Onkelos חרשיא *Cha„ raſchaija*, dat is die men gemeenlik Quade luiden noemt / Beſweer„ ders.

„ *Magi Ægyptiorum* [de Toveraars van Egypten] חרטמי מצרים *Chartummei* „ *Mitsrajom*, dit vertalende LXX. οἱ ἐπαοιδοὶ τ αἰγυπτίων, *hoi Epaoidoi*

„ *toon Aigyptioon* de beſweerders van Egypten. Onkeloos ook ſo. Jonathan
„ ſeit / Jannes en Jambres, die Beſweerders waren in Egypten: dat is חשין
„ *Chavaſchijn*, 't welk ook Toveraars te ſeggen is. Santes en andere nie-
„ wer overſetters / *Magi Ægypti* de Toveraars van Egypten. Dat wil A-
„ rias verbeteren met *Genethliaci* Geboorteleſers. Aben Eſra ſeit; dit zijn-
„ ſe die de verborgentheden der Natuur verſtaan: en 't woord is Egyptiſch of
„ Chaldeewſch, alſo 't by deſe twee volkeren alleen gebruiklijk is. Aquila /
„ ſo veel als ik bemerke / wil mede κρυφιαστὰς, dat ook ontrent ſo veel bete-
„ kent; om dat hy 't Geneſ. 41: 8 alſo vertaald heeft; en Symmachus
„ μάγους, *Magous*. Siet wat van ons aldaar is aangetekend.

Incantationibus ſuis, met hunne beſweeringe.] Hieronymus / door E-
„ gyptiſche beſweeringen en ſommige geheimeniſſen. De woorden *Chartum-*
„ *mei Mitſrajim* vertaalt hy Egyptiſche beſweeringen, en ברטיהם *belahat-*
„ *teihem* ſommige geheimeniſſen: want לט *laat* is te ſeggen het geheim.
„ Daarna / vs 22. ברטיהם *belatteihem*. Aquila ἐν ἠρεμαίοις αὐλῶν *en ere-*
„ *majois autoon*. [in hunne ſtilligheden of ſtille plaatſen of handelingen.] Een
„ ander διὰ τῶν ἀποκρύφων αὐλῶν, *dia toon apokryfoon autoon*. [in hunne
„ verborgentheden of verborgene plaatſen of handelingen. Hier wederom
„ de LXX. ταῖς φαρμακίαις αὐλῶν, *tais farmakiais autoon*, met hunne ve-
„ nijngevingen, of liever toveryen. Onkelos בלחשיהון *belachaſcheihoon*, dat
„ is ſo als het Fagius vertaalt / met hunne mompelingen. Ik hadde liever /
„ beſweeringen. In 't Lexicon van Munſterus is לחשא *lachaſcha* beſwee-
„ ringe. Jonathan בלחשי קוסמיהון, *belachaſchei koſemeihoon* [met de beſwee-
„ ringen hunder wicchelaryen.] Aben Eſra houd dat dit לט *laat* verkoort is uit
„ לחט *lahaat*, 't welk de betekenis heeft van verhitten of ontſteken. R. Sa-
„ lamo maakt onderſcheid. Want laat, ſeit hy / is ene beleeſinge die בלט
„ *hallaat* ſtillekens en בחשאי *bechaſchaai* met ſtilſwijgentheid geſchied. R. Le-
„ vi בסתריהם *beſithreihem* met hunne verborgentheden: volgens de woorden /
„ de Koning לרט bedekte of verbergde ſijn aangeſighte.

„ *Et fuerunt Dracones*, en 't wierden Draken. Jonathan / לחרמנין *lechorma-*
„ *nijn* tot ſlangen. En hy doet 'er by van 't ſijne / dat de Draken aanſtonds
„ wederom tot hunne vorige gedaante gekeerd zijn. dat is / tot ſtaven.
Virga Aaronis deglutivit, Aarons ſtaf verſlond; enz.] R. Joſua is van 't
„ ſelf de gevoelen als Jonathan / te weten dat den ſlange aanſtonds weder-
„ om tot enen ſtaf gewoorden is / gelijkſe geweeſt was: 't welk noch grooter
„ mirakel is.

§. 7. Uit deſen allen is te ſien d'onſekerheid van de betekenis der woor-
den; ſo wel in 't noemen der perſonen als der daden en 't uitwerkſel van de
daad. Perſonen: watmen door die *Chachamijm* of Wijſen, *Mecaſſche-*
fim of Guichlaars, en *Chartummym* of Toveraars, ſoo als 't by onſe Over-
ſetters is vertaald / verſtaan ſal. Derſelver daad / dat is die *Lehattijm*
beſweeringen, wat eigentlijk daar mede word gemeend. En eindelik 't ge-
woghte werk / die *Thanninijm* of Draken, die ſy dus te wege braghten.

Alſoo

Altoos daar is niet een van al die Overſetters / het zy Chaldeen / Grieken of Latijnen / die 't minſte woord in deſen van den Duivel ſpreekt. En verre daar van daan: alſo de laatſten (en dat ook noch Joden zijnde / die 't anders bijſter dook daar mede hebben als uit het 12. en 13. Hooſdſtuk van het 1. boek te ſien is) op 't verklaren van 't verſlinden der gemaakte Draken, dooz Aarons Roede wel te kennen geven / dat deſelve maar in ſchijn ſodanig zijn geweeſt; die niet ſo lang alſo vooz oogen konden duren / en daerom ſchielijk wederom uit het geſigt verdweenen zijn. Maar wat hier onder eigentlik verborgen zy geweeſt / dat ſullen wy daarna eens gaan verneemen: hier is mijn oogmerk noch niet verder / dan maar te tonen / dat de Schrift ons geen bewijs in deſe plaatſe geeft / dat enigſins de Duivel heeft in dat bedrog geſpeeld: veel minder / dat die menſchen met hem ſtonden in Verbond.

§. 8. III. In 't ſelfde hooſdſtuk ſtaat op 't 22. vers. De Egyptiſche Toveraars (חרטמים *Chartummijm*) deden alſo בלטיהם *belateihem* met hunne beſweeringen; te weten / datſe water in bloed (ſo 't ſcheen) veranderden. Onſe Overſetters ſeggen op de kant: Siet boven vs. 11. Het water dat ſy in bloed veranderden, kregen ſy met graven uit de riviere vs. 24. of ſy haalden 't van Goſen, ofte uit de huiſen der Iſraëliten, die hier ende daar onder de Egyptenaren woonden. Hier ſien we wederom al niet / dat iets dooz Duivels kracht van deſe menſchen zy gedaan. Want eerſt en ſeggen ſy ons niet / of 't water dus na waarheid of na ſchijn in bloed veranderd zy. En was 't in ſchijn / daar wiſten menſchen licht wel raad toe / al en hielp de Duivel niet. Daarna ſo hadde die geſwinde duiſendkonſtenaar (gelijk men wil) dat water lichtelik in een oogenblik uit verre landen / ja ſelfs wel uit de wolken konnen halen; indien 't hem weinig werx is / regen / ſneeuw en hagel in de lucht te maken. So geven ſy hier mede dan te kennen / dat ſy dit doen alleen vooz 't werk van deſe menſchen hielden / om datſe die bedenking maken / van waar ſy mogelik dat water hadden / dat over 't gantſche land dooz dienſt van Moſes / en dooz kracht van God in bloed veranderd was. Waar uit wy ſien / hoe ſeer het buiten reden is geweeſt / dat ſy dien Chartummijm, die dit hier deden / meer dan natuurlike / en alſo Duivels konſten toeſchreven / die geroepen waren om den droom des Konings uit te leggen: ſo als ik ſlus §. 2. Gen. 41: 8. den Leſer al eens in bedenken gaf.

§. 9. Laat verder ſien / of d' andere vertaalders hier in ook wel werk gevonden hebben vooz den Duivel. Hier wozd gevraagd / ſeit Druſius / hoe dit de „ Toveraars hier konden doen / alſo het water van Egypten al in bloed ver„ anderd was? en 't antwoozd is verſcheiden / na dat der menſchen ſinnen „ zijn. Aben Eſra ſeit. Aaron heeft alleenlik 't water dat op de aarde was, „ in bloed veranderd; maar de Toveraars groeven putten daar ſy water uit haal„ den, dat ſy veranderden in bloed. Tremellius was ook in dat gevoelen / „ enſ. deſgelijks R. Levi / wiens woozden ik der kortheid halven hier vooz„ byga. Maar Hiſcuni brengt ene andere meninge vooz den dag. Het water, „ ſeit hy / is niet langer dan ene uur in bloed veranderd geweeſt. Ondertuſſchen „ ſtierf de viſch, waar uit die ſtank ontſtond, ſulx dat men 't water der riviere

„ niet meer drinken konde ; al was't dat het al wederom sijne eigene koleur
„ gekregen, en niet meer die van bloed behouden hadde. Het self de heeft men
„ by den Grieksche *scholiastes* of uitlegger mede : dewelke meint dat Mo-
„ ses dit al willens so gedaan heeft / om stoffe aan die Toveraars te geven /
„ waar op sy hunne konsten te werke stelden. Daar zijnder wederom die
„ meinen / dat wel een deel des waters onveranderd sy gebleven : en 't gene
„ wordt geseid / dat al't water in bloed veranderd sy geweest / dat alle van
„ het meerderdeel verstaan mach worden. Of wel / dat maar een weinig
„ waters onveranderd sy gebleven / gelijk die grieksche Schrijver ver-
„ der seit. Augustijn in sijn 23. vrage over Exodus / maakt gissinge datse't
„ uit de landstreek daar de Israelijten woonden hebben wechgehaald.
„ Lipman / dat hem de Duivel 't water uit een ander land heeft toegebragt.
„ Lyra / verwerpende't gevoelen van die Joden / welke meinen dat al't
„ water niet veranderd sy geweest ; en ook der Kristenen / die achten dat het
„ uit den lande Gosen wel gehaald mocht zijn : beroept sich op Josefus /
„ die seit / dat daar so wel als elders de rivier in bloed veranderd was.
„ Want anders / dunkt hem / hadden de Egyptenaars / die onder
„ d'Israelijten woonden / van dese plage vry geweest. Doch waarom niet?
„ Of waren dan ook selfs d'Israelijten dus geplaagd / op dat voor al niet
„ een Egyptenaar vry mochte zijn.

„ *Incantationibus suis*, met hunne besweerigen) בלטיהן *belateihen*. De LXX.
„ τοῖς φαρμακίαις αὐτῶν *tais farmakiais autoon*, בלחשיהון *belachasheihoon* ;
„ met hunne venijngevingen eigentlik. Hieronymus ook *incantationibus suis*.
„ Onkelos en Jonathan בלחשיהון *belachasheihoon* ; 't welk het self de is.
„ Doch Jonathan noemt die Egyptische Toveraars אצטבנינין *Itstavninin*
„ Sterrengissers. Dus word dat woord by Munster in sijn chaaldeewsch
„ Lexion vertaald. Jes. 44: 25. vind ik אצטבניני בבל *Itstavninei Babel* in
„ d'Aantekeningen van Salomon Jarchi / en daar op חוזי חזיון בכוכבים
„ sy waren in de sterren kijkende, waar van wy hen in 't nederduitsch Sterren-
„ kijkers noemen. H. David van Faraos Wijsen sprekende / noemt deselve
„ אצטבניני פרעה *Itstavninej Far-ô* : misschien van Ostanes die een Magus en
„ Sterrenkijker was ; van welken Suidas seit ; dat de Magi by de Persen
„ Hostanes genaamd waren. Genoeg van dit woord / het gene ook by den
„ vermelden Jarchie op Jes. 10. te vinden is. Aquila heeft dese plaats aldus
„ verklaard ; κρίνει ἀντὶ οἱ κρυφιασταὶ ἀιγύπτιοι. ἢ ἐν ἡσυχίαις αὐτῶν οὕτως
„ ende wel [deden] ook also de Egyptische *kryfiasten* [mompelaars] en
„ [dat] in hunne stilligheden. Wat is dat / kryfiasten? D'Oversetter ver-
„ taalt het geheimbedrijvers. Want ook de *Magi* dus genoemd zijn van't
„ verbergen ; 't zy om datse verborgene konst leerden / of verborgene din-
„ gen deden ; of wel / datse hunne weetenschap verborgen hielden / om tot
„ dies te meer verwondering te strekken by de menschen. Sy noemden't
„ ἡσυχία *eremaja* stilligheid, om datse sachtkens spraken. 't Selfde is
„ de oorsprong van בלטיהם *ballateihem*. Immers בלט *ballaat* is te seggen

ἡσυ-

„ ἠρεμαίως *eremajoos* ſoetjes, ſachjes, gelijk daar van in 't griekſch iſ λάθρα
„ *lathra* heimelik. R. Salomo ſeit / רט *laat* is ene beſweeringe die ſachtjes
„ en in ſtilligheid geſprooken wordt. Φαρμακοίαις *farmakoiais* kammen ver-
„ talen met toverſche beſweeringe. Want Budæus neemt *farmakeus* ver-
„ giftiger voor een als 't woord *Magus:* en Heſychius vertaalt het *epaoidas*
„ beſweerder. Tyneſius deſgelijx. R. Salomo ſeit 'er dit toe. Onſe Lee-
„ raars ſeggen / dat בלטיהם *Belatteihem* een werk is van de Dæmons, maar
„ בלהטיהם *belatteihem* van de toveraars; te kennen geevende / dat werken
der toveraars / geen werken van de Dæmons zijn.

§. 10. Wanneerwe nu die veelerlepe vertalingen en uitleggingen / daer by malkanderen gehaald / te ſamen vergelijken: ſo blijkt voor eerſt / dat over 't water dat in bloed veranderd wierd / ſo veel de ſo genaamde Toveraars betreft / van waar ſy dat miſſchien bekomen hadden / wel ſevenderlei meinig is. Maar hoe ſy dat te wege braghten / of watſer eigentlik toe deden / daar af ſeit niemant een beſcheiden woord. En onder deſe is het Lippoman alleen / een Jode / die (ſo als ik ſlus ook al te kennen gaf / dat ſy op hunne gronden moghten ſpreken) den Duivel hier ten waterdrager ſijner dienaars maakt. Dat is / om dat hy anders met die Menſchen wat verlegen was / hoe ſy aan water ſouden raken om te betoveren / ſo 't hen de Duivel niet en braghte. En overmits dat noch wel ſesderlei gevoelen daar van is / daar in de Duivel niet te pas en komt: ſo blijkt genoegſaam; dat de text ons niet en noodſaakt / om van dit werk der ſo genaamde Toveraars te denken / dat het met hulpe van den Duivel was. Ten anderen / belangende die luiden ſelf: d'een maakt 'er Beleefers, d'ander Sterrengiſſers de derde Mompelaars of diergelijk iet af. Maar watſe deden tot het werk / om van dat water bloed te maken / daar weet niet een van allen af; ſy laten dat op ſijn beloop. Alleenlik ſal het ſonder de hulpe van de Dæmons niet geſchied zijn / indien men Rabbi Salomo gelooft: om dat het was *belateihem:* maar hadde 't *belahateihem* geweeſt / gelijk 't veranderen der ſtokken in de ſlangen; wy moghten denken dat het wel van Toveraars / maar door geen Dæmons is geſchied. Dit is ſijn eigen bond / daar hy ter weereld geen bewijs af geeft: veel min dat ons daarmede reden word gegeven om iets aangaande deſen te beſluiten. Daar by komt noch / dat Dæmon by die luiden 't ſelfde niet en is / dat wy den Duivel noemen: gelijk het in mijn I. B: XII. en beſonderlik §. 16. klaarlik aangewesen is. Wy dan alſulke Dæmons niet gelovende / en geen bewijs van Duivels werkinge bevindende: wat reden is 'er / dat wy ſo veel groter ſprongen doen / en om de genen die hier in genoemd zijn op te ſoeken / niet tot de boſe loſe Menſchen / en derſelver fijne ſtreken; ſo als de meeſte kriſtenen en Joden 't hier verklaren; maar tot verſierde Dæmons gaen; die 't nagebootſte bloedmaken ſouden veroorſaakt hebben?

§. 11. IV. De naaſte plaats hier aan in Exod 8: 7. alwaar verhaald zijnde / dat Moſes en Aaron voorſchen door Gods kragt verwekten / geſeid word: dat doe de Toveraars החרטמים *hachartummym* ook alſo deden met

hun-

hunne beſweeringen, בלטיהם *belateihem*, en ſy deden Vorſchen over Egyptenland opkomen, Deſe twee hebzeewſche woozden zijn deſelfde als voren. Onſe Overſetters ſeggen hier toe niet met al: maar wijſen ons tot d'eerſte plaatſe van 't boek Exodes cap. 7:11. en Dzuſius en doet'er ook niets toe / dat meldens weerdig is: ſo dat het al geſeid is / 't gene daar geſeid is / ſo van hen als van ons. Hoewel ik achte datmen merkelijk onderſcheid moet maken / tuſſchen die verandering van 't gene was / en dit voozbzengen van 't gene niet en was. De ſtaven die in dzaken / en 't water dat in bloed veranderd ſcheen / die waren van te voren daar: maar deſe vozſchen dede men daar komen; en was alſo dit werk in ſchijn noch grooter dan die twee; hoewel by my en in der daad al even groot / gelijk hier na noch blijken ſal.

§. 12. V. Maar 't gene hier nu volgt / heeft den geleerden 't meeſte werk gemaakt: daar Moſes in het ſelfde hoofdſtuk / op 't 18. en 19. vers aldus van ſchzijft. De Toveraars החרטמים *hachartummym* ideden ook alſo met hare beſweeringen בלטיהם *belateihem*, op datſe Luiſen voortbraghten: doch ſy en konden niet. Doe ſeiden de Toveraars tot Farao, dit is Gods vinger. Deſelfde namen van die Toveraars en die Beſweeringen / als voren / in 't hebzeewſch. Hier hebben onſe Overſetters (dat my wonder doet /) niets aangetekend; wat d'oozſaak magh geweeſt zijn / waarom die ſo genaamde Toveraars ſo wel geen Luiſen konden maken / als ſy Vozſchen ſcheenen voozt te bzengen. Sy ſelve gevender die reden af / dat dit Gods vinger was: 't welk de Vertaalders van Gods kraghten werk verſtaan / gelijk het is: ons wijſende na Luc. 11: 20. met Matt. 12: 28. vergeleken; en diergelijke maniere van ſpreken. Right. 2: 15. en 1. Sam. 6: 3/ 9. Act. 13: 11. Maar waren d'andere dzie werken ook Gods vinger niet / waar in de dienſt van Moſes en Aaron was gebzuikt? In deſen is dan geen bewijs van enig Duivels werk in 't een of 't ander: maar in dit laatſte wel het tegendeel. Want ſo de Duivel dus de ſchepſelen in ſchijn verſcheppen kan / gelijkmen acht dat in het hexenwerk geſchied: wat was daar toe Gods vinger dan van doen? Siet hoe de Toveraars ſelf tegen deſe Tovery getuigen moeten / die heden in de Weereld wozd geloofd?

§. 13 Hier ſal ons Dzuſius nu wel wat anders melden. Op 't woozd in 't latijn *Magi* Toveraars, is dit ſijne aantekeninge. „ Hier heeft Jona-
„ than [in 't chaldeewſch] אסטבניא חרשיתא *Iſtavninaija charſchajoetha*. Die
„ *Iſtavnijn* (dat anders wozd geſchzeven *Itſtavnijn*) zijn Sterrekijkers of Ster-
„ rengiſſers; als geſeid is. 't Heet anders אסטבנינין *Iſtavninijn*, eene ſpi-
„ labe langer: gelijk wel meer in andere woozden wozd gevonden. Een
„ weinig verder ſeit Jonathan אסטבניני פרעה *Iſtavninej Far-o* de Starrekijkers
„ van Farao. Maar wat hy met het volgende meint / חרשיתא *Charſchajootha*
„ en weet ik niet / hoewel my niet onbekend is / dat הרשא *Chorſcha* enen
„ Toveraar betekent: dan dat het moghelik tot verklaringe daar by ſtaat;
„ alſo tuſſchen Sterrekijkers en Toveraars een groot verſchil is.
„ *Non potuerunt*. [Sy en konden niet.] 't Zy dat het God niet toe en liet

„ of

„ of dat hunne konst hier te kort quam: welk laaste met der Joden seggen
„ ook bevestigd word. Seker oud boek dat se noemen *Breeschijth rabbi*, dat
„ is so veel als 't grote Boek van Genesis, daarin leestmen / dat de Duivel
„ geene magt heeft over enig schepsel dat de groote niet heeft van een gersten
„ graan. Daarover magh men nasien R. Levi en Hiscuni. Doch dit ge-
„ voelen word van Lyra wederleid. Misschien was 't dat hen self de lui-
„ sen te veel quelden / om hunne kunst in 't werk te stellen.
„ [Dit is Gods vinger.] De LXX. ook also / DIT; andere DESE. Want
„ de boeken zijn hier in verscheiden / daar staat הוא *hoe* in 't Hebreewsch;
„ maar de Masorijten of hebreewsche Letterkundigen willen dat men leese
„ היא *hie*. Door הוא *hoe* word verstaan dese plaage. Dus heeft 't Onke-
„ los; DESE plaag is van God: en Jonathan; Dese plage is van Moses en
„ Aaron niet veroorsaakt, maar van God. Men magh het ook vertalen dit
„ is Gods vinger, te weten / dese plage. Het wil seggen / het is de kraght en
„ maght van God. Op dien sin leestmen in het Euangely / Gods Geest. Want
„ daar d'een seit door Gods vinger / dat noemt d'ander door Gods Geest.
„ [Matt. 12: 28. Luk 11: 20.] Staat ook hier op acht te geven / dat se niet
„ en seggen / de vinger des HEEREN, dat is יהוה JEHOVA, die de God
„ der Hebreën is; maar אלהים *Elohym* Gods, 't welken van den Schep-
„ per magh verstaan / welken Farao en de Toveraas erkenden: al was 't
„ dat sy van der Hebreën God / Jehova, niet en wisten. Men magh hier
„ over Aben Esra sien. Ik weet wel / dat reghtsinnige leeraars anders van
„ gevoelen zijn: nochtans doet de verhardinge van Farao daar op gevolgd /
„ dat ik het anders neme. enf.

§. 14. Dit is 't voornaamste dat van Dzusius aldaar is aangetekend; daar ik te deser plaatse niet veel hebbe by te doen: dan I. dat het woord חרשיתא *charschejoetha* in 't Chaldeesch niet veel verschillen kan van dat hebreewsch לחט *lahaat* of לט *laat* 't griekesche κρυφιαστὴς *kryfiastees*; waar af ons Dzusius; §. 9. en 9. heeft onderrecht / dat het so veel als saght sprekers of stille handelaars te seggen is. Want חרשא *charscha* en *cheerscha* also wel enen doven of stommen (d'een hoort en d'ander maakt geen geluid) als enen beswaerder betekent; als uit de Chaldeewsche oversettinge op Psal. 38: 14. Jes. 56: 11. en 43: 8. te sien is. Dit waren dan / na die verklaringe / al eenerlei Menschen als de voorgemelde / gelijkse mede even eens in den hebreewschen text genoemd zijn. II. Belangende de reden / waarom doch dese Mompelaars geen luisen konden voor den dagh doen komen; hoewel hy die van Bereschijt Rabba genoegh verbetert / en is van hem niet wel ten vollen uytgedzukt: also ik 't waarlik daar voor houde / dat sy hier in de konst te kort gekomen zijn. Maar wat daar van de reden zy / dat hoop ik noch wat beter uit te leggen / wanneer ik dese plaatsen noch eens over ga. III En wat betreft der Heidenen belijdenis / dat dit Gods vinger was: ik achte dat d'Egyptenaars wel mindere Goden / (na hun gevoelen) dan den Allerhoogsten / magtig hielden om alsulke kleine beestjes voort te brengen. Want om dat se sulke kleinigheden voor den groten God niet weerdig kenden / om

ſich met deſelven te bemoejen: ſo hebbenſe die veelheid en verſcheidenheid van Ondergoden en der Dæmones bedacht / I. B. XI. §. 5. En 't was het werk der Dæmones / ſich met de Menſchen dus te voegen / die door de bystand van deſelve de Natuur in hunne werkinge te boven gingen. I. b. II. §. 11. En overmits 't Hebreewſch woord אלהים · *Elohym* de naam des Oppergods alleen niet is / maar ook aan d'Engelen en aan de Menſchen wel gegeven word: ſo volgt niet dat de Wyſen van Egypten den Schepper van 't heel-Al daar by verſtonden / of ook Jehova niet erkenden. Maar 't komt my wel ſoo voor / dat ſy Jehova, door dit wonder overtuigd / hier nu beleden mede Elohym te zijn; wiens dienaars / Moſe en Aaron / in ſijnen name ſpreekende / dienvolgens ook door ſijne kraght dit hadden uitgewerkt.

§. 15. Tot hier toe is ons dan noch 't minſte niet gebleken / dat of de Schrift in hare woorden / namen / en omſtandigheden onderſocht; of ook de menigte der Uitleggers en Overſetters / Hebreewſche / Chaldeewſche / Griekſche of Latijnſche: iet van den Duivel / ſo als wy nu daar by verſtaan; dat is / het hoofd of enigen der afgevallene Engelen / in 't werk der ſo genaamde Toveraars te paſſe brengt. Want ſiet men op die Menſchen; men weet niet eens ter dege wat voor volk 't geweeſt zy: of op hun doen; wat handelingen of maniere van ſpreken datſe hadden. Die wy in onſen duitſchen Bybel noemen Toveraars; d'Uitleggers weten ons niet meer daar af te ſeggen / als dat het Magi waren; en niemant weet ter dege wat een Magus is. Altoos het waren kenners der Nature / en dat en was geen ſonde: of 't waren in 't beſonder kenners van den loop der Sterren / en dat was loffelijk. Het ergſte was / dat deſe Menſchen waren Heidenen, die Iſraels God of niet voor God erkenden / of immers niet ſoo veel en achteden als hunne herſſen-goden: die hun verſtand misbruikten; en daar hen de Natuur begaf / konſt en behendigheid te werk ſtelden / om / daar ſy in de ſaak te kort quamen / den ſchijn te geven van te doen wat Moſes en Aaron deeden; daar Farao / een heidenſch man / en met voorvoordeel voor den dienſt der valſche Goden / en tegen dien des onbekenden Gods van Iſrael te malen kraghtig ingenomen; licht mede te bedriegen was. Wy ſullen in 't verbolg hier over noch wat meer te ſeggen hebben: nu laat ons d'overige plaatſen / al waar de Schrift van ſulke handelingen ſpreekt / gelijkerwijſe overgaan.

VI. HOOFDSTUK.

Het ſelfde word gelijkerwijs aan drie verſcheiden ſlagh van Wicchelaars en hunnen handel onderſocht: te weten Bileam, de Filiſtijnſche Prieſters en de Toveres tot Endor in 't beſonder.

§. 1.

DE Toverſchouwburg in Egypten eerſt geopend dus van buiten hebbende beſien: ſo heeft ſich dus verr niemaand op 't tooneel vertoond / met wat

wat vooꝛ kleeding hy van d'Overſetters / Joden / Kriſtenen Papiſten / Pꝛoteſtanten ook behangen was; en wat vooꝛ woozden of gebeerden wy daar aan vernomen hebben: aan wien uit al dat ſelve enigſins te merken was / dat ſy gemeenſchap met den Duivel hadden / of tot ſulx als ſy daar vertoonden ook behoefden. Wy willen ons van daar na't land van Kanaan begeven / en 't woeſt gebergte van Arabien / dat in de Schꝛift na Sinai genoemd is / overgaande / ons in dat deel / daar eertijds 't land der Moabijten was / aan gene zijde der Jozdaan / ontrent den berg van Nebo / of van Piſga nederſetten. Daar ſal ſich Balak / dies tijds koning van de Moabyten / ganſch verlegen tonen / om't volk van Iſraël / dat in ſijn land gelegert was / van daar te dꝛijven. En ſo hy ſich daar toe met kꝛaght van wapenen te ſwak bevond: ontbood hy eenen Bilam, vermaard dooꝛ konſten der Magie; om't vꝛeemd en magtig volk dooꝛ middel van beſweeringen te doen vertrekken. Hier van wozd de geſchiedenis met veel omſtandigheid verhaald Num. 22: 23. en 24. en vozders ſijner meldinge gedaan Deut 23: 4. Joſ. 13: 22. en 24: 9 / 10. 2. Pet. 2: 15 / 16. Jud. vs. 11. Die mau en ſijn bedꝛijf ſal d'eerſte inhoud van dit hoofdſtuk zijn: waar in wy eerſt / gelijk als voren onſe Nederduitſche Overſetters naſien / en dan vervolgens met de anderen vergelijken ſullen.

§. 2. Wat ſijn Perſoon betreft: hy wozd by Moſes niet genoemd met enige betekenis van ſijn bedꝛijf of konſt: maar waar hy woonde / namelik te Pethor, dies tijds ene ſtad in Meſopotanien / op de riviere, waar dooꝛ de onſen billik den Euphrates willen doen verſtaan; en dat ſijn vader Beor was genaamd / en 't land daar in hy woonde ook ſijn vaderland / om dat het op Hebꝛeewſche wijſe wozd genaamd het land der kinderen ſijns volks, Num. 22: 5. en 23: 7. Deut. 23: 4. Dit land dan onder Syrien gerekend / en aan Chaldeën gꝛenſende / was 't daar de Magi (als nu dikmaal is geſeid / van ouds in gꝛootſter aanſien waren. Hy wozd by Joſua 23: 22. een קסם *koſeem* genaamd / 't welk by de onſen Voorſegger vertaald is. So hebben ſe't noch tweemaal / maar elders achtmaal Waarſegger in de plaats geſtelt; gelijk hier vooꝛ IV. §. 8. is aangetekend. Het een en 't ander kan in ſulken ſin / als 't laaſte woozd by ons gebꝛuikt wozd / met dat van den Apoſtel wel beſtaan / die hen den naam geeft van Proffeet; 't welk eigentlik ſulk een te ſeggen is / die iets toekomende vooꝛſeit / of vooꝛgeeft ſulx te doen. Uit al 't vooꝛſeide blijkt / dat deſe man wel was een heidenſch Filoſoof / of Wijſe / een Wichelaar of Waarſegger; en ſulx een van der Heidenen Pꝛofeten: maar van den Duivel wozd in 't minſte geen gewag gemaakt.

§. 3. De Middelen die hy te werke ſtelde / noemt hier de goddelike ſchꝛijver נחש *nachaſch* en נחשים *nechaſchijm*; Num. 23: 23. en 24: 1. 't welk ſy vertalen toveryen, ende ook קסם *keſem*, waarſeggerye. Maar aangemerkt / dat ſy het woozd מנחש *menacheeſch*, 't welk een ſelf den afkomſt heeft als 't vooꝛgaande *nachaſch* en *nechaſchijm*, en dat ook de betekenis van 't eene tot het ander overgaat; alſo dat *menacheeſch* de gene is die de *nachaſch* of *nechaſchijm* gebꝛuikt of doet: ſo konnen deſe volgens onſe Overſetters ſelve geene toveryë zijn. So nu dan *menacheeſch* navolgens onſe eigene Overſet-

ters geen toveraar en is / so is dan ook de konst die hy hanteert / te weten *nachasch*, die van Bileam hier ook gepleegd is / gene toverye. 't Woord נחש *nicheesch*, daar de daad self mede word betekend / die dese menschen plegen / word insgelijx by hen verduitscht op vogelgeschrey acht geven, Lev. 19: 26. So nu die *menacheesch* een vogelschouwer is: so is dan al sijn *nachasch* ook niet anders dan die vogelschouwer, of diergelijke slagh van wicchelarye geweest / als in mijn I. b. III. §. 7. is aangewesen / dat by de oude Heidenen gebruiklijk was. En overmits dat nu wel was een bygelovig werk; doch sonder blijk van omgang met den Duivel / en also van Tovery: so blijkt / dat als wy hier het woord van toveryen lesen / waar mede Bileam / wanneer hy op hem selven was / sich pleegde te behelpen; wy dan navolgens d'eigene vertalinge van onse Oversetters op ene andere plaats / daar mede anders niet en meene dan slechte wicchelarye, gelijk als *kesamijn* waarseggerye.

§. 4. En ook / gemerkt dat sy hier anders van sich self verschillen souden: so latense de vryheyd dan aan ons / om 't een te kiesen voor het ander. Voor my / ik late die vertaling daar sy maar alleen by staan; en kiese d'andere / waarin hen alle Oversetters medestemmen. En dat is die van Vogelschouwinge of Wichelerye, of in 't gemeen Waarseggerye: waar in sy volgen het oorspronklijk woord נחש *nicheesch* in sijn oorspronkelike betekenis; welke is iet by ondervindinge waarneemen, of sekerlik waarnemen; gelijk het van de onsen selfs vertaald is / Genes. 44: 5: 15. daar geen sodanig waarseggerye te passe quam. Want so de Hebreewsche naam daar af / eerst uit dit wortelwoord gesproken / iets medebrengt dat met des Duivels hulp geschied: waar sal men met den vromen Josef heen / die sekerder met sijnen Beker ging / om iets daar by van sijne broeders te verneemen; dan alle die Egyptenaren / of Chaldeen / of hier Bileam met hunne *nechaschijm*, die op seer ongewisse gronden steunden / en daar toe by gelovig waren? En overmits dat נחש *nachaasch* ene slang te seggen is: so houd Coccejus met de genen / die 't nemen voor een slagh van wichlerye die van slangen wierd genomen; het gene Bileam so veel te nader was / also het volk daar hy op sagh / so onlangs ongemeenderwijse van die beesten was geplaagd geweest. Num. 21. Bochart schrijft daar af in 't breede Hieroz. o. c. 3. De LXX. Oversetters / also genoemd / stellen in 't Grieksch / Num. 24: 2. dat Bileam niet wederkeerde tot de οἰωνοι, *oionoj*. Nu seyt Hesychius in sijn grieksch Woordenboek / Οἰωνὸς, ὄφις, Επιεικῶς γὰρ λέγεται εἰς τὰς μαντείας τοὺς ὄφει ἔχειν. οὓς καὶ οἰωνοὺς ἔλεγον. *Oionos*, ene slange alsomen met bescheid magh seggen, datse slangen tot de wicchelaryen hielden, die sy noemden *oionoj*. Naast daar te vooren seit hy / Οἰωνοὶ, σαρκόφαγα ὄρνεα καὶ πάντα. γύπες, κόρακες. εἴρηνται δὲ οἰωνοὶ, δι' ὧν οἰώμεθα τὰ μέλη, ὄθεν καὶ οἰωνοπόλοι, μάντεις ἢ ὄφεις. *Oionoj*, roofvogels, als gieren, raven. ende worden ook *Oionoj* genoemd degene door welkers leden wy wicchelen: Daar van komt *oionopoloj* wicchelaars [die met wichelaryen omgaan] waarseggers

seggers of slangen. Hoe hier de Slangen achter aan komen weet ik niet. Meer andere vertalingen / in sonderheid verklaringen ga ik voorby: also mijn oogmerk slechts is / hier te tonen / dat niemant dese *nechaschijm*, die Bileam hanteerde / also vertaald heeft of verklaard / dat daar ietwes anders was te doen / als 't gene dienstig wierd geacht om iets gewaar te worden; en dat daar toe misschien wel eerst en meest de Slangen zijn gebruikt geweest.

§. 5. Doch dit en heb ik hier so dra niet neergestelt / of 't komt my in den sin / dat mogelijk de Duivel door de Slangen wierd gebraagd; gelijk hy eertijds / so 't gemeene seggen is / onse eerste moeder door de Slang gesproken heeft. Maar aanstonds komt my ook te binnen / dat Bileam / so dat daar al uitdrukkelijk geschreven stond / (gelijk het niet en doet) het echter nooit gelesen hadde. Want Moses heeft doe eerst / uit goddelike openbaringe / dat boek daar die geschiedenis in staat / te weten Genesis / geschreven; wanneer die Bileam al wijd vermaard was door de nechaschym, daar wy van spreeken. En ook schreef Moses sijne boeken niet voor Bileams / maar voor sijn eigen volk; 't welk ook deselve voor de Heidenen onthouden heeft / wel duisend jaren na dien tijd. Daar by komt / dat noch so veel andere dieren / besonderlik gevogelte / tot desen einde zijn gebruikt geweest; ja 't draagen van een hout en diergelijk dat met de slangen geen gemeenschap heeft: het was hen eben na / so wel het een als 't ander uit te binden. Veel meer als dit valt my noch toe / om op dat stuk hier by te seggen; doch 't gene ik tot ene andere plaatse sparen wil.

§. 6. II. Ik wil dan voortgaan tot de naaste plaatse / 1. Sam. 6: 2. daar geseid word / dat de Filistynen / hebbende de Kiste des Verbonds van Israël genomen in den strijd / en die geplaatst in hunnen Afgods Tempel; het beeld van Dagon tweemaal afgeworpen / en hun volk met dodelike plagen wierd besocht. Dies sy ten laatsten riepen hunne כהנים *kohanijm* Priesters en קסמים *kosemym* Waarseggers; seggende, wat sullen wy met de Arke (dat is / Kisten) des Heeren doen? en hun antwoord was / dat men enen wagen toestellen / d' Arke daar opsette / twee koeyen daar voor spannen; en so op den weg na 't land van Israël toe strekkende gestelt / van self doen voortgaan soude. Die wagen dan seldense / vs. 9. indien se den weg harer landpale opgaat na Betsemes, so heeft *Hy* (te weten de God van Israël) ons dit groot quaad gedaan: maar so niet, so sullen wy weten dat sijne hand ons niet geraakt heeft; 't is ons een toeval geweest. Hier is van onse Oversetters op de kant niets by gedaan / het gene nader dienen mag om die twee woorden te verklaren. Dan over dat van *koheen* seggense op Genes. 41: 45. No. 62. Het Hebreewsch woord betekent wel *een Priester*, maar ook in 't gemeen *een Overste* in den polityken staat, ende een persoon van groten aansien. Siet 2. Sam. 8: 18. vers. 20. 26. 1 Chron. 18: 17. Job. 12: 19. Met de derde plaats daar van hen aangewesen makense hunne vertaling over de eerste goed; in de tweede setten sy het over opperofficier, en in de vierde overste, gelijk als hier. Van de vertalinge des woords *kosem* of *kasemym*, is hier voor. IV. §. 8. genoegh gesproken.

Dan hier bevind ik / dat van d'Overſetters ſelf waargiſſers in den text geſtelt geweeſt is; 't welk 'er van Fullenius die was een van de Overſienders / ook so in gelaten is: so dat het moet op 't oordeel van de anderen veranderd zijn.

§. 6. Dewijl ons hier dan niets in voorkomt / het gene niet alreeds te voren is geseid / so veel de *kosamym* betreft: so komt 'et blotelik maar op de *kohanym* of Prieſters aan. Doch in dat woord en is ten aanſien van des ſelfs gebruik noch oorſpronk / niets begrepen dat op gemeinſchap met de Duivel ſiet. (ten zy men ſeggen wil / dat ſy als Afgodspriesters ſelf den Duivel dienen; waar van hier na.) also ſulx dan so wel op Overſten, of Prinſen, gelijk het d'onſen 2. Sam. 1: 18: en Job 12: 19. vertalen) als op de priesters ſoude moeten paſſen; 't welk ieder een kan ſien hoe ongerijmd het zy. De Chaldeewſch vertaler heeft ſomtijds 't Hebreewſche woord behouden / na 't chaldeewſch gebogen; ſomtijds משמש *meſchammeesch* dienaar, ſomtijds רבא *raba*. vorſt of voorſtaander. ſomtijds כומרא *coemara*, 't gene ook een prieſter of geeſteliken beteken't / daar voor geſtelt. En dit laatſte word by Buxtorf aangemerkt dat hy altijd ſtelt / wanneer van heidenen en afgodspriesteren geſproken word So lees ik ook in deſe plaatſe כומראי *cœmeraija* de prieſters of geeſteliken. Dus word op heden ook een Monik *coemaar* en ene Nonne *coemaryt* in de joodſche ſchriften noch genaamd. De grieken hebben hier drie woorden in plaats van twee geſtelt; τὰς ἱερεὶς καὶ τὰς μάντεις καὶ τὰς ἐπαοιδὰς de prieſters en waarſeggers (of voorſeggers) en de beleſers: misſchien om dat ſe twijfelden / hoe ſy 't woord *kohanijm* of *kosamijm* vertalen ſouden; en daarom een van beiden met twee verſcheidene namen hebben uitgedrukt. Hoe 't zy, altoos het is uit geen van de Hebreewſche noch chaldeeſche / noch ook grieksche woorden af te nemen / dat deſe menſchen met den Duivel in verdrag / of enige gemeenſchap waren.

§. 7. Wat hunne Voorſeggingе op 't 7. vs betreft: daar is geen reden om te denken / dat ſy die kennis van den Duivel hadden; niet meer dan Bileam / wien wy nu vondt hebben horen ſeggen / dat hem God ſelf / de God van Iſraël / ſijne oogen verlicht hadde. 't Is waar / dat deſe Filiſtijnſche Prieſters niet voor ongetwijfeld wiſten te verklaren / wat weg de Verbond kiſt van de koeyen ſoude worden heen geboerd: en om so veel daar af te ſeggen als ſy ſeiden / daar toe en haddenſe den Duivel / noch ook ſelf geen so groot verſtant van doen. Want wie en ſoude niet voor vaſt en ſekerlik beſluiten / dat deſe domme beeſten / enen weg van drie uren gaans (want so veel wijſt de kaart van Ekron tot Betſemes toe) ſonder eens ter regter of ter ſlinker zyde / of op by wegens af te wijken / ſouden gaan ſonder menſchen handen die hen beſtierde: indien het niet de God van Iſrael dus in 't beſonder had beſchickt? En 't was ook 't naaſte wel te giſſen / dat hy het so wel ſoude doen: also hy door voorgaande wonderen en plagen (indien deſelve van hem waren / het gene ſy hier by nu eens verneemen ſouden) genoeg beteken't hadde: dat hy de Kiſte ſijns Verbonds met Iſraël / daar hy de plaats in 't Land en in den Tabernakel ſelfs uitdrukkelik voor aangewesen hadde / ſchoon hebbende haar eens van huis doen gaan / altijd uithuiſig en uit landig laten ſoude.

§. 8. III.

§. 8. III. Wy komen verder tot dat vrouwmensch wederom / dat ons in 't II. b. XXIV. al wat lang heeft opgehouden / daar Saul tot Endor by te rade ging: 1 Sam. 28: 7/ 8. welke daar genaamd wordt אשת בעלת אוב. Onse Oversetters brengen niets by op de kant, waarmede sy te kennen geven / watse door dien waarseggenden Geest verstaan / of hoe sy meinen dat die vrouwe daar mede heeft te werk gegaan. Nochtans verklaren sy het 12 vs./ dat de Vrouwe Samuel sagh op No. 22 alsoo; dat dit was een bose Geest, in de gedaante van Samuel, den welken sy door hare duivelskonste hadde doen opkomen. Jesus Syrach is in een groot misverstand, als hy schrijft dat Samuel, na dat hy ontslapen was, geprofeteerd; ende Saul sijn einde voorseid hebbe. cap. 46: 23. Junius en Tremellius spreken op de kant van hunne latijnsche Oversettinge ook alsoo / dat Samuel alhier te seggen is / *spectrum diabolicum specie Schemuelis*, een duivelsch spook in de gedaante van Samuel. Dat selfde seggen ook de meeste uitleggers onder ons: om 't andere niet toe te staan / het gene Syrach seit / en die van de Roomsche Kerk geloven; te weten dat het Samuel self geweest sy. Ik en sal my hier niet uitlaten / om al dat gene over hoop te halen / dat geleerde mannen over dese plaats geschreven hebben: alsoo ons d'overvloed verbeelen soude / en echter geen verschillende gevoelens sekerder noch wijser maken konnen / door alsulke redenen / waarmede sy de een den anderen niet overtuigen konden. Doch daar is wel een nader wegh / om te verneemen / of dese vrouw gemeenschap met den Duivel hadde / en door denselven sulx als in dit hoofdstuk wordt verhaald aan Saul voorseid heeft. Want het alleenlijk op twee dingen aankomt / wat sy voor eenen sy geweest / die enen waarseggenden geest hadde; en wat sy door den selven heeft doen op komen, wanneer sy sagh dat het Samuël was?

§. 9. Het woord אוב *oov* in 't eental / en אובות *ovooth* in 't meertal wordt by d'Oversetters en letterkundigen tweesins geduid; den waarseggenden Geest of Mensche; en so is 't hier by ons op 't 7. vs. waarseggende geest, maar op het 3. en 9. vs. waarsegger verduitscht. Oorspronkelijk so schijnt het enen ledersak, waarin men wijn doet / te beteekenen / en by overdragt den buik. Want ook by Job 32: 18/ 19. dese vertalinge (en met een die t'samenvoeginge te vinden is. Ik ben (seit Elihu) der woorden vol; de geest mijns buiks benauwt my. Siet, mijn buik is als de wijn die niet geopend is; gelijk nieuwe lederssakken (daar staat *ovooth*) soude hy bersten. Dat selfde *ovooth* is hier vs 3. en 9. en elders waarseggers vertaald; en so als wy sien op 't 7. en 8. vers waarseggende geest. En men moet bekennen / dat gelijk als op geen van alle d'andere plaatsen / behalven Joh 2: 18/ 19. de leerene wijnsakken in de reden te pas komen; alsoo ook in die woorden van Elihu geen waarseggende geest. Want de wijn daar by genoemd / geeft klaarlijk met den ganschen t'samenhang te kennen / dat by hem 't woord *ovooth* niet anders is dan lederssakken. Wanneer nu door 't woord *oov* in 't eentaal / of *ovoot* in 't meergetal sulk iets verstaan wordt / waar door een Mensch let voorgeest te voorseggen: so wordt degene die dat doet genaamd בעל אוב *ba-al oov*, heer of meester, van den *oov*, en בעלת אוב *ba-alat oov* Vrow of meestresse van den *oov*. Want het de manier is in 't he-

bzeewſch / iemant heet of meeſter van dat gene te noemen / daar hy d'eigenſchap van heeft / of daar hy mede omgaat / al en leert hy't niemant. Alſo wierd Joſef van ſijne bzoeders *ba-al chalomoot* meeſter van de dromen, dat is dromer, of ten hoogſten meeſterlike dromer, genoemd. De ſtad Ninive *ba-alat keſchafijm* meeſterſche der toveryen; (wat *koſchafijm* te ſeggen zy / is boven IV. §. en V §. 6. al gemeld) om datſe gauſche geſlaghten als verkocht hadde met hare toveryen. Neh. 3: 4. Dus wozd hier dan ook deſe bzow tot Endor *ba-alath*, dat is meeſtereſſe van den *Oov* genaamd / in dien ſin / als't in't Chaldeewſch vertaald is: ידעא לאסקא בדין *dejade aleaſſeka bidijn* die de geeſten weet uit te halen of te doen opkomen. Want *bidijm* by de Chaldeen de naam der gemeenſame geeſten is.

§. 10. Om nu van die twee woozden ene tſamenſtellinge te maken: het was altoos een bzowmenſch daar de text van ſpzeekt: daar was iet by: daar af ſy *ha-alath* of meeſterſche genaamd wierd / dat hiet *oov*, ende wozd eens als geſeid / lederſak, ende elders waarſeggende geeſt verduitſcht. De gzieksche text noemt haar γυναῖκα ἐγγαστρίμυθον, *gunaika engaſtrimuthon*; het welk ſo veel is of men ſeide / ene buik geheimſprekende vrouwe; dat is / die 't geheim dat haar gebzaagd wozd; uit haren buik is ſpzekende. Heſychius ſeit 'er van: Ἐγγαστρίμυθοι· τῦτόν τινες ἐγγαστρίμαντιν, οἱ δὲ περιφάντιν λέγεσι. φησὶ δὲ περὶ τῦ τρόπυ τῆς μαντείας καὶ Πλάτων ἐν τῷ σοφιστῇ. τῦτον ἡμεῖς πύθωνα καλῦμεν. *Engaſtrimythas*: dit noemen ſommige *engaſtrimantis*, (buikwicchelaar) andere borſtwicchelaar. Van die wijſe van wicchelarye, is't dat ook Plato in ſijn boek genaamd *Sophiſta* (dat is Wijsheidsbetrachter) ſpreekt. deſen noemen *wy pythoon*. Maar is't ſo al in waarheid / dat die Menſchen ſpzaken uit den buik of uit de bozſt? Galenus die beroemde Arts geloofstet niet: maar ſeit my Scapula / uit deſſelfs uitleggingen van Hippocates / *ita appelari eum qui clauſo ore loquitur, quòd ventre loqui videatur* dat ſo genoemd word een die met geſlotenen monde ſpreekt, om dat het ſchijnt als of hy uit den buik ſprake. Dit komt dan eindelik op niet met allen uit / het gene buiten de perſoon zy die daar ſpzeekt. En daarom is 'er meer niet af te maken / als dat de menſchen voozgaven / of daar voor wel gehouden wierden / datſe uit den buik ſpzak / of dat een Geeſt ſulx dede: maar dat de ſchzanderſte verſtanden / de Natuur kennende / het hielden voor bedzogh; en dat het maar door konſt en oefening alſo geſchiedde / met den mond / dat het te horen was als of de ſtemme voortquam uit den buik. Dit ſal ons in het IV. hoofdſtuk van het IV. boek ſeer wel te paſſe komen.

§. 11. Indien wy nu behalven d'eigene en meeſt gebzuikelike meninge van't hebzeewſch woozd *oov* of 't grieksch *engaſtrimuthos*, wat nader op den tſamenhang der rede / en't gebzuik der andere namen letten / die nevens deſen in den text gemeld zijn: ſo blijkt dat deſe bzow geweeſt is eene onder die *ovooth* waarſeggers, en ידעני *jid onijm* duivelskonſtenaars (gelijk hen onſe Overſetters noemen) welke Saul uyt den lande wechgedaan hadde, gelijk te voren vers 3. was vermeld. Want hy derhalven niet alleen moeſt laten ſoeken

ken ene vrouwe *ba-alath Oov* enen waerſeggenden geeſt hadde; maar ook ſulk eene meinende gevonden te hebben/ haar ſeide/ voorſeg my door den waarſeggenden geeſt. vs. 7/8. Daar by komt/ dat die vrouw haar ſelf ook onder dat volk rekende: alſo ſy deſe reden gaf/ waarom ſy ſich beſwaard hielde ſulx te doen; Siet, wat Saul gedaan heeft, hoe hy de waarſeggers en duivels-konſtenaars uit dit land heeft uitgeroeid. Hier worden dan (gelijk ook 2. Kon. 21: 6. Jeſ. 8: 20.) de *ovooth* waarſegſters of waarſeggende geeſten, of liever buikſprekers met de *jid-onijm* gepaard/ daar onſe Overſetters Duivels-konſtenaars van maken; maar andere niet meer dan ſeker ſoort van wichelaars of goedergeluk ſeggers, gelijk IV. §. 7. is getoond. Na dat dan deſe naam van *jid-oni* den Duivel mede inſluit ofte niet; daar uit ſal ook best af te nemen zijn/ wat voor een wijf dit was/ dat daar by (ſo als gelijk past by gelijk) hier vergeleken word.

§. 13. Wat nu de eygentlike meinnig van dit woord *jid-oni* betreft: *non male conjecit doctiſſimus Seldenus, huic nomen in Græco convenire τὸ δάιμων*; de geleerde Seldenus (ſeit Coccejus) heeft niet qualik gegiſt, dat dit woord met het griekſche *Daimoon* overeenkomt. Want gelijk dit komt van *δάιω dajo*, alſo 't ander ook van יָדַע *jadá*; 't welk beide ſo veel is als weten. Men ſie wat ik daar af 1. b 2. §. 9. heb aangetekend. Daarom het ook by ſommigen vertaald word in 't Latijn met *ſciolus*, weete veel, of een die voor geeft/ veel te weten: en daarom ook in 't Grieksch προγνώστης voorkundig, of verkondiger van 't gene te gebeuren ſtaat. In 't Hebreewſch woordenboek Aruch vind ik deſe verſcheidene meningen/ dat *ba-al Oov* is de gene die uit ſijne ſchouder ſpreekt, en *jidoni* die uit ſijnen mond ſpreekt: en wederom/ dat *baal-oov* is de gene die uit den nekke/ en van tuſſchen ſijne oxelen ſpreekt; maar *jid-oni* is de gene die een been van 't dier genaamd *jadua* in ſijnen mond houd, en daar dan uit ſpreekt. Is dit nu ſo/ wat ſekerheid blijft dan/ om wel te weten wat *jid-onijm* te ſeggen was? altoos het minſte niet/ dat ſy gemeinſchap met den Duivel hadden. Want of ſe dus of ſo 't geluid der ſpraake/ door gewoone of ongewoone deelen van hun lichaam gaven/ of liever ſchenen ſo te doen: dat raakt den Duivel meer niet/ dan veel andere konſten/ die guichelaars en kamerſpelers doen/ om 't volk wat wonders te vertoonen; en ſo als al dat Papenbedrogh van ouds af is gepleegd geweeſt.

§. 14. Wy mogen nu dan wel tot het bedrijf van 't vrouwmenſch overgaan/ en ſien wat ſy toch wonders heeft verricht. Het blijkt dat Saul geloof'd heeft/ dat ſy magtig was die Zielen der verſtorvenen/ die ſy begeerde/ te doen verſchijnen/ en van den ſtaat der leevenden voorſegginge te doen. Want dit was 't woord waar mede hy de reden ſijner komſte aan haar openbaarde: voorſegd my door den waarſeggenden geeſt; en doet my opkomen dien ik u ſeggen ſal. vs. 8. Maar dat en ſett ons ganſch geen merk. Want nademaal dat Saul God ſelf eerſt te vergeefs gebraagd; en doe ſich tot dit middel/ als vertwijfeld door den nood/ begeven hadde: ſo moeſt hy een van beiden denken/

of datter iemant is / behalven God / die het toekomende dat ganſch toevallig is te voren weet; of dat het aan dien *Oov* of wicchelgeeſt van God geopenbaard kon zijn. Maar ſo hy 't eerſte dacht / was hy geen Theologant / en kende God niet ſo 't behoort: en 't laatſte moeſt tot een bewijs verſtrekken / dat ſijne ſinnen niet by huis en waren / die meinde dat God hem 't geheim / door middelen en menſchen van hem ſelf geſteld / als d'Urym en Thummym, en de Profeeten, geweigerd hebbende bekend te maken; nu door verboden middelen en menſchen openbaren ſoude. Daarom is in ſijn geſag / hoewel een koning / in deſe min als niet: om daar uit te beſluiten / dat door dit vrouwmenſch of door iemand anders geeſten uitgeroepen; en na geheimeniſſen / God alleen bekend / gevraagd / en daar op antwoord kan bekomen worden.

§. 15. Men moet dan ſien / of 't uit de ſake ſelf niet blijken kan / wat deſe vrouw in waarheid heeft verright. Doch daar en ſtaat niet wat ſe dede / maar wat ſe ſagh en ſprak. Want doe de vrouwe Samuel ſagh, ſo riepſe uit met luider ſtemme enſ. vs: 12. Nu laat ons dit eens na de letter nemen / ſo als 't leit: de vrouwe ſag dan Samuel. Neen / ſeggen onſe uitleggers en vertalers / maar enen boſen Geeſt, in Samuëls gedaante: en dan noch meer / dat ſy dien boſen geeſt door hare duivelskonſte hadde doen opkomen. Dit laatſte ſwijgt de text / en 't eerſte ſpreektſe met uitdrukkelike woorden tegen. Want ſo als Sauls begeerte was geweeſt / dat ſy hem Samuel ſoude doen opkomen: vs. 11. ſo ſtaat hier / dat het Samuel ook was dien ſy doe ſag / en dat uit der aarden opkomende; vs. 12/ 13. en Saul vernam doe ſelf ook / dat het Samuel was vs. 14. So was 't ook Samuël die Saul toeſprak / vs. 15/ 16. en 't waren Samuëls woorden daar Saul voor vreesde. vs. 20. Heeft nu dan Sprach ſulken ongelijk / dat hy 't van Samuel verſtaat / gelijk hy waarlik heeft: want Moſes en de Profeten willen leevende gehoord zijn / en niet uit den dood verrijſen / om de menſchen aan te ſpreken) Luk. 16: 31. wat reden heeft 'et om te denken / dat de Duivel / die ſijn leven geen Profeet en was; noch van Gods wegen / of ook achtervolgende Gods woord tot menſchen ſprak: in ſchijn eens lichaams / dat in 't graf van eere ter Opſtandinge geheiligd is / daar toe verſcheenen zy?

§. 16. Maar noodſaakt ons de reden te geloven / dat het Samuel niet was: waarom is 't dat hy Samuël genaamd word; en dat tot bijſmaal toe? Is 't niet / om dat hy ſich uitgaf voor Samuel / om Saul in ſijne ſotte botheid toe te geven; die Samuel maar ſocht / en hier dan meinen moeſte voor te hebben? waarom kan 't dan de vrouw ſelfs niet zijn die ſich uitgaf voor Samuel / ſich doende horen of hy 't ware; en ſeggende dat ſy hem ſag / al ſagſe niet met al? Neen / maar daar ſtaat / de vrouwe ſag; en niet / ſy ſeide datſe ſagh. 't Is wel / daar ſtaat ook (als geſeid) dat ſy ſagh Samuel; en dat ook Samuel ſprak, en niet de Duivel in den ſchijn van Samuel. Gelijk dan 't eene word verhaald / ſo als het hem / die 't onderwerp is van d'hiſtorie / te weten Saul / is voor gekomen: ſo 't ander ook. Dit blijkt noch klaarder uit dat gene dat geſeid word van de vrow / ik ſie Goden uiter aarden opkomen. Dat was altoos niet waar: want ſich geen Goden (laat

dit

dit Dæmones geweest zijn / even / veel) onder d'aarde sich verhouden / maar wel doden. Ik heb 't I. b. II. §. 17. uit Cicero getoond / van waar dit seggen is ontstaan. Daar staat niet by / dat Saul iet sagh: die niet en was daar-t wiss dit sagh / gelijkse seide; so dat hy meinde dat hy Samuel / schoon ongesien / nochtans dus hoorde met hem spreken.

§. 17. 't Is waar / dat Henrik Morus in sijn post-scriptum aan voornoemden Glanvill groote moeite doet / om tegen Heinholt Schott te bewijsen / dat sy in geen besondere kamer van hem afgescheiden was: maar daar en komt 'et niet op aan. Want sekerlik / ten minsten / waren sy in een vertrek: dat was dan so ruim wel / dat sy een stuk weegs van hem af in enen hoek / of wel voor ene kas of voor een hupsje sich heeft konnen stellen / en daar hare babbeleguichjes maken. Want doe het spel volbraght was / quam de Vrouw tot Saul: en sagh doe eerst dat hy verbaast was. vs. 21. Sy waren dan / terwijlen dat spel duurde / en die reden wierd gesproken / by malkander niet. Doch konde sy de kleedinge en voordere gedaante des Profeets / so wel bekend / seer licht beschrijven / om Saul te meer te doen geloven dat hy 't was. 't Is waar / dat Saul sich boog voor Samuël. niet daarom / dat hy self hem sagh: maar hy vernam slechs / dat het Samuel was: uit sulk een seggen van de vrow dat sy hem sagh / de kleedinge en de gedaante / die sy hem beschreef: gelijk de t'samenhang der rede duidelik te kennen geeft. Wat had hy anders ook te vragen / wat siet gy? en hoe is sijne gedaante? Onse eigene Oversetters teikenen dit ook so aan; No. 29. hoe Saul vernam dat het was Samuël, t. w. na het oordeel sijner verwerde sinnen, en uit de woorden der tovereſſe: maar hy selve en heeft desen Samuel niet gesien. En wat belangt de spraak / so haddese de stem ook lichtelik na te bootsen: het zy door seker reedschap of gelegentheid van dat vertrek; of met gesloten mond / (als sluys gemeld / dat dese Menschen ook de spraake vormden) als of 't van onder of ter zyden ergens henen quam; waar van hier na noch meer te passe komen sal.

§. 18. Wat meer tot dese plaats behoort / en 't gene men daar in meint van den Duivel hier voor seid te zijn / dat sal de Leser noch eens nader konnen sien in 't XXIV. hoofdstuck van mijn I I. boek: en 't gene voorder noch ontbreekt / dat moet hier na op sijne plaatse volgen / wanneer wy komen aan het onderſoek / wat al dit slagh van menschen / in de Schrift vermeld / geweest magh zijn. Nu is het maar te doen / om sleghs te weten / of se met den Duivel ook gemeinschap hadden; en of de handelingen die hen toegeschreven worden sodanig zijn / dat daar een bose geest in werken moest. Tot noch toe is ons dat niet voorgekomen; en in 't verhaal hier onderhanden / is ons noch niet een eenig woord ontmoet / dat sulx te kennen geeft: self niet die waarseggende geest, also genaamd: also het niet bekend is wat daar door zy te verstaan / en of het mensch of geest beteikend / of iet dat van de Menschen is versierd.

VII. HOOFDSTUK.

In d'overige plaatſen van dien inhoud is dat mede niet te ſien.

§. 1.

Wy hebben de voornaamſte plaatſen nageſien / waar in dat ſlagh van Duivels volk / als na 't gemeen gevoelen in de Schrift ook word gemeld / voornamelik geſocht moeſt worden: maar noch tot hier toe geen ontmoet / aan welken ſich de merken van gemeenſchap met den boſe Geeſt vertoonden. Derhalven is het ook niet grotelijx te denken / dat elders in de Schrift / het zy des ouden of des nieuwen Teſtaments / iet ſal te vinden zijn daar uit het klaarder blijken magh. Des niettemin / om niets van allen onbeſocht voorby te gaan: ſo laat ons d'overige plaatſen ook beſien; in welken ons wel geen omſtandige geſchiedenis / maar nochtans meldinge te voren komt van menſchen die daar voor zijn aangeſien / en ook alſo gehandeld / datſe met verfoeijelike konſten ſwanger gingen. En dit word ons tweerlei vertoond: door 't laken van de genen die daar mede iets te doen hadden / en door 't pryſen van de genen die deſelf de ſtraften en vernielden. Van elx zijn vijf exempelen te vinden / die wy nu dan vervolgens onderſoeken ſullen.

§. 2. I. Ten eerſten is het eerſte / dat in 't leven van Manaſſe / koning over Juda word verhaald: te weten / dat hy Guichclarye pleegde, en op vogelgeſchrey acht gaf; dat hy ook Waarſeggers en Duivels konſtenaars ſtelde. Noch meer / daar ſtaat by 2 Kron. 33: 6. dat hy ſelf ook toverde; en voorts / dat hy ſulx doende / ſeer veel quaads dede in de oogen des Heeren, om hem tot toorn te verwekken. 2 Kon. 21: 6. In deſe woorden komt ons echter niet beſonders voor / dat al te voren niet en is verklaard. Want dat hy guichelerye pleegde, daar ſtaat in 't heebreewſch עונן *oneen*: 't welk onſe Overſetters nooit hoger als voor guichelen uitgeven; en geen van alle d'anderen / hoewel eenpariglik verſchillende van d'onſen / iets daar in vinden / dat op gemeenſchap met den Duivel ſlaat; gelijk hier voor IV. §. 7. is getoond. Het ander / dat hy op vogelgeſchrey acht gaf, daar in hebbenſe 't heebreewſch מנחש *nichheeſch* noch dziemael dus vertaald: te weten Levit. 19: 26. Deut. 18: 10. 2 Kon. 17: 17. maar op vijf andere plaatſen ſechs waarnemen, Gen. 30: 27. en 44: 5/ 15. en eens neerſtelik waarnemen. 1. Kron. 20: 33. Nu / waarneemen is niet met den Duivel omgaan: dat ſoude de eere van den godvreeſenden Joſef veel te na geſproken zijn / van wien ſulx Geneſ 44: 5/ 15. word geſeid. Van אוב *Oov*, 't gene sy hier waarſeggers noemen / is in 't naaſtvoorgaande hoofdſtuk breed genoegh geſproken. Van de ידעוני *jid-oniym* die hier duivelskonſtenaren heten / is hier voor IV. §. 7. al getoond / dat dit woord by geen andere Overſetters in dien ſin vertaald is / en dat des ſelfs eigenſchap en oorſprong niets met allen mede brengt dat daar na gelijkt: ſo dat de

Dui-

Duivel daar geen plaats in heeft. Voorts/ mitsdien dat onse Oversetters op de kant den leser wijsen tot hunne aantekeningen op Levit. 19: 26/ 31. so sullen wy het overige dat hier konde geseid worden tot het naasten hoofdstuk sparen. Dan't woord כשף *kisscheef* hier also verduitscht hy toverde, is insgelijx IV. §. 5. V. §. 5/ 6. soo veel geseid / dat hier geen meer verklaringe daar toe behoeft.

§. 3. II. Behalven dat חרטמים *Chartummijm* en אשפים *Asschafijm* Dan. 1: 20. in onsen duitschen Bijbel Toveraars en Sterrekijkers, hier voor V. §: 5/ 6 -- al mede duidelik verklaard zijn; en bewesen / dat hun werk niets in sich hadde / daar Duivels hulpe toe van nooden was: soo blijkt datselve in 't besonder uit het gene hier tot lof van Daniel geseid word / dat hy te weten ook deselfde dingen leerde / en in deselfde dingen van den Koning ondersocht / aan hem genoegen gaf; so verre dat hy in deselfde konst en weetenschap alle die andere Chaldeewsche Wijsen/ 't zy Chartummijm, 't zy Asschafijm, te boven ging. En waar quam dat by toe? Niet dat hy aan den Duivel / maar aan God sich overgaf; en dat ook God hem met sijn vieren gaf verstand en weetenschap in alle boeken ende wijsheid. vs. 17. En wat waren dat voor boeken? Geen andere dan daar de Koning hen in onderwijsen liet; de boeken en de sprake der Chaldeen. vs. 4. So was ook Moses van gelijken in de wijsheid der Egyptenaaren; Hand. 7: 22. hen door Gods kragt daar in te boven gaande / gelijk als Daniel door Gods genade. en hogere verlichtinge van sijnen Geest. Men sie wat ik hier over segge op den Profeet Daniel. §. 25: 55.

§. 4. III. In't gene Dan 2: 2/ 10. verhaald word / dat Nebucadnetsar / over sijnen Droom verlegen / by een dede roepen de toveraars (*chartummym*,) en de sterrekijkers, (*asschafijm*) ende guichelaars (*mecasschafijm*) en de Chaldeën: daar is het meeste ook al toe geseid. Alleenlik moet hier wel in acht genomen worden / dat hier de *mecasschefijm* nu guichelaars in onsen duitschen text vertaald zijn / door welke sy nochtans op andere plaatsen toveraars verstaan; gelijk als IV. §. 5. getoond is. Doch dewijle sy hier ook de *Chartummijm* also vertalen / gelijk elders over al: so moesten de *Mecasschefijm* in 't Duitsch ook eenen anderen name hebben / om onderscheid te maken. 't Welk zijnde een ontwijfelbaar bewijs van die onsekerheid / waar af ik in 't begin vermaande dat in den sin van dese namen is: IV. §. 9. so blijve ik ook dan by mijn vorige besluit / dat niemant regt en weet wat hy van dese luiden maken sal; verre / dat men soude komen toonen maar de minste handelinge of gemeenschap met den Duivel. De *Chasdijm*, dat is / de Chaldeën worden daar op t einde by gevoegd / het zy als luiden van besondere weetenschap / den volke der Chaldeen eigen / of oorspronkelik van hen gekomen; het zy / om met den gemeinen naam des volx / daar de genoemde wijse van verscheidene wetenschappen meest in achtinge waren / de overige die niet genoemd zijn te betekenen. Op't 27. vers noemt Daniel hier by ook de *Gosrijn*, waarseggers; of liever in de plaatse der Caldeën, hier voor IV. §. 5. ook gedacht. Misschien dat dit besonderlik Chaldeewsche wijsen waren / by andere

volkeren ſo niet bekend; gelijkſe ook alleenlik in 't Chaldeewſch/ en by de handelingen der Chaldeeſche wijſen ons te voren komen. Doch 't gene ons daar aan doet twijfelen/ ſal aanſtonds volgen. De Leſer ſal van 't ſelve beeder konnen ſien/ het gene ik over den Profeet Daniel §. 79: 83. daar op aangetekend hebbe.

§. 5. IV. Nu volgt Dan. 4: 7/ 9. dat Nebucadnetſar over ſijnen tweeden droom by een riep de *chartummaija* (dit is nu chaldeewſch / want in 't hebreewſch is 't anders *chartummijm*) de toveraars (ſtaat hier wederom in 't duitſch) en de *aſchefaja* of *aſſchafijm*, de ſterrekijkers: en de *kaſdaeei*, of *chaſdijm* de Chaldeen; dit zijn noch deſelfde als voren. Doch daar worden hier noch by genoemd de *Goſraija*, de Waarſeggers, en wel uitdrukkelik alſo van die Chaldeen in 't beſonder onderſcheiden. Maar of wy nu dat onderſcheid verſtaan of niet / daar komt het niet op aan / om redenen die IV. §. 9. al geſeid zijn. Dan dit behoort meer tot de ſake / dat die Menſchen altesamen / ſy zijn van watſe zijn/ in geenen deele by hun volk daar voor zijn aangeſien geweeſt/ dat ſy gemeenſchap met den Duivel hadden / den Heidenen van alle tijden/ landen / volkeren / ganſch onbekend; gelijk dat uit mijn I. boek genoegſaam blijkt. Want alle die gewoon zijn heden ſo te ſpreken / dat d'Indiaanſche Heidenen of andere den Duivel ſelf aanbidden: het gene ik volmondig tegenſpreke I. B. V. §. 4.) die achten evenwel dat ſy dat niet uit liefde/ maer uit vreſe doen; gelovende dat van hem al het quaad komt / en geen goed. So konden ſy dan niet geloven / dat d'allerheiligſte en allerhoogſte wetenſchappen van den Duivel waren: en voor ſodanig hieldenſe nochtans degene die alhier genoemd zijn; met welken de Egyptiſche / en de Chaldeewſche koningen / beneffens anderen in d'uiterſte verlegentheid te rade gingen. So was 't een naam van grote eere/ na de meninge van deſe koning; met welken hy hier / by ontſtentenis van raad en onderrightinge uit die vergadering van ſijne wijſen / den profeet Daniël toeſprak / בלטשאצר רב חרטמיא *Beeltſchatſar rav Chartummaija*, Baltaſſar overſte der Toveraars, gelijk 't in onſen duitſchen Bijbel ſtaat. En niet alleen noemt hem de Koning ſo / maar had hem ook ſodanig ſelf bevonden / gelijk als even boven is geſien §. 3. So deſe Menſchen met den Duivel dan gemeenſchap hadden / ſo heeft 'et niemant meer gehad dan Daniël: 't welk niet alleenlik grovelik om denken is/ maar ſelf ook van den koning wel uitdrukkelik weer ſproken word. Want hy in eenen aaſſem deſe reden van dien name geeft; dewijle hy wiſt, dat de Geeſt der heilige, (en niet der helſche) Goden by hem is.

§. 6. V. Dit word noch meer beveſtigd uit de woorden die wy leſen / dat die van 't hof te Babel tot den koning Balthaſar geſproken hebben. Dan. 5: 11/ 12. Daar is een man in uw koningrijk, in wien de geeſt der heilige Goden is. Want in de daghen uws Vader is by hem gevonden licht en verſtand en wijsheid; gelijk de wijsheid der Goden is. Daarom ſtelde hem de koning Nebucadnetſar uwe vader tot enen Overſten der *Chartummijm*, *Aſſchafijm*, *Caſdaeen* en *Goſrijn*; (in onſe Bijbel ſtaat / der Toveraars, Sterrekijkers Chaldeen, en Waarſeggers.) Daar is dan de minſte bedenkinge niet geweeſt / dat deſe kon-

ſten

volkeren ſo niet bekend; gelijkſe ook alleenlik in 't Chaldeewſch / en by de handelingen der Chaldeeſche wijſen ons te voren komen. Doch 't gene ons daar aan doet twijfelen / ſal aanſtonds volgen. De Leſer ſal van 't ſelve breeder konnen ſien / het gene ik over den Proſeet Daniel §. 79: 83. daar op aangetekend hebbe.

§. 5. IV. Nu volgt Dan. 4: 7/ 9. dat Nebucadnetſar over ſijnen tweeden droom by een riep de *chartummaija* (dit is nu chaldeewſch / want in 't hebreewſch is 't anders *chartummijm*) de toveraars (ſtaat hier wederom in 't duitſch) en de *aſchefaja* of *aſſchafijm*, de ſterrekijkers: en de *kaſdaeei*, of *chaſdijm* de Chaldeen; dit zijn noch deſelfde als vooren. Doch daar worden hier noch by genoemd de *Goſraija*, de Waarſeggers, en wel uitdrukkelik alſo van die Chaldeen in 't beſonder onderſcheiden. Maar of wy nu dat onderſcheid verſtaan of niet / daar komt het niet op aan / om redenen die IV. §. 9. al geſeid zijn. Dan dit behoort meer tot de ſake / dat die Menſchen altesamen / ſy zijn van watſe zijn / in geenen deele by hun volk daar voor zijn aangeſien geweeſt / dat ſy gemeenſchap met den Duivel hadden / den Heidenen van alle tijden / landen / volkeren / ganſch onbekend; gelijk dat uit mijn I. boek genoegſaam blijkt. Want alle die gewoon zijn heden ſo te ſpreken / dat d'Indiaanſche Heidenen of andere den Duivel ſelf aanbidden: het gene ik volmondig tegenſpreke I. B. V. §. 4.) die achten evenwel dat ſy dat niet uit liefde / maer uit vreſe doen; gelovende dat van hem al het quaad komt / en geen goed. So konden ſy dan niet geloven / dat d'allerheiligſte en allerhoogſte wetenſchappen van den Duivel waren: en voor ſodanig hieldenſe nochtans degene die alhier genoemd zijn; met welken de Egyptiſche / en de Chaldeewſche koningen / beneffens anderen in d'uiterſte verlegentheid te rade gingen. So was 't een naam van grote eere / na de meninge van deſe koning; met welken hy hier / by ontſtentenis van raad en onderrightinge uit die vergadering van ſijne wijſen / den proſeet Daniël toeſprak / בלטשאצר רב חרטמיא *Beeltſchatſar rav Chartummaija*, Baltaſſar overſte der Toveraars, gelijk 't in onſen duitſchen Bijbel ſtaat. En niet alleen noemt hem de koning ſo / maar had hem ook ſodanig ſelf bevonden / gelijk als even boven is geſien §. 3. So deſe Menſchen met den Duivel dan gemeenſchap hadden / ſo heeft 't niemant meer gehad dan Daniël: 't welk niet alleenlik grovelik om denken is / maar ſelf ook van den koning wel uitdrukkelik weer ſproken word. Want hy in eenen aaſſem deſe reden van dien name geeft; dewijle hy wiſt, dat de Geeſt der heilige, (en niet der helſche) Goden by hem is.

§. 6. V. Dit word noch meer bevestigd uit de woorden die wy leſen / dat die van 't hof te Babel tot den koning Balthaſar geſproken hebben. Dan. 5: 11/ 12. Daar is een man in uw koningrijk, in wien de geeſt der heilige Goden is. Want in de daghen uws Vader is by hem gevonden licht en verſtand en wijsheid; gelijk de wijsheid der Goden is. Daarom ſtelde hem de koning Nebucadnetſar uwe vader tot enen Overſten der *Chartummijm*, *Aſſchafijm*, *Caſda-yn* en *Goſrijn*; (in onſe Bijbel ſtaat / der Toveraars, Sterrekijkers Chaldeen, en Waarſeggers.) Daar is dan de minſte bedenkinge niet geweeſt / dat deſe konſten

nagegeven woꝛd / dat hy met ſulken volk gemeinſchap hield. Want hy een koning zijnde van Gods volk / moeſt beter weten dan den Koning der Chaldeën. Nu ſullen wy noch ſo veel verder gaan / en deſe luiden aanſien anders niet als voꝛ geſlagene vyanden van God en van ſijn Woꝛd: en desgelijx ook hunne konſten / boeken / oefeningen / als daar tegen ſtrijdig in den hoogſten graad. 1. De eerſte plaatſe die ons daar van booꝛkomt / is / dat Joſya, een godvꝛughtig koning over Juda / in 't herſtellen van den Godsdienſt wech dede de *Ovooth* en de *Jid oníym*, ende תרפים *Tarafijm* ende גלולים *Gillulijm*. 2. Kon. 23: 24. Het eerſte en tweede woꝛd vertalen ſy hier na gewoonte / Waarſeggers en Duivelskonſtenaars; van welke beiden nu al diktwils is geſprooken / IV. §. 5/7. en VI. §. 9. ---- 12. Het vierde Drekgoden. Want גללים *gelalijm* is mede drek of vuiligheid te ſeggen / gelijk de God van Iſrael verachtelik d'Afgoden ſomtyds noemt. Het derde woꝛd in deſen text vertalenſe ſeer ſelden: maar laten dat Hebꝛeewſch in 't duitſch ſo ſtaan / onſeker in wat ſin ſy dat vertalen moeſten. Indien ſe deſgelijx met d'andere gedaan hadden / waar toe deſelf de reden was: wy ſoude ſo veel moeite met het woꝛd van Toveraar of duivelskonſtenaar niet hebben / om des volx booꝛoꝛdeelen / dat maar Duitſch verſtaat / te overwinnen. Doch laat ons nu van dit beſonder woꝛd wat nader ſpꝛeken.

§. 9 Belangende dan deſe Terafijm, ſo wijſen ons de Overſetters op de kant het gene ſy daar over Geneſ. 31: 19. daar dit woꝛd allereerſt booꝛ komt / aangetekend hebben. Laat ons dan eerſt beſien / wat ſy daar over ſeggen / en dan ook andere geleerde ſchꝛijvers vꝛagen. *Terafijm* (dit zijn de woꝛden onſer Overſetters) zijn geweeſt een ſoorte van beelden, na menſchelike figure gemaakt 1. Sam. 19: 13/ 16. tot Afgoden Gen. 31: 30/ 31. om die van tokomende dingen te vragen. Ezech. 21: 21. en waar door ſy van den Duivel antwoorde kregen, (waarom doch van den Duivel? Dit ſetten ſy daar by na hun gevoelen; want geen van alle die ſchꝛiftuurplaatſen ſpꝛeekt daar van) met waarheid of met leugen. Zach. 10: 2. (dat konden immers wel de Papen doen / met konſt als of de Goden booꝛ die beelden ſpꝛaken Van de *Terafijm* word ook geſproken. Jud. 17. 5 en 18: 14/ 17/ 18/ 20. 1. Sam. 15: 23. 2. Kon. 23: 24. Hoſ. 3: 4. Doch in de plaatſe 1 Sam. 15: 23. hebben ſy daar booꝛ in 't duitſch beeldendienſt geſtelt / en cap. 19: 13/ 16. blotelik beeld. Uit d'andere ſchꝛiftuur plaatſen by onſe Overſetters aangeweſen / is wel af te neemen / dat de Terafym ſpꝛeekende beelden waren; dat is / booꝛ welken d'Afgod ſcheen te ſpꝛeken: en uit het doen van Micha / en die van Dan; Richt. 17. en 18/ dat ſy deſelve in den dienſt der Afgoden inſgelijx gebꝛuikten / als de Urim en Tummim in den dienſt des waren Gods. Maar 't onderſcheid was klaar: dat d'Urim ende Tummim altijd waarheid; maar de Terrafim niet dan ydelheid en ſpꝛaken. Zach. 10: 2. Nu laat ons op deſelfde plaats Gen. 31: 19. ook Dꝛuſius eens hoꝛen.

§. 10. Op de woꝛden / Rachel ſtal de Terafim, die haar vader hadde / ſchꝛijft hy aldus: את תרפיא אשא לחכיה *eth Therafijm aſchet leaviha.* Sommige

„ Sommige meinen dat het ſijne huisgoden geweeſt zijn; daar Joſefus ſeer
„ na helt / Oudh. 9. 19. deſelve noemende τὰς τύπους τῶν θεῶν ὃυς σέβειν
„ πατρίος ἦλας, ὁμοίους ἦν; dat is / afbeeldſelen der Goden van 's Lands
„ Godsdienſt. Hoe 't zy / hy noemtſe ſijne Goden vs. 30. Daarom heb ik
„ 't liever *idola* (afgodsbeelden,) dan *imagines*, (beelden) of *ſimula-*
„ *chra* (gelijkeniſſen) vertaald. Want al is 't dat *eidola* in 't Grieſch ſo veel is
„ als *ſimulachra* in 't Latijn: nochtans de kerkelike ſchrijvers verſtaan daar
„ door beſonderlik ſodanige beeldeniſſen / waar mede enige Godheid / of die
„ daar voor geacht is / vertoond word. Doch ſo veel als men bemerken kan /
„ zijn deſe beeldeniſſen Menſchelikker geſtalte geweeſt; het gene af te nemen is
„ uit ſulx als men in de hiſtorie van David leeſt. Siet daar van 1 Sam. 19:
„ 13. Hier op brengt hy ons de Overſetters by malkander. De LXX. ſeg-
„ gen εἴδωλα *eidola*; Hieronymus en Severus deſelfs *idola* (dat is / als
„ daar nu effen is beteikend / afgodsbeelden) Aquila μορφήμασι *morfeemata*,
„ (afbeeldſelen.) Symmachus / na de chaldeewſche uitſpraak θεραφὶν *the-*
„ *rafeim*. Onkelos צלמניא *tſalmanaya* beeldeniſſen. Jonathan op Hoſ. 3:4. מחוי
„ *mechavei* bedieders: want ſy gebruiktenſe om het toekomende te bedieden.
Den oorſprong van het woord en kan men niet wel ſeggen / om dat daar
af geen grond- of wortel-woord meer in 't gebruik is / waar uit men
anders de beteikenis afleiden moeſte. Alſo dan over 't woord niets meer te
ſeggen valt / ſo willen wy de ſake ſechs bevragen / en over die verſcheiden
oordeel hooren.

§. 11. Het maken van de Terafijm, het gene Dzuſius uit Mercerus
meld / ſal ik hier uit de Pirkei Eliſer ſelf verhalen / daar uit Mercerus 't
heeft. In 't 36. perek of hoofdſtuk / leeſ ik by hem dus. Wat zijn *Therafijm*?
Sy ſlaghteden den eerſtgeborenen van enen Menſche, kloofden ſijn hoofd,
bewreven dat met ſout en olie, en ſchreven op ene goudene plate den naam
eens onreinen geeſtes, (dat is heidenſchen Daimons) en leiden die onder
ſijne tonge. Dat hoofd ſteldenſe dan tegen den muur, en brandende keerſen
daar by; baden 't dan aan; en kregender antwoord van. Maar waar uit weet
gy dat de Terafim ſpraken? Uit dien datter geſeid word, *de Terafim ſpreken*
ydelheid. (Zach. 10: 2. Is 't niet een ſchoon bewijs;) Daarom ſtalſe Rachel.
op datſe Laban niet en ſouden ſeggen dat Jakob ontvlught was. enz. Guſſ.
Dorſtius die teikent hier op aan / dat de Hebreen geen eenerleije beſchrijving
doen van de Terafijm, doch alle even onwaarſchijnelijk. Kimchi
meint, dat het beeldeniſſen waren die de Sterrekijkers maakten, gelijk als de uur-
werken zijn, en datſe toekomſtige dingen wikten. Anders, dat het kopere werk-
tuigen waren, 't onderſcheid van tijden en uren aanwijſende. Aben Eſra
merkt aan, dat het beelden met menſchen aangeſighten geweeſt zijn, bequaam
om d'invloeijnge der hemelſche lichamen te ontfangen: maar bekent, dat
hy niet kan ſeggen hoedanig ſy geweeſt zijn. 't Zy hoe 't wil, het blijkt
klaarlik uit Ezech. 21: 21. dat het gebruik der Terafim by de Afgodendienaars
geweeſt zy, om hen raad te vragen; om dat ſulx van den Koning van Babel

uitdrukkelik word aangemeld. **enſz. Daar op geſeid hebbende het ſelfde dat van onſe Overſetters en van Dzuſius geſeid is / ſo verbolgt hy dus.** Het gene R. Elieſer van dien grouwliken toeſtel der Terafim verhaalt, deſgelijx Tanchuma uit hem, de Targum van Jonathan, Elias Levyt, en anderen; is geheel onſeker, en uit den poel der Overleveringen geſchept. Het is niet wel te denken, dat ſulk ene wreedheid in het huiſgelin van Laban zy gepleegd geweeſt **de reden die hy geeft voldoet my niet**) al is 't dat anders langen tijd by die van Kartago 't menſchen offer aan Saturnus in 't gebruik gebleven is. **Nochtans is uit Eliezers ſeggen noch af te nemen / hoedanig dat in ſijnen tijd het gevoelen van de Joden zy geweeſt: alſo hy na 't eenſtemmig ſeggen in den tyden der Apoſtelen geleefd heeft / en gehouden word de ſuſters man geweeſt te zijn van dien Gamaliël / wien ſelf de Apoſtel Paulus ſijnen meeſter noemt. Hand. 22: 3. en 5: 34.**

§. 12. **Ik ſal nu mijne menige wat nader ſeggen / met de woorden eens Theologants / by Dzuſius aldaar verhaald; doch wien hy niet en noemt.** Te deſer plaatſe worden Beelden, *Therafim*, genoemd de beeltenisſen en gedaanten der verſierde Goden, die uit ſich ſelf wel geen vermogen hadden om antwoord te geven: maar dan als God regtveerdiglik de Menſchen ſtraffen wilde, die daar geloof aan ſloegen. By anderen zijn 't beeldekens geweeſt, navolgens welker inſien deſe Heidenen door ydelheid bedrogen, hun voorgenomen werk ter hand namen of nalieten: hoedanige figuren enige ongeſoutene Sterrekijkers gewoon zijn toe te ſtellen, onder ſekere *conſtellatien* of t'ſamenſtellingen der Sterren; alſo ſy meinen, dat deſelve d'invloeijinge der hemelskragten ook bequaam zijn aan te nemen, doch ondertuſſchen ſoo wyd als den Hemel is met hunne invloejingen verdolen. **Dit is het naaſte dat uit al 't voorſeide / en alles wat ik meer daar af geleſen hebbe / te veel om hier al mede by te ſchrijven) by een gebraght kan worden / dat ergens na gelijkt. En overſulx en geeft ons hier de Schrift ook niet het minſte teken of bewijs / van enige gemeenſchap met den Duivel in 't gebruik der Terafym / maar van Afgodery. Doch wy betwiſten hier niet / of d' Afgodendienaars bygelovige gebruiken hadden; maar offe daarin met den Duivel ſelf te rade gingen / en met hem ſtonden in Verbond. Daar aan ontbreekt bewijs.**

§. 13. **Wy gaan van 't oude Teſtament nu over tot het Nieuwe / en ſien eens wat ons daarin voorkomt nopende den handel met dit ſtagh van volk. Hier komen ons de Magi dan ten eerſten voor; maar niet op eenderhande wijſe by de Overſetters aangeſien: eens wel in 't eerſt voor goed / doch dan wel tweemaal voor ſeer quaad. Sodanig is ook metter daad het onderſcheid / alſo het hunne werken wel betoonden: maar of de naam ook daarom in het Duitſch moſt onderſcheiden worden / dat ſie ik niet voor nodig aan. Want tuſſchen d' Engelen. Gods en des Duivels / is veel groter onderſcheid; nochtans geeft ſelf de Schrift aan beiden even ſeer dien naam: gelijk ſy** μάγους *magous* **noemt de genen / die op 't waarnemen eener Sterre / ('t welk hun beroep ook mede braght) van 't Ooſten quamen tot Jeruſalem / om aan te bidden onſen Koning Jeſus; Matt. 2: 1. en** Simon, **die geheimſelik ſich**

van

van Filippus doopen liet / misbruikende de konste van *magia*, om't volk van Jesus af te leiden; Hand. 8: 9---24. en desgelijx Barjesus of Elymas die te Pafos den Apostel Paulus wederstond. Hand. 13: 6--10. Wat dit voor suiden zijn geweest / daar komt'et nu noch niet op aan. Maar aangesien sy alle Magi waren / soo staat ons hier slechs te besien / of en hoe verre de Magia, diese oefenden gemeenschap met den Duivel hadde. Doch aangemerkt I. de Magi, die het kindeken aanbaden / kennelik van God geleid / en self ook in een Nachtgesighte zijn vermaand geweest: so valt daar geen bedenken op; gelyk dat ook de reden wesen moet / waarom sy van de Oversetters wijsen, en geen toveraars, (als die twee anderen) genaamd zijn / hoewel't het self de woord is in het Griekisch.

§. 14. II. Aangaande desen Simon dan; ik weet wat al vertellingen by d'oude kerkelike Schrijvers van hem zijn; die hier noch niet te passe komen; noch ook wat hem daar by word nagegeven. Wy sullen sien wat sijn bedrijf was in den text / so als hy daar beschreven word. Die seit / dat seker man, met name Simon, eer tot Samarien het Euangelium gepredikt wierd / te voren in die stad was toverye plegende, μαγεύων; dat is doende't gene dat de Magi doen / de konste van Magia oefenende / die by de Heidenen (gelijk die van Samarien ten halven waren) voor goddelijk en heilig wierd geacht. Daar van was't ook dat hy daar door de sinnen van het volk verrukkende ἐξιστῶν, *existoon* (door verwonderinge 't volk tot sich trekkende so als het Beza neemt) sich uitgaf voor wat groots; voor geen gemeenen Magus willende gehouden zijn / also hy hen misschien in dese konst te boven ging. Dies hingen sy hem aan / de kleinsten met de grootsten / seggende / dese is Gods grote kracht. Sy hielden't dan geensins voor Duivels kracht: en dat is my genoeg.

§. 15. Maar't volk daar na meer kraght van woorden en van werken in d'Apostelen bemerkende / verliet die grote achtinge van sijne wonderen / en liet sich dopen / hy self was mede overtuigt / (gelyk de Magi van Egypten Exod. 8: 19.) en ontsettede sich ἐξίστατο *existato*, (so staat hier ook in't Griekisch) so wel voor dese werken der Apostelen / als't volk ontsett geweest was om de sijne. Met een verliet hy ook de oefeninge sijner konst / en quam geheimsdelik tot Christus over: in meininge dat Petrus en Filippus ook al Magi waren / maar datse hem noch in die konst te boven gingen. Dies was het doch nu met hem uit / indien hy ook niet dede't gene hy hen sagh doen; maar wist niet hoe. Dies veinst hy't kristendom: door die gelegentheid gedurig by Fillipus blijvende, om hem die konst / (gelyk hy meinde) af te sien. Maar hebbende verloren moeiten aangewend / meint hy't op't lest van Petrus noch voor geld te leeren. Die sagh doe eerst / dat die belijdenis van Simon also wel bedrogh was als de konsten die hy dede / waar door hy sulken roem verkregen hadde by het volk; die nu geheel tot schande wierd. Wat is hier verder in dit werk te sien? Hy was een Magus / en hy bleef'er een; maar dat hy met den Duivel omging / daar sie ik taal noch teken van.

§. 16. III. Nu volgt Bar-jesus, anders Elymas genaamd: Hand. 13: 6. 8. (van welke naambediedinge wy hier niet nodig hebben iets te seggen) die by den stadhouder Sergius Paulus te Pasos / op't westeinde van't eiland Cyprus was / en den Apostel Saulus, (na dien tijd mede vernoemd Paulus) in sijne predikinge tegenstond. Hy word daar ingelijx in't duitsch een Toveraar, maar μάγος *magos* in den griekschen text genaamd. So was hy dan al mede van de Magi, dat is Geheimwijsen der Nature; en daar by ook een Heiden / die den Apostel in't bekeeren van den Stadhouder tegen stond. Maar deed hy dat door Duivels konst? dat staat er niet: alleen dat Paulus hem een Kind des Duivels noemt; om reden / dat hy in't verkeeren van Gods wegen den Duivel als een Kind sijnen Vader, volgde en gehoorsaamde. Joh. 8: 44. gelijk het onse Oversetters op de kant verklaren. Wil iemand meer / die sie dan toe / of ook de Saligmaker doe de Joden schold voor Toveraars / (gelijkmen die nu noemd) wanneer hy seide dat de Duivel / en niet Abrahám hun Vader was / gelijk het staat ter plaatse daar ons d'Oversetters wijsen? Ja heeft hy Judas wel daar voor gehouden / van wien hy seide dat hy self een Duivel, en niet bloteliik een kind des Duivels was? Joh. 6: 70. So was dan dese Elymas geen ander toveraar dan alle Filosofen van dien tijd: en sulk een Duivels kind, gelijk sy alle zijn die hun verstand misbruikten tot bedrogh, vol van arglistigheid, en vyanden van gerechtigheid, gelijk het Paulus self uitdrukkelijk verklaart.

§. 17. IV. Van sekere Dienstmaagd / die daar hadde πνεῦμα πύθωνος *pneuma pythonos* eenen geest van *pythoon*, dat is in duitsch vertaald / waarseggenden geest, te lesen Hand. 16: 6. heb ik in't II. b. XXIV. §. 19. soo veel geseid als tot dien Geest behoort: te kennen gevende / dat het geen dingen waren daar openbaringe toe nodig was / die van haar daar verhaald staan datse seide. Ten minsten 't bleek niet dat het van den Duivel was. Om dat hier nader te verstaan / so moetmen weten wat dan πύθων *pythoon* was. Hesychius noemt het δαιμόνιον μαντικὸν, *daimonion mantikon*, enen wichelende, of waarseggenden dæmon, sonder meer daar by te seggen. Doch daar so even voor betekend hy / dat seker persoon / πύθων *pythoon* genaamd / is geweest een ἐγγαστρίμυθος *engastrimythos*, buikgeheimspreker ἢ ἐγγαστρίμαντις *ee engastrimantis* of buikwicchelaar, en dat hy was βυζάντιος τὸ γένος *byzantios to genos* een byzantyner van geslaght. Van dese namen is hier voor VI. §. 10. genoeg geseid. Indien men nu voorseker seggen konde / dat sulk een Wicchelaar van dese naam in over oude tijden sy geweest; so soude lichtelik den oorsprong van't gebruik des woords in desen best gevonden zijn: also't wel meer gebeurt / dat iets na sijnen vinder / of voornaamsten handelaar den naam ontleend. Altoos en is't niet sekerder / het selve uit de griekschе Fabeldichters af te leiden / van't bijster groot Serpent / dat Pytho was genaamd / en van Apollo dood geschoten; die ter gedachtenis een van de vierderlepe griekschе spelen / *pythia* genaamd / had ingesteld.

geſteld. Dat ook derhalven hem de eer daarom gevolgd zy / dat hy wierd *Apollo Pythius* genaamd; en desgelijx de Priesterinnen van dien Afgod / die van sijnent wegen antwoord gaven. Plutarchus geeft nochtans te kennen / dat al in sijnen tijd / (dat was niet lange na de tijden der Apostelen) de naam van Python in 't gemein aan al dat slag van Buikspreekers en Wiechelaars gegeven wierd.

§. 18. Dit aangemerkt / so isser niet de minste swarigheid ontrent die Dienstmaagd tot Filippi / om uit te vinden wat haar waarseggende geest geweest mag zijn. Te weten hare konste van bedziegen / en goeder geluk seggen / daarin sy boven anderen bedreven was: En so quam 't by / dat ook de heeren daar sy by te dienen quam / gevoelig waren van de winste die sy van haar trokken: waar door sy buiten twijfel ook so veel te meer heeft konnen gelden; also de dienstboden doe en daar te lande niet verhuurd en wierden / maar verkocht. Maar datse met den Duivel omging / daar van geblijkt ons niet een woord. Want het zy πνεῦμα *pneuma* geest of dæmon; het is nu dikmaals al getoond, dat sulx in desen maar ene eigenschap / of immers ene wijse van benoemen is; door sulke menschen in 't gebruik gekomen / die meinen dat een Dæmon iets is / of oorsaak is van iet dat het gemeen begrijpt te boven gaat: het zy πύθων, *pythoon*, 't is daar even al geseid / dat daar geen Duivel by te passe komt.

§. 19. V. Gelijk nu dese eene Waarsegster was / so waren ook die seven omsweevende ἐξορκιστῶν *exorkistai* besweerders: t'samen sonen van den overprieſter Sceva. Hand. 19: 13/ 14. Want het woord Duivel staat niet in den grieksehen text / 't welk de Vertalers ook te kennen geven / door dien sy dat met andere letters / of tusschen haarkens hebben ingevoegd. 't Word ook geen Duivel, maar een boſe geest genoemd / den welken sy alhier beſworen hebben. Maar men vind menigten van boſe geesten die geen Duivels zijn: also ieder mensche eenen by sich heeft; indien de leſſe des Apostels nodig is / die ons vermaant ons self van de beſmettingen des Geestes ook te reinigen, om onse heiligmakinge in God's vreese te voleindigen. 2. Kor. 7: 1. De geest der Weereld is een boſe geest: 2. Kor 2: 12. Want de geheele Weereld ligt in 't boſe. 1. Joh. 5: 19. Besonder zijn verleidende geesten boſe geesten. 1 Tim. 4: 1. Valsche leeraars zijn onreine geesten, hoedanige Johannes drie sagh komen uit den mond der Drake. Openb. 10: 13. De Geest van 't Beeld der Beeste kan ook anders niet dan boos zijn; Openb. 13: 15; om dat het een quaad Beest is / dat al daar beschreven word. De geest der dwalinge is buiten twijfel ook een boſe geest / en de geest des Antichrists en kan niet beter zijn / om dat hy niet uit God is. 1 Joh. 4: 3/ 6. Dewijl 'er dan so veelerleye boſe geesten in de wereld / en in alle menschen zijn: so konde wel in desen man een seer onreine geest zijn / al en was 't de Duivel niet. Voorts wil ik hier den Leser eens te rugge wijsen na de Geesten / daar ik in 't XXVII. hoofdstuk van het II. boek / besonderlik §. 11 - 14. bewijs af tone.

§. 20. Maar dese seven Priesters kinderen / hoe hebbense gemeind de boſe geesten uit te dryven? Door Jesus naam te noemen, seit de text / en Paulus

naam daar by. Maar dit en was geen geest die beider vyand was/ maar beider vrind: indien het door dien Geest was dat de man dus sprak/ Jesus kenne ik, en Paulus weet ik; maar gy lieden, wie zijt gy? Het was geen Duivel daar sy mede stonden in Verbond; alsoo hy hen niet eens en kende. En was het door den Duivel dat hen dese Man op't lijf viel' en hen dede vlughten; so waren sy des Duivels volk niet: want geen koningrijke in sich self verdeeld en kan bestaan. Matt. 12: 25. Was't ook uit eigene beweegingen dat dese man't so qualijk nam/ wanneer men hem verlossen wilde van den bosen geest; hoe had hy hem dan niet te missen? Of wasser noch een ander bose geest in hem: want ook geen goede geest hem self ooit wreeken/ of goed met quaad/ noch quaad met quaad vergelden sal; noch een man seven man te lijve trekken. Wie siet dan niet/ dat dit een man was/ die van Jesus noch van Paulus wel geen quaad gevoelen hadde: maar qualijk met sijn hoofd bewaard/ geen tegenspraak in sijne dullighcid verdragen konde/ en van hem beet/ en scheurde wat hem aanquam; gelijk degene die na meldinge des Euangeliums in't 29. hoofdstuk II. boeks §. 4--8. beschreven is.

§. 21. En wat derhalven dese seven mannen aanbelangt/ die sulken Geest bestonden te besweeren: men magh hen insgelijx aan Simon leeren kennen/ die niet gelijk Elymas den Apostel opentlijk in't aangesighte tegen sprak; maar siende dat de konste der besweeringe/ daar sy dus lang met omgelopen hadden/ te kort quam by de gene die sy Paulus sagen doen: den selven naam/ en dien van Jesus noch daar by (by Paulus self genoemd) gebruikten/ om dies te meerder kraght te doen. Want overmits dat slagh van menschen/ daar sy waarlijk meinen iets te doen/ (behalven't veelerley bedrog/ dat sy daar onder laten spelen) besondere kragt in woorden/ namen · teekenen zijn stellende: (als in het 1. boek XIII. §. 7-14. is getoond) so hebben sy gemeind/ dat dit hen ook gelukken soude. Maar tot hun ongeluk/ sy gaven dus maar stoffe tot ontdekkinge van't onderscheid der duisternisse en des lichts/ der kraghten van de dwalinge en van de waarheid; en tot vermindering des luisters van het Euangelium/ door onbetwistelike wonderen/ daar alle menschelike kunst en list voor wijken moet.

VIII. HOOFDSTUK.

Verscheidene Wetten, door God aan't volk Israël gegeven, betreffende dat slag van menschen, en melden mede van gemeenschap met den Duivel niet.

§. 1.

Wy hebben dus lang in dzie naastvoorgaande hoofdstukken alle sulke plaatsen doorgesocht/ daar ons van sulke menschen met derselven han-

de-

delingen en bedrijf tet woord verhaald / van welke het gemein gevoelen is / dat sy daar in gemeinschap met den Duivel hebben: maar niet met allen konnen binden / noch in het gene dat van hen geseid word / noch in de namen of manier van spreken die de Schrift van hen gebruikt / het gene daar het alderminst bewijs van geeft. Men moest dan nu eens sien / of 't uit de Wetten ook te halen sy / die God daar over aan sijn volk gegeven heeft / of uit de Lessen en de Spreuken / die in sijn Woord daar van te lesen zijn: so als ik dat in 't V. hoofdstuk §. 1. onderscheiden hebbe. Dit en het volgende sal ik genoegsaam met de Wetten vullen / en 't overige voor het X. hoofdstuk sparen. Der uitgedrukte wetten zijnder seven: I. Exod. 22: 18. II. Lev. 19: 16. III. Lev. 19: 31. IV. Lev. 20: 6. V. Lev. 20: 27. VI. Deut. 13: 2. en VII. Deut. 18: 10/ 11/14. die laat ons nu dan ordentlik gaan lesen/ en ook so veel als nodig ondersoeken:

§. 2. I. De woorden van de eerste wet zijn dese. Exod. 22: 18. מכשפה *Mecassheefa* ene Toveresse לא תחיה *lo techaye* sult gy niet laten leeven. D'aanteekeninge onser Oversetters is hier alleenlik op No. 32. Verstaat dit ook gesproken te zijn van de Toveraars. Deut. 18: 10. Meer staat 'er heden niet / so als het met gemeen advijs der Oversienders uitgegeven is; maar d'Oversetters selve hadden dit daar by gevoegd: de H. Schrift spreekt dikwijlder van de Toveressen dan van Toveraars: om dat de Duivel de vrouwen lichteliker bedriegt, ende tot dese sonde brengt, dan de mannen. De sake scheen wel te vereischen / dat de Uitleggers reden gaven / waarom dat men hier van Toveresse leest en niet van Toveraar; derhalven magh men na de reden gissen/waarom sy die hier hebben weeh genomen. Te weten/nergens dan op dese eene plaatse vindmen *mecassheefa* toverisse, en dziemaal *mecassheef*, toveraar, gelijk hier voor IV. §. 6. is aangewesen. Soo bleek dan ook de reden niet / dat vrouwen lichteliker van den Duivel te verleiden zijn dan mannen; noch ook dat hier verleidinge des Duivels plaats moet hebben. Daar over dan niet eens; so hebbense hier liever dit gedeelte der aanteekeninge nagelaten / om 't een noch 't ander vast te stellen. Nu laat ons sien / wat andere / en die van d'ouste oversetters / hier van seggen.

§. 3. Drusius meint / datmen beter seide vergiftiger, gelijk in 't Grieksch „ staat φαρμακους, *farmakous*; en in die spreuk van Hillel / die veel wijven „ neemt, die neemt veel venijngeesters. Hieronymus *maleficos*, quaadoen„ ders eigentlijk. Jonathan / al wie quaad of schaden doet: want de wet is bui„ ten twijfel algemeen. Tremellius *præstigiatricem* ene guichelster, ande„ re beleesersche. Ficolatus seit: in 't hebreewsch staat / ene wicchelaar„ ster, (*fortilegam*) de wicchelaars wel mede moetende daar by verstaan „ zijn; maar past nochtans de Schrift alhier den vrouwelijken naam / om „ dat het vrouwvolk meest op wikkery bevonden word. Rabbi Salomo „ spreekt op den selfden sin / en Aben Esra desgelijx. In 't Fransch *sorciere*, „ dat ook al 't selfde is. En voorts al wat hy bybrengt / dat komt vast hier op „ uit / dat wiksters, of waarsegsters, of die met beleesingen of vergiftigen be„ driegen of beleedigen / hier te verstaan zijn.

„ Gy

„ Gy ſultſe niet laten leven. Na d'Uitlegginge van Hieronymus is 't / niet
„ lijden datſe leve. 't Hebreewſch ſeit eigentlik / gy ſultſe niet levendig ma-
„ ken; 't welk by ons ſoo veel is als / in 't leven niet behouden. Jonathan
„ doet 'er by uit Lev. 20: 21. 't welk geen vertalen maar verklaren is; maar
„ ſal dood geſteenigd worden: Doch hier moet ik nu tuſſchen ſeggen / dat
meer dan 't gene hy daar heeft by een gebragt / den hedendaagſchen Tovereſ-
ſen word te laſte geleid: te weten dat sy alles door den Duivel doen / en met
hem naauw verbonden zijn. Daar af en ſeggen alle d'oude Overſetters niet
een woord. Het moet dan wel wat anders zijn / waarom dit ſlagh van Men-
ſchen onder Iſrael niet leven moght. „ De LXX. ſetten 't over /
„ οὐ περιποιήσετε *ou peripoieeſete*, gy ſultſe niet met vrede laten; doch
„ in ſommige boeken leeſtmen / ὲ περιοιώσετε, *ou poribioſete*, gy ſultſe niet
„ in 't leven houden. Symmachus had liever *peirpoieeſete*, behouden, bewaren,
„ te weten in 't leven. Siet Lev. 29: 26. Deut. 18/ 10.

§. 4. Wy hebben / ſo veel als den naam betreft / hier boven al genoegſaam
aangemerkt / dat *mecaſſcheefa* geen gemeenſchap met den Duivel te verſtaan
geeft; gelijk nu mede uit verſcheidene vertalingen van Symmachus by een ge-
braght / niet diergelijx te halen is. Het ſoude dan de Wet hier moeten zijn /
waar uit men dat beſluiten moeſte / om dat die ſulken ſnoden volk geen le-
ven laat. Daar volgt wel uit / dat God die Menſchen ſeer verfoeit / en datſe
't leven ſelf niet weerdig zijn; maar niet / dat sy derhalven omgang met den
Duivel houden. Want dan moeſt alle ſonde / die God met den dood
geſtraft wil hebben / ook bondgenootſchap met den Duivel zijn; godslaſte-
ringe / ſabbathſchendinge / en diergelijke: waar van nochtans by niemant
die gedachten zijn. Want ſiet eens onder anderen maar deſe plaatſen na /
daar ook de doodſtraffe word geeiſcht: en voordeel / of dat is / om dat die
Menſchen in verbond ſtaan met den Duivel. Exod. 21: 12/ 15/ 16/ 17/ 29.
en 31: 14/ 15. Maar ſo gy wilt de reghte oorſaak weten / gy ſultſe vinden in
de derde plaats: Nu laat ons eerſt de tweede ſien.

„ §. 5. II. Levit. 19: 26. לא תנחשו *lo tenachahoſce*. *Non augurabimini*, in 't
„ Latijn / dat is / gy en ſult niet wicchelen of waarſeggen; 't welk hier onſe
„ Overſetters in 't beſonder noemen op vogelgeſchrei acht geven. Jonathan:
„ gy ſult op geen wichelry of waarſeggery acht geven. De LXX. οὐκ οἰω-
„ νιεῖσθε *oek oioneiſte*, wicchelt niet, volgens de bediedinge van 't oud grieksch
„ woordenboek. Men magh 't ook van de Vogelwicchelinge verſtaan. In
„ 't boek Peſichta, by R. Salomon / R. Jarchi / en R. Levi / zijn diergelijke
exempelen tot verklaringe deſer plaats te vinden / als ik in 't I. b. III. §. 7.
van de Vogelſchouwinge aangetekend hebbe. Maar hy brengt uit Hiſcuni
noch iet ſonderlings te berde. Want die ſiet op den t'ſamenhang der
„ woorden in dit vers / aldus beginnende: gy en ſult niet met den bloede
„ eten; en daar terſtond aan / ſonder iets tuſſchen beiden / *lo tenachaſchoe*,
„ gy en ſult niet wicchelen. De woorden van dien ſchrijver zijn. Hy wil
„ ſeggen, by 't graf van enen die gedood is, op dat gy moogt ontkomen, dat hy

ſich

„ sich niet wreeken, na 't gebruik der Amoryten. En dewijle hy gewagh „ maakt van niet te eten metten bloede, 't welk de gewoonten der onbesnede„ nen is / so meld hy daar aan deselver vordere gewoonten. Wat meer uit het hebreewsch *nicheesch*, en *nechaschijm*, en *menacheesch* te halen zy / is voor VI. §. 3/4. geseid.

§. 6. Doch 't gene hier besondere opmerkinge verdient / is / dat de selfde Hiscuni verder aangetekend heeft. Te voren had hy op de woorden / gy en sult met den bloede niet eten, enige diergelijke verklaringen uit R. Levi voortgebraght / die 'er dit van seit: Om dat daar naast aan volgt, Gy en sult niet wicchelen; so is te merken dat dit eten met den bloede geschied is met een oogmerk om het toekomstige te mogen weten. En so was het ook. Want by 't offeren der beesten vloeide 't bloed in ene groeve, nevens welke sy het vleesch der selven aten; meinende dat sy dus doende met de Dæmons als aan eene tafel waren eetende. Dus wierd de liefde en maatschap tusschen hen bevestigd, tot dat de Dæmons het toekomstige te kennen gaven; gelijk die leeraar gedenkt dat hy heeft gesien in hunne boeken. Dat laat ik daar: en wat hier op sijn Joods en Heidens van den Dæmons word geseid / dat raakt den Duivel niet; also die van den Dæmons merkelik verscheiden is / na 't gene in mijn II. b. XXVI. genoegsaam is getoond. Wat anders aangaat dat sy seggen van de tsamenvoeginge des bloed-eetens met de waarsegginge; dat mein ik heeft ook grond genoeg in den hebreewschen text; daar staat / לא תאכלו על הדם *lo tocheloe al haddaam*; 't welk eigentlik te seggen is / gy en sult niet eten OP of OVER het bloed. Want daar is niets dat ons noodsaakt / om dit hier al even eens te verstaan / als elders / daar God het eten des bloeds, of des vleesches MET of IN sijn bloed verbied. Gen. 9: 4. Lev. 3: 17. en 7: 16. en 17: 14. Deut. 12: 23. also het ook op geene van die plaatsen met wetten van dien aart als dese word verknocht.

§. 7. Nu volgt het ander lid: לא תעוננו *lo teoneenu*, 't welk onse Oversetters vertalen / gy en sult geen guichelerye plegen. En daar op seggense No. 37 Het woord is, met verblindinge der ogen toveren; waar door men meint te sien dat niet en is. So is by hen dan mede toveren, de ogen te beguichelen en so te verblinden / waar toe de Duivel niet van noden is. Sy seggen verder / dat het in voorseiden sin by sommigen genomen word: en wijsen ons tot andere plaatsen meer / daar 't so zy te verstaan; te weten dese / daar wy nu besig zijn / en dan voorts tot 2. Reg. 2: 6. 2. Chron. 31: 6. Jesa 2: 9. ende 57: 4, 7. Jerem. 7: 9. Dese staan noch alle te volgen. Doch d'Oversetters seggen alhier verder: dat het andere verstaan van de Dagh verkiesinge, ofte van de Waarseggerye uit het aanschouwen van de wolken, ende des hemels gestaltenisse, dewelke Sterrekijkerye genoemd word. Hoe anderen dit selfde woord verscheidelik vertalen / dat heb ik boven IV. §. 7. al getoond: waar uit genoegsaam blijkt / dat geen vertalinge hier seker gaat. Dat sal ons Drusius nu noch wel nader seggen.

„ §. 8. *Non eritis præstigiatores*: gy sult geen guichelaars wesen. Hieronymus; gy sult op geen Dromen aght geven. De LXX. οὐδὲ ὀρνιθοσκοπήσεσθε

„ *oude ornithoſ kopeeſeſte*; 't welk ſy vertalen *neque auſpicabimini*, noch op vo-
„ gelgeſchrey acht geven. H. Salomo ſeit / dat het beteken *nuy ouooth* de
„ tijden en uren / die de daghverkieſers uitkippen / om dit of dat te begin-
„ nen of uit te voeren: Doch is eigentlik hier ſijn gevoelen / dat het komt
van *anaan* wolke: ſo dat hy onder deſe daghverkieſers in 't beſonder wol-
kengiſſers, gelijk voor V. §. 7. will verſtaan; op welken 't ook onſe O-
verſetters nevens anderen / ſo als wy / in hunne kantteknige paſſen. De-
ſelfde Rabbi verklaart daar ſijn gevoelen nader uit taalkundige aanmerkin-
gen / die hier noch nut noch nodig zijn om by te voegen. In 't boek Peſich-
ta zijn het wederomme guichelaars, en by Hiſcuni daghverkieſers. H. Levi
neemt het mede in den laatſten ſin: en daar uit ook gelegentheid om ſijne
meininge op 't onderſcheiden van de tijden te verklaren; waar van wy noch
hier na in 't XXII. hoofdſtuk wel iet nader ſullen ſpreken. Doch verder
brengt hy 't op d'afgoderye t'huis / dat iemant onderſcheid van tijden
maakt / uit inſight van de achtinge van godheid die ſy aan de hemelſlich-
ten toeſchreven / door welken alle tijden worden afgemeten. En dat is reght
den ſpijker op het hoofd geſlagen / indien ik van die dingen iet verſta. Daar
is dan wederom niet van den Duivel in dit ganſche werk. Nu volgt de derde
plaats.

§. 9. III. Gy en ſult u niet keeren tot de *ovooth*, Waarſeggers. en *Jid-onijm* Duivelskonſtenaars: en ſoektſe niet, u met hen verontreinigende; Ik ben de HEERE uwe God. Levit. 19: 31. In d'uitleggінge ſullen hier de Overſet-
ters nu beveſtigen het gene boven VI. §. 9.--12. van de woorden *Oov* en *Jid-oni* uit anderen ſchrijvers is geſeid: maar van de ſaken ſeggenſe veel meer. Want op 't woord Waarſeggers tekenen ſy aan No. 40. dat het ook vertaald kan worden / Waarſeggende geeſten. Want, ſeggenſe / het woord betekent ſo wel de Geeſten die over onbekende en verborgene dingen gevraagd zijnde ant-woorde gaven, als de Waarſeggers, ſoo mannen als vrouwen, die Geeſten vraagden om antwoorde te krijgen. Siet van deſe ook onder 20: 27. Deut. 18: 11. 1. Sam. 28: 3/ 9 2. Reg. 21: 6. 1. Chron. 10: 13. Act. 13: 16. Ik ſta het toe van Geeſten / na 't gevoelen van de Heidenen en Joden; maar niet na waar-
heid / of de eigentlike kragt van 't woord; gelijk voor henen al genoeghſaam is getoond. Het is van d'Overſetters met goed reght daar by gedaan / dat die Menſchen wel na 't gemeen gebruik Waarſeggers genaamd: maar in der daad dien naam onweerdig zijn, om datſe menigmaal valſcheid antwoorden; ende de waarheid niet dan om te bedriegen en ſchade te doen. Op 't gene dat ter ſtaat Duivelkonſtenaars, (*Jid onijm*) bekennen ſy / het gene ik VI. §. 12. aangewеſen hebbe / dat het hebreewſch woord komt van *weten:* om dat deſe lieden ſich roemden ende uitgaven veel te weten; namelik, niet alleene dat geſchied en anderen onbekend was, maar ook dat namaals geſchieden ſoude, ende hier toe ydele en duivelſche konſten gebruikten. Siet van deſe ook onder 20: 6. 27. 1. Sam. 28: 3, 9. Jeſ. 8: 19. Ik ſta toe dat van duivelſche konſten, in ſulken ſin als de wijsheid die den Menſche niet van boven komt / aardſch, natuurlijk, en δαιμονιώδης *daimoniodees* duivels is; Jak. 3: 15. dat is ſo-
danig

danig als de Heidenen met hunne ingebeeldde Dæmons hebben / meinende dat een Afgod iets is / daar hy waarlik niets behalven een verdichtsel is.

§. 10. Laat ons nu sien wat Dzusius hier over heeft by een gebzagt. Over de woozden in 't Duitsch gy en sult u niet keeren tot de Waarseggers. „ Hieronymus vertaaltet / *Ne declinetis ad Magos*, wijkt niet af tot de Magi „ [Heidensche Wijsen of Wicchelaars] anderen / verbind u niet. Onbe„ los / siet niet na *Pythones*; Jonathan / wijkt niet af achter de genen die „ de *Pythones* vragen. De LXX. *οὐκ ἐπακολουθήσητε ἐγγαστριμύθοις, ouk* „ *epakoloutheesete engastrimythous*, en volgt de buiksprekers niet na. Rabbi „ Salomo: 't is eine vermaninge aangaande den buiksprekers, welken hy „ noemt בעל אוב *baal Oov*. (gelijk VI. §. 9.) Maar wat is een buiksspreker? „ 't Is een *pythoon*, die uit sijne oxelen spreekt. [VI. §. 12.] Hiscuni: [siende „ met een op het voozgaande vers] Eerbiedet mijn Heiligdom; en daarom „ keert u niet tot de *pythoon* en wicchelaars. Want wat hebt gy toch daar „ mede te doen? Gy hebt het Heiligdom, waarin de Urim en Tummim zijn. „ Of dus mijn heiligdom, dat is, mijne heilige geboden, sult gy vresen. „ Alle geboden worden קדושה *kedousscha* heiligheid genaamd. Doch in't ge„ ne dat volgt; *ontreinigende mijnen heiligen naam*, daar wederhaalt hy of „ verdubbelt sijne reden; ende maghmen dat eigentlik niet uitleggen in de „ betekenis van 't Heiligdom; want daar in bestaat enige ontreiniging des „ Heiligdoms, dat men van sijn zaad aan Moloch overbrengt. Aben Esra: „ 't Is de reden van 't gene dat hy seit, *Ik ben de HEERE:* want so sy sijn Heylig„ dom niet ontsien noch eeren, so sal hyse straffen. Daar by gedenkt hy ook „ der *Pythons* en Wichelaren over enen doden. Want so staat by Jesaias; *voor* „ *de levendigen tot de doden*, (Jes. 8: 19.

„ Tot de Waarseggers,] *Pythons* In't boek Pesichta staat: אוב *Oov* is een „ *Pythoon* te seggen die uit sijne oxelen spreekt. En so seit hy self, *ende uwe* „ *stemme was die van enen Python uit der aarde.* Aben Esra אובות *Ovooth* „ komt van ואובות חדשים *ve-Ovooth chadasschijm*, en de niewe Ledersakken: „ want die zijn de gronden van dit werk. [Vergelijkt dit nu eens met het gene VI. §. 9. op Job. 32: 28/29. geseid is.] Het schijnt / seit Dzusius / „ dat Aben Esra siet op 't wichelen dooz enen lederzak / het gene heden noch dooz eenen teems geschied. [Siet 1. b. III. §. 18.] Rabbi Levi. 't Is bekend, uit dien dat Saul enen Pythoon door ene waarsegster gevraagd heeft: want Python is, wanneer sy eene doden doen opkomen; en degene die hem vraagt, de stemme des doden schijnt te horen, die hem het toekomende te kennen geeft. Die stemme nu was seer diep en laag: waarom wy lesen, *uwe stemme gaat stilder dan een Python.* (Jes. 29: 4.) Van dit slag is't wanneer daar toe een bekkeneel gebruikt werd. Ik vind ook in Jonathan / boven 't gene boven is „ verhaald / het chaldeewsch woozd זכורו *zechoeroe*, [waar van hier na] „ indien maar zechoeroe en *pythoon* een en 't selfde is / die ook genaamd „ woozd דכורו *dechoeroe*, gelijk 't Elias Levita mede aantrekt in sijn woozden„ boek uit den Talmud van Jerusalem. Dit brengt hier Dzusius wel by:

maar Buxtorf past die twee chaldeewsche namen op het volgende / te weten *Jid-oni*. Een weinigh verder seit dan Dzusius / dat de buiksprekers dus „ genaamd zijn / om dat hunne buiken swollen gelijk lederssakken. Hy spreekt na vele anderen uit Fagius. Wy hebben ook in onsen tijd van die buiksprieksters gesien ; de welke sittende een woordje uit hunne heimelikheid verwekten, en antwoord gaven op het gene dat gevraagd wierd. Ik hebbe 't self ook willen horen ; niet dat ik enigsins daar aangeloofde, maar om te weten de bedriegeryen van de bose geesten. Maar hy en sonde niet veel om de bose geesten denken / had hy op heden eens met Jochem, in 't oud vrouwen huis alhier gesproken; waar aan wy noch in 't IV. boek gedenken sullen.

§. 11. De (Jid-onijm) *Ariolos*, Waarseggers. staat in 't Latijn. Santes noemtse *aruspices*, ingewandkijkers. [Siet 1. b. III. §. 5.] Dat voegt hy met het volgende / en vraagt niet by de Ingewandkijkers, om u met deselve te verontreingen. De LXX. καὶ τοῖς ἐπαοιδοῖς ἃ προσκολληθήσεσθε, ἐμμιανθῆναι ἐν αὐτοῖς : ende kleeft niet aan de besweerders, om met deselve niet verontreinigd te worden. De Romeinsche vertaler desgelijx. So zijn dan *Jid-onijm* besweerders, Jonathan gebruikt het woord *Jadoca*, 't welk by hen seker dier beteken / gelijk VI. §. 12. al eens is aangemerkt. Onkelos heeft in 't Chaldeewsch hier dat woord זכורו, *Zechoeroe*, het gene Jonathan daar boven op „ het eerste paste. Elias noemt het דכורו *dechoeroe*; en seit dat in den Targum, of Uitleggínge van Jerusalem / *dechoeroe* is de verklaringe van *Oov*. „ Maar Munster in sijn Lexicon, seit dat het past op *Jid-oni*, waarsegger, „ magus, besweerder. Dzusius doet'er by wicchelaar ; want so verklaren „ se't Hebreewsch woord *Jid-oni* doorgaans. Elias wederom op't woord „ זכר *Zachar* : De Thargum van Jerusalem vertaalt *Jid-oni* in 't chaldeewsch „ *zechoerijn* : en *oov* en *ovooth*, het woord behoudende / *ova* en *ovijm*. De „ self de Elias leert ons / dat Jonathan 't woord *oov* over al in't chaldeesch „ overset *bidijn*. En dat hy voor *jid-oni* en *jid-onijm* altijd stelt *zechoeroe*. „ Rabbi Salomon. *Jid-oni* is de gene die een been van 't dier *jadoea* in sijnen mond neemt, en dat been spreekt. Beter lasen wy te voren VI. §. 12. in't boek Aruch, dat die mensche spraak door dat been. Phesichta. *Jid-oni* is de gene die met den mond spreekt. Want hy neemt een been van 't beest *Jadoea* in sijn mond, en spreekt van self. *Jadoea* nu is een slagh van een dier. Siet dese werden gesteenigd , en die daar gevraagd word , slechts vermaand. „ Het zijn slechthoofden, seit Aben Esra / welke seggen, datter is een slagh van Magi sonder *Ovooth*, die waaraghtig is: welke niet verboden zy in de Schrift. Want, seit hy / de Schrift verbied geen waarheid, maar de leugen. „ R. Levi geeft te kennen dat *jadoea* seker vogel is ; en spreekt gelijk de an„ deren van het gebruik. R. Salomo desgelijx. Fagius doet'er by een ver„ haal uit de Rabbijnen / van iet als een lang tow / uitwassende van sekeren „ wortel uit der aarde / daar sich het beest *jadoea* verhoud : dat van boven af „ tot sijnen navel toe geheel en al gelijk een mensch is ; maar van den navel „ als een konkommer / alwaar het vast is aan die streng / en so daar mede „ aan dien wortel onder d'aarde. So menig als'er nader aan dat beest komt

„ dan

„ dan de lengde van die ſtreng / die raakt om hals: ja ſelf dat tow verſlind
„ al wat rondom is. Maar die op deſe jagt gaan / dooz ſchieten deſe ſtreng;
„ waarmede 't beeſt *jedoea* los geraakt / dan aanſtonds ſterft. Bodin ook in
„ ſijne Dæmono l. l. 1. c. 6. 't woozd Jid-oni mede gelijkſtellende met Daimoon
„ en Magus, ſchzijft verder: dat de Joden in 't boek van de 613. Geboden, daar
„ by verſtaan de gene die den Duivel vragen, welke ſchuilt onder de beenderen
„ van een beeſt Jedoea genaamd, dodende met het geſight, en moetende met
„ pijlen dood geſchoten worden. Athenæus noemt het καταβλεπάδα *katoble-*
„ *pada*, [nederſightig] ſeggende dat het een dier is als een kalf, altijd gaat
„ weiden, en de oogen naawlijx opſlaan kan: en ſo't dier menſchen aanſiet.
„ die ſterven. Met regt houd Dzuſius dit maar booz grollen / en paſt
daar op /

„ *Qualiacunque voles Judæi ſomnia vendunt.*

„ Nooit iet ſo ſottelijk gemijmerd en gedroomd,
„ Of 't dwaſe Jodendom verkoopt het onbeſchroomd.

„ In d'aantekeningen op den Hoomſchen dzuk ſtaat onder anderen / μὴ ἐπα-
„ κλίνητε πρὸς τὰς θελητὰς καὶ τὰς γνωστὰς. Wijkt niet af tot de willigen en tot
„ de wittigen. Hier moet ik tuſſchen beiden ſeggen / dat het de wijſe was van
Aquila / Chzijſten Jode / wiens overſettinge men giſt dat dit geweeſt zy / dat
hy in 't overſetten ſtiptelik den ſin en oozſpzong van de woozden volgde; en
ſchijnt gemeind te hebben / dat *Oov* ſo veel is als gewillig, te weten (ſo ik
giſſe /) om iets dat verbozgen is te ſeggen. אבה ava willen of begeeren en ſo
Oov in 't latijn *aeides* begeerig. Dooztz is daar *jid oni* dan ſo veel / als γνωστὴς
„ *gnoſtees*, die het toekomſtige meint te weten / 't gene hy niet en weet /
„ als een wijsneus; die pas leſen of ſchzijven / een halfbakken letterknaap.
„ Hier wijſt ons Dzuſius tot ſijne aantekeningen op 2 Kon. 10: 11. in
„ *Fragim. Vet. Interpr.* daar hy dit bybzengt uit Theodoretus: Men
„ noemde ſommige *gnooſtas* Wittigen, de Wicchelaars die ſich vermeten het
„ toekomſtige te weten. Want gelijk men de Profeten Sienders en Schouwers
„ noemde, als voorſiende 't gene noch te gebeuren ſtond: alſo hebbenſe ook
„ de wicchelaars *gnooſtas* Wittigen genoemd, als meinende 't verborgene te
„ weten, en voorkenniſſe te hebben van 't gene noch niet en was. De LXX.
„ hebben dit woozd op 1 Sam. 28: 3. gebzuikt: doch Deut. 18: 11. het ſelfde
„ τερατοσκόπους *teratoſkopous* [wonderſchouwers] vertaald. Hieronymus
„ ter ſelfde plaatſe *divinus* wicchelaar. Doch over deſe plaatſe ſeit Theo-
„ doretus. Sommige die van enige Dæmones gequeld waren, bedrogender
„ vele van de ſinneloſen, als offe voorſeggingen deden; welken de Grieken
„ ἐντερομάντεις *enteromanteis* [ingewandkijkers] noemden, om dat de Dæ-
„ mon van binnen ſchijnt te ſpreken. Een ander geeft het deſen ſin: Volgt
„ de Buikſpreekers niet, ende voegt u niet met de Vergiftigers. Daar zijn-
„ der die dooz *jadoea* eenen quikſteert verſtaan / in 't Gzieksch σηοπυγὶς.
„ *ſoiſopugis*.

„ §. 12. Verontreinigt u met hen niet.] Dit woȝd op beiden geſeid / de *O-*
„ *vooth* ende *Jid-onijm*. In Peſichtha ſtaat / datſe tot niemant en komen, dan
„ die ſijn gemoed tot hen gekeerd, en daar mede verontreinigd heeft. Rabbi
„ Salomon verklaartet dus. Soekter u niet mede te bemoeyen: want ſo
„ gy dat doet, ſo ſult gy voor my onrein zijn, en ik ſal u verfoeyen. Aben
„ Eſra. Hy ſeit verontreinigen: om dat ene ziele die ſich omkeert of omſiet
„ onrein is; want ſy hangt God niet aan. En waarlik ſal dit d'eenigſte ooȝ-
ſaak zijn / waarom de wet dat ſlag van volk gemijd wil hebben / de wijſe ſp
altoos uit God niet ſpȝeken / ende nogtans als uit God. Dog deſe reden ſal
hier na noch eerſt ter plaatſe komen. Dan 't blijkt uit alle die verſcheidene
verklaringen / dat het d'uitleggerȝ in 't gelijk op ydele en nietige / ja
duile en beſpottelike wiccheltyen duiden. En of ſchoon d'een of ander enen
Dæmon, of den Duivel ſelf daar onder mengt; ſo ſtaanſe echter altegaar be-
kend / dat ſulx niet in de kraght der woȝden leit. De daad of wijſe deſer
wiccheltye / hoe verſcheidelik en ook hoe onwaarſchijnelik / ja leugenachtig
by der ſelver ſommigen gemeld; geeft inſgelijx het minſte niet te kennen / dat
enige gemeenſchap met den Duivel heeft. So dat dan uit de bygevoegde re-
den deſer wet gehaald moet woȝden: ſo ſal men 't ſelfde ook beſluiten mogen
van de geuen die verboden ſpijſen eten. Want daar van ſeit de HEERE inſ-
gelijx als hier: en verontreinigt u daar niet aan, dat gy daar aan verontreinigd
ſoud worden. Want ik ben de HEERE uwe God; daarom ſult gy u heiligen enz.
Nochtans is hy de ſelf de God / die 't kruipende gedierte, en alleȝ ſelf geſcha-
pen heeft, na ſijnen aart; Gen. 1: 25. en alle Gods ſchepſel is in hemſelven goed,
met dankſegginge genoten zijnde. 1. Tim. 4: 4.

§. 13. Wy gaan dan vooȝt. IV. In 't volgende kapittel op 't 6 vȝ. verbied
de HEERE ſulk bedȝijf met gȝoten ernſt. Wanneer ene ziele is die haar tot de
Waaarſeggers, אבות *Ovooth*, en tot de Duivelkonſtenaren ידעונים *Jid-onijm* ſal
gekeerd hebben, om die na te hoereeren; ſo ſal ik mijn aangeſight tegen die ziele
ſetten, en ſalſe uit het midden haars volx uitroeijen. Daarom heiligt u ende
weeſt heilig; want ik ben de HEERE uwe God Lev. 20: 6. D'Overſetterȝ
hadden hier / gelijk ook in 't vooȝgaande / Waargiſſeren in plaatſe van Waar-
ſeggers geſteld; en op de kant No. 12. dit aangetekend: Anders ordinaarlik
Waarſeggers genaamd; (Deſe woȝden heeft Fullenius, een der Overſien-
derȝ / dooȝgeſtreken; keurende / ſo 't ſchijnt het woȝd Waarſeggers niet
vooȝ goed) doch onweerdig zijnde deſen name, als die menigmaal valſcheid
antwoorden, ende de Waarheid niet dan om te bedriegen, ende ſchade te doen.
Dit iȝ van d'anderen ook uitgedaan / en op de eerſte plaatſe ingevoegd / alȝ
ſlus §. 5. geſien iȝ / daar het beter paſte. En ſo en ſtaat hier nu dan anderȝ
niet / dan datſe ons daar henen wijſen. Want ook alſo het maar deſelfde
namen zijn / ſo hadden die hier geen beſonderen verklaringe van node / dan
wel ſo veel de reden van de Wett belangt / daar 't hier nu meeſt op aan wil
komen: Nu laat ons Dzuſius op 't een en 't ander horen.

§. 14. Ene Ziele] Dat iȝ / een menſche: ſo vertaalt het Onkeloȝ; en deſge-
lijx ook Jonathan: want בר נש *bar-naſch*, menſchen ſoon, ſo veel iȝ als
een menſch.

Die

Die ſich ſal gekeerd hebben] **Hieronymus en Jonathan** / die ſich afgekeerd ſal hebben. **De** LXX. ἡ ἂν ἐπακολουθήσῃ in dienſe gevolgd ſal hebben. **Enſ-**
„ **ge willen 't liever ſo** / **die ſich** ſal gebogen hebben: **'t welk nochtans al op**
„ **een uit koint.**

„ Tot de Waarſeggers, *Ovooth*] **Hieronymus** ſeit *ad magos*, tot de Magi-
„ **Onkelos in 't Caldeewſch** בידין *bidijn*, **'t gene Fagius vertaalt** Pythons, **al**
„ **diſmaals nu gemeld. Jonathan ſtelt** שאלי בידין *ſchealei bidijn*, die de *py-*
„ *thons* **of** *bidijn* vragen. **De** LXX. **hier wederom** ἐγγαστριμύθους, *engaſtri-*
„ *mythous*.

„ En de Duivelskonſtenaars, *Jid-onijm*,] *Arioli*, de Wicchelaars. **De**
„ LXX. ἢ ἐπαοιδὸς, *ee epaoidous*, of beſweerders. **Jonathan** / achter de
„ genen die de זמרו *zechoeroe* doen opkomen, (**hier voor ook al genoemd vs 6.**
„ **doch namaals nader uit te leggen**) en het been van 't beeſt *jiddoea* (§. 7.
„ **al eens gemeld**) gaan vragen. **In 't boek Peſichtha word het dus verklaard;**
„ die een werk doet, en niet blotelik 't geſight beguichelt: hoewel dat ſulx
„ te doen verboden is. Iemant magh ſich ſelf wel leeren; om datter ſtaat,
„ gy ſult 'et niet leeren om te doen; **maar** leert het om te verſtaan, en daar
„ in anderen te onderwijſen. **Aben Eſra neemtet dus.** De ſin van deſen is;
„ gelijk ik hem ſal uitroeijen, die van ſijn zaad, in 't heimelik of openbaar,
„ aan Moloch ſal gegeven hebben: (**want daar af ſpreekt het naaſtvoorgaan-**
„ **de vers**) indien ſijn landsgenoot hem niet en heeft gedood: ſo ſal ik inſge-
„ lijx uitroeijen dien, die achter my omſien ſal na de Pythons; **enz.**

„ Mijn aangeſight:] **Dat is te ſeggen mijnen toorn / of toornig aange-**
„ **ſight: Hier tegen ſtaat** / Het aangeſight des HEEREN was na hen. **want**
„ **dat is evenveel als of men ſeide** / ſijne gunſt.

„ Tegen die ziele.] **Dat is / na Jonathans en Onkelos vertalinge in 't**
„ **Chaldeewſch / ſo veel te ſeggen als** die menſche. **Dan Jonathan ſeit als**
„ **voren** / menſchen kind.

„ Ende ſalſe uitroeijen uit het midden ſijns volx.] **Om dat hy op 't 5. vs**
„ **geſeid hadde** / tegen dien man ende ſijn huisgeſin; **te weten ſo hem dat na-**
„ **hoereert. Anders elk beſonder menſch uit ſijn huisgeſin** / **ſo dat niet**
„ **mede ſchuldig is; en een geheel huisgeſin uit ſijn volk.**

„ §. 15. Daarom heiligt u af] **'t Schijnt dat het ſeggen wil** / **ſcheid u ſel-**
„ **ven van de Afgoden en alle onreinigheid. Want** / ſeit **D.** Salomo / heili-
„ ging is ene afſcheiding van uitheemſchen of vreemden godsdienſt. **In**
„ Peſichta **word het uitgeleid:** So gy u ſelven weinig heiligt, ik ſal u veel hei-
„ ligen: leerende, dat hy genoemd word verontreinigd die de Pythons en
„ Wicchelaars vraagt, om dat een onreinen geeſt op hem ruſt. En dus ſpreekt
„ hy ſelf; ſal enen onreinen geeſt uit d'aarde doen doorgaan. **Aben Eſ-**
„ **ra.** Dit nu al eens geſegd zijnde, en hier wederhaald; is om de vreemde-
„ lingen die onder Iſrael verkeerden, die ook heilig moeſten zijn, om datſe
„ woonden in een heilig land: **te weten in ſo verre / datſe ſich van die ver-**
„ **boden Wicchelery onthouden moeſten.**

„ Ik

Ik ben de HEERE uwe God.] Daar voor ſtelt Jonathan / die u heili-
„ ge, genomen uit het naaſte vers daar aan. De ſin is: Dewijle ik / uwe
„ God / heilig ben / ſo weeſt gy dan ook heilig.

Die heiligheid is hier dan wederom de reden / waarom God deſen han-del ſo verboden heeft: welke ook deſelfde is / die doorgaans op die wetten word gepaſt / waar in hy Iſrael van andere volkeren / die hem / den waren God / niet kennen / wil onderſcheiden hebben. Alſo hy dan alleen de gene is die alles weet / en ſelf de Prieſters met de Urijm en de Tummijm heeft geſtelt / door welken hy hen antwoord geven wil; of ſelf de Profeten ſenden die betonen konnen datſe van hem zijn gelaſt: ſo wil hy geenſins dulden ſulke menſchen ofte middelen die van hem niet en zijn / en die ook aan d'Afgo-derye vaſt zijn / om dingen die alleen aan hem bekend / en eeniglik in ſijn vermogen zijn / daar door gewaar te werden. Nu laat ons ſien / of wy noch andere reden vinden konnen in 't gene volgen ſal.

§. 16. V. Hier altoos niet / in 't gene op het einde van dat ſelfde hoofdſtuk volgt. Na dat hy op 't 23. vs geſeid hadde / en wandelt niet in de inſettin-gen deſes volx, 't welk ik voor uw aangeſight uitwerpe; want alle deſe dingen hebben ſy gedaan, waarom ik over hun verdrietig ben geworden: ſo herin-nert hy hen ſijne belofte / dat ſy dat land beſitten ſoude; maar dat hy ook hun God was / die hen van de volkeren afgeſonderd hadde. vs 24. 't Welk ſy dan ook door onderſcheid van ſpijſen onder anderen betuigen ſouden / nala-tende te eten het gene de Heidenen aten; om ook geen gemeenſchap van tafel met deſelve te houden. Daar op ſo wederhaalt hy 't ſelfde oogmerk de-ſer wetten; ſeggende: Gy ſult my heilig zijn; want ik de HEERE heilig ben; en ik heb u van de volkeren afgeſonderd, op dat gy mijne ſoudet zijn. vs. 26. En ſonder enige tuſſchenreden ſo voegt hy daar dan aan: Als nu een man ofte vrouwe in ſich enen waarſeggenden geeſt (אוב *Oov* al wederom; d'Overſet-ters hadden ſelf voor 't overſien geſtelt waargiſſenden geeſt) ſal hebben, ofte een duivelskonſtenaar (ידעני *Jid-oni*) ſal zijn; ſy ſullen ſekerlijk gedood wor-den; men ſalſe met ſteenen ſteenigen; hun bloed is op hen. vs. 2. En dat is 't einde en ſlot van alles: waar door ons dan wel klaarlik word geleerd / dat die affcheidinge des volx van Iſraël tot ſijnen dienſt / niet lyden konde dat gemeen gebruik van die verbannen volkeren / waar door een ander dan de God van Iſrael / door middelen van hem niet ingeſtelt / om kennis van ver-borgentheid wierd aangeſocht. Onſe Overſetters merken hier op aan / dat wel op 't 6 vs verboden is / by ſulke Menſchen raad te vragen: maar dat hier nu de ſtraffe op die menſchen ſelf / die ſulke dingen handelen / geſtelt word. Sy ſeggen ook daar by / en ſulke duivels konſten meer: maar hoe het Duivels konſten zijn / daar ſoeken wy noch na; of 't in 't verbolg der heiliger Schriften ſal te vinden zijn. Doch eer wy verder gaan / laat ons in deſen noch eens d'andere Overſetters horen.

§. 17. Die brengt ons wederom hier Druſius by een. Op de woorden
„ van 't 27. vs. Waarſeggende geeſten of Duivelskonſtenaar [in 't Latijn *Py-*
„ *thon vel Ariolus*, een buikſpreker of wicchelaar. Hieronymus ſo ook. Door

't laat-

't laatſte ſetten hier de LXX. beſweerder. Onkelos heeft nu wederom „ *dechoeroe*, en Jonathan זכורו *zechoeroe* als voren. §. 6. 't Is dan geen Py- „ thon, gelijk ik vooz deſen gemeind hebbe. Hy vzengt verbolgens iet uit R. Salomo / uit Aben Esra / en meest Peſichta by / daar niet beſonders en is / buiten 't gene in voozgaanden is gemeld.

„ Maar op het ſtuk van 't ſteenigen, ſo ſeit het ſelfde boek Peſichta: Die „ plaats is de voornaamſte, waar uit beſloten word, dat al waar datmen leeſt, *ſijn* „ *bloet is op hem*, of *hun bloed is op hem*; ſulx van 't ſteeningen verſtaan moet „ worden. De LXX. ſeggen daar over ἔνοχοί εἰσι, ſy zijn ſchuldig. „ Onkelos en Jonathan: ſy zijn aan doodſlag ſchuldig. Tremellius / de „ oorſaak huns dood is in hen ſelve. Dat is dan / dat ſodanige geſellen niet „ beter weerdig zijn. De reden is te voren al geſeid. Want waren 't Heide- nen die ſulks deden: ſy moeſten weten / datſe in hun eigen land niet meer en waren: en aan die van dit afgeſonderd volk ſich onderwerpen moeſten: maar waren 't ſelf Iſraelijten / de ſtraffe was te beter noch verdiend; alſo ſy weten moeſten / wat God is / en dat die hen afgeſcheiden hadde / om hem alleen te eeren en te dienen / na ſijne eigene wetten aan hen voozgeſteld.

§. 18. VI. Nu volgt ene voozname plaats / en die ook van beſonderen in- houd is / van alle de voozgaanden onderſcheiden. Wanneer een Profeet of- te Droomdromer in 't midden van u ſal opſtaan (ſeit Moſes tot ſijn volk) ende u geven een Teken ofte Wonder; ende dat Teken ofte Wonder komt dat hy tot u geſproken hadde, ſeggende, laat ons andere Goden, die gy niet gekend en hebt, navolgen, ende hen dienen: ſo en ſult gy na de woorden van dien Profeet, ofte na dien Droomdromer niet horen. Want de HEERE uwe God verſoekt u lieden, om te weten of gy den HEERE uwen God lief hebt met uw ganſch herte, ende met uwe ganſche ziele. Deut. 13: 1/2/3. De gene daar de Wet af ſpreekt wozd een Propheet genaamd: verſtaat enen valſchen Profeet, die valſchelik roemt van godlike geſighten en openbaringen; ſo ſeggen onſe Overſetters / en ik ook. Ende voozts een Droomdromer: waar dooz ſy ingelijks verſtaan ſulk enen / die ſich valſchelik beroemt van goddelike dro- men. Siet Num. 12: 6. Dit ſta ik mede toe / en met my alle Godgeleerden die ik weet. אות *Ooth* Teken is in 't algemeen geſeit; מופת *Mofet* wonderteken, in 't beſonder / 't gene buiten den gemeenen loop der Nature gaat / of daar boven werd geacht te zijn van ſulke die de kragten der Nature niet verſtaan. De vzaad en ſtijl der rede geeft te kennen / dat ſulke Tekenen en Wonderen hier te verſtaan zijn / die ſulk een valſch Pzofeet of Dzomer ſeide dat gebeu- ren ſoude: om als 't gebeurde / daar uit dan bewijs te tonen / dat hy wette- lik van ſulken God geſonden was / wiens dienſt hy leerde / en dat deſelve waarlik God was; gelijk het met de Tekenen geweeſt is die Moſes en Aa- ron in Egypten deden. Maar hoe nu beide die Pzofeet en Dzomer valſch / en evenwel het Teken ofte Wonder kon waarachtig zijn: dat heeft de meeſte ſwarigheid / en geven geen van alle Overſetters in verſcheidene talen / ons daar van de minſte verklaringe. Dan ik hebber reeds het mijne toe geſeid in 't XXXIV. hoofdſtuk van het II. boek §. 20. te weten / dat ſo wel het Te-

ken als de Droom en openbaringe valsch moet zijn.

§. 19. De swarigheid die hier noch meer in steekt / en hoe deselve op te lossen zy / also deselve tot de sake self behoort: sal ik hier na / ter bequamer plaatse in 't XV. hoofdstuk tonen. Hier stond ons maar te sien / of dese plaats ook enige gemeenschap sulker Menschen met den Duivel stelt. Doch 't is so verre daar van af / dat / so men in 't gemein beschreid der grootste Uitleggeren gerust magh zijn; die Menschen / of de Duivel self / gemeinschap hebben met den allerheiligsten en hoogsten God / die alleen wonderen doet. Psal. 72: 8. Is dat niet grouwelijk te denken? Word so Gods wonderdadige en grote Naam niet seer ontheiligd en verkleind: of d'alder snoodste mensch / ja 't allervuilst bedorven schepsel meest geheiligd en verhoogd? want waarin stelt men doch de grouwelikheid der sonde van de so genaamde Toveraars? Is 't blotelik in 't quaad dat sy den menschen doen? Neen / maar in die gemeenschap en dat bloedverbond / so als men seit / waar in sy met den bosen Duivel staan; al is 't ook dat se goed doen / self ook met oogmerk wel om goed te doen. Maar so sy nu tot voorstand van de doling en Afgodery / en sulx met een quaad oogmerk / door des Duivels dienst / maar door Gods kragt / die wondertekenen verrichten: so moetense voor Gods gesanten worden aangenomen. Maakt hen gemeenschap met den Duivel quaad; so maakt gemeenschap die de Duivel heeft met God / hem ook dan goed. Ik segge goed / so verre als desen dienst en leeringe des Dromers aanbelangt / daar onse text van spreekt.

§. 20. Voor 't laatst / (so verre als ik nu ditmaal slechs wil gaan) men lese dese woorden gins en weder / door en door: waar is een enig woord dat van den Duivel meld of daar hy in te passe komt? Hy word een Dromer en Profeet genaamd / van wien de text hier spreekt. Is dromen dan een Duivels werk / of geeft het woord Profeet iets diergelijke te verstaan? En is de boosheid in den mensche self niet groot genoegh / om tot Afgodery te verballen / en anderen daar toe verleiden? En sien we niet / hoe ieder een genegen is / den anderen tot sijn gevoelen in 't Gelove af te trekken: besonder hoe 't afgodisch Pausdom steeds miraklen ter bane brengt? Nochtans bekennen wy / dat tusschen enen Mispriester / of Paapschgeestelken en enen Toveraar groot onderscheid te maken zy. Bedriegelike wondertekenen voor 't volk te doen / dat noemt men nimmer toveren. Ik meen dat Marcus d'Aviano / die algemeene lands bedrieger van Europa / met reden onder dese Dromers en Profeten magh gerekend zijn: maar wete niet / dat hy voor enen Toveraar (so als dat woord gemeenelik verstaan word) of die iet door gemeinschap met den Duivel doet / self by de yverigste Protestanten ooit gehouden is. En schoon sijn Teken quam / men heeft hem echter nooit geloofd. Maar hoe het Teken van alsulken Dromer of Profete komt / gelijk de text hier luid / dat spaar ik / (als geseid) noch tot de plaatse daar 't behoort.

IX. HOOFDSTUK.

Selfs ook die breede Wet, waar in 't regiſter aller Wichlery begrepen is, Deut. 18. maakt van den Duivel geen gewag.

§. 1.

DE ſevende en laatſte plaatſe / Deut. 18: 10/ 14. daar we nu toekomen; is ſo gewightigh en van ſulken breed beſlagh / dat naawlix dit ganſche hoofdſtuk daar toe groot genoeg ſal zijn. Want niet alleenlik zijn daar alle ſoorten der gebruikelikſte Wichlerpen van dien tijd / en onder Iſrael bekend / bp een geſtelt: maar dat het meeſte hier moet gelden / geſtelt in vergelijkinge / en tegen onſe Hoofdprofeet / dien ſy alleen / en boven Moſes horen; en d'anderen daar buiten / of daar tegen / alle even ſeer verwerpen moeſten. Want men wil doch / dat ook de Duivel ſelf een Konigrijke tegen dat van Chriſtus heeft; ſo ook ene Schole tegen die van Chriſtus: en een Prieſterdom / dat tegen 't ſijne aangeſtelt / de menſchen / in te toverſcholen onderweſen / hem ook leert offerhanden doen; gelijk het ook Danæus in mijn I. b. XXII. §. 12. beſcheidelik voor oogen ſtelt. Hier word nu al dat volk bp een geſtelt / dat tegen onſen groten Leeraar ſtaat; en altemaal geweerd / of immers wel forghuldiglik gemijd moet worden / indien men hem gehoor ſal geven. Want om ons tot geen vorderen ſaken / dan die tot ons beſtek behoren / uit te laten / ſo ſtellen wp voor af vaſt / dat die Profeet / van welken God op 't 15. en 18. vs. belofte doet / de Heere JESUS is.

§. 2. Om alles echter van den grond af op te neemen / (alſo daarna op deſe plaatſe niet beſonders meer te doen ſal zijn) ſo ſtaat te merken / dat hier het volk van Moſes hertelik gewaarſchowd word / voor allerhande leeringe en Leeraars / die tot beſtuur van 's menſchen levens ſtreek / bp ſonderlingen voorval van die Heidenen geraadvraagd wierd: en dat om tweederlepe reden / waarom hen dat niet paſte / en dat het hen ook niet te raden was. Het paſte niet: om dat het grouwelen van deſe heidenſche Kanaanpten waren / voor hen ganſch niet betamelijk om na te volgen. Dit ſeit het 9. vs. Wanneerge komt in 't land, dat u de HEERE uwe God ſal geven; ſo ſult gy niet leeren doen na de grouwelen derſelver volkeren. Dat ſelve word daar naar op 't 12. nader aangedrongen; want al wie ſulx doet is den HEERE een grouwel. En buiten dat ſo was 't genoegh / dat ſy van deſe volkeren door Gods genadige verkieſinge genoegſaam onderſcheiden waren; en daarom van d'Afgoden tot den waren God bekeerd / ook met der Heidenen gewaanden godſpraak geen gemeenſchap moeſt hebben. Want deſe volkeren (ſeit hy op 't 14. vs.) die gy ſult erven, horen na Guichelaars (מעננים *meonenijm* ende Waarſeggers [קוסמים *koſemijm*:] maar u aangaande, de HEERE

uwe God en heeft u sulx niet toegelaten. Ende dit / na dat hy te voren geseit hadde op het 13. vs. Opreght, opreght sult gy zijn, met den Heere uwen God: te kennen gevende / dat sy den waren God nu dienende / de anderen verlaten moesten / en niet op twee gedachten hinken; 1 Kon. 18: 21. also Gods Tempel en der Afgoden geen gemeenschap t'samen hebben. 2. Kor. 6: 16.

§. 3. Nu volgt de tweede reden / waarom het Israel ook sonder die voorgaande reden niet te raden was: en schoon sy dat voorseide onderscheid niet wel begrepen / genoegsaam konde dienen / om hen van sulken doen op't kraghtigst af te schrikken. Dat seit hy verder op het 12. vs. Om deser grouwelen wille verdelgtse de HEERE uwe God voor uw aangesighte uit de besittinge. Wat soude't baten / datse door sulken sterken hand van so veel teekenen en wonderen / verlost uit d'allermoeijelikste slaverny / nu 40. jaren lang geswoorven hebbende door veel verbaarlike woestynen /

Per varios casus, per tot discrima rerum;
Met veel gevaar en swarigheid,
Door duisend wegen omgeleid;

en eindelik't beloofde Land betredende: daar in niet souden konnen duren? Maar wat mogt Israel daar van versekeren / so sy den waren God nu so wel kennende / noch deden als de gene die hem niet en kennen? en ydele Godspraak volgende verdichten Goden d'eere deden van den waren God / en hunne dienaars neffens of in plaatse der Profeten gingen vragen? En hadden dese Heidenen / niet beeter weetende / om datse beter moesten weten / daar door hun land en goed / en lijf en leven al met een verbeurd: hoe soudeu sy daar by bestaan / die't so wel wisten / die so schonen wett in handen / en die grote wonderen noch ook voor ogen hadden; indiense't self de deden waarom de andere volkeren verdreven waren?

§. 4. Dat dit nu alles word geseid in tegenstellingen van onsen algemenen Opperleeraar Jesus / die Profeet / die na den inhoud deser Proefezye in de wereld komen soude: (Joh. 6: 14.) dat blijkt uit dien / dat hy tot tweemaal toe daar tusschen beiden van hem spreekt. En eerst / na dat hy op't 14. vs. geseid hadde / dat God hen niet en hadde toegelaten, na guichelaars en waarseggers te horen: na wien dan? Enen Profeet (seit hy op't 15. vs) uit het midden van u, uit uwe broederen, als my, sal u de HEERE uwe God verwekken; na hem sult gy horen. Sy hadden tot so lange sich te houden aan de Wet van Mose / den knecht des Heeren / tot dat hy nader soude tot hen spreken door den Sone. Mal. 4: 4. Heb. 1: 1. en 2: 1; 6. Daarna gebied hy also sterk / na dien Profeet te horen / als hy verboden hadde d'anderen te vragen: door reden geevende / dat hy daar toe van God gelast en onderricht sal zijn; en dreigende derhalven / dat hy de ongehorigen wel swaarlik straffen sal. Het eerste: wederhalende de vorige belofte / seit hy op't 18. vs. Ik sal mijne woorden in sijnen mond geven, en hy sal tot hen spreken alles wat ik hem gebieden sal. Het ander volgt terstond daar aan: vs. 19. De man die niet sal

horen

horen na mijne woorden, die hy in mijnen name ſpreken ſal, van dien ſal ik het ſoeken.

§. 5. En om vooꝛ al gewis te zijn in dit gevoelen / dat Moſes in't verbieden van die weetenſchappen / konſten / handelingen in het 10. en 11. vs. (waartoe ik nu terſtond ſal komen) geen andere verſtaan wil hebben / dan die maar op doling in de Leere ſien / en tegen Gods geopenbaarde Wetten ſtrijdig zijn: ſo ſtelt hy noch daar by op't 20. vs de ſtraffe des doods / by ſulken menſche te verbeuren / die beinſen moghte / wel geen van die vooꝛnoemde wicchelaars / maar een Pꝛofeet des waren Gods te zijn; indien daar iemand ſo hoogmoedigliк mocht handelen, een woord in 'ſ HEEREN naam te ſpreken, 't welk hy hem niet geboden hadde; op datſe niet bedꝛogen wierden. Of ook indien maar een ſo onbeſchaamd moght zijn / om ſelf in't eigen uitverkoren land des volx van Iſrael / en by dat volk te ſpreken in den naam van andere verdighte Goden. Maar of die ſtraffe op alſulken ſchendaad daar geſteld / niet hinderde dat echter ſulke valſche Leeraars noch gevonden wierden: op dat d'opregten evenwel daar mede niet bedꝛogen waren / ſo geeft hy op het einde te verſtaan / waar by het woord te kennen ſoude zijn / dat God de HEERE niet geſproken hadde; waar van (gelijk hier vooꝛ VIII. §. 15. eens geſeit is) hier na in't XV. hoofdſtuk noch beſonder ſal geſpꝛoken wozden.

§. 6. Wat nu de namen ſelf betreft / waarmede die verboden en verdichte Godſpꝛaak hier wozd uitgedꝛukt: ſy zyn meeſt alle hier te voren al verklaard; gelijk op ieder in't verbolg ſal aangewesen werden / en die ons noch niet vooꝛgekomen zijn / hier op het naaſte uit te leggen. De dꝛaad der rede heeft 'er negen aan malkanderen geregen: waar van de eerſte niet alleen tot noch toe ons niet vooꝛgekomen is / maar ook ſich twijfelachtig aanſien laat / of hier wel toe behooꝛt. Want het ontwijfelik een ſlag van Afgodsdienſt geweeſt is / daar in beſtaande / dat d'ouders hunne kinderen den koperen beelde van Saturnus / heeft gebuurd / (dat meintmen dat de ſo genaamde Moloch der Hebꝛeërs is) in d'armen gaven / en ſo een gꝛuwelofferhande deden; of datſe die op eigen armen tuſſchen twee buren dooꝛ gedꝛagen / en onbeſchadigd blijvende / daar dooꝛ verſekerd hielden vooꝛ het ongeluk en tegenſpoed: gelijk daar af verſchillende gevoelens zijn; derwelker ſommigen het eerſte / anderen het laatſte / en wederom noch anderen het alle beide vooꝛ waarachtig houden. Men mag daar van eens naſien Lev. 18: 21. en 20: 2: 2. Kon. 17: 17. en 23: 10. Nu in den laatſten ſin ſoo was het ſeker ſlagh van wicchelrye: inſonderheid indien daar by komt het gene de dooꝛleerde Jak. Alting / mijn ſeer waarde en getrouwe meeſter eertijds in de Hebꝛeeuwſche tale / ter deſer plaatſe ſeit: en 't gene ik by Seldenus / Dꝛuſius / Voſſius / Goodwijn en anderen niet vinde: te weten / dat ſy meinden na die ſo gepleegde offerhande in den Dꝛoom van God verlicht te wozden / aangaande 't gene namaals te gebeuren ſtonde. Indien dat is / ſo heeft 'et reden / waarom de Dꝛomen by alle deſe wicchelrye niet genoemd zijn; die echter buiten allen twijfel mede tot

dit doen behoren: want dan ſoude dit in plaats der Wzoombiedinge hier ſtaan / en deſe ſnoodſte en verfoeijelijxſte wijſe als by uitneementheid in plaats van alle d' andere getekend zijn.

§. 7. Doch d'eerſte ſoorte die met duidelike onderſcheidinge betekend wozd/ is hier degene die met waarſeggingen omgaat, (d'Overſetters hadden booz 't overſien waargiſſingen geſteld) קוסם קסמים *koſeem keſamijm*. Dat vertalen d'onſen in de kanteleninge anders voorſegger der voorſeggingen, ofte rader der raadſelen, giſſer der giſſingen. Ik hebbe van dit woozd en van desſelfs vertalinge het nodigſt aangetekend VI. §. 8. en met een doen blijken / dat desſelfs beſondere betekenis niet ſeker is. So veel de ſake ſelf betreft / zijn ons alſulke lieden noch al eens te voren 1 Sam. 6: 2. niet de Filiſtijnſche Prieſteren ontmoet. VI. §. 5. Hier ſal ik nu tot nadere verklaringe de woozden mijns voozſchrevenen Meeſters by ſtellen / die daar op deſe plaatſe dus van ſchrijft. 't Word ſomtyds in 't goede genomen, ende is te ſeggen *giſſinge* Spr. 16: 10. *waarſeggginge is op de lippen des Konings; hy ſal niet overtreden in 't gerighte.* Sodanig was die van Salomon, om te weten welke de moeder was van 't kind. 1. Kon. 5. en van David, over den raad van Joab. 2. Sam. 14. Dus worden *Profeet* en *waarſegger* t'ſamengevoegd, welke God beide neffens andere uitneemende mannen door ſijne oordeelen wegh neemen ſoude Jeſ. 2: 2. Gewoonlik ſeit het iemant die het toekomſtige giſt door ingeevinge, hy doet 'er by / des Duivels: doch dat is 't gene dat wy nu noch onderſoeken / Bileam word קוסם *koſeem* een Waarſegger genaamd, Joſ. 23: 22. (gelijk van my. VI. §. 2. ook al is aangetekend) die na de wilderniſſe ging, om daar aanwijſinge te bekomen door ingeevingen. Men gebruikte daar ook gereedſchap toe Ezech. 21: 12. *De Koning van Babel ſal ſtaan aan de weghſcheidinge, om waarſeggginge te gebruiken.* Hier toe brengenſe Hoſ. 4: 12. *Mijn volk vraagt ſijn hout, ende ſijn ſtok ſal 't hem bekend maken.* Maar Goodwijn in ſijn Moſes en Aaron, en Seldenus *de Diis Syris* maken hier een onderſcheiden ſlag van waareſggerye van. Altoos hier moet men de *koſemijm* en *keſamijm* Waarſeggers en Waarſeggeryen in 't quade verſtaan / om datſe hier verboden wozden.

§. 8. Waar nu dat quaad in ſteekt dat ſal behalven 't gene op 't begin van dit kapittel in 't gemeen geſeid is / hier na noch wel wat nader aangewesen wozden. Hier is 't genoeg / dat van den Duivel niet alleen geen meldinge gedaan / maar elders ook betekend wozd / dat het geheel wat anders is. Want de koſemym of warrſeggingen des Konings van Babel Ezech. 21: 21. beſtonden in de pijlen te ſlijpen, de Terafijm te vragen, en de lever te beſien. Het ſlijpen van de pijlen ſoudemen met reden mogen denken dat op de voorbereidſelen des oorlogs ſag; alſo de pijlen moeten ſcherp zijn / ſoſe ſchaden ſullen: ten ware dat het woozd Waarſegginge voorgegaan zijnde / noch twee andere volgden / die ter ſelf de ſake behoren. Ik ſal my hier niet dieper in die plaatſe geven / om dat deſelve noch in 't naaſte hoof dſtuk op ſich ſelf beſien moet wozden. Maar ook niet een van alle d'andere / daar ons dit woozd / daar van afgeleid / ontmoet / brengt met ſich 't allerminſte teken

van

van den Duivel. Ik salse hier alle aantekenen / die ik behalven de voornoemde vinden kan / en laten 't oordeel aan den Leser. Num. 22: 17. en 23. 23. Jos. 13: 22. 1 Sam. 6: 2. en 28: 8. 2. Kon. 17: 17. Spr. 16: 10. Jes. 3: 2. en 44: 25. Jer. 14: 14. en 27: 9. en 29: 8. Ezech. 12: 24. en 13: 6/ 7. en 22: 28. Mich. 3: 6/ 7. Zach. 10: 2. Van desen hebben wy alreeds verscheidene verhandeld: en self de gene daar Saul tot de Tovaresse segt; voorseg my door den waarseggenden Geest. 1 Sam. 28: 8. doch met eene gesien VI. §. 8.---16. dat daar de Duivel niet eens by te passe quam. En d'overige plaatsen sullen wy noch in 't naastvolgende hoofdstuk elk besonder doorgaan en besien.

§. 9. (2) De twee soorte der verbodene wicchelrye is מעונן *Meoneen*; in onsen duitschen bijbel Guichelaar; en d'Oversetters wijsen na hunne aantekeninge op Lev. 18: 28. waar over doe geseid is al wat hier te passe komen kan. Nochtans magh hier wel by het gene Goodwijn daar van schrijft. Niet so veel als 't woord betreft / waar van ter voorgemelde plaatse al genoeg geseid is: maar van de sake self te spreken / so meint hy / dat de *Me-oneen* alhier gemeld / de verwe en beweginge der wolken schouwde / en die met de Planeten en derselver werkinge op sulken tijd te samen paste / om de goede of quade uitkomst voor te spellen. Dat dese lieden stonden / als se die waarneemingenste werk stelden / met het aangesight na 't Oosten / met den ruggen na het Westen / de reghter hand na het Zuiden / de slinker na het Noorden strekkende. En daar in meint hy dat de reden leit / waarom d'Hebreen 't Oosten noemen קדים *kadiym* 't voorste van de weereld / het Westen אחור *achoor* 't achterste, het Zuiden ימין *jamiyn* de reghter, en 't Noorden שמאל *schemoal* de slinker zyde. Dat laat ik mijnen Leser in bedenkinge: besluitende alleenlik / datter noch al niemant komt / die ons in dit bedrijf der Heidenen / alhier verboden in de Wett / den Duivel toont.

§. 10. (3) Nu volgt de מנחש *Menacheesch*, die op vogelgeschrey acht geeft, volgens onse Nederduitsche Oversettinge / en also niet een woord Vogelwicchelaar. Dat woord is by verscheidene Oversetters verscheidentlik vertaald / so als hier voor IV. §. 7. 8. is aangetekend: en wat de sake self belangt / wy hebben die in Bileam gesien. VI. §. 3. So daar noch is by te doen / het sal uit Goodwijn zijn; dewelke desen van den naastvoorgaanden daar in onderscheid / dat hy 't gebeurlike niet uit d'voorsaken / 't zy dat men die dan uit de wolken of ook uit de sterre hale) maar uit de gevolgen / of voorvallende ontmoetingen by onderwindingen te voren spelle. Daar toe brengt hy uit Kimchi dit te pas: Een *Menacheesch* sal seggen, om dat een kruimken broods uit sijne mond, of stok uit sijne hand gevallen is; of sijn soon hem wederom roept, of ene kraaye hem toeschreewt, of ene geite hem voorby gaat, of ene slang aan sijne reghter, of een vos aan sijne slinker zijde sich bevind: daarom laat hem van dage dit ofte dat niet doen. Doch om ons verder niet met dese dingen op te houden; het komt al meest op 't self de uit als 't gene van de veelerhande wicchelplegingen der oude en hedendaagsche Heidenen in 't 3. en 8. hoofdstuk van mijn eerste boek is aangetekend.

(4) Den

(4) Den מכשף *Mecaſſcheef* Toveraar, heb ik den Leſer eerſt IV. §. 5. daarna de מכשפה *Mecaſſcheefa* Tovereſſe VIII. §. 2/3/4. wel ſo klaar vertoond/ dat daar nu niet meer by behoeft.

§. 11. (5.) Van den חובר *Choveer* Beſweerder, en de חבר *Chever* beſweeringe, is ter gemelde plaatſe vooz af meldinge geſchied/IV. §. 4/5/6. ſo veel als de vertalinge van 't woozd betreft: welz eigentlike en oozſpzonkelike beteikeniſſe ſo veel ſeggen wil als vergaderen, en maatſchap maken. En d'oozſaak meint Bodijn in ſijn Dæmonol. l. 1. c. 6. dat in die Tovers ſabbaten des Duivels en des ſelven bondgenoten gelegen is. Doch hy moet meinen dat die fabulen bewijſen zijn/daar af wy in 't verbolg noch nader ſpzeken ſullen. 't Zijn echter wijſe mannen die ſo giſſen/ dat deſe *Chaverijm*, vergaderaars of metgeſellen, ſo genoemd zijn/ om dat ſy met de Dæmons ſich vereenigd hielden; waar dooz ſy nader kennis van geheime ſaken hadden/ die hen de Dæmons openbaarden. Dit moeſt dan by de Heidenen/by welken Dæmones en ondergoden even veel zijn geldende/ een naam van groter eere zijn: in voegen ſchier als *Pairs* van 't Rijk der Goden/ of als de *Socij* of metgeſellen waren van d'oudroomſche heerſchappye; of gelijk ſich heden nog de Jeſuwijten/alſo laſterlijk als grootſch/*Societatis Jeſu*, van't geſelſchap onſes Heeren Jeſus noemen. Of/ (indien dit laaſte iemant beter moght behagen) gelijk in Engelland verſcheidene Societeiten, dat is Geſelſchappen der hoge Scholen zijn: alſo genaamd. Want een *Felow* of Metgeſel is daar de gene die niet meer een leerling is/ maar die in de eene of andere wetenſchap bequaamheid heeft verkregen/ om anderen daar in te onderwijſen. Dat Onkelos het woozd van רטין *rateen* mompelaar alhier gebzuikt; ('t welk dan ſo veel als 't griekſch woozd κρυφιάστης *kryfiaſtees* is/ verſcheide malen al gemeld. N. §. 3/6/9/(14.) dat ſiet op hunne wijſen van beleſen/ ook daar ter voozgemelde plaatſen al geſeid.

§. 12. Doch ſomen echter op de ſaken let/ die deſen Choverijm der Dæmons/ of der Magen wozden toegeſchzeven/ der ſelver חבר *chever* of verſamelinge ſchijnt dat meeſt beſtond in woozden dus of ſo te ſchikken/ om dooz de kraght der ſelve en der ſchikkinge iets uit te werken: wanneer ſy die in 't leſen en beſweeren over dit of dat gebzuikten. Dit laat ons uit het boek van R. Moſes Maimonsſoon/ den beſten aller Joodſche ſchzijvers/ van de Afgodery cap. 11. ſect. 10. wat nader horen. „ Een Beſweerder is/ „ die duiſtere/ vzeemde woozden/ en van ſonderlingen ſin is ſpzeekende; „ met deſe ſotte meenunge/ dat daar in voozdeel ſteekt: in voegen/ dat ſo „ iemant ens ſlange of enen ſchozpioen toe ſpzeekt/ deſelve aan den menſch „ geen leed kan doen; of dat een menſche dus of ſo daar mede aangeſpzoken „ booz onheil is bewaard. Die met geſlotene kaken over ene wonde mom„ pelt/ of een veers uit den Bybel leeſt; of iets leeſt over een kind: dat het „ niet verſchzikken ſal: of legt het Wetboek of gedenkbzief je op het kind: „ om het te doen ſlapen: ſodanige zijn niet alleenlik in 't gemeen Beleeſers/ „ maar ook beſonderlik van het getal der genen die de Schzift verdoemt, om „ datſe de Schzifture: ter geneeſinge der zielen ſtrekkende/ misbzuiken tot

„ een

„ een middel om het lichaam te geneſen. Dit is het naaſte dat men hier van ſeggen kan; geen ander Jode ſal het beter doen: en 't komt ook met Joodſche letter-grillen / in 't I. boek XIII. §. 9--12 gedacht / wel over een. Doch daar uit ſietmen ook met een / dat ſelf een Jode eer op allerhande oorſaak denkt / dan dat hy de beſweeringe aan Duivels kracht / of enige gemeinſchap van die menſchen met denſelven / toepaſſen ſoude:

§. 13. De twee die hier aan volgen zijn (6) שואל אוב *Schoeel Oov*, die enen waarſeggenden Geeſt vraagt, en (7) ידעוני *Jid-oni*, dat heet hier wederomme Duivelskonſtenaar. Doch wat die woorden eigentlik en op het naaſt beteekenen / is ook hier voor V. §. 5 / 7. en VI. §. 10--14. en VII. §. 2 en voornamelik VIII. §. 6--12. over de twee plaatſen Levit. 19: 30, en 20: 6. daar deſe ſelfde namen ſtaan / genoegh geſeid. Alleenlik is hier aan te merken / dat hier de *Oov* is de Waarſeggende Geeſt, alſo genaamd / of daar voor gehouden; niet de Waarſegger / als ter gemelde plaatſen ook betekend word. Want die word nu genoemd de gene die hem vraagt, en volgens dien ook van den genen die gevraagd word onderſcheiden. Het konde anders door den vrager wel betekend worden de gene die by ſulken wicchelaar komt vragen; en door den *Oov* de wicchelaar: indien wy niet en ſagen / dat dit ſwarte regiſter met die andere namen op degenen wijſt die deſe konſten oefenen / en daarom van het bygelovig volk geſocht en aangeſproken worden.

§. 14. (8.) De laatſte komt ons hier de eerſte maal voor ogen / en ſal derhalven enige verklaringe behoeven. Dat is דורש אל המתים *doreeſch el-hammethijm*, een die de doden vraagt. Dit vind ik nergens meer alduſ gemeld / behalven Jeſ. 8: 19. van welke plaatſe wy in 't volgende hoofdſtuk ſpreken ſullen. Doch van de ſelve hebben wy 't bedrijf der Toveres tot Endor eens en andermaal geſien; eerſt wel in aanſien van den Geeſt / die men wil ſeggen dat met haar geſproken heeft / II. b. XXIV. §. 1--15. en naderhands nu in dit III. boek VI. §. 9--17. Dit is die νεκρομαντεία *Nekromanteia* Dodengiſſinge van ouds by Heidenen gebruikt / waar van in 't I. b. III. §. 12. is meldinge gedaan. Seldenus maakt daar van deſe korte verklaringe. Vernachtende by de graven, ſo meindenſe daar te verneemen door den droom 't gene ſy begeerig waren om te weten: deswegen ſy dan door die wicchelſters opkomen deden de gedaanten van deſelve, gelijk van Samuel geſegd word, om hen raad te vragen. *de Diis Syris l. 1. c. 2.* Hy ſchijnt / om dit te ſeggen / ſlechs bewogen door 't gevoelen / dat de Toveres tot Endor waarlik de gelijkenis of ſchaduwe van Samuel heeft uitgehaald: het gene echter / ſo ik meine / VI. §. 6---17. genoegſaam is weerleid. Maimonides in ſijn voorſeide boek van d'Afgoderij 12. kap. §. 15. verklaart de ſake dus: Dat ſulk een na lang vaſten op het kerkhof gaat, en ſich daar neder legt, tot dat de doode hem verſchijne in den droom, (door kraght van dwaſe inbeeldinge / gelijk het Heliſius / over Goodwin ſchrijvende / mijns voordeels wel begrijpt) en aan hem ſegge, ſo wat hy wil weten. Andere ſich op beſondere wijſe kleedende, ſprekende ſeekere gewoone woorden uit, met reukwerk daar by: ſlapen voorts alleen; op dat de dode, dien ſy ſoeken, by hen kome, en met hen ſpreke in den Droom. En

dit verſta ik even eens als't andere: ſy dromen 't mogelik wel eens in ſlaap/ waar aan ſy wakende/ en pihoof dig vaſtende/ ſo dikwijls en ſo ſterk te voren dachten.

§. 15. Doch dat van beiden nopende de graven word geſegd/ komt met dat gene over een't welk aan de Joden eertijds wierd verweeten/ datſe waren ſittende by de graven, en vernachtende by degenen die bewaard wierden, of/ in de holen, of verborgene, of woeſte plaatſen. of bewaarde begravenisſen: gelijk het andere vertalen/ en 't ook van onſe Overſetters aangetekend is. Jeſa. 65: 4. Dit heeft my Muſculus wel beſt en breedſt verklaard. Sy vraagden, ſeit hy/ aan de doden, en van de Dæmons (hy ſeit *à Dæmonibus*, en met *à Diabolo* van den Duivel,) 't gene ſy begeerig waren om te weten. Dus ſatenſe of binnen of tuſſchen de graven, de verſchijningen der Doden uithalende; en vernachteden in woeſte plaatſen, ſpreidden daar de vellen der geoffende beeſten en gingen daar op liggen ſlapen; om in den droom ſo te verneemen 't gene te gebeuren ſtond. Siet (ſeit hy verder) wat kan de bygelovigheid niet doen: maar niet/ wat kan de Duivel doen? Doch hoe het ook van anderen verklaard magh worden/ of wat misſchien die menſchen ſelf daar af geloofden: Maimonides een Jode ſelf/ geloofde niet/ ſo als ter ſtond §. 12. geſien is/ dat deſe menſchen door den Duivel deden/ of van hem te weten quamen/ 't gene ſy op deſe wijſe quamen vragen. En ſekerlik/ de Schrift op't dieptſe uitgehaald/ geeft niet de minſte openinge van 't gene dat daar na gelijkt. Wy hebben met de Wetten nu gedaan; derhalven laat ons voorts tot andere plaatſen overſtappen.

X. HOOFDSTUK.

Ons komen ook geen andere Leſſen in den Bijbel voor, waar uit te merken zy, dat die verbodene Konſten enige gemeinſchap met den Duivel hadden.

§. 1.

BEhalven deſe uitgedrukte Wetten: ontmoeten ons verſcheidene Leſſen in de Schrift/ die van dat gene datmen Toverye noemt/ metten aankleve/ op d'eene of d'andere wijſe gewagen: welke wy niet mogen overſlaan/ om overal den grond te peilen daar dit werk op ruſt; en toe te ſien of daar iets onder leid dat van den Duivel zy. Derſelver ſommigen zijn ſpreekende van 't gene tot de Wichelerye of waarſegginge behoort; te weten alle die van 't oude Teſtament; anderen van 't gene men beſonderlijk Betoveringe noemt/ te weten die van 't Nieuwe: en wederom noch andere van 't middel of gebruik dat by hen allen word gepleegd/ 't welk is Beſweeringe/ die ook alleen in 't Oude Teſtament te vinden zijn. Met deſe onderſcheidinge ſal ik nu d'order van de boeken der Schrifture volgen: en wat beſonderlik die van de eerſte ſoort betreft/ ſelfs ook de gene laten voorgaan/

waarin

waarin het niet wel seker is / of ook wel andere zijn te verstaan / dan die in 's HEERE name profeteerden / doch sonder last of openbaringe van hem / en daarom / ydel en van geen gevolg.

§. 2. I. (1.) Dit is dan d'eerste van den eersten slag / Jes. 3: 2. daar God den Joden dreigt beneffens andere straffen hunder sonden / hen door het middel der verwoestinge door de Chaldeën te beroven van den Profeet, en den קסם *koseem* Waarsegger, en den Ouden. Ik heb in 't naast voorgaande hoofdstuk §. 7. over Deut. 18: 11. op dese plaats al eens gewesen / daarmede vergelijkende ene andere van Salomo / Spreuk. 16: 10. die seit / dat קסם *kesem*, Waarsegginge is op de lippen des Konings, en dat hy daarom niet sal overtreden in 't gerighte. Welke tsamenvoeginge der Waarsegginge met het Gerighte genoeg te kennen geeft / dat hy daar door beradenheid en wijse achtsaamheid verstaat; door onderbindinge en overleg van vele saken hem de bequaamheid aangekomen zijnde / om wel voor uit te sien. 't Is in gelijker voegen hier ook wel te sien / dat anders niet gemeend word / dan dat vry uitsiende luiden / diemen naast Profeten stellen mag / dan schaars te vinden sullen zijn / om hem van 't nakende verderf waarschouwinge te doen. Want ook de Ouden / door veel onderbindinge der uitkomsten en gevolgen van verscheidene ontmoetingen / en handelingen en beradingen der menschen / enigsins voorseggen konnen / wat den uitslagh van het tegenwoordige sal zijn / of wat daar naast op te verwachten staat. Derhalven is in dese plaatse niets / dat op des Duivels Profezyen of Waarseggeryen / gemeenlijk so genaamd / gepast kan worden.

§. 3. (2.) Het gene Jerem. 14: 14. staat / verklaart sijn selven. Dat Jeremias niet en wierd geloofd gelijk 't behoorde / was / dat hy niet en profeteerde als van swarigheid; en datter andere Profeeten waren / die sich daar tegenstelden / om na den sin van 't volk / so als sy 't gaarne hadden / sich te schikken: en gaven also sterk voor als hy self / dat sy dit spraken uit Gods last. Daar op dan seit de HEERE: Die Profeten profeteeren valsch in mijne name. Ik en hebse niet gesonden, nochte hen bevel gegeven, nochte tot hen gesproken. Sy profeteeren u lieden een valsch gesighte, ende קסם *kesem* Waarsegginge, ende nietigheid, en huns herten bedriegerye. Hier mag men duidelijk bemerken / dat het woord *kesem* Waarseggerye in 't quade word verstaan. Te weten dat dit voorgewende profezyen beter niet en waren dan die van de Heidenen / met hunne אלילים *Elilym* nietigen Goden; die niets en weten / gelijkse niet en zijn. Niet datse daarom even eens gelijk de heidensche Profeten daar in te werke gingen; (want sy en souden so niet zijn geloofd geweest / voorgevende dat sy in 's HEERE name spraken:) maar datse also wel die / niet anders dan bedriegeryen van hun eigen herte voort en braghten. Hier is voor eerst dan ook al 't minste van den Duivel niet; maar wel / dat d'oorspronk deser *kesamijm* of waarseggingen niet anders is dan eigene bedriegerye van die menschen. En daarom hieten sy by God maar *kosemijm* wicchelaars, in noch andere plaatse die van eenen selfden inhond is. (3.) Jerem. 29: 8. Laat uwe Profeten, die in 't midden van u zijn, en

uwe waarſeggers, (*koſemijm*) u niet bedriegen; noch en horet niet na uwe Dromers, die gy doet dromen, (dat is/ gy ſtelt ſe te werk/ om u uit hunne dromen iets te voorſeggen:) want ſy proefeteeren u valſchelik in mijnen name; ik en hebſe niet geſonden, ſpreekt de HEERE. (4.) Het ſelfde is te vinden by Ezechiel 13: 6. Sy ſien ydelheid ende leugenachtige Voorſegginge, (קסם *keſem*) die daar ſeggen de HEERE heeft geſproken; daar hen de HEERE niet geſonden heeft. Derhalven dreigt hy die Profeten, als hyſe noemt/ of daar ſy ſich voor uitgaan/ om datſe leugenenen voorſeiden.

§. 4. (5.) Dit volgende gaat noch wat hoger. Jerem: 27: 9/ 10. Gy lieden, en hooret niet na uwe Profeten, ende na uwe waarſeggers, (קסמים *koſemijm*) na uwe Dromers, חלמות *chalomoot* dromen) ende na uwe Guichelaars (עננים *onenijm*) ende na uwe Toveraars (כשפים *kaſſchafijm*) de welke tot u ſpreken, ſeggende: Gy en ſult den Koning van Babel niet dienen. Want ſy profeteren u valſcheid. Van de *Koſemijm* Wicchelaars, is hier voor te ſien IV. §. 8. VI. §. 2/ 3/ 7. en IX. §. 7/ 8. van de Droomdromers. VIII. §. 14. van de *onenijm* weergiſſers, wolkengiſſers, Daghverkieſers. IV. §. 7. VII. §. 2. VIII. §. 7. en. IX. §. 13. Deſgelijx ook van de *Caſſchafijm* en *Mecaſſchefijm*, IV. §. 5. VIII. §. 2/ 3. en IX. §. 10. En nademaal ons in 't beſonder onderſoek van deſe namen/ als ook der omſtandigheden daar wy die op ſoo veel plaatſen in gevonden hebben/ het allerminſte niet gebleken is/ dat na gemeenſchap met den Duivel ſmaakt: ſo moeſt het deſe plaatſe ſelf al mede brengen/ waar uit men ſulx beſluiten mogte. Maar ſiet eens: daar en ſtaat geen andere reden/ waarom het volk na deſe menſchen niet moeſt hooren/ dan om datſe valſcheid profeteerden. En om de valſcheid hunner profeteering geeft hy hen ook den naam der afgodsdienſtige Profeten, 't zy datſe 't waren of niet en waren: by God en ſtonden ſy geenſins in hoger achtinge/ dan al dat ſlordig volk van Koſemijm, van Onenijm en Caſſchafijm, die by de blinde Heidenen in plaatſe der profeten waren. So heeft dan deſe plaatſe niet met allen in van 't gene daar wy noch om ſoecken.

§. 5. (6.) De volgende dreigt deſe ydele Profeten/ die ſijn volk verleiden: hen ſeggende/ dat het voor hen nacht ſal worden van wegen het Geſighte, en duiſterniſſe zijn van wegen der waarſegginge, (קסום *keſoom*, 't ſelfde betekenende als *keſem*) enſ. Dat ook de waarſeggers (*Koſemijm*) ſchaamrood worden ſullen; dewijle van God geen antwoord weſen ſal. Mich. 3: 5/ 6/ 7. Maar waar in beſtont hunne misdaad? Indien het ware geweeſt/ datſe gemeinſchap met den Duivel/ of door ſijn ingeven dus gewicchelt hadden; ſoude dat de HEERE/ daar hy ſulken over toont/ niets eens te hemmen geven; maar andere redenen daar van ſeggen/ die wel ſeer gewightig/ maar nochtans ſo ſwaar niet zijn als dat? Maar eensdeels/ als in den voorgaanden ook geſeid is/ om de valſcheid hunder Profezyen; en ten anderen hier in 't beſonder/ ſo als hy nader ſeit op 't 11. vs. dat hunnen Prieſters om loon leerden, en hunne Profeten קסמו *jikſemœ* waarſeiden om geld: misbruikende alſo des HEEREN Naam tot vuil gewin.

§. 6. (7.) Ter plaatſe die nu volgt/ vertroost de HEERE ſijn gevoelig

en

en boetveerdig volk daarmede / dat niet alleen de dagen door waarachtige Profeten hen voorseid nahy gekomen waren / maar dat ook geen ydel geſighte, noch vleijende waarſegginge (מקסם *mikſoom chalaak*) in 't midden van 't huis Iſraels meer weſen ſoude. Ezech 12: 24. 't Zy dat hy dit verſta van ſulken die in 's HEEREN name profeteerden / ſo als van d'anderen uitdrukkelik geſproken word: het zy dat ook de gene wel betekend worden / die ſich tot heidenſche behulpſelen begaven; alſo ſy doe ten tijde hunder ballingſchap ſich rondom onder Heidenen bevonden. Doch 't eerſte ſchijnt nochtans wel 't naaſte / dewijle de voorgaande plaatſen mede van dien inhoud zijn / en van het laatſte ſich geen teken in den ſtijl of in den tſamenhang der woorden openbaart. Doch alſo weinig iſſer ook van die *mikſoom* waarſeggingе of wichlerye, dat daar de Duivel hand in hadde: dan 't gene daar op veel te ſeggen was / de ydelheid van ſulk een voorgewend Geſighte, en dat het maar verſierd wierd om het volk te vleijen. Het worden dan in deſe ende naaſtvoorgaande plaats alſulke Leeraars aangewеſen / van welken Petrus ſeide / datſe met gemaakte woorden door gierigheid, gelijk als koopmanſchapten met de profezyen. 2. Pet. 2: 3.

§. 7. 11. De gene die nu volgen / zijn tegen de waarſeggeryen van de Heidenen / in tegenſtellinge der ware Profezye die onder 't volk van Iſrael alleen te vinden was. (1.) Jeſ. 19: 3. D'Egyptenaars / wanneer hen eens de rampen / door Gods regtveerdig oordeel over hen beſtemd / en door den dienſt van Jeſaias voorkondigd / treffen ſouden / in d'uiterſte verwijfeld geraakt: ſo ſouden ſy d'afgoden vragen, en de אבים *Ittijm* Beſweerders, ende אובות *ovooth* waarſeggers, en de ידעים *Jid-onijm*, Duivelskonſtenaars: doch te vergeefs. Van de *Ovooth* en de *Jid onijm*, behoeft niet meer geſproken dan ter laatſte plaatſe IX. 13. aangewеſen is. De *Ittijm* worden nergens buiten deſe plaats genoemd / en daarom van de taalkundigen verſtaan na dat de ſin is van een woord / daar 't ſchijnt dat dit van afgekomen zy. So is dan *at*, *aat* en *atat*, ſo veel te ſeggen als maar ſtillekens of ſachtjes gaan: Derhalven meintmen dat de *Ittijm* zijn die *kryfiaſtæ* hier voor V. §. 9 / 11: 14. gemeld / die ſtillekens en ſachtjes waren ſprekende in hunne beſweeringen. Altoos de latere Joodſche ſchrijvers hebben 't ſo verſtaan: alſmede de Chaldeewſche Overſetter Jonathan; alſo hy 't alhier vertaald heeft חרשין *charaſchijn*, het welk na vorige aanwijſinge V. §. 3. de naam der veelgemelde Magi is / en eigentlik ſtilſprekers ofte mompelaars betekent. Het gene dan op deſe luiden hier te ſeggen valt / dat is op die voorgaanden al geſeid: en over ſulx geen andere reden hier te vinden in 't beſonder / dan datſe in die beuſelingen hunne אלילים *elilijm* nietigheden, dat is / nietige afgoden (gelijk het hier vertaald is) dienden.

§. 8. (2.) By den ſelfden Profeet Jeſ. 44: 25 / 26. word onder anderen tot lof des groten Gods van Iſraël / en in tegenſtellinge der ware en valſche profezye dit geſeid: van d'eene zijde / dat hy de tekenen der leugendichtgrs (בדים *baddijm*) vernietigt, en de waarſeggers (קוסמים *koſemijm* dul maakt; de wijſen (חכמים *Chachamijm*) achterwaaars doet keeren, ende hunne weetenſchap verdwaaſt: ende van d'andere zijde / het woord

ſijns knechts beveſtigt, en den raad ſijner boden, (dat is dien hy door ſijne boden aan ſijn volk laat weten) volbrengt. Hier word den heidenſchen Profeten, of Waarſeggeren / niet anders opgeleid / dan datſe met geen waarheid omgaan / en hunne voorſeggingen verdichtſelen / en daarom ydel zijn: alleen waarachtig ende ſeker zijnde degene die van God zijn ingegeven. Maar van den Duivel word hier taal noch teken in bemerkt. Laat ſien of ook daar van wel iet in't volgende te vinden zy.

§. 9. (3.) Want Jeſa. 47: 12/13. beſchimpt hy die van Babel / met ſulken hatelike tale / dat daar de Duivel geenſins hadde konnen buiten blijven / ſo hy maar enigſins in deſe ſake moeſt begrepen worden. Staat nu met uwe Beſweeringen (*Chovarijm*) ende met de veelheid uwer Toveryen, (*Keſchafijm*) waarinne gy gearbeid hebt van uwe jeugd af: of gy miſſchien voordeel kondet doen, of gy miſſchien u ſelven ſterken kondet. Gy zijt moede geworden in de veelheid uwer raadſlagen. Laat nu opſtaan die den Hemel waarneemen, die in de Sterren kijken, die na de niewe Mane voorſeggen; ende laatſe u verloſſen van de dingen die over u komen ſullen. Men ſiet wel / dat dit ganſch beſlagh van woorden anders niet en is / dan om die heidenſche Profeten van hunne ydelheid en nietigheid te overtuigen / alſo deſelfde niets en werkten / nochte iets daar van na quam't gene ſy hun volk wijs maakten. In deſen ſietmen tweederhande wijſe / ſo ſy daar gewoonlik en van jongs op in te werke gingen: de *chavarijm*, verſamelingen, het zy van woorden daar die kraght in ſteken ſoude / het zy van volk om hunne voorſeggingen daar aan te doen; en neffens dien de *keſchafijm* goedergelukſeggingen: in welken ſin wy vinden dat die twee hebreewſche woorden by taalkundigen verklaard zijn. VII. §. 2. 3. en IX. §. 10. De grond van deſe Chavarijm en Keſchafijm en was niet datſe van den Duivel onderweſen wierden; maar namen't uit den Hemel waar, mits datſe in de ſterren keken, en voorſeiden / of verkondigden't op hunne wijſe / na dat de niewe Mane ſich als dan vertoonde. So dat die menſchen op hun beſt voor Sterrekijkers / en op het ergſt voor Dagverkieſers waren aangeſien.

§. 10. III. Self het bedrijf der Wichelaren op het hatelijxt beſchrijvende / en met een beſtraffende / en maakt hy van den Duivel geen gewag (1.) Jeſ. 8: 19. Indien ſy tot u ſeggen, Vraagt de Waarſeggers en Duivelkonſtenaars, die daar piepen en binnen 's monds mompelen: Sal niet een volk ſijnen God vragen? Salmen voor de levendigen de doden vragen? Wat zijn't voor luiden daar hy hier van ſpreekt? De woorden אבות *Ovooth* en ידעים *Jid-oniym*, als voor deſen meermaal IV. §. 5/7. en VI. §. 9---13. in den eigentliken en oorſpronkeliken ſin vertaald / en geven anders niet te kennen dan dat het Buikſprekers en wijshoofden, of na d'andere verklaringe Beenmompelaars, (door't been van het verſierde beeſt *jiddoea*) waren. En hun bedrijf of wijſe was alleenlik in een naar gepiep of mompeling beſtaande: niet anders zijnde dan bedrogh / op dat de ſtemme niet hun eigen / maar eens Dæmons mogte ſchijnen; of wel de mompeling de twijfelachtigheid van hunne redenen te hulpe komen / hoe't uptviel / datſe't altijd konden draajen in alſulken ſin als ſy begeerden.

§. 11.

§. 11. V. (2.) Gelykerwijse word dat volk by andere gelegentheid beschreven Jesa. 29: 4. daar God aan die van Ariel / (Jerusalem word daar alsogenaamd) voorseit / in wat benaawdheid sy voor 't vyants leger komen souden: te weten / datse souden uit der aarde spreken, ende hunne sprake sachtkens uit het stof voortkomen; dat hunne stemme soude zijn uit der aarde als eens Toveraars, (in 't hebreewsch staat אוב *Oov*) en hunne sprake uit het stof piepen. Voor eerst is dat hier wat besonders / dat sy 't woord *Oov* door Toveraar vertalen / daar anders altijd waarsegger of waarseggende geest in 't Duitsch voor staat; gelijk ik dat al in 't begin IV. §. 5. heb aangetekend. Men siet dan / wat voor toveraars het zijn / die ons hier tegen komen. Ten anderen soo sienwe / dat wel tweemaal hunne sprake uit der aarde word gevoegd met een gepiep en sachtkens spreeken uit het stof; op datmen niet en denke / dat die sprake sulken diepte in der aarden hadde / als offe uit der hellen ware: want het stof ligt boven op der aarde. Het is dan anders niet dan die gewoone mompeling der Wicchelaars / waarvan so dikmaals al gemeld is; en niets dat na gemeinschap met den Duivel sweemt.

§. 12. (3.) Indienwe daar af meer behoeven / het sal ons dese plaatse geven / Ezech. 21: 21/22. aldaar de Waarsegginge des Konings van Babel / waarmede hy den voortgang en den voorspoed in den oorlogh proeven soude / also beschreven word: dat hy sal aan de weghscheidinge staan, in twijfel op wat land of stad hy 't aanleggen sal; לקסם קסם *liksoom kosem*, om wichlerye te wicchelen, dat is / om waarsegginge te gebruiken, gelijk 't in onsen Bijbel is vertaald. En hoe sal hy dat doen? Hy sal sijne pijlen slijpen, hy sal de Terafim vragen, hy sal de lever besien. Onse Oversetters / die self anders op verscheidene plaatsen den Duivel mede in sulk werk benoemen / alswe weten: maken echter hier van hem de minste meldenge niet. Want dat van de pijlen word by hen aldus verklaard: dat die geslepen wierden / om aan sijne Afgoden te presenteeren; ten einde datse hem, als hy se na sijne superstitiuse maniere gebruikt soude hebben. (hoedanigen maniere / dat is heden konst te weten) te verstaan moghten geven, welke wegh hy kiesen soude. Andere vertalen het woord van *pijlen*, *messen*, dewelke gevaagd en genettet wierden, alsmen vele offerhanden daar mede gedaan hadde, uit welken de Heidenen hunne waarsegginge maakten. Van de Terafim is te voren al geseid / ook self uit dese plaatse / 't gene daar toe dient. VII. §. 9--12. Dan ik bevinde dat hier van de Oversetters 't selve woord verduitscht geweest is: also in de gedrukte Coppe die ik hebbe Huisbeelden staat; het welk mijns oordeels verdere nadenkinge weerdig is. En van de lever te besien, een deel van d' Ingewandgissinge zijnde / waar van hier voor I. b. III. §. 5. het was / huns oordeels dan de lever der geslachte Beesten, (tot offerhanden wel te weten) Uit de gestalte nu der lever oordeelden sy, na hare afgodische superstitie, wat hen te doen of te laten stond. Ik heb'er niet een woord tegen: also ik vastelik gelove dat het heidensch bygelove / blotelik de doling huns verdorvenen verstands toe te schrijven / de ware oorsaak is geweest van sulken Afgodsdienst. 't Is dan Afgodery / en anders niet.

§. 13.

§. 13. Doch laat ons / aengesien dit een vooꝛname plaats is / hier over ook noch andere uitleggers en vertalers horen. Na Junius verklaringe staan hier drie soorten van Waarseggerye by malkander uitgedruckt: de σιδηρομαντεία *Sideromanteia*, Yser of staal-gissinge, uit de pijlen / εἰδωλομαντεία, *eidolomanteia*, Beeldgissige uit de huisbeelden of Terafim / en *Aruspicina*, Ingewandgissinge uit de lever. Andere vertalen't woꝛd קלקל *kilkal* 't slijpen van de pijlen / mengen: en verstaan 't so / dat deselve dooꝛ malkanderen vermengd / na dat op ieder een besondere naam van sekere plage was geschreven; de gene die eerst uitquam vooꝛ een teken was te nemen (op welke plaats de Goden wilden dat den ooꝛlog aangaan soude. En dit of diergelijke noemden sy βελομαντεία, *Belomanteia*, Pijlgissinge. Wat andere gevoelen van de Terafim / is ter gemelde plaatse breed genoegh geseid. Van 't besien der lever meinen sommige te seggen / datse merkten na wat hant de lever hing of mikte; of gemeenlik d'ingewanden / wat gedaante of hoe sy gelegen waren. Doch het en lust my niet / en 't soude buiten twijfel mijnen Leser ook verveelen / al die verscheidenheid by een te halen van der geleerden meiningen in desen; genoegh bewijsende / dat sy het niet wel eens en zijn. Doch dies te kraghtiger is dan mijn seggen / dat in dit ganssche werk niets van den Duivel was; also niet een van allen daar het minste woꝛd van rept.

§. 14. IV. Daar zijn noch andere plaatsen der Schrifture / waar in het Joodsche volk bestraft woꝛd / datse self aan dese heidensche Waarseggerye schuldig waren: nochtans en wierd hen nooit daar by verweten / dat sy daar in met den Duivel enige gemeinschap hadden. Wy sullen 't hooꝛen. 1.) Jesa. 2: 6. geeft God die reden / waarom hy sijn volk verlaten heeft / datse meer dan die van 't Ooosten vervuld met sullke dinge / guichelrye pleegden (in 't hebreewsch staat עננים *onenijm*, wolkengissers, daghverkiesers waren) gelijk de Filistijnen. Doch van de Onenijm is nu al dikmaal aangewesen wat se waren IV. §. 7. en VII. §. 2. en VIII. §. 7/8. en wat de Filistijnen daar in deden VI. §. 6/7/8. ook getoond. Dat uit de plaatsen die ik daar verhandeld hebbe niet te halen was / dat is hier ook niet in. Want al wat hier besonders woꝛd daar by gevoegd, is / datse aan de kinderen der vreemden hun behagen toonden. Onse Oversetters geven ons daar tweederley verklaring af: als / dat het is te seggen / aan der vreemdelingen zeden en manieren; of dat het sy gesprooken van de huweliken hunder dochteren aan de vreemde natien; die verboden waren, Deut. 7: 1, 2, 3. En d'anderen en seggender ook niet veel anders toe. Derhalven woꝛd ten hoogsten hier gemeinschap met den Heidenen Afgodery bestraft: so als uitdrukkeliker op het 8. vs. gesegd woꝛd / dat het land daar af vervuld was / en so de Joden overdadiger daar in dan selfs de Heidenen; gelijk het bleek in desen / datse self de Filistijnen in het plegen der waarsegery te boven gingen. (2) Met dese plaatse magh men vergelijken / dat sy by Jes. 57: 3. vooꝛ kinderen der guichelaresse בני ענונה *benei onena* staan uitgemaakt / also de redene geheel deselfde zijn.

§. 15. (3.) Gelijke klaghte van den selfden tijd / en over de tien stammen in

in het afgeſonderd rijk van Iſraël / ſtaat by Hoſeas dus te leſen. cap. 4: 12. Mijn volk vraagt ſijn Hout, en ſijn ſtok ſal het hem bekend maken. Onſe Overſetters ſullen 't ons alleen wel ſeggen wat by andere ſchrijvers hier te vinden is. Door 't Hout verſtaanſe enen houten afgod, (verachtelik hier na de ſleghtſte ſtoffe ſo genoemd / waar van men ſien magh Jeſ. 44: 16/ 17.) dien hy (d'afgodendienaar) meint dat hem ſal konnen voorſeggen. So ook verſtaanſe door den Stok, den ſelven afgod mede: alſo hy ſich daar op als op eenen ſtaf verlaat. Maar ſommige (dit ſeggen ſy daar verder) verſtaan hier door, het hout, daar d' afgod Baal van gemaakt is. (ſiet Deut. 28: 36.) Andere meinen, dat het ſiet op de maniere van waarſeggingen door enen ſtok ofte roede. Dat ſoude dan die *Rabdomantia*, of Stokwiccheling der Ouden zijn / waar van ik het gebruik der oude Duitſchen in 't ſtuk der Lotgiſſinge I. b. III. §. 10. uit Tacitus heb aangeweſen. Doch d'onſen geven mede te verſtaan / datmen dit op de genen ook mag paſſen / die op vovelgeſchrey acht geven, dragende een ſtoxken in de hand. 't Is wel: al laſen wy hier honderd andere boeken van / gelijk'er by Seldenus / Goodwin / Voſſius en andere / noch veel meer andere gevoelens en gebruiken van te leſen ſtaan / gelijk van al't voorgaande; het ſoude ons niet wijſer maken. Doch dies te meer beveſtigen ſy mijn gevoelen / dewijl ſe niemant hunder allen 't allerminſte van de werkinge des Duivels / of gemeinſchap met de menſchen in ſulk doen te kennen geven.

§. 16. V. Gelijk dit nu dus verre tot verwijt der afgodiſten onder 't volk der Joden ſtrekt: ſo vind men ook aan d'andere zijde, daar den gelovigen tot trooſt geſegd word / dat hen van die heidenſche en ongelovige waarſeggerven gantſch geen leed toekomen ſal. Maar ik en vinde niet daar by een eenig woord / betekende / dat hen God / ſo doende / voor des Duivels werken ſal verloſſen of bewaren / als of die daar de hand in hadde. (2.) Het moeſte Bileam / door dienſt van Godes geeſt / en tegen ſijnen ſin bekennen / datter geen Toverye (מנחש *nachaſch*) in of tegen Jakob, noch Waarſeggerye (קסם *keſem*) in of tegen Iſraël en zy Num. 23: 23. Want op beiderleye wijſe word het hebreeuwſch *be-Jakoov* en *be-Jiſraeel* verklaard. In 't ware Iſraël en moeſt die niet geleden worden / en TEGEN Iſrael en hadde die geen kraght. De naaſtvoorgaande en naaſtvolgende betuigingen van 's volx volſtrekte veiligheid en kracht / door Gods beſcherminge en hulpe / betonen dat de woorden in den laatſten ſin alhier te neemen zijn. En 't blijkt daar uit / dat nachaſch nochte keſem niet van God is: maar datſe daarom van den Duivel zijn / daar van blijkt niet met al.

§. 17. (2.) Gelijk nu echter by verval van Godsdienſt tot Afgodery / die beiderleye en meer ander ſlag van Wiccheliinge onder 't volk van Iſraël gevonden is; waarom het ook van God ten ſwaarſten is geſtraft: ſo heeft hy wederom d'opregten onder hen vertroost / met die beloftenisſe: Ik ſal de Toveryen (*keſchafjm*) uit uwer hand uitroeijen, en gy ſult geene Guichelaars (*me-onenijm*) hebben. Mich. 5: 11. Dewijle nu genoegſaam uit voorgaande onderſoek bekend is / dat die beide namen / nu al dikmaals wederhaald /

die bondgenootſchap met den Duivel geenſins mede brengen: ſo moeſt het hier de draad der rede doen. Doch 't gene voorgaat / dat God ook de peerden, en wagenen, met de ſteden en veſtingen uitroeyen en verbreken ſal; geeft ſulx geenſins te kennen: 't en zy men ſeggen wil / dat peerden / wagen / ſteden / veſtingen / ook werken van den Duivel zijn. En 't gene volgt zijn de geſnedene en opgerighte beelden, en de boſſchen, die God ook met een verdelgen ſonde: doch niet als werken van den Duivel / maar als een werk van menſchen handen; gelijk hy in het 12. vs. met uitgedruckte woorden ſeit / dat gy u niet ſult neder buigen voor de werken UWER HANDEN. Daar in beſtond het quaad: dat ſy de goddelijke eere deeden aan 't gene van hen ſelf met eigene handen was gemaakt; gelijk als mede wel te ſien is uit Jeſ. 44. en Hoſ. 4: 12. ſo even daar gemeld.

§. 18. (3.) So trooſtelijk als dit den reghtgeloovigen voor af verkondigd wierde / ſo vreeſelijk was ook de dreiginge voor ſulken die ſich aan die grouweldaden ſchuldig wiſten. Ik ſal (ſeit God / Mal. 3: 5.) tot u ten oordeel naderen; en ſal een ſnel getuige zijn tegen de Toveraars (*Mecaſſchefijm*) en tegen de Overſpeelders, en tegen de gene die valſchelik ſweeren, en tegen de genen die den loon des daghloners met geweld inhouden, die de weduwe, en den weſe, en den vreemdeling het reght verkeeren, ende my niet en vreeſen, ſeit de HEERE der heirſcharen. Indien men nu magh ſeggen / dat al dit ſlagh van menſchen hier genoemd / beſondere gemeinſchap / verdrag of verbond met den Duivel heeft; ſo magh men dat van die Mecaſſchefijm dan ook verſtaan. Maar aangeſien de Schrift die ſonden altemaal ſeer dikmaals op het hatelijxte overhaalt; en echter nooit van eene onder allen ſeit dat die deſelve doen / in ſulken maatſchappye met den Duivel ſtaan / waar door ſy dat ſo doen: ſo is het bijſter ongerijmd / van eene ſulx te ſeggen / die even eens als d'andere alhier ſtaat uitgedruckt.

§. 19. Wy hebben dus 't geheele oude Teſtament van voor tot achter doorgeſocht; en niets gevonden / waar uit blijken magh / dat enige van al dat veelerhande ſlag van Wicchelaars / beſondere gemeenſchap met den Duivel hadde; in 't Nieuw en worden die niet eens gedacht / behalven in de plaatſen die voorhenen VII. §. 13---20. al verhandeld zijn. De weinig redenen die ons daar in ontmoeten van de Toveraars / en brengen niet met allen mede dat ons dier gelijk iets in gedachten brengen kan. (1.) Dat Paulus de Galateren betoverd noemt / Gal. 3: 1. dat ſeggen onſe Overſetters dat men moet verſtaan van een verblindinge der oogen van 't verſtand; dat ſy de waarheid niet en konden ſien; gelijk de guichelaars der menſchen uiterlike oogen betoveren, dat ſy meinen te ſien 't gene ſy niet en ſien. En dit en ſchrijven ſy geenſins den Duivel toe: maar ſeggen / dat d'Apoſtel hier de Leeraars by de guichelaars gelijkt, en geeft hen de voornaamſte ſchuld van deſe verleidinge, die als bedriegers met ſchoonſpreken en liſtigheden d'eenvowdige verleiden. En dat is reght. Want hier het woord *βασκαινειν baſkaineiv* in den text ſo veel is als 't geſight beguichelen. En d'aardigheid van 't ſeggen des Apoſtels brengt my hier Eraſmus in den ſin / gemerkt het

ſchijnt

ſchijnt op d'ogen ſelf geſeid/alſo terſtond dan volgt/voor welker ogen Chriſtus is geſchilderd, onder u gekruiſt zijnde: als oft hy ſeide / ſien voor ogen is geen guichelſpel; of hebt gy mis geſien/ wanneer gy Chriſtus saagt gekruiſt? So niet / het hapert dan aan uw verſtand: wie heeft dat dan beguichelt of betoverd; alſo het gene gy (te weten ſommige doe uit Galatien op't Paſcha te Jeruſalem geweeſt) met ogen hebt geſien/ of immers klare teekenen/ beveſtigende 't predikten van den gekruiſten Jeſus / niet anders weſen kan; en dat gy evenwel met al uwe doen bewijſt / dat gy het niet gelooft?

§. 20. De volgende vijf plaatſen hebben 't woord van φαρμακεία *farmakeia*, φαρμακεὺς *farmakeus* en φαρμακὸς, *farmakos*; hier voor al eens en andermaal uit griekſche overſettingen des ouden Teſtaments/ IV. §. 6. V. §. 6. VIII. §. 3. in opſight van verſcheidene hebreewſche woorden aangehaald. En om dat hier de Schrift nu ſelf die woorden ſpreekt: ſo komt'et nu te paſ / daar van te ſeggen / dat het eerſte in den oorſprong anders niet dan maar geneeſinge van ſiekten is te ſeggen. Doch door onkunde of quaadaardigheid der menſchen menigmaal misbruikt; ſo dat men metter tijd door φάρμακον, *farmakon*, ſo wel vergift als heilſaam geneesmiddel heeft verſtaan: ſo is door *farmakeia* meer vergiftiging betekend dan geneeſinge; en door 't woord *farmakeus* of *farmakos* doorgaans niet anders dan vergiftiger gemeend geweeſt. En nademaal degene die dat doen/doorgaans ook d'andere onbeye konſten oefenden / van welken dus lang onder veelerley benamingen geſproken is: ſo heeftmen deſen naam ook wel in 't gros aan alle d'anderen gemeen gemaakt. Dit is de reden / dat de griekſche Overſetters ter naaſtvoorgemelde plaatſe Mal. 3: 5. 't hebreewſch *mecaſſchefijm* vertalen *farmakous*. En 't heeft Chalvijn derhalven niet ongevoegelik daar by geſeid: *verum quidem eſt, inter alia ſuperſtitionum genera hoc nomen poni: ſed quia hic ſolum legitur, non dubium eſt quin Propheta complecti voluerit omnes Divinos, Ariolos & Pythonicos, & quicunque tales ſunt.* 't Is waar, dat dit de naam van ſeker ſlagh van bygelovig misgebruik betekent; maar overmits die hier alleen ſtaat, ſo heeft het geenen twijfel, of 't is de meininge van den Profeet geweeſt, daar mede alle Wicchelaars, Waarſeggers, Buikſprekers, en al wat ſulker meer is, te verſtaan.

§. 21. Daar mede heeft het nu te minder ſwarigheid / ſo wy de voorberhaalde woorden niet met eenerhande duitſch in onſen Nederduitſchen Bijbel vinden; na dat den Overſetters of den Overſienders heeft gedacht/ dat op de eene plaats de ſin met dit / en elders met een ander woord bequamelijk verduiſcht kon worden: hoewel ik niet ſie / dat een der onderſcheidene vijf plaatſen eiſcht het griekſch met enig ander duitſch woord te vertalen / dan in de eerſte plaats. Doch laatſe ons eens alle by malkander ſtellen. (2.) Gal. 5: 20. telt Paulus onder de verdoemelijke werken van het vleeſch, de φαρμακεία, *farmakeia*, venijngevinge. (3.) Openb. 9: 21. word van der menſchen onboetvaerdigheid geſeid/ dat ſy ſich niet bekeerden/ onder anderen / van hunne φαρμακείων *farmakeiai*, venijngevingen. (4.) Openb. 18: 24. word aan't afgodiſch Babylon verweeten / dat ſy de volkeren door

hare φαρμακεία *farmakeia* toverye (ſeggenſe nu hier) verleid heeft. (5.) Openb. 21: 8. daar worden in den poel die ſteeds van vuur en ſwevel brand/ beneffens anderen geweſen de φαρμακεῖς, *farmakeis* toveraars. En laatſtelik word Openb. 22: 15. noch geſeid/ dat daarom ook deſelve φαρμακοὶ *farmakoi* toveraars, met d'andere grove ſondaars ſullen buiten 't niew Jeruſalem verſtoten zijn. Dog geen van deſe plaatſen geeft te kennen/ dat deſe menſchen meer dan andere gemeinſchap of verbintenisſe met den Duivel hebben: maar word de *farmakeia*, het zy toverye of venijngevinge verduiſcht/ daarom verordeeld/ dat het een der werken is van 't vleeſch; en ſo de *farmakoi*, of *farmakeis* (alhier geheten toveraars) ook buiten in den poel geworpen/ om datſe 't vleeſch niet overwonnen/ maar gehoorſaamd; en Gods geboden niet gedaan/ maar overtreden hebben: gelijk dat uit de vergelijkinge der naastvoorgaande tegenſtelling Openb. 21: 7/ 8. en 22: 14/ 15. klaarlik blijkt. Dus veel dan van die plaatſen der Schrifture/ in welken ons de Handelingen/ Wetten/ Spreuken/ nopende de menſchen die men met den Duivel oordeelt om te gaan/ voor ogen zijn geſteld.

XI. HOOFDSTUK.

Veel minder vindmen 't minſte in de Schrift, ook daar ſy van Verbond tot boosheid ſpreekt, het gene na dat toverſch Vloekverbond gelijkt.

§. 1.

INdien de Schrift in al't voorſeide/ ſo als nu gebleken is/ ons niet het minſte te verſtaan geeft/ dat de menſchen/ die men noemt Waarſeggers/ Duivelskonſtenaars en Toveraars/ het minſte datſe doen door werkinge des Duivels doen/ of meer dan andere verwaten ſondaars met hem omgaan of gemeinſchap hebben: ſo is het verre af van een Verbond met hem te hebben/ waar door ſy 't al met ſijnen bijſtand doen/ of hy door hen en ook tot hun believen werkt. Doch om op alle wegen uit te ſien/ waar door ons iets van deſen aart ontmoeten konde; ſo ſal ik noch eens nader ſoeken/ of ook wel ergens word van een Verbond geſproken/ of enige beſondere gemeenſchap met den Duivel of vervloekte geeſten/ die op dat ſlagh van volk beſonderlik gepaſt magh worden. Ik ſal derhalven alle ſulke plaatſen in de Schrift verbolgens gaan beſoeken/ daar van iets dergelijx geſproken word; en met voorname taal en ſchriftgeleerden overleggen/ wat in deſelve magh te vinden zijn het gene verre of nabij na enige verbintenis der menſchen met den boſen Geeſt gelijkt.

§. 2. En om hier inne niets voorbij te gaan/ ſo ſoek in de Concordantien van

van Thzommius / dat onwaardeerlijk boek / met reght voor 't leidsnoer der opregte Schriftgeleerdheid te beroemen ; de plaatsen der Schrifture by malkander / die enigsins van een verdragh / verbinteniſſe of verbond zijn ſprekende : en ſo bevind ik datter 103. beſondere plaatſen zijn in 't Oude Teſtament / die van verbintenis / verdragh of te verbond der menſchen met malkanderen / en tegen andere menſchen ſpreken : en 171. die Gods verbond met menſchen melden / en der menſchen wederom met God ; 't welk daaren boven tweemaal word genaamd een fout verbond, de Schrift 4. maal het Boek van dat Verbond / en ook ſo veelmaal de Arke (in duitſch de kiſte) van dat ſelve goddelijk Verbond. Sy ſpreekt ook van verbintenis der menſchen / by gelijkeniſſe ; met de beeſten / Job 40: 23. Hoſ. 2: 17. met de ſteenen / Job 5: 23. ende met hunne eigene ogen ; al ten goede. So ook in 't Niew Teſtament : daar word maar 4. maal van een menſchelijk verbond / en dat wel dziemaal op het huwelijk geſproken : en dan noch 15 maal van 't goddelijk verbond met sijn gelovig volk vermaand / en tweemaal d'arke des Verbonds genoemd ; al op den ſelfden ſin.

§. 3. Maar dat en is het niet : het moet verbintenis in 't quade zijn / daar wy na ſoeken / en die wel met den Duivel ſelf ; niet by gelijkenis / maar na de letter te verſtaan. Doch ſulx en vind ik nergens : de Duivel word in geen verbond / noch letterlijk noch geeſtelijk in 't minſt gedacht ; maar wel Verbond in 't quaad. 't Welk echter noch ten overvloed wat nader onderſocht moet worden : of 't enigsins na dat Verbond des Duivels wat gelijken moghte / daar 't ons om is te doen. Ik vinde dan maar 10 plaatſen / te weten 8. in 't oud / en 2. in 't niewe Teſtament / die hier op in bedenkinge te nemen zijn. Derſelver ſpreken 6. van een Verbond of t'ſamenrottinge der menſchen tegen God ; dat immers al na by komt / ſo daar iet diergelijk in weſen moghte ; een / die van een Verbond met den Afgoden meld : twee van alſulke / die ſich ſelf ten quade overgaven / en vervloekten ; en eindelik noch een van die ſo boos zijn / dat sy geen verbond en houden. Is daar de Duivel nu niet in te binden / ſo word na sijn Verbond met Toveraars en Tovereſſen in den ganſchen Bijbel te vergeefs geſocht. Wy ſullen volgens deſe onderſcheidinge die alle dan vervolgens overgaan.

§. 4. I. Van d'eerſte ſoort beginnende (1.) de Koningen der aarde ſtellen ſich op, en de vorſten beraadſlagen t'ſamen, tegen den HEERE en sijnen Geſalfden. Dat doen die koningen en vorſten met malkander ; maar geen van allen met den Duivel. Of gaf hen dat de Duivel in ; dat moeſt dan eerſt bewesen worden : maar dan en ſoud 'et noch al geen Verbond zijn / daar wy nu nochtans van ſpreken. So ook niet (2) dat de koningen te ſamen tegen God en sijne kerk vergaderd, en te ſamen doorgetogen waren. Pſal. 48: 5. want dit gelijkt ſo weinig na ſulk een verbond / dat ik byna beſchaamd ben deſe plaats alhier te pas te brengen. (3) En van den ſelfden inhoud is de derde Jeſa. 8: 9---12. daar God de vyanden sijns volx doet tarten / over hunne nietige raadplegginge en verbinteniſſen / tot onderdrukkinge des volx van sijn Verbond. Vergeſellet u te ſamen, gy volkeren ; doch werdet ver-

broken. enſ. Beraadſlaagt enen raad ; doch hy ſal te niete worden. enſ. Gy en ſult ook niet ſeggen ene verbinteniſſe, van alles daar dit volk van ſeit, ene verbinteniſſe enſ. Het is te ſeggen / dat God het alles ſal verydelen ; ſo dat het niet te achten zy.

§. 5. (4.) Maar 't gene hier nu volgt / ſchijnt wy wat meer te willen ſeggen. Indien daar menſchen in de Schrift bekend zijn / die ooit verbond ſelf met den Duivel hadden / ſo zyn de Overheden van Gods volk de eerſten daarmen dat af leeſt. Want dit woord van de Heerſchers te Jeruſalem geſeid: als dat ſy ſich beroemen / wy hebben een Verbond met den Dood gemaakt, en met de Helle hebben wy een voorſightig verdragh gemaakt enſ. Jeſ. 28: 15. Genoegh / het en behoeft niet verder. Nu / met de Helle, is dat nu niet genoegſaam / met den Duivel? En iſſer wel voorſightiger verdragh dan 't gene Glanvill en Danæus ons beſchryven / ſo als de Duivel met ſijn volk gewoon is op te rightenin even veel artykelen beſtaande als 't gene God met Iſrael gemaakt heeft / op dat hy immers ook in het getal Gods aap magh zijn? Maar hier is dienſtig eens voor al te weten / dat in den ganſchen Bybel over al de Helle ledig is van Duivelen; maar vol van dode menſchen / en wormen die hen 't vleeſch van het gebeente knagen: dat is / de Hel is anders niet dan 't graf. Waar tegen niet en ſtrijd dat ebenwel de Duivel met ſijne Engelen in 't eewig vuur verweſen / dat is op ene geeſtelike wijſe door Gods maght gebonden / en in 't gevoele ſijner gramſchap brand ſo als te ſijner plaatſe is getoond. I. b. IX § 12--15. en XIX. §. 10: 18. Dan hier ter ſake; 't hebreewſche woord שאול *Scheool*, dat hier ſtaat helle, word 65. maal / en 't griekſch woord ἅιδης *Haidees*, elfmaal gevonden in den Bybel. *Scheool*, dat hebben onſe Overſetters op 28. plaatſen Helle, en 26. malen graf vertaald: *Hadees* altijd Helle; ook op plaatſen daar 't de Hell niet weſen kan / gelijk als Hand. 2: 27 / 31. Het blijkt uit I b. II. §. 17. dat *Hadees* en *Scheool* betekenen de onderaaſche plaats der doden: en daar is niet een eenige plaats in de Schrift / daar het niet beide van het graf verſtaan kan worden; en veele daar het ſo moet zijn verſtaan. Van deſe laatſte ſoort betoon ik dat de plaats is daar ik nu in beſig ben.

§. 6. Want laat my dat eerſt met onſe eigene vertaalders eens bewijſen; van wien dit volgende hier op de kant ſtaat aangetekend. Op de woorden / met de helle hebben wy enſ. No. 49. Of *wy hebben een overleggінge met het Graf; of helle gemaakt.* Dit ſoudemen ſeggen op de hedendaagſche maniere van ſpreken, *wy hebben intelligentie of correſpondentie met de Helle, of 't Graf.* De weelde en de hoogheid deſes weerelds maakt de godloſe gemeenlik ſo verwaand, ende ſo moedig; dat ſy ſich laten voorſtaan, datſe noch dood noch helle hebben te vreſen; ſo dat ſy ſelf den Almaghtigen uitdagen ende trotſen. Siet Jeſ. 5: 19. ende Job 5: op vs. 23. Die twee plaatſen alhier aangeweſen / zijn van ongelijken inhoud / ende dienen nochtans wel ter ſake. D'eerſte Jeſa. 5: 19. meld de woorden of gedachten van dit ſelfde ſlagh van menſchen / die uit trotsheid allen ernſt der goddelike dreiginge beſpotten; als ofſe ſeiden; (dit zijn de woorden onſer Overſetters) men dreigt ons elke reiſe, maar

daar

daar en volgt niet op. Is't Gode ernſt, ſo laat hem ſpoeden, wy en vragen na uwe dreigementen niet; laat God vry komen als hy wil: aldus beſpottende de lankmoedigheid des Heeren. Hiermede maghmen vergelijken 2. Pet. 3: 3/4. Maar dat by Job vertoont in tegendeel 't vertrouwen der gelovigen op God/ dat hen verſekerd en gerust doet ſitten tegen allerley gevaar en ongemak. Met de ſteenen des velds (ſeit Eliaz) ſal uw verbond zijn, en 't gedierte des velds ſal met u bevredigd zijn. Dat is/ (ſeggen hier op onſe Overſetters) gy ſult van alle perijkelen vry zijn, enſ. en ſy wijſen ons daar na tot deſe ſelf de paats van Jeſaias.

§. 7. Na deſe opening ons hier van hen gegeven/ en alle verdere omſtandigheden van den text/ ſo is genoegſaam te verſtaan/ dat hier word uitgebeeld/ hoe trotſelik de menſchen indien tijd hen ſelven lieten voorſtaan/ datſe lichtelik ſo haaſt noch geenen nood en hadden van 't menigvuldig onheil dat hen de Profeeten dreigden; en dat het lang noch op geen ſterven aanquam. Immers ſy en waren door geen dreigen te verbaaren/ ſo verhard als ſy doe in de ſonde waren: even of ſy zegel ende brieven hadden/ dat ſy wel ſouden bygaan van 's lands algemeen bederf; en dat een verwoeſtenden oorlog/ het land als een overvloeyende geeſſel doortrekkende, hen neffens anderen niet ſoude treffen. Want datſe ſeggen/ wy hebben ons de leugen tot eenen toevlught geſteld, en onder de valſcheid hebben wy ons verborgen: dat is ſo veel als datſe ſich verlieten op de middelen en wegen van fineſſe en doorſtekene bedriegerijen/ waarmede ſy ſich altijd meinden te behelpen/ om in den ſwaren oberal in 's vyands handen niet te komen. So zijn het dan geen Toveraars tot welken hier geſproken word; de Toverijen/ noch der heidenſche gebruiken met verſcheidene hebreeuwſche woorden uitgedrukt/ en in voorgaanden onderſcheidelik verklaard/ en word hier niet gedacht: maar de gemeene ſonden van het land/ en ſonderling der trotſe onbekeerlikheid en hardigheid des volx.

§. 8. Ten anderen/ de Helle (ſo als wy daar door verſtaan) en word in dit kapittel niet gedreigt: maar dat den oorlog der Aſſyriers/ door welken God het Koningrijk van Iſrael verwoeſten wilde/ veel dode luiden maken ſoude. En voor de dooden in het Graf; dat ſtellen onſe Overſetters tweemaal in de keur benevens het woord Helle; ſeggende/ de Helle of het graf. Ik neem de keur/ en kies het Graf: dat paſt hier by den dood; en word'er altijd bygevoegd/ maar nooit de Hell/ in ſulken ſin/ dat daar de plaatſe der verdoemden door verſtaan moet worden. En deſgelijx/ daar in ons Duitſch ſtaat met de Heile, daar heeft de Spriſche overſettinge/ met den kuil, de Chaldeewſche/ met den verderver ('t graf verderft en verſlind alles/ Spreuk. 30: 15/16.) Twee Latijnſche Overſettingen van Pagnin en Tremellius/ de Franſche/ d'Italiaanſche/ d'Hoogduitſche van Piſcator/ ſtellen altemaal het Graf/ en niet de Hell: veel weiniger den Duivel/ van wiens graf men nergens leeſt. So is hier dan ook niet een woord van iets dat na 't Verbond der Toveraars en Tovereſſen met den Duivel ſweemt.

§. 9.

§. 9. (5.) By Jeremias word cap. 11: 9. wel gesproken van verbintenisse, die onder die van Juda en Jerusalem bevonden was: doch dat was om sich wederom (als of 't met opsett ware) te keeren tot de ongereghtigheden hunder vaderen, na Gods Profeten niet te horen / de afgoden na te gaan / en Gods Verbond also te breken: so als hy 't self aldaar verklaart. Maar van verbintenisse met den Duivel niet een woord. Geen wonder dat ter sulke verbintenis ten quade wierd bevonden onder 't volk. De verbintenisse hunner valsche Propheten was in 't midden desselfs; so als de volgende woorden mede brengen / tegen de Wet / en tegen de Profeten die sich voor de waarheid stelden. Ezech. 22: 25. So dat het volk was als de leeraars waren; en by gevolge een algemeen verval in Godsdienst / leer en leven; als offe elkanderen gesworen hadden om God af te gaan / en 't heilig heil verbond trouwloosslik te vernietigen. Op dese kraghtige maniere spreken de Profeeten / om 's volx verdorventheid op 't vulste en na waarheid af te beelden / en Gods gedreigde straffen des te blijkeliker te reghtveerdigen. Maar wat is daar toch in / dat na sulk doen gelijkt als van dit Bloedverbond der Toveressen met den Duivel word verteld?

§. 10. 11. Maar eene plaatse is 'er by Hoseas / dewelke seit dat Efraim (dat is te seggen de 10 stammen / of het volk des rijx van Israel / dat doe van Juda afgescheiden was) sich vergesselde met de Afgoden. Hos. 4: 17. Doch ieder een kan sien / dat dit in 't minste niet gelijkt na sulk Verbond des Duivels met de Toveraars. Want eerstelik so is het vergesellen aanstonds geen verbond: of immers niet so veel te seggen / als met sijnen bloede te onderschrijven seker artijkelen / van sulken inhoud als Danæus maakt van dat Verbond. Ten anderen / so zijn d' Afgoden ook geen Duivelen. De Duivel is een geest / die vleesch noch been en heeft: maer d' Afgoden der heidenen zijn silver en goud, een werk van menschen handen. Psal. 115: 4. de Duivel is van menschen handen niet gemaakt. D' Afgoden hebben monden, maar en spreken niet; de Duivel / seggense / heeft geenen mond / en hy spreekt: d' Afgoden hebben ogen; maar en sien niet; de Duivel siet / na hun gevoelen over al / en hy heeft geen oren: d' afgoden hebben oren, maar sy horen niet; de Duivel hoort seer wel / en sonder ooren; sy hebben enen neuse, maar en rieken niet; maar hy doorsnuffelt alle dingen / sonder neus; sy hebben handen maar en tasten niet; hy daar en tegen tast het alles sonder hand of handschoen aan / so dat hy bergen kan versetten / also ongelovig als hy is: sy hebben voeten, maar sy gaan niet; hy loopt en draaft de gantsche weereld door / hoewel hy geene voeten heeft; sy geven door de keele geen geluit; hy geeft geluid / en raast en baart op allerlepe wijse / sonder keel. Daar is dan gansch in den Afgoden niets / daar mede sich d' afvallige Israelijten vergesselden / dat in den Duivel word gesteld te zijn in opsight van 't Verbond der toveraars met hem. En op dat niemant denke / dat ik hier te spotteliik op dese wijse spreeke: men tone my maar een plaatse in 't oude Testament / alwaar een Afgod anders iet te seggen is dan sulken beeld / van menschen handen toegesteld. Want het komt altijd op die woorden van Hizkias

kpas uit; het waren geene Goden, maar het werk van menschen handen, hout ende steen. Jes. 37: 12. Met d'Afgoden is dan te seggen / met d'Afgodendienaars in den Afgodsdienst gemeenschap hebben.

§. 11. III. (1.) Wy komen tot den stoel der schadelikheden (of elendigheden) die moeite verdicht by (of tegen) de insettingen; en sich met God niet vergeselschappen sal. Psal. 94: 20. De genen die Coccejus volgen / en dese woorden op den stoel der Roomsche Pausen passen / en sullen niet verstaan / dat hier van sulken stoel als men den Duivel sett / in sulken bloedig vloekverbond / gesprokken word. Maar onse Oversetters neemen 't van de bose schadelike Reghters? en ik ook: te weten / onder 't volk waar aan die Psalm gegeven is / 't welk denselven in den Tempel song en speelde / en God klaagde / en om hulpe bad tegen sulke sware onderdrukkinge; sich troostende / dat hy 't als een regtveerdig God ook sonde doen. Het was dan naawelix de pijne weerd / dat ik tot desen einde dat wy hier beogen dese plaatse bybraght; maar het is om te betonen / dat ik niets wil overslaan.

§. 12. (2) Siet hier nochtans een vloekverbond. Ruim veertig mannen hadden sich met ene vervloekinge verbonden, om te eeten noch te drinken / voor datse Paulus hadden om de hals gebraght. Hand. 23: 21. Doch alsmen 't wel besiet / die ἀναθεματισμὸς *anathematismos* vloekverbinteniſſe was met den Duivel niet / maar van die 40 Joden met malkander; niet volgens wetten van den Duivel voorgeschreven / maar op voorwaarden by hen self gestelt: niet om hun lijf en ziel te geven aan den Duivel; maar (so der Joden anathema mede braght) Gods plagen in dit leven over sich beroepende / indien hen dese salte quam te ontstaan. Ja self en salmen niet betonen konnen / dat dit altijd so bere ging; also noch 't griekſche woord *anathema* sulx mede brengt / noch ook 't gebruik der Joden / nopende verscheidene trappen van verbinteniſs / te lang / onseker / en onnodig om hier te verhalen.

§. 13. IV. Ik sluite dan met noch een slag van menschen welke Paulus onder d'allerswoodste stelt / en dat van Heidenen: te weten de verbondbrekers (ἀσυνθέτους *asynthetoi* by hem genaamd) Rom. 1: 31. Het sy dat hy verstaat dat sy 't Verbond met God of menschen breken; indien wy 't al op 't ergste neemen / so weet d'Apostel / die verlicht was van Gods Geest / geen swoorder menschen / in den staat des Heidendoms en der verdorvene natuur / dan die alleenlik in 't verbond dat sy met God of menschen hadden niet en blijven. Hoe sould hy dan van kristenen geweten hebben / die sich noch daar en boven in een niew verbond begeven souden met den Duivel / en God verlooghenen / om sich met lijf en ziel aan sijnen vyand / en van alle hope hunder saligheid / ter eewige verdoemenisse souden overgeven? Sie Leser / sulk een vreemde saak is dat Verbond / in alle schriften die van God zyn ingegeven / dat sy genoegh het tegendeel daar van betonen. En dus veel van besondere schriften; nu laat ons haren ganschen draad en algemeenen inhond eens met dat gevoelen vergelijken.

XII. HOOFDSTUK.

Het kan ook met den draad der leere van de Schrift aangaande Gods Verbond geensins bestaan.

§. 1.

NA dat wy nu de gansche H. Schrifture door en door / op alle sulke plaatsen daar in 't minste maar gerept word van die onbetamelike konsten / welke aan den Duivel toegeschreven worden / als mede daar van een Verbond ten quade word gesproken / ten diepsten hebben onderzoek gedaan; en echter 't alderminste niet gevonden dat na een verbond der bose Menschen met den Duivel enigsins gelijkt: so mogen wy nu wyselik wel een stap verder gaan / en sien of 't wel bestaen kan met de Schrift / en met den draad en grond der leeringe van onse saligheid daar in geopenbaard. Om dit te weten dunkt my best / eerst d'order en 't vervolg der Openbaring na te speuren / daar in de gronden ende reghten van Gods Heilverbond te sien. Sijne huishoudinge daar over met sijn volk word van de Schriftgeleerden in drie termijnen onderscheiden; so verre als 't opsight heeft op 't volk van Israel en 't zaad van Abraham / den Vader der gelovigen: eerst onder de Belofteniß / doe onder de bedieninge der Wet / en namaals tot op heden onder 't Euangelium.

§. 2. Door af is dienstig te bemerken / dat het voorseide Bloedverbond seer breed word opgegeven. Het is niet / dat so hier of daar / so nu en dan man ofte vrouwe in vertwijfeldheid geraakt / sich al te verre bloot geeft aan den Duivel; of dat hy ergens een Judas ofte Ananias in sijn herte vaart: maar 't word gehouden voor een algemeen en ordinaris werk. Daar is nooit Toveraar geweest, (so hebben wy I. b. XXII. §. 9/ 12. onsen eigenen Danæus horen seggen /) die geen verbond gemaakt heeft met den Satan. En so gy noch wat verder leest / so is dit een Verbond dat pleghtelik bezegeld en bes worzen word; dat ook door Offerhande en wederzijdsche pandwisseling bevestigd word. Daar is dan nauwelijx so veel beslaghs in Gods Verbond te bemerken / als na dit seggen in 't Verbond des Duivels word gemaakt. Nu merk eens / Leser / hoe hier uit moet volgen / dat Gods allerheiligste Verbond / daar so veel goddelike boeken van beschreven zijn / dat so geroemd word in die boeken / insonderheid na dat het is verniewd door 't dierbaar Bloed van Gods geliefden Soon / en seer verheerlikt door heilrijke gaven van Gods Geest: dat dit geen noemens noch beroemens waerdig is / in vergelijkinge van dat verbond des Duivels / indien dat is gelijkmen daar van spreekt. Want men moet stellen / dat de Heidenen en ongelovigen / die sich behelpen met des Duivels volk / in dat Verbond begrepen zijn. Dese volkeren horen nu Guichelaars en Waarseggers: seide Moses van de Kanaanijten. Deut. 18: 14. En 't eerste Boek heeft ons getoond / hoe aller Heidenen godsdienst door dat volk van ouds af heeft bestaan / en noch bestaat. Sy zijn dan al-mael of in of onder dat verbond.

§. 3. Niet hoger te beginnen dan van Abraham / die ook dan al moet onder dat

dat Verbond geweest zijn / wanneer hy self noch een Afgodendienaar was; (Jos. 24: 2.) indien te sijnen tijde niemant God en kende dan hy met de sijnen / en dat hy nu geroepen was: wat warender al Tover aars de ganssche Weereld door / besett met het afgodisch Heidendom; en volgens dien ook bondgenoten van den Duivel / gelijk Danæus seit dat sy daar alle zijn. Siet daar den Duivel al met sijn Verbond / al diep geworteld in de Weereld / en ten einden uit verspreid / eer iemant buiten Abraham en sijne huisgenoten daar voor eens bekend was / dat hy stond in een Verbond met God. Wiens bondgenoten grote dingen souden doen / wanneer sy ruim 400 jaren na dien tijd / het land dat tusschen den Jordaan en halve breete van de middelandsche Zee bepaald is / en dat noch na so veel uitgestane swarigheden en gevaren / erven souden: terwijl de Duivel lang voorheen het volk van sijn Verbond de ganssche wijde weereld (wel duisendmaal soo groot als 't land van Israel) ten besten geeft. Maar is dat wel begrypelijk? Heeft God de weereld dan geschapen voor den Duivel? Heeft hy niet alles om sijns selfs wille gewroght; ook den godloosen tot den dagh des quaads? Spreuk. 16: 4. Hoe kan dit dan met die huishoudinge des groten / wijsen / goeden Gods men sijne Kerk bestaan?

§. 4. Indien men seit / dat ik met een den Heidenen de saligheid toe schrijven moeste / om dese selfde redenen / dat anders veel meer menschen souden in 't verderf dan tot het leven komen: so geeftmen my de naaste reden in den mond / dat God de Heidenen heeft laten wandelen in hunne wegen, Hand. 14: 16. en om derselver ongeregtigheden tot vordere begeerlikheden noch wel overgeeft; Rom. 1: 24/26. maar nergens staat 'er, aan den Duivel. En hier was 't evenwel dat het uitdrukkelik geseid moest zijn / indien daar sulk verbond was met den Duivel: alsoo het bly wat meer was / daar van hy gemaakt / dan blotelik slechs van den doorwegh op den regten wegh bekeerd te zijn. Wel wist ons Paulus dit te seggen: dat wy in 't Heidendom tot stomme Afgoden, maar niet tot enen sprekenden Duivel / die sulke gruwelike wetten spreekt / zijn afgetrokken en geleid geweest. 1. Kor. 12: 2. En soude hy / of soude Moses al in sijnen tijd / en soude God aan Abraham / niet eens betuiginge daar af met woord of teken hebben willen doen; dat sulken sake was / en dat het onderscheid des eersten en des tweeden stands van den verlosten menschе so veel groter en veel klaarder stelt? Of salmen mogen seggen / dat God niet heeft gewild of ook geweten / sijnen volke de alderkraghtigste overtuiginge te doen / hoe seer sy aan hem zijn verplight; en dat op sulke plaatsen / en in sulke reden / die geschikt zijn om de eere sijner eindelose goedheid te vermelden / hoedanige verscheide Psalmen zijn / de loffang van Maria en van Zacharias / de Sendbrieven van Paulus aan de Galaters en Efesers; en besondere plaatsen in deselve daar nadrukkelik van sprekende. Niet een van allen meld van dat Verbond des Duivels 't allerminste woord.

§. 5. Maar ik en sie niet / datter een van allen ooit geweest is / die sich eens bedacht heeft / om het met Schrifture te bewijsen. Dit was wel nodig / om den mensch te doen geloven / dat God wijs en goed genoegh is / om hem

uit de sondige verdorventheid te helpen / en door een Verbond op sijns Soons offerhande met sich eewig te versoenen. Nochtans word dat / hoe klaar het is geopenbaard / van 't meerendeel der menschen niet geloofd. Ja self by dat geloof by wijlen noch veel aanstoots by Gods bondgenoten. En dese evenwel / ja self so grote Leraars onder hen / geloven sonder schrift van God of menschen / op 't bloot verklaren van een ongeletterd volk / van menschen / die de minste oefening en onderwinding hebben / so als gemeenlik dese Duivels bondgenoten zijn; dat die vervloekte Geest / die al ten tijde datter maar twee Menschen in de wereld waren / voor eewig is van God vervloekt geweest; de magt van eersten af gehad / de gansche weereld door gedrukt / en tot op deser ure toe behouden heeft / en heden self ook onder 't volk van Gods Verbond / en van de hervormde Kerk; om onder hen geduriglik en overal de menschen af te trekken tot sijn vloekverbond / tot sijnen Dienst / en Doop / en Offerhande: en kondense noch meer bedenken / sy seiden meer. En waarom is dit toch te doen? wat geest de Duivel / so hy hen al word houd / by dat God bereid heeft voor de sijnen? Wat winnen sy / voor 't gene sy verliesen? Sy sweeren / seitmen / God eerst af / en volgens dien het einde hunns geloofs / de saligheid der zielen / voor altoos. Daar voor genietense / so 't waar word / wat? de Koningrijken deser weereld / met al der selver heerlikheid? Lang niet: maar 't meestendeel blijft alsse waren / gering / en arm / en by de weereld self veracht / en een rampspoedig einde voor het laatst. Belooft hy hen ook veel? Dat sal Daniëus u wel seggen: somtijds een Duivels nachtmaal / en de kragt om menschen quaad te doen: die hen in 't een of andere beledigd hebben: daar voor hy hen niet eens bewaard heeft / noch vergoedinge genieten laat; so dat het maar een arme waak is / daar sy God om afgaan / en des Duivels eigen worden. Hoe is dat in te schikken by 't Gelove dat ons God in sijne Schriften leert / en de Verbonden ons daar in van sijne zijde voorgesteld?

§. 6. Is 't dan geen schande / sulx als niet alleen ten aansien van den mensch / (waar af te voren al gesprooken is. III. §: 14.) maar ook van God en van sijn Woord / so ongerijmd / so tegenstrijdig / ja onmogelijk is toe te staan; nochtans van so vermaarde mannen / ook in onse Kerk word voorgestaan / en 't domme volk dus buiten de Schrifture / en tegen haren inhoud omgeleid? Of wil ik hen noch self een weinig helpen / om een bewijs te geven uit de Schrift / daar op sy nooit eens zijn bedacht geweest? Het sal dan zijn dat God ons heeft getrokken uit de Maght der duisternisse, en overgeset in 't Koningrijke sijns geliefden Soons, Kol. 1: 13. en dat wy van de magt des Satans zijn bekeerd tot God. Hand. 26: 18. ontwaakt met eenen uit den Strik des Duivels, onder welken wy gevangen waren tot sijnen Wille. 2. Tim. 2: 26. Ook word uitdrukkelik geseid: dat Christus heeft genesen sulke menschen die van den Duivel overweldigd waren, Hand. 10: 38. Ik weet geen kragtiger Schriftuur te vinden / om hen self te helpen dat Verbond bewijsen / dan degene die daar nu staan uitgedrukt. Moest ik voor hun gevoelen strijden; ik soude 't daar uit nemen moeten: of hebbe reden om hen af te

vragen

vragen wat sy beters hebben. Of is het wel van noden dat wy't doen? want niemant van hen allen/ schoon dese plaatsen van 't geweld verstaande/ daar de Duivel alle menschen onder houd; heeft echter ooit gedacht/ deselve op 't Verbond/ of op de Toveraars/ als Duivel bondgenoten/ toe te passen. Of meinen wy/ dat al de kristen Kolossensen/ of Efesiërs/ by wien Timotheus een leeraar was/ en voorts ook al die Heidenen/ tot welken Paulus wierd gesonden om te prediken/ te voren altesamen toveraars geweest zijn? Dat heeft noch niemant van hen ooit geseid/ of daar gedachten van getoond. En wat de woorden des Apostels aanbelangt/ Hand. 10: 38. van sulke menschen als de Heere genesen hadde: die wilmen van besetenen verstaan/ daar hy de bosen geesten uit gedreven heeft; en heeftse na 't uitgeven van mijn II. Boek ook tegen mijn gevoelen ingebraght/ om te bewijsen/ dat Dæmon en Diabolos een ding is. So dan besetenen/ gelijk betoverde van Toveraars te onderscheiden zijn: so heeft ook niemant de gedachten ooit gevat/ om dese plaatse tot bewijs van dat Verbond ooit by te brengen.

§. 7. Nu laat ons ebenwel die beide plaatsen van naby besien; te meer/ also ik die in 't II. boek/ daar 't pas gaf/ niet verhandeld hebbe/ en datse my zijn voor geworpen. 2. Tim. 2: 26. De woorden in haar selven/ buiten menschelijk voorvoordeel ingesien/ zijn eerst in hunnen tsamenhang te sien. D'Apostel hoopte/ dat een Leeraar als Timotheus/ sachtmoedigheid gebruikende in 't onderwijsen; van God den segen hebben soude/ om hen die tegenstaan te brengen tot erkentenis der waarheid en bekeeringe. 't Welk so veel soude zijn/ als een ontwaken uit den strik des Duivels; en niet dat dit daar eerst op volgen soude: also hy die alreeds bekeerd is/ niet meer kan slapen in den strik als onder dien gevangen zijnde. Maar nu ontwaken sy door dien sy sich bekeeren; waar toe? tot sijnen wille; niet des genen die hen eerst gevangen hield/ maar die hen de genade tot erkentenis der waarheid doet/ te weten Gods. Gelijk d'Apostel elders seit/ hy volmake u in allen goede werke, op dat gy sijnen wille doet. Hebr. 13: 21 en/ op dat gy moogt beproeven sijnen wille. Rom. 12: 2. Dus hadden 't onse Oversetters ook eerst aan de Oversienders opgegeven/ en op de kant de woorden tot sijnen wille, N. 93. aldus verklaard. Namelik, Gods wille, om dien te doen. Andere verstaan dit van den wille des Satans. ende voegen het by het woord *gevangen waren*, namelik, om den wille des Satans te doen: Dan het eerste (seggense) komt beter over een met den griekschen text. Het schijnt dan datse van de Oversienders oversiend geweest zijn/ om dat het daar nu so niet staat. Nochtans was Beza ook van hun verstand/ en Hammond desgelijx; voortreffelike mannen/ en welker eerste 't niew Testament alleen vertaald heeft in 't Latijn/ so goed als wy het hebben in het Duitsch. So hangt de reden dus aan een. „ Of God hen gave de bekeeringe „ tot erkentenis der waarheid/ en sy dus uit den strik des Duivels/ onder „ welken sy gevangen waren/ tot sijnen (niet *vers anton*, dat soude op

„ den naasten / dat is den Duivel / slaan; maar daar staat ἐκεῖνος *ekeinos*,
„ dat wijst op den eerstgenoemden / te weten / Gods) goeden en volmaak-
„ ten wille, ontwaken moghten.

§. 8. Is nu de Duivel hier de helsche geest; en is 't sijn strik, en zijn daar menschen in gevangen; altoos het is tot sijnen wille niet / dat hyse vangt of hond: dat hy so wetten stellen kan / en een verbond oprighten / en sijnen wille door die arme menschen doen. Maar laat ons sien of 't ook sijn strik wel zy; so niet / wie dese Duivel wesen magh. 't Woord παγὶς *pagis*, strik, word noch tweemalen op de sonde / en tweemaal op de straffe toegepast. Luk. 21: 35. en Rom. 11: 9. op de straffe / en 1 Tim. 3: 7. en 6: 9. op de sonde / gelijk de woorden dat daar mede brengen. Hier maghmen 't ook niet anders dan van sonde / waar van de mensch bekeerd sal worden / of ontwaken sal / verstaan; op dat hy niet ontslape in den tweeden dood. Die rijk willen worden / vallen in versoekinge / en in den strik, en in vele dwase en schadelike begeerlikheden. 1. Tim. 6: 9. Siet daar den strik der sonde door begeerlikheid; die ons daar toe versoekt / aftrekt en verlokt. Jak. 1: 14. Daar is ook noch een strik des Lasteraars, τοῦ διαβόλου *tou Diabolou*, des Duivels staat in 't Duitsch / 1. Tim. 3: 7. Onse Oversetters staan my toe / dat tweemaal 't selfde woord van Duivel daar verduitscht magh worden Lasteraar: en also des Duivels oordeel en sijn strik, geseid sijn oordeel en de strik des lasteraars. Indien dat daar so is / so hier dan ook. Wie is dan dese Duivel / dat is lasteraar / die d'ongelovigen en sondaars als met enen strik ἐζωγρημένους *ezogremenoes*, gelijk als levendig gevangen hond? want dit is de kracht van het griekschе woord.) Met reden is also te noemen ὁ συλαγωγῶν *ho sylagogoon* degene die als enen roof vervoert der menschen herten door Filosofie en door ydele verleidinge en overleveringe der menschen. Kol. 2: 8. hoedanig aller Heidenen godsdienstigheid bestaat. Want dese Filosofen waren 't meest die 't Euangelium met lasteringe tegenspraken; en over sulx was hunne bose Filosofie ook de strik waarmede sy de menschen deden slapen in de dolinge. Sodanig is het mede 't gene hier de menschen dus doet slapen in 't gelove van sulk een Verbond des Duivels. Dat is dan dese strik niet / maar hy is in den strik die dat gelooft.

§. 9. In de woorden des Apostels Hand. 10: 38. Cornelius / die een Romein was / en daar by een Heiden / en konde door διάβολος *diabolos* (Duivel staat in 't Duitsch) geene Daimons verstaan; want die nooit also by hen noch by de Grieken zijn genoemd geweest. En heeft hy den Apostel niet verstaan / hoe is hy door desselfs vertoog bewoogen tot bekeeringe? En so de Duivel al een Daimoon was; die naam was doe noch by de Heidenen veel meer in 't goede dan ten quade in 't gebruik: so moest het hem geweldig stoten / hoe sy de menschen plaagden / en het een weldaad was van Christus / de selve van hen καταδυναστευομένους *katadynasteuomenoes* overweldigd te genesen. Altoos het kan op dat Verbond niet passen / dat siet een ieder wel. Men hoorde noch en las te dier tijd in geen boeken van sulk een Verbond / Waar van de tien Artikelen door Danæus opgesteld / eerst lang daar na en in 't vervallen Kristendom versonnen zijn.

§. 10. Yet

§. 10. Het zy dan dat d'Apostel in sijne eigene / dat is de joodsche taal gesprooken heeft / en dat Cornelius die wel verstond; so niet / indien hy in 't Latijn gesprooken heeft gelijk hy konde door Gods geest: altoos heeft Lukas / dit in 't Griekisch beschrijvende / door 't woord διάβολος, dat geen van beiden die voornoemde talen eigen is / iets aangewesen / het gene op die wijse daar van Petrus is geseid; dat het Cornelius verstaan heeft van sulk iets / waar van de Heere Jesus menigen genesen heeft. Nu by d'Apostelen was in 't gebruik diabolos te noemen alle quaad en lasteringe / van den bosen Geest begonnen / in de menschen voortgeteeld; en also voorts de wroegingen der sonde / of beschuldigingen van een boos geweeten over het begangen quaad: gelijkt als dat uit het voorschreven. II. b. XVII. §. 3--8. en XVIII. 12. blijkt. Dat boos geweld was hy voornamelik gekomen te genesen: Matt. 9: 6/ 12. en 't is door hem / dat God ook is genesende (in 't griekisch is daar ook 't woord ἰώμενος iomenos) alle krankheden der gelovigen / mitsdien dat hy hen alle ongeregtigheid vergeeft. Psal. 103: 3. En dat was ook de lesse die Cornelius van noden hadde. Daar is dan niets in desen text / en so ook in geen anderen / die noch in lang so groten schijn niet hebben / dat op 't Verbond des Duivels met de Toveraars te passen zy. De leser sie wat ik op dese beide plaatsen in mijne Vierv. Beantw. p. l. 56. 57. 69. 70. geschreven hebbe.

§. 11. Waar gaan we nu na toe? mijne eerstgestelde order roept my wederom te rugge na den eersten tijd van Gods Verbond / doe 't noch maar op Beloftenis bevestigd was; Daer strijd het kraghtig tegen aan / dat dies tijds al een bloet verbond zy tegen God geweest / door al de weereld heen / met Adams kinderen: als 't volk noch lang daar na eerst soude gebooren worden / en 't land geruimd / waarin sy hun Verbond met God beleven souden. God gaf aan Abraham het Teken der Besnijdenis: de Duivel doet noch meer. Want tot versekeringe, seit Danæus / drukt hy hen een Teken in / het zy onder d'oogleden / het zy tusschen de billen / of aan 't gehemelte. Dat gaat dan de Besnijdenis te boven: die was maar voor de mannen / dit voor mans en Vrouwen; ook wierd de Besnijdenisse van Gods wege door de menschen uitgeright; maar 't Duivels teken drukt hy self den menschen in. Is hy daar in dan ook Gods aap / so moet ik wel bekennen / *quod sit facile aliquid addere inventis*, dat een die nakomt lichtelik iet naders kan bedenken boven 't gene dat een ander uitgevonden heeft. Altoos / tot meeder sekerheid / daar gaat niets voor den man self.

§. 12. Wy komen tot Gods nadere huishouding in 't Verbond op Sinai gemaakt. Siet wellk een onderscheid of overeenkomst dat Verbond des Duivels met 's volks uitgang uit Egypten heeft / en met de plechtelikheid van Gods Verbond. Heeft God het uitgeleide sijns volx Israel vereerd met wonderdaden / en so de Wett door kraght van teekenen bevestigd: dat was voor eerst. Wanneer nu dat geslaght was uitgestorven / so stond een ander op / dat so den HEERE niet en kende. Richt. 2: 10. Maar siet de Duivel / om de sekerheid / houd nooit op met miraklen; maar doet en

leertse

leertse sijn volk alle Sabbaten. Sy zijn ook geensins minder / maar noch groter dan de geenen die God eerst door Moses en Aaron dede. De staven wierden slangen; de slangen staven: maar menschen worden katten / wolven / en ik weet niet al wat meer. Ook was't maar eens dat die verschepping voor Farao gedaan wierd: de Duivel doetse elken Sabbath / en ook al den dagh. God voerde 't volk maar eenmaal door de Roode Zee / en eens door den Jordaan; de Duivel voert de sijnen alle dagen door de lucht; en dat onsigtbaar. Maar 't volk Israel ging so verborgen niet: had Farao slecht konnen by hen komen / sy souden sijnen ogen also weinig zijn ontkomen als sijne handen. Tien plagen hebben eerst d'Egyptenaars gedruckt: de Duivel en sijn volk zijn noch gedurig besig die te plagen diese willen. Een vreeslijk onweer eens was een van dese plagen: maar sulx verwekt de Duivel door de kollen dagelix; doet hen den wind opknopen en verkopen / het gene Moses nooit het herte heeft gehad te onderleggen of te denken: maar 't was God die den oosten en den westen wind dan telkens komen dede. Exod. 10: 13/ 19. en 14: 21.

§. 13. Nu laat ons komen tot dit pleghtelijk bestel van Gods Verbond met Israël. De Duivel hadde sijne Tien geboden also lang geschreven in het vleesch / en met het bloed van so veel menschen onder alle volkeren / geslachten / talen / natien; eer God de sijne voor dat eene volk in steenen tafelen geschreven hadde. Doe was't wat groots / dat God beloofde sijnen Tabernakel onder Israel te setten / in't midden van sijn volk te wandelen / en te wonen. Exod. 29: 45. Lev. 26: 11. doch dat was na den geest en van sijne genade te verstaan. Maar nu de Duivel roept sijn volkje self by een / en draagtse die niet gaan en komen; verschijnt daar sigtbaarlik; en onderwijst hen ook van mond tot mond / daar God alleenlik de Profeten toe gebruikte. Mijne Sabbaten sult gy houden, sprak de HEERE. Lev. 26: 2. Maar de Duivel komt self Sabbath houden met sijn volk / verschijnt lijf haftig in desselfs vergaderingen / en springt daar lustig met hen om. En schoon God sijn volk Israel self tot een priesterlijk koningrijk en heilig volk had aangenomen: nochtans en moghten sy hem self niet naderen met Offerhande; de Priesters waren daar besonder toe geheiligd / om tot hem te naderen uit den naam des volx. Maar aan den Duivel offeren sy alles self; met ongelijk veel vreer geest / dan die der dienstbaarheid tot vreese was. En 't gene sy dan offeren is niet bepaald door onderscheid van rein en onrein vee; maar al wat sy maar missen willen: en houden sy het beste (dat God eischte) voor henselve slechs; de Duivel is met hond of kat te vreden / als 't maar hun eigen is; waarmede d'armste mensch in Israel niet moght volstaan. Segt niet / dat kat of hond al te geringen schepsel is voor God: want alle schepsel aan sijn selve goed is; en hadde God gewild het selve rein te noemen / het soude rein zijn.

§. 14. Wy komen tot de dagen van het Nieuwe Testament. Deselve insgelijx bemerkende als die van 't Oude; eerst in der selver opkomst / en bestellinge / daarna in hunne bestieringe: so sien we dat die tekenen en wonderen en

meni-

menigerleye kraghten en bedeelingen des H. Geests, door welken God mede getuigde, dat het Euangelium ons door den Sone toegebraght / de waarheid was / Heb. 2: 4. de woondertekenen die noch de Duivel door sijn volk geduriq doet / so alsmen wil / geensins te boven gaan. Heeft Christus allerhande siekte en qualen onder 't volk genesen: de Heren senden eerst den menschen allerhande qualen toe / en nemense ook wegh / slechts met een woord te spreken / het welk sy noemen segenen. De kraght is / seggen sy wel / in die woorden niet / maar in den Duivel die sulx alles doet. 't Is wel: als Christus seide / sta op, en wandel; de kraght was ook al in die woorden niet / maar in hem diese spraak. Heeft Christus kreupelen doen wandelen; de Duivel doetse vliegen. Heeft Christus tweemaal duisenden gespijst daar niet genoeg te eten was; de Duivel doet het dagelijx op sijne Sabbatmalen / al is 'er niet met al. En maakte ooit de Heer van water wijn; en die waarschijnelik maar eenerley: de Duivel maakt vast allerhande wijn / en dat uit niet. Segt niet / dat dit het slechte volk alleen gelooft: 't is nog niet lang geleden / dat aan my van sulx een proefstuk / als geloofwaerdig / door een welgeleerd man is verhaald. Ten laatsten / om 'er af te komen; Hoedanig een is dese, seide 't volk / met d'uiterste verwonderinge / dat hem de winden en de zee gehoorsaem zijn? Matt. 8: 7. Waarom en seidense niet / het is de Duivel / of een toveraar / indien doe maar 't gemeene volk / so dwars als heden / self ook wel geleerden / geloofde dat de kollen sulx gemeenlik door den Duivel doen? Insonderheid daar sy doch so gereed met seggen waren; hy heeft den Duivel. Maar kan de Duivel ook der blinden ogen openen? Joh. 10: 20 / 21. Ja / seggen onse lieden; en ook de ogen so verblinden dat de menschen niet en sien het gene is / en sien het gene niet en is.

§. 15. En waarom / (dat we tot d'Apostelen ook mogen komen) heeft God so groten werk gemaakt van desen Pinxterdagh / als een besonder en uitstekende wonder / dat ongeleerd en ongeoefend volk in alle vreemde talen spraak; en al wat meer is van de Tekenen die onse grote God en Saligmaker by sijnen Hemelvaart aan sijne Apostelen en vordere gelovigen heeft toegeseid? Mar. 16: 17 / 18. Waarom en seiden doe de spotters niet / dat sy den Duivel in hadden / in plaats van vol des soeten wijns te zijn; indien de Duivel vreemde talen spreekt / door sulke die van hem beseten zijn? Dit gaat so verre / dat het een gewisse proeve word geacht te zijn / dat iemant van den bosen geest beseten is: indien hy vreemde talen spreekt. Niets onder alle dese beuselingen is so gemeen als dit: geleerd en ongeleerd neemt dit aan sonder schroom. Gy Israëlitesche mannen / wat stond gy op den Pinxter dagh so twijfelmoedig? men hoort noch heden door ingeven van den Duivel / Gods groote daden en verborgentheden door de Menschen spreken. Want onder tekenen van besetenheid stelt Voetius *Disp. sel. p.* I. *pag.* 1031. en dat uit Balduinus / *occultorum futurorum &c. revelationem*, de openbaringe van dingen die noch toekomende en verborgen zijn; en voorts 2. *peregrinarum linguarum &c. nullo studio comparatam scientiam*, de kennisse

van vreemde talen ſonder die geleerd te hebben. 't Bedzogh der Papen / of der genen die ſig beinſende ſo geſteld te zijn / behelpt ſig al gemeenlik met dit middel / dat ſy enige latijnſche woozden meer als van enige andere tale ('t ſchijnt datmen meeſt Latijn ſpzeekt in de Hell) van buiten leeren / om te betoonen dat de Duivel dooz hen ſpzeekt. O ſalige Apoſtelen / is dit de meninge van Paulus dan geweeſt / wanneer hy ſeide; dat de talen tot een teken zijn niet den gelovigen, maar den ongelovigen! 1. Kor. 14: 20. Segt my / verkondigers van 't Euangelium; hoe ſult gy uwe Pinxterpzediktatien ten jongſten dage komen ſtaande houden / wanneer de Duivel / als verklager van de bzoederen / u dit ſal tegen werpen?

§. 16. Van deſe eerſtelingen tot de vozdere werkingen van Gods geſanten voozt te gaan: 't is heden weinig dat d'Apoſtelen de wonderwerken die ſy deden conduit verklaarden / niet te doen / dan maar in Jeſus naam. De toveraars doen groter dingen / en dat (ô ſchzikkelike ſake!) in Duivels naam. Want (als geſeid) ſy hebben God al afgeſworen eer ſy dat eens beſtaan. En of de Apoſtelen met het opleggen van een neusdoek / ofte gozdel / gelijk Paulus; Hand. 19: 12. of dooz het blood aanraken / of dooz 't voozbygaan van de ſchaduwe / als Petrus / Hand. 5: 15. de ſieken deden weg gaan van de menſchen: wat helpt dat doch die goede luiden? alſo de Duivel dooz den dienſt der Toveraars en kollen / ſegt Danæus / de menſchen ſonder raken / en van verre wederom bederven kan? Doet hier nu by / dat die godbzughtige en hoogverlichte mannen die wonderwerken doe wel deden: maar dat deſelve tſedert hebben opgehouden; ſo verre dat het als een ſpzeek woozd is gewozden / God doet nu geen mirakel meer. Maar dit Verbond des Duivels doet mirakel op mirakel / het is der hexen dagelijx bedzijf / en dat Verbond wozd elkemaal met niewe tekenen en wonderen beveſtigd / ſo dikmaal als zy by malkander zijn. Op hunne Toverſabbathen geeft ieder rekenſchap aan ſijnen niewen God den Duivel / van't gene dooz deſſelven kraght van hem bedzeven is. Dus kraghtig moet de Duivel dan gedurig werken / niet dooz Gods kraght / maar tegen God; en boven hem: alſo hy't werk als nu gedurig by der hand heeft / daar d'Oppermogentheid ſo lang al uitgeſcheiden is. O gruwelyk verſtand!

§. 17. Waar blijft nu Gods genadig Zoenverbond / gebeſtigd op het Bloed ſijns Soons? waar blijft de roem des Niewen Teſtaments; van ſo veel overbloediger genade; van ſo veel klaarder licht; van ſo veel treffelijker dienſt / van ſo veel ſonen / dochteren / jongelingen / maagden / die alle als van God geleerde pzofeteeren ſouden: indien de Duivel dagelix en overal noch menigten van menſchen heeft die hem aanbidden / die hem ten dienſte ſtaan / die by hem menigmaal ten Nachtmaal gaan / die in ſijnen naam gedoopt zijn / die ſijn merkteken dzagen? (van 't Beeſt / dat heeft Joannes wel gepzofeteert / maar van den Duivel niet.) Wat kragt en wat geweld heeft Chriſtus hem benoomen; indien hy werkt met meerder kragt in 't volk van ſijn Verbond / dan Chriſtus Geeſt doet in ſijn eigen duurverkregen

gen volk? indien de boſe dus noch midden onder 't ſelve waart / en ſijn volk aftrekt door ſo veel geringer goederen / dan ons van God geſchonken zijn? So die drie onbeweegelike banden / Gods hoge heilige heerlikheid / en Chriſtus dierbaar Bloed / en 't onderpand van ſijnen Geeſt / niet vaſter houden / als dat de Duivel die ſo verre breken kan / dat ſy God noch verlooghenen en hem ſich overgeven: wat is dan 't Euangelium? waar is de ſekerheid der leere van de ſaligheid? waar is de Geeſt nu / die getuigt als dat die Geeſt de waarheid is? Wie komt door water ende Bloed? 1. Joh. 5: 6. De Duivel doopt ſijn volk met water / en hy doetſe onderſchrijven met hun bloed / het droevig handſchrift tegen God en ſijne ſalige reghtveerdigheid. Dit ſeit Danæus niet uitdrukkelik: maar 't laatſte weet ik wat eerwaardig Predikant het opentlik noch op den predikſtoel bevestigd; met ſeker handſchrift van den Duivel wederom gegeven / en heden ook in Vrankrijk / ſo hy meende / noch te ſien.

§. 18. De Leſer moet hier mijne taal verſchonen; ik kan. ik magh in dit geval niet ſachter ſpreken: Gods eere eiſcht geen koeler yver: en dunkt die iemant noch te heet; hy ſal dien dies te meer ontſteken / en ik ſal ſeggen dat het is godslaſteringe / en diemen door geen uitvlught ooit verſchonen ſal; mits voor te wenden / (gelijkmen op het uiterſte geperſt dien toevlught neemt; doch anders denken ſy ſo verre niet) dat God het doet / die ſulke dingen door den Duivel werkt. Maar is dat niet wel ſchoon gemaakt / hem ſelf van't eene vuil te wentelen in 't ander? Want kanmen God ook ſwaarder laſteren / dan ſo te ſpreken / dat hy de Heren hem verſaken / en aan den Duivel ſweren doet? dat hy hen door den Duivel doet godslaſteringen ſpreken? dat hy hen door des Duivels dienſt de menſchen doet beledigen / die hy gebied te helpen en bemimmen? dat hy hen door den Duivel't onweer doet verwekken / en allerhande wonderen te doen; waarmede hy plagh te bewijſen dat hy God is / en ſijn Woord de waarheid is. En dit noch altemaal ten einde datſe ſullen denken / dat God het niet en doet; alſo ſy eerſt daar moeten ſweeren / als dat ſy God verſaken / en dat de Duivel ſelf de God is die dat doet? Seit dat Danæus niet uitdrukkelik / en is'er iemant van hen allen / die van die dingen ſchrijvende / het ſelve tegenſpreekt?

§. 19. Nu wil ik dan beſluiten / dat dit Verbond / waar van de weereld noch ſo vol is / waarin de menſchen ſich dus met den Duivel tegen God verbinden ſouden / en datmen voor den grondſlagh van de hedendaagſche Coverp is houdende; in alle deelen onwaarachtig is: als zijnde voor den Duivel en den Menſch onmogelijk / en Gode te laten onbetamelijk / der leere van het Euangelium reght uit contrarie; om niet met een te ſeggen / dat ſulx te geloven is ten uitterſten beſpotteliik. En is'er iet wat ernſtigs in / het is de grondſlagh van het Mancheiſdom: het ſtelt de Duivel werkſaam tegen God / en daarom ſonder God; en dat noch erger dan de Manicheën / boven God. Het ſtelt ons menſchen die door Duivels kraght alsoen (en noch veel meer) wat ooit Profeten of Apoſtelen (ja Chriſtus ſelf) door Gods kragt deden / en dat tegen God. En daarom ſeg ik / dat

al wie sulx wel beseffende / en met de Schrift en Heden vergelijkende / noch sans geloofst: dat ik niet sie / hoe dat hy kan geloven dat hy Kristen is.

XIII. HOOFDSTUK.

Men dient dan nader te verneemen, wat het voor luiden waren, die in den Bijbel met voorschreven namen, en op al sulken wijse staan vermeld.

§. 1.

WY hebben dan klaarblijkelik gesien / dat in de Schrift geen taal noch teken is van sulke Tovery / en wat van diergelijken naam is / als degene die men in 't gemeen daar voor is houdende: te weten / daar de Duivel 't werk in doet / en die op een Verbond met hem berust: ja datter self geen plaats voor is / 't en sy Gods eigen Heilverbond met sijn gelovig volk vernietigd werde. Nadien dan evenwel so veelerhande Namen / Daden / Wetten / Spreuken ons daar in te voren komen / waarmede sy beteikend worden / die in 't gemeen voor sulx geacht zijn / als wy nu bevinden datse niet en zijn: so wil de reden / datwe nader gaan / en sien / waar voor die menschen dan gehouden waren / so by hun eigen volk / als by Gods echte bondgenoten; en wat het gene was dat sy bedreven. Hier toe en hebben wy geen schriften meer van node / dan die alreeds in vorigen zijn bygebracht; alleenlik / datwe 't gene dus lang so vervolgens uit vermaarde schrijvers is gemeld / na dat de plaatsen der Schrifture / die ons in handen quamen / dat vereischten; by desen nu te samen brengen / en elke soort met sulke namen / eigenschappen / handelingen / op al deselve toegepast / beschrijven / door de ganschе Schrift verspreid / daar toe te vinden zijn.

§. 2. Laat ons voor eerst dan alle dese namen wederom eens by malkander stellen: so als die in den grondtext / dat is in 't Hebreewsch of Griekisch te lesen staan / met hunne oorspronkelike betekenisse / te voren aangewesen. Want de vertaling onser eigene Oversetters is voor af in 't 4. hoofdstuk aangeteikend / waar mede dan de Leser dit eens vergelijken magh. Tot welken einde ik met een de plaatsen der Schrifture / die ik vervolgens daar gewesen hebbe / met de plaatsen daar ik die verhandel in de ses hoofdstukken daar aanvolgende / daar by sal teikenen; op dat den Leser te gereeder zy / om na te gen / hoe dese namen so van saken als personen / by d'Uitleggers en Vertalers zijn verstaan. Ik stell eerst de hebreewsche uit het oude / en daar na de griekische uit het niewe Testament.

Chachaam een Wijse. Gen. 41: 8. Ex. 7: 11/ 12. verklaard in 't V. hoofdstuk / §. 2/ 3/ 4.

Char-

Chartoom Natuurwijſe Ex. 7: 11/12/22. V. §. 5. Exod. 8: 7/18/19. V. §. 11/12/13. 2. Kron. 33: 6. Dan. 2: 2/10. Dan. 4: 7/9. en 5: 11/12. VII. §/5/6.

Mecaſſcheef Wicchelaar, of Guichelaar, en *Mecaſcheefa* Wichelſter, Exod 7: 11/12. V. §. 6. Exod. 22: 18. VIII. §. 2/3/4. Jerem. 27: 9/10. X. §. 4. Mal. 3: 5. X. §. 18. en *Caſſchaaaf* Wicchelarye, goedergelukſegginge, Mich. 5: 11. X. §. 9/17.

Koſeem, wicchelaar. Deut. 18: 11. IX. 7/8. Joſ. 23: 22. VI. §. 2. Jeſ. 3: 2. X. §. 2. Jer. 14: 14. X. §. 3. Jerem. 27: 9/10. en 29: 8. Ezech. 13: 6. X. §. 3/4. *Keſem*, *keſoom*, *mikſoom*, Wicchelarye. Mich. 3: 5/6/7. Ezech. 12: 24. X. 5/6. Ezech. 21: 21/22. XI. §. 12/13/15.

Oov Lederſak, Buikſpreker, buikſprake, 1 Sam. 28. 7/8. VI. §. 9/10. Lev. 19: 31: VIII §. 9/10. *Soho-eel oov*, Geeſtvrager, buikſpreker, Deut. 18. 11. IX. §. 13. Jeſ. 8: 18: X. §. 11.

Jid-onie, Wittige!, Wijshoofd, Weteveel, Wonderkijker, 1 Sam: 28: 3. VI. §. 12/13. Levit. 19: 31. VIII. §. 11/12/13. Jeſ. 19: 3. en 8: 19. X. §. 7/10.

Oneen en *Meo-een*, Wolkengiſſer, Daghverkieſer. 2. Kron. 33: 6. VII. §. 2. Levit. 19: 26. VIII. §. 7/8. Deut. 18: 10. IX. §. 9. Jeſ. 2: 6. X. §. 14.

Aſſchaaf, Kijker, Dan. 2: 2/10. en 5: 11/12. VII. §. 3/4/5.

Corſrijn Opſnijders, Schifters, Dan. 2: 27. en 4: 7/9. en 5: 11/12. VII. §. 4.

Chaſdijm, Chaldeërs, Dan. 2: 10. VII. §. 4.

Menacheeſch, Welervaren, Onderſoeker. Lev. 19: 26. VIII. §. 5. Deut. 11. 10. X. §. 10. *nachaſch*, ondervindinge, onderſoek. Num. 23: 23. X. §. 16.

Choleem, Dromer, Deut. 13: 1/2. VIII. §. 18.

Choveer, Verſamelaar, *Chever*, verſamelinge of geſelſchap, Deut. 18: 11: IX. §. 11/12. Jeſ. 47: 12/13. X. §. 9.

Doreeſch el hammeithijm. Die na de doden vraagt. Deut. 18: 11. IX. §. 14: 15.

Choſc bacochavijm, Sterrenkijker. Jeſ. 47: 12/13. X. §. 9.

Baddijm, Leugenaars (ik ſoude ſeggen alleenſpreekers, gelijk die mompelaars met hunne beſweeringen / van בדד *Badad*,) Jeſ. 44: 25/26. X. §. 8.

Ittijm, Mompelaars, ſtilſprekers. Jeſ. 19: 3. X. §. 7.

Dit zijn de hebzeewſche namen / nu volgen ook de grieliſche.

Magos, Geheimwijſe. Matt. 2: 1. Hand. 8: 9. en 13: 16. VII. §. 13---16.

Pythoon, Vraaggeeſt, wicchelaar. Hand. 16: 16. VII. §. 17.

Exorkiſtees, Beſweerder, Hand. 19: 13/14. VII. §. 19.

Farmakos en *Farmakeus*, Geneesmeeſter en Vergiftiger, Openb. 9: 21. en 18. 22. en 21: 8. en 22: 15. *Farmakeia*, geneeſinge, vergiftinge, Gal. 5: 20: X. 20/21.

By deſen quamen ook de *Terafijm*, huisbeelden, in de wiccheling te pas. Gen. 31: 30/31. 2 Kon. 23: 24: VII. 9---12. Waar mede al dat gene nu

genoemd is / dat ons in de Schrift van dese menschen en van hun bedrijf ontmoet.

§. 3. Doch dit zijn nu de namen slechts: indienwe desgelijx acht geven op de saken / so sullenwe uit alle die voornoemde plaatsen sien / dat daar seer weinig af te seggen zy. Alleenlik is te merken / dat geen andere alhier beteekend worden / dan die by d'oude Heidenen / met welken 't volk van Israël in en ontrent hun land verkeerde / voor wijs en gaaw en wel ervaaren zijn geacht geweest / en als gemeinschap met de Goden ofte Dæmons hebbende: waar door sy wisten 't gene voor 't gemeen verborgen was: en tot bewijs van hunnen omgang met de Goden / door d'inwendigste Natuurkunde te wege braghten / dingen / die door d'ongewoonte aan de menschen scheenen boven de Natuur te gaan; gelijk in 't 4 hoof dstuk van mijn I. boek dat selve door Agrippa is verklaard. Derhalven wierden sy ook van die Heidenen in tijd van swarigheid / en over duistere en twijfelachtige gevallen aangesocht / en van de sekerheid van den aanstaanden uitslag hunder saken / en voorts om raad gebraagd. Want alle die exempelen / wetten / spreuken uit het oude Testament / tot hier toe bygebragt / zijn van dien inhoud / dat die menschen / evenveel wat naam sy hadden / over sulke sake zijn gebraaghd geweest: alleenlik uitgesonderd Bileam / en die aan 't hof van Farao / die tegen Moses en Aron stonden / van welken dat niet so uitdrukkelik en word geseid. Want d'eerste Farao / en desgelijk Nebucadnetsar / sochten d'uitlegginge van hunne dromen by die lieden / en Belsasar die van 't schrift aan de wand; Nebucadnetsar wederom / wat wegh hy met sijn heir optrekken soude; de Filistijnsche Priesters / waar sy met de Bondkist heenen souden; Saul 't wijf tot Endor / hoe 't met sijne saken soude gaan. Een ieder heidensch volk dat vraagde door die menschen sijnen God. Jes. 8: 19. en hoorden na deselve. Deut. 18: 14.

§. 4. En om de menschen in 't geloof te brengen en te houden als dat sy alles door gemeinschap met de Dæmons wisten: so pleegden sy uitwendige geberden / ondermengd met woorden / om de Geesten of de Zielen van de doden uit te halen; gelijk de toveres (also genaamd) tot Endor. 1. Sam. 28. Dat was de doden voor de leevendigen vragen. Jes. 8: 19. Maar wy en lesen niet / dat dese menschen / so verre als 't ons de Schrift beduid / sich ooit vermaten iets te doen / dat de Natuur (so 't scheen) te boven ging: 't en ware om daar mede te bevestigen / dat hunne antwoorden / openbaringen / of voorseggingen sodanig waren / die van de Goden ofte Dæmons / welker dienaars sy gehouden wilden zijn / den oorspronk hadden; en om de menschen tot derselver diensten so met een te overreden. Om dese reden deden Jannes ende Jambres al hun best / Moses en Arons sending bruchteloos te maken; mitsdien sy meden 't self de deden / so het scheen / om te bewijsen dat de God of Dæmon der Hebreen / gansch van geen meer vermogen was / dan so veel Dæmons der Egyptenaren: en dat het daarom niet geraden was na die twee wijsen der Hebreen meer te luisteren / om 't volk te laten trekken; dan na so groten aantal wijsen van hun eigen volk / dewelke sulx ontrieden.

rieden. Doch hier van sal in 't naaste hoofdstuk beter passen meer te spreken.

§. 5. Daar zijnder nochtans onder / welker doen in iets te doen bestond : ten minsten waren dat de *Farmakeis* of *Farmakoi* Vergiftigers, hoedanige de *Mecasscheef* en *Mecasscheefa*, in 't Hebreewsch ook meest by d'aangemelde schrijvers zijn verstaan. De *Asschafijm* zijn ook by velen daar voor aangesien; so als het Geijer over Daniel op 't naawst beduid. Doch dien aangaande sal de Leser in voorgaande taalbediedingen der Oversetters merken/dat tweesins het gebruik der woorden metter tijd veranderd is. Want (so als meer geseid) het waren wel verscheidene konsten/ maar welker meer dan eene by een persoon gemeenlik te vinden waren/die hier den naam van d'eene konst / en daar van d'andere hadde ; waar door dan ook door eenen uit verscheidene te noemen / somtijds ook d'andere zijn te verstaan geweest; gelijk dat uit Chalvijn al eens is aangemerkt. X. §. 20. Behoudens dat verstand en konden d' *Asschafijm* als Medicijns noch als Vergiftigers geen plaats ten hove vinden / om 's Konings dromen te verklaren / noch konde de besweeringe in 't Griekisch den naam van *Farmakeia* dragen / gelijk we sien dat V. §. 10. by de Grieken is vertaald geweest.

§. 6. Gelijk ons nu de woorden 't onderscheid niet duidelik vertonen; so is het ook beswaarlik uit so veel vertalingen te halen / als in de vorige kapittelen op ieder woord en plaats zijn aangemeld. Want laat ons nu deselfde namen noch eens na malkander stellen / met die vertalingen als ter gemelde plaatsen daar zijn by gesteld : en siet eens hoe dat alles door malkander loopt.

Chartummijm, ἐξηγηταὶ Uitleggers, gissers, geheimsprekers, mompelaars, (VI. §. 9.) geheimwijse (gelijk 't woord *magos* mijns oordeels altijd beter vertaald mag worden) dodenwicchelaars : V. §. 3. toveraars, besweerders, geheimwijsen, geboortelesers, V. §. 6. sterrengissers. V. §. 9. 13.

Mecasscheefijm, Guichelaars, V. §. 5. quaad volk (in 't besonder so genaamd) sterrewijsen, Vergiftigers, besweerders, guichelaars, V. §. 6. VII. §. 4. toveraars VIII. §. 2.

Menacheesch, Waarsegger, slangenwicchelaar, VI. §. 3. VIII. §. 5. die op vogelgeschrei acht geeft. IX. §. 10.

Koseem, Waarsegger, Voorsegger, VI. §. 2/5.

Oov, Waarseggende geest, VI. §. 9. waarsegger. §. 10. buikspreker, §. 11. VIII. §. 10

Jid-oni, Duivelskonstenaar, wicchelaar (VIII. §. 14.) goedergelukswegger, VI. §. 12. *dæmon*, voorkondiger. §. 13. waarsegger, wittige VIII. §. 11. besweerder, §. 17.

Oneen, *Me-oneen*, Guichelaar, wolkengisser, VIII. §. 7. 8. droombedieder, vogelschouwer, of vogelwicchelaar, daghverkieser. §. 8. guichelaar. IX. §. 9.

Van de *Chachamijm*, Wijsen, *Casdijm*, Chaldeers, *Baddijm*, dichters, *Ittijm*,

tijm, Mompelaars, en diergelijke / valt buiten het voorſeide niet beſonders meer te ſpreken.

§. 7. Maar om dit volk uit de voorſchreven namen / ſo veel mogelijk / noch wat beſonder te onderkennen / ſo heeftmen hier in acht te neemen / dat die van Chachamijm en Magos algemeen / op allen ſonder onderſcheid toepaſſelijk; de Chaſdijm, of Chaldeen / by uitneementheid alſo genoemd zijn: het zy om alle de Chaldeewſche Wyſen / of met een ook die van eenerley bedrijf / al waren ſy van andere volkeren of landen / navolgens deſe wetenſchappen by hen eerſt gevonden of in 't werk geſtelt / daar mede te betekenen. Gelijk VII. §. 17. van enen Python aangemerkt is / dat hy door de buikſpraak boven anderen vermaard / of mogelijk de eerſte vinder zijnde; ſijn naam van hem op allen / die de ſelfde konſt of diergelijke namaals oefende / ſchijnt overerfd te zijn. De Kohanijm, of Prieſters / heb ik onder d'anderen niet eens geſtelt: om dat die naam ſoo wel den dienaars van den waren God / (en dat ook met het grootſte en het oudſte reght) als den Afgodendienaars toegeſchreven word; van welker wiccheliinge ik te ſpreken hadde / en niet van ware profetyen. Hoewel het anders wel bekend is / dat alle Prieſters de gewoonlikſte Profeten zijn; ſo onder 't volk des waren Gods / dien ſy door Urijm ende Tummijm vraagden; als van de Heidenen / gelijkmen in 't beſonder VI. §. 6/7/8. aan de Filiſtijnen heeft beſpeurd.

§. 8. De Baddijm van de bygebroghte ſchrijvers in 't voorbygaan ſechs gemeld / wanneer ik op den oorſprong ſie van 't woord / ſoo dunkt my dat daar noch wel iets meer af te ſeggen valt. Want ſomen deſen naam afleiden wil van 't woortelwoord בדד, 't welk ſy vertalen eenſaam zijn; ſulx de verdubbeling der letter b, in *baddijm*, na d'eigenſchap der tale niet oneigen is; ſoo kan't op d'eenſaamheid der plaatſe ſien / daar deſe wiccheläars ſich afgeſloten hielden / dat niemant merken konde wat ſy by henſelven futſelden / ſo als VI. §. 17. aan't wijf tot Endor ook te merken was. Maar neemtmen 't van בדא *bada*, 't welk liegen of verdichten is te ſeggen; waar van op heden op het joodſch בראי *baddai* een leugenaar, en ברוי *bidduj*, een leugen heet: ſo geve ik in bedenken / of dan בדים *Baddijm* misſchien geen Dichters of Poëten zijn; alſo deſelve ook by de Romeinen *Vates*, dat is voorſeggers zijn genoemd geweeſt / de voorſeggingen der oudſte Heidenen in dicht of veerſſen was begrepen / en al hun Godsdienſt ook in konſtelik verdichte fabelen beſtond / gelijkſe noch op heden doet? De godſpraak der Sibyllen / by den Romeinen eertijds voor een ſonderling geheim gehouden / was ook in louter griekſche veerſſen; en indiens'er ooit geweeſt zijn / ten minſten de geheele inhoud van deſelve ganſch verdicht. Derhalven dunkt my / dat de Schrift misſchien wel in 't beſonder op der Heidenen Poëten ſiet: maar hen op 't groſſte / om de valſcheid hunder voorgewendde godſpraak *baddijm*, dat is / leugenaars, of (ſo als 't by onſe Overſetters na voorſeide meining wat gepaſſeliker is vertaald) liever leugen-dichters noemt.

§. 9. Wat nu de voordere benamingen betreft / het is te merken dat de meeſten wel de ſaken ſelf betekenen / die ſy voorwendden of bedreven; doch andere

andere de wijse van bedrijf. Dan d'eerste soorte zijn / behalven die nu laatst genoemd zijn / de Gosrijm, de Chartummijm, de Asschafijm, de Jid onijm, de Cholemijm, de Kosemijm, Mecasschefijm, Meonenijm; of immers na de meeste overeenkomst der vertalingen/ hier voor in order na te sien. Tot d'anderen behoren meest de Choverijm, Menachaschijm; en mogelijk tot beiden de Ovooth en Pythones. De Wijse hunder wicchelingen bestond in 't gene door de namen lattijm ofte lehattijm, ende nachaschijm en farmakeiai; §. 6/ 8/ 9/ 10/ 12/ 14. de nechaschijm en kesamijm, VII. §. 3. en meest de chavarijm IX. §. 11. X. §. 9. betekend wierd. De Middelen daar toe gebruikt / de Terafijm. VII. §. 9--12. IX. §. 8. als ook de Pijlen / Messen/ Stoksteens/ die de wicchelaars gebruikten in besondere gevallen. X. §. 12/ 13/ 15. D'onsekerheid van alles op die plaatsen aangewesen / door 't groot verschil en d'onwisheid der vermaardste schrijvers/ moet de niewsgierigheid beteugelen / die ons bevangen mogt om meer daar van te weten; also sy self niet wijser daar in zijn.

§. 11. Doch niettemin is lichtelik te sien / dat daar so veel en veelerhande namen in den Bijbel staan; en menig voorval van 't bedrijf der menschen/ die also genaamd zijn / ook met verscheidene benamingen betekend / word verhaald: nochtans noch woord noch letter onder allen voorkomt / noch in die uitgedrukte texten van de Schrift / noch in d'uitleggingen van joodsche en kristene vertalers daarmede iets te kennen word gegeven/ het gene na de hedendaagsche Covery gelijkt / so alsmen die gelooft. Niets 't allerminste van dat gruwelijk Verbond des Duivels met de Covenaren / (sulx is in twee kapittelen nu al getoond) niets van alsulk betoveren der Menschen / of het beschadigen van vee of zuivel door des Duivels kragt: niets van sijn lichaam tegen schoot of steek te harden; niets van ter schoorsteen uit / op kalf of bok te rijden; niets van in wolven / katten / ratten/ padden / of meer ander wild of buil gedierte / en van die in menschen te veranderen, niets van den wind te kopen of verkopen / te binden of ontbinden: de lucht of 't water te beroeren: of diergelijke meer / het gene vast gemeenlik by het volk / en voor een deel ook by de Leeraars word geloofd. Hoe komen dan die dingen in den man? Of is 't in oude tijden so noch niet geweest; hoe gaat de Duivel heden onder 't niew Verbond so grof / daar hy so merkelik veel minder dan in 't oude moest te seggen hebben?

§. 12. Noch nader / om degene die alsulke Covery geloven met hunne eigene redenen te overtuigen: waar komt dat doch by toe / datmen gelooft d'Orakelen met d'opkomst van het Kristendom tot s'wijgen; en so veel ander Duivels werk te voren nooit gehoord / daar tegen opgebraght te zijn? Hoe komt dat onder 't Heidendom / in desen tijd so weinig als by ouds / van al die dingen ganseh geen kennis is; (het moest ons anders uit het 4. 6. 8. 9. 10. 11. hoofdstuk van het I. boek al lang gebleken zijn) dat Joden noch Mahometanen daar ook niet van weten / niet tegenstaande al 't voornaamste hunder toverkunst in 't 13. en 14. hoofdstuk is by een gebraght? Heeft dan de Duivel over 't Kristendom alleen so grote magt? Dat kristent al te slecht. Of segt gy / dat het buiten ons toch alles voor en met hem is / so

dat hy daar geen ander werk behoeft; en dat hy daarom hier so woelt / dewijl hem 't Kristendom so tegen is? Wel seker / heerscht hy buiten 't Kristendom alreeds soo breed / dat op sijn breedst genomen naawlijx 't seste deel des Weerelds is; en doet hy midden onder 't selve noch so groote kraght / meer dan de Koning Jesus self te werke stelt: so jammert my te meer de staat van 't hemelsch Koningrijk op aarden / als buiten dat genoegh beswalkt met so veel fabelen / die voor de waarheid van Gods heilig Woord verstulven moesten. Maar dan will ik aan mijne naaste bondgenoten noch wel vragen / hoe 't komt dat de gereformeerde Kerk / na mate van so veel te groter licht der waarheid dan in 't Pausdom schijnt / niet so veel meer dan die van 't Roomsch gelove van den Duivel zijn geplaagd; nadien hy doch in 't midden van dat Babylon / gelijk de Praak / so veel te ruimer en geruster heerscht? Nochtans gelooft een ieder Protestant het tegendeel: also hy houd / dat door het licht des Euangeliums de Duivel met sijn werk van duisternisse so niet duren kan.

§. 13. Twee dingen moet ik in 't besonder melden / daar self geleerden onder ons voor staan: hoewel voor 't eerste onder ons niet veel; by Protestanten evenwel. Van Zanchius / die een van onse Leeraars in de eerste Reformatie geweest is / word duidelik geleerd *de oper. Creat. Part.* 1. *lib.* 4. *c.* 116. *th.* 1. dat de Duivel vleeschelike gemeinschap heeft met mans en vrouwen / ende ook vrucht kan teelen; en Voetius *Disp. part. I. pag.* 937. staat toe dat sulke vleeschelike gemeenschap geschieden kan; hoewel hy dat van de teelinge in twijfel trekt. Doch twijfelende / so spreekt hy het niet tegen; gelijk hy soude moeten doen / om de allerheiligste geboorte onses Heilands uit de Maagd behoorlik tegen joodsche lastering te suiveren / en ons gelove vry van twijfeling te maken. Maar hoe veel beter seggen Reinholt Schot dan en Wierus / so die vermaarde Godgeleerde self aldaar bekent / dat dit gevoelen een godloos gevoelen is. En nademaal sy reden van hun seggen geven / gelijk ik mede doe: so had het hier sijn plight geweest / die beide mannen / en noch so vele die het (Gode zy daar voor noch dank geseid) met hem zijn houdende / te wederleggen. Doch ik en hebbe noch by hem / noch ook by iemant anders 't allerminste teken van bewijs gevonden: en so ik self will soeken / waar sy 't mogelik op souden moeten munten; het soude met wat schijns van schijn te haalen sijn uit die beroemde Reusen / die voor den Sondvloed van Gods sonen met de dochteren der menschen zijn geteeld geweest. Gen. 6: 2/4. Dit heb ik in 't 15. hoofdstuk van mijn 1. boek getoond een oud gevoelen onder 't Kristendom geweest te zijn: maar aangesien niet een Theologant na 't opgaan van de Reformatie van dat verstand soit is geweest; so valt het ook van selfs.

§. 14. Het ander is van dat vervoeren / dat de Duivel na hun seggen aan sijn volk doet door de Lucht. Dit heeft by Voetius den naam van *Strigiportium*, 't welk Hexvervoeringe of Hexendraght te seggen is. En hebbende verscheidene gevoelens over hoop gehaald / self Roomsgesinde schrijvers die 't ontkennen; en willende niet alles datmen daar van seit bevestigen: so

meint

meint hy evenwel / *non esse negandum omnem translationis seu strigiportii veritatem*, datmen die vervoeringe of hexenvaart niet in alles moet ontkennen. *Disput. part. III. pag.* 580. Dewijle wy hier verder niet van dese dingen spreken / dan ons de H. Schrifture meld; so is het noch te voegh dat ik hem tegenspreke in 't gene hy ter stond daar by seit / dat die vervoeringe niet moet onmogelijk geoordeeld worden. Maar is se mogelik / en hedendaags een ding dat dagelix gebeurt: so seg ik wederom / dat dan de mode van de toverye te malen moet veranderd zijn; also het of niet mogelijk / of immers geen gebruik te wesen plagh / dat ooit de Duivel onder 't end of in 't begin des nieuwen Testaments de menschen voerde door de lucht. Maar 't wierd voor wat besonders aangemerkt / dat eens een Engel Habbakuk so by de hairen greep en voerde; gelijk men in 't Aanhangsel leest van Daniël: dan soo veel word hem evenwel niet toegeschreven / dat hy hem self ten bok / of kalf / of peerd gemaakt heeft / op welken de Profeet met meer gemak had konnen rijden. Waar uit dan mede volgt / dat ook het gene dat de Duivel heden alle dagen aan de sijnen doet / so veel gemakkelikker toegaat / dan 't gene eens een Engel heeft gedaan. Ook was de oorsaak ginder niet so aangenaam: te weten / om niet voor hem self / maar Daniel de spyse toe te dragen; doch die den maaijers ondertusschen wierd onthouden / het gene mede sonder swarigheid niet was. Maar dese luiden varen derwaarts ende rijden, maghmen seggen / boven alle hooghten vander aarde; ('t welk van Gods wege eene van de heerlikste belofteniſſen voor sijn volk geweest is. Jes: 58: 14.) sonder ballast / vry en onbeladen / ter plaatsen daar sy voor hen self de tafel vinden toebereid. Hoe veel verscheelt dan niet de hedendaagsche Tovery van d'oude / so veel als die bekend is in Gods Woord?

§. 15. Maar is t geen wonder / datmen geen bewijs van desen gansehen handel vind / dan by Perkins; daar so veel grote mannen onder ons dat Duivels toverwerk / verbond / vervoeringe / en diergelijk / geloofhjk / en der Schrifture gelijkmatig stellen? Hy seit nochtans / dat het woord Choverijm alsulx te kennen geeft (de leser sie van de beteekens hier voor §. 2. en 7.) en weet also de woorden Psal. 58: 6. uit te leggen: dat het die luiden zijn / die so versamelen, of die versamelingen weten te beleggen; 't welk wy in 't Duitsch vertaald sien beswerder, den genen die ervaren is met beswerringen (bestaande / als IX. §. 11 / 12. geseid is / in versameling van woorden) om te gaan. Siet so moet hier Gods Woord gewrongen worden / om sulken sin daar uit te persſen als men hebben wil. Met sulk voorooordeel komtmen tot de Schrift / en heeftse d'een en d'ander man van name dus verklaard / dat gaat by overleveringe voort. Wee dan den genen die dat niet en volgt / en de Schrifture self in den grond besiende / deselve derf verklaren buiten den gemeenen trant.

§. 16. Daar is noch al iet meer / daar d'oude Toveraars niet af en wisten / en 't gene d'hedendaagsche alle dagen doen. Te weten / nergens lasmen / dat sy andere menschen of hen self onsightbaar maakten / of ook in allerhande beesten konden doen veranderen. Self deden dat d'Egyptische Beswerders

niet: maar slechs op 't hoogste / datse scheenen hunne stokken / (die geen menschen waren / te veranderen in slangen; en datse voorschen / niet by verscheppinge uit andere dieren / of uit menschen / maar na gelijkenis van Moses en Aarons werken maakten. Maar watse waarlik deden / sal ik in 't XV. hoofdstuk tonen. 't Is waar / dat onse Schriftgeleerden die verandering niet weesentlijk geloven te geschieden: maar wel dat d'inbeelding so van den Duivel word bedurven en beset / dat sy sich wanen sulke beesten warelik te zijn; en over sulx ook soo dan doen / gelijk die doen. Doch nergens las ik sulx ooit van de Toveraars die in den Bijbel staan gemeld. De Leser heeftet na te sien / al wat daar van te seggen was. Eens heeftet God gedaan aan Nebucadnetsar (gelijk ik 't over den Profeet Daniël §. 281--285. heb aangewesen / het gene dese niewe Toveraars (so als men seit) nu alle dagen door den Duivel doen.

§. 17. Het derde stuk is van de vreemde talen / daar sy heden de Besetenheid aan kennen; gelijk in d'eerste kristen kerk de genen die vervuld geweest zijn van Gods Geest. Men leest in 't geheel oude Testament niet een enig woord van iemant die beseten was; behalven dat van Saul iets diergelijk geseid word / dat een bose geest van den HEERE (niet van den Duivel) hem verschrikte. Dies ook de hovelingen tot hem seiden; Siet doch / een bose Geest Gods verschrikt u: 1. Sam. 16: 14/ 15. het gene sy hen wel gewacht souden hebben so te seggen / so sy of hy daar door verstonden dat hy was beseten van den Duivel. Men leest ook niet in enigen artikel van 't versierde Duivels Vloekverbond / dat sulken Duivel door het snarenspel verdreven word / gelijk het ging met desen geest van Saul. Dat soude dan so veel geweest zijn als belesen; en moeste David een uitsteekend toveraar geweest zijn / die best van allen op de harpe speelde: want dat was voor Saul dan ene verademinge, ende het werd beter met hem, en de bose geest week van hem. vs 23. Siet of dan David niet en was een Choveer, een Epaoidos, een Beleeser en Besweerder / van den bosen geest; indien die geest een Duivel was: en dat terwijlen self des HEEREN Geest was veerdig over hem, van dien dagh af dat hy in 't heimelik gesalfd was in de plaats van Saul / eer dit gebeurde / ende ook voortaan vs 13. Behalven dat / so spraak de geest van Saul geen vreemde talen: en zijn ook onse schriftgeleerden meest al eens / dat het niet anders dan droefgeestigheid geweest is die hem quelde / en dikmaals oprees tot een slagh van dulligheid: waar mede God hem strafte / na dat sijn eerste overgeest in hem verkoeld / en hy van 't goede spoor geweken was.

§. 18. In 't niewe Testament / waar in so veel exempelen van bose geesten, na de oude tale der Hebreën / of van Dæmons, na de niewe tale diese tsederd door den omgang met de griekesche Heidenen sig hadden aangewend / beschreven staan; en komt ons echter nergens voor / dat iemant der besetenen ooit vreemde talen spraak. Nochtans derft die vermaarde Voetius dat stellen / wanneer hy voorneemt tekenen te tonen van besetenheid, die sekerst en door de Schrifture en ondervindinge bevestigd zijn / so als ik sluis XII. §.

15. aan-

15. aangetekend hebbe. Waar las hy ooit van sulken teken in de Schrift? Hy wijst ons met d'Exempelen na Balduinus toe / uit wien hy dese schone tekenen getrokken heeft. Maar wy en sullen die niet meer van noden hebben / wanneer eens al degene die ik tot het IV. boek beware / sullen onderzocht zijn / en bevonden datse niet met al bewijssen. En 't soude wel wat wonders moeten zijn / dat na de tijden der Apostelen / aan wien de magt gegeven was om boose Geesten uit te drijven / een niewe soort van Duivels opgekomen waren / die vreemde talen spraken; nu niemant hen dat nadoen of verleeren kan: en datter doe geen waren die dat deden / of ten minsten nabootsten / om den Apostelen dat voorregt te bedisputeeren; gelijk de Egyptische besweerders alles poogden na te doen / wat Moses en Aaron deden / om hun doen vruchteloos te maken. Is't niet een schoone theologie? Doe was het (als hier voor XII. §. 14/ 18. aangewesen is) een onfeilbaar teken van Gods Geest / so iemant vreemde talen sprak; nu is dat een onfeilbaar teken van den Duivel: en dat is dan noch uit de Schrift so wel als uit de ondervindinge te tonen / welke dat op 't netst en sekerste de teekenen zijn van Besetenheid.

XIV. HOOFDSTUK.

Daar uit moet sich dan verder openbaren, wat van 't bedrijf van sulke menschen, die tegen Moses, de Profeten en Apostelen zijn aan geweest, te houden zy.

§. 1.

Ik soude mogen staande houden / dat ik hier mede nu der sake had genoegh gedaan: bewesen hebbende / dat niet alleen gantsch geen bewijs voor die gemeenelik genaamde Tovery te vinden is; maar dat deselve ook door den geheelen inhoud / draad en t'samenhang der H. Schrifture wedersproken word. Doch niettemin wil ik / tot meerder sekerheid en onderright des Lesers / de selve lieden uit de Schrift noch eens vertoonen / so als die ons daar in voor ogen zijn gesteld: waar door ik meine dat hy alle voorvoordeelen sal verlaten / indien hy noch met enige belemmerd is; of so hy self daar om verlegen is / daar van verlost sal worden; en eindelik / klaar uit sijne ogen siende / ten uitersten verwondert staan / hoe't mogelijk geweest is / dat sulk een gevoelen dus lang in de protestantsche Kerken noch geleden is / als of de Schrift van sulke Tovery sprak / als onder het gemeen op heden word geloofd. Want ik gelove / dat elk een van die genaamde Toveraren van Egypten / Filistijnen en Chaldeen / niet weiniger verwonderd souden staan / indien sy heden opsien moghten / en horen ons van sulke menschen spreken so als men heden Toveraars en Kollen noemt / en van alsulken Duivel als men hem beschrijft / en sulken wonderlijk en grouwelijk Verbond / als 't t'seggen is dat hy met dese menschen heeft. Ik sal dan eens de plaatsen die

in 't V. VI. VII. hoofdstuk onderzocht zijn / overgaan / te zien wat eigentlik die menschen deden / van welken ons 't verhaal daar in word opgegeven / en wat hun oogmerk en beleid daar in geweest magh zijn. Daarmede sal dit hoofdstuk groot genoeg zijn: en het ander ons verbolgens dienen / om 't gene ik hier sal seggen waar te maken / betoonende dat het niet anders zy geweest als dat. Dan sal ik d'andere Schrifturen, die in het VIII. IX. en X. hoofdstuk Wetten ofte Leeringen vertoonden / ook noch oversien; en onderzoeken wat de reden zy geweest / waarom die menschen en hun doen so seer verfoeid zijn in Gods Woord / en by Gods Volk.

§. 2 Het eerste dan / dat hier nu is te doen / vereischt dat wy voor af bedenken 't onderscheid van Godsdienst tusschen 't volk van Israel en d'andere volkeren / van eersten af tot op de tyden der Apostelen. 't Geslaght van Abraham / dat door de linie van Isaak en Jakob tot een volk gewor den is / 't welk na den tweeden naam huns Vaders Jakob (in de worstelinge des geloofs verkregen / Gen. 32: 28.) Israël genaamd is; had in dien ganschen tijd alleen de kennis en den Dienst des waren Gods. Maar alle d'andere volkeren / die God so lang liet wandelen in hunne wegen, (Hand. 14: 16.) hoewel erkennende een opperst wesen en volslagen oorzaak aller dingen: geloofden echter dat verscheiden Ondergoden / in alle talen met gemeene naam van Goden, besonder in 't hebreewsch van Baalim, in 't grieksch van Daimones, en in 't latijn ook wel van Geny; elk in sijn deel en doen 't bestuur des weerelds hadden: gelijk dat aan de Heidenen in 't algemeen noch tot op heden blijkt; so als in 't I. boek / het II. VII. IX. X. XI. hoofdstuk aangewesen is. Daar by quam / dat d'Israelijten / wel weetende dat God geen steen of hout gelijk, (Hand. 17: 29.) noch ook by enig ding te vergelijken is; (Deut. 4: 15.) so lang als sy sich hielden aan de Wet / geen beelden in den Godsdienst leden noch gebruikten. Maar wat de Heidenen belangt / hoewel de schranderste van d'oppergodheid nooit ook andere gedachten hadden: gelovende nochtans dat hunne Daimones al meest lichamelijk / en sommige van afkomst menschen waren; verstonden daarom / dat men die wel uiterlik verbeelden moght; ja meinden (als noch heden d'afgodsdienaars altemaal) dat het also behoorde / om 't volk de eigenschappen en 't besonderste bewind van hunne Goden door sinnebeelden te vertoonen.

§. 3. Uit desen rees dan noch een tweede onderscheid: dat Israël en d'andere volkeren / geen eenderley gevoelen van de Godheid hebbende / ook van malkanderen / en van elkanders God of Goden seer verscheiden oordeel hadden. Want Israel vast houdende / dat al wat God heet buiten desen eenen God / geen God en is / en dat een Afgod niets met allen is: (1 Kor. 8: 4.) so noemden sy se ook na datse weerdig waren / *Elilijm*, Nietigheden, of om de buitigheden van de diensten die de Heidenen daar aan beweesen; *Gillulijm*, Drekgoden, Stinkgoden; (VII. §. 8.) en daarenboven noch *Schedijm*, Verwoesters, en *Se-irijm*, Ruighairen, (gelijk voor desen II. b. XXVI, §. 1---11. in 't breede is getoond) om der gedaanten wille hunder beel-

beelden / daarmede sy die Goden wild en woest in hunne Tempelen vertoonden. En sy en konden om voorseide reden gansch geen andere gedachten van die Goden hebben / noch hen voor Goden houden. Maar dese Heidenen de veelheid en verscheidenheid der Goden houdende / en dat geen land noch volk is sonder God die hun beschermer zy: en konden geensins sulk gevoelen hebben van den God van Israel. Want op hunne eigene gronden moesten sy geloven / dat wel deselve waarlik was een God: maar sulk een als een ander; dat is als een der Goden / onder d'oppergodheid staande / een ieder over sijn bysonder volk en land. Dat sagmen aan de Syriers. 1 Kon. 20: 23. en d'Assyriers / 2. Kon. 17: 26. hoe elke God de sterkste wierd gehouden in sijn land. En so sy mede meinden / dat d'eene God den anderen in kracht en macht te boven gaat: so achtten sy deselven / en insonderheid den God van Israël / niet alle evenveel. De Kanaanijten en de Filistijnen hadden van den selven eertijds een besonder groot gevoelen: als blijkt uit de belijdenis van Rachab. Jos. 2: 11. en der Filistijnen selve. 1 Sam. 4: 7/ 8. Maar Rabsake de Assyrier / als ook Nebucadnetsar ende Belsasar / chaldeewsche Koningen / die spraken in het eerste van hem seer verachtelik: als meinende dat het hun eigen ofte hunder Goden kracht geweest was / die hen de landen van so vele andere Goden / en wel besonderlik des Gods van Israël / geholpen hadde te overwinnen: so als dat elk op sich self te kennen gaven; Jesa. 36: 18/ 19. en 37: 10/ 11. Dan. 3: 15. en 5: 3/ 4. doch 't gene sy ook alle die haast anders zijn gewaar geworden / so ons 't verbolg van die geschiedenissen leert.

§. 4. Nu was dan al 't verschil des volx van Israël met alle Heidenen daar sy ooit mede omgang hadden / niet / of Jehova (so men heden desen naam leest in 't hebreewsch / waar voor in onsen Bybel HEERE staat) ook wel een God was; want dat stonden sy gesamentlijk bekend: maar of hy meer was dan een van die andere Goden; en nader / of hy was de Oppergod die 't geheel Al bestiert: en eindelik daar 't meest op aan quam / of hy alleene God was; en alle d'andere niet met al. Het laatste hielden alle regtgelovige Israelijten staande / en 't eerste was 't gemeen gevoelen van het Heidendom. Dit is te merken in al die disputen welken de Profeten met d'Afgodendienaars hadden / 1 Kon. 18: 24. Jes. 37: 18/ 19/ 20. en 44: 20/ 21. en 46: 5/ 6/ 7. Jerem. 10: 8. en 11: 12. en 14: 22. en 16: 20/ 21. en verscheidene andere plaatsen meer. Den naam Jehova gaven sy hem niet gelijk de Joden / om sijn volstrekt en eewig wesen te betekenen: maar gelijk sy elken God by sijnen name noemden; het zy dat die een hunder eigene Goden / of ook van enig ander volk of land mocht zijn. Dat blijkt met allen klaar aan den gemelden Rabsake: door dien dat hy den God van Israël noemt HEERE, of Jehova, self daar hy op 't verachtelikste van hem spreekt / en dat het niet in sijn vermogen was / sijn volk uit sijnes Konings hand te redden. Jes. 36: 15/ 18.

§. 5. Hier by staat nu noch aan te merken / dat self d'Israelijten / hoewel sy dese kennis hadden / en door de Wet van Moses tot den Dienst des waren

ren Gods verbonden waren: nochtans niet alle / noch al even lang daarby gebleven zijn / maar al van eersten aan / d'een voor en d'ander na sich met d'Afgoderye der Heidenen besoedelt hebben: gelijk sulx niet alleen de Historien des Bijbels / van Josua tot Esra toe: gedurig tonen; maar meest al de Propheten hen daar over aangesproken hebben. En 't is ook d'oorsaak wel voornamelijk geweest / waarom eerst de 10. Stammen van de 12. die t'sedert Salomon een Koningrijke op sich selven hadden / het rijk van Israël genaamd / en eerst verdielen / door d'Aspriers; daar na ook de twee anderen / het Rijk van Juda zijnde / door die van Babel overwonnen wierden: alsso hen God sulx lang te voren had gedreigd. D'oorsaken hunder afgodsdienstigheden waren meer dan eene. En eerst / dat sy uit eigen aart daar toe genegen waren / als zijnde een hardnekkig volk: Exod. 32: 9. en 33: 3. Deut. 9: 6. 13. Jes. 48: 4. Hos. 4: 16/17. te kennen gevende / dat sy niet wel te leeren of gewennen waren / om sich aan eenen God alleen te houden. Ten anderen / ook in Egypten groot gemaakt / so hadden se derselver zeden aangeleerd; een onverstandig en onbandig volk / Psal. 95: 10. Hos. 4. 10/17. aan wien geen God noch Godsdienst veel met redenen te leeren was: maar volgden slechs den slender van de weereld / en 't goeddunken van hun herte. Dat wilde daar dan node uit; en quam / 't en zy door hardigheid weerhouden / van self al telkens wederom. Exod. 32: 7/8. Psal. 78: 57. en 81: 10/13. en 106: 19--22. Het derde was / dat sy omringd en ook doormengd met Heidenen / sich lichtelijk verleiden lieten tot derselver afgodsdiensten. Richt. 2: 10/11/12. Daar toe hielp kragtiglik / ten vierden / dat sy tot vleeschelijken wellust seer genegen waren; en lieten sich dus lichtelijk verleiden tot de hoererye / of op het best genomen tot verboden huwelijken met die Heidenenen: waar door sy eerst verleid zijn tot afgoderye / wanneer se noch maar op de grensen van 't beloof de land waren; Num. 25. daarna in 't land gekomen / in 't gemeen bedorven zijn / Richt. 3: 5/6/7. Daar door zijn ook de Koningen / eerst Salomo / en daar na Achab / tot Afgoderye vervoerd geweest. 1. Kon. 11: 1--8. en 16: 31/32/33.

§. 6. Hier uit ontstond dan nu / dat Godsdienst en Afgoderye dikmaals so qualik onder hen te scheiden waren; dat beiderlepe Priesters en Profeten (gelijk dat aan Elias en de Baals-Priesters bleek / 1. Kon. 18. ook om de waarheid van den Godsdienst streden: dat Israels Profeten wel van Heidenen geraadvraagd / of om hulp gebeden zijn / gelijk als Naaman de Syrier Elisa dede; 2. Kon 5. en wederom die van de Heidenen by Joden self zijn aangesocht / gelijk als Ahazia daarom aan den Filistijnschen Afgod; 2. Kon. 1: 1/2/3. schoon van regtsinnige Israelijten met regt veraghtelijk *Baal-zebub*, dat Heer der vliegen seggen wil / genaamd. De Afgodspriesters dan / of so te seggen dese veelerhande meesters en bedienaars van den afgodsdienst; bedenkende dat al wie neering doet sich onder 't volk moet geven en daer vermoedelik de meestgegadingde te vinden zijn; so vlijden sy sich onder 't volk van Israël / 't zy heimelik of openbaar / na dat de Wetten tegen sulke menschen in 't VIII. en IX. hoofdstuk hier verhandeld / streng of slappelik door

d'Over-

d'Overheden onderhouden wierden; so als aan Saul/ 1 Sam. 28: 3. besonder is te sien. Ja self d'Israelijten/in gevolge hunner Koningen meermaals verballen tot Afgodery / begaven sich aan dese konsten mede; als in 't besonder aan Manasse was te sien. 2. Kron. 33: 6. en aan so vele klaghten der Propheten. Jes. 8: 19. Jer. 27: 19. VII. §. 2. X. §. 4.

§. 7. Bemerkt nu met my eens den staat des Joodschen volx in vergelijkinge van ons; en dat sy sich ontrent het Heidendom so dzoegen / als wy nu nopens 't Pausdom doen; waar van wy ook zijn uitgegaan / dat ons noch veelsins aanhangt / daar menig wederom toe keert / of sich daar mede dus of so besmet. Wy hebben tot geburen volkeren die meer dan God alleen aanbidden; wy hebben ook deselven onder ons; en van de onsen woonender in paapsche landen. De twist is over het vermogen niet des Gods / dien wy aanbidden; want daar in zijnse met ons eens: maar over menigte van hunne Dæmons en Heroës, die sy Heiligen / en in 't latijn *Divos*, dat is Goden noemen; die sy aanbidden/ en welker groot vermogen / (sonderling der Maagd Maria) sy met menigte van wonderwerken of mirakelen betonen willen. Daar over wozden wonderlike kunstjes uit bedacht / en ook te werk gesteld: die Santen, dat is Heiligen / om hulp en antwoozd aangelopen. Dat volk voozingenomen met sulk een gevoelen van die Heiligen/gelooft al blindelings al watmen vooz mirakel opgeeft / sonder nodig onder soekt. So ook de Heidenen by ouds / en heden noch/ met den Mahometanen/ eben eens. Wanneermen reeds gelooft dat iets geschieden kan / en gaerne heeft dat sulx geschiede: so beeldmen sich licht in dat het geschied / wanneer het slechts uitwendig wat daar na gelijkt. Men onderzoekt niet na 't bedzogh: om datmen wil bedzogen zijn; en niet beschaamd staan vooz degene die van ons geloof en godsdienst niet en zijn; en tegen welken wy het willen staande houden / om toch den name niet te hebben dat wy dolen. De Papen en de so genaamde Geestelken / wien meest daar aan gelegen is / het zy dan Heidenen/ Mahometanen of Papisten doen al hun best/ om sig dooz kunst van redeneeren en scherpsinnig herrewarren te verweeren / en daar die te kozt komt dooz mirakelen.

§. 8. Nu / uit dit alles maghmen klaarlik als in enen spiegel sien / al 't gene dat ons van den twist der heilige Pzofeten en Apostelen met die genaamde Toveraars / dat is de Geestelíken van het Heidendom / te voren komt; ook buiten twist van enige gevallen / waarin deselve in hun stuk te kozt gekomen/ het aan de Leeraars en de Dienaars van den waren God gewonnen gaven. Sodanig was het eerste met den dzoom van Farao. Gen. 41. Hy roept by een de Chachamijm, gelijk in Pzankrijk de Sorbonne over sware saken van den Gods-dienst wozd gevzaagd; hy roept de Chartummijm, het gantsch geselschap van de Oratoire. So deden Babels koningen ook by sich komen hunne Asschafijm, Gosrijm, Mecasschefijm, *l' Academie des sciences*, dat is / de Opperschool der weetenschappen der Chaldeen. Dan. 2: 4/ 5. om hunne kommerlijxte twijfelingen / belangende den staat van hunne koningrijken / in opsight van gevzeesde swarigheden op te lossen. Doch daar was doe dooz kennis van Natuur of kunst niet in te doen: alsoo die Dzomen / en dat schzift

voor Belasar van hoger oorsaak waren. Derhalven hebben sy so wel als hunne Koningen rond uit beleden / dat dit een werk was van Gods geest. Gen. 4 : 38. waarom dan Daniel daar voor erkend geweest is / dat de Geest der heilige goden in hem was, Dan. 4: 9. derwelker wooninge by 't vleesch (dat is by menschen / die uit vleesch en bloed bestaan) niet is; gelijk sy echter van de Dæmons, daar sy in verlegentheid sich op beriepen / meest geloofden. Dan. 2: 11.

§. 9. Laat nu eens sien / wat tusschen tijden in Egypten met de Chachamijm, Mecasschefijm en Chartummijm te doen geweest is / als Aaron ende Moses daar verscheenen. Hier quam het vraagstuk / als in d'andere gevallen / van den Koning niet / maar aan den Koning. Die word verstoort door die twee hoofden van 't volk Israël / om hen te laten trekken uit sijn land. Sy hadden last van God / het naaste hem te seggen / maar het allernaaste niet. Want hy en moght niet weten / hoe verre in alles of hoe lang: maar slechts / waar toe / en dat ook noch maar voor een deel; te weten om aan hunnen God te offeren in de woestijne. Sy doen de boodschap op den naam van der Hebreën God / so als d'Israelijten hunder tale halven zijn genaamd geweest. Daar over toont sich dese Koning niet verwonderd: als wel weetende / dat sy 't met sijne Goden niet en hielden; en dat het wel gebeurt / dat volgens uitspraak van de Papen / een God wel eens op sekere besondere plaats gedient wil zijn: dat waren sy so wel gewend. Maar nademaal de Koning wederom den God van Israel niet hoger schatte dan van andere volkeren / en landen: so was 't voor hem bedenkelijk / of hy so veel gehoor moest geven aan de Priesters van den God eens vreemden volks / dat blotelijk maar by vergunninge in sijn land woonde; als of een God die voor sijn eigen volk geen land en hadde / so veel in dat van andere Goden moest te seggen hebben. Want het moghte sulken God wel zijn / docht hem / hy sonder meer af hebben hooren spreken: maar selfs de naam Jehova was hem onbekend; gelijk hy seide / wie is J H V H, wiens stem ik gehoorsamen soude, om Israël te laten trekken? ik en kenne geen J H V H, ende sal ook Israël niet laten trekken. Exod. 5: 2. Dus was 't hem ook niet eens de pijne weerd / den raad daar over te beleggen.

§. 10. Maar als die twee gebroeders wederquamen; en tot bewijs der grote magt van hunnen God / en dat sy wettelijk van hem gesonden waren / mirakel deden; mits dat een staf veranderde in ene draake / en wederom de draake tot een staf: Exod. 7: 10/11/12. so moest de Mufti, (op sijn Turks gesproken) eerst gebraagd / en de Clerge (Josefus in 't 2. Kap. van sijn VI. bork der Oudheden / noemt se Priesters ende Wijsen) by een geroepen; om eens te sien wie 't winnen soude: Eusebius seit hier / dat Jannes ende Jambres / als ἱερογραμματεῖς, *hierogrammateis*, heiligeschriftgeleerden, daar toe verkoren zijn / *Præp. Euang.* l. 8. c. 8. en dat het beide ἱερεῖς ὑπὲρ μέμφιν *hiereis hyper Memphin* Priesters over de stad Memfis waren. Het sy de Chachamijm en de Mecasschefijm 't niet doen en konden / al wierden se daar by geroepen; de Chartummijm altoos betoonden dat sy 't stuk verstonden. Want siende dese twee Heb-

breën

breën buiten twijfel eerst hunne ogen na den Hemel heffen/ of ook nadrukkelike woorden spreken/ of by sich biddende/ (want Christus self heeft so gedaan/ Mark. 7: 34. Joh. 11: 41/ 42.) dan in den naam huns Gods den staf ter aarde werpen; en dat die dan een slange wierd: om hier de minste niet te wesen/ sy deden ook also *belahatteihem* met hunne mompelingen, diemen noemt besweeringen; op dat sy dus te kennen gaven/ dat sy die woorden spraken/ om de Dæmons of de Goden uit te halen/ en dat sy ook mirakel deden. Sulx doende/ en de sake hen so verre ook gelukkende/ dat sy den Koning maar by sijn gelove hielden: 't was hen genoeg om ook in hun bewind te blijven/ waar af hun schoorsteen rookte; en daar sy groot gevaar van liepen/ soo de Hebreën iets bedreven/ dat den Koning dochte een bewijs van groter God te zijn/ dan een van hunne Goden was.

§. 11. Maar dus en hadden sy noch geen gewonnen spel. Was Farao aldus te vreden: siet Moses en Aaron toonden/ dat hy niet behoorde so gerust te zijn. Want siet/ Aarons staf verslond de staven van die Chartummijm. Hoe ging dat in sijn werk? Het meinen sommige/ dat overmits de staven, niet de draken hier genoemd staan: het so veel te seggen zy/ als dat Aaron toonde dat het sijne waarlik was een drake; maar dat die van de Chartummijm. naaw ondersocht/ het niet en waren: en dat also Gods kraght hier in Aaron werkende/ de konst en listen van de Chartummijm te niete maakte. Maar ik en sie niet/ (schoon my dit wel dienen soude) om wat reden konst of kraght meer door het woord van staven te verstaan zy dan de draken/ die daar uit geworden waren. 't Was dan genoegh/ dat Moses en Aaron niet alleenlik doe/ maar telkenmale namaals noch de meeste waren. Dat Farao nochtans daar door niet te bewegen was/ daar hadden sy noch buiten twijfel reden toe; 't geloof misschien op dien tijd al te klein/ 't zy van den Koning/ of ook van de geesteliken: 't was te herdoen; met een spel noch niet al verloren; of diergelijke vonden meer: gelijk wy sien/ dat ook de Papen in het Pausdom/ als aan 't mirakel werk iets hapert/ het weten goed te maken.

§. 12. Het tweede wonder wisten sy ook na te maken. Exod. 7: 22: het water namelik in bloed veranderd: hoewel dit wel weinig wesen konde/ alsoo al 't water der rivier/ en dat voorts noch in kreken en in sloten stond/ alreeds veranderd was. Sy deden 't self de met vorschen ook. Ex. 8: 7. dat is/ sy deden noch hun best soo lang als sy maar konden. Maar 't was met die driemalen ook gedaan; en hebben sy also niet meer dan in de eerste twee landplagen iets in 't werk gesteld. Maar met de Luisen hield het op: 't welk siende/ wierden sy geperst om te bekennen/ dat dit Gods-vinger was. vs 18/ 19. Acht sware plagen/ naderhands gevolgd van der Hebreën God hen toegesonden/ betuigen klaarlik dat dit waar was; en dede dit de HEERE/ om sich te doen kennen/ en Farao die woorden af te leeren/ ik kenne geenen God van sulken naam: want daar aan (seit hy) sult gy weten dat ik ben JHVH, of de HEERE. Ex. 7: 17.

§. 13. Wat listen dese Chachamijm, Mechasschefijm, en Chartummijm, dan voorts gebruikten/ om hunnen Koning by sijn stuk te houden/ daar van

woꝛd niet gemeld: maer 't is te sien / dat hy nochtans doe meer verlegen wierd / alsoo hy voorts in onderhandeling met Moses en Aaron quam; eerst om de plagen telkens af te bidden / aan denselfden God die daar af d'oorsaak was. Hy die te voren so verachtelik van hem gesproken hadde / wist nu te seggen / bid Jehova, 8:8. So wel wist hy nu al te noemen der Hebreen God / en beter dan sijn eigene geëerde Goden: hy deed ook al een bod / op hunnen eisch, hoewel hy hen geen woord en hield. Dat eerst wel om de voorschen: maar wonder was 't dat hem de luisen niet bewogen; waar aan de Charrummijm, daar hy sich dus lang op verlaten hadde / Gods vinger sagen / en hem daar doe voor sitten lieten. Nochtans kon 't ongedierte so veel doen / (de vierde plage die hem overquam) dat hy tot loven ende bieden quam. 8: 25 --- 28. Maar op de vijfde / welcke was de Peste / vond hy sich eens geraakt. 9:7. De seste / namelik de sweeren aan de menschen en het vee / gingen hem al mede niet aan 't herte: vs 12. misschien om dat hy door gewoonte harder wierd / indien men verder niet dan op 't natuurlijck siet. Maar 't sevende / te weten dat vervaarlik onweer / donder ende blixem / met sulke ongemeene hagelsteenen; selfs in Egypten / als 't gemeen is / ongemeen: bragt hem so verre / dat hy der Hebreën God regtveerdigde; ende hem self in 't ongelijk stellende / om vergiffenisse bad. vs 27. Doch als het onweer ophield / bleef hy even seer verhard. vs 34 / 35. 't Had evenwel op 't gansche hof so veel gewerkt / dat sy hem rieden 't volk te laten gaan: dies hy so weinig niet en konde doen / of moeste met d'Hebreën noch eens nader in ene onderhandelinge komen. Maar blijvende te stijf staan op sijn stuk / moest hy de agtste plage, de Spринkhanen / noch besuren; vs. 12. die hem het wederom wat weeker maakten: vs. 16. Doch wederom verhard als voren / woꝛd hem de negende op 't lijf gesonden / bestaande in seer dikke duysternisse / door sijn geheele land drie dagen lang. vs. 21. die hem de ogen so verre open dede / dat hy wat meerder begon toe te geven. Maar aangesien d'Hebreën bleven by den eersten eisch / daar van sy ook niet wijken moghten: so keerde Farao ook wederom tot vorige gedachten; vs. 27. daar by vergramd op die twee mannen / daar hy dus van geplaagd wierd / verbood hen 't hof vs 28. Ten laatsten woꝛd hy door de tiende plage / dewelke was de dood der eerstgeborenen door 't gantsche land / nu buyten hope van ontsett en van verlossinge gebraeht: so seer dat hy den morgenstond niet eens verwachte; maar 't volk / in plaatse van te laten trekken / uyt den lande joegh. 12: 29 / 31.

§. 14. Die wispelturige hardnekkigheid / hoewel door Gods regtveerdig oordeel sich in desen Koning openbarende; op dat Jehovah sijne kracht aan hem betoonde, en al de wereld weten moghte dat hy God is / van wien de Egyptenaar in 't eerst so smadelik gesproken hadde: 9: 16. nochtans / dewijle dese Koning / op sijn Heidens / evenwel noch buiten twijffel in dit alles sijne eigene gedachten hadde; wat konde hy nader denken / dan dat sich aan sijne Goden mogelik besondigd hebbende / nu van deselve dus gestraft wierd / door hem voor eenen tijd dus in de magt eens vreemden Gods te laten komen. Of sijne Geestelikken hebben hem geduriglik geweten met

die

die hope op te houden / dat dese plagen haast een einde nemen / en hunne Goden wederom ontwaken souden. Daar toe hy buiten twijfel niewen moed kreeg / wanneer hem voorquam / dat dit volk / welks God hem dus verbaarlik plaagde / nu uit sijn land vertrokken / 't geleende goud en silver met sich hadden weech gevoerd; en / so als hy 't begreep / daar door betoond / dat sy maar dieven waren / die self in hunnen uittogt geenen voorspoed hebben souden. Dat mogelik hum God niet beter / maar wel een *Kakodaimoon*, een bose Dæmon was; gelijk gesien is dat de Heidenen so quade als goede Goden stellen. I. B. XI. §. 5. en d'een noch d'andere niet te goed / dat sy hem dienstbaar bleven. Josefus meint / dat hy het gantsche werk de boosheid en 't bedrogh van Moses wijten wilde / en dat hy / hem in handen hebbende / voortaan wel ruste in sijn land behouden soude. Dat heeft hem mogelik de Geestelikheid so wijs gemaakt: alsoo hy doch geen filosoof was / maar een politijk; en ook misschien noch jong van jaren / alsoo hy / na des self den schrijvers seggen / doe onlangs op den troon gekomen / en so te lichter om te setten was.

§. 15. Wy sien dan dat het gantsche werk van die Egyptenaars / gewonlik Toveraars genaamd / niet anders is geweest dan een bedrogh van 't heidensch Priesterdom / dat voor de Goden en den Gods dienst der Egyptenaren streed: en Moses met Aaron daar in tegen stond / dat sy den God en Gods-dienst der Hebreen / die doe maar vreemdelingen / en slechs ter bede in dat land geleden waren; dus boven hunne eigen Goden wilden stellen / den Koning soekende te overreden / om aan den vreemden God gehoor te geven. Waar toe hy by henselven weerloos / hen als Godgeleerden en Natuurkundigen te hulpe nam: die sy hem ook (als 't blijkt) na hun vermogen boden; maar quamen aanstonds veel te kort. Ja 't werk niet meer vermogende / so onderhieldense den Koning buiten twijfel (so den aart van sulken volk is) in dien waan; in voegen als voorschreven is / dat hy het alles noch te boven komen soude / indien hy maar standvastig bleef. En seker lik / dat quam'er dikmaals seer op aen / wanneer hy sulke harde stoten kreeg; (self sijne Raden hem alsdoen begevende) so verre dat hy eens geheel besweek (ik spreke na 't gevoelen van die menschen) om 't volk te laten trekken: waar van hy echter wederom berouw kreeg / daar sy hem in stijf den / als in 't laatst te sien is / dat se seiden / Wel waarom hebben wy toch dat gedaan? Exod. 14: 5. En so en is daar niet het alderminste van die Tovery / waar af men heden spreekt.

§. 16. Dus verre zijn d'Egyptenaars met die Chaldeen sulken klare spiegel van dit werk / dat wy met d'anderen nu niet veel moeite hebben sullen / om te verklaren wat het was het gene van hen word verhaald. Der Moabijten Koning Balak / en de Medianijten sijne bondgenoten en geburen / verlegen met het volk van Israël / dat in alsulken menigte / veel sterker dan het sijne op sijn land gelegerd was; en sich onmaghtig vindende om hen met wapenen te keeren; na dat hy ook van sulk bestaan den quaden uitslagh aan de beide koningen / die sijne naaste buren waren / en voor dat vreemde

volk hun land genoodsaakt waren met verlies huns levens in te ruimen/vernomen hadde: Num. 21. soo vind hy anders geenen raad / als middelen van Godsdienst aan te wenden. Vertrouwt sig echter op sijne eigene Goden of derselver Priesters niet genoegh: maar nodigt Bileam / als boven anderen vermaard in desen dienst/van wien hy sulk een groot gevoelen hadde/dat hy hem seide; ik weet, dat wien gy segent, die sal gesegend zijn, en dien gy vervloekt die sal vervloekt zijn, tot hem te komen. Num. 22: 6. Doch aan hem self was die een lose vos/dien 't maar om 't meeste geld te doen was: 2 Pet. 2: 15. 't welk hy van desen Koning tot genoegen hadde konnen krijgen / had hy na sijnen wille mogen hier begaan. Maar God belett hem dat: hem eenen Engel op de heenreis tegenstellende / en door het spreken sijner eselinne overtuigende. Mits geeft hem God ook in wat hy sal spreken / 't welk regelreght het tegendeel behelsde van des Konings oogmerk. Want God verplichtte hem het volk te segenen / in plaats van vloeken; als uit het 23. kapittel klaarlik blijkt.

§. 17. Niet tegenstaande dat hy dus gedwongen duidelik de waarheid sprak / 't welk God so schikte om door die gelegentheid den roem sijns groten naams noch so veel kraghtiger dus op te setten; en dat Gods geest doe op hem was, waar door hem d'ogen nu ontdekt waren / sich roemende daar in een hoorder van Gods redenen te zijn / die des Almaghtigen gesighte sagh, en geheel verrukt was: so was 't hem evenwel geen ernst; gelijk dat uit twee saken klaarlik bleek. Door eerst / dat hy niet tegenstaande vorige ontmoetinge op sijnen wegh; noch al sijn beste dede om 't geld aan den Koning te verdienen: hoewel hy voorgaf dat het hem maar om de waarheid was te doen / 23: 12. en dat hy met geen geld was om te setten / 22: 18. en 24: 13. Dat hadde hy goed seggen / wanneer hy sag dat daar voor hem niet aan te komen was. Hy noemde ook JHVH sijnen God, om dat hy hoopte met desselven goeden wille 't volk te vloeken: dat is met bouwen van altaren / en 't doen van offerhande / dan hier dan daar (want dit der Heidenen gevoelen is / dat by de Goden onderscheid van plaatsen zy / die sy liefst willen / of daar sy meest werksaam zijn) 1. Kon. 20: 23. van hem verwerven soude / dat hy se uyt der Moabyten land vertrekken dede. Want ik dat vlocken verder niet versta / het gene Balak op hem was begeerende. Doch daarin was / of 't Balak met de Midianijten wist of niet en wist / na Bileams gevoelen sonder der Hebreën God niet in te doen. Maar mits die hem in 't eerst niet openbaarde / hoe hy 't voor hadde: so stelt de Wichelaar de *nechaschijm* of wichelingen noch te werk: cap. 24: 1. daar in bestaande / dat hy meint (so 't schijnt) uit die geslaghte offerhanden iets te lesen / dat mogelik voor sijne huurders dienen konde. Want dus vind ik dat by Josephus ook begrepen / dat des gehuurden Wichelaars gedurig oogmerk was/in 't IV. b. der Oudh. 6. c. En wie sal seggen / wat hy hen niet soude hebben wijs gemaakt / dat sy liefst horen wilden / had hem de God van Israël / door dwang van sijn gemoed / niet telkens daarin overdwerst?

§. 18. Het ander was / dat hy nu siende / dat geen nachaschijm hier iets bev-

vermoghten; dat keur van plaats/ altaar of offerhande niet en hielp: deselve doe wel varen liet/ en spraak so als het hem van God wierd ingegeven/ Num. 24: 1. maar toonde hoe sijn herte met de Moabyten en Medianijten was/ en met een tot hun geld. Want t'huis gekomen/ gaf hy hen noch desen raad' (Josefus seit jongstgemelde plaatsen/ dat hy d'oversten der beide volkeren by sich ontbood) dat sy door vrouwvolk vriendschap met d'Israelijten maken/ en hen tot afval moesten sien te trekken; waar door hun God op hen vergramd/ self dan den vloek daar over brengen soude. Van desen raad heeft Moses achterna noch meldinge gedaan/ Num. 31: 16. die ook ten deele welgelukt is: also die 24000 menschen't leven koste/ 25: 9. doch eindelik den Midianijten self noch hunne ondergang/ en Bileam sijn leven ook met een. 31: 8. Hier uit is dan te sien/ dat hy niet meer geweest is aan hem selven dan een heidensch Wicchelaar/ als onder Heidenen verkeekende/ en by de Heidenen vermaard/ en met de Heidenen het houdende; en na gedwongen profezye door ene ongewoone inspraak van Gods Geest/ sig weder tot de Heidenen begevende/ met sijnen raad deselve ondersteunende: tot vloek des volx dat hy gesegend hadde. En't gene boven alles uitsteekt/ was/ dat hy sich noch als Legerpredikant/ aan't hoofd des heirs van't heidensch volk begeeft/ dat sich verweerde tegen dat gesegend volk; en in dien staat sijn leven liet.

§. 19. De Filistijnsche Kosemijm en Kohanijm of Priesters/ 1 Sam. 6. meer gemeld/ zijn mijns bedunkens VI. §. 6/7/8. al so veel beschreven/ dat van hun bedrijf en oogmerk niet besonders meer te seggen valt. De Vrouwe met den Oov tot Endor 1 Sam. 28. desgelijx. VI. §. 9--17. Ook heb ik van de Magi in't Niew Testament vermeld/ Matth. 2. Hand. 8. en 13. niet wel so weinig konnen melden/ ter plaatse daar het pas gaf hen te ontdekken: VII. §. 13--- 16. of't is bykans genoegh geweest om ook hun doen en oogmerk teffens daar uit af te meten. Altoos van die Besweerders Hand 19: 13/ 14. is daar ter plaatse na mijn oordeel al genoegh geseid. VI. § 19/20/ 21. Doch ondertusschen sal ik noch wat toedoen by dat van de Magi, en de Dienstmaagd tot Filippi/ Hand. 16: 16. in't VII. Hooftstuk §. 17/ 18. voor de tweede maal ten toon gestelt.

§. 20. Wat dan de Magi (dan eens Wijse; dan eens Toveraars verduitscht) voor't laatst betreft: hun onderscheid bestond alleenlik in't gebruik of misbruik hunder konst en wetenschap/ tot dienst van God en Christus/ of daar tegen aan. Belangende de gene die op't sien der Sterre quamen aangaan uit den Oosten/ welke landstreek was het vaderland van Bileam: men mag met reden wel vermoeden/ dat sijn profezye daar te lande by sijn eigen volk so wel te boek gestelt geweest is als by Moses: die onder anderen daar uit vermeld; dat ene Sterre voortgaan sal uit Jacob, en ook een scepter uit Israël opkomen sal, die noch de palen van de Moabijten eens verslaan, en alle kinderen van Seth verstoren sal Num. 24: 17. De naam van Sterre daar gevoegd met eenen Schepter/ moest hen in bedenken brengen/ dat noch wel een seer doorlugtig Koning na dat volk eens opstaan soude. En sy die daar benefens

sens kennis der Natuur en Sterren hadden / die 't ook hun werk was daar uit te voorseggen: die konden (self ook sonder eenige besondere openbaringe van God / of / so die daar noch by quam / dies te beter) wel bevroeden / dat hen dese vreemde Sterre diese sagen / de plaats des opgangs / dat is der geboorte / van dien grooten scepterdrager wees; al ware 't dat sy alles niet verstonden / wat sijne geestelijke onderdanen en gelijke heerschappy betrof.

§. 21. Sy dan / na d' algemeene Gesichtsveranderinge of Parrallaxis wel bemerkende / dat dese Sterre niet so diep stond in den Hemel als de andere; maar wel so dichte by der Aerden / dat sy haar de plaats betekende; te weten of de Stad Jerusalem / of immers in 't gemeen het Joodsche land / daar van sy echter dese hoofdstad als de koninglijke sitplaats sochten: so gaven sy sig derwaarts op den weg. En 's daags geen Sterre siende / die evenwel tot in Judæa vast al op of by dien streek des wegs tot aan Jerusalem verbleef / so als men denken magh: wanneer sy die des nachts de laatste maal noch hadden konnen sien; also toch Bethlehem maar weinig wegs ter zijden afligt van die stad: so hadden se daar reden om te vragen / waar dat de niewgeboren Koning was. Het blijkt met een / dat God die Sterre (so genaamd / want het onmogelik een ware sterre wesen konde) of liever dat de lucht schijnsel als ene sterre sich vertoonende / ten dienste van die mannen dus besteld heeft en bestierd; en hen ook achter na met nagtgesichten heeft vereerd: op dat sy evenwel (hoe verre sy ook self in hun verstand verlicht / of hunne herten zijn bekeerd geweest) die burgerlike diensten van προσκύνησις proskunesis, aanbiddinge, of wel eerbidinge aan sijnen Soon bewijsende / en overal daar van vermeldende; wijdluftige getuigen van 't opgaande licht de Euangeliums verstrekken souden.

§. 22. Nu heb ik noch te seggen / volgens 't gene op het einde des 24. hoofdstuks in het II. boek beloofd hebbe / wat verder van die Dienstmaagd sy te denken / die te te Filippi sprak / so 't hiette / door enen waarseggenden Geest. Hand. 16: 16---19. Wat Geest / en dat het immers niet en moet geoordeeld worden dat dese geest een Duivel was / is daar / so als ik meene / wel getoond; en nu hier VII. §. 17. 18. in gevolge van voorgaande onderrightinge over diergelijken slag / VI. §. 7-19. voorts aangewesen / waar dat die geest van Python in bestond. Nu soude noch te seggen vallen / wat wy dan van dat vrouwmensch denken sullen / dat sy d' Apostelen so naliep / en hen nariep / derselver lof verkondigde / en sulken loffelijk getuigenisse sprak van 't Euangelium; Wat hadde sy daar mede voor? want het so klaarlik niet van haar en blijkt / als wel van d' anderen: het sy van Bileam ten quade; het sy van sijne nasaten / daar wy so effen van gesprokeu hebben / in het goede. Indien dit vrouwmensch met d' Apostelen heeft willen zijn / hoe wierdse dan van hen bestraft; En was het om hen nadeel toe te brengen: hoe sprakse dan so loffelijk van hen / en liep hen so gedurig na? Doch myns bedunkens heeft men slechs de omstandigheden aan te merken / door welken sy niet haar bedrijf alhier beschreven word: die sullen 't ons van self

dan

van wel doen. Sy heeft 'er hare vryheid dooz gesocht.

§. 23. Want merkt dat sy in dienst van meer dan eenen Heere was: also de text van hare Heeren spreekt. Doch hoe beswaarlijk 't zy slechts maar twee Heeren te bedienen / dat heeft ons onse eenigste Heer Jesus Matt. 6: 24. Luk. 16: 13. eens vooz al geleerd. Daar by quam / dats 'er toch niet rijk by wierd: sy was ene dienstmaagd / en sy bleef 't: en daarom ook te minder om te missen vooz de Heeren; vooz wien al 't geld was datse won / en 't welk niet weinig was. Want men moet weten / dat het niet in haar eigene macht was / sich aan anderen / den tijd om zijnde / te verhueren / of op haar self te wonen: dan haddese de winst ook self gehad. Maar daar te lande / en bast in die tijden overal / en wist noch weetmen heden van geen dienstvolk / dan gekocht / en vooz hun leven eigen; of ook aan anderen verkocht / so dikmaals als het geld of dienstvolk iemands gading is. Dit meisken was dooz hare grote winsten / vermits 't geluk of immers 't woozd dat sy veel anderen in die waarseggerven overtrof / vry duur van geld: (also elk slave geld na dat hy werken ofte winnen kan) en daarom hadden enige der burgers tot Filippi elk eenen stuiver by geleid: om dese dienstmaagd / en de winst die daar van quam / gemeen te hebben. Of was sy hen dooz erfenisse tsamen toegevallen: sy hebbense dus liever in gemeenschap willen houden / dan tegen iets / dat haar niet evenwaardig was / verwisselen. Indien sy onder Joodsche Heeren had gestaan / sy hadde sich getrooften konnen met de wett Exod. 21: 2. om met de seven jaren vry te zijn: te weten / so sy self ook een Jodinne was. Maar hare heeren seiden self / dat sy Romeinen waren / vs. 21. en konden niet verdragen / dat d'Apostelen / die sy verachtelik ook Joden noemden vs. 20. hen dooz 't doen swijgen hunder dienstmaagd dese schoone winsten uit den neuse stieten.

§. 24. Sy dan de dienstmaagd selve / nu siende dat d'Apostelen so grote dingen deden / en sulken aanhang kregen; socht dan der selver gunste te verwerven / dooz so te spreeken als haar dachte dat sy gaerne horen souden: in hope dat sy / hebbende haarselven hier dooz aangenaam gemaakt / van hen mogt werden vrygekocht. Dan joodsch gewozden / (of misschien was sy het al) so haddese altoos met seven jaren / als geseid is / vry geweest. Misschien was ook d'inbeelding noch wel so groot / dat haar d'Apostelen / of goede rijke luiden in de stad hen toegedaan / haar wel om sulk een loffelijk getuigenisse / na gedanen koop de vryheid (daar sy buiten twijfel om was suchtende) geschonken hadden. Wie weet wat hope sy in desen wel op Lydia gehad mag hebben; die / na 't uit alle dingen / schijnt / een welgestelde vrouwe / en daar by goedaardig schijnt geweest te zijn. Hoe 't zy / dat slag van volk is loos / en dese moest dat ook niet weinig zijn / also sy so veel gelds met hare wikkerven wist te winnen. Maar of haar dese vond al wel beslagen is / heeft groot bedenken: altoos sy was dien heeren nu geen geld meer waard; alsoo sy niet gewend was anders veel te doen als by de straat te lopen / goeder geluk seggen / en 's avonds eenen goeden stuiver t'huis te brengen. Maar nu daar uit gescheiden / so was sy nergens veel toe nut:

wat ſouden ſy dan langer met dat vrouwmenſch doen?

§. 25. Ik achte dan (het mijne echter geern om beter gevende) dat Paulus / door de kraght des Geeſtes deſe Dienſtmaegd met ſo groten ernſt in Jeſus naam beſtraffende / om deſe ſnode leevenswijſe te verlaten / haar't herte heeft geraakt: ſo verre datſe heeft bedacht / dat het wel waar moght weſen / 't gene ſy de Apoſtelen had nageroepen / ſchoon doe niet veel daar om bekommerd zijnde / of't waar of leugen was. Sy ſagh dien ernſt en yver deſer mannen: en van natuurlijk oordeel geens ſins misgedeeld (alſo ſy ſonder dat tot ſulken konſte niet bequaam en was) ſo merkte ſy / dat ſy voortaan ſich van dat doen onthoudende / daar van ſy doch niets voor haar ſelven opſtak / maar eer te langer dienſtbaar bleef; beſt voor haar ſelven ſoude doen. En of de heeren ſich daar over qualik hielden / als ook om ſulk getuigeniſſe den Apoſtelen gegeven / dat hen nu ſulken ſchade dede: het was geen halsſake / en moeſte noch ten beſten komen / het ging dan ſo als't ging. Doch ik en wil met mijne giſſinge den Leſer niet verbeelen / maar ook iet aan hem ſelven overlaten. Nochtans heb ik ſo veel daar mede uitgeright / ſo als ik mene / dat elk een lichtelik ſal konnen ſien / hoe saken van dien aart gemaklik zijn t'huis te brengen by de menſchen; veel eer / dan dat wy daar den Duivel in behalen / van wien wy geen bewijs ter weereld hebben / dat hy of deel of macht in menſchelike saken heeft.

XV. HOOFDSTUK.

Het is met eenen uit Gods Woord ſeer wel te weten, dat die genaamſte Wicchelaars in waarheid niets en weten noch vermogen.

§. 1.

NU heb ik mijnen Leſer deſe plaatſen der Schrifture / die van Wicchelaars en Toveraars / alſo genaamd / gewagen / twee en dziemalen voorgeſteld: om te doen ſien / eerſt / dat die menſchen / 't gene ſy voorſeiden ofte deden / niet en ſeiden ofte deden door den Duivel; daarna / dat noch veel minder een Verbond des Duivels met die menſchen daar in 't minſte by te vinden zy / maar dat het tegendeel genoegſaam blijkt; en eindelik / wat ſy voor luiden waren / wat hun oogmerk was / en watſe deden. Maar nu is noch de vrage (om niets voorby te gaan) of't enkel ſchijn was en bedziegerye: dan of ſy waarlik iets van 't gene wiſten dat men hen quam vragen; ofte deden ſulke wonderlike dingen als hen daar in nagegeven wezden. Dat laat ons nu dan ſien; eerſt van de Wicchelaars / en't gene dat die ſelden datſe wiſten; dan van de Toveraars / en't gene ſy vertoonden datſe deden. In beiden ſal ik maar behoeven kort te gaan / om dat de weg door al't voorgaande nu al eens geeffend is.

§. 2.

§. 2. De Wijsen van Egypten en de Chartummijm, van Farao om sijnen droom by een geroepen / en wisten altoos niet met al. Dies gaven 't op / en een Hebreewsch gevangen man voldede desen eisch. En die en matigde hemself niet aan / dat hy daar van meer wiste dan een ander: maar dat het God was / die het hem te kennen gaf: 't is buiten my; dan God sal Faraos welstand aanseggen, vs. 16. gelijk te voren tot de twee in de gevankenisse / 40: 8. zijn d'uitleggingen niet Godes? Hoewel hy niet ontveinsde / dat hem God die gunst wel dede / en nu in desen / so hy vastelik vertrouwde / ook wel soude doen: waarom hy ook in eenen aassem daar by seide / vertel my slechs den droom. So hier ook: God sal 't aanseggen. En als hy d'uitleggingе tot veel genoegen van den vorst met goeden raad besloten hadde; verklaarde die ook self / in 't volle hof / (en geen van allen spraak het tegen) dat het niet anders was dan door Gods Geest. Gen. 41: 8/ 38.

§. 3. Die aan het hof van Babel wisten daar niet meer af dan d'Egyptenaars; so weinig / datse self / rond uit beleden / dat noch sy nochte enig mensch op aarden sulks den Koning (daar sy anders meer voor souden doen dan wel voor iemant in de weereld) maghtig was bekend te maken. Daar was ook / seidense / geen Koning ooit geweest / die sulken sake als Nebucadnetsar eischte / van enigen Chartoom, Aschaaf, of Chaldeer had geeischt. En wat was doch die sake? Niet wat sijn droom bediedde / maar wat hy had gedroomd: dat eerst / en dan ook de beduidinge daar by. Het laatste namen sy wel aan: maar 't eerste seidense was boven menschen kennisse / en niemant die dat weten konde dan de Goden, der welker wooninge by 't vleesch niet is. Dan. 2: 10/ 11. De Goden / Genii, of Daimones, die by het vleesch verkeeren / dat is met menschen omgang hebben / van hen gevraagd / na datse eerst belesen zijn / vermoghten sulx als sy beloof den hen te openbaren: 't seggen was / dat dese Daimones het alles weten en besturen wat de Menschen aanbelangt. So hebben wy in 't II. hoofdstuk van het I. boek §. 11. den groten Plato daar van horen spreken. Maar hier was nu een vond / om sich daar uit te redden: dat quansuys sulken sake als de Koning eischte / boven alle kennisse van dese Dæmons was; en maar bekend by hoger Goden / die met de menschen geenen omgang hebben. Was dat niet wel bedacht?

§. 4. Maar neen: de Koning is so gek niet / dat hy sich dat in de hand laat steken; also hy bleef by 't gene hy te voren al had aangemerkt: dat sy den tijd maar sochten te verlengen / om sich te samen te bedenken / wat sy hem seggen souden / dat of best geleek / of hem het aagenaamste moghte zijn; en 't gene sy / het viel dan uit so als het uitviel / dus ofte so dan draajen konden / om altijd noch op 't voord te blijven / dat sy eerwaardige Profeten waren. De sake self seit ons dat ook. Want wat was lichter / het toekomende te weten of 't verledene? De droom was al geweest; en sy en konden met al hun verstand niet weten watter was gedroomd. De saken door den Droom betekend souden noch eerst wesen / en waaren daarom so veel bes waarliker om uit te vinden. 't Is waar / daar moghten tekenen te

merken zijn / waar aan men weten konde wat alſulken droom beduidde / wanneer ons die bekend mogt weſen: gelijk een ſchrift dat men verklaren kan / wanneer 't boek voor ons open ligt / en dat men 't leeſt. Maar ſo 't geſloten / of de brief verzegeld is: wie ſal ons ſeggen / hoe de letters zijn te leſen of de woorden te verſtaan / die niemant ſien en magh? Jeſ. 29/11/12/13. Doch niettemin / die ſich doch daar voor uitgeeft / als dat hy alles uit de Sterren ſiet / of van de Goden leert: hoe komt dat hy ſo wel niet ſien kan / ſo de Son in 't Ooſten noch maar even rijſt / dat het lang te voren nacht geweeſt is; als dat hy dicht tot aan de kimmen dalende in 't Weſten / de nagt daar haaſt op volgen ſal: of dat de Dæmons / die ook ſelf de dromen in den menſch verwekken en beſtieren / 1. b. II. §. 11/13. niet ſo wel weten ſouden / of te kennen geven het gene van hen is gedaan / als 't gene ſy noch ſullen doen?

§. 5. Maar nu eens / om te ſien / of 't hen wel ernſt was / dat ſe 't ſchrift (om ſo te ſeggen) van des Konings herſſenen verklaren ſouden / indien hy 't hen eerſt had voorgeleſen: ſo laat ons eens bemerken / hoe ſy in deſen Belſaſar voldeeden / wanneer ſy 't ſchrift uitwendig aan de wand voor ogen ſagen. Dan. 5. Moeſt Daniel hier wederom t geheele werk niet doen / het ſchrift eerſt leſen / en daar na verklaren? Want ſchoon daar quamen al de *Chachamijm*, en de Aſtchafijm, ſy konden 't ſchrift niet leſen, of den Koning d'uitleggінge te kennen geven. vs. 8/15. Maar hoe dan Daniël? om dat in hem / ſeit hier de Koninginne ſelf / de geeſt der heilige Goden was; ſoo ſoude die / haars oordeels / d'uitleggінge te kennen geven. vs 11/12. En ook ſo dede hy 't vs 25-28. Wat dit geſchrift hier aan de wand niet ſlechs maar onverſtaanbaar / voor den genen die 't maar las / maar ook onleesbaar maakte: daar van geef ik te kennen mijne giſſinge / in mijne Uitl. over Daniel §. 338. waar henen ik den Leſer wijſe.

§. 6. Van d'anderen en heb ik niet meer te ſpreken. Want Bileam bekende ſelve / dat ſulx als hy voorſeide was door Godes geeſt; en hy verliet de keſamijm en nechaſchijm; Num. 24: 1. verklarende dat die de minſte kraght niet hadden in of tegen Iſraël. 23: 23. Maar waarom niet / ſo toch de Daimones van alles wiſten / na hun ſeggen? Of ſo de Duivel heden weet ſo vele dingen die de kriſten Kerk betreffen / als men ſeit: 't was wonder dat hy die niet wiſt doe noch de Kerk ſo klein / en lichteliker door te ſmijten was / by dat ſe nu is; en ook noch niet ſo na met God vereend / dat voor dien boſen geeſt ſo veel te lichter tuſſchen beiden in te boren was: waarom d'orakelen / (gelijkmen ons uit ſekere bekende overleveringen van de eerſte Kriſtenen doch wijs wil maken) na eigene verklaringen ook haaſt verſtomd / en ſo de wichlary verdweenen is: Van 't Filiſtijnſche Prieſterdom is ter gelegentheid van 't wederſenden der Verbondkiſte niet met al voorſeid; maar d'uitkomſt in 't onſeker tuſſchen beiden heen geſteld. Indien iet anders ware voorgevallen / ſy hadden lichtelik wat uitgevonden / om dat by hunne Heidenen / die doch van hunnen mond af hingen goed te maken: gelijk een onervaren medecijn / indien het met de ſiekte anders uit-

valt

valt dan hy hadde voorgespeld; sich seer gereed behelpt met desen uitvlugt / dat het is geweest een toeval / die van duisendmaal niet eens gebeurt / en daarom ook niet te verhoeden of vermoeden was. Dan 't wijf tot Endor / in so veel als haren geest betrof / die aan haar quansuwijs / en door haar aan Saul sijn einde heeft voorseid: heb ik in 't XXIV. hoofdstuk van het tweede boek omstandig aangewesen / hoe verre dat dit mis was: en de geest der Dienstmaagd tot Philippi / dat die gantsch niet met allen heeft voorseid / dat ieder een niet seggen konde / en so veel menschen wisten en geloofden.

§. 7. Dus kom ik hier nu van de Kennis tot de Kraght; daar toe ik de voornaamste stukken uit Egypten hale. 't Is lang en veel by schriftgeleerden heen en weer betwist / of die Mecasichefijm en Chartummijm die Moses en Aaron tegenstonden / deselve dingen waarlik deden / of in schijn. Wy hebben dien aangaande V. §. 5. de meining onser Oversetters al verstaan / dat sy alleenlik d'ogen van de menschen dus beguichelden, en dat het inderdaad so niet en was. De Duivel word 'er van hen bygevoegd: doch om alleenlik enen schijn te maken / en hadden sy den Duivel niet van doen. Sy deden ook alsó, gelijk als Moses en Aaron deden / seit de text: te weten, so veel als den uiterliken schijn aanging; maar niet in der daad, is daar op 't seggen onser Oversetters / en ook het mijne. Sy deden so, met hunne besweeringen; 't zy datter iet op volgde of ook niet met al. Want lett 'er op: sy deden so met hunne besweeringen; Wat dedense? een gelijk wierp sijnen staf neder, gelijkse sagen dat Gods twee gesanten deden. Wat volgde doe? en se wierden draken. Ex. 7: 11/12. Daarna als 't water door het ganschе land in bloed veranderd was: d'Egyptische *Chartummijm* deden ook alsó met hunne besweeringen, vs 22. Daar staat niet by / noch watse deden / noch wat 'er ook op volgde. Ten derdenmale / met de vorschen: De *Chartummijm* deden ook alsó met hunne besweeringen. En wat? Sy deden Vorschen over Egypten land opkomen. 8: 7. Maar hoort hoe 't voorder ging / doe Moses en Aaron 't stof tot luisen maakten: De *Chartummijm* al wederom / die deden ook alsó met hunne besweeringen. Wat meinen wy dat sy dan deden? Sy sloegen (seggen onse Oversetters op de kant) tegen d'aarde in het stof, gelijk Aaron gedaan hadde. 't Is wel te denken: en wat hadden sy daar mede voor? ook luisen voort te brengen: doch sy en konden niet. vs 18. Hier stond met hen de konst dan still: laat ons besien wat daar van d'oorsaak zy geweest.

§. 8. By alle schrijvers die ik hier van lese vind ik 't antwoord eenderley: te weten / dat door Gods regtveerdig oordeel hier de kraght der Tovery / of (seggen sommige) des Duivels (want sy meenen 't doch al even eens) gestuit is. Maar / magh ik het behoudens gunste van so veel geleerde mannen seggen: om sulken antwoord had ik niet van node so veel boeken na te sien. So ik het niet en wiste / een kind van minder dan tien jaren / soude my dat konnen seggen. Want eer ik noch so oud was / had ik meer dan eens die les uit onsen Catechismus opgeseid / dat alle schepselen alsó in Gods hand zijn, datse tegen sijnen wille hen noch roeren noch bewegen konnen; so als in de antwoord op de 28. vrage staat. De Schrift / waar uit het regt besceid op

ſulke vragen van elk een gehaald moet worden / en geeſt ons geen exempel van ſulk antwoord / dat ik wete. Want eens geſteld / dat God de eerſte en de opperoorſaak aller dingen is; en datter ook geen quaad ſelf van de menſchen word gedaan / wanneer ſy anderen verdrukken en vertreden / of 't is ſo veel als Gods bevel: Klaagl. 3: 34--38. ſo is dat niet genoegh / wanneer men na de reden vraagt / waarom ene onderoorſaak iets kan doen of niet kan doen; te ſeggen / dat het God alſo belieft. Want dat weet ieder een / en 't maakt den menſch niet wijſer dan hy is. Een ieder ſchepſel werkt na ſijnen aart / en na de kragt van God hem ingeſchapen / en door ſijne altijddurende voorſienigheid altijd en overal deſelf de blijvende: beſonderlik het redenmagtig ſchepſel / ſo als de Engelen en menſchen zijn / die hunnen wille en verkieſing hebben in al 't gene datſe doen; doch onder God. Daarom ſy ook het gene ſy liefſt willen doen / ook doen ſo verre als hun vermogen ſtrekt. So ſy 't dan niet en doen / het gene ſy wel willen doen: het is om dat de kragt daar toe ontbreekt; of dat een groter hen daar in belett.

§. 9. Nu deſe Chartummijm betreffende: hun wille was voorwaar / om luiſen uit het ſtof te doen verſchijnen; maar ſy en konden niet. Was dat door dien Gods kraght hen daar onmiddelik in tegen ſtond / of enig ander onderoorſaak in den wege was? Neen: als iet ſo gelegen is / dan ſeit de Schrift dat God het heeft belett, verhinderd of niet toegelaten; Geneſ. 20: 6. Hand. 16: 6/ 7. ook wel een minder oorſaak onder Gods beſtuur. Rom. 1: 13. Theſſ. 2: 18. Of ſo van menſchen uit alſulken oorſaak word geſeid dat ſy niet konden, ſo word' er ook de oorſaak by geſeid: ſo dat Moſes niet en konde ingaan in de Tente der tſamenkomſte, dewijle de wolke daar op bleef. Exod. 40: 35. Want anders miſte hy noch ſijne kraghten niet / gelijk wanneer hy 40 jaren ouder was / en ſeide / ik en ſal niet meer konnen uit en in gaan Deut. 3: 31. Hoe wel dat iemant ook op ſijne beenen ſtond / wanneer het was een tijd van plasregen / ſo kondemen daar buiten op de ſtraat niet ſtaan. Eſr. 10: 13. Maar hier ſtaat ſlechs / ſy konden niet: gelijk als eenige die ſich voor Joden uitgaven geen Joodſch en konden ſpreken; Nehem. 13: 24. of ſo als Rabſake ſich liet bedunken / dat Iſraels God niet en ſoude konnen ſijn volk redden; gelijk hy dat met waarheid ſeide / dat d'andere Goden hunne volkeren niet konden helpen. 2. Kron. 32: 15. 't Ontbrak dan aan hen ſelf; te weten aan de kennis / om hebreewſch te ſpreken / of aan de kragt / om iemant te verloſſen.

§. 10. Nu ſeg ik dan / de Chartummijm en konden geen luiſen maken / om dat het hen aan beiden feilde: ſy wiſten niet hoe dat te doen moght weſen / noch ſy en hadden ook de kraght niet om het uit te werken. Hoe! konden ſy dan draken / bloed / en voorſchen maken / en geen luiſen? Want van al 't ander word geſeid / dat ſy het deden. Ik magh my ſelf noch mijnen Leſer niet vermoeijen / met veel verſcheidene gevoelens te verhalen / ſo als by joodſche en by kriſten ſchrijvers op dit ſtuk zijn uitgedacht: alſo niet een van allen iets bewijſt / dan ieder giſt maar ſo wat heen. Maar waarlik deden ſy het minſte niet van 't gene Moſes en Aaron deden; en nergens word dat ook

geſeid.

geseid. Want nergens staat *ja-asoe zooth* sy deden dat, maar alleenlik t'elker plaatse *ja-asoe keen*, sy deden so. Hoe dedense? Sy deden so met hunne besweeringen; dat is/ sy deden een bewijs daar na/ gelijk als Moses en Aaron deden. Maar ik moet hier eens seggen/ hoe my dunkt dat sy maar deden/ om Aaron ende Moses slechs in schijn wat na te bootsen; so lang als die drie eerste handelingen duurden/ en eer het tot de Luisen quam. Daar uit sal dan wel klaarlik zijn te sien/ hoe 't bygquam dat sy geene luisen maken konden/ noch in waarheid noch in schijn.

§. 11. Wat dan het eerste werk betreft: sy konde seer bequamelik wel slangen/ of so kleine draken seer verborgen by sig houden/ en die wel geestig/ en gelijk als uit den aasssalk dan ten voorschijn brengen; de stokken ondertusschen wederom verbergende. Maar siet/ Aarons staf verslondse haast. Daar heb ik in het naaste hoofdstuk §. 11. iets van aangeroerd: hier sal ik seggen/ wat'er mijns bedunkens is geschied. Aaron hadde staf of drake; sy hadden staf en drake: sy lieten eerst het een/ en dan het ander sien. Aarons staf veranderde gansch van nature/ en wierd een weesentlike draak: maar hunne staven zijn alleenlik maar van plaats veranderd/ gelijk de draken ook. Wanneer Aarons staf verslond de staven van de Chartummijm, so waren die te niete; ende konden sy den schijn niet geven/ dat sy de draken wederom tot stokken maakten: die haddense niet meer. Of sy en konden hunne stokken niet in schijn tot staven maken; also die van Aaron hunne slangen ofte draken/ op de vloer daar liggende/ had ingeslokt; doe haddense geen draken meer om voor den dag te brengen; en so was 't uit met hunne kunst. 't Was met het water en de voorschen even licht te doen. Het water maakten sy tot Bloed; niet over 't ganssche land; want het nu overal reeds bloed was dat men sag: noch 't water in de Rode Zee/ daar sy in seven dagen (so langen tijd als 't bloedig water duurde) wel gins en weder komen konden: maar mogelik van daar gehaald/ en met het een of 't ander/ op 't behendigste daar in gevorpen/ rood geverfd. Sy deden vorschen opkomen; daar staat niet/ datse voorschen maakten. Van Moses en Aarons trouwens mede niet: maar deden ook de Chartummijm de voorschen aanstonds komen/ en in sulken menigte/ uit de rivieren? Sy hadden hier nu overvloed/ door 't wonder der Hebreewsche Godsgesanten/ om seer behendelik een menigte van voorschen op te rapen/ en als 't hen goed dogt voor den dag te brengen.

§. 12. Nu sien we wel waarom sy geene Luisen konden voortbrengen. Niet dat geen Toveraars/ noch ook de Duivel (als de Joden hallen) een kleinder schepsel dan een gerstenkoren kan te wege brengen: (als of hy iets in 't minste scheppen kon) maar waarlik evenwel/ om dat die beestjes al te klein zijn/ om daar mede te bedriegen. Want om te toone dat het luisen waren/ so moesten sy dicht onder ogen komen. Van verre kanmen slangen/ draken/ vorschen/ bloedig water sien/ of daar voor aansien: maar salmen sien of meinen dat men luisen siet/ moet het ooge dichter by. Sy konden met geen luisen uit den naadsalk spelen: of enige handelinge so vertonen/

als

als of sy die daar komen deden / daar sy te voren niet en waren. En 't is anmerkens weerdig / hoe dat de Chartummijm dit self aldus bekenden / en so genoegsaam 't spel gewonnen gaven / daar sy dus lang den Koning mede onderhouden hadden; en dat het louter ernst was 't gene de Hebreën deden. Sy gaven nu den selven groot gelijk / dat sy die wonderen opgaven tot bewijs dat JHVH God is / en dat hy hen voor seer getrouwe dienaars hield; also hy sulke groote dingen door hen wroght. Dat dit de grond was blijkt noch meer / uit dien dat sy daar voorts ook uitgescheiden zijn / en nooit meer ondernomen ook alsó te doen met hunne besweeringen: uit vreese / als men denken magh / dat Moses en Aaron / so sy na sodanige vrywillige bekentenis noch so hardnekkig bleven / om hen na te apen; ook noch wel eens hun snood bedrog ontdekken mogten: en dan so sonde 't met hen zijn gedaan geweest.

§. 13. Nu achter dese zijnder geen in 't oude Testament / van wien wy meer te spreken hebben; in 't Nieuw en is ons niemand voorgekomen / behalven Simon en des Overpriesters sonen Hand. 8: 9---24. en 19: 13---18. die voorgaven iets te doen. Maar 't gene ontrent den eersten albereids is aangemerkt VII. §. 14/ 15. geeft niet te kennen / dat hy 't allerminste metter daad heeft uitgewerkt of voortgebraght dat niet natuurlijk was. Met guicheirijen / of natuurlike bewegingen die onnatuurlijk schenen / en door besonder kennis van Natuurs verborgenheden / was hy wel maghtig te vertoonen ofte doen / 't welk den gemeenen volke toescheen / dat niet minder dan Gods grote kragt moest zijn. Maar 't waren gene Chartumijm, of Magi self / die hem soo groote eere gaven / gelijk sy Moses en Aaron deden: het blinde volk der halfslagt Heidensche Samaritanen / so als hunne afkomst 2. Kon. 17. 24---34. wort verhaald / was niet bequaam reghtmatig oordeel van sulk doen te geven; derwelker sinnen boven dien door sijnen μαγείαις *mageiais* verborgene konsten (onse Oversetters noemen dat nu toveryen) zijn verrukt geweest. Want toveryen is het woord / dat geest niet; verborgene konsten, of geheimkundige handelingen is de sake / die door 't grieksche woord betekend word. Daar is dan in den Bijbel niets / waar uit men 't allerminsten mag besluiten / dat dese Simon ietwes metter daad heeft uitgewerkt.

§. 14. Doch aangemerkt / dat hy ook d'eenigste is van alle die daar in staan aangetekend / wiens vorder leven en bedrijf ook in d' historien des eersten Kristendoms beschreven staat / so laat ons desen vryheid nemen / dat wy / self den geleerden te gevalle die so veel staats op die historien zijn makende / so verre eens af treden; en so ook tonen dat wy derven uitkomen / alwaar men voor geest dat men ons wel beter leeren sal. 't Is waar / dat by verscheidene / als Epifanius / Eusebius en anderen / van desen Simon wonderlike dingen nagelaten zijn / van onbedenkelike ketterpen die hy heeft gesaaid / en onbegrijpelike werken die hy door des Duivels of der Demons kraghten heeft gedaan: maar sy en hebben die nooit self van hem gehoord nochte gesien; also 't ontrent drie honderd jaren na den tijd was / dat sy sulx van hem beschre-

schryven; nochte sy en noemen niet een boek waar in alsulke ketterijen van hem staan. Maar 't is Justinus / met wiens woorden ons Eusebius in 't boek sijner kerklike historien iets wonderlijx van hem verhaalt: die self ook schoon vast 150 jaren ouder / nochtans ook noch so lang wel na den tijd dat Simon van Filipus wierd gedoopt / dat heeft te boek gestelt. Doch dat is wel van de eere die hem van die Heidenen na sijnen dood sy aangedaan; 't welk tot ons oogmerk niet behoort: maar niet van enig groot of wonderbaarlijk werk / dat hy door sijne Toverijen heeft verright. De volgende vermelden wel van niewen tegenstand / door den voornoemden Simon den Apostel-Petrus binnen Romen van Keiser Nero noch geboden: maar sy en noemen niemand daar sy dat van hebben / ende komen ook in saken noch omstandigheden niet wel over een. Daarom behoeftmen op dat vliegen / 't welk sy seggen dat hy voorgenomen hadde / maar verhinderd door 't gebed van Petrus; hem van boven neder en te berssten deden vallen / niet veel staats te maken.

§. 15. Dat van de seven Overpriesters souen openbaart sich selven. Want hadde hun beswaeren van de minste kraght geweest: die man / wiens geest sy meinden uit te drijven / en sonde hen so qualik niet gehavend hebben. so dat sy selve van den bosen geest verdreven wierden / en blijde waren datse 't met hun naakte lijf / hoewel niet met de heele huid / ontquamen. Derhalven is van desen VII. §. 20. al genoegh geseid. Indien sy self al van die meininge geweest zijn / dat de letters of de namen iets vermogen / en daarom 't nu met Jesus naam eens wilden wagen: sy sagen echter nu wel t'hunder schanden ende smerte / dat sy bedrogen waren. En eindelik / al wie gaat lopen / die geeft te kennen dat hy niet derf staan. Maar so gy segt dat hier de kraght der wonderwerkinge van wegen der Apostelen d'oorsaake sulker uitkomst sy geweest; het sal self van d'historie weersproken worden; also d'Apostelen daar in niet met het minste teken zijn genoemd; maar 't was de man die den onreinen geest hadde, self dewelke op hem sprong, hun meester wierd en d'overhand gekregen hebbende / hen dus te keere ging. Want dulle menschen / door d'opsiedentheid des bloeds / en 't kraghtig drijven van de geesten / altijd sterker zijn dan andere: so dat hier niets gebeurd is dat niet ganssch natuurlijk is.

XVI. HOOFDSTUK.

De plaatsen daar de Schrift so spreekt, als of die menschen waarlik noch iet wisten of te werkten, behoorlik ondersocht, en seggen sulx in 't minste niet.

§. 1.

Wy hebben nu noch desen gang te doen / dat wy besien of ook wel in een van de plaatsen der Schrifture / die dus verre over ende weder onder-

socht zijn / of in enige andere die noch niet zijn aangeraakt / iets mag te vinden zijn / waar uit men mag besluiten dat die Wichelaars en so genaamde Toveraars ooit metter daad iets hebben uitgewerkt / of magtig zijn om het te doen. Wy vinden onder alle plaatsen / die tot hier aan toe gelesen en herlesen zijn / niet eene die daar eenigsins toe dienen kan / behalven die van Moses / Deut. 13: 1/2. waar af in 't VIII. hoofdstuk §. 18/19/20. al so veel als daar te pas quam / is geseyd. Van andere / die nu noch eerst te passe komen souden / sal ik nu in dit hoofdstuk spreken / na dat ik 't overige daar nu eigentlik de plaats toe is / op die voornoemde Wet van Moses / hier sal hebben voorgedragen.

§. 2. De woorden daar 't nu eigentlik dan noch op aankomt zijn daar / dat die Droomer stelt een Teken, en dat Teken komt. Ik sie wel dat my buiten d'Oversetters niet een Uitlegger van de Schrift in handen komt / of zijn gemeenlik in dat verstand / dat God den Duivel somtijds toelaat sijne dienaars met alsulke wonderwerken by te staan / waar door dan ook de schrandersten noodsakelik licht om verleiden zijn. En als 't er evenwel op aankomt / so ontkennen sy / dat eigentlik de Duivel ware wonderwerken kan verrigten; en houden staande dat hy alles maar natuurlik doet: alsoo nochtans / dat hy door dieper kennis der Nature / door meerder kragt en door geswindigheid des geestelikken wesens / veel kan doen / dat boven de Nature schijnt te zijn. Dit al so zijnde / (het gene ik echter in dat selfde hoofdstuk al genoegsaam meine wederleid te hebben) so moeten evenwel niet de Natuurwijsen alleen, maar ook de beste Godgeleerden (die na hun oordeel geen van beiden so veel weten als de Duivel weet en werken kan) hier bot door stille staan: alsoo het hen onmogelijk sal zijn / ooit de Tekenen en wonderen te konnen weten / dat sulken woord is van den waren God. Het strijd ook duidelik met sulx als God hier na met uitgedrukte woorden stelt. So gy dan in uw herte soud mogen seggen; hoe sullen wy het woord kennen, dat de HEERE niet gesproken heeft? Wanneer die Profeet in de naam des Heeren sal gesproken hebben, ende dat woord en geschied niet, nochte en komt niet; dat is 't woord dat de HEERE niet gesproken heeft. Deut. 18: 21/22.

§. 3. Wat sullen wy dan seggen? dat hier Gods Woord so duidelik hemselven tegenspreekt? So niet: laat ons dan op een middel denken / om 't op de voegelijxste wijse over een te brengen. Doch dat en is daar mede niet te doen / dat God den Duivel en verleidenden Profeten ook wel sijne eigene kragten leent / om sijn volx vastigheid in sijnen Dienst by wijlen op den toets te stellen: dat is / om hen te tonen / hoe swak sy aan hen selve zijn / indiense sich verleiden laten; of hoe opregt sy in 't geloof door Gods genade zijn / indiense / dus hard aangesocht / noch echter by de waarheid blijven. Want na het geen dat ik daar op in 't gemelde hoofdstuk al geantwoord hebbe / so kan 't niet zijn / dat eenerleye middelen / beide goddelijk / en even kragtig / den mensche tot de waarheid en de leugen / tot de deugd en ondeugd / tot God en van God af souden leiden. Ik segge eenerleye middelen: so verre als 't beiderzijds Tekenen en Wonderen zijn die tot bevestigin-

ge

ge worden by gebraght / even goddelijk; also het God is die alleen wonderen doet, Psal. 72: 18. en even krachtig door sich selve / om deselfde reden. Want indien 't Gods wondertekens zijn / die hy den Duivel en desselven dienaars tot bevestiging van valsche leeringe laat doen: so zijnse dan van goddelike kraght / en is den armen Israelijt / so hy geen groter schuld van hardigheid sijns herten / dan selfs de Egyptische toveraars wil dragen / genoodsaakt te geloven en verklaren / dat het Gods vinger is / die sich daar in vertoont.

§. 4. Wat is dat dan voor proeve / die geen sterflijk mensche maken kan? en waarin heeft hy schuld / indien hy nooit kan weten / of 't een teken van God self of van den Duivel zy? Altoos van de verschijningen seit Voetius / Disp. p. I. pag. 1014. *Nunquam certi esse possumus in genere de apparitione spiritus, sit ne Diabolica an divina.* Wy konnen in 't gemein nooit seker zijn van de verschijninge eens geestes, of die zy duivelsch of van God. Ik hadde nooit geloofd dat een gereformeerd Theologant sulx denken konde / vond ik het daar so niet uitgedrukt staan in sijn boek. Niet in 't gemein, dat is sijn seggen: al even eens als ik ook in 't gemein niet weten kan / of hy die my ontmoet en groet / een eerlijk man is of een schelm. So kan sich dan de Satan wel veranderen / niet blotelik in enen Engel des lichts; maar in den Vader der lichten self. Gy kont meinen dat gy God voor hebt / en gy hebt den Duivel voor. Schrikkelike dingen! Wel / of dan Moses ook niet moest getwijfeld hebben / of het God wel was die uit den doornbosch met hem sprak? Of immers als hem van sijn volk moght voorgeworpen worden / de HEERE en is u niet verscheenen? Ging dan 't bewijs wel vast / dat hy een teken dede? Want so God doe sijn volk eens op die wijse had versoeken willen: soo hadden ook de Toveraars wel alle die 10. wondertekenen hen konnen nadoen / met hunne besweeringen. Deselfde Voetius geeft mede toe / dat ook de Duivel donder / blixem / regen / wind en aardbevingen verwekken kan. Disp. p. I. p. 969. Wat sekerheid had Israël dan van de Wet op Sinai gegeven / dat die noodsakelik van God moest zijn? Indien alsulke werken als de kragten der Natuur te boven gaande / en die de Schrift (gelijk deselfde Voetius aldaar bekent) aan God op ene sonderbare wijse eigen maakt / ook van den Duivel of sijn volk wel te verrighten zijn: hoe wisten sy dat God het was die tot hen sprak?

§. 5. Men magh dat geensins nemen op de Wetten self / als door hunne eigene volmaaktheid sich genoegsaam openbarende van God te zijn. Want wat sal ons verstand bemaghtigen om te geloven / dat het vierde van de 10. Geboden moet van God zijn / om dat daar de sevenste / en niet de eerste / of een ander dagh der weke; of juist om de seven en niet om de drie / vier dagen / een tot dienst van God moet afgesonderd zijn; of dat God ook met rusten word gediend? Het Teken daar de laatste dagh der weke al te voren door bevestigd was / so als men Ex. 16. leest / doe 't Man den sesten dagh wel dubbeld viel / en op den sevenden gansch niet; ook dat het gene op den selven viel / tot 's anderen daags toe duren konde / en anders niet: dat moest den vol-

ke strekken tot bewijs / dat dit gebed van God moest zijn. Noch eens: wie soude seggen / dat Gods liefste volk soo vele van Gods goede schepselen niet eten moght / en dat de Levit. 11. soo veelerhande visch en vleesch verbiedende / van God herkomstig was? Ja dat die God / die aan sijn volk so vetten land beloofde / die beesten die sich 't vetste mesten laten onrein verklaren soude: verbiedende den aal en 't spek? Die wetten / wat bewijs van godlikheid is toch daar van; so 't niet en is / dat Moses / die hen dit soo voorschreef / door die Teknen bewesen hadde / dat hy van God gesteld was om den volke wetten voor te schrijven / en dat de glans van sijn verheerlikt aangesight de goddelike heerlikheid genoegh bewees?

§. 6. Maar so de Duivel al die dingen ook kan doen / als 't hem van God word toegelaten; en God laat hem dat toe: wat sekerheid had dan het volk / of sulk een wett van God of van den Duivel was? Neemt eens God laat den Duivel toe deselfde wonderen te doen (want dan kan hy 't ook doen / seit Boetius) en door den eenen of den anderen profeet / als of 't een tweede Moses ware / te gebieden / dat sy den eersten dagh / ofte tweemaal 's weer van hunnen arbeid rusten sullen / en dat sy alles eeten sullen wat God eetbaar voor den mensch geschapen heeft; of enige andere spysen rein of onrein achten dan de gene die by Moses staan genoemd: Wat dan? Twee boden / beide wetten op Gods naam verkondigende / die geheel verschillen / sulx dat die beide teffens niet en konnen staan; en geen van beider boodschap ook soodanig / dat sy door 't ingeschapen ligt den mensche konnen overtuigen / dat se so en anders niet noodsakelik van God self moeten afgekomen zijn: so moet een godlik teken desen twijfel eindelik beslechten. Nu / d'eerste heeft door sulke teknen geloof verkregen / dat hy van God gesonden was; de tweede laat het Manna dubbeld regenen / of op den sevenden / of om den derden dagh / sijn aangesight dat glinstert even eens: wie van die beiden salmen nu geloven moeten? Ik segge / desen laatsten. Want so God iet gebied / dat houd so lang tot dat hy 't wederom verbied / of ietwes anders ordineert / gelijk't met alle Heeren wetten gaat. En dan so ben ik ongehoorsaam / so ik langer by dat oude blijven wil.

§. 7. 't Is dan plat uit onmogelijk / dat God ooit aan den Duivel toelaat iets te doen van sulke werken / als hy besonderlijk voor sijne werken uitgeeft in sijn Woord. En hier en gelt geen seggen / dat het de Duivel niet en doet; maar God het doet / den Duivel (want so moet het wesen) te gevalle; of om alsulken valschen leeraar in de leugen voor te staan: en dat door Gods reghtveerdig oordeel als men seit. Want wy en konnen / seggense / niet weten de redenen van Gods geheimen raad: waar aan sy sekerlik de ronde waarheid seggen / maar niet na waarheid. En komt my desen uitvlught van sodanige Theologanten even eens voor ogen / als der Filosofen van d'*occultæ qualitates*, verborgene hoedanigheden, daar sy sich dan op beroepen als se gantsch geen reden weten van hun seggen. Noch soo veel te erger / dat men hier van God verborgen oordeel spreekt / waar van ons 't tegendeel geopenbaard is in sijn Woord. Dat roept van Genesis af tot

Apo-

Apocalypsis toe / dat God waarheid is / sijn Woord Waarheid / dat geen leugen in hem is / dat hy de leugenspreckers sal verdoen / dat hy sijne eere aan geenen anderen geven sal / daar in bestaande dat hy God is / en geen ander nevens hem / en sal hy dan den Vader van de leugen / sal hy die *Baddijm*, leugedichters, die 't sijn werk is te vernietigen / self noch by staan met sijne almaghtigheid; om self de leugen / tegen sijne waarheid aangekant / met wondertekens te bevestigen / om 't volk te doen geloven dat een ander is de ware God / en dat hy 't niet en is? Is dat verborgen raad? ik seg / het tegendeel is ons geopenbaard.

§. 8. Maar noch eens; dese Droomer of Profeet / die seit / komt, laat ons anderen Goden dienen. Dat is / JHVH is de reghte God niet / wy zijn tot noch toe / in de kennisse des waren Gods verdoold geweest. De God / of Goden / die (als by exempel) door dat Kalf / niet na sijn wesen of gedaante / maar ter gedachtenis is afgebeeld; en niet Jehova, is de gene die ons uit Egypten heeft verlost / en so veel wonderen gedaan. Hy stelt een Wonderteken tot bewijs; ik segge een waaragtig wonderteken / dat boven / of ook tegen de Nature gaat; en dat Teken komt: hoe weet die Droomer of Profeet / dat sulk een Teken komen sal; also 't in Duivels of sijn eigen magt niet is? So is 't hem dan van God openbaard. Seer wel: een teken te voorseggen dat dan komt / of wel te weten dat het komen sal; dat is 't opregt Gelove der Mirakelen / dat God ook gelijk wel aan Judas / als d'openbaringe van iet geheims aan Bileam gegeven heeft: maar beide tot bevesting der waarheid / niet der leugen. Was ooit een Koning ofte Vorst op aarden so uitsinnig / dat hy staffet en zegel van sijn Koningrijk aan iemant mede gaf / om 't volk tot oproer of tot af val aan te lokken? Wat maaktmen niet dus doende van den groten / wijsen / en op 't hoogst jaloerschen God van sijne eere / en van sijn heilig en onfeilbaar Woord / so dat in 't alderkragtigste bewijs noch feilen kan?

§. 9. Hoe dan dat Teken komt / is wel te denken / als men maar versint / dat menig wonder der Natuur aan de Magi of Geheimwijsen wel bekend is / daar het volk niet af en weet. Wat seg ik ook / het volk? Ja self de priesters en gewone leeraars zijn bywijlen sulke slechte Filosofen / dat men hen voor wondertekens sal doen achten 't gene niet dan maar natuurlik so geschied / of uit den algemeenen en standvasten loop voor af bekend is dat geschieden sal; Genomen dan dat quam eens na / het gene sulken droomer heeft voorseit: en sy en weten nu niet beter of dat is alsulken wonder: de Wett was voor 't geheele volk / dat niet bequaam is om te onderscheiden of so ongewonen sake / als ten Teken hen word voorgestelt / natuurlik zy of niet: sy komen echter lesen: en dat laat hen doen (tot de Wett en tot het Getuigenisse, sose niet en sullen spreken na dit woord der valsche leeraars / dat geen dageraad / dat is geen licht van waarheid) heet. Jes. 8: 20. Die Wett was met onweder sprekelike Tekenen bewesen dat se was van God; de gantsche Weereld wist / dat geen geschapen oorsaak sulke dingen werken kan: de Chartummym. Mecassichefijm en Wijsen van Egypten / die wel wisten wat

natuurlijk / wat door konst gemaakt / of boven de Nature was; die hadden selfs Gods vinger daar in aangemerkt. Ex. 8: 18. De volkeren rondom beleden / dat de God daar dese Wet van quam / een God is boven in den Hemel en beneden op der Aarde. Jos. 2: 11. die Tekenen en konden niet bedriegen: weshalven Moses ook deselve / als onfeilbaar en ten klaarsten overtuigende den volke voorstelt / om hen op het kraghtigste van allen valschen Godsdienst af te schrikken. Deut. 4.

§. 10. Hier uit besluit ik dan / dat nooit een valsch Profeet door Gods of Duivels kraght / tot voorstand of bevordering der valsche leer; of ook de Duivel of de valsche leeraars door toelatinge van God / een eenig werk dat boven de Nature zy / daar sy een deel van zijn / heeft uitgewerkt of voortgebraght: en dat het daarom gruwelijk om seggen is / so iemant meint / dat God iet doet / om 's Duivels bosen wille (tot sijns volx beproevinge quans wijs) te volgen / en dat sulcx ook met Gods regtveerdig oordeel kan bestaan. Met een besluit ik ook / dat God sijn volk beproeft / maar niet bespott; so weinig als hy sich bespotten laat; en so als hy ten quade niet en word versocht / dat insgelijx hy niemant ook daar toe versoekt. Jak. 1: 13. De tekenen also genaamd die van de Geesten der Duivelen, dat is der Dæmones (so staat 'er in het Grieksch) van wegen 't Beest en desselfs valschen Profeet / na luid der Profezyen van Joannes / op het hoogste te duchten staan / Openb. 16: 14: en 19: 20. al ware 't se by manier van spreken self ook vuur uit den Hemel deden komen over d'Aerde. 13: 13. zijn meer niet dan maar tekenen der leugen, dat is valsche tekenen. 2. Thess. 2: 9. niets in waarheid / louter schijn.

§. 11. Het is deshalven al vergeefs gedisputeerd / of en hoe verre ook de Duivel of de valsche leeraars maghtig zijn Mirakelen te doen: dewijle sy het geen van beiden doen; de Duivel of de so genaamde Toveraars niet meer dan eenig ander mensche. Ende derf ik seggen / dat alsulk vragen en bepalingen daar in gemaakt / daar so veel boeken van Natuur / als Schrift-geleerden van gestapeld zijn / niet dan verkeerde krakkeelen παραδιατριβαὶ *paradiatribai* als oft men seide buitensporigheden, zijn. 1. Tim. 6: 4. Dat buiten spoor dan ook ten einden uit gelopen hebbende / belenden sy ten laatsten aan de scheidpaal van het oogmerk / dat by God en Gods Profeten altijd goed / maar by den Duivel en de sijnen quaad is: En dan so meinense dat dese waarlik wonder werken doen; maar gene geensins ware wonder werken zijn / om dat daar in Gods eere niet en word beoogt. Gelijkerwijse zijn dan ook de wonder werken / die de Heer so wel door Judas als door d'andere Apostelen gedaan heeft / niet voor ware wonderwerken; noch de Profezyen van den valschen Bileam voor Profezyen aan te nemen / om dat nog d'een noch d'ander met dat oogmerk heeft gesproken of gewroght: de vraag is over 't oogmerk noch het einde noch het middel noch de palen niet / maar over 't werk.

§. 12. Wy gaan dan over tot nog andere plaatsen der Schrifture / die nog niet eens verhandeld zijn; waar in het schijnt dat aan die menschen diemen noemt besweerders ofte Toveraars iet dadelijks word toegeschreven. Der

selver

ſelver vind ſk maar in alleꝛ deſe. Pſalm 58: 6. Pꝛed. 10: 11. Jerem. 8: 17. Ezech. 21: 21/ 22. Dooꝛ af iꝭ aan te merken / dat de dꝛie eerſte vaſt van eenerlyen inhoud zyn : alꝭ ſpꝛekende van Lachaſchijm op de eerſte / van Chavarijm op de tweede / van Naechaſchijm op de derde (wooꝛden / die gelyckelyk te kennen geven de Beſweeringen) en van de Keſamijm Waarſeggingen / in de vierde plaatſe ; van welken alle uit verſcheiden andere plaatſen nu al meer dan eenꝭ gehandeld iꝭ. En die Beſweeringen zyn alle eenerley / alſo die plaetſe maar ſpꝛeken van de Slangen te beſweeren : d'eerſte van derſelver liſt om ſig te wapenen / dat de beſweeringe geen kꝛagt en hebbe ; de tweede van de kꝛagteloosheid der beſweeringe / wanneer de ſlange iemant al gebeten heeft ; de derde ſpꝛeekt van ſlangen / die te ſchadelyker bꝛyte / om datſe niet beſworen zyn. De vierde heeft in ſtede van de ſlangen Terafijm, en dien aangaande iꝭ deſelve ook al eenꝭ verhandeld daar het ſo te paſſe quam. X. §. 12/ 13.

§. 13. Wat d' eerſte plaatꝭ nu in 't beſonder aanbelangt / het iꝭ de klagte daar van David / d'ongevoeligheid en herdnekkigheid der boſen / datſe na geen reden luiſteren : waarom hy hen dan vergelykt by enen adder, die ſich doof maakt / mitꝭ dat ſy haar oore toeſtopt, op datſe niet en hore na de ſtemme des beleeſers, des geneen die ervaren is met beſweeringen om te gaan. Pſalm 58: 5/ 6. Wat kꝛaght in de beſweeringen zy ofte niet / ſal noch hier na verhandeld wooꝛden : hier hebben wy alleenlyk maar te ſien / of deſe wooꝛden ook te kennen geven datter Duivelꝭ kꝛagt in ſteekt. Daar van en blyjkt het minſte niet uit enig wooꝛd alhier gebꝛuikt. Ik ſal my niet behoeven te behelpen met den ſtyl van ſpꝛeken na 't gebꝛuik der menſchen ; ſchoon ik meine dat het hier ook plaatſe heeft : maar ſegge alleenlyk / dat de Schꝛift hier / na de letter al verſtaan / niet meer en ſeit / dan dat een adder enige natuurlike bequaamheid heeft / om ſich te hoeden tegen 't ongemak / gelyckweſien dat ſulcx in alle beeſten iꝭ / een iegelyk na ſynen aart. Een anderen / dat ook de adder horen kan : en dat ſulk een geluid alꝭ de beſweerder maakt / deſelve ongemakkelyk moet zyn / dat ſy haꝛe oren daar booꝛ ſtopt. Waar uit dat volgt / dat de Beſweerder / hoe ervaren hy mag zyn / met alle kꝛagten ſynꝛ konſt niet uit en regt / gelyk de beſte leſſen bꝛugteloos geſpꝛoken tot dat boſe volk.

§. 14. Het tweede moet myn ſeggen meer beveſtigen dan tegenſpꝛeken. De wyſe Pꝛediker om by gelyſteniꝭ te leeren / dat men iemant onderrigten moet / eer hy het quaad bedꝛyven ; en dat het al te late komt wanneer de misdaad iꝭ begaan : ſo ſeit hy dan : Indien de ſlange gebeten heeft, eer de beſweeringe geſchied is, dan is'er geene nuttigheid voor den alderwelſprekenſten beſweerder. Pꝛed. 10: 11. In 't Hebꝛeeuſch ſtaat לבעל לשון *leha-al laſchoon* voor den ſpraakmeeſter ; ſo noemt hy den beſweerder. En daar uit blyjkt / dat hy geen bloot opleſen ofte mompelen van wooꝛden / duꝭ of ſo / verſtaat / maar konſtig tſaamgeſteld / en uitgeſpꝛoken of geſongen ; dier voege dat ſulk een geluid kan werken op 't gehooꝛ van ſulken beeſt / en het daar booꝛ in ſtilte bꝛengen / en ſo af houden van den Menſche op dat pas te beſchadigen.

Waar

Waar uit dan volgen moet / dat dit gedaan moet worden / eer de bete zy geschied: also die spraak of sangkonst niet en was om wonden te genesen / maar om slangen af te keeren / datse geen en maakten. Hier is dan wederom het minste niet / waar uit kan blijken / dat ooit door des Duivels kragt iet is gedaan.

§. 15. Ter derde plaatse worden de Chaldeën / welker sellen oorlog God den Joden dreigt in 't land te senden / by de slangen ende basilisken vergeleken / tegen welken geene besweeringe is / die hen bijten souden. Jerem. 8: 17. Dit siet men klaarlik dat niet meer is dan slegs een gebruik van spreken / by gelijkenisse van dat gene dat in vorigen al eens geseid is. En in waarheid was het so / dat geen besweeringe hier kragt en hadde: het gene voor ons dient / die geensins voor de kragt / maar voor de kragteloosheid der besweering pleiten. De kragt die sy dan selterlik hier niet en heeft / die moet men my betonen dat sy elders heeft. Nochtans was Bileam / so 't schijnt / in dat gevoelen / dat ook in sulken val besweeringe te bate komt / om volkeren en heirlegers te verbloeken / waar toe hy by de Moabijten en de Midianijten ook ontboden was; gelijk voor desen is gesien. Maar als God voor sijn volk wil sorgen / so seit hy / dat geen waarseggerye noch beleesinge iets tegen Israël vermogen: en als hy 't volk wil straffen / daar helpt ook geen besweeringe / om hen den vpand af te keeren / wien Gods wraakvoerende gereghtigheid dan tegens hen gewapend heeft.

§. 16. Dus blijft 'er meer niet over / dan ter laatste plaatse / dat Nebucadnetsar dien weg kiesen soude voor sijn heir / die hem door waarsegginge gewesen wierd. God spreekt daar ook der Joden meninge tegen / die seiden: dat die waarsegginge ydel was: het sal geen ydele waarseggeinge zijn. Ezech. 21: 21 / 22. Maar hoe niet ydel? Het lot word in den schoot geworpen; maar het geheel beleid daar van is van den Heere. Spreuk. 16: 33. Ydel was de waarsegginge aan haar selven / dat is klaar; alleenlik daar uit / (buiten anderen) dat de Terafijm daar in gevraagd zijn: want de Terafijm spreken ydelheid, Zach. 10. 2. Maar 't stond so wel aan God / de Kesamijm of waarseggingen des konings van Babel aan de regterhand tegen Jerusalem, als aan de slinkerhand tegen Egypten te bestieren. Want op beiden was het aangesien; en stond hy in beraad / op wien hy eerst soude aantrekken: waar toe hy middelen van waarsegginge gebruikte / in haar selven kragteloos / maar van God also bestierd / dat sijn geheime raad wierd uitgewerkt. Het allerminste komt hier niet in voor / waar uit kan blijken dat de Duivel in die dingen werkt; die komt 'er niet in te pas / het is geen sake die hem aangaat / hy weet 'er ook niet af; noch hy en hoort geen tijdingen hoe 't met den oorlog tusschen de Chaldeen en de Joden gaat / noch welken weg uit dat hy met sijn magtig heir in aantoght is.

XVII. HOOFDSTUK.

Des niettemin is wel te sien, waar in het quaad besta, waarom voorseide konsten en hanteeringen bestraft en ook gestraft zijn in Gods Woord, en door de kristelike Wetten strengelik verboden zijn.

§. 1.

DJe blotelik maar hooren/ dat ik 's Duivels kragt en werkinge / in al dat werk tot dus lang onder socht en overwogen / blijf ontkennen; zijn seer gereed om te vermoeden / dat ik den Duivel of sijn volk wil voorstaan. Gelijk het niet alleen Augustus Pfeifer tans Pastoor en Superintendent tot Lubek wil bewijsen / in een boexken dat hy tegen my doet drukken in 't hoogduitsch / maar 't hebben my hier al verscheidene verweten / van die broeders / die door kleinheid hunder lief de al te groot zijn van begrijp. Maar die met aandaght en onzijdig al 't voorgaande maar gelesen heeft / sal dat niet seggen. Want daar uit blijkt genoeghsaam / dat ik door en door van al dat doen niet anders dan met afkeer spreke: die menschen dan en worden van my niet verschoond. Maar wat den Duivel self betreft; 't is waar dat ik hem niet te laste legge 't gene hy niet doen en kan: maar dat ik hem te meer verkleine / en den groten God verhoge: 't welk mijn uiterst oogmerk is. Wy zijn 't dan alle seer wel daar in eens / als dat de Duivel by ster quaad is; maar niet in al het quaad dat hem word toegeschreven: niet of hy 't soude willen doen / indien hy konde; want daar in meen ik mede dat wy alle sullen seggen/ ja. So ook is 't buiten twijfel / dat de so genaamde Toveraars en Waarseggers grote sonde doen; maar als men seit / dat sy sich met den Duivel in verbond begeven / dat heb ik nu so klaar bewesen als den dag dat gansch niet waar en is. Het staat ons dan / tot dies te meer gerustheid voor ons self / en tot soo veel te beter openinge en verstand der Schrift / te onder soeken / waar in dan eigentlik het quaad besta / waarom die konsten en hanteeringen als dus lang 't onderhoud van onse oefeninge zijn geweest / so seer mispresen zijn. Ende dat deselve niet alleenlik in Gods Woord / maar by de kristen Keisers desgelijks / in hunne Wetten streng verboden zijn / ja self by Heidenen gehaat.

§. 2. So veel als dan Gods Woord betreft / ik meen het is uit alle bygebraghte plaatsen wel te sien geweest / dat al wat van dien slagh ons daar in voorkomt / word vast eenparig overal begrepen in d'Afgodery. En dat is t'eelter plaatse wel soo klaar / dat ik 't herhalen van deselven hier onnodig achte. Sy worden dikmaals by den Afgodsdienst genoemd / als staaltjes van Afgoderye bygebraght: en alle die besweeringen zijn om den Afgod op die wijse het geheim te vragen / of in navolginge der afgodsdienstige gewoonten genoegsaam blijkende het gene ik in 't 1. boek XI. §. 12. uit vorige exempelen betoonde / dat alle Toverplegingen der oude en hedendaagsche Heidenen maar enkelik uit hunne afgodsdienstige gevoe-

lens voortgebraght / en 't grootste deel van hunne afgodsdienstigheden zijn. Waarom ook Samuël / den Koning Saul bestraffende om ongehoorsaamheid aan God / en willende hem op het kragtigste beduiden / hoe groten sonde dat dit zy: so seit hy; weederspannigheid is ene sonde der Toverye. (קסם *kesem*) en wederstreven is Afgodery (און *Aven* eigentlik ydelheid) en beeldendienst (*Terafim*) 1 Sam. 15: 23. 't Is der Hebreewsche tale eigen in de Schrift / veeltijds tweledige spreuken voor te stellen; de woorden wel veranderende / maar den self den sin behoudende: in voegen dat het tweede altijd tot verklaringe of tot vergrotinge van 't eerste dient / nooit tot verkleininge. Dese sesse haat de Heere; ja aan sevene heeft sijne ziele enen grouwel. Spreuk. 6: 16. Abraham weet van ons niet, en Israël en kent ons niet. Jes. 93: 18. De Heere is na by allen die hem aanroepen; allen die hem aanroepen in de waarheid. Psal. 145: 18. en soo op duisend plaatsen meer. Schoon hier dan in het tweede lid staat *Aven*, ydelheid; 't welk onse Oversetters / Dr. Luther daar in volgende / vertaald hebben afgoderye: het is genoegsaam te verstaan / dat die daar mede ook gemeend word; om datter bystaat *Terafim*, 't welk Luther afgodsdienst, doch d'onse beter (om des self een woords herhalinge te mijden) beeldedienst vertalen. Indien gy dan ten eersten niet en moght verstaan / hoe groten sonde d'ongehoorsaamheid magh zijn; om datse met de kesem vergeleken word; soo seit het tweede lid noch nader / dat de wederstrevinge is Aven ende Terafim.

§. 3. Het volgt dan / dat gelijk de wederspannigheid en wederstrevenheid maar ene self de sake zijn; dat ook also de Kesem, en de Aven met de Terafim vast op gelijke hoogte staan. Daarom / gelijk de wederspannigheid is wederstreeven, so is de *Kesem* wicchelinge (Toverye) hier in 't duitsch genaamd) ook dan *Aven*, ydelheid (afgoderye) en *Terafim* afgodsbeelden, en also dan Beeldendienst. Want gelijk hier geen andere ydelheid verstaan kan worden / dan degene die gepleegd word in den dienst der Afgodsbeelden / die daar nevens staan genoemd: so is dan ook de Toverye / so genaamd / so wel Afgodery / als 't wederstreven Wederspannigheid. So dat de sin is: die sich wederspannig draagt ontrent den God van Israël / die kent hem met de daad dan niet voor God; en 't is al evenveel oft hy sig tot den Afgod voegde. Waarin bestond dan dese wederspannigheid van Saul? Dat hy de godspraak hem door Samuel gedaan niet achtervolgde. Wat sal hem schelen / dat hy sich tot afgodsdienstige waarseggingen niet sal begeven? altoos de eerbiedigheid voor 't gene hem de God van Israel te weten dede / sal hem daar van niet wederhouden; gelijkmen namaals heeft gesien / dat hy van God verlate sig tot sulke middelen begaf. 1. Sam. 28. De HEERE antwoorde hem niet; so ging hy dan om raad en kennisse van saken by ene vrouwe / die geen profetesse was / die God door de Urijm en de Tummijm niet en vraagde; maar die enen waarseggenden geest voorgaf te hebben / en de Dæmons of de doden (so hy meinde) uitroepen konde om bescheid te geven.

§. 4. Dit self de word bevestigd met het gene wy X. §. 13. al eens hebben ingesien. Jes. 8: 19/20. Het ene tegen 't ander stellende; so seit hy eerst / by

wege

wege van verwijt / vraagt de *Ovooth*, Waarseggers, en de *Jid-onijm*, Wijshoofden, by onse oversetters Duivels konstenaars vertaald: (Wat plaats de Duivel in dit woord heeft / is te voren meer dan eens geseid) en voorts hen scherpelik bestraffende sal niet een volk sijnen God vragen? sal men voor de levendigen de doden vragen? Hier stelt hy eerst / dat ieder volk sal vragen sijnen God; dien sy daar voor zijn houdende. Daar by vertoont hy d'ydelheid der afgodsdienaars / datse hunne Goden by de doden sochten / de geesten der verstorvenen / of wel de Dæmons / na bewijs der ingewanden eenes doden Lichaams / vraagden. So was dit dan de sonde van't volk Israel in desen / dat sy niet vraagden hunnen eigenen en waren leevendigen God / sich gevende tot sulke Goden / dewelke van de Ovoot en de *Jid-onijm*, door hunne nachaschijm en kesamijm of wichelryen uit het midden van de doden uitgeroepen / of door het middel van de doden aangesproken wierden. Dit is dan van de sotte wijse hunder afgodsdienstigheid geseid / so veel de saak betrest; het self de zijnde daar God over klaagde / als hy seide: mijn volk heeft twee boosheden gedaan: my den sprinkader des levendigen waters hebbense verlaten; om henselven bakken uit te houwen, gebrokene bakken die geen Water houden Jerem. 2: 13.

§. 5. Nu is dan lichtelik te sien / hoe groten sonde die genaamde Toverye en Waarseggerye sy; al is't dat sy op geen Verbond berust dat met den Duivel sy gemaakt; als is't dat die deselve plegen / geen besondere gemeinschap met den Duivel hebben; als is't dat daar de Duivel niet toe doet / noch af en weet; al is't dat sulke menschen God uitdrukkelik niet af en sweeren / en den Duivel hulde doen: geen grouweliker sonde ebenwel dan dese so genaamde Toverye. Want schoon dit in dien sin als't woord gebruikt de regte naam niet is: het sal Afgoderyen zijn / en is het ook. Want hoe kan iemant iet gaan vragen aan sulk volk / die self verklaren / dat't van de so genaamde Goden ofte Dæmons halen; en sich met een aan d'Afgoderye schuldig maken? Kan iemant knielen voor een Beeld / in't doen van sijn gebed? en ebenwel geen beeldendienaar zijn? Is't hem niet om het Beeld / het is om den gewaanden God / of Heilig wien dat Beeld vertoont. Soo ook de Terafijm en wierden selfs als Goden niet gevraagd; maar door deselve / als een middel om bescheid te krijgen van de Goden.

§. 6. Nu moet my niemant hier betwisten / dat in den gantschen Bijbel ons geen sonde swaarder voorkomt dan d'Afgoderye. 't Is't eerste van de 10. Geboden. Het is het eerste oogmerk van het Euangelium / de menschen daar van af te trekken: wy verkondigen u, (seit Paulus) dat gy u sult bekeeren van dese ydele dingen (hy verstaat den afgodsdienst) tot den leevendigen God. Hand. 14: 15. Het is het slot des briefs van Jesus lieveling; kinderkens, bewaart u selven van de Afgoden. 1 Joh. 5: 21. Dit sluit op't gene hy daar effen had geseid / dat het verstand des Euangeliums ons is gegeven / om de Waarachtigen te kennen, en dat de Soon ook die waarachtige God en 't eeuwig leeven is. Het is 't gewigtigste en grooste deel van sijne prosezyen / d'Afgoderye ende geestelike hoererye van dat Geestelike Babel /

van die groote Hoer en van dat sevenhoofdig Beest: en 't is het bijster steven alle menschelijke uitspoorigheid / dat sy na d'alderswaarste geesselingen van Gods plagen / sich niet bekeeren van 't aanbidden der Dæmonia, dat so veel andere grouwelijke sonden met sich sleept. Openb. 9: 20 21.

§. 7. De woorden / voor mijn aangesichte, zijn in de Wett niet te vergeefs gesteld. Dat spraak God doe tot Israël / na dat sy hem so klaarlijk hadden leeren kennen / door hinne uitgeleide in Egypten / hoe goed en groot hy sy; en dat geen ander God en is dan hy alleen: die door genadige gemeinschap by hen woont / en hen als een verkoren volk gestadig onder ogen houd; 't welk so te seggen voor sijn aangesighte woont en wandelt; dat hy gelijk een man sijne echte vrouwe heeft getrouwd. Dat sulk een volk na anderen Goden om sal sien / dat sulken dienstvolk enen andere Heere soeken sal / dat sulke kinderen enen anderen Vader noemen sullen; dat sulken Brouwe met enen anderen man te doen sal hebben / in tegenwoordigheid / en onder d'ogen van alsulken God en heer en vader en getrouwen man: hoe is dat in te schikken? Een lijfeigen knecht begaat geen groter sonde / dan sijnen meester te ontlopen en enen anderen te dienen. Een kind dat van sijne Ouders wech loopt / en sich buiten hun verlof aan vreemden overgeeft / vergrijpt sich tegen d'eerste Wet der tweede tafel: En voor eens mans getrouwde vrouw en is geen groter sonde te begaan dan overspel; waarom ook der Israelyten Afgodsdienst geduriglijk by overspel en hoererye vergeleken word. So als dan dese sonden zijn de grootste die de menschen tegen menschen kan begaan / uit oorsaak der bysonderste verpligtinge: so kan geen grooter ooit bedacht zijn tegen God / aan wien de mensche / en insonderheid sijn eigen volk / op so besondere manier op het naawst verbonden is.

§. 8. En dit belangende de eerste soort van die bose menschen / zijnde Wiechelaars: de andere / die men gemeenlik by den naam van Toveraars verstaat / zijn sulke die de menschen en het vee in 't heimelik beschadigen / farmakoi vergiftigers genaamd / als voor verscheide maal is aangewesen. Alsulke menschen op sich selven aangemerkt / in 't gene sy bedrijven / zijn by de straatschenders en moordenaars te stellen / ten aansien van 't verderf dat sy den menschen aanbrengen in goed en bloed. Doch aangemerkt / dat sulke die de Heilige Schrifture meest gedenkt / by 't ander volk op eene mate zijn gesteld: so heeft men het te houden voor een self de slag van volk; door dien sy sich met de Afgoden vergesellen; als die in allen niet te vreden met de kragten der Natuur alleen / van hen met konst in 't werk gesteld / noch meinen dat de Goden of de Daimons daar de kragt toe leenen moeten. Dies zijnse mede voor Afgodendienaars aan te sien.

§. 9. Niet weiniger zijn de Besweerders ook so aan te merken; alsо sy meinen dat se goed doen aan de menschen / door hen van bose geesten te verlossen. Maar dat vermeinen sy te doen door seker slag van kruiden ofte andere saken / welke magtig souden zijn de geesten te verdrijven / of sulken kragt in 't vragen van de Goden / die noch boven dese Dæmons zijn. 't Is grotelijx Gods groten naam verkleining aangedaan / wanneer men aan de schep-

ſchevſelen de kraghten toeſchrijft om de geeſten te verdrijven / die hem den Schepper onderworpen zijn. Want overmits de geeſt des menſchen uit het lichaam ſcheidende / tot God dan weder keert: Pred. 12: 7. ſo laat hy voor den menſche gene kruiden waſſen / nochte viſſchen in het water / nochte beeſten op der aarde / die hem ſouden konnen dienen om deſelve ſich te onderwerpen. Derhalven hebben dat d'Apoſtelen ook niet geleden: in welker tegenwoordigheid de ſeven broederen op hunne wijſe 't ſelve onderneemende / (hoewel het gene ſy vermeinden uit te drijven in waarheid niet en was) in d'uiterſte verlegentheid gekomen zijn. Hand. 19: 13/ 14. waar af hier voor VII. §. 19/ 20/ 21. ſo veel des nodig al geſproken is. Dit mijdende verballen ſy tot die Afgoderye / dat ſy de Dæmons van de Heidenen op heidenſche maniere meinen uit te halen; en ook de boſe Dæmons door 't bevel der goede / de mindere door kragte der meerdere te doen vertrekken: daar wel noch d'een noch d'ander Dæmon is; maar daarom geen te minder ſonde / dat ſy door 't gene niet en is verlaten Hem uit wien / door wien en tot wien alle dingen zijn.

§. 10. De wetten van de kriſten Kerk / en eerſte kriſten Keiſeren / zijn ook gebouwd op deſe grond. In 't Concilie van Ancyra / dat ontrent het jaar 300 was / ſtaan op het einde van het eerſte hoofdſtuk deſe woorden. *Quis quis aliquid credit poſſe fieri, aut aliquam creaturam in melius aut in deterius immutari, aut trans formari in aliam ſpeciem vel ſimilitudinem, niſi ab ipſo Creatore, qui omnia fecit, & per quem omnia facta ſunt: procul dubiò infidelis eſt, & pagano deterior.* Al wie gelooft dat iets geſchieden kan, of enig Schepſel tot beter of tot erger veranderd, of in een andere gedaante of gelijkenis verſchapen worden, anders dan van den Schepper ſelfs, die alles heeft gemaakt, en door wien alles is gemaakt: die is buiten twijfel ongelovig en erger dan een heiden ſelf. Onthoud dit / Leſer / het ſal hier na noch eens te paſſen komen. De grond is hier het Heidendom / als even eens als Jeremias heeft geſeid / ontſettet u niet voor de tekenen des Hemels, dewijle ſich de Heidenen daar voor ontſetten. Jerem. 10: 2. Een kriſten houd ſich met den naam van Heiden ſeer beledigd: ſo moet die dan genoeg zijn / om hem van ſulk gedoelen en bedrijf te doen verſcheiden / ſonder meer. De Roomſchgeſinden ſelfs zijn hier van overtuigd; alſo die worden ook in 't *Jus Canonicum*, de Pauſelike Regten ſtaan / Decr. P. II. C. 26. qu. 5. c. 11.

§. 11. De keiſerlike wetten nemen 't op de tweede reden: als namelik / dat deſe konſten zijn tot nadeel van het menſchelijk geſlagt. De keiſer Conſtantijn de eerſte ſchreef daar van in den jare 321. aldus. *Eorum eſt ſcientia punienda, & ſeverißimis meritò legibus vindicanda, qui magicis accincti artibus, aut contra ſalutem hominum moliti, pudicos animos ad libidinem deflexiſſe detegentur.* Men ſal de weetenſchap der genen ſtraffen, en billik door de ſtrengſte wetten wreeken, die bevonden worden, dat ſy door middelen van toverye der menſchen geſondheid beſtaan te krenken, of kuiſche herten tot dertelheid te verleiden. En daar na in 't jaar 358. ſchrijft hy / dat al dat volk voor vpanden des menſchliken geſlagts te houden zy. L. ix. tit. 18. l. 4. & 7. C. de Malef. & Math. Het ſchijnt of

Conſtantijn het ſtuk van 't Heidendom liefſt niet heeft willen roeren: om dat het noch ſo magtig was: en daarom liever ſulken reden ſtellen / die ſelf van Heidenen niet konde wederſprooken worden: alſo het misbruik deſer konſten al te openbaar was om te konnen loghenen / en ſelf het Heidendom daar over klagtig viel; als blijkt uit dien dat ſelf de Keiſers Diocletianus en Maximinus / die het Kriſtendom verbolgden / in de 2. wet ter ſelfde plaatſe ſeggen / *ars mathematica damnabilis eſt, & inter dicta omninò.* De Wiskonſt (verſtaande 't vuil bedrijf der genen die ſich noemden Mathematici (maar ſy en waren de regte niet) is verdoemelijk, en geheel verboden. Dat heb ik mede in het I. boek. IV §. 1/7/8. getoond. En 't was ook om deſelfde reden / dat Apollonius gebynaamd Tyanæus, ſich voor Tiberius ontſchuldigde; dat onſchuldig met den laſter van Magia wierd belaſt; ſo als Filoſtratus dat in 't beſchrijven van ſijn Leven in 't 8. boek omſtandig heeft verhaald. Dus ſiet men / welke dat de redenen geweeſt zijn van 't verbieden deſer konſten / ſonder datter iet behoefde by te komen van dat gene daar men 't meeſt op neemt.

XVIII. HOOFDSTUK.

Men moet ook niet voorbygaan ſulke plaatſen, daar de Schrift verſtaan word van ſodanige te ſpreken, die van den Duivel in 't gemoed beſtreden, of aan den lichame gepijnigd zijn.

§. 1.

TOt noch tot hebben wy geſprooken van de genen die men daar voor houd / dat ſy ſig met den Duivel wel verſtaan / met hem ſeer naaw vereenigd en verbonden zijn / en door des ſelven kragt verwonderlike dingen doen. En 't is bevonden / dat de Schrift van ſulke menſchen niet en weet: dienvolgens dat de Duivel ſo veel volx noch ſulken magt in deeſe Weereld niet en heeft. Nochtans is 't dit noch niet alleen / het gene men wil hebben dat hy doet / te weten dat hy ſo veel menſchen aftrekt ende houd in ſijn bedwang: maar men gelooft / dat hy noch daar en boven de godvrugtigſten van allen dagelijx in 't midden van de Kerke komt beſtoken / en deſelve quellen in hun lichaam en gemoed. Ende dit gevoelen is noch wel gemeender dan het ander; ſo verre dat ik niet en wete dat het iemant tegenſprееkt / maar hore overal de ſelfde taal. Ik ſal het dan nu noch veel quader hebben dan te voren / indien ik hier alleen moet ſtaan / en dit ſtuk onderſoeken / dat ſo vaſt en al gemeen is aangenomen / als enig leerſtuk weſen kan dat niet op het regiſter der Geloofs artijkelen en ſtaat.

§. 2. Maar 't vorig onderſoek heeft ons tot hier toe al te veel geleerd / om nu voortaan ſo licht iets aan te nemen of voor vaſt te houden / ſo lang als wy het ſelf niet onderſocht / en met de Schrift naawkeurig overleſen hebben: na

na dat wy den geheelen Bijbel door niet eene letter hebben konnen vinden die dat seit. Het moght hier mede ook so gaan het gene men / van de bestrijdingen of de aanvechtingen des Duivels / en van versoekingen desselven spreekt. Alsmede van degenen die hy in hun lichaam quelt / en so beset / dat hyse als besit / waar van sy ook Besetenen genoemd zijn; dog van welken schier so veel alreeds in 't II. boek gehandeld is / dat hier niet veel meer sal te seggen vallen. Nochtans so hadde 't hier de plaats ook wel geweest; om dat wy in dit boek van menschen spreken / die gemeenschap / met of tegen hunnen wille / met den Duivel hebben: 't en ware sake / dat ons daar de naam van Daimon is ontmoet / die ons daar toe so veel te vroeger de gelegentheid in handen gaf; om dat het al te male Daimons zijn / en geen Daiboloi, of Duivels / na de Schrift / van welken dese menschen zijn gequeld geweest. So laat ons nu dan sien / waar spreekt de Schrift van strijd / aanvechtinge / of versoekinge / dat op den Duivel past?

§. 3. Ik sal my self bepalen binnen 't nieuwe Testament: om dat het daar uit meest genomen word / en dat men wil / dat doch de Duivel sig daarin veel meer ter weere stelt dan onder 't Oude; dewijle door de komst des Saligmakers in het vleesch sijn Rijk meer last lijd dan te voren. Een teken dat hem evenwel de nek dan nog so niet gebroken is / als wel beloof d was dat de Messias souden doen. Ik sal by een soeken alle sulke plaatsen der Schrifture / waar in van geestelijken Strijd gesproken word; daar na de geene die ons van Versoekinge vermelden. De eersten zijn dan wederomme tweederley / een deel derselve niet uitdrukkelik den vyand noemende / met welken de gelovigen te strijden hebben / en echter door d'omstandigheden wel te kennen geevende; en andere waarin de vyand word genoemd. Doch alhoewel de woorden / strijd, strijden, oorloge, met verscheiden griekschе woorden in den text beteikend worden; so sal ik die nochtans niet onderscheiden / om / den Leser niet onnodig te bes waren: gemerkt dat in die griekschе woorden geen so sonderling verschil is van beteikenisse / dat sulk een onderscheidinge veel nut kan doen.

§. 4. De strijd daar ons de Schrift van spreekt / is somtijds van den yver te verstaan. Men sie daar over dese plaatsen na. Strijd (seit de Heere) om in te gaan door de enge poort, Luk. 13: 24. dat is / yveren om prijs. 1 Kor. 9: 25. Dat is een strijd eens kristens ofte leeraars niet met sijnen vyand; maar met sijne metgesellen / om den prijs te winnen / met elk op 't seerst te yveren / en malkanderen voorby te loopen: dat is jagen, Fil. 3: 2. dat is yveren. 1. Kor. 12: 31. en 14: 1.

Daar is een strijd, bestaande in gebeden, tot God den grooten vriend en vader der barmhertigheden; Rom. 15: 30. Dat is te seggen / sulk een yverig gebed / dat God daar door gelijk als overwonnen word / om ons te helpen / wanneer het scheen dat hy in 't eerste geen gehoor en gaf; het gene ons de Heere self door de gelijkenisse des onregtveerdigen Regters leert. Luk. 18: 1--8. Dat is gelijk als worstelen met God, en tot hem seggen: Ik en late u niet gaan ten zy dat gy my zegent. Gen. 32: 26. Dat is hem so lang na

loopen /

lopen / en naroepen / dat hy eindelik eens omsiet / en ons helpt / gelijk die Kananeische vrouwe / Matt. 15: 22--28.

§. 5. Dit is so veel als 't woord van strijden aanbelangt. Laat ons besien / hoe ons de Schrift de sake self voor ogen stelt / partyen noemt / en hoe sy met malkanderen te werke gaan. Daar is een strijd des menschen met hem self en met de weereld; dat is / de bose menschen in de weereld. Tegen d'eerste wil ons Petrus wapenen met dese ernstige vermaninge; Geliefden, ik vermane u als inwoonders en vreemdelingen, dat gy u onthoud van de vleeschelike begeerlikheden, welke krijgh voeren tegen de ziele. 1. Pet. 2: 11. Want het vleesch (segt Paulus) begeert tegen den Geest, en de geest tegen het vleesch; ende die twee staan tegen malkanderen, so dat gy niet en doet het gene gy wilt. Gal. 5: 17. Dit had hy aan hemselven soo bevonden: te weten gelijk als 't ware so een bose wett in sijne leden, welke streed tegen de wett sijns gemoeds, ende hem gevangen nam onder de wet der sonde, die in sijne leden was. Rom. 7: 23. Dit alles dan in den mensche self zynde / hem bykliggende / ende met hem geboren / en is hem niet van buiten aangekomen van den Duivel; ende word ook altijd van degenen die voor de bestrijdingen des Duivels strijden / daar van wel uitdrukkelik onderscheiden. Dat is dan binnenstrijd / waar in de vleeschelike drifften / genegentheden en bewegingen / den wille hinderen om voor te nemen / en in 't werk te stellen / het gene het verstand / van God verlicht / voor 't beste keurt.

§. 6. De buitenstrijd word ons geheel beschreven / met soo veel bedrijdinge / dat daar de Duivel als een bose geest niet kon verstweegen worden / indien hy enigsins daar in begrepen ware. Want wandelende in den vleesche (dat is / gedurende dit leven / terwijle noch de Ziel in 't lichaam is) so voeren wy den krijgh niet na den vleesche. Is dat te seggen / niet met menschen? dan had hy wel geseid / niet met den vleesche / gelijk als niet te rade gaan met vleesch en bloed. Gal. 1: 16. Maar laat ons verder lesen / Paulus sal hem selven wel verklaren: want de wapenen onses krijgs en zijn niet vleeschelijk, maar kraghtig door God. So is het dan in aansien van de wijse en de kraght van desen oorlog te verstaan / dat die niet na den vleesche, ofte vleeschelijken arm / maar na de goddelike kraght is af te meten; de stoutste man in 't vleesch / dat is van lichaam / kan hier so de sterkste zijn. Maar tegen wien en waar is eindelik al sulken strijd op aangeleid? Tot nederwerpinge der sterkten? Wat zijn dat dog voor sterkten? dat sullen ons de naaste woorden hier aan volgende wel seggen: de wijle wy de overleggingen ter nederwerpen, (gelijk Petrus die van Simon / Hand. 8: 22.) die overleggingen heeft ieder mensche uit hem self / Rom. 1: 21. Joh. 2: 4. ende alle hoogte, die sich verheft tegen de kennisse van God; (dat zijn de ongelovige Overheden ende maghten deser weereld Es. 6: 12. die de magt misbruiken in 't vervolgen en verdrukken van de Kerk. Siet II. b. XXXI. 2--7.) ende alle gedachte gevangen leiden tot de gehoorsaamheid van Christus. Souden ook de Apostelen de Duivelen bekeeren / dat se sich gehoorsaamlik gevangen gaven aan het Euangelium van Christus? Ende gereed staan om te werken alle on-

ge-

gehoorſaamheid, wanneer uwe gehoorſaamheid vervuld ſal zijn. 2 Kor. 10 3--6. Deſe gehoorſaamheid is des Geloofs / Rom. 16: 25. en die ongehoorſaamheid des geloofs. Joh. 3: 36. die God met vlammenden vieren wreken ſal. 2. Theſſ. 1: 8. Siet hier nu de geheele beſchrijvinge des geeſtelike ſtrijds; ſo veel als ooit een Kriſten in dit leven ſal verſtaan; wel groot en ſwaar / maar met de boſe menſchen; van den Duivel niet een woord. Doch ſoo gy by gelijkeniſſe ſpreken wilt: dit is de krijgh tegen den Draak en tegen 't Beeſt; Openb. 13: 4. te weten / dat de Koningen der aarde hunne heirlegers vergaderen / om krijg te voeren tegen 't geeſtelijk heirleger van Gods volk. Openb. 19: 19.

§. 7. Dewijle nu d'Apoſtelen in deſen meeſt te lijden en te ſtrijden hadden / ſo word die ſtrijd ook meer dan eens gepaſt op de bedieninge des Euangeliums / en deſe dus beſonderlik een ſtrijd genaamd. Eerſt vergeleken met den weereldliken krijg, waar in men dienſt neemt op beſoldinge: 1 Kor. 9: 7. vermaant daar toe d'Apoſtel ſijnen ſoon Timotheus / den goeden ſtrijd te ſtrijden in de Profezyen: 1. Tim. 1: 18. ende noch eens / ſtrijd den goeden ſtrijd des Geloofs, 6: 22. gelijk hy van hem ſelf moght ſpreken; ik hebbe den goeden ſtrijd geſtreden, ik hebbe den loop geëindigd, ik heb het gelove behouden. 2 Tim. 4: 7. Dus ſpraak d'Apoſtel op die beide plaatſen / al waar hy aan Timotheus de goede leſſen gaf / om ſich als een getrouw en neerſtig dienſtknecht van den Heere Jeſus in 't verkondigen ſijns Euangeliums te dragen. Die hier in ſijne trouwſte Medearbeiders waren / die noemt hy medeſtrijders, welke eere hy aan Epafroditus en Archippus gaf: Filip. 2: 25. Filem. vs. 2. maar nergens word by den Apoſtelen gewagh gemaakt van enig voorval daar de Duivel hen beſtreed.

§. 8. D'Apoſtel was geweeſt in vele verdrukkinge / en vervolginge van boſe menſchen: van buiten was ſtrijd, van binnen vreſe. 2. Kor. 7: 5. Die ſtrijd van buiten met de menſchen / en was altoos geen ſtrijd van binnen met den Duivel. Den ſelfden ſtrijd des lijdens (Heb. 10: 32.) hadden ook de Filippenſen wel vernomen. Fil. 1: 20/ en deſe ſtrijd is / ſich door Gods genade te verharden tegen de vervolginge: mets dapper ſtrijdende voor het Gelove des Euangeliums, op dat gy in geen ding verſchrikt en word van degenen die tegenſtaan. vs. 27. So dat die ſtrijd beſcheidelik met boſe menſchen / maar niet met boſe geeſten is. Dus ſpraak d'Apoſtel daar het Euangelium in veel ſtrijd, in aanſien van de ſmaadheid die hy daar voor lijden moeſte. 1. Theſſ 2: 2. Een goed krijgsknecht van Jeſus Chriſtus beſtaat daar in / dat hy verdrukkingen lijd. 2. Tim. 2: 3.

Paulus hadde enen groten ſtrijd voor de Koloſſenſen / tegen de beletſelen om by hen te komen / ſo lang als hy die niet te boven quam. Kol. 2: 1.

In geen van alle deſe plaatſen is een enkel woord of letter van den Duivel.

§. 9. Want dat een Engel des Satans eens vuiſtſlagen aan Paulus gaf / daar over hebbik myne meenig. II. b. XXXV. §. 21/ 22/ 23. al eens geſeid. Men ſal my ook niet mogen tegenwerpen / dat door den Draak, die Michaël bekrijgt / de Duivel ende Satanas verſtaan moet worden; dewijl het Openb.

12: 7/9/17. uitdzukkelik alſo te leſen ſtaat. Want ik al in het XIX hoofdſtuk van mijn II boek §. 2/13. heb aangewefen / hoe dit van boſe menſchen in 't geheel verſtaan moet wozden. En ſomen ſeit / dat die nochtans / om ſulx te doen / inwendig van den Satan wozden aangepozd: ſo moet ik na de reden vzagen / hoe 't komt / dat dan de Schzift van ſulken vzeemde ſake niet een woozd vermeld? Ook dient hy wel te konnen ſeggen / hoe 't hem komt / dat daar ons Gods Woozd ſelf niet en leid tot die gedachten; ('t en zy men de aangenomene overlevering van uitleggínge vooz Gods Woozd wil houden) en ons daarin ſo vzeed en hoog van enen ſwaren ſtrijd der beſte kriſtenen met hun verdozven vleeſch beſchzeven wozd: nochtans verlegen ſchijnen / hoe ſy al hun leven aanſlagh hebben ſullen om te vechten / ſo hun verdozven vleeſch den Duivel niet tot hulpe heeft.

§. 10. Wy komen nu tot de Verſoekinge of Bepzoevinge die men den Satan toeſchzijft; of liever tot den ſelven ſtrijd noch eens / met deſe mannen ook bekend in de Schzift. Noch om elkanderen in deſen te verſtaan / ſo ſal men geene moeite hebben met die plaatſen der Schzifture / die daar ſpzeken van verſoekinge die God den menſche doet / altijd ten goede; noch van verſoekinge die boſe menſchen doen aan God; noch die de eene menſch den anderen doet; noch van bepzoevinge ſijns ſelfs / of iemant in 't gelove zy: maar van verſoekinge die den gelovigen ſelfs wedervaart / waar dooz ſy in gevaar geraken hums geloofs en hunder ſalighheid / of in 't gelove ſchipbzeuk lijden. In ſommige wozd d'oozſaak der verſoekinge wel niet genoemd / maar echter dooz d'omſtandigheden wel ontdekt; in anderen wozd die genoemd; noch ſo / dat het de Duivel niet en doet. Dan is 'er noch een derde ſlagh / waarin de naam van Duivel ofte Satans woozd uitgedzukt. Navolgens deſe onderſcheidinge laat ons deſelve nu met oozder ſien.

§. 11. Ten eerſten dan ſo is de boſe, of het boſe (want het grieksch woozd πονηρὸς *poneros* betekent ſo wel 't een als 't ander) Matt. 6: 13. en Luk. 11: 4. waar tegen ons de Heere belaſt te bidden / om in geen verſoekinge te komen / uit vorige meldinge ſeer wel te vinden. De predicatie des Heeren Jeſus op den berg is in het 5/6/en 7. kapittel van Mattheus achter een begrepen; en deſe woozden van 't Gebed / met nevensgaande onderrichtige om wel te bidden zijn een deel daar van. Men heeft geen reden om te denken / dat onſe Heer in eene ſelf de reden meer dan eenerleyen ſin by ſijne woozden heeft. Maar hy en heeft daarin van geene boſen meldinge gedaan / of 't waren menſchen. Wederſtaat den boſen niet 5: 37. God doet ſijne Sonne opgaan over boſen ende goeden; vs. 45. en / gy die boos zijt, weet uwe kinderen goede gaven te geven. 7: 11. Wie ſal my nu bewijſen / dat de boſe of het boſe, waar uit Jeſus ſeit dan al wat boven ja oft neen is / ſijnen oozſpzonk heeft / 5: 37. ook niet de boſe menſch of menſchelike boosheid zy? Alſoo ook / by aldien wy daarenboven in de Schzift bevinden konnen / dat d'eene menſch den anderen verſoekt / of dat hy in hem ſelf van ſijne eigen boosheid ook verſocht wozd: dat een van beiden / of ook beidegaar in deſe ſelfde wyz niet en wozd verſtaan.

§. 12.

§. 12. Wat nu de sulke self betreft / somtijds is de versoekinge of beproevinge, dat is een proeve of bewijs van 't gene dat een mensche is / uit sulx als hem geschied is / of als hy geleden heeft.

Sodanig was dan die beproevinge, die Paulus was begeerig te verstaan / hoeverre de gehoorsaamheid der kerke tot Korinthen ging / om sijn voorgaande schrijven na te komen: en daarom gantsch niet van dien aart / 2 Kor. 2: 9. om die in 't allerminste tot des Duivels doen te trekken.

So spreekt d'Apostel ook van die beproevinge in welke die van Macedonien door de verdrukkinge gekomen waren. 2 Kor. 8: 2.

De Filippensen wisten de beproevinge van den trouwhertigen Timotheus: te weten / dat hy Paulus / als een kind aan sijnen vader schuldig is / in de bedieninge des Euangeliums geholpen hadde; en so de proeve eens getrouwen Leeraars uitgestaan. Filip. 2: 22.

§. 13. Somwijlen zijn versoekingen die tot beproevinge van onse swakheid dienen moeten.

En mijne versoekinge in 't vleesch (dat is in 't lichaam /) en hebt gy niet veracht noch verfoeid, schrijft Paulus aan die van Galatien. 4: 14. Maar die versoekinge des Duivels wil men dat op 's menschen ziel is aangesien: van 't lichaam noch hier na. Doch hy seit dat uitdrukkelik van de swakheid des vleesches, of lichamelike swakheid / die hy onderworpen was / wanneer hy de eerste maal aldaar quam prediken / in 't naestvoorgaande vers gemeld. So lang als het verder niet en gaat / so is het noch maar menschelike besoekinge. 1 Kor. 10: 13.

Degene welken Jesus door sijne eigen versoekinge / dat is door onderwindinge sijns lijdens / wil te hulpe komen / zijn sy die in de swakheden des lichaams gedurende dit leven zijn versocht. Hebr. 2: 18. en 4: 15.

§. 14. Wel meest word de vervolginge versoeking genaamd. De tijd der Versoekinge, Luc. 8: 13. in welken tijd gelovigen ten af val komen / is sulken tijd / wanneer verdrukkinge of vervolginge komt, Matt; 13: 8. So was ook die versoekinge seer wel na by te vinden / waar tegen onse Heere sijne Apostelen met dese reden wilde wapenen: waakt ende bidt, op dat gy in geen versoekinge en komt. Matt. 26: 41. Luc. 22: 40/ 46. Want als hy dit de tweede maal noch sprak, siet daar ene schare; den Heere Jesus een gevangen man; en d'Apostelen aan 't vlughten.

De Vaders en Profeten onder 't oude Testament zijn ook versocht geweest: Hebr. 11: 37. te weten: so het onse Oversetters selfs verklaren / door sware dreigementen ende pijniging. Dus klaagde Paulus van versoekingen, die over hem gekomen waren van de Joden. Hand. 20: 19.

In sulker voegen word Jacobus ook door Petrus best verklaard. Want die versoekinge, waar over d'eerste wil dat wy ons grotelijks verblijden sullen / en die hy noemt beproevinge van ons geloof, Jak. 1: 2/ 3. is sulk ene versoekinge / die iemant moet verdragen: vs. 12. maar die van den Duivel sonde hy moeten tegenstaan. Deselfde tale spreekt d'Apostel Petrus ook Versoekingen daarinnen sich verheugen moet/

zyn by hem mede anders niet / dan maar beproevinge van dat geloof. 1. Pet. 5: 6/7. En die verſoekinge verklaart hy naderhands / dat in het lijden van veel ſmaadheid om den naam van Jeſus / de hitte der verdrukkinge / beſtaat. 4: 12/13/14.

§. 15. Ten laatſten word de menſche noch verſocht / wanneer hy van ſijne eigene begeerlikheid afgetrokken en verlokt word. Jak. 1: 14. Siet II. boek XIX. §. 9.

Die rijk willen worden, vallen in verſoekinge, ende in den ſtrik, ende vele dwaſe en ſchadelike begeerlikheden. 1. Tim. 6: 9. Dit alles is te vinden in den menſch: en word denſelven toe gebraght door de begeerlikheid die in de Weereld is: maar niet een woord / dat hier de Duivel iets toe doet.

Siet op u ſelven, dat gy ook niet verſocht en word, gelijk de gene die door ene misdaad overvallen is. Gal. 6: 1. Sijn eigen misdaad overvalt hem / maar de Duivel niet. Het quaad dat hem ſteeds by ligt / (Rom. 7:) heeft eens / als hy niet op en paſte / hem verraſcht.

§. 16. So vele plaatſen als 'er zijn / waar in de Duivel word uitdrukkelik genoemd / dat is daar 't woord διάβολος *diabolos* laſteraar, quaadſpreker, achterklapper, vyand, in 't Grieksch te leſen ſtaat: die heb ik al verhandeld in het XIX. hoofdſtuk van het II. boek / waar heenen ik den Leſer wijſe. Alleenlik ſal ik hier noch by doen / wien d'Apoſtel by uitneementheid en in 't beſonder den Verſoeker noemt / voor wien hy ſeer deducht was / dat hy ſijnen arbeid binnen Theſſalonika wel moght verydeld hebben. 1. Theſſ. 3: 5. So wy te rugge ſien / ſo heeft hy al te voren in het 3. en 4. vs. geſproken van verdrukkingen. Alſo hy dan daar voor by 't 2. vs. geſeid heeft / dat Timotheus van hem geſonden was geweeſt / om hen te vermanen van hun gelove; en daar op aanſtonds reden geeft / waarom / te weten / dat hy vreeſde dat ſe de verdrukkingen niet uitſtaan ſouden; en dat hy daarna wederom hen 't ſelf de ſeit op 't 5: ſo ſietmen wel / dat die verſoeker de verbolger en verdrukker is. Hier mede kan d'Apoſtel wel den ganſchen hoop / of den aanleider der verbolginge beteken hebben. Indien gy ſegt; neen / maar den boſen Geeſt / die de verbolgers dryft / ſo ſegt gy wederom het gene ik bewijſe dat noch nooit bewe-ſen is.

§. 17. Dus verre dan van die beſtrijdingen en die verſoekingen des Duivels in 't gemoed: nu met een woord noch van de quellingen die hy den menſche aan ſijn lichaam doet. Want daar noch eens uitvoerlik van te ſpreken / ſoude al te overtollig zijn / na dat ik vijf kapittelen mijns II. boex daar aan verbeſigd hebbe. Maar ik en hebbe daar noch niet geſeid / het gene hier nu wel te paſſe komt / hoe vreemd het zy / dat die lichamelike quellingen des Duivels / ſomen meint / veel meer in acht genomen worden by de menſchen dan de geeſtelike; hoewel ſy ſo veel minder zijn te achten als het lichaam minder is. En daar en boven loopt de Ziele meer gevaar / alſo ſy blyft wanneer het lichaam al verloſt is door den dood. Nochtans word in het Pausdom noch de naam de Exorciſten of Beſweerders als wat heilligs aan beſonder perſonen onder hunne geeſtelikheid geeigend / die de minſte ſorge

niet en dragen voor de Ziel / maar dat de Duivel uit het lichaam magh verdreven werden. In onse Kerken heeft dat nu geen plaats; en wil ik d'Exorcismus of Besweering van de Protestanten by den Doop daar onder niet gerekend hebben.

§. 18. Een andere ongerijmdheid is het noch / dat als de Duivel iemants lichaam heeft beseten / hy den selven dan verborgentheden en ook vreemde talen / (maar al meest latijn) doet spreken: ende niet so veel kan werken op de Ziel / dat hy die saken en die talen ook versta / en daar van spreken konne / al en is de Duivel daar dan meer niet by. Want sy sich doch niet en ontsien te seggen / dat ook de Duivel enigsins onmiddelik en reghtsdraads op 't verstand des menschen werken kan: *Diabolus aliqua ratione immediatè & directè agit in mentem.* Voet. Disp. p. 1. pag. 962. Conel. 5: en wijst ons tot bewijs pag. 963. na Paapsche schrijvers / daar enige exempelen by souden na te lesen zijn. Maar ik en vinde niet / dat sy op 't honderste gedeelte na so veel van enige verduisternis / of ook verlichtinge van 't menschelik verstand / of de geheugenisse melden / als van bedervinge des lichaams / of desselfs beweeginge tot alle ding. Maar kan de Duivel het verstand doen sien / en de geheugenis indrukken de bevatselen van saken daar de mensche van te voren niets af wist: so is het hyster vreemd / dat hy die niet behoud / wanneer de geest is uitgevaren; ten zy deselve ook dat schrift (om so te spreken) of dat indrukksel ook dan weder tot sich neemt. Maar so dat is / so is voor sulken mensche groot verlies by het vertrek van sulken geest. Ik sie noch so veel meer wanschiklijkheid in dit gevoelen / dat ik mijn boek te veel vergroten soude / indien ik alles daar van seide dat hier van te seggen is.

XIX. HOOFDSTUK.

Uit al 't voorschreven volgt, wat van 't bewijs voor 't algemeen gevoelen te geloven zy, en hoe de Formulieren dien aangaande moeten zijn verstaan.

§. 1.

DAar is / mijns achtens / so veel geseid / dat eindelik wel een besluit gemaakt kon worden / van 't gene men belangende dit ganusche werk te denken heeft. Te weten / wat de Sieden of de Schrift ons daar van leert / het gene na 't gemeen gevoelen aan de Geesten / aan den Duivel / aan de Wichelaars en Toveraars word toegeschreven. 't Is alles buiten reden / tegen Sieden / tegen de Schrifture voor een deel en buiten de Schrifture voor 't geheel. Daar is geen Duivel / Engel noch te Geest door menschelike reden uit te vinden / noch datse sekerlik in wesen zijn; veel minder wat alsulk een kan doen / en allerminst noch / wat hy doet. Die de schrif-

ture nooit geleſen / noch de kriſtelijke leere ooit gehoord en hebben / die weten van den Duivel niet. Wy weten 't uit de Schrift, maar tienmaal minder dan men daar uit weten wil of meint te weten. Maar meint dat het de Schrift is die 't ons ſeit; het gene men gelooft dat in de Schrift ſtaat / om dies wille dat men 't al geloof de eer men wiſt of 't daar in ſtond of niet. 't Verbond der Toveraars en Tovereſſen met den Duivel is maar een verdichtſel / in Gods Woord in 't allerminſte niet bekend; ja ſtrijdig / beide tegen Gods Verbond en Woord / plat uit onmogelijk / de ongerijmdſte grol die ooit van heidenſche Poëten is verdicht geweeſt. Nochtans van veel voornaame Leeraars in de Proteſtantſche kerken voorgeſtaan / indien maar ook niet voor een deel bedacht. Want ik en vinde geen Papiſten ſchier / die van den Duivel en de Toveraars meer wonders ſchrijven dan Danæus / Zanchius en hunne gelijken doen. Waar uit men ſien magh den beklagelijken ſtaat der kerken / binnen welken ſulk een bijſter monſter van gevoelen niet alleen geleden / maar ook noch gekoeſterd word.

§. 2. Geleden / ſeg ik: want wie heeft ſich / ſchoon hy niet ſo verre in ſijne meining gaat / tot hier aan toe met ernſt daar tegen aan geſet / dat hem ſulx wel bekomen zy? Het Boek van Reinholt Schott (dit ſeit my Voetius) Diſp. P. III. pag. 564. is over ſulx in Engeland verbrand. De Koning ſelve ſchreef 'er tegen; des hadde hy het quaad te winnen. En waarom toch de Koning? Om dat hem ſijne Geeſtelijken ook ſo onderweſen hadden: en om van wegens ontrow niet aanſprakelijk te zijn / het boek veel liever ſagen branden / dan ſich ſelf genoodſaakt om het te weerleggen. Maar nochtans vele vrome kriſtenen / en luiden van een geſond verſtand / die niet eens wiſten of dat Boek verbrand was / zijn daar door verlicht geworden / en gewapend tegen bygelovigheid. Dat was mijn oogmerk ook / en d'uitkomſt beider ſijds ook van gelijke lot. Met even grote reden ſeg ik / dat ook dit gevoelen noch gekoeſterd word. Men heeft met ſchrijven en met preken ſig daar tegen aangeſteld. In Engeland / in Duitſland zijn verſcheiden boeken uitgekomen tegen dat van Schott: men heeft hem / en die meer van dat gevoelen waren / als voorſprekers van de hexen uitgemaakt / terwijle men ſijn beſt dede om den Duivel voor te ſpreken / en in wat order en vervolg? den Bijbel te doen ſpreken na 't begrip / dat ſy maar van desſelfs verſtand en kragten ſonder Bijbel hebben opgevatt. Geen overdadiger / ſo veel als mijne kennis toedraagt / in dat ſtuk / dan Zanchius en Voetius / die menigte van onoploſſelike vragen / uit hun hoofd oploſſen / en bepalingen daar over maken / ſo verre dat het eind nog palen heeft. Ik ſie dat die geleerde Voetius / ons beſt bekend / in ſijne Diſputatien P. I. pag. 917. ſig deſe negen vragen van de Duivelen voorſtelt / om daar antwoord op te geven. 1. Van waar ſy uitgevallen zijn? 2. Welke en hoedanige? 3. Hoe veel? 4. In wat order en vervolg? 5. Waar ter plaatſe? 6. Wat tijd? 7. Wat ſonde 't geweeſt zy? 8. Hoe groten ſonde? 9. En met wat gevolg? Nu is het ſeker / dat uit den geheelen Bijbel geen beſcheid op alle deſe vragen is te halen: moet ik dat dan noch Thelogie noemen? Dan volgen pag. 634. de bepalingen: wat toch de Duivel doen kan of niet doen en kan / die mijnen Le-

ſer

ſer ophouden en verwerren ſouden / ſo ſt hem die maar kortelik voor ogen ſtelde. Van de Spoken / en Beſetenen beſchrijft hy immer al ſo veel papiers: van de Tovery in 't III. deel met ſo veel omſlags / dat 'er 't einde van weg is: Alles op dien grond / die in de Schrift niet is te vinden / datter ſulk Verbond is met den Duivel / en dat die ſulke wonderlike dingen werken kan. 't Is waar / dat Voetius ſig wat beſcheidener betoont dan Zanchius; alſo hy al verſcheiden dingen weigert toe te ſtemmen / of in twijfel ſtelt / daar d'ander gantſch geen been in vind. En even wel gaat deſe grote Leeraar nog ſo verre / als wy hier over al nu ende dan eens hebben moeten ſien en tegenſtaan. Daar door is 't dan dat ons de weg te ſwaarder word / om regt uit voort te gaan / en blotelik maar uit de Schrift te halen het gene waarlik in de ſelve is / en daar op vaſt te ſtaan.

§. 3. Nu / nademaal dat de Schrifture ſelf alſo verklaard word / datſe dat gemeen gevoelen gunſtig zy; ſo is 't geen wonder / dat de godgeleerdheid mede ſo behandeld word. En niet alleenlik in 't gemein; maar ook ſelfs iemants eigen order en beleid / en ſtellinge dat in 't beſonder ſo vereiſchen: ſo verre dat des eenen ganſche godgeleerdheid / na den ſtijl van ſijne handelinge / ſoude moeten vallen; indien hy deſen grond verliet / dat de Duivel met ſijn volk / verbond / bondzegelen / geheimeniſſen / wonderwerken in alles ſijne plaatſe moet behouden. Dat de verborgentheden des Geloofs niet na behoren te verklaren zijn / 't en zy dat die verborgentheid der ongeregtigheid daar nevens ſta: dat geen geſchiedeniſſen van de Kerk genoeghſaam te verſtaan zijn / ſo daar niet by getoond kan worden / wat rolle daar de Duivel onder heeft geſpeeld. En dit is altemaal / om datmen in de Schrift gewoon is dat te leſen 't gene daar niet in ſtaat / en enen ſin haar toe te ſchrijven / den welken hare woorden niet te kennen geven; en 't lichaam van de Godgeleerdheid op te maken met vele ſtukken / die van God niet zijn geleerd / met vragen die niet uit de Schrift zijn op te loſſen: en even wel ſo hier en daar noch met Schriftuure / na den klank der woorden / ende ſo als die maar vertaald zijn / of 't gebruik daar van is ingeworteld / op te ſchikken. Somtijds ontmoet ik ſtapels van ſchriftuurplaatſen / blotelik aangeweſen; ſonder verklaringe / of bewijs dat die in ſulken ſin zijn te verſtaan / of enige gemeenſchap hebben met de ſake die men met deſelve wil beweeren.

§. 4. Hoe ſoudenſe ſulk een gevoelen / dat niet waar is / met Schrifture doch bevestigen? ſiet eens hoe ſy de waarheid ſelfs somtijds bewijſen. Te weten / by exempel / datter Duivels zijn; bewijſt ons Voetius Diſp. p. I. pag. 909. aldus I. Uit ontelbare getuigeniſſen der Schrifture, waar van wy ſommige in deſe ſtellingen aantrekken. (Letter wel op / aantrekken, en meer niet.) II. Uit de Spoken; die men tot geen natuurlike oorſaken brengen kan, (doch ſulke zijn my noch nooit voorgekomen) noch ook tot God ofte de goede Engelen, van wegen hunne leugenachtige en boſe uitwerkingen. Uit dit bewijs trekken d'oude Heidenen deſe waarheid: mitsgaders de hedendaagſche, en andere, buiten 't Kriſtendom, (*extranei*) gelijk de Mohometanen. Hy ſeit dan dat wy 't immers al behoren te geloven / dewijle 't de Heidenen en Mohometanen ge-

geloven. Dit doet my denken aan sekeren goudsmids geselle my voor desen bekend / die eenen mijner neven / zijnde doopsgesind / bewijsen willende / dat d'oorlog voor de Kristenen geoorloft dzy ; hem dese woorden spzakt: De Heidenen en Turken voeren wel oorlog ; waarom souden 't dan de Kristenen niet mogen doen? Waar op mijn doopsgesinde neef hem antwoordde / om dat het de Heidenen en Turken doen. En wat hier voorts 't bewijs van Voetius belangt: de Heidenen besluiten mede uit de spoken die sy meenen datse sien / hunne Dæmons, Larvas, Lemures; Lares ende Penates; van welken siet in 't II. Hooftstuk van mijn I. boek / wat hun geboelen was / en in het III. van het IV. boek / hoe dat de grond van dat geboelen niet en deugt. Ik ga dan voort met Voetius: want hy bewijst het verder III. Uit d'Orakelen, die uit de holen der aarde, uit de bomen, uit de beelden wierden voortgebracht. Welk bewijs men met gelijken gevolge als het voorgaande aandringen moet. So houd hy 't dan noch voor een dzingend argument. Daar voegt hy by / *Vide disp. de Prophetia*, siet mijne disputatie van de Profezy: en ik / *vide Dalenium de Oraculis Gentilium*, siet van Dale, in sijn boek van de Orakelen der Heidenen, daar ik hope dat haast by sal komen 't sijne van de Profezyen, waar en valsch; also ik het byna volschzeben onlangs by sijn E. gesien heb in 't Latijn. IV. Uit hunne werkingen in den menschе, (*ex energematis*) en de Besetenen, door 't selfde gevolg. Daar by wijst hy ons na sijne disp. van de Besetenen / in welke hy al eben eens bewijst als hier. V. Uit de uitwerkselen, en toversche mishandelingen, door het selfde gevolg.

§. 5. Siet daar vijf redenen van dien vermaarden Voetius / om te bewijsen datter Duivels zijn / waar van maar eene goed is / namelik de eerste. Maar die woord slechs genoemd / en niet getoond. Hy wijst ons maar in 't wild heen / daar hy enige van die ontelbare schzifturen in dit deel heeft aangehaald / en helpt my so aan 't soeken; de meesten vin ik thesi 1. daar hy 's Duivels namen optelt / te weten *Diabolos* lasteraar. Matt. 4. Hand. 15. II. *Daimonien* en *Daimoon*. Matt. 7: 22. en 8: 31. III. *Poneros* Matt. 6. bose en *pneumatika toes ponerias* het geestelike der boosheid. Efes. 6. IV. Onreine geest. Luc. 4: 39. en geest. Efes. 2: 2. Hand. 23. 8. Luc. 8: 29. en 9: 39. en bose geest. Luc. 7. 21. V. De Overste en de God des weerelds en deser eewe, Joh. 12: 31. 2 Kor. 4: 4. Overheid, maght, geweldhebber der weereld, overste der maght, kragt, Efes. 6: 12. en 2: 2. Rom. 8: 38. Engel, sonder iet daar by Rom. 8: 38. 1 Kor. 6: 3. en met byvoeginge Engel des Satans. 2. Kor. 12: 7. Engelen des Duivels Matt. 25: 41. VII. Slange 2. Kor. 11: 1. en grote draak, oude slange. Openb. 12: 9. VIII. Sommige doender by uit Openb. 9: 11. de namen van Engel des afgronds, *Apollyoon*, in 't hebreewsch *Abaddoon*. &c. Dit acht die grote man genoegh daar so maar heen te setten; sonder een van alle die getuigenissen eens te openen / om ons voor ogen te doen sien wat daar in word geseid. Dat heb ik nu gedaan; so als mijn Leser in 't XVII. XVIII. XIX. en XXXI hoof dstuk van mijn II. boek bevinden moet: en aangesien / dat ik die plaatsen in den grond besiende en ontdekkende / betone datter in de meesten sulken sin niet ligt / als mijne meeste medebroeders al-

al sulkerwijs van hunne meesters dat ontvangen hebben/ dat so nageschreven en gepreekt: so seggense dat ik de Schrift verdraaije; om dat hen het geheel kompas daar door verdraaid is/ daar sy eens gesteld zijn na te zeilen.

§. 6. Om te bewijsen de Besetenheid/ gebruikt die waarde man al eevensulk bewijs als het voorgaande pag. 1020. I. Uit getuigenissen der Schrifture. Matt. 4: 24. en 8: 16, 28. en en 9: 32. en 12: 22. en 15: 22. Hand. 8: 7. en 19: 12, 13. Luc. 4: 3. 41. Siet hier eens wederom Schrifturen aangewesen/ niet verklaard. II. Om dat Christus sijnen leerlingen de maght gegeven heeft die Duivelen (*Dæmonas*, welke de menschen besseten hadden, uit te werpen, en de besetenen te verlossen. Mat. 10. Luk. 9. Mark. 16. Maar dese plaatsen en bewijsen niet dat dese Dæmons waarlik zijn het gene dat wy Duivels noemen. III. Om dat sommige uitwerkingen in de besetenen noodsakelik tot den Duivel (*ad Dæmonem*) daar tegenwoordig ende werksaam gebracht moeten worden. En dese zijn, het spreken in een tale hen te voren onbekend, (Siet of dat ook in een van d'aangetrokkene getuigenissen staat.) het openbaren van alsulke dingen daarmen van te voren niet af wist, (Doch geen van alle Dæmons door den Heer of sijne Apostelen uitgedreven en heeft dat ooit gedaan) het overvoeren en vervoeren van sware gewichten, en diergelijke dingen, welker gene van maar eenen uit al die besetenen/ daar ons de Schrift af meld/ op een van die aangemelde plaatsen is te sien. Hy brengt noch by IV. De algemene ondervindinge, so oude als ook versche, in alle soorten: die ik behoudens d'achtinge des mans ontkenne/ en in mijn IV. boek ook tot den grond toe wederlegge. Daar doet hy dan noch by de toestemminge der Vaderen, der Concilien en Godgeleerden onder ons, de Lutheranen en Papisten. etc. die komen achter aan/ gelijk ook dit bewijs/ dat plat uit paapsch is. Daar op so noemt hy dan verscheidene/ en meer dan ik 'er kenne. Doch soder tienmaal minder sulke schrijvers waren/ myn schrijven hadde noch so nodig niet geweest.

§. 7. Van Spoken/ na dat hy pag. 985--998. deselve op het breedst van hunne oorsaken/ onderscheid/ en werkinge beschreven heeft/ so vraagt hy pag. 999. Offer Spoken zijn? En geeft ten eersten een deel hatelike namen/ van nieuwe Epikureers, Sadduceers, Vrygeesten, David-Joristen, en Luciaansche spotters, aan sulken die dat niet bekend staan/ maar voor sotheid houden; als ik doe. Maar in sijn bewijs is dat hy ons maar wijst/ als voren/ getuigenissen der Schrifture. Matt. 14: 26. Mark. 6: 49. Luk. 24: 37, 38, 39. met Joh. 6: 19, 20. 1. Sam. 28. alwaar het spook van Samuel verhaald word. Siet 'er de Uitleggers over (die heb ik al gesien/ die seggen 't: maar ik hebbe de getuignissen der Schrifture self gesien; die seggen 't niet.) Beza (seit hy) doet 'er by Matt. 4, 1, 2, 3. in sijne aantekeningen over Matt. 14. En d'omstandigheden dier versoekinge geven ons genoegsaam te verstaan, dat het ene uitwendige verschijninge des Duivels was. (Die spookte dan by lichten dage/ in de wildernisse/ in den Tempel/ en op den bergh.) II. Uit deselfde reden, met welke wy bewesen hebben datter besetenen zijn. III. Van de gelijk-

lijkmatigheid: zijnder beſetenen, en in ſittende Duivels; ſo zijnder ook ſpoken, dat is, byſtaande en verſchijnende Duivels. **Dus kan ik ook wel ſeggen: ſo der** inwonende **geeſten zijn / in 's menſchen lichaam / namelik de Zielen: dat'er dan ook** beſtaande **zielen moeten zijn; die ons uit het Dagevier / of van elders altemets verſchijnen.** IV. Soder Toverye en toverſche werkinge zijn, ſo zijnder ook Spoken. **etc.** V. Soder Duivels (*Dæmons*) zijn / die door de lucht en over de aarde ſweeven, en die hier in en ontrent de menſchen werken, volgens Efeſ. 2: 6. 1. Pet 1. **etc.** ſo kan immers met geen reden ontkend worden derſelver gevoelige (*ſenſibilis*) verſchijninge, dat is Spoken. VI. Uit de hiſtorie van Job Cap. 1. en 2. VII. In dien ſelfs in den ſtaat der onnoſelheid enige verſchijninge des Duivels is geweeſt. Gen. 3: 1. 2. vergeleken met 2. Kor. 11: 3. wie ſal dan looghenen, datter Spoken zijn na den val? VIII. **Hy voegt'er wederom op 't laatſte by** de ondervindinge; **ſelf van** Poëten **en van** Orateuren, **en wel tienmaal meer Theologanten onſer Kerken dan Apoſtelen of Profeten. Die in dit** III. **deel mijns boex tot hier toe wel geleſen heeft / ſal weten wat hy van de** IV. **reden ſeggen ſal. Deſelve ſal ook uit het** III. **des** II. **boex wel ſien wat van de lucht-duivels te geloven zy / en** XXXI. §. 13--19. **hoe die met de Schrift beweſen worden. Daar na van Job en Paulus in het** XXV. **Capittel. Het** XX. **ſal hem de ſwarigheid doen ſien / om in d'hiſtorie van 's menſchen val te leſen / dat daar de Duivel heeft geſpookt / dat is / ſich ſichtbaarlik vertoond in 't Paradijs. En over d'achtſte reden wil ik d'onderbindinge / als voren / geerne laten aan het onderſoek mijns** IV. **boex.**

§. 8. **De klem nu van 't bewijs / dat ons d'eerwaarde leeraar van de Toverye geeft / is eerſt te ſien / wanneermen weet wat hy daar door verſtaat. Te weten / ſo als ſlus geſeid is** (part. III. 543. pag. ene onbetamelike konſte, om iets wonders (**door degene die de kraghten der Nature / konſt / en 't bedrogh niet weten**) te bedrijven (**dus verre ſta ik 't toe / maar niet het gene volgt**) door hulpe van den Duivel. **Dit laatſte ſtaat hem dan voornamelik hier te bewijſen. Daar toe zijn dan ten eerſten eene menigte ſchriftuurplaatſen op een geſtapeld; doch met bloote aanwijſinge als voren / ſonder enig woord daar van te noemen, ik ſegge / iets in 't minſte te verklaren / en te tonen waar de kragt leit van 't bewijs. Hy geeft ons dan maar dit regiſter / pag. 565.** Ex. 7: 11. en 8: 7, 18. en 22: 18. Lev. 19: 31. Num. 27: 1, 2, 3, 4. &c. en 23: 24. Deut. 18: 10, 11, 12. 1. Sam. 28: 8, 13, 14, 15. 2 Kon. 23: 24. 2 Kon. 33 6. 1. Kron. 10: 13, 14. Pſal. 58: 6. Jeſ. 8. 19. en 47: 9, 12, 13. en 29: 3, 10, 11. Jer. 27: 9. Dan. 2: 2. Mich. 5. 12. Pred. 10: 11. Hand. 8: 9, 11. en 13: 6. en 16: 16. en 19: 13, 14. Gal. 5: 20. Openb. 21: 2. en dat de H. Geeſt Jer. 8: 17. en Gal. 3: 1. gelijkenis neemt van de Toverye, en 1. Sam. 15: 25. de ſonde van weerſpannigheid met deſelve als de allerſwaarſte vergelijkt. Laat hen die plaatſen overwegen, en dan vergelijken met alle uitleggers, Oudvaders, ſo oude als van middelentijde, en die later zijn geweeſt; of Papiſten, of Proteſtanten en Gereformeerden, niemand uitgeſonderd, dat ik wete. **Dat overwegen van die plaatſen alle / noch meer / is nu van my**

ge-

geſchied: ik hadder alle die uitleggers lang niet toe van node; een kleinder aantal van de beſte ſchrijvers is daar toe genoegh geweest. Nochtans heb ik'er 14/ ganſche hoofdſtukken van IV. tot XVII. in dit deel aan beſteed; dat Voetius in 10. of 12. regelen maar aanwijſt. De Leſer ſie/ of die vermaarde leeraar met bloot wijſen kraghtiger bewijſt/ dat ſulke Tovery/ als hy beſchrijft/ daar in te vinden zy; of ik met alles te ontdekken tone/ dat in Gods Woord van ſulx in 't minſte niet en word gedacht?

§. 9. De wijſ'er dan ſo ſlegten grond in de Schrifture ſelf word aangewesen/ wat reden ſal daar buiten zijn/ die ons van ſulke Toverye overtuigen kan? De tweede die ons die eerwaarde man daar geeft/ beſtaat in d'onderbindinge: niet van hem ſelf/ (dan ſoud ik'er meer ſtaats op maken) maar uit vertellinge van Apollonius Tyanæns, Simon den Tovenaar, Johannes Fauſtus, Chriſtoffer Wagenaar en anderen. Maar ſulke noemt d'Apoſtel dan ongoddelijke en oudwijfſche fabelen: die wy van oude mannen/ in de Schrift ervaren/ niet verwagten willen: en ik ook/ eer ik oud was/ al verworpen hebbe. III. Hy voegt'er by *Decreta Conciliorum*, de beſluiten kerkelike Vergaderingen; en wijſt ons tot Caranza paapſchen ſchrijver/ dieſe kort by een getrokken heeft. By andere gelegentheid ſien wy den heere Voetius ook middelbare dingen tegenſpreken en verwerpen/ om datſe by het Pauſdom aangenomen zijn. Dog my aangaande/ wat die Decreten aanbelangt/ ſo verre als ſy van ſulken inhoud zijn/ als die ik XVII. §. 9. eens heb aangehaald; ſo wil ik die wel plaatſe geven: dog dan bewijſen ſy dat gene niet dat nu de vrage is. IV. De tſamenſtemminge der Vaderen: daar ik'er meer af hebbe in 't XV. hoofdſtuk van mijn I. boek/ dan hy daar noemt/ bewijſen die/ ſo heb ik dat gevoelen eer bewesen/ dan weerleid. V. De tſamenſtemmige van alle Godgeleerden, van wat party ſy weſen mogen, 't welk hy met menigte van namen dan beweert. VI. De Wetten der Volkeren; daar hy by voegt de Regtsgeleerde. VII. D'algemeene ondervindinge: doch die gaat wederom ſo verre als met de Spoken en Beſetenen. VIII. De tſamenſtemminge der volkeren van allerleyen godsdienſt: daar hy veel meer ſchrijvers by gaat melden/ dan hy tijd gehad heeft om te leſen. Mitsdien/ verbyſterd in 't getal van ſo veel redenen/ ſo ſtelt hy pag. 69. voor de VII. die wel de IX. moeſt zijn; te weten/ *Jus Canonicum*. het Pauſelike Regt, daar ik XVII. §. 9. het mergh al uitgetrokken hebbe. VIII. dat is X Alle hiſtorien en vertellingen van Toverſcholen etc. Doch daar by noemt hy ſiechs degene die voor deſen zijn geweeſt; maar die nog hedendaags in Lapland zijn/ en meld hy niet; waar af ik echter ſpreke uit Scheffer I. b. VI. §. 4. en ſeg'er IV. b. XIV. §. 2. mijn bedenken op; dat is/ dat uit die ſcholen geen bewijs voor die verſierde Toverkonſt te halen is.

§. 10. So als uit de Schrifture ſelf na d'onderſtellinge der Leeraars maar ſo blotelik word aangetrokken/ om enig leerſtuk met getuigeniſſen uit de ſelve by hen aangenomen te bewijſen; ganſch ſonder achter dogt of onderſoek/ of ook de ſin daar van ſodanig zy dat het bewijs van 't gene word vereiſcht daar uit wel volgen kan: ſo is 't geen wonder/ dat dan ook de Fo-

mulieren van de Kerk daar toe getrokken en gebogen worden; om die so uit te leggen als de Schrift. Door Formulieren, dat is Uitbeeldselen der leere en gebruiken van de Kerk verstaan wy heden onsen Catechismus en Geloofsbelijdenisse / met de bepalingen of Regelen van 't Dortsche nationaal Synode / dat is van de geheele natie, en niet van eene provintie der vereende Nederlanden / (dat noemen wy Provinciaal Synode) in't jaar 18. en 19. gemaakt op het verschil der leere met de Remonstranten. De Catechismus is genoeg bekend by groot en klein: dog de Confessi, dat is Belijdenisse / alhoewel ook achter vele Bijbels / Testamenten en Psalmboeken / die niet al te klein zijn / staat gedrukt; word echter weinig van de predikanten self gelesen: (by sommigen van al hun leven niet) om dat sy niet verpligt zijn / die gelijk den Catechismus / ook te predikken. De Regelen van Dordrecht leest van honderd predikanten naauwelijx een; also sy ook maar in de Handelingen der Synode staan / die maar by weinige te vinden zijn. Nochtans zijn dit de Formulieren daar sy sich by onderteikeninge aan verbinden / verklarende dat sy se houden over een te komen met Gods Woord. En dit so veel de Leere self betreft: dan zijnder noch de Formulieren van den openbaren Dienst / van Doop en Avondmaal / van't Houwelijk / van Predikanten / Ouderlingen en Diakens te bevestigen; genoegh door hun gebruik bekend: ook van Gebeden; maar minst van allen in gebruik. In desen vindmen mede / als men't goed vind dese leere van den Duivel / en sijn volk; waar van ons ook een weinig staat te seggen.

§. 11. Te weten / dat het niet kan wesen / dat deselve Formulieren met Gods Woord overeen komen souden / indien daar in iets word geleerd dat met het selve strijd: als mede / dat wy niet en komen weten noch verklaren / dat gemelde Formulieren met Gods Woord over een komen / in het een of't ander stuk; sonder eerst te weten wat in 't Woord des Heeren van dat stuk geleerd word. Nu hebben wy wel klaar gesien / wat ons daarin geleerd word van de Tovery, en al dat werk het gene aan den Duivel toegeschreeven word. Dus kan het nu niet wesen / dat Formulieren souden leeren / sulk gevoelen / als ik nu al bewesen hebbe dat met de heilige Schrifture strijdig is: en derhalven / so daar iets in voorkomt dat so schijnt te luiden / een van beiden onvermijdelik te denken staat; of dat het niet waar is / dat de Formulieren met Gods heilig Woord in alles t'samenstemmen / of dat sy in sulke plaatsen in dien sin zijn te verstaan / als Gods Woord daar self van spreekt. En dit laatste is nu 't gene ik hier kortelik beweeren wil: om so de gereformeerde Kerke / die men houd na Gods Woord gereformeerd, dat is hervormd te zijn: wanneer sy ergens af in hare Formulieren spreekt / niet anders te verstaan / dan in alsulken sin als Gods Woord daar afgesproken word. Ook staat ons immers te besorgen / dat wy de Formulieren niet het eene tegen 't ander / noch enig van deselven tegen haar self doen spreken; en daarom alle strijdigheden / die daar souden mogen schijnen in de woorden / soeken weg te nemen.

§. 12. Nu valt my dit gemakkelikker aan te wysen / door dien voorerst noch

noch Catechiſmus / noch Belijdeniſſe / noch Formulieren van bedieninge of van bevestiginge / nog een van alle die Gebeden 't allerminſte woord vermelden van dat Duivels vloekverbont der Toveraars; noch van de werken die deselve ſonden doen door ſijne kragt / 't zy in de lucht / in 't water of op 't land / aan menſch of vee / in weer of wind; nog ook van 't allerminſte dat de menſchen door den Duivel ſouden konnen weten of voorſeggen; noch van Beſetenen / die vreemde talen en verborgentheden ſpreken; noch ook van Spokery of diergelijke. Niets in het allerminſte is in die voorſchreven Formulieren van alſulke ſaken te verneemen; ſo enen iegelijken die deselve leeſt geblijken moet. En wat belangt de Synodus van Dort / die is met dit geſchil niet eens gemoeid geweeſt: en zijn de Regelen / waar aan beneffens de voorſeide Formulieren / ſig onſe Predikanten / Profeſſoren / Proponenten door handteekening verbonden hebben / van geheel anderen inhoud / ende raken dit geſchil in 't minſte niet.

§. 13. En om te tonen dat ik 't allerminſte niet wil overſlaan / ſo heb ik mijnen Leſer te gevalle opgeſocht en opgeſchreven alle woorden / die ik vinde in de Formulieren; ſo wel der gene die wy niet als die wy ondertekend hebben: op dat hy ſien magh / wat deſelve van den Duivel ſeggen / en al 't gene dat de Tovery betreft.

De CATECHISMUS ſpreekt ons van den Duivel in den ſtaat van 'smenſchen vall / en van ſijne verloſſinge. Van ſijnen val word op de 9. Vrage geſeid / dat ſig de menſche door in geven des Duivels van Gods Beeld beroof d heeft. Soo veel als 't woord belangt / dat is ſchriftuurlijk: alſo de Duivel in 't herte van Judas Iſcarioth gegeven hadde, dat hy Jeſus verraden ſoude. Joh. 13: 2. het gene daarom vs 27. ſo word uitgedrukt / dat de de Satan in hem voer; en Lukas 22: 3. dat de Satan in ſijn herte voer; en namaals meld ons Lucas des Apoſtels woorden / die tot Ananias ſeide; waarom heeft de Satanas uw herte vervuld? Hand. 5: 3. Ik ſla ook geen van deſe plaatſen over in 't XVIII. hoofdſtuk van mijn II. boek: maar ook verklaar ik daar / hoe dit verſtaan moet worden van 't quaad dat in den menſche ſelf is / in ſo verre als het van den Duivel ſijnen oorſprong heeft; om dat geen andere uitleggínge met den gemeenen inhoud der Schrifture kan beſtaan. En nademaal de Schrift van Adams val ſo niet en ſpreekt / dat hem de Duivel ſulx heeft ingegeven; noch d'hiſtorie des vals Gen. 3. den Duivel noemt: ſo houd ik my aan 't onderſoek dat ik daar over doe in 't XX. hoofdſtuk; en ik gebruike 't woord hier van den Catechiſmus in alſulken ſin / een voudig heen / als ons de Schrift dat leert / te weten / dat den oorſprong van de Sonde uit den Duivel is:

§. 14. Nu van den ſtaat der Verloſſinge en der Genade ſeit deſelve op de 1. Vrage / dat mijn Saligmaker my van alle geweld des Duivels heeft verloſt. Dat is 't altoos niet dat men my ſal tegenwerpen: laat ſien / wat ik 'er ſelf noch mede doen ſal in 't naaſtvolgende kapittel.

Op de 32. Vrage word geſeid / dat ik tegen de Sonden en den Duivel ſtrijden moet / en op de 127. dat onſe dood vyanden, de Duivel, de Weereld en ons

eigen Vleesch niet ophouden ons aan te vechten. Moet ik hier door 't woord Duivel hem verstaan / van wiens geweld my Christus heeft verlost; en dat van alle geweld: so kan ik niet begrijpen hoe ik alle dagen noch van hem word aangevochten / en met hem te strijden hebbe; want het buiten alle tegenspreken is / dat hy die strijd / die doet en lijd geweld. Ben ik van hem verlost als den Geweldigen / den Kerkermeester of cippier: so is 't een seldsaam ding / daar niemant ooit af hoorde / dat sulk een de gevangens / die van den Regter los gelaaten wederom in bezyheid zijn gesteld / daar na van alle kanten gaat bevegten; en dat degene die nu te hunder grote t'hunder blijdschap uit de boepen zijn ontslagen / daar door nu in een niew gevaar geraakt zijn om te moeten vegten met den Kerkermeester / al eben eens als of sy uitgebroken / en niet wettelik ontslagen waren. Ik en gelove niet / so dat hier de cipper eens dede / hy lange in sijne bedieninge blijven soude. Nogtans heeft Christus volkomeliker van des Duivel magt verlost / dan ooit hier iemant van het Hof of Schepenen ontslagen word: also die geen versekeringe doen dat de gevangen nooit daarna in hegtenis meer komen sal. Ik moest ook weten of sy die alsulken sin aan onsen Catechismus geven / niet verstaan / dat de vyanden / daar een Kristen tegen strijden moet / in hun volle getal genoemd staan / ter plaatse daar ons dese strijd geleerd word? So niet / dan is deselve in sulk een gewigtig hoofdstuk seer gebrekkelijk. Maar indien ja; hoe komt dan dat op d'eene plaats de Duivel en de Sonde word genoemd / niet de Weereld en het Vleesch; op d'andere / de Duivel, 't Vleesch, de Weereld, en de Sonde niet. Of is de Sonde door die beiden te verstaan. De Schrift voegt nergens nog die twee / nog die drie woorden by malkander; maar heeft het eene hier en 't ander daar. Ik doe den Catechismus dan geen ongelijk / wanneer ik dien also versta / als ik de Schrift versta.

§. 15. De Sonde is de sonde die d'Apostel seit dat in my woont. Rom. 7: 17. en dat is die vleeschelike aangeborene geneigdheid tot het quaad; vers 14/18. dewelke strijd tegen de wet mijns gemoeds, ende my gevangen neemt onder de wet der Sonde die in mijne leden is. vs 23. Dit Vleesch begeert tegen den Geest, ende die twee slaan tegen malkanderen. Gal. 5: 17. Siet daar dan de bestrijdinge van 't Vleesch.

De Duivel is de Lasteraar / die rondom ons henen gaat, en sockt waar hy iet vinden magh om onsen goeden wandel in Christus te lasteren, en qualik van ons te spreken; op dat wy souden lijden in den schijn als quaaddoenders; en hy ons so verslinden moghte. So heb ik dese plaatse 1 Pet. 5: 1. neffens anderen hier voor verklaard. II. b. XVII. §. 4. gegrond op redenen die daar te lesen staan.

De Weereld, wat is die nu anders als 't verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid? het gene de gelovigen ontvloden zijn; 2. Pet. 1: 4. doch daar d'onbaste en de ongestadige licht weder ingewikkeld, en daar van overwonnen werden / vs 20. Waarom ons ook Johannes waarschuwt / dat we op de Weereld niet verlieven moeten: also die maar bestaat in de begeerlikheid des vleesches, en der oogen, en de grootsheid desses leevens. 1. Joh. 2; 16/17.

Daar

Daar zijn dan dese drie. De Duivel, zijnde al dat gene / dat den kristelijken wandel tegenstaat; lasteringe / dreiginge / verbolginge / verdrukkinge; waar door een Kristen hier te lijden heeft: De Weereld, al wat in dit leven 't vleesch verlokken en bekoren kan tot misbruik / overdaad en dertelheid: en 't Vleesch, des menschen onherboren deel / dat overblijfsel van die aangeborene verdorventheid. Gelijk de Sonde noch de Weereld geen personen zijn / alsoo hier ook de Duivel niet.

Dit alles word begrepen in de werken des Duivels, waartegens ons de Catechismus leert bidden op de 123. Vrage; schriftmatig door deselve anders niet verstaande / dan al dat geweld, het welke tegen God en sijne kerke sig verheft.

§. 16. De Toverye en Waarsegginge, geteld op het register van de sonden tegen 't I. Gebod / in d'antwoord op de 94. Vrage / versta ik in dien sin / als ik heb aangewesen / datse de Schrifture self verstaat; en so ik andere gedachten hadde / ik souden dan niet konnen seggen / dat ik onsen Catechismus houde over een te komen met Gods Woord / gelijk ik echter noch met voller herten doe.

Dat voorts op 't IX. Gebod de 112. Vrage het liegen en bedriegen des Duivels eigene werken noemt; heb ik gemakkelik so aan te nemen / als 't ons de Schrift verklaart. En dat is / dat de leugen van den Duivel eerst begonnen is / Joh. 8: 44. hier voor in 't II. b. XVIII. §. 1/ 12. daar 't de reghte plaatse was / genoegh verklaard. En is dat niet genoegh; so laat ons 't woord van Duivel self dat leeren / 't welk is te seggen Lasteraar, en Leugenaar, Verklikker en Bedrieger; so als gy wilt. Want alle die vertalingen by onderscheidentlike Oversetters op dat woord te vinden zijn.

§. 17. Ik hebbe met den Catechismus nu gedaan: Nu geest ons de Belyddenisse werk. Daar komt mijn schrijven in voorgaande boeken mede over een / so verre als sy in den XII. Artijkel van de Duivelen met bygevoegden naam van bose geesten spreekt. Maar nademaal het woord van Duivel af komt van *Diabolos*, 't welk driemael slechs in 't griekisch niew Testament gevonden word in 't meergetal / en eens in 't duitsch van onse Oversetters achterklappers, en tweemaal lastereesen, maar nooit duivelen vertaald is: so moetmen seggen / als men duitsch wil spreken / dat geen andere Duivelen daar in bekend zijn / dan die menschen zijn. Maar Duivel, als van eenen / (soo als sy 't woord *diabolos* vertalen / schoon sy deselfde reden hadden om te stellen lasteraar of achterklapper) so verre men ons wil verpligten om den bosen Geest daar by te verstaan; daar van seit ons de Schrift / dat hy sijne Engelen heeft / daar hy dan 't hoofd van is; gelijk dat ook te sijner plaatse II. b. XII. §. 4/5. is getoond. Sy geeft ook wel te kennen / dat sy vyanden van God en al het goede zijn: nadien hen 't eewig vuur bereid is / ende menschen die God en het goede vyand zijn / by hen daar in verwesen worden Matt. 25: 41. Maar dat deselve in dien staat zijn / dat se gelijk moordenaars na hun vermogen loeren op de Kerk, ende een iegelijk lidmaat van dien, om alles te vederven en verwoesten met hunne bedriegerye: dat staat

ſtaat noch met die woorden / noch ook de ſin daar van te leſen in de Schrift. So ook niet datſe DAAROM door hunne eigene boosheid zijn veroordeeld tot de eewige verdoemenisſe ; en datſe dagelijks verwachten hunne ſchrikkelike pijnigingen : gelijk dat beide in den ſelfden XII. artijkelen noch te leſen ſtaat. Maar na 't gemeen verklaren van de Leeraars onſe Kerke / ſo zijn de boſe Engelen al van 't begin af in de Helle met de ketenen der duiſternis bewaard: 2. Pet. 2: 4. ook niet om nu en dan eens los gelaten / ſo dagelijx de Kerke te belagen en beſtrijden : alſo het eewige banden zijn / die nooit geſloopt en worden. Jud. vs. 6. Ik heb hier over mijne meininge in 't IX. hoof dſtuk van het II. boek al eens geſeid.

§. 18. In den XIII. artijkel ſtaat wel / dat de Duivelen onreghtveerdelik handelen ; het gene buiten allen twijfel waar is : Maar datſe handel ofte wandel met de menſchen hebben / dat en ſtaat 'er niet. Ook is in alles wat in 't XII. al op 't breedſt geſeid was / het geringſte niet dat na alſulken omgang van den Duivel met de menſchen / of ſulke werkingen desſelven door en in de menſchen / gelijkmen ſeit van Toveraars en van Beſetenen / gelijkt. Daar word wel achterna in den dertienden wederom geſeid / dat God de Duivelen in den toom houd, ſo datſe ons ſonder ſijne toelatunge en wille niet beſchadigen konnen : maar dat ſtrek ik wel ſo verre uit / dat deſe toom geen andere kan zijn dan deſe ſelfde keten der duiſterniſſe, daar ſy door eewig aan gebonden zijn ; want van geen andere betominge en ſpreekt de Schrift.

§. 19. In 't ganſche KORT BEGRIP der Kriſtelijke Religie, geſtelt door die ſich tot des Heeren heilig Avondmaal begeven willen / 't welk achter de Belijdeniſſe ſtaat / en word de Duivel / of iet dat hem aangaat / in het allerminſte niet genoemd : een vaſt bewijs / dat onſe Nederlandſche Kerken niet eens nodig achten / dat een lidmaat van deſelve ietwes van den Duivel wete / en dat hy wel kan ſalig worden ſonder hem te kennen. Het is in deſen aan te merken / dat gemelde Kort Begrijp al van 't begin af by de Nederlandſche Kerken is gebruikt geweeſt / en in de nationale Synode tot Dordrecht 1619. in de 177. ſittinge, voor de gene die ten Avondmale willen gaan / tot onderrigt hunder belijdeniſſe vaſt geſtelt. Daar moeſt niet weeſentlijks uitgelaten worden / indien een lidmaat der gereformeerde Kerk de gronden van de ſaligmakende genade weten moet ; want dat ſtaat vaſt. Het blijkt dan wel / dat die Synode niet gemeind heeft een ſo nodig en gewightig ſtuk te maken van den Duivel ; ſo datmen hem van alle predikſtoelen dagelijx moet horen / en van blad tot blad in alle boeken leſen. Het hadde dan ſo veel te meerder reden / dat ik die overtolligheid (al ware 't anders niet) met mijne ſchriften tegen ginge / om het eenvoudig Kriſtendom niet nodeloos daar mede te beroeren.

§. 20. Nu volgen de GEBEDEN. In 't Gebed na de leeren van den Catechiſmus, word wel gebeden tegen 't Rijk des Satans : maar alſo dat is te ſeggen tegenſtander, ſo ſal dan iemant volgens de Schrifture anders daar niet door verſtaan / dan allerhande weereldlijk geweld / dat ſich te ſamen op

maakt

maakt tegen den Heere en sijnen Gesalfden. Psalm. 2: 2. gelijk het even §. 15. ook verklaard is.

Sodanig zyn dan ook d'aanvechtingen des Duivels, dat is Lasteraars en boſen vyands / waar tegen 't Avondgebed, als mede in het tweede Gebed voor kranke en aangevochtene personen bescherminge van God gebeden word: en ik en bidde heden geen ding meer als dat. Want oft een ander liever seggen wil / het oordeel en de strik des Duivels: onse Oversetters echter sullen my bevryden / dat ik seggen oordeel, en de strik des lasteraars; en dat ik des Apostels meininge niet misse / so ik dat maar van menschen wil verstaan. 1 Tim. 3: 6/ 7. Wanneer ik dan de Formulieren bidde / so bid ik die in sulken sin / als my de Schrift dat leert.

§. 21. Ik kome tot de FORMULIEREN van den DIENST. In 't Formulier des Doops vind ik die woorden / Merkt aan, hoe listig dat de Satan is. Maar als de Saligmaker Simon Petrus Satan noemde / so sagh hy op dat vleeschelijk verstand / dat tegen 't goddelijke redenkavelde. Matt. 16: 23. Want het bedenken / (τὸ φρόνημα, *to fronema* de verſinninge, de bepeinſinge) des vleesches is vyandschap tegen God. Rom. 8: 7.

In 't Formulier des Huwelyks zyn dese woorden ook te vinden dat de Satan geen voordeel over u en krijge: navolgende daar inne die van Paulus / dat u de Satan niet versoeke. 1. Kor. 7: 5. 't welk ik verklare in het II. d. XIX. §. 9. in dier voege dat het aan den boſen geest geen voordeel geven kan.

Van dese namen Dood, Duivel, Helle, waarmede alle onse vyanden beteekend worden / so als deselve in den Siekentroost genoemd staan / heb ik anders niet te seggen dan alreeds geseid is hier te voren. §. 15.

Maar breedst word daar gesproken van den listigen aanloop des Duivels, en sijn geweld te wederstaan. De woorden des Apostels worden daar toe by gebracht 1. Pet. 5: 8. Dat God door Christus den Duivel onder onse voeten vertreed, in wiens geweld en strikken wy gevangen lagen, dat hy de Prinse deser weereld is, dewelken Christus uitgeworpen heeft; en hebben also de overwinninge verkregen, ende ook deelachtig door ons gelove: Dat hy de oude Slange is / die ons soekt te verslinden; die ook onse eerste ouders verslonden heeft, ende ons ook noch in de versenen bijt; waarom wy tegen sijne listige moorderye neerstig op de wacht zijn moeten. Doch somen enige van dese woorden anders wil verstaan dan die al lang hier voor van my verklaard zijn / by verhandelinge der schriftuurplaatsen daar deselve uit genomen zyn / so sullen sy het eene 't ander kraghtig tegenspreken; so als ik in het naaste hoofdstuk nader tonen sal.

XX. HOOFDSTUK.

't Gemeen gevoelen van de Tovery, en wat daar aan kleeft, kan met de gemeene gronden onser Leere en de Formulieren niet bestaan.

§. 1.

NU sal ik ook eens aan de andere zijde oberstappen / en sien of ik niet kan betonen / dat degene die mijn schrijven de gereformeerde Kerk tot nadeel duiden / self niet veel eerder daar aan schuldig zijn : invoegen datse van de Toverye metten aankleve leeren / 't gene tegen d'aangenomene leere onser Kerken / en besonder onse Formulieren / strijdig is. Dat heb ik hier en daar stuxwijse wel getoond daar 't pas gaf / enig deel van dat gemeen gevoelen met den algemeenen stijl der leeringe van onse Kerken vergelijkende : maar sal het nu bestaan / navolgens de voorseide Formulieren eens wat beter door te tasten. Sulx doende sal ik eerst die plaatsen doorgaan / daar uitdrukkelik van sulke saken iet gesproken word / waarmede mijn gevoelen word versterkt ; daar na degene daar wy lessen vinden / waar nevens het gemeen gevoelen niet en kan bestaan.

§. 2. Van d'eerste soort is 't eerste in den Katechismus / in 't gemelde antwoord op de 1. Vrage : met uitgedrukte woorden seggende / dat mijn getrouwe Saligmaker my van alle 't geweld des Duivels heeft verlost. Het self de word in d'antwoord op de 34. vrage met deself de woorden wederhaald. Dus leertmen onse kinderen van jongs op spreken in de Kerk : en leert deselve onder een in tegendeel / den Duivel vreesen als den felsten vyand die sy hebben ; en dat gedurig aan / sonder einde / hoe langer hoe erger / en op 't uiterste des leevens noch wel aldermeest. Om 't werk bescheidelikker op te nemen / waar van heeft ons de Heer verlost ? Op beide plaatsen seit de Caterhismus / dat het is van alle 't geweld des Duivels. Maar wat geweld is dat ? Is 't heden minder dan het magh geweest zijn in het Paradijs ? Hy heeft een Koningrijk / dat heerscht de gansche weereld door : is 't niet een groot geweld ? Maar dat is over d'ongelovigen ; IK (seit het kristen kind) ben van 'tgeweld verlost. Was die verlossinge doe al / wanneer hy Eva ingaf, (om ook dat word nu eens te pas te brengen) te eten van den Boom der kennisse van goed en quaad ? Neen sekerlik : dat was de val des menschen self / waar in hy van den Duivel overweldigd is. Maar wie en leest niet doorgaans in de boeken onser leeraars / en hoort in hunne predicatien / dat ons de Duivel alles ingeeft, wat wy quaads doen ? Dit is soo overvloedig kenbaar / dat de moeite my bespaard word / om bewijsen daar van op te soeken. Des ik dan veilig so magh spreken / dat de Duivel hebbende nooit meer geweld gebruikt dan in den val der eerste menschen ; en dat geweld bestaan hebbende in die ingevinge der sondige gedachten ; en die ingevinge noch alle dagen aan de beste van Gods kinderen geschiedende ; so moet dan volgen dese schrikke-

like

liſte en verſoepelike ſtellinge / dat Chriſtus my van geen geweld des Duivels heeft verloſt. Ik gebe bzyheid enen iegelíken die maar wil / en ſo veel als hy wil / dit ſo te rekken / trekken / buigen als ſy willen; ik ben getrooſt hen over al den wegh te ſluiten / alwaar ſy maar een weinig uitvlught ſoeken.

§. 3. Ten anderen / wat ſullen ſe my ſeggen / ſo ik bewijſe / dat hy na hun ſeggen heden meer gewelds doet op Gods lieve kinderen / dan op den eerſten menſche in den val? Waar in heeft hy de bzow in 't minſt verſchzikt; wanneer hy (ſomen ſeit) haar dooz de Slange bziendelik toeſpzak / om haar met ledigheid en liſtigheid ten val te bzengen? Men merkt in 't minſte aan hare reden niet / dat ſy verſchzikt was of verbaard. Ja dan bzeken vele noch hun hoofd daarmede / om ons te ſeggen / hoe de bzow ſoo min beſchzoomd was booz de Slang. Dog d'eerſte menſchen aanſtonts hunne naaktheid ſiende / verberghden ſig van ſchzik: niet booz 't geſighte van den Duivel / maar booz 't gehooz van 's Heeren donderende ſtemme in den hof; wanneer de menſch al beevende (ſeit onſe Belijdeniſſe in den 17. artijkel) voor hem vlood. Maar t'zedert dat God ſelf ſich heeft begeven om den menſche wederom te ſoeken, (als ter ſelfde plaatſe volgt) en 't zaad der bzouwe deſe Slang den kop vermozſeld heeft: verſchzikt de Duivel 't heilig zaad; in ſlaap en dzoom / met fantaſpen / alwakende met allerley verbaarlijk ſpook booz d'ogen / en geraas in d'oozen / en 't gevoel der leden; en in de ziele met beſtrijdende gedachten. En van dat gzoot geweld en wozd Gods lieve kind niet eer verloſt dan met den dood: derhalven mag het ſo niet ſpzeken / dat Chzijſtus hem verloſt heeft van den Duivel / ſo lang als hem de ſpzake niet begeven heeft. Is dat niet wel verloſt?

§ 4. Ten derden / Adam nochte Eva waren van den Duivel niet beſeten; de Slange was'er van beſeten / ſo 't is dat hy dooz haar geſpzoken heeft. Maar nu gebeurtet dat de Duivel dikmaal ziel en lichaam van den menſch beſit / en hem ſo deerlik plaagt / dat ſich een heidenſch hert erbarmen moet. Neemt dat het Duivels waren van de welke Jeſus ſoo veel menſchen heeft verloſt: (waar van ik wel wat anders in mijn II. boek XXVI-XXX. bewesen hebben) hy hadde doe ſijn bloed noch niet geſtozt / hy hadde doe dooz ſijn dood noch niet vernietigd het geweld des Duivels: Doch 't komt daar niet op aan: het is maar een bewijs gelijk men 't in de ſchole noemt / *ad hominem*, na den menſche, volgens ſijn eigen onderſtellinge / en tot ſijner overtuiginge; dat hy het een ſtellende / noodſakelik booz 't andere daar nevens plaats moet maken / alſo het eene ſonder 't ander niet kan zijn. De ſtaat des menſchen onder de genade moeſt immers bzyer van den Duivel zijn dan in den val / wanneer die op het ergſte was; dat moet een ieder toeſtaan: verbolgens dan ſo kan in hem / die nu dooz Chzijſtus uit dien val is uitgeholpen / geen meer geweld des Duivels plaatſe vinden dan in dien val.

§. 5. Inſonderheid indien ik booz waarachtig houde / dat die verloſſinge volkomen is: daar uit ontſtaande / dat mijn Salligmaker heeft volkomelik

betaald voor alle mijne ſonden, ſo als de Catechiſmus ſpreekt; waar door ik van 't geweld des Duivels ben verloſt. Want dus voegt ook de Schrift den dood des Saligmakers en 't te niete doen des genen die 't geweld des doods hadde, dat is des Duivels, vaſt aan een. Hebr. 2: 14. En dit en magh ſo niet geſcheiden worden: in aanſien dat eerſt de voldoeninge geſchied/en dan ten laatſten na veel ſtrijds verloſſinge daar op te volgen ſtaat. Want na bekomen bonnis ende quijtbrief/ mag mijn partye my nog ſo wat quellen/ dat hy nog daar ſo haaſt niet af en wil: ſo als ik deſen ſtrijd des vleeſches/ als een overblijfſel van des Duivels eerſte werk/ voor eerſt nog uitſtaan moet; ſo dat ik tijd behoeve te geneſen van de wonden/ die ik uit de ſlagen der voorgaande ſlavernij behouden hebbe. Maar dat hy my nog alle dagen ſoude ſlaan/ en ſtoten/ ſleepen/ en trappen/ na dat nu mijn nieuwe meeſter ſo volkomelik 't rantſoen betaald heeft/ aan enen Heer ende Righter ſo reghtveerdig als mijn God en Vader in den Hemel is: dat moetmen my niet wijs maken; en ik ben ook (God zy geloofd) het allerminſte niet daar van gewaar geworden. Gevoel ik welverdiende ſlagen/ die zijn kaſtijdingen des goeden Gods; de Duivel ſal my/ of hy wil of hy niet/ wel ongeſlagen laten. De Heere mijn Heelmeeſter/ ſal ſelf de wonden wederom geneſen die hy geeft; maar niet gedogen/ dat my een gegeven werde van den Duivel.

§. 6. Ik kome tot de Tovery, geſteld in onſen Catechiſmus op 't regiſter van de ſonden tegen 't eerſte gebod/ en naaſt aan d'Afgodery genoemd; daar na de waarſegginge en allerhande ſuperſtitie of bygelove; daarna d'aanroepinge der Heiligen of andere ſchepſelen, gelijk ſulx alles in het Antwoord op de 94. vrage ſtaat. Waar uit genoegſaam blijkt/ dat ik geen ongelijk en hebbe/ de Tovery en't gene van dien aart is onder d'Afgodery met den aankleve begrijpende; gelijk ik in 't XVII. hoofdſtuk klaar beweſen hebbe/ dat ook de tale der Schrifture is. Hier ſtaat de Toverye tegen het gebod/ gy ſult geen andere goden voor mijn aangeſighte hebbe. Sy ſtaat hier tuſſchen d'Afgodery, beſonderlik alſo genoemd/ en de Waarſegginge; of deſe met de Tovery, tuſſchen die en het By-gelove met d'aanroepinge der Heiligen, die waarlik ook afgoderye is. So dan/ Afgoderye voor/ Afgoderye na; de Tovery is anders niet dan Afgodsdienſt en Bygelovigheid. Maar by aldien deſelve in ſulk een Verbond des Duivels met de toveraars beſtonde/ ſo ſoude deſe plaats daar veel te klein toe zijn: ten minſten om deſelve te beſchrijven in 't beſonder/ als hier na d'Afgoderye op de 95. vrage/ wat is afgoderye? met meerder reden ſeg ik moghter wel gevraagd zijn/ wat is Toverye? En dan ſo moeſte 't antwoord ook verbarelikter luiden: alſo ſy niet en is alleenlik iets het zy neven, het zy in plaats des waren Gods als God te eeren: maar wel den Duivel ſelf reght tegen God aan/ met godverloocheninge der genen die God kennen; daar ſlechts d'Afgodendienaars God niet kennende degenen dienen die geen Goden zijn. Gal. 4: 8. Daar by ſo dienden nooit de Heidenen den Afgod/ dan om hunne ſaligheid; daar die verſierde Toveraars ſich overgeven ter verdoemeniſſe. Hoe qualik ſouden d'onderwijſers ſich gequeten hebben/ indien ſy van de Toverye/ deſelve voor ſodanig houdende/

dende / ten minſten niet twee vragen in 't beſonder ſouden hebben ingevoegd / ſo wel als eene van de Afgodery. Of 't hadde voeger en bequamer plaats gekregen in de 30. vrage; dewelke met veel groter reden hadde mogen zijn / dan 't gene daar nu ſtaat: Geloven ſy wel aan den eenigen Heiland en Saligmaker Jeſus / die (niet by de Heiligen , maar) by den alleronheiligſten Duivel / (niet hunne ſaligheid) maar / hunne verdoemeniſſe ſoeken ? ende niet alleen ſoeken; maar met Gode af / en den Duivel aan te ſweeren / ſich daar by hand en tekenen verbinden en verpanden ? En ſoude deſe vrage dies te nodiger hier zijn / om dat alſulke menſchen ſelf in onſe kerken / als men meent / maar de Papiſten kennelik daar buiten zijn.

§. 7. Nu ſal ik dingtaal ſpreken / en ſeggen dat de gene die 't gemeen gevoelen voorſtaan / volgens 't Formulier niet weerd zijn aan het Avondmaal te gaan: alſo dat word verboden niet alleenlik aan de Toveraars en Waarleggers, die vee of menſchen ſegenen, maar ook die aan alſulke ſegening gelove geven. Nu is het openbaar / dat ſy / van wien ik ſpreke / aan die ſegening gelove geven; of op het minſte oorſaak zijn / dat het gemeene volk in dat gelove blijft. Om 't welk behoorlik te verſtaan / ſo ſtaat daar op te letten / dat hier nu de vrage niet en is / of iemant ſulke ſegening gebruiken mag / dat is / dan genen dienmen houd dat vee of menſch betoverd heeft / met dreigen of met ſlagen daar toe te dwingen / dat ſy door 't ſpreken van alſulke woorden als ſy dan gewoon zijn te gebruiken / den betoverden wederomme ter geſondheid brengen. So neemt het Voetius Diſp. P. III. pag. 625. ſo als ik uit ſijn antwoord merke. Maar wel uitdrukkelik zijn dit de woorden / die ſulke ſegening gelove geven. Wie geeft nu ſulke ſegening gelove / dan die gelooft dat ſulke ſegeninge kraghtig is ? D'een magh geloven dat die kraght in 't ſpreken van die woorden / en d'ander dat deſelve in des Duivels werkinge beſta: nogtans geloven ſy dan beide ſulke ſegeninge / het zy de woorden 't werken of de Duivel werkt. Dat nu die ſegeninge kraghtig zy / geloof de Voetius wel ſekerlik / wanneer hy ſchreef Diſp. P. III. pag. 578. *Verba , actiones & res illas aliquid poſſe , docet experientia :* dat die woorden, handelingen en ſaken iet vermogen, leert ons d'ondervindinge. Sulx ſtelt hy vaſt wanneer hy op dien grond de vrage voorſtelt / van waar de kraght van deſe middelen dan zy , is 't niet altijd ten minſten dan ſomtijds. Wat antwoord hy daar op ? *Proceditq; hoc ex arbitrio Diaboli , non ex conſtanti aliqua mediorum illorum aptitudine.* Dit komt uit het believen van den Duivel , maar niet uit enige vollſtandige bequaamheid van die middelen. Het ſelve ſullen ook veel andere ſo seggen. So dat het is 't gevoelen des gemeenen volx / dat in dien middelen die kraght ſteekt; maar der geleerden en verſtandigen / dat alle kraght maar van den Duivel zy: ſo datſe beide evenwel die ſegening geloven , datſe kragtig zy / het zy door eigene of door des Duivels kraght. Waaruit dan volgt / dat vele die het H. Avondmaal bedienen / en deſe woorden van het Formulier daar ſelf in leſen / na volgens deſe uitgedrukte woorden van het Formulier / het H. Avondmaal onweerdig zijn.

§. 8. Dit is van ſelf ſo klaar / dat het van vele ledematen onſe Kerk al-

hier ter stede self den Predikanten voorgeworpen is / die niet begrijpen konden / noch sich te vreden stellen / hoe dat den schrijver van een boek / daar in beweerd word / dat alsulke segening niet te geloven zy / des Heeren Tafel word ontseid / en die nochtans bediend van sulke die aan dese segening gelove geven. Het is my van verscheidene so voorgekomen; maar noch van nieman die op desen warigheid van sijnen leeraar was voldaan. En waarlik / sy en sien niet / hoe ongerijmd / ja (waarom spreek ik ook niet uit de borst) hoe grouwelijk dat dit gevoelen zy? Tot Christus werd geseid / spreekt maar het woord, en mijn knecht sal genesen worden. Matt. 8: 8. de meininge was mede niet / dat in dat woord de kraght van die geneesinge bestond: maar in 't believen en de kraght des Heeren Jesus. Dat bleek genoegsaam uit de reden van den hoof dman die daar volgt / genomen van 't gesagh dat hy self over sijne dienaars en soldaten hadde / gereed tot alles op sijn bloot believen. En dat noemt onse Heer gelove: gelijk ook die melaatsche 't werk aan sijn believen stelde / wanneer hy seide / Heere, so gy wilt, gy kunt my reinigen. vs. 2/3. De kraght was mede na 't gevoelen deses mans niet in de woorden / maar alleenlik in 't believen en den wil des Heeren: die daar de hand op uitstrekkende hem aanraakte, en seide: Ik wil, word gereinigd. Dat was de segening aan welke die melaatsche man gelove gaf: waar van de kraght niets was in dese handeling van dat aanraken / nog in het spreken van die woorden: maar in den wille self en kraght / waar door de man gereinigd wierd. Maar is het niet ten hoogsten onbetamelijk / ja is het niet ten uiterste verfoepelijk / al even eens van Belial te spreken als van Christus? En is het niet al even eens: ik roepe den voornaamsten Leeraar hier by 't stuk / dat hy my segge welk het onderscheid dan zy.

§. 9. Want datmen sich daar op beroept / dat niet het minste van den Duivel kan geschieden / dan in so verre God hem toelaat / dat is lang van my beantwoord in mijn II. boek het XXXIV. kapittel §. 18.---22. en onder anderen getoond / dat Christus self de goddelike kragt niet verder heeft gebruikt dan hem de Vader toeliet. XXXV. §. 10. En somen verder tot verschoning seit / dat het de Duivel noch de Toveraars met sulken insicht niet en doen / als de Profeten en Apostelen / om God te verheerlijken: maar om den mensche van God af te trekken: ik hebbe in mijne Viervowdige Beantwoordinge pag. II. 8--14. aangewesen / dat dit de sake noch veel erger maakt: alsoo het Gode niet betamelijk geacht magh worden / den Duivel of sijn volk sijn eigen goddelike kraght te leenen / om met het spreken van een woord / of bloot aanraken iets te doen / dat door de kraghten der nature niet geschieden kan. Sodanig is het / dat op staande voet / een ongeneesselike quale / met dat alleenlik maar een woord of twee gesproken word / ofte eenige aanrakinge of handeling geschied / *ex arbitrio Diaboli*, op 't goedvinden van den Duivel (want so spreekt de vader van so veele onser Leeraars Voetius) de Tovery bedreven werd.

§. 10. Die nu geloven / dat de Toveraars en Hexen door des Duivels kragt den wind verknopen en verkopen konnen / so dat de menschen met mooi

mooi weer en goeden wind gesegend worden / *ex arbitrio diaboli*, na't believen van den Duivel, (want sekerlik het aan't believen van de windverhopers ook moet staan / of sy't u voor dien prijs die hen geboden word / verkopen willen) geloven die dan sulke segeninge niet? Nochtans is't seker / dat dit by een groot gedeelte onser Leeraars word geloofd / en dat het openlik nog na't uitkomen mijner twee voorgaande boeken / om my daar in te wedersprieken / in de kerk so is geleerd; dat de Lappen en de Finnen / of ten minsten 't bootsvolk dat de selven heeft bevaren / tot getuigen zijn geroepen; tegen de Profeten en Apostelen / die eenparig leeren / dat de winden en de Zee den Oppergod alleen gehoorsaam zijn. De sulke dan bedienen't H. Avondmaal; en weeren van des Heeren Tafel degenen die sijne eere voorstaan / die eere daar hy van gesworen heeft dat hy se niemand anders geven sal.

XXI. HOOFDSTUK.

En d'oefeninge der Godsaligheid, word door het selve merkelik gekrenkt.

§. 1.

Wy willen nu eens sien / of ook die luiden die alsulke segening gelove geven / op sulken grond / dat sulke werken door des Duivels kraght geschieden / met reden van des Heeren Tafel mogen afgehouden worden / van sulken die dat ook geloven / in dier voegen / als tot hier toe is getoond. Want dit is nu de wegh / om van de waarheid in't weerleggen van de dolingen / tot de godsaligheid in't weeren van geveinsdheid en van bygelove voort te gaan. Deself de order heb ik ook gehouden in mijn II. boek / en twee kapittelen / die daar de laatste zijn / daar aan besteed. Dit hoofdstuk sal voornamelik hier nu de tweede plaats vervullen / na dat ik in't voorgaande 't ander aangewesen hebbe; beijalven noch het gene daar te voren / insonderheid in't XII. en XIX. belangende de suiverheid der leere van Gods Woord / begrepen in de Formulieren / en de gronden van't Verbond der saligheid / verhandeld is. In desen sal ik dan betonen / dat die leere niet alleenlik groten hinder aan't godvruchtig leven / maar ook oorsaak tot veel ongereghtigheid en wrevel geeft: daar tegen / dat de mijne na behoren overwogen / van geen klein behulp is ter godsaligheid: In beiden sal ik maar behoeven kort te zijn / om dat de saken hier slegs aan te wijsen / bewijsen is.

§. 2. Dienvolgens eerst te spreken van't verkeerd gevoelen / dat ik wederlegge: bemerke toch met my de Leser / of het niet des Allerhoogsten woord en waarheid en genade grotelijx tot hinder strekke / somen die gedachten voedsel geeft. Want in plaatse van de boeken ende predicatien met de Schrifture suiver op te schikken: so word het volk daarin beladen met een deel oudwijfsche fabelen / nu heidensche schrifturen voor den dagh

ge-

gehaald / van dese en gene Orakelen / en wonderwerken / die d'afgodendienaars hebben opgeschreven en uitgegeven / na hunne wijse; van Apollos orakelen / de prophezyen der Sibyllen / de toveryen van Circe; en diergelijke. Self ook geen konstelik verdichte fabelen betaamt ons na te volgen; nadien wy hebben het Profetisch woord, mitsgaders van de gene die Apostelen des Heeren ende Saligmakers zijn geweest. 2. Pet. 1: 16/ 19. en 3: 2. Men bult de weereld op met boeken vol oudwijfsche fabulen: waar van de jongste zijn van Erasmus Franciſci in 't hoogduitsch / en van Simon de Vries in onse tale; so afgryselik gelogen / dat sich de bescheidenste der oude of der hedendaagsche Heidenen daar over schamen souden. Dat dese der godsaligheid tot groten hinder zijn / blijkt uit de tegenstellinge die ons d'Apostel maakt / wanneer hy seit / verwerpt d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen, en oefent u selven tot Godsaligheid. 1. Tim 4: 7. De menschen worden niet alleenlik daar in opgehouden / en afgehouden van't betraghten der Prophetische en Apostolische Schriften: maar ook voorgenomen met gedachten en geboelens die met Gods orakelen wel strijdig zijn. So komt 't dan dat dikmaals de Schrifture met voorvoordeel ingesien / niet wel verstaan / en sy misbruikt word / om alsulke monsters van gedachten daar uit op te vormen: gelijk als boven XIII. §. 15. aan Perkins te sien is / die geleerd uit sulke fabelboeken / en geloof aan diergelijke grollen geevende / die Chimære van 't Verbond der tovenaren met den Duivel uit de Schrift gepoogd heeft te beweeren.

§. 3. Gods Werken worden immers also seer mishandeld als sijn Woord. Men siet deselve los voorby / wanneer men so veel werken aan den Duivel siet. Men dankt hem niet / soo weer en wind op reyse heeft gedient / wanneermen denkt dat ook des Duivels volk den wind verkoopt. Een Heiden magh met meer geruschheid seggen / so't wel is / *fortunatum cui miltet æther*, gelukkig wien de Hemel gunstig is: maar sulk een Kristen sal beducht staan / *Acheronta moveri*, dat de Hell is opgeborsten, en dat hem dese goede wind en spoed op reise wel uit enen Duivels neusdoek volght. Ik vraage die so spreken en so preken; indien wy t'samen ergens uit de Noordsche havens t'huiswaart voeren / en wy hadden mede Lappen ofte Finnen binnen boort; de wind goed worrende / en wy in kozten en gemaklik de reise dus volbrengende: wat grond van reden salder zijn / om voor den Heere sijne goedertierentheid te loven? Psal. 107: 31. Want het moght iemant denken / dat een van die Lappen ofte Finnen / als van de kunst zijnde / in't heimelik maar enen knoop heeft los gemaakt / en also die goede wind maar van den Duivel komt. Sy die doch van de kunst zijn / so men seit / en sullen niet so onvoorsichtig zijn / dat sy sich op de reise niet voorsien; en dat van't nodigste / dat is van goeden wind. Men sal van desen in het IV. boek XIV. §. 3--6. een kennelijk exempel sien.

§. 4. Sy die alsulke segening / als sluys geseid / gelove geeft / in sulken sin / als daar op't klaarst bewesen is: waar sult gy God voor danken / als de kranke van betovertheid genesen is / door segening des Toveraars; niet

om

om de kraght der woorden die hy spraak / maar *ex arbitrio diaboli*, maar na 't believen van den Duivel, so als wy Doetings slus hoorden spreken? En sullen sy ook seggen / God sond sijn woord uit, ende heeldese? sullense ook voor den Heere sijne goedertierentheid daar over loven? Psal. 107: 20/ 21. de Duivel heeft / so sy geloven / of bose menschen hebben door des Duivels kraght den mensche eerst betoverd / en wederom met sulke segening gesond gemaakt. En sal men hier niet mogen seggen / gelijk eens een voor desen over 't schrift dat op Paus Adriaan den VI. was gemaakt: *Ultrajectum plantavit, Lovanium rigavit, Cæsar dedit incrementum*, dat is / Uitrecht heeft my geplant, daar was hy geboren (Leuven heeft my nat gemaakt, daar had hy gestudeerd) de Keiser heeft den wasdom gegeven; want die had hem gevorderd. Want daar op paste die ander / *Ergo hîc Deus nihil fecit*: God heeft hier dan niets toegedaan. Ofte gelijk ik / siende voor 10. jaren tot Parijs aan 't bovenste der boge eener poorte op de kant der Seine / met gulde letteren staan / *Ludovici magni providentiæ*, aan de voorsienigheid van den groten Louis: niet sonder ontroeringe tot mijne reisgenooten seide / Laat ons van hier gaan, dese stad en staat onder Gods voorsienigheid niet meer. Hoe sal hy Gods voorsienigheid en goedheid / en genade dan erkennen / die sich verbeelden kan / dat het de Duivel is / die 's menschen kraghten en gesondheid heeft hersteld?

§. 5. Denk niet / bescheiden Leser / dat ik dis maar op sulke menschen segge / die sich betoverd achten / en door sulke toversegening hersteld: Het raakt hen allen die geloven dat de Duivel dat kan doen. Want geef my toch eens raad: so ik als predikant den sieken / dus genesen / ga besoeken; wat sal ik hem dan seggen? Na dat ik menigmaal God voor hem om gesondheid (so 't hem salig moghte zijn) gebeden hadde; is 't niet behoorlik dat ik hem nu ook vermane God te danken? Maar sal hy God ook danken voor dat gene dat de Duivel heeft gedaan? Sal Ahazia God ook danken / so hy aan God mistrouwende / gesondheid by Beelzebub versoekt en ook verwerft? Siet 2. Kon. 1. Sal ook een dief God danken / wanneer hem 't steelen wel gelukt? Moet ik alsulke menschen / so ik met hem in dat gevoelen ben / dat hem de segening der tovers / door Duivels hulp genesen heeft; niet ernstig overhalen / met bestraffinge / en seggen / Is 't om datter geen God in Israël is, dat gy dus hulpe van den Duivel haalt? Ik sal hem moeten toespreken / bekeert u van dese uwe boosheid, ende bid God, of misschien u dese overlegginge uwes hertens vergeven wierde. Hand. 8: 22. Het self de wil ik tot alsulke lieden seggen / die van dat gevoelen zijn / het welk den Allerhoogsten sijne eere steelt / den menschе wederhoud van sijnen plight / en hem belet van so te spreken als de goede Job: de HEERE heeft gegeven, de HEERE heeft genomen; de naam des HEEREN zy geloofd. Want dese moet wel denken / so hy self al gruwelde sulx uit te seggen / de Satan heeft gegeven, de Satan had genomen: Sal nu de Satan ook daar voor geloofd zijn / denk ik / van den menschе; die al lang van God vervloekt is? Maar wat heeft ook de mensch voor reden om den Duivel hier te vloeken / nadien hy ditmaal van den selven dus gesegend is?

§. 6. Ik sie voor dese menschen geenen raad / om sich hier uit te redden: dan wel dat sy den uitwegh soeken sullen / van Gods Voorsienigheid; en dat de Duivel niets en doet / of God laat hem dat toe. Maar boven 't gene dat nu meermaals al geseid is / Gods Voorsienigheid komt ons te pas / wanneer het is om ons gelove / hope lijdsaamheid te oefenen; maar niet in 't gene dat wy doen. Daar voor is dan de Wett / het voorschrift en de regelen om wel te leven. Komt my dan ramp of onspoed over / ik lijde 't door 't gelove dat ik hebbe / dat het komt van God? Ben ik in twijfel / sorg / en tusschen hoop en vreese over d'uitkomst mijner saken: ik bidde God / en werp op hem al mijne bekommernisse / met sekerheid / dat hy 't wel maken sal. Psal. 37: 5. Maar will ik God dan danken voor dat hy 't also gemaakt heeft / als ik wensche / so moet ik dat ook neemen voor de vrught van mijn gebed: Ik riep tot hem met mijnen monde, ende hy wierd verhoogd onder mijne tonge. Had ik na ongereghtigheid met mijn herte gesien, de Heere en soude niet gehoord hebben. Maar seker, de HEERE heeft verhoord, hy heeft gemerkt op de stemme mijns gebeds. Geloofd zy God, die mijn gebed niet en heeft afgewend, nochte sijne goedertierentheid van my. Psal. 66: 17-20. Hoe sal hy dese redene aan een geschakeld konnen houden / die in de mening is / dat d'uitterste ongereghtigheid hem die geneesinge veroorsaakt heeft? en hoe sal sulk een seggen / dat God ook sijn gebed daar in verhoord heeft / die den Duivel heeft gebeden; is 't niet openbaarlik / 't zy bedekter wijse door alsulke Duivels middelen in 't werk te stellen. So blijft dan / dat die sulk gevoelen van de kraght des Duivels en der Toverpen heeft / God niet kan geven / in het alderswaarst geval / de eere die hem toebehoort.

§. 7. So is het mede nopende de oefeningen des verstands in konst en wetenschappen / en wel voornamelik de Godgeleerdheid / en de kennisse der talen: also dit alles / na voornamer luiden seggen / van den Duivel komen kan. Wy hebben Voetius so horen spreken. XIX. §. 6. en hoe weet de mensch of hy het God af ook den Duivel danken sal indien hy in geleerdheid toegenomen heeft? Hy meint misschien / dat hy de waarheid heeft / door de verlichtinge van 's Heeren Geest / en dankter God ook voor: terwijl misschien de Duivel sijne kraght der dolinge aan hem te werke stelt. Want ik en kan my niet verbeelden / nogte sie ook niet / dat andere van sulk gevoelen zijn; dat de voornaamste van de genen diemen ketters noemt self die gedagten hadden / dat sy daarinne van den Duivel onderwesen waren. Want self degene in den welken sulke groote kragt der doling is / dat sy de waarheid onderdrukken en vervolgen / zijn in die mening / dat hun eigen zy de regte waarheid / en de waarheid doling; en dat sy enen dienst aan God doen / door alsulken tegenstand. Gelijk dan God gehoort is in sijne eere / door hem niet te danken voor dat gene datmen van den Duivel meint gewerkt te zijn: al even seer word dan sijn naam ontheiligd / door denselven toe te schrijven / als van hem gekomen / 't welk misschien door sijn geheime oordeel van den Duivel is gewerkt. Waar toe dan mede dient het gene boven XVI. §. 4. in aansien van de Wet Deut. 13: 1/2. uit Voetius is opgebragt.

§. 8.

§. 8. Nu voȝder / ſo gȝ ook gelooft / dat iemant waarlik dooȝ deȝ Duivels openbaringe ietȝ te weten iȝ gekomen / of 't verlorene gevonden / of 't geſtolen goed ontdekt iȝ: ſal hȝ Godȝ Vooȝſienigheid ook vooȝ 't verhoeden / of 't bergoeden ſijner ſchade danken? Sal hȝ ook den Almaghtigen de eere geven / dat ſijn weder ſpanneling en vloekgevangen hem aan ſijn verloren goed geholpen heeft? Wat aangenaamheid ſal hȝ denken dat God aan ſulk ene offerhande ſijneȝ lofȝ ſal vinden / die gevonden iȝ in ene weldaad hem op ſijn verſoek bewesen van den Duivel? Indien gȝ ſegt / dat alhoewel ſulk een die raad of hulpe bȝ den Duivel heeft geſocht / God ſelf niet danken kan: het evenwel tot ſijner eere ſtrekt / dat hȝ den Duivel heeft beſtierd dooȝ ſijne heimelike en altijd kraghtige beſtuurſaamheid / om ſo te doen: wooȝd ſulx daar uitgeleerd; So Ahazia hulpe bȝ Beëlzebub gevonden hadde; ſoude iemant in dien tijd daar uit beſloten hebben / dat ſulx geſchied waȝ dooȝ 't beſtuur en dooȝ de kraght deȝ Godȝ van Iſraël? Vooȝſeker nam die 't werk alſo niet op: maar gaf te kennen / dat het ſo veel waȝ te ſeggen / alȝ datter dan geen God moeſt zijn in Iſrael, die Ahazia helpen konde. 2. Kon. 1: 3.

§. 9. So hier dan ook: de menſchen keeren dooȝ gedachten van den Duivel hare herten af van God; en wooȝden noch te meer van hem vervreemd dooȝ die ontroeringe van hun gewiſſe / beſchȝoomd om dooȝ opreghte boete ſich tot hem te keeren: alȝ al te veel van hem verwijderd / ende in verbond getreeden met den Satan / ſo ſȝ meinen / ende hen navolgende vooȝſeide leeringen wooȝd wijȝ gemaakt. Te weten / dat dit iȝ bedektelik en van ter zijden met den Duivel in verbond te gaan / wanneer men met alſulke menſchen opſtaat die men ſekerlik gelooft dat in verbinteniſſe met hem ſtaan. Maar dagten ſȝ dat deſe Afgod nietȝ iȝ in de weereld / en al dit werk deȝ Duivelȝ niet meer dan een blote naam; ſȝ ſouden eerder denken dat de ſonde ſal vergeven wooȝden / en ſich van ſulke middelen deȝ bȝgeloofȝ / dooȝ een opregt gelove / ſchikken tot den tzoon van Godȝ genade / met vȝmoedigheid. Dog hoe die doling ſulke menſchen vȝengt tot twijfelmoedigheid / heb ik vooȝ deſen in mijn II. boek het laatſte hoofdſtuk §. 14. al getoond.

§. 10. Wat lijd deȝ menſchen kriſtelijk Gelove niet al laſt / wanneer hȝ dooȝ ſo velerlei geſpook / alȝ van den Duivel zijnde / wooȝd verbaard gemaakt? Hȝ ſiet een vooȝſpook van deȝ eenen dood / hȝ ſiet den doden ſpoken in ſijn eigene gedaante / daar in hȝ levendig hem iȝ bekend geweeſt: altooȝ men meint dat ſo. Indien de menſch al wel verſekerd ware van 't geſigt / hȝ ſoude niet ſo ſeer bekommerd nog verbaard zijn / ſo hȝ dagte dat een goede Engel hem verſcheen; hoewel de heiligen dien ſonder ſchȝik en vȝeſe nooit en ſagen: alȝ wel nu ſȝ geloven dat het van den Duivel iȝ; want dat iȝ hen 't gereedſte datſe denken. Want boven dien dat ſulx den heiligen / ſo veel men in den Bijbel leeſt / nooit wedervaren iȝ; ſoo wierden ſȝ aanſtonȝ / wanneer 't een Engel waȝ / vertrooſt en weder opgerigt. Maar van den Duivel wooȝd dat niet vernomen nog verwagt. Wat wonderlike troebelen en moet het niet in menſchen herten maken / dat hȝ ſijn noodlot alȝ in handen van den Dui-

vel siet? Wat schrik hem niet verbaren en verboeren / als het nakomt dat hy meint voorsien te hebben? Hoe kan sy sig aan God bevoelen / die hem door Urim ende Tummin / (so te spreken) niet en antwoord; om hem hier den weg te wijsen. Is 't wonder dat die dan so licht na Endor valt? Hier heeft 'et een eenvoudig Roomsgesinde beter dan een Protestant; also die noch kan denken (en ook meest so denkt) dat het de zielkens zijn / die uit het Vagevuur verschijnen / en met geld voor missen noch in rust te brengen zijn: veel beter noch dan dat de Duivel uit der Hellen hen komt plagen; waarom hem ook de papen sparen tot den tijd van nood / en sich om den gereedstsien penning met de ziel verschijninge behelpen.

§. 11. Maar toch; wat lijd de kristelike Liefde niet al last van dit gevoelen / dat een mensch beseten of betoverd is / of door Waarseggers den Duivel vraagt? Men houd hem voor een Leugenaar / en men gelooft hem evenwel in 't quaad dat hy van onsen evenmensche seit. 't Zijn doorgaans vrienden of geburen / die het goed gestolen / of den mensch betoverd hebben; soo die menschen seggen. Indien sy die hen komen vragen niet geloofden dat het hen de Duivel seide / en dat hy seer wel wiste: sy en souden daar so licht niet gaan / noch daar so vast op staan / het gene hen als een orakel van den Duivel voor de waarheid is geseid. Dat baart dan quade naedenkingen / en vervolgens ook veranderinge van gelaat / en ommegang met sulke vrienden en geburen / als sy meinen dat navolgens dit bewijs de oorsaak daar van zijn. D'onschuldige / en evenwel verdachte vriend / of meest vriendinne / bemerkende dat 's anderen gelaat niet is als gisteren en eergisteren, gelijk als Jakob dat aan Laban merkte: Gen. 31: 2. so berst het smeulend vuur van twist ten laatsten uit; met soo veel heeter vlam / als 't gruweliker word geacht des Duivels bondgenoot te zijn / dan of het quaad maar menscheliker wijse / (so als 't is) ware in het werk gesteld. Men viel ook mede niet so licht in 't nabedenken van betoverdheid / indien men niet geloof de / dat de Duivel maghtig is te doen al 't gene dat wy niet begrijpen konnen hoe 't so komt.

§. 13. Wanneer ik nu daar nevens overdenk / hoe groten vlek daar door gelegd word op den kristelikken naam; dat eerlike geslaghten (als met Tovery besmet / daar door geschonden worden; dat ook oneindige verwijderingen / twisten / klagten / bloedige beschuldigingen / en verwoestingen daar door ontstaan: het gene ligt so groten nood niet hadde / indien men dagte dat de Tovery / als die al waar is / tot d'Afgodery behoort / en geen gemeenschap nog verbond daarinne met den Duivel is) so moet ik seggen / dat het my ten uitersten bedroeft / en dikmaals / als ik my met ernst daar op te denken gebe / seer ontstelt. Want siet eens / hoe niet maar het een of andere geslaght; maar self het lichaam van de kristen Kerk daar door ontroerd is: dat daar luiden aan des Heeren Tafel gaan / die / schoon niet openbaar bewijslik / nochtans vast in 't gemeen daar van berughtigd zijn / dat sy besondere gemeenschap met den Duivel hebben. Het docht my eens een stuk van grote onvoorsightigheid / of op sijn best van al te grote openhertigheid te zijn / van

eigen

enen Monnik / met wien ik over 16 jaren in den Postwagen van Mechelen na Leuven reed: dat hy aan enen misprieſter van Bruſſel in ons aanhoren veel vertellende van ſijnen togt door 't Keulſch en Gulikker gebied / vermeldde van verſcheiden kloosters / ſo van mans als vrouwen / die met tovery beſmet gevonden waren: 't welk de misprieſter niet wel willende geloven / als hy my vaſt aanſagh / vermoedende dat ik niet van hun volk en was: noch dies te meer van hem bevestigd wierd. Wat ſchoonder lof voor ons / dat onder ons gevonden worden / die met alſulke toverye ommegaan / die nooit by Heidenen noch is bekend geweeſt.

§. 14. Siet ſulken quaad komt ons van deſe doling af / en ganſch geen goed. Want ſo wy meinen dat het goed zy / 't volk met fabelen te onderhouden / of met bullebakken te verbaren; om God ſo veel meer te leeren vreſen: ſo is 't elendig met het Kriſtendom / daar knechtelike vreſe een volk tot God ſal brengen / die in den aart van God doet vlughten / of hem ſonder lief de dienen. Doch hier van is op 't einde van het II. boek ook al geſeid. Maar heeft ons Chriſtus dan geen ſlechten dienſt gedaan / indien 't die vreeſe is waarmede wy God dienen moeten / dat hy ons van die vreeſe heeft verloſt. En zijnſe dan wel horens waard / die my beſchuldigen / dat ik den Duivel uit de wereld bannende / Gods vreſe uit de wereld drijve? En is dat wel te ſcheiden van godslaſteringe / te ſeggen dat het Atheiſtery of Gods verloochninge zy / ſo iemant deſe maght des Duivels niet erkent? Maar siet de bitterheid en bijſterheid van deſe menſchen / die ſich op verſcheiden plaatſen / op den predikſtoel en door gedrukte ſchriften tegen de twee eerſte deelen deſes werx dus hebben uitgelaten; dat het Atheiſtery is 't gene ik leert; om dat ik niet en wil / dat ons de Duivel hier regeert / en dat de Toveraars al even grote werken en noch groter doen / dan de Profeten of d'Apoſtelen of Chriſtus ſelf ooit deden dat we leſen. Is dan de Duivel God? Hoe weert men ſich ſo hard / wanneer ik ſegge dat de Duivel door 't gemeen gevoelen word tot God gemaakt; gelijk te ſien is uit mijne Vierv. Beantw. pag. I. 47. II. 5---18. indien dat is van onvermijdelijk gevolg / geen Duivel geen God: en dat het Atheiſten zijn / die niet geloven datter ſulken Tovery is / als ſy ſeggen dat 'er is? Hoe maakte 't doch de goede God / wanneer der noch de boſe Duivel niet en was? De Leſer ſie eens na / wat ik verſoepelike taal daar over in mijne Nodige Bedenkingen pag. 50/51. heb angemerkt: als ook het gene noch in 't IV. boek ons meer dan eens ontmoeten ſal. Dat zijn de vrugten van 't gemeen gevoelen / dat de menſchen hebben van den Duivel en de Tovery.

§. 15. Maar 't nutt dat hier mu tegen uit myn ſchrift te leſen is / heeft ſig al lang en veel geopenbaard. Ik ſpreke niet van 't misbruik / dat ſo wel mijne als de beſte ſchriften der voornaamſte mannen onderworpen zijn / en daar ſelf 't allerheiligſt godlijk Woord niet vry van blijft: maar van 't gebruik dat een godvruchtig leſer daar van maken ſal / en daar de leere / die ik voorſta / uit haar ſelf toe is geſchikt. Wat ſchaad het onſe ſaligheid / dat God den Duivel in de Hell geketend houd? In wat verlegentheid breng ik de Kerk / indien ſy hem niet vreeſt; indien hy haar niet quelt? Wanneer ſy bid / uw

Koningrijke kome, en leid ons doch niet in verſoekinge: is dat ſo dienſtig/ daar dan by te doen/ beneemt ons toch den Duivel niet/ op dat het ons aan geen verſoekinge ontbreke? Verlos ons van den boſen, is dat niet wel te bidden/ indien wy niet geplaagd zijn van de Toveraars? Is't hinderlijk aan ons verbond met God/ ſo ook de Duivel geen verbond met boſe menſchen heeft? Het ſtrijd veel eer ſo kragtig tegen een/ dat dit een Kriſten menſche meer tot reghte oefeninge ſijns geloofs verplight: op dat hy ſich niet meer vergrijpende aan enen vyand/ die niet meer dan maar een ſchilderyvooz ogen is/ en ſelf genoegſaam verre van ons af om ons meer quaads te doen; te meerder yver tonen om't verdozven vleeſch te teugelen/ en meer en meer te ontvlieden het verderf dat in de weereld is dooz de begeerlikheid. Dat ook ons even naaſte nooit van onbedenkelikken grouwel meer verdacht; maar ſo genaamde Toveraars en Duivels volk/ vooz Gods gelief de kinderen/ en bondgenoten neffens ons erkend/ in lief de voozgeſtaan/ en na vermogen met ons tot de ſaligheid gevozderd werden. Daar toe ſtrekt myn geſchrift/ dat is't gebruik en ware vrught van myn gevoelen overal.

XXII. HOOFDSTUK.

Daar uit is eindelik wel af te nemen, wat eigentlik van 't voorſchreven doen, dat met den naam van Tovery begrepen word, te houden zy.

§. 1.

NU meen ik al die Tovery met al wat daar aan vaſt is/ ſo als die gemeenlik wozd geloofd/ genoegh ontdekt/ ontbloot/ en ganſch tot niet gemaakt te hebben: betonende/ dat in de Schrift niets diergelijk te vinden zy/ noch met de gronden van't geloof/ of regelen des kriſtendoms en kan beſtaan. Derhalven dat dit gantſche werk/ ſo diep gewozteld/ en ſo breed verſpreid/ niet dan een algemeen verdichtſel is: des ſich een kriſten ſchamen magh. Nu ſal ik even wel verklaren/ hoe ik die dingen ſelf verſta: te weten/ boven't gene dat ik van des Duivels valſchelik genaamde weetenſchap en kraght en werkinge; als ook van ſpokery en van beſetenheid in't II. boek verhandeld hebbe; ſo verre als nu het doen der menſchen hier betreft/ die na 't gemeen gevoelen met den Duivel omgang hebben. Want nademaal ik nu heb onderſocht en aangewezen/ uit de Schrift/ dat niets van alle ſulke ſaken/ alſmen Toverye noemt/ daar in te vinden zy; ſo paſt het my te ſeggen/ waar ik dan met deſe dingen henen wil/ en hoe ik meine dat men ſich daar in gedragen ſal/ nadien ik mede daar ſo even my heb uitgelaten om te ſeggen/ dat het der Godſaligheid ſo groten hinder doet indien men dat gemeen gevoelen houd; veel meer/ het ſelve noch wil voozſtaan en bevozderen? Ik

ſal

sal dan eerst in dit kapittel mijn gevoelen seggen; en dan in 't laatste selve passen op de oefeninge der godsaligheid.

§. 2. Ik sta dan eerst met alle man bekend / gelijk ik mede in 't IX. hoofdstuk van mijn Ondersoek van de Kometen doe / dat verscheide dingen / niet van onveranderlike noodwendigheid / gelijk het licht na 't opgaan / en de duisternis na 't ondergaan der Sonne; maar die dus ofte so gebeuren konnen / en daarom gebeurlijk heten / te voorspellen zijn. En dese acht ik tweederley / die allen menschen / die daar acht op geven willen / even na zijn; en die alleen besondere personen eigen zijn. De eerste zijn / 't voorsien van weer en wind / so uit de tegenwoordige gestalte van de Lucht; (gelijk de roodheid 's avonds ofte 's morgen Matt. 16: 23.) als mede uit het tieren van de beesten / 't vliegen van de vogelen / van sulken aart / of hun geschreew / of meer of anders dan gewoon is. Want dat is des Landmans en des Zeemans Almanak / die vaster gaat dan alle sterren gissery / door algemeene en gedurige ondervindinge beproefd. Dat van de Lucht / en wiens gelijke tekenen ook in de wateren en in de aarde (hoewel so veel niet) door nawkeurige achtsaamheid vernomen worden; heeft sijnen grond in een naturelijk gevolg van werkingen uit hunne oorsaken / door ondervindinge daar voor bekend. Want alhoewel de land- of zeelui geene Filosofen zijn / dat sy den tsamenhang / en de natuurlike gemeenschap van het een als oorsaak met het ander als daar door veroorsaakt reght begrijpen konnen; so is het hen genoegh / dat het of nooit of felden mist / dat op alsulke wateren (gelijk het spreekwoord seit) ook sulke visch gevangen word. Het komt dan hoe 't komt; sy weten dat so 't een gebeurt / het ander ook gebeuren sal. Doch dit en noemde men nooit Tovery noch Duivels konst.

§. 3. Dat van de beesten is also gelegen als 't Ambrosius Paré en 't 25. kap. sijns II. boex bequamelik verklaart. D'oorsake (seit hy) waarom dat de menschen niet so wel gevoelen hebben van des weers veranderinge, is om datse hebben de natuurlike voorsightigheid, door welke datse alle dingen door een seker oordeel onderscheiden konnen. Sy volgen nier de ongesteldheid van de lucht en van het weer, gelijk de beesten doen. Te weten so: de beesten schikken sich in alles na die driften der natuur / waar af de mensche / also de lugt ook op sijn lichaam werkt / ook wel veranderinge des gemoeds gevoelt / maar niet so veel. En daarom is het (seit hy verder) dat de menschen konnen vrolijk zijn by quaad en bijster weder, ende droevig by seer schoon en lustigh weder; alles na datse gemoed ende gesind zijn, naden eisch van hunne gelegentheden. Maar de beesten worde tot blijdschap of tot droefheid beweegd, niet door enig oordeel datse hebben: (als de menschen) maar alleen nagelegenheid van 't weer, dat hem goed of quaad doet; hunne lichamen verslapt (of versterkt) opent ofte sluit: So datse altijd volgen de gesteltenis van 't weer en de lucht, ende ook (natuurlikerwijse / sonder verstand) tekenen doen van 't gene datser afgevoelen. Dat gansche II. boek is weerdig dat het over dese stoffe door en door gelesen werde. En overmits 't gevoelen van de beesten in dien deele scherper is dan in de menschen / door Gods besondere

voor-

voorsienigheid / om by gebrek van menschelijk verstand / sich selven door ene andere drift der nature tegen 't ongemak te wapenen: so is 't dat sy ook die veranderinge eerder dan de mensch verneemen / terwijl de oorsaak noch in 't werken is / en so ook noch op handen 't weer of onweer dat daar eindelik uit worden sal / en van den menschе / dan eerst als het selve nahy is / word voorsien. In welker sommige nochtans meer dan in anderen sulk voorgevoelen is; dat d'eene dus heeft / d'ander so / meer ofte min. Die met lidooznen gequeld zijn / gevoelen de veranderinge van de lucht eer dan een ander / ook wanneer deselve noch op handen is: welke soort van *Podamanteia*, dat is voet-wicchelinge (hoewel ik desen naam by d'ouden niet en vinde) ik door onderbindinge getuigen kan dat vaster gaat / dan de *Cheiromanteia* of handkijkerye, die van ouds af noch op heden by de goedergelukseggers word in 't werk gesteld.

§. 4. De menschе dan de lucht beschouwende / den loop en de verandering der wateren / den ongelijken stand des bodems van der aarden ook bemerkende / meer dan een ander; voorts ook op 't lopen van den visch / dan meer in buiten / dan in binnen wateren / de vlught en het geluid van dit of dat gevogelte / meer ofte min / na dat den aart van 't land of van de lucht is daar dat valt; met sonderlingen aandaght lettende / het welk het werk is van een Filosoof: sal vele dingen wonderlik voorseggen konnen / die de gemeene man niet denken kan hoe hyse weet. Insonderheid so sulk een d'oorsaak aller sulke ongewone wisselingen door veel onderbindinge ten netsten naspoort / dat het hem seer selden mist. Dat selfde is 't ook dat hen duchtig maakt om wonderlike dingen self te doen; door dien sy door veelvondige bevindinge bemerkende / hoe de nature werkt; de selve leeren na te bootsen: en deselve stoffe in het klein gelijkerwijse ook bewerkende / als sy bevonden hebben dat natuurlik sulk een uitkomst heeft; d'uitwerkselen ook so te wege brengen. Dit alles op die wijse als in 't IV. hoofdstuk is getoond. Maar dat dit ook den Duivel al niet raakt / heb ik in mijn Vierv. Beantw. pag. II. 9. 14. mijns bedunkens wel getoond. Hy sal daar uit waarschijnlik gissen / van vrughtbare of onvrugtbare jaren / van sterfte / en van diergelijke saken dies't gemeen betreffen; en niet desen of genen menschе / over dit of gene voorval in 't besonder.

§. 5. Doch daar is noch ene andere manier van voorbeduidinge / of seg ik liever aantuiginge: die op besondere personen en derselver saken past: dat iemant door een ongewoon gesigt / gehoor ofte gevoel van iets voor af gewaarschuwd of verwittigd word van 't gene hem aanstaande is / of op dien self den tijd gebeurd. Dit sta ik mede toe: en sal de reden seggen in het vierde deel / daar meer dan eens de stoffe die verhandeld staat te worden / daar aanleidinge toe geven sal. Hier segge ik anders niet dan om alleenlik te verklaren hoe ik 't meene. Als by exempel: iemant droomt / dat hy of een der sijnen sterven sal; of siet sijne eigene of des anderen gedaanten voor hem staan / of in de kist; of hoort dat men se toeklopt; voelt iet dat hem als by de hant vatt / of hem op de schouder slaat; en wat noch meer is van dien aart.

Doch

Dog op gelijke hoogte als 't voorgaande / verder niet; dat is in saken die ons self / en die ons aangaan / en 't natuurlijk zijn betreffende: niet neffens menschen die met ons ganschgeen gemeenschap hebben / of over saken die in alles maar gebeurlijk en toevallig zijn / en aan der menschen willekeuren hangende. So buiten dat iet dikmaals nakomt: het en is niet tegen / nogte boven / nogte buiten de Natuur. Want eer alsulken droom komt / heeft misschien de mensche meer dan eens aan sijnen dood / met veel bekommernis gedacht / also de droom uit vele besigheid ontstaat / Pred. 5: 2. en die bekommernis der quale voor een deel veroorsaakt / of vermeerderd hebbende / so volgt natuurlijk / onder Gods voorsienigheid / de Dood. Maar 't heeft meer swarigheids / hoe ons dat ook van anderen gebeuren kan; want licht en sal de mensch niet hinken aan eens anders seer. Doch nademaal ik sie dat hier de kenners der Nature tweederhande oorsaak stellen / waar uit de sympathie ofte medeneiginge ontstaat / die kennelik in menschen / beesten / planten / bomen / en meer andere lichamen plaatse vind; waar door deselve in natuur en werkinge malkander paren of malkander vlieden: so vind ik ook geen reden om sodanige verschijninge voor ongelooflijk te verwerpen; maar sal met eenen daar uit ook besluiten / dat zijnde d'oorsaak van nature dus bekend / de Duivel daar geen deel in heeft.

§. 6. Die medeneiginge word nader dus verklaard. Ten eersten dat een ieder lichaam / self niet grooter dan dat maar ter nauwer nood gesien kan worden / uit een ontelbare menigte van allerkleinste deeltjes t'saamgesteld; en dese deeltjes op seer ongelijke wijse onder een gevloghten zijn. Dat daarom twee lichamen / welker kleinste deelkens ofte beselkens op gelijke wijse tsaamgevloghten zijn / ook gemeenschap hebben met malkander. Want sy van een en 't self de voorwerp / of ten minsten van den self den aart / en ook op eenerleye wijse woorden aangedaan. Gelijke lust derhalven / of gelijke spijs en dranksal so den eenen als den anderen of dus of so bekomen / die van gelijke t'samenstellinge der deelen zijn. En overmits deselve t'samenvlegtinge besonder in natuurlijk vogt van 's menschen lichaam plaatse vind: so noemt men dat gelijkheid van humeuren, dat is vogtigheden; en na dan die deelkens wel of qualik tsaamgepast / gevlogten of geschikt zijn / dat heet des menschen goed of quaad humeur. Doch dit en is het nog niet al. De deelkens dus in een gevlogten / zijn egter vlugge deelkens / die geduriglik uit en in waasemen; waar van so veer als iets met ogen is te sien / men een bewijs of proeve aan den rook of wasem van het warme bloed mag sien. Want dese waasem anders niet en is dan ene menigte der kleinste deeltjes onder een vermengd / met vlugge en gedurige beweginge. Die deelkens waasemen het eene lichaam uit en 't ander in. Nu heeft in alle dingen plaats / dat overal gelijk soekt sijns gelijk / en paart met sijns gelijk. Wanneer sulx in de menschelike t'samenlevinge niet uiterlijk also gebeurt; het is om dat die paringe niet door noodsakelikheid van nature / maar door beradinge word aangegaan: en niettemin sal daar noch heimelik een oorsaak in de medeneiginge van die naturen zijn / die uiterlik so niet en blijkt.

§. 7. Bp al 't voorseide komt de kraght der Inbeeldinge / waarvan ons d'ondervindinge verwonderlike dingen leert. Die is / als buiten uiterlike werkinge der sinnen / (om op het platste dus te spreken) de geesten / dat is de voorseide dampingen / en waasseminge van die allerfijnste deeltjes / uit het herte na de herssenen optrekkende; aldaar een diergelijke schildery vertonen / als den gemeenen sin des menschen / door middel van de sinnen / anders maar van buiten worden toegebraght. Na dat de herssenen dan week of harder of ook vochtiger of droger zijn; of dat de menschen oud of jong / of man of vrouw / of siek zijn of gesond / daarna wordt ligtelijker of beswaarlik in de herssenen iets ingeprent; de geesten door het in en uit asemen en wasemen der allerfijnste deeltjes / meer of min gemeenschap met die van een ander sijns gelijke lichaam hebbende. In siekte / en voornamelik in 't sterven is dat allermeest: van daar komt de besmettinge van lucht en bloed. Dus kan dan ook de vrouwe van den man / 't kind van de moeder / en de moeder van het kind / en broeders ende susters van malkanderen; ja d'eene vriend en makker van den anderen / by siekte / sterven / of een merkelijk gevaar / daar 't bloed en geesten sonderlinge van ontsteld zijn; een kraghtig voor gevoelen hebben: en schoon ook verre van de plaats (also die vlugge deeltjens sich op vele mijlen verre ook verspreiden ende tot malkander trekken) daarvan als tegenwoordig zijnde worden aangedaan.

§. 8. D'ervarentheid bewijst mijn seggen altemaal. De allerfijnste deeltjes en deselver vlugge uit en intrek van 't een lichaam in het ander / doet den zeilsteen 't yser trekken; want dat malkander trekt dat raakt. Die rakinge bevestigt dese vleghtinge der deeltjes in malkander / want dat niet in malkander haakt dat trekt ook niet. En dat sigh die gelijke deeltjes enen verren wegh verspreiden / leert ons het hondespoor; waarna dit beest alleenlik door den reuk / daar die beweeginge der fijnste deeltjes in bestaat / tot 50. ja tot 100 mijlen toe 't pad eens gereis'd sal wedervinden / door water en door land / by stil weer en by ongestuime lugt. D'inbeeldinge is klaar / door d'ondervindinge der wonderlijkste uitwerkinge in 't swanger gaan der vrouwen op de vrught / der minnemoeder op het kind: om nu van andere exempelen / die noch hier na wel plaatse vinden sullen / niet te spreken.

§. 9. Nu stell ik dan / dat die gemeenschap en beweginge der vlugge deeltjens van lichamen der personen / die malkander lief / of seer gelijk van aart / al is 't dan verre af / of seer naby gesteld zijn / dit te wege brengt. Die wonderlike deelgenootschap maakt gelijken indruk op de herssenen / als wy bebinden / so als sius ook al geseid is) dat het onweer ook voor af gevoeld word in des menschen leden / en voornamelik der beesten. Ik seg / het maakt alsulken indruk als 'er een of siek is / of de siekte onder leden heeft / of sterft / of op sijn sterven light: het is hem als een droom / hy hoort / hy siet / hy voelt iets; en 't ontstelt hem ook. Wanneer sodanig een gevoel / of droom / of waende gesigt (inbeelding is het even wel) hem op een ongemeene wijse overkomt / so dat hem diergelijke nooit op verre na also gebeurd is; of dat hy 't so gewend is / t'elkens als hy onderbonden heeft dat so iets is gevolgd: so mag

hy

hy 't voor een teken noemen; maar niet van Duivel ofte geest / maar dat geheel natuurlijk zy. Men maag ook vrypelik geloven / dat overmits den ongelijken staat der herssenen / des bloeds ende der geesten in den eenen menschе of den anderen; d'een ook veel meer als d'ander sodanige besegeningen moet onderhevig zijn. En hier van is 't / dat enigsins met reden wel geseid magh worden / dat d'een menschе kan spoock sien meer dan d'anderen.

§. 10. Dus verre zijn 't Voorspellingen / of Aantuigingen (so als ik die op 't best geweten hebbe te benoemen) die op natuurlike oorsaken gegrond / en daarom ook veeltijds al van gevolge zijn. Doch dat deselve evenwel niet altijd vast en gaat / is wel te denken uit gelijkheid met die andere / waar uit men weer en wind / of vrugtbare en onvrugtbare tijden spelt. Want nademaal ene andere oorsaak / die ten tijde der voorspellinge noch niet vernomen word / noch tusschen beiden komen kan: so maghmen daar op niet volkomelik te zeil gaan / om iet vast te stellen. Nochtans is / dunkt my / uit de oorsaken van de laatste slagh wel af te nemen / dat deselve niet so licht en missen als de eerste. Want ook dese werkinge nabv of tegenwoordig is; dat is / de salue diemen daaruit spelt of ook voorspelt / werke self de oorsaak en de reden der voorspellinge. Te weten / als geseid / het gene dat den kranken of den sterbende weervaart / werkt reeds sulk een gevoelen in de sinnen of d'Inbeeldinge des anderen / waaruit hy oorsaak neemt van denken / dat sulk een geval op handen of wel onder handen is. Ook zijn besondere ontmoetingen en werkingen gewisser van gevolg / dan die so vreed zijn in beslagh van tijd of plaats / dat lichtelik iet anders tusschen beiden komt / 't welk dese werkinge verdeelt.

§. 11 Nu is'er noch een slagh van voorseggинge / die geen natuurlike maar zedelike dingen raakt. Te weten / vreede of oorlogh; vorderinge van prinssen / en veranderingen van regeeringe; als mede d'uitslagh van een ondernomen aanslagh ofte maatschappy / en dier gelijke: dat van des menschen wille af hangt / hoewel gedurig onder Gods besturinge / wiens wille ons echter voor den uitslagh niet bekend is: Sulx alles word uit geen natuurlike oorsaken nochte werkingen op onse sinnen ofte inbeeldinge; maar uit langdurige en veelvuldige onderbindinge / door middel van verstand voor af gegist. So dat voorspellingen van desen aart by oude wel ervarene en veel bevroef de mannen zijn te soeken. En 't is om dese reden / dat ook d'Ouden by de Voorseggers en Profeten staan genoemd; de Profeet en de Waarsegger tusschen den Righter en den Ouden. Jes. 3: 2. Maar dat 'er anders enige voorseggинge van sulke saken / buiten Gods besondere openbaringe te halen zy / daar van heb ik het tegendeel bewesen in mijns Onderssoex van de Kometen het XXII. kapittel: besluitende / dat geen voorseggинge als van Gods wege / of van goddelike of onfeilbare sekerheid / ontrent gebeurlike en onderschillige gevolgen / uit iets dat God in de Natuur gesteld heeft / of mogelijk of ook geoorlof d zy.

§. 12. Dit zijn nu dingen evenwel; die schoon so na als 't my in korte mogelijk geweest is / op 't eenvoudigst voorgesteld; nochtans by den ge-

meenen man of niet bekend / of immers nabehoren niet begrepen zijn. Dit heeft den Magi, Priesters / Medezijns en Sterrekijkers van de Heidenen van ouds gelegentheid gegeven / om sich by 't volk geacht te maken: wanneer sy wonderlike dingen uit de wolken / uit de wateren / uit de vogelen / uit de visschen / uit de dromen en verscheidene schijnselen voorseiden / so na als 't mogelijk was om te gissen. Het heeft hen dan voor hunne hooghste achtinge so goed gedacht / dat sy 't gemeene volk niet wijser maakten; nog hen de ware reden openbaarden / daar sy sulx uit wisten. Wanneer sy dan d'onsekerheid van hunne gissingen nochtans voor goddelijk; en volgens dien voor seker en gewis aan groot en klein verkopen wilden: so spraken se met dobbelsinnigheid / en stelden hunne voorgewende godspraak als een raadsel voor; om d'uitkomst dus of so te duiden / dat sy altijd aan de waarheid bleven / so het scheen. Dat kunstje is men al van ouds gewoon den Duivel toe te schrijven / ten minsten voor een deel; als op den naam van dese Goden door die Priester sprekende: maar die Van Dale leest / word overtuigd om te bekennen / dat alles maar bedrogh der Papen was; so wel als 't heden onder 't Pausdom is / als hunne Heiligen verschynen / of ook der selver beelden spreken.

§. 13. Nu is 'er noch te spreken van de Tovery die in het doen bestaat. Ik noeme Toveraars / degene die natuurlik ongemeene werken doen / tot ydelheid en nadeel van het menschelijk geslaght. Ik stelle dat sy self iet doen: en niet de Duivel; door hunne eigen / en niet door sijn vermogen of verstand. En dat het ongemeen is datse doen / bewijst de algemeene verwonderinge der menschen over 't gene datse doen. Ik segge dat sy dat natuurlik doen; also geen schepsel boven / en noch minder tegen de Nature / iets vermag: ja al wat menschen / geesten ofte beesten doen / moet also wel door de Nature als binnen de Nature zijn gedaan. Wanneer ik segge dat sy 't doen tot ydelheid, soo geef ik te verstaan / dat ik hen voor geen ware Filosofen houde / die een goed oogmerk hebben / om 't menschelijk geslaghte nutt te doen / waar toe beneden 't hoogste oogmerk van Gods eere / de weetenschappen en de konsten zijn geschikt. Maar slechs tot ydelheid / dat is noch 't ergste niet; de eigentlikste en voornaamste Tovery is tot nadeel van het menschelijk geslaght. Dit ongelijke oogmerk / beide quaad / maar niet al even quaad; maakt datter tweederley Toverey zy: de eene die iets doet in schijn van anders iet dan 't waarlik is / en d'andere die waarlijk iets te wege brengt. De eerste doet het slechs door gaawigheid en oefening: en is sijn eigen name Guichelaar: maar die den naam van Toveraar behoud / word ook besonderlik genaamd Vergiftiger; die door de kraght van heimelijk vergif de menschen / 't vee / het zuivel / 't koorn / en wijn en wateren beschadigt of bederft; het zy dat sulx met enige omstandigheden van woorden / of karakters / of sonder die maar stillekens geschiede.

§. 14. Die van de eerste soort / te weten Guichelaars / staan openlik met hunne kunst ten toon / ende is hunne kostwinninge; waar door sy maken dat hun doen met reden als onnut en ydel / ja den menschelijken handel scha-

ſchadelijk / verwoꝛpen werd. Want alhoewel het in ſich ſelf natuurlik in ſijn werk gaat; ende het niet ongeoꝛloft / maar in maten ende boegen ook wel dienſtig is / de leden en de handelingen van het lichaam te gewennen tot geſwindigheid; om ſo te tonen wat de konſt en oeffeningh vermagh / ook tot uitſpanninge en vermaak der ſinnen / onder allen moepelijken arbeid welken God den menſche in dit leven doet beſuren: nochtans daar af ſijn werk te maken / ſijn leven daar by dooꝛ te bꝛengen / daar mede ſijnen koſt te winnen / de menſchen dooꝛ niewsgierigheid met hun bedꝛijf van nutter beſigheden af te trekken: dat is niet anders dan maar ongeregeld wandelen, niet arbeidende, maar ydele dingen doende; waar booꝛ degene zijn te pꝛijſen / die in ſtilheid werkende hun eigen brood eten. 2. Theſſ. 3: 11/12. Behoozden oversulx ſodanige landloperꝛs en toneelſpeelderꝛs in een welgeſtelde regeeringe ganſch niet geleden / of ten minſten ingetoomd te wozden.

§. 15. Maar d'anderen en zijn niet openbaar / nog maken daar mijns wetens ook hun werk niet af: alſo ſy heimelik alſulken ſchade doen / uit vpandſchap of haat dien ſy op iemant hebben; of ook daar toe van anderen gehuurd / en ſo om winſt. Sy doen het diſmaals ook wel niet uit eigene wetenſchap: maar nu eens anders onderrigt / of maar dooꝛ horen seggen / hebbende vernoemen / dat / ſo ietꝛ / van ſulken naam / en dus of ſo bereid / van ſulke kragt is; ſonder datſe ſelf de regte kennerꝛs der Nature zijn. Maar aangeſien dit misbedꝛijf al uit den ſelfden grond van d'oude Magi komt / die eene naam van godlikheid beweerden / om daarmede hunne booſheid te vermommen / waarom ſy ook de namen van de Goden en der ſelver dienſtplegingen daar onder mengden: alſo degene die nu deſen grouwel onder 't Kriſtendom beſtaan te plegen / gebꝛuiken daar toe namen en karakterꝛs uit den Bijbel; ſonderlinge alsſe ondernemen iemant te beleſen om hem te verloſſen van betoverdheid / alſo ſy meenen. Niet dat de letterꝛs of getallen / of karakterꝛs 't allerminſte daar toe doen: maar om de menſchen ſlechꝛs daar mede te misleiden / als of 't niet quaads en ware datſe doen. Noch erger is 't dat deſe Duivelſjagerꝛs / nu onder ons alſo genoemd / twee wegen zijn gebꝛuikende om 't volk te trekken / en ſo neeringe te maken. Het eerſte datſe ware middelen te werken ſtellen die natuurlik werken / op dat de menſchen metter daad geholpen zijnde / hen booꝛ goede meeſterꝛs achten. Want ſo ſy anders niet en deden dan die blote woozden en gebeerden / ſy ſouden metter haaſt gedaan hebben; alſo die van geen kraght en zijn. Maar om dat hunne kunſt nochtans niet verre en reikt / en datſe maar quakſalverꝛs en opgelapte meeſterꝛs zijn: ſo maken ſy ſig in aanſien by het ſlegte volk / als ietꝛ beſonderꝛs doende / met ſo veel omſtandigheden / van alſulke bꝛieſjes op de booꝛſt gehangen / of alſulke tekens op de deur of venſteren geſchꝛeven / of alſulken tuig op ſulken wijſe in alſulken pot / en ſoo veel tijd gekookt; en ſoo en ſoo daarmede dan gedaan / om 't quaad te weeren / of den dader uit te vinden / en duiſend beuſelingen meer.

§. 16. Beſiet nu eens / hoe groot de booſheid deſer menſchen zy. Gelijk die oude Magi aan het volk de reghte wijſe van hun doen niet open-

baarden / maar ſich hielden van de Goden onderrichte te zijn / gelijk voor henen nu al meermaals is getoond. Die dat nu heden onder ons noch willen nadoen / alſo ſy menſchen voor hebben d e geen Daimons ofte Goden en gelooven; die geven voor / als 't ware uit enkel boerterp / of laten 't aan ſich leunen / alsſe merken dat het volk het daar voor aanſiet / datſe 't voor den Duivel doen. So veel te ſnoder zijn de kriſten toveraars dan die der Heidenen / dat ſy voor ſo veel boſer willen gaan / dan ſy noch waarlijk zijn; in ſtede dat die heidenſche den naam van heiligheid daar in beoogden. En nademaal de boosheid van al ſulke Magi en de Mathematici, die onder 't kleed van heiligheid noch dikwerf doorſtak voor het volk / hen door de Wetten ſtraf baar maakte; ſo als te ſien is uit de oude wet der heidenſche Romeinen / de XII. Tafelen genaamd: hoe magh het onder Kriſtenen te verdragen zijn / dat menſchen / de volmaaktheid der Natuur verbergende / en God de eere onthoudende / die hem 't verſtand van ſijne werken boven anderen gegeven heeft; dat op den naam des Duivels derren ſtellen / en 't domme volk ſo in den waan verſterken / dat hy ſo groten meeſter der Nature is?

§. 17. Oog daar is noch een ander ſlagh van Tovery / die ſich de menſchen ſelf aandoen: ſich ſmeerende met Toverſalve / daar van ſo genaamd; om dat deſelve is gemaakt van dingen die natuurlik kraghtig zijn de herſenen der menſchen en der beeſten te beroeren; waar door ſy eenen tijd lang buiten ſinnen / buiten gevoelen / als in eenen diepen ſwaren ſlaap / ja ſelf als dode zijn; en ondertuſſchen ſware dromen lijden / met ſo diepen indruk / dat ſy wederom ontwaakt / niet anders weten / of de dingen die ſy droomden zijn in waarheid ſo gebeurd. Hier komt d'Inbeeldinge dan rijkelik aan werk / om 't gene dat de menſche meeſt van al ſijn leven / of onlangſt en naaſt om ſich heen gehoord heeft of geſien / in ſijne herſenen te brengen: waar door hy meint een wolf / een beer of kat te zijn; en daarom ſich ſo aanſtelt als die beeſten doen. Niet / dat ſy waarlik zijn veranderd: maar dat d'Inbeeldinge van ſulke kraght is op des menſchen leven en bewegingen / en dat die ſalve ſulken kraght heeft op de deelen / daar d'Inbeeldinge door werkt en ook veroorſaakt word. De Schrift geeft ons daar van een ſeer voornaam exempel in Nebucadnetſar Dan. 4. waar over ik den Leſer in mijne Uitlegg. over Dan. §. 282--285. mijn gevoelen ſegge. Maar van de kraght der wapen ſalve / waar door des menſchen lichaam tegens ſchoot of ſteek onqueſtbaar zy te maken / en heb ik dat gevoelen niet. Ik ſal hier van te deſer plaatſe niet meer ſpreken; maar by gelegentheid in 't IV. boek / het XVIII. hoofdſtuk omſtandiger berichten.

§. 18. Van die men noemt Beſetenen en heb ik niet met al te ſeggen / na al dat gene dat van my in II. boek XXVI--XXX. met veel omſtandigheden is verklaard / en van den grond af uitgehaald; navolgens welken ik alhier belijde niet te weten van de allerminſte werkinge des Duivels / op en in en door het Lichaam / alſo weinig als de Ziele van den menſch. Want geen van al die boſe geeſten waren Duivels / nogte worden ergens in den ganſchen Bybel ſo genaamd; maar boſen geeſten, waren boſe quellingen / en ongeneſelike

ſelſſke qualen / van welken onſen Heere vele menſchen met een woord verloſt heeft / en d'Apoſtelen ook daar in bygeſtaan. Dienvolgens ken ik mede geen ſodanige beſweeringe / waar door de Duivels willens of met voordacht / of door heimelik verdrag der ſoo genaamde Toveraars / hoedanige de weereld nooit en heeft geſien / in ofte uit de menſchen varen. 't Is ydelheid der ydelheden / 't is al ydelheid: ten deele oudwijfſche, en ten deel op 't beſt nog konſtelik verdigte fabelen; of eerſt het een geweeſt / en doe het ander. Dat is: na dat de menſchen uit bloot misverſtand / en bygelove / en lichtgelovigheid / ſodanige verdichtſelen voor waarheid hadden aangenomen: ſo hebben ſich geleerden ſelf het hoofd gebroken / om daar de reden van te geven / d'oorſaken der nature na te ſporen / en voorts de Schrift ook ſo te horen ſpreken / op alle plaatſen daar maar iets was dat daar uiterlijk na klonk. Maar nu is ook genoegſaam grondig en omſtandig aangeweſen / in 14 kapittelen van dit III. boek / dat de Schrifture ſulke Toveraars niet kent / en dan noch in twee andere / dat ook de openbare Leere onſer Kerken daar van vreemd is; waar uit ik dan vervolgens ook beſluite / dat het ons niet paſt ons ſelven met die dingen op te houden; die te ontdekken / en te onderſcheiden / te beſtraffen en te ſtraffen; die doch nergens in de weereld zijn / die nooit geweeſt zijn / noch ooit weſen ſullen / noch weſen konnen. Derhalven ſal ik met het naaſte hoofdſtuk ſluiten / om te tonen / hoe beſt onſe herten en gedachten / afgetrokken van die bijſtere chimære, tot godvruchtiger betraghtingen te leiden zijn.

XXIII. HOOFDSTUK.

Al 't voorgaande moet ons dienen tot een velerley gebruik, in 't wel betraghten der Godſaligheid.

§. 1.

GElijk ik nu in 't XXI. hoofdſtuk toonde / welken hinder het gemeen gevoelen van de Toverye aan 't Gelove en Godſaligheid heeft toegebraght; ſo is het reden / dat ik dit na mijn vermogen ook te reghte brenge. Daar toe is wel dit ganſche werk geſchikt: te weten / om door beter onderrigt de menſchen tot verſtand te brengen; en door 't verſtand alsdan tot beter overleg van woord en wandel. Maar aangemerkt dat nooit de alderbeſte ſchrijvers dat geluk en hadden / dat alle menſchen dien het nodig ware hunne boeken laſen / en die laſen ſulx met aandacht en met opſett om te leeren deden; of dat ook al zijnde / hun verſtand en doen daar ook na blijden: ſo moeſt / d'inbeeldinge mijns herten wondergroot zijn / by aldien ik dachte / dat ik met mijn eene boek de ganſche weereld / die van boeken overladen is / als of ſy daar gebrek af hadde / ſoude aan het leſen helpen / en door 't leſen ook in dat verſtand daar ik in ben. Wy ſien / dat ſelf het apoſtoliſch en profetiſch Woord geſchreven met onfeilbare en van Godge-

wijde

wijde pennen / van so veel duisenden die 't kennen niet gelesen word; en de genen die het lesen al te weinig zijn die 't wel bedenken en betragten. Nadien het dan maar voor een deel is dat mijn schrijven nu sal zijn: so wil ik my des geerne troosten / willen 't andere niet lesen / willen sy 't gelesene misduiden / willen sy sich geensins laten overtuigen; dat nochtans degene die sich mijnen arbeid welgevallen laten / sich dien ook te nutt maken. Daar toe wil ik hen hier den wegh ook wijsen; also een ieder meester van sijn eigen werk best weten moet waar toe het dienen kan / en hoemen 't nuttelijst gebruiken sal.

§. 2. Het moet ons dan wel dubbeld voordeel doen / dat wy verlost zijn van so snoden dolinge / en beter onderright van dese waarheid / die daar onder al van langer hand bedoven lagh. Doch daar en was niet aan te komen / dan door een neerstig ondersoek der Schrift tot op den grond: het welk ten eersten al so veel gevorderd heeft / dat wy de Schrift niet langer op sijn paapsch verstaan / na den gewonen sin der Kerke / somen spreekt, noch ook de boeken lesen of de predikanten horen op sijn paapsch; gelovende slechts watse seggen; ten minsten 't gene datse alle seggen: nadien wy uit het onderzoek der Schriften in het tweede / en insonderheid nu in dit derde boek / niet hebben konnen missen klaar te sien / hoe lichtelik 't gebeuren kan / dat een gemeen gevoelen ook wel bat op veel voorname leeraars krijght / dat in de Schrift niet is gegrond / en echter met de Schrift na schijn bevestigd word: ja self de Schrift doorgans also doet lesen en verstaan / als of sy door en door bykans de self de tale sprak; die egter nergens van haar word gehoord / maar op verscheide plaatsen weder sproken word. Ja de geheele draad en t'samenhang der heilige Schrifture / en de gestalte van het lichaam onser kristelike Godgeleerdheid strijd daar tegen: so als in 't XII. XX. en XXI. kapittel in 't besonder is getoond. Dit is 'er dan ten minsten mede uitgewonnen / dat wy 't getal der Beroënsen door mijn schrift vermeerderd sien / en verder (hoop ik) nog al meer sien wassen sullen; die geen gemeenen leeraars meer betrouwen dan sy den Apostel self / om na te sporen of die dingen also zijn / gelijk sy ons gemeenelik d'een na den anderen / en uit den anderen / verklaren. Han. 17: 31. Hiermede staan hen ook de ogen en de oren open / om ook eens in een ander boek te lesen / en ene andere uitlegginge te horen; en niet alleenlik vast te hangen aan 't gene tot den oude ofte van den ouden is gesegd.

§. 3. Komt ook een kristen die in mijn gevoelen staat let over / dat hemself of iemant van de sijnen lang doet quijnen; schijnt de quale niet te helpen / geven 't alle meesters op: hy en heeft dan geenen nood van enigsins versocht te worden / door der menschen raad / of door eigene begeerlikheid / om na sulken snoden volk om raad te gaan; als weetende dat die daar af de minste kennis niet en hebben. Sijn slecht gevoelen dat hy van Beelzebub uit dese onderrightinge gekregen heeft / doet hem te vaster houden aan den God van Israel. (2. Kon. 1.) die hem alleen genesen sal. Het ongemak dat hem in dese weereld over komt / dat schrijft hy God als eenen lieven Vader

der toe / die ſijne kinderen nooit in Beuls handen geeft; maar ſelf ſo als't hem goed dunkt met de roede ſlaat; en dat tot ſaligheid. Hy ſpreekt als Job in d'uiterſte verlegentheid / de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen de Naam des Heeren zy geloofd. Job. 1:21.

§. 4. Ook worden onſe Kriſtenen door geen omwegen langer opgehouden als te voren / om veel en wonder niews van 's Duivels werken en bedrijf te horen of te leſen; dat laten ſe voorby gaan / en verwerpen 't als oud wijfſche fabelen. Dies letten ſy te meer op 't gene dienen kan tot oefeninge der godſaligheid; 1 Tim. 4:7. Sy quellen noch vermoeyen ſich niet meer met veel gedachten / met wat konſten dat de Satan twiſt ſaait in de Kerk / de dolingen en ketterijen ſticht; 't welk hen niet baten kan te weten / ſchoon't ſo weſen moghte: alſo ſy doch dien boſen geeſt niet konnen uit de weereld krijgen / noch hem tegenſtaan; indien hy 't is die overal onſightbaar om ons heenen gaat / ſo dat wy naauwlix enen voet verſetten konnen / daar hy ons niet gedurig in den wege ſta. Maar neen / ſy ſien 't gewoel des weereld aan en in de Kerk; en ſien beſcheidelik dat ſulx de menſchen doen: dog dat een ander hen dat ingeeft / of hen daar toe aanpord / dat en ſienſe niet; ſy ſien ſo klaar als iet dat ſightbaar is / der menſchen eigene boosaardigheid / daar ſulx uit ſpruit. Dit doet dat ſy dan ook / betrachtende wat hier hun plight magh zijn / die boſe menſchen ſullen traghten te bekeeren / en God voor hen te bidden; 't gene by den Duivel niet te pas komt; daar geen bidden noch vermanen toe en helpt. Of by aldien de menſchen ſig daar tegen aan verharden; ſo ſal hen een kriſten mijden / en ſigh van hen ſcheiden. Want de menſchen kunnen noch ontgaan: maar / ſo als het ſeggen is / den Duivel niet. Uit Babel kunnen vlieden; maar niet uit de weereld / diemen wil dat door en door vol Duivels is.

§. 5. Vervolgens ſal een kriſten menſche veel geruſter met de menſchen ſelf verkeeren / als geen gedachten meer op iemant hebbende die met den Duivel omgang heeft / die hem door heimelike ſnode tovery in goed of bloed aan lijf of leven hinder doe: de lief de ſal dien boſen kreuk niet krijgen / om quaad te denken daar geen quaad te ſien is / daar geen quaad en is / daar geen quaad bekend is van dien aart. Het Formulier des Avondmaals dat hoort hy ſonder aanſtoot leſen / van menſchen die ſich van de Tafel ſullen houden / om datſe vee of menſchen ſegenen, of ſulke ſegening gelove geven: te weten in ſo verre als hy wel verſekerd is / dat ſulke ſegening geen kraght en geeft / noch in ſich ſelf noch door den Duivel / die daar in goed noch quaad kan doen. Hy wenſcht met een dat niemant / die dat leeſt of hoort / aan dat gelove vaſt magh weſen / dat ſulke ſegeningen door den Duivel kraghtig zijn. Hy ſiet aan 's Heeren Tafel niemant ſitten / noch ontmoet hem in de Kerk of op de ſtraat / van wien hy ſulke ſondige gedachten heeft / dat ſijn verkeeren met den Duivel is; en dat hy Gods verbond belijdende / de panden ſijner ſaligheid genietende / ſich ondertuſſchen aan den Duivel heeft verpand / ter eewiger verdoemenis. Hy ſal geen menſche voor ſo ſott en bott of boos meer aanſien; veel weiniger hen enig ſuur of ſchuins geſighte

geben / ik ſwijge / enig ongemaklijk woord; om enig quaad dat hem onſightbaar aangekomen is. Maar d'oorſaak ſal hy in hem ſelve ſoeken / en ſonder ſoeken ook wel vinden: ſijne eigen ſelfs verdorventheid en dageliſche ſonden; niet de ſonden ſijnes naaſten tegen hem / maar ſijne eigene ſonden / en dat tegen God. Ja liever ſal hy denken / dat hy ſelf wel in ſijns naaſten ſchuld magh zijn / door veel gebrek van ſijnen kriſtelijken plight / om immers ſijnen goeden naam en eere voor te ſtaan / in dien die van gevleeſchte Duivels / dat is ongeſchikte boſe menſchen / over ſulken helſchen onbedenkelijken gruwel noch gelaſterd word.

§. 6. Een kriſten word van jongs op beter onderleid / wanneer men 't kind niet van den Duivel / of van Spook en Hexen meer te voren praat. Die duile vloeken waren nooit bedagt geweeſt / nog hadden ſo de ganſche kriſtenheid bevlekt gehad / ſo niet die algemeene doling van des Duivels grote magt en werkinge ontrent den menſche / die had uitgebroed. Die daar niet van gelooft leert ſijne kinders beter taal: maar hoe is hen die anders af te leeren / dan ganſch te looghenen dat ooit de Duivel maght heeft om den menſch te halen / of hem enig leed te doen? Dat ſchriklijk vloeken dat men op de ſtraten hoort / heeft geenen nood van voedſel uit de kerk of uit de boeken meer te krijgen: wanneer daar niet gehoord of in geleſen word / dat hen de Duivel in de Hell ſal halen / en dat die Judas heeft den hals gebroken / of Simon dienmen noemt den Toveraar / heeft in de Lucht gevoerd / en doe te berſten neergeſmeten; dat ſo de Duivel ſal de Joffers by de gonde ketens / en de jonkers by de lange hairen in de helle ſlepen; gelijk de gene plaghten op den ſtoel te ſchreewen / die nu de langſte hairen / en de zierlikſte paruiken dragen. Mijn ſchrijven ſtelt ſich tegen dat ongoddelijk ydel roepen, en ſtrekt tot oefeninge van Godſaligheid, 2. Tim. 1: 16. 1. Tim. 4: 7.

§. 7. Wat geld het / Leſer / ſomen deſe leere van den Duivel / daar ik in dit boek voor ſta / van alle predikſtoelen leerde / en ſo dan voorts ook in de boeken ſchreve / tot dat eens dit geſlagte dat nu leeft / verſtorven ware; en de kinderen die na geboren wierden / ſulks nooit hoorden ofte laſen / d'Ouders ſelf in dat gevoelen van des Duivels onmaght en af weſentheid van ons wel onderweeſen zijnde: ſoud ook in ernſt van iemant ſoo veel duiſend duivelen / ſo veel quaats van den Duivel / en beſonderlik dat hem de Duivel halen moeſt / aan ſijnen vyand worden toegewenſcht? Ik ſeg / in ernſt: dat is met toornigen gemoede: want het geen ernſt gelijken ſtonde by degenen die geloven / dat de Duivel niets kan doen / nog niet ontrent ons is. Ik ſegge dan / dat die ſo duile / en ſo laſterlike tale / dat overbloedig en afgrijſelijk verduivelen / en vloeken met des Duivels naam / uit dat gevoelen daar ik tegen ſchrijve ſijnen oorſprong heeft; of wel ten minſten grotelijx daar door gevoed word en geſtijfd. Laat ons beſtraffen dat onheilig misbruik van de tonge / als op 't hoogſte ſtraf baar door het III. en het IX. gebod: wat ſal dat helpen konnen / indienmen ondertuſſchen ſelf ſo preekt en ſchrijft / dat hen de Duivel halen ſal / die ſulke of diergelijke ſonden doen. Want of die ſelfde

woor-

woorden so niet worden uitgesprooken / de sin (gelijk getoond is) komt daar evenwel op uit. Indien wy andere tale sprekken dan de Schrift / geen wonder dat wy raken af te dwalen van den reghten sin / en kraght en voorbeeld der godsaligheid.

§. 8. Het moet ons ook tot ernstiger en dieper onderzoek van Gods verwonderlike werken brengen / wanneer wy van 't voorvoordeel dat de Duivel en de Tovery soo veel kan doen / ontheven zijn. Wat word'er niet al schoons verwaarloosd en versuimd / daar wy met veel opmerkinge na soeken moesten; indien wy niet en meinden dat het van den Duivel zy! Daar is iets wonderlijks in zee of land / iets dat natuurlijk schijnt onmogelijk te zijn / om dat het ongewoon is. Men spaart de moeite van 't geheim der oorsaak na te speuren / de swarigheid is veel gemakkeliker op te lossen; dat heeft de Duivel slechts gedaan. Een vreemd geluid komt ergens uit een holl der aarde / of een vreemde draai in eenen waterstroom: dat heeft de Duivel ook gemaakt. Iets is ons vreemds en wonderlijx bejegend / om dat het alle dagen niet gebeurt; het heeft de Duivel ook al uitgereght. Daar spookt 'et op alsulken plaats / daar wonen niet dan Toveraars en hollen? 't heeft den naam; en 't is genoegh / om daar dan niet te komen / en 't geheim te onderzoeken. Soo iemant heden buur in eenen braamborch sag / en dat het borch niet eens beschadigd wierd; het soude Duivels werk en Toverye zijn; want daar en is by seer voorname Godgeleerden gansch geen twijfel of de Duivel kan dat doen. Maar Moses / en al die van sulke sinnen zijn: gantsch geen gedachten van den Duivel hebbende / sal seggen / Ik sal my daar henen wenden, ende sien dat groot gesichte waarom dat de braamborch niet verbrand. Ex. 3: 3. Gods wonderen in de Natuur des bemerkende / en sal hy dan niet met verwondering roepen; Hoe groot sijn uwe werken ô Heere? gy hebtse alle met wijsheid gemaakt, en de Aarde is vol van uwe goederen. Psal. 104: 24.

§. 9. En niet alleenlijk sal de kennis der Nature / maar ook selfs de Konst door menschen handen uitgewroght / waar mede de Natuur van 't menschelik verstand word nagebootst / voortyden in het een of ander werkstuk op het geestigste vertoond / en tot verwondering in dese tyden strekkende: word dikmaals daarom niet in acht genomen / om haar na te sporen / na te maken / en door niewe vindingen tot meer volmaaktheids voort te setten; om datmen lichtelijk op beuselpraatjes rust / die seggen dat de Duivel dat stuk werxgemaakt heeft / of den meester in het maken bygestaan En so word aan dien helschen geest de kraght en eere toegeschreven / dat hy Bezaleel / Aholiab en Hiram ook vervult met wijsheid en verstand en weetenschap in alle handwerk, 't welk de Schrift een werk noemt van Gods geest. Exod. 31: 3/6. 1 Kon. 7: 13/ 14. Maar nu de bottigheid en onbequaamheid van den Duivel tot alsulke dingen / door mijn onderright in acht genomen; so sal God self daar voor gepresen zijn / by die den menschе wetenschap leert. Psal/ 94: 10. Te yveriger sal een konstenaar en handwerxman God bidden om de segeninge / en hem daar voor danken / dat hy hem leert maken 't gene

hy den Duivel niet en leert: waar door de menſche ſelf / en niet de Duivel d'eere heeft ὡς θεὸς πάντως, (indien men ſo ſal ſpreken) Gods aap te zijn / na-apende door konſt de werken der Nature / dat is Gods. Te groter is de reden dan / om hier ook van te ſeggen / wat is de menſche dat gy hem gedenkt? Gy doet hem heerſchen over de werken uwer handen, ook ſo verre / dat gy hem een deel daar van leert maken / uit de ſtoffe die geen andere handen dan de uwe maken konden. Pſal. 8: 5/7.

§. 10. Noch meer: de konſt en kennisſe der Medecijnen / en der Reghten / moet door de Leere die ik voor ſta tot Gods meerder heerlikheid gevorderd worden; wanneer die uitvlught hen benomen word / als dat de ſieke van den Duivel is beſeten / of dat hy betoverd is. Sulx nu niet meer gelovende in ſulken ſin / als dat gemeenlik word verſtaan / ſo ſal hy neerſtiger na d'oorſaak van de quale ſoeken / ende middelen te werk ſtellen: en de kranke / dus door Gods genade wederom geneeſende; ſal voor den Heere ſijne goedertierentheid dan loven, ende ſijne wonderwerken voor de kinderen der menſchen. Pſal. 107: 2. De menſchen ſullen ook de konſt der Medecijnen ſoo veel hooger achten / als ſy verachten ſullen deſe duivelja-gers en quakſalvers; en de ware middelen / die God in de Nature ſelf geſchapen heeft / in eeren houden: wanneer ſy niet alleen de beuſelachtige karakters en gebeerden; maar ſelf de kraght en maght des Duivels / volgens mijne leere ganſch verachten ſullen. En ſo ſal Syrachs raad in acht genomen worden / welke is / den medezijnmeeſter t'eeren / alſo hem God geſchapen heeft. Syr. 38: 1.

§. 11. De Reghters en de Reghtsgeleerden ſullen hunne conſcientien niet meer beſwaren / met ſo veel onnoſel bloeds te plengen / als om opgedichte en verdichte Tovery ter dood gebraght; en niet alleen ter dood / maar levendig verbrand. De zielbeſorgers van ſodanige perſonen in hun uiterſte en ſullen hunne zielen niet beſwaren / door die arme menſchen ganſch verkeerdelik van hunnen ſtervenspligt te onderrigten. De Vorſten en de Overheden ſullen hunne landen ende ſteden ſo van onderdanen niet ontbloten / en de fondamenten niet doen wankelen / door aan te ſtellen / of ook toe te laten / ſulke ongereghtige reghtsplegingen over ſo genaamde Toverye. De volkeren ſullen vloeken, en de natien ſullen gram zijn over den genen die tot den godloſen ſegt, gy zijt reghtveerdig; en ſo ſal voor ons / de ſodanige beſtraffende in hunne verkeerde reghtsplegingen / lieflikheid zijn, en de zegen des Heeren ſal op ons komen. Spreuk. 24: 24/ 25. Dan ſal 't de ware Toveraars eerſt gelden / die ik in 't naaſte hoofdſtuk §. 12---17. aangewesen hebbe: dan ſal de grote Righter door den yver der godvruchtige Overheden de Toveryen uit uwe land uitroeyen, ende gy ſult geen Guichelaars meer hebben. Mich. 5: 11. De ſondaars ſullen van der aarde verdaan worden, ende de godloſe, en ſullen niet meer zijn. Loof den HEERE mijne ziele, Halelu-jah? Pſal. 104: 35.

Einde des III. Boeks.

RE-

REGISTER

der

HOOFDSTUKKEN

Van het

DERDE BOEK.

I. DE woorden en benamingen in deſen meeſt gebruikelijk behoort-men eerſt in acht te neemen; om in den Staat van het geſchil, dat wy betwiſten, eens te zijn. Pag. 1

II. Der Geeſten, en beſonderlik der boſen, omgang met de menſchen is beſwaarlik met de Reden over een te brengen. 4

III. Dien volgens is ook in 't beſonder dat Verbond der Toveraars en Tovereſſen met den Duivel ſtrijdig met een onbedorven oordeel en geſond verſtand. 12

IV. En om te weten wat ons daar de Schrift van meld is nodig eerſt den ſin der Namen na te ſpeuren, die daar gemeenlik op alſulke menſchen worden toegepaſt. 19

V. En dan de ſake nader by te komen, ſal het dienen, alle d'aangetekende Schriftuur plaatſe in 't beſonder na te ſien: en voor eerſt degene die van Toverhandelingen ſpreken, welke in Egypten eertijds voorgevallen zijn. 23

VI. Het ſelfde word gelijkerwijs aan die verſcheiden ſlagh van Wicheláars en hunnen handel onderſocht: te weten Bileam, de Filiſtijnſche Prieſters en de Toveres tot Endor in 't beſonder. 34

VII. Met d'overige plaatſen van dien inhoud is het even eens geſteld. 44

VIII. Verſcheidene wetten door God aan 't volk Iſrael gegeven, betreffende dat ſlagh van menſchen, melden mede van gemeenſchap met den Duivel niet. 54

IX. Self ook die breede wett, waar in 't regiſter aller Wichlary begrepen is, Deut. 18, maakt van den Duivel geen gewagh. 67

X. Ons komen ook geen andere Leſſen in den Bijbel voor, waar uit te merken zy, dat die verboden konſten enige gemeinſchap met den Duivel hadden, 74

XI. Veel minder vindmen 't minſte in de Schrift, ook daar ſy van Verbond

bond tot boosheid ſpreekt, het gene na dat toverſch Vloekverbond gelijkt. 84
XII. Het kan ook met den draad der leere van de Schrift aangaande Gods Verbond geenſins beſtaan. 90
XIII. Men dient dan nader te verneemen, wat voor luiden 't waren, welke in den Bijbel met voorſchreven namen, en op ſulken wijſe ſtaan vermeld, 100
XIV. Daar uit moet ſich dan verder openbaren, wat van 't bedrijf van ſulke menſchen, die tegen Moſes, de Profeten en Apoſtelen zijn aan geweeſt, te houden zy. 109
XV. Het is met eenen uit Gods Woord ſeer wel te weten, dat die genaamde Wichelaars en Toveraars in waarheid niets en wiſten noch vermogten. 122
XVI. De plaatſen daar de Schrift ſo ſpreekt, als of die menſchen waarlik noch iets wiſten ofte werkten, behoorlik onderſocht, en ſeggen dat in 't minſte niet. 129
XVII. Des niet temin is wel te ſien, waar in het quaad beſta, waarom voorſeide hanteeringen beſtraft en ook geſtraft zijn in Gods woord, en door de kriſtelike Wetten ſtreng verboden zijn 137
XVIII. Men moet ook niet voorbygaan ſulke plaatſen, daar de Schrift verſtaan word van ſodanige te ſpreken, die van den Duivel in 't gemoed beſtreden, of aan den lichame gepijnigd zijn. 142
XIX. Uit al 't voorſchreven volgt, wat van 't bewijs van 't algemeen gevoelen te geloven zy, en hoe de Formulieren dien aangaande moeten zijn verſtaan. 149
XX. 't Gemeen gevoelen van de Toveryen wat daar aan kleeft, kan met de gemeene gronden onſer Leere en de Formulieren niet beſtaan. 162
XXI. En d'oefeninge der godſaligheid word door het ſelve merkelik gekrenkt. 167
XXII. Daar uit is eindelik wel af te nemen wat eigentlik van al 't voorſchreven doen, dat met den naam van Tovery begrepen word, te houden zy. 174
XXIII. Al het voorgaande moet ons dienen tot een veelerley Gedruik in 't wel betraghten der Godſaligheid. 183

DER BETOVERDE WEERELD,

Het VIERDE BOEK.

Waar in 't bewijs, dat uit d'Ervarentheid genomen word, ten gronde toe word onderſocht.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S.T.D.

Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rockin/ bezijden de Beurs. 1693.

AAN DEN
LESER.

IK geve eindelik, beſcheiden Leſer, 't laatſte der vier Boeken mijner Botoverde Weereld aan den dag: en danke God, die my dus lange heeft geſpaard en bygeſtaan, om eens het einde van mijn werk te ſien dat my ſo duur te ſtaan komt, door ſo veel tegenſtands als ik daar in van de betoverde weereld hebbe moeten lijden, ende nog ben lijdende. Maar 't heeft my onder des vertrooſt, dat ik in mijn gemoed ſo wel verſekerd was, dat ik de waarheid ſoeke, en dat ſy alle die van 't ſelfde oogmerk zijn, hun groot verlangen na 't voleinden van mijn werk dus lang betoond hebbende, nu dat genoegen ſullen hebben, 't welk ik hebbe willen geven; en God ook met my danken, met ſo veel genegentheids, alsſe yver hadden om daar voor te bidden. Ik hebbe tot dit laatſte deel niet veel Voorredens meer van node, nadien den inhoud van hetſelve is geopend by de *Naakte Vitbeeldinge* des geheelen werks, voortaan te ſtellen voor het eerſte Boek: en voorts de ſchikkinge van alles, dat ſig tſedert het uitgeven der twee eerſte Boeken toegedragen, en den voortgang der twee anderen verhinderd heeft, genoegſaam is te ſien uit de Voorrede van het derde Boek. Dit mogt van 't vierde noch te ſeggen zijn, dat het wel meeſt gevaar gelopen heeft, na datmen heeft verſtaan, dat nu het derde al was afgedrukt, en dit tot op de helft gebragt: wanneermen ſig verbeeldde, dat van geen der beide laatſte boeken iet meer worden ſoude, maar 't ganſche werk voortaan wel blijven ſteken. Des hebben ſig verſcheidene bemoeid, om 't laatſte kind ter halver dragt met het voldragene te ſmoren, om nooit met die twee eerſtgeborenen het ligt te ſien. Maar 't mangelde die lieden meeſt aan kragt en aan beleid. Sy hebben egter maar gedaan, dat het ſo veel

te meer verhaaſt is, en de voorſte deelen niet ſo ongeſchikt is over 't hoofd gewaſſen, als 't ſig eerſt liet aanſien, door ſo groten menigte exempelen als my dagelix nog toequamen, en waarmede ik nu tegenwoordig nog ſo groten ſtuk ſoude konnen toeſtellen als dit is. Des kan ik my dan ook verſekeren, dat elk door 't leſen van de gene die ik hier verhandeld hebbe, nog andere ſal in gedagten krijgen, ende my aan melden; die ik ook niet en ſoude hebben willen overſlaan, had ikſe doe geweten of daar aan gedacht, wanneer ik in gelijke ſtoffe beſig was, alſo mijn oogmerk is geweeſt, op elke plaatſe 't allermerkensweerdigſte te ſtellen dat my ooit is voorgekomen; om ganſch geen reden na te laten van bedenken, dat ik my te ſoeken maakte. Want my en is het niet om ſchijn van waarheid, maar om waarheid enkelik te doen. Nochtans en denk ik niet, dat eenige exempelen, ſchoon in den ſchijn gewigtiger dan enige der mijne, beſonder onderſoek van noden hebben, na 't gene dat van my in deſen is gedaan: alſo men uit het een ſeer lichtelik ook van het ander, dat van gelijken aart is, ſal konnen oordeelen. En ik en wete niet, dat daar meer ſoorten zijn ſodaniger vertellingen, als tot bewijs van Spokery en Tovery, en wat daar toe behoort, gemeenlik worden bygebragt; daar ik geen ſtaaltjes van en geve in dit boek. Derhalven ſal my een beſcheiden Leſer wel verſchonen, dat ik het ook niet groter make, dan het reeds, ſeer verre boven mijne eerſte meininge, geworden is. Ook ſullen ſulke, die door 't gene nu geſchreven is, ſig niet en willen laten overtuigen, geenſins te overtuigen zijn: weshalven ik vergeeffchen arbeid billik ſparen mag. God geve ſlegs, dat deſe den goedwilligen en waarheidlievenden mag ſtrekken tot grootmakinge ſijns naams, en vorderinge hunder ſaligheid, het eenigſt oogmerk van mijn ſchrijven; ſulx ik vrymoediglik mag ſeggen, die ſo veel ſmaadheid daar voor lijde, ſonder dat ik ergens in beſwijke; alſo het God is die ſijne eere voorſtaat, ende my de kragt geeft om ſulx alles te verdragen, als ſijner vaderlike

voor-

voorſienigheid belieft dat my weervaren ſal. Ook heeft Hy, die de nederigen vertroost, my die vertroostinge gegeven, dat hy my genade heeft doen vinden in de ogen van ſodanige perſonen, die mishagen tonen in den ongeregtigen handel van de genen die my tegenſtaan: en al ſienſe alles niet voor waarheid aan, nochtans d'opregtigheid wel ſien die in mijn ſchrijven is; ſo verre dat ik ſekerlik de waarheid ſoeke, 't zy dat ik die hier gevonden hebben of gemiſt. Daar by vind ik my merkelik geſterkt door menigte van grage Leeſers mijner boeken; die dagelijx nog waſt, en ſig ook buiten Nederland van alle kanten openbaart: ſo verre datmen 't werk in andere talen ſoekt, en ſekerlik ſal willen brengen, ſchoon ik het ſelf niet doe. Want buiten lands en ſalmen niet veel vragen na de gene die het binnen lands beletten willen; alſo weinig als in Vrankrijk of in Duitſchland heeft verhinderd konnen worden, dat het niet by ons in Nederduitſch is uitgegeven. Daarom zijn dat maar ydele pogingen van menſchen, die geen ander middel weten om bekend te maken voor de weereld, hoe veel liefde ſy tot vordering der kennis en der waarheid hebben, die dus lopen tegen 't drukken en vertalen van een boek datſe niet en willen leſen. Dog word mijn werk van niemand kragtiger gevorderd dan van deſe: alſo den yver in opregte leſers dies te meer ontſteken word; dewelke denken dat een boek moet goed zijn, 't gene op geen andere manier weerleid kan worden. Hoewel men ſoude mogen ſeggen dat ſulx wel verre van daar is, nadien dat ſulken menigte van ſchriften tegen 't mijne uitgekomen, en van my ſelfs niet dan ter loops en maar in't gros beantwoord zijn. Dog daar op is mijn antwoord, dat ik in 't ſelve *Kort Berigt* genoegſaam tone, op hoe ſlegte grond de meeſte ſchrijvers bouwen, en hoe weinig ſommige een antwoord weerdig zijn, van wege hunder onbeſcheidenheid en wanbedrijfs, uit hunne ſchriften blijkende; ſo verre dat ook ſelf de leeſers door 't betuigen van hun ongenoegen wel te kennen geven, dat ſy niet achten my daar in weerleid te zijn. Dat moet

nog nader blijken, alsmen ſien ſal, dat de laatſte mijner tegenſchrijvers ſelf van dat oordeel is geweeſt, dat ik van anderen niet wel weerleid ben, of hy hadde ſulken groten arbeid te vergeefs gedaan. Dog deſe ſal door ongeletterde perſonen onderſocht en wederlegd; en 't werk nu reeds voltooid, nu dit is afgedaan, ten eerſten worden opgelegd, om met mijne eigene aanmerkingen daar by gedrukt te worden. Men heeft geſien, dat die twee eerſte deelen ſo veel meer geleſen en van meerder vrugt geweeſt zijn, als daar tegen meer geſchreven is. Waaruit ik reden neme om te denken, dat ſy om de laatſte twee niet ſo veel moeite ſullen doen, na datſe ondervonden hebben, dat al hun arbeid agter uit gaat. Of ſo ſy 't egter doen; ik ſal my desniet veel bekommeren; nog my bemoeijen met al 't gene datmen verder ſchrijven ſal. Mijn boek is daar; wien dat behaagt die ſal 't leſen; en die 't niet leſen wil, of, ſchoon geleſen, geen genoegen daar in nemen, hy ſal my geen misnoegen geven. Het leeſen der veel meer, en met veel meer genoegen dan ik ooit had konnen dromen, des God ten hoogſten moet gepreſen zijn. Wien ik ook bidde, dat ſijn werk in my genadelik ten einde brengen, en my bequaam wil maken tot den dienſt voor ſijnen Naam en voor ſijn Woord; op welke wijſe 't Hem believen ſal: is 't naar ſijn wille dat ik mag in vrede zijn, die lang al moede ben van twiſten, maer nog niet van lijden, ſo Hy wil, dat nog het einde niet ſal zijn; het ſal niet langer duren dan mijn leven, dat niet lang weſen ſal: na 't welk ik mijnen Saligmaker wagten wil in onverderflikheid. AMEN.

Den 15. van Herfſt-
maand. 1693.

B. BEKKER.

VIERDE BOEK,

Waar in 't bewijs, dat uit d'Ervarentheid genomen word, ten gronde toe word onderſocht.

I. HOOFDSTUK.

In deſen moetmen eerſt wel overwegen, hoedanig een getuigenis van eigene Ondervindinge hier gelden magh. Beſonder moet het ſonder vooroordeel, ſchrik en vreeſe zyn.

§. 1.

NAdat wy in het tweede en derde boek met alle neerſtigheid door Reden en Schrifture geſocht / en alles wat ons voorquam / overwogen hebben; in 't gene dat de Geeſten / en beſonderlik den Duivel / mitsgaders alle ſulke menſchen diemen houd dat met hem omgaan / en diemen Toveraars / betoverd of beſeten noemt betreft: ſo is ten overvloed noch ook behouden / dat eens beſcheydelik van d'Onderbindinge gehandeld werde. Want alhoewel wy reden hadden om te denken / dat niemant ooit kan onderbonden hebben het gene nooit geſchied is / om dat het niet geſchieden kan: nochtans wanneer ons iemant ſtyf en ſterk bevestigt / die by ons volle geloof woerdig is / dat hy iet metter daad vernomen heeft / het gene wy op 't allerklaarſt begrypen dat ſo niet kan weſen als hy ſeit; ſo is 't voor hem ten minſten waardig / dat wy eens onderſoeken wat het anders weſen mag / om hem te regt te helpen; en voor ons ſelf / om ook te tonen dat wy niet herdnekkig zijn. Ik ſal my dies te meer hier toe ontledigen / om dat het algemeen geroep is van de Onderbindinge: met dit behulp / wanneermen 't met geen redenen weet goed te maken / dat het verborgen ſaken zijn: en datmen na geen reden of bewijs magh vragen van 't gene met een algemeen getuygenis van d'oude en niewe weereld / van groot en klein / geleerd en ongeleerd / ſo wel van Kriſtenen als Heidenen / en onder Proteſtanten ſelf bevestigd word.

§. 2. Maar ſomen wel in acht will nemen het gene van my in het laatſte hoofdſtuk van mijn eerſte boek / na inhoud der voorgaanden / aangewesen is: ſo ſalmen ſien dat die eenparigheid / die ſich in deſen voordoet / geen andere is dan die van 't Heidendom; en dat deſſelfs gemeene dolingen door 't Jodendom in 't Pauſdom voortgeplant / en na de Reformatie noch niet ge-

genoegh ontworteld zijn. Dat ook de Dæmons uit al sulken bodem opgeschoten / die met den grond van 't kristendom niet over een en quam / noch self ook met de lucht van goede Reden kon bestaan / H. b. III. insonderheid na dat deselve door het Euangelium gesuiverd is: 2 B. XXV. I. §. 14. so veel in 't overplanten metter tijd veranderd zijn; dat al die Geesten maar tot tweederleye slagh betrokken worden / de goede en quade Engelen en menschen Zielen. En nademaal men niet in twijfel trok / het gene van de beste schrijvers / hoewel geslagen Heidenen / van wonderlike voorbeduidingen en werkingen der Goden of der Geesten op sijn heidensch wierd verhaald; al even eens of dat voorvoordeel hunder afgodsdienstigheid en bygelovigheid hen nooit van 't reghte spoor der waarheid hadde afgeleid: so heeft men sich wel haast bevonden op den wegh / om aan de bose Geesten of der menschen Zielen sulke werken toe-te schrijven. Daarna verscheidene swarigheden siende / om die gevoelens met de Reden of de Schrift te doen bestaan: so heeft men vele dingen uitgedacht / die meest waarschijnlijk scheenen; om evenwel voor waar en seker aan te nemen / het gene anders geen waarschijnlikheid en heeft. De meininge derhalven / dat sulke dingen wel geschieden konnen / is oorsaak dat ook de vertellingen daar van te lichter aangenomen / en in 't gemeen verdedigd worden. Maar ik en denke niet / dat dit so grooten waart ooit soude gemaakt hebben / indien degene die afsijdige dingen seggen / schrijven / geloven en verdadigen / alle Filosofen of Theologanten waren: of immers (daar het meest op aankomt) sich als sodanige daar nefens droegen. Want dit bevind ik aan my selven / en alle die ik op iet self de spoor bevinde; dat iets behoorlijk onderzocht / (gelijk ik daar toe meer dan eens genegentheid / gelegentheid en neerstigheid gebonden hebbe) in saken van dien aart geheel een andere gestalte krijgt / dan 't sich in 't eerst van buiten aansien liet. Is over sulx dat algemeen getuigenisse geen getuigenis by my: en op dat volk een ander dat so licht niet meer daar voor en houde; sal ik hier de redenen / die my eerst deden twijfelen / en voorders door den aanwas myner ondervindingen / ook van de nietigheid sodanigen vertellingen verseekerden / getrouwelijk voor ieders oogen openleggen.

§ 3. Doch tot dien einde is niet nodig / den Leser hier nu op te houden / met sulx als my wel self van tijd tot tijd is wedervaren; en tot hoe verre ik telkens daar by in mijn voordeel voortgeholpen ben: also ik des onaangesien noch evenwel de regelen / om ons geloof in sulke dingen te bestieren / in 't besonder soude moeten opstellen / so als deselve na de Schrift en reghte Reden zijn gericht: Derhalven sal ik die hier maar ten eersten open leggen; met die gedachten / dat my niemant lichtelijk daar over tegen vallen; maar eerder elk een die de Schrift en Reden volgt gelijk sal geven. Nu zijn deselve tweederley: te weten / sulke die een ieder in sijne eigene ontmoetingen en ondervindingen heeft waar te nemen / al eer hy uit de selve een verhaal aan anderen voor waarheid gebe; en die hy heeft in acht te nemen / om uit der anderen verhaal een klaar en seker voordeel op te maken. Het eerste heeft noch tweederley beschejd: hoe hy gesteld moet zijn / die by ontmoetinge van sul-

sulken voorval als tot dit geschil behoort / het selve na behoren ondersoeken sal; en hoe hy sich daarin dan dragen moet. Na dese order eens gesteld / begin ik nu deselve Regels voor te stellen; na welken ik dan tot d'Exempelen sal komen / om die na eisch derselven te beproeven.

§. 4. Het word dan eerst noodsakelik vereischt / dat hy geheel moet vry zijn van vooroordeel / die van een eenig ding / dat tot der menschen kennisse gebraght werd / een onbelemmerd oordeel by hem self opmaken sal. Dit heeft Descartes voor een hoofdstuk sijner filosofische gedachten waargenomen: en self daar in den wegh gewesen / door sijne vindingen den Leser op die wijse in sijne schriften voor te stellen / als of sy nooit in enig filosofisch schrift gelesen hadden of iets gehoord dat van dien inhoud was; so als aan ieder een door 't lesen van deselve blyken magh. Dit is 't ook dat ik rondelik belyde myn eigen grootste voordeel in dit stuk te zijn / waar door ik niet alleenlik in 't gemein in andere saken / maar in 't besonder in dit stuk gevorderd ben. Want so als ik in 't eerste boek / met sulk een algemeen betoogh van allerhande volkeren / van alle tyden her / en door de ganssche weereld heen / klaarblijkelik bewesen hebbe: dat al de weereld in een diep vooroordeel belangende dit stuk meer dan iets anders in de wereld / ingedompeld leit; waar van ik ook d'oorsaken in het laatste hoofdstuk aangewesen hebbe: so vindmen selden luiden / die niet min of meer met een voor-ingenomen oordeel in dit stuk belemmerd zijn. En dat so zijnde: so is 't ook onvermydelijk / dat sy in 't onderzoeken van iet dat van desen aart is wel iet overslaan / het gene volgens hun gevoelen dit of dat moest zijn / en niet vernemen of 't so is. Dit dede dat Maria Magdalene meinde datse sagh den Hovenier / wanneerse Christus sagh; en so d'Apostelen dat sy een spookssel sagen; wanneer hy 's nachts op 't water tot hen quam. Indien de Heer hemselven aan Maria niet en had ontdekt / en hy of sy terstond na 't eerst ontmoeten waren uit den hof gegaan: en soude sy niet / na den hovenier gevraagd / verseekerd hebben dat hy in den hof was / en sy self met hem gesproken hadde? Dit dede 't vooroordeel / om dat sy niet en wisten / dat de Heere van den dooden opstaan moeste. So ook / indien hy sich niet op het water nader aan sijn volk begeven / en hen self toegesproken hadde: en soudense niet wel gesworen hebben / dat hen op 't meir een spookssel was ontmoet; 't Vooroordeel dat het 's nachts licht op het water spookt / en datse al te vleeschelik aangaande den Messias van der jeugd af onderwesen waren; was oorsaak dat sy sich so lichtelik een Spook verbeeldden / daar geen spook en was.

§. 5. Dit is het dat ik daghelix noch self aan anderen bespeure. Met alle waarheid magh ik seggen / dat my tot deser ure toe noch niemant is ontmoet die iets van sulke saken als hem self bejegend zijnde / aan my heeft verteld; al was 't ook met de uiterste verseekeringe: of 't is met een gebleken / dat hy / schoon ongevoelig met vooroordeel ingenomen was. En om het ook den Leser te doen sien / die geen gelegentheid en heeft / deself de menschen die ik so gesproken hebbe ook te spreken: so sal ik hem nu wijsen tot een boek /

waar af de schryver noch in 't leven is / eerst in dit laastvoor-leden jaar te Leipsich in 't hoogduitsch gedrukt ; inhoudende een seer omstandige vertellinge van toverische Spokery / 't jaar daar te voren 1691. tot Annebergh in Meissenland gebeurd. De schryver is de eigenaar van 't huis daarin het voorgevallen is / de Predikant en Eerstdiaken Enoch Zobel ; en die het doe bewoonde sijner vrouwen suster / de weduwe van Fridrich Kettner onlangs Predikant tot Leipsich in desen aansien beide geloof waardig boven velen. Te meer alsoik uit den ganschen draad en stijl van schryven anders niet bemerke of het is een sonderling godvruchtig man / die sijnen tijd ook in de letteroefening niet heeft versuimd. Maar uit de boeken die hy dikmaals aantrekt is te merken / dat hy al mede in dat groot gevoelen van de maght en kraght des Duivels staat / en wel besonderlik gelooft / dat een besonder slagh van hexen spokery te vinden zy : die namelik door kraght van dat Verbond der toveraars en toveressen / op hun begeeren door den Duivel word gemaakt : 't welk echter in mijn derde boek doorgaans genoegsaam is weerleid. Besonderlik is hy al mede van verstand / dat het gevaarlyk is / sich met de Spoken / al somen meint te sien of horen / in gesprek te geven : het gene mijns erachtens een der naaste wegen is / om hen te ontdekken. Geen wonder dan / dat door so veel en neerstig ondersoeken van dien kristeliken Prediker / de sake niet behoorlik is ontdekt.

§. 6. Ik voeg hier by het gene ik weete waar te zijn / door 't mondeling verhaal eens Predikants die noch in 't leven / en ten vollen geloof weerdig is ; als mede van verscheidene bewooners van de plaats / en uit den mond des genen wien het is gebeurd. Hy had een peerd gekoft / (self echter sich als 't bleek / op peerden niet verstaande) waar op hy uit de stad na huis toe reed : En op verscheidene plaatsen daar hy door quam / dese nieuwe ruiter met sijn peerd beken van de boeren : so hoorden hy den eenen na den anderen sijn oordeel melden / dat het geen onbillijk peerd en was / indien / 't gelyk sy sagen / niet den droes en hadde ; ja / seiden sommigen / al vry een quaden droes. Hy / meinende dat dit den Duivel was te seggen / geloofde metter tijd / dat hy een peerd bereed dat van den Duivel was beseten ; 't welk hem in grote vrese braght. Insonderheid / wanneer hy op het vallen van den avond sich in doorgraven land bevond / alwaar de wegh door sloten afgescheiden was / en 't voetpad op de kant der sloot : also sijn peerd / dat voetpad soekende / niet wel was van de sloot te houden wat hy dede. Dies quam hem de bekommering te binnen / dat niet de Droes of Duivel / so hy meinde / hem in 't water wilde werpen : het bange sweet borst hem van alle kanten uit. Dies hy God dankte in opreghte eenvoudigheid / wanneer hy sich behouden t'huis bevond met sulken peerd : gelovende dat dit een sonderling bewijs van Gods Voorsienigheid ten goede van hem was geweest. Daar hoorde hy noch al de self de taal ; maar ook met een den sin daar af : wanneermen hem verklaarde / dat dit woord van droes, gesprooken van de peerden / een seker

letsel

letsel aan die beesten was; en een qua droes quaadaardig en besmettelijk / dat aan het overdadig schuimen van sijn peerd te merken was. Indien nu desen man een ongemak / so als hy vreesde / moght getroffen hebben / (het geen buiten dat gebeuren konde) en hy d'uitlegging van desen droes niet had verstaan: had hy niet vastelik in dat gelove moeten komen / dat hem de Duivel of ook wel een Toveraar dat had gedaan?

§. 7. Nu dat voorvoordeel raakt alleen de kennis niet / maar ook de zeden en de liefde: die beide merkelik benadeeld worden / door argwaan dien men heeft of vatt op iemant die het woord heeft dat kan toveren / of wien men anderssins ten besten niet genegen is. De Liefde denkt geen quaad: 1. Kor. 13: 5. maar daar die klein is / daar is't begryp ten quade groot. Het minste dat ons word gemeld / van menschen die men acht van sulken slagh te zijn / so sy ons zijn te na geweest / dat word terstond geloofd. Ik spreek nu van dat slechte volkje niet / dat aanstonds daar op na de so genaamde Duivelsjagers loopt: maar van degenen die verstandig en bescheiden zijn; so als ik houde dat den Predikant is van St. Anneberg: Want hy sich ganssch niet vreemd en houd van die gedachten / (al derf hy't niet voor seker stellen /) dat sijn gespenst ein Hexengespenst of Toverspook geweest magh zijn. Want sonder dat hy in't vervolg iet seit dat na bewijs gelijkt / van tien bewijsen die hy aan malkander knoopt; so drukt hy pag. 62. sijnen argwaan uit / das ettwan Gottesvergessene leuthe aus botzheit und verkrackten sinn, ihm und die seinigen zu ängstigen gesuchet, oder auch etwa diebischer und rauberischer weise nach haab und gut getrachter. Dit is te los en lief deloos van hem gegist: also het met geen menschelijk verstand is goed te maken / dat menschen sich den Duivel souden overgeven / om seven weken lang door hem te spoken in een eenig huis / om daar te steelen; en echter sonder in so langen tijd / en met so veelderley gespook iets op te doen.

§. 8. Maar laat al iemant door geen eigen of gemeen begryp vooringenomen zijn: so sal hem niets meer dan de Vreese hinderen / dat hy tot een volkomen onderzoek niet voort sal gaan. Die lichtelik bevreest is / en heeft geen hert om toe te treden / om na by te sien; veel min om aan te raken of te handelen. Want die dat doen verneemen doorgaans / dat het gene in't voorbygaan / of van verre dat of dat gelykt te zijn / geheel wat anders is. Die vreese was't die eertijds ook d'Apostelen bevingt / met dat se Jesus in de nacht op't water sagen gaan; 't voorvoordeel (als geseid) ook daar toe helpende.. Want sy wierden ontroerd: seggende, het is een spookssel; en sy schreewden van vreese. Matt. 14: 26. Mar. 6: 49. Joh. 6: 19. En hadde hen de Heere self niet toegesproken / en 't schip genaderd / om sich te klaarder te doen kennen: wie weet / waar sy van schrik gebleven waren? Want ook staat 'er / dat hy wel by 't schip quam; doch niet als om daar in te zijn: maar stelde sich als oft hy wilde hen voorbygaan. Dan moghtet immers ook geen quaad / al ware't self geweest het gene dat sy vreesden. Dit doet dan dat de menschen die iets meinen wel so vast te

weten / dat sy 't ook wel aan een Koning souden na vertellen / wanneer 't er eens op aankomt niet meer konnen seggen dan Ahimaaz; ik sagh een groot rumoer, maar ik en weet niet wat. 2 Sam. 18:29. Hy wist et trouwens al te wel: maar dese lieden weeten 't waarlik niet: de vrees en schrik heeft hen doen weg gaan / ook wel vlughten / eer sy wisten wat; en agterhouden of doen stil staan / om echter verder ondersoek te doen.

§. 9. Daar blijft et noch niet by: maar dese schrik en vrese neemt dan voorts het oordeel wech / der menschen herssenen ontstellende / en d'inbeeldinge met allerhande vreemde beeltenissen vullende; in voegen dat de menschen meinen kraghtiglik te horen en te sien het gene niet en is / noch hen te voren ooit ook in gedachten quam. Die blote schrik (hoewel van God besonderlik verwekt) braght eertijds 't heir der Syriers van voor Samarien aan 't lopen. 2 Kon. 7:6. So drukt Josefus 't uit: ἤρχετο τοὺς οὐρους ἐκφοβεῖν καὶ ταράττειν ὁ θεός. God hadde de Syriërs begonnen te verschrikken en verbasen, καὶ κρύπον ἁρμάτων καὶ ὅπλων ὡς ἐπερχογένης στρατιᾶς ταῖς ἀκοαῖς αὐτῶν ἐνηχεῖν. en een gedruisch van wagenen en wapenen, als van een heir dat op hen aanquam, in hunne ooren doen klinken, in 't IX. Boek der Oudh. 2. hoofdstuk. Al evenveel of dat geluid ook waarlik in de lucht of blotelik in hunne inbeeldinge geweest magh zijn; (of God op 't een of op het ander werkt / het wonder is al even groot) nochtans de schrik ging voor / so als 't Josefus meld: en onse Martyr leent sijn oor daar toe. De schrik ten minsten hinderde dat sy niet ondersochten / maar elk sijn best aan 't lopen teeg / so als de text v. 7? seit / om huns leevens wille. Doch 't is niet nodig / van sulx / als wy daghelyx bevinden veel exempelen te melden: Erasmus toont ons in de t'samenspraak die hy den naam van 't Spooksel geeft / hoe seker Priester 's nachts / in besigheid om als een man de bose geesten te bes weeren en verdryven; als hy twee swarte peerden sagh / en die daar op geseten waren verborgen vuur ten voorschyn braghten; schoon 't gemaakt spel was / om hem verveerd te maken: hy schielik van te groten schrik bevangen / sich ik en weet niet wat verbeelde; van twee vervaarlike en swarte Duivels / met gloeyende ooghen / die vuur bliesen vertellende. So weinig weet een mensch die van den schrik bevangen is / wat dat hy hoort of siet.

§. 10. Ik hebbe diergelijk aan enen predikant in Friesland self ervaren. Hy was de ongeleerdste niet: maar had in sijnen omgang niets / behalven 't swarte kleed / dat na den predikant geleek. In 't aansien en in 't spreken beter iemant die de legers volgt gelykende / had evenwel gansch geen soldaten hert: maar licht oplopende / en also licht verlegen en vertsaagd / wanneer hem 't spits geboden wierd (ik spreek van tong of penn) was boven maten schrikkig en bevreest voor Spokery; so seer als hy gereed was / om ook te geloven watmen ergens sprak van Toverry. Hy woonde op het land / en in een huis dat bloot stond aan den wegh / waar op de vensters sagen van de keuken daar hy sat / wanneer het volgende gebeurde. Hy hadde doorgaans jongelingen van voorname huisen by sich / om hen in 't latijn en

anders /

anders / daar hy enigh werk afmaakte / te onderwysen. By duisteren avond / namen dese quanten (welker een 't my self verhaald heeft) enen ruigen waterhond; den selven met gespalkte kaken / en gespannene vier poten / voor de venster houdende / en gins en weer / op en neer verschuivende: 't welk sich aan hem daar binnen byster vreemd vertoonde; also de hond ook dus belemmerd geen geluid en gaf / of 't was vervalscht / en so te meer bequaam om den vervaarden dieste ysselyker te verschrikken. Sy sagen vast door enen hoek der vensteren / hoe hy sich hield; en dat hy in de uiterste verbaastheid raakte. By hem doe binnen komende / bevonden sy hem gansch besweet van bangigheid: en hoorden hem de wonderlixte dingen seggen / die ooit gebeurd of te bedenken zijn / en die hy seide effen daar gesien te hebben; niet anders weetende of 't was in waarheid so. Noch erger / 't gene ik met anderen hem self gehoord heb ons verhalen; maar dat by somerdagh geschied / en hem op 't einde noch gebleken was. Met eenen sijner sonen / wien hy in het boeren leven opbraght / door 't hooi-en zaailand gaande / hoort hy den jongen met verbaastheid roepen / op sijn boersch ô Heite! in Pestdjear; het gene hy meinde over 't gras of koren heen te sien: waar door 't gemeene volk een spokend plaagbeest (so sy meinen dat wel somtijds omgaat) plegen te verstaan. De Vader vragende / waar is 't; so als het hem de jonge wysen sal / so rijst met een dat dier om hoog; en hadde / docht hem / een seer lange sneb / en 't onderlijf van enen mensche onder uit hangende. Des roept hy wederom; ô heite! hy het al in man op. Want hem toescheen / dat dit so langgenebde dier den man al so van boven af had ingeswolgen, so datmen meer niet dan de beenen sag. Niet weinig schrikte dese vader / wanneer hy 't self de quam te sien. Mitsdien dat byster pestdier hoger over end geresen / so sagmen dat het op die beenen stond: en dat die sneb de steert was van een kalf / noch aan den huid vast / dien de man had over 't hoofd geslagen; sig voor de Son misschien te dekken / terwijl hy agter 't staande koorn of lange gras / sich op de kant van ene sloot gesett had om te rusten. Want van na by besien / so bleek aan heite en soon, dat het was de schoenmaker / die dese kalfshuid uit een boerenhuis gehaald had; en dus bekend / noch boven dien bekeven wierd / om dat hy dus onweetende met so veel schriks was voor een Pestdier aangesien. Ik segge dan / (en 't sal een ieder die verstand heeft met my seggen) dat sulke Menschen niet bequaam zijn om te ondersoeken / wat Spook of Tovery is / of iet diergelijk.

II. HOOFDSTUK.

Hy moet ook weten wat de kraghten der Natuur vermoghen, en waar deselve stille staan.

§. 1. BEhalven dese twee gebreken Vooroordeel en Bevreestheid / moet hy / die van sulke saken als wy spreken een regtmatig en bescheiden oor-

oordeel geven sal / ook de bequaamheid hebben om van de saken regt en wel te konnen oordeelen / so als hem die te voren komen ; waar toe hem dierderlepe kennis nodig is : van 't onderscheid der Lichamen en Geesten ; van beider kragt / hoe verre die kan gaan / en waar se stil moet staan ; en laatstelik wat kragt dat by den Mensche self is om iets uit te vinden / of in 't werk te stellen / daar de menschen mede te misleiden zijn. Want daar van geene kennisse te hebben / doet menigte van menschen dolen / om voorgespook / of toverye of besetenheid / of dier gelyke Duivels werken aan te sien / het gene anders niet en is dan een uitwerksel der Natuur of menschelike herssenen : en daarom ook wel uit te vinden van sodanig en die de verborgentheden der Natuur verstaan / of op bedriegeryen afgeregt ; of menigmaal bedrogen / en daarom niet so ligt meer te bedriegen zijn. Dit alles is hier voor genoegsaam aangewesen / in 't I. boek III. hoofdstuk ; dat d'oude konste der Magie anders niet dan een van beiden was : en in het III. boek voorgaans / dat het navolgens de Natuur niet anders wesen kan / en al wat self de Schrift van sulx vermeld / of menschen eigen doling of bedrog van anderen geweest is. Nadien dan dat so overvloedig is getoond / so sal hier niet meer nodig zijn / dan slegs tot nader opening / hoe na 't voorschreven best te werk te gaan / van elx een proefstuk aan te wysen.

§. 2. Van 't eerste heb ik egter niet besonderlijx te seggen : om dat het algemeen is / en dat 'er naawlijx een exempel is te vinden / waarin de menschen niet en tonen / dat se 't onderscheid van Geest en Lichaam niet verstaan ; gelijk ten deele verder uit so veele proeven als ik in dit boek verhalen sal / nog te verneemen staat. Wat de Natuur vermagh / het gene voor d'onkundigen voor Duivels werk mogt worden aangesien / dat sal een neerstig onderzoeker der Nature geheel anders oplossen : Men lese de Magia Naturalis van Baptista Porta / die verscheidene proeven daar van aan de hand geeft. Doch breeder word ons alles van den self den Kaspar Schott / uit wiens beschrywingen ik alles / wat in 't Pausdom van de Tovery en Spokery geloofd word / op weinig na in 't XIX. en XX. hoofdstuk van mijn I. boek heb aangehaald / in beide sijne werken aldaar XIX. §. 2. genoemd / en van Frommanus in sijn boek *de Fascinatione*, dat is van de Betovering met menigte van proeven onderscheidentlik getoond. 't Is niet alleen dat vreemde dingen / ons verstand te boven gaande / waarlik door de kragten der Natuur gebeuren konnen : maar ook wel dat men seherlik sal meinen te gebeuren 't gene niet en is, des menschen uiterlike sinnen op die wijse zijnde aangeraakt / dat sy 't geluid / de gedaante en de handeling / door hun geheel gesigt / gehoor en gevoel / schoon onbedorven en volkomen / also verneemen / als of 't iet anders ware dan het is of wesen kan. 't Welk altemalen dingen zijnde van gemeene ervarentheid / en self d'ervarenste niet alles onderbonden hebbende : so mag die denken / dat het gene hem noch vreemd dunkt by gebrek van onderbindinge / wel also seer natuurlijk wesen kan als 't gene hy nu weet also te zijn ; schoon het een ander niet en weet / die so ervaren niet en is als hy. Ik sal dan van die beiderlepe saken / die onna-

natuurlijk schijnen en natuurlijk zijn / en die natuurlik anders schijnen dan se zijn / verbolgens enige exempelen vermelden: van d'eerste in dit selfde / en van d'andere in 't naastbolgende kapittel.

§. 3. Wat in de kraghten der Natuur verborgens is / heb ik in 't III. b. XXII. §. 5-9. door een deel getoond. En so als daar dat weinige slechs tot verklaringe geseid is: so sal dit hier nu daar en boven dienen tot bevestiginge van mijn seggen. Te weten / dat het gene men om der subtijlheid wille meint een werk te zijn van Geesten / door die voorseide alderfijnste en ondeelbare Lichaamtjes veroorsaakt word. De ridder Kenelm Digby in sijne Oratie die hy dede in de hoge school tot Montpellier in Vrankrijk / ten tijde sijner ballingschap uit Engelland / heeft seer veel wonderen daar van geseid / die hy met veel exempelen bewijst / en insgelijx verklaart. Deselve brengt hy dan tot sekere stellingen / van welken ik alhier de meeste kortelik vermelden sal / ter sake dienende die ik beweeren wil. Hy stelt dan.

„ 1. Dat het ganssche rond der Lucht is vervuld met Licht. Dit licht is na Descartes meininge de alderfijnste stoffe die de Natuur ooit maakt / de plaats vullende die tusschen dese deelkens der Lucht / of kleine lichaamtjes waar uit die bestaat / noodsakelik moet zijn.

„ 2. Dat het licht vurig zijnde (dat is volgende Descartes van de allersnelste beweeginge; hoewel hy de nature van het licht door blote perssinge / en niet door de beweeginge der allerkleinste bolletjes verklaart) van „ de lichamen afroert sulke kleine stofjes ofte deeltjes als men *Atomi*, dat is „ ondeelbaare, noemt: om dat se natuurlijker wijse niet kleinder gemaakt / ofte verder gedeeld konnen worden; also de Nature (seit Focylides Holwarda *Phs. cap.* 5.) in 't deelen en scheiden der lichamen maar tot seker bestek toe voortgaat.

„ 3. Dat volgens dien de Lucht niet anders dan een mengsel van so„ danige Atomes is.

„ 4. Dat sommige der selven worden afgetrokken of uitgehaald van de „ Lichamen / door middel van de warmte die van buiten komt / ontstaan„ de door het licht dat op deselve afschampt: maar dat andere daar van „ uitwasemen / dat is uitgedreven worden / door de natuurlike warmte „ of beweeginge der allerfijnste / en verbolgens aller snelste deeltjes die daar „ binnen zijn.

„ 5. Dat ook door die beiderlepe wijse deselve worden afgevoerd tot ene „ wonderbare wijdte van de plaats der lichamen af / van welke sy gekomen „ zijn.

„ 6. Dat wanneer het Vuur / of enig heet lichaam de Lucht tot sich „ trekt / en ook dat de gene dat in de Lucht is; en daar in zijnde enige Ato„ mes die van gelijke Nature zijn als het lichaam dat deselve na sich trekt; „ d'aantrekkinge van sodanige Atomes kraghteliker geschied / dan of de „ nature der selven ongelijk ware. Desgelijx dat sich deselve lichteliker / „ vaster en bestendiger met de deelen des aantrekkenden lichaams vereeni-

„ gen en vermengen. Dit stelt hy dan voornamelik in drie dingen: het „ gewighste / meer of min; de dichtigheid of holligheid / en het fatsoen.

„ 7. Vervolgens acht hy / dat de Lucht alle lichamen des weerelds aan „ een schakelt. Laat het maar van dese onder weereld zijn / so lijd het geen disputt.

Sijne andere twee stellingen betreffen in 't besonder dat gene daar hy in dat schrift af handelt / en komt derhalven hier niet seer te pas.

§. 4. Het is mijn doen niet / dese stellingen als eigen te beweeren / of ook met reden om te stoten: hoe verre ik daar aantoe ben / heb ik ter gemelde plaatse van het III. boek al te verstaan gegeven. Ik heb alleenlik te betonen / dat die kennisse van d'allerfijnste stofjes / en derselver oversnelle en seer verre henen strekkende veelvuldige beweginge / ons d'ogen opent om te sien / hoe 't alles kan natuurlijk zijn / het gene veelmaals aan de Tovery of Duivels werkinge word toegeschreven. Al even veel of alles op deselfde wijse oft ook op ene andere dan die van Digby te begrijpen sy; drie dingen zijn 't voornamelik die ik gereed ben toe te staan / en goed te maken: 1. dat die seer fyne deelkens in elk lichaam zijn / 2. dat die geduriglik ook ieder lichaam uit en in / en doortrekkende; d'oorsaak van allerley veranderinge zijn. 3. dat sy in ene lange reex aan een geschakeld zijnde / te wege brengen / dat een lichaam / uit verscheidene deelen tsamengesteld / ook van een ander dat daar bexre af is wel word aangedaan; en dat also 't een lichaam op het ander / dat daar niet na by ontrent is / werken kan. Van dese stelling sal ik exempelen te berde brengen / die kenbaar / en derhalven in geen twyfeling te trekken zijn.

§. 5. Dat sulke kleine deelkens waarlyk zijn / behoeftmen langer niet te twyfelen / na dat in dese eewe noch so veel is uitgevonden / het gene by den ouden noch niet / of ten minsten niet so klaarlik is bekend geweest. 't Vergrootglas doet ons nu voorogen sien / het gene 't bloot gesight / noch geen der uiterlike sinnen door sich self gewaar kon worden. D'ontdekkinge van vele wonderen door middel van deselve heeft den volneerstigen en weetgragen Delvenaar Antonius van Leewenhoek by alle schrandere doorsoekers der Nature seer vermaard gemaakt. Die te verhalen soude ons beslek te buiten gaan: doch sullen weinig staaltjes ons in desen nodige voldoeninge komen geven. Ik vind in sijne Brieven daar af uitgegeven / dat hy in een klein stuxken eiken hout / ontrent de anderhalve stroobreed lang / en maar de helfte van een stroobreed in de breedte / (also geen enkel strobreed in het vierkant zijnde) wel ses en dertig duisend deelkens onderscheiden; so als ik uit de pxent daar by gevoegd slechs uit den ruwen hebbe konnen rekenen. En dat noch wonderliker is: in 't sap des wynstoks heeft hy deelkens konnen onderscheiden / die een millioen kleinder waren dan een grof sandtje / ende nochtans ieder met vijf ledekens voorsien; in welke ondervindinge dan ieder sand korrel / in 5. millioenen of 5000000. deelkens soude konnen onderscheiden worden. De Aal of Paling heeft geen schubben / dat men sien of voelen kan: maar door sijne glasen daar na siende / so bevind hy / dat

desel-

deselve niet alleenlik schubben heeft; maar dat een van de kleinste noch uit ses of seven duisend deeltjes is bestaande: 't welk alle gemeene verwondering te boven gaat. Om alles niet te seggen: wat kleinder beestje dan een mijt/ die in de kaas of in het hout gevonden word? 't moet al fynsand sijn dat kleinder zy. Nochtans is 't een volkomen beestje/ niet alleenlik alle leden/ maar ook noch wel hairkens aan een deel derselve hebbende. Denkt dan eens om sijn ingewand/ sijn bloed/ en desselfs omloop/ in hoe kleine fijne deelkens dat dan noch wel moet bestaan. Dit laatste geeft sorglides ter aangemelde plaatse tot bewijs.

§. 6. Het ander stuk dat ik van dese Atomi te seggen hadde/ is die gedurige beweeginge derselver/ na buiten en na binnen toe der tastelike lichamen/ die uit millioenen duisenden derselver zijn vergaard; en so veel tasteliker als deselve dichter sluiten ofte groter hoop te samen brengen. Een boom of plante/ of het lichaam van een beest/ so ook eens menschen lichaam wast en groeit geduzig aan/ so wel van binnen als van buiten/ en door en door. Die wasdom komt van buiten aan/ door 't aantrekken van de fijnste deeltjes uit der aarde/ lucht en 't water; daar het vuur en warmte by komt/ die deselve deelkens scheid/ beweegt en af en aan voert: somen siet dat nooit iets uit der aarde wast/ dan daar die vier hoofdstoffen tsamen komen. Van binnen kan geen aanwas komen/ daar niets en is: als by exempel van het eerste korenken of saadtje/ daar een plant of boom uit wast/ dat sich geopend hebbende ten eersten maar een teder rijsken uitschiet; het welk nochtans inwendig pit/ wat uiterliker houd/ en buiten bast/ als men siet. Indien nu maar den aanwas van die deeltjes sich daar buiten om settede/ ende geen derselve tot na binnen door trok: so moeste nooit het pit/ of 't hout maar enkelik de bast vermeerderen; waar van men echter gansch het tegendeel bespeurt/ also het binnen also wel als buiten sijnen wasdom heeft. De spijs en dranк na binnen ingenomen/ en met so veel veranderinge als men weet/ alleenlik door de keel/ de mage en 't gedermte henen trekkende: word weder uitgelaten/ na 't uiterlik bemerken eben veel als ingenomen was; wanneer het lichaam na behoren is gesteld/ de fijnste deeltjes door en door trekkende/ en den wasdom makende. Maar so daar ook geen andere uit lichaam trokken: so soude nooit de wasdom ophouden; veel weiniger in 't tegendeel het lichaam wederom afnemen en uitsterven/ als men siet. Waar uit dan blijkt/ dat daar is ene gedurige doorstralinge der deelkens/ af en aantoght/ so ons 't gevolg en d'uithomst leert: al is 't dat dese deelkens veel te klein zijn om der selver af en aankomst of beweginge te konnen sien.

§. 7. Het derde was die schakeling der Atomi van eenerleyen aart aan een/ waar door het eene lichaam van het ander ook word aangedaan/ en vernomen/ schoon een goed stuk weegs daar af zijnde; al en is 't niet door 't gehoor noch door 't gesight/ dewelke in beweeginge/ dat van de lucht/ en dit van 't licht bestaan/ van 't eene lichaam tot het ander. Want met de reuk is dat geheel wat anders; hoewel de smaak ook niet is sonder het

aanraken van het smaaklijk lichaam. De Reuk is door 't uitwasemen der fijnste deeltjes van het een en 't intrekken tot een ander lichaam / daar sy vast haken aan die deeltjes welke dus geraakt / dierwoegen d'andere tot aan de herssens toe bewegen / dat het begrip daar van sodanig zy als 't wesen moet / het gene word genaamd de Reuk. Dat nu deselve meer dan ene blote beweeginge der lucht zy / geven alle kenners der Nature te verstaan / so oude als niewe. Aristoteles maakt'er enen roligen damp af / die uit het lichaam datmen riekt tot de neusgaten intrekt: de hedendaagsche stellen't insgelijx in 't raken der uitwasemende fijne deeltjes / des eenen lichaams aan die van het ander / die deselve aan en inhalen. Dit sienwe dat sich verre henen strekt / na dat die deelkens veel of weinig zijn / of kraghtiger bewogen werden / of sterker aangehaald.

§. 8. Het gene ik hier meer af seggen wil / dat sal ik met de woorden van den ridder Digby doen / die daar in sijn *Teatrum sympatheticum*, dat is Schouburg van medeneiginge, aldus van schrijft. Dat het is ene vreemde subtijlheid der Atomes, die uitgaan van de leevende lichamen: door welker middel de honden in Engelland op den reuk sullen volgen, meer als veel mylen, de pisse van een mensch of beest, dat den wegh voorbygegaan sal zyn enige uren van te voren, en daar door den mensche of het beest sullen vinden datmen soekt. Ende niet alleen dat; maar sy sullen vinden enen groten hoop steenen, die iemant met sijne hand geraakt sal hebben. Derhalven kan 't niet anders wesen: of daar moeten op de aarde ofte op de steenen sich verhouden stoffelike deelkens van het lichaam dat deselve aangeraakt heeft: schoon datselve niet gevoeliglik daar door verminderd is; niet meer dan 't ambergrijs of spaanse leer; die hunnen reuk wel honderd jaren lang, sonder merkelike minderinge van den hoop of reuk, dien sy behouden, van sich geven. Den Rosemarijn die uit Spanje komt ruikt men seer verre. Ik hebbe gereisd te water langs die kusten, wel drie of vier malen, ende bemerkt dat de bootsgesellen weten, wanneerse noch 30. of 40. mylen (hy verstaat engelsche / geloof ik / welker drie eene uwe gaangs uitmaken) van deselve zijn, dat sij die kust genaken; en dat door de leevende reuk van den rosmarijn. Ik hebbe self den Rosmarijn so na geroken, als of ik enen tak in de hand hadde, wel twee of drie dagen te voren eer wy 't land ondekten. 'tIs waar dat wy den wind tegen hadden: (maar dan moest de reuk ook niet so verre gaan / als voor wind af.) D' historien getuigen ons, dat de gieren wel twee of 300 mijlen (dit neem ik evenwel so breed niet aan; het tiende deel daar af is my genoegh) zijn gekomen op den reuk aan; na de krengen en dode lichamen, die na enen veldslagh op de aarde waren liggende gebleven. 't Is dan noodsakelijk, dat die Atomes van de dode lichamen tot daar toe door de Lucht zijn gevoerd geweest; en dat dese vogels, die lucht eens hebbende gevat, deselve tot haren oorsprong toe vervolgd hebben; alwaar sy veel sterker is, om datse nader is.

§. 9. Noch kleinder deelkens dan degene diemen rieken kan / dat is so klein / dat de reukkleden noch te grof zijn om deselve te gevoelen / zijn volgens het voorgaandelicht om te begrijpen. Want nademaal wy niet en we-

weten/ tot hoe verre de Nature ten uitersten kan komen in de deelinge: so heeftmen even seer te denken/ dat self de reuk te kort komt om noch kleindere deelkens te verneemen/ als het gesight op duisenden van deelen na te kort komt om te sien/ Ik segge/ so als enige veel duisendmaal te klein zijn voor 't gesight; also ook andere noch so veel fijnder/ veel te klein zijn voor den reuk. Die zijn 't dan ook/ door welken d'allerwonderlixte werkinge van *Sijmpathie* en *Antipathie*, dat is/ van Medeneiginge en Tegenstrevinge ontstaan/ van welken de voorseide Digbij in 't gemelde schrift so veele aanmerkelike proeven geeft; met welken hy sijn *Pulvis sijmpatheticus*, Poeijer dat is/ stof van medeneiginge poogt goed te maken. Waar van terstond een weinig sal te melden staan: mits dat ik mijnen Leser eerst in dachtig make/ dat hy daar af ook ongetwijfeld wel so veel gehoord sal hebben en gelesen/ dat niet sal nodig zijn alhier te seggen; hoe d'ouden sonder oorsaak sich beroepen hebben op d'*occultæ qualitates* verborgene hoedanigheden, als oorsaken van toe-en tegenneiginge der lichamen/ ook der dieren en der menschen. Want nu de latere ondersoekers der Nature weten aan te wijsen/ dat sulx door de ongelijkheid of gelijkheid van de alderkleinste deelkens of Atomes/ en derselver ongelijke of gelijke drift en veelderley beweeginge/ geschied.

§. 10. Dit alles moet nu dienen om te denken/ dat seer veel wonderlike werkingen/ die wy uiterlik niet maghtig zijn te weten uit wat oorsaak sy ontstaan; en echter aan dien drift/ versamelinge of scheidinge der alderfijntjes rafeltjes/ dus ofte so/ zijn toe te schrijven. Des heeft sich niemant daarom tot de werkinge der Geesten/ en besonderlik des Duivels (als of daar anders ook geen geesten waren/ of geen so kraghtig noch so konstig als de Duivel) te begeven: so lang hy niet en weet wat noch lichamelik geschieden kan. En het verwondert my/ so dit geschied van sulke die gene swarigheid en maken te geloven/ dat men op voorseide gronden self dese wonden kan genesen/ door het behandelen van 't reedschap daar die door gemaakt zijn/ of een deel des bloeds daar uit aan 't mes of sweerd noch kleevende; al is 'er de gewondde self niet by: gelijk deselve Digby die voorseide Schowburg daar geheelik toe heeft opgeright. Hoe sy ook iets meer aan den Duivel konnen laten/ die dit niet ongerijmd en achten/ indien de siekte of besmettinge van d'een in 't ander lichaam kan worden overgesett; van mensch tot mensch/ van mensch tot beest/ van mensch of beest tot boom of plante; in dier voegen/ dat de een daar van verlost/ en d'ander met deselve wederom bevangen word. Want dus besluit Frommanus de Fascinat. pag. 1021. *Transpantatoriam morborum curam non esse simpliciter è censurerum naturalium proscribendam*, dat de wyse van de geneesinge der siekten door overplantinge niet enkelik als onnatuurlijk te verwerpen sy. De kraght der Inbeeldinge/ in 't XXI. hoofdstuk van het III. boek getoond/ is ook hier in gegrond. En so de woorden kraghtig tot beleesinge of tot besweeringe te achten zijn: men sal die kraght dan moeten stellen in 't beroeren van 't gehoor/ en daar door d'inbeeldinge: gelijk ook door deselve somtijds siekten te genesen zijn. En waarom niet so wel ook te genesen/ als het seker is/

dat die daar dikmaals uit ontstaan? Wat meer is / het ontdekken van verborgen goud of silver / ja van moordenaars / op heden wakker leevendig in Vrankrijk / word aan dese self de oorsaak als natuurlijk toegeschreven; so als het verder in het XXIII. hoofdstuk / uit een neerstig onderzoek van versche ende sekere geschiedenissen blijken sal.

§. 11. Nu sullen wy eens sien / of iets ter weereld ooit of ooit gebeurd zy / datmen Spook / of Tovery of diergelijke noemt / het gene niet aan dese Atomi zy toe te schrijven; dewelke veelsins sich beweegende / sich scheidende of t'samenpakkende / sodanigen gesigt / gehoor / beweeginge / in en ontrent de menschen werken konnen / als aan de Geesten / en besonderlik den Duivel / toegeschreven worden. D'exempelen / hier na te melden en te onderzoeken / sullen wy eerst aan dien regel der lichamelike deelinge en beweeginge beproeven / eer dat wy aan de Geesten komen. Want buiten twyfel is 't behoorlijk / 't gene wy lichamelik verneemen eerst lichamelikker wijse / en in de nature der lichamen te gaan soeken: eer dan sulke Geesten te versinnen / die lichamelik / of immers onbedenkeliker wijse op een lichaam werken; en also dien toevlught in de plaats te stellen van d'*occulte qualitates* de verborgene hoedanigheden. Want dat is gelijk den Heidenen / wanneer sy d'oorsaak of de wijse van een ding niet maghtig waren te begrijpen / het seggen seer gereed was / dat een Dæmon 't dede; dat heden so de Kristenen in diergelijk geval den Duivel 't werk toeschrijven / of sy seggen / het is Tovery. So veel te erger noch / dat gene wel de helft der Dæmons goed / en ook voor Goden hielden; en onse Kristenen den Duivel voor het hoofd der boosheid en Gods vpand kennen. Ja ook / datmen onkundig wat Nature self vermagh; iets onnatuurlijk achten / en dat evenwel den Duivel eigen maken.

§. 12. Want als dit eenmaal vast staat / dat het schepsel van den Schepper is bepaald / en dat de kraghten der Natuur niet verder gaan / dan aan die palen toe: so moet het nooit by ons in overleg genomen worden / of iets door Tovery of Duivels kragt geschied of niet; wanneer wy voor hands weten / of ten minsten so geloven / dat het natuurlijk niet geschieden kan. Dat heb ik het II. boek in 't 34. hoofdstuk §. 17. al eens geseid. Men sie daar vorder na / wat ik van 's Duivels onvermoghen segge: en heb ik ongelijk / men tone dat hy 't minste boven de Natuur vermagh. So niet; men segge nooit / dat iets door Duivels kragt van menschen is gedaan / het gene hy door wien sy 't souden doen niet doen en kan. Dit sal ons over al hier na te passe komen / wanneer wy ons tot onderzoek van die vertellingen begeven sullen / waarop de menschen bouwen hunne Onderbindinge van Tovery. En dat sal ons dan tweederlepe nuttigheid te wege brengen. Ten eersten dat wy platt uit valsch verklaren / al wat wy weten dat natuurlik niet geschieden kan: also ik mynen sinnen niet en magh betrouwen 't gene door deselve voor sodanig word begrepen / dat het myn gesond verstand of Gods uitdrukkelijk getuigenisse in sijn Woord verklaart onmogelijk te zyn. Ten anderen / dat wy daar uit ook reden nemen / om self in 't mogelijk

lijk veel voor verdacht te houden / dat het misschien so niet en is als 't ons toeschynt: dewijle self 't onmogelijk den schyn kan hebben van een wesen dat niet wesen kan. Want lichter sal sich iemant door den schyn van iet bedriegen / indien hem geen bekende onmogelikheid en hindert om 't voor waarheid aan te nemen: en ter andere zijde noodsaakt tot een dieper onderzoek / om toch wel te mogen weten wat het wesen mag / het gene sich so duidelik vertoont voor 't gene dat niet wesen kan.

§. 13. Ik sal dit met exempelen uit Gods onfeilbaar Woord verklaren. Als Moses in den Braambosch sagh een vuur / en dat de braambosch niet en wierd verteerd: so seide hy / ik sal my nu daar henen wenden, besien dat groot gesight; waarom de braambosch niet verbrant. Exod. 3: 2/3. Wanneer Nebucadnetsar de drie jongelingen met enen vierden in den brandenden oven sagh: doe ontsettede hy sich, ende hy stond op in der haast, en seide tot syne Raadsheeren: hebben wy niet drie mannen in 't midden des vuurs gebonden zynde, geworpen? Siet ik sie vier mannen los wandelende in het midden des vuurs, en daar en is geen verderf aan hen. enz. So d'een als d'ander besloten / dat het gene sy so klaar voor oghen saghen / meer dan natuurlijk was / so als sy 't sagen. Derhalve wilde Moses nader komen / om te sien of 't so al was gelijk hy sagh; en vraagde der Chaldeën koning sijne Raden / of hy te voren ook al wel gesien mogt hebben. Maar Moses hoorde aanstonds aan de stemme uit dat vuur / dat hem niet nut noch nodig was / een nader onderzoek te doen: en so die koning ook al sonder vragen / sagh self dien vierden aan voor meerder dan een sterflijk mensch. Noch Moses / in de wijsheid der Egyptenaren onderwesen, (Hand. 7: 22.) noch sulk een heidensch koning hadden hier het minste achterdenken op de Toverkunst; terstond besluitende (gelijk het van den laatsten klaar staat uitgedrukt) dat dit wat goddelijx moest zijn/ Self ook de Toveraars / wanneerse klaarlik sagen / dat de Luisen door den dienst van Moses en Aaron voortgebragt / in waarheid luisen waren: so wierdense geperst / rond uit te seggen / dat dit Gods vinger was. Exod. 8: 19/20. Doch nu ter tijd dat so geen meer Miraklen geschieden / so iet gesien word of gehoord / dat wy om redenen geloven moeten geen besonder wonderwerk van God te zijn / op sulken wijse als 't voorseide was / om sijne heiligheid door sulk bewijs van sijne mogentheid te openbaren; en 't komt ons al so seer onmogelijk te voren: so moeten wy onse eigene ooren en gesight mistrouwen; en denken dat wy selterlik bedrogen zijn. Van desen aart zijn vele saken daar ik in 't vervolg af spreken sal.

III. HOOFDSTUK.

Sulx is ook in die dingen te beſpeuren, die niet in weſen, maar in ſchijn zijn aan te merken.

§. 1. OM dan 't voorſeide te verbolgen / na 't gene dat in 't naaſte hoofdſtuk §. 2. in 't gemeen voor af is aangemeld: ſo ſietmen niet alleen / hoe ſeer ſich de Natuur ſomtijds verbergt / omtrent het weſen veler dingen; waar door 't bes waarlik is te komen tot de kennis van de reghte oorſaak wonderlikker werkingen / die ons dikmaals te voren komen: maar ook wel menigmaal / hoe ſeer ſy (ſo te ſeggen) met de menſchen ſpeelt / om hun verſtand en oordeel op te ſcherpen. Gelijk een ſchrander meeſter ſomtijds ſijnen leerlingen iet verkeerd voorſtelt; niet om hem te miſleiden / maar om hun oordeel te beproeven / en hunne opmerkinge te verwekken. Is nu het kind ſo dom / of ſo onachtſaam / dat het deſe ſtreken niet en merkt; het is ſijn eigen ſchuld. So moet et ons ook gaan; wanneer men niet in acht wil nemen / hoe ſomtijds de Natuur ons maar den ſchijn der ſaken geeft / die wy verkeerdelik dan voor de ſaken ſelf begrijpen: het zy dat onſe ſinnen onbedorven of ook bedorven was. Ik ſegge dan / dat lichtelik ons oordeel dolen kan om een beſluit te maken / na 't gene ſich uitwendiglik aan ons Geſight / Gehoor / Gevoel / vertoont; (het komt hier op de Reuk en op de Smaak ſo ſeer niet aan) van 't gene waarlik ſo niet is. En dit / om dat ons oordeel dan alleenlik op een van die uiterlike ſinnen ruſt; die daar toe niet genoegſaam is. Ik ſal derhalven om niet lang te zijn / van elk maar een exempel melden.

§. 2. 't Geſight / het edelſte der uiterlike ſinnen / wat geef et niet al ſchijns / daar niets dan 't weſen achter ſitt? Ik ſpreek van 't gene niet daar 't in beſtaat / noch ook hoe wonderlijk het maakſel onſer ogen zy: alſo ik dat den onderſoekers der Nature laten moet / als buiten mijn beſtek / en voor een groot deel boven mijn bereik. Maar 't gene elk een dagelijx ontmoet / ſal ons de ſake die wy onder handen hebben / genoegh voor ogen ſtellen. Twe dingen zijn 't die ons geſight gedurig oefenen / de weerſtuiten d'afſtuitinge der ſtralen van het Licht. De weerſtuit doet / dat wy ons eigen ſelf in enen Spiegel ſien. Die nooit van ſpiegels iet geweten hadde / en ſoude die niet wonderlik verſteld ſtaan / by aldus hem ſelven twemaal ſagh? en noch veel meer / indien hy ſich in 't water nooit geſpiegeld hadde? Laat ons hier na ſien / als 't eens op bedrogh van menſchen aankomt / watter menig door dat middel al bedrogen word. Maar heeft wel iemant ooit ſo grof gedwaald / (of hy moet ſott of noch een kind geweeſt zijn) dat hy de bomen / huiſen / menſchen / op de kant eens klaren waters ſtaande;

der-

derselver schijnsel siende in dat water / overeghts daar tegen aan sal seggen / dat het waarlik bomen / huisen menschen zijn? Of so hy ook de Sonn of Maan gelyckerwijse siet; sal hy dan meinen dat hy waarlik noch een andere Sonn of Maan door desen Aartkloot heen / aan d'andere zyde van den Hemel siet? Het heeft hem d'Onderbindinge geleerd / dat die maar schijnsels zijn. Maar so hem diergelijk iet buiten dat gewoon en daghelijx / dat dit so wel natuurlijk wesen kan / als iet van 't gene dat hem al den dagh te voren komt; eer dan hy daar uit oorsaak neme / om op Spook of kunst des Duivels eens te denken?

§. 3. Gelijk nu dat gewoonelijk gesight is door den weerstuit van de stralen van het licht: so breng ik hier nu by iet dat door 't breken en afschampen van deselve stralen word veroorsaakt. Sodanig is / dat niet alleenlik 't maaksel van een lichaam sich aan ons gesight verandert; gelijk wanneer de bodem van een vat vol water veel ondieper schijnt; of dat een riem of kloet in 't water sich vertoont / als of hy omgebogen of gebroken ware: maar dat ook de koleur of verwe wel geheel verandert / en so daar door iet anders aan 't gesight vertoont dan 't waarlik is. So kan de Son door een geschilderd glas / iet daar de stralen stuiten ook de verbe geven van dat glas; en aan de Lucht en 't water als van bloed / wanneer sy door de dampen straalt / die 's morgens rusten op de kimmen. Hier past nu nett het gene ons in de H. Schrift met dese woorden word gemeld. Wanneer de Moabyten hoorden dat de koningen (van Juda / Israël en Edom) opgetogen waren om tegen hen te strijden: ..... ende sy sich 's morgens vroegh opmaakten / en de Sonne over dat water opreesen: ('t welk door den wegh van Edom was gekomen) so dat het land dies tijds met water vervuld was: so sagen de Moabyten dat water tegen over rood, gelijk bloed. Dies seidense, dit is bloed: de koningen hebben voorseker sich met den sweerde verdorven, ende hebben d'een den anderen verslagen. Nu dan, aan den buit, Moabyten! Weilke uitreke-ning hen qualik bequam; als verder is te sien 2 Kon. 3: 20. Slechthoofden alsse waren: hadden dese Arabiers dan doe niet eenen Magus of Natuur wysen in hun leger? of wasser niemant die ook buiten dat van self ooit diergelijk erbaren hadde? Veel eer altoos / dan dat sijn leven iemant sulken menschenslaghtinge vernomen hadde / waar van het bloed als water beken over d'aarde stroomde; so dat het ook van verre was te sien. So licht gelooftmen 't gene men geneigd is te geloven / en meint de mensch te sien het gene hy wenscht te sien.

§. 4. 't Gehoor is insgelijx die doling onderworpen; wanneer de mensche dat alleen gebruikt / om van een ding dat nader onderzoek vereischt / voorbarig een besluit te maken. De weerstuit van die dreuminge der Lucht waar in 't gehoor bestaat / doet somtijds wel dat eene self de beweeginge meermalen na malkander 't oore treft; en dat also een self de klank eens uitgegeven twee / drie en meermaal word gehoord. Dit word dan weerklank, in 't grieksch *Echo*, klank, en so ook by ons genoemd. Somwylen word de stem of het geluid in 't voort en omgaan van dien dreun / door per-

singe der naaw rond om besloten lucht / so merkelijk vergroot? dat een gesiffel of geblaas alleen wel tot een sterk geluid gedyen sal: of dat de stemme die van verren komt gehoord word als nabij. Van veel exempelen / die boven het gemeen daar af wy dagelyx bevinding hebben / na 't oordeel der verstandigen merkweerdig zyn; sal ik maar weinige vermelden / die meest ter sake dienen: also wy anders wel een boek daar van alleen / so groot als dit is / souden konnen maken.

§. 5. Hieronymus Cardanus / vermaard by luiden van geleerdheid / heeft ons voor 140. jaren / in sijn 18. boek *de subtilitate* van de scherpsinnigheid, dit voorval onder anderen beschreven / hem van den genen wien 't gebeurd was self verhaald. „ Een van des Prinsen raad by nacht alleen sich vinden-„ dende op 't pad / langs een rivier / en geen ondiepte kennende daar hy „ moest overgaan / begon te roepen och! Daar op so hoort hy't self de van „ andere kant / en meinde dat het was een mensch / dies vraagt hy in 't I-„ taliaansch (gelijk de spraak van 't land is) *unde debo pasa*? waar moet ik over-„ gaan? de Echo antwoord hem / *Passa*; dat is / kom over. Waar op hy we-„ derom *qui*? *qui*? hier? hier? Daar sag hy dat een vraaikolk was / ende 't „ water boven maten bruisde: des hy vervaard noch eens riep *debo passà qui*? „ moet ik hier over? Den Echo antwoord / *passa qui*, hier over. Hy vraagt „ nog meermaals / en hy krygt al een bescheid. Hy echter siende / dat het „ water seer onstuimig was / en daarom op die stem sig niet betrouwende: „ had andere reden om te denken dat geen mensch hem so toeriep: also die „ soude geseid hebben / *passà*, ga over; ende niet eben als hy / *passà*, overgaan. „ Dies keert hy om de sekerheid / en mits de nare nacht weerom: vertelt na „ weinig dagen aan Cardanus / wat hem wedervaren was; en hield dat het „ de Duivel was geweest / die hem aldus om hals had willen helpen. Maar onsen groten filosoof Cardanus was het weinig konst te raden / dat sijn goede vriend alleenlijk van den Echo dus bedrogen was. Hy heeft vervolgens over 't self de stuk noch veel te seggen / het gene de latijnsche Leser daar kan sien.

§. 6. Dog 't gene ik op het tweede voren aangetekend boven nog al vermeldens weerdig achte / vind ik by Kasper Schott uit Kircher (beide Jesuyten) „ dus verhaald. By Syracusen / oude stad in 't koningryk Sicilien / is „ heden nog een holl getimmer *carcer dionysii*, dat is / de kerker of 't gevan-„ genhuis van dionysius van ouds genaamd. Dat is van dien tyran / (al „ eer daar koning) somen houd / met voorsagt so gemaakt / dat een gevan-„ gen niet eens konde asemen / of 't moest gehoord worden. 't Gebow „ heeft de gedaante van een Oor / waaarin de stelling der Natuur is nage-„ volgd. Op heden de voornaamste doortoght zynde toegemuurd / so le-„ mant een geluid geeft in die holligheid / die slangsgewyse is gekronkeld en „ op 't einde langs hoe naawer toeloopt / so sal het tweederlepe werkinge te „ wege brengen. De eerste / dat het sal de stem vergroten in voegen dat een „ bloot geraschel als een donderslagh / en eens de vlakke hand geslagen aan

„den

„ den mantel / 't losſen van een groſ geſchut gelyken ſal. Het ander / dat „ ook een geluid verdubbeld wozd; in voegen dat twee t'ſamen ſingende / een „ nett accoozd van vier verſcheide ſtemmen ſal te hozen zijn. Dit heeft „ Kircherus in den jare 1638. ſelfs ervaren / en Schott acht jaren na hem „ even eens: behalven 't laatſte / dat en heeft hy niet vernomen; misſchien „ om dat de plaatſe wat veranderd was; want hyſe niet in alles ſo bevond „ als Kirchzer ſchzijft. Siet daar nu echter / Leſer / hoe dat die beide Jeſup- „ ten ſulk een wonder buiten Tobery beinerken: gemerkt ſy beidegaar ook de oozſaak vinden in de konſt van dat gebouw; en niet deſſelfs veranderinge vooz den tijd / ook de veranderinge van de ſtemm.

§. 7. Ik vzeſe maar te lang te vallen; ſoud anders mede wel wat ſeld- ſaams melden / het gene ik ſelf alhier bevonden hebbe in 't gebow der Remon- ſtrantſche kerk; doe ledig / en ſo holler van geluid / dan ik kan denken dat het is wanneer daar in gepzedikt wozd. Staat d'een daar op de galery aan 't een eind / in de boekkamer / en de deur is open: ſo hoozt hy enen an- deren aan gene eind op den pzedikſtoel / ſtijf ſpzeekende / gelijk van vezre ſo als 't is: maar trekt hy dan de deure toe / ſo en behoeft hy op den pzedikſtoel maar ſoetelik te ſpzeken; en d'ander ſal dat hozen even eens als of dat gene die daar ſpzeekt maar effen buiten aan de deure ſtond / en ſy maar twee voet van malkander waren. So ſietmen dat ons ook 't Gehooz / hoewel geſond en wel gebzuikt / natuurlik wel bedziegen kan / indien wy op d'omſtandigheden die daar by behozen / ook geen acht en geven. Des heeft ook niemant al te ſeer daar op te bouwen / om Spokery of Tobery te melden / dat hy het ſelf gehoozd heeft of geſien. Want kan ons dat ook miſſen / daar ganſch geen oozſaak is van achterdenken; gelijk dat in de Remonſtrantſche kerk / daar 't ganſch niet vzeemd kan heten / ſo daar waarlik iemant aan de deur quam ſtaan en ſpzeken / als wy binnen zijn: hoe veel te meer / indien wat ſeldſaams ons van die natuur ontmoet / daar reden is van nabedenken / dat iets beſon- ders achter ſulk een voozval ſchuilen moet?

§. 8. Dus vezre hebben wy 't Geſight en het Gehooz in ſijn geheel geſien; ſodat het niet bedozven was: het werktuig elk ſijn voozwerp ſo ontvan- gende en ook vertoonende / als 't van nature maghtig is te doen / na die omſtandigheden daar het van bepaald is / om ietwes dus of ſo te hozen of te ſien? Wy merken / dat een menſch ſich daar op altijd niet genoegh betrou- wen magh; inſonderheid wanneer 't iet ongewoons is 't gene hy ſiet of hoozt. Waar uitmen magh beſluiten / dat een menſche van geſond verſtand / geſight en gehooz / niet lichteliik uit eigene onderbindinge beſluiten kan van 't gene Spokery of Tobery genaamd wozd: maar dat hy al vzy wat meer in acht moet nemen / om vaſt te gaan. Maar ſomen nu eens wil bemerken de gebzeken onſer Sinnen / die ſo verſchei- den en ſo veel zijn / dat wel een menſche ſelden ſonder 't een of 't ander zy: ſo ſal d'onſekerheid noch groter zijn. De menſch en oozdeelt van geen ding ter wereld / het gene dooz de ſinnen te begrypen is / dan dooz de kraght van Inbeeldinge; die als 't af dzukſel van dat gene 't welk ons dooz de Sinnen

wordt vertoond / ontvangt en voorstelt aan 't verstand: gelijk de schilderye of schets of teikening van iet dat buiten ons Gesight is wordt vertoond aan 't oog. So nu d'inbeeldinge niet goed en is / dat is so dese schildery niet deugt; of 't voorwerp niet alsso vertoont gelijk als 't is: so wordt het oordeel ook misleid. Nu zijnder menigte van saken die d'Inbeeldinge bederven; iets aan 't verstand vertoonende dat anders is / of ook wel niet en is: gelijk 't den schilder ofte teikenaar aan reedschap of de regte stof of verven wel ontbreken kan / om ietwes na sijn ware wesen af te beelden. Die nu niet weet dat daar iets aan gemangelt heeft / sal uit die teikening nochtans een oordeel maken van dat gene / dat hy daar buiten ende uit hemselve niet en kent. So is 't ook met hem / die iets meint of dus of so te horen of te sien; niet weetende dat aan de teikening daar van in sijne herssenen iet feilt / of immers niet so verre eens denkende: en so is 't dat hy in sijn oordeel dan bedrogen wordt. En die bedorvene fantasie of inbeeldinge wordt by 't gemeen doorgaans inbeeldinge of fantasij genaamd. Maar so het regte fantasij of inbeelding is van iets dat wesen heeft: so moet de sake konnen zijn / die sich de mensch verbeeld / en ook sodanig als hy sich verbeeld; so verre als 't voorwerp hem van buiten door de sinnen aangekomen is. Doch laat ons eens bemerken / wat wel 't meest is dat d'inbeeldinge verandert of bederft.

§. 9. Wy sullen ons niet al te verr of diep in de Natuur begeven / om d'oorsaken in hun eigen aart en werkingen te ondersoeken: maar ons wel houden by dat gene dat ook de gemeene man gewaar wordt / en dat hem daarom dies te beter te bedruiden is. De slaap is ons altoos gemein en wel bekend: en 't dromen wordt een ieder dagelyx gewaar. Wanneer de geesten grover / en so trager; of ook wel ligter / en des ook te ongestadiger; of overdaad of last van al te sware spijs of sterken dranke / of door gebrek van matig koken in de maag; de herssenen beklimmende / deselve so belemmeren: dat d'inbeeldende kragt / in 't midden (somen agt) geplaatst / geen ware beeltenis kan maken: de toegangen door de zenuwen en pesen tot de innerlyke sinnen dan meer dan min benevelt zijnde en gestopt. Gelyker wyse kan een menschе wakende door heete-koorts / door schrik / door miltsiekte of swaarbloedigheid / waar uit swaarmoedigheid ontstaat / so seer in syne herssenen ontsteld zijn: dat d'inbeeldende kraght haar oefening niet na behoren doet / en vreemde schilderyen maakt. Ook kan 't gebrek van 't nodig vocht / waar door de geesten niet doorstralen na behoren / die schildery vervalschen / of nevens d'andere indrukselen der herssenen wel anders doen gelyken dan deselve souden doen alleen. Gelijk als ook / terwijl ik dit nu schryve / den inkt te dik of te dun / of te droog: of de spleet der pennen al te klein of te groot / of door dikken inkt daar aan bedroogd zijnde verstopt: seer veel veranderings in de letters maakt / en dikwijls d'eene wel doet lesen voor de andere. Of 't maakt een kladde diemen voor een letter neemt; of wordt een letter uitgelaten / die te bleek was uitgedrukt: 't welk dikmaals 't woord geheel verandert in den sin. Het scheelt ook veelmaals aan 't papier / gelykmen weet. Dus kan het vlein of 't herssenvlies alreeds ontsteld zijn: sulx

dat

dat ook wel gesondebochtigheden / of wel derselver geesten daar gekomen / niet behoorlik werken. Het onderscheid van man of vrouwspersoon / van jong en oud / doet ook niet weinig tot de sake. Nochtans / mitsdien dat dit gebrek nooit algemeen is; maar slegs die deelen treft / daar de opdampingen der ongematigde vochtigheden na toe trekken en sich setten: so kan een mensche lichtelijk ontrent maar een of weinig saken of door ontsteltenis of door droefgeestigheid verbysterd / en buiten dat in alles by volkomenen verstande zyn.

§. 10. Ik achte dit genoegh te zijn / om aan te wysen / dat ons gesond verstand / so veel 't gemeen gebruik belangt / wel grovelik ontrent iets in 't besonder dolen kan: inboegen datmen daar op sulken vasten staat niet maken magh. Hoe veel en velerhande dingen dit wel in de menschen werken kan / daar sal ik in het VI. hoofdstuk wat beduidliker van spreken. Nu sal ik hier exempelen toepassen / die my de naaste voorgekomen zijn / en daar ik vast op ga. Ik spraak eerst van den slaap van dromen wil ik in 't gemeen niet spreken; maar die van sonderbaren indruk zijn: hoedanig men aan de Nachtwandelaars en Nachtdrukkers of Nachtmerrien bespeuren kan. Van 't eerste heb ik self pas twintig jaren oud de proeve wel gehad: en duidelik gemerkt / dat het ontstond uit selvere bekommering / die meer op my gevatt had als ik wist / en my aan 't quinen hielp; en 't was een stuk dat myne studiën betrof. Terwijl ik droomde ik en weet niet waar te zyn: en enen uitwegh soghte na 'myns Vaders huis / waar in ik lagh en sliep: so stond ik op ter middernacht / klom slapende van 't bed / en noch vier trappen van de kamer af / ging 't voorhuis deur / en achter om door enen gang / en tot in 't achterhuis; geopend hebbende drie deuren / en daar eene van ontgrendeld; en stond in d'opening der vierde / als ik meinde op de kant van ene sloot te zijn / en daar ik onvermydelik dacht in te vallen. Dit dede my doe van benaawheid luidskeels roepen / en gehoord zijnde antwoord krygen; waar af ik wakker wierd. Den volgenden dagh ader gelaten / bevond myn bloed seer swart. Des nachts daar aan was ik van 't kamertje / wanneer terstond ontwaakte / en daar aan volgende maar half van 't bedde / sonder meer. Daar mede was 't gedaan. En nooit is my dat meer gebeurd: hoewel veel groter oorsaak van swaarmoedigheid / en meer dan eens ontmoet. Maar 't schynt dat met de jaren en door ondervinding het oordeel vaster / en d'inbeelding suiverder geworden is; gelijk dat ook so in 't gemeen van de onderzoekers der Natuur bevestigd word. Uit dese reden komt het my niet ongeloofelijk voor / wanneer ik van sodanigen iet hoor of lese / dat noch al vry wat verder gaat: die op de daken klimmen / en aan de steile muren kleven / huis en winkels ontsluiten; en wat dies meer is. *Nam gradus non variat speciem*, want meer of min van 't selfde is daar om niet anders: word by de Geneskundigen voor enen regel waargenomen.

§. 11. De sware spijs of drank kan ook dit wel te wege brengen / dat sware dampen (als ten deele ook al geseid is) dus de hersenen ontroeren. Van sypse magh dit eene wel ten proeve dienen / dat selfer kind / my duide-

lijk genoemd in wat vooz huijs hier t'Amsterdam / 's nachts seer onrustig slapende / en roepende / dat sulk een leelijk man hem dzeigde quaad te doen: op dese wyse dan dat pslijsk spookssel wierd verlost. Het was van iemant aangemerkt / dat aan dit kind insonderheid des avonds al te veel ten eeten wierd gegeven, het welk daarna verminderd zijnde / verscheen die leelijke man niet meer / en 't sliep gerustelijk altoos. En wat den dzank betreft: hoe dikmaals siet een dzonkaart twee vooz een / en schildert sich manmekens aan de wand. Het kan ook komen van geleden / of bedzeven quaad / dat ons de mensch gedurig in de herssens blijft gepzent / die ons heeft quaad gedaan / of die 't van ons geleden heeft. Een sondig wzoegen is in beiden d'oozsaak van een ongerust gemoed. Want of de wzaakzucht onderhoud hem in 't herdenken van 't ontvangen leed; dat dooz een kristelijk betraghten eer vergeten wozd: of 't is een knagende gewisse / dat hem de weerwzaak so doet vzesen. Wie weet hoe dikmaals dat sulk spook van Kajin wel gesien is? ook selfs by dagh en als hy niet en sliep / gedurig sich verbeeldende als of hem menschen sagen; en denkende / gelijk hy selde / een ieder die my vind die sal my dood slaan. Gen. 4: 14. Het selfde was 't / na dat de grieksche Dichters melden / dat ook Oresles bzaght in rasernye / wanneer hy syne moeder had vermoozd.

§. 12. Aangaande het Gesight: dat kan dooz slaap verbysterd zijn / dat als de mensche versch ontwaakt is / hy wel iets duidelijk vermeent te sien / dat / na 't vergaan der overige dampen van den vaak / bevonden wozd gansch niet te zijn / van 't gene 't eerst geleek. Noch onlangs heeft my iemant self verhaald / des mozgens / in het krieken van den dagh gemeind te hebben als by klaren dagh te sien twee menschen / welker een reght op / en d'ander in sijn nachtgewaad / vooz over na den eersten toe gebogen stond. Dies eerst een weinig dooz de vzeemdigheid ontsteld / kroop onder 't dek: doch sich bedenkende / en geensins meinde vooz spook vervaard te zijn; sagh wederom van 't bed: bevindende alsdoe / dat het noch niet volkomen licht / en echter klaar genoegh te sien was / dat die eene reght op staande de gozdijn was van de venster / aan de eene kant geschoven; en d'ander die vooz over stond / een schuins opgaande trap / die nevens 't venster in die kamer schiet. Een ander / onlangs noch in 't leven / en wel een seer verstandig man / vertelde my: hoe dat hy insgelijx en op gelyken tijd / so versch gekomen uit den slaap / sagh van sijn bedde het rabat of schoozsteen kleed / reght over hem / bescheidelijk vooz enen man aan / die de hand uitstak om hem te groeten / als oft hy daar van buiten ingekomen ware. Na dat de damp diep of ondiep in sijne herssens sweefde / so scheen die man hem nader by te komen / of verder af te treden. En d'indzuk was so kraghtig / dat hy dat schijnssel aanspzak / het vzagende / wie zijt gy? en wat wilt gy? Doch met een / de geesten dooz die oefeninge dooz gebzoken en geheelderd zijnde / so sagh hy wat het was.

§. 13. Ik kome tot den misslagh van 't Gehooz / die mede dooz den slaap veroozsaakt wozd. Sulx is my selve menigmaal gebeurd / dat ik of 's nachts /

nachts / of 's morgens versch ontwaakt / de klok meer slagen telde / dan sy waarlijk gaf; en somtijds drie voor een. Die weerklank of verdubbeling der slagen was dan in de herssenen / noch van den slaap beneveld zijnde; en so de doorgang hier en daar noch wat verstopt: waar door 't geluid in d' Inbeeldinge gemaakt / noch eens en andermaal moest wederkeeren. Dit meer dan eens besocht hebbende / en daar by denkende aan 't gene ik uit Descartes had in acht genomen / dat de beweegingen eenmaal in 't buigsaam lichaam ingedrukt / wanneer die door ene andere oorsaak tusschen beiden zijn gestuit / van self dan wederkeeren / so haast als dat belett een einde neemt; gelijk 't papier of laken lichtelik sich wederom in de gewoone plooj of vowde schikt / daar 't omgeslagen enen tijd lang uit gehouden was: so gaf my dat daarna een veerdig antwoord in den mond wanneer my d'een en ander voorquam die een doodkist hadden horen tockloppen / of diergelyk. Want ik bevinde dat dit meest den genen wedervaart / die van dat handwerk / en so meer dat geluid als andere gewoon zijn; dat sy 't / schoon wakende / nochtans altijd by nacht vast hoorden / wanneermen slapende meest droomt van 't gene door den dagh gebeurd / of ons gewoone handel is. Ook heb ik se gesproken / die my verklaarden / dat nooit iets diergelijk / of datmen voorspook noemt / aan hen gebeurd was / dan van sulken aart als hunne daghelijksche hanteering medebraght.

§. 14. Ik voege hier nu by een vreemd gespook dat door lang waken is ontstaan; 't welk ons in de beschrijvinge der Schipbreuke van 't Jaght Ter Schelling word gemeld. Sy waren door gebrek van slaap / en veel geleden ongemakken so verswakt / dat vele weinig wisten watse deden / of waarse waren: waar af verscheidene proeven daar verhaald hebbende / so seit de Schrijver van hun 32. man die sich geborgen hadden op een vlott: Nu waren wy wel so na gekomen, dat wy, naar 't scheen, verscheidene visschers vaartuigen aan strand sagen liggen, en de visschers hunne netten over stokjes scheeren om te drogen: en komende noch nader, so hebben wy vele menschen op het land gesien; en meer naderende, konden wy op het selve een deel Hollanders bekennen, die wy voor ons scheepsvolk aansagen: (met een ander vlot te voren van boord gegaan /) ja bekenden hen so na, dat wy sonder verrekyker hun kleeding konden onderscheiden; enige met hoeden op 't hoofd, andere met mutsen en oorlammen. Daar warender in basta en zeildoek gekleed, en sommige met het bovenlijf naakt. De Schipper sag uit sijnen verrekyker, en hield het voor ons volk van 't aldereerst in zee gedreven vlott: het selfde bevestigden, door 't sien met den verrekyker, de stuurman en barbier: sonder dat iemant van de 32. zielen in twijfel trok, of alles sou na ogenschijn vast en waar zijn. Een weinig vorder / dan verhaalt hy / wat hen / aan land gekomen zijnde / daar doe verder van bejegend is / aldus. Op wegh hadden wy enig gesprek van wegen de menschen; eerst van de swarten, en daar na van de Hollanders: die wy gesien hadden; waar sy souden mogen wesen, of waar wy hen souden kunnen vinden: en voorts, wat wy meer uit zee aan land gesien hadden. D'een seide, sy souden in de huisen zijn, die in 't geboomte stonden,

den, daar wy op aangingen; d'ander, dat sy wis alle by den schipper waren, die voor uit was gegaan; daar wy ons in 't eerst ten deele in geruſt ſtelden. Maar gekomen by 't geboomte, vernamen wy geen betreden noch bereden paden, noch ook huiſen of menſchen. Wy riepen overluid, om ons hier of daar te doen horen, maar kregen geen beſcheid. **En noch een weinig verder:** Wat belangt de vaartuigen en netten, met menighten van Swarten en Hollanders, die wy alle ogenſchijnlik geſien hadden, daar van openbaarde ſich niets, en alles was voor ons verdwenen. Derhalven viel ons meer en meer in dat onſe ogen verblind waren geweeſt. **Dit wordt te meer beveſtigd uit het gene dat hy van den voorleſer ſchrijft / hoe die 't laatſte geheel ſimpel wierden wech doolde; en datſe ſich bevonden op een onbewoond eiland te zijn / dat negen mijlen zeewaarts van het vaſte land gelegen was. Nu blijkt genoegſaam / dat den ſchrijver geen Theologant noch Filoſoof geweeſt zy; en nochtans noch hy / noch iemant van hen allen / ſchoon gemeen volk / hadden daar gedachten van iet onnatuurlijx / of van Spokery: maar vonden d' oorſaak in hen ſelf / ten aanſien van vermoeyinge des lichaams / en gebrek van ſlaap.**

§. 15. **Van dus half ſlapende ga ik nu over tot de wakenden die altijd ſlapen / dat is dromen / door kraghtige verbeeldinge van ſwakke herſſenen; hoedanige meeſt in de kinderen / of overoude luiden / of by die van 't geringſte oordeel of verſtand zijn. Want daar dat kleinſt is / daar is d'inbeeldinge / na der geleerden algemeen getuigeniſſe / groot. Want ſo als iemant door de ſcherpte ſijns geſights ſal door den nevel heen ſien / die den ſwakken ogen diksmaals allerlei gedaante kan verbeelden: ſo is 't ook dat een klaar verſtand en een geoefend oordeel het beſwalkte brein verheldert en door dien nevel henen ſiet. Indien maar met de veelheid der figuren / die ook wel een verſtandig man door al te veel bekommeringe of beſigheids in 't hoofd vergaderd heeft / hem ſijn geſight of ſijn gehoor belemmert; en ſo doet ſien of horen 't gene niet te ſien en was / noch geluid en gaf. Hier van is 't dat een menſche diksmaals wel hem ſelfs mistrouwen magh / of hy al wel geſien heeft of gehoord / het gene anderen / daar by en wel op merkende geweeſt / eenpariglik verklaren niet gehoord te hebben / noch geſien. So heb ik binnen Franeker gekend een vrijſter / geen groot verſtand / hoewel ſo groot wel / datſe lang de Kerk bedrogen heeft) daarby met veel ſwaarbloedige opdampingen gequeld / ſig op haar bedde ſittende en etende / en ſterk aan ſekeren wevers knegt denkende / die haar van over lang in 't hoofd lag; ſich vaſt verbeeldde dat hy oprees aan haar voeteneind (alwaar de ſchaduwe was van de lamp / die uit de kamer na haar hoofdeinde toe was lichtende) en haar de ſpijſe uit de handen greep. Dies sy verbaarlijk / (ſo sy en de moeder beide ſeiden) ſchreewde, en de ſleghte moeder ook geloven dede / wat ik ook daar tegen ſeide / dat het waarlik was gebeurd. En van 't Gehoor; het vond ſich t'Oſterlittens een eenvoudig ſlecht verſtand van ene arme weduwvrow; die ſeer bekommert was / dat ſekere honderd guldens / hare dochter toebehorende / en op intreſt ſtaande / niet lichtelik ver-**

verlozen gingen; om datse schenen veeg te staan. Op enen Sondag van den predikstoel afstredende / terwijl het volk vast uitging / wierd ik van haar in tegenwoordigheid des kerkenraats / in 't doophuis aangespro-ken; of hare dochter nu dan niets met allen van die honderd guldens te verwachten hadde? Ik vraagde / hoe sy my op sulken tijd en plaatse daar van spraak? Sy wederom: Hoe? hebje dat niet in de predikatie geseid? Wat daar op nu mijn antwoord was / magh ieder by hem selve denken. Ik meen dat diergelijk wel wijser wedervaart: en wenschte dat de men-schen die noch al wat weten willen / of wel daar voor gehouden zijn; gelij-ker wijse hunne fantaspen niet en braghten in de predikatien / waar in sy somtijds horen 't gene niet geseid is; of in de boeken / om in de selve iets te le-sen dat daar gansch niet in en staat.

§. 16. In dese verleye verbystering van sinnen heeft ook 't Gevoel sijn deel / en dat niet weinigh; 't Gesight met een belemmerd zijnde: so als be-sonderlik en wel voornamelik in de Nachtzukkers te sien is. So noemt-men / hoewel seer oneigentlik en onverstandig dien last der Inbeelding in den slaap / 't zy heel of half een mensch bevangende / waar door hy meint van iemant op hem liggende gedrukt te wesen / met verstoppinge des aas-sems; het welk hem grote bangigheid te wege brengt. Na dat nu deses menschen neiginge tot dit of dat in sijn gemoed gesteld / of door voorgaande ontmoetinge of besigheid hem de gedachten wakende geoefend zijn geweest: daar na sal sich dat toeval dus of so aan sijne inbeeldinge des nachts ver-toonen. Te vleeschelijken neiginge / of andere toeval in den slaap / sal hem doen voorstaan / willig of onwillig / en aangename of gedwongene gemeenschap / en vermenginge van man en vrow. Somwylen sal de mensche meenen / dat hy gestoten of geslagen word; ja 's morgens ware lijktekenen vernemen / en d'een op d'andere plek sijns lichaams bont en blaaw. Dan meint hy / dat sulx als hy sich heeft ingebeeld / ook so in waar-heid zy gebeurd: en denkt niet / dat hy door benaawdheid van sich slaat / sich stoot en roept / so dat een ander daar van wakker word. So hy dan van dat nachtgesight gequest is of gewond / hy heeftet self gedaan. En is dat door geen uiterlijke kraght geschied: wie twijfelt of d'Inbeelding self dat niet kan doen / die sulken kraght heeft / als men aan bevrughte vrou-wen siet.

§. 17. Doch om niet al te veel van desen over hoop te halen / het ge-ne dus verr is gemeld / kan ons genoegh zijn om niet op ons self te veel te bouwen; als medewustig van verscheiden vreemde saken / die wy meinen dat ons self besegend zijn. Wy sien uit al 't voorseide / hoe dat het ons in saken van dien aart licht missen kan. Wat segg ik echter? dat men op de Sinnen niet betrouwen magh? Ja immers: maar niet al te veel: doch so dat men de sinnen wel beproeft / gelijk een reedschap / of 't al wel gesui-verd en gescherpt is om goed werk te maken. Daar na / dat ook de selve wel te werk gesteld / en nett in acht genomen werden / wat saken 't zijn / op werken / en of het ook bequame timmerstoffe is die hen onder handen

komt; beſiet het laken eer gy't koopt. Het ſelfde den meeſter wel / *& quandoque bonus dormitat Homerus*, de wakkere Homerus raakt ook wel eens in ſlaap. Men moet niet licht geloven / datmen hoort of ſiet het gene nooit of ſelden word geſien; want het niet licht gebeurd dat nooit gebeurd is: noch ook het gene men gewoon is alle dagen of te horen of te ſien; alſo men door gewoonte wel de opmerkinge vergeet / en door gelijkheid van gedaante iet vermeint te zijn het gene men gewend is te vernemen / en dat nochtans geheel wat anders is. God heeft ons onſe Sinnen niet gegeven, om als de beeſten blotelik op de gedaanten aan te lopen: maar ook 't verſtand daar by / om die daar mede te beproeven en beſtieren. Dat laat ons ook in 't volgende te werke ſtellen.

IV. HOOFDSTUK.

Gelijkerwijſe moetmen neerſtig letten op het gene dat door Kunſt of door Bedrogh geſchied.

§. 1. INdien de Kunſt / die de Nature volgt / noch de Natuur te hulpe komt; ſo veel te minder plaats blijft daar over voor de gewaande Tovery. Het is byna onſeggelijk / wat wonderen door middelen der Wiſkonſt worden uitgericht. De wonderlik Regenboge word door glas en water / de vreeſelike donder met den blixem door 't kanon / de wind door windroers / en andere verwonderlike werken door veel andere ſcherpſinnigheden nagebootſt. Al by 2000. jaar geleden wiſt Archimedes binnen Syracuſe / de Romeinſche Scheepsvloot door wiſkonſtige bedrijven en gereedſchap boven 't water in de lucht te heffen; en dan door middel van een glas in brand te ſteken. Hy meinde / ſo hy plaats kon vinden buiten deſen Aardkloot / om daar ſijn nodig reedſchap op te planten; dat hy dien wel daar mede ſoude weten te verſetten. Al veel te trotſen roem: of 't is van hem maar by gelijkenis geſeid. Dit had hy beter in de magt / dat hy de proef nam van de kroon / die ſeker goudſmit had vervalſcht; uitrekenende hoe veel andere ſtoffe onder 't goud derſelve was gemengd. Dit was nochtans gantſch ſonder Tovery / wat aangaat dat verbranden van de ſchepen; en buiten alle konſt van wichelary / ſo veel de kroon betrof. Archytas van Tarenten wiſt ene houtene duive alſo toe te ſtellen / datſe vloog: gelijk een ander konſtig meeſter ene rave die van yſer was / en voor den Keiſer Karel ging. En noch een ander die tot Nurenburg een vlieg alſo gemaakt had / datſe ſcheen te leven. Die maar de boeken van Cardanus *de Subtilitate*, dat is / van de Scherpſinnigheid, byſonderlik 't 18 boek / geleſen heeft / ſal over ſulke dingen geen bermoeden hebben / van Duivels werk of Tovery. En ſo hy diergelijk in Duits vernemen wil / behoeft ſich dat niet veel te laten koſten. Hy heeft ſich maar te hon-

houden aan het boexken dat Wynand van Westen / met den tijtel Mathematische Vermakelikheden, heeft aan 't licht gegeven; eerst achtmaal in het Fransch / en 1671. de vijfdemaal in 't Nederduitsch gedrukt en uitverkocht. Die sich den handel niet verstaat / en voor sijne oghen siet; sal meenen dat de helft ten minsten niet natuurlijk is; en 't is het altemaal.

§. 2. Hier by komt de geswindigheid en sterke oefening der leden / die door den langen tijd en stevige gewoonte beweghingen doet maken / daar ieder over moet verwonderd staan. Maar so als in het III. Boek getoond is / dat alle konsten die men van den Duivel acht te zijn / of waarlik iets te wege brengen / of in den schijn: so moet hier van 't Bedrogh met een gesproken worden / dat noch veel verder gaat; waarom wy ook met den gemeenen naam van Tovery niet anders dan een fyn en loos bedrogh verstaan. Wy hebben daar in 't selfde deel verscheide staaltjes af gesien. En voor so veel als hier noch iets te pas kan komen: men sie hoe sich de menschen licht bedriegen laten / van diemen Waarseggers en Duivelsjagers noemt; hoe seer de Guichelaars en Kamerspeelders 't volk verblinden / en hoe sich iemant veinst beseten of bekext te zijn: wat Spokery somtijds door boevery word aangericht. Dit moetmen eerst dan ondersoeken / wanneer iets van dien aart gebeurt / eer datmen denke dat het quade menschen doen / of dat het van den Duivel is. Ik wil alleenlik hier nu in 't gemein vermelden hoese doen: en op wat wijse sich de menschen / hun bedrogh niet merkende / of ook niet eens vermoedende / bedunken laten / dat al der selver werk of wetenschap meer dan hun eigen is.

§. 3. De Wichelaars wat doense anders dan den menschen seggen / het gene sy door heimelijk en neerstig vragen eerst vernomen hebben; so verre 't met de waarheid over een komt: en 't ander daar sy geene nette kennis van bekomen konnen / of die geheel aan 't blind Geval / dat is aan Gods Voorsienigheid zijn hangende / of anders boven 't menschelijk verstand verheven zijn; daar staanse seer voorsichtig na / en om niet licht te missen / besluiten dat met dobbelsinnigheid van woorden / om niet bejaald te worden. Het gene in myn derde boek van Heidensche Orakelen geseid is / behoeft hier niet verhaald. Maar dese slechte menschen die hen self voor Duivelsjagers en Voorwikksters by het volk / noch slechter dan sy self / vertonen; die weten wel dat het de gaafste geesten niet en zijn / die hunnen dienst of raad versoeken; en die so slecht is dat hy daarom by hen komt / wel wil bedrogen zijn / al weet hy 't niet. En seker komen dese niet by sulken volk / om heim te proeven of te onderscheiden watse weten; dan soudense wat scherper op hen letten / maar tonen met hun vraghen / dat sy het hen vertrouwen / of immers dat sy 't wel vermoedelik so denken; en volgens dien bequaam zijn om sich licht wat wijs te laten maken. Dies wordense dan ook na dat verstand bereght: so dat ik nooit vernomen hebbe / dat iemant by sulk volk om raad geweest was / of sy quamen t' huis met dat bescheid dat sy betoverd waren; of so daar iet verloren was / dat sulx wel na by huis (bemerkende dat dese vragher niet seer verre was geweest / daar

hy 't verloren konde hebben) en onder vinden of geburen schuilde. Want so het wederom gevonden wierd / dan hadde die van wien 't gestolen was / uit nabedenken 't goed in 't heimelik weerom gebracht. So niet / dan bleef 't gestolen / en den argwaan in het hert van sulken armen vragher op alsulken vind. Het zyn ook wel de metgesellen van de dieven: met een die dan goed seggen hebben / om aan te wissen sulke plaatsen / daar door hunne eigene bestellinge of medeweten 't verloren goed versteken is.

§. 4. In geender hande saken word dit slagh van volk meer aangesocht / dan van verliefde sotten of sottinnen / om na te vorschen 't gene hen de jalousie of minnenyd in 't hoofd brengt / watter omgaan magh: wien haar beminde liever heeft; of wie hem in den wegh is by de juffer die hy vrijt / dat daar geen einde af komt: of / so het tusschen man en vrow niet wel en gaat / wat toverhey daar van de oorsaak zy. Al scheelt het nu dien menschen niet / by wien sy dus ter biegte komen / of sy het raden of niet raden / so veel de waarheid self betreft: nochtans om hun gewin in acht te nemen / so stellen sy op alle plaatsen wacht; sy houden volk in dienst / die daar voor niet bekend / sig self met koppelen bemoeijen / en so de biegt horen / dat heimelik overdragen; de huisen zijnder na getimmerd / om somtijds geesten en gesigten te vertonen / die 't hen dan quanswijs seggen. Seer aardig is dit alles na het leven afgebeeld / in 't Fransch Spel / genaamd *La Sorciere*, de Toveres: so dat een Leser anders niets behoeft.

§. 5. Hoe voorts de konsten op bedrogh / of tot verwondering gericht / by diergelijke slagh van volk geoefend worden / sal ik nu uit Cardanus best betonen. Hy geeft ons drieder hande reden / waarom dat dese konste niet in achting is: „ voor eerst / om datse op geen ernstige bedryven aange„ leid / ten anderen / van ongeachte menschen word gepleegd; ten der„ den / van geen achting der godlikheid / gelijk in 't Heidendom / word „ ondersteund. Waar by ook komt / dat sulke konsten als onnut en ydel / „ ook door de wetten enigsins verboden zijn. Want wat magh 't baten (seit „ hy voorder) het vuur eerst in te swelgen / en dan uit te blasen; tranen uit „ d'ogen doen vloeijen als men wil / bloed uit het voorhoofd tappen / spij„ kers met draden uit den mond halen / armen en handen in schijn door„ priemen? ja / gelijk ik gesien hebbe / (seit hy) dat iemant drie ringen „ los / en elk besonder teffens in de lucht wierp / die wederom nedervallen„ de in een gestrengeld waren? Enen degen op den bloten buik setten / en „ het punt so tot het hecht toe ombuigen / of in schijn ook daar door henen „ stoken. Een kind sonder hoofd / en het hoofd wederom sonder 't kind „ vertonen: alles levendig / en sonder dat het kind ook letsel krijgt. En „ echter so gy wist hoe sy het doen / het soud u rouwen dat het u maar enen „ duit gekost had om te leeren. Het gene sy verbergen in den mond / heeft „ sijn beschejd in de Natuur. Sy weten dat te bergen achter in de keel / sy „ swelgen 't en sy spouwen 't weder uit wanneerse willen: geholpen door „ veelvuldige oefening en langdurige gewoonte. Sy eten ook vergift / te „ voren overvloedig boter ingenomen hebbende. Daar zijnder die gelijk

„ als

„ als goddelike bezrukt in onmaght konnen vallen / en sich seer lang in sul-
„ ken staat als dood onroerlijk houden : ook dooz gewoonte / en om 't sotte
„ volk en kinders te bedziegen.

§. 6. Hadien dan klaarlik is te sien / dat alles maar natuurlik / schoon behendelik dooz menschen kraght en list wozd uitgericht : so is het maar onweetenheid / of onbedachtsaamheid / om datmen niet begrijpt hoe sulx geschied / daar na vermoeden op te nemen / dat daar de Duivel hand in heeft / of dat het gene dus geschied / dooz Tovery geschied. Met sulk een boozbarig en lichtveerdig oozdeel moet een mensch te schande komen. So ging 't in Friesland iemant / wien ik van sijn beroep niet sal beschrijven / hoewel hy dood is / om hem niet bekend te maken. Hy hadde sich in 't openbaar verluiden laten / dat van de kamerspeelders / die doe aldaar ter stede kermis hielden / tovery / dooz Duivels toedoen / wierd gepleegd. Het hadden anderen gesien / en hem also verhaald / dat hy het daar booz houden moest. Daar bleef hy ook noch by / wanneer een seer verstandig heer / doe burgermeester van die stad / en uit wiens mond ik 't hebbe / den Guichelaar liet by sich komen ; en in de tegenwoozdigheid des anderen / de kunsten die hy wist gelijkerwijse doen als booz het volk. Maar als nu dese so genaamde Toveraar / dooz last des selven Burgermeesters / al die selfde dingen langsaam en bescheidelik vertoonde ; gelijk hy sijne proef gedaan had op 't Stadhuis / waar op hy had verlof bekomen om te mogen spelen : verdween terstond dat quaad vermoeden van dien eersten man / bevindende dat al die tovery niet anders dan behendigheid van seer geswinde handelingen was.

§. 7. Maar nu sal ons Cardanus noch al groter dingen melden / die hy verklaart gesien te hebben te Milanen van twee Turken. „ Niet groot /
„ en rank van lichaam / namen ieder een mensche op de schouders ; en
„ doegen / sonder hulpe van gewight om sich daar mede over eind te hou-
„ den / dien by een touw op / dat gespannen so veel schuinsheid hadde / dat
„ pas de hoogte was de helfte van de lengte. Bonden daar na scherpe de
„ gens van drie spannen lengde aan de enklawen ; en klommen so noch
„ eens / elk met dien mensche op de schouders langs dat selfde touw ; hou-
„ dende so wijd de beenen van malkander / dat best waarlik iemant anders
„ so op vlakke grond losbandig soude kommen gaan. Doe ene tafel leg-
„ gende op dat self de touw / sonder enig steunsel ; gingense met rollen onder
„ hunne voeten daar op langs. Noch meer : een touw gespannen aan het
„ top des hogen torens van 't kasteel / so steil dat het benedeneinde maar
„ een derdendeel der hoogte van den toren afstond : klom eerst daar met
„ gewighten so by op ; en doe daar weder af / booz over hellende / gedu-
„ rig of hy viel. Het wierd gemerkt / dat hy de koozde met de groote tee-
„ nen als met enen nijptang klemde. Hy nam noch daarenboven aan / den
„ selfden toght te doen met enen man op schouder als te voren : maar nie-
„ mant was so koen dat hy sich liet bekopen tot sulk een gevaar. Der-
„ scheidene grote vozsten / aldaar gekomen / om dit schouwspel aan te sien /

„ beklaagden sich de moeite niet. Maar 't volk geloofde / dat het wer-
„ ken van den Duivel waren; als gaande / so als sy begrepen / boven het
„ vermogen der natuur. Dat is na myn verstand / so als ik in myn
II. Boek bewesen hebbe / den Duivel al te veel; en so als in dit IV. reeds
beweesen is / de kraghten der Natuur en Kunst te weinig toegeschreven.
Maar een van dese Turken / seit Cardanus / wierd daar na noch Kris-
sten / ende liet sich dopen: het welk hem buiten twijfel niet is toegestaan /
of heeft genoeg betoond / dat sijne kunst natuurlijk was. Door welke hy
ook (so als Cardanus verder daar te kennen geeft) noch naderhand ver-
scheidene andere wonderen bedreven heeft. Hy self (so groten filosoof als
hy in waarheid was) betoont genoegsaam / dat hy d'oorsaak en de mid-
delen van dese konsten wel had aangemerkt / en dat het alles maar natuur-
lijk was.

§. 8. Eer ik van dese konsten scheide / moet ik een weinig van der he-
dendaagsche Heidenen so genaamde toverplegingen / of eigentlijk guichela-
ryen melden. En wy behoeven ons in desen op geen boeken te verlaten / de-
wijle 't ons aan levende getuigen / die in der selver landen self geweest zijn /
niet ontbreekt. Ik salder twee of drie ter proeve melden; en 't sal genoegh
zijn om daar uit te mogen gissen / hoe 't met de anderen magh gaan. De
lees ik dan in Schoutens Oostindische reise / met opmerkinge gesien /
en so gemerkt / dat al het gene datmen anders hield voor Toverye /
geen toverye was. Ik sal 't verhaal daar af bekorten / om hier niet al te
groten plaats te maken. „ 't Was tot Bengale / dat een hunder kamer-
„ speelders / met vreemd gebaar en seer geswindelik / enen bamboes / twin-
„ tig voeten lang / aan 't ondereinde anderhalve spanne dik / en boven
„ dun toelopende / op sijnen gorzel stelde. Toen ene dochter van omtrent
„ de tweëntwintig jaren / den man geradelik van achter op de schouder
„ springende: klom palmende langs dien bamboes om hoog: en satter
„ boven op / de beenen kruislinx onder 't lijf gesloten hebbende / en d'op-
„ perleden steeds bewegende / om se 't gewight te houden. Daar na de
„ man voortstappende met wijde schreden / en beide armen los by 't lijf
„ neerhangende: droeg desen stok so met dat vrouwmensch boven op / een
„ stukweegs voort / den buik voor uitstekende tot steunsel / en gedurig
„ opwaart siende / om 't werk in stuur te houden. Dus quam sy eens
„ knaphandig weder af / en na een deel grimmatsen wederom daar op
„ geklommen; so blijde sy sich met den buik voor over op dien stok / de ar-
„ men ende beenen lustig uit malkander slaande. Daar mede teeg de dra-
„ ger wederom aan 't lopen / so los van handen als te voren; en liet het
„ vrouwmensch onbeschadigd weder af. Daar na een stok den self den man
„ op 't hoofd gestelt / niet ondersteunt van handen noch van armen; so
„ klom dese dochter / en noch een swartinnetje van de 15. jaren / d'eene voor
„ en d'andere na / wederom als voren daar by op: so geseten / wierde van
„ hem lopende / en gins en weder buigende / rondom gedragen sonder scha-
den. Wie siet niet / dat dit alles door de konst / de oefening en de geswindig-

heid;

heid; en so door middel van het lichaam en de leden in 't gewigte te houden / gelijk ook den bamboes / (self na 't gevoelen van desen schrijver / word verrigt?

§. 9. Uit selvige oorsaken moet ook 't volgende geschied zijn. „ Deselfde „ beide dochters gingen op hunne ellebogen / met de hoofden ganschom laag / „ en de beenen reght om hoog; bogen hunne achterhoofden met den nekke „ vlak aan tegens 't ruggebeen / en voorts achter over tegen d'aarde: invoe„gen dat het voorhoofd achter aan de hielen raakte. In desen stand gedoog„den sy / dat elk drie messen en twee sabels met de punten tegens 't aangesigt / „ en met de hechten in de aarde wierden vast gestelt; en wisten doe veelmalen „ 't ganschelichaam wonderlijk te keeren en te wenden / terwijl de hoof„den tusschen al die degens en die messen bleven staan: doch stonden einde„lijk dus onbeschadigd weder op. Het oordeel van den schrijver / wel met het mijne t'samenstemmende / sal ik met sijne eigene woorden seggen. Hoe wel de gemelte actie sommigen onder ons scheen ene Duivelsche konst, en een ganschonbegrypelijk werk te zijn: so docht my dat die natuurliker wyse dus konde geschieden. Want dese geswinde vrowspersonen, die ongemeen vaerdig, rad en buigsaam van leden waren, in 't rondom lopen, t'elken op de handen steunende, met de voeten het draajend lichaam wisten om te keeren; so dat het hoofd op dusdanigen wijse niet alleen still en onbeweeglijk, maar ook self onbeschadigd op sijne gestelde plaatse konden blyven staan. Van diergelijke dingen als ik daar uit Schouten hebbe aangehaald / heb ik er selfs gehoord uit monde van die daar by zijn geweest; en die daar wel op letten de / ook hebben aangemerkt / dat alles maar natuurlijk; doch wel door konst en list also vertoond wierd of verright.

§. 10. En dat sich niemant en verwondere / hoe menschelijk vermist en konst de leden dus gewennen en gebruiken kan; so heeftmen maar te denken aan 't gemeene woord / *Consuetudo altera Natura*, dat de Gewoonte is ene tweede Natuur: deselve so veranderende dat sy deself de niet en schijnt te zijn. Voor eerst wat het postuur belangt: Gewoonte sonder blyt / sal maken / datmen veel menschen aan den gang / aan 't houden van hun hoofd en ganschelichaam siet / wat werk sy daghelijx doen / of van wat handwerk datse zijn. Wat heeft hy niet al arbeids op den hals / die eerst op enen winkel komt / om iets te leeren? Hoe schijnen handen ende voeten / daar sy mede werken / hem self eerst in den wegh te staan? Wat heeft hy eene letter niet wel dikmaal te besien / om na te schrijven; of sich wel te bedenken / om verscheidene by een te stellen: wanneer hy eerstmaal op de lees-of schrijfschool komt? Maar die in eens volleerd / en daghelijx geoefend zijn; hoe veerdig gaat hen alles af? Self ook / indien de mensch het een of ander ontbreekt; de dienst die 't aan het lichaam moeste doen / word door een ander lid volbragt. Dus hebben wy dan ook gesien / hoe dat een browspersoon / de beide armen missende / so wel het naayen dede met de voeten / als iemant anders wel bedreven metter hand. Ik mijde de wijdloopigheid: en ook zyn sulke dingen in 't gemeen so wel bekend / dat ik niet nodig hebbe

meer

meer exempelen daar over op te halen. Nu / dit getuigen ons de reisigers / dat sulke menschen als die wonderlike konsten doen / van jongs op onderwesen worden om de leden te gewennen: daar toe veel middelen gebruikende / van of dit of dat te eten / of van vasten / of van salvingen en smeeringen; om 't ganssche lijf / insonderheid de zenuwen / te smeediger te maken. En daar toe dient ook die ἐγκράτεια enkrateia, onthoudinge, ὑποπιασμὸς, hypopiasmos, dat bedwang, en die δουλαγωγία doulagogia, dat dienstbaar maken van de lichamen der Sieken / die sich in de vechtspelen oefenden: van welken Paulus een exempel nam / om ons gelijkerwijs / in de oefeningen onses lichaams tot dienst des Kristendoms / het regte middel aan te wijsen. 1 Kor. 9: 25 / 26 / 27.

§. 11. Doch somtijds is de konst so groot niet als 't Bedrogh. Gelijk / wanneer een man sich / onder ene mande sittende / van alle kanten met verscheide degens laat doorsteeken; en dat hy niet alleen verbaarlik schreewt / maar 't bloed ook tappelings beneden uitloopt: dat echter dese man terstond daar aan / de mande weggenomen / gansch onbeschadigd wederom ten voorschijn komt. Want wat de mande self betreft / men heeft gemerkt / dat die ruim wijd genoegh was / om de steken daar in te ontwijken; waar toe sulk een / gewoon sijn lichaam allesins te keeren en te buigen / wel raad moest weten. Dat schreewen / even eens of 't hem so bijster seer dee / heeft hy aan hem self. En wat het bloed betreft / hoe licht kan hy (al was hy naakt) of dus af so / of self ook onder d'aarde / daar hy dan de mande plaatst / het bloed van 't een of ander beest in ene blaas verborgen houden; en die dan so doorsteken laten? En so is dit dan maar doorsteken werk. Door sulke konst genas een paap op Scharpenheuvel / als by mirakel / enen onbekenden / daar toe omgekocht / van enen bucchel; door driemaal slechs daar over heen te strijken met de blakke hand. Want dese quidam hadde onder sijne kleederen op sijnen rugge ene blaas vol winds; en dese sijne Priester ene grote spelde tusschen sijne vingeren; daar mede onder 't strijken in die blase steekende. Dus ging de wind dan uit / en wierd sijn rugge plat. So als dan ons Liefvrow (op sijn Brabants) door hare papen sulk mirakel doet / so doetse ook de Duivel door de Toveraars.

§. 12. Ik sal hier by vermelden / het gene van Bernier / die een verstandig en naawkeurig schrijver is / in sijne beschrijvinge des koningrijks van Kachemir / in 't noorderdeel der landen onder den Mogol behorende / op desen sin in 't Fransch beschreven is. „ Tot Baramoulry soudemen aan „ hem doen sien een groot mirakel der Mahometaansche Priesters: te we„ ten / enen groten ronden steen / te swaar om van den swaarsten man „ behoudens grote moeite op te beuren: den welken echter elf aanbidders „ des Profeets / alleenlik ieder met den tip van enen vinger blotelik aan„ rakende / so licht gelijk een veer opheffen souden. Die voegden sich dan „ dicht aan een gedrongen / daar rondom / met lange rokken aan; die „ hinderden dat van d'omstanders niet bescheidelik gesien kon worden / „ hoese deden. Hun seggen was / dat sy den steen slechs met de tippen hunner

„ hunner vingers raakten / en dat hy hen so licht viel als een pluim. Maar ik, seit Bernier / die d'oghen vry wijd open deden: en dit werk van naby beschowde, vernam genoegsaam, dats'er groot geweld op deden: en docht my dats'er dien duim by voegden dien seer vast aandringende tegen de voorste vinger. Dies hy dan met geld te geven verkreeg / dat hy eens in de plaats van eenen hunner elf moghte staan; sich met een houdende kreeds ge„ noegh versekerd van de waarheid des mirakels: Sy meinden wel / so „ 't schijnt / dat sy wel met hun tienen / sich in 't samendringen daar na „ schikkende / genoegsaam souden zijn / den steen te houden. Doch von„ den sich bedroghen; also de steen / van hem niet ondersteund / dan dat „ hy slechs het einde sijnes vingers daar aan hield / geduriglijk na sijne „ zyde oversloegh. Hy dan ten laatsten doende / so hy merkte dat sy de„ den; so wierd also de steen dan van der aarden / hoewel met moeite „ opgelicht. Hy / dwars daar over aangekeken / en des beducht voor swa„ righeid / riep mede / *Karamet*, dat is / mirakel; klom op sijn peerd / en „ maakte sich / eer hy bekend wierd / spoedig wech. Dusdanig waren de mirkaelen van dien beroemden helt den Pater Marcas d'Aviano: dewelke hebbende eens tot Madrid verscheidene gemaakte sieken / en die men voor beseten hield / genesen: wanneer op 't laatst een vrowmensch / waarlik siek / voor hem gebraght wierd / geheel te schanden raakte; en sich van daar maakte / so heimelik en haastig als hy moght. Dit heeft my een voornaam en eerlijk borger deser stad / die self daar geweest is / en 't ook gehoord heeft van de genen self dien 't wedervaren was / (hoe blind paapsch datse zijn) met meer omstandigheid verhaald.

§. 13. Maar hoe en souden ons de menschen niet met hunne kunstigheden so misleden / of wel ten minsten tot verwondering verrukken konnen: alsomen weet / dat self de beesten 't konnen doen? En dat niet sulx alleenlik / als het schijnt daar sy door lichaams maaksel / en seker slagh van leersaamheid wel meest toe deugen: maar ook wel 't gene daar sy alderminst bequaam toe zijn. Sodanig is het dat Suetonius van Keiser Galba schrijft: *ovum spectaculi genus, elephantos funambulos edidit:* dat hy een niew slagh van een schowspel stichtte; te weten, olifanten die op de koorde dansten. Plinius lib. VIII. c. 2. getuigt daar by ook / dat hen Cæsar Germanicus het schermen dede leeren: hoewel het waren *motus inconditi*, bewegingen wat grof en ongeschikt, so als die beesten selv zijn. Men vindse heden op meer diergelijke dingen afgereght. En / 't gene voor de menschen aldervreemdst schijnt; waaruit d'eenvoudigen dien beesten menschelijk verstand toeschrijven / of wel geloven / datter self de Duivel onder speelt / en dat de meester van den olifant een toveraar magh zijn: dat is / dat sy 't verlorene / of 't gene men gestolen acht te zijn / dat beest doen soeken / en onder enen kring van menschen uit derselver sakken halen. Doch daar behoeft geen groot verstand toe / om te gissen hoe sy doen. Want heimelikheeft dan de meester of een van de sijnen / op gaawdieverijen afgereght / den eenen iets uit sijnen sak genomen; en enen anderen / doch bui-

ten deſſelfs weten / weder toegeſteken. Het beeſt op ſeker woord of teken / dat d'omſtanders niet en weten / afgereght (gelijkmen ſo de honden vele dingen leert) en dat of horende of ſiende van den meeſter / als het is omtrent den menſche dien het toegeſteken is: doet dan ſo als't geleerd is / en haalt het iemand uit den ſak; gelijk een waterhond / het gene men in't water / of ook elders heen geworpen heeft / na leidinge van ſijn geſight / gehoor / en reuk. Ik ſpreke van de hedendaagſche kamerſpeelders niet / die in Oostindien de ſlangen / ratten / muiſen / na 't geſang of ſnarenſpel doen danſſen: alſo my een verhaal van alle diergelijke dingen te breed uitlopen ſonde; en ſo veel als geſeid is genoeg behoort te weſen / om al't andere te konnen giſſen.

§. 14. Ik ſluite dan dit hoofdſtuk / met een woord te melden van dat wonderlijk bedrogh / waar toe ſomtijds 't geval (om ſo te ſpreken) heeft gedient; waar mede ſich doorſlepene bedriegers verwonderliker wijſe wiſten te behelpen. De Heer Bocoles heeft ons voor 10. jaren een regiſter ſulker 36. in de Franſche tale aan 't licht geſtelt; waar van ik maar die twee ſal noemen / Arnout du Till / en koning Sebaſtiaan. Die eerſte enen Martin Guerre tot Tholouſe op en uit gelijkende: wiſt ſich / door alles op het fijnſte te verneemen / gedurende 's mans af zijn in den oorlog / by desſelfs vrouw te houden als de regte man. Dit duurde ſo drie jaren lang; tot dat de rechte Martin Guerre t'huis gekomen / wanneer 't bedrog des anderen al was in pleit geraakt: en hy daar door volkomelik in't ongelijk bevonden / wierd levendig gehangen / en daarna verbrand / in den jare 1560. Antoine Verdier in ſijn vervolg der Leſſen van Pieter Meſſias / beſchrijft de hiſtorie in 't kort / na Gilbertus Cognatus in 't 24. hoofdſtuk van ſijn 4. boek. Dienvolgende is dit gebleken een doornaaid bedrogh te zijn / het gene velen / doe't begon aan 't licht te komen / ook al voor Tovery was aangeſien: alſo de menſchen meinden / dat geen menſche ſonder dat alle dingen in 't beſonder ſo naawkeuriglik had konnen weten / om ſich ſo in alles te gedragen / als de eigen man van deſe vrouwe. Maar Verdier weerſpreekt hemſelven / wanneer hy / of Gilbertus ook / (uit wien hy 't heeft) bekend ſtaat / dat dien Arnaut in den oorlog was geweeſt de eigen maker van Martyn; van wien hy alles liſtiglik heeft konnen vragen / of in ſcherpe achting nemen 't gene hy van ſelf verhaalde: en dat hy evenwel vermoeden heeft van Tovery; waar van in 't vonnis van de reghters niet het minſte woord gemeld is. Want al wat daar in van de misdaad ſtaat verhaald / is blotelik met deſe woorden uitgedrukt; *Pour punition & reparation de l'impoſture, fauſſeté, ſuppoſition de nom & de perſonne, adultere, rapt, ſacrilege, plaige, larrecin & autres cas par le dit du Till priſonnier commis:* tot ſtraffe en beteringe van 't bedrogh, de valſche voorgeevinge van naam en perſoon, overſpel, ſchakinge; kerk-diefſtal, roverye en andere wegen: door den voorſeiden du Till begaan. Want het is in 't minſte niet te denken / dat d'allerſnoodſte misdaad / als te weten Toverye / niet en ſoude onder ſo veel andere uitdrukkelik genoemd geweeſt; en maar als ene der geringſte onder 't woord

exire

antre cas, dat is andere wegen en gevallen ſleghs begeepen.

§. 15. De andere van wien ik ſpreken wil / was noch merkweerdiger perſoon: te weten / iemant die ſich in den jare 1598. eerſt uitgaf voor Sebaſtiaan / die koning was van Portugaal / en ſonder erfgenaam geſtorven in den ſlagh tegen Mulei Maluk / den oom van Mulei Mahomet; dien hy als koning van Morocco en Fez te hulpe quam / twintig jaar te voren. Het was geen eene vrow of enkel huiſgeſin / of ſtad / gelijk als met Du Till: maar vele koninglike hoven / die hy met de geloofwaerdigſte bewijſen innam / als dat hy was die koning / dienmen dood geſeid / maar tſedert den voorſelden veldſlagh levendig noch dood vernomen hadde. Geheel Europa / buiten Spanjen / 't welk ſich meeſter van het koningrijk gemaakt had / was byna gebracht in dat gevoelen; en de Portugijſen hunnen eigenen koning lievende / noch allermeeſt. Niet een geheim des konings noch des koningrijx / of deſe wiſt het op te leſen: en wierd ook aan ſijn lichaam / weſen / ſprake / niets gemerkt / dat niet ſodanig was / als menigen van 20. jaren heugde dat Sebaſtiaan geweeſt was. Eindelik in hechtenis geraakt te Napels / en gebannen op de galeijen / of na Spanjen verſonden / of na Portugal (men weetet naawlijx waar hy eindelik gebleven is) ſterf / na 't getuigenis van ſommigen / in de gevangenis; voor af beleden hebbende / dat hy het niet en was / waar voor hy ſich ſo ſtout had uitgegeven. Verſcheiden waren van hem de gevoelens van de menſchen: *les plus aviſez le tinrent pour un impoſteur*, *les ignorans pour un magicien*, *les ſimples pour Roy:* de ſchranderſten van oordeel (ſeit Horcoles) hielden hem voor een bedrieger, d'onweetenden voor enen tovenaar, d'eenvoudigen voor Koning. Nu is 'er nooit een dier gelijk bedrogh beſpeurd / daar aanmen ſo veel reden hadde om te ſeggen / dat ſonder Duivels toedoen niet gepleegd kon worden: en evenwel zijn dat onwetende by deſen ſchryver / die het daar voor houden. Doch die wat ſchrander is / ſal reght uit ſeggen / dat het niet meer dan menſchelijk bedrogh geweeſt magh zijn. Waar komt het dan te pas / dat ongemeene kennis / van maar menſchlike geheimeniſſen / gemeenſchap met den Duivel heeft?

V. HOOFDSTUK.

Die leſſen al in acht genomen, ſo ſal 't den menſche dikwijls noch Ontbreken aan de middelen, of aan gelegentheid, of neerſtigheid om alles na behoren te verneemen, ſo dat hy daar op vaſt magh gaan.

§. 1. Dus verre heb ik mynen Leſer in bedenkinge gebracht / om niet ſo lichtelik iet voor wat onnatuurlijx aan te nemen / uit dien dat het gebrek van oordeel aan ons ſelf kan zijn: maar dat en iſſet noch niet

al. Want laat ons al van suÿx als nu voorseid is geenen noodt meer hebben: so sal het ons aan Middelen of aan Gelegentheid ontbreken konnen / dat alles t'onser kennisse niet komen kan het gene wy wel moetten weten / om voor vast en seker aan te nemen / dat iets van sulken aart is als het gene daar wy in dit boek van spreken. Gy hoort of siet misschien iet vreemds of vreeselijx / gevoelt u wonderlijk gestelt / in alles ongewoon: segt daarom noch niet dat het spookt / of dat gy ook betoverd zijt / of iemand daar gy sulke vreemdigheid aan vind. Het komt somtijds maar aan op enige omstandigheid die u het gantsche werk ontdekt / so sy ontstaat; of so die maar ontbreekt / u voor altoos onseker laat. Ter proeve sal ik enige geringe staaltjes aan den Leser tonen / waar op dan noch wel wat gewightigs volgen sal: en eerst van Spook.

§. 2. Neemt eerst eens / 't gene ik selfervaren hebbe. Ik en mijne huisvrouw sien by lichten maneschijn van mijne buurt aan d'andere zyde van de prinssegracht / aan eene van de huisen seer bescheidelik: als of daar eene Juffrouw stond in nachtgewaad; en die sigh mede enigsins beweegde / ofse leefde. Indien 't so ware / moest ik een klein vertrouwen hebben van hare eerbaarheid: alsoo daar in de buurt geen juffrouw woont van sulken draght / en 't daar om scheen dat sy daar iemant wachten moest. Ik nam dan voor / wat nader derwaarts heen te gaan: en so ik 't eerder niet bekennen konde / tot daar aan toe. Maar nauwelijx tien treden voortgegaan / so sagh ik dat het anders niet en was / dan 't schijnsel van de Mane aan den ondergevel van het huys / door seker tusschen schutsel van een leufel / en anders niet niet al. Indien sich nu dat schijnsel had aan my vertoond ter plaatse die besloten was / daar ik had moeten blijven daar ik stonde: 't gebrek van dese eene omstandigheid had my geduriglik gelaten in onsekerheid; en iemant die wat lichtelik gelooft voorseker doen geloven dat het was het gene 't in den eersten scheen.

§. 3. Dit van gesienen; nu iets van gehoorden Spook. 't Heeft my een seer verstandig koopman hier verhaald / dat seker huis in dese stad van spook berught / (waar toe ook de bewoonder / om so veel te minder huur / niet weinig hielp) na by het huys van enen bakker stond. Die 't my verteld heeft / so veel kleinder van geloof in sulke dingen als hy groter van verstand is / begaf sich met geselschap op de plaats / daar hem geseid wierd datmen 't alle nachten vast ontrent 2. of 3. uren hoorde. Hy hoortet ook. Maar niet so licht verbaard / en des ook ongereed om dat voor Spook te nemen: so vraagt hy wat voor lieden dat daar naast aan woonden; die hy dan dacht dat lichtelik dat spook wel maken mogten. Hy word gewaar / dat 's bakkers huis daar achter om een ander huis dat tusschen beiden staat / reght met het bakhuis neven komt: sy luisteren te samen nader toe / en merken wel bescheidelik dat al 't geluid / dat sy dus langen tijd voor spook gehoord en nooit getwijfeld hadden / niet anders was / dan 't gene van den bakker in het builen van sijn meel / of 't roeren van den baktrogh wierd gemaakt. En doe was 't uitgespookt. Hoe licht had iemand / die van buiten

ko-

komende / en eene nacht maar op die kamer sich verhouden hebbende / niet weetende van de gelegentheid der buurt / en daar op uit de stad vertrekkende: sich selven konnen vestigen in desen waan / dat hy daar spook vernomen hadde? Maar is het sulken menschen te vergeven / die sonder eens te denken dat sy eerst vernemen moesten / of sy de oorsaak vinden konden; terstond so vastelyk geloven dat het spookt? Dit zijnse die ons 't spook meest in de weereld brengen / dat sonder hen wel haast verdwijnen soude.

§. 4. Ik kome van 't gesight en van 't gehoor nu tot iet dadelijx. Een seer geleerd man heeft my eens verteld / wat hem eens self is wedervaren. Hy hadde de gewoonte 's avonds op sijn bedde by de keers te lesen. De beddestede was een ledekant / pavilioens gewijse; en 't vertrek in 't bovenhuys / met eene houten vloer. Hy las (juist of dat wesen wilde) in den boeken van den Duivel in het prediksants huis van Mascon. Doch daar in besig / siet hy de gordijnen van malkanderen halen / en dan wederom toeschieten / verscheide malen achtereen. So weinig bygelovig als hy was / of ook van spook vervoerd; verging hem 't lesen evenwel. Opstaande ging hy rondom sijne ontruste ruskplaats / en de gansche kamer door en door; maar vond het minste niet. Hy was genoodsaakt sich doe wederom te leggen / en den slaap te soeken; welken hy ten laatsten vond. Indien hy 's morgens noch geslapen hadde / wanneer de deur van sijn vertrek geopend wierd / en dat geval niet aan sijn volk verhaald; hy hadde nooit geweten wat het was. Maar nu also hy waakte / wanneer door iemant van het huis de kamer d'eerste maal geopend wierd: so sagh hy dat terstond een kattje / dat daar in besloten was geweest / na buiten liep: en daar was nu sijn spook.

§. 5. Nu merkt daar tegen eens / hoe andere menschen / die 't met kragt so hebben willen datter Spook sal zijn sich hier vergissen. De hoogdutsche schrijver van den Helschen Proteus wil met dit verhaal bewijsen / dat sich de Duivel onder Luchtschijnselen ook wel vermengt: en hy vertelt ons een historie / die ik / om datse niet veel tijds te lesen weerdig is / bekorten sal. „ In seker dorp van Duitsland was een wijf / niet van den besten naam / „ lichtveerdig en genegen tot den dronk. Sy sloeg geen kansen af daar wat „ te smullen viel: en so dan met geselschap / onder welken ook haar man „ was / na een van de naaste dorpen tot een feest der Joden opgetrokken / „ vertoef de wyl wat laat / en was niet lichtelik na huis te krijgen. Op 't „ laatst van hare naburinnen aangemaand / in meininge / gelijkmen haar „ had wijs gemaakt / dat reeds haar man voor uit was: liet sich seggen / en „ ging t'huiswaart met de vrouwen. Maar onder wegen merkende / dat „ noch haar man met d'anderen in 't dorp gebleven was: liet sich niet langer „ houden / maar keerde wederom. Daar op van verren twee dwaallichten sich vertoonende: so meinde haar geselschap / dat het d'anderen waren / die om de donkerheid dus met lantaerens quamen; en dat derhalven 't wijf den man daar te gemoete ging: waar om sy haar dan ook „ verlieten / sonder vreese van gevaar. Daar na omsiende sagen sy die

„ lichten doe niet meer: daar uit vermoedende / dat sich het manvolk met
„ de vrow weerom in 't dorp begeven hadde / om noch eens om te drinken.
„ Waar na een uur of twee de man gevolgd / en vindende sijn wijf by dat
„ geselschap niet; daar by verneemende / dat twee dwaallichten onder aan
„ de Lucht gesien / en kortz daar op verdweenen waren: begaf sich weder-
„ om te rugge / en socht sijn wijf. Doch sy en was in geen drie maanden
„ weer te vinden. Daar uit ontstonden allerley gedachten: by sommi-
„ gen / dat haar dat dwaal-licht / by anderen / dat haar de Duivel had-
„ de wechgevoerd; insonderheid / om datse / als 't geselschap haar belet-
„ ten wilde wederom te keeren / noch byster geloeht hadde. Nu sal ik d'
eigene woorden van den schrijver hier in 't Neerduitsch seggen. De tijd gaf eindelijk de sekerheid: te weten, dat sy, die verwerde nachtlichten te gemoete ylende: deselve, van den bosen vyand tot sijn voornemen misbruikt, haar hadden in den naasten vloed gevoerd, daar sy verdronken was. Nu volgt daar van 't bewijs / belangende dat dwaallicht en den Duivel t'samen. Want, seit hy / na een vierendeel jaars wierd sy in 't water, aan een krepelbosch, waar aan haar rok was vastgehaakt, gevonden.

§. 6. Ei lieve! Leser / denk toch eens / hoe vast dit ga. Voor eerst / dat het dwaallichten / en in waarheid geen lantaernen zijn geweest: also hy ons geseid moest hebben / of daar geen huisen waren daarse schenen / en verdweenen; want sy selfs sagen se eerst voor lantaernen aan. Dan / of 't still weer / of windig was / en dat de lichten konden wesen uitgewaaid: enz. Maar nu / het waren liever sulke luchtschijnselen: wat dan? kon sonder die geen dronken wijf by nacht in 't water lopen: dat menigen gebeurt? of uit ander oorsaak aan 't water neer geseten / of mistreedende / met hare kleederen ook hechten aan de takken; het gene self den nuchteren / en ook by dage wel gebeuren kan? Doch laat het ook al zijn gelijk hy seit: was dan dat dwaallicht niet genoegh / om haar die door den dronk al doolde te doen dolen / dat daar de bose Vyand ook noch by moest komen / en Godes wonderschepselen misbruiken / daar hy niet eens gebruik van heeft? Sie toch / bescheiden Leser / hoe licht de menschen / die toch hebben willen dat het spoken sal al spooktet niet / sich iet bedunken laten dat den minsten grond niet heeft. De vrow was dood / die konde self niet seggen hoese om den hals gekomen was; en geen getuigen zijnder by geweest / die dat verklaren konden: moet daarom nu de bose Vyand zijn in 't werk geweest?

§. 7. Ik sal dien schryver met sijne eigene woorden slaan / die in dat selfde hoofdstuk dus van dese dingen spreekt. Ik houde anders alles niet voor onnatuurlijk noch voor Duivels guichelrye, wanneer sich menig valschelik so iet verbeeld. Als by exempel, wanner die dwaallichten somtyds bersten en kraken, en een onaangenaam en seldsaam geluid van sich geven, byna als het geween of suchten van een mensch: so valter menig, overmits de schrik den menschen nachts eer inneemt dan by dage, en hem belett sijn oordeelen verstand behoorlik te gebruiken, waar door de reghte oorsaak niet bekend word; in gedachten, dat al dat suchten, steenen, kraken, zy des Satans apery, en 't rasen van een Spook.

Noch-

Nochtans ontstaat sulx alles uit de aangerekene stoffe; en word wel dikmaals diergelyke aan een hout in 't vuur, dat op den heerd ontsteken is, bespeurd. Die sulx bekend staat (so als 't ook in waarheid is) hoe kan die plaats in sijne herssens vinden / voor soodanige gedachten / als even daar verhaald zyn van dat dronken wijf? Want van die twee luchtschijnselen en heeft hy dergelijk niet eenen toeval aangewesen / en evenwel den bosen brand in dat spel gebraght.

§. 8. Hy geest my dan hier mede niewe stoffe / om uit eigene onderbindinge iets te melden; mitsdien dat hy van 't vuur gewagh maakt op den heerd. De Leser lacche met my niet / wanneer hy my van sulken slechte saak sal horen spreken: want diergelyke zyn 't daar 't meest op uit sal komen / daar menig sulken groot gespook af maakt. 't Was voor een jaar of twee / dat ik des avonds liggende te bedde / bescheidelik beneffens myne huisvrow hoorde kermen in de wand / als of het ware tusschen 't naaste huis en 't myne: al even eens gelijk een beest / doch meest gelijk een hond of kat (dat ook 't gereedste was te denken) die dodelik benaawd was / en 't geluid allenx verminderende stierf. Wy meinden / doe de goot wierd schoon gemaakt / dat een dood beest daar moest gevonden worden: maar het en was er niet. Nu onlangs heeft ons ganschе huisgesin geleerd / wat dat geweest magh zyn. Wy saten desen winter 's avonds na den eten tsamen om den heerd; en hoorden alle even eens 't gesucht en kermen van een sterbend beest. Bekommerd / dat het niet te redden soude zyn / so luisterden elk dies te neerstiger / waar 't wesen moght / en of er by te komen ware. Ik die den muur die na de goot is aan de reghter hand / 't vuur op den heerd voor / en achter my de bedstede hadde: en konde anders niet bemerken / of dat gekerm was al ter reghter zyde achter my / en nevens de bedstede als de reis te voren. t Geluid begon te minderen / en eindelik / wanneer ik meest op middel dacht / ook op te houden. De kinderen bemerkten eerst / dat het geweest was van den pot met water / die eerst over 't vuur hing / en nu afgenomen was. Dies liet ik dien eens wederom daar over hangen: waar op 't geluid als voren op een niew begon; het derel afgenomen zynde minderde; en de pot wederom van 't vuur / geheel te niete ging / Ik soude sonder dese klare onderbindinge nooit hebben konnen denken / dat sulk geluid uit sulken oorsaak was ontstaan.

§. 9. Nu moet ik iet van voorspook seggen / dat my daar even woord verteld / gebeurd aan ene deugdelikе weduwrow / my wel bekend. Sy sagh / wanneer se vryster was / beneffens noch een andere / in hare buurt by avond stond / bescheidelik / so 't aan hen beide scheen / een lyk of doodkist op de bare staan: waarop de andere so meende voort te gaan / beschroomd om nader by te komen; maar wel versekerd by haar selve dat sy dat daar sagh. Doch dese die 't my heeft verteld / en wilde niet: dan overreedde d'andere ten laatsten / datse moet greep om noch so veel nader aan te treden / datmen 't van nabу bekennen / en met handen raken moghte. Doe sagense dat het een geest met vleesch en been was / maar met geen verstand: te weten een

jong

jong koebeest / hokking ofte beerze / dat so mak en stil stond of het spookte. Doch als het d'eerste enen slagh gaf met de blakke hand / so ging het voort. So d'andere nu slechs alleen geweest / of haar geselschap so week hartig als sy self: dat hadde moeten voorspook zijn / en seker sonde sy gesworen hebben / dat se klaar en duidelik gesien hadde als se meinde. En so daar iemant naderhand gesworen is / in 't huis daar sy dat voor de deur gesien had: ongetwijfeld soude dit daar af het voorspook zijn geweest. Dit eens also gebeurd / moest naderhands haar dikmaals diergelijk doen sien: en so het bygelove in de menschen komen.

§. 10. Nu sal ik een exempel seggen / van eenen die voorsightiger was in sijn oordeel over spook. Wanneer hy inden schemerabond met geselschap wandelde ontrent een adelijk huis en plantagie; sagh hy seer kemelik / also hem dogt / enige van 't volk des huises wandelende langs de laan. Waarop hy eenen van de dienaars / die daar korts op uit quam / vragende of 't adelijk geselschap al gegeten hadde: tot antwoord kreeg / dat sy so eben als hy uit ging / waren aangeseten. Daar uit moest dese man noodsakelik besluiten / dat hy de genen die daar binnen aan de tafel saten ter selfde tijd daar buiten niet gesien had wandelen: en evenwel besloot hy daar uit noch niet / dat het spokerij geweest moest zijn; hoewel hy niemant meer en sagh. En ook al niet / schoon hy niet wist dat iemant op dien tijd op d'andere plaatsen was / also der aan dat dorp verscheidene zijn. Want hy begreep seer wel / dat hy niet al te wel daar op gelet had / of 't al volk was van dat huis / die sy te voren sagen: om dat het hem niet vreemd scheen / so sy 't waren; ja 't naaste was om dat van hen te denken / op hunne eigene plaats. En overmits dat in den tijd dat hy hen was voor by gegaan / hem de knecht ontmoette; so konden sy wel eenen hoek zijn omgegaan / en hem uit d'ogen dus geraakt: also hy hen door dat voorvoordeel / dat hy wel wiste wie sy waren / niet had nagekeken. Hy hoedde sich derhalven van te seggen of te denken / dat sijne eigene ogen hadden spook gesien.

§. 11. Maar die voorsightigheid en hadde Gzietje Tomas niet / die een gerucht braght door ons dorp / daar ik in mijnen eersten dienst was / dat haar een spook / ontmoet was / van gedaante als een man die doe wat veel figuren maakte; so dat het scheen dat niet veel aan hem te verbeuren was. De vrouw en was niet leugenachtig / en sy vertelde dat gesigt met groten ernst. De man dien 't aanging was te houden noch te vinden / so sy moest horen dat hy leevendig al spookte: en 't waren beide ledematen van de kerk. Het moght niet minder zijn / of sy moest voor den kerkenraad ontboden worden / en geven rekenschap van haar Gesight. Om die dan te verstaan / so dient / dat dese vrouw reght achter mijnent woonde; en dat den hof of tuin van desen Man naast aan den mijnen paalde; de beider heiningen in een beloop. Sijn huis met stoep en luifel volgde in de selfde roijing aan den tuin; en alle drie aan enen groenen kamp. Dien moeste sy langs mijne schutting en de sijne / en dan voorts sijn huis ten einde gaan / om aan de buurt te komen. De schutting van sijnen tuin lag dies tijds om-

onder voet / om beter in de plaats te maken ; alſo hy een nieuw huis gebouw hadde / waar over noch veel ſpooks was met den timmerman / niet weerdig om hier by te melden. Ik vraagde dan de vrow / of ſy ſulx waarlijk en beſcheidelijk geſien had alsmen ſeide ? en dat was / ja. Waar 't ſpook haar was ontmoet ? Sy ſeide / aan de zijde van den muur / daar dat ſtaketſel doe ter aarden lagh. Hoe laat het was ? ontrent acht uren 's avonds. Waar hy doe bleef ? Sy ſeide / dat hy ſchielijk was verdweenen ; ſy en wiſt niet waar. Aan welke kant / na ſijnen tuin toe / of den kamp ? Na 't tezyp toe / ſeidese ; dat was die kamp. Ik vraagde offe ook was verſchrikt ? So ſeer / bekendese / dat ſy ſchier van haar ſelven was. En was hy / wiens gedaante u verſcheen / doe ook van huis ; ſo dat hy 't ſelf niet weſen konde ? Dat wiſtſe niet. Hebt gy dan ook niet aangemerkt / of hy misſchien / voor by u heen getreden na de buiten zyde / niet achter om u weder in den tuin geſtapt is ? Daar hadde ſy van ſchrik niet op gelett. Doe was het myne beurt / om haar te ſeggen ; dat het geen ſpook was / ſo een man die leeft des avonds ten 8. uren by ſijn eigen huis geſien word : dat deſe ſchrik in haar geen oorſaak hadde ; maar dat die oorſaak was geweeſt / dat ſy niet ſagh waar dat hy bleef. Ik braght haar 't Spook dus uit haar hoofd : en dede haar beloven over al te ſeggen / datſe beter onderricht was ; gelijk ſy dede. Mitsdien deed ik het myne by de onruſtige gemeente : nam mynen text ter proefpredicatie uit 1 Tim. 4. 7. Verwerp d' ongoddelike en oudwyfſche fabelen : en oefent u ſelven tot godſaligheid. Daar mede was het al in ruſt / en Doede Criſpinus (ſo was ſijn naam) en ſpookte naderhand niet meer.

§. 13. Op diergelijke wijſe heb ik hier eens over 't jaar na twee gelijke ſpookſelen vernomen. Men ſeide my / dat ſeker handwerx man verklaarde ſeer beſcheidelijk by nachte voor ſijn bed geſien te hebben eenes mans gedaante / die hem duidelijk verkondigde / dat hy in 14. dagen ſterven ſoude : en dat die nu op twe na al verlopen waren. Dat ook deſelve man die ſiekte ſeer ter herten nam / om dat ſijn ſwager voor drie jaren 't ſelf de was gebeurd / al even eens als hem ; en dat die na verloop van den geſetten tyd aan ſijn huis / geſtorven was. Ik ſocht dien man te ſpreeken en vond hem na veel vragens : met dat beright voor af van die hem kenden / hoe dat hy van gelove Doops geſind / in ſijne levenswijſe ſig genegen toonde tot den dronk ; en onlangs na 't verſterven ſijner eerſte vrow / met achterlatinge van kindere / in d' achtſte week hertrouwd aanſeker Roomſch geſinde dochter / die ſo over 't kind / als anders met hem niet wel en leefde / of hy met haar / noch meer daar toe verballen was. Ook haddenſe des daags te voren byſter met malkander over hoop gelegen / wanneer hy dronken te huis gekomen was. Hy hield ſich ſedert dat geſighte beter t'huis / en by ſijn werk ; waar in hy ook / wanneer ik in ſijn huis quam / beſig was. Hy ſeide dan / dat hy des nachts van 't bed affiende in den droom ; ſagh iemant ſitten aan den heerd / gekleed als een der ſtads ſoldaten : maar of hy enen degen hadde / daar had hy juiſt niet opgelett. Hy wenſte / ſo hy

meende / sijne huisvrouw haar seggende en toonende wat hy daar sag. Hy vraagt den man / hoe komt gy hier? mitsdien sag hy hem naderen / ende hand toelangende; doch hy die weigerende / vraagde wederom / wat wil gy? Waar op die ander seide. Ik segge u, dat gy om de veertien dagen sterven sult. Hy doe ontsteld / 't is te kort; maar moght het noch drie weken zijn. Waarop sig d'ander / eerst stilswijgende scheen te bedenken; maar doe herhaalde / neen, 14. dagen. Waar op ontwaktende / bevond hy dat het was een Droom. Men hadde 't my voor een Gesight / den waktenden verschenen; aangegeven.

§. 14. Dan my gevraagd na veel omstandigheden; en na de mate sijner kennis onderreght om van dit voorval (wat ook de oorsaak moghte zijn) een goed gebruik te maken: so vraagd ik hem / of 't waar was 't gene my aangaande sijner susters man daar by verhaald was. Hy seide / even eens; behalven dat den selven eene week meer was gegund geweest. Ik ging dan (sonder hem te melden aanstonds na de suster toe / welker tweede man 't geweest was / en die ik vond sitten by den derden. Maar sy verhaalde my d'historie aldus. Haar man / sich al te seer in sterken dranck verlopende; geraakte eerst aan 't quijnen / en voorts volkomen siek te bedde / dies liet hy eindelik den Doctor halen; daar hy in't eerst niet toe te brengen was / om dat hy sulken man byhans voor enen bode des doods aanmerkte / daar hy niet veel sin aan hadde. Het viel ook even so; den Doctor sijne siekte seer gevaarlijk achtende. Ter laatste dag versocht hy sijne huisvrouw / die om hare koopmanschap ter merkt wilde gaan / by hem te blijven; alsoo hy in die nagt gedroomd hadde / dat hy dien dag sterven soude. Dus bleef de vrouw dan t'huis / en op dien dag so stierf de man. Siet wederom hoe groten onderscheid in die vertellinge van den swager en de vrouw.

§. 15. Nu / die begreep de sake even eens als ik. Te weten / dat de man nooit veel bedacht op sterven / en geheel anders leevende; hoe hard hy sich te voren hield / om self den naam ook niet te hebben van 't gene hy niet geerne was: wanneer hy nu bemerkte dat het ernst wierd / daar over seer ontsteld geworden zy. Uit die ontsteltenis onstond die droom / en uit dien droom noch meer ontroerenis van bloed en geesten; wanneer de siekte doch alreeds de overhand genomen hadde: en so was 't eene middel oorsaak van het ander / om menschelikker wijse desen man so veel te eerder in sijn graf te helpen. Want God die hem sijn perk op sulken dag had vast gesteld / heeft ook de middelen alsoo geschikt / dat het niet anders wesen mogt. Maar wat den anderen betreft; dat, meen ik / spreekt van self. Hy heeftet maar gedroomd; en meer en is er ook niet af gekomen / alsoo hy nu so lang daar na nog leeft. Het hadde my nochtans een schriftgeleerde voor wat sonderlings in't eerst gemeld. Gaat dan eens daar op zelf.

§. 16. Ik moet hier by noch het besonderlijx en wonderlijx gedenken / van enen man / wien ik seer oud en blind in mijne kindscheid heb gekend; en met wiens soons soon / noch in friesland leevende / en een man van staat / ik opgewassen ben. Hy hadde sich verplight / om een volstagen jaar alleen te

te woonen / op een eiland in de Friſche wadden / ooſtwaart naaſt aan Schiermonikoog / het Boſch of Kooznzand genaamd / dat met een hoog getijde onder loopt. Daar had hy ſich een houten huisje / dat hy booz 't hoog water op kon bpzelen / doen maken; en ook van levens middelen boozſien. Hy hield et uit; maar geenen luſt altoos om dat nog eens te wagen / ſo bpſter ſeide hy dat het daar geſpookt had in die eenſaamheid. Wy heugen niet ſeer wel ſo veel beſonderheden / als ik met kindſche oozen daar van wel heb aangehoozd: dan in 't gemeen / dat die ſeer wonderbaar verteld zijn / en alle geloof weerdigheid te boven gaande. Dus maak ik my mitsdeſen ſterk / om die van ſtuk tot ſtuk te wederleggen. Wy waren doe maar kinderen / en die doe mannen waren zijn nu lang al dood. Wy hebben 't geen van allen uit des ouden baders eigen mond: of hebben 't met boozoozdeel aangehoozd. So ook de genen die doe wel van meerder jaren zijn geweeſt / maar met de algemeene lichtgelovigheid behebt. En wie 't ook zy / hy heeftet maar uit ſijn verhaal / die doe alleen geweeſt is? behalven hem en heeftet niemant iet geſien. Hy ſelf ook in dat algemeen boozoozdeel zijnde / en in die nare eenſaamheid; die hem te veel gelegentheid en tijd gaf om te denken / dat hy dus God verſocht / en in gevaar ſijns leevens was: wat had hy niet al oozſaak / om dzoef-geeſtig / in de ſwaarſte fantaſyen te verballen / die ooit menſche heeft gehad? En eindelik / hem was er aangelegen / dat hy de ſwarigheid booz al niet minder maakte in 't vertellen / dan ſy waarlik was geweeſt.

VI. HOOFDSTUK.

Het ſelfde ſalmen aan den genen ſien; diemen gemeenlik voor beſeten of betoverd houd.

§. 1. Indienmen nu gelijker wijſe met Beſetenheid of met Betovertheid te werke gaat; men ſal de ſaken eben eens bevinden. Want aangeſien dat alle / die den Duivel dat vermogen op de menſchen toeſtaan / ſelf bekennen / dat daar altijd / of ten minſten doozgaans medeſiekten onderlopen / als iemant van den boſen geeſt beſeten is; en dat betovering ſelf ſiekten in den menſch veroozſaakt / ſo dat hy ſiek is om dat hy betoverd is: ſo kan ik ganſch niet ſien / hoe ſy dan weten konnen / dat ſulke quaal of ſiekte niet geheel natuurlijk zy / en dat de Duivel daar niet onder ſpeelt. Het moeten al ervarene en wel geoefende verſtanden zijn / die daar hun oozdeel over geven ſullen. Maar heeft men over al en altijd ſulke mannen by der hand? of hebben die altijd wel de gelegentheid / om alles af te ſien en by te wonen / daar 't oozdeel uit te maken zy? Maar nademaal het meeſt geringe luiden zijn wien ſulx gebeurt / die niet veel onderbindinge en hebben / en over ſulx te lichteliker ſich verbeelden / dat ene ongewone ſiekte / quellinge of vreemd geval of van den Duivel of van quade menſchen zy: ſo gaan ſy ook niet tot d'ervarenſte Doctoren; maar tot ſodanige geſellen / die van al-

alsulke dingen meest vermaard zijn / als sy wanen dat de quaal is. Die helpen hem dan in die mening voort: want alle die by dat volk komen die moeten sekerlik betoverd zijn; sy krijgen anders geen bescheid. Hier door wordt dan het slechte volk belett / van wijser en opregter onderright by wel-ervarene Doctoren te gaan halen: ja self met een voorvoordeel ingenomen om het niet te doen also sy dan in hunne sotte inbeeldinge te meer verstierkt / d'ervarenste Doctoren self verachten / als hebbende geen doel getroffen / en niet geweten dat de patient betoverd was. Ook neemense daar toe wel oorsaak op / wanneer sy lang vergeefs gemeesterd hebben: met denkende *quod Non est in Medico semper relevetur ut æger.* De quaal heeft somtijds groter kragt dan konst of meester hulp toebragt.

§. 2. Dus heb ik iemant eens tot Francker gekend / die lang aan 't quijnen was; en meinende derhalven / dat hy moest betoverd zijn; sond hy na Endor (dat was lang te Bergum) tot enen Ba-al Oov of duivel jager; die hem liet weten / volgende de regelen van sijne konst / dat hy wel sekerlik betoverd was. En wetende / dat sulken achterdocht gemeenlik op de genen valt die meest met iemant omgaan / en onder vrienden en geburen d'argwaan allermeest regeert: so dede hy den kloot ook rollen daar hy van self henen wilde; hem doende seggen / dat hy van enen sijner neeringe / niet verre van hem wonende / en desselfs wijf / welx anders ook den naam al hadden; die tsamen sonder kinderen / en warm geseten waren / betoverd was. Dit was ook al 't bewijs waarom hy sulx vollomelik geloof den; en seker wijf van onbesnoerden mond sich in geselschap liet ontvallen / dat dese lieden daar aan schuldig waren.

§. 3. Hier over kreeg ik eerst / daar na mijn waarde amtgenoot / in de gewone huisbesoekinge / vry veel te doen. Versocht by hem te komen / daar die vier menschen waren: deed ik er 't mijne mede toe / om hen te bevredigen. Die man en vrow sich over 't seggen van dat wijf beledigd houdende: so was haar eerste uitvlught sulx te loochenen. Doch van my aangedrongen / om te seggen / watse dan gepraat moght hebben; also d'omstandigheden leerden / datter iet van haar geseid moest zijn: verschoonde sich hier mede / dat als van anderen / in dat geselschap daar sy was / dat praat gerept wierd sy dat niet eens bevestigd hadde / maar alleenlik middel aangewesen / om te mogen weten of 't so ware. Dat was / de vrow die men voor schuldig hield / meer dan den man / eens waar te nemen op de botermerkt; en nederbukkende om dit of dat te sien of te beuren / als dan een hand vol fouts al stillekens van achter op haar lyf te leggen: So sy kon toveren / sy soude dan niet konnen uit de stede gaan. Hier op sprak ik het vonnis overluid / dat die alsulken raad gegeven hadde self de Toveresse was / en d'andere twee luiden vry. Want / seid ik / (hoe vreemd haar dit ook voor quam) het was ontwijfelbaar een toverstuk / te konnen maken met een hand vol fouts / dat iemant ongeschut / en ongebonden vast blijft op de plaatse daar hy staat: die sulx dan weet aan anderen te leeren / dat die kan toveren. Indien gy dan van onser een betoverd zijt / (dit sprak ik tot den sieken) dit is de vrow die u betoverd heeft. Dat wijf

wierd

wierd dus de mond gesnoerd / dat paar verlicht / en die sich voor betoverd hield beschaamd. Mijn amtgenoot en ik en wierden nooit daar over meer gemoeid: en al de spraak van tovery was uit.

§. 4. Dus heb ik hier een seker dochtertje gevonden / dat eerst van wonderlike s'ware stuipen overvallen / doe blind en stom gewoorden was / daarna de stuipen haar verlatende / en haar gesigt ook wederkeerende; so bleef het echter stom. In alles weder frisch van lichaam en verstand / weet niet te seggen wat haar heeft gedeerd. Maar d'Ouders / en insonderheid de Moeder / door de vreemdigheid / de bysterheid / en de langdurigheid der quale / ook gekomen in bedenken van betoverdheid / daar almans praat toe hielp: begaven sich na eenen van die omsweevende Joden, waar van Hand. 19. 13: in de modder-molensteeg / die onder 't slechte volk der Joden Doctor heet: en voorts tot seker besje in de kattenburger straat / op ene kamer wonende / daar 't jong volk ook om raad komt / of wel om goed geluk te horen. By dese lieden wierdense dan wel versekerd / dat hun kind betoverd was. Ook wierd haar raad gegeven om te weten / wie 't gedaan mogt hebben / so spottelijk dat ik het niet verhalen mag. Dit wierd bevestigd door te wonderlik gekranste veeren / uit haar slaapkussen / sose seiden. Ik quam er self een af te sien / en schaamde my bykans / datmen voor wonder hield; het gene ganschlijk geen wonder was; en by de genen die met beddegoed en veeren handelen / genoeg bekend / dat in den aart van sulke veeren is.

§. 5. Maar seker Predikant / niet van de kerk van Amsterdam / maar daarom echter t' Amsterdam genoegh bekend / had ook geseid / dat hy die dochter voor betoverd hield. Mijn seggen was / so hy dat seker wist / dat hy dan self een Toveraar moest zyn / of niet verstaan waar in de Tovery bestaat. Want aangesien dat Duivel nochte Toveraar iet doen kan boven de Natuur: so moet de quale door sulk een verwekt / hoe vreemd of wonderlyk / nochtans natuurlyk zyn. Doch hoe sal iemant weten / dat de schade aan eens menschen lichaam / natuurlyk zynde / niet uit de eene of andere verdorventheid der deelen zy van self ontstaan; maar hem door mensch of geest van buiten aangebracht? Geen toveraar sal aan den Predikant te kennen geven / dat hy 't veroorsaakt heeft; noch minder dat hy 't dede door des Duivels hulp / waarinnen wil dat alle tovery bestaat. Ook sal de Predikant niet seggen / dat het de Duivel self hem heeft geopenbaard. Hoe weet hy dan / dat sulk een kind betoverd is?

§. 6. Noch twee heb ik hier by te doen / die niet betoverd / maar beseten waren / sose seiden: te weten Tedske Isaks tot Frankeker en Harmen Evertz tot Amsterdam. Dat vrouwmensch heeft de Predikanten vele jaren lang voor haar doen bidden op den predikstoel, als ene dochter die seer qualik gesteld is, of ontrent op sulken sin. En waarlik was sy ook sodanig. Want niet groot van verstand / hadde sy des evenwel so veel / dat sy de ganssche stad so lang bedroogh / door sich te veinsen erger dan sy was. Ik segge / erger: om dat ik reden hebbe te geloven dat haar iet scheelde; gelyk ik ook hier boven III. §. 15. van deself de spreekende / te kennen gaf. Maar sy behielp sich in haar armoede met de kunst om hare elende te ver-

groten na den schijn: en siende dat men haar geloofde / misbruikte sy met vele stoutigheid den dienst der predikanten / en ontheiligde dan telkens het Gebed. Want menigmaal is my dit self gebeurd / dat haar broeder / doe een kleine jonge als een sterk man aan de deur quam kloppen / gelijk als commandeerende (want beleefdheid had hy niet geleerd) dat ik strak / strax / moest by sijne suster komen. Die vond ik daar dan liggen achter over / met den mond en ogen toe / met de boeten schoppende / maar meest met de beide handen hard op de borst slaande; daar sy niet van ophield / of sy moeste d' eere hebben dat ter een gebed geschiedde: 't welk so haast niet uit was / of sy quam in stilte / begon te suchten / allenx de ogen te openen / eerst slaafwelik / en daarna wat hartiger te spreken.

§. 7. Hoewel my 't werk begon verdacht te worden / om vele redenen / niet nodig te verhalen: so ben ik echter in vier jaren tijds noch niet geheelik uit den droom geraakt / hoewel het meer was dan ik goed vond om te seggen. Nochtans (als boven ook al eens geseid is) en was ik nooit in dat gevoelen dat se van den bosen geest beseten was. Hoe wel ik de gemeene dolling doe nog niet verlaten hadde. Na mijn vertrek uit Franeker / bemerkten beide predikanten meer en meer / dat daar bedrog in stak: en sonderling dat sy in 't kloppen op de borst haar selven nett so wist te mijden / dat sy de beide borsten niet en raakte / maar ter zijden schoof. Waar na al meer en meer gemerkt / en sy daar op noch harder aangesproken zijnde: heeft eindelik bekend / dat sy die quale / om 't melden van de menschen en 't gemak des leevens / voor een groot deel had gheinsd.

§. 8. Tot die belydenis quam Harmen Everts niet; een gouddraadtrekker van sijn handwerk / pas twintig jaren oud / arm / en nochtans al van een wijf voorsien. My wierd van hem geseid / dat hy / niet verre van my af / hoewel in mijne wijk niet / woonende / beseten was van enen bosen geest. Gegt in den tijd / wanneer ik besig was schrift te maken / om in druk te brengen / waar uit dit boek ontstaan is / en doe al gerught van was. Dies was hem en den buren ook geraden / self van Predikanten / dat men my eens daar van spreken soude. Ik vond hem / daar verso cht te komen / in sijn klein huisje van maar een vertrek / in enen hoek by 't buur sittende; met een somber wesen; en als mymerende: en aanstonds meer en meer sich roerende / als een die 't euvel op sijn lijf kreeg. Na weinig spraak op 't gene ik hem vraagde / met seer flaauwe stemm / en als beschreumd: so stond hy op / en wierp hem selven in den slaapbank / die daar nevens open neergeslagen stond. Wits wierp hy 't lichaam op en neer / stiet met de boeten / sloeg met de handen en het hoofd; en hield de ogen toe. Sijne schoonsuster vloog op sijn lijf / hield de handen; verscheidene geburen inkomende / hielden ook hun best: sijn wijf van buiten ingekomen moest uit den wege gaan; also de Duivel (seidense) dan boser wierd wanneer sy tegenwoordig was. Daar was meer volx om hem te houden / dan daar toe behoefde: nogtans hield ik al mede / om den pols te voelen / die seer natuurlijk was; behalven dat hy my op 't laatst / door alle die kragtige bewegingen / wat min gematigd docht. Ik merkte nevens dien / dat hy

sijn

sijn hoofd wel wist te wachten / dat hy het aan de kant des slaapbanks niet en stiet: altijd daar over heen slaande of daar binnen blyvende / na dat hy met de voeten voelen konde / hoe verre hy aan of over 't hoofden einde raakte / en ook na dat hy op of neergehouden wierd. Hy wist in desen staat niets van hem selven / somen meinde; en als hy namaals onvoorsigtelik ook aan my self verklaarde. Nochtans had hy gehoord het gene ik ondertusschen seide; dat iemant met hem aan mijn huis moght komen / als 't over soude zijn; op dat ik met hem spreken / en hem voorts na vermogen helpen mogt / waar toe ik seide raad te sien. Hy dan bemerkende / dat ik dus wilde henen gaan / wierd aanstonds beter; sich stiller houdende / ende d' ogen open doende: seide tegens my / dat hy dan soude by my komen. Ik merkte / dat het volk van my verwachtte een gebed te doen: het welk / om swakken niet te ergeren / terwijl ik doch in staat niet was om hen 't bedrogh te tonen / van my gedaan wierd in dier voegen; dat ik my hield aan algemeene uitdrukkingen / om niet met God te spotten / noch 't heilige den honden voor te werpen. Dit was van Harmen Evertsz. de eerste vertooning.

§. 9. Daar na gekomen in mijn huis: en meer van my gevraagd dan hy wel wist dat op alsulke konsten liep / sprak sijnen mond gedurig mis: en als hy om het antwoord eens verlegen was / so sweeg hy still. Maar daar en volgde meer niet op: gelijk daar na wel in sijn eigen huis / dat hy sig tellens dan wel mislijk hield / en met den vinger wees / dat hem de tonge van den Duivel vast gehouden wierd. Want in mijn huis en hadde hy sijn volk niet dat hem helpen konde / wanneer hy scheen in ongelegentheid te zijn. Het was hem seide hy / aangekomen op het schip / wanneer hy ongeduldig wierd / dat hem sijne vryster (nu sijn wijf) geen tijding weten liet: en dat hem een der maats daar tegen voorlas enen brief / waarin gemeld wierd dat sy haar oneerlijk droeg; hoewel hy namaals self bevonden hadde dat het leugen was. Daar op dan moedeloos geworden / op enen nacht alleen sig boven op het schip bevindende: had sig den Duivel overgegeven / om slechs te weten / hoe de saken met de vryster stonden. Siet om hoe kleinen oorsaak sich de menschen aan den Duivel geven; indien ik desen man geloven moet! Het beste was nochtans / dat hem geen schrift was afgeeischt: waar uit ik hem ook dede hopen / dat hy noch te helpen was. Want ik en hield my noch niet wijser dan hy meinde dat ik was; om hem voor eerst noch uit te halen / en dan te spreken en te doen so als 't behoorde. Nu plaagde hem de Duivel meest / na sijn verhalen / als hy werken moeste; hem van de trappen stotende / of 't werk hem uit de handen rukkende. Die ook wanneer hy met sijne ondertrouwde bruid ging op 't Stadhuis / om d' huwelijx geboden aan te geven / hem tot driemaalen toe / in 't aansien ende tot verwondering van seer veel menschen / van de trappen wederom te rugge dreef. Versocht om enige van dien te noemen; op dat / so ik er van moght kennen / of verneemen waar se woonden / hen na die saken vragen moghte: so kende hyse self niet eens; en was daar mede van dat antwoord vry.

§. 10. Daarna versocht hy voor geburen / 's middaghs aan mijn huis

te

te komen: 't weêrk hem van my wel toegestaan/ maar van hem niet wierd achtervolgd. Waarop dan self hem komende besoeken/ op 't onvoorsiens; en vragende/ waarom hy niet gekomen was/ en kreeg ik geen bescheid. Hy sat/ als voren/ by den heerd; maar so de slaapbank doe gesloten was/ en konde hy so veel beweeginge niet maken/ of soude van de stoel gevallen zijn; en ook en wasser doe geen volk/ dat houden konde. Alleenlik sat de suster met haar kind op schoot/ aan d'andere zijde van den heerd/ en ik in 't midden. Hy maakte aanstonds wederom grimatsen daar op stoel/ so veel als sittende geschieden konde. Wel/ seid ik/ doe 't wat over ging/ gy schijnt dan nergens af te weten/ en doof en blind en buiten uw verstand te zijn. So is 't ook/ seide hy: gelovende/ dat ik my des te meer verwonderde; en onbedacht/ dat hem dat aanstonds voor de schenen soude springen. Ik vraagde/ of hy nu sich beter vond? hy seide sachjes/ ja. Ik wederom/ of dan de Duivel nu vertrokken was? ook ja. Wat wegh dan henen? Doe weesde hy in de schoorsteen op/ ter zijde daar de suster sat. Opstaande ging ik daar dan staan/ en snuffelde/ en sagh vast opwaart/ seggende; wel Harmen Everts/ zyt gy wel verseekerd dat hy wech is? Nochtans verneem ik geenen viesen reuk/ daar dogh gemeenlik/ so ik diksmaals hoorde seggen/ de Duivel enen stank laat als hy scheid. Hy bleefer by/ dat hem die gast dit maal verlaten hadde. Waar uit weet gy/ dat hy waarlik wech is? op dat ik veilig dan een vry woord met u spreken magh: Hebt gy wel gesien? Wel soud ik niet? Waar sat hy doe hy by u was? Hy weesde op sijnen regter voet. Maar waar hebt gy hem daar dan gesien/ wanneer ik u so even in benaawdheid sag? Hy seit al/ ja. Maar so gy uwen voet niet saagt/ hoe kond gy sien den Duivel sitten op dien voet? Hoe soud ik mijnen voet niet sien? Neen: want gy my daar even hebt geseid/ dat gy noch hoort noch siet/ wanneer gy dus gestelt zyt? hoe nu dan sien uw lighaam/ en de schoorsteen/ en de plaats waar door de Duivel henen voer? Daarmede hield de bose vyand hem de tong; en seide desgelijx de suster ja/ Domine/ so doet die bose geest altijd wanneer hy niet wil lijden/ dat hy iets te veel sal seggen. Hy raakte wederom aan 't spreken/ met seer slaawe stem. Wat schroomt gy/ seid ik: so hy weg is/ maar regt uit te spreken; siet dat onnosel kind/ daar hy by henen in de schoorsteen opgevaren is/ en schrikt noch schroomt niet eens. Maar seg my/ heeft de Duivel iets tot u geseid? my dunkt dat ik het heb gemerkt. Ja/ seid hy: maar wat was 't? Dat ik (daar noemden hy een van de bruggen daar ontrent) van avond ten half achten daar eens komen soude. Wel aan/ seid ik/ 't is nu by seven uren: ik blijve hier so lang/ en will daar met u gaan. Neen/ seid hy doe/ het is eerst morgen avond. Ik wederom/ al wel: ik sal dan morgen avond uit de kerk hier by u komen/ om 't samen heen te gaan. Daar sweeg hy op. Maar/ (seid ik verder) hebt gy voor/ daar heen te gaan; en moet gy 't doen? Hy sweeg. Blijf t'huis/ en loopt den Duivel self niet na; ik sta u voor het ongemak dat daar van komen kan. Doe weesde hy wederom de tong/ als

zijnde

zijnde van den Duivel vast gehouden / om hun geheim niet uit te klappen. Waarop ik / my gramsteurig houdende / hem seide: soekt gy my aan / en valt my moeyelijk om van den bosen geest verlost te zijn / en loopt gy hem van self noch achterna? wat heb ik dan met u te doen? Spot gy met my en goede luiden (of spot gy ook niet God? Ik ging doe heuen / en in 't naaste huis; waar van de vrow en noch ene andere het meestendeel der redenen / van my met den besetenen verhandeld buiten hadden aangehoord.

§. 11. Ik vond de schranderste geburen mede in 't gevoelen / dat het een gemaakte Duivel was. Ik vraagde of goedhertige personen geen medelyden toonden door geschenken? Sy seiden enigsins: maar hy en woonde daar niet in de rijke buurt. Ik hielp hem ter begeerte van de vrow en moeder op een oorlogschip: in hope dat die leuje Duivel / die geen werk mogt sien / hem op de Zee / daar hy hem aangekomen was / (door 't scheeps volk meen ik) ook wederom verlaten moght. Maar hy en hadde daar geen duur / en keerde wederom. Daarna verhuisd / so dat ik hem noit meer en sag / trof enen nieuwen Doctor aan; na dat hem d' eerste sijnen Duivel had ontrekt. En dese hem met niet kennende / also hy sich op my beriep; quam my dan vragen wat hy was. En daar af onderrigt / verdreef hy desen Duivel: door blote dreiginge van slagen / met seker slag van rottingen / doe verscli uit Sina hergebragt / en daar gebruikelijk / also hy seide / by 't heidensch volk / die sich op 't Duivels werk verstaan; om op de lendenen gelegd der genen die van sulke geesten zijn gequeld / deselve aanstonds uit te drijven.

§. 12. Indien ik nu sal seggen wat my dunkt: het was een man van dun verstand / en dik van bloed; seer slordig opgevoed / gelijk ik naa vernomen hebbe. En binnen tijds verliefd / eer hy bequaam was tot den kost; en sijne moeder hem verlof tot trouwen weigerende: is hy door onberadenheid ter Zee geraakt. En daar gesopt van 't bootsvolk / so met woorden als gemaakte brieven; die onder 't myneren hem 's nachts (als boven is verhaald) wanhopig om den Duivel dede roepen: so heeft de schrik hem namaals doen geloven / dat hy al half verbaren was. De last tot werken dus niet meerderende / en eetende nu met tweën / voor sijne eigene rekeninge / die hy al op sijn be t voor eenen niet goed maken konde: en siende datter quamen die wat gaven / verswaarde hy den uiterlijken schijn van 't quaad; het gene duidelijk te speuren was. Maar weinig kennis van den Duivel hebbende / dan uit den dagelijkschen praat van 't slechte volk: so wist hy dese konst noch minder dan het gouddraadtrekken / en raakte so dan lichtelijk daar mede tot een niet.

§. 13. Ik sal hier noch een voorval by doen / dat my eens op reise in het Harlinger veerschip is ontmoet. Een heer van de regeeringe uit den Friesschen Adel was daar mede by. Wy waren meest ten einde onser reise / en in 't gesigt der stad / wanneer een van de reisigers in 't ruim verbaasd opvloog / en 't gantsche schip bragt in alarm. Sijn eerste woord was / dat hy riep tot enen die naast aan hem lag: du schelm, wat doestu my! Daar

op so deed hy klagte in het openbaar / dat hem die ander enen neep gegeven hadde met de hand aan sijn gemacht / waar door hy heimelik bedorven was. Hy en de ander quamen beide boven: de eerste hield het hevig staande / het gene d'ander niet dan slaawilk ontkende. En 't waren beide luiden van volrijpe jaren; de eerste op het best / en d'ander gaande al na 't einde van sijn leven. Die edel heer en ik bemerkten aan den klager iets / wanneer hy voor op 't schip stond / waar uit wy dachten / dat het so in alles niet en was gelijk hy seide: maar d'ander was daar voor bekend / en droeg daar af ook enen sonderlinge naam / dat hy wel meer sulx dede / als wy ook wel geloven konden dat hy hier gedaan moest hebben. En so genomen / was het geen betovering / maar enkel builigheid / des sich een eerlijk man moet schamen te verhalen / ik swijge self te plegen (schoon dese wel seer sijn geleek / en d'ander van geen groot verstand. Daarboven schijnt dat hy geslapen heeft / wanneer hem d'ander desen gluipstreek gaf: en dus daar van ontwaakt te meer onsteld geweest, het quaadst geoordeeld en gesproken heeft eer hy bedaarde.

§. 14. Nochtans / het gene niew bedenken gaf van tovery / (sodanig echter als ik I. §. 7. eens voor al geseid heb dat geschieden kan) was / dat ons wierd gemeld van die daar hadden by gestaan / dat dese sijn man stillekens den anderen geseid hadde / hy soude siechts te vreden zijn; also hy hem / aan land gekomen zijnde / herstellen soude. Doch dat kan uit verscheidene redenen van hem geseid zijn. Want mogelik was 't maar te doen / om hem voor eerst te stillen: en sien daarna hoe hy het best ontquam door iets dat hem het seer verachten mogte / indien 't so hard was aangekomen / daar op te leggen. Men heeft daar tsedert niet meer af gehoord: en so de dader (als geseid) met velen op het schip bekend / en op dat woord geweest hadde; die ander zijnde daar een vreemdeling / en soude naawelijx meer zijn geloof d geweest. Doch ondertusschen meen ik / dat ons menig proefstuk van gewaande tovery voor seer waarachtig word geveild / daar niet so veel bewijs af is als dit; hoewel het niet met allen is. Want soude iemant / die tot sulx genegen is / niet seggen kommen / dat hy daar self was by geweest; en 't gantsche schip daar van onsteld? En soude 't dan niet waar zijn? Maar 't gene hier nu onder zeil van so veel Menschen is gehoord / en van niet eenen is gesien / gaat daar eens op te zeil. Ik sal hier na iet van gelijke stoffe stellen / dat voor het Stads Geregt tot Harlingen beleden is / uit autentijke stukken my daar van ter hand gesteld.

VII. HOOFDSTUK.

Iets diergelijk is in 't besonder te beproeven aan alsulken Vogel, als geloofd wierd door des Duivels kraght te spreken als een mensch,

§. 1. OM 't naast voorgaande hoofdstuk niet te lang te maken / en om het onderscheid der stoffe en de waardigheid des schrijvers / die het in sijn

sijn boek heeft ingelijfd; en d'achtinge des Prinssen die alleen hier voor getuige strekt: so sal ik hier af sonderlik van sulken voorval spreken / als mogelijk de maat sal stellen / om van veel andere te beter oordeel op te maken. Dus kom ik dan van die betovering der Menschen tot een beest / twelk vele dagten dat beseten was: waar af ik met de woorden van den Ridder Temple spreken sal / die daar in 't II. deel sijner Memorien aldus van schrijft. Wanneer Prins Maurits in den Hage my besocht / schoot my in 't hoofd / hem „ een geringe vraag te doen; begeerig om uit sijnen mond te horen een ver„ haal / so dikwijls my van anderen verhaald / van enen ouden Papegaaj / „ dien hy had onderhouden in Brasilien / en die in 't spreken gemeene saken „ vraagde / en op allerhande vragen / als een redenmagtig schepsel antwoord „ gaf: waarom sijn volk geloof de dat het besetenheid of toverye was; en een „ van sijne predikanten wilde naderhand geen Papegaaj meer sien / seggen„ de dat hy den Duivel in hadde. Maar moesten alle vogels van dien aart om eenen vogel ipden; en derf de hy daarna wel Menschen sien? also hy buiten twijfel meer van Menschen dan van vogels had gehoord / en geloofde / dat se van den bosen geest beseten zijn.

§. 2. Nu sal de Prins dan seggen wat het was: te weten; „ dat hy van „ sulken Papegaaj veel horende / en echter niet gelovende / denselven ver„ re van daar tot sich hadde laten brengen. Dat de vogel groot en oud „ was; en tot hem in de tegenwoordigheid veler Hollanders gebraght / „ aanstonds van self seide / wat geselschap van witte menschen is dit? Sy „ vraagde hem / op den Prins wijsende / wien hy dacht dat die man was? „ Hy antwoordde / d'een of d'ander Generaal. Dicht hy hem gebraght „ vraagde de vorst / van waar komt gy? en 't beest antwoordde / van Ma„ rinan: De Prins, wien hoort gy toe? de Papegaaj / enen Portugees. De „ Prins / wat doet gy daar? de Papegaaj / ik bewaar de kiekens. Waar „ op de Prins lacchende / seide / bewaart gy de kiekens? Ja, seide de Pa„ pegaaj / en ik kan 't ook wel doen; en maakte vier of vijfmaal ook 't ge„ luid waarmede mende kiekens roept. So nu een Geest spraak door dit beest / en 't sprak geen quaad: waarom is dat een quade en geen goede geest geweest / dat daar een predikant verbaard van was? Maar had hy nooit den Pinxtertext gepredikt: waar uit hy weten konde / dat self een Mensch geen vreemde taal en spreekt / dan door Gods Geest en kragt? Maar laat ons nu eens verder horen hoe het ging?

§. 3. „ De Ridder vraagt den Prins / in welke taal die vogel sprak? „ Die antwoord / in 't brasilisch. Doe Temple wederom / of ook de Prins „ die tale wel verstond? Hy seide hem / Neen: maar dat hy sich voorsien „ had van twee tolken; enen Hollander die brasilisch sprak / en eenen „ Brasiliaan die 't hollandsch verstond. Dat hy die beiden elk besonder / „ en in't heimelijk had ondervraagd / en datse in de woorden die de Pape„ gaaj gesproken hadde / nett in alles t'samenstemden. Ik ben het met den schrijver eens / dat dit de Prins geloof de so te zijn: doch of hy 't self gelooft / dat laat hy sich niet blijken; maar 't oordeel over aan de kenners

der Nature. Ik ook: en daarom de Natuur noch lang niet kennende/ besluiten noch de Ridder / noch de Prins / noch ik; dat daarom juist een Geest / en noch een bose geest / moet door dien Papegaai gesproken hebben. Ja self de konst (als 't waar is 't gene die twee tolken seiden) kan hier genoeg toe doen; den aart van 't spraakzaam beest / en d' ongemeene ouderdom / waar door het langen tijd van leeren hadde / niet weinig mede daar toe helpende; gelijk ik dat nu nader tonen zal.

§. 4. Al wat de menschen een beest sal leeren / dat moet hy blotelik door teikens doen: het zy met roepen of met wijsen / of met dus of so het beest te raken of te leiden. Daar toe dan dus of so gewend; bewegen sy sich / slaan geluid / of gaan en keeren / of doen het een of 't ander / daar sy uit hunnen aart bequaam toe zijn. Dat weet een voerman aan het mennen sijner peerden; dat sietmen aan de honden; dat doense daghelijx / die aan het singende gevogelte alsulke wijsen leeren alsse willen. So leert een Nachtegaal of Leewerik van self: na dat het dit of dat geluid meest hoort / of daar de luchtstreek tot alsulken klank bequaamst toe is / en ook de ledekens die 't vogelken tot singen heeft / of dus of so daar van zijn aangedaan; en dat het door gedurigheid en menig wederkeer daar toe gewent. De leser sie te rugge na 't gene ik in 't JD. hoof dsluk §. 13. dien aangaande aangetekend hebbe. So kan dit beest van langer hand / en seer dikmalige oefeninge zijn gewend geweest / op sekere stilswijgende beweeginge des monds van sijnen meester / door navolginge derselve / nett alsulke woorden uit te spreken / als die beweeginge vereischen; met so veel kragt als 't beest gewoon was; schoon dat de meester in deself de beweeginge so veel self niet in 't werk stelde; op dat men geen geluid van hem en hoorde / en so niet merkte dat de Papegaai aan sijnen mond kon sien wat dat hy seide. Dit dunke niemant vreemd; also ik op dzie gronden steune / die niemant my so licht benemen sal.

§. 5. Ten eersten stemt my ieder Mensche toe / dat al het doen der beesten / die van menschen dus geleerd zijn / maar in nadoen: en hun spreken desgelijx in enkel nagebaaw bestaat. Van sulken vogel is dan klaar; en word aan enen papegaai of Aexter alles door hen dikmaal sulke woorden voor te spreken / maar geleerd. Tot dat geluid gewent dan hun gehoor. Nu / overmits het seker is / dat geen geluid / insonderheid van onderscheidelike woorden / kan geslagen worden; ten zy de lippen / tonge / tanden / en gehemelte / daar toe of dus of so / d' een meer en d' ander min / bewogen werden: so is het lichteliker te begrijpen / hoe dat een Papegaai op 't sien van die beweegingen / deself de volgende / dan ook deself de woorden spreekt: dan dat het blotelik door 't horen sal geschien. En wil ik ook derhalven wel geloven / dat om alsulken beest te leren / men meest sal vorderen / door dicht daar by / en reght in sijn gesight te staan; om het so teffens door 't gesight en door 't gehoor te leiden tot het gene dat men wil / en daar 't bequaam toe is.

§. 6. 't Gehoor onthreekende so sal 't gesight alleen dat doen / hoewel bes waarlik in een beest: maar in den mensche / daar 't verstand de leden

stiert

ſtiert / en op eens anders doen bequaam is acht te geven / heeft Doctor Amman / een natuur en taalverſtandig man reeds aan verſcheidene die doof geboren zijn / dat klaar betoond; die hy door't bloot doen ſien (het zy dat hy geluid geeft ofte niet) heeft leeren ſpreken / leſen / ſchrijven; en ſulx noch heden na by ons tot Haarlem / aan het eenigſt dochtertje des heeren Pieter Koolaart ſeer gelukkiglik en ook roemwaardig verricht. Sijn boexken *Surdus loquens*, dat is / Sprekende Dove, daar af uitgegeven / en dat hy my geweerdigd heeft (hoewel noch onbekend) voor weinig dagen toe te ſenden: verdient in alle ſchriften / tot veel roem en eere van den vinder en beſchrijver deſer konſte / en doch meeſt van God / die doven ende ſpreekenden gemaakt heeft / ſteeds gedacht te zijn.

§. 7. Dus verre quam nooit beeſt / om dat het maar een beeſt is: maar wel ſo verre als die Papegaai: om redenen alreeds geſeid; en dat ik voor het derde niet en twijfele / of deſe welgeleerde vogel is van ſijnen heer ſo verren weg niet heen geſonden / of heeft hem ſijnen meeſter toebetrouwd; die ongemerkt voor menſchen / aan het beeſt door tekenen / ſo als voorſeid is / wel bedieden konde / wat dat het ſeggen moeſte. En dit ſo wel ter eerſte aankomſt / als op die onvoorſiene vragen van den Prins. Maar waarom niet in't Duitſch of Franſch / ſo als hy aangeſproken wierd: ſo hadde de verwondering noch dies te groter moeten zijn. Want aangeſien de Papegaai den Prins in deſe talen niet verſtond: ſo was ſijn antwoord ook met geen verſtand. Door al en moeſt dan ook de Predikant niet meenen / dat dit ſpreken van den Duivel was; indien hy doch geloof de / (ſo ik wel kan merken) als de reſt / dat die op alle talen ſich verſtaat. Of by aldien de Papegaai't verſtond / waarom en antwoord hy niet in de ſelfde taal? of waarom ook de Duivel niet / (vraag ik den Predikant) indien hy alle talen ſpreken kan? Maar't ſal my mogelik in deſen ook ontſchieten / indien ik wil dat al dit ſpreken / na't ſtil gebaar en wijſen van den meeſter zy geſchied. Want waarom hield die ſijnen mond niet na vereiſch der Duitſche of der franſche woorden / ſo wel als na het braſiliaanſch? Dat dunkt my echter is niet ſwaar te raden: alſo de vogel't was gewend in deſe taal / en niet in d'andere; waar na den mond te ſetten hem ſo ten eerſten niet te leeren was.

§. 8. Noch heb ik meer te ſeggen. 't Verhaal en ſtit ons niet / of ook de Prins die vragen uit hem ſelf dat beeſt heeft voorgeſteld: of wel van anderen / die wiſten dat het deſe woorden konde ſpreken / eerſt opgegeven; gelijkmen doorgaans aan de vreemden doet die ſo inkomen / of voor welken ſulken vogel word gebraght. En dan en was het ſulken wonder niet; maar ſlechs een werk van meer bolmaaktheids dan men wel gewoon is; en nochtans gewoon. Maar onder des verſta ik niet / hoe dat de Prins kon lacchen om een antwoord dat hy niet verſtond: want na den draad van dit verhaal / is dat noch in de tſamenſpraak / en niet daar na geſchied / wanneer den Prins de woorden van den Papegaai door die twee tolken zijn vertaald. Het ſchijnt derhalven / datter meer geweeſt zijn die't verſtonden; doch dan en had de

Prins de tolken niet van node. So niet / het zijn die tolken self geweest / die eerst in 't openbaar vertaalden wat de vogel sprak: en dus daarna alleen daarover van den Prins gevraagd; niet anders konden seggen / dan sy eerst in 't openbaar gesproken hadden. Dies komt et eindelik dan meest op bedrog: altoos het blijkt / dat hier geen blijk van sulken wonder is / als voorgegeven was; altoos het allerminste van den Duivel niet.

VIII. HOOFDSTUK

De genen die geloven, datse van den bosen geest bestreden worden, of die van anderen daar voor gehouden zijn, en hebben mede van hun seggen of gevoelen geen bewijs.

§. 1. GElijk er menschen zijn / die meinen datse Geesten sien of horen / en seggen dat het spookt; en andere daar voor gehouden / of sich uitgevende / dat sy 't gevoelen hunder werkingen ook in hun lichaam hebben / en van den bosen Geest beseten / of wel van bose menschen dus betoverd zijn: so vindmen ook niet weinige / die van hem in de Ziel bestreden en gequeld zijn / sose meenen / en ook daar voor van anderen gehouden worden. Het is gemeen / met dat verstand te bidden / of ten minsten te doen bidden in de kerk: altijd die uit het briefje van voorbidding gelesen worden met die woorden / dat se in 't gemoed bestreden zijn. Die woorden zijn dus wel gesteld: en maakt ik weinig swarigheid deselve te gebruiken / in sulken sin als die daar luiden; wanneermen die besonderlik niet op den Duivel past / gelijk nochtans gemeenelik geschied. Maar so wy menigmaal de Menschen kenden / die dikwijls op die wijse voor sich bidden laten: wy souden ook den grond beter kennen / van wiense dus bestreden worden. De strijd ter degen en wel dikmaals van naby besien / en d'oorlogs listen wel in acht genomen / de schermeryen in de lucht / en mannekens geschilderd aan de wand: Het sal ons haast doen sien / hoe weinig dat het te beduiden heeft; of is het veel / hoe verre dat het af is van alsulken strijd / die van den Duivel sy. Ik sal in desen anders geen exempelen verhalen / dan die ik self ervaren hebbe / en wel so veel en lang en grondig ondersocht / dat ik daar door wel eerst bewogen ben geweest tot achterdocht / en verder ondersoek van alles wat men van die dingen seit.

§. 2 Het komt gemeenelik op dit vooroordeel aan / dat ieder kristen menschе met den Duivel strijden moet; en als hy sich in sijn gemoed niet wel gevoelt / dat sulx de Duivel doet. So sy vertellen de gedachten diese hadden / in alsulken strijd; sy seggen dat de Duivel (en dat somtijds ook wel sigtbaar) so tot hen gesproken heeft / of op het sachst / hen ingegeven: ja self geloven sy / gedacht of ook gedaan te hebben het gene nooit in hun gedachten was te doen. De oorsaak is of in hun Bloed / of in 't Gemoed; so als ik dat verscheidelik bevonden hebbe / en ons de reden leert. Want nademaal dat ons het bloed na dat het is gesteld / de leevendige geesten blugg of traag; en so de beeltenis der saken luchtiger of dompiger ver-

toont:

toont: daar na sal ook de menschе lichter of bes waarlikker te moede zyn. En wederom / na dat een menschе meer of min sich tot de vzolikste of dzoevigste gedachten overgeest / daar na sal menigmaal het bloed sich ook veranderen: het lichaam dooz goeds moeds zyn luchtiger en frisscher / maar dooz dzoefgeestigheid bes waard en vadsig zyn. De eerste sal sich meest de vzolikste en troostelyxte voozwerpsels kiesen / om daar op te denken / en anderen die vooz te stellen: maar d'ander sal de dzoevigste en schzikkelikste vooz ogen nemen en tegens ieder daar van spzeken. Is't dan dat die blygeestige God vzeest / en syne saligheid betracht; hy sal bequamer zyn om troost uit Godes woozd te lesen / en te spzeken: maar is 't een weereldsch mensch hy sal te onbekommerder 't genot van 't goed des weereldz nemen / en alle s'warigheid licht henen staan. Daartegen / so dzoefgeestigheid hem overlastig woozd; hy die God vzeest / sal altyd sien op 't s'waarste van de Wett den last der sonden / en der straffe na dit leven; ook nu / wat quaads hem over koint / als een bewijs van Godz verlatinge begrypen. Maar is hy aardsch gesind / hy sal sich over tydelyk verlies en ongemakken quelen / en ieder een te vozen spzaten.

§. 3. Gaat nu die luchtigheid van sinnen verder heen / dat sulk een kristen vol geloof / seer sterk aan God en aan den hemel denkt: hy sal sich Engelen verbeelden komen / gelyk van Jetske Klaas hier op het Bikkers eiland is gebeurd. Waar van hier na noch in 't besonder moet gespzoken wozden. Maar wozd hy dooz dzoefgeestigheid vervoerd; so dunkt hem staat de Satan tegen over hem / en wat dan quaads hem aan of overkomt / daar is na sijn gevoelen ook de Duivel oozsaak af. Nochtans geest ons d'ervarentheid veel meer van dit / als van dat ander slagh; ja dagelykschе stof en werk / daar 't ander wonder selden eens gebeurt: uit oozsaak / dat de dampige en s'ware geesten veel bequamer zyn tot de verbeeldinge; gelykmen siet / dat ook de vastigheid van stoffe de stevigheid en duursaamheid der beeltenis daar in gemaakt niet weinig helpt. Men sal in kley het dzuksel lang bewaren: maar niet so lang in 't zand / en 't allerminste in 't stof; dat haast vervliegt. In 't water salmen enig spooz vooz korten tyd sien blyven; maar gansch geen in de Lucht. Derhalven zyn 't doozgaans s'waarmoedige en dzoevige gedachten / waar in de Duivel als een felle vyand wozd verbeeld.

§. 4. Godz Geest merk ik ontrent dit alles aan / als werksaam met (om te seggen) en tegen stroom. Belieftet God / den Menschе neer te slaan; hy doet dan meer aan den blygeestigen / dan dien die dooz sijns bloeds gematigheid also ver henen is: wil syne goedheid hem te reghte brengen; hy doet het meeste aan den genen die ten bitterste bedzoefd van herten is. Men magh dit alles in den veelerlepen staat van David gelyk enen spiegel sien. Was hy blygeestig / en hy vergeleek sich met het volk des weereldz: God heeft meer vreugde in syn herte gegeven. dan sy wel hadden wanneer hun koorn en most vermenigvuldigd wierd. Psal. 4: 8. Wierd hy verdzukt / en was hy eer bedzoefd: Godz hand was dagh en nacht s'waar op hem; en hy

be-

bekommerd over ſijne ſonde. **Maar doch terwijlen** de godloſe vele ſmerten heefr, **ſal hem** die op den Heer betrowt de goedertierentheid omringen. **Pſal. 32: 4/ 20. en 38: 19. De godloſe heeft vele ſmerten / ſo 't hem qualijk gaat: maar ſo hy** niet als met andere menſchen in de moeiten is; ſo puilen ſijne ogen uit van vett, hy gaat d'inbeeldingen des herten te boven. **Pſal. 73: 5/ 7. Dus** heeft de menſche, **ſo de quade ſo de goede / doch verſcheidelijk** / enen **gedurigen** ſtrijd op der aarde: **Job. 7: 1. maar ſulken ſtrijd als aan den Duivel toegeſchreven word / daar van heeft geen van alle Gods gelovigen een woord gemeld.**

§. 5. **Gelijk nu de gematigheid van 's menſchen lichaam / bloed en geeſten / hem tot ſulx als hy dan ſtrijd noemt meer of min verboeren kan: ſo kan ook 't ſelf de wel uit ſulken ſtaat ontſtaan als daar hy dan in is / of in 't beſonder door ontmoetinge van iet onaangenaams veroorſaakt worden.** Ten dage mijner benaawdheid ſeit Aſaf, weigerde mijne ziele getroost te worden. Dacht ik aan God, ſo maakte ik misbaar: peinſd ik, ſo wierd mijne ziele overſtelpt. **Hoort nu ſlechts een deel van** ſijne klaghte. Heeft God vergeeten genadig te zijn? heeft hy ſijne barmhertigheden door toorne toegeſloten? **Daar na ſeide hy** / dit krenkt my: **ſo veel merkte hy wel / dat hem dit te na ging. Pſal. 77: 3/ 4/ 10/ 11. Geheel** Zion quam **ſo verre dat ſy** ſeide; de Heere heeft my verlaten, de Heere heeft my vergeten. **Jeſ. 49: 14. Wanneer ſodanig gedachten in de menſchen komen; ſo meinenſe ſomtijds / dat dit de Duivel tot hen ſeit. En een gelovige tot God dus klagende;** Gy hebt u met ene wolke bedekt, ſo datter geen gebed door en komt: **Klaag. 3: 44. dat meinen onſe lieden dat de Duivel doet / die hen belett van God te bidden. Zijn ſy in nare eenſaamheid verlaten:** wee my! **ſal David ſeggen** / dat ik een vreemdeling in Meſech ben; dat ik in Kedars tenten wone, **Pſal. 120. 5.** D' een afgrond roept tot den anderen: **Daar meinen ſy den Duivel dan te ſien / gereed om hen ten helſchen afgrondwech te ſlepen. 't Was** een doodſteek in ſijne beenderen, als ſijne byanden dagh ende nacht ſeiden, waar is nu God? **Pſ. 42: 11. Siet hier de Satans, dat is tegenpartijders / en de** Duivels, **dat is laſteraars / daar David van beſtreden wierd: op dat gy niet ſo lichtelijk en ſegt / dat ſulx de Duivel uit der Hellen is.**

§. 6. **Dit dan ſo verre als den waren ſtrijd betreft / die den gelovigen behalven die van 't Vleeſch en van de Weereld overkomt: waar in des Duivels eerſte werk noch beſig is / dat is de ſondige gedachten / woorden / werken; daar des Weereld boosheid d'aangeborene verdorventheid des menſchen toe verleid / en desſelfs begeerlijkheid de neigingen der ſondige natuure toe verlokt. Uit deſen is het meeſt / dat ſich de Menſchen wanen aangevochten van den Duivel / in voegen dat hy weten ſoude / hoe 't met hen geſteld zy; het ten quade porren / drijven / dwingen; ſomtijds winnende den ſtrijd / en ſomtijds afgeſlagen / ſo ſy meinen. Hy wint na hun gevoelen / als ſy ſich verwonnen geven door het vleeſch / en lief de tot de weereld / om hunne eigene begeerlikheden in te volgen. Maar ſo ſy geen ge-**

legent-

legentheid of ſtoutigheid genoegh en hebben (door eenen of anderen vleeſchelijken inſight wederhouden) om 't voorgenomen en beminde quaad te doen / dan is de Duivel van hen ridderlik verſlagen. Door deſen ingebeelden oorlogh / en gemaakte ſchaduw-ſchemering laat ſich de menſch dan noch wel voorſtaan / dat hy een is van de beſte kriſtenen; hoedanige men ſeit dat van den Duivel meeſt beſtreden worden: en is vol moeds aangaande ſijn gelove / dat hy daar door ſo groten boſen vpand overwonnen heeft. Die weet dan / meint hy / veel van ondervindinge te ſpreken: beginnende dus by hem ſelve te betrouwen dat hy regtveerdig is, en d'anderen niets meer te agten; ſo als de regte Fariſeen plegen. Luk. 18: 9.

§. 7. Van deſen of van hunſ gelijken zijn 't / aan wien mijn ſchrijven minſt behaagt: om dat ik hen de eere van dien ſtrijd en zege neme / en hen dien vpand wijſe / dienſe liefſt met vrede laten / daar hy is / te weten 't 't Vleeſch; of ook met wienſe ſeer ongaerne breken ſouden / dat is de Weereld. 't Behaagt hen niet / indiennen ſeit / dat ſy den grootſten vpand binnen hebben / en met hem vrintſchap houden; al is 't ook datſe buiten met de Weereld niet veel op en hebben / maar ingetrokken zijn van leven; niet door af keerigheid van 't quaad / maar eigenſinnigheid. Ik heb te Franeker gekend ene andere vrypſter dan de voorgenoemde / niet ſo veel bekend / maar van boſer aart. Zijnde ene wollenaaiſter / hield ſich wonder teder van gemoede: en bedong / als ſy tot mijnent quam te naayen / op werkedagen in de Kerk te gaan / ontvangende nochtans den vollen loon / als anders: Dat gadingde niet ieder een: des kreeg ſy minder werk / hield ſich beſtreden van den Duivel / en bleef des Sondaghs ook in huis; hoewel geſond van lichaam / dan (dat was er aan te ſien) wel ſwaar van bloed. Sy liet ſich dan dus ledig voederen van haren armen broeder / noch jongman zijnde; die ſo geſeggelijk / ſo neerſtig en opregt was / als ſy eigenſinnig / leuj / en boven al gebeinſd. Het was voorwaar een boſe geeſt / die haar dus quelde en beſatt. Wanneer ſe haren broeder uitgeſogen hadde / liet ſy ſich meſten in haar bedde / waaruit ſe alsmen by haar quam / niet opſien konde / het aangeſighte ſelf bedekkende / en makende ſo ſlaawen ſtem / als een die op ſijn ſterven leit. Ter ſelf de tijd kon ſy des nachts wel opſtaan / om haren trouwen broeder / genoodſaakt later 't huis te komen dan haar goed dacht de deur van binnen grendelende / uit te ſluiten.

§. 8. Sy hield ſich eerſt aan ſekere arme weduwvrouw / die my ſeer lang bedrogen heeft / en andere met my: 't gebed ſo menigmaal in huis en in de kerk misbruikende. Sy was beſtreden van den Duivel / na haar ſeggen; en heeft my menig ure doen verlieſen. Sy maakte geen boehaaj / als die beſeten willen ſchijnen / maar lag te bedde als de geeſt haar al te ſwaar bevocht. Ik vond haar in dien ſtaat wanneer ik daar ter ſtede quam: en ſag haar in 't begin niet anders aan als daar ſy ſich voor uit gaf; hoewel in alles in 't langwijlig talmen / daar ſe my met ophield geen behagen hebbende. En 't quam my wonder voor / wanneer een oud eerwaardig man niet dui-

ſterlik te kennen gaf / dat hy er niet veel ſtaats op maakte wat ſe klaagde. Van doe af meer op haar beginnende te letten / ſo merkte ik metter tijd / dat niet ſo ſeer wel luidheid als gemaklikheid / en eigenſinnigheid / en neiginge tot uiterliken ſchijn van heiligheid / de boſe geeſten waren daar ſy van beſtreden wierd. Sy miſte in geen predicatie noch catechiſatie te zijn / en 't hoof d te krommen als een bieſe / wanneer ſe niet te bedde lag. Dog dat gebeurde ligtelik / ſo ſy vernam / dat enig ander arm menſch / dien ſy het niet ſo weerdig of ſo ſeer benodigd hield / tet wierd gegeven / en ſy misgedeeld. So lief als haar de broeders hadden / ſo lief beſloot ſy ook by God te zijn. Dies gaf het haar te ſwaren ſtrijd / ſo haar de broeders niet der gabe weerdig achteden / haar winterteeringe verkleinden met den Somer / en diergelijke. Want dan beſlootſe ook by God niet wel te ſtaan / in 't geeſtelijk / nadiemmen haar 't lichamelijk niet weerdig kende. Ik wil bekennen / datter ſomtijds ware ſwakheid / 't zy van lichaam of gemoed / met onder liep: maar dat en was niet veel. Sy hadde in 't begin te ſwaren row om haars mans dood geſett / of 't wroegde haar met een. Daar by vier kleine kinderen / en eenen ſoon die ſimpel was: maar 't eerſte moeſt vergeten worden met de jaren / en voor het ander wierd na haren ſtaat genoeg geſorgd. Daar by ook de gelatenheid haar weſens / en beſpraakſaamheid by menſchen die met ſulke dingen ingenomen zijn / hielp haar een ſtuk weegs door de weereld heen.

§. 9. Die weduwbrow doet my te rugge denken na ene andere / die ik tot Ooſterlittens heb gekend / daar ſy ook diksmaals 't huiswerk by my dede. Was 30. jaren oud / van haren man / die deugdelijk en haar ſeer lief geweeſt was / weduwe gelaten / en met drie kinderen dus ſonder winſte ſittende: beſwaarde haar de row / en kriegelheid te ſamen; dat ſy den eigen noodzuft miſſende / van anders gaven moeſt geholpen worden. 't Is waar / dat ſy het diksmaals opgaf / als ſy enen tijd lang onderhoud genoten hadde van de kerk; en 't wierd ook met haar erger / ſomen 't haar dan ooit niet afgenomen hadde. Des Somers / en ontrent de May en Herfſt quam haar de quaal met brolikheid en lacchen aan: daar op dan telkens volgde de broefgeeſtigheid / die haar des nachts geen ruſt en 't daags geen lucht en liet; ſomtijds ſo hoog gelopen / dat ſy den Duivel meinde aan de wand en 't voeten einde van haar bed te ſien. Die drong haar / ſeideſe / ons ook te ſlaan / die wat te na (al was 't op haar verſoek) aan 't bedde quam / gelijk my ſelf ook wedervaren is. Doch deſe Duivel wierd verdreven door een dranksje / uit de Apoteek op mijn beright haar van den Arts verordineerd. En 't beterde allenx na mate dat de jaren quamen / in welken 't ophield haar te gaan na wijſe van de wijven. Gen. 18: 11.

§. 10. Aan diergelijke veel exempelen / als anderen ook wel ontmoeten / wel te ſien / wanneermen maar op alles na behoren lett / waar diksmaals d'oorſaak is van ſulken ſtrijd / die ſo gereed den Duivel toegeſchreven word. En 't ſchijnt dat die ſwakke vaten meeſt / voor deſen ſelfſtrijd moeten bloot ſtaan; waar van ik eenen nu verhalen ſal / van ſeer groot gewigte / en de naaſte oorſaak die my in dit perk geoefend / en de ogen eerſt geo-

pend

pend heeft. Ik heb in 't II. boek XXIX. §. 7/ 8/ 11. van seekere vrouw gemeld die ik tot Franeker in swaren selfstrijd dikmaals hebbe bygestaan. Die isset daar ik nu ter regte plaatse wat omstandiger verhaal sal moeten doen. Niet van de quale self so seer / om dat ik die ter aangemelde plaats genoeg beschreven hebbe: maar hoe sy haar gedroeg / hoe ik my selven daar ontrent geoefend hebbe ; wat ik daar door ontdekte / en hoe haar einde is geweest.

§. 11. Sy was in haar gemoed beswaard / en (so die voorgemelde weduwvrouw / die dikwijls by haar quam / haar vooruts geloven dede: bestreden van den bosen Geest. Doch dit bestond in twederley gedachten die sy hadde van haar selven: den staat daar inse was / en hoe sy sich daar in te dragen hadde. Dan 't eerste hield sy tegen alle reden staande / als geseid is / dat sy onvergeeflik had gesondigd / en derhalven niet kon salig worden: En 't ander / dat sy dan ook geenen lust tot bidden / tot het lesen en aanhoren van Gods Woord / tot de huishoudinge of iet dat goed en loflyk heten mag; noch lief de of genegentheid tot man of kinderen / die noch seer klein waren: (want sy was een jonge vrouw) in haar self vernemen konde. Maar van Gods Woord en sijnen Dienst gevoelde sy sich seer afkeerig / sose seide; en meer genege hare teere kindertjes te doden dan te onderhouden. Twee vrouwen hielpen en onthielpen haar / wel of qualik te berighten. Al wat haar d'eene / die haar nicht / en d' echte vrouwe van den man was sonder ingewand / van wien ik II. b. XXIX. §. 18. by gelegentheid van den man die 't legioen hadde gesproken hebbe ; gaf haar goede nutte lessen / en al tot stichtinge. Maar d'andere hier essen voorgemeld / en dede niet als haar geduric neer te werpen: t'elkenmale seggende / dat sy ook self al eben eens gesteld was / en geduric met den bosen geest te strijden hadde. Ik ondersocht na myn vermogen na den reghten grond van dese doling des verstands: en overleide telkens met den heer Schotanus mynen amtgenoot ; gebruikten beide de voorseide nichte / die in 't gaan en keeren ook altijd met ons te rade ging. Daar door gebeurde 't dat ons raad en oordeel altijd by haar over een quam / en wanneerse wederom na reden luisterde / by haar te meer gelove vond.

§. 12. De sonde daar sy meinde schuldig aan te zijn / was / seidese / dat sy / by doopsgesinden op gevoed / en sich genege vindende tot onse kerk ; nochtans daar op te rugge was gebleven. En schoon daar na in onse kerk gedoopt / en nu so dikmaals ook ten Avondmaal geweest ; gelijk sy ook seer trouw met haren man ter kerke plagh te gaan / en self de Catechismus oefeningen by te wonen: dat was maar louter huichelry geweest; sy hadde 't niet opreghtelik gemeend. Het soude dit verhaal te seer verlengen / indien ik alles meldde / wat ik met haar redenen verwisseld hebbe: dan 't gene naast ter sake schijnt te dienen / ik vond haar in tweevoudig misverstand; dat sy die sonde niet verstond / en 't gene sy verstond niet anders dan door inbeeldinge daar voor en hield. Hare eerste doling was haar eigen schuld niet / maar dat sy neffens anderen niet beter onderwesen was : ge-

lijk ik lang met herten leed hebbe aangemerkt / dat dese sonde so beschreven word / dat nooit een mensch daar in bevonden is / noch ooit in staat kan zijn om die te doen. Maar 't hielp niet / dat ik haar self op den grond van hare dolinge bediede / en genoegsaam (hadse reden plaats gegeven) overtuigde / dat sy nooit was in dien staat geweest / om sulken sonde te begaan. Ik merkte dan / en seide 't ook aan mijnen W. medebroeder en aan de Nicht / dat haar d'Inbeeldinge bedorven was; en dus met geene andere redenen te helpen scheen / dan die na sulken ingebeeldde meininge te schikken waren. En dit was te vermoedeliker / om datse niet ging quijnen / of so seer als andere wel suchten; of van sware opdampingen overvallen wierd: maar doorgaans still bleef sitten dutten by haar selven.

§. 13. Dit was het een: en 't ander / dat de sinnen ledig waren; de vrow haar selven niets met al te doen gevende om dat sy meinde / dat so godvergeten mensche als sy was gansch geenen lust en hadde tot iets goeds. Mijn amtgenoot haar dan / om die besondere ondervindinge / voortaan aan mijn beleid betrouwende / op dat het werk op eenerhanden voet mogt gaan; so steld ik my twee regels voor: om haar nu voorts belangende die doling ongeroerd te laten; en volgens die haar sulken raad en onderright te geven / dat ik se maar voor eerst aan 't werken kreeg / om voor die mijmeringen minder tijd en plaats te laten. Want ik bemerkte klaarlik / dat haar de kraght der dolende Inbeeldinge 't verstand scherpte / (indienmen so mag spreken) om redenen door tegenredenen onnutt te maken; en alles watse anders niet gedacht en soude hebben om te seggen / alsdan nochtans te houden staande / wanneer sy sagh dat het haar nodig was / om d'eerstgevatte meininge van haren onverbeterliken staat van sonde en verdoemenisse vast te houden. Indien ik haar ten eersten so geseid hadde / dat sy om haren man en kinderen iet doen of laten moeste: sy soude hebben ingebraght / dat sy den man en kinderen ter dood toe hatede / en alles was genegen om te doen wat hen kon schaden. Indien ik haar het huiswerk maar tot tijd verdrijf geraden hadde: sy soude hebben ingebraght / dat haar de bose geest daar in verhinderde; en datse lust tot alles hadde wat maar uit den quade was / maar groten af keer van het goed.

§. 14. Derhalven met den man van alles sprekende / waarom ik mijnen streek nu anders hield: begond ik haar te seggen / dat ik moede was van tegen haar gemoed te disputeren; dat sy het buiten twijfel selve beter wist dan ik / hoe sy van binnen was gesteld. Want wie van de menschen (seid ik) weet het gene des menschen is, dan de geest des menschen die in hem is? 1 Kor. 2: 11. Dat ik dan wel om best wille so tegen haar gesproken hadde / als hopende dat het so erg niet wesen moghte alsse seide / en dat het mogt te regte komen. Maar aangemerkt dat dese gruwelike sonde / zijnde lastering tegens 's Heeren Geest / voornamelik in 't herte was: so wilde ik dan haar herte niet meer oordeelen / waartoe sy self de naaste was. Soude dan voortaan met haar so handelen (hoewel 't my leed en schrikkelijk te denken was) als eene die reeds in de Helle ligt en brand

Di-

Die taal / waar door elk ander menschе soude schrikken / geviel haar wonder wel; en maakte my groot aansien in 't vervolg / van alles dat ik haar quam voor te stellen / om te doen of te geloven / en vervolgens ook te hopen.

§. 15. Begon derhalven haar te seggen / dat selfde rijke man / wanneer hy lag te branden in het helsche vuur / nochtans in sulken staat voor sijne vijf broeders noch besorgd was: en gelijk hy Lazarus gaern heen gesonden hadde / om hen voor die plaats der pijninginge / ware 't mogelijk / te hoeden; veel eer die moeite self genomen soude hebben / als die daar toe de naaste was. Ja / seidese / al even eens so ben ik als die rijke man; my dunkt ik lig al in dat vuur. 't Is wel; dat sullen wy terstond daar sien. Daar by seit Paulus ook / dat so iemant de sijne, en voornamelik sijne huisgenoten niet versorgt, die is erger dan een ongelovige. 1 Tim. 5: 8. Want ook de ongelovigen voor hunne eigen huisgesinnen sorge dragen: men vind Heidenen / Joden / Turken / die wel te samen leven als man en wijf; die hunne kinderen opqueeken / so veel immers als 't lichamelijk en burgerlijk betreft. Reden? om dat dit maar natuurlike en burgerlike deugden zijn / die self de beesten hebben / en daar toe geen besondere genade van Gods Geest van noden is. Derhalven / seid ik / soud ik denken / als gy woud / dat gy dese dingen ook soud konnen doen. Sy soude ongetwijfeld sulx geloochend hebben / indien ik die exempelen niet hadde laten voorgaan: maar nu was 't antwoord / ja. Wel aan dan / seid ik doe / ik neemt er by / dat u uw man en kindertjes / die by u zijn / so lief zijn als den rijken man sijn eigene vijf broeders waren; en overmits uw man door grote moeilikheid gevaar loopt van te worden so als gy: dat gy om hem gerust te stellen eens wederom als voren 't huis op en neer ging / en op alles agt gaaft als 't vereischt. So sal uw man sich buiten twijfel laten voorstaan / dat het met u beter is: en wat behoeft hy 't ergste ook te weten? is 't niet genoegh dat ik het weten moet / hoe leed het my ook is? Ook raken sijne saken in verloop / en 't valt hem kostelijk so wel als moeyelijk / dus langer huis te houden. Sy / die haar eigen tijdelijk belang in desen ook begreep / schoon op den naam haars mans; gaf my gehoor: sy dede so en beterde van hand op hand.

§. 16. Ik doe voortaan bespeurende / dat nu by haar niet lichtelik verbeuren konde: braght op den self den voet te wege / dat sy de kinderen liet bidden daar se by was / het gene sy te voren meende dat met haren bosen staat niet kon bestaan. 't Quam verder / en sy gunde my voor haar te bidden; daar sy in 't eerst met alle kraghten tegen was: maar op dien voet (so als se seide) gelijk sy 't huiswerk dede; en sonder ernst of yver van haar self. seide: wel / bid gy dan met / wy bidden; en gaatet u aan 't herte niet / het gaat ons al aan 't herte / Waarom en soude God ons niet verhoren / wanneer wy bidden dat hy u het bidden leere? En voorts bemerkende / dat sy nu self bedektelik al wenschte datse moght geholpen zijn: so seid ik / dat die onvergeeflikheid wel op die sonde stond / wanneer die was volledig / en geheel volbragt; maar dat ik meer en meer op alles lettende / waar af sy my aan-

aangaande veel omstandigheden had verslag gedaan; nogniet bespeuren konde / dat sy als nog door alle deelen en tot den hoogsten trap van dese sonde was geweest. En daarom / seid ik / vond ik het in geen auteuren / dat een die verder niet in dese sonde was geweest dan sy / niet soude konnen tot genade komen. 't Was goed: ik en ontkende vast niet meer / dat sy die sonde evenwel bedreven hadde. So moest het wesen: en gelijk ik haar in 't een geloof de / so sy meende / geloof de sy my ook in 't ander. En doe begon de moed haar dagelijx te wassen / en ons met haar.

§. 17. Allenx dan kreeg men haar so verre / dat sy ook aan de bezgery en de gemeente wilde dat genoegen geven / 't welk nu haar man en 't huisgesin en vrienden namen in haar doen en in den staat waarin die dachten datse was. So meende sy / dat anderen misleid van oordeel waren / om dat sy 't was. Sy nam dan voor / het eens te wagen in de kerk te gaan: maar vreesde dat sy door ontstelteniss / als een verwozpen mensche / daar beweeginge moght maken / en so tot ergerniss zijn. Doch die te minder sullende te vresen zijn ter onbekende plaats / en onder klein getal van menschen: wierd sy het eens met hare nichte / om tot Jelsum gelegen by Leewarden / den naasten Sondag in de kerk te gaan. In 't henen gaan vraagt sy de nicht: of 't na haar dunken met ontstelteniss of sonder sulx / na haar vermoeden wesen soude; wanneer sy / sulken mensch / na sulken lange ongewoonte / wederom Gods Woord quam horen. De nicht verlegen om dit wel te raden / en kiesende 't vermoedelijxte / seide / met ontstelteniss. Maar dat viel anders uit. Want sy verklaarde na de predikatie / dat sy gelijk een staak of blok (want hare inbeelding was van haar self niet anders) gansch geen beweeginge in haar gemoed bevonden hadde. De nicht was doe op 't schranderste / om 't onvoorsien geval regt om te keeren: wel / seide se / so goed en had ik het noch niet gedacht. 't En is dan niet gelijk ik meinde / dat gy als ene sieke / sonder lust eens wederom het eten proevende / daar van ontsteld word: maar alleenlik / datter noch de reghte smaak niet is; die / hoop ik / noch wel komen sal. 't Geviel haar wel; sy waagtet achtermiddagh in de stad tot Leewarden noch eens; en houd sich ook voldaan. Wy hielden daar op aan / en kregen haar eerst 's avonds in de week ter kerke binnen Franeker / daarna des morgens in de week; en doe dat ook wel uitviel / in 't laatsten op den Sondag ook.

§. 18. Daarmede moghten wy beginnen van de betering te spreken; die sy bekenden ook aan haar selve te bespeuren; wierd ik van haar versocht / in tegenwoordigheid van 't huisgesin en vrienden by haar in huis met dankseggínge tot God haar voor te gaan / en namaals in de kerk: daar langen tijd al tegen haar begeeren / en buiten hare kennis om gebeden was. Sy droegh sich van dien tyd in huis en kerk gelijk als voren / wist van dien strijd niet meer: waar van ik my ook hoedde haar te spreken; elk insgelijx het selve biddende / die meest met haar verkeerden; om dat ik wist / dat d' Inbeeldingen genesen zijnde lichtelik wederkeeren / en dan wel ongenesslijk worden. Wat anders haar betrof; sy hadde geen gedagten meer als voren / maar

maar hield sich selve nu volkomelik hersteld: waar op sy ook dan hare vrienden en geburen tsamen riep / en seide weest blyde met my. Zach. 15: 6. 9. Sy heeft ontrent twee jaren na dien tijd geleefd / en stierf gesond en kraghtig in 't gelove onder mijne en der gelovigen gebeden met de hare. Siet daar nu desen strijd: waar van sy nooit en soude te verlossen zijn geweest / door honderd lessen van de maght en list des Duivels / of van de middelen om desen bosen fellen vpand te bevechten / of te verwinnen. En om den Leser eindelik eens kort bescheid te geven: ik hebbe desen geest in al dien tijd wel nagespeurd / en opgesocht; gelijk ik hem nu hier ook tonen sal.

§. 19. Sy was dan van haar selven zedig / vroom van gemoed / en mild / medogende ontrent den armen. Dit laatste tot haar nadeel: also de voorgenoemde weduwvrow daar eens te meer op aanging / die telkens olp in dat buur goot / als geseid is / met durig en swaarmoedig talmen. Doch was spruimelik in kost en kleedinge opgevraght / en hare vrouwelike simelikheid veel keurs gegeven. Dat volgde haar so niet / wanneer sy nu getrowd was: also de man / al wel so deugdelik in anders huis / maar vry wat suiniger by kleine winsten / en in een talrijk huisgesin was groot gemaakt. Sy hielden vredig huis: maar 't was haar ongewoon / nu meer te moeten sorgen / en daar minder van te trekken. Om 't huisgesin van grond op wel te onderleggen / en haddese geen reden haars mans neerstigheid en suinigheid te laken: nogtans daar by geen voedsel voor den lust / als vozen. Dit in te kroppen / en daar by dan gestadig te herdenken / dat haar de weereld nog meer aanhing dan 't behoorde: dat vragt haar met der tijd ook in bedenken / of sy dan ook der weereld al wel afgestorven / en dus oprecht in hare belijdenisse was geweest; of sy de Doopsgesinde kerk ook wel verlaten hadde / om eenigsins wat meer uitwendigheid te konnen plegen in de onse. 't Welk nu geheel aan d' andere zijde uitgevallen was.

§. 20. Na dit exempel sond ik noch verscheidene verhalen konnen / uit eigen ondervindinge; maar geen daar ik so weinig van den sondigen suurdeesem in bevonden hebbe / als in dit. Doorgaans / ja (magh ik seggen) altijd / wanneer des menschen eigen natuurlike gematigdheid daar af geen oorsaak is / (waar af §. 2 / 3 / 4.) sal daar iet schuilen / dat hun gemoed en conscientie beklekt heeft / en 't gene sy niet seggen willen. Dat legtmen dan op ene aanvechtinge des Duivels: waar op de Predikanten en de vrienden werkende / niet doen dan waterdorschen; met troostelike woorden uit de Schrift daar op te passen / en onderrightingen te geven: die hen niet troosten / om datse niet wel biechtende het regte seer verbergen / dat dan so veel te meer verbuilt / of wel bereelt / als 't niet geroerd word noch geraakt. Het quam by my eens sekere vryster / (sose hiette) klagen over sulken strijd. Maar ik ontdekte 't seer. De Duivel seide datse niet en konde sal'g worden / om datse sich in onecht had verlopen. Maar 't haverde daar niet. De mans persoon liet haar vast sitten / en sy hadde liever dat hy weder quam. Kond uit / sy gaf te kennen / dat haar so leed niet was dese sonde

doe

doe begaan te hebben / als dat se die niet meer en mogt begaan. Ik gaf haar anderen raad / en sag haar naderhand niet meer. Doch dese wil ik by de vorige niet vergeleken hebben.

IX. HOOFDSTUK.

Sulx alles word noch meer bevestigd door een sonderling voornaam geval tot Franeker gebeurd.

§. 1. DE draad der reden leid my op de self de plaats daar 't vorige gebeurd is / en tot een seer voornaam geval: daar Strijden Spook / Besetenheid / en alles wat schier van den Duivel word geseid / in eenen menschen samen komen: 't gene my wel eerst genoodsaakt heeft / my selven meer te oefenen in die gedagten / tot dat ik metter tyd ben uit den droom geraakt. En niet alleenlik gaf my d'eigene onderwindinge daar toe uit desen dagelijkschen stoffe: maar over al waar dat ik quam / ten tijde als 't gerugt daar af alomme wierd verbreid / en trof ik geen aansienlijk of geleerd geselschap aan / dat sich niet seer begeerig toonde / om een bescheidelijk verhaal daar af uit mijnen mond te horen: daar elk gelegentheid uit wist te nemen / om sijn gevoelen ook te seggen; en ik also met een bequam / om alles by my selven noch al nader te betraghten. Men sal uit dit verhaal / uit goed gehengen opgesteld / ten klaarsten sien / hoe seer ik reden hadde te bedingen in het V. hoofdstuk van dit deel §. 1. dat geen gelegentheid noch middel moet vergeten worden / op dat men magh versekerd zijn / van 't genemen of self geloven / of anderen voor waarheid wil vertellen / belangende de proeven die wy self daar af genomen hebben. Ik sal hier dan nu eerst d'historie vertellen / en dan daar uit mijn oordeel seggen.

§. 2. Ik spaar den naam des jongelings / die nu al dood / en welkers naaste bloed en maagschap mijne goede vrienden zijn: alleenlik seggende / om des onthoudens wille / dat sijn naam Klaas Klaassen was. Hy was / wanneer dit spel begon in sijn 16. jaar / niet voorbarig in 't opwassen / noch in sijn leeren; ook niet groot van begrijp. Een voornaam man seide my / hoe hem door sijn soontje / dat beneffens Klaas by den Conrector doe ter schole ging / hem verhaald hadde / wat wonderlike dingen d'ander somtijds pleegde by de jongers in de school. Dat hy vreemd gebaar maakte / met draajinge der ogen / en wringinge sijns lichaams in allerlepe bogten: dat hy midden in den winter rijpe kersen toonde / en den anderen aangeboden hebbende / wederom na sich nam en self op at; met diergelyken. Dat hy ook in de kerk (daar dies tijds de scholieren eene afgescheidene plaats hadden / geld uit de bank haalde; na dat te voren bank en hand beide ledig van geld hadde laten sien. Dat hy sich niet ontsagh te seggen tegen sijne vertrouwelingen / dat hy sulx dede door enen bosen geest / welken hy Serug noemde. Dus heb ik self dan van scholieren sulx gehoord: en dat hy meermalen buiten

een school / eens uit een huis daar sy te samen waren / en eens uit die plaats / van d'Academie na veele vreemde beweegingen sijns lichaams / schielik / daar uit de venster / hier uit de poort was wechgelopen / en weergekeerd / met grote verbaasdheid: en dier gelijke dingen meer.

§. 3. Niet lang daarna door den Rector verkondschapt / en in des Conrectors school gekomen: so vond ik op de vloer een rond met krijt getekend / met enige karacters daar binnen; het een gelijkende niet qualik enen hanekop / en enige cijfer getallen 1 / 2 / 3 / 4. enz. Aan 't middelpunt of daar ontrent (want het rond was uit den ruwen maar getrokken) was na d' een zijde toe een kromme streek / als een handvatsel ener handmeulen: en dit altemaal half uitgewreven; het welk de jongers seiden op hun inkomen gedaan te zyn / also sy hem alleen daar op belopen hadden. Daar was ook een gat in de scheidmuur / tusschen die en de naaste school; van allen (ook van den Conrector self) veel te klein geoordeeld / om sijne hand daar door te steken: 't welk hy echter gedaan hadde; en daarna niet kommende de hand wederom te rugge trekken / gelijkse daartoe / na 't eenparig oordeel van hen allen veel te groot was / enen steen uit den muur mede uitgetrokken hadde. Dog dit niet veel achtende / so vraagde ik hem in aller tegenwoordigheid / wat doch dat uitgewreven rond met die Karacters te bedieden hadde. Hy stonde still en stom / al pinkoogende: en ten laatsten hard gedwongen om te seggen wat het was; so seide hy (enen anderen toeknikkende die sijne geheimen wist) *dic tu*, segt gy't. Dese dan begon wel iets te seggen: maar also ik't van hem self wilde horen; so quam het eindelik / met stukken ende brokken al mompelende / en gins en weer kijkende / hier op uit. Dat hy dien cirkel daar getrokken hadde / om met Hem te spele: dat die streek / als geseid / na een handvatsel gelijkende / onder 't spelen dat gebruik ook hadde / en sich draaide; en so veel als het getal bedroegh daar 't op staan bleef / so veel golds trok dan een hunder beiden / op wiens aanraken sich dat ding gedraaid hadde. Ik vraagde / hoe hy aan de kerssen en aan 't geld quam? En 't antwoord was / dat Hy 't hem gaf. Gevraagd / wien hy daar door verstond? so seide hy / al pinkogende / en voor sich henen siende als beschroomd: Beelzebub. Daar op ik met ene ernstige lesse van hem scheidende / begeerde dat hy soude by my komen.

§. 4. Sulx doende was het ergste / dat hy ten scherpsten van my ondervraagd / het stuk bleef staande houden: verklarende dat hem de Duivel menigmaal verscheen; dan in aangename gedaante ener juffrow / wanneer hy wat goeds met hem voor hadde / dan in een onaangename gestalte van bok of half / ook wel eens mans: maar dat hy altijd eenen boet hadde die mismaakt was. Dit laatste was my / als een gemeen loopje / meest verdacht. Hy schroomden ook niet my te seggen / dat hy een handschrift aan den Duivel had gegeven; hoewel op 't self de nader ondervraagd / niet biechten wilde (om dat hy niet en konde) hoe dat was toegegaan / of hoe 't daar mede stond. Gevraagd hoe sy malkanderen gebonden hadden: so seide hy / dat hy tot Leeuwarden / alwaar hy met sijne Ouderen een jaar

of wat geleden had gewoond / en spelens gesind / met gebrek van geld; dat hem seer speet / om dat hy sag dat sijns gelijke knapen des altijd genoeg hadden / daar hy dan by te kort quam: sich had ontvallen laten enig onbehoorlik woord: waarop hy iemant van ter zijden hoorde spreken / sonder sien / ik sal u wel van geld voorsien. 't Sightbaar verschijnen was daar op gevolgd / en al so voorts. Ik vraagde hem / of 't hem niet rouwde / sulx gedaan te hebben? en of hy niet en sonde wenschen wederom van die verbinteniſſe vry te wesen? Hy seide / ja: maar met seer weinig ernst. Daar op begon ik hem ten hardsten aan te tijgen / dat hy geen waarheid sprak; also sijn seggen ongelooflijk en sulk doen onmogelijk was. Dit laatste was om 't ander uit hem des te beter uit te halen: want anders scheen my dat doe so onmogelijk niet toe als nu. Nochtans hy bleef er by. Doe was 't dat ik hem toonde welk een gruwel dat het was / also te doen; en so 't niet waar was / sulx te verdichten / om slechs enen naam te hebben by de menschen / al even veel of 't eere of schande ware. Dat hy sijne Ouderen bedroefde / sijn geslaghte schond / de stad beroerde / de gemeente ergerde / en sijne Ziel ter Hellen overgaf. Dat evenwel / so veel als dat verdrag en handschrift aanging / 't selve / so hy sich van herten slechs tot God bekeerde / geen kracht en hadde: also hy minderjarig was / en over eigen lijf noch ziele gantsch geen regt en hadde / om aan den Duivel te verpanden; also sy beide Godes zijn. Des niettemin hy bleef er noch al by / dat het so was; en schroomen sonde sulke dingen my te seggen / so 't anders ware: ten laatsten evenwel wat meer berow betonende / en sich met my op mijn vermaan ook ten gebede blyende. Doch daar in sag ik mede weinig aandacht / of gansch geen.

§. 5. Het oordeel van den Rector en Conrector was als 't mijne: dat dit de Ouders weten / en de jonge metten eersten van de school moest / om de anderen niet te bederven. Ik verschoonde eerst de Moeder, en sprak alleen den Vader: die het eerste grimlacchende aanhoorde / gelijk het waarlik om te lacchen was. Maar als ik quam tot Hem en tot Beelzebub, veranderde sijn aangesicht / en hy bedankte my: verklarende nooit iets aan 't kind gesien of van hem iet gehoord te hebben / dat na sulk doen geleek / maar wel / dat boven anderen wat speel siek was. De Moeder quam het naderhand te weten / doe 't nodig scheen; die 't self de seide: en sy wierden 't ligtelik te samen eens / dat se hem t' huis hielden en door ene trouwe dienstmaagd op hem lieten passen / waar hy ging of stond. Desgelyken sliep hy 's nagts by sijnen broeder / die een volslagen student was / en bequaam om op hem toe te sien. Nu sal ik dan vervolgens seggen hoe ik met hem voer / en wat my na als voor van d'anderen gemeld is.

§. 6. Men hield hem meest in huis; en so hy uitging / was het altijd met die meid: die niet en miste d' eilker predicatie met hem in de kerk te zijn; daar voor hem elkemaal gebeden wierd / en sy hem altijd aan de zyde sat; regt achter den predikstoel / en tegen over den predikant die niet en predikte; om hem in 't oog te hebben. Daar konden hem ook d' ouderlingen van

ter

ter zijden in het aangesighte sien / alsmede enige voornaame luiden / die daar by besondere gestoelten hadden. Hy sat daar still; maar pinkoogde dikmaals; en sagh vast om sich heen / en somtijds na den predikstoel. Doch menichmaal satt hy te lillen en te beven / ook in den somer; als oft hy koud hadde geweest: maar meest wel gelijkende na stuipen / of vlagen / alsmen dat in Friesland noemt / van de termijnen. De medecijns noemen 't *convulsiones epilepticas*, of zenuwtrekkingen als der vallende siekte. Doch sy quamen hem nooit over in de kerk / so s'waar dat hy aan 't vallen raakte. Hy seide eens tot my / dat Hy hem dikmaals in de oren spraak; en eens of andermaal geseid hadde / wanneer ik op den predikstoel stond / wil ik er hem eens af gaan stoten? doch dat hy 't had belett. Ik vraagde / of ook mijn Collega niet wel was in dat gevaar geweest? Hy seide / neen. Dus gelove ik / dat hy my heeft willen vlejen; om my wijs te maken / dat ik sulken man was / die so qualijk met den Duivel stonde. De koster stelde eerst op 't briefje van voorbiddinge / enen jongeling die van den Duivel of Satan gequeld word: doch dat veranderden wy namaals / stellende in plaats van Duivel, enen bosen Geest; om dat die betekenis veel algemeener is / en andere uitleggínge verdragen kan.

§. 7. De heer die my in 't allereerst het stuk gemeld hadde / dede enen man opsoeken / tot Leewarden woonachtig / van wien het seggen was / dat hy ook langen tijd seer s'waarlijk van den Duivel was geplaagd geweest. Dien hieldmen enen tijd lang by den jongeling / om hem de lagen van den bosen vyand te ontdekken / en op de s'waarste stormen af te regten en by te staan. Maar ik besag dien goeden man / en hoorde hem met veel opmerkinge: 't welk so veel dede / dat my 't werk noch meer verdacht wierd dan het van te voren was. Het was aan sijn gelaat te merken / dat hy het noch niet vast en hadde: en sijne reden bevond ik so verwerd: dat ik noch eer van hem dan van dien jongeling begon te twijfelen ' of 't ganssche werk geen fantasy en was. Gelijk hy ook daarna vertrok / ganssch sonder enige de minste vrugt aan mijnen patient (so mag ik dien klaas klaasz billijk noemen) gedaan te hebben: ja eerder was hy nutt geweest / gelijk die weduwe by de andere vrow / waar van VIII. §. 8. om 't quaad / so verre daar d'inbeeldinge plaats in hadde / nog meer te ergeren.

§. 8. De dienstmaagd seide van hem vele dingen / die maar op haar geloof berusten moesten / also sy 't maar alleen gesien had of gehoord. De Vader was er selden by; also die / d'eensaamheid benimmende / sich meest alleen op sijne kamer hield. De Moeder met haar lichaams s'wakheid seer beladen / was ook niet wel bequaam om voor en achter op te passen; maar anders wel verstandig en opmerkende: en wist alleen te spreken van het gene dat ontrent die plaats gebeurde daar sy sig verhield. Sijn ander broeder / die student was / en hy / als geseid is / sliepen t'samen; en dat gaf dan gelegentheid om nog wel iet gewaar te worden daar aan gelegen was. Eens heb ik self wel iet besonders bygeweest; en daar ook d'andere by tegenwoordig waren; waar uit ik grotelijx verlicht wierd / om veel andere omstandigheden

na te speuren en te overwegen. Ik sag dan wel / dat hier met bloot aansien of horen niets te doen was; maar dat ik alles ondersoeken moest.

§. 9. Doch ondertusschen was te merken / dat hy beschroomd was / op mijn ernstige lessen in 't begin aan hem gegeven / my reght uit de borst te spreken. Dies ik van taal veranderde / gelijk hy van de sijne; na dat ik hem so ernstelik bekeven hadde / ook die man van Leewarden noch meer / hy sich gelatende berow te hebben / en wel begeerig om verlost te zijn: so sprak ik tsedert met hem seer gemeensaam / als met enen die niet meer so groten sonde dede / om dat hy van den Duivel leed / gelijk hy seide dat hem somtijds weder voer) maar wel te voren swaar gesondigd hebbende / daar nu berow van toonde. Eens nam ik hem / met beider Ouders wille en weten / met my uit de stad; om 't samen wat te wandelen: waar by ik en hem met enige versnaperinge voor den mond versagh / daar ik wel sagh dat hy seer mede was te winnen. En 't was te doen / om hem / so veel als doenlijk / na mijne eigene sinlikheid ten aldernaawsten uit te vragen; of ik also te weten moghte komen / waar 't hem lagh. Ik leidde hem de noorder poort uit / by sonnedagh / en ganschelik het dorp Wynaldum door / tot aan de Zee; en voorts den dijk langs tot aan Harlingen / en so den trekwegh om na Franeker / het west einde in / en t'huis. Doe heb ik 't meeste met hem uitgericht / en sal derhalven hier verhalen wat ik niet alleenlik / doe / maar ook tot andere tijden voor en na met hem gesproken hebbe. Daar by daarna dan vergeleken 't gene t'huis is voorgevallen; so sal d'historie daar mede dan ten einde zijn.

§. 10. Het gene ik self uit sijnen mond bekomen hebbe / was dat hem sijne Duivel Serug noch geduriglik verselde / en ook onsigtbaar met hem sprak. doch dat hy sich ook menigmaal aan hem vertoonde / in verscheidene gedaanten. Dat gaf te kennen / dat het noch met hem so klaar niet was / als hy voorhenen had betuigd dat hy des Duivels maatschappy verlaten wilde: also hy hem / om niet gequeld te zijn / nog menigmaal / so als hy voorgaf / in het quaad te wille was. Te meer / also hy seide / dat hem altijd de Duivel wilde van de menschen af na buiten leiden; om daar dan iets te doen tot sijn begeeren: waar toe hy geenen lust hebbende / dikmaals onwillig en beschroomd was met hem uit te gaan. Dog dat hy in den tijd van volle maatschap tot verscheiden tijden wel van hem onthaald was / op besondere plaatsen / en die hy ook volstandig noemde twee te zijn; het huisjen by de galg tot Leewarden / dat dan in ene grote schone zaal veranderde; en digt aan Franeker in 't eerste stuk weidland / liggende aan de stads graft en de noord zyde van den weg. Dog sekere kuil in dat stuk lands / die buiten heete somerdroogten meesten tijd met water is / wierd schielik opgedroogd / en vlamde dan vol vuur. Hy sagh verscheide Duivels daar door henen vliegen; die hem ook seiden / dat wel sulken vuur als dit was in de Hell: maar dat sy daar een middel tegen hadden / gelijk hy daar voor ogen sagh / dat alle kraght van 't vuur verhinderde; so dat sy onbeschadigd bleven. In dat geselschap / 't welk uit mannen en de vrouwen / en met een ook Duivelen bestond /

wierd

wierd heerlik opgeschaft en neffens allerhande keur van spijs en dranк / ook allerley musijk met dansſen / spelen / en al wat hen lusten moght. De spraak was daar Hebreewsch: die hy dan mede neffens anderen verstond en spraк / so wel als hy sich dan op dat musijk verstond: maar buiten die vergaderinge niet met al. Hy noemde ook geselschap dat bekend was; en onder anderen sekere vrow tot Leewarden / daar doe de spraak van ging / dat sy van 't volk was dat sich somtyds mede by den kattendans / als mede lidmaat van de feeste vinden liet.

§. 11. Gevraagd / op wellke wijse sy daar quamen / en hoe datse scheiden; op welken tijd en door wat weg: so seide hy / so veel als hem betrof / dat hem sijn geest des nachts / na dat hy wat geslapen hadde (dat vraagd ik hem uitdrukkelik / of 't ook wel was eer dat hy sliep) deed opstaan / en langs ene niewe hoge baan daar henen leidde; die hy by dage nooit en sagh. Eens had hy hem na den zeedijk / een weinig voorby Harlingen / ontrent den steenen man, (so noemtmen dien gedenkpilaar die ter gedachtenis van Kasper Hobles daar staat opgereght) geboerd; en op den wegh twee mannen doen doorsteken / met enen degen dien hy hem daar toe in handen gaf. Ik seide / dat het wonder was / hoe sulks geschied kon zijn; nadien dat van geen moord in lange was gehoord / noch enig dode of verslagene ontrent of rond om heen gevonden was: Dog hy verseкerde des niet te min / dat hy het waarlik had gedaan.

§. 12. Maar om hem soetjes uit te halen / eer ik noch verder ging / om hem door eigene bekentenis te overtuigen: so seide ik hem / dat hy voor sulk een grote saak / als 't was sich met den Duivel te verstellen / vry groter voordeel moeste sien te doen / dan ik bemerkte dat hy dus lang was genietende. Hebreeusch te konnen spreken / seid ik / en musijk te singen en te spelen / terwijlmen daar by malkander is / en anders niet; was niet met al: hy moest den Duivel bergen / hem dat so te leeren / dat hy 't altijd wist. Want / seid ik / wat soud u dat baten / lang by den Conrector school te gaan; om so Latijn te leeren / dat gy 't in de school verstaan en spreken kondet; en buiten / en by andere menschen niet een woord? Des gaf ik hem eens te vermoeden / of mogelik de Duivel hem ook wel bedroog / dat het in waarheid geen Hebreewsch en was / het gene hy meinde dat sy daar te samen spraken. Ik vraagde verder / of hy niet een eenig woord onthouden hadde? ja / seide hy / so veel wel / dat als ik hem roepen wil / dat ik dan segge / *allay*. Ik seide / dat dit geen Hebreewsch en was / maar wel quaad Fransch: en so 't *allez* geweest hadde / niet en was te seggen komt, maar gaat: waar uit ik dan besloot / dat hy het qualik moest onthouden hebben / of van den Duivel / als geseid / bedrogen zijn. Of (om het noch op 't best te overleggen) 't moght zijn / dat nademaal de Duivel van 't begin af is geweest / dat hy dat oud Hebreeusch noch hadde / dat na 't gevoelen sommigen geleerden voor 't hedendaags bekende in gebruik geweest was. Voorts toond ik my ten uitersten begeerig / om door hem daar af de waarheid te verneemen; so soud ik een seer groot verschil der taal-en Godgeleerden konnen effenen / en hy daar af de eere hebben. Versocht derhalven / dat hy

doch so haast het wederom te pas quam / twee / drie woorden achter een / die eenen vollen sin uitmaakten / wel onthouden / en my dan verhalen soude: Om van gelijken / so't Hebreeusch der bose geesten anders ware / dan wy heden in de boeken hebben; dat dan sijn Duivel seer vermoedelik het onse niet en sonde konnen spreken noch verstaan. Derhalven schreef ik op een dubbeltje met inkt / סור ומני כמו *soer mimmenni*, *Satan*; 't welk te seggen is / wyk van my, Satan: en gaf hem dat / om de betekenis van dese woorden / die ik hem niet seide / den Duivel af te vragen / wanneer die toch komen mogt van selfs; maar dat hy hem niet roepen moest.

§. 13. Aangaande 't geld dat hem de Duivel gaf / so vraagd ik hem hoe veel 't wel op sijn hoogst bedroeg? twee of drie scheilingen / was't antwoord. Meer niet? seid ik / en dat noch meesten tijd op lange na so veel niet / noch gereed; maar somtijds enen dagh / twee / drie daarna: also hy seide. Maar / vraagd ik / was't altijd goed gangbaar geld? Neen't / seide hy: maar so ik 't niet haast uit en gaf / veranderde 't in peerdevygen. Des heb ik tsedert / de voorsightigheid gehad / dat ik het aanstonds uitgaf; en dan was het goed. Maar so degenen die 't van u ontvingen naderhand bevonden / dat uw geld maar drek was; hoe ging dat dan? Wel (seid hy) sy en wisten nooit of dat mijn geld of iemants anders was; also sy alles watse voor en na ontvingen / maar in 't laadtje schoven: altoos hem was daar over nooit iets voorgekomen. Wel / seid ik verder / waart gy van den Duivel gaarn ontslagen / so gy segt: so maakt het hem so suur / dat hem de lust verga / u meermaals aan te pakken. Eisch van hem / als hy weder by u komt en geld wil geven / enen dubbelden Ungerschen ducaat: dien laat dan aanstonds uwe Moeder sien / en wel bewaren / so hy 't geeeft. Maar mijns vermoedens sal hy dat niet konnen doen: en wil ik wel eens weten / of ook de Duivel goud en silver geld kan smeden: dan of hy 't steelt / waar toe hem tijd en plaats en de gelegentheid ook dienen moet. Maar lang te borgen / en dat om een weinig klein geld / past u so veel minder / als gy weet / dat uwe goede Ouders sulk een groot verdriet in uwen omgang met den Duivel hebben. Ik sta daar voor / dat sy u ongelijk meer geven sullen / indien sy maar verseekerd zijn / dat gy den Duivel afgegaan / en wederom tot God bekeerd sult zijn. En overmits desselfs oneindige barmhertigheid opregt boetveerdige nooit en verwerpt / vrees niet / dat sich de Duivel dan u ooit sal konnen wreken / also gy dan in Gods bewaringe sult zijn.

§. 14. Gedurende dit alles vraagd ik hem verscheide malen / of ook de Duivel by ons ware: op dat ik moght verseekerd zijn / dat wy een vry woord tsamen spreken konden. Hy seide telkens / neen; en dat de Duivel niet licht nader komen soude / so lang ik by hem was. Nochtans sagh ik hem somtijds sulke minen maken / en pinkogen / dat ik reden vond om hem te vragen: want het scheen dan dat hy mymerde. Somwijlen sagh hy sterk op in de lucht. Gevraagd / of sich de Duivel ergens openbaarde / so sweeg hy stil; of seide dan daarna / dat hy vertrokken was. Ik we-

wederom / dat hy my niet en moest bedriegen; en ik in dien gevalle ook den Duivel niet en vreesde / al hoorde hy schoon dat wy 't samen spraken. Dus voegd ik my op allerleye wijse na 't voorvoordeel en begrijp van mijnen patient. Wy keerden dus dan t'huiswaart: daar ik aan sijne Ouderen verhaalde wat van ons verhandelt was; met bede om op alles acht te geven.

§. 15. Belangende den uitslagh deser laatste handeling van 't geld en van't hebreeusch: hy seide naderhand / dat hy den Duivel 't dubbeltje met die hebreeusche woorden had getoond / en na den sin gevraagd; dat die hem had geseid / het ware maar so veel als dat hy soude van hem gaan; en ondertusschen 't geld met sich genomen / en hem daarna geweigerd wederom te geven. Dit seide ons Klaas also maar koeltjes heen / en als onwillig / en den uitweg soekende; 't welk my braght in bedenken dat hy 't dubbeltje versnoept moest hebben. En van den dubbelden dukaat; dien hadde hem de Duivel willen geven / so hy maar hadde willen met hem gaan / na buiten toe. Maar dat niet konnende / also hy t' huis bewaard wierd; en ook niet willende / so als hy seide / maar eerst het geld in handen hebben: so waren sy 't niet eens geworden / en so en was er meer niet op gevolgd. Dies seid ik hem / of hy nu niet en sag / dat hem de Duivel maar bedroog / dat hy geen geld en hadde / nog maken konde / of hem altoos niet gunde; also hy desen uitvlugt maakte. Dat / seide hy / docht hem dan ook.

§. 16. Dit waren nu maar dingen die hy van hem selven seide / op mijne ondervragingen: nu sal ik seggen wat ik self aan hem bevonden hebbe. Sijne Ouders hadden my geseid / dat hy verscheiden malen wel in onmaght viel; waar van bekomen hy dan seide / dat hy hier en daar geweest was / en dies meer: waarom ik hen versocht / my aanstonds kennisse daar van te geven / wanneer 't gebeurde / op dat ik 't self eens moghte sien. Op enen tijd als een aansienlijk heer by my aan tafel satt / wierd ik versocht by Claas te komen / om hem te sien in sulken staat als nu geseid is. Ik quam / en vond hem plat ter aarden neergeslagen / sich wentelende / en d'ogen dan eens toe / dan eens stijf open houdende; het lichaam meest in een gekropen en met heftige bewegingen. daar na ontsloten / en allenxkens in 't geheel weerom bekomende. Waar op hy flaawlijk begon te spreken / maar gaf niet veel bescheids / dan dat hy beter was. Ik vraagde / of de bose Geest hem dus gequeld / en nu verlaten hadde? hy sag / pinkogende / ter zijden om / en seide niets. Ik haastede my wederom na huis / van waar die heer / self mede haastig / al vertrokken was. Doch naderhand heeft Klaas ik weet niet wat al dingen aan sijn volk verhaald; die hem de Duivel / als hy in voorseiden staat was / gedaan had of geseid.

§. 17. Sijn broeder heeft my dit verhaald. Het was in 't langst der somerdagen / wanneer hy 's morgens vroegh ontwakende / sagh hoe dat Klaas / die nevens hem op 't self de bedde sliep / sich in den slaap met toegeslotene ogen / met allerley bewegingen des lichaams / en van mond en handen / in

dien

dier voegen droeg / als een die seer begeerlik eet en drinkt. Dat hy ook spraak ; van Serug / dan eens enen anderen duivel noemende ; en dit of dat / van desen ofte geenen boom begeerende : daar op sich aanstellende / als een die iets ontvaugt / en daar in bijt ; dat prijsende of lakende / als van verscheiden smaak. Op 't laast / als 't ware uit groot ongenoegen / om iets dat hem gansch niet en smaakte / beheef hy heftig sijnen duivel / en dat ontrent met dese woorden : al wederom bedriegt gy my, my geevende het geene gy wel weet dat ik niet hebben wil. Mitsdien so sloegh hy kragtig met de vlakke hand / in meininge dat hy den Duivel sloegh ; so seer dat enigsins een teken daar van was te merken in de muur / dat my de broeder weeg ; waartegen aangeslagen / de hand gevoeliger dan dien hy meinde dus te raken / hem halvelings ontwaken dede. Want eerst / als uit de maaltijd van den lusthof scheidende / so maakte hy bescheidelik in alles de gebeerden / als oft hy sijne klederen uittrok / die hy als een van dat geselschap neffens anderen aldaar ontvangen hadde / en gedurende dat Feest daar mede was versierd geweest ; en die hy daar nu laten moest / om met sijne eigene klederen / so als hy daar gekomen was / ook wederomme t'huis te gaan. Daar op geheel ontwaakt / en sijne ogen open doende / stond op / en kleedde sich gelijk 't behoort. Daar na op sijne knieën neder liggende / so dede hy met uiterlijk bewijs van yver sijn gebed. De broeder / die sich dus lang still gehouden hadde / vraagde eindelik : Ik heb u desen nacht gemist : seg my nu / waar gy zijt geweest. In 't eerste onkende hy 't. Maar als de broeder daar by bleef : so seide hy hem als in groot vertrouwen / en met bedingst van swijgen / dat hy was geweest op sulken plaats / in sulken schonen hof / vol allerhande smakelike brugt / met sulk geselschap : en dat so als voorts ten einden uit. Daar op sijn broeder eindelik dan seide : hoe seer dat hy daar in bedrogen was ; also hy waarlik niet van 't bedde was geweest maar kraghtelik gedroomd moest hebben / mitsdien hy sulx als nu voorseid is / aan hem / doe nevens sijne zijde liggende / gesien had en gehoord : en dat het daarom anders niet dan fantaspen waren / die hy dus lang voor waarheid had verteld. Maar klaas en was dat geensins wijs te maken : die daar by bleef / dat hy in waarheid so te gaste was geweest : maar dat sijn broeder selve van den Duivel dus bedrogen was / dewelke sijnen schijn in plaatse van hem selfs in 't bedde had gelegd / gelijk hy sijnen gasten was gewoon te doen / op dat hun af zijn niet gemerkt en wierde

§. 18. Eens wierd ik daar gehaald wanneer het gansche huisgesin ontsteld was / over seker voorval daar men geen begrijp af maken konde. Hy was in enen omsien / dat de meid / die altijd by hem was / den rugge eens had gewend / ontkomen / op de straat : alwaar gesocht / alsomen hem in huis noch hof niet vond / so wierd hy van de meid ontmoet in 't wederkeeren van een koekebakker / alwaar hy iets gekocht had en betaald ; hoewel de meid verseekerde dat hy geen geld en hadde. Twee deuren / beide aan de straat / d'eene voor en d'andre achter aan een afgescheiden loots /

loots / waren beide binnen toegegrendeld; en d'achterdeur by na ook toegeroest / also daar door geen gang in lange was gemaakt. Door was hy niet geweest / dat wistmen wel: noch achter door den hof gegaan / daar hadde 't ganssche huisgesin hem konnen sien. Maar hy was sekerlik alleen maar in de loots geweest / in niemant anders; sulx ieder een van hen betuigde / en ook sijn *alibi* aan my betoonde. Hoe was hy daar dan uitgekomen? also de grendel op de deur / gelijk geseid is / was beroest? De meid verklaarde / dat sy self de leer of ladder / staande op het binnenplaatsje van die loots / had sien versetten sonder handen. Hy self gevraagd / en wilde niemant ietwes seggen / voor dat ik daar quam. Mitsdien wees hy twee pannen dieder misten in het dak; doch onder ene sparre / die d'openinge in tweën deelde: so dat sijn lichaam maar door 't gat van eene pan aan d'eene of d'ander zijde van de spar geboord moest zijn. En dit was evenwel / also hy seide / d'openinge / waar hem de Duivel door gevoerd had / en van boven neergelaten op de straat. En hy bediedde 't my op sijne wijse seer beschеidelik / met krijt en houtkool als men seit.

§. 19. Daar was een kelder onder ene bedstee van het achterhuis / dewelke sonder bed of stro / met losse planken was beleid / waar op twee of drie waschtobben lagen. Klaas lang vermist / en overal gesocht / wierd eindelik gevonden in die kelder / daar niets in te doen was; de deur van buiten zijnde toegegrendeld / en liggende de baten so als sse gelegen hadden. Dit docht de moeder self seer vreemd / die wist dat dit so was; en hem ook in de kelder vond; doch uit hem niet en wist te krijgen / hoe hy er in gekomen was. Dan hy en maakte geene swarigheid van telkens maar te mompelen / dat hem de Duivel so van d'eene in d'andere plaats vervoerde. Dat die hem ook wel riep: gelijk hy my verklaarde dat het was geweest / wanneer hy in de keuken nevens sijne moeder staande / sterk na de venster keek / met draaijinge der ogen: (so als sy my ook heeft verhaald) en dat hy enen swarten vogel in den hof sag / onder wiens gedaante doe sijn geest sich daar vertoonde / hem pogende na buiten uit te lokken; en van der menschen opsigt af te trekken / of te versteeken.

§. 20. Dit werk met Klaas bleef duiren tot in 't ander jaar / wanneer ik 1674. door mijn beroep na Loenen uit die stad vertrok: doch met dit onderscheid / dat hy niet meer van omgang met den Duivel spraak / maar dat hy van hem wierd geplaagd; dat nu de vriendschap uit was / hy sich tot God bekeerd / en daarom van den Duivel veel te lijden hadde; en so vast heen. De tijdingen na mijn vertrek my toegekomen bevestigden den schijn van die bekeeringe; en dat hy sich verklaarde nu geheelik van den bosen geest verlaten en bevrijd / sich begaf aan 't predisken en catechiseeren / hier en daar in de huisen; daar de godsdienstigsten te samen quamen / ook luiden van aansien en verstand / my self daar voor bekend. Maar aangesien dat door de predikanten sijn vader wierd versocht hem daar van af te houden; (de moeder lang al overleden zijnde) so ging hy by de Labadisten / begeerende in hun geselschap te zijn aangenomen / met belijdenisse sijner son-

den. Alsdoen verklaarde hy dat alles van hem was verſierd geweeſt / dat hy nooit Duivel gehoord noch geſien en hadde; en diergelyke dingen meer. Maar aangemerkt dat hy geen penningen tot meer verſekeringe / dat dit beheeringe opregt was / en der vergadering tot voordeel ſtrekken konde / medebragt / ſo weſen ſy hem af.

§. 21. Hy quam by my tot Weeſp / in 't derde jaar na myn vertrek van Franeker: (ſo lang duurt noch d'hiſtorie) eerſt klagende / dat hem de predikanten hinderden in ſynen yver / om Godes woord en wonderen te melden; (hy was nu meer dan 20. jaren oud) en vraagde of my docht dat ſy behoorlyk deden? Ik ſeide / datter order in de Kerk moeſt weſen; dat ik de predikanten beter kende / dan dat ſy hem in 't goede ſouden hinderen / wanneer 't met order wierd gedaan: maar dat ik / om er grondig af te ſpreken / eerſt ſelf eens horen moeſt / hoe hy dat dede. Hy toonde ſich daar ſeer genegen toe; en hadde ſelf al enige goeſuiden d'orzen jeuchtig gemaakt / om ook daar by te zyn. Doch ik en liet hem dat niet toe: maar wilde dat hy d'eerſte proef voor my en myne huisvrouw maar alleen doen ſoude. Ik leide hem den groten Bybel voor; maar hy en ſag er niet eens in: neep meeſt de ogen toe / en maakte ſulken miſſelijken en belacchelyk gebaar; dat ſelf myn ſoon / doe noch een ſuigeling / en op de armen ſyner moeder / eerſt lang en vreemd op deſen predikant gekeken hebbende / op 't leſt na my en ſyne moeder ſiende lachte; en ons / die 't quaad genoegh van ſelven hadden / te ſwaarder maakte ons daar over in te houden. De ſaken die hy ſeide waren ſonder ſchik of ſlot / en nergens minder na gelykende dan 't gene word vereiſcht / indien het prediken genoemd ſal worden. Ik ſeide / om hem niet voor 't hoofd te ſlaan / dat ik wel groten yver in hem ſag; maar dat hy oefening van noden hadde / en dat de geeſten der profeten den profeten moeten onderworpen zyn. Derhalven ſoude hy ſich ſechs voor eerſt noch houden aan de predikanten / die ook Gods geeſt en gaven hadden; en ſich wat grondiger van hen in 't Woord des Heeren onderwyſen laten; en dat hy uit den Bybel / en niet ſonder Bybel preken moeſte. Maar hy en toonde in die leſſen niet veel ſmaar.

§. 22. Dit was / eer hy noch by de Labadiſten was geweeſt; of immers eer ik 't wiſt. Maar naderhand by my gekomen / gaf ik hem harder les / dan my wel heugt dat ik aan iemant ooit gegeven hebbe / voor oft na. Ik ſeide hem / op ſyne gronden bouwende / dat ik noch nooit van menſche las of hoorde ſo boos en goddeloos als hy. Dat hy den Duivel ſelf in boosheid noch te boven ging: daar van ik deſe reden gaf. De Duivel will nooit boſer ſchynen / maar wel beter dan hy is; waarom hy ſich ook wel veranderd in enen Engel des lichts: maar hy nooit Duivel hebbende geſien nochte gehoord / navolgens als hy aan de Labadiſten had geſeid; had ſich nochtans voor ſulk een uitgegeven die God verloogend / en ſig met den Duivel tot godloosheid ſelf verbonden heeft. Dat hy ſes jaren lang in 't openbaar geſpott heeft met Gods Woord / en Naam en Kerk; 't gebed der heiligen misbruikt; ſyne ouderen ſo groten oneer / hertenleed en

moeite

moeite en koſten aangedaan; de ganſche weereld / die hy van ſich heeft doen ſpreken / door een opſettelijk bedrog misleid; hem ſelven tot een ſpot en haat en afſchuw van elk een ten toon geſteld. En 't ergſte was / dat ik hem ſeide / niet te konnen vinden in de Schrift / dat voor ſulk een genade zy by God; alſo ſy nergens ſulke menſchen meld: en daarom wel moeſt toeſien / dat hy tijdig / ernſtig / yverig ſich daar toe ſchikte met boetvaardige gebeden: maar dat hy / eer ik ſulx aan hem beſpeurde / niet onder myne ogen komen moeſt: en nu ook henen gaan; alſo ik vreesde / dat myn huis / door tegenwoordigheid van ſo godloſen menſche wel van God met enig ongeval geſtraft mogte worden. Dit ging my doe wel boven 't herte af: maar 't was om te beproeven / of hem het ſijne weerk te maken ware; daar ik noch niet veel blyx van sag. Want hy al meeſt ſtilſwijgens voor ſich henen sag en toonde ſig voorts niet beweegd.

§. 23. Twee of drie jaren na dien tijd / wierd ik hier in dit huis tot Amſterdam geſproken / van twee drukkers knechts: die ſeiden dat Klaas Klaaſſen met hen op de ſelfde winkel werkte; maar dat hy hen bywijlen in hun eigen werk verhinderde / door in het ſijne ſtil te ſtaan wanneer hy miſſelike minen maakte / en ſeide dat een boſe geeſt hem quelde: ſig nog op my beroepende / die nog wel weten ſoude hoe ik hem voor deſen had gekend. Dat ſy om deſe reden nog gelaten hadden / het middel dat ſy hadden uitbedacht in 't werk te ſtellen / ſo lang als ik niet eerſt van hen geſproken was: 't welk anders ſoude zijn geweeſt een ſtok of rotting / om dien geeſt der luiheid of der boevery daar uit te ſlaan: alſo 't hen toeſcheen / dat hy van dien aart moeſt zijn. Ik ſeide / dat ſy deſen geeſt ganſch niet te ſchroomen hadden: maar hem alleen verſchonen moeſte / dat ſy ſich niet door haaſt of hevigheid te buiten gingen. Sy gingen heen: ik hoorde naderhand niet meer van ſijnen geeſt; maar wel van hem / dat hy nog naar Ooſtindien / en daar eerlang ook aan ſijn einde quam.

§. 24. Dat is d'hiſtorie / Leſer: nu laat ons tſamen ſien / wat ons daar van te denken ſtaat. Voor eerſt was ſijn verſtand niet groot / het welk my in 't begin heeft doen geloven / dat hy niet gaaw genoegh was / om het alles te verdichten. Doch zedert dat men van een dertien jarig kind / van welk het naaſte hoofdſtuk ſpreken ſal / ſo veel bedrogs aan een gekoppeld heeft geſien: ſo laat ik die gedachten varen; en ſoude 't louter guiterye noemen / indien ik niet wat anders daar benevens had beſpeurd. Het blijkt ſeer klaar / nu alles wat §. 16/17. uit myne en ſijns broeders onderbindinge verhaald is / dat hy ſwaarbloedig en den Stuipen onderworpen / gedurig vol van fantaſyen was: dat die melankolyke dampingen hem 's nachts de herſenen bekropen / en die figuren maakten / waar toe hem 't gemeen oordeel en 't gedurig seggen van de menſchen kraghtig hielp. Sijn klein verſtand dee d'inbeeldinge te groter zijn / alſo 't gemeenlik gaat / en door geſonder oordeel had gebeterd konnen worden. Dat die indrukſelen doorgaans vaſt eenderleye waren en was geen wonder: alſo de regels der beweeginge dat mede brengen / dat eene ſelfde lichteliker wederkeert / en ſo veel

ligter als het meer gebeurd; dan dat ene andere die volgen en verdrijven sonde/ of moeste sterker zijn. So sien wy / dat gewoonte ons van self bewegingen van hoofd of handen of van mond en ogen doet vertonen / die ons misstaan; en die wy laten souden indien wy daar voor af opdagten. Nogtans is sulk een sonderling gebaar altijd maar eenerley / des eenen dit des anderen dat / na 't gene dat hy sich heeft aangewend. So speelden Klaas ook altijd meest dat heren gastmaal in gedachten; en wat hem inviel docht hem dat de geest hem in gaf; en al wat hy ook wilde of begeerde / dat hem de geest daar toe dan porde / dwong en dreef.

§. 25. Doch dit en isset noch niet al. Het blijkt met een uit al de omstandigheden van 't verhaal / dat kindsche schoolsiekte / en die alleny met eersucht ook bekropen / daar met onder speelde. Hy hadde 't dus gemakkelijk; en ging vast niet ter schole; en men verschoonde sijne herssens / als te swak / om hem met geene lessen te bes waren. Van sulken quaden naam als 't was / gemeensaam met den Duivel om te gaan / had hy 't gevoelen niet seer scherp: en ook / mitsdien dat hy in d'eerste weinig maanden sich al hield des Duivels vrient niet meer te zijn / en metter tijd geheel in vyandschap en strijd met hem te staan; so mogt dat quade woord hem niet meer nagaan / en medogentheid de plaats bekleedden. Dat saghmen wel / wanneer hy naderhands na d'eere stond van een geoefend predikker; als die den strijd had uitgestaan / met sulken fellen / losen / bosen vyand als de Duivel is; daarmede hy nu ook den Bybel self voorby sag / (als voorseid §. 21) als een die spraak door d' inspraak van Gods eigen Geest. Sijn leven op de druklery bewees / dat langdurige ongewoonte hem de lust tot werken en tot besigheid had doen vergaan. En dat hy sich doe noch op my beriep / daar saghmen sijne burgelike wijsheid aan / wanneer hy al ten minsten 24. jaren oud moest zijn.

§. 26. Belangende de kunsten die hy dede / die zijn nu voorts wel op te lossen. De minen en gebeerden die hy maakte / die waren door nabootsinge van anderen / aan wien hy dit gesien moght hebben / en door veelmalige oefeninge wel te doen. Dat van de kerssen in den winter §. 2. is veel te gemeen / of daar af werk te maken; het stuk verraad sich self. Sy waren of van glas of was / en in den mond wel enen tijdlang te verbergen; en hy en gasse niemant in de hand. 't Geld uit de bank of platte muur gehaald / is onder 't A. B. C. van 't guichelspel. Dat krijt karacter-spel in school had hy alsulken naam te geven als 't hem goed docht; en 't gat daar hy sijne hand door in de muur stak / die daar doe lichter / met de vingers puntwijs tsamen voorwaarts in / dan met de vuist voor aan te rug te trekken was; verklaart sich self. De hebreewsche woorden van my op het geld geschreven heeft hy licht geraden / of 't is hem half geseid: hy had misschien / schoon buiten sonder meid niet by de menschen komende / in huis dog wel gelegentheid daar toe.

§. 27. Dit zijn dan maar gemeene dingen: maar twee besondere verrightingen van hem verhaald / die schijnen al wat meer te zijn. Hoe hy /

na

na't gene §. 18. is verhaald / doe uit den huise zy gekomen / is niet te weten; indiehmen vast houd / dat hy noch de meid niet anders dan de waarheid spraken. Een panne meer slechs uit het dak genomen / had hy er met sijn ranke lijf / wel doorgekomen; en daar op neergegleden / so had hy maar een muurtje van pas acht voet (is't so veel maar) af te springen. So dat op straat van niemant is gesien / dat was geen wonder; want daar 't huis staat / dikmaal geen drie menschen in een uur voorby gaan. Dat het gat doe hy't my wees te klein was: kan wel zijn / dat hy / te huis gekomen / ras een van de pannen wederom heeft toegeleid; al seit de dienstmaagd dat sy niet is van hem af geweest. So als hy in het kelderije besloten was: mijns oordeels waren noch de losse planken wel van onderen so verre toe te halen / dat hy de vaten / eerst daar af na d'eene kant geschoven / door enige openinge slechs maar tot wat ruimte voor sijne eene hand / kon na sich trekken. En so deselve tobben niet voornamelik op die planke verscheen rusten moesten / so hinderde dan ook derselver swaarte niet / om die daar na ook door deselve rete weder toe te leggen.

§. 28. Al wat hy my van 't geld verhaald heeft / dat het hem op sijnen bloet in't spelen van den Duivel aangeboden / en te lang bewaard (daar had hy egter niet veel nood af) dan in dzek veranderd wierd; als ook dat hem de Duivel so veel gaf / en d'uitvlugt dien hy maakte om geen goud te geven: dat agt ik altemaal van hem versierd te zijn. Gelijk ook buiten fantasyen / dat hem de geest dan dus dan so verscheen / of ook toespzak en in de oren luisterde: dat toont sig nu wel meest van achteren als op die wijse maar bedagt / als't hem meest lustte sijne poppen te beschilderen of te bekleden / welk schilderwerk ook door de grovigheid van sijn verstand ook wel wat grof ten voorschijn quam. Hy hadde't by de kinderen en sijns gelijken aangevangen; en 't was al veel / dat hy't by ons die mannen waren / en by noch so veel wijse mannen sulken tijd kon staande houden.

X. HOOFDSTUK.

Noch onlangs is tot Kampen diergelijk exempel van Betoverdheid ontdekt,

UIt Frisland sai ik / om nabyheid so van tijd als plaats / in Overyssel / en van Franeker na Kampen overgaan. 't Is qualik met den anderen aldaar gedaan geweest / of is met desen hier noch erger aangevangen. D'historie heeft ook al veel gerughts gemaakt / maar niet so lang geduurd: het werk begon ten eersten al te sterk / en dede hinder aan eenes anders goeden naam / daar oproer uit ontstond / en den onschuldigen vervolginge geschiedde: al 't welke in 't beleid der vorige geschiedenis geen plaats en hadde. Ook lieten sich geleerde luiden daar ontrent gelegen zijn / om te doorsoeken door wat middel dat een kind sulk ene ganssche stad bedroogh: also sy het be-

bedrog gansch buiten twijfel stelden; wel wetende / dat sulx als van dien jongen wierd geseid / niet mogelijk en was / en daarom ook niet waar kon zijn. Dan sulken is my dit geschrift ter hand gekomen / op mijn versoek by een gestelt / en van twee samen oversien gelijk ik dat hier onveranderd / van woord tot woord aan mijnen Leser overgeve.

IN de maand November, of 't begin van December des Jaars 1685, heeft zeeker jongen out omtrent 13 jaaren, kleen van postuir en tanger, soon van zeker Leydekker of Pompmaker inde St. Jacobs steeg tot Campen, beginnen te klagen over pijn in verscheide plaatsen van zijn lichaam, die hy zeide, dat van tijd tot tijd heviger wierde, en (zoo 't scheen) met groote zenuwtrekkingen quam. Deze gemaakte pijn wierd op 't hevigste vertoont, als hy zijn water zoude maken, in 't welk nu en dan mede eenige spelden wierden bevonden; 't welk 't gerugte veroorsaakte, en 't geloove onder ieder een, dat die voorsz. jongen betoovert was. Hy wierd dan afgevraagt, van wie hy betoovert was? en antwoorde, dat zeeker groen wijf hem eenige tijd geleden op straate zekere wortel hadde gegeven, die hy opgegeten hadde: en dat hy zig 't zedert qualijk hadde beginnen te gevoelen: waar op aanstonts die onnozele vrow voor een toovereesse wierd uitgekreten; welk gerugte zig hoe langs hoe meer verspreidende, terwijle de jongen continueerde in 't gemaakte wateren van spelden en naalden, zoo groote als kleine, tot paknaalden selve; zoo quam het gruaw op de beenen, en begeerde, dat de gemeinende toovereesse mogt gestraft worden; gelijk het zelve, zonder forme van regt af te wagten, op haar huis aanviel, de glasen insloeg, en de deure tragteden op te breken: dat ook zoude zijn geschied buiten twijfel met een opgevolgde jammerlijke mishandelinge der onnosele vrouw; indien de Magistraat om den oploop te stillen, niet had gesonden haare dienaars met Soldaten vergeselschapt, om de vrouw hare woede t' ontnemen, en op haar Stadshuis te brengen.

Daar isze eenige dagen vast gehouden, en ondervraagt: dog niets heefter tegens haar konnen ingebragt worden tot beswaarnis; en overmits haar de magistraat niet veilig in de stad oordeelde te zijn; zoo is sy op den 30. Dec. des selven jaars uit de stad gelaten, en zulx late na 't sluiten van de poorte, dewijl anders 't gepeupel (gelyker albereids een menigte jongens op wagteden) haar in den Yssel, ter preuve, om te sien ofze dreef, zoude geworpen hebben.

De vrienden der bewuste vrouwe merkende, dat het nog niet klaar naar regte kon blijken, dat zy onschuldigh was; hadden niet graag datze uit de stad zou werden gelaten voor en al eer haare zaake bepleit was, en niet konnende haar dienen, van wegen de raserny van 't volk, van een Advocaat van die stad, die zulx niet graag zou hebben ondernomen; hebbenze zig moeten dienen van een van Zwolle, die den zelven avond of 30. Dec. na Campen is gereist: maar bevonden heeft, dat zy al uitgelaten was; zoo dat hy by requeste Attestatie van haare onschuld heeft moeten versoeken; op dat zijner principalen voor alle laster zeker moghten zijn; waar op geapostilleert is, dat de vrouwe

vrouwe aan geen toovery ſchuldig bevonden is. En zijn 'er nog andre requeſten naderhand gevolgt. Dog om tot de jongen weder te keeren, die voer daaglijx met zijn tooveryen voort, en waterde nog al ſpelden en naalden, en twee tamelijke groote ſpykers, dewijle de gewaande tooveres op 't Stadhuis onderſocht wierde, 't welk de Magiſtraat bewogen heeft; om haare dienaars naukeurig te doen oppaſſen, dat er geen bedrog gepleegt en wierde: die egter, gelijk d' andere, zijn bedrogen geworden. alzooze terwylen hy waterde, met haare oogen gekeert wierden na zijn hooft-verdraejingen en ſeer pynelijk-gemaakte gebeerden, daar door hy zig veinſde ten uiterſten geplaagt. Zy evenwel meinende datze genoeg hadden gewaakt en opgepaſt, hebben de fleskens, daar in de jongen had gewatert, met 't ſtads zegel verzegelt en zoo overgegeven; waar in ſomwijlen geene, ſomwijlen een, twee, of weinige ſpelden in gevonden zijn: Dus waaren de dienaars bedrogen.

De broeders predikanten zijn mede met groote compaſſie, en haare vrouwen met liefde werken omtrent de gewaande betooverde ingenomen: waar toe zijn Vader niet weinig gedaan heeft door zijne verſoeken en klagten. Men hoorde dan op de predikſtoel met grooten yver voor zijne verloſſinge bidden: 't welk des te meer aangedreven is van veelen, alzoo de Vader en ſtijfmoeder van de jongen by 't gemeen voor ſeer fijne en godvreeſende luiden gehouden wierden. Somma 't ging zoo verre, dat of er al hier en daar yemand was, die dit werk dieper en redelijker inzag hy dorſte zig niet uiten, of wierd voor een Atheiſt aangezien, of mede van toovery verdagt. 't Quaad nam dan d'overhand, en wierd met verſcheide hiſtorytjes opgepronkt: want men zeide, dat de ſpelden in de flesjes door Duivels kragt vermeerderden: dat yemand een van de gewaterde ſpykers met een tange in 't vyer houdende, de tange door den Duivel zoo kragtig wierd omgedrayt, dat hy ze niet langer vaſt houden konde: dat zeker predikant een kattekop in 's jongens lichaam zou gevoelt hebben, ter plaatze daar hy de grootſte pijne gevoelde, en diergelijke beuſelingen meer.

Terwijle 't gemeen ſoo onverſtandig gedreven wierd; wiert'er van zommige nader tot ontdekkinge gearbeyt, daar van wy alles niet konnen ophalen; mitſgaders 't gene ter gelegenheid van de Gedeputeerde der Staten van de Provintie binnen Campen doe vergadert, aangemerkt is van zommige verder ziende, en gediſcoureert. 't Is bekent, dat twee perſoonen van kenniſſe en ſonder vooroordeel 's nagts by de jongen wakende, alles wel naukeurig onderſogten, waar door bedrog zou konnen werden veroorſaakt, en dus te wege gebragt hebben, dat'er geen ſpellen in 't flesje zijn geweeſt; hoewel de jongen (die te voren veinſde niet te konnen wateren) na lange perſuaſie ſterk en veel gewatert hadde. Zoo is de twijfelinge by zommige gekomen, die eerſt met de gemeene ſtroom afdreven van de waarheid; en daar zijn allengskens meer en meer redenen van agterdogt, met gedurige onderrigtingen van andre te voorſchijn gekomen, dat alles niet weinig tot ontdekkinge geholpen heeft.

Na 't vertrek van de gewaande tooveres heeft de jongen al verder zijn kon-

ſten

ſten en bedriegeryen te voorſchijn willen brengen; en heeft geduirende de maand Januarij 1686. daar en boven door de ſtoelgang en braken ſpelden, naalden, potſcherven, hair, vlas en andere dingen uitgegeven; en men heeft uitgeſtrooit, dat 'er verſcheide katten by nagte in huis quamen, die een groot geraas maakten, waar door er al meer perſonen, en zelfs luiden van fatzoen aan toovery ſchuldig gehouden wierden van 't gemeene volk,

Dit heeft de magiſtraat, al menigmaalen aangeſet van anderen, ten laatſten met alle ernſt doen na de bedriegery vorſchen, en alle mogelijke middelen by der hand nemen, tot voorkominge van ſwaarder onheil; en heeft de jongen ſelfs op 't raadhuys doen halen, en in een van hare kameren opſluiten, by hem altijd latende, een van haare dienaars by beurte; om op hem ernſtig te paſſen. Daar zijnde heeft hy nog verſcheide maalen in tegenwoordigheid van de dienaars potſcherven, hairvlegten netjes met een lint omwonden, en nu dit, dan dat gebraakt; en dat kortswijlig is, zeker *Thema* van een latijnſche ſchoolganger, met de hand des meeſters gecorrigeert, beyde handen genoeg kenbaar zijnde mede uitgeſpogen. Deze uitwerpzels inde vergaderinge van de magiſtraat getoont zijnde, hebben haar dienaars verklaart, zeer wel te hebben gezien, dat zy van de jongen gebraakt waren; gelijkze te voren van 't ſpelde wateren mede betuigden.

De jongen na dezen is verſcheiden maalen voor de magiſtraat gebragt, en hy gevraagt zijnde, heeft niet het minſte van 't bedrog willen bekennen; maar bleef volſtandig by die verklaaringe, dat hy die dingen met groote pijne quijt wierde; maar heeft daar, hoewel verſcheiden maal verſogt, niets willen braken; voorgevende, dat hy 't niet kon doen als hy wilde, maar hy daar toe geperſt wierde van ſelfs.

Als ten laaſten zijn voorraad uigebraakt was, dat hem op 't Stadhuys komende niet was afgenomen, en hy van buiten niets meer bekomen kon, nam 't gepretendeerde braken een einde; waar op volgde, dat zeker Borgemeeſter, zig van de gantze ſaake, ſoo veel mogelijk was, geinformeert hebbende, alleen by hem gegaan is; en heeft hem eerſt met goede woorden en beloften tragten te bewegen tot bekentenis van 't bedrog; daar na, zulx vergeefs zijnde, hardelijk gedreigt; zeggende van alles wel te wezen onderrigt; waar op ten laaſten de jongen tot bekenteniſſe gekomen is: en beleden heeft, dat hem in 't minſte niets en deerde; maar dat hy het gedaan had, om dat yeder met medelijden over hem ingenomen wierd, en hy veele lekkernyen ontfing, en van dagelijx na de winkel te gaan werken ontſlagen wierd. Deze bekenteniſſe heeft hy daarna voor de volle magiſtraat herhaalt, en daar by getoont met wat behendigheid hy ſpelden en ſpykers gedurende het wateren inde flesjes wiſt te laten vallen, terwijlen hy met ſijn pijnlijke gebeerden, 't gezigte der omſtanders aftrok; mitsgaders hoe hy 't geen uitbraken wilde, in zijn mond verbergde; of, indien 't daar toe te groot was, en d' omſtanders plomp genoeg waren, met zijn hand by het uitbraakzel in de pot werpen konde.

Als hy vorders is ondervraagt; of hy die konſten van zijne ouders of van ye-

yemand anders hadde geleert : zeide hy , dat zeker Heyden hem zulx had onderwezen : en wat hy van de Ouders zeide , daar van kan ik ; om redenen , niet meer zeggen ; de zake my ook ten deele onbekent zijnde. De Vader en ſtiefmoeder wierden gehaalt , en dit bedrog haar voorgehouden zijnde , ontkenden daar in eenig deel te hebben , en zeyden het onmogelijk te oordeelen , dat de jongen zelfs zoodanigen werk had konnen doen : geloovende daarom nog niet , dat het waarheid kon zijn , dat de jongen zulx hadde beleden. De jongen wierd derhalven wederom boven gehaalt , en aan d' ouders werd gelaſt , zig buiten de raadkamer ſtil te houden , en door zekere openinge alles aan te ſien , wat de jongen doen zoude. Hy dan vangt wederom aan te toonen hoedanig hy hem kon veinſen , als of hy ſwaarlijk gepijnigt wierde , en op wat manieren hy de menſchen bedroog ; 't welk de Vader en ſtiefmoeder aldus gedwongen zijn in weerwil , om te geloven. Dog zy wierpen voor ; om te willen vroedmaken , dat de jongen egter betoovert was , en niet alles konde doen wat'er van hem verhaalt wierd ; dat het , te weten , onmogelijk was , dat hy zoo nette hair vlegjes konde maken , als hy hadde uitgebraakt : waar op dan de jongen in haar by wezen toonde , hoe net hy dit alles konde vlegten en uitwerken , &c. Zoo dat zy zijn genootſaakt geworden , om daar te belijden , dat alles bedrog moeſte wezen.

Dewijle nu de Vader en Stiefmoeder niet overtuigt zijn geworden , datze aan dit bedrog , daar de politie , Kerke en gantze ſamenlevinge door beſpot en verongelijkt is geworden , en deelagtig waren : zoo heeft men haar laten gaan ; en de jongen om zijne jonkheid mede vry gelaten , na dat hy op ordre der Magiſtraat van zijn Vader dapper gegeeſſelt was.

't Zedert die tijd heeftmen niets van die jongen vernomen ; als dat zig weldraagt , zoo veel men uiterlijk beſpeurt : dog de Vader is weynige maanden daar na overleden , en zoo veele meinen van hartſeer. Zoo is gelukkiglijk ontdekt een gemaakte toovery , die , indienmen die niet zoo ſtreng had onderſogt , en ten laaſten ondervonden , magtig genoeg van gevolgen zou zijn geweeſt ; om niet alleen die ſtad ; maar vervolgens andere plaatzen : ja 't land geheel in te nemen ; de menſchen mogelijk tot onbarmhertig pijnigen te brengen , en veele onnoſele tot de dood , en 't grauw aanleydinge ten minſten te geven tot velerley quaad en plunderinge van huiſen ; gelijk als te Wilſum een uir van Campen het huis van de ſuſter der beſchuldigde overvallen is , en niet zonder ſchade. God geve , dat de hervorminge , die veele bedriegeryen en Duiveleryen heeft uitgebannen , al meer mag aanwaſſen ; op dat Chriſtus Koningrijk , mag verder van veele overblijfzelen van bygeloovigheid geſuivert , kragtiger mag doorbreken , en men op God alleen ſoodanigh betrouwen mag , dat men die liefde hem toedrage die alle vreeze buiten ſluit , d'eenige oorzake van de bygeloovigheid.

§. 2. In dit omſtandig en opregt verhaal vind ik nu ruime ſtoffe / om mijn voorgaande ſeggen waar te maken. Want wie en ſiet niet / welke geloof weerdige getuigeniſſen en bedziegelike onderbindingen de Menſchen

nomen doen geloven dingen / die sy met maar half gemeen verstand behoorden te begrijpen / dat niet waar en zijn. Indien geen diep vooroordeel / door de kraght van bygelovigheid geholpen / hen vermeesterd hadde: hoe was het mogelijk / dat sulk een kind van 13. jaren / van laage opkomst en verkeeringe en van gemeen verstand / door oefening der scholen of door hoofschen omgang onbeslepen / sulk eene ganssche stad so sterk betoverd heeft. Want waarlik was die jonge self de toveraar / en niet betoverd. Hy was een reghte Cartoom van Egypten / of Mecassoscheef; (dit slagh van volk is ons al diksmaal voorgekomen / in't III. boek. V. §. 2/ 12. en VII. §. 4.) en dat in't midden van het kristen Israël. Hy dede ook also met sijne besweeringen dat is met sijne babbeleguichjes en grimatsen die hy maakte / om der omstanders ogen af te trekken / dat sy niet souden sien wat dat hy dede: op dat hy spelden / naalden / spijkers / potscherven / vlas en hairvlechten; ja ook latijnsche woorden / niet door hem gesproken / maar van anderen geschreven / voort bragte.

§. 3. Siet mede wat d'inbeeldinge niet al vermagh; en hoe selfs de geloofweerdigsten in desen weinig te geloven zijn; die sweeren souden / dat sy self met ogen gesien en met oren gehoord / en met handen getast hebben het gene nooit en was: de dienaars / dat de jongen waarlik spelden waterde / d'omstanders dat de tang hen in de hand wierd omgedraaid. Daar quamen doe geen katten meer ontrent / of 't moesten toveressen zijn; en schoon men sag geen katten / evenwel het was genoeg om te geloven dat ser quamen / en dat self ook een predikant geseid moest hebben / dat hy een katshoofd in des jongen lichaam voelde / en dier gelijke wonderlike dingen meer. Sy sage niet alleen de spellen door het watermaken van den jongen in het vleschje vallen / sose meinden; (sy vielen trouwens / maar sy vielen op die wijse niet) maar ook vermeerderen de gene die sy niet en sagen; en dat door Duivels kraght. Siet dan met een / hoe seer gereed den Mensch de Duivel in gedachten is: sy sagen hem al doen het gene niet gedaan en wierd. Sy wisten d'oorsaak van sodanige vermeerderinge al te vinden / daar geen uitwerksel in de daad vernomen wierd. Sy sochten / ja sy stelden self voor vast de wesentlixte oorsaak van iet dat geen wesen heeft

§. 4. Noch erger; siet my eens / hoe gansch onmogelijke dingen aan den Duivel worden toegeschreven; en d'allerwonderlixte wonderwerken / sonder nuttigheid. Nooit dede God de olie of 't meel of 't brood vermenigvuldigen / ten ware dat het iemant voordeel dede; ja duisenden zijn meer dan eens door die vermeerdering gevoed. Laat nu den Duivel even veel ten quade doen: sy sagen dan door sijne kragt de spelden in de flesche so vermeerderen; maar tot wat einde doch? Want was 't den Duivel doch te doen om quaad te doen / waarom vermeerderde hy dan de spellen in des jongens lichaam niet? also hem die geen pijne konden aandoen in de flesch. Speelt dan de Duivel maar so met mirakelen / en heeft hy daar so lichten hand van / dat hy die so maar te grabbel werpt. 't Is by hem dan te kampen maar een kleinigheid / een katten hoofd / in eens Menschen lijf te

bren-

brengen: of liever ene ganſche katte / die de man kon voelen aan het hoofd. Maar wat ſoude doch die katte? was die dan de toverես / of was 't de Duivel ſelf? of was het ene weeſentlike katte? wat hebben ſy toch voor gedachten / die ſo ſpreken en alſo gevoelen? Hoe was dat beeſt in 's jongens lijf gekomen; of was 't er in gegroeid? Want welk van beiden datmen kieſt / ſo heeft de Duivel tegen de Natuur gewerkt / een lichaam door een lichaam heen doen dringen / daar opening noch ſcheiding was / om tot den doorgang plaats te maken: of boven de Natuur / om in eens Menſchen lichaam ſulken beeſt te ſcheppen. Indien ſulx dan geſeid is van een Predikant; foey! ſchande: doch ſo niet; wie van de predikanten heeft ſo grouwelikken dolinge beſtraft.

§. 5. Ik wil een duideliſk bewijs tot wederlegginge der algemeene doling uit dit ſelf de voorval trekken. Want het en paſt niet / dat de Duivel ſelf / en door de Toverſſen ſulke grote dingen kan verrighten / als nu ſo menigmaal tot walgens toe gemeld is: en dat in het betoveren / het altijd uit komt op wat ſpelden / naalden / ſpijkers of wel klonters haar of vlas / met veters / of met garen dus en ſo door wroght; gelijk wy noch beſcheideliker ſullen ſien / in 't nett beſchrijven op de maat van de ontdekte Tovery in 't weſt van Engeland / hier na in 't XXVIII. kappittel te verhalen. 't Is 't gemeen praatje: en daarom moeſt die jonge ſich in deſe kunſtjes oefenen / om 't volk te doen geloven / dat hy ſekerlik betoverd was. Maar had hy goudene en ſilvere ſpelden / naalden / ſpijkers / peerlen / diamanten / uitgewaterd of geſpogen; hy hadde meer verwondering verdiend. En waaromſechter meer? alſo 't den Duivel / als den grootſten Alchimiſt en Filoſoof toch eben eens moet zijn / of hy in goud of ſilver of in koper of in yſer werkt. En hy die over al ſo by kan komen / kan hy ſo wel niet de waterduikers d'alderbeſte peerlen uit de diepten halen / of ook koſtelikſte ſteenen in de aarde vinden. Nochtans moet hier wat haperen / alſo dit arme groenwijf haaſt de rijkſte van ganſch Kampen moeſte zijn geweeſt / indien ſy ſulke koſtelike ſtoffen hadde konnen toveren. Deelligt en hadde dan die jonge geenen nood gehad; de vrow had ſulke koſtelike ſpelden / naalden / ſpijkers of ook ſtukken / niet van aarden maar van goudene potten / liever voor haar ſelf behouden / dan den pompemaker toegetoverd: of de jonge ſoude ſich / of qualik over pijn in 't wateren en braken niet gehouden hebben / noch ſo veel gerughts daar van gemaakt. Want ook ſo ſaghmen hier / gelijkmen over al bevind / ſo haaſt als dat gerucht van Tovery (altijd beginnende by 't armſte volk) de rijken en vermogenden begint te treffen / ſo houd het op; ſo dat er by den Duivel niet als armoede ten beſten is.

§. 6. En het verwondert my noch ook / hoe 't hier altijd met katten is te doen: ſomtijds ook wolve / bokken; (men ſoude meinen / dat de laatſten / zijnde naaſt gelijkende de Sehirym, meeſt onder deſen handel ſpelen moeſten) dog meeſt al katten / en die en zijnder nooit gebrek waar toverye word geagt te zijn. Ik mogt met reden dan wel vragen / wat doch dis beeſten boven ande-

ren misdrijven hebben / dat sy in dienst en tot behulp der Menschen zijnde / om 't huis van ongedierte schoon te houden / so veel gemeenschap met den Duivel hebben. Indien de Farmakoi zijn sulke Toveraars die met den Duivel omgang hebben / daar voegt de Schrift de honden by en niet de katten / die in den ganschen Bybel niet genoemd staan / maar wel de honden menigmaal / en dat ook met de toveraars. Want buiten sullen zijn de Honden en de Toveraars. Openb. 22: 15. Siet so schriftuurlijk zijn die dingen / welkemen so vast en algemeen gelooft / en die van schriftgeleerden worden voorgestaan. Waarom en bryngtmen alle katten niet om hals; en worden dese beesten noch geleden onder 't Kristendom / indien sy sulke dagelikse en gemeene instrumenten van den Duivel zijn. Wy komt hier wederom by in den sin / het gene boven VII. §. 2. gemeld is van dien predikant / die geenen papegaaj meer dulden wilde / wanneer hy maar van eenen hoorde en geloof de dat betoverd was. Indien de Menschen alle dan so bies en keurig waren / wie soude ooit meer katten willen lijden? te meer alsoo deselve niet gehouden worden voor beseten of betoverd; maar 't gene noch veel erger is / self voor de Toveraars en Duivels die het doen.

§. 7. Besiet my ook de boosheid van het volk. Waar is de liefde / die geen quaad en denkt / daar op het seggen van maar een boosaardig kind / terstond de ganssche menigte een arme vrouw veroordeelt / die een lidmaat der gereformeerde kerk is / en een medelid van 't meerder deel in die gemeinschap van 't geloof en liefdemaal des groten Gods en Saligmakers. Siet de voorstanders in den Heere die haar self / (gelijk my een der selven doe verhaald heeft) van des Heeren Tafel hebben afgehouden / om aan 't geraas der menigte den toom te vieren. Self moest de suster harenthalve lyden; so veel bescheidenheid is by de luiden die van dit geloven zijn. Wy hebben eens tot Franeker een wijf dat ook enen ander dus berugtigd hadde / voor den vollen Kerkenraad doen schuldbekennen en herroepen; haar datmaal van de Tafel afgehouden / en d'andere toegelaten. Maar dese / wat vertroostinge is haar geschied? Daar tegen heeft men d'ouders van alsulken kind / dat so boosaardig en herdnekkig stad en kerk bedrogen / en dat veelvuldig misbruik van Gods Naam in so veel kerkgebeden ook veroorsaakt hadde: op hun bloot seggen flechs geloofd dat sy onschuldig waren: 't welk echter 't arme groen wijf niet mogt helpen / niet tegenstaande sy als 't waar geweest hadde / niet meer dan desen eenen jongen soude hebben leed gedaan / die self so swaarlik tegen God en duisenden van Menschen door syn boos bedrogh gesondigd hadde. Wat billikheid is in de wetten en plakkaten / die d'Ouders doen beslaan in boete voor de misdaad hunder kinderen; in dien het niet en is / om dat altijd bedenken valt / dat quaad exempel of gebrek van goede onderrigtinge / die d'Ouders aan de kinderen verschuldigd zijn / daar deel in heeft?

§. 8. Veel beter heeft de Magistraat gedaan / die voor de veiligheid dan gesorgd / en tot ontdekkinge van 't snood bedrogh gewerd heeft. Wat predikant heeft sig also gequeten? Sy hebben liever 't blinde volk tot onderdruk-

kinge

linge van die onnoſele arme vrouw noch in de dollinge geſtijfd; en ſich ook niet gebeterd / na dat dit boos bedrogh was uitgevorſten; dan zijn daarna verhard gebleven / als hebbende noch na verloop van seven jaren ſich openlijk gewapend tot verdoemen van mijn boek / waar in ik 't gruwelijk gevoelen dat ſy nopende dat werk des Duivels hebben / tegen ſpreke. Dat hebben ſy doen blijken in de Synodus 't voorleden jaar gehouden binnen Kampen: en 't was hen leed genoeg / dat d' andere drie Claſſen / en wel niet name dat van Swolle / niet en wilden regters weſen over een perſoon of ſake die tot hunne kenniſſe niet en behoorde. Ik ſal derhalven deſe broeders niet verongelijken / ſo ik hen met de Apoſtelen hier vergelijke / om hen die woorden onſes Opperleeraars toe te paſſen. Mark. 8: 17/ 18/ 19. En bemerkt gy noch niet, noch en verſtaat gy niet? Hebt gy noch uw verhard herte? Ogen hebbende en ſiet gy niet, ende oren hebbende en hoort gy niet. Ende en gedenkt gy niet, hoe ſchandelijk gy onlangs van een kind bedrogen zijt geweeſt? Leeſt nu dit boek eens door en oordeelt tegen uwe gewoonte / wanneer gy 't ſult geleſen hebben; of ik geen reden hebbe my te ſtellen tegen deſe boſe ſotheid / die ſo groten hinder aan het Menſchelijk welleeven / en betrachtinge der waarheid tot godſaligheid veroorſaakt heeft.

XI. HOOFDSTUK.

So blijkt ook het bedrog van Toverye en Beſetenheid uit die merkwaardige Hiſtorie der Urſelynen tot Lodun.

§. 1. D' Hiſtorie die ik hier nu doe volgen is over 50. jaar gebeurd in Vrankrijk tot Lodun / door welgeachten borger van die ſtad / uit oorſaak der verbolgingen van daar ontſtugt / met mijnen raad hier in de franſche tale aan 't licht gegeven; en 't ſederd aanſtonds ook in Duitſch gebragt. Waar uit genoegſaam blijkt / dat andere ſo wel als ik dat werk geoordeeld hebben als boven allen waardig om van ieder een te zijn geleſen; tot onweerſprekelijk bewijs van al 't bedrog des Papendoms en der genaamde Toverye. Want deſe ſchrijver heeft ſijn boek uit d' autentijke ſtukken der reghtsplegingen daar over voorgevallen t'saamgeſtelt / en met een onderſcheidentlijk verhaal van ſeer beſondere omſtandigheden ſo beveſtigd / dat men aan niet eenen letter van de waarheid heeft te twijfelen. En ſoud ik wel eens willen ſien ſulk een verhaal / maar met de helft van ſo veel ſekerheid en ook oprechtigheid by een geſtelt / dat ons betonen konde ſulk een ongeveinsde en waarachtige betoveringe of beſetenheid / als deſe valſch is en verſierd. Ik doe daarby noch deſen eiſch / dat my getoond ſal werden enige andere geſchiedeniſſe / die meerder ſchijn ſal hebben van bewijs dat ſulke dingen van den Duivel zijn / dan deſe heeft; waar van het blijkt

dat alles maar bedrogh van Menschen is. So lang als my de franſche ſchrijver van de Bibliotheque univerſelle & hiſtorique hier in niet voldoet / ſo neem ik ſijne waarſchouwinge ook niet ter herten die ik op heden leſe in ſijn Tome 24. pag. 224. daar hy 't kort begrijp van dit verhaal beginnende / my ſeit: dat ſy die alle Duivels werkingen (te weten op der aarde ende aan de Menſchen) looghenen, en ſtoutelik met eenen ſtaande houden, datter geene Toveraars en zijn, uit dit verhaal geen voordeel konnen trekken; om dat nooit een beſonder werk van deſen aart ten algemeenen regel dienen kan. Nu hoort hy / dat ik ſegge / ja; als ook de reden van mijn ſeggen: behalven noch / dat hy dit vierde boek alleen doorleeſende wel ſien ſal / dat het op ſulk een exempel niet eens aan en komt; en dat hy my niet een daar tegen aan ſal tonen konnen / waarom hy noch ſo ſtoutelik (*hardiment*) met anderen blijft houden ſtaande alſulken werkinge des Duivels en der Toverij.

§. 2. Ik ſal nochtans mijn werk niet ſeer vergroten / door te wijdluftigen verhaal des inhouds van gemelde boek / daar niet een woord vergeefs in ſtaat / en daarom qualik te korten is. Veel beter ſal de Leſer doen / dat hy 't geheel doorleeſe / en ſig hier maar te vreden houde met uitrekſels / die ten proefſtuk dienen konnen; en met name van 't bewijs dat ik beoge: waar van de kraght voornamelik ſal zijn tot overtuiginge van ons door 't Pauſdom ſelf / dat door ganſch Vrankrijk moet bekend ſtaan dit godloos bedrogh; en ſich daar over ſchamende / belett heeft onſe Proteſtanten door gevreeſde ongemakken / om 't ſelve voor de weereld dus ten toon te ſtellen; gelijk nu door dien heer / alhier in vrijheid zijnde / is geſchied. Daar by komt noch 't beſchreven oordeel ſelf der paapſche Meeſters / ſo als hier na te leſen ſtaat. Het een en 't ander heeft die doorgeleerde Arts Patin / in ſijner brieven die na ſijnen dood zijn uitgegeven de 37. na melding der moord den 6. Decemb. 1651. tot Parijs gebeurd / aldus in 't kort by een geſtelt. Men heeft vernomen (ſeit hy van den genen die vermoord was) dat het was geweeſt van enen meeſter der Requeſten, geheten Laubardemont: die in 't jaar 1633. den armen Urbam Grandier, Paſtoor tot Lodum ter dood verwees, en leevendig verbranden dede; voorwendende dat hyden Duivel in het lichaam van de geeſtelike dochters tot Lodun geſonden hadde, die men leerde danſſen, om den gekken wijs te maken, dat ſy beſeten waren. Is daar niet in te ſien een godlijk oordeel over 't huis van dien ramſpaligen reghter, tot ſoen op eniger hande wyſe van dien wreeden en onbarmhertigen dood des armen prieſters, wiens bloed om wrake roept?

§. 3. Nu wil ik eerſt hier ſtellen den voornaamſten inhoud van 't verhaal / daarin den ſchrijver der Biblitheque maar vertalende; daarna een van de wightigſte en klaarſte proeven des bedrogh / uit onſen ſchrijver ſelf; en eindelik het oordeel van de Univerſiteit tot Mompelliet / belangende de hoofdbewijſen / welken de bedriegers hebben voorgewend / om te betonen / dat die Menſchen waarlik van Grandier betoverd / ende van den Duivel zijn gequeld geweeſt; Die was wel / ſo de ſchrijver de Bibliotheque ſeit /

wat

wat te hoogdzavende en trots van omniegang; en die sich na den swier wel wist te schikken: maar ook in waarheid eerliker en van geoefender verstand dan 't gros der geesteliken van Lodum: die hem daarom te meer benydden / dat hy / als zynde daar een vreemdeling / door sijne hoedanigheden en gedrag / nog een inkomen boven sijn pastoorschap hadde / daar sy verstonden nader toe te zyn; voornamelik Mignon / die de biechtvader van de Urselynen was. Nu sal ik voorts den laatst genoemden schryver volgen.

„ §. 4. In 't jaar 1626. wierd tot Lodum een klooster van geestelike „ dochters van St. Ursula gestieht. Die hadden 't in 't begin seer armelijk „ en konden hen de andere kloosters van die self de order / als zijnde altesa- „ men onlangs eerst gestieht / ende also den slag nog niet om den arm hebben- „ de / niets bysetten. De jongste deser dogters vrolikker van geest dan d'an- „ dere / en soekende niet anders dan maar aanslagh om den tijd te kozten; „ bequamen door 't versterven hunS Bestierders ook gelegentheid daar toe: „ also geloof d wierd / dat in hunne woninge verschenen Geesten / die de „ jonge kostkinderen vervaarden / welke sy tot stem van hunne kostwin- „ ninge waren houdende. Enigen self ook van d'ondste en eenvoudigste der „ geestelike / die van 't geheim niet wisten / was die vreese waarlik ernst / „ en moedigde degenen aan die de spil draaide / ende maakten duisend „ potsen binnens huis / bedenkende daar by noch allerhande wegen om „ d'onkundige 't verschynen van de Geesten des te beter wijs te maken.

„ §. 5. Nu / die Mignon geloof de dat hy een onfeilbaar middel uitgevon- „ den hadde / om sich te wreken van Grandier. Hier overreedde sommige „ van dese geestelike dochters / die al in de gewoonte waren voor spook „ te spelen / sich aan te stellen als beseten: waar toe hy hen ook leerde dui- „ send dryfingen en keeringen des lichaams / gelykende na sulke die men voor „ sodanig houd; hen doende wel verstaan / dat dit de reghte weg was „ om d'inkomsten van hun klooster te vergroten. Hy trok verscheiden „ andere moniken en priesters / Grandiers gesworen vyanden / met sich „ in die maatschappy. Men quam dan tot besweeringen: waarop de „ Duivel niet en miste door den monde der Beseteneu 't beschеid te geven / „ dat Grandier was de Toveraar / die door verbinteniſſe met den Duivel „ al dit quaad te wege braght. Sy dreven dese neering enen ruimen tijd. „ Grandier voorsagh sich eindelik: en hadde sich misschien noch wel daar „ uit gered: indien sy niet en hadde het geheim gevonden / den Cardinaal „ van Richelieu in 't spel te brengen / hem seggende / hoe dat Grandier op „ hem een schimpschrift had gemaakt.

„ §. 6. Dit was genoeg om sulken man aan 't snoer te krygen / die al „ sijn leven lang vermaak nam in de wraak. Hy gaf dan last Laubarde- „ mont / een van des Konings raden, en sijn eigen creature / die ook al „ was geweest aldaar te stede / om de vesting van 't kasteel te slechten / „ en alles met de vyanden van Grandier had overleid; om dese saak te on- „ derzoeken / en daar in te wysen / so hy dat verstond. Die quam daar dan / „ met volle maght: en hadde weinig moeite om ten eersten te besluiten /

„ hem

„ hem in hechtenis te nemen. Waar tegen hy / schoon des verstendigd / „ alsо hy sich onschuldig kende / niet te soek en maakte: des wierd hy vast „ gesett / en ondervraagd / gepijnigd / sonder 't minst te bekennen; nogtans „ voor Toveraar gedoemd te vure / en verbrand.

„ §. 6. Met sijnen dood hield echter de Besetenheid niet op. Want „ eensdeels soude anders het bedrog als al te plomp dus aanstonds door „ geschеenen hebben; en anderdeels so waren nu die Nonnen in den smaak / „ van goede winst / getrokken uit dien bond; alsо men geen devote Catho„ lijken sagh / die niet wat aan hun klooster schonken / om d'arme dogters „ die beseten waren te ondersteunen / en met een de kosten der Besweerin„ gen daar uit te vinden. Dus duurde die Besetenheid noch al wat jaren „ na dien tijd / tot spot van al het gene dat de Roomsche kerk op 't meest „ voor heilig en voor heerlijk acht. Doch eindelik het klooster rijk genoeg / „ en dus de Nonnen ook al uitgesloof d van 't lastig spel / om dus gedurig de „ besetenen te maken / de Maghten mede geen belang meer hebbende als „ voren in dat werk; en 't gene noch het meeste daar toe dede / het onderhoud „ der Exorcisten of Besweerders metter tijd verdwijnende: so liep dat gan„ sche werk / dat schier het gansche koningrijk plag na Lodun te trekken / ge„ heel tot niet.

§. 7. De konst van 't gansche spel bestond in 't veinsen van seer s'ware pijnen / in 't maken van seer vreemde en erbarmelike minen / in 't vertellen van ver„ vaarlike gesighten; in 't spreken van latijnsche woorden nu en dan; of so die niet gereed en waren in 't beantwoorden al was 't fransch / om te betonen / dat de Duivel het verstond. Daar dede men op volgen een eenstem„ mig seggen / dat sulk lyden niet natuurlijk was; het moest de Duivel zijn die dese Nonnen quelde / en die besworen wesen / om te seggen wat of wie hem had bewogen dit te doen? Daarop was 't antwoord dan besteld; dat hem Grandier aldaar gesonden hadde / alsо die was een Toveraar; dat was 't getuigenis des Duivels dat se sochten / om hem daar op van kant te helpen. Men noemde ook de Duivels die 't hen deden: altoos de Overstimme deser Nonnen hadd'er seven / om geen minder roem te konnen dragen dan Ma„ ria Magdalena; en die met namen Asmodi, Haman, Gresil, Leviatan, Behemot, Balaam en Isaacarum; die ook de eene voor en d'ander na door kragt der heilige Besweeringen zijn uitgeworpen; met ongelijk veel moeite / na dat se sterk of schrander of hardnekkig waren.

§. 8. Die konst om dit alsо te doen gelukte niet altijd. Want som„ tijds en verstonden de Besetenen de mening huns Besweerders niet ge„ noegh / of hadden 't lesje niet wel vast. Eenre een huiner eigene Be„ sweerders / die ook van de konst was / seide eens *adoro Deum Creatorem tuum*, aanbid God uwe schepper; waar op hem de besetene tot antwoord gaf / *Adoro te*, ik aanbid u: om dat sy 't qualik had onthouden / uit de woorden die sy geleerd had om te seggen / *Adoro te Jesu Christe*, ik aanbid u, Jesus Christus. Hy haar dan vraagende op d'eerste woorden / *Quem adoras?* wien aanbid gy? gaf sy tot antwoord J. Christus; daarna 't latijn in dit geval geseid moest

wor-

woꝛden Jeſum Chriſtum, ſoude 't goed Latijn zijn. Warre om dat dan goed te maken / vraagt haar op die manier dat na de wetten der latijnſche tale daar op paſte ſo te ſeggen / *Jeſus Chriſtus: Quis eſt ipſe quem adoras?* Wie is hy dien gy aanbid? Maar 't antwoꝛd was uit haar onthoud na 't eerſte leſje / *Jeſu Chriſte.* Derhalven konde Daniel Dzouin bpſitter der pzooſ dp ſich niet onthouden van te ſeggen overluid / die Duivel ſpreekt geen goed latijn. 't Latijn der papen die de Duivels kenden verſtonden ſy veel beter dan der genen die van buiten quamen. Den eenen gaven ſy dan antwoꝛd / dien ſy wiſten wat hen vzagen ſoude / en de hen 't beſcheid dat daar op paſte met veel moeiten had geleerd. Wanneer een ander ſpzak / ſo wierden de beſetenen op en neergeſmeten / en verſtomden; of 't antwoꝛd was / dat ſulx nu niet gelegen quam / of diergelijke.

§. 9. Om hun gewoon bedzog dan toe te dekken / behielpen ſy ſich met verſcheiden andere vonden. Sy wiſten ook den dag van huis te ſtellen / met ſeggen / dat de kranke niet in ſtaat van aanſpzaak / of nu beter was: de ſchuld op d'ongelovigheid te werpen van den eenen of den anderen daar tegenwooꝛdig: waar dooꝛ dan de beſweeringe geen kragt en hadde: als ook 't geregt / dat met veel klaarder ogen ſag / en daar Grandier ſig op beriep / met allerhande uitvlugt af te weeren. Wanneer d' Eerſtbiſſchop daar ontrent was / hielden ſich de Duivels ſtill / om dat die onpartijdig was; maar vooꝛ den Biſſchop warenſe ganſch niet verbeerd; en als die quam ſo ging het ſpel den ouden gang; om dat Grandiers partyen dien op hunnezijde hadden / en op het laaſt (gelijk geſeid is) ook den Kardinaal: en dat heeft hem den dood gedaan.

§. 10. Dit zp alleenlik tot een ſtaaltje van dit papenwerk: de ganſche ſake ſal de Leſer in d'hiſtorp vinden: die ik ſo nutt en nodig achte over deſe ſtoffe te dooꝛleeſen als mijn eigen werk. Nu ſal ik hier het ooꝛdeel ſtellen / dat over diergelijk geval gevzaagd is van Santerre prieſter ende pzomoteur / alſo geſeid / des bisdoms van Nimes / aan de Univerſiteit van Monpellier; derwelker de Pzofeſſoren ſo niet alle / immers op het minſte vooꝛ de helft Papiſten waren. Men kan bemerken uit de vzagen / welke de vooꝛnaamſte konſten deſer nagemaakte Duivels waren / waar uit ſy wilden doen geloven / dat die geeſtelike dochters waarlik van deſelve zijn gequeld geweeſt; want het beſcheid / dooꝛ de vooꝛſeide Univerſiteit daar op geſteld geeft / ſulx genoegſaam te verſtaan. Dat was dan ſo als volgt.

I. *Vr.* Of de wringingen en bewegingen des lichaams, ſo dat het hoofd dikwyls den bal des voets is rakende, met andere verdraajingen en vreemde ſchikkingen des lichaams een bequaam kenteken van beſetenheid zijn?

Antw. De guichelaars en koordedanſſers maken wel ſulke vreemde bewegingen, buigen en verbuigen ſich in ſo veellerhande fatſoen; datmen moet geloven datter generhande poſtuur is, waar toe mans en vrouwen, door neerſtige oefeninge niet bequaam konnen worden om het te maken, kunnende ſelfs maken extra-

ordinairè uitſtrekkingen en rekkingen der beenen, der heupen; en andre deelen des lichaams; teroorſake van het rekken der ſenuwen, muſculen en ſpieren door langdurige oefeninge en gewoonheid. En ſo verre geſchieden ſulke werkingen ſlegs door natuurlike kragt.

II. *Vr.* Of de ſnelligheid der beweeginge van 't hoofd, van voren en van achteren ſlaande tegen den rugge en de borſt, een onfeilbaar teken van beſetenheid zy?

Antw. Deſe beweeginge is ſo natuurlijk, datmen geene redenen heeft by te doen tot de gene die geſeid zijn van de beweginge van de deelen des lighaams.

III. *Vr.* Of de ſchielike ontſtekinge of opſwellinge der tonge, der keele en des aangeſigts, en de haaſtige verandering van verwe, onfeilbare tekenen van beſetenheid zijn?

Antw. Het oplichten en bewegen van de borſt by poſen, zijn uitwerkſelen van de uitademinge of inademinge, gewoonlike werkingen der ademhalinge. Waar uit geenerhande Beſetenheid is te beſluiten. D'ontſtekinge der keele kan ontſtaan uit het weerhouden van den aaſſem; en die van d'andere deelen uit de ſwaarbloedige dampen, diemen dikmaals ſiet ſweven door alle de deelen des lichaams. Waar uit volgt dat dit teken van Beſetenheid niet aanneemelijk is.

IV. *Vr.* Of het verdoven des gevoelens, of d'ongevoeligheid, ſo verre datmen ſich laat prikkelen en ſteken, ſonder geluid te geven, ſonder ſich te reppen, en ſelf ook ſonder coleur te verſchieten, gewiſſe kentekenen van Beſetenheid zijn?

Antw. Die jonge Lacedæmonier, die ſich de lever liet knagen door enen vos dien hy geſtolen hadde, ſonder ſich te laten blijken dat hy er gevoelen af hadde; en de genen die ſich lieten ſtokſlagen geven voor den autaar van Diane ter dood toe, ſonder hunne wenkbrauwen te froniſſen; tonen dat een opſettelijk voornemen iemant wel kan doen verdragen de ſtekingen der ſpellen, ſonder ſchreewen; zijnde buiten dat ſeker dat in 's menſchen lichaam by ſommige perſonen gevonden worden ſekere kleine vleeſchene deelen die ſonder gevoelen zijn, ſchoon dat de andere deelen rondom gevoeling zijn; 't welk dikmaals by komt by ſekere voorgaande ſiekte. Dienvolgens is ſulke uitwerkinge niet om te bewijſen dat iemant beſeten is.

V. *Vr.* Of d'onbeweeglikheid des ganſchen Lichaams, inde gene diemen acht beſeten te zijn, door 't bevel hunder Beſweerders, gedurende, en midden in derſelver ſterkſte bewegingen, een levendig teken zy van den Duivel beſeten te zijn?

Antw. Gemerkt dat de beweeginge van de deelen des Lichaams vrywillig is: ſo is het ook natuurlyk voor luiden die welgeſteld van lichaam zijn, ſich te bewegen of niet te bewegen, ſo als ſe willen. Volgens dien komt ſulk ene uitwerkinge of ophoudinge van bewegen niet in bedenkinge, om daar uit te beſluiten, dat iemant van den Duivel beſeten zy, by aldien by die onbeweeglikheid niet en komt ene geheele onthoudinge (beroeringe) van gevoelen.

VI. *Vr.*

VI. *Vr.* Of de blaffinge of geroep als het blaffen van een hond, 't welk meer geſchied in de borſt dan in de keele, een teken van Beſetenheid zy?

Antw. De menſchelike ſchranderheid is ſo handelbaar om aller hande redeningen na te bootſen, datmen alle dagen menſchen ſiet, geſchikt om volkomelik uit te drukken de redening, 't geluid en 't geſang van allerhande dieren, en om deſelve na te bootſen ſonder de lippen te bewegen, of ſo weinig datmen 't niet en merke. Selfs ſalmen verſcheidene vinden, die woorden en ſtemmen, in de borſt konnen maken, die veel eer van elders ſchijnen te komen, dan van den genen die deſelve alſo maakt. En deſe menſchen worden Buikſprekers genaamd. Overſulx is ſulk een uitwerkſel natuurlijk, gelyk Paquier aanmerkt cap. 38. van ſijne Onderſoekingen, uit het exempel van ſekeren boeve genaamd Conſtantijn.

VII. *Vr.* Of een ſtijf geſigt op enig voorwerp, ſonder 't oog ergens heen te bewegen, een goed bewijs is van beſetenheid?

Antw. De beweeginge van 't oog is vrywillig, gelyk van d'andere deelen des ligchaams; ende is natuurlijk, 't ſelve te bewegen of ſtil te houden. Overſulx ſteekt daar niet beſonders in.

VIII. *Vr.* Of d'antwoorden van de genen die ſich ſeggen beſeten te zijn, in 't Franſch, op enige vragen die hen voorgeſteld zijn in 't Latijn, een bewijs zijn van Beſetenheid?

Antw. Wy ſeggen, dat het ſeker is, dat het verſtaan en ſpreken van talen dienen niet geleerd heeft boven natuurlike dingen zijn: en die iemant konnen doen geloven, dat ſulx door des Duivels dienſt of door enige andere hogere oorſaak geſchieden kan. Maar alleenlik op ſekere vragen te antwoorden, dat is t' eenemaal verdacht: alſo ene lange oefening, of perſonen met welken men in goed verſtand is, veel konnen doen tot ſulke antwoorden: blykende met een, dat het dromery is te geloven, dat de duivels de vragen diemen hen in 't Latijn voorſtelt verſtaan, en datſe altijd antwoorden in 't Franſch, en in de moedertale van den genen dienmen wil doen houden voor Beſeten. Waar uit blykt, dat ſulk een uitwerkſel niet en kan bewijſen dat al ſulken menſche enen duivel in moet hebben: inſonderheid by aldien dat de vragen in niet veel woorden of redenen beſtaan.

IX. *Vr.* Of het een bewijs is van Beſetenheid; ſo iemant in 't braken alles ſo uitwerpt, als hy 't ingenomen heeft;

Antw. Delrio, Bodin en andere ſchryvers ſeggen, dan de toveraars door betovering ſomtyds doen uitbraken ſpykers, ſpelden, en andere vreemde dingen door de werkinge des duivels, ende alſo deſelve in de genen die waarlik beſeten zijn het ſelfde kan te wege brengen. Maar iet ſo weder uit te braken als men 't ingenomen heeft dat is natuurlijk: alſo men lieden vind die ene ſwakke mage hebben, en die vele uren lang behouden 't gene ſy hebben ingenomen, en daar na ſo als ſy hadden ingenomen, wederom loſſen; en de mildſiekte het voedſel wederom onder doet uitgaan, ſo als het boven ingekomen was.

X. *Vr.* Of ongevoelige ſtekingen van ene vlym of lancette over verſcheidene deelen des lichaams een ſeker teken zijn van Beſetenheid?

Antw. Sulx moetmen toeſchrijven aan de geſteldheid van een melankolyk humeur, waaraf het bloed ſo grof is, dat het door kleine wonden of openingen niet uit lopen kan. En uit deſe reden is't dat vele menſchen geſteken (of geprikt) zijnde in hunne aderen, en natuurlike vaten door een lancette; van den Chirurgien, niet eenen droppel bloeds laten: gelykmen ſiet door ondervindinge. Volgens dien ſteekt daar niets in dat niet natuurlyk is.

Uit deſe vragen en 't berigt der Univerſiteit daar op geſteld / is wel te merken / welke konſten in den toeſtel deſer Toveryen zijn te werk geſteld / en wat men tot bewijs genomen heeft ſo van Betovering als van Beſetenheid: dat deſe Profeſſoren en Doctoren / ſo niet alle / immers op het minſte voor de helft ſelf Roomſchgeſind / al dat bewijs verwerpen / waar op nochtans d'onſchuldige ſo ongenadig is verbrand. Men hadde ander antwoord van die Univerſiteit verwacht / om die beſetenheid der Urſelynen tot Lodun door deſe noch wat meer te ſtyven. Maar boven dien wierd door verbod van hoger hand dit werk geſtuit: en doe men geenen Duivel meer beſweeren mogt / ſo wasſer niemant meer te vinden die van hem beſeten was; en hadden Belzebub, Barrabas, Guilmon en Carmin 2. Duivels die dat ſpel daar maakten / niet meer te doen.

XII. HOOFDSTUK.

Uit deſen allen is dan af te nemen, op welke wyſe men ſig heeft te dragen in het onderſoek van ſulke dingen, alsmen acht dat van den Duivel of door Tovery onſtaan; alsmede nopende ſodanig Vertellingen, als ons van anderen daar af ter handen komen.

§. 1. NA ſulk een klaar bewijs tot hier toe duidelik getoond / van ſo veel redenen en ook ſo veel exempelen / van onkunde / van voroordeel / van bedrog en bygelovigheid; behoorde niemant meer te blijven of te komen in gedachten van alſulke Duivels werken / Spokeryen / Toveryen / of Beſetenheid / als men ſiet dat by de ganſche weereld is. Nochtans om dat ſich dit gevoelen noch ſo vaſt gewortelt heeft: wy ſullen noch wat dieper graven / om dies te naakter te doen ſien / dat onder niet dan ſandgrond leit. Want nademaal dat tot een grondig en volkomen onderſoek van ſulke ſaken / niet alleen meer dan gemeen verſtand / ervarentheid / voorſigtigheid en neerſtigheid van noden is; maar ook een herte dat met geen voorooordeel ingenomen / noch ook door bygelovigheid / of ſchrik en vreeſe overmeeſterd is: ſo word er wonderlik veel toe vereiſcht / om vaſt te ſtellen / dat iets niet natuurlyk / of door bedrog van menſchen is geſchied / of ſo vertoond. Nochtans en iſſer meer niet dan die tweederlepe

lepe wegh / om ons in desen te versekeren: selfs onderbindinge / of geloofweerdige vertellinge van anderen / die't onderbonden hebben. Maar ik en hebbe self niet d'allerminste onderbindinge: dan wel dat alles wat my ooit of ooit is voorgekomen natuurlijk was / of Menschelike swakheid of bedrog. Nochtans heb ik so veel met sulke saken wel te doen gehad; en alles wel so neerstig ondersocht / dat ik niet nodig hebbe / om na anderen om meer te gaan. De Leser sal dat hebben konnen sien / uit alles wat hier voor uit eigen onderbindinge van my is aangeteken. So ik het nu van anderen moet hebben / laat sien wie zynse die ik daar dan in geloven mag?

§. 2. Ik spraak daar eben van Vertellingen / die iemant doet uit eigen onderbindinge; om uit te sluiten 't gene hy van anderen gehoord of in een hoek gelesen heeft: want dit en komt hier niet te pas. De reden is / om dat coppe van copp in reghten niet en geld: en datmen sich op geen getuigen magh verlaten / die self geen kennisse van saken hebben: Het spreekwoord seit / van horen seggen liegt men veel. Maar laat my dit nochtans wat nader onderscheiden en verklaren. Want somen anders niet geloven magh dan 't gene ons of self gebeurd / of van de genen dien het self gebeurd is word verhaald; so schynt er weinig sekerheid te zyn / besonderlik in kennis van historien / waar van een die maar tamelik belesen is / het duisendste niet self gesien heeft; ja self de gene die het schryft bywylen niet met al. Indien ik ook niet magh verseker zyn / dan van dat gene daar ik self ben by geweest: so mag ik 't duisendste niet eens geloven noch vertellen / van al het gene dat hier om gaat in de stad waar in ik wone / en nochtans de waarheid is. Doch dit zyn dingen van gemeenen staat; die ieder een verstaat / daar al te veel personen kennisse van dragen / om dat in twyfeling te stellen. Maar 't gene daar wy nu van spreken is dat ons begryp te boven gaat / dat onnatuurlyk is; dat d'eene hoort en siet en d'ander niet / al staanser beide by: daar boven dat noch groot vooroordeel onderspeelt; daar 't bygelove lichtgelovigheid veroorsaakt of onkunde / schrik of vrese 't oordeel en 't verstand / ja self ook de geheugenis belemmerd heeft.

§. 3. Ja self en zyn wy dikmaals niet bequaam / om 't gene ons met genoegsame verseker ing verteld is te vertellen. Want op het best genomen: het was uw eigen Vader wien dat is gebeurd; maar gy / wanneer hy 't u verteld / waart een kind. Had gy doe oordeels en verstands genoegh / om op dat gene wel te letten daar 't op aankomt; om er spokery of toverp / of diergelyke af te maken? Waart gy niet mede dikmaals van de min / of meid / of andere kinderen verbaerd gemaakt / en lagh u dat niet in uw hoofd? Hoort wat my self eens wederbaren is. In myn opwassen / doch in 't minst na myn onthouden 14. jaren oud / was ik by wintertyd met myn vader van Warfhuisen / daar hy predikant was / op wegh na Groningen; vernachtende by een vriend tot Winsum in de Ommelanden. Daar 's avonds by den vure sittende / vertelde ons die vriend seer veel van spoken /

dat hy gewaar wierd in sijn huis. Mijn Vader sat doe met den rugge na de deure van de kamer / die open stond; ik in den hoek daar tegen over; de man van 't huis in 't ander hoekje van den heerd / aan welke zijde ook de deure was. Maar ik / als opgetrokken door de wonderen die hy vertelde / sag hem aandagtig in sijn aangesigte. Mits even opsiende / word ik daar enen gewaar van vreemden uitsigt / doch gemeene kleedinge / daar staande echter mijnen vader ende my / in 't midden van 't vertrek. Ik had hem niet sien komen / noch en hoorde hem niet spreken ene wijl. Dies wierd ik als voor spook / te malen seer ontsteld. De huisweerd hem ook siende / sprak hem aan / en vraagde hem van waar hy quam? Van Kollum, seide hy / met een seer diep en hol geluid / en straf gesight. Mijn Vader vragende den hospes / wie dat was / so seide die hem soetelijk / dat dese man 't niet al te vast en hadde; en wel gewoon was / meer also in huis te komen uit bypostigheid / die dikmaals groot is by een klein verstand. Ik was van 't eerste praat van spokery / en 't schielijk sien van 't smaaks postuur so seer ontsteld: dat ik dit laatste horende / noch langsaam by my self versekerd worden konde / dat dit gespreek ook mogelik geen spokerye was: also ik doe al meer dan eens had horen seggen / dat 's menschen sinnen van den Duivel en lichtelik betoverd worden. So waart gy mogelik doe ook gesteld / wanneer uw vaartje of uw besievaartje uw vertelde 't gene daar gy nu so vast op gaat.

§. 4. 't Verhaalde my eens een geleerd man in mijn huis / hoe hy uit eigenen monde van twee anderen / ook gestudeerde luiden / daar ik deneenen ook van kende / gehoord hadde 't gene aan hen self gebeurd was / in een huis dat op den naam was van met spokery gequeld te zijn. Sy hadden dan met eigene ogen self gesien / de kanne en glasen op de tafel setten en versetten; sonder datter menschen hand ontrent was / of iet sigtbaars dat deselve roerde. Ik vraagde of dat was gebeurd terwijle sy in die aansienlike bedieninge / of noch studenten waren? Hy seide / studenten. Seer wel / seid ik; en die te voren ook al in gedachten waren / uit de gerughten / dat het daar ten huise spookte; dat voorvoordeel lag nu al gereed. Nu / daar men kan en glasen op de tafel sag / men had'er mogelik al eens gedronken. Ik weet wel / wat gy seggen wilt / sprak die voorseide vriend; en merke wel / dat gy dus alles wel in twijfel trekken soud. Ja / seid ik / by gebrek van meerder sekerheid. Dus heb ik meer dan eens / aan 't gene my verhaald wierd van de genen die het self gesien ofte gehoord hadden / hen self doen twijfelen: wanneer ik hen op meer omstandigheden ondervraagde dan sy gedacht hadden dat daar by moesten waargenomen worden. Ja noch niet lang geleden / heeft my een seer verstandig en belesen man verklaard / dat hy sich naderhand op mijne ondervraginge bedenkende / nu klaarlik sagh / dat hy bedrogen was geweest / in 't gene hy so langen tijd geloofd / en menigmaal ook voor de waarheid had vertelt.

§. 5. Het gene ons dan nu ter oren komt / of wat wy ergens in de boe-

ken

ken leſen / na dat wy tot volkomen rijpigheid van oordeel zijn gekomen; ſo verre wy dan ook met geen vooroordeel meer beladen zijn: laat ons beſien / wat word er toe vereiſcht / dat wy volkomelijk geloven mogen / het gene ons by monde of in ſchriften dien aangaande word verhaald. So als na alle Reghten in Getuigen word vereiſcht / waar op men reght ſal doen: dat ſy volkomen kennisſe van ſaken hebben / en datſe aan hen ſelven geloofweerdig / en ook in aanſien van perſoon en ſake onpartijdig zijn. Om 't eerſte te bekomen / ſo moet hun oordeel ook volkomen rijp / en hun verſtand genoegſaam op dat ſtuk geoefend en beſlepen zijn / daar toe ook alles in het onderſoek der ſake wel in acht genomen / ſo veel als tot de volle kennisſe van noden is. Aangaande 't eerſte mag in deſen 't ſelf de onderrigt in acht genomen worden / ontrent anderen in 't gene ſy vertellen / dat wy hier voor in de vijf eerſte hoofdſtukken voor ons ſelf in acht genomen hebben. Want wy en mogen anderen niet meer geloven dan ons ſelven: ſo moeſten wy dan ook verſekerd zijn / dat ſy ſo onbelemmerd en ſo wel opmerkende geweeſt zijn / nopens 't gene wy op hun getuigeniſſe voor waarachtig houden willen; als wy ons ſelve hebben voorgeſchreven / om by ons ſelven van de waarheid onſer eigene onderwindinge overtuigd te zijn.

§. 6. De geloofweerdigheid hangt hier aan voor een deel: maar in 't beſonder word daar by verſtaan / dat de getuige zy een eerlijk man; van wiennen men anders niet vertrouwen mag / dan dat hy waarheid voor heeft / dat hy 't ſeit in ernſt / dat hy ſich niet vermaakt in ſnuiverij op wonderlike onderwindingen / of vreemde geſighten / en beſondere openbaringen; met welke ſoort van ydelheid ook wel aanſienlike en anderſins verſtandige en ook godvruchtige perſonen konnen ingenomen zijn. Sy ſouden gaarne / mogtet hen gebeuren / tot geſighten ende openbaringen des Heeren willen komen, 2. Kor. 12: 1. ende in alles willen ſtout zijn daar d' Apoſtel ſtout in was / of anderſins van grote onderwindingen ſich nevens hem beroemen. 14: 21. Hier meen ik ſeilde 't Jetſke Klaas / weduwvrouw / voor 16. jaren hebbende op 't Pinſſen Eiland hier gewoond: die ſeide dat een Engel haar verſchenen was; wanneer ſy ſchielik / en nochtans niet met den eerſten in 't geheel / door ene ſinkinge die ſy gevoelde / wierd herſteld van hare lammigheid / die ſy al 14. jaren lang hadde. Sy was wel (ſo my van haar veel beright is) ene deugdelike vrouw, maar van geen groter oefeninge haars verſtands dan haar geringe ſtaat gelegentheid gegeven hadde: ſy en verhaalde 't altijd op deſelf de wijſe niet / ſy vond ſich voor een wonder aangeſien van velen die haar quamen ſien; en daar was voordeel by. Derhalven 't gene haar gebeurd was moetmen houden voor wat ongemeens / alſo het ſelden te gebeuren plagh; ende nochtans wel meer te gebeuren. Noch onlangs / van die ſake ſprekende met ſeer beſonderen getrouwen vriend / hier in myn huis / verklaarde die / dat hem dat ſelf de was gebeurd / waar in voorſeide Jetſke ſulk mirakel ſtelde. Dat van den Engel blijkt dat maar een droom geweeſt is / uit ſeer ſterken in druk op de herſenen onſtaan; door die gedachten dieſe hadde van de quale en de hope der

ver-

verloſſinge. En konde wederom die droom wel mede helpen tot verandering des lichaams/ daar de deelen al toe aan 't bewegen waren: gelijk dat menigmaal gebeurt.

§. 7. Maar tot het derde: laat getuigen ſo verſtandig en opreght zijn als ſe willen; ſo ſy met eenen ook niet onpartydig zijn / ſo word het alles overdwerſt. 't Verſtand is altijd veel meer vatſaam aan die kant daar het na toe helt / dan daar 't enigſins weerhouden word. Ik weet geen kragtiger exempel dan de ſake die wy onderhanden hebben in 't beſonder raakt / dan 't oordeel van een ſeker predikant aangaande dat geval van Jetske Klaas / en noch een ander van de vrow tot Abbekerk / waar af in 't XXV. hoofdſtuk ſal geſproken worden. Want zijnde aan de eene kant in het gemeen gevoelen van des Duivels wonderlike grote kraght / en aan de andere nochtans niet lichtelik verſchijningen van Engelen of anderſins mirakelen gelovende: ſo hadde hy dat wijf van Abbekerk verſchoond / door te verſinnen / dat het wel des Duivels werk geweeſt mogt zijn het gene haar onſchuldig toegeſchreven wierd; maar Jetske Klaas ging hy vermanen / datſe toch niet al te breed moeſt ſpreken van dien Engel die haar was verſchenen om ſo den Pausgeſinden niet den mond te openen tot ſeggen / dat wy ons mede met mirakelen behelpen. Het eerſte is bekend uit ſeker ſchrift / daar in hy doe ſijn oordeel over dat voorſcide wijf begrepen hadde / en 't ander heugt my van hem ſelf gehoord te hebben. Het bloot voorooordeel bragt hem tot dat eerſte / daar noch de Regtsgeleerden / noch Regters / noch de Predikanten onder dat geregt van Toverye iet gewagen / maar ſlegts 't gemeene volk gerucht van maakte. Het laatſte desgelijx 't voorooordeel / dat hy / zijnde predikant in onſe kerken / tegen de Mirakelen moeſt zijn: om datter de Papiſten voor zijn; die hy niet alleen moeſt tegen ſpreken / maar ook niet eenen duimbreed ruimte geven / om op onſen bodem voet te ſetten. Maar buiten dat / wat ſtond ons eerder te geloven / dat wel een goede Engel aan een van Gods kinderen verſchijnt; of dat de boſe Duivel eene van deſelven plaagt / en daar en boven in den haat en ſpot brengt van 't gemeen; ja kerken en Geregt in repp en roere ſtelt; gelijk wy ſullen ſien / dat met die vrow tot Abbekerk ſig toegedragen heeft.

§. 8. Nu is de grootſte ſwarigheid noch niet / aangaande die getuigen die wy ſpreken: alſo wy hen ſelf kennen / of bevragen konnen wie ſy zijn / en daar uit weten hoe veel ſtaats op hun getuigenis te maken zy. Maar van de boeken diemen leeſt zijn ons de ſchrijvers meeſt van aart en omgang onbekend / of lang al dood eer wy geboren waren: en die daar 't meeſt op aan komt / en daar ſich geleerden ſelf meeſt op beroepen / zijn Heidenen geweeſt; en volgens dien met een ſeer ſnood voorooordeel ingenomen. Of 't waren van die kriſten leeraars / welke ſich met heidenſche of joodſche meiningen behielpen / om Heidenen en Joden / ſo ſy meinden / des te beter in te winnen of te overtuigen. Doch 't gene hier van meer ter ſake dient / dat ſal de Leſer vinden in het laatſte hoofdſtuk van myn I. boek. Men dient ſich dan met veel omſightigheid eerſt op de ſchrijvers te bevra-

gen;

gen; of so gelegentheid daar toe ontbreekt / deselve self op 't naawste te doorsoeken / om hun gevoelen en manier van schrijven te verstaan / als mede wat bewijs van waarheid of van sekerheid sy ons te kennen geven. So niet / dan is het best / dat wy het laten staan voor 't gene dat het is.

§. 9. Nu / aangesien dat het al meest historischrijvers zijn / uit welken wy so veel vertellingen gewoon zijn te verneemen / der wonderlike dingen van de Spokery en Tovery / en diergelijke werken aan den Duivel toegeschreven: so is 't voor al hoognodig / dat wy ondersoeken / met wat kennisse van saken of beoginge sy schreven / en ook wat stijl sy zijn gebruikende; also dat merkelik verschil kan baren nopende 't begrijp der saken die sy ons daar in verhalen. Want so sy maar historien verstaan / en daar benessens geen Theologanten nochte Filosofen zijn: so sullen sy niet keurig vallen in 't vergaderen van sulke saken; die sy blotelik maar op 't geloof van anderen ter neder stellen / gelyk ik dat in 't 28. hoofdstuk mijns Ondersoeks van de Kometen met voorzichtigheid breeder aangewesen hebbe. Hun oogmerk is misschien ook maar geweest / om niet als wonderen by een te stellen: gelijk Sebastiaan Frank / Simon Goulart / en andere; die sonder onderscheid dan uit verscheidene schrijvers opsoeken het gene vreemd is luidende / en aan den Leser laten 't oordeel van geloof of ongeloofelikheid. Indien sy dat dan doen met enen stijl van leersaamheid / gelijk Philippus Camerarius / Petrus Messias / en Antoine Verdier; so heeft er een verstandig leser geen gevaar af uit te staan. Maar so sy swetsers of Poëten zijn / so volgen die in hunne vreemdigheden met een swier van woorden op te schikken; men magh er dies te minder staat op maken. En als het al geseid is / het zijn doch meest Poëten die van sulken saken schrijven / en welker doen niet is dan ποίησις *poiesis*, makinge: so hebben sy ook die geschiedenissen niet so seer verteld als self met hunne herssenen gemaakt.

§. 10. Dit laatste meen ik datmen boven al behoort in acht te nemen. Want sekerlyk zijn de voornaamste stukken / diemen tot bewijs van 's Duivels maght en werk en weetenschap pleeg te brengen / van sulke stoffe opgeleid. Danæus / onse grootste toverschryver / bewyst de nesteling der Toveraren uit Virgilius / Ecloga 8. *Necte tribus nodis* enz. Bodijn beroept sig in sijn 1. boek 1. hoofdstuk op de griekschhe verssen van Apollo / versierden God / en dies te meer versierde vers. Daarna lib. II. cap. 6. bewyst hy de verscheppinge uit Homerus / Virgilius / Ovidius / in 't gene die van Circe schryven. Delrio desgelyx lib. II. qu. 13. uit Silius Italicus. En op de vraage / of de besweeringe ook op de beesten kragtig zy? *De serpentibus* (seit hy) *id non Poeta tantum, sed & Christiani credidere* van de slangen hebben niet alleenlik de Poëten, maar ook de Kristenen dat wel geloofd: waarmede hy dan ettelike veerssen uit denselven Silius / Manilius / en Seneca te berde brengt. Gelykerwyse wyst ook Voetius Disp. p. I. pag. 102. uit Persius / Homerus / Plautus / Seneca / Virgilius / verscheidene plaatsen aan / daar hy benessens andere van seit / *quod suo modo apparitiones Deorum, hoc est, spectrorum comprobat*, het gene op sijne wyse de verschijninge der Goden (daar

dooz verstaat hy dan de Duivelen) dat is der Spoken, bewijst. Adam Osiandez betoont thes 139. op sijne wijse uit Virgilius / dat de Duivel geheimenissen aan de afgoos pziesters openbaarde.

§. 11. Maar al dit werk van die Poeten / eerst van de oudsten toegestelt / in den tijd diemmen noemde μυθικὸν *mythikon* der geheimspraken of verdichtselen; en tsederd sieraads halven en uit achtinge der oudheid by de latere dichters nagevolgd: dat was in waarheid anders niet / dan maar ter leeringe so by verbeeldinge gestelt; geensins te kennen gevende / dat sulks also als d'uiterlike letter medebzengt geschied zy of van hen verstaan. Dat hebben latere schzijvers wel gesien: en staan sy alle doch bekend / dat wel d'historie van Troojen waar zy / maar niet in die omstandigheden / met welke haar Homerus heeft bekleed. Hesiodus / in sijne Goden-afkomst / schzijft ook niet veel anders; Virgilius heeft lang daar na in sijne Æneas dat gevolgd: en heeft Ovidius in sijne boeken der Verscheppinge niet meer geloof d dat sulx als hy daar schzijft in waarheid zy gebeurd; dan self Esopus of sijn oversetter Phædzus / dat de beesten spzaken / ofte deden 't gene in sulke fabelen den selven toegeschzeven wozd. Doch so als die op elk verdichtsel de beduidenisse passen: so heeft Natalis Comes / een so bondig als diepsinnig schzijver / alle de verdichtselen der Heidenen gansch naakt ontkleed / en tot historien gemaakt. Uit welken allen dit hier sonderling te passe komt / dat al wat by Hesiodus of by Ovidius van de tovaresse Circe wozd vermeld / dat sy Ulisses metgesellen altemaal in beesten dooz betovering veranderd hadde; dat duid hy op d'ontugtigheid / waar toe sy met haar hoersch beleid deselve had geweten te verlokken: dat sy gelijk de redenlose beesten hunnen wellust volgden; en so gelijk d'Apostel seit / het gene sy natuurlik als d'onredelike dieren weten, sig daar in quamen te verderven. Jud. v. 10. En 't gene die voorseide digters daar by seggen van Ulysses / dat de god Mercurius hem van den hemel raad gaf tegen Circes tovery en: dat is te seggen / dat en wijs man hemelsche genade tot bestuur van sijnen sinnen nodig heeft om sig dooz de verleidingen der lichte vzouwen te bewaren. Dit self de leert ons Salomo met duidelike woozden / dat God de HEERE geeft de wijsheid, om onder anderen ook te redden van de vreemde vrouwe, van de onbekende die met hare redenen vleyt. Spzeuk. 2: 6/ 16. Hoe slechten dienst gebzuiken dan de Kristenen van heidensche Poëten / dat sy uit hunne letteren bewijs ontleenen van de kragt der Geesten en der Tovery?

§. 12. Noch een stuk isser dat waarschouwinge van noden heeft. Te weten / datmen sich niet op de veelheid der getuigen of getuigeniffen moet beroepen: also de eene 't dikwils uitschzijft uit den anderen; en eens de sake nagespeurd dikmaals bevonden wozd niet meer dan op maar eenen uit te komen / die self niet eens en wist of 't waar was / of hy heeft 'et slechs gemeend. Dus toont de oudheid kundige Van Dale / in sijn boek van d'Orakelen der Heidenen / dat die orakelen daar af men so veel wesens maakt / als of de Duivel op Appollos naam beleden hadde / dat de geboozte van 't kind Jesus hem nu dede swijgen; als mede van den dood des groten

Pans /

Pans / waar mede Christus ook beteken̄d zy; voorts van Apollo op de Alpes tot believen van Gregorius of stom of sprekende gemaakt / en van 't orakel aan den Koning Thullius van Egypten: dat alle dese dingen anders niet dan maar verdichsels zijn; pag. in 't duitsch 17/23/32/39. Daar nevens toont de netste schrijver der historien in 't Fransch *Le Sueur*, dat die vertellingen van Simon by ons genaamd de toveraar, van een altaar ter eeren van hem opgeregt / ontstaan is uit den misslag van Justinus / en dat anderen so van hem hebben na verteld. Daar derf ik noch wel by doen / dat al wat noch al meer by d'oude kerkelike schrijvers van desen selven Simon word gemeld / 't gene d'een so desgelijx maar uit den anderen heeft nageschreven; met reden als onwaar of onwaarschynelijk / of immers gansch onwis / verworpen word.

XIII. HOOFDSTUK.

Vervolgens word de eerste proeve dan gemaakt op sulke stukken als in 't eerste Boek so hier en daar zijn aangetrokken; en eerst so veel als d'Oude Heidenen betreft.

§. 1. DEwijle ik nu van 't algemeen tot het besonder overga; dat is / na so veel onderrigt / belangende dat gene daar in 't onderzoek der waarheid van gebeurde dingen op te letten staat / tot enige exempelen sal overgaan / die voor de waarheid van die Duivels konsten worden ingebraght: so moeten sulke als ik self so hier en daar heb aangehaald / eerst overwogen worden; op dat niet in mijn eigen werk iets mag te vinden zijn / dat schijn van waarheid hebbe tegen mijn gevoelen / of voor dat gene dat ik tegenspreke. Nu zijn der sulke vierderhande in mijn eerste Boek slechs by gelegentheid en tot verklaringe gemeld; der oude en hedendaagsche Heidenen / der Joden en Mahometanen / ende der Papisten: die ik in orde so vervolgens alsse van my aangetekend zijn herlesen en oplossen sal; en eerst die van de oude Heidenen zijn bygebraght. Doch merke daar by aan / dat de getuigenissen niet van even groot gelove zijn; also ons die vertellingen belangende de oude Heidenen zijn nagelaten van de genen die self mede heidensch / en so met vooroordeel ook beladen waren / dat sulke dingen waarlijk so geschieden konnen. Maar d'anderen zijn meest al van de Kristenen beschreven / die van 't gevoelen niet en waren; maar ook niet van het mijne. Dit moet ons aanstonds hier te passe komen.

§. 2. Want eer ik onderzoek doe na de wijse of d'oorsaken van sulk een bedrijf en uitkomst / als de Wikkerijen en de Toverijen van die oude Heidenen vertoonden: so begeer ik datmen denke / of die schrijvers wel genoegsaam te geloven waren. Want siet ik stelle een van beiden vast; dat wy die oude Heidenen gelovende / in 't vertellen der Orakelen en Mirakelen van hunne Goden; ook de hedendaagsche Roomschgesinden / in 't gene sy

van verschijningen en wonderwerken hunner heiligen verhaalen / sal gegeloven moeten: of dat wy 't een en 't ander even seer verwerpen of in twijfel stellen. Dit is het daar ik in het laatste hoofdstuk van mijn eerste boek §. 16/17. al af gesproken hebbe / en getoond hoe 't by komt dat wy hier so ongelyk in gaan; Nu wil ik noch wel seggen / dat wy (als 'er onderscheid sal wesen) de Papisten eerder hebben te geloven dan de Heidenen. Want voor eerst so zijn daar onder die noch leven / en bekend voor luiden die (behoudens hunne bygelovigheid) van eerlyken gemoede zijn / hoedanige niet willens liegen sullen: maar alle dese Heidenen zijn so veele eewen dood geweest / met wien wy geenen omgang hebben konden. Of so d' afkeerigheid die wy van 't Pausdom hebben ons hen minder doet geloven: so moesten wy betonen / dat wy 't Heidendom voor al niet meer genegen zijn; en daarom ook te meer verwerpen 't gene sy van hunne eigene saken / die by alle Kristenen verworpen worden / in hunne schriften hebben willen seggen.

§. 3. Daar komt noch by / dat alsmen wel ter degen 't stuk in acht will nemen: so kunnen geen getuigenissen van de Heidenen doen dienen tot bevestiginge van de maght en kraght en wetenschap des Duivels; na dien sy nergens iet van hem verhalen / noch hem kennen / maar alles aan de Daimones en Ondergoden eigen maken. Nu is 't by ons een onbetwistelike sake / gelyk dat ook in 't III. hoofdstuk van mijn II. boek bewesen is / datter geene Daimones en zijn: waar uit men dan besluiten moet / dat sy ook niet met allen weten nochte doen. Indien men seit, de Duivel doet et evenwel het gene sy geloven dat de Dæmons doen: dat is nochtans in hun getuigenisse niet gegrond; des moeten wy van elders weten dat de Duivel sulke dingen doen kan en ook doet. Maar noch de Heiden noch de Schrift / (gelyk nu klaarlik is gesien) en leert ons sulke grote dingen van den Duivel: so moetmen dan niet seggen dat de Duivel doet al wat sy meinen dat hy doet. Maar konnen sy daar in bedrogen zijn: waarom wy ook niet; om te denken dat het menschen zijn die doen het gene wy geloven dat de Duivel doet? Maar neen / de kragt en het verstand der menschen gaat so verre niet; also het dingen zijn die de Natuur te boven gaan. Doch dit is wederom *petitio principii*, 't geschil genomen tot bewijs: also by my gedurig word ontkend, dat self de Duivel / zijnde mede / als een schepsel / onder de Natuur begrepen / iet boven de Natuur weten ofte werken kan. Want so gy my dan wederom met Gods toelatinge bescheid wild doen: so vraag ik / als 't met toelatinge te doen is / waarom het God dan niet so wel kan aan die bose menschen als aan bose geesten toegelaten hebben. Dus volgt dan / dat sulker Heidenen getuigenis niet meer gehaald kan worden / dan dat alsulke dingen zijn geschied; maar niet dat sulx de Duivel heeft gedaan.

§. 4. Laat nu eens sien / of 't ook / wanneer 't er al op aankomt / wel saveel eens te beduiden heeft / het gene uit de Heidenen is aangetekend. De dingen ik het III. hoofdstuk van het I. boek verhaald / zijn dese: van den Arend /

rend/ die Augustus/ zijnde noch een kind/ het brood uit sijne hand rukte; en van de kiekens/ 't eten weigerende en uit de kow geblogen §. 7. van 't lot by de koten in de bron Aponus/§. 8. van de lotgissinge der oude Duitschen §. 10 van eenen uit den doden opgewekt/§. 12. van ene vlamme boven 't hoofd van Servius. §. 13. Van enen yser regen in Lucanien/ en van steenen onder de Piceners/§. 14. 't beeld van Mercurius gesien op 't water/ §. 15. en eindelik de swavelpoel tot dempinge der pest toegestopt. §. 16. Van alle dese dingen heb ik in 't gemeen te seggen/ datter geen bewijs genoeg van is dat die gebeurd zijn/ en dat het gebeurde of natuurlijk of toevallig is geweest; en datter dingen onder zijn/ die van sich self vervallen/ en waar af d'omstandigheden van 't verhaal genoeg betonen/ datse niet/ of so niet gebeurd en zijn. Dit sal ik nu wat nader in 't besonder tonen.

§. 5. Van 't eerste seg ik daar al/ so 't maar waar is 't gene ons Suetonius daar van verhaalt. Want hy en is er sekerlik niet by geweest/ also doe noch in lange niet geboren was; so dat dit was by overleeveringe/ die hy niet vergeten moest te melden/ also men van de pzinssen doch gewoon is niet dan wonderen te spzeken. Want anders/ lieve/ wat mirakel stakt daar in? Een weerloos kind laat sich het brood uit de handen rukken door enen roof-vogel; misschien getemd/ en gewend daar op de plaats om te gaan daar 't kind met hem was speelende. En als het tot de voorbeduidinge sal komen/ so kannen daar af maken watmen wil: en soud ik eerder hebben voorgespeld/ dat hem de Roomsche Staat door kragt en geweld uit sijnen staat rukken/ en sijne amten/ zijnde sijne kostwinninge/ beneemen soude. Want dat noemtmen iemant het brood uit den mond nemen/ het gene hier den Arend na de letter dede. Of het is te seggen/ dat hy eerst wel hoog verheven/ maar daarna allenskens wederom vernederd worden soude; 't welk laatste echter aan Augustus niet en is gebeurd.

§. 6. Dat van de hoenders uit de kow geblogen/ en eten weigerende/ wanneer Hostilius Mancius by Numantia verslagen wierd/ acht ik niet beter dan een grol. Wanneer de menschen doch tot wikkery genegen zijn/ verschilt hen niet waar sy 't op nemen/ al luid het noch so mal. Want wat gemeenschap hebben toch de hoenderkuikens met den oorlogh/ en het eten met het vechten? En is dat sulken wonder/ 't gene by Valerius Maximus daar van te lesen staat/ om daar van te seggen/ *in Hispaniam ituro hæc prodigia acciderunt:* als hy na Spanjen soude gaan/ zijn hem dese voortekens gebeurd? te weten/ dat juist *cum Lavinii sacrificium facere vellet*, als hy tot Lavinien wilde offerhande doen, de kiekens uit de kow gelaten, (*emissi*, niet van self ontvlogen) in 't naaste bosch te soek geraakt zijn/ en nooit wederom gevonden. 't Is waar/de hoenders/ en besonderlik noch kiekens/ vliegen nooit so verre. Maar weten wy/ of ook dat bosch wel vry van dieven was? en waar was 't veiliger te schuilen om te stelen/ en die kiekens te verbergen/ dan in 't bosch? Maar alsmen offerhande dede/ so moest op alles watter omging seer naawkeurig acht genomen worden/ en 't minst datter dan gebeurde was voor de opgelovigheid genoeg/ om voorspellingen daar uit te maken.

§. 7. Doch het gelykt hy wonderliker 't gene daar Valerius noch by-voegt: dat als deselve Hostilius te schepe ging / hy ene stemme heest ge-hoord / *nullo auctore*, daar niemant was die sprak, *Mancine mane*, Manci-nus blyfthuis. Maar dese stemme kan sodanig wel geweest zyn / als over 40. jaren binnen Franeker in waarheid is gehoord van een student / die in de Reghten voorgenomen hadde te studeeren: seggende / J..... J..... gy moet Theologie studeeren, en sult een licht van Friesland worden. Hy dede 't ook / veranderde terstond / en wierd ook predikant; dat is / hy wierd wel een lantaren / maar gaf niet veel licht. Ik hebbe hem gekend: de predikant die daar nu staat heeft meerder licht / maar d'ander gaf meer schyn. Hy meende ook dat hy die stemme hoorde *nullo auctore*, of stelde dat een Engel daar d'auteur af was; en hy vertelde 't 's anderen daaghs / onweetende / aan den auteur (my ook niet onbekend geweest) en anderen. 't Was een van sijn geselschap daar hy 's avonds onder hadde sitten swet-sen / als van hoger optogt zynde dan om predikant te worden: maar nu hebbende de hope van so groten licht te worden / so was 't hem noch de pyne weerd. D' auteur van dese stemme wist sich 's nachts ontrent het dak van 't huis te voegen / ter plaatse daar dit licht in 't donker lagh en sliep / en door die stemme wakker wierd. Nu dunkt my dat de stemme die den Roomschen burgermeester in de ooren quam / genoegsaam is verklaard. Hy ging te sorgelikken oorlog aan; de Numantynen waren leewen / die 14. jaren lang / so Florus schryft / een heir van 40. duisend mannen / met hun vier duisend sonder vest of wallen hebben derven tegen staan; en welker weergalose dapperheid deself de Hostilius tot sijner onuitwisselike schan-de wel ervaren heeft. Geen wonder dan / dat hy van 't al te stout bestaan niet af te raden / en met de achtbaarheid van burgermeester door gedron-gen: wel hoenderkuikens quyt geraakt / en sulken stemme van hem is ge-hoord / of ook (gelyk er Maximus noch by vertelt) een groote slange heeft gesien / die aanstonds wederom verdween. Want in den staat van Ro-men was aan schrandere verstanden geen gebrek / die sulke wonderen bestel-len konden / in hope hem daar door van sijn hardnekkig opsett te versetten. En als het al geseid is / misschien behoeve ik my so niet te weeren; de schryvers geven niet te kennen / hoe sy weten dat het alles so gebeurd is: en dan is het uit.

§. 8. Dat van Tiberius word wel so van Suetonius verhaald; maar was wel honderd jaar geleden wanneer hy dat schreef. Of hy de koten in de bron gesien heeft / seit hy niet; maar dat men se daar noch kan sien: veel minder heeft hy dan gesien / so langen tijd te voren eer hy eens geboren was / wie dat s'er in geworpen heeft. Het is daar mede als het heden met de heiligdommen der Papisten gaat. Ik hebbe self tot St. Denijs gesien / vermaarde grafplaats van het Fransche hof / een van de nagels daar de Heere Jesus mede aan het kruis gespykerd is geweest: maar by het kruis en heb ik niet gestaan / noch ook de monnik die ons dus te voren swetste. Ik sag daar mede den lantaren / die in handen van 't geselschap / dat met

Judas

Judas onsen Heere quam te vangen / was geweest: maar hebbe dien in hunne handen niet gesien. Doch die lantaren / die nu 1660. jaren oud moest zijn / quam ons veel niewer voor dan dien wy tot Westmunster sagen / noch geen een honderd jaren oud / geweest by dat geselschap dat den eersten koning Jakob met sijn Parlement vermeinde door verborgen buskruid teffens te doen springen in de Lucht. Geloofliker nochtans dat die lantaren wel de regte is / dan dat het ook de steen zy welken Jakob / vader van de Israëliten / eens voor sijne hoofdpeuluwe gebruikt heeft / die nu leit voor des Konings leunstoel in d'abdye van Westmunster / en hem ten voetbank dient terwijl hy word gekroond. Dat word daar evenwel den vreemdeling also geseid / voor geld / wanneer hy daar komt om te sien. Ik agte meer die goudene koten van Aponus niet; en was't maar by geval (so na den mensche maar te spreken) dat Tiberius daarmede trof het hoogst getal. Hy mogt eens tienmaal so aan een gewerpen hebben / te sien / of dat nooit anders vallen soude. Suetonius vermeld ter self de plaatse noch al meer voorspellingen: sijn boek en soude niet volmaakt geweest zijn; hadde hy die daar uit gelaten; en 't nageslagte van Tiberius hadde 't mogen nemen voor verkleininge / indien hy de beschrijvinge sijns leevens niet so wel als de anderen met een deel wonderen hadde opgeschikt. Want dat is hy gewoon. Dog een der selve dus besien / kan ons vertonen / wat van d'anderen te houden zy.

§. 9. Dat loten onser heidensche voorouderen §. 10. uit Tacitus beschreven / gelijk dat in sijn boek van de Zeden der Duitschen niet seer verre van 't begin af is te lesen; verklaart sich self genoegsaam / dat het was ten eersten by ster haccheliik / daar so veel over waar te nemen was. En als daar by ten anderen bedacht word / dat de Priesters alleuthalven by de werken waren / so hadden sy gedurig't lot in handen / of immers de verklaringe / so als sy 't hebben wilden. Sy die gehouden wierden *consciy deorum*, medewittig of als naaste kennis met de goden houdende; gelijk hy schrijft; en hadden maar te seggen / dus of so verstaan 't de Goden / of dit willense betekenen door sulken lot. De Duitsche vorsten dan *ministri deorum* dienaars van de goden zijnde / hadden 't herte immers niet / om sich van d'uitspraak hunder heeren ende meesters te vervreemden. Hy heeft ter self de plaatse noch meer andere manieren van lot-gissinge der Duitschen; die niet meer in hebben dan 't voorseide / ende met even weinig moeite op te lossen zijn.

§. 10. Ik wil my niet begeven om uit Polydorus op te soeken en te onderzoeken die exempelen der sesderlepe wiechelinge daar / §. 11. genoemd om my niet op te houden: de leser magse nasien / en bevroeden / of hy self daar dan geen raad toe weten sal. Lucanus heeft in 't 6. boek deselve meest al by malkanderen gevoegd en daar dan aangehecht het gene ik §. 11. desselfden hoofdstuks van den doden spreke / hoe dat de wiechelster Erichto eenen onder de verslagen in 't leven hielp / so langen tijd als hy behoefde om dat gene te voorseggen / dat den uit slag van dien swaren oorlog medebraght.

Maar

Maar zijnde een der Baddym ofte Dichters / so en is ook op de waarheid van het gene hy verdicht heeft ganschlyk geen staat te maken. De dichters / als geseid is / neemen de vryheid / dat se de gebeurde saken met sodanige versierselen bekleeden.

§. 11. Ik melde verder §. 13. van Tanaquil / van de welke Titus Livius getuigt / dat sy was *perita cœlestium prodigiorum mulier*, ene vrow in hemelsche voortekenen ervaren, aan welke plaatse hy ook andere voorspellingen van haar vermeld. libr. 1. cap. 34. Maar dit / daar van my aangetrokken / word wel omstandig van hem by gebragt: cap. 59. maar over ene sake die so lang voor sijnen tyd verleden was / en daar hy geen bewys af hadde dan 't gemeene seggen; *ferunt*, seit hy / sy seggen 't, dat het geschied zy *in multorum conspectu* in 't aansien van veelen; maar waar is er een van allen die 't hem heeft verteld? Indien ik dan wil seggen dat het valsch is / wie sal my de waarheid daar van tonen? En wat dwaasheid soud ik niet begaan / so ik mijn hoofd dan noch daar mede woude breken / om 't raadsel op te lossen; dat niettemin wel soude konnen waar zijn / om dat ik er niet in vinde / daar geen oorsaak in 't natuurlyk wesen van te gissen soude zijn. Maar / als geseid is / waartoe de moeite / daarmen van de waarheid niet verseekerd is? En ik soude Livius misschien de grootste eere geven die hy waardig is / indien ik seide / dat al waar is wat hy schryft / op dat na 't gene hy van sulke dingen schryft; also hy sijne boeken daar so vol af heeft / dat het waarlyk overweegt. Geen bygeloviger dan hy.

§. 12. In 't volgende §. 14. geloof ik Plinius veel liever / in so verre als de sake self betreft; te weten dat het wel eens yser en ook steenen uit de lucht geregend heeft. De kraght der optrekkinge somtyds van 't water / kan ook wel met het selve stuxkens yser / steen / of andere stoffe / hoewel niet groot / mede opwaarts voeren / door sulk suiginge der lucht / gelyk men in de waterhosen siet. In Karnthen lees ik dat het wel by wylen melk en bloed kan regenen; en hier te lande is het wel gebeurd / dat in enen swaren plasregen menigte van kleine kikvorschen mede neder stortte / die eerst met sulken slorp uit water ende poelen opgetogen waren. Ja self en is het der Nature niet oneigen / dat sulke harde stoffen ofte diergelyke in de Lucht geteeld / en door de strimminge der mengelstoffen / ontstaande uit den stryd van hitte en koude / (om op het grofste te spreken) konnen groeyen. Daar uit nu voorseggingen te maken / heeft geenen grond: also 't natuurlyk niet gebeurlyk kan voorspellen; dewyle 't geen noodsakelike tsamenstemminge heeft van oorsaak en gewrogt / en d'oorlog door den regen noch door steen of yser ooit veroorsaakt word. Het soude door Gods instelling en openbaringe wel konnen zijn; gelyk de Regenboge voor altoos Gen. 9: 13-17. en de Donder ende Regen in den tarwen oogst een teken was op sulken tyd. 1. Sam. 12. 17. maar daar en is hier niet; en daarom alles niet met al.

§. 13. 't Verhaal uit Varro / §. 15. is tweeledig; en 't eene lid hy ge-

geloof weerdiger als 't ander. Want dat een jonge 't beeld van Mercurius in 't water heeft gesien/dat konde alsowel gebeurd zijn / door dien daar maar een op de kant van 't water stond / als dat hy self daar staande sijn eigen schijnsel hadde konnen sien; een ding dat dagelijx gebeurt/ na 't gene III. §. 2. al eens is gemeld. Maar heeft hy 't selve beeld reght over einde / en sonder weerschijn van een ander op des waters kant gesien / en niet gedroomd; so mogt ons Varro dat wel wat omstandiger beschreven hebben. So mede / hoe dat was met dese 150. beersen die dat beeld uit het water spraak. Heeft hem dat / na gedane uitspraak / die in schrift gegeven / dat hyse namaals by hem selven tellen konde; of heeft hy die so onder 't horen al geteld? Dan moet het wel een gauwe jongen zijn geweest / die sulke beersen horen en verstaan / en noch met eenen tellen konde: en moet hy in 't begin al hebben konnen merken / uit den ophef / dat die reden lang soude vallen; ende niewsgierigheid gehad / om sich aan 't tellen te begeven. En wist die jonge dat de beerssen van den oorlog tegen Metridates spraken; 't was veel voor hem. 't Moet ook een onverfaagde gast geweest zijn / die niet verschrikte voor so vreemden spook; en noch wel so hardvochtig was / dat hy de verssen van het eerste tot het laatste telde. Want menig soude aanstonds van verbaastheid zijn beswelken / of van benaawdheid weg gelopen / niet wetende waar heen.

§. 14. Maar 't was te slegten overleg voor desen god Mercurius / na dat hy sulken langen tijd der Goden bode was geweest / dat hy so wightig enen bootschap sulk ener lange bestudeerde rede aan so een jonge dede: die / al had hy ook een man geweest / maar een getuige was: Nu sullen onse Kristenen / die sulken grol der Heidenen geloven / wel seggen / dat hier de Duivel onder desen naam en 't beeld des Afgods heeft gespeeld. Doch dan komt al mijn smalen op den Duivel aan. Kan hy so beersen maken / en weet hy so omstandig sulken swaren oorlog te voorspellen; so is hy meer dan dubbeld wijs: maar schud hy al dat groot verstand voor eenen jongen uit / so is hy dubbeld sot. Doch 't blijkt uit Augustijn / dat Numa tweede koning der stad Romen / een seer schijnheilig huichelaar om de regeeringe / het konstje wist om sulke beelden op het water te vertonen. Dat was voor jongers die niet bequaam zijn naauw te ondersoecken / en seer bequaam om sich wat wijs te laten maken; dat dan by allen te vertellen / en daar hardnekkig by te blijven; en dan het volk / om kinderen veel meer dan oude lieden te geloven. Dus komt de leugen aan den man.

§. 15. De pestige damp te Romen / uit enen opgeborsten plek der Aarde voortkomende §. 16. was buiten twijfel seer natuurlijk / sulx geen natuurkundige ontkennen sal. Het kan ook zijn / dat enige overige holligheid / door d'aangedragen aarde noch niet toegestopt / gebuld is door dien ruiter met sijn paard / en so de swavelput gedempt. Maar wat de Wichelaars betreft / die zijn geen geld weerd / datse 't werk ten halven brengen / en dan daar by laten. Want sy moesten niet alleen geseid hebben / dat de meeste kraght des Roomschen volx den poel moest stoppen; maar ook / waar in dat die bestond. Maar om de sekerheid so houden sy de achterdeur noch open. Indien de dulle Marcus Kurtius sijn leven ende dapperheid ver-

geefs gespild hadde en de pest niet opgehouden na dat hy in den kuil gesprongen was: sy hadden 't niet te verantwoorden; also self den text also niet hadden uitgeleid / het was sijn eigen raad geweest. Doch als't er al op aan komt / so ben ik noch niet seker dat het waar is; en Livius en weet het mede niet: hy noemt ons gene boeken daar hy't in gelesen heeft / en Mazcus Curtius was al 400. jaren dood geweest / doe hy dat schreef.

§. 16. Het swaarste dat in d'oude boeken voorkomt is van Apollonius Tyaneus / dien ik in 't IV. hoofdstuk §. 1. melde: also hem niet alleenlijk wonderdaden van Filostratus / die honderd jaren na sijn dood sijn leven heeft beschreven / ende self een heiden was; maar ook van dien vermaarden leeraar van de kristen kerk Justinus / ontrent den self den tijd in de 24. vrage woorden nagegeven. Want wy sien, schreef Justinus / vry al wonderlike dingen, dat sijne werken't geweld der zee, de kraght der winden, en den aanloop der muisen en der wilde beesten, keeren. En Lactantius / ruim honderd jaren later in 't 3. hoofdstuk van sijn V. boek / doet mede meldinge van't gene by Filostratus van hem verhaald was: dat deself de Apollonius / verscheyen voor den Keiser Domitiaan / die hem wilde straffen / schielijk is verdweenen / sonder datter mensche was die wiste waar hy bleef. Maar van Filostratus / die self een heiden was / is weinig na te seggen; en 't zijn de wijste kristenen die't minst daar van geloven. Lactantius en stemt die ook niet toe; maar seit tot sijnen Filosoof / wiens boeken tegen 't kristendom hy wederleid / *ut describis*, dat is / so als gy't beschrijft; te kennen geevende / dat hy het self niet vast en stelt. Doch 't eerst verhaalde blijkt uit d'eigene woorden van Justinus dat hy't heeft geloofd / om dat hy daar van seit ὡς ὁρῶμεν *hoos horomen* gelijk we sien. Maar heeft hy dat gesien / wat salmen seggen / so dat waar is 't gene hy daar seit?

§. 17. 't Is waar / hy seit / ὁρῶμεν wy sien't: maar niet te weten dat hy 't self daarom gesien heeft: men spreekt so wel van 't gene men alleenlijk maar gelooft in sijnen tijd by anderen gesien te zijn. Want seker lijk en heeft Justinus / die dit schreef ontrent de 100. jaren na den dood van Apollonius / den selven nooit gesien. Maar so hy spreekt van sijne nagelatene ἀποτελέσματα *apoteleſmata* (dat is sijn woord) gewroghten of uitgewerkte stukken, daar door verstaande sijne leeringen of werktuigen of middelen / by hem uitgevonden en nagelaten: so zijnder noch geweest in tijden van Justinus en Filostratus / die sulke wonderen te werke stelden. Maar dan is 't wonder dat Filostratus daar self niet eens van meld: het gene strijder tot vergrotinge des lofs van Apollonius / den welken hy in sijn geschrift so seer beoogt / hem sonderlinge had gedient. En wat Justijn belangt: het blijkt alleenlijk / dat hy in dit stuk te licht gelovig is geweest / niet tegenspreekende't gene hem van kristenen in dese vrage voorgewoorpen was. Hy geeft op 't einde van sijn antwoord ook te kennen / dat hy geloofde dat een Dæmon / in het beeld van Apollonius geseten / den menschen antwoord gaf. Doch 't komt er niet op aan / wat hy geloofde; maar wat wy behoren te geloven. Wat anders sijn gevoelen van de Daimons

mons was / heb ik uit sijne schrijften in 't gemeen I. b. XV. §. 6. by een gestelt.

§. 18. Doch ondertusschen laat hy ons ter selfde plaatse nopende de werkingen van Apollonius en sijnen Dæmon niet verlegen. Want van den eersten seit hy / dat hy deselve / zijnde kundig van de kraghten der Natuure, en van de strijdigheid en over eenkomst der natuurlike dingen: door sulke weetenschap, en niet door goddelike kragt die werkingen te wege bragt. Waarom hy ook in alle werkingen van noden hadde, dat hy daar toe bequame stoffe nam, die hem behulpsaam ware om 't gene dat hy dede te volbrengen. Ziet hoe hy gene verdere werkingen van hem erkent / dan die natuurlijk waren: en dat noch meer is / niet betwist wat ooit de Duivel dede; maar of een Dæmon / dat is op sijn heidens enig minder God / so veel te wege braght. Want anders moest hy niet geseid hebben / ἐκ τῆ τῶν θεῶν αὐθεντίαν, *ou katà teen theian authentian*, niet door de goddelike magt; maar niet door des Duivels magt. De vraag en is hier dan niet eens van 't gene dat de Duivel kan of magh; als zijnde by de Heidenen / en voorts by Apollonius / niet eens bekend geweest; maar wat een Dæmon of een heidensch God vermoght. En wat belangt het spreken van den Dæmon uit dat Beeld: het blijkt wel dat die spraak so ging / maar ook dat sulx in tijde van Justijn niet is gebeurd; om dat hy schrijft / dat God dien Dæmon ἐφίμωσε *ephimose* heeft doen swijgen. Alleenlik schijnt als voren / dat Justinus aan 't gerugt / als of dat beeld te voren mogt gesproken hebben / gelove gaf.

§. 19. Het is also gemakkelik te sien / wat van de werken van dien Apollonius te houden zy. Te weten dat hy was een schrander Filosoof / en sonderling in d'oude weetenschap en konsten der Magia; een tweede Simon en van meerder kraght en aansien en vermaardheid overal. Want Simon bindmen by de heidensche auteuren niet gemeld; en al wat van de Kristenen op sijne rekening verhaald word / buiten 't gene ons de Schrift van hem getuigt / dat hebben wy in 't III. boek, XV. §. 13. 14. al gesien hoe ganssch onseker 't zy. Maar van dien Apollonius bevinden wy / gelijk geseid is / sijn geheele leven en bedrijf beschreven door Filostratus / uit de aantekeningen van enen Damis die met hem geleefd en verkeerd heeft: waar uit blijkt / dat hy geweest is een uitstekend Filosoof / meest na de gronden van Pythagoras / besonder en van levens wijse en van kleedinge / nuchteren en matig in sijne teeringe / bereisd op vreemde landen / door Europa / Asien en Africa / bekend met Koningen en Keisers / en nochtans geen hoveling / vrymoedig in sijn spreken / en in anderen hun gebrek te seggen / vele menschen hulp en raad gevende: daar over van 't gemeen dan boven anderen geacht / en door afgunstigen met enen quaden naam beklad / gevangen en ontslagen. Sijne verantwoordinge in 't 8. boek by Filostratus gemeld / daar geen voorvoordeel plaats heeft / bewijst genoegh dat hy een vrand was van Tovery; en nergens minder schuldig aan / dan goddelike achtinge voor sich te soeken. Men heeft / mijns oordeels / meer geloofs te geven aan sulk een ordentlike en omstandige beschrijvinge sijns lee-

vens / dan aan enige besonderheden / uit gemeene praatjes / sonder t'samenhang of bystel van omstandigheden tot verstand der sake nodig / hier en daar gemeld. Dus komt het hier op uit / dat daar geen blijk is van de minste toverij / die door den selven Apollonius bedreven zy.

XIV. HOOFDSTUK.

Die van de hedendaagsche Heidenen zijn mede seer wel op te lossen.

§. 1. DE proeven diemen opgeeft van de hedendaagsche werkingen der Geesten en gewone Toverplegingen der Heidenen zijn so veel te gemakkeliker op te lossen / als gereeder te bevragen. De weereld wordende nu alle dagen / en dat van geen volk meer dan van ons eigen / doorzien door bereisd; so heeftmen geen gebrek van leevende getuigen. Minst echter van het gene ons naast is / en daar afmen meest vertelt. Want wat is onder ons gemeender / dan te seggen dat de Lappen en de Finnen / in ons eigen Kristenrijk en de Noorder deelen van Europe / seer gemeensaam met den Duivel ommegaan / en d' allerwonderlixte dingen doen? Nochtans heb ik tot noch toe niemant kunnen vinden / die my wat sekers van die volkeren bescheiden konde; also Olaus Magnus al te wel bekend is dat hy dikmaals de geloofbaarheid te buiten gaat: dan 't naaste is het gene Scheffer / een naawkeurig schrijver / ons van 't Sweedsche Lapland schrijft. Daar word ook noch wel 't meeste van gepraat / en zijn deselve mede naast aan dese Finnen grensende / daar 't elk so dikwils af heeft: dienvolgens magmen dan wel rekeninge maken / wat by de anderen / en verder heen te halen zy. Laat ons van Scheffer dan beginnen; en so al voortgaan / door al 't Heidendom der gansche weereld heen.

§. 2. Het gene ik VI. §. 4. uit desen schrijver van der Lappen Toverscholen melde / dat geld by my niet meer / dan om dat volk te houden voor seer bygelovig; en dat sy daar te lande doorgaans van sulk maarel zijn als sommige by ons / die geen ding meer geloven dan dat minst geloofbyk is. Des laat sich de arme Lappen inbeelden, dat hen die Toverplegingen hoog nodig zijn; 't sal ook maar inbeeldinge zijn. Het blijkt wel uit de wijsen by hen in gebruik / §. 5. en 6. dat sy sich magtig uitsloven / om met de Kannus, met de Tyre, en verscheiden andere gereedschap en gebeerden veel op hunnen vpand aan te leggen: maar het en blijkt niet / dat daar over iemant ooit sijn hoofd heeft seer gedaan. Het enigste dat ergens na gelijkt / is van den wind in enen doek te knopen / §. 6. en 't ergste dat sulx ook noch van een predikant uit eigen ondervindinge bevestigd word. §. 10.

§. 3. Syne eigene beschrijvinge luid uit Latijn vertaald aldus. (na dat hy verhaald hadde by wat gelegentheid de Deensche schepen hem ontvaren / en hy genoodsaakt was / op een van Lissebon sich te begeven.)

Daar

Daar was een seker Dienaar genaamd Jonas, die my voor mijnen afscheid vriendelik begroette, also ik in den tijd dat ik in Yſland was, besondere kennisse met hem gehouden hadde, en wien ik daar ook myne boeken liet. Die maakte dan op mijn vertrek uit vriendschap drie knopen in enen neusdoek, en seide dat ik voor den wind soude hebben: ik soude maar die knoopen los doen so de wind my tegen liep, en hem daar by dan eens gedenken. Dus dan gevaren hebbende tot den 20. September toe, tot op de kust van Spanjen; so wierd het dood stil, drie dagen lang. In dese stilte quam my mijns vriends toesegginge te binnen, en luste 't my daar af de proeve nu te nemen. Ik make los den eersten knoop: terstond ontrent een ure daar na ontstond een schoone voor-wind, met een labberige koelte. Ik make los den tweeden en den derden; mitsdien begon het meer en meer op te waayen, so dat wy de rivier van Lissabon in twee dagen quamen te beseilen.

§. 4. Maar desen Ditmar Blefken soude ik wel eens willen vragen/ of hy/ van sijnen Koning na dat volk gesonden/ om hen te brengen tot het Kristendom/ self doe wel kristen bleef: of hoe hy dien Yslandschen profeet Jonas/ die hem den neusdoek met de knopen gaf/ niet liever zedert dien tijd voor den Chrisus hield/ en seide/ hoedanig een is dese, dat hem de winden en de zee gehoorsaam zijn? Matt. 8: 27. Of hoe sy beide voor d' Yslandsche volkeren dat Euangely op den 4. Sondag post Epiphania verklaarden; sonder aan te wijsen/ wanneer de Duivel onsen groten Meester Jesus heeft voor by geleerd: also dat nu by hem niet meer is dan gemeene koopmanschap/ het gene 't volk maar eens aan Jesus siende sulken wonder daar van maakte/ gelijk het waarlik was? So lang als sulke leeraars na dat land gesonden worden/ die self van hunne leerlingen bestaan te leeren 't gene sy gesonden zijn hen af te leeren: so sal van die bekeeringe niet veel te wachten zijn. Hoe qualik word de stoel der waarheid toebetrouwd den genen die so meesterlijk in 't liegen zijn? Hoe heeft Ditmarus/ varende dus over zee/ hem self den wilden baren van de Zee gelijk gemaakt/ door sijne eigene schande op te schuimen? Jud. vs 13. Hy liegt ook die dat gene seit dat waar is/ wanneer hy 't seit op sulken wijse/ dat het voor een leugen aangenomen word. Maar anders wil ik nog wel toneu/ hoe 't kan gebeurd zijn 't gene Blefken van den neusdoek schrijft.

§. 5. Want seg my toch eens Leser/ wat in dit gantsch verhaal steekt/ dat niet seer gewoon is; of dat enige noodsakelike verbintenisse met die knopen in den neusdoek heeft? Was dat so groten wonder/ dat na drie geheele dagen stilte het eens wederom begon te waaijen? En dat het eerst een ure na 't losmaken van den knoop ontstond/ geest my bewijs/ dat dan die wind ook uit den knoop niet quam/ of dat ontknopen daar van d' oorsaak was. En schoon hy die twee andere knopen so gelaten hadde dewijle ik van hem hore/ dat de wind allenxkens wakkerde; ik denke 't soude evenwel gebeurd zijn 't gene hy schrijft. Want ook en seit hy niet/ hoe lang het tusschen beiden leed/ dat hy de knopen achter een ontknoopte: dan 't

schijnt bijna / als of hy die twee laatsten teffens had ontknoopt. Dus doet hy anders niet dan ons nu maar verbysteren / om na 't vervolg van dese knopen op den wind te rekenen. Wat steekter dan meer in / dan 't gene dagelijx gebeurt? 't Was 40. jaar geleden wanneer hy dese reise dus beschreef. So lang heb ik ontrent de mijne ook onthouden; veel korter / dan noch wel so wonderlijk als de sijne / indien dat wonder is. Ik voer eens in Augustus met het sluiten van de boom van hier op Harlingen. Voor stilte bzeven wy tot middernacht toe schier noch voor de palen. In 't krieken van den dage seilden wy voorby Enkhuisen / onder Sonnen op gang Stavozen voorby / en voor 8. uren 's morgens al tot Harlingen. Nochtans en wasser niemant die den wind uit sijnen neusdoek liet.

§. 6. Indiennen alles na behoren onderscht / men hoorde noch geloofde sulke maren niet so veel. En die op d' eere van Gods magt / en wonderen hem alleen eigen achtsaam is; sal so gereed niet zijn om sulke spotteliike dingen te verhalen; maar eer behoedsaamheid gebruiken / om niet het kragtigste bewijs van Christus Godheid op alsulken wijse te verkragten. Die voor de waarheid meer dan voor sijne eigene achtinge besorgd is; sal niet hardnekkig staande houden / het gene hy eens of meermaal heeft geleerd; wanneer hy sijne doling siet: noch sich so spotteliik niet maken / dat hy de menschen na de Lappen en de Finnen wijse / of 't boots volk dat daar henen is geweest / om hun getuigenis tot voorstand van des Duivels grote magt / in plaatse van Schrifture of Reden by te bzengen; gelijk dat echter nog niet lang geleden is geschied. Maar als het aan het bootsvolk komt / getuigen die dat wel? Ik hebbe nooit verstandige en besadigde matrosen van dat werk gesproken / of sy houden 't voor bespotteliik; en seggen dat sy ook in sulke havens daar van sprekende / nooit iemant vonden die daar iet af wist; maar wel die daarom lachten / als een ding dat lacchens weerdig is. Doch so als alle fabelen van ergens hunnen oorsprong hebben / so heeft my een verstandig zeeman eens dit raadsel dus ontknoopt. Mitsdien de ganssche kust na 't noorden om seer klippig is / so gaat er wind en stroom dan dus dan so. Dus zijn de lootsen daar op afgereght / dat sy de schepen landwaart bzengende / so weten om de klippen heen / of tusschen deur te leiden / dat wind en stroom hen minst kan hinderen / of meest kan vorderen; in voegen dat sy maken altijd schier voor wind en stroom te varen: uit sok derhalven wel eens seggende / zijt maar gerust op ons / wy hebben winds genoeg / in enen neusdoek opgeknoopt; wanneer wy om dien hoek zijn / sullen wy een van de knopen los doen / enz. Siet daar / hoe dat de geue die van 't wind verknopen en verkopen spreken / maar wind verkopen!

§. 7. Het gene verder in dat VI. hoofdstuk van myn I. boek aangaande andere volkeren van hunne toverplegingen is aangetekend / heeft geen aanmerkinge van noden: also het anders niet en seit / dan wat die menschen doen na 't gene sy geloven; dog geene swarigheid en laten om te denken / dat sy iet weesentlijx daar door te wege bzengen. De gene die ik in het VIII. hoofdstuk

ſtuk uit de zeden van de Heidenen in Aſien vermelde / en geven ook niet anders te verſtaan. Ja 't blijkt uit ſulx als ik §. 3. uit Carolijn verhale / dat hun voorvoordeel door de hygelovigheid geſtijft word / om de kragt der Wichelrye te geloven / al iſt dat d'onderwindinge daar tegen ſtrijd. Dat van de Malabaren / daar ik §. 6. uit D' Aviti van vermelde / heeft mede weinig te beduiden: dat is / 't zijn geen exempelen die ons in enige bekommeringe konnen brengen / over d'al te grote kragt der Wichelrye. Want waarlik / ſig ſo blindeling door kinderen in d'Afgods tempelen te laten leiden / en is niet beter dan maar kinderſpel: alſo de leiders ſelf ſeer wel te leiden en misleiden zijn. Het gene van de Fillippijnſche wichellaarſters §. 8. uit D' Aviti word verhaald / is mede anders niet / dan dat Mendoza / daar hy dat uit heeft / het ſo geloof de: maar de ſake ſelf maar eens van buiten aangeſien / toont klaarlijk dat het maar bedrog der ſelve prieſterinnen is.

§. 8. Alleen dat van den Malabaarſchen Slangendans §. 10. verdiene wel dat wy dien wat blijven ſtaan beſien. Dat ſy de ſlangen waarlik door gewoonte en door kragt van ſpeelgeluid doen danſſen / geeft nu de nadere ſekerheid van 't gene ik over twee beſondere ſpreuken der Schrifture in mijn III. boek XVI. §. 13/ 14. van de ware kragt der Chever of Beſweeringe te kennen gaf; dog die niet van den Duivel maar van Nature zy. Wy ſien dat hier ook wel de honden doen; daar toegewend / en na de vedel der landlopers danſſende / in 't aanſien veler menſchen op de ſtraat. Dat in het minder eens gebleken is / mag in het meerder van den ſelfden aart niet ongeloofelijk zijn geacht. Want (ſegge ik wederom) *magis aut minus non variat ſpeciem*, meer of minder verandert den aart niet, is een vaſte regel in de Logica. 't Is dan ſo vreemd in alles niet / het gene van Orfeus of iemant onder deſen naam by d'oude dichters word gemeld: dat hy door ſijne ſtem de boſſchen en rivieren tot ſich trok (dat gaat te grof / of 't moeſte van de menſchen / die hem uit de boſſchen / of langs de beken volgden / te verſtaan zijn) en dat hy ook de beeſten dede danſſen / door de kragt der lieflikheid van ſijne overkonſtige muſijke.

§. 9. Maar dat die Heidenen / van welke wy nu ſpreken / de ſlangen tot bewijs doen dienen van meineedigheid: dat acht ik louter bygelovigheid of wel bedriegerye te zijn. Want ſo der geen bedrogh in ſteekt / als iemant ſijne hand ſteekt in den pot waar in de ſlange ligt; ſo ſal die wel doen ſien wie ongelukkig of gelukkig zy / te weten die gebeten word of niet gebeten; maar niet wie wel geſworen heeft. 't Geluk of ongeluk / hoe 't valt / is dubbeld: gebeten / en dan noch als een meineedige geſtraft; of by van deſe beet / en van de ſtraf met een. Doch ik vermoede / dat hy buiten nood van bijten is / die wel met den Beſweerder ſtaat / of met den genen (wie hy weſen mag) die 't beeſt behandeld / en ſo in den pot beſloten heeft. Maar wee hem die in 't oog is by ſulk volk: al heeft hy noch ſo eerlik en ſo trow geſworen / hy ſal meineedig moeten zijn. Want hunne liſt om deſe beeſten hun vergif te nemen of te laten / of door een tegengift / of door geſang of ſpel te teugelen / ſal daar genoeg toe zijn.

§. 10. Ge-

§. 10. Gelijkerwijse kan 't wel zijn / dat in het rijk van Zendero / na 't gene ik IX. §. 4. van de Afrikaansche toverplegingen uit Ludolf melde / de niewgekosen Koning 't wild gedierte tot sich trekt. Want eerst gesteld / gelijk hy seit / dat daar die konst in hoogster weerden is: so sullen sy niet lichtelik ten koning kiesen dan sulk eenen / die huns oordeels als een *ba al laschoon* meerster der besweeringen, (gelijk III. B. XVI. §. 14. op Pred. 10. 11. is aangemerkt) sich alderbest daar op verstaat. Dit blijkt besonderlik uit dien / dat sy dit voor een proefstuk sijner konste nemen / en dat de keure wel is uitgevallen: gelijk het ook voor redenen van staat mag strekken / dat sy tot de regeeringe des volx bequaam en waardig achten den genen die sich maghtigh toont de wilde beesten te bestieren; 't welk buiten twijfel vorsteliker is dan die te jagen en te vangen. En so sy dit alleenlik door natuurlike konst oefeningen doen / en geene bygelovigheid van kragt of hulpe hunder Goden daarin mengen: (waar over ik met reden grotelijx in twijfel ben) so komt dit met des menschen voorreght / na den eisch van 't beeld des Opperkonings aller koningrijken / over een. Gen. 1. 26/28. en 9. 2. Psalm. 8: 7/8/9. Daar kan een indruk in die menschen / voor so verre als hen God heeft reght gemaakt, behouden zijn; en echter dese ydelheid der menschelike vonden van hen self daar by gesocht. Pred. 7: 29.

§. 11. Dat die van Guinea op 't besweeren hunder bomen met verscheiden grillen / om de visschery of om geld voor de koning by de Goden te bevragen / ene stemme horen / die hen antwoord geve; dunkt my geen grote kunst. Want die Fetissero of Priester is daar wel so loos / dat hy licht raad weet / om door 't een of 't ander middel ene stemme te doen horen; en sijn volk dan doen geloven / dat het de stemme van dien God zy / die also belesen is. Dewijle sulken Afgodsdienst doorgaans in bosschen word gepleegd: en konnen dese boeven niet alsulke plaatse kiesen / daar de beste weerklank is? Men ga hier slechs vernemen / hoe dat is / na 't gene ik in dit IV. boek III. §. 5/6/7. daar van gedenke. Maar ook en sie ik niet / dat waarlik dese stemme word gehoord / maar dat sy 't seit: so dat het dan aan hem staat / om sijn eigen goedbedunken aan den Koning te doen horen / sonder achterdenken van besonder insigt voor hem selven. En dat met so veel meerder kragt / en om dat het heeft den naam en achtinge ener goddelike stemme / aan welke het volk niet derf bestaan gehoorsaamheid te weigeren; indien de geldmiddelen door sulken stemme aangewesen / wat te seer op hen aankomen mogten. Want daar en mogten geene koopmanschappen met de schepen in lange te verwachten zijn. En so is dat de beste vond / om den Koning aan geld te helpen / die bedacht kan worden.

§. 12. Dat van de visschery en meld niet / of op die besweeringen iet volgt: maar wel dat syse doed. Dat somtijds sich een honds gedaante daar by sien laat / stel ik mede by de konsten die ik selve niet versta / noch leeren wil; tot sulken masquerade zijn de Papen wel bequaam. De stemme diese horen / immers sose meinen / van den Stier of Sterrenreiger alsse

reisen

reisen sullen §. 9. stell ik by deselfde rekeninge. Willen dan de Papen iemant gaerne slijten; dese konst komt hen te bate / om den selven dese stemme te doen horen / die waarschynelik wel aan den klank te kennen is. Sy doen misschien ook desen dienst wel aan de vrouwen / die hunne mannen gaerne eens op reise sagen gaan; of mogelik de Papen self ook wel / om ondertusschen veilig met de vrouwen huis te houden. Hier is in al dit werk niet anders dan maar papen guitery en bygelovigheid des volx.

§. 13. Nu overgaande na Amerika / ontmoeten my ten eersten I. b. X. §. 4. de Caraibes der Tontinambers / voorseggende / dat is (gelijk ik het gelove) voor af wat gissende en radende / en ook altijd niet mis / indien sy goede kenners der Nature zijn / van vrughtbare of onvrughtbare tijden / en wat meer. Wat zijn sy anders dan die oude Magi: also sy ook de artsenij hanteeren / en daar by echter priesters hunder Goden zijn? Doch ik en weet niet / of alsulke siekten ofte pijnen / die dus op staande voet door suigen of door blasen te genesen zijn / ook hier te lande plaatse vinden. Maar datter sulke wonden konnen zijn / door een vergiftig dier gebeten / en door het een of ander kruid aanstonds te helpen of versachten: mag ons niet ongelooflijk dunken / wien de geheimenissen van de vreemde landen / en der selver konsten / lang noch alle niet bekend en zijn. Daar toe behoeft dan mede 's Duivels hulpe niet: noch wy en zijn so klaar noch niet versekerd / dat sulke menschen waarlik doen het gene van hen word geseid: 'also daar naawlyx anders iet van blijkt / dan dat sy selve seggen so te doen.

§. 14. Maar hier word ik gemaand / de schuld nu af te leggen / daar door belofte §. 5. van my opgeleid / om op te lossen sekere vertellinge te lesen by Montanus: die ik niet sijne woorden ook verhalen sal; maar tellier plaatse daar wat op te seggen valt / de mijne daar in tusschen voegen / om so d'oplossinge bescheidelixt te doen. Waarlik (seit hy) men moet bekennen, datse dikwyls te voren bekend maken, 't gene boven de menschelike reden gaat, om te konnen weten; en 't gene sy derhalven raden / somtijds wis / en somtijds mis. Hier af kan ten bewys dienen 't geen de Vriesche ritmeester Sape Amama by ervarentheid bevonden heeft: te weten / tot bewijs van mijne woorden / eben daar gespyolien; niet de sijne. Hy had voor Konjahu de wacht met een bende ruiters tegen d'uitvallen der Portugeesen. In sijn dienst waren ettelike Tapuyers: welke voorseiden, hoe des anderen daags de Luitenant van Amama, met een ruiter, souden sneuvelen aan een kogel uit grof geschut. 't Seggen wierd bespott. Daar was geen spotten mede / so veel als het gevaar betrof: want die op sulken wacht gaat / heeft ook sulken wedervaren wel te duchten. Maar wat de sekerheid belangt / het was wel spottens weerd. Want so self de gemeene man / door Duivels openbaren / by dat volk de minste omstandigheden dus voorseggen kan: so weet hy seker veel. Daar wist dan niet een Engel af; of waser geen omtrent de Kristenen / die hen hun eigen noodlot kon voorseggen / om sich tot sterven te bereiden: maar wel een Duivel ofte meer / die hen

dat door de Heidenen te weten dede. Sy zijn dan wijser / hebbende de ogen in hun hoofd; maar wy zijn sotten / wandelende steeds in duisternisse. Pred. 2: 14. Sy die geduriglik / wanneer gy raad en redenen ten einde zijt / op Gods verborgen oordeel u beroept: maakt dat eens goed met sijn geopenbaarde woord / dat sijne verborgentheid is voor de genen die hem vresen; ende sijn verbond, om hen die bekend te maken. Psal. 25: 14.

§. 15. Doch seit Montanus voor het laatste daar noch by / dat d'uitkomste bewaarheidde 't seggen, en datter dagelijx nog diergelijke staaltjes meer gebeurden. Ik achte dat die dagelijksche staaltjes niet veel van belangen zijn geweest; dan slechs voor luiden die van self genegen zijn om saken van dien aart met meer verwonderinge dan 't behoorde aan te merken: dat is / die bygelovig zijn. Wat d'uitkomst deser voorseggginge in het besonder dan belangt: *qui benè conjiciet, hunc vatem dixeris*, die best gist, sal de beste profeet zijn, seide Cicero: dat is / die naast daar aan raad. Het hadde anders komen uitvallen; dan hadden die Tapuijers wederom wel iet bedacht / om hunne voorseggingen goet te maken: in eene bende ruiters hadde lichtelik de Luitenant / moetende voor aan stappen / den meesten nood van sneuvelen; en die soldaat / niet eens genoemd / heeft so wel d'een als d'ander komen zijn. En eindelik / wie weet / wat deel dat self de wichelaars in desen uitval hadden / en wat beleid van saken daar in heimelik gebruikt mag zijn? Maar so sy niet maar eenen dag / maar wel een jaar te voren hadden konnen profeteeren / en self dan honderd mijlen van de plaats gebleven waren: ik soude meerder stoffe tot verwondering in dese profezye sien.

§. 16. Het gene by den self den schrijver achter dit verhaal met veel omstandigheid van Arcissuski word verteld / ondekt sich self. De Duivel was in sijne tegenwoordigheid geroepen ter vergaderinge der Tapuijers / uit een krepelbosch op 't open veld; die op het derde roepen van den Priester antwoord gaf / en sigtbaarlijk verscheen. Maar door een duitsch soldaat / die God in geen tien jaren eens gebeden hadde / op 't sien van den verduivelden Tapuijer / gewroegd in sijn gemoed / door vreese dat de Duivel hem quam halen / sich heimelik wech pakte. Montanus paster op het gene der Vossius af seide: te weten / datmen wel moght ondersoeken of de voornoemde waarlik wel de Duivel zy geweest: en 't schijnt hem toe / dat niet alleen een duivelsch, maar ook menschelijk bedrogh onder desen ganschen handel heeft geschuild. Als ik het seggen sal / so was het enkel menschelijk bedrog; gemaakte stem / gemaakte Duivel: en de betuginge der valsche heidenen ongeloofweerdig / die seiden (so hy ook daar by verhaalt) dat waarlik dese quant aldaar geroepen en verscheenen / de Duivel was. Het blijkt uit dien / dat de Tapuijers voor d'aankomste van de Kristenen / schoon goede en quade Goden gelovende / nooit van den Duivel konden weten; also die buiten de Schrifture niet bekend is. Maar nu bemerkende dat onse Kristenen doorgaans so schrikkelik verbaard zijn voor den Duivel / en dien geloof den der Tapuijers God te zijn: so was dit dan

hun

hun menschelijk bedzog / om sich daarmede van de Kristenen / die hen hunz ondanks oberheerden te doen vzesen.

§. 17. Maar dat de Peruaansche Wicchelaars van afgelegene plaatsen konnen spzeken / wat toeval / 't zy van enen veldslag of wat anders / op den self den dag gebeurd zy; als by exempel in de Nederlanden / daar sy 1000. mijlen af zijn / gelijk §. 10. gemeld wozd: dat en maakt Montanus my niet wijs. Indien hy enige vertellinge / bekleed met nodige omstandigheden / daar hadde bygevoegd: ik soude hebben mogen sien / hoe ik de sake redden mogte. So weinig acht ik ook het gene ik §. 15. daar van de Caraibes uit Richard Bloem vermelde: als dat de bose geesten souden innemen de lichamen der vrouwen, uit welken sy bescheidelik antwoorden op 't gene hen gevraagd word. Maar dat sy geesten weinsen in te hebben / en antwoozd geven / dus of so; met vele dobbelsinnigheid / also sy van de saken niets met alle weten; dat wil ik hen so wel betrouwen / als den pziesters of pziesterinnen van Diana of Apollo / en den snoodsten pape van de Roomsche Kerk.

§. 18. Van daar tot §. 24. toe is niets dat van de werkingen der Toverpen of der Wichlarpen ietwes seit; maar slechs van hunne handelingen en manieren van waarsegginge / of goddelike werkingen also sy meenen. Van sulken aart is ook de fabel van den doden / die gevaar gelopen hadde van in popoguſſo, dat is in de plaatse der verdoemden te geraken; en diergelijken / na den dood gespzoken zijnde van de Goden. Ik stelle ook op deself de hoogte / 't gene een der Virginianen van alsulke saken eens in Engeland verteld mag hebben; waar af ik §. 26. dan de woozden stelle met welken Thomas Gage dat verhaalt. Nu blijft er niets van 't gene uit het hedendaagsche Heidendom in 't VI. VIII. IX. en X. hoofdstuk van my tot verklaringe aangetrokken is; waar over iets meer te bedenken valt; dies willen wy ons tot de Joden en Mahometanen keeren.

XV. HOOFDSTUK.

So ook die van de Joden en Mahometanen

§. 1. DE Joden en Mahometanen / alhoewel sich stipt aan d'eenigheid der Godheid houdende; en laten daarom niet groot deel te nemen aan de bygelovigheden van de Heidenen: waar af de oozsaak uit het gene ik in 't XIII. en XIV. hoofdstuk van het I. boek daar over schzijve / al genoegsaam blijkt. Met een is daar in ook te sien / wat sy daar dooz bedzijven / uit enige exempelen van my aldaar verhaald. De Joden aanbelangende / derselver Bat-Kool op pzofetische weerklank aldaar XIII. §. 3. gemeld / was dooz de konste en 't bedzog der menschen wel te maken. Want daar en zijn ganschgeen omstandigheden in 't verhaal / waar inmen

swarigheid behoeft te maken. De gene die den jongen dede lesen Samuël is gestorven, kon heimelijk de tijdinge wel hebben / dat Rabbi Samuël gestorven was. En 't gene B. Jona en B. Josa op den weg bejegende geeft niet met al: der beide vrouwen / die sy hoorden spreken / konde d' eene wel so uit haar selven / door genegentheid en achtinge voor B. Acha / seggen; datter niet veel aan gelegen was / al ging de keers eens uit / wanneer maar sulken licht van kennis en godsaligheid als dese Rabbi was / hem noch so haast niet quam te begeven: alsso sy mogelijk wel wiste / dat hy al op sijn sterven lag. Het gene ik verder §. 4 / en 5. segge / raakt slechts hun gevoelen / en de middelen van bygelovigheid; maar gansch geen saken die sy hebben uitgeregt.

§. 2. 't Exempel §. 6. uit Tobias bygebragt is van dien aart / dat onse Oversetters reden hadden om daar van te seggen / alsse doen in hunne voorrede op de Apokrijfe Boeken der Schrifture / dat het niet weinig smaakt na de versierselen van talmudische fabelen. Want daar uit blijkt / dat die dit schreef de Geesten als lichamelijk heeft aangemerkt / die reuk en smaak deelachtig zijn. Daar by komt / dat mitsdien de Joden dese bose geesten hielden voor de nagebleevene zielen der verstorvene bose menschen; gelijk dat uit Josefus VII. b. der Oud. 25. kap. blijkt: sy niet en dachten / hoe de ziele / die in 't lichaam zijnde voor haar selve niet en rieht; nu buiten 't lichaam so veel sterker soude ruiken / dat sy door reuke van den lever eenes vissches / misschien wel noch by leevenden lijve zijnde dikmaal smakelik gegeten / nu verdreven soude werden. De schryver heeft ook d'ongerijmdheid niet gesien / die daar in steekt / dat sulken geest / die 't rieksend lichaam self / het zy van mensch of visch of vee / van d' eene plaats tot d'andere vervoeren kan; den reuk van 't lichaam niet en soude konnen weeren. Want was 't een Duivel: wat kon hem beletten / na 't gemeen gevoelen / dat hy met den visch of van de rooster weerde; of dien met roosster / vuur en alles / in den vloed Eufrates smeet / waar uit de visch gevangen was? Ook soude 't jammer zijn / indien de lever is van sulken kragt / dat ons de visch niet word genoemd: om wel te weten / dat de lever diemen tot so groten werk gebruiken sal de regte zy.

§. 3. Dat binden van dien Duivel of Dæmon / in de boven deelen van Egypten, moet ook wel seldsaam in sijn werk gegaan zijn / so ik iet begrijpe. Want moet het plaatselik verstaan zijn / so de woorden medebrengen: so kom et met de eigenschappen van een geest niet over een; gelijk dat even als 't voorseide in het I. hoofdstuk van het II. boek en vorders is getoond. Maar so de sin is / dat hem Gods regtveerdig oordeel en voorsienigheid bedwong / gelijk als emen die gebonden is / om aan Tobias of aan Sara Raguels geen quaad te doen: wat doet er dan Egypten toe? Al had hem Raguels geen quaad te doen: wat doet er dan Egypten toe? Al had hem d'Engel daar in Meden maar gebonden / daar sy waren: wanneer dat binden was / geen ding te konnen doen; wat had hy konnen doen? Noch nader: nademaal dat binden van de geesten is te seggen / hen bedwingen en bepalen in hun doen en werkinge: so kan de plaats daar in benoemd

niets

niets anders mede brengen; als dat hy is bepaald / om op die plaatse niets te komen doen. Maar 't mogt Tobias weinig helpen / of de Duivel Asmodi of sijns gelijken in Egypten al weerhouden wierd van iets te doen; indien hy elders dese vrijheid hield. Want by gelijkenis / van iemants magt te spreken: so seitmen wel / dat hem de handen daar gebonden zijn / te welker plaatse sijne magt bepaald is; niet / dat hy daarom sijn vermogen niet in 't werk kan stellen ter plaatse daar hem sulke palen niet en zijn gesteld. So datmen moet besluiten / dat die vertellinge van desen Duivel Asmodi met reden / als geseid / voor een der joodsche sabelen te houden zy.

§. 4. Dat van Josefus grenst nu naast hier aan / het gene hy in 't 2. hoofdstuk van sijn VIII. boek der Oudheid dus vertelt. Ik hebbe eenen van mijn volk genaamd Eleasar gesien, in tegenwoordigheid van Vespasiaan en sijne sonen met de andere oversten en krygsluide, veel besetenen genesen. De wijse van geneesinge was dese. Hy hield den besetenen enen ring onder den neuse, onder welx zegel een slag van wortel by Salomon aangewesen ingesloten was. Met den reuke daar van wierd de Dæmon uitgehaald; en de mensche aanstonds ter aarden vallende, so besweer hy den geest, om niet weder te komen; met eene Salomons naam vermeldende, en de besweeringen opleesende die van hem zijn uitgevonden. Daarna deselfde Eleazar, willende den genen die daar by waren de kragt van sijne konste tonen, stelde niet verre van daar ene schale of bekken met water; en gebood den Dæmon dat hy uit den mensche gaande dat soude omstoten, ten teken dat hy hem verlaten hadde. Sulx geschied, so hield sig ieder een versekerd van de grote weetenschap en wijsheid die in Salomo geweest moet zijn. Want om deselve te bewijsen / heeft hy die vertellinge daar in gelapt. En is die dan niet waar? Hy heeft et self gesien; en de keiser / en de prinssen en de oversten / en de soldaten hebben 't altemaal gesien. Maar wat was dat doch? Het gene dese joodsche toveraar dede; maar niet / dat de Dæmons dese menschen quelden: den ring; maar niet den wortel die daar in bewerkt was: het vat met water / dat niet verre van daar wierd omgesmeten; 't welk lichtelik van iemant uit de menigte die daar om heen stond / indien 't niet verre van daar was / en met wien Eleazar wel kennis hadde / met enen heimelijken stoot geschieden konde. En desgelijx geloof ik / dat deselve alle de besetenen veel beter konde dan de Dæmones die van hem uitgedreven zijn. Josefus een bygelovige Jode / de keiser met sijn volk afgodische Heidenen / gewoon sich dus te laten foppen: namen het so effen niet: om wel te onderzoeken / of die menschen ooit wel eens beseten zijn geweest; maar meinden lichtelik te sien voor ogen / het gene sy te voren al geloof den eer sy 't sagen.

§. 5. Wat gelove dese joodsche schrijver in alsulke saken weerdig zy / mag een bescheiden leser by hem self besluiten / uit het gene ons deselve in het 25. kap. van sijn VII. boek der joodsche oorlogen vertelt. De stad Macherus (welker belegering hy daar beschrijft) heeft aan het noorden seker dal, genaamt *Baaras*, alwaar een wortel van den selfden name wast, vlam-

mig van koleur, die om den avond enen glans van sich geeft. So iemant dan daar by komt, laat sich niet uit trekken: maar wijkt altijd af, ende houd licht geen stand, voor datmen vrouwen water of van hare krankheid daar op giete. Doch die deselve dan noch raakt, moet sterven: ten zy dat hy van deselfde wortel in de hand houde. Word eehter ook sonder gevaar noch op dese wijse uitgetrokken. Sy omgravense geheel, so verre dat maar een kort endeken daar van in de aarde blijft, daar bindende enen hond aan, en gaan henen. De hond alsdan volgende, trekt de wortel so gemakkelik met eenen uit: maar het beest self sterft aanstonds, als 't ware in de plaats des genen die hem aangebonden heeft; also de wortel voorts dan van een ieder veilig magh gehandeld worden. Josefus / die so liehtgelovig is in 't gene dat hy self voor ogen siende niet behoorlijk ondersoekt; heeft dit noch maar van horen seggen / uit de praatjes die daar ommegingen: also hy niet het allerminste te kennen geeft / dat hy daar self is by geweest / of ooit die wortel heeft gesien. Maar laat ons hem eens verder horen: want het voornaamste is nog niet geseid.

§. 6. Al heeftet sulken groot gevaar die wortel uit te trekken; het is nochtans de pijne weerd. Want de *Dæmonia* also genaamd, de geesten zijnde van de bose menschen, de leevenden aandoende, en doodende de genen die niet haast geholpen worden, aenstonds door dese wortel, onder den neus gehouden, te verdrijven zijn. Dit sal 't dan wesen / dat hy van Eleazar self heeft sien doen; en dit de wortel daar hy flus van sprak. Maar ik en meine niet / dat hier wat anders op behoeft geseid te worden / dan reeds geseid is van den reuk der lever van dien visch / en dat het een en 't ander even kraghtig is geweest om bose geesten uit te drijven. So dan / is ons Tobias apokrijf / Josefus is niet kanonijk. Die sulke grollen kan geloven / die kan ook wel sien en horen 't gene niet en is. Hy moght een goed schryver zijn / maar hy was een slecht filosoof: gelijk dat mede blijkt uit den komeet, die een geheel jaar na sijn seggen / boven de stad Jerusalem stond / gedurende de laatste belegering. Waar van de Leser sien kan wat ik segge in mijn Ondersoek van de kometen. Ik pas daar op het seggen van Coccejus over Amos 1: 1. Josefus heeft sig van de fabelen sijns volx niet wel gewagt.

§. 7. Al 't gene dat ik verder in dat self de hoof dstuk van de Joden schrijve / is wederom maar van derselver bygelovige gebruiken; daar sy selve wel groot werk van maken / maar in der daad gansch geen verhaal op is. My zijn ook geen exempelen ontmoet / waar uit het schijnen mogte dat hun doen in desen kragtig zy. Ik sal alleenlik iets hier by doen van 't gene daar ik niet aan dagte / wanneer ik met dat hoof dstuk besig was. Nogtans is 't wel een stuk / waar af de duitsche Joden vry wat wesens maken: te weten / dat sy door de kraght der Kabbala, waar af ik daar §. 9. en 10. ook melde / de *Malca Schevo* dat is koninginne van Scheba, die Salomo om sijner wijsheid wille quam besoeken / konnen doen ten voorschijn komen / sose meinen / alsse willen. Het heeft my dan ontrent een jaar geleden een geleerd en seer bescheiden man verhaald / gehoord te hebben uit den mond van seker Jode:

dat

dat des selven vader / een groot kabbalist / tot ene proeve sijner konste binnen Frankfurt aan den Main / in de Joden strate / voor dzie inwonende en dzie vreemde Joden / in een besloten kamer hadde doen komen de voorschrevene *Malca Schevo*, die in langen niet wech wilde. Sy moesten niet spreken / noch iemant onder de 14. of 16. jaren daar by tegenwoordig zijn. Seker jongen dan / heimelik daar in gekomen / en sich onder de tafel verborgen hebbende / wierd ten einde van 't gesigte dood bevonden.

§. 8. Hier van te seggen myne reghte meininge ; so weet ik eerst niet / of desen seven Joden wel voor eenen getuige mogen strekken : behalven noch dat die geleerde man / uit wiens mond ik het hebbe / en dien ik meer dan al die seven tsaamen wil geloven / het maar gehoord heeft van den soon des geenen die de meester van dat werk geweest is / ende self daar niet is by geweest. Nu laat ik hem schoon geloof weerdig zijn / en ook de ses getuigen ; so hy 't maar slechs van sijnen Vader niet en heeft gehoord / en d' anderen misschien niet eens gesien : hoe veel verandert dikmaal een verhaal niet onder 't navertellen / waar af wy alle dagelikschе proeven hebben ? Maar neemt eens / dat my die ses toesienders het eenstemmiglik verkondigd hadden : soud ik geen reden hebben om te denken / dat hun voorvoordeel hen bedrogen hadde ; en dat sy nader op verscheidene omstandigheden ondervraagd / self souden moeten twijfelen of 't so wel ware / als sy wel in eenvoudigheid vertelden self gesien te hebben ? Want sy noch ik niet zijnde van die kunste ; so had ik reden om hen veel te vragen / maar sy geen bequaamheid om op alles klaar bescheid te geven ; als die buiten twijfel op seer veel omstandigheden daar de sake mogelik wel meest aan hing / geen acht geslagen hadden ; in voegen als ik in 't begin des boex met reden aangewesen hebbe. Dus lopen doorgaans alle sulke saken op het lest tot niet / wanneer men die ter degen ondersoekt

§. 9. Maar ook wat isser doch gebeurd ? Daar mogte niemant spreken. Al sulke wetten heeft dat slag van menschen steeds en over al : men magh noch lacchen noch spreken noch omsien / wanneer sy u iets wonderlyx vertonen sullen. Daarmede raken aanstonds dan de menschen in den dut / vol anxt en vreese ; en daar door d' inbeeldinge aan werk geholpen / verstrekt hen half voor een gesigt. Daar by hunne ogen stijf op eene plaatse houdende ; en dat doorgaans op enen spiegel ; (geen voegeliker werktuig van bedrog) so sien se niet wat daar meer omgaat / en wat van ene andere kant in 't werk gesteld word om hen die vertoninge te doen. Sy laten daarom gaarne toe / dat iemant schrive wat hy siet ; op dat sijne ogen op 't papier en schrift gevest / te minder af dwalen / waar door hy anders dese potsen merken mogte. En wat den jongen aangaat ; dinkt het my geen wonder / so hy / heimelik daar in gesloopen / en vol vreese van gesien en swaar gestraft te worden : daar by ook siende sulk een vreemd gesigte ; ('t was dan hoe 't was) en met dat kinderlyk voorvoordeel / daar gekomen om wat byster vreemds te sien ; misschien ook sijnen aassem ingehouden hebbende / om geen geluid te geven : dus van benaawdheid en van schrik gestorven zy.

§. 10.

§. 10. Nu laat ons d'aangetekende staaltjes der Mahometanen sien. Het gene ik in 't XIV. hoofdstuk §. 15. uit Marmol verhale / brengt genoegh mede daar 't bedrog wel aan te kennen is. Want somen dese Motalcimi vraagde / wat toch die olie in de flesschje met dat water doet; souden sy het dezen seggen? Dan voorts / waarom het kinderen / en geen volwassene personen / die vry van oordeel zijn / moeten wesen / die de Duivels in dat water sien? Want al hoewel sy mogelik wel iets gereed sullen hebben / om daar over voor te wende: nogtans die enigsins verstand heeft en gebruikt, moet daar van denken / dat het is / om dat de kinders lichtelikker te bedriegen zijn. En zijn 't niet wel seer geloof waardige voorseggingen / die op 't gelove van de kinderen berusten? Daar by komt / dat sodanige nochtans bequaam zijn om bedrog te plegen / so seer als sy het zijn om sich te laten bedriegen. Want sy laten sich gemaklikelikker overreden; en door weiniger ervarentheid / so wagen sy het eerder dan een lang ervaren en voorsigtig man. De vrese van ontdekt te worden en wederhoud hen niet so sterk; en d'eersugt / om den naam te hebben van iets meer te weten so te komen dan een ander / die moedigt hen noch sterker aan. Niet meer dan die twee jongens / d'een tot Franeker / en d'ander tot Kampen / waar van in 't IX. en X. hoofdstuk deses boex / bewysen klaar genoeg het gene ik segge.

§. 11. De stemverandering van de vrouwen / op deself de plaatse uit Marmol vermeld / bewijst dat sy buikspreeksters zijn. De damp en rook van swavel kan daar ook toe doen; besonderlik om dies te lichter aan de genen die hen komen vragen het gesigte te verblysteren / en so te doen geloven 't gene sy dan seggen dat se sien. De Bumicili sietmen wel in handelinge en beweeginge van vechten: maar van spiegelvechten; also d'omstanders geene Duivels sien / waartegen sy sich schijnen te verweeren. 't Is ene kunst / om sich voor heilig te doen aansien boven anderen; en door dat middel so veel meer geloofs te vinden / om den volke wijs te maken wat se willen. So is ook aan de Muhacimi wel te sien / dat al 't geheim van hunne Duivelsjacht maar op hun eigen seggen rust / 't welk door hun misselijk gebaar dat aansien by de menschen vind. Want daar en is in die beschrijvinge niet wesentlijx / waarop het nodig zy iets verder aan te merken.

§. 12. Indien wy voor een fabel houden het gene §. 17. van Mevelava en Harazè uit d'aantekeninge van Rykaut verhaald is; wie sal bewijsen dat het waarheid zy? Met sulke qualijes word het volk eerst ingenomen / en dan bedrogen om te sien het gene sy niet sien / en om te horen 't gene niemant hoort. De tovery van enen Dervi, met welken Busbeek in Turkijen kennisse gehouden hadde / was / dat hy onder anderen, sonder sich te quetsen sig seer fel op sijne borst sloeg met een steen, groot genoeg om enen os neder te werpen, en 't gebeente van enen reuse te vermorselen: dat magmen wel geloven dat also van Busbeek is gesien. Want daar is niet in / 't gene niet natuurlik door de konst en oefeninge so geschieden kan. Belangende dat slaan met sulken swaren steen / en dat so fel op sijne borst / daar kon voor eerst bedrog in steken: also hy 't self was die sich sloeg / en

niet

niet een andere. Een bozger deser stad hier zijnde in mijn huis / sloeg / so my dochte dat ik klaarlik sag / sijn boozhoofd tegen de kant van de kamerdeur / die open stond / en die hy vast hield; dat er die af dzeunde / ende een gekraak gaf / anders niet dan oft een smid met sijnen hamer daar op sloege / also hard als wen hy op sijn aanbeeld slaat. Doch eer hy wech ging toonde hy my dese streek; waar na ik 't self (hoewel op verre na niet so volmaaktelijk als hy / also 't sijn eerste niet en was) bezoevende / de genen die het sagen dede schrikken. So kan dooz eene handgreep een opmerkend oge noch bedzogen wozden. Maar echter sonder dat / het gene bzy wat meer is: 't is ons niet onbekend / dat luiden die 't land doortrekken / en hun geld met sulke konsten winnen / sich self een ambeeld op de bozst doen setten / en daar op slaan / al eben hard als of het op der aarden stonde. 't Postuur waar in sy 't lichaam houden / geeft dit gemak: en diergelijke dingen zijnder veel.

§. 13. Van Busbeek seit hy verder: dat hy self den Derbi een stuk gloeiend yser in sijnen mond heeft sien houden, sonder sich te branden of ongemak aan te doen: schoon men 't speeksel daar op sag komen en hy 't vast hield, sonder dat hitte hem quetste. Dit schijnt noch wel so wonderlijk: also het seer na by komt / uiterlik / by 't groot miraakel der drie jongelingen in het vuur: dat self den heidensehen Nebucadnetsar so verbaasde / en de belijdenis afperste / dat die sulx dede / buiten twijfel was de levendige God. Dan. 3. Wat sullen we dan seggen / dat d'ongelovige Derbi ook de kragt des vuurs heeft uitgebluscht 't welk in Gods Woozd als een onfeilbaar teken van 't gelove wozd geroemd? Heb. 11: 34. Dat zy verre: gelijk veelmaals de schijn seer verre van het wesen is. Busbeek en hadde niet veel versekeringe dat het yser waarlik gloeide / als Nebucadnetsar van den oven hadde / die dooz sijn bevel ten heetsten was gestookt / en yslik vlamde en verbzande de Chaldeen / dat hy 't sag. Daar by so hadde maar de Derbi gloiend yser in den mond; maar de drie mannen waren rondom met hun ganschc lichaam in de vlam. Een vierde die hen noch daarin geselschap hield / was een getuige dat Gods kragt hier besig was: maar dese turkische paap toonde daar van geen bewijs. Noch sienwe heden sijne kunst op de stellaadjen ook vertonen dooz seker tegen middel / dat hen 't vuur en ook 't vergift dooz korten tijd onschadelijk doet zijn. Maar diergelijken hadden die drie jongelingen niet gebruikt; en sose 't al genomen hadden / het duurde veel te lang / en was de gloed ook veel te heet om daar in kragt te doen. 't Vuur bzand daar 't raakt al wat verbzandelijk magh zijn: maar so dat dooz iets onverbzandelijx dat tusschen beiden komt wozd afgeschut: / so wozd de kragt daar van gestuit. Die middelen en stoffen zijn aan ieder niet bekend; doch diese weet / die is het maar een handgreep / daar een ander om verbaast moet staan. Het heugt my dat ik eens gelesen hebbe / dat een boornaamste wicchelaar der Hottentots sich overgaf / wanneer hy sag dat een Hollander bzandewijn / eerst aangesteken in de schaal / so bzandende ganschc sonder letsel indzonk: het gene by ons geen verwondering en baart / om

dat wy't weten. Maar dese Hottentots nooit anders drinkende dan water/ waartegens niets meer strijd dan 't vuur: geloof den dat het een mirakel was/ te sien dat iemant vuur kon drinken/ onbeseerd.

§. 11. 't Gaat op gelijke wyse met de slangen toe/ dat hen de Dervis onbeschadigd handelen/ gelijk ik in dat hoofdstuk §. 18. verder uit Spkaut verhale. Sy weten middel om hen hun vergif te nemen. Ik hebbe so wel adders gelijk alen sien hanteeren/ van euen quaksalver/ die 't smout daar van verkopen ging. Door sekere maniere van beleesinge of van Musijk de slangen te doen stille staan/ en is geen groter kunst dan die op allerhande wijse te doen dansen. In't III. b. XVI. §. 14. heb ik dat toegestaan/ en in dit IV. b. XIV. §. 8. ook getoond hoe het geschieden kan. Maar aangemerkt/ dat het gemeenlijk niet bekend is; neemen sy de stoutigheid om voor te geven/ dat sulx te doen een seer besonder voorregt/ en also de luister zy van hun geslagt; of dat se tot so groten sake door Gods gunst en kragt verheven zijn; op dat een ieder van hen d'eere hebbe van

digito monstrarier & dicier hic est,
Een man daar elk op wijst,
En hem ten hoogsten prijst.

Of gelijk de blinde Samaritanen van dien beslepen bedrieger Simon seiden: dese is Gods grote kragt.

Dus vele van de exempelen die ik in 't I. boek van Heidensche/ Joodsche/ Mahometaansche Toverplegingen so hier en daar had ingelascht: nu sal ik tot die van het Pausdom overgaan.

XVI. HOOFDSTUK.

Verscheidene proeven paapscher Bygelovigheid in voorgewende Spokery en Tovery, behoorlik onderzocht, zijn openbaar.

§. 1. HEt ware schade/ so de paapsche geestelikheid den Joden of Mahometanen/ ja self den Heidenen in Toverkunde wijken soude; of hunne boeken ofte mondelinge overleveringen niet meer stoffe daar van leveren/ dan die drie te samen. En 't sal ons Kasper Schott de Jesuwijt/ so kraghtig en so overvloedig met bekraghtigde getuigenissen willen doen geloven; als het Heinholt Schot den Engelsman voor valsch/ onmogelijk en ongelooflijk hout. Het eerste dat hier opmerkinge vereischt/ van saken die ik in het I. boek uit sijne schriften aangeteikend hebbe/ is 't gene ik in 't XIX. hoofdstuk §. 18. van de glas-en Ring-duivels melde. En aangesien dat hy my daar ter plaatse van my aangetrokken tot Wierus wyst: so vind ik by denselven dit gemak/ dat ik niet meer dan sijne woorden slechs behoeve te vertalen/ sonder meer aanmerkinge van 't mijne noch daar by te doen. Wierus schrijft dan in sijn VI. boek 1. §. 3. 4. van de Glas-en Ring-duivels

op

op deſen ſin. Men moet ook niet vergeten de genen die den armen duivel met ſich dragen, verwonnen en bedwongen door beroken en omſtandige gebeerden; en ſo door enen konſtigen ſubtijlen goudſmid wel gekerkerkd in een ring. Ook die hem gaan vertonen in een hard kriſtal, dat niet en breekt (gelijk men weet) of in een glas, ('t is wonder, overmits de Duivel vaſt gedurig uit er hellen komt gevlogen, dat het van die hitte niet en ſmelt) ſo naaw en ſtijf geketend houden: dat hy hen nu als ſijnen heeren, in ſtaat van een gevangen knecht en ſlave, met wicchelen, en het verholenſte te openbaren, wel yverig ten dienſte ſta. Dus eiſche de weder zijdſche order van nature, ſo als de heer is heere van den knecht, dat ook de knecht de knecht zy van den heer. **Ik acht dat hy heeft willen ſeggen:** ſo als de heer eens knecht is van den knecht, dat ſo de knegt ook heer zy van den heer.

§. 2. **Daar op vertelt hy ons / hoe ſulk verfoepelijk bedrogh in 't jaar 1548. aan enen Jooſt Gosa van Hoztryk / by vonniſſe der hofs van Gelderland / ontdekt is en geſtraft.** Hy droeg dan enen ring waarin hy meinde dat hy enen Duivel door beſweeringe beſloten hielde, den welken hy vaſt om den vijfden dag op 't minſt eens toe te ſpreken en na wat niews of watter anders was, te vragen plaght al ſo hy ſeide. Hy had ook toverboeken van allerhande ongoddelike beſweeringen; waar mede hy de toverſiekten aan den menſch en beeſten niet alleenlik wilde onder kennen, maar ook geneſen. Weshalven deſe held ten einde ſijner gevangeniſſe by wettig vonniſſe genoodſaakt wierd, op d' openbare merkt voor 't hof, omringd van menigten aanſchouwers, des Duivels toegemaakten kerker, te weten ſijnen ring, op enen poſt of balk gelegd (*poſti impoſitum*) met enen hamer te openen, en op te breken; en ſo den gevangen ſijne vryheid te ſchenken: ten ware iemant denken moghte, dat de Duivel met den hamer dus te pletteren geſlagen was; indien hy van gevoelen is, dat hy door ſtevigheid van enen ring beſchanſt kon worden. Hy moeſt ook ſijne boeken ſelf in 't vuur werpen, en daar by ſtaan, tot datſe verbrand waren, en voorts wierd hy gedoemd tot ballingſchap, en in de koſten van 't proces. **Siet daar hoe 't Hof van Arnhem raad wiſt om den Duivel te verdrijven / ſonder Heliquien / ſonder kruis / ſonder wywater / ſonder** Agnus Dei, **ſonder name van Maria; middelen by Schott voor goed geheurd / in ſijns II. boek** de Mag. Univ. **het 41. kap.**

§. 3. **Ik ſal verſcheidene vertellingtjes / by hem ſo daar als elders met veel neerſtigheid by een gehaald / en voor een deel ook my aangetrokken / hier niet onderſoeken; alſo ik 't ſelve doende maar alleenlik paapſche dolingen ontdekken ſoude. Doch aangemerkt dat diergelijke ook noch onder ons geleden worden / 't welk my ſo veel als ik kan weeren niet te lijden ſtaat: ſo ſal ik ſulke ſtaaltjes ſparen / tot ſo lange dat ik tot de Protestantſche kerken wederkeere; het gene ik nu in 't naaſte hoofdſtuk te beginnen ſtaat. Sodanig is dat van de Huis geeſten / Kabouter mannekens / Bergduivelties, witte wijven /** XIX. §. 19/ 20/ 21. **en diergelijke meer. Ja ſal ik ook noch met voornaame godgeleerden onder ons over die Hingduivels moeten twiſten / laat ons maar drie kappittels verder zijn. Ik ſal nochtans**

tangs belangende de Roomsgesinde een weinig van 't voornaamste moeten seggen / waarin my buiten twijfel alle Protestanten sullen mede stemmen: en daar me sal in hen dan stoffe geven / om te denken / of niet de selfde redenen en gronden / waarmede ik de paapsche fabelen weerleggen / hen dienen moeten / om ook de gene te verwerpen die sy self geloven / juist daar om / datse geen gemeenschap in 't besonder met het Pausdom hebben.

§. 4. Dat gene dan voor eerst / daar onse Jesuwijt so hoog van opheft / (ik spreek er in mijn. I. boek het XX. §. 5. met weinig woorden af) vind ik beschreven by Del Rio in sijn II. boek 26. §. 5. van hem getrokken uit de brieven des jaars 1590. van Peru. Het is te langen schrift / om woordelik hier te verhalen; 't komt op den inhoud aan / en op 't bewijs dat hy daar uit meint vast te maaken. Den inhoud is / „ dat sekere Indiaansche „ dienstmaagd / by den paap gedoopt en Katarijn genaamd / sich los en „ ongebonden droeg / en nochtans dagelijx ter biechte ging: waar in „ sy hare lichteste feiten seide / en de grofste sweeg / om voor geen hoer „ bekend te zijn. Eens krank geworden ontbood sy enen priester / en dede „ hem als voren maar gheimsde / biechte / wel tot tienmaal toe; daarmede „ spottende / so haast de priester maar vertrokken was. Gevergd van „ hare vrow de reden van haar doen te seggen; so sprakse / dat een „ swart man als een Moor sich telkens aan haar slinker zijde hadde laten „ sien / en haar vergden so te doen: maar dat Maria Magdalena haar „ ter reghterhand verschenen / haar daar en tegen porde om reght uit te „ biechten. Waarop de pater wederom ontboden / wel meinde dat sy beter „ biechten soude: maar 't was maar noch te erger; sy wilde self den „ name Jesus niet meer noemen. Het heilig Cruicifix haar voorgehouden „ verwierp sy smadelijk / en sprak van hare builigheden die sy bedreven „ hadde dies te meer / voor ieder een. Na ettelike dagen wierd sy evenwel „ benaawd / en sy beklaagde die ontheiliging der biechte: besturft met „ een / als dood; so dat men al begon te spreken van begraven. Maar „ wederomme tot haar self gekomen / betoonde haar so hard als voren. Drie „ uren noch voor haren dood / vermaand om Jesus aan te roepen / so „ riepse / wie is Jesus? en sich na 't einde van de bedstede strekkende / so „ hoordemense spreken met iemant diennen niet en sagh. Ene dienst„ maagd / mede in die kamer siek liggende / moest men in ene andere ver„ bedden / om al den last der swarte spoken die sy seide daar te sien. Het „ stonker so door 't ganschе huis / des nachts wanneer dat Katarina stierf / „ datmen haar lijk moest buiten dragen in een opene plaats. De broeder „ harer vrouwe wierd by enen arm getrokken uit den huise / en ene dienst„ maagd als met hielen aan de schouder hard gestoten. Een mak paard „ sloeg achter uit aan de muur / en liep de ganschе nacht als dull: de hon„ den liepen om / en huilden. Veel meer sulk vreemd gespook word daar nog by verhaald. Daar na begon de dode self te spoken / en elk een verbaard „ te maken. De vrouwe self betrowde sich niet langer in haar huis: haar

„ jon-

„ jongetje van vier jaren kreet uit / dat Katrijn hem wilde wurgen. Doch
„ zijnde hem de heilige Reliquien om den hals gehangen / so ging het over.
„ En d'eene dienstmaagd dzie maal van dat spook geroepen / en daar op
„ besweken neemt op raad der anderen een waskeers / en raakt weder-
„ om te regt: so seer als 't helsche spook verklaarde dat het daar door
„ wierd benaawd. Met een quamen uit alle gewrighten harer leden
„ vlammen / met ongelovelijken stank. Hoofd en voeten waren dzanden-
„ de. Een vierige sluijer 8. of 10. duimen breed / hing van haren mid-
„ del af tot op de aarde. De dienstmaagd van dit gesigt ontsteld / te
„ meer also van dese Katrijn ook self wierd aangesprooken; wierd aan de
„ andere zijde wederom versterkt / door 't schijnsel van een schoon jongskin
„ met witte kleederen; haar moed inspzekende / met vermaan om alles
„ op te schzijven en bekend te maken; daar na te biechten. Ik ben, spzak
„ Katarijn / gedoemd ter Hellen, om valsche biecht, Leer dan wel biech-
„ ten en geen misbedrijf verswijgen. Dit ben ik u belast te seggen. Mits
„ wozd de klokke ter lief vzouwen kerke geluid / waar op de overledene in enen
„ hoek geweken / terstond verdween.

§. 5. Siet daar d'historie / also waarachtig als die is gebeurd. Dunkt ie-
mant onder ons / dat het de pijne waardig is deselve enigsins te nemen in
bedenkinge: 't sal zijn om datter Schot / en sonderling Del Rio so veel
staats op maken / als dese in 't besonder na 't verhaal te kennen geeft;
wiens woozden ik derhalven hier sal stellen / en met mijne aantekeningen
verrijken. Ik vond geraden dit verhaal de laaste plaats te geven (want
verscheidene andere zijn daar vooz gegaan) om dat het so volkomenen be-
wijs van waarheid heeft, en alle soorten van verschijningen daar in begrepen
zijn. Engelen, de heilige Maria Magdalena, de Duivel in gedaante van
een Moor, de ziel der overledene in een aangenomen lichaam; niet haar ei-
gen, na mijn oordeel, maar uit de lucht na de gelijkenis haars lichaams t'saam-
gesteld. Doch de volkomenheid van sijn bewijs wil sich wel anders open-
baren in 't vervolg. Waarmede sal hy ons bewijsen / dat het Ma-
ria Magdalena was; wie heeft haar ooit gekend? Alsmede dat het li-
chaam van die snode Trijn niet van de levenden was nagebootst?
Maar toch hier hebben d' Ongodisten (seit hy) wat te lacchen.
Neen / die God vzesen stof te weenen om de boosheid der bedziegers; en
tot lacchen om de dwaasheid van het volk. Maar datse nu niet lacchen,
(wil hy seggen) om de straffen van de Helle en d'onsterflikheid der zielen.
Dat sullense voozseker doen / indien sy anders geen bewijs en horen / dan
hen dese fabel geeft. Wat sullen nu de Calvinisten seggen van de gewijde
waskeerlen? Antw. dat het bedzog is; van de opreghtigheid en noodsa-
kelikheid der Oorbiechte? Antw. dat die de bzon en grond van dit verdicht-
sel is. Kan dat ook van de Jesuyten verdicht zijn? Och neen! geen domme
volk dan sy / om so scherpsinnig iets te dichten / of te fijn van conscientie om so
grof te liegen. En 't soude van alle menschen in die plaatsen wederleid wor-
den, so 't verdicht ware. Willense't niet geloven, laatser na toe gaan, ho-

ren en sien. **De man seit wel: want de kortste weg daar na toe / over water en land / soude maar om een groot anderhalf duisend mijlen te doen zijn.** Wijven praat, sullense seggen. **Siet gy wel waar hy voor vreest? want wat mannen zijnder by geweest / so 't al waar moghte zijn?** Ik gelove, wel te weten, dat tiencheilsteenen, dakpannen van verre daarna toe gesmeten, en verstrooid, en van 't ganssche volk gesien, sullen uitwerkselen van blote inbeeldinge zijn? **Waarom niet; want wie heeft iemant van dat ganssche volk gesien oste gesproken?** Mannen uit hun bedde gerukt, ene vrow in 't aansien van andere ter aarde gesmeten, en langs de vloer gesleept, vaten tegen de muur gesmakt, en in duisend stukken verbrijseld; zijn dat dromen? **Ant. Op 't best, maar op 't snoodste leugenen.** Maar laat volwassene luiden al bequaam geweest zijn om die dingen te versieren en uit te stroyen: wat sal 't onnosel kind van vier jaren daar toe doen? Die teere jaren zijn tot geen bedrog bequaam; dat het soude seggen voor 't omhangen der Reliquien, dat het van ene dode ende naawlijx bekende wierd geworgd, indien 't niet waar en was. En soude 't veinsen wederom gerust te zijn, so haast als hem 't Reliqui omgehangen was? **Die teere jaren zijn so veel te lichter te bedriegen. Wy nemen geen getuigenissen aan in regte / van alsulke Niniviten / die geen onderscheid en weten tusschen regts en slinx. Hoe ligt kon d'een of d'ander sielt de kleederen der overledene omhangen / en 't kind de handen op de kleele setten: daar na / als kar voor de Heliquien vervaard / sich heimelik verpakken. Dat kind en hoorde anders niet dan van dat spoken van die Katarijn: des hadde 't licht te denken dat het Katarijn opli dede / so hem ongemak geschiedde.** Hoe vrees ik noch dat sy het selfde lot met Katarijn besuren sullen, die hare misdaad prijsen ende volgen; de heilige verborgentheid der Biechte guichelrye en geveinsdheid en de heische straffen voor verdichtselen houden! **Voor 't laatste wil ons God behoeden! aangaande 't ander danken wy den selven / dat wy** geene konstelik verdichte fabelen en volgen, **om te geloven de toekomst ons Heeren Jesus Christus / ten oordeele van leevenden en doden.** 2. Pet. 1: 16. **Ik smite dan / dat al dit werk / ten deele mogelik door konst en door bedrog also geschied; ten deele breeder uitgemeten in den brief: dus beide is versierd geweest / om d'Indiaansche Heidenen door vreese meer tot onderdanigheid te brengen. Waar toe de Biechte 't kragtigst middel is / dat ooit tot sterkinge der paapsche heerschappye over de conscientien der Menschen is bedacht geweest.**

§. 6. **Genoeg van dese grol: nu sal ik Schott in 't naberteilen van noch vijf verdichtselen / daarmede hy de kragt der overblijffels of Heiliquien der Heiligen bewijst / kort op de hielen volgen. Het eerste haalt hy uit Theodoretus voor den dag: wiens woorden nopende let dat hem self geberd is / in 't Duitsch alsdus zijn luidende.** De vervloekte Marcio saaide vele doornen van godloosheid in de landstreek der Stad Cyprus. Dus ik willende deselve met den wortel uitroeyen, so quam 's nachts een vervaarlike Duivel, roepende in 't Syrisch. „ Wat wilt gy Marcion bevechten? Wat

„ heeft

„ heeft hy u misdaan ? Houd op van oorlog, houd op van die quaadwilligheid, of men sal u leeren ondervinden hoewel dat hy daar aan is die rusten „ magh, Gy moet weten, dat ik u lang doorsteken hadde, so ik geen gesel„ schap had gesien van Martelaren, en Jacobus u bewaren. Dit hoorde ik, (hy seit niet dat hy iets gesien heeft) ende sprak tot eenen mijner vrienden die doe by hem sliep, „ hoort gy die woorden? Ja, seit hy, altemale: Als „ ik wilde opstaan om te sien en om te weten, wie daar so sprak; so bleef ik „ echter noch om uwen't willen liggen, om dat ik meinde dat gy sliept. Waar„ om wy beide gaar op staande sagen om: maar sagen niemant sich bewegen noch en hoorden niemant spreken. Nochtans hadden andere lieden, met ons wonende, het selfde ook gehoord. Waar uit ik dan begreep, dat hy door *'t gesel schap der martelaren* verstond ene flessche met olie, van vele Martelaren by een vergaderd, en also te meerder segen hebbende, die in mijne bedstede hing. En onder mijn hoofd had ik een oud kleed van't St. Jacob den ouden, dat my meerder deugd dede dan het beste damasten dek. Dit is 't verhaal eens Oudvaders / somen de leeraars van de Kristen kerk gewoonlik noemt / die in de oude tijden waren: want dese in 't begin der vijf de eewe na des Heeren geboorte heeft geleef d. Het gene met de meeste sekerheid uit die vertellinge wel mag besloten worden / is / dat doe al so vroeg de bygelovigheid self in voorname leeraars plaats gevonden hadde: also de man ons praat van olie der martelaren / waar door de Duivel so verbaard geweest sy / sonder dat hy ooit die martelaren self ontsien heeft; en dan noch een oud versleten kleed van dien Apostel / dat nooit sulk mirakel dede by sijn leven / daar men iet af leest. Het is ook wel te denken / dat sijne erfgenamen ofte vrienden dese lappen van Jerusalem / daar hy in den jare 42. door Herodes Agrippa wierd onthoof d (Hand. 12.) gebragt hebben; ontrent 150. mijlen verre / over zee en land na Cyprus / daar dese schryver bisschop was; om noch 400. jaren lang bewaard te worden / den Duivel hem van 't lijf te keeren: en dat sy dese vryheid hadden van de diemaars / aan de welke doe ook daar te lande d'uitgetrokkene klederen der misdadigen verkielen; gelijk die van den Saligmaker self aan de krijgsknechten zijn tot buit geweest.

§. 6. Hoewel dit nu voor ons genoeg is / om de waarheid der vertellinge verdacht te houden: om dat nochtans de Roomschgesinden aan 't voorvoordeel van de kragt der overblyfsels hunder Heiligen onderworpen zijn: so sal ik slechs daar by noch seggen / dat evenwel 't verhaal niet vast en gaat. Het is Theodoretus self gebeurd; dat schrijft hy daar. Maar op wat tijd? By nacht. Hy heeft dan mogelik geslapen of gedroomd / hoe hy dien Marcion / daar 't hoof d hem vol of was / ter keere soude gaan. Daar docht hem soude sich de Duivel tegen stellen / om sulken letter voor te staan. Maar so als dromen onder anderen daar aan te kennen zijn / dat sy in 't redeneeren licht verbysteren / en 't een met het ander niet wel t'samenhangt: so was 't hier van den Duivel ook niet wel bedacht / den man van sijn genomen opsett af te raden / door sulken reden die hem onver-

mijde-

mijdelijk meer moeds moest geven; te weten dat hy met de tsaamgesmeerde olie/ uit so veel klikjes/ hier van desen daar van genen martelaar / bewaard/ en met dat oude kleed so wel gewapend was. Hoe wist de Duivel dat hy 't hadde / en van wien het was; of dat die olie was van de martelaren daar vergaderd? Maar of hy dat al wist: hoe merkte hy dat hem die tegenstand van boven uit die oliefleschje / en van onder uit dat kleed ontstond?

§. 7. Maar noch en is hier mede niet de swaarste knoop ontdaan. Hoe droomden dan sijn metgesell? en droomden alle huisgenoten ook? Nu segh ik/ neen: Sy hebben / seit hy / altemaal die stem also gehoord. Maar niemant heeft behalven hem den bosen Duivel self gesien. Dat sien kan dromen zijn geweest; d'inbeeldinge van dat gesigt ook op 't gehoor gewerkt/ hebben; om dat met eenen te verbysteren: en beide hem al slapende en dromende den mond te openen / om self also te spreken / als hy sich doe ten kragtigsten verbeelde dat de Duivel sprak; niet anders wetende of hy vertelde 't sijnen medebroeder. Want was 't een ware Duivel / en had hy hier wat mede in den sin: nu was het tijd sich op die wijse te vertonen / om sijnen woorden dies te meerder kragt te geven; of anders hadden sy te samen reden om te seggen / *loquere ut te videam*, spreek dat ik u kan sien. Doch kleine swarigheid / indien die goede Theodoretus op diergelyke wyse sulken bosen geest gesien heeft en gehoord / hem van het goede af te manen: als die ander enen goeden hoorde / om hem aan te manen; die sich ook doe niet sien liet / schoon hy sigtbaar was; van welken ik hier voor XIII. §. 7. 't geheim geopend hebbe.

§. 8. Op 't ander middel om de Spoken wech te jagen / te weten / door het teken van het kruis: laat ons het kragtigste ten voorschyn brengen/ daar Schott de Calviniſten self doet spreken / so hy roemt / uit Lavaterus; wien hy *omnium Ecclesiæ Catholicæ rituum hostem & irrisorem*, dat is een vyand en bespotter aller zeden van de Katolyke Kerk is noemende: die in het 9. kapittel van het III. deel sijn boek van de Spoken verhaalt / hoe sich de Kristenen in d'oude kerke droegen by ontmoetinge van Spoken? 't Was, seit hy / een gebruikelike wyse, sich als dan te wapenen met het kruis. Hy noemt daarin Tertullianus / Hieronymus / Origines / Epifanius / Chrysostomus / Augustinus / Athanasius / Lactantius. De laatste seit uitdrukkelik / dat de Duivel niemant naderen kan, noch quetsen, die sijn voorhoofd met het kruis getekend heeft, *Inst. lib.* IV. *cap.* 26, 27. 't Is jammer dat dit waar is / dat de Kristenen so vroeg al met die bygelovigheden ingenomen/ en van hunne grootste leeraars daar toe zijn verleid geweest: doch daar uit blijkt met een / wat staat wy heden op 't getuigenis van sulke vaders maken mogen. Doch laat ons ook iet horen van de sekerheid der ondervindinge. Niet een van alle heeft die aan hem self gehad. Maar keiser Juliaan d'af vallige verdreef de Dæmons die hy uitgeroepen hadde / wederom / wanneer hy wilde door het kruis; dat seit Gregorius van Nazianzen; maar niet / dat hy het self gesien heeft / nog ook gehoord van sulke die 't met ogen hadden aangesien. Derhalven ook dan niet met al.

§. 9. De

§. 9. De kragt van 't wywater tot verdrywinge des Duivels moet ook uit Theodoretus / indien mogelik / bewesen zijn. Bisschop Marcellus besig met de kerk van Jupiter tot Apamene te verstoren, sag enen swarten Duivel de kragt der vlammen tegen houden: (siet wederom dan hier de goddelike kragt des Duivels / indiennen desen schrywer neffens Daniel geloven mag) dies hy daar tegen water met het teken des kruisses wapende, dat is, segende, en dat dede sprengen op de vlamme. Die-bose, dat niet konnende verdragen, trok van daar; en 't vuur door 't selve water als door olie ontsteken, verteerde de voorseide kerk in enen ongenblik. Maar so Theodoretus kan bedrogen worden in 't gene hem self wederbaart: gelijk terstond gesien is: wat kunnen sich verlaten op het gene dat hy niet en heeft gesien? Hy was noch niet geboren als Marcellus leefde; so dat hy / uit hem self in sulke saken licht gelovig / sich dit so van anderen heeft in de handen laten steken. De goede vriend Johannes David / die ons 't wywater net beschrijft / hoedanig 't wesen moet / indien 't den bosen Geest verdrywen sal / (gelijk ik I. b. XXI. §. 3. sijne worden daar van melde) en toont niet een exempel van sijne eigene onderbindinge: noch Schott sijn weerga ook niet: wonder dat een man die so wel weet hoe het behoort te zijn wanneer het werken sal / niet eens bevonden heeft hoe dat het werkte; en dat een die so veel exempelen gelesen heeft / (als Schott) niet een exempel heeft gesien.

§. 10. Nu volgt het *Agnus Dei*, ofte Lam Gods, gelijk sy noemen een stuk was / waar op de beeltenis eens lams gedruikt is / en pauselik gewyd. Maar hier en brengt ons Schott niet eene proeve uit d'Oudvaders voor den dag. Hoe so? om dat het *Agnus Dei* van veel later datum is / eerst lange na die tijden in 't gebruik gekomen: so dat de Duivel 't langs so quader krijgt / terwijlemen van tijd tot tijd meer niewe wapeninge tegen hem weet uit te vinden. Dies kan ik my ook niet genoeg verwonderen / hoe hy noch so veel spoor in 't Pausdom maakt / daar 't *Agnus Dei* met so vele fraaye dingen tegen hem gewapend zijn: en dat hy onder ons op lange na so veel niet woelt; daar anders niet als dat onnosel bloed is van 't Lam Gods / waar mede men tot onsent raad weet hem te keeren. Voor my / ik hebbe 't altijd / overal / en ook in allerley gelegentheid van sulken kragt bevonden; dat ik den Duivel nooit op duisend mijlen nabij my vernomen hebbe; ik swyge / dat ik nooit in sorge of arbeid was hem te verdrywen.

§. 11. De naam van Jesus: daar sich alle knie voor moet buigen / is buiten twijfel onder alle namen van de grootste weerdigheid. Maar so 't de Duivel was die een onreine geest genoemd word / welke Christus te gemoete riep / Jesus Nazarener, wat hebben wy met u te doen? so blykt genoegsaam / dat de Duivel self dien name luidkeels noemende / daar voor in 't minste niet verbaard en was. Of so deselve naam die kragt eerst heeft gekregen na des Heeren Hemelvaart: hoe voeren dan die joodsche Duivelsjagers / dese seven overpriesters sonen / met desen naam so slegt / wanneer se seiden / wy besweeren u by Jesus, welken Paulus predikt? Hand. 19: 13.

De naam van Jesus is een woord: maar doch bestaat sijn koningrijke niet in woorden, maar in kragt. 1 Kor 4:20. So is de kragt dan geensins in de woorden / die so klaarlik van de woorden onderscheiden word. Voorts alhoewel de Jesuwijt den naam van Jesus voor dien van Maria noemt: so maakt hy echter al sijn werk hier van Maria; om met fabelen uit paapsche leugenschrijvers aan te wijsen / hoe kragtig dese naam van 's Heeren Moeder zy / te weten om den Duivel af te keeren of wech te jagen. Maar so dat waar is / wonder datter ooit een Duivel / of besetene / of spook of toveraar in 't Pausdom meer te vinden is; also de goede Katolijken beide dese namen Jesus en Maria honderdmaal op eenen dag so teffens noemen / op de minste verwondering: waar door men seggen soude / dat de Duivels dus geduriglik van alle kanten uit twee lagen schuts gebombardeerd / aan flarden bersten of uit de weereld springen moesten.

XVII. HOOFDSTUK.

Noch verder staan te onderzoeken sekere gemeene stukken, diemen self ook onder Protestanten van gewone ende als bekende Spokery gelooft.

§. 1. Ik hebbe van 't begin af alle mogelike zorge wille dragen / dat ik d' afgodendienstige / so heidensche als paapsche bygelobigheden / tot laste mijner Protestanten niet en stelde / en daarom in het 23. hoofdstuk van het eerste boek mijn werk gemaakt / om wel te onderscheiden 't gene daar sy in te samen stemmen / en daar in sy wederom verschillen. Doch dat quam meest aldaar op uit / dat niet alleenlik by 't gemeen volk onder ons / maar ook wel by geleerden alles aangenomen of ten minsten noch geleden word / wat maar 't geschil dat wy met Heidenen en met Papisten hebben aan hunne zijde niet versterkt. So dat daar op niet word gesien / wat met de gronden onser leere kan bestaan / en of iet word geloofd waar door een ofte meer om verre word gesmeten; als 't maar de paapsche gronden niet versterkt: also wy eens voor al met hen in oorlog zijn. Nadienwe dan het Vagevuur / so paapsch als heidensch / eens verworpen hebben; so hebben wy niet mogen toestaan / dat de zielen die voor desen zijn gewoon geweest met lichamen vereend te zijn / lichamelik verschijnen: maar latende ons nu bedunken / dat wy 't op den Duivel konnen passen / dat die alsulken schijn heeft aangenomen; so nemen wy de sotste fabelen ook wel voor waarheid aan. Wy sullen ook voor al geen Heiligen of Goden van de Heidenen geloven te verschijnen; op datmen ons toch niet voor paapsch of heidensch houde: maar daarom looghenen wy so terstond de waarheid van de fabel niet; also wy eens voor al den Duivel met so vele wonderen omhangen hebben / dat die de meester van alsulke ongelovelike dingen wesen kan. 't Is hier van / dat op heden noch so vele sotte dingen by ons worden aangenomen / die

die sonder dat van ieder een bespott / en als onweerdig lang verwozpen soudden zijn geweest.

§. 2. Sodanig zijn verscheidene vertellingen / van dingen diemen seit dat of by ouds gewoonlik so gebeurd zijn / of noch hedendaags gebeuren: als van de so genaamde Witte Wijven / Rabowtermannekens / in 't algemeen; en dan besonderlijk de Witte Vzow van Rosenberg / den wonderlijken Bloxberg / en wat dier gelijke Spokerpen meer zijn. En wat de Toverp betreft; van Huisduivels / van menschen die sich weten hard te maken / van Weerwolven die seer vele schade doen / en noch al ander meer sulk slag: ik merke / datmen onder ons al méer daar van gelooft / dan anders wel te denken was van Pzotestanten / of gelijk wy heten de gerefozmeerde kerk. Ik sal dan sulke dingen / so bezre als gemeen hier eerst verhandelen; en dan besondere en seer voozname stukken / tot bewys van oozdeel over anderen gaan onderzoeken. En wat dan wederom de eersten aangaat: ik sal in dit hoof dstuk van dat gene spzeken / dat meest tot de Spokerp behoozt; en in het volgende van sulke dingen die meer aan de Toverpe eigen zijn. Van die gewoone en voozname Spokerp zijn ons de Witte wijven aldernaast / als d'oudste van de genen die ook hier te lande t' huis behoren: waar van ik echter nu niet nodig hebbe met mijne eigene woozden iets te seggen / na dat my een geleerd arbeidsaam schzijver (wien ik niet wete of als noch genoemd wil zijn) dit volgende van sijnen arbeid schzijftelik heeft willen mededeelen / terwijl ik met den dzuk van dese deelen besig ben. Het is getrokken uit een groter werk; waar na ik hertelik verlange dat eerlang het licht mag sien. Hy schzijft van woozd tot woozd aldus.

WITTEN, d'WITTEN, of de WITTEN, worden verhaald, vrouwen te sijn geweest, die van ouds af, altoos noch ten tyde van Keizer Lotterich (soo *Kempius* schrijft) bekend waaren in swee te weezen, en in veel bedrijf: verhowdende haar in het woud, in kleine heuveltjes, daarze haare onder-aartse-hoolen hadden; ook in de gewesten van Friesland, (soo in 't breede geseid, by onze verhaalschryvers; eigenlijk van Drente; te verstaan.) Alwaar, noch heeden 's daachs, die heuveltjes in meenichte gesien worden, sijnde booven ingevallen: gelijk ook van Pikard verhaald, en in prent afgebeeld wort, in sijn Owdheeden in Owd Friesland (die hy noemt Beschryvinge van eenige Vergeetene en Verburgene *Antiquiteiten* van de *Provincien* en Landen, ens.

Van haar staat en bedrijf, schijnen veele telletjes te sijn geweest; soo al om in deeze Westfaalse kreits, en de omgrenzende gewesten: veel kennelijk, soo uit de praatjes van ons volk; als uitet geene de geleerde daar van hebben aangeteekend.

Welken wy niet weeten, of wy eerst verhaalen moeten, of den grond van die dingetjes tot haar recht verstand brengen. Altoos wordenze gemeenlijx in die sin genoemd, datse deurgaans in de wandelinge, de *Witten Wyven*

heeten, van haare vertooninge in witte kleeren, als of men ſeide *Blanke Vrouwen*: En ſoo neemen de ſchryvers het ook op: by welkeze in 't Latijn al genoemd worden, *Albæ Nymphæ*, gelyk onze Dokkumer *Cornel. Kempius* (*lib. 3. c. 31. De Origine, Situ, Qualitate, Quantitate Friſiæ*) en *Albæ Mulieres*, als *Kippingius*, (*in Antiquitatib. Roman.* By *Wierus* en ook andere, *Sibyllæ Albæ* (*De Præſtigiis Dæmonum, l. 1. c. 16.*) Daar van *Alven* en *Alveryje* (*apud Kilian: ex Becano*) maſchien in laatere tyden opgenomen.

Haar werk is geweeſt, waarſeggery te pleegen: daar van ſy by Latijnſche ſchryvers *Sibyllæ* heeten, (van ζιὸς βελὴ) dat is, Jupiters raatsluy: dat ons volk in onduyts *Propheteſſen* noemt.

Sy waaren dan, om in de owde duyſtere daagen, veele dingen te ſeggen, die het volk van de ruwe tyden, niet anders begrypen konde; of moeſt door meer als menſchen vermoogen geſchieden: als, waar omze met kwaade geeſten ge-oordeeld ſijn om te gaan. En ſeedert van de Roomsgeſinde, en nuw van ons volk geacht, ſelfs ſpooken en duyvelen geweeſt te ſijn.

Het geene wy licht ſouden toe kunnen ſtaan; indienze 't Verhaal niet al te bot hadden gemaakt: en de inval, die wy uyt opmerkinge der naamſpooringe, van 't woord WITTEN, bekwaamen; ons in verdachte brachte, datter maſchien niet alles, den duyvel ſow moeten toegeſchreven worden: om dat wy elders wel meer dingen van dien aard, uyt onkunde alleen van taal misduid, ontdekt hebben.

Want *Kempius* ſeyt, recht uyt, en ruimborſtig, dat die heuveltjes, ſonder menſchen toedoen, door duivels konſtenaary, opgeworpen zijn, (die men uyt Pikard, met meer beſcheyd, tot de begraafplaatſen, die de owd-Roomſe daar gemaakt hebben, ſow brengen) datſe de reyzigers by nacht laſtig vielen: de veehoeders wech voerden; en de kraamvrouwen, mette kinders, in haare hoolen ſleepten,

Pikard, daar teegen, melt, datſe den kraamvrouwen ſeer behulpig waaren, ook in de allerverlegenſte nood.

Uyt duyzend diergelyke dingen, hebben die ruwe menſchen aan die ſelve Godsdienſtige eere aangedaan: 't Geene wy, te minder vreemd, hoeven te neemen, ſoo wy het eens, met een beeter ooge inſien.

Te weeten, dat WITTEN hier niet is, in de beteykeninge van BLANCK. Maar WIT (*confer omnino Kilianum.*) is, als of men ſeyde, WEET, voor weetenſchap, gelijk in de gemeene taal: DE WEET DOEN: HY HEEFT DAAR DE WEET VAN. Dit heb ik van mijne Hindeloopers geleerd, die ſeggen; HY HET NIN WIT, dat is, hy heeft geen verſtand: EN WITTYGBORN; is een welweetende, of verſtandig kind, en in gelyken ſin, beezigen de Latijnen, het woord *perſcitus*: WITLYK ſeggen ſy weer, en is my de plaatſe van *Terentius* altyt in 't ſin: *perſcitus puer natus eſt Pamphilo*, ſoo vaak ik haar hoor ſeggen: EN WITLYK BORN: 't gene ik niet weet, dat naader kan vertaald worden, als, daar *ſcire* en WEETEN, in gelyken ſin de grond is. Nu vind ik, dattet ook in 't Engels, of owd Sakſch is, WIT, WITY, voor, weetende, kundig, WIT, wijsheit, verſtand, En in de naamrolle van heel ver-

owderde

owderde Duytſe woorden, by *Lipſius* opgeſteld (*in Epiſt: 44. cent. 3. ad Belgas*) is WITTI verſtandigheit, *prudentia*, en WITUT een wet, als maſchien met verſtand ingeſet: Hier is weer een woord, by ons ingebruyk, al van 't ſelvde deeg: dat voor een woord van veraehtinge wort opgenomen: doch wy ſullen 't hier uitet graf ophaalen, en eerlijk maaken: 't Is een WITJE, een dienaar van de ſcherprechters: WITJES in 't meervouw: Dat ſowd dan meenen de bedienaars en uytvoerders van de wet.

Dit hebben wy ſoo diep moeten uittrekken: om onze naamſpooringe uyt gebruyklyke taal woorden te doen beſtaan: Daar by noch ſeggende: Dat de WITTE WYVEN ſoo niet by owds: maar enckelijk WITTEN wierden genoemd. Soo waaren dan de WITTE WYVEN, weetende wyven, buyten allen twyfel bedienden (*Prieſter* innen) van de goodendienſt der ruwe volkeren, van de haares, uyt onſachlijkheyt, de WITTEN genoemd. Gelijk onze verhaalſchryvers meenigmaal, in 't Latijn vermelden van ſulke bedienden, dieze *ſapientes* noemen, als *Hajo Sapiens. Dodo Sapiens:* en wie weet, of die niet by owds, in onze taal ook WITTEN ſijn genoemd. Altoos was een WYZE DRUJT ſeekerlyk haar naam: daar WYZE, maſchien by vertaalinge uytet Fries in 't Neerduyts, voor WITTE; gelijk DRUJT nuw de GEWYDE ſow heeten: als WITTE DRUJT, nuw een verſtandige gewyde.

Of anders kan WITTE ook wel ſijn WYDE, voor gewyde daar ſommige den naam *Druides*, dat is DRUJTEN der Kelten van aflejden; in meer betekening, als van 't Griex δρὺς: als D'R WYTEN (U en W wierden by owds niet onderſcheiden.)

Altoos is 't ſeekerder, dat haare achtinge, uyt haare toegedujde kenniſſe; en weetenſchap; booven anderen; ontſtaan is; by ongehaavende volkeren: Want de menſchen, hoe minder in kenniſſe, hoe eerder ſy, die in weetenſchap booven haar ſijn, tot booven menſchelijk bereik ſullen verheffen; ſelfs tot eenige Gotheit; en byſonderlijk den genen, die de hoovden van haare goodendienſt ſijn: Het welke de Kriſtenen, ſiende datter de waare God niet was, meenden niets te misdoen, ſoozer den Duyvel van maakten.

Daar van ſijn de WITTEN ſulke ſwarte duyvel, en by Pikard, in al te onnoozelen eenvoudighejt uytgemaakt (in de 9. *diſtinctie*, ſoo als hy ſpreekt) ook by *Kempius*. En met wat meer ſchijn voor nachtgeeſten by *VVierus* (*dicto loco*) Daarze maar enckelijk overgeloovige menſchen ſullen geweeſt ſijn. En of ſy met de duyvel omgingen; kan uyt al die verhaalen maar verdacht ſijn; dieze uite bloote naam, averechts verſtaan ſijnde, wel in 't WIT kunnen kleeden: en daar dan geeſten van maaken: met duizent telletjes: als, die met WIT laaken voor 't bed van de kraam vrow hangende, verſoend worden; om daar geen kwaad te doen: gelijk veele eenvoudige noch waanen. enſ. Van haare verſchijningen; haare vergaderingen mette tooovereſſen, in reijen en braſſeryjen; nog eeven voor de herſtellinge der kriſtelyke Godsdienſt: in Weſtfaalen, en verſcheidene plaatſen van Duytsland, gepleegd: ſoo uyt *VVierus* en *Kippingius* (*l. 1. c. 1. §. 7.*) kan opgemaakt worden.

§. 3. Ik weet niet wie van my iets meer tot openinge deser saken soude willen hebben / nochte wat hy soude willen hebben: alsoik meine dat daar alles is getoond / wat dienen kan tot een bewijs van louter misverstand / en ongebruik der oude woorden / zeden en gevoelens; en volgens dien dat dese Witte wijven, priesterinnen / en met eene waarsegsters als de *Jidonym*, (of wittigen, van welken in het III. b. VI §. 12/ 13. en de voordere plaatsen daar by aangewesen gesproken is) of ook Vroedvrouwen (*sages femmes*, vroede of wyse vrouwen) of alle beide zijn geweest. Dat enige omstandigheden niet wel te verklaren zyn / behoortmen aan de fabeldichters van den ouden tijd / en aan de lichtgelovigheid der menschen toe te schryven; die geen ontrouwigheid noch dieste wil begaan / om iet van 't wonderlijxte der vertellinge daar af te laten / maar meer genegen is daar noch wat by te doen.

§. 4. Nu brengt my gelijkluidentheid tot desen naam der so vermaarde Rosenbergsche Witte vrow, die gy by na door 't gantsche Duitschland soud geloven moeten / of den gemeenen haat van 't volk / ja self van grote lieden onderworpen zijn. Ik sal dan seggen / watmen van deselve seit / en dan belijden wat ik self daar van gelove. Het eerste moet ik uit dien hedendaagschen wonderschryver Erasmus Franciscl so vertellen als hy 't ons beschryft: niet door een verhaal der gansche reden achter een / het welk ons veel te lang soude vallen; maar de voornaamste stukken die hy van haar seit. „ In ons Duitschland (seit hy eerst) is by na het ruchtbaarste „ datmen hoort de so genaamde Witte vrow, die sich laat sien wanneer de „ dood aan grote en beroemde vorstelike palleisen aankloppen wil. „ Niet alleen in Duitschland evenwel; maar ook verscheidene voorname „ huisen van Bohemen. Ook soude dit gespenst eerst in Bohemen in de „ meesten heeren huisen van Neuhaus en Rosenberg verscheenen zijn / ende „ heden noch verschynen. pag. 61. Willhelm Slavata desselven rijx kantselier verklaart daar by / dat dese witte Vrow niet uit het Vogebuur verlost kan worden / so lang het slot tot Niewenhuis voornoemd niet nederstort. pag. 63/ 64. Dog niet alleen verschijnt se als daar iemant sterven sal; „ maar ook wanneer een huwelijk of kinderbed aanstaande is: doch met dit „ onderscheid / dat sy met swarte handschoen aangedaan / den dood voorspelt; „ maar vrolikheid voor af bediedende / geheel in 't wit verschijnt. pag. 64/ 65. „ Gerlachius nochtans getuigt uit monde des vryheeren van Ungenaden / „ gesant des Keisers aan het Turkische hof / dat dese witte vrow altijd geheel in 't swart verschijnt / wanneer sy in Bohemen iemants dood in 't „ Rosenbergsch geslagt voorspelt. Heer Willem van Rosenberg aan vier „ vorstelike huisen / Brunswijk / Brandenburg / Baden en Pernstein / na „ malkander getrowd geweest; en daar over ongemeene grote kosten (voornamelik aan de Brandenburgsche bruiloft) gedaan hebbende: so is daar „ na de witte Vrow gemeen geworden / niet alleenlik aan de vier / maar ook „ aan enige der andere hoogvorstelike huisen / die sig aan dese vier vermaagschapt hebben. pag. 68/ 69.

§. 5. Be-

§. 5. Belangende de wijse van haar doen; somtijds treed sy geswind „ als een die veel te doen heeft / van kamer / tot kamer / met enen bundel „ sleutels aan den gordel / de kamers op en toesluitende / so wel by lichten da- „ ge als by nachte. Ontmoet haar iemant die haar groet: sy doet so we- „ derom / (indien men haar slegs laat begaan) met ene weduwlike stem- „ migheid en adelike statigheid; buigt haar hoofd eerbiedig / met een eer- „ baar aansien / en gaat heen. pag. 55. 66. Nooit geeft sy ook aan ie- „ mant enig onbetogen woord / maar siet de menschen aan met alle eerba- „ re zedigh id. Dikmaals heeft sy sich wel vergramd getoond; ja ook „ wel steenen self geworpen op de genen die sy onbetamelike redenen / so te- „ gen God als sijne diensten / hoorde spreken. Sy toont sich seer goed „ arms: als hebbende den soeten Bry eerst ingesteld / van welken ik ter- „ stond uit desen self den schrijver ook berigt sal doen: daar tegen stelt sy „ sich seer ongestuimig aan / wanneer men niet na haren sin den armen „ wat te goede doet. Sulx dede sy eens kragtig blijken / wanneer de „ Sweden 't slot bemagtigd hebbende / het gastmaal van de soete Bry ver- „ geten hadden. Sy spookte dies tijds so verbaarlik / dat sich de soldа- „ ten wachten niet en wisten waar te bergen. Self d'Oversten en waren „ niet verschoond van lastig ongemak; tot dat een hunder allen d'anderen „ indachtig maakte / dat de pot met bry te buur moest: 't welk gedaan / en „ 't gastmaal aan den armen na behoor gegeven zijnde / so was het alles we- „ derom in rust. pag. 71.

§. 6. Hy meld ook d'eene en andere proeve haars bedrijfs. Als eerst eens „ dit: dat seekere Vorstin eens in de spiegel siende / aan hare kamenier daar „ neven staande vraagde / hoe laat is't? waar op aanstonds de witte Vrow / „ van achter de tapyten ten voorschijn tredende / tot antwoord gaf: 't Is tien „ uren, uw lieven. Waar op dan de vorstin ten uitersten verschrikt / na weinig „ dagen krank te bedde / en nu weinig weken dood ten grave raakte: „ doch voor de waarheid van dit laaste wil de schryver self geen borge zijn. pag. 73. Dit van voorspellinge des doods; het volgende bestond in voorbereidinge. „ Als in den jare 1604. heer Joachim / de laatste uit „ den huise van Newhaus / in doods node lagh / en niemant echter enen „ priester haalde: so quam de witte Vrouwe sachjes kloppen aan de deure „ van de Jesuijten; seggende den Rector Nicolaas Pistorius / dat hy sig plig „ tot den kranken met het H. Sacrament begeven moest / also heer Jo- „ achim niet meer dan eene ure meer te leven hadde. Of onse schryver / „ Luterschzijnde / ook voor dit laatste wel sal willen borge zijn / dat stell ik „ ik aan sijne eigene bescheidenheid.

§. 7. Jets van die soete Bry tot verdere narigtinge van dese witte Vrouwe te bescheiden / so seit Erasmus in het volgende kapittel: dat dese geest of dit gespook is de gedaante (so heeft hy het liefst) of liever self de ziele van vrouw Perchta / anders Berta / ofte Brechta / die het adelijke slot tot Neuhaus door den onvermoeiden trouwen arbeid harer onderzaten hebbende gesticht; doemaals aan hen gegeven / en voorts jaarlijx heeft be-

beloofd alsulken gastmaal / daar het hoofdgeregt was soete bzy. Deselve bzeeder (so als hy doet) hier te beschzyven / is my so veel niet weerd. Alleen is't waardig aan te tekenen / dat dese maaltijd noch van jaar tot jaar op witten donderdag vooz Paaschen / als't daar de tijd is van des Heeren Avondmaal / so onderhouden wozd; en wel 8000. armen sich van alle kanten daar by vinden laten. Dit hebben dan de leevenden daar van en om te leven / in dien het armen zijn: de rijken en de groten trekken dese gunst van haar in't sterven: en wozd ook vooz iets gunstigs by hen aangenomen / in aansien van personen en van plaatsen / daar dese witte Vzow den dood voozspelt.

§. 8. Daar staat se nu / na't leven af geschilderd: nu sould ik ook eens seggen wat'er my van dunkt. En dien aangaande kan ik uit dat laatste nu wel merken / dat ik niet lichtelik gelove vinden sal / indien ik my in desen ongelovig tone. Want rekent sich de duitsche Adel sulx tot eere / dat dit vooznaam gespenst in hunne sloten en palleisen sich vertoont; en wozd het vooz bewijs van hemels gunsten opgenomen / dus vooz den dood van synen dood vooz af verstendigd zijn: so sal het in den man niet willen / indien ik iets ter bane bzenge / dat dese witte Vzow verdzijven mogte. Nochtans dunkt my dat ik het seggen moet / en dat de Leser self sal seggen / als ik't hem tonen sal / dat sich dit beeld van self ontbloot: al is't dat Pater Bohuslaw Balbinus Jesuwijt sich op het naawste van de reghte waarheid vergewist / en menigte van menschen self gesprooken heeft / so als Erasmus uit denselven schzijver daar vermeld) die sulx eenstemunigklik bevestigen. En dit en waren geene bzeemde luiden; maar huisgenoten van het slot / ja self de amtman van het bygelegen landschap; als ook de Pater Jesuwijt Gezg Muller / die haar op den middagh heeft sien staan uit de venster kijken van enen ouden onbeklimmelijken toren / geheel in't wit / seer statig aan te sien: doch sterk dooz't volk dat op de straat was aangeteken / allenx om laag geschieenen neer te sakken en verdweenen.

§. 9. Het zijn twee dingen die my dese witte Vzouwe swart maken; d'ongeloof weerdigheid der sake aan sig self / en't slegt bewijs dat vande waarheid der geschiedens gegeven wozd. Want op het eerste heb ik te bzengen / dat so die witte vzow een geest is / dat de Jesuwijt gelijk heeft haar te noemen enen goeden geest: want immers doen haar alle daden en omstandigheden diemen seit meer daar na gelijken / dan na enen quaden. Maar ik en vinde geene texten in den Bybel / die my seggen / dat God syne Engelen ooit so gebzuikt heeft / om aan selker huisgesin of sonderling geslagt gedurig agter een te verkondigen / der selver huwelijx-en sterbens-en geboozte lot; insonderheid na dat sig die gesigten dooz verscheidene huwelijken komen te verspzeiden: nog ook / dat God nu in het nieuwe Testament besonderlik betonen willende / dat by hem gansch geen onderscheid is van personen / groot of klein / rijk ofte arm sig soude binden aan sodanige geslagten / die sig self uit eigene verkiesinge in huwelijk verbonden hebben. Ten anderen so en verscheenen nooit de Engelen / of sy spzaken't gene sy te seggen hadden. De witte Vzow en spzeekt niet / als eens dat se

spzak

spraak dat gene daar niet aan gelegen was / en 't gene haar ook niet gevraagd wierd / ende maar diende om verbaard te maken; wanneer sy antwoord gaf / hoe laat het was. Ten derden so is ook self hare wijse van verschijninge gansch niet eenparig / om iet seekers te betekenen: also de schrijvers het niet eens en zijn / of sy den dood verkondigende sich geheel in 't swart; of wel in 't witt / maar slechts met swarte handschoenen vertoont. Ook heb ik redenen om te twyfelen / of iemant haar so na wel komt / dat hy haar dus op 't naawst besiet / wat sy om handen heeft.

§. 10. Indienmen echter wil / dat dese Witte Vrow een bose geest / de Duivel / of een sijner Engelen mag zijn: so komt het my noch ongelovelijker voor. Want dat God nu / daar de besondere besendingen van Gods Profeten en Apostelen / en voorts van sijne Engelen ophouden onder 't Niew Verbond; als nu genoegsaam klaarlik onderrigt door 't Euangelium / den Duivel of den helschen geesten soude openbaren de geheimenissen van sijn raadslag / nopende des menschen leevens perk en sterfens tijd; het gene self door Engelen nooit iemant is bekend gemaakt / so veel als ons de Schrift vermeld: dat dunkt my moet in geen gedachten komen by degenen / die eerbiedigheid tot Gods geheimenissen en achtinge voor 't heilig Euangeli hebben. Nochtans indienmen die vertellingen van dese Witte Vrow geloven sal: so moet deselve tegen eens of andermaal / dat God den naderenden sterf dag door Profeten aan de koningen van Juda voorverkondigd heeft / denselven diikmaals aan die vorstelike huisen door dat spoolk te weten doen. Hy dede Amazija door Elias / en Hiskija door Jesaias den dood aanseggen; also dat hy den laatsten evenwel noch uitstel gaf. 2 Kon. 1: 6. en 20: 1/6. Maar dit gespenst doet dit gewoonlijk / en na 't seggen is het aan die plaatsen en personen seer gemeen. So ook 't voorspellen der geboorten en der huweliken: maar van deselven vindmen niets met allen in de Schrift; en 't ander is aangaande Isaak en Simson in het oude / Johannes ende Christus self in 't Niewe Testament geschied / Gen. 18: 10. Rigt. 13: 7. Luk. 1: 13/31. voor dat de moeders swanger wierden. Wie van die duitsche Vorsten of Vorstinnen / wien dese Witte Vrow sulx voorspelt door verschijninge / sal achten dat den menschelijken geslagte of de kerk so veel aan hun trouwen / sterven of geboorten dag gelegen zy / als wel aan die voornoemde mannen of aan den Saligmaker self? So moest de Duivel dan veel breeder en ook veel besonderder van sulx te weten komen / of te weten doen / dan Gods geheiligde gesanten. Want van voornamer luiden noodlot maakt-men wel voorspellingen; maar so gemeen en is dat niet; noch van de gene daarmen in historien niets van gedenken wil; gelijk de sonderlinge daden van de meesten daar in niet vermeld zijn; van welken egter dese Witte Vrow / so 't seggen gaat / die voorverkondiging door haar verschijning doet. Het bygelovig seggen van Slabara nopende het Vagevuur / §. 4. maakt ook den ganschen handel seer verdacht.

§. 11. Behalven dese onwaarschijnlikheid so heeft ook de vertellinge gansch geen bewijs. De schrijver noemt ons geen getuigen dan die beide

Jesuwpten Muller en Bullinus §. 8. welker ene seit sens self't gesien te hebben / en d'ander slegs van anderen gehoozd. Hy seit van menigten: maar geeft ons nog 't getal nog ook de name der getuigen op; die ik self soude moeten spzeken / soud ik 't geloven. En ik ben verseker d / dat ik hen op alles onderbzagende / niet eenen vinden soude die 't stuk vast kon houden / of op alles na behoren gelett hadde; uit oozsaken in de vijf eerste hoof dstukken dezes IV. boex verklaard. Self en gelooft de schzyver niet ten vollen 't gene §. 6. in 't besonder met omstandigheden word verhaald: wat souden wy dan 't gene maar in 't gros gemeld wozd / dat het is gesien / en verder niet? De menschen willen sulke dingen seggen en geloven. Noch onlangs seide my tot Emmerik een seer verstandig man / die ook niet bygelovig is / dat daar het seggen seer gemeen was / dat tot Kleef / 't welk maar twee uurkens gaans van daar is / de Witte Vzow ook menigmaal aan 't Hof verschijnt. Maar self daar komende / bevond ik dat men aan dat Hof daar niets af wist. Noch nader wozd my nu verteld / dat seker gestudeerd persoon tot Wesel daar so vast op stond / dat hy sig grotelijk vergramde op den genen die het tegenspzak; als of 't hardnekkigheid te noemen ware / te looghenen het gene so bekend was over al / en dagelijx bespeurd wierd aan het Kleefsche Hof. Sy quamen dan te Kleef / en vzaagden eerst den Weerd; die 't als belachelijk verwierp: daarna den Kastelein / die dertig jaren aan dat Hof verkeerd / en nooit het minste van de Witte Vzow vernomen hadde.

§. 12. 't Is waar / ik lese by Becmannus in sijne Doctrina Moralis pag. 129. 't gene de heer Bergius in sijne lijkrede over Johan Sigismond Marksgrave van Vzandenburg verhaalt; „ dat vooz desselven dood / en enen tijd „ lang daar te voren / terwijlen God het huis van Vzandenburg met me„ nigte van doden achter een besocht / sulk een gesigte van de Witte Vzow „ verscheiden maal op het keurvozstelijk Hof / aan allerhande stands perso„ nen / self ook Vozstelike / doch sonder schzik of ongemak verscheenen zy: „ bekennende nogtans / dat van 't gemeene volk veel daar toe zy verdigt geweest; Maar 't doet my wonder / dat hy van so veel verschijningen der Witte Vzow gansch geen getuigen noemt: so dat dit seggen meer niet geld / dan 't gene even daar verhaald is / dat tot Kleef so veel gebeurde / en als 't nagevozscht wierd niet met allen was. Noch vzeemder dat alsulken doods voozbode aan den Markgraaf selve niet verscheen; also hy Bergius (so als die daar beneven meld) self vzaagde / of ook de Witte Vzow dien dag van iemant was gesien? Want sal het als een goddelijk vermaan den stervenden verstrekken / na sijn seggen: so moet het aan den selven / ende niet aan anderen gebeuren. Insonderheid vermogt de Predikter dat vooz hem niet te swygen / gelijk hy egter seit gedaan te hebben / om hem dooz sulken dodelike boodschap geen onstelteniss aan te vzengen.

§. 13. Het heeft my onlangs / als 't begin van dit kapittel al gedrukt was / een Magister Artium uit Duitschland komende verhaald; hoe dat sijn oom / tot Frankfurt aan den Oder staande aan den voozsten lessenaar der Boekzaal van de hoge School / al daar de Witte Vzow gesien heeft

aan

aan het achter einde / seer beschedelijk; en dat hy 't van hem self also gehoord heeft. Waar op ik hem tot antwoord gaf / dat die lengde der boekzale groot genoeg was om 't gesicht in 't een of 't ander te bedriegen; en niets daar af te seggen viel / also sijn oom niet van de plaats geweken was / also hy seide / om nader onderseek te doen. Waar hebbende 't voorvoordeel van de Spokerpen in 't gemeen / waarin dat groot en klein word opgewiegd: daar by dat algemeen gerugte van de Witte Vrow; en dan noch sig bevindende op sulken plaatse die daar van berugt is / of als aan een van die vorstelike huisen / daarmen meint dat sy verschijnt / behoorende: so was 't voor hem gereed genoeg / sig dat so in te beelden / wanneer iets ongewoons hem dus voor ogen quam; te weten dat hy sag het gene in 't gemeen geloofd word dat daar is te sien. De Leser brenge hier te pas het gene van 't Gesigt of onbedrven / of bedrven / III. §. 2 / 3 / 12 / 14. is geseid.

§. 14. Wy komt noch onder 't schryven voor / dat diergelyke bygelovigheid van doods voorspellinge te Lubek onder de Kanonikken regeert; Kabonje, seggense / gemeenlik so genaamd / (doch eigentlik Habondus, dat is Habond / lees ik desen naam by Merian) gehouden voor den stichter van de Domkerk; hoortmen telkens kloppen aan de deure daar een Domheer sterven sal. Dus word het my verteld: of / so als ik 't daarna gelesen hebbe; men hoort dat kloppen onder aan den steen van 't graf / daar in hy ligt / regt achter 't groot altaar. Dit word van ieder een geloofd / schoon niemant ooit sulx ondervonden heeft: en 't is 't gemeene volk alleen niet / maar self de geleerden en de geestelikheid / daar dese dolinge voor onweerspreekelike waarheid word geacht; in voegen dat het niet wel veilig is te laten blyken / datmen aan deselve geen gelove geeft. Wat salmen sulken menschen doen / die met geen reden zijn te ondregten / noch tot het minste onderseek te brengen: om datse 't so geloven willen / of ook doen geloven / ten einde datmen sich verwonderen / of sy wat wonders seggen mogen; 't welk na behoren onderseeht gansch niet met allen soude zijn? dit had ik dan te seggen van de Witte Wyven / en van de Witte Vrow van Hofenberg / en diergelyken slag.

§. 15. Hier moet ik noch iet by doen van een fabel / die ik self so vry ik konde onderseeht hebbe: ende is dat wyd en lang beroemde Hoorn tot Oldenborg: van 't welk de vertellinge so breed word uitgemeten / en also weinig te beduiden heeft. Men seit / dat selker Grave van dat land / in ouden tyden uitgereden op de jagt / door groten dorst / daar niets te drinken was / in onbehoorlijk vloeken uit geborsten; als of 't hem evenveel zijn soude / so iemant hem maar wat te drinken gave: daar op de Duivel hem verscheenen sy / in de gedaante ener schone jongvrow / die hem drinken bood / en gaf / in een seer kostelijk en konstig hoorn; van onbekende stoffe / meest na goud gelijkende / en echter geen gelyke hebbende onder 't hedendaagsche goud. Ook was het maaksel / seggense / sodanig / dat het d'allergrootste konstenaar niet na kan maken / noch ook seggen hoe 't gemaakt sy. De Grave sich bedenkende en dronk het niet / maar goot het uit; waar van iet achter-

ter op sijn peerd stoztende / 't hair aanstons dede uitvallen. Dog hy behield het Hoozns dat heden noch in wesen is / en van verscheidene gesien: die 't my ook wel verhaald hebben / en self bevestigd 't gene van de vreemdigheid der stoffe en des maaksels is geseid.

§. 16. Maar ik bevinde in desen ook / dat sien vooz seggen gaat. Niet dat ik 't Hoozn self hebbe konnen sien; also 't een-jaar te voren eer ik quam tot Oldenburg / dat nu twee jaren is / dooz last des Grafen / welke is de koning van Denemarken / na Koppenhaven was verboerd. Maar 't hangt daar uitgeschilderd in de grooste herberg / daar ik in quam / niet wel op het netste; maar nochtans so wel gelykende als of men 't hoozn vooz ogen sag; so alsmen my daar eenpariglik van ieder een versekerd wierd. Het heeft ontrent de lengte van anderhalf voet / de kromte mede langs gemeten zynde / na myn best onthoud. Ik tekende het uit / so als ik het geschilderd vond / en hadde gaerne 't maaksel wat bescheideliker willen verbeelden / so van den voet als anders; maar 't was niet netter onder scheiden in de schildery. Ik hebbe 't dus doen snyden na deself de teikeninge; met het onderstaande schrift / so als hier tegen over is te sien.

Hier is ten eersten uit te sien / dat altoos valsch is 't gene van de stoffe deses Hoozns geseid wozd / als of die onkenbaar ware: also hier duidelik te lesen staat / dat het silver-verguld zy. En wat het maaksel aanbelangt; wat wonder / so geen gond of silversmid daar veel van weet / het gene 750. jaar geleden is; in welken tyd de konst en het fatsoen te merkelik veranderd zyn? Daar zyn op heden vele konsten uit de weereld / welker werken nog vooz handen zyn; ende wozd daar tegen dagelyx wat uitgevonden / dat by den Ouden onbekend geweest is; waarvan d'exempelen so overvloedig en so wel bekend zyn / dat ik niet nodig vinde die te melden.

§. 17. Wat nu d'historie betreft / indien die is gebeurd in voegen als daar onder 't schildery te lesen staat: so magmen denken / dat die jongvrouw / niet de Duivel / maar wel ene tovereesse zy geweest. Niet datse met den Duivel omging; maar wel met vergift: en daar gekomen is om desen Graave te vergeven. Daar staat niet by / hoe sy daar quam; nog wat redenen van haar gevoerd zyn / eer hy 't van haar aannam. Ook niet of doe een huis stond aan den Ossenberg: en sy daar wonende / hem dus vooz deur in 't voozby rytden te drinken bood. En of hy reden hebbende van hare vriendschap niet veel goeds te denken; sich vooz het drinken heeft bedacht; en iets uit den vollen beker / dooz 't hossen of opspringen van het peerd in 't overneemen daar uitscholperende / daar 't haar af veranderde; 't verraad bemerkt heeft / en 't hoozn als tot buit mede neemende / zy weg gereden. Altoos 't is lang genoeg geleden / om die historie al metter tyd wat op te schikken: alsmen doozgaans ruim so veel daar by doet alsmen dooz den tyd vergeten heeft. En is 't wat wonderlyk / so moet de Duivel vooz t daar hand in hebben / als een die doch op alle konsten afgeregt moet zyn: en in 't besonder niet alleen 't goudsmeden / maar 't goud maken wel verstaad; sodanig dat men heden desgelyk van 't gene God maakt / in geen mynen vind.

Im

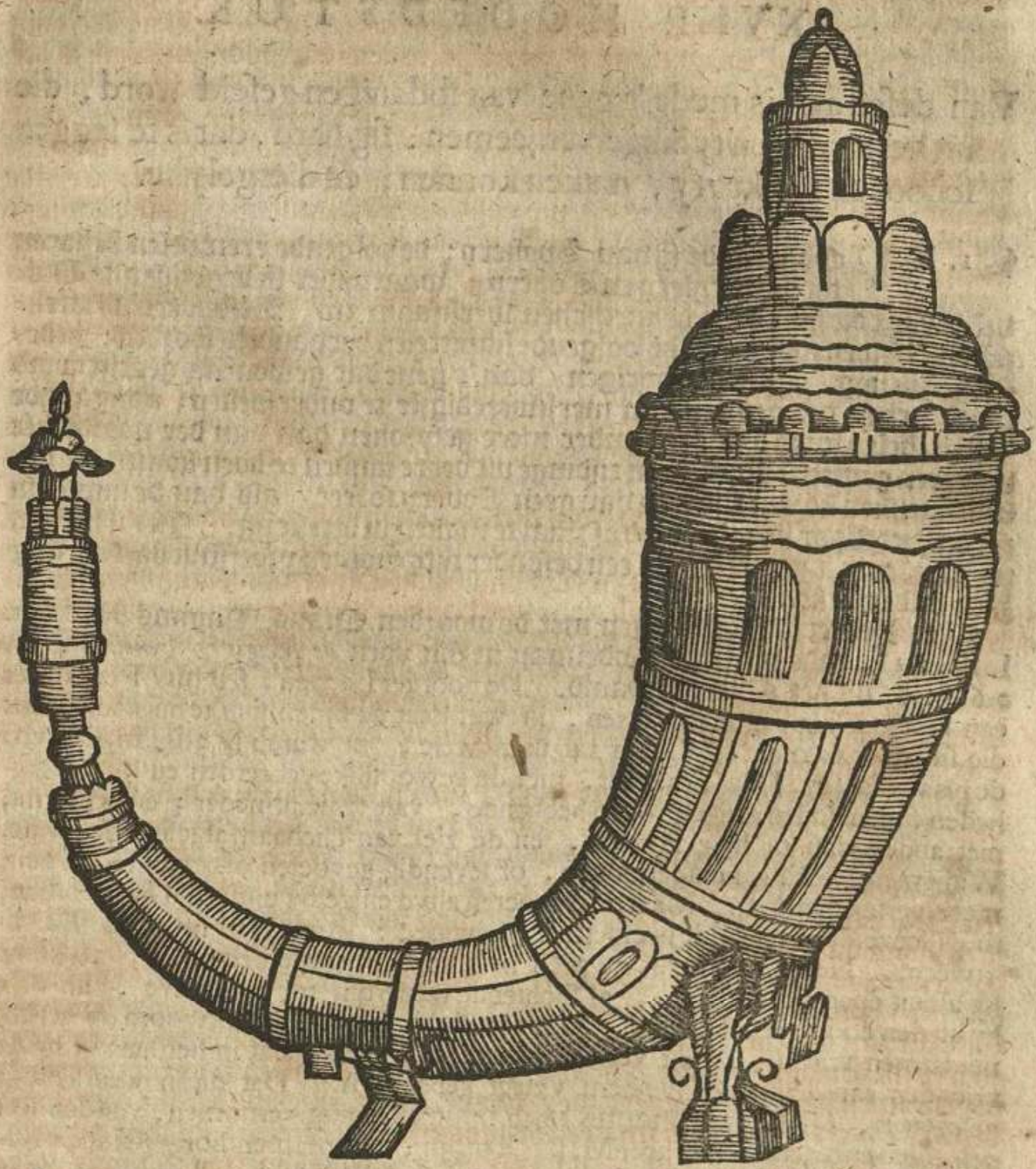

Im jahre nach Christi geburt 939. hat eine wolgezietre jungfrau, so aus den Offenberg kommen, graff Otten von Oldenburg auf der jacht, da ihme dürstet, ein übergüldetes volgeschenktes silbernes Horn dargereicht. Als ers aber gesehen was es gewesen, hat er sich darfür entsetzet, und nicht trinken wollen. Dar auf der graff von der jungfrauen a Go bald geritten, das horn hinterwarts ausgeschütter, war von den pferde die haare ausgangen.

XVIII. HOOFDSTUK.

Van deſen aart is mede 't gene van ſodanigen geſeid word, die uit verre landen tydinge verneemen: ſig hard, dat is te ſeggen ſchoot en ſteekt vry, maken konnen; en diergelyke.

§. 1. 't Voorgaande is van Spokery: de volgende exempelen behoren tot de Wichlery en Tovery; waaronder ik begrijpe alle Duivels kragt die in en door de menſchen werkſaam zy. Beſondere uitwerkſelen derſelven moeten in de volgende kapittelen verhandeld worden: in deſen heb ik nog / als in den vorigen / van 't gene dat gewoonelik geacht word te gebeuren / het gemeenſt en merkweerdigſte te onderſoeken; aangaande 't Wichelen word van geen ander meer geſproken dan van der noordſcher volkeren gemeene kunſt / om tijdinge uit verre landen te doen komen / in onbedenkeliken korten tijd; en van geen Tovery ſo ſeer / als van de kunſt om ſig onquetsbaar voor het lood of ſtaal te maken in den krijg. Ik ſal het een na 't ander in 't gemeen / en een beſonder uitgenomen proefſtuk van elk ſlag hier onderſoeken.

§. 2. Het eerſte ſal ik ſeggen met de woorden Olaus Magnus Hiſt. ſept. l. III. c. 18. ende uit hem Godelman in ſijn boek *de Magis & Veneficis*, *lib. c. 6.* §. 8. uit het Latijn vertaald. De noorder Lappen, ſeit hy / ſo wanneer een vreemdeling begeert te weten, in wat ſtaat de ſijnen ſich te huis bevinden: die ſullen maken dat hy ſulx in 24. uren wete, al waren ſy 300. mylen van de plaats; aldus. De Toveraar, met de gewoonlike gebeerden en omſtandigheden ſijnen goden aangeſproken hebbende, valt ſchielik neder; en beſwymt, niet anders dan of hy geſtorven, en de ziel van 't lichaam afgeſcheiden ware. Want men ganſch gene ademingen, of levendig gevoelen of beweginge in hem meer verneemen kan. Maar daar moeten altyd enige by zijn, die dat lichaam, ſo als leevenloos ter aarde neergeſtort, bewaren: ſo niet, ſo neemt de Duivel 't wech. Na 24. uren tyds de geeſt in 't lichaam wederkeerende; ſo komt hy als uit enen diepen ſlaap, al ſuchtende wederom tot hem ſelve, als of 't hy uit den dood verreſen ware. Aldus herſteld, ſo geeft hy antwoord op het gene datmen vraagt; en tot verſekeringe meld hy iets, dat in het huis of by de vrienden van den genen die hem vraagt gebeurd is. Dat dit in waarheid ſo gelegen is, (ſeit Godelmanus) heb ik onlangs nog vernomen, van den ſeer geleerden en beſcheidenen heer M. Jan Korfijn, voornamen borger binnen Roſtok: die met den edelen heere Kriſtiaan Frieſe koningliken Deenſchen Stedehouder over Norwegen, enen tyd lang in die noordſche landen heeft verkeerd. Ik honde uit Olaus Magnus meer verhalen / maar met geen meerder / geloof weerdigheid: derhalven laat ons dit ſlechs overleggen / wat daar af te maken zy.

§. 3. Dat ſwymelen en nedervallen van die menſchen even eens als do-

dell/

den / kan natuurlik en door konst alsó geschieden ; gelyk te sien is uit het antwoord der geleerden van de hoge school tot Montpellier / op de 4. en 5. vrage in 't XI. hoofdstuk van dit IV. boek verhaald. De tijd van effen 24. uren denk ik niet dat altyd effen uit komt / of het is ten naasten by alsó. De woorden der belesing en zijn maar doekjes voor het bloeden / ende hebben aan hen selvén geene kragt. Maar dat die menschen waarlik iets verneemen in dien staat / alsó of de ziele uit het lichaam en op reise ware / na de plaats van waar die tijdinge gehaald moet worden : is 't gene ik plat uit ontkenne / als volstrekt onmogelyk en met eenen ongerijmd. Onmogelijk : alsó de Ziele sonder lichaam geen lichamelike dingen aandoen noch gewaar kan worden ; noch enig denkbeeld hebben van iets dat haar nooit te voren door het lichaam was vertoond / of in de hersens de gedaante daar van ingedrukt. Indiense dan iet seggen dat bevonden word alsó te zijn ; te weten dit of dat van 't huis of huisgesin / of van 't geslagt des genen die hem vraagt : dat hebben sy veel licht (so als de konst van dese menschen is) en ongemerkt voor af vernomen / eer hy dese boodschap op sich nam. De tijdingen die sy verhalen / verschillen hem niet of se waarlof valsch / dat is van hen waarschijnelijk versonnen zy : als sy hun geld vast krygen / en eer 't bedrog niet aan den dag komt voor de man zy t' huis gekomen die van hem bedrogen is ; en volgens dien de weg te verre om hen na te lopen of voor regt te roepen.

§. 4. Het is ook ongerijmd / dat 's menschen ziel / om iet lichamelijx gewaar te worde sig van haar lichaam scheid / dat sy daar toe van noden heeft. Of is 't om so veel spoediger te konnen reisen : wat zijn 't voor geesten dese zielen / dat se sich van plaats tot plaats begeven ; daar de plaats een eigenschap des lichaams is ? So dat geschied / om sich daar te vereenigen met sulken lichaam / als sy dan gebruiken om de vereischte tijdinge gewaar te worden : so vraag ik waar den Duivel sulke grote magt en kragt van daan gekomen zy / die nooit van God den Schepper self gebruikt is / voor so veel als wy of uit de Schrift of door de onderbindinge verneemen konnen. En dus is dese ongerijmdheid ook onmogelikheid met een. Gelijk het mede d'ongerijmdheid self is / dat de Duivel 't lichaam wech sal halen / so 't niet bewaard en word ; en de ziele ondertusschen uit het lichaam wechvoert daar hy wil : of dat hem ook der menschen tegenwoordigheid kan hinderen van iets te doen / terwijl hy doet al wat hy wil met desen menschе die daar ligt voor dood. Als of hy 't hem ook niet en sonde konnen seggen / dat is / ingeven ; so wel als sijne ziel vervoeren / om ter afgelegene plaatse te vernemen wat daar omgaat. Hy voert doch dagelijx / alsomen seit / de hexen door de lucht : wat hinderт hem / dat hy 't in desen ook niet doet ?

§. 5. Belangende 't bewijs uit het getuigenis van dien Apostolikеr bozger : 't is voor my al te groten sake / om op 't seggen van maar een getuige aan te nemen / ende weet ook sulk een regtsgeleerde als deselve Godelmannus is / so wel als enig Godgeleerde / dat alle waarheid op den mond van twee

of

of dzie getuigen rust / op 't minst: en datter saken zijn veel klemder van belang dan dese / daar na den eisch der Rechten van verscheidene landen en veel groter aantal wozd vereischt; gelijk in Friesland seven tot een Testament; om te verselkeren / dat de testateur by goed gebzuik van sinnen en verstande was. Hoe veel te meer daar men getuigt / dat iemant t'eenemaal beroofd van sinnen en gevoelen / nochtans verstaat ende verneemt wat 300. mijlen van daar gebeurt? Ook seit die bozger niet / of hy het self gesien en so bevonden heeft: maar al 't bewijs is / dat hy enen tijdlang in die landen heeft verkeerd. Of dat was met des Konings stedehouder / of met iemant anders: sulx doet ter salke niet; die konde sich so licht bedziegen laten als een ander. Maar soude hy 't niet seggen / so hy 't self gesien en onderbonden hadde? Ik achte datmen sulx wel buiten twijfel stellen mag: derhalven om dat hy het niet en seit / so moet ik denken dat hy 't self niet heeft gesien.

§. 6. Olaus Magnus / welbekende historyschzijver van de noozdsche volkeren / besteed sijn derde boek geheel aan diergelijke vertellingen; dewelke wel in acht genomen niet anders en bewijsen / dan dat hy self seer lichtgelovig en met eene bygelovig is geweest: also hy meest vertelt het gene lang voozleden is / en daar hy self geen onderbindinge van heeft; maar geest het blotelik op als 't in die landen wozd geloofd. Dog hoe gereed die menschen zijn om al wat wonders en besonders in 't natuurlijk wozd bespeurd / de Toberye toe te schzijven / dat magmen onder anderen uit dit exempel sien. In Oostergotland (seit hy in het 19. hoof dst.) is een groot meir van versch water, genaamd Veten; daarin leit een lustig en langwerpig eiland, met twee kerken: onder welker eene is een hol, door ene lange kromte in te gaan, van onmetelike diepte. Geen andere menschen dan die door ene ydele niewsgierigheid en roem gedreven worden, begeven sich daar in; met brandende lanteernen, en een kluwen garen, om 't pad wederom te vinden daar sy in gekomen zijn. Dus verre magh het waar zijn; nu gaat de fabel aan. Want dit is al te doen, om enen Tovenaar, die Gilbert heette, daar te sien; door tovery, (waar uit sijn ongeluk ontstaan is) daar van oude tijden af verwonnen en gebonden van Katyllus, sijnen eigenen leermeester, wanneer hy tegen hem den baas begon te spelen. Dit soude dus te werk gesteld zijn, dat een klein stoxken met sekere Russische en Gottisehs letteren of teikenen besneden, hem van den meester toegeworpen, en door den selven Gilbert opgenomen wierd: waarop hy aanstonds vast en onbeweeglijk bleef: in voegen dat hy 't stoxken met de tanden nietlos krygen konde, als offe met de allertaaiste lym vast kleefden, nocht enen voet versetten konde, so vast als hy door meesters loosheid daar gehouden wierd. Al is 't nu datter menigte van reukelose geesten met veel verwonderinge henen gaan, om dit te sien: so dervense nochtans, vermits den stank en schadelike dampen van het hol, so na niet komen, om door verstoppinge des adems en toesluitinge der mage niet verstikt te worden. Indien daar niemant ooit gekomen is / wie is er dan van daan gekomen / die desen wonderlik gevangenen gesien heeft / en 't voozschzevene

daar

daar af verteld? Maar ſiet / hoe dom en graag het volk is / om al't gene minſt geloofliik is ſelf met gevaar hums leevens te geloven. Waarom ſy ook met redenen daar niet zijn af te brengen; maar met geweld van wetten en van ſtraffen wederhouden worden / om niet hen ſelf door opgelovige nieuwsgierigheid dus om den hals te brengen. Sy worden, ſeit hy / door dijken en dammen der inwoonders gekeerd, als dulle menſchen, die moedwillens in 't gevaar lopen, en daar ſy nooit weder uit ſouden raken. Ook is er ſtraffe op geſteld, als op ſodanige die ſich ſelf om 't leven brengen; ſo iemant die dit weet, d'onkundigen verlokt of verleid, om die vertoninge te ſien.

§. 7. Die Tovery dewelke in het doen beſtaat / om ietwes uit te werken / word meeſt beroemd in 't ſtuk der Wapenſalve / en der Paſſawſche konſt / alſo genaamd / om datſe daar geſeid word eerſt ontſtaan te zijn / waar door de menſchen ſeggen datſe hard of vaſt zijn / en onquetsbaar tegen allerley geweer. Doch tuſſchen 't een en 't ander is groot onderſcheid. Want van de Wapenſalve ſoud ik konnen toeſtaan datſe waarlik iet kan doen; maar van 't hard maken niet met al. Maar 't gene ik ſegge dat die ſalve mogelik wel iets kan doen / dat ſtrek ik niet ſo verre alsmen wil / noch tot den Duivel uit: ſy doet / mijns oordeels niet al watmen daar van ſeit; en 't gene ſy dan waarlik doet / dat moet natuurlijk zijn.

§. 8. Doch van die Salve heb ik tweederley te ſeggen; ſo als voornamelik van Paracelſus word geleerd / en ſo als Digby daar van ſpreekt. Dat van den eerſten word van Porta in ſijn boek genaamd Magia naturalis *lib. VIII. cap.* 12. alſo beſchreven / datſe van den ſelven aan den Keiſer Maximiliaan vereerd is dieſe ook beſocht, en al ſijn leven lang in grote achtinge gehouden heeft: ende is my, ſeit Porta / door enen edelman van 't hof medegedeeld. Indien 't geweer dat iemant gequetſt heeft, of een hout genet in't bloed des gequetſten by de hand is; ſo ſal de ſieke, ſchoon verre van daar zijnde, evenwel geneſen. De ſtoffen en bereidinge deſer ſalve beſchrijft hy daar aldus. Neemt van 't moſch gegroeid in een doodshoofd, en van menſchen vett, elx 2. onſſen; mommie en menſchen bloed elx ene halve onſſe; lyn-olye, terpentyn en armeniſche aarde, elx eene onſſe, Stampt het tſamen in een mortier; bewaart het in een enig en langwerpig aarden vat: doopt het geweer in deſe ſalve, en laat het ſo. De gequetſte waſſche's morgens de wonde met ſijn eigen water, ſonder iets meer daar op te doen; en verbinde ſo deſelve: dewelke ſonder enige pyne dus toeheelen ſal. Noch meer heeft er Sennertus / door Jonktijs vertaald / uit Crollius en andere ſchrijvers bygevoegd; en ſegt er na derſelver meininge verder af / dat het drie dingen zijn; dewelke door die ſalve ſulken wonderlike uitkomſt voortbrengen. Voor eerſt de neiginge der Nature; ten anderen d'invloeijinge der hemelſche lichamen, hunne werkingen door de Elementen voltooijende; ten derden de balſem, die met'ene heelende kragt begaaafd zijnde, enen iegeliken menſche natuurliker wyſe is ingeſtort. Door middel deſer ſalve worden alle wonden geneſen, met wat geweer, ſlagh, worp, of aan wien ook ge-

geven: (alſo nochtans, dat de zenuwen, ſlaghaderen, en de drie hoofd ingewanden moeten onbeſchadigd zijn) ſo ſlechs't geweer kan bekomen worden; al ware 't ook dat de gequetſte vele mylen van ons mogte afgeſcheiden zijn. enſ.

§. 9. Ik laat de geneeskundigen betwiſten / wat kragt natuurlijk in die ſalve zy / dus toegeſteld en dus gebruikt: gelovende alleenlik dat verſcheidene dingen daar in niet geheelik te verwerpen / en nochtans alle niet aanneemelijk en zijn. Dog daar en komt het niet op aan: maar of 't vermoeden van bedzog of werkinge des Duivels hier ook plaats magh hebben. Want ſommige der genen die dit middel tegenſpreken / als natuurlik werkende / en nochtans die werkinge gelovende / beſluiten dat hier dat verbond des Duivels onder ſpeelt; daar ik in 't III. boek van aangeweſen hebbe / hoe het tegen alle reden / en ook buiten ende tegen de Schrifture ſtrijdig is. Gelijk ook / dat de Duivel doch die magt noch kragt niet heeft. En ſchoon hy haddeſe; ſo konden alle deſe menſchen / die alſulke middelen gebruiken ofte voorſchrijven / in geen verbond zijn met den Duivel; daar ſy geen gedachten van en hebben: alſo ſy ſteunen op natuurlike voorſaken / daar af ſy reden geven / en op de ondervindinge / de beſte meeſterſche der Artſenyen. So die 't bevestigt / ſo magmen wel beſluiten dat het in de kragten der Nature zy ſulx uit te werken / al weten wy niet hoe: gemerkt ons menigte van dingen tot op heden onbekend zijn / ende word noch dagelijx ontdekt het gene lang verborgen was. Die de eerſte zijn geweeſt / geneesmiddelen te werk te ſtellen / die hadden 't uit de onderbindinge; en ſochten naderhand de reden / om na mate van derſelver aart en werkinge ook dier gelijke meer te vinden en te openbaren.

§. 10. Doch laat ons den heer Digby horen / die met veel minder omſlag heeft geneſen d'alderſwaarſte wonden / ſonder die te raken of daar by te zijn. Sekeren heer Houwel waren in het ſcheiden van twee ſijner vrienden die te ſamen vochten / alle zenuwen / aderen / ſpieren in 't binnenſte ſijner hand doorſneeden. Deſelve wierd door Digby dus geneſen. Ik verſocht (ſeit hy) enige ſtof of lijnwaad, aan 't welk enig bloed van ſijne wonde mogte zijn. So ſtond hy doe om den band van d'eerſte verbindinge: en onderwylen eiſchte ik een bekken met water, als of ik myne handen wouden waſſchen; en neemende een hand vol poeder van Vitriool, 't welk ik in een koffertje hield, dede dat aanſtonds in het water ſmelten; en de band my gebraght zijnde, ſtak dien bebloed daar in. De heer Houwel ondertuſſchen praat houdende met enen edelman, in enen hoek van mijne kamer, ſonder op mijn doen gelett te hebben, wierd grotelijx ontſteld: dies ik hem vraagde wat hem over quam? Ik weet niet; ſeit hy: maar 't is als of een natten koud ſervett om mijne hand geſlagen ware, 't welk my heeft benomen alle d'ontſtekinge die ik gevoelde. Dewyle U E. dan, ſeide ik wederom, alreeds ene goede werkinge van mijne geneesmiddelen gevoelt: ſo ſoude ik u raden, alle de plaaſteren te laten afdoen, en de wonde alleenlik ſuiver, en in middelmatigen ſtaat van hitte en koude te bewaren. Dit wierd aanſtonds den hertoge

van

van Bukkingam geboodſchapt, en korts daar na den Koning: (deſe was Karel de I.) dewelke beide ſeer niewsgierig waren om te weten het gevolg van ſaken. Na den middagh trok ik den band uit het water, en ſette dien te drogen voor een groot vuur. Nauwelijx was die droog (tot welken einde het noodſakelijk was dat deſelve ſeer heet wierd) of de dienaar van den heer Houwel quam my ſeggen, dat ſijn heer tſedert enigen tijd meer pijne gevoelde dan ooit, ende noch groter; met ſo grote ontſteekinge, als of ſijne hand op gloeyende kolen lage. Ik antwoordde, dat hoewel ſulx nu alſo gebeurden, dat hy echter moed moeſt houden: dat ik d'oorſaak van de pijn wel wiſte, en daar in wel ſoude voorſien; in voegen dat ſijn heer van die pijne ſoude verloſt zijn, eer hy by hem weſen ſoude. Maar indien het anders ware, dat hy 't my moeſt komen ſeggen. Daar op ſtak ik den band wederom in 't vitriool-water: waar op de pijne overging, en hy in 5 of 6 dagen geneſen was.

§. 11. **Dit van den ſelven Digby openlijk alſo verhaald in ſijne Oratie aan d'univerſiteit van Montpellier / als aan het hof des konings van Engelland gebeurd / ende alſo onlooghenbaar: beneffens noch veel andere proeven / als bekend: ſo ſtaat in ſonderheid te letten op de redenen die hy daar geeft / en die niet anders dan natuurlijk zijn.** En om in 't kort te ſeggen ('t zijn wederom de woorden van den Ridder) waar uit dit wonder voortkomt; en daar af redenen te geven na mijn vermogen: ſo ſtaat te weten, eerſtelik de verdere om ſtandigheden deſer maniere van geneeſinge, en ten tweden de natuurlike eigenſchappen van het bloed, het water, vitriool en vuur. **'t Verhaal daar van is al te lang om hier nu in te voegen: dan hy ſeit daar na:** men ſal buiten twijfel deſe wyſe van geneeſinge onmogelijk achten, dewijlemen de redenen niet en kan verſtaan, hoe aan de wonde gevoeld kan worden het gene aan het bloed buiten de wonde, door middel van het Vitriool, geſchied. Nochtans de ervarentheid geeft ons meer waarheid dan de reden: die ons doet ſien, en volgens dien verplight ook te bekennen, al moeſt de Reden daar voor ſtille ſtaan, dat de magneetſteen onder ene tafel ofte bank bewogen of gedraaid, ook doet bewegen ende draayen 't vylſel van het yſer datmen op deſelve tafel heeft gelegd. Hebt in uwe hand of mond een ſtuk gouds; ende raakt met uwe andere hand, of toon van uwen voet aan quikſilver: ſo ſal het goud daar van wit worden. **Hier heeft de Leſer nu maar na te ſien het II. hoofdſtuk van dit boek / in welken ſo uit Digby als uit andere betragtingen de reden van 't geheim in de Nature is ontdekt / waar onder Digby ook beſonderlik word aangehaald. So zijn dit altemaal dan dingen die natuurlik ſonder d'allerminſte toverye ſo geſchieden konnen: al is 't dat ook geleerde mannen die de kragten der Nature al te weinig / en den Duivel na gewoonte al te veel (ja alles / daar ſy anders geenen raad toe ſien) gewoon zijn toe te ſchrijven; ſig hier behelpen met dien uitvlugt van gewaande Toverye; en alſo voorname heeren / ja ſelfs Koningen en Vorſten daar aan ſchuldig maken.**

§. 12. **Dus verre ſpreek ik van geneeſingen die waarlik worden uitgewerkt;**

werkt; ten minſten alle niet en zijn te looghenen: nu volgt een middel dat natuurlik niet geſchieden kan / en daarom ook (ſo als nu menigmaal getoond is) van den Duivel niet. Sodanig is 't datmen van menſchen ſpreekt / die ſchoot en ſteelt vry zijn. Daar van is het gemeen gevoelen / dat ſich een menſche tegen allen aanſtoot van ſwaarden en diergelijke wapenen (ſeit Sennertus) bevryden kan; alsmede tegen buskogels; invoegen dat ſodanigen geweer, hunne huid in 't minſte niet door boren kan: maar datſe evenwel door ſtokken en kanonkogels verſeerd, ja gedood konnen worden; ja ſeggen, datter enige deelen zijn, die niet onquetsbaar konnen gemaakt worden, en inſonderheid de ogen. Daar beneffens word geſeid, dat ſommige niet alleen henſelve, maar ook anderen alſo konnen borſtweeren, en ſchootvry maken; datſe door geenen ſoorten van wapenen verſeerd konnen worden: ja dat enige te wege konnen brengen, dat de boter door geen mes noch ſwaard noch byle kan doorſneden worden. Ten derden word ook noch geſeid: dat iemant onweetende van enen anderen ſchootvry gemaakt kan worden.

§. 13. Belangende de wijſe van hun doen en middelen die ſy gebruiken; 't is onder anderen genoeg bekend, datter (als Sennertus verder ſeit) beeldekens en omhangſelkens onder den man zijn, met verſcheidene afbeeldſelfs en karacters betekend; ook, gelyk Apulejus ſchrijft, *ignorabiliter literata*, onkenbaarlik beſchreven: dewelke van de ſoldaten om den hals gehangen, en aan 't lichaam gebonden worden, om ſich onquetsbaar voor de wapenen te maken. Sommige ſchryven maar ſodanige karacters op papier; 't welk ſy aan 't lichaam hangen. Ik kenne enen man, dewelke verhaalde, hoe hy aan den hals van enen hond ſodanig briefken hebbende gehangen, denſelven door ene geladene hanebuſſe, van naby afgeſchoten zynde, met den kogel wel getroffen, maar in 't minſte niet beſchadigd hadde. Daar zijnder die ſodanige briefkens inſlikken. Daarna beſchryft hy 't maken van die dingen wat beſonderliker / in deſer voegen. Op middernacht van 's Heeren geboorte worden deſe letteren, J. N. R. J. (dat is Jeſus Nazarener, *Rex Judæorum*, Koning der Joden) geſchreven in maagdeperkement: ſodanig blad in ballekens, gemaakt uit enen klomp terwendeeg, beſloten, en heimelik op het autaar verſteken; daar over op verſcheidene tyden dan drie Miſſen zijn te doen. Een deſer ballekens, met ſekere gebedekens des morgens doorgeſlikt, ſal op dien dagh den menſche die dat heeft gedaan onquetsbaar maken. Een tweede middel vind hy dus beſchreven. Des Vrydaghs voor der Sonnen opgang, van 't bekkeneel eens opgehangenen, of die door 't rad gedood is, het moſch afgeſchrapt, met ſekere gebedekens daar by, en ſo in 't kleed verſteken, en onder ſijnen ſlinkeren arm gedragen: dat ſal den menſch onquetsbaar maken. Nu noch een derde. Daar zijnder die hunne huid opſnyden, en ſulke briefjes of iet anders in de wonde verbergen; die ſy daarna toeheelen. En buiten twyfel zijn den krijgsluiden verſcheidene ſodanige manieren overal bekend, die 't my niet luſt naawkeuriglik te onderſoeken.

§. 14. Den

§. 14. Den oorſprong deſer konſte ſegt hy uit het heirleger geweeſt te zijn/ dat om Patſaw vergaderd / in 't jaar 1611 gevallen in Bohemen / de hoofdſtad Praga ingenomen heeft; waar van ſy de Paſſawſche konſte zy genaamd. Maar als hy komt tot onderſoek der redenen / waar door deſelve werkſaam zy: ſo, ſeit hy / ſtellenſe voor eerſt d'ervarentheid ; en brengen ſelf ook grote mannen, prinſſen ende helden by, die door hunne eigene ondervindinge bewaarheid hebben , dat iemant ſich in ſulker voegen voor alle ſoort van wapenen onquetsbaar maken kan. Ten anderen ſo trekken ſommige de kraght en oorſaak uit de Sterren : waarom ſy ook bevelen , datmen ſulke tekentjes en omhangſeltjes op ſekeren tſamenloop derſelven maken ſal. Maar ſekerlik , wat ons belangt , (hier volgt ſijn eigen oordeel nu met een) wy willen niet ontkennen , dat die dingen ſo in 't werkgeſteld , en ſelfs van grote mannen ook bedreven worde, Maar ons geſchil is nu , of ſulx natuurlik in ſijn werk magh gaan ; en of het godlijk en geoorloofd zy , dat ſich een Kriſten op die wijſe ſal onquetsbaar maken: dan of al 't gene in deſen word gepleegd, ſpruit uit ene duivelſche toverkragt, en een verbond met hem; en om dies wille ongeoorloofd zy?

§. 15. Men heeft ſich niet ſeer te verwonderen / hoe hy de vrage dus komt voor te ſtellen : nadien dat in mijn I. boek XXII. §. 14/ of 16. is getoond / hoe hy in dat gemeen gevoelen van dat ſinneloos verſierſel is des Duivelſchen Verbonds; 't welk hy ſo duidelik beſchrijft / als of hy ſelf daar over mede hadde geſtaan. Dat dan vervallen zijnde door de Reden en de Schrift / als voren II. III. XI. XII. is getoond: ſo is die vrage platt uit nodeloos / en daar en boven ongerijmd. Met reden gaat hy evenwel voorby het gene anderſins voor ene vrage konde ſtrekken: te weten / of alſulke kraght in die karakters zy; en in de voordere omſtandigheden / van dagh of uur / of invloed van de ſterren/ of diergelijke. Want ſulke dingen niet dan beuſelingen zijn / en in 't gemeen by Kriſtenen verworpen waren ; gelijk dat van het boter en de Miſſe by de Proteſtanten. Maar 't gene moeſt gevraagd zijn / ſlaat hy over : ja ſtemt met duidelike woorden toe het gene ik rond uit ontkenne; te weten / dat die dingen waarlik ſo geſchieden / daar doch ter weereld geen bewijs van is. Daar hy ook ſelf geen af heeft bygebragt/ waarop hy ſteunen mag : alſo de man van wien hy meld dat hy den hond onquetsbaar had geſchoten/ hem ſlechs dat ſo verteld heeft; maar hy 't ſelve niet geſien.

§. 16. Ik ſegge dan / dat ik van tweederhande blijk magh ſpreken der valſcheid van dit ſo geemeen gevoelen ; d'onmogelikheid en tegenſtrijdigheid der ſake ſo als die beſchreven word / en vaſte proeven van de valſcheid of 't bedrog. Het eerſte meen ik dat elk een die ſijn verſtand gebruikt behoort te ſien: alſo 't onmogelijk geacht moet worden / dat 's menſchen leden week en buigſaam blijvende / en ſo bewogen in de ganſche handeling als van nature ; nochtans onquetsbaar weſen ſouden. Sy moeſten waarlik hard / en ganſch onbuigſaam zijn / indienſe niet te quetſen zijn: en overſulx dan mede onbequaam om ſich in 't werk des oorlogs / in het vechten/

gaan en keeren / en behandelen van hun geweer in 't minste te bewegen. De natuur moet sich veranderen / van vleesch en been / van senuwen / van aderen en spieren / van bloed en leevendige geesten; die alle t'samen tot de beweeginge van noden zijn: of so die blijft / so is 't onmogelijk / dat ieder van deselve ook niet gelijsterwijse / van een ieder lichaam dat daar aan komt / aangedaan sal worden. 't Is God alleen die het natuurlijk werken afkeeren of te rugge houden kan; die ook alleen de meester is van de beweeginge dewelke in een ieder lichaam van de weereld is.

§. 17. Ten anderen so kan ook 't onderscheid der leden / die onquetsbaar worden en die quetsbaar blijven / noch van 't gereedschap dat hen quetsen of niet quetsen kan / geensins bestaan. Het eerste niet / om redenen / dat ieder lid uit een of meer van sulken stof of deelen is bestaande als geseid is: en derhalven / schoon daar reden zy / waarom 't een lid veel lichter dan het ander word gequetst; sy moeten echter alle / om deself de reden / quetsbaar zijn; dewijle sy de oorsaak van de quetsbaarheid ontwijselik ook in henselve hebben. En 't ander is ook lichtelik te merken uit die reden / dat de kragtigste beweeginge de meeste quetsinge moet maken: en dat die van het scherpen van 't geschutt genoegsaam voor de kragtigste in desen deele in 't gemeen bekend is: en derhalven in den oorlog als sodanig word gebruikt. Dat iemants lichaam dan door enen ball of stoot beschadigd worden / en voor het vuur en staal onquetsbaar wesen sal / is sulken sinneloosen vond / dat ik verwonderd sta / hoe sy geleerde mannen daarop niet en is gedacht. Met regt is echter van Sennertus ook verworpen / 't gene word gesegd / dat iemant een van die voorschreven middelen gebruikende / daar mede enen anderen die daar van geen gebruik heeft / sonde konnen voordeel doen. Niet om die reden evenwel / dat de Natuur hare kragt niet op een ander lichaam sonde konnen overbrengen; waar op verscheidene bedenkingen te maken zijn: maar om dat dese kragt geheelik in haar selven niets met allen / dan maar een herssenloos verdichtsel is.

§. 18. Het word vervolgens redenmatig / ende echter nodeloos van hem betwist / dat dese kragt of in de letteren en teekenen / of in den tsamenloop en invloed van de sterren sonde konnen zijn; also het eerst moest blijken dat het ooit geschied zy 't gene aan die kragt word toegeschreven. Want al is 't dat dese konst by vele lichtgelovigen en bygelovigen so vast als Euangely word geloofd / so sal de man noch eerst geboren worden die daar van blijk sal tonen. 't Ontbreekt aan geen gemeenen roep noch ernstige verseekeringe van velen / die sich beroemen het te konnen doen / of ten minsten andere te kennen die het konnen / en die waarlik so gesteld zijn. Maar daar en komt niet een ten voorschijn die de proef kan houden / of bestaan derf klaar en onweerspreekelik te tonen dat hy hard is; immers niet in sulker voegen / dat het geen bedrog en sy. Want wat aangaat de maniere van sich tegen enen koegel te voorsien; so gy hen toelaat self het roer te laden / so sal 't gebeuren konnen dat se 't doen. Te weten / 't is bekend / dat een musket of pistool wel met twee koegels is te laden in dier voegen / dat de voor-

voorste niet hard aan komt / om het weinig kruit dat tusschen beiden is; en d'achterste de kragt verliest / om los te gaan; en daarom van den anderen niet eens vernomen word. Maar laad gy self het schietgeweer / so als't behoort; en siet als't op een schieten aankomt / of die man / die sich beroemt wel hard of vast te zijn / u vast sal staan. Of laat hem bloot staan met die deelen van sijn lijf / die alsmen seit onquetsbaar zijn te maken; dat gy de keure hebt om 't mes te setten daar gy wilt: voorseker sal't hem gaan gelijk 't hier onlangs is gebeurd. Want seker hoogduitsch officier / na weddinge dat hy betonen soude hard te zijn / sijne blakke hand op de tafel leggende / daar d'ander 't punt van 't mes op sette tusschen twee vingeren; terwijl hy mogelijk bedacht was door behendigheid 't mes te doen schampen: so hoedde hy sich voor den tweeden niet / die hem van achteren / so haast het mes de hand maar raakte / met enen hamer daar op klopte / en so de hand gequetst en bloedende aan de tafel vast nagelde. Des hy behalven sijne schade door 't verwedden van sijn geld / dat beiderzijds voor af betaald was / noch te schande raakte; schoon sijne makkers hem in 't eerste hadden helpen sweeren / dat hy vast was; geensins vermoedende dat hunne woorden in dien sin noch waar te maken waren. Want doe men sijne hand so met dat mes gespijkerd hadde aan de tafel / doe was hy vast.

XIX. HOOFDSTUK.

Den uitgang van de kinderen tot Hamelen, en de geest van Zacharias poolschen vryer, staan op eenerleye hoogte van geloofweerdigheid.

§. 1. NU wil ik komen tot besondere vertellingen / of liever konstiglik verdichte fabelen: van welken eertijds of ook onlangs noch veel werx gemaakt is / als of 't seer kragtige bewysen waren van de magt des Duivels / die ik na mijn vermogen wil te niete doen. De eerste sullen zijn van Spokery: en twee daar van de plaats van dit kapittel vullen. Het eerste plag voor desen groot gerugt te maken / maar word op heden weinig meer geloofd: het ander is wel niet so seer bekend / maar echter verscher van gedenken: en ook bevestigd niet van paapsche schrijvers als het eerste / maar van protestantsche. 't Welk wel een klaar bewijs is / ginder van d'onseekerheid om iets te bouwen op een algemeen gerugt / het welk door oudheid metter tijd verdwijnt; en hier van grote swakheid somtijds onser eigene geleerden / die so ligtgelovig zijn dat sy onmogelike dingen voor waarachtig houden. Maar dese twee exempelen zijn wonder strydig 't eene tegen 't ander; twee Duivels / d'een den meester speelende / en menigte van kinderen in ballingschap vervoerende; en d'ander self gevangen / uitgeboken / en hervangen / somen het geloven mag. Ik sal dan die vertellingen de eene na de andere verhalen en verhandelen.

§. 2. In

§. 2. In d'eerſte ſal mijn oude meeſter Schoklius mijn leidsman zijn / ſo wel in 't onderſoek als in 't vertellen van d'hiſtori / indienſe deſen naam verdient. In ſijn latijnſche boexken / dat hy noemt Fabula Hamelenſis, verhaalt hy 't ons eerſt uit Wierus. daarna beeder uit Erichius / op deſen ſin. Iets wonders boven wonder is gebeurd tot Hamelen, in Nederſaxen, aan den Weſer; waarvan de hiſtorie dusdanig is. Wanneer d'inwoonders in dat jaar ('t Was 1284) met menigten van muiſen en ratten gequeld waren, tot ſo verre, dat byna geen vrught of koren onbeſchadigd bleef; en overſulx verſcheidene op allerleye wijſe bedacht waren om deſe plage wech te nemen: ſo quam onderwijlen ſchielik een vreemd man van vervaarlike grootte ten voorſchijn; die voor een ſtuk gelds, ſo alsmen met hem verdragen ſoude, aannam, alle muiſen in die ganſche ſtreek aanſtond wech te nemen. So geſeid, ſo gedaan: het loon bedongen zijnde, haalt de voorſeide man uit ſijne taſſche, die hy op de zijde hadde, ene fluit; en daar op ſpeelende, ſo quamen alle muiſen uit alle hoeken van de huiſen, daken, leufels, vloeren, met geheele benden voor den dagh, en volgden deſen ongewonen fleutſpeelder tot aan de Weſer toe; alwaar hy ſijne klederen opſchortende inging, en de muiſen, hem gelijkelik volgende, verdronken. De ſaken dus beſteld hebbende, ſo komt de man om ſijn bedongen geld; maar vonde de borgers ongenegen om het hem te tellen. Des hy aan 't kyven hen beſtond te dreigen, dat hy hem ſelf veel duurder lonen ſoude, ſoſe niet betaalden. Sy lachten hem wat uit. Dies hy des anderen daags op den middagh als een jager wederom verſchenen, met vervaarlike gedaante, ende enen purperen hoed van vreemd fatſoen: ſpeelde op ene andere fleuit, ſeer veel verſcheiden van de eerſte: waarop hem t'eener ſtond gevolgd zijn alle kinderen der ganſche ſtad van vier tot 12. jaren oud. Nu is daar buiten ſeker hol in enen berg; daar bragt die jager alle deſe kinders in. Ende is na deſen geen van allen wederom verſchenen; noch ooit vernomen: hoe 't met de kinderen gegaan zy, of waar datſe gebleven zijn. Om dit wonderlijk voorval heeftmen tſedert door de ganſche ſtad, dies tijds van hare kinderen aldus beroofd, tot deſen dag toe het gebruik, de jaren ſo te ſchrijven; *na onſer kinderen uitgang*. Ik ben ſelf ook in die ſtad geweeſt: hebbe den berg geſien, en d'hiſtorie in 't klein geſchilderd daar in de kerk met grote verwondering geſien. De vraag is, wat kraghtiger fleuitſpel dit geweeſt magh zijn? Ik antwoorde, dat het buiten twyfel een Duivel zy geweeſt, die onder Gods verborgen oordeel de kinderen aldus betoverd, ende na een ander land vervoerd heeft. Want de Sevenbergſche Tydboeken melden, dat ontrent dien tyd enige kinderen van onbekende tale ſchielik aldaar aangekomen zijn; ende ſich daar nederſettende, deſelve tale hebben voortgeteeld: ſulx dat op heden anders niet dan Saxiſch Hoogduitſch in dat land geſproken word.

§ 3. 't Bewijs van waarheid is dan eerſt dat glas daar in de kerk / daar die hiſtori in geſchilderd is / met deſe overgebleevene letters daar onder ſtaande.

AM

AM DAGE JOHANNES VARIE UNDE
UND PA-LI DORCH
SINT BINNEN ALLDRLEI GE
HAMMELEN GE DEN KOPPEN
BAREN THOK Anno 1571.

Koppen is de name van den berg daar de kinders ingingen. Het tweede / dat ook aan de niewe poorte / so genaamd / hoewel nu over honderd jaren oud na 't seggen van den self den Erich dese verssen staan.

Centum ter denos cum magus ab urbe puellos
Duxerat ante annos CCLXXII. condita porta fuit.

't Was tweemaal honderd jaar, noch twee, en tienmaal seven,
Wanneermen dese poort heeft d'eerstemaal verheven;
Na dat een toveraar onse ouders had geloerd,
En teffens dertienmaal tien kinderen ontvoerd.

Het derde steunsel geven hem de volgende latijnsche rijmverssen die in het klooster van St. Bonifacius / so als hy seit / te lesen staan.

Post duo CC. mille, post octuginta quaterque
Annus hic est ille, quo languet sexus uterque,
Orbantis pueros centum triginta, Johannis
Et Pauli caros Hamelenses, non sine damnis.
Fatur ut omnis, eos vivos Calvaria sorpsit.
Christe tuere tuos, ne tam mala res quibus obsit

Twaalf honderd tachtentig, en nog vier jaren meer,
Lag mans en vrouwen hier de moed geheel ter neer:
Vermits hen kinderen wel dertig boven honderd,
Ten dage van Sint Jan en Paul, ('t gene elk verwondert)
Hen zijn ontroofd, en in den Koppenberg vergaan.
Heer Christus, hoed uw volk, dat niemant dit mag schaan!

Dit zijn dan de bewijsen deser historie / die wy nu gaan overwegen.

§. 4. Ik late voor den Leser 't ondersoek en oordeel van de redenen / die de voorsede heer Martinus Schokius daar tegen inbrengt: achtende alhier genoeg te zijn / dat geen vertellinge voor waar is aan te nemen dan op bewijs. Hoedanig dat moet zijn / is hier de plaats ook niet om uit te leggen; maar wel om aan te wijsen / dat het bewijs niet goed is 't gene voor dit stuk is by gebraght. Want om van achteren eens op te nemen / so als de order hier best vallen will; so 't waar is dat daar in een klooster sulx te lesen staat / bewijst dat slechs / dat het ten tijde als dat schrift gemaakt wierd by de moniken geloofd wierd / die de grootste fabel dichters zijn geweest (en sonderlinge in die tijden voor de Reformatie) daar ooit de Weereld van beladen was. Daar staat ook niet by aangetekend / hoe oud dat kloosterschrift mag zijn. 't Veers van twee regelen is aan die poort gestelt / gelijk de eigene woorden mede brengen 272. jaren na den tijd dat het gebeurd soude zijn; doch geen bewijs daar by / dat het in waarheid zy gebeurd. Die oude letters in 't gebroken glasschrift gestelt 1571. betonen

mede dat d'Hiſtorie doe al 288. jaar verleden was. Derhalven geeft dit alles anders geen bewijs / dan dat de menſchen doe in dat gelove waren / wanneer die ſchrifften in dat glas / en aan die poort en in dat klooſter zijn geſteld geweeſt. Alleen eens als die twee bekkens met het ſchrift daar onder tot Loosduinen / tot bewijs dat 1276. (en alſo 8. jaren ſiechs voor dit bedrijf tot Hamelen) 365. kinderen van eender dragt daar in gedoopt geweeſt zijn. Welke fabel door den waarheid lievenden Simon van Leewen in ſijn Oud Batavien genoegſaam is ontdekt en wederleid. De kloſter ſeit / dat d'eene bekken is geſtolen / en een ander in de plaats.

§. 5. 't Is daar en tegen ſeer bedenkelijk / dat geen hiſtoriſchrijver van dien tijd het allerminſte daar van repte ; niet tegenſtaande dat sy ſich niet eens ontſien de groſſte fabelen te ſchrijven / en over ſaken van ganſch geen belang ; daar dit ſulk een merkweerdig ſtuk geweeſt zijn ſoude als ergens in hiſtorien te leſen is. De Kolmarſche Kronijk / dewelke ſtrekt tot op het jaar 1302. en alſo 18. jaren na dien tijd van 't Hamels voorgegeven wonder ſchrijft daar van niet een woord : en meld nochtans / dat doe by Lauſenberg ſo groten haan was / datter ene hemme onder deur konde gaan ; dat 1277 enige kamerhoeren binnen Gultz van de hoeren in het boſch verdreven wierden dat 1283. (eſſen een jaar voor der kinderen gewaanden uitgang) in der Elſaz op den 1. der maand Junius rijpe aardbeſien / kerſſen en erten verkocht ; op 't jaar 1289. dat koning Rudolf te Baſel ene kouw voor ſijnen Papegaaj liet maken ; en noch dat ergens de hennen eyeren met twee dopers legden. Wat dunkt u Leſer / zijn 't geen ſeldſame wonderen ? En ſouden ſulke ſchrijvers wel verſwegen hebben / ſo ſulken grote ſake ter ſelver tijd / en ſo naby gebeurd mogte zijn ? Het boek genaamd *Faſciculus temporum*, dat is Bundelken der tyden, dat op het jaar 1464. uitloopt / en waar van de ſchrijver Werner Roelvink van Laar na by Hamelen gewoond heeft ; de grote Nederlandſche Kronijk in 't latijn eindigende 1474. Johan van Trittenheim abt van Spanheim / wiens eene Kronijk van Hirsgaw eindigt 1370/ en d'andere 1502. Johannes Nauclerus in ſijne hiſtorien tot op 't jaar 1500. Albert Krantz in ſijne hiſtorie van Neder-Saxen / (daar Hamelen ook in begrepen is) vervolgd tot op het jaar 1520. niet een van allen / alhoewel volneerſtige hiſtoriſchrijvers / maakt van dat werk tot Hamelen het allerminſt gewag : noch Paulus Langius / noch ook Joannes Aventinus / noch Munſterus / niemant heeft er taal noch teken van. Uit deſen dan bewijſt deſelve Scholtius / dat de vertellinge onder de Legenden een gebroedſel van dien tijd / niet regt gerekend word.

§. 6. Want ook ſo heeft deſelve geenen ſchijn van waarheid ; ja ſo weinig ſchijn / dat daar geen mogelikheid in is te ſien. Ik will niet ſeggen / dat my ongelooflijk dunkt / ſo ene ſtad eens ongemeender wijſe mogt met muiſen of met ander boos gedierte zijn geplaagd geweeſt / of ook ſodanig een verdrag gemaakt konden hebben ('t en ware ſijn verbaarlijk weſen hem verdacht moeſt maken) noch ook indien veelicht 't gepiep der fluite door 't gehoor 't gedierte kon verlokken ; en daar na de kinderen met reen:

maar

maar 't komt my achterna te lam en kreupel voor. Want so de kinderkens van 4. tot 12. jaren oud in sulk een stedeken 't getal van 130. uitmaakten / en so het al te samen knechtjes waren gelyk 't latijnsch woord *pueri* in die berhaalde schriften seggen wil: so is het vreemd / hoe het die bystere kaerel met de sleutt so passen konde; dat effen alle dese kleine knapen vry geweest zijn om op straat te lopen; dat niemant hen / insonderheid ten minsten elk de sijnen / heeft in huis gehouden; dat ganschgeen tegenstand gedaan is / noch de poort gesloten. Of so de vrese dese borgers wederhouden heeft; hoe heeft deselve hen dan niet veel eer bewogen om den man sijn geld te geven? te meer also hy hen gewaar schoud hadde; en die hen dreiginge wel leeren konde / wanneer sy alle hunne kinderkens hem dus sagen achter na lopen / waar het heen soude willen. Of men sal mogen seggen / dat sy altesamen dus betoverd zijn geweest: dan heb ik uit; want sulx gedurig voor te wenden / sal geen einde hebben.

§. 7. Doch wil ik dan noch wel eens vragen / hoe dit zy toegegaan / dat dese kinderen twee honderd mylen verre onder d'aarde door / na Sevenbergen zijn geleid geweest: en dat men nooit so langen overdekten wegh vernomen heeft; noch enig schryver ooit gemeld / dat die daarna door enige aardbeevinge zy toegevallen en verstopt / also deselve nergens meer te vinden is. Of heeft die toveraar / dat is de Duivel door desselven dienst / den weg na hy geopend / en hen op de aarde langs / of door de lucht gevoerd: hoe heeft se niemant dan gesien? Want dat de Duivel sigtbaar lichaam kan onsigtbaar maken / is boven III. b. III. §. 16. al getoond. 't Is waar / dat Saxen seven steden ofte burgten / met hunne onderhorige dorpen / in het land van Sevenburgen ook bewonen; waar van het desen name draagt: maar niet bekend wanneer sy daar gekomen zijn; al seit het Mr. Erig om dien tyd van Hamels kinderen uitgang ook gebeurd te zijn. Heeft hy dat self gelesen in des selven lands kronyk: so heeft hy mede wel daar in gesien / dat Sevenburgen van drie volkeren bewoond is / Hungerschen / Sikelers en Saxen; en dat also meer dan hoogduits in dat land gesproken word. Maar dat mer my tog segge / hoe die kinders in dat vreemde land aan kost en onderhoud gekomen zijn; en hoe sy noch so jong / de spraake van hun land behouden hebben; en wat al swarigheden meer in desen al te vinden zijn.

§. 8. 't Is daar en boven wel een niew artykel des Geloofs / den Duivel tot Gods dienaar in 't verdoeren van de volkeren te maken; en dat in Kristen tyd / daar onder 't Heidendom ten tijde der gemeene volkverdeelinge / by Moses so sorgvuldig aangetekend Gen. 10. geen dier gelijke word gemerkt. God voerde 't Joodsche volk door menschen hunner eigene afkomst; hy geleidese als ene kudde door de hand van Mose en Aaron na hun land? Psal. 77: 21. En soude hy de Kristenen dus door den Duivel laten leiden? De Joden boven d'aarde langs / door Zeen en Rivieren; en de Kristenen dus onder d'aarde / als door der hellen heen? Het volk van Israël bestond uit mannen / vrouwen / kinderen; de laatsten hadden steunsel aan hunne eigene ouders / die hen in de wetten welke sy op weg ontvingen / onder-

wysen konden. Maar dese arme kinderen en hadden niemant dan den Duivel: waar wil dit heen? Ten laatsten / siet wat meester Erich / zynde self een leeraar by de Protestanten / den protestantschen volkeren in Sevenburgen (want so danig zijn de Neder-Saxen) dese buite blekh aanwryft / dat sy een Duivels volk zijn / so dat waar is / dat sy van den Duivel der waart zyn gevoerd: 't welk seer bequaame stoffe voor het Pausdom is.

§. 9. Van brieven die uit Hamelen na 't jaar van hunner kinderen uitgang gedagtekend zijn / heugt my gehoord te hebben mijnen vader seggen / dat hy sulk enen eens in handen mijns grootvaders heeft gesien. Maar dat bewijst my de gewoonte niet: also het iemant / dese fabel voor waarachtig houdende / gedaan kan hebben voor hem selven; en heden / so als mijne vrienden derwaarts henen woonende / altoos sodanigen gewoonte niet bekend is / nog dese wonderlike uitgang hunder kinderen voor hoger dan een fabel meer gerekend word. So veel heeft dan Magister Erich met sijn schryven uitgewerkt: en ons daar door bevestigd in 't gevoelen / sulke die bygelovigheid ten grooten deele metter tyd verslijten soude / indien se van de kerkelikken self geen steunsel meer ontving. Hoewel het blijkt / dat dit seer swak moet zijn / also na 't boek van desen schryver / gemaakt om dese fabel voor opreghte waarheid uit te veilen / minder word geloofd dan daar te voren / en / so ik achte / in korten voorts geheel verdwijnen sal.

§. 10. Doch ik en kan my niet onthouden van te klagen / dat onse eigene / en self vermaarde leeraars / ons oudwijffsche fabelen vertellen / van welke sich verstandige Papisten / ja self Heidenen / wel souden schamen: gelijk dat is van Adrianus Hegenvolsius; in sijn boek genaamd *Systema Historicochronologicum Ecclesiarum Slavonicarum*, dat is T'samenstellinge der historikronijk van de Slavoensche Kerken, gedruckt tot Utrecht 1652. pag. 95.

By die beletselen van de gereformeerde Kerk in klein Polen, welke wy tot noch toe verhaald hebben; te weten, eensdeels de lasterlyke scheuringe der Antitrinitarisen, en anderdeels de reukelose en oplopende verschillen der Luiterschen: moet dit nog by komen, dat omtrent het jaar 1597. tot versoekinge der gelovigen, door Gods bestieringe, seker Geest (of hy wit of swart was wistmen in 't begin niet) is bekend geworden, en velen lieden tot afval gestrekt heeft. Daar was sekere dochter met name Bietka, dewelke van enen jongman Zacharias geheten gevrijd wierd beide tot Wielam geboren en opgevoed. Dese jongman dan, niet tegenstaande dat hy een geestelijk persoon was, en na 't Priester amt stond; liet evenwel niet na, haar op trow-belofte aan te staan. Maar sijn voornemen hem van sijnen Vader afgeslagen, en om sijne geestelikheid ook ontraden zijnde; en hy derhalven sijn doelwit niet kunnende bereiken: so heeft hy, in melancolye vervallende, de handen aan sich self geslagen, sich worgende aan enen strop. Niet lang na sijnen dood quam by dit voornoemde meisje een Geest, dewelk sich veinsde te zijn de ziele van die Zacharias, die sich dus verhangen hadde: en seide van God gesonde te zijn om berow te tonen; op dat hy, nademaal sy de voorname oorsake sijns doods geweest was, sich nu ook met haar vervoegen soude, om de vol-

doe-

doeninge uit te ſtaan. Door deſe ſoete praatjes met beloften van haar te verryken, dede haar die gemaakte geeſt geloven dat hy 't was; ſo datſe ſich aan hem verloofde. 't Gerugt aangaande Bietka met Zacharias van dag tot dagh meer en meer ſich door heel Polen verſpreidende, trok het niewsgierig volk ſchielijk van alle kanten na hen toe. Vele edelluiden gaven acht op de woorden van dien Geeſt, en ſchikten ſich na hem; ja dat meer is, haalden hem ook in huis. Waar door Bietka ſeer veel gelds verkreeg: te meer om dat die Geeſt geen beſcheid geven, geen ſamenſpraak met iemand voeren wilde, en geen voorſeggingen doen, dan met haar toeſtemmen. Hy woonde mede een geheel jaar ten huiſe van den ed. heer Trepka, lands-reghter tot Kracow: van daar van d'eene plaats op d'andere ſwervende, is eindelijk gaan woonen by ſekere edele juffrouwe, weduwe, Wlodkow geheeten; alwaar ſy wel omtrent twee jaren blyvende, haar geeſt al ſijne kunsjes en bedriegeryen in 't werk ſtelde; van welke dit de voornaamſte waren. Van voorledenen en tegenwoordige ſaken de luiden ſekerheid tegeven; den roomſchen Godsdienſt met enen aardigen toeſtel van woorden te verheffen; en ten laatſten op de Euangeliſchen te ſchelden, en derſelver verdoemeniſſe te verſekeren: van welken hy niet wilde dat iemand tot hem ſoude naderen, als deſelve ſijne ſamenſpraken onweerdig achtende. Behalven de genen, van welken hy verſekerd was, dat ſich niet ſo ſeer op den Godsdienſt uitleiden, en die de ooren jeukten na wat niews: waar door hy ook vele heeft in 't net gekregen, en tot het Pauſdom verlokt. Tot noch toe was het niemand bekend geweeſt, dat deſe Geeſt de Satan was: en ſoude ook niet openbaar geworden zijn, ten ware ſekere Polen, in 't Jubeljaar 1600. door Italien reiſende, veel van de ziel van Zacharias onder 't volk verſpreid hadden. 't Welk ſekeren Italiaan; die ſijn werk van de ſwarte kunſt maakte, ter ooren gekomen zijnde en wien deſe geeſt (hoedanigen ſy gemeenlik *beſloten* noemen) voor vijf jaren ontſnapt was, ſo begaf die ſich na deſe juffrow Wlodkow toe, begeerende dat deſe uitgebroken Duivel, met grote ontſettinge van d'omſtanders, hem wederom gegeven wierde. Sulk hem van de juffrow toegeſtaan zijnde; nam hy op niew deſen boſen Geeſt gevangen; ſloot hem in enen ring, en voerde hem dus mede in Italien. Welke Duivel, by achterlatinge van ſulks veel belagelike rampen (volgens ſeggen van dien Italiaan) in Polen ſoude hebben uitgevoerd.

§. 11. Ik wil den Leſer eerſt hier te bedenken geven / dat deſe ſchryver is een Proteſtant / die dit hier ſo verhaalt als iet dat hy volkomelik gelooft alſo geſchied te zijn. En 't gene meer is / dat hem onſe Voetius / die dit boek t' Utrecht 1652. heeft in 't licht gegeven / in ſijne Voorrede daar voor geſtelt den lof nageeft / dat hy daarin alles *fideliſſimè*, *non tamen ſine magna prudentiâ*, *moderatione ac circumſpectione chartis mandaverit*, ſeer getrouwelik, ende echter met grote voorſigtigheid, gematigdheid en omſigtigheid heeft op 't papier gebragt. En dat gy niet ſoud meenen / dat deſelve Voetius in deſen onvoorſigtig ſpreekt / het boek ſo maar ter loops geleſen / en op dit verhaal geen acht geſlagen hebbende: ſo is te weten / dat hy noch op 't einde ſeit / *profiteor candidè, nihil hic meum eſſe ne ami-*

eam quidem periodum aut comma ; sed solummodò opus fidei meæ commissum , typographo traditum , ET AD PROELUM CORRECTUM FUISSE. Ik verklare opreghtelik dar hier niets van 't mijne is , self niet een eenig redenslot of woorden stelle : maar dat my 't werk slechs toebetrowd is , van my den drukker overhandigd , EN TER PERSSE GECORRIGEERD. So heeft hy 't dan van woord tot woord gelesen / dewijle 't sonder dat niet was te corrigeeren , als een ieder weet die boeken uitgeeft. Derhalven heeft hy die vertellinge van Zacharias ook gelesen / en geloofd ; of tegen alle reden van dit boek geseid / dat het met veel voorsigtigheid en omsigtigheid geschreven is. Hy was / gelijkwe weten / anders wel gewoon ander lieden boeken te beschaven / en so uit te geven ; gelijk aan Tomas van Kempen en Bailys Oefeninge der Godsaligheid beneffens anderen gebleken is. Maar in dit boek heeft hy niet eene periode noch een deel daar van veranderd / of tot verbeteringe bygevoegd. Ik wil dan denken dat ik hier met Voetius ook spreke / ons meer bekend dan Hegenvosscius ; en daarom ook veel meer in acht te nemen wanneermen van 't gevoelen van vermaarde Leeraars onser Kerken spreekt.

§. 12. Nu laat ons dan besien / wat van d'historie te houden sy / die d'een alhier vertelt / en d'ander ook gelooft. Wat schoonder leeringen en sijn daar uit niet waar te nemen ? Voor eerst / dat de Duivel geen groter nadeel aan de gereformeerde Kerke doet / dan wanneer hy om een paapsch meisjen uit vryen gaat. Want dese vryery van Zacharias bragt groten hinder aan den voortgang der Reformatie segt Hegenvolscius. Ten anderen / dat ook een Duivel kan in enen ring besloten worden : welk gevoelen ik I. b. XIX. §. 18. alleenlik op de rekeninge van de Roomsche Kerke hebben willen laten : maar sie nu wel dat dese schrijver der Slavoensche Reformatie / en Voetius / Corrector van sijn boek / die dit so prijst / en dit niet heeft gecorrigeerd ; het mede t'onsen laste overnemen ; waar tegen ik nochtans met alle middelen van regte protesteere ; dat ik er niet het minst deel aan hebben wil. Ten derden / dat die schelmen / wanneermen daar niet wel op past / licht uitbreken / en enen tijdlang door de weereld waren konnen : en datse al seer qualik in den band te houden moeten sijn / om dat die Italiaansche Duivelmeester / hoe slim hy ook op dese swarte konst was afgeregt / den duivel Zacharias niet so naauw heeft konnen sluiten / of hy heeft geweten wech te raken. Ten vierden staat voornamelik wel aan te merken / dat seker slag van Toveraars seer nut sij voor de protestantsche Kerk ; also sy sulke bose Duivels dus in enen ring besluitende / daarmede 't quaad beletten dat sy anders aan deselve souden doen. Want duivel Zacharias / in vijf jaren dat hy los was / menigte van menschen weder aftrok tot het Pausdom ; en so hem sijn meester niet weerom gebangen hadde / soude na desselfs verklaren (als een eerlijk toveraar) noch seer veel quaads gebrouwen hebben. Daar doe ik noch by voor een Corollarium of toegift / dat een Duivel veel meer quaads kan doen aan 't Euangelium / dan vele Euangelische Pastoren daar in

voor-

vorderen: also sy met al hunnen arbeid maar te rugge gingen / in die vijf jaren dat de geest van Bietka met haar toehield. En dat noch al / niet tegenstaande dat hy in drie jaren tijds sich maar in twee verscheiden huisen heeft verhouden: terwijl de Predikanten op so vele plaatsen preekten. Wat soude dese bose Duivel niet al groter achterdeel veroorsaakt hebben / indien hy den geheelen tijd van sijnen vrydom / en met enen vryery / geduriglik van d'eene plaats tot d'andere gesworven hadde? Het schijnt dan mede / dat die bose geesten op het vrowvolk wel so seer verlieven konnen / dat sy vergeten hunnen wreeden aart / rondom te gaan om te verslinden; want dese was van sijne Bietka niet te scheiden; sulx hy dan allerwegen haar verselde / en haar by bleef daarse bleef.

§. 13. Maar nu en ben ik dus noch niet genoeg geleerd: dan soude desen schrijver / of wel den Corrector van sijn boek nog moeten vragen / of dese helsche vryer in al desen tijd niet heeft gegeten noch gedronken? gelijk het schijnt / dat hy gedaan heeft / om dat so vele menschen niet en wisten dat die geest de Satan was. Indien 't dan Engelen geweest zijn / die met Abraham gegeten hebben: so hebben die te weinig wonders uitgeregt / met eens te doen / het gene een Duivel wel vijf jaren achter een gepleegd heeft. Of hielden sy hem voor de Ziel van Zacharias: en de gene die hem daar voor hielden waren mede van de Protestansche Kerk: (want anders kondense daar van niet afgetrokken worden tot het Pausdom) so is dan doe 't geloof ook by de Protestanten noch geweest / dat iemant uit den doden wel kan opstaan / en in plaats van Moses en Profeten tot de menschen spreken. Dan vraag ik noch / hoe wist de meester toveraar / dat dit sijn eigen Duivel was? Of had hy dese nukken in Italien ook al getoond? of was hy sonder weerga in dat stuk / dat so een Duivel ergens ging uit vryen / deselve sijn ringduivel moeste zijn? Maar toch / hoe voer hy doe met sijnen meester / als hy wederom gevangen wierd? moest hy voor 't wechlopen geen straffe lijden? Of so de meester dese magt niet hadde; was daar geen regt voor hem te krijgen by Beelzebul; om anderen tot een exempel die inbreuke des verbonds te straffen / volgens 't welk hy sonder oorlof van den meester niet mogt uitgaan; ik geswijge hem ontlopen? Want de Duivel / seggense is in 't besonder trow in na te komen alle deelen sijns verbonds; om so de menschen dies te vaster aan sijn lijntje te behouden. Siet / dese en meer diergelijke dingen zijn 't / die nog ontbreken aan d'historie / om dit vol te maken.

§. 14. Doch wy behoeven meer niet / om te gissen wat de waarheid der geschiedenisse zy. Te weten / dat een paapsche fielt / en wel waarschijnelijxt een geestelike / sich onder sulken dexel by het meisken heeft gevlyd / om haar tot sijnen wille te verleiden: daar toe gebruikende nu die gelegentheid van dien verstorvenen Zacharias; also 't op oud ys lichtelik weer vriesen wil. Die boeve / op alles af geregt / bespiedde iegelyx gelegentheid en wist also elk sijn geheim te seggen / gelyk de handkykers en waarseggers doen. Want daar is op te letten / dat hy na 't getuigenisse van den schry-

schrijver niet van toekomende / (daar hoedde hy sich voor) maar van voorledene en tegenwoordige dingen spraak / die hy door voorschreven middelen wel konde weten. Ten laatsten 't spel te hoog lopende / en te veel gerugts makende / heeft sich quaus wys laten vangen / om sich wech te maken. Of liever uit een klooster in Italien ontlopen / en door Poolsche pelgrims daar verspied: heeft hem een sijner makkers door bevel des oversten van sijn Convent dus wederomgehaald; om in geen lyden te geraken / alsoo elk doch verbeerd is voor den Duivel / en wel bly de toe / so hy maar vredig heuen gaat. Ook so en konde dese naam van Toveraar en Duivel geen van dese beiden hinder doen; als onbekend / en nooit daar na te kennen in hun land / dat sy in Polen sulke potsen hadden uitgeregt.

XX. HOOFDSTUK.

Het gene onlangs met den Metselaar tot Bolsward is gebeurd, is mede niet bewaarlik op te lossen.

§. 1. Ik komme nu uit Polen t'huis / om na te speuren ene wonderlike historie / twaalf jaren nu geleden / en gebeurd tot Bolswerd: welke dies tyds veel gerughts gemaakt heeft / eens deels door de bysterheid en vreemdigheid der sake / so als die na de waarheid word verhaald; en anderdeels door alles wat in 't navertellen door nieuwsgierigheid der menschen daar is by gedaan / dat of niet waar / of immers onbewysbaar is. Doch so als ik het hier verhalen sal / mag iegelyk wel denken dat het waar sal zijn: also ik dat sal doen uit d'eigene Informatien, van den heer Procureur generaal van Friesland / aan my vergund en self ter hand gestelt. Niet dat ik die sal stellen in 't geheel; het welk te lang soude vallen; en ook niet nodig zijn / also verscheidene getuigen het self de seggen; derwelker woorden wel na stil van Regten op eens ieders naam hebben moeten gestelt zijn: doch ons met eens te lesen vergenoegen sullen; mits dat ik daar by sal te kennen geven / wie dit of dat besonderlik getuigd heeft / of waarin dat twee of drie te samen stemmen.

Præparatoire Informatien, nopens het verbranden van Douwe Sijtses burger hopman ende Metselaar tot Bolswart.

Rjuurd Ypes Wygersma Hospes tot Bolsward, geciteerd, gecedigd en geëxamineerd, verklaarde dat Douwe Sydses op Vrydag den 24. Juny 1681. ontrent 4. of 5. uren aan sijn huis was gekomen, zijnde seer beschonken. Wes niet tegenstaande hy aldaar noch aan N. N. (den naam in een gedrukt boek te verschoonen) drie mingelen wyn (160 gaander in een ton) hadde ten besten gegeven; die sy te samen beneffens den deponant ontrent hebben opgedronken

dronken. Waarna sy ontrent half elfven te samen beneffens het stiefdochtertje van Douwe, 't welk hem was gekomen halen, na huis zyn gegaan. Persisteerde na prælectie.

Nu volgt sijne eigene verklaringe.

§. 3. DOUWE SYDSES &c. verklaarde, dat hy dien avond beschonken t'huis komende, daarom, en om dat hy enige daghen wat oneenig met sijn vrow was geweest, in de keuken op kussens was gaan slapen. In sulx doende was hem in den droom in geschoten sekere geschiedenisse, die hy voormaals by Simon de Vries hadde gelesen, van enige personen die een masquerade sullende dansen, malkanderen met de brandende flambauwen, die sy in haar handen hadden, in de braud staken. Waar op hy wakker zijnde geworden, en opstaande, om op de plaats sijn water te gaan storten: so bevond hy sich schielik aan alle kanten in een lichte vlamme, waar door hy aan sijn lichaam en kleederen so jammerlik is beledigd als tegenwoordig ogensienlijk is: hebbende hy in 't opstaan niets vernomen; dan was eerst in den brand gesteken terwyl hy over de vloer stonde, sonder dat hy iets anders als de voorsz. vlamme gesien, gehoord, of andersins vernomen hadde. Gedurende desen brand hadde hy wel om hulpe geschreewd; doch was niemant hem bygekomen: so dat hy eindelik begon te beswyken; wanneer hy uitriep, *o God! zyt my armen sondaar genadig:* so was niet alleen de vlamme; maar ook alle glandigheid van sijne kleederen in een ogenblik verdweenen. Doch als hy hoe langer hoe flaawer wierd, was hy eindelik met het hoofd op een kussen liggen gegaan; alwaar na enig vertoef sijne huisvrow hem bygekomen, ende so miserabel gevonden heeft.

Laat ons dan horen wat sy boven dien getuigt.

§. 4. *Goik Aukes* huisvrouwe van vorige getuige &c. verklaarde, dat haar man al naast langen tyd sich betoond hadde seer genegen tot Brandewijn en andere sterken drank. Waartegen of hy ook wel van voorneemen was geweest sulx na te laten, ook sodanig dat hy sich meermalen hadde versworen, dat de Satan hem van lid tot lid moghte verscheuren, so hy sich daar aan weder vol soop: so hadde sulx echter geen voortgang gehad. Specialik was hy in de voorleden week enige dagen weder aan den drank geweest, wanneer eindelik op voorleden vrydagh avond gebeurd was, dat hy dronken t'huis komende, als sy al na bedde was, so hadde sy hem in de achterkeuken door hare dochter op kussens laten neder leggen. Ende was des tijds de haard wel toegerekend, en andersins geen materie daar ontrent die brand konde verwekken. Des nachts om twee uren de deposante wakker wordende, so was sy na achteren gegaan, om door de glasen te sien hoe hy al voer. Maar also het daar toe noch te donker was, so was sy in de keuken gegaan, alwaar sy in 't midden op de vloer iets onder de voeten gevoelde, 't welk sy des tyds niet sien konde wat het was; doch naderhand gebleken is asch en verbrande lappen van haar mans klederen te zijn. Toetredende en haar man by den arm sullende krygen, so hielde sy een gedeelte van de mouwe in de hand, waar aan sy bevond dat de kleederen gebrand waren. Waar op als sy uitriep,

O Heer! Douwe, du biſte immers ſo tebrand; ſo antwoordde hy daar op, *dan heeſt de Duivel my ingevoerd.* Sy hier van te meer verſchrikkende, ſo was ſy uitgelopen, om de geburen aan te ſpreken, wanneer haar in 't inkomen haar man in de gang ontmoette, ſeggende, *ik wil my vermoorden.* Waar op ſy met hem in de voorkamer gaande, ſo hadde, ſy eene der geburen, (Sjowk genaamd) die middelerwyle quam, uitgeſonden, om Mr. Salvius den Chirurgijn te halen, &c.

Deſſelfs getuigeniſſe volgt dan hier / ende komt met de vorige verklaringe van de vrouw over een.

§. 5. Mr. *Salvius Rolwagen* Chirurgijn tot Bolſward &c. verklaarde; dat hy op voorleden Saterdagh, 's morgens ontrent 3. uren is gehaald by Douwe Sydſes, dien hy gevonden heeft ſittende in de voorkamer; zijnde ſeer beſchadigd door brand, ſo aan ſijn aangeſighte, (**de vrouw ſeit dat ook** het hair ten merendeele van het hoofd geſengd was) als rug, buik, handen en beenen, en voorts het heele lichaam, exempt onder de beenen en voeten. Zijnde voorts bevonden, dat het hemd op de rug geheel was, exempt een klein gat aan de eene zyde; en echter de geheele rug van brand beſchadigd. Ook was de reghter ſcheen boven gebrand; niet tegenſtaande de hoos geheel (behalven een klein gatje aan het kuit, **ſeit de vrouw**) en boven gebonden was. Van gelyken was het met den arm en de mow gelegen. Verklaarde vorders dat hy aan den Patient (die noch naawlijx nuchteren was) hadde gevraagd, hoe ſulx was bygekomen? Waar op hy hadde geantwoord &c. **Dit komt over een met het gene daar van ſtaat in ſijne eigene verklaringe.** Waarop als de depoſant repliceerde, dat ſulx geen goed en natuurlijk vuur moeſte geweeſt hebben: ſo voegde de Patient daar op, *dat is 't buiten twyfel niet geweeſt.* Waar na de depoſant in de keuken daar de ſaak gepaſſeerd was, zijnde gegaan, hadde bevonden het vuur in de heerddobbe wel toegerekend. Voorts de kuſſens in den hoek liggen, in welx eene een gat was gebrand. Ook lagh daar tin van de geſmoltene knopen, en enige lappen van de verbrandde klederen, en enige rode aſch (**na 't ſeggen van de vrouw** niet overeenkomſtig met de aſch in de heerddobbe liggende) Doch van het boven rokje en de metſingen knopen daar aan was niets bevonden. **De vrouw ſeit**/ dat de tinnen knopen van den hemdrok waren ten deele geſmolten, ende lagen alſo op de vloer. Ook was in 't midden van de vloer een ſwarte plek, als was er vier of buspoeder, gebrand; ende konde de depoſant niet ſien, dat er enig ander goed in de keuken beſchadigd was.

Aldus gedaan ende geinformeerd binnen Bolſward den 28. en 29 Juny 1682. in kenniſſe van my Procureur Generaal. J. Beuker.

§. 6. Op huiden den 29. Juny 1681. verklaarde aan my Procureur Generaal DOUWE SYDSES voorſz. hoe dat hy voor een jaar of twee beneffens N. N. van Hichtum na Bolſward ſullende gaan, zynde een weinig beſchonken: ſy beide ſeer waren geſlagen, geſtoten, en door ſloten en vaarten gevoerd; ſonder dat ſy iemant ſagen die haar ſulx dede. Eindelik waren ſy van malkanderen afgeraakt: en was de Comparant, meinende by Bolſwart te zyn, by

by Burgwerder Kerk gekomen, van waar hy weder na Bolſwerd keerde.

(De ſtad Bolſward/en de dorpen Burgwerd en Hichtum/ liggen op enen drichoek / een halve ure gaans / meer ofte min/ van malkanderen; en de weg van Hichtum na Burgwerd gaat van Bolſwerd af.)

Verklaarde ſijne huiſvrouwe mede, dat haar man haar des tyds in ſodanigen, ſtaat was t'huis gekomen; zijnde natten vuil, in 't aangeſight bloedig en modderig; ſo dat ſy hem naawlix kende: en hadde hy doe ſijn wedervaren, in voegen voorſz. verhaald. Act. ut. in kenniſſe van my Procureur Generaal. J. BEUKER.

§. 7. Om nu te overleggen wat van dit geval te ſeggen zy / ſo is ten eerſten openbaar / dat deſe man een reukeloos en godloos leven heeft gevoerd / en dies te meer / om dat hy / daar van by ſich ſelven overtuigd / niet blotelik meermalen beterſchap beloofd / maar ook hem ſelf op't allerbijſterſte verbloekt heeft / in gevalle hy ſijn wooxd niet na en quam. Sulx echter geenſins doende / heeft dat vergeleken met dit ſeldſaam vuur / hem ſelf en anderen gebragt in dat gevoelen / dat dit laatſte geen natuurlijk werk / maar van den Duivel was. Te meer / alſo d'ontmoetinge op weg met ſijnen makker / tuſſchen Hichtum en Burgwerd / een jaar of twee te voren wel een teken ſcheen te zijn van dat de Duivel op hem paſte; ſo dat ſlaan en ſtoten van den Duivel was / alwaar ik merke dat het henen wil: maar nu is te beſien / wat eigentlik de ſake weſen mag.

§. 8. Daar over ſtaan ons de getuigeniſſen nu te onderſoeken / ſo wel in opſigt der getuigen als der ſaken die ſy ſeggen. Getuigen zijnder vier: de waerd / de man ſelf / de vrouw / en de meeſter. De eerſte getuigt niet verder dan de dronkenſchap; de brand berust derhalven maar op drie. Doch dat getuigenis is wederomme tweederley; hoe die gekomen zy / en wat die heeft gewerkt. Het eerſte ſtaat op 's mans verklaringe alleen / ſo als hy aan de vrouw / den meeſter / beide doe op ſtaande voet; en namaals aan den Procureur generaal ſelf heeft gedaan. Dit laatſte kan maar voor verklaringe verſtrekken / alſo het eerſte en twede in die van de vrouw en meeſter Salvius begrepen zijn; die ſeggen dat hy 't heeft geſeid. Het andere berust op't ſeggen der twee laatſten; want de weerd nog de man ſelf in hun getuigenis daar niet af melden.

§. 9. Het blijkt uit het getuigeniſſe van den weerd / dat hy ſmoxdronken is na huis gegaan / als zijnde dronken in de herberge gekomen / en hebbende daar doe nog ſo veel toe gedronken. Sijn nederliggen achter in de keuken op de vloer bewijſt dat mede; en de meeſter ſeit; dat hy na enige uren ſlapens / en d'ontſteltenisſe van dien brand / noch niet geheel ontnuchterd was. So is dit dan eens eenigen / en dronkenen mans getuigeniſſe / en dat noch in ſijne eigene ſake. Hy heeft er nuchteren niet anders van getuigen komen als hy daar van onthouden hadde / ſo als hy 't in die roes begreep / na ſijn ontwaken; en wiſte niets te ſeggen / hoe 't in 't eerſt gekomen was / wanneer hy ſliep. Derhalven is op ſijn getuigeniſſe niet veel ſtaāls te maken. En des te minder noch / om dat hy ſich ſo onbeſten-

dig toonde in dat selfde voorval en verhaal. Want eerst had hy geroepen / O God, zyt my armen sondaar genadig. Waarop terstond de brand geblusscht was / waar door hy dan ook Gods genade had beproefd: en daar op seit hy tot sijn wijf / ik wil my vermoorden; tot een bewijs van reukelose en onbestendige hersenen / die sijn getuigenisse seer verslappen.

§. 10. Belangende de sake self: daar is geen oorsaak van verdachtheid in den meester, waarom sijn getuigenis niet gelden soude; dat hy 't also gevonden heeft / gelijk hy seit. Dan op de vrow behoeftmen niet so vast te gaan: alsomen niet en weet wat sy gedaan magh hebben; eensdeels eer de man in brand raakte / en anderdeels na dat hy al verbrand was; sijne hersenen noch van den dronk benevelt / en ook het licht des dageraads alsdoe noch niet genoegsaam zijnde (also 't noch naawelix drie uren was) dat hy het soude hebben gesien al wat sy dede. Hoewel ik echter niet kan sien / of alles wat sy seit; hangt wel te samen / en wy na reghten schuldig zijn / den anderen op goede trouwe te geloven / so langer geene reden van ongeloof weerdigheid sich openbaart. Doch is daar tegen wederom te denken / dat dese vrow partye was van haren man / in 't stuk daar wy van spreken: en dat een sterk gerugte gaat / dat sy / (niet lang na hem gestorven zijnde) op haar doodbedde heeft bekklaard / hoe sy / om haren man van 't dronken drinken af te brengen / hem in den slaap met brandewijn begoten heeft. Nochtans heb ik er beide Predikanten na gevraagd: die my verklaarden / sulx uit haren monde niet gehoord te hebben / dan wel dat die gerugten gingen.

§. 11. Nu laat het alles op die wijse zijn geschied als die getuigen dat verklaren: Wat is daar in dat niet natuurlik zy / als is het (want dit moet elk een bekennen) ongemeen? De man van sterken dranck / en sonderling van Brandewijn / dus overladen / so loopt hem dit ten neus en monde uit in slaap: een glimmende tabaxpijp kan dien wel hebben aangesteken. In 't smeulen / namelik / eer dat de swavel was geraakt / de hersenen / beswalkt zijnde van den rook: so krijgt d'inbeelding den indruk van die fransche masquerade / aleer van hem gelesen in De Dries. Mits opgestaan / word door 't bewegen ook die stoffe gaande waarin meest de swavel was; en aangesteken / brengt hem aanstonds in de lichte vlam. Dat op de woorden / zyt my armen sondaar genadig, (een dronkemans godsdienstigheid / die wel haast overging wanneer hy seide / nu wil ik my self vermoorden) de brand een einde nam / was geen mirakel; also die doch ten einde was; de swavelachtige stoffe schielik opgevlogen ende haast verteerd zijnde. Dat hier het kleed / en niet het vleesch; en daar het vleesch en niet het kleed gebrand / de tinnen knopen voor een deel / maar de messingen in 't geheel versmolten zijn: dat is / door dien de swavelachtige en waterige stoffe van den Brandewijn niet evendragtig zijn verspreid geweest. Want daar het lichaam of de kleedinge nat was / daar heeft de vochtigheid den brand gekeerd. Maar daar diede waterachtigheid niet door 't kleet heen tot op 't vel doorgedrongen was / daar heeft

't

't ſwabelachtige in brand geraakt / het lichaam ſelf beſeemd. Die kennis hebben van den aart / en kragt van allerlei gebrandde wateren / die ſullen toeſtaan / dat het ſo geſchied. Maar laat er al geen ſmeulenden tabak / noch vuur van den heerd (gelijk de vrow dit laatſte wel verſekert) ontrent hem zijn geweeſt: ſo leert ons de natuur en d'ondervindinge / dat door den groten brand in 't lichaam / eerſt veroorſaakt door den wijn / deſelve van ſich ſelf is aangeſteken. Of weet het landvolk ſelf niet / dat een hooiberg door 't hard broeyen in den brand kan komen / en huis en ſchuur met een tot aſſche maken? De Blixem brand ook op die wyſe als in deſen is geſchied.

§. 12. Hier by moet ik te paſſe brengen het gene dat de ſchryver der Siamſche Reiſe des Geſands van Vrankrijk voor wat aardigs en merkwaardigs (als het waarlik is) heeft aangetekend. Het was hen / ſeit hy / aan de Kaap van goede hoop verhaald / hoe eens de Gouverneur / ſich met een deel des volx na 't noorden toe begevende / ook enige van de inwoonders / by ons Hottentots genoemd / voor tolken en wegwijſers met ſich nam. Een ſtuk weegs voortgereiſd word hy van een troep ontmoet / by welken was een wichelaar / die voor den grootſten wierd geacht / van alle wichelaars rondom bekend. Derhalven rieden ſijne tolken / wederom te keeren / of dat hy onvermijdelik verloren was. Maar d'edelmoedige en ſchrandere Gouverneur liet deſen groten Hottentotſchen Toveraar verſoeken / om hem by te komen / en toe te ſien op 't gene hy beſtond te doen. Daar op beval hy water aan te brengen in een kom; gelijk geſchiedde / ſo de Hottentots niet anders wiſten: dan het was brandewijn / by hen toen malen onbekend. Mits ſtak de Gouverneur dat in den brand / en ſulx gedaan ſo dronk hy 't op. Op 't ſien van 't eerſte raakten deſe menſchen in de uiterſte verwondering / en op het ander by na van henſelven. Aanſtonds gaf 't hem deſe grote Wichelaar gewonnen / en viel voor hem ter aarden; met verklaren / dat dit godlijk was / en alle menſchelike verſtand en kraght te boven ging; het water te doen branden / en het vuur te drinken / ſonder 't allerminſte leed daar uit ontſtaan.

§. 13. Siet hier met een het onvermogen van de Toverye: want d'allergrootſte toveraar / bekent / dat hy geen water kan doen branden / noch vuur kan drinken: maar dat ſulx de Natuur te boven gaat. So ſullen dat de Hottentots / dat is de allerheidenſte der Heidenen / der geen righters zijn / die aan den Duivel en deſſelfs gewaande bondgenoten gemeenlik noch veel groter dingen meenen toe te ſchryven / en dat voor dagelijx werk. Wie weet ook / wat bedrogh ontrent dien Metſelaar gepleegd kan zijn; alſo hy ſelf bekend heeft / dat hy enige dagen lang tot op dien tijd toe in oneenigheid geweeſt was met ſijn wijf: hoewel my ſins daar op niet eens beroepen hebbe / noch ook hier, nodig vinde te beroepen. Altoos daar is de minſte reden niet / om daar een werk des Duivels in te ſien: al is 't dat hy en ook de meeſter over ſulken vreemden brand te ſamen ſpreekende / geloof den dat die niet natuurlijk, noch goed, (dat was te ſeggen

van den bosen Duivel) was. Ik segge al wederom / dat so het niet natuurlijk was / het ook niet van den Duivel was. Hy en de vrouwe echter gebiergelijk te kennen / door 't verhalen van dat voorval des voorgaanden jaars: als offe beide woude seggen / dat hy al voor dien tyd gelijk als onder Duivels magt geweest / en daar van in dat ongemak gekomen was. Maar ons en raakt niet / wat die menschen / met het algemeen voorooordeel ingenomen / by sich self geloof den; maar wat sy hier getuigden self gehoord te hebben en gesien. En dat is 't gene dat wy nu vernomen hebben.

§. 14. Wat anders die verklaringe belangt / van 't gene aan den man en sijnen metgeselle op den weg van Richtum / na Bolsward toe bejegend sy; daar staat niet by / of 't by nacht of dage / sy geweest. Het eerste staat voor 't naaste te vermoeden; te meer also sy beide dronken waren / na d'eigene bekentenisse / van de vrouw / op 't suinigste geseid / een weinig beschonken; misschien om daar van vry veel in sloten en baarten die sy doorwaad hadden was vergaan. Daar by so is dit maar het seggen van de vrouw / uit horen seggen van den man; die lichtelijk sijn lang uitblijven en mismaakten toestel door sulk een verhaal gepoogd heeft te verschonen. Sy hebben niet gesien / wie hen so stiet en sloeg. Geen wonder: want de wijn (die 't na myn gissen self gedaan heeft) hen in de herssens opgeslagen / was achter hunne ogen; en also niet wel te sien. Doch anderen hem siende in dien staat / so daar misschien ontrent geweest zijn mogten / hadden seer wel konnen sien / aan hunnen tredt / en hun gebaar / dat het een bose geest was die hen stiet en sloeg; en van malkanderen dede dolen / of malkander stoten en verdrijven: bemerkende dit als het doen van enen Dæmon by de Joden Kordicus genaamd; waar door sy dese kragt des wijns verstaan; so als in 't II. b. XXVII. §. 14. uit Lichtfoot is getoond.

§. 15. Doch ondertusschen moet een ieder die dit wel bemerkt / Gods hand in desen sien / die den verlopen Metselaar voor sijns gelijken ten exempel heeft gestraft: aan wiennen daar uit reden heeft te seggen / indien gy u niet en bekeert, so sult gy alle desgelijx vergaan. Luk 13: 3/5. Maar God en waarschout altyd op die wijse niet: maar het zy dronkaarts / of hoereerders / of die anders na den vleesche leven; sy hebben Moses ende Profeten, laatse die horen. De Duivel / in de Hel gewurpen om daar self te vranden komt uit de Hel niet hier op aarden om den menschen te verbranden. Daar heeft de grote Schepper en Rigter van de ganssche weereld middelen genoeg toe sonder Duivel. Syne oordelen zijn veel te heilig om die door den onheiligsten van allen uit te voeren. Door goede Engelen of door Profeten heeft hy altyd sulx verricht / wanneer hy besonders en opmerkelijx heeft willen doen. Dit heb ik op verscheide plaatsen van myn tweede boek genoegsaam aangewesen. Daarop beriep sich desen somer. ook een seker man woonachtig in de Rijp / doch my van name onbekend / berispende met enen brief dien hy my aan myn huis quam tonen / de onvoorsigtigheid van enen predikant (doch niet den sijnen; die is wijser:

maar

maar ſtaande op een ander dorp) dewelke niewlinx dit exempel van dien Metſelaar tot Bolſwerd op den predikſtoel aan 't volk had voorgedragen; niet alleen om ſonden die daar niet eens by te pas en quamen daar uit te beſtraffen / maar om my met eene te weerleggen. Want hy bewees uit een geval daar af hy ſelf het regt beſcheid niet hadde / hoe veel de Duivel op den menſch vermag; op dat ſe wetende den ſchrik des Duivels / (maar het moeſte zijn des Heeren) bewogen ſouden worden tot bekeeringe.

XXI. HOOFDSTUK.

De Duivel van Maſcon en die te Tedworth hebben boven alle Spoken d'eerſte plaats.

§. 1. VAn deſe twee exempelen in de twee naaſte hoofdſtukken onderſocht / die genen eigentlikken naam en hebben / of twyfelachtig onder Spokery of Toverye te benoemen zijn; ſal ik nu twee paar anderen ter handen nemen / die tot de Spokery behoren / en daar toe deſe twee kapittelen beſteden. In dit ſal ik het eerſte paar te ſamen voegen / dat ſeer wel by malkander paſt; hoewel zy veel verſcheiden zijnde in tijd en plaats / het een voor 70. jaren in 't oost van Vrankrijk / en het ander effen 30. jaar geleden in het zuid van Engelland. Edoch ſo zijn / als geſeid / die Franſche of Borgoenſche Duivel malkanderen in velen ſeer gelijk: door de geloofweerdigheid der ſchrijvers van hun beider hiſtorien; de oorſaken hunder ſpokerye / ſo als men daar af vermoedde; en den aart van de grillen die ſy hebben uitgeregt. Doch aangeſien dat de hiſtorien te lang zijn om die van woord tot woord hier in te laſſchen: ſo ſal de Leſer moeten vergenoegd zijn / met een uittrekſel der voornaamſte ſtukken en bekorten inhoud van 't geheel alhier te ſien; of ſich de moeiten en de koſten troosten van het eene na te leſen achter Dæmonologia van Fr. Perreaud / den predikant dien dat ſelf wedervaren is / van dien Quelduivel tot Maſcon; en 't ander in 't Aanhangſel van den Duivel tot Tedword, achter 't boek van Koelman / 't welk hy noemt de Wederlegginge van Bekkers Betoverde Weereld, het I. deel.

§. 2. Dat van Maſcon komt hier op uit. Dat van den 14. Sept. tot den 22. Decemb. 1612. ende alſo 14. weken lang gedurende by dagh en by nacht / doch met enige tuſſchen poſingen / in 't huis van den voorſz. Predikant gehoord is / nooit geſien / een ſeker ſpook; verſtaanbare redenen ſprekende; van voorledene / tegenwoordige / toekomende / en meeſt verborgene dingen voor de genen die het hoorden / op dien tyd. Niet alleenlik uit hem ſelven; maar ook op het gene van de menſchen wierd geſproken het ſijne seggende: waar uit dan volgt / dat hy ook hoorde ofte wiſt wat binnens huis geſproken wierd. Dat hy ook vele dingen dede die men ſag; met verſcheiden beweeginge te maken / en in den huiſe over hoop te werpen / ſo by dage

als

als hy nachte. Dat echter menſch mog beeſt in 't allerminſt beſchadigd is geweeſt / ſelf ook het huisraad niet: maar blotelik wat potſen ſo met woord als daad zyn aangeregt. Uit alle't welke de Paſtoor en al het volk geloofden / dat dit van den Duivel was

§. 3. Om ons dat ook te doen geloven / ſo moet op't minſt het ſwaarſte dat in ſijn verhaal te voren komt / ſo veel gewights hebben / dat het ons daar toe overhale. Dat laat ons nu dan ſien. Ik ſal om mijnen Leſer nergens mis te leiden / van blad tot blad gaan / navolgens d'overſettinge van Gillis van Breen / gedrukt 1665. by Jaques Bourſſe t' Amſterdam.

Pag. 165. en 166. 't Begin was als hy ſelf van huis was / vijf dagen lang / en dat de dienſtmaagd by de Juffrow op een ander bedde in deſelfde kamer ſliep; dat aan de gordijnen van haar bedde wierd getrokken. Dit konde de meid ſelf wel doen: gelijk ook het ter aarde werpen van het huisraad / en't toe houden van de deure / pag. 167. vermeld; al veinſde ſy dat den jongen die op de voorkamer ſliep / daar toe van noden hadde. De Predikant bekent dus verre ſelf pag. 168. dat ſulx wel door de liſtigheid van ſekeren booswigt konde geſchied zijn.

Pag. 168/169. Hy t' huis gekomen / hoort veel gerammels als van een ſtuks houts / dat aan de zijde van de keuken wierd gerold / het kloppen aan het eiken ſchutſel in de keuken / 't neerwerpen van veel huisraad / 't geraas met enen koperen teems. Van dien tijd af begon de man te merken, ſo hy ſeit pag. 169. dat dit niet konde gedaan worden door enen boſen geeſt. Maar hier uit is veel eer te merken / dat hy te lichtgelovig was / gelijk op 't laaſte wel nader blijken ſal; en ſonder dat van die verbaaſdheid, die hem hier uit over quam / licht geenen nood gehad ſoude hebben.

§. 4. Dus verre moetmen hem alleen geloven: maar nu voortaan verſekert hy ſich van getuigen / van wege des Gereghts en Kerkenraads. Dat deden die van Kampen ook: en lieten ſich nochtans door enen jongen ſo bedriegen / als in het X. hoofdſtuk is geſien. Den eerſten avond, ſeit hy pag. 170. dat hem deſe boſe geeſt onthielde van gerught te maken: om reden / denk ik / dat hy tijd behoefde / om 't geſelſchap verſterkt ſiende het toonneel tot andere vertoningen toe te ſtellen. Maar op 't laatſte den 25. November's avonds ten 9. uren (doe was 't altoos duiſter genoegh) maakte hy ſich opentlik bekend voor den genen die hy was. So is hy dan 10. volle weken lang / van den 14. Sept. of niet opentlik bekend geweeſt. Maar door wat wonderlike werken maakte hy ſich doch bekend? Met fluiten, met ſingen, en met ene onderſcheidene en verſtandiglike ſtemme. So is dat dan geen menſchen werk? Ja maar / hy ſeide al ſingende / Twee en twintig penningen, twee en twintig penningen. Die Braſilaanſche Papegaai / in't VII. hoofdſtuk beſchreven en ſoude dat niet beter hebben konnen maken. Nochtans ſeit hy ſelf / dat de ſtem een weinig heeſch was; en gelijk de vogelen die in ene kow zyn. Hy verhaalde ook meermaal al deſe woorden / Predikant, Predikant. So dit geen Duivel geweeſt hadde; hoe

ſoude

soude hy geweten hebben dat daar een Predikant in 't huis was? Maar de stemme was so na by als offe maar drie of vier treden van hen geweest hade. Hoe licht kan dat door konst geschieden / en besonder door een speektrompett. Of was er mogelik een in het huis / die ene valsche stemme maken konde? De goede Predikant / sich meer godvruchtig dan verstandig in dit stuk betonende / geloof de dat de Duivel hem uit spijt so toespraak; en roemde daarom dat hy was een dienaar van den levendigen God.

§. 5. Mitsdien verandert sich noch eens de schouwburg. De Duivel schijnt sig te veranderen in enen Engel des lichts: pag. 171. 't Onse Vader en 't Geloof ende 10. Geboden op te seggen / Psalmen te singen; en enige dingen te seggen / die waar konden wesen, en een mensch ook lichtelik verneemen konde. Was dan die Duivel niet een groot Theologant?

Pag. 171. 172. Hy dede hem ook ene groetenis van sijnen oudsten broeder uit het land van Vaux, en den Predikant Dupan; welke laatste naderhand ook heeft geseid / dat om dien tijd een man rijdende op een mager peerd (hoedanige ik gelove dat aldaar te lande wel meer zijn / also wel als hier) met den neus na de aarde, ('t gene door het lang rijden lichter op een mager dan op een vett peerd sal gebeuren / insonderheid indien 't van zadel is ontbloot) hen beiden was ontmoet / en sulke redenen met hen gehouden hadde. Wat wonders steekt hier in?

Sijn ander broeder was van enen storm op 't meir van Geneve belopen geweest. Dat seide dese Duivel dat hy gedaan hadde: en om dat dese Predikant niet anders wist of 't was een Duivel die dit seide / so wilde hy het ook geloven. Want aan Job / seit hy pag. 172. 173. heeft hy 't ook gedaan. Wat hy aan Job gedaan heeft / laat ik mijnen Leser oordelen uit het gene dat ik in XXV. hoofdstuk van mijn II. boek daar van geschreven hebbe.

§. 6. De volgende vertellingtjes zijn van gelijken slag. Daar hadde iemant aan twee blekers / Repay en Guillermin, elk in 't besonder enen pots gespeeld / en 't lijnwaad op de blekerpen over hoop gesmeten. Dat seit die Geest nu ook dat hy 't gedaan heeft. Daar om is het waar. pag. 173. 174.

Hy wist ook d'oorsake / waar om de broeder van den laatsten niet gekomen was / den Predikant besoeken; was dat geen wonderlijk mysterie / het gene self een kind wel soude hebben konnen weten? Als mede van 't verschil dat tusschen Berard en Durmont geweest was / dat was geen geheim; noch ook / al seide hy noch vele dingen waar van men nooit en hoorde spreken. Want ieder menschе weet wel vele dingen daar geen spraak van is; en hoe was nu te weten / of de gewaande Duivel nopende die dingen waarheid sprak? Chiquard was onvoorsiens gequetst door een musket / niet weetende van wien; nu seit de Geest wie dat geweest is; het welke ook wel waarachtig konde zijn, seit onse man. pag. 175. Maar of het ebenwel so niet en ware; het seggen hadde dese Geest voor niet.

So mede / pag. 175. dat Guilliaume Blank vermoord hadde haren man

Philibert Maſſon; 't welk by velen geloofd wierd, ſeit de Predikant: des hadden dat de Geeſt ook licht te ſeggen.

Pag. 176. Hy ſeide iemant van 't geſelſchap ſeer beſondere en geheime dingen, die hy nooit, ſo hy ſeide, (letter op / ſo hy ſeide) aan iemant geopenbaard hadde. Maar de Paſtoor ſelf oordeelt dat hy bedrogen is in ſijne meininge / dat deſe Duivel daarom ſijne gedachten wiſt.

§. 7. Hy quam daarna tot laſteren en ſpotten met God en alle Religien: als ſeggende *Gloria Patri &c.* met andere afgrijſelike en daarom onnoemelike woorden: wilde biechten aan den Paap en van hem beſworen zijn. So was dan deſe Duivel paapſch. Wat ſteekt daarin / dat geen boosaardig menſche ſeggen kan.

Dat ook de hond niet blafte, konde uit natuurlike oorſaak / of van den bedrieger wel door konſt beſteken zijn. Sijn ſpotten met het kruis, ſijn ſotte praat van het beſtormen van Geneve, en van de toverboeyens in het land van Vaux, is al van 't ſelf de ſlag. pag. 177.

Sodanig was ook al dat boerten met de meid / Breſſande, en dat nabootſen harer ſprake. Wat wonder ſo ſy 't ſelf miſſchien geweeſt is die het dede? En of alſulken buikſpreekſter ook de andere ſtemmen wiſt te maken / en al even eens te ſpreken als de moeder van Michiel Repay: pag. 178. was dat ſo groten wonder / om te moeten zijn het werk van enen Geeſt?

Dat geſcheeren van ſijn Teſtament te willen maken, pag. 178. 179. is niet eens waerdig om hier by te melden.

§. 8. Maar nu begint de Geeſt ſich als een ander geeſt te melden / dan die dus lang het ſpel bedreven hadde: p. 179. 181. en hadde ſeker wel gelijk / te lacchen met dien Meiſſonnier, die alle hoeken doorſocht / daar de ſtemme ſcheen van daan te komen ende een klein vleeſchje voor den dag haalde. pag. 180.

Het ſpotten met den goudſmid en den bleker heeft ook niet met allen om het lijf. pag. 181.

Het gene onſe predikant verklaart van goeder hand te hebben belangende den Geeſt tot Chambery; bewijſt maar dat hy ligtgelovig is / en nog veel kragtiger het gene hy doorgaans in dit verhaal te kennen geeft.

Want ſiet met een hoe kragtigen bewijs / dat dit een Duivel was: hy kan / gelijk de jagers / roepen ſa, ſa, ſa, ſa, ſa, ſa. pag. 182.

't Is ſeer eenvoudig / dat ſig deſe goede man op ſijne conſcientie beroept / pag. 183. als die ſig van den Duivel door geen geld beloren liet.

Alsmede dat hy deſen Geeſt in geender lei gedaante wilde ſien: dewelke dat ook by hem ſelf wel denkende / hem lichtelik ſo veelerhande bieden konde.

Niet beter / dat ſich deſe Duivel tegens hem en anderen verſtoord betoont / of ſpreekt in voegen als een Zielken uit het vagevuur; of dit of dat verwyt dede: met dier gelijken. pag. 184. 185.

§. 9. Hier na begint de Geeſt te profeteeren; maar op ſulken wijſe / dat

dat het ieder een so wel kan doen als hy; so van de Hugenoten als van de swangere vrouw des Predikants. Het was eenvoudige godvruchtigheid / dat hy haar wilde elders henen senden / en ook sodanige kloekmoedigheid / dat sy 't hert hadde in haar huis te blyven. pag. 185. 186. Want siet hoe sijne Profezye heeft gemist in hem / dat hy onfeilbaar in drie jaren sterven soude: pag. 186. alsoo hy 40. jaren na dien tijd noch heeft geleefd / als blijkt uit het getuigenis van de Sijnode pag. 215. in 't jaar 1651. noch by sijn leven opgesteld.

Hy heeft ontwijfelijk gespott / wanneer hy seide pag. 187. dat hy op hen niet soude winnen; om dies wille, dat sy den naam des Heeren te seer aanriepen.

En dat hy na den 25. November niet meer en heeft gesproken; 't kan zijn dat hy 't al moede was / of de gelegentheid niet meer en hadde om de konst in 't werk te stellen.

§. 10. Maar nu verhaalt ons dese Predikant de stomme spokerpen van denselven Geest: 't vervoeren van een stuk lijnwaad, menigmaal; den kandelaar de dienstmaagd uit de hand te rukken; de rokken haar te nemen / en daar mede potsen uit te reghten: onlosbare knopen eerst gemaakt / en dan ontknoopt pag. 188. 't verbergen van de leersen, en het t'samenknopen van radysen; pag. 189. zijn diergelijke kunstjes als de gene daar Klaas Klaassen sijne Duivelerye mede begon / als in het IX. hoofdstuk is te sien geweest.

't Schijnt iets te wesen 't gene pag. 189. word verhaald / van 't bedde, eerst door de dienstmaagd opgemaakt, en wederom in enen ogenblik ontmaakt; in tegenwoordigheid van desen schryver self en sijnen vrient. Doch in dat ogenblik, terwijle sy nochtans wat gingen wandelen, heeft lichtelijk de dienstmaagd self het bedde handig konnen af werpen / veel rasscher dan sy 't hadde opgemaakt. Want hy en seit niet / dat sy middelerwyle uit de kamer was gegaan. Indien ja: so kan wel een boeve (self met mede weten van de meid) sig onder de bedstede / of achter 't ledekant verborgen hebben.

§. 11. Dit laatste komt my te waarschijnelikker voor / wanneer ik volgens pag. 190. van den stalknecht lese; die sich misschien met dese dienstmaagd wel verstond; en konde een van beiden den sandloper wel ter aarden werpen sonder dien te breken; als ook de boeken; of ook nabootsen of te wege brengen het geluid van een muskett. De schryver moest ons wel verseekerd hebben / dat noch d' een noch d'ander daar ontrent geweest was / die hem dese potsen spelen konde. Maar hy bewijst sich hemelik in desen so gelovig als een seker Predikant / nog leevende / en ook by ons van name sonderling bekend. Het heeft my een verstandig borger deser stad verhaald / hoe hy denselven onbekend in een geselschap vindende: wanneer men quam op 't stuk van mijn gevoelen; deselve tegen 't selve inbragt een bewijs / dat na sijn oordeel onweerleggelijk scheen. Want dit waren by en by sijne woorden. Men wil seggen datter geene toverye soude zijn; waar van wy

evenwel een verſch en leevendig exempel hebben binnen onſe ſtad. Want een van mijne Collegen vond ſijne boeken op ſijne ſtudeerkamer met de planken 't onderſte boven gekeerd. Maar ſulke ſpokerij pleegt ons het vrouwvolk al ten minſten eens in 't jaar.

Het gene verder deſe van meer diergelijke dingen op het ſelf de blad vermeld / heeft niet van node dat ik daar iets meer van segge. Of 't moeſte zijn die wondere behendigheid van deſe dienſtmaagd ; die haar eene muil knaphandig achter haar hoofd peuluwe verbergde ; op dat de Duivel / die doe met de ſchoenen rammelde / haar die niet nemen ſoude. Al even eens / oft hy daar toe geen raad en wiſt / ſo wel als om 't geheele bedde neer te werpen / in eenen oogenblik. Hier uit beſluit ik dan te nader / dat deſe Geeſt / en deſe geeſtige Bezeſſande goede kennis t'ſamen hadden.

§. 12. Dat Duivels klokkenſpel, ſo hy gelooft dat het geweeſt zy / luid in 't eerſt wat wonderlijk. Te weten dat twee kleine kloxkens die hy in huis hadde / wierden midden uit ſijn yſerwerk weeh genomen ; daarna gehoord op vele plaatſen daarmen die niet ſagh. Maar by aldien deſelve waren blijven hangende op hunne plaats / en evenwel op ſo veel andere gehoord ; dat ſoude groter wonder zijn geweeſt. Wat was er voor geſelſchap op den weg / als ſy ter kerke gingen / en die kloksken hoorden luiden / ſo hy ſchrijft ? op dat wy weten mogen of iemant dan deſelve deſe kloxkens heimelik by ſich verborgen hadde. Of wat voor huiſen of beſlotene plaatſen daar sig d'een of ander hoeve onbekend verhield / en dit geluid of van deſelf de of gelijken kloxkens den voorby gaanden horen liete ?

Of meeſter Luther de ſilverſmid ook van deſe kunſt was / die den verloren ring als uit de ſolder konde doen vallen ; of dat hy mede ſo gelovig was als Perreaud de Predikant : altoos het haccheliik verlieſen van een ding / en 't wedervinden alsmen 't niet en ſoekt / waaraf hy pag. 192. het een en 't ander meld / is ſo gemeen / dat my ſelf ſulke toverij noch dagelijx geheurt.

Hy meld pag. 193. iet van gehoorden / en iet anders van geſienen ſpook : dat niet met al om 't lijf heeft / hem ſlechs van anderen verhaald is / en ligtelik is op te loſſen uit mijne eigene onderbindinge hier voor verhaald ; V. §. 8. en 2.

§. 13. Het quam op 't laatſt tot daden. pag. 193. 194. Want deſe Duivel / gelijk anderen / sig alderbooſt betonende wanneer hy ſcheiden moeſt / alſo hy 't niet veel langer gaande houden konde : (ſiet die gemeene bygelovigheid hing deſen ſchrijver mede aan) wierp ſonder ophouden ſteenen, twaalf dagen lang, van den morgen tot den avond, met grote menigte, in alle plaatſen van het huis : en daar warender onder / die meer dan twee of drie pond wogen. Hy ſchijnt te ſeggen / dat hy dit ſelf geſien en gehoord heeft : maar ſal my naawlijx doen geloven / dat hy tien of twaalf dagen achter een geduriglik in huis geweeſt is ; ende moght ook op ſulk een gering getal / en over ſulken groten ſake wel wat netter aangetekend hebben / of het 10. of 12. dagen zyn geweeſt. Het is ook van die ſterke Duivels geen geweeſt / die

die Oudhoofs toren also licht versetten konnen / als ik mijne hand verlegge; indien de grootste stenen zijn geweest van twee of drie pond swaar. Die had hy mogelik ook wel gemakkelik geteld / misschien / so veel niet als de dagen dat het heeft geduurd. Hier t'Amsterdam is my bekend een koopman / die in sijne eerste kindscheid sulken duivel heeft ontdekt ; die op deselfde wijse enen tijd lang spookte door het huis : so seer / dat ook een predikant gehaald wierd / uit verlegentheid. Die sag ook menigte van steenen werpen ; als van boven komende / en sonder iemant die het dede te verneemen. Hy twijfelde nochtans / of geen bedrogh daar onder schuilde : tot dat het intquam door het kind ; dat tegen over sat / daar de oude lieden achterwaarts na toegekeerd / niet sien en konden / en sich de geest niet hoede door het kind. 't Welk siende 't spook / seide / dat doet Marritje. Doch sonder dat de meid het hoorde die aanstonds haar om een boodschap uitgesonden ; en 't kind in haar afwesen ondervraagd verklaarde / dat sy dese steenen uit den naadsak hadde sien halen ; en opwaarts na de solder werpen. Sy weder om gekomen / word ondervraagd / en ondersocht ; en so bevonden / dat sy dese steentjes by sig hadde. Waarop gekomen tot bekentenisse / dat sy het was die al dit spokery had aangeregt : so was't daarmede ook gedaan. Dit is my van de huisgenoten self also verhaald.

§. 14. Het einde der historie sal my terstond van noch een ander spook / hier t'Amsterdam bekend / doen spreken : niet tegenstaande dat dit schijnt notariaal te zijn / bevestigd door de eigene onderbindinge van den heer Tornus , koningliken Notaris en Procureur ter self de stede van Mascon. Te weten / dat de Duivel konde fleuiten so als hy. Maar 't ergste was / dat van den laatsten steen / gelegd aan dit gebow van Spokery ; 't welk ik van woord tot woord verhalen sal so als hy 't schrijft. De Duivel (seit hy) wierp enen steen voor sijne voeten , sonder hem te quetsen. Dat was bescheiden. Denselven man de voorgemelde heer Tornus , tekende hem met een houtkool van den heerd genomen , en wierp hem in het achterste van 't huis , 't welk aan de muren van de stad gelegen is , (aan welken mogelik / als oud en vervallen / vele losse steenen lagen) dicht aan de riviere de Saone. Wat helpt er dit toe / dan dat de vloed den muur afspoelende / te meer steenen los maakte ? Dewelke seer licht was om te kennen door 't geseide merkteken : en ook licht om wederom te werpen / so wel als eerst / door enen achter den muur sig verschuilende ; gelijk de dienstmaagd / als voorseid. Of hy konde enen anderen gelijkerwijse teikenen ; want die vermomde Geest op alles afgeregt / kan also wel van hout kool zijn voorsien als Tornus was. Maar die nam desen steen in sijne hand , (een stout bestaan !) en seide dat hy seer heet was. Seide hy dat ? Beproefden 't dan d'anderen ook niet ? of was er niemant so hartig / dat hy den steen aanraken derfde ? Misschien beducht om 't gene de heer Tornus daar van seide , dat hy geloofde , dat hy hem uit de Helle gehaald hadde. Maar was hy dan van sijne papen onderwesen / dat in de Hell is een lichamelijk vuur / dat geesten braad ? (also hy yverig Roomsch Katolijk was pag. 167.) of heeft hem een gerefor-

meerd Predikant / in wiens huis en gesigt dit gebeurd is / ook niet beter onderrigt? Of / laat er in de Helle sulk buur zijn; was op den 22. December in geheel Mascon geen buur / om enen steen daar mede heet te maken? misschien genoeg om self der kinderen of kranken voeten te verwarmen. Is dit niet een elendig praat van enen Predikant?

§. 15. Hier heeft voor weinig jaren noch ene andere dienstmaagd op den Haarlemmer dijk gewoond / by oude luiden / die winkel neering deden. Des nachts / na dat sy beiden en de meid te bed gegaan / en sy ook self somtijds al ene wijl geslapen hadden: verscheen een spook voor 't bed / ging wandelende door de kamer / geheel in 't witt / gelijk een geest; en trukte de gordynen open / en de deliens van het bed: sloeg somtijds ook de glasen in / die in de scheidmuir tusschen 't voorhuis en de kamer waren. De steenen of de Porceleine schotels wierden in den gang eens teffens van de wand en op de vloer gesmeten en gebroken; het rak gebleven zijnde als het was / en de latten / daar de schottels voor aan steunen / hecht en vast. Verscheiden mannen van de buurt en van de vrienden / aan den heerd sittende; so sagen sy de steenen vallen uit de schoorsteen: en veel andere dergelijke dingen meer. Een yzere bout die de slagbensters sluit / voor aan de straat / geraakte wegh; gelijk ook d' andere die in de plaats gemaakt was: en gevonden in de woonkelder onder 't huis. Het meisje (want sy weinig meer dan 17. jaren was) quam dikmaals lopen van de solder / daar se sliep / met veel verbaasdheid klagende / dat sy 't er langer niet kon harden / so seer als het daar boven spookte / en dat een daar langs ging wandelen in 't witt. De onderburen uit de kelder quamen boven kijven ende wilden uit het huis: also sy mede deel aan 't Spook hadden / door de bout van 't venster tweemaal in der selver woning neergevallen / en ook warm. Doch siet / hoe alles eindelik ontdekt wierd; so als ik 't hebbe uit den mond des overburemans dies tijds / die al het voorschreven self heeft bygewoond / en ook d' ontdekker is geweest.

§. 16. Hy sag op enen avond uit sijn stoep by donker / dat het meisje nederhukte voor een venster van de kelder / daar een ruit was uit het glas; en hoorde op dat ogenblik ook ietwes nedervallen. Waarop de luiden uit de kelder komende daar boven kyven / als gesei'd; en daar in seggende / dat de voorseide bout so even by hen ende nevens 't selve glas was neergevallen; so ging hy over / stillen dat gekijf; mits hen verseekerende / dat hy 't spook had uitgevonde. Daarna de dienstmaagd stillekens by sich doende komen / so overtuigde hy haar duidelik / (hoewel in 't eerst ontkennende) en dede haar bekennen / dat sy self al dat gespook had aangeregt. Voorts dede hy 't haar ook belyden voor haar volk en d' andere getuigen: en dat aldus. Sy was de geest / die in haar hemd blootsvoets van boven komende / sich vertoonde in de kamer; de glasen insloeg / de steenen / staandt om den hoek der deure / over 't volk heen in de schoorsteen smeet; en sulk gedaan aanstonds na boven toe ontsloop. Het rak / aan 't eene eind gevatt / had sy gemeend met eenen hoet so af te scheuren; maar so het an-

der

der einde al te vast was hechtende: so waren wel / terwyle sy 't voorste einde met kragt af haalde / de schotelen achter de latten / aan de blote muur afgeschoten: maar het raakt self weder toegeslagen als te voren. D'pfere bout hadde sy van 's morgens datse 't huis ontsloot / in haren sak gedragen; en so was 't eigen bloed van dese meid het helsche vuur geweest / daar 't pfer warm van was. Geen andere oorsaak / dan de dertele niewsgierigheid had haar tot die baldadigheid bewogen / so se seide: 't welk ook / door goedertierentheid der oude luiden / niet so swaar beklaagd wierd nog gestraft van het Geregt als sy verdiende.

§. 17. Laat ons nu verder horen / of sich dese Duivel van Maston niet op gelyke wyse self ontdekt. Des anderen daags (na dien 22. December) wierd ene grote Slang gevonden, die uit ons huis quam, en seit hy gevangen aan de deur door de spykermakers, onse nageburen, met hunne lange tangen, en op sulken wijse door de stad gedragen: roepende, *Siet hier den Duivel die uit het huis van den Predikant gegaan is.* Daarna gavense dese slange aan enen Apteker: en men bevond, dat het ene waarachtige en natuurlike slange was; ene sake selden om sien in dese landen. Nochtans dan wel gehoord. Nu / 't was ene waarachtige en natuurlike slange: so was het dan de Duivel niet. Wat dan? Will hy daarmede seggen / dat de Duivel alles door de Slang gedaan heeft? hoe komt dan / dat ene waarachtige en natuurlike Slang in die 14. weken niet eens in dat huis vernomen is? Word daar selden ene slange gesien / sy word nochtans wel ooit gesien: dat selden gebeurt / dat gebeurt nochtans. Maar hoe was dese Slange nu de Duivel die gespookt hadde? Had hy dan al dat werk dien ganschen tijd door middel van dat beest gedaan? Was 't de slang diese hoorden? was 't de slang diese sagen? so menigmaal / en op so menigerleye wijse? Hoewel was dit bedacht / dat ene slange / lang verborgen / en nu voor den dagh quam / als de spookbestellers geenen raad meer sagen / of misschien ook moede wierden / dit spel langer gaande te houden? Dies wierden ook de kloxkens wederom gehangen / ter plaatse daarse weghgenomen waren. Maar wie de regte slange was / daar al dit quaad van quam / sal ons de schryver self ontdekken.

§. 18. Hem self / aanmerkende d'omstandigheid van tijd, plaats en persoon, waarmede hy doemaals te doen hadde; dunkt, dat er vele oorsaken zyn die daar in tsamen komen. pag. 198. Ten eersten wierd in dien tijd veel van Spokery en Tovery gesproken daar ontrent: en dies te lichter wierd het dan geloofd / het gene in des Predikants huis wierd vernomen; en voor Tovery gehouden / 't gene enigsins daarna geleek. De toverstukken die hy dan verhaalt zijn so belacchelijk en ongerijmd / dat hy hem self daarmede alle geloofwaardigheid beneemt / belangende het gene hy van hem self verhaalde: ten minsten / dat hy door een diep vooroordeel en onmetelike ongelovigheid / sich verbeeld heeft veel te horen en te sien / dat niet en was / of voor wat anders aan te sien dan 't was. Ik late mijnen Leser self die grollen nasien / van gebleeschte Duivels / die gemeenschap

met

met de vrouwen / of als vrouwen met de mannen hadden; en de dode krengen van den mishoop of de galge tot een leevendig misbruik van vleeschelijken wellust deden dienen: so als hy pag. 199/200/201. sich niet ontsiet voorwaarheid op te geven. So mede van verscheidene andere grollen / en die hy maar van horen seggen heeft. pag. 202/203. Hoe slecht besluit de man uit dese staaltjes / pag. 203. dat de Duivel dies tyds in sijn huis gelyk geketend was?

§. 19. Ik stemme hem ondertusschen geerne toe / het gene hy als tweede oorsaak van 't gespook vermeld: dat hem sijn yver voor den opbouw ener niewe kerk, dat spook van wege der Masconsche Geestelikheid wel magh beraden hebben. pag. 203/204. Want dit zijn maar gewone kunstjes van dat volk. Maar boven also heeft hy reden om Bretlande sijne dienstmaagd / als de derde en voornaamste oorsaak van dit spel verdacht te houden / als de voornaamste meesteresse van dat spel pag. 205/206. Niet datse daarom met den Duivel omging; maar wel des Duivels naam misbruikte / na 't gemeen gevoelen en gerugt / om haar bedrog op hem te schuiven. Sijn vierde reden pag. 206. is een niew bewijs van bygelovigheid; minst passende voor enen predikant van onse kerk: te weten / dat in 't huis 't welk hy bewoonde onlangs ene moord begaan was; als of sich sulke geesten in alsulke huisen sonderling vertoonden. De vijfde en laatste reden / die hy pag. 207/208. aan den dag brengt / heeft veel beter schijn. De vrouw die 't huis te voren bewoond hadde / om sijnen 't wille daar uit moetende verhuisen: had sich ontvallen laten / dat sy sich aan hem wreken soude. En op den self den dag wanneer het vonnis van bedreiginge / op sijne klagte / tegens haar by den Geregte uitgesproken was / te weten op den 22. December / verliet hem 't Spook. Siet daar nu dit vergramde wijf / de boosaardige meid / met de Paapsche geestlikheid; elk in 't besonder / en voornamelik die drie te samen / zijn volle magtig (insonderheid indien de knecht van 't huis daar by komt) om alsulke spokerijen te verwekken.

§. 20. Dus veel dan van dien so vermaarden Duivel van Mascon; aan welken die van Tedworth lichtelik te kennen is / wanneermen hem eerst by hemselven wel besiet / en dan met dien voorgaanden vergelijkt. Dit is d'historie. „ Een edelman tot Tedworth in het graafschap Wilt / „ genaamd Johannes Monpesson / had in 't midden van Meert 1661. „ enen trommelslager / die de buurt met trommelen ontstelde / sonder blijk „ van last; daarin belet gedaan. De Burgermeester sond een maand „ daarna de trommel aan het huis van Monpesson / daar die ook bleef. „ Daar op volgt in sijn afzijn aanstonds / en verbolgt by sijne wederkom„ ste / 's nachts een geklop aan de deur / en 't geluid des trommelslags / „ aande zijden van het huis / met hout beschoten / en daar boven in de „ Lucht. Een maand later quam 't geluid in huis / ter plaatse daar de „ trommel lag / twee maanden lang; doch met verpoosingh van twee / „ drie nachten / tegens vijf. De vrouw van 't huis quam in de kraam / „ en 't was drie weken stil. Daarna veel heftiger opstuivende begon de kin-

„ kinders op het bedde te ontrusten / de bedstede doende dreunen / en daar
„ onder schrapende gelijk een hond. De kinderen / verplaatst op ene ka-
„ mer die tot daar toe vry geweest was / leden 't self de. Twee planken in die
„ kamer sig bewegende / sagmen den knecht wel twintig maal toeschuiven /
„ en van hem wederom te rugge: en dit by dage ten aanschouwen van
„ veel volx. Doe volgde een swavelachtinge vuile stank. De Predikant
„ quam bidden onder groot geraas van 't spook. Na dat gebed sagmen
„ de stoelen sonder iemants raken langs de kamer gaan / den kinderen de
„ schoenen over 't hoofd gesmeten: en ene bedstok na den Predikant ge-
„ worpen / die so sacht aanquam als een bosje woll. De Vader bragt
„ de kleinste kinderen in een buren huis / daar sy vry waren; dan hield het
„ oudste by sich in de kamer daar doe't trommelen aanging / en drie we-
„ ken aanhield. De onsienlike tamboer sloeg alle slagen diemen eischte.
„ De kleinen / door gebrek van plaats in't ander huis / weerom gehaald;
„ zyn 's nachts by 't hair en kleederen getrokken / sonder meer. Geen
„ hond en liet sig horen onder 't groost geraas van desen Geest. Het dienst-
„ volk wierd somtijds wel met de bedden opgeligt / en somtijds een gewigt
„ gelegd op hunne voeten.

Daarna begonder geld te klinken / waar op het grof geraas een
„ einde nam / en 't Spook verscheiden potsen maakte. De knecht een
„ deugdsaam jongeling wierd 's nachts gequeld / met hem het dek van 't
„ lijf te halen. Mits dat een knecht van den heer Bennet / in wiens werk
„ de tamboer geweest was / sig aldaar vertoond hadde / leed die van Mon-
„ pesson meer ongemak. Daar wierd in't einde van't jaar 1662. somtijds
„ licht en veel geraas van volk vernomen / so het dienstvolk seide; maar
„ diergelijk heeft Mompesson maar eens gehoord. In't kloppen seide se-
„ ker heer; indien u de tamboer te werk stelt, geeft drie kloppen. Het
„ gaf drie kloppen: daarna eens sonder antwoord blijvende; gaf / des ver-
„ socht / vijf kloppen / sonder meer. Het trommelde daar wederom op
„ aan / ter zyden van het huis: het speelde / naast de plaats daar vreemde
„ jonkers lagen slapen. De hoef smid sliep by Jan den knecht: en even-
„ wel so hoordemen een peerd beslaan. De man van 't huis vroeg in de
„ weer / om eens van huis te gaan / hoort een geraas / en roept *a witch*,
„ *a witch*, dat is / een toveraar, een toveraar: maar met een pistool in de
„ hand / waar op het al verdween. 't Ging naderhands van 't een na 't
„ ander bed / en sichte eene sijner dochters op: maar het ontweek de steken
„ van den degen telkenmaal. Een stok om het te slaan / wierd wechge-
„ rukt: en volk gekomen zijnde op de kamer / wierd die vervuld met vui-
„ len stank; en daar by grote hitte / schoon het winter was / en koud.
„ Het gaf de kamer door sulk een geluid / als of het ene keten sleepte / twee
„ of drie nachten achter een.

„ Nu volgt wat wonders en wat vreemds. De Bybel van de vrow word
„ in de asch gevonden / met de bladeren om laag: dewelke opgenomen
„ van den man / so sagh hy / datse open lagh ter plaatse Mark. 3. alwaar

„ gesprooken wordt van 't nedervallen der onreine geesten voor den Salig-
„ maker / en sijne magt gegeven aan de twaalf / om Duivelen uit te
„ werpen / en van de lastering der Schriftgeleerden / dat hy het dede door
„ Beelzebul. Des avonds asschie op de vloer gestrooid / so vondmen 's
„ morgens teikenen daar in van onverstaanbare letters / en van eene grote
„ klaauw.

§. 21. Dus verre is d'inhoud van 't verhaal van Glanvil / uit bericht van Mompesson. - Nu sal hy seggen wat hy self bevonden heeft. „ Op 't
„ breed gerucht sich derwaarts hebbende begeven / vernam hy op den eer-
„ sten avond sulk geschraap als voren / achter 't hoofd der kinderen op 't
„ bedde: die echter daar niet af verschrikten / door gewoonte. Hy schraap-
„ te vyf / seven / en tienmaal ; en 't spook dede hem dat telkens na. Hy
„ en sijn vriend met hem waren daar gekomen / doorsochten alles op het naauw-
„ ste / maar sy vonden niets. Waar uit hy doe (dit zijn sijne eigene woor-
„ den) in waarheid overreed was, dat het geluid door enen geest of Duivel
„ was gemaakt. Hy voelde onder 't midden van het bedde / dat het tegen
„ de hand opquam / en maakte een geswoeg gelijk een hond: so kragtig dat
„ het self de kamer dede schudden: nochtans vernam hy hond noch katt.
„ Mitsdien so meinde hy een muis of ratt in enen sak te sien / als sich bewe-
„ gende / maar vonder niet met allen in. De sak hing aan ene andere bed-
„ stede / daar niemant ontrent was. Hy en sijn vriend des morgens vroeg
„ van 't bedde geklopt / verstonden van den heer des huises / dat daar nie-
„ mant van de sijnen was ontrent geweest: maar seide Mompesson / dat
„ diksmaal 't spook ter middernacht vertrekkende des morgens vroeg plag
„ wederom te komen.

„ Het peerd van Glanvill wierd op enen nagt onsagt gehandeld / en sweet-
„ te seer benaawd / schoon wel gehavend en gevoed. Daarna met een half
„ uurtje rydens lam geworden / was in twee of drie dagen dood.

§. 22. Hy seit ons noch van enige besonderheden / door Mompesson aan hem verhaald. „ Op enen morgen quamen licht in der kinderen kamer /
„ en wierd ten minsten 100. maal geroepen / een toveres, een toveres. By
„ dage sagh hy in de schoorsteen sich een hout bewegen: schoot er een pistool
„ in los: waar op enige droppelen bloeds gevonden wierden op den heerd /
„ en op de trappen. Twee of drie nagten na dien tijd vervolgde 't spook een
„ kind dat eerst gespeend was: nam de keers daar by staande telkens weg /
„ op in de schoorsteen / en wierpse onder 't bed: sprong op het kind (in wat
„ gedaante / dat en seit hy niet) so dat men 't met de anderen verplaatsen
„ moeste.

„ De naaste nacht daar aan quam iets de trappen op / dat voor den
„ knecht in sijne kamer aan 't voet einde van sijn bed verscheen. De nette gedaante en proportie konde hy niet wel bemerken; maar hy segt, dat hy een groot lichaam sag, met twee rode, en als brandende ogen, die enen tyd lang stijf op hem geslagen waren, en eindelik verdweenen.

„ Het maawde eens gelijk een katt / en nam de kinderdekens op van 't
„ bed-

„ bedde / dan van 't eene dan van 't andere / die ses mannen niet en konden
„ tegenhouden. Het stiet der kinderen beenen aan het voetschutt / goot de
„ waterpotten uit in 't bed / en strooiden er asch op: alles in 't by zijn van
„ vreemde menschen / die der naaw op pasten.

„ In 't bedde van Mompesson wierd een lang scherp yser / en in dat van
„ sijne moeder een bloot mes over einde gesteld; de schotels menigmaal ver-
„ vuld met assche / en alles overhoop geworpen / makende den ganschen
„ dag een groot geraas.

„ Sekeren Edelman / in 't huis slapende / wierd sijn geld swart in sij-
„ ne beurs.

„ Het peerd van Mompesson wierd 's morgens liggende gevonden / met
„ een der achterste beenen so vast gesloten in den mond / dat het aan vele man-
„ nen werk gaf het met enen handboom los te maken.

„ Dit schreef hy noch aan Glanvil: dat naderhand sijn huis verscheide
„ nachten lang met 7. of 8. personen besett was / in menschen gedaante, dewelke, so ras een musket wierd afgeschoten, sich al te samen wech pakten op enen boom. Nu is het spook ten einde / maar de historie noch niet.

§. 23. De sekerheid nu der geschiedenis bewijst hy door de regts pleginge te Sarum: alwaar die is besworen van den Predikant der plaatse, en verscheiden andere van de verstandigste en bestgegoedigde inwoonders, die oog en oorgetuigen geweest hadden. Doch wy en hebben die be-eedigde verklaringen self niet gesien / noch ook den Predikant / noch d'andere getuigen ooit gekend / wat geloof weerdigheid hen toe te schrijven zy: ook uit de regten niet geleerd / dat meer of min begoed te zijn / de menschen meer of minder geloof weerdig maakt. Glanvil spreekt veel tot lof van Mompesson / als enen edelman dienmen geloven magh: maar die en heeft het tiende deel self niet gesien. Hy die 't beschrijft / te weten Glanvil / heeft self wel een goed deel bygewoond: maar was een man / die sich seer licht in saken van dien aart bedriegen liet / ten uitersten genegen om die te geloven; so als uit sijne redeneeringen voor henen ondersocht III. b. II. §. 2/ 15. en III. §. 7-13. en volgende exempelen hierna in 't XXIX. hoofdstuk noch te melden / klaarlik blijkt. En 't heeft my een voornaam geleerd man / die hem seer wel heeft gekend / van desen Somer in mijn huis versekerd / dat die man en Henrik Morus beide wonder bygelovig waren; hoe wel beide (in 't besonder Morus) welgeleerde mannen. Dat sy hun verstand misbruikten / om verdigte praatjes op 't waarschijnlijxt voor te staan: en dat Glanvil dingen heeft te boek gebragt / die bevonden waren valsch te zijn / en by 't gemeen daar voor gehouden eer hy schreef. Ook seide my die Heer / dat om den Geest van Tedworth by verstandigen gelacchen word / en niemant voor verstandig aangesien die dat verhaal gelooft.

§. 24. Men overwege slechs op sulke wyse als dat van Mascon / dien ganschen kraam: wat doet sich daar in op / dat niet door 't volk in huis en daar ontrent kan zijn gepractiseerd geweest; daar so veel dienst volk

was; indien maar een jong meisje (gelijk hier op den Dijk / als flus verhaald is) alleen so veel heeft konnen doen. Indien gy vraagt / wat dien daar toe bewogen soude hebben? Ik soude om 't antwoord mogelik niet seer verlegen staan / so ik se kende / en de verdere omstandigheden wist / die tot volkomene kennisse der sake nodig zijn. Maar wat bewoog die twee Dienstmaagden flus gemeld? De moedwil en de dertelheid / te samenstemmende om een bedrog aan een te naapen / sonder d'allerminste oorsaak van misnoeginge / of opsett tot wrake; die de schrijver meent dat dien tamboer daar toe bewogen hadde.

§. 25. Want na sijn oordeel is het blijkelijk dat het een Duivels werk geweest is / om dat dien tamboer bewesen is / geseid te hebben / ik heb hem (dat is Mompesson) geplaagd: (of diergelijke woorden) en nooit sal hy rujte hebben, voor dat hy my satisfactie sal gegeven hebben, wegens het wechneemen van mijn trommel. Hoort nu 't gevolg. Doe wierd die gast veroordeeld, om na d'eilanden vervoerd te worden; en ook vervolgens weg gesonden. Maar ik en weet niet hoe (men segt, het was door stormen te verwekken, en 't bootsvolk te verschrikken) hy maakte dat hy wederom te rugge quam. En 't is opmerkelijk, dat het huis al den tyd dat hy was afgesloten, gerust was; maar so ras en quam hy niet in vrijheid, of d'ontrustinge quam weder met het spook. So weinig woorden kan de man niet schrijven sonder blijk van sijne bygelovigheid. Men segt, het was door stormen te verwekken. Glanvil / een filosoof / een kristen / en een schriftgeleerde / gelooft dan dat de Duivel stormen kan verwekken; en 't is hem ook genoegh / dat men dat segt. Die lichtgelovigheid en bygelovigheid van sulken man maakt my sijn gansch verhaal verdacht. Maar is 't geloofljk / dat die trommelslager so in ernst gesproken heeft? Kon hy so veele dingen door de kraght des Duivels doen / dat al 't gespook in 't huis van Mompesson door hem is uitgewerkt; en kon hy stozm op zee verwekken: die niet so veel en konde / dat hy sonder oogluikinge des onderschouts uit de gevanknis ontquam? Was dan de Duivel ook so licht te sluiten / dat die geen spokery in 't huis verwekken konde / wanneer sijn meester de tamboer in boeyens sat? En konde die hem ook niet aan de Trommel helpen / die sonder trommelen dobbe dobbe dob kon spelen in de Lugt? Siet hoe dit hangt nog kleeft.

§. 26. Bemerkt ook wat dit voor een geest of Duivel zy geweest / die door pistool / musket / of stok of degen te verdrijven was. Die ook (gelijk de schrijver achterna noch seit) voor 's Konings dienaars / als die 't huis besochten / en so lang als sy daar waren / sich verpakte. Het is te sien uit so veel als ik I. b. XXI. §. 7. uit Schott den Jesuwijt vermeld hebbe / dat self de Roomsch gesinden hier in wijser zijn dan dese Protestantsche leeraars / Morus / Glanvil / Koelman sich betonen. Het hebben ook de genen die dit lasen als het Koelman uitgaf / sich al lacchende verwonderd / hoe die Duivel so bescheiden was / dat hy de kraambrow niet ontrusten wilde / en echter so quaad kinds was / dat hy die onnosele schapen so veel quelde. Als 't al geseid is / die vertellinge van Tedworth is een groll /

on-

onweerdig om te leſen / of daar af te ſpreken / ſulx ik ook niet ſoude ondernomen hebben / ſo 't niet en ware / om te tonen dat het anders niet en is. En wat behoeftmen meer bewijs / om dien tamboer voor meeſter van dat ſpel te agten / dat d'eigene bekenteniſſe van den ſchryver dat daar geen ſpook was in ſo langen tyd als de tamboer gevangen was?

§. 27. Ik gebe op den hoop noch toe den Brief van Morus aan den ſelf den Glanvil / waar uit ik ſiechs dat gene daar 't op aan komt hier verhalen ſal. „ In 't jaar 1632. ſeker man by Cheſter / genaamd Graham / „ 's nachts op ſijne bulmeulen zijnde / ſagh een vrowmenſch met het hair „ neerhangende / geheel bloedig / met vijf grote wonden in haar hoofd. „ Hy ſeer verſchrikt / begon ſich ſelf te ſegenen / en haar te vragen / wat er „ was. Waar op ſy ſeide: ik ben de geeſt van ſulken vrow, die by Walker „ (een ryk landman daar ontrent) heb gewoond en van hem beſwangerd „ zijnde, ſo beloofde hy my te ſenden t' eener plaatſe, daar ik wel opgepaſt „ ſoude worden; tot dat ik in de kraam, en wederom geſond ſoude zijn; „ en dan ſoud ik weder komen, ſijn huis op te houden. Navolgens wierd ik „ op eenen avond laat wech geſonden, met enen Marcus Schrap, die my „ op een moeras (ſekere plaats noemende die de meulenaar kende) met „ enen pik hamer ſloeg, (ſo danig als waarmede ſy de ſmidskool uitgraven) ende my deſe vyf wonden gaf. Daarna wierp hy mijn lichaam in „ enen koolput daar na by, den pikhamer bergende onder enen hoop zands. „ Ende alſo ſijne ſchoenen en kouſſen bebloed waren, ſo wachtede hy die te „ waſſchen; maar ſiende dat het bloed niet konde uitgewaſſchen worden, ſo „ verbergde hyſe daar. Verder ſeide hem de geeſt / dat hy de gene zijn moeſt / „ die het openbaarde / of anders eer geen ruſte hebben ſoude. So ging „ het ook; 't Spook liet hem nimmer ende nergens ongequeld. Dies openbaarde hy dit aan 't Geregt / waar op die beiden / Walker ende Scharp „ door vonnis van 't Gerighte zijn ter dood gebracht. Maar (ſeit de ſchrijver ſelf) nooit kond ik hooren, dat ſy 't feit beleden hebben. Maar als deſelve Walker voor de vierſchaar ſtond / ſo ſag een der geſworens van de dertig / (waarom d'anderen ook niet alſo hen eben veel daar aan gelegen was?) de gelijkenis van een klein kind op ſijne ſchouder ſtaan: bewijs dat hy de vader van het kind was / en de dader van de moord.

§. 28. Hier over moet ik ſeggen / ſiet hier nu drie papiſte leeraars in de proteſtantſche Kerk / Hoelman / Morus / Glanvil / die alſulken Spook geloven / dat volſlagen paapſch en joodſch en heidenſch is; en daarom / als van ſelf genoegſaam openbaar / geen verder onderſoek behoeft. Siet daar benevens ſulke ſiegters / die op het ſeggen van dien eenen man / en op ſulk leugenachtig ſeggen / twee mannen hebben doen ſterven / ſonder datſe ſelf het feit beleden hebben. Sulx is gebruikelijk in Engelland / wanneer op de getuigen niet te ſeggen valt. Maar wie is ſo beroofd van een geſond verſtand / dat hy niet ſien kan / hoe die eene jurij of geſworen / met dien Graham / welke ſeide dat hem ſulk een ſpook verſchenen was / uit heimeliken haat dit tegen Walker wel getuigen konden en met

een verdichten? Of Graham heeft het feit geweten/ en om veiliger te openbaren/ die verschyninge daar by versierd. Of ook een ander die het wist/ en self niet derde seggen/ heeft desen man door dit gemaakte spook daar toe gebragt.

XXII. HOOFDSTUK.

Het Hexenspook; also genaamd, tot Annenberg, en noch een ander by Losanne, komen op het selfde uit.

§. 1. NA dat die twee beroemde Geesten/ van Tedworth en Mascon aldus van boven tot beneden/ en van achteren en voren zijn besien: so sal 't noch om een paar te doen zijn/ dat van verscher gheugenisse is/ en welker eerste ook wijdlopig en omstandig is gedruckt. Ik heb er in het V. hoofdstuk §. 5/ 7. af gesproken van ter zyden: om hier in dese plaats het gantsche stuk uitvoerlik te verhandelen. Niet om 't belang der saken/ dat niet groter is dan der voorgaande: maar aangesien dat dese schryver daar so groten werk af maakt. Want hy niet blotelik vertelt het gene in sijn huis geschied is: maar maakt daar over ook seer veel bedenkingen/ so als de tytel aanwijst; tot lof der goddelike wonderlike goedheid, tot nadenken voor verstandige kristenen, tot leere van godsalige herten, tot troost van aangevochtene personen. De schryver is hier ook een predikant/ en eigenaar van 't huis/ daar dit gebeurd is/ en twee maanden heeft geduurd: ter self de stede daar de schryver woonde/ aan ene weduwe eens predikants/ die sijne schoonsuster was; van hem op 't allernaawst in acht genomen/ meer dan die twee tot Tedworth en Mascon. 't Is effen maar twee jaren dat het is geschied/ en dies tijds herwaarts ook uit Ozesden al geschreven/ en in de leidsche Courant bekend gemaakt. Ik sal den hoofden inhoud stellen van 't verhaal/ daarna sijne bedenkingen kortelik opneemen/ en eindelik de myne seggen.

§. 2. Tot Annenberg/ in Meissen op de grensen van Bohemen/ had Elias Zobel predikant aldaar een huis gekocht/ dat van 't begin af altijd van godvruchtige personen was bewoond geweest. Syner huisvrouwen suster/ weduwe van Frederik Ketnez predikant tot Leipsich/ aan wie hy 't verhuurde trok daar in te wonen/ met twee kinderen en een dienstmaagd/ en noch een paar volx in 't achterhuis/ in Julius 1690. Jaar en dag dus gewoond hebbende/ met rust en vrede/ trok dese weduwe met hare kinderen den 18. Jul. 1691. van huis om hare vrienden te besoeken. De man in 't achterhuis ter self de tijd van huis zynde; so wierd ene andere vrow by de dienstmaagd/ ende noch een borger met sijnen jonge's nachts daar in besteld. Alsdoen begonder onraad te ontstaan/ maar quam noch niet aan 't licht. Maar in den tijd dat d'eigenaar ook eens van huis was/ den 10-13. Aug. so begon 't sich meer te openbaren. Hy hier op 't huis gekomen/ gaat in 't huis/ en ondervraagt en onderricht het volk; beginnende met een

een van doe af alles aan te teekenen / wat hy beſpeurde.

§. 3. Dat quam dan hier op uit. „ Den eerſten Aug. waren de hoende-
„ ren ontſteld. Den 3. had de buurvrouw / die 's nagts de meid geſelſchap
„ hield / de ene vrouwe boven uit de venſter op de ſtraat kijkende geſien. Den
„ 8 hoorden deſe beide enig kleppen aan de deuren. Den. 9. hoordenſe de deu-
„ ren meer bewegen / boven door 't huis wandelen / en de trappen op en neer.
„ 's Nagts voor den 13. gebeurde dergelijk ontrent de vrouw in 't agterhuis.
„ 's Morgens ten 9. ure was 't oft een kloot rolde; 's middags wierd een
„ ſteen by de meid aan de hof deur neergeworpen / 't venſter van de agterwo-
„ ning opgeſchoven / van de vrouw te voren in 't aanſien van anderen wel toe-
„ geſloten. Een gebedeboek in haar afzijn van de tafel op den oven ver-
„ plaatſt.

Na dit verhaald te hebben ſeit hy: een kriſten hert mah denken, hoe ons hier door te moede wierd.

En dit uit horen ſeggen van de meid en van de vrouw. „ Selfhoorde hy dien
„ dag niets / tot 6. uren 's avonds toe. Maar mits dat hy weg is / gaat
„ het ſpel wederom aan. Den 14. vroeg wierd de meid by haren naam ge-
„ roepen; daar op gelacchen / en twee ſteenen by haar neergeworpen.
„ §. 4. Dien middag quam de weduwe wederom: en wierd een uur daar na
„ in 't huis / en 's avonds in den hof met ſteenen geworpen. Dan wederom
„ ſo lang als hy daar by / en in 't gebed was / bleef het ſtil.
„ Den 15. nam 't werpen met ſteenen / 't rollen en raſen met de deuren
„ nog meer toe. 's Namiddags ſag de achterbuurvrouw enen naakten men-
„ ſchen arm iets van boven neder werpen; en hoewel anders tot hier toe vert-
„ ſaagd; wierd nu vol moeds / om 't ſpook van boven neer te jagen / dan van
„ het ander volk weerhouden. De dienſtmaagd ſiet de huisgenoot of agter
„ buurvrouw / ſoſe meint / van boven ſien / met een mes in de handen / dewelke
„ op dat ogenblik van agter uit de keuken quam.
„ De huisgenote van den ſchryver onderſocht / blijft by haar ſtuk / en
„ ſeit dat ſy 't ſpook door gewoonte nu niet meer en vreeſt; en om het met
„ de daad te tonen / gaat dikmaals door het huis alleen. Terwijl hy voor
„ met ſommige perſonen ſpreekt / begint de meid te ſchreewen in de keuken /
„ valt neder / 't ſiddert en beeft; ſeit dat een koude hand haar in het aan-
„ geſigt gegrepen / en achterover heeft gehaald. Men dedeſe liggen ſwee-
„ ten: waarop ſy als van eene vallende ſiekte aangetaſt / den anderen dag
„ egter wederom bequam. De huisheer dede voorts altyd ettelike burgers
„ 't huis bewaken; dewelke op den eerſten avond twee ſteenen hoorden vallen /
„ en in die ganſche nagt niets meer.
„ 't Geſight van deſen Buldergeeſt had niemant dan de dienſtmaagd en
„ die andere vrouw in 't huis: beſchrybende de ſelfs gedaante als eene don-
„ kergrauwe voortſchietende ſchaduwe / daar niets van te bekennen was /
„ dan een oud rimpelig vrouwenaangeſigt; gelijkende na eene die geſtorven /
„ en van godſaliger gedachtenis ſe was.

§. 5. Het volgende beſtaat in dageliikſche pleegingen van deſen bulder-

geeſt.

geest. „ Den 16. was 't wederom met steenen te werpen. De dienstmaagd „ voelt wat koudts op de voet vallen / en 't was een kopere duit. De sleutel „ van den hof wordt enigen die daar wat om wandelden voor de voeten gewor- „ pen.

„ Den 17. wordt / na 't seggen van de meid / met enen steen een blikken „ schutsel aan den heerd staande neergeworpen / dat het twee mannen sagen; „ maar niet verneemende waar de worp van quam.

„ Den 18. en 19. sag de meid een ligt branden / ende was 't voort in de nagt „ stil.

„ Den 20. wierde de huisgenote seer verschrikt door het gesigte van den „ Geest; maar de gedaante / en wat anders meer wordt niet verhaald.

„ Den 21. 's morgens viel nevens enen man die by de meid stond (want sy „ lieten van doe af niemant alleen gaan nogte blijven) een koperen penning „ als een rijxdaalder groot; op d'eene zijde maar gemunt: welke aan de „ vrow gelangd / en op de tafel onder 't kleed gelegd; na een half uur we- „ derom weg was / en het tafelkleed afgehaald.

„ 's Nagts van den 23. hoorden de bewaarders van het huis / Michiel / „ die hunder een was / so hen dogte / roepen; als of 't was eener vrouwen „ stemme / boven uit den huise na de straat.

„ Den 25. hoordemen in de bovenkamer wandelen; wierd een steen „ vande trappen geworpen; en ene yseren kiste aan den hof toegeslagen / „ datter de wervel af sprong. Na den middag / de Vrow van 't huis gesel- „ schap by sig hebbende / hoortmen aan de deur kloppen. Sy schielik open „ doende; vinder niemant ontrent: dies 't gansch geselschap daar van „ schrikte.

„ Den 26. sloeg het / na enige worpen / hard tegen de deur. Den 27. wierden „ leijen eerst in 't huis geworpen; daarna weder gehaald / die de huisgenote „ met drie kruissen geteekend hadde. By stilte vielen dikmaals de hardste „ vloersteenen aan stukken. 's Morgens ratelde ene blikken schrijflade / die „ op de tafel stonde. Mitsdien quam het werpen met steenen op te houden.

„ Den 28. stak het groen woudrijs boven op de huisdeure / dat in den stal „ gelegen hadde.

„ Den 29. vroeg / so haast als de wakende borgers vertrokken waren / „ sloeg het op de beide deuren der vertrekken / daar de vrow en de dienst- „ maagd sliepen; dat het de man achter in 't huis nu wederomgekomen) „ met sijne vrouwe beide hoorden: stiet 's achtermiddags tweemaal de „ deure open / die aan stond / van de voorkamer / daar volk in was. De „ meid sag / terwijle sy stond en schuurde / het spook in den spiegel (de „ gedaante wordt niet geseid) en het selve een groen rysken onder en boven „ aan steken; 't welk / eer de huisheere daar by quam / afgenomen en ver- „ brand was.

„ Een goede bekende met de huisgenote 't huis op en neder gaande; „ hoorden beide iet om hen henen ruischen / en eindelik met een groot gebul- „ der by sichmedervallen. Hy / anders onverstaagd genoegh / verschrikt

„ daar

„ daar af niet weinig; soekt alle hoeken door / maar vind het minste niet.
„ Den 30. hoordemen het achter in het tuinhuis werken / gelijk de berg-
„ luiden; en anders niet.
„ Den 31. wierd de dienstmaagd op verscheide plaatsen aan hare klede-
„ ren / voor en na met een taxken besteken; en eindelik de messingen kan-
„ delaar / in de kamer hangende. Die in 't huis waren sagen dien bewe-
„ gen / maar het aansteken van het taxken sagense niet. Een kloot in
„ den hof liggende wierd de trap of in 't huis gerold / twee harde steenen in
„ den hof aan stukken gesmeten; en der dienstmaagd oude onderrok in de
„ keuken tsamen gerold / over de hof deur uitgehangen.
„ Den 2. Sept. wierd wederom een steen in den hof gworpen; ende biel
„ iets tweemaal op de solder / dat er 't huis af schuddede. Ettelike mannen
„ daar doe binnen zijnde sochten na de oorsaak: maar vergeefs; en hoorden
„ egter nog met kleine steentjes rammelen / sonder iets te sien.
„ Den 3/4/ en 5. bedreef het diergelyke potsen als met den oudenpels van
„ de meid; wierp steenen / dede ballen en kloppen / als voren.
„ §. 6. Mitsdien begint sich 't Spook wat meer verdacht te maken.
„ Want op den 5. Sept. willende de dienstmaagd laten gaan; so wierd de
„ ander die in de plaats komen soude / aanstonds een taxken aan de muts
„ gesteken / en een steenkens sachtjes aan de wang gworpen: weshalven
„ die ook haren afscheid nam.
„ Daar op begint het harder aan te spoken. Want den 6. Sept. 's
„ morgens ten 8. uren wil het de huisgenote 't bedde weeh nemen; die
„ weekt daar over haren man / welke het met geweld wederom tot sich
„ haalt. Na 't opstaan uit de kamer gegaan / en weder ingekomen / siet
„ sy't dekbedde liggen voor de deur.
„ Den 7. 's nachts bleven twee burgers binnen de Stove / daar sy't
„ water in den oven-bak hoorden scholperen; doch daar by komende von-
„ den dien droog. Ten 3. ure 's morgens een der selven sig op het rustbedde
„ nederleggende / met de beenen over de vloer; viel iets tussen sijne beenen
„ als een gevulde sak / doch aan te sien als een ruige bruine beer. Mits dat
„ hy tot den anderen / op enen stoel daar neven sittende / daar over sprak /
„ so was het weg.
„ Den 8. 's morgens ten 6. uren die burgers in den tuin gaande / sich te
„ wasschen: so sagh de eene een lang en gekrabbeld aangesight ter ven-
„ ster van de stall uitkykende: maar mits dat hy 't den anderen seide /
„ trok het hoofd in. Aanstonds siet het de huisgenote uit de middel kamer
„ in den hof kyken; met een oude tronie / en swarte huive op het hoofd.
„ §. 7. Dit al van anderen / en so uit horen seggen van den schryver
„ aangetekend zijnde; so hoort nu wat hem self ook wedervaren is. Dit
sal ik met sijne eigene woorden dan verhalen. Namiddag ten 4 uren quam een lieve vriend tot my, wien ik daarna uitlatende, hy buiten en ik binnen de deure staande; so viel een vloersteen quakkende achter in 't huis neder, dat stike stukken daar af sprongen: welke wy, derhalven weder te rugge keerende,

rende, opnamen, en boven op de zale gingen; maar vernamen niets. Behalven dat nochtans, wanneer ik na beneden geroepen, mijne huisvrow met gedachten vriend daar boven liet: so viel het tweemaal dichte by hen neder. En die gemelde worp is de eenigste geweest, (Gode zy hertelik dank) dien ik self gehoord hebbe. Hier op gelieve doch de Leser wel te letten.

„ §. 8. Den 9. brak het Spook enen niewen kop; en wierp de meid / „ de scherven oprapende / iets achterna. 't Was tweemaal of haar ene „ katte om de beenen liep: dies sy met den voet schoppende spraak / wech du „ garstig aas. Mits krygt sy so een stuk hout aan de beenen / en hoort achter den heerd lacchen / gelyk des daags te voren. 't Vuur wierd in den „ oven geroerd / dat se't binnen hoorden.

„ Den 10. blast de hond geweldig: de huisgenote siet iets meermaal voor „ by de venster henen strycken: met haren man uitgeweest / vind in de kamer „ alles over hoop gworpen; ene brandende keers se met een hoof dkussen „ onder de trappen van de solder. Ettelike takkebosschen op de trappen „ van de zale / ene keers onaangesteken uit de keuken in het binnenhuis „ gebracht / niewe potten uit de andere kamer wech genomen / ene kist „ binnen voor de kamerdeur geschoven / takken aan de deur gesteken. „ Gemelde brandende keers had ook in de kamer van de huisgenote ge„ staan / doch uitgebluscht. In de onderkeuken hadde men gemerkt dat „ iemant aan het vuur gepeuterd hadde; anders was 't vuur in de beide „ ovens uitgegaan.

Dit alles over hoop gelaten quam de schryver self besien: de welke voorgemelde speelinge met vuur en ligt hier mede vergelykende en also voor brand bedugt: de sake bragt tot kennis van den Magistraat.

§. 9. Noch ging het spook al vorder aan. „ Des nachts tusschen 10 en 11. wierd een geween in 't achterhuis / en harde slagen af te werpen in de „ kamer nevens hen / gehoord.

„ Den 11. sagh de huisgenote 't Spook in vorige gestalte op de trappen „ staan; maar als de man quam / so verdween 't. Daar na gaf 't haar enen onvoorsienen harden kinnebakslag / dat men 's anderen daags noch „ konde sien / hoe seer het haar getroffen hadde.

„ Den 12. het ruischte rondom enen burger / die hertshaftig om sig henen „ sloeg: en sag 't de huisgenote over sijne beenen staan; maar self en sag hy 't niet. Een ovengaffel / oude kousen / oude draagbanden / muts en „ andere dingen wierden wechgenomen / uitgehange; en verwisseld; en „ so heen. De broeder van de dienstmaagd / die emigen tyd ook in 't huis „ bleef / had hy 't eens als een hondeken over 't huis sien lopen / en eens onder de bedstede kruipen.

„ Den 13. was 't wederom te doen met een en ander goed in 't huis te ver„ setten daar af iets naderhand gevonden wierd ter plaatse daar het alte vo„ ren was gesogt / en 't was 'er niet. Het sogt de meid het bedde te ontrukken: stak ene keers aan; die gehangen aan de waud / denselven ook be„ scheidelik bewasemde. De keers door 't volk weggenomen; wierd weder-

om

„ om aangestoken / en op den kandelaar gestelt. 't Hing aan den kandelaar
„ verscheidene pzullen / die om te lacchen waren ; en welke men so liet / tot dat
„ de schzyver self daar in quam en het sag. Een pot wierd aan stukken ge-
smeten / en twee deuren met groene taxkens besteken.

§. 10. Nu komt et eindelik tot dien gevzeesden bzand. „ 't Voorgaande
„ was des Sondags morgens / eer de vzoegpzeek uit was / al gebeurd.
„ Daar na begon de bzand eerst in den oven / de kolen op den heerd daar toe
„ ontsteken zynde. De huisgenote meinde na den noene en des avonds enig
„ glimmen / als van een vermullemd hout te sien ; daarna gelyk een beer sig
„ wentelen door hare kamer. Dus was de grootste vzese voor den bzand van
„ huis en stad.

„ Het openbaar gebed ging op den 13. Sept. aan: waarin ook dit gespook
„ als van den Duivel zynde wierd gestelt ; en God gebeden om den selven te
„ verdzyven / huis en stad / met die daarinne wonen / te beschermen en be-
„ waren.

„ §. 11. Daar mede hield nochtans het Spook niet op : maar op den 14.
„ Sept. bzagt het een en 't ander wederom als voren van de plaats. Het
„ lachte telkens als 't so iet bedzeven hadde ; waar aanmen dikmaals eerst
„ gewaar wierd / dat het iets gedaan moest hebben. En somen seide : wel
„ genomen dat het dit of dat eens dede ! so is het menigmaal ook so gebeurd.
„ De meid hoorde wederom lacchen : en wierd daar op gewaar / dat haar
een wortel met het kruid agter aan den schortelband gesteken was. De
„ schzyver sag haar self in komen / dat een boschjen peterselie op haren rug-
„ ge stak ; en korts daarna een struikjen uit aan haren halsdoek / en twee
„ strengetjes / met moeyte / of het schoen daar in bewerkt. 't Verbergde we-
derom verscheidene dingen die daarna gevonden wierden / daarmen eerst
„ gesogt en niet gevonden hadde. Het nam de spyse weg / verbergdese en
„ lagte daar dan om.

„ Den 15. bzaght het allerhande goed in 't huis te soek. De sleutel
„ van de keukendeur / lang vermist / bevondmen dat de dienstmaagd op den
„ rugge stak. Deselve hebbende eens iemant by haar in de keuken /
„ hoort ietwes by haar om snorren : waar op sy sich verkloekende (echter
„ tegen de lesse haar gegeven van den schzyver) sig nederbukt / en seit : geks-
kap als gy sijt, wat wiltge? kom voor den dag, kan ik u helpen? Wat meent
gy Leser / dat de meid hier mede ving ? Een hand vol vliegen ? Neen : maar
ene grote brommende vliege quam voor den dag, waar voor sy beide gingen lo-
pen / so wel de meester als de meid.

„ Den 16. bzagt het op niew veel huisraad over stuur. De huisgenote
„ sag sich iets wentelen / opstaan / en voortsluipen. Stoven en keuken
„ beide gesloten / en sleutels te soek gebzagt ; hoordense hard kloppen met
„ enen yseren kraaws die in 't huis op de gangdeur / daar de meid in was /
„ en uit de venster om hulpe riep. De deur met ene andere sleutel geopend /
„ so vindense daar binnen alles over hoop. Vonden achter na de sleutels /
„ daar de huisheer by was / in het huis kroon door dakvenster uitgezworpen

„ zijnde / en sy gaande om daar na te sien: hoorden sy het boven sluiten / en
„ de meid hadde 't dien dag horen sugten. De huisgenote had het uit de ven-
„ ster in vorige gestaltenisse ook gesien.
„ Den 17. rammelde 't geweldig in den houtstal: speelde met den
„ mangelstok en 't hoed / verstak wederom de sleutels, wierp ene handschoe
„ in den ovenbak. De huisgenote sagh haar bedde nemen / sonder iemant
„ die het dede: liep toe met groot geschreew / dat sy 't alle hoorde; en de huis-
„ heer ook. Liet sich 's avonds merken op verscheidene plaatsen / taste de
„ dienstmaagd onder de rokken / datse schreewde / en 't volk van achteren in
„ het huis tot hulpe riep.

§. 12. Siet nu hoe 't Spook van self begint bekend te worden. Den 18. quam een godvrugtig borger der stad Boekholt hem besoeken: en vertelde / dat sijn wijf / over vijf weken 's middags de straat doorgaande;
„ een vrowmensch met enen brunnen rok / s'wart mantelken en huive langs
„ de huisen snellik lopen aan de deure van dit huis / daar sy enen steen en
„ wierp / datmen 't agter over de vloer horen konde. Daarop was dit wijf
„ weggelopen; dog niemant uit het huis gekomen / om te sien wie dat het
„ dede.
„ Ten self den dage had een metselaar / daar komende te werken / iet als
„ ene schaduwe om 't huis sien s'weven. 't Had hem ettelike malen sachte-
„ lik met kleine steentjes geworpen; maar eens ook dapper aangetast.
„ Anders had het ook in den hof gewoeld / en binnen 't huis veel dingen uit
„ de plaats / en over hoop gehaald.
„ Des avonds quam een vriend van Sneewberg op 't geruchte van dat
„ spook; ging met des schrijvers vrow en ene andere vriendinne na het ka-
„ mertje / daar sig het selve meest verhield. Mits quam het viermaal sterk daar binnen springen: dog sigtbaar of onsigtbaar / dat en seit hy niet.
„ Den 19. Sept. bragt het vele dingen binnen 't huis te soek. Enen goe-
„ den vriend / die van Leipsich quam / vloog het om sijn lijf; in de self de /
„ dog wat helderder gedaante als te voren: hield hem van achteren met ene
„ houde bleke hand de ogen toe.
„ Den 20. sagh het de dienstmaagd / en den 21. de vriend van Leipsich:
„ 't smeet steenen / en het sprong om de menschen / die daar quamen en gin-
„ gen / dikmaals heen.
„ §. 13. Maar op den 20/ 21/ en 22. droeg sich een seldsamen handel toe.
„ Een suikerbakkers knecht van Spier / voor een half jaar tot Anneberg
„ gewerkt hebbende / en tsedert tot Marienberg: quam op de tydinge van
„ dit gespook / en gaf sich aan; eerst by de dienstmaagd / die hem af wees;
„ doe by den huisheer / die hem met veel bekommering te woorde stond.
„ Hy seide lang van spook gequeld te zijn geweest / en dat hy 't altijd kon-
„ de sien. Naast enigen tijd / by sonderlinge gelegentheid versterkt als in
„ gesighte / dat hy geen spook ooit meer te vresen hadde: so was hy nu
„ gekomen / om dit spook te sien / te ondersoeken / en den predikant te
„ dienen na vermogen: die vol bekommerdheid het stuk aan sijne mede-

„ broede-

" broeder en te kennen gaf: en dese aan den Magistraat. Door beiden veel
" en ernstig ondervraagd / bleef by sijn stuk: vertellende / als tot bewijs /
verscheidene ontmoetingen die seer na 't Pausdom sweemden / als ver-
" schijningen der zielen van verledene menschen; hoewel hy hertelik betui-
" de protestantsch te zijn. Men liet hem eindelik dan toe / met noch vier
" mannen door het huis te gaan: 't welk eens twee uren / en daarna nog
een ure lang geschied; so sag hy niet met al. Dan achter hem wierd
" eens als met de hand geslagen op de ketel / die daar stond; en eens ook
" neffens hem een worp gedaan; doch wierd geen steen gesien. Hier uit be-
" sloot de man na sijn verstand / dat dit geen spokery maar hexery moest zijn;
die konde hy niet sien.

" §. 14. Maar als die man vertrokken was / hield wederom het spook
" Nep-avond als te voren; niets bleef schier op de plaats. 't Wierp steent-
" jes / stukjes hout / blik / en eindelik ene latte van drie ellen lengte door het
huis; en greep de dienstmaagd in het uitgaan by haar been.

" Den 23. ging 't bykans even eens te werk. Doch middeler tijd dat
" enige vleeschhouwers ettelike uren lang met hunne honden t' huis dik-
" maals doorstoven / so was er niets ten doen; noch ook die gantsche nagt.

" Dan op den 24. eerst op den avond deed het ettelike werpen in den hof;
" ging door de zaal / maar 's nachts niet meer.

" Den 25. hoorden het de huisgenoten eigentlik omwandelen / opstaan
" en voortruischen. Daarna wierd wederom veel goeds verplaatst; be-
" sonderlik het linnen uit de wasch: maar nooit als voren wederom gevon-
" den; 't was weg en 't bleef weg: behalven een paar mouwen en eene hui-
" ve op de muur van den hof. Het bragt noch veel meer andere dingen over
stuur; men sag het somtijds 't een en 't ander nemen en versetten / sonder
" iemant die het dede. Niets bleef by na op sijne plaats. Het wierp dan
" eens de huisgenote / dan de dienstmaagd achterna; sy hoorde 't lacchen
" en de handen klappen / in den stal; daar na gelijk een hommel gonsen in
de keuken.

" Dit alles voor den middag; daarna was 't tot den avond stille. Doe
" maakte 't wederomme wat beweginge / riep ettelike malen ook de meid by
" haren naam; maar hield sich stil die gantsche nagt.

§. 15. Den 26. van Herfstmaand was de schrik op 't hoogste / en met
" een op 't end. Voorheen hadden men 't gehoord sich reppen in de kamer van
" de huisgenote: daarna de deure van de stove / wanneer sy met anderen
" daar binnen was / wijd open gesett; doe in de houtschuur rollende / en
voorts een jong paar duiven uit het kott genomen / en by den oven in de
" badstove weeh gesteken. Doe hield het ettelike uren op.

" Maar na 12. uren 's middaghs / als de weduwe Ketners met de kin-
" deren aan tafel sat: quam seker borger in / om 't huis (gelijk wel meer)
eens deur te gaan. Stilx doende riekt hy brand: komt in de houtschuur /
" en ontmoet daar niet als damp. De huisgenote komt voor in gegaan /
en de dienstmaagd uit de stove / om te sien wie daar door 't huis ging:

„ roken beide vuur en sagen ook den damp / voorts in de houtschuur ko-
„ mende bevonden 't hout in lichter vlamme staan. De burger loopt
„ daar op benessens anderen na 't water / om te lesschen: en word de brand
„ volkomelijk geblusscht. De schryver voegt er veel omstandigheden by /
die anders niet dan sijne en der anderen bekommering te kennen geven:
maar wat de sake self belangt / dit was het al. Het meint uit alles wat
hem met dit huis in desen wedervaren is met reden wel te mogen spreken so
als David: ik ben velen tot een wonder, Psal. 71:7. en om al dat gespook /
dat hy den Duivel toeschryft te seggen; gelooft zy de HEERE, die alleen won-
deren doet. Psal. 72: 18.

§. 16. D'historie / schoon merkelijk bekort / door 't uitlaten van beson-
derheden / diergelijke meermaals voorquamen / en omstandigheden die tot
versekeringe of tot verklaringe van het verhaal niet veel en doen; so is dese-
lve echter langer uitgelopen dan ik wilde / om plaats genoegh te houden tot
bedenkingen hier over / so des schryvers als de mijne. Ik sal derhalven
ook so kort daar in te werke gaan als doenlijk wesen sal. Hy heeft er eerst
wel twaalf Aanmerkingen op neer gesteld / en uit verscheidene Auteuren
breed verklaard; daarna verhandelt hy de Middelen / so de lichamelike als
geestelike / die tegen sulke spokeryen te gebruiken zijn. Doch sullen in sij-
ne Aanmerkingen so veel wel vinden aan te merken / dat wy niet eens van
noden hebben op sijne Middelen bedacht te zijn. De man betoont wel veel
godvruchtigheids en yvers; maar met sulk een verstand / dat met voor-
oordeel overladen is. Voor eerst gelooft hy al te licht: en voorts het gene
te geloven is / dat schryft hy te gereed den Duivel toe. Hy wil sich niet be-
moeyen met een onderzoek belangende de Spoken in 't gemeen; waar over
hy wel 14 vragen opstelt / en d'auteuren aanwyst / daar d'oplossinge der-
selver by te vinden is: maar houd sich slechts aan dit besonder voorval van
sijn eigen huis. Beginnen wy dan sijne Aanmerkingen slechts aan te mer-
ken.

„ §. 17. 1. Hy maakt eerst gissing / dat dese geest tot ontugt moet genegen
„ zijn geweest / om dat hy potsen maakte met de meid. En ik gelove dat de-
selve dienstmaagd beter wist wie dese geest was dan de schryver self.

„ Maar sonderling gelooft hy dat het zy geweest een hexen spook: dat
„ is / niet uit eigene beweeginge; maar door den wille van een hex of to-
„ veraar / uit kraght van dat vermaard verbond / te werk gestelt. In
„ voegen dat godvergetene menschen uit opsettelike boosheid hem en de sij-
„ nen hebben willen beangstigen / en ook beroven. Dat gist hy daar uit /
„ dat het meest by dage spookte: daar de Duivel anders meest sijn werk
„ by duister doet. Want dese menschen hadden sulken langen tyd des
nachts niet sonder slapen konnen zijn. Dat heeft hy wel: en merkt daar
by ook aan / als dat het was of 't spook sich overnacht in 't huis verhouden
hadde; den dagh verwachtende / om 's morgens vroeg de menschen te ver-
schrikken en te plagen. Hy gist het ook uit dien bespeurden bloten menschen
arm, als ook die sachte en koude hand; het gestolen lijnwaad / malle pot-
sen /

ſen / en meer diergelyke. Hy ſelf gelooft derhalven dat het menſchen zijn geweeſt; maar hoe de Duivel dan daar in begrepen zy / ſal hy ons nader moeten tonen. Hy ſeit wel / dat den vorigen bewoonders van het huis in de twee laatſte jaren ook wat ſpokery of diergelyke wedervaren zy; maar wil daar op niet vaſt gaan. Ik noch minder.

§. 18. II. Het Spook ſcheen ſchuw van menſchen, en beſonderlik van manvolk te zijn: om dat het begon / als de vrow met de kinderen / en de man achter woonende van huis waren. En 't kraghtigſte bewys neemt hy ſeer wel uit dien / dat hy ſelf van 't begin af tot den einde toe, dag op dagh ten minſten eens / en dat op allerhande tyden van den dag / wel ruim een ure lang in 't huis geweeſt / en 't ſelve op en neer zy doorgegaan: nooit evenwel het minſte heeft geſien ofte gehoord; dan eens maar enen ſteen vallen / achter hem in 't huis / daar hy door uit maar op de ſtrate ſagh. Niet tegenſtaande anderen ſelf onder het gebed / het welk hy dede / wel iets gemeind hadden te horen; en hy ſo haaſt niet uit het huis gegaan was / of het geſpook ging telkens weder aan. Dat heeft dan ook gemeend dat hy al weg was / als 't den voorſeiden ſteen ter neder wierp wanneer hy in de deure ſtond / en met het aangeſigte na de ſtraat gewend. Maar om dat hy daar nevens nog al meend dat ſich een boſe geeſt daar onder mengde; ſo wil hy ſig ſo groots niet inbeelden / dat ſijn perſoon den ſelven ſo verſchrikkelijk geweeſt zy; maar ſchryft dat Gods genadige ſchikkinge toe. Siet ſo kan ook een menſch by inbeeldinge godſalig zijn. Een geeſt en ſoude voor hem niet geſchroomd / maar om ſijner tegenwoordigheid wille dies te meer geraaſd hebben. Want ſo 't hem te doen was om ontſteltenis te maken / (en anders was het niet) ſo moeſt ook de beweeginge daar toe ſo veel groter zijn als de man groter was.

§. 19. III. 't Spook (ſeit hy) moght wel dikmaals onſightbaar aller naaſt zijn, niet alleenlik by, maar ook buiten de verrightinge van ſijnen handel. Dat meent hy bleek wel / als / wanneer maar iemant ſeide / dat nu eens 't boſe ding dit of dat dede; het ſelve terſtond daar op wel is geſchied; en diergelijke meer. Dit acht ik dat (den Duivel aan een kant geſteld) ſeer wel is aangemerkt. Want die vermaarde Dienſtmaagd / die alleen meer hoorde en ſag dan tien andere tſamen / en naaſt haar de huisgenote / waren immers daar by tegenwoordig; en die waren dan ook d'eerſte die iet hoorden ofte ſagen / als men van het boſe ding alſo geſproken hadde. De bal der ſteenen was veeltyds wel ſwaarder (ſo hy hadde horen ſeggen / want hy ſelf en hadde 't niet vernomen) dan de hoogte van de plaats gedragen konde. Dat dunkt hem kon de geeſtelikheid van 's Duivels weſen doen; dat is / ſo ik iet wel begrijpe / door ſijne geeſtelikheid kon hy lichamelikker werken / dan 't gene dat lichamelyk is. Hy mag dan ook wel ſeggen / dat een lichaam geeſteliker werkt dan ſelfs een geeſt.

§. 20. IV. 't Kan zijn, dat het Spook de gedaante van een perſoon, die in ſijn leven godſalig geweeſt is, aangenomen hebbe. Want de gedaante ener godſalige vrow / daar voor in haar leven bekend geweeſt / wiens eigen-

eigen huis het was geweest / was eens en andermaal gesien. Dit meint hy komt met Paulus over een: die seit / dat sich de Satan kan veranderen in enen Engel des lichts. 2. Kor. 11: 14. Hy neemt noch ruimer veld dan hy wel meent dat Paulus hem hier geeft; en neemt de konstiglik verdichte fabelen te baat / die Paulus ons verbied: verhalende ons uit Sulpicius Severus van Sint Marten / dat de Duivel hem in Christus eigene gedaante self verschenen zy. Dus houd hy mede vast / dat Samuëls gedaante van den Duivel aangenomen zy. 1. Sam. 28. en voegt daar by de verdere erbarentheid die hy uit meergedachten fabelschryver Erasmus Franciſci dan bewyst. Dus wijst hy door malkanderen twee schriftuurplaatsen / qualik uitgelegd; met tweederhande fabelen / noch erger daar op toegepast. Want toch wat sekerheid van 't gene die twee schrijvers seggen / meer dan van dat gesighte der gedaante van die vrow? hy heeftet immers maar van horen seggen / en dat van een wijf. Is dat dan onderbinding / waar mede men verklaringen der heiliger schriften sal bevestigen? Dus los is al dat werk.

§. 21. V. 't Is onkristelijk, wanneermen sulke en diergelijke Spokery verlangt te sien en te horen. Die stellinge rust op 't vooroordeel / dat die spoketyen van den Duivel zijn. Maar aardig is het / dat hy seit / dat vele menschen gingen in sijn huis / met voordacht en verlangen / om daar spook te sien; en dat te mogen na vertellen. So ging 't hen dan gelijk de gene die ter merkt gaan om te kopen; en daar hunne gadinge niet vindende / iet anders by den weg opneemen / om niet ledig van de merkt te komen. Die luiden moesten daar iets van de spokery vernomen hebben / so veel als 't was; die met dat vooroordeel quamen / en met dat voornemen gingen / om wat wonders en wat niews te seggen / en te horen.

§. 22. VI. Ook is 't in aller manieren gevaarlijk, sich met sulk of ander Spook in gesprek te begeven. Dit rust op 't self de vooroordeel van den Duivel / in voorgaanden overvloedig wederleid. Maar komt sig hier de schrijver merkelik bloot te geven / wanneer hy seggen wil / hoe qualik het de meid bekomen zy / 't Spook aan te spreken: also daar op sich ene vliege aan haar heeft vertoond / als boven gemeld is. Want aanstonds stoot hy dit bewijs om verre / wanneer hy seit / dat hy niet wil geloven dat deselve vliege juist iet quaads of iets van 't Spook af komende of het Spook selve geweest zy. Want in ene keuken (seit hy) of anderen oord daarmen met spijsen omgaat, kan sich om dien tyd des jaars, een of meer natuurlike grote smeervliegen verhouden, en aan 't brommen raken, wanneer de plaats alwaar sy sig bevinden word geopend of beroerd. Dit weet ik voor my selven niet bequamelsker uit te leggen / dan heer Sobel met die woorden tegen hem selven doet. Want waar toe dan nu tweemaal met opmerkinge daar van gesproken / als of dat een bewijs ware / dat dit spook wel van Beelzebul den god der vliegen moest gekomen zijn?

§. 23. VII. Wonder seldsaam was 't apenspel en de geswindigheid van 't Spook, Daar heeft hy wel gelijk aan; also 't van honderd of van duisend

send en meer huisen niet een gebeurt. Maar echter hond hy van dat apenspel niet veel / gelovende dat het den Duivel ernst is / om ons daarmede te misleiden of verbaard te maken. Meint ook dat daarom met den Duivel / dat is met de spoken / niet en is te gekken. Maar dese menschen / zijnse lacchens of beweenens waardig / die sulken groten omslag maken over louter apespel en menschelike guiterp en gaawigheid; daar in den Duivel kommen sien; daar uit so vele lessen nemen; daar op so veele vragen bouwen; daarover sulk een menigte van boeken lesen / aantrekken en self in de weereld brengen / als of die der oudwijfsche fabelen te weinig hadden! Ik sluite dan dus vere met des schrybers eigene woorden / wonder seldsaam (en nochtans niet overseldsaam) was dat apenspel

§. 24. VIII Het soude kommen zijn, dat dit Spook t'eniger tijd den aart van Nachtmerrie aangenomen hadde. Dit neemt hy op het gene boven op den 7. Sept. van die twee burgers is verhaald; en verklaart dit voort met de kraght der inbeeldinge / bevestigende met noch meer exempelen / het gene ik III. en IV. self geschreven hebbe. Ik sta hem dit dan toe: maar geensins / 't gene hy daar noch by hebben wil; IX. als / dat de Satan door alsulke Spokery ook onder anderen gesocht heeft, de menschen door leugenen te verdwasen. Want boven dien dat hier de Satan nodeloos word bygevoegd: so komt ook niet te pas / dat iemant die geschiedenisse niet na waarheid / maar so als 't gerughte ging / aan sijne vrienden had overgeschreven; gelijk 't ons ook vast op deself de wijse als die brief luid / (te lang om te verhalen / en ook / om datse valsch is / hier niet nodig) in de Leidsche Courante dies tijds voorgekomen is. Die niet wil hebben datmen van hem liege / moet niet met allen doen of spreken; en dan is 't noch al quaad genoeg. So iemant dan den Duivel mogt belogen hebben: wie seit dat daarom het de Duivel heeft gedaan / om dat hy wil belogen zijn? En so als in dien brief staat / hadde 't beter na een Duivels werk geleken / dan so als ons de waarheid van den schryver is verhaald.

§. 25. De drie overige Aanmerkingen zijn slechs te melden / sonder veel daar op te seggen. X. De kerkendienaars mogen ook in sulken huis wel gaan te bidden, daar hunne zielen-kinderen van Spoken aangevochten, en onderrigt en troost benodig zijn. Het bidden en het nevens gaande onderrigt / zy slechs / dat God hen wyser make; dan sullen sy hen self wel kommen troosten / het spook ontdekken: en sonder Duivels hulp het werk dan ook licht te verdryven zijn. XI. Het bleek aan vele stukken, dat Gods geheugenis dit Spook wel toegelaten; maar echter ook genadiglik bepaald heeft en gebonden sijn geweld. Ja sekerlik / het bleek aan alle stukken / dat God der menschen boosheid veel heeft toegelaten / om dit bedrogh te spelen: maar ook bepaald in hunne kraghten der nature / die alles niet vermagh / en door omstandigheden die hen boven dien verhinderden nu meer te doen. XII. De Duivel heeft voortyden, en op andere plaatsen, ook wel diergelyke spokeryen aangeregt. Van diergelyke spokeryen sta ik hem wel toe: onnodig eens te melden / die hy dan self by menigte daar by verhaalt / en die ik

minder will geloven dan de sijne / om datse niet so nett noch so oorspronkelijk zijn aangetekend. Maar dat de Duivel daar in hand gehad heeft / sulx gelove ik daarom van die andere te minder; om dat ik hem niet mag geloven / hoewel hy met veel groter schijn van waarheid schrijft.

§. 26. Nu heb ik met de Middelen ook niets te doen / die dese man in twee hoofdstukken seer wijdlopig uitmeet en beweert. Want die zijn alle maar bedacht op desen valschen grond / dat het de Duivel doet: het gene of van menschen woord gedaan; of by de menschen woord geloofd also te zijn geschied / het gene slechts in schijn / of by inbeeldinge geschied mag zijn. Dit is dan mijn gevoelen ook van dit gewaande Hexenspook tot Amneberg: de saak ontdekt sich self; en of dat niet genoegh en ware / de schryver geeft die bloot door eigene bekentenis / in sijne Aanmerkingen daar op gestelt. Had hem 't voorooordeel niet misleid: hoe soude hy van 't spoor dat hy self opent / van natuurlike oorsaken en menschelik bedrogh / so licht zijn afgegaan; om aan den Duivel toe te schryven 't gene geen gemeinschap met den Duivel heeft. Maar boven alle Middelen van hem wijdlopig aangewesen / had ik hem slechts geraden / die Dienstmaagd in 't begin te laten gaan; daarna ook 't volk in 't achterhuis / met hunnen aanhang: voorts self in 't huis te gaan / en daar te blyven; want als hy daar was / so en spookte 't niet. So doende had hy al dien kommer en de moeite / voor hem self / voor sijne medebroeders / en de ganssche stad bespaard; en sijne kennis in de goddelike en menschelijke schriften / beneffens sijnen goeden yver en godvrugtigheid / op nutter dingen toegepast.

§. 27. Hoe hoort ik hebbe willen zijn in dit werk uit te pluisen: so vind ik echter dat ik al te lang ben opgehouden / om na vereisch te spreken van een Spook / dat in dit jaar sich by Losanne / op een dorp / in 't huis van enen predikant heeft laten binden; my echter uit desselven eigenhandig schrift / door enen oog-getuige van dat spel getoond. Van Franeker quam een student hier door / die seide dat hy was van Bern: en dat hy hebbende verteld aan den professor vander Waeyen het gene was gebeurd / en daar hy self ook door een deel was by geweest; daar op versocht was van dien heer / om door hem te bekomen een verhaal in schrift van dien pastoor / by wien de sake in sijn huis gebeurd was / self gestelt. Sulx hadde die student verrigt / en ook een afschrift van den Brief des Predikants aan den Professor toegelaten; het eigenhandige behoudende; 't welk hy my toonde / en geheel voorlas; ende was geschreven in 't hoogduitsch / so by de Switsers daar tis in 't gebruik. De naam des predikers was Jakob Liogea, en die den brief aan my vertoonde / Walter: den naam der plaats en heb ik niet seer wel verstaan / alleen hy seide dat de selve niet seer verre van Losanna was; en onder het gebied van Bern. De brief was van een vel papiers / aan alle de vier zyden dicht beschreven: dies was het my onmogelijk / den ganschen in houd uit dat eenmaal horen lesen te behatten / veel weiniger nog te onthouden; maar 't gene daar het meest op aankomt / sal ik daar uit of wel uit Walters seggen noch onthouden hebben / ende quam vast hier op uit.

§. 28.

§. 28. Het gaf sich seker knecht aan by den predikant / om sijnen landbow in de schure te verarbeiden: welken hy ook aannam / en behield den tijd uit dat werk op 't nodigst was. Maar dat gedaan zijnde liet hy hem gaan; niet willende een man meer op de kost houden dan hy nodig hadde: also hy met een huis vol kinderen beladen was / en van inkomsten te dier plaatse schaars voorsien. De knecht / die lieber by hem hadde willen blyven / ging misnoegd van daar. Het was daarna / dat het in 't huis des predikants begon te spoken; en dat meer en meer: insonderheid de kinderen geplaagd / en dikmaals 't huis in groot gevaar van brand; 't welk eindelik met goed en have in de vlam / en meest aan koien raakte. De predikant hier door in argwaan komende / dat wel de knegt een tover aar mogt zijn; die sig dus hadde willen wreken / om dat hy hem so haast had laten gaan: ging na hem soeken. En in het henen gaan na Bern / om hem daar aan te klagen / bevind sig overvallen met een wonderlijk gevoelen / en besetheid van sijn lichaam / ik en weet niet hoe: 't welk hem vermoeden dede / dat hem deselve knegt nu ook betoverde / om sijnen aanslag te beletten. Dog daar en quam hy niet te regt / also hem goed bewijs ontbrak: maar onder des wel aan gelegentheid om sijne schade weder in te halen also het God so schikte / dat hy op ene andere plaats beroepen wierd / daar meerder inkomst was.

§. 29. Wat nu dien predikant betreft: het was te slechten overleg / dat hem geen ongewone ongevallen / dan van dien knecht uit sulken oorsaak / komen konden. Wel / had hy niemant anders / of ook geen meerder quaad gedaan dan aan dien knegt: so heeft hy veel volmaakter dan ooit enig mensch / en ook al veel gelukkiger so lang geleefd / die geen meer vyanden hadde. Was 't wonder / dat hy op den weg ontsteld wierd / die behalven dat hy t'allen tyden ende plaatsen konde sick worden / en ook sterven; in desen togt met sulk een ongerust gemoed bes wangerd was / die op so losse grond / den knecht om sulke s'ware saken ging verklagen? So 't werk dog van den Duivel was / waarom en konde daar de knegt niet vry van zijn? Dog weten wy / dat alle quaad / so wel als 't goed / ook uit den mond des Allerhoogsten komt. Men sie dan dus onseker op de menschen niet / maar om de seekerheid altijd op God.

§. 30. Na desen Walter quam noch een Magister Artium uit Duitschland: die my seide self gesien te hebben in eens predikants huis in Pomeren / daar het kragtig spookte / dat de Duivel self de leuning van de leer of ladder wech nam / terwijle daar een jongen opklom; die daar over dan ter aarden viel. Ik vraagde / of te voren ook een (stok hy seide so / *baculus*) de leuning aan de trap geweest was? hy seide neen: de Duivel hadde dien daar aan gemaakt. Voe verder / of hy self de trap met / en ook sonder stok daar aan / gesien hadde? Hy seide / met den stok; maar dat hy sonder dien geweest was / dat had hy slechs gehoord. Hoe hy dan wist / dat dese dien hy daar nu sag / eer dat de jongen opklom / van den Duivel was gemaakt? Dat had hy niet gesien: maar wie doch anders sonde 't hebben konnen doen? Ik vraagde / of die jonge des predikants eigen kind was? Hy

ſeide neen; maar die hem diende. Nu / hy en had er den ſtok niet ſien aanmaken; hoe raakte die daar af? Met dat er de jonge de hand aan ſloeg / ſo wierd de ſtok afgenomen / en men ſag niet wie dat dede. Maar was die jonge niet een ſtoute bengel / dat hy de trappen op gaan en de hand aan ſulken leuning derde ſlaan / die elk een wiſt dat van den Duivel om hem enen trek te ſpelen was gemaakt. Moeſt niet de prediſkant den jongen dat verboden hebben? Siet wat een volk dat is. Ik vraagde / om de ſekerheid / hoe lang't geleden ware? Acht jaren / ſeide de Magiſter. Doe verder / hoe veel jaren hy nu hadde? Vijfentwintig. Hy was dan doe maar seventien geweest: dus jong / met dat voorvoordeel daar gekomen / niewsgierig om wat vreemds te ſien / en dan te ſeggen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Het gene meeſt na Tovery gelijkt, en echter minſt daar aan gemeinſchap heeft, is't vinden van den oorſprong der wateren, van goud en ſilvermijnen, en't opſoeken van de moordenaars en dieven, door het middel van een rijsken in de hand; en wel beſonderlik dat van den boer, als noch in weſen, by Lyons.

§. 1. MEn heeft al lang door onderbindinge geloofd / dat de bergwerken en verholene mijnen / en de waterwellen / in den oorſprong zijn ontdekt; door menſchen / die niet anders dan een tweeſprankeld rijsken van den haſelaar / voorts ook van andere bomen / op ſekere wijſe in de hand houdende over weg gaan. Daar zynder die daar toe beleeſingen gebruiken / met omſtandigheden / die ſy meinen dat daar toe iet helpen konnen: waar uit / en ook om de vreemdigheid der ſake / by velen het vermoeden is ontſtaan / dat ſulx door Duivelskonſte moeſt geſchieden; te meer wanneer daar by komt dat door allerhande hout / hoedanig het ook zy (hoewel geen beter dan den haſelaar) de moordenaars en dieven ook te achterhalen zijn. Het welk de allergrootſte Wicchelarye ſchijnt te zijn die ooit geweeſt is. En overmits wy nu / de Spokery verlatende / tot deſe overgaan: ſo ſal ons dit exempel hier voor allen dienen; en allermeeſt dat nu een jaar lang weereldkundig is / en veel geleernen de herſſenen geoefend heeft. Te weten / dat aan enen boer in Vrankryk / en vervolgens ook aan anderen bevonden is. Ik ſal ons dit verhaal te nutte maken / ſo als het door den Abt Dela Garde eerſt is opgeſteld en van den medecijn Garnier in ſijn geſchrift daar over uit gegeven ingevoegd; voorts door den Prieſter en Theologant Vallemont by een gevragt / en onder ſogt: waar uit het voordeel wel ſal op te maken zijn.

„ §. 2. De ſake word aldus verhaald. Een wijnkoper en ſijn wijf wa-

„ ren

„ teenbeide in hunne eigene kelder tot Lyons vermoord / den 5. Jul. 1692.
„ Een rijke boer / Jakob Aimar / word uit het land ontboden / bekend
„ van eigenschap die by hem was / om dieven ende moordenaars navol-
„ gens hunne treden op te soeken. Men bragt hem by den Procureur des
„ Konings van die stad: en hy nam aan / de schuldigen op 't spoor te vol-
„ gen en te vinden; mits dat hy van de plaats alwaar de moord begaan
„ was moest beginnen / om daar den indruk af te krygen. Die van 't
„ Geregt staan hem dat toe: dies gaat hy derwaarts met een rijsken in
„ de hand / gelijk hy was gewoon daar toe te nemen; van eenbeel wat
„ hout of boom / of op wat tijd van 't jaar gekapt. Gekomen in de kel-
„ der / bevond hy sich ontroerd: sijn pols verhief sich / als in selle koorts;
„ en 't rijsken draaide snellik na de beide zyden / daar de man en vrow
„ vermoord gevonden waren. Door 't self de rijsken als geseid / en door
„ d'inwendige beroeringe die hy gevoelde / ging hy vervolgens door de
„ straten / langs welken dese moorders waren uitgegaan / ter stad uit
„ langs de Rone; geleid van drie personen die 't Geregt hem mede gaf.
„ Dus quam hy in eens tuinmans huis: en vond door 't gene hy gevoelde /
„ dat de misdaders aan sekere tafel daar geseten hadden / die hy tekende;
„ alsmede datse van drie flesschen die in de kamer waren eene hadden ge-
„ proeft: het gene van twee kinderen bevestigd wierd / die alleen wa-
„ ren t'huis geweest / wanneer de moorders daar gekomen waren. Doe
„ op de kant der Rone voortgegaan / wierd van hem uit voetstappen in
„ het zand gemerkt / dat sy daar waren t'scheep gegaan. Hy volgt hen
„ nettekens te water met sijn rijsken / aanleggende over al daar sy aan
„ land getreden waren. geduriglik regt aan voortgaande tot de plaats
„ daar sy gepleisterd hadden: en tekende de bedden daar sy op gelegen / de
„ tafels daar sy aan gegeten / en de baten die sy overal gehandeld hadden.
„ Gekomen tot de plaats genaamd Camp de Sablon, bevond hy sich
„ noch meer beroerd; gelovende daar door dat hy de moorders sag; hoewel
„ hy de gewisse proeve met dat rijsken niet en derf de onderneemen / uit vreese
„ dat hy daar 't krygsvolk aan den hals mogt krygen; maar keerde weder
„ na Lyons. Van waar te rugge keerende met brieven van geloof / bevond
„ dat de misdadigen vertrokken waren; die hy vervolgde tot Beaucaire
„ toe / (wel 45. uren van Lyons) gelijker wijse als te voren. Aldaar
„ gekomen / bleef hy staan ontrent de deur van een gevangen huis / en seide
„ met verseekerdheid dat daar een moeste binnen zijn. Men doet hem
„ open: en onder twaalf of vijftien die daar in de boeyen saten / ontdekt
„ hy enen Bossu / die om eene kleine diefery daar voor ene nur was in ge-
„ bracht. Men soekt ook d'anderen: maar word bevonden / datse langs
„ een voetpad op den weg na Nimes waren aangegaan. Bossu ontkent
„ eerst alles / ja self ooit tot Lyons geweest te zijn. Maar als hy der-
„ waarts w'erd gevoerd / was hy terstond bekend / ter plaatsen daar hy
„ eerst was aan geweest. Dies eindelijk gekomen tot bekentenis / en
„ self met melding van die omstandigheden / waar op de boer Aimar

„ ook sijn gemerk genomen hadde: so is hy om die misdaad met de dood
„ gestraft. Aimar wierd noch gesonden om de anderen te soeken: (die
„ dese had bekend noch twee te zijn) en hy vervolgt den selven noch veel
„ verder als in 't eerste / tot Toulon. Alwaar verstaande dat sy sich op
„ zee begeven hadden / so volgt hy hen te scheep: bevind dat sy van tijd
„ tot tijd aan land getreden waren op de Fransche kust; en volgt hen dag op
„ dagreis aan de laatste grensen van het Rijk / alwaar hy 't op moest ge-
„ ven.

„ §. 3. Hier voegt gemelde schryver by het gene hy self gesien heeft van Ay-
„ mar / in tegenwoordigheid des Regters en verscheiden andere geloof waar-
„ dige personen. Hy sneed van enen besem / so naast by de hand was / een
„ tweespaltig rijsken: 't welk hy de beide einden tusschen beide handen vat-
„ tende / dede drie silvere kronen of rijxdaalders leggen onder sijnen regter
„ voet. Terstond so draaide 't rijsken; en meerder stux daar by gelegd / nog
„ meer. Men vlyde op de tafel een deel hoeden / en onder sommigen der-
„ selven enig geld. Na dese draaide 't rijsken / en na d'andere niet. Maar
„ om het te doen draajen / moest Aymar sijn eene been op tafel leggen / of
„ 't ging niet aan. Men dede nog meer proeven van dien aart / met alle
„ nettigheid die te bedenken was; om na te speuren of er geen bedrog in schuil-
„ de: dog daar en was niet aan te doen. Men wond wat gelds in enen doek:
„ om eens te sien / of ook het rijsken draaijen soude; om dat Aimar geseid
„ hadde / dat het stoxken niet en hadde willen draaien na het howmes / waar
„ mede dese moord gedaan was / wanneer deselve op gelyke wyse onwon-
„ den was: nogtans het draaide hier als anders. Een dienaar hadde sy-
„ nen heer / acht maanden doe geleden / ontstolen by de vijf en twintig pa-
„ takons. Aymar ontdekte het vertrek en 't laadje / daar het geld was uit
„ genomen: vervolgde alle plaatsen / daar de dienaar na die daad was
„ door gegaan / het bed en plaats van 't bedde daar hy op gelegen hadde.
„ Gekomen op het spoor van desen dief / daar 't rijsken draaide / so dedemen
„ de dienaars van het huis te samen komen. Hy sette sijnen voet op hun-
„ ne voeten: en 't rijsken dat te voren draaide / terwyle 't nog op 't spoor was /
„ bleef doe staan; om dat 'er niemant van hen schuld aan hadde. Men
„ wilde weten of Aymar wel ene dievery ontdekken konde / die van de vrow
„ des koningliken Rigters selve was gepleegd. Sy nam de beurs van
„ eenen die daar bystond; maar 't rijsken hield sig still. Men seit hem / dat-
„ ter evenwel een dief in dat geselschap was. Waar op hy koeltjes antwoord /
„ dat het dan den dief geen ernst moest wesen / maar slegs uit boertery ge-
„ daan; gelijk het was.

§. 4. Tot vorder onderrigt gaf hy te kennen / hoe 't in alles nopende dit
doen met hem gelegen was. „ Hy seide dan / dat also wel sijn rijsken op
„ het water draaide als op 't land. Dat hy in 't achtervolgen van de die-
„ ven / silver ende goud / gansch geene ontsteltenis of pijn gevoelde: maar dat
„ hy kragtige beweegingen gewaar wierd / in 't volgen van de Moorde-
„ naars. Dat hy geen onderscheid en konde merken tusschen 't goud en 't
„ silver;

„ silver: also sijn rijsken also wel op 't een was draaijende als op het ander.
„ Om enen Dief te soeken / seide dat hy sijn spoor niet volgen konde / of
„ hy moest eerst op de plaats geweest zijn daar de diefstal was begaan. Dat
„ hem het selfde ook te pas quam / so in 't vervolgen van het spoor eens
„ moordenaars / hy quam te treffen dat van enen tweeden: also hy op de
„ plaats der laatste moord noch niet geweest zijnde / ook geenerhande ont-
„ roerenis gevoelen konde / om 't spoor des daders op te soeken. Wat
„ meer is / dat hy mede onderscheid van Moorden wist te maken / door de
„ verscheidene beweegingen die hy daar af gevoelde. Dat het wel meest /
„ maar niet altijd gebeurde / dat hem sijn rijsken niet en draaide / wan-
„ neer de Moorder tot bekentenis gekomen was. Dat ook de tijd / hoe
„ lang geleden hy de moord ontdekken konde / niet seker was: doch dat de
„ eerste / die dus van hem was aan 't licht gebracht / al meer dan twintig
„ jaren daar te voren was geschied. Dat ook sijn rijsken niet en draaid
„ ontrent een lichaam dat begraven / en sijn eigen dood gestorven is. Dat
„ self de Bisschop van St. Jan de Morienne heeft de self de eigenschap als
„ hy. En laatstelik hy seit / dat hy 't getal der Moorders weten kan: in-
„ diense maar niet alle zijn gegaan in eene lijn; het gene nauwlix immer-
„ meer gebeurt. Van diergelijke proeven door den self den man getoond
ontrent Parijs / komt het berigt niet over een. Want sommige bevestigen
't voorgaande wel / maar andere die stoten alles om.

§. 5. Verscheidene stukken gouds / met voordacht onder de aarde verbor-
gen; twee silvere kandelaars / die voor drie jaren al gestolen waren / de ta-
fel daar sy afgenomen waren / den Goudsmid diese had gekocht: en silveren
tafelbord / dat langen tijd gelegen hadde in den misthoop. Dit alles hy met
sijn storken daar ondekt. Self ook de scheidsteenen / in den tuin van Luxem-
burg / die tsedert 20 jaren als die tusschen die van Orleans en Guise wierd
verdeeld / daar in gelegd / en onder d'aarde zijn begroeid geweest.

§. 6. Doch elders lees ik wederom het tegendeel. Een brief geschreven
uit dat hof / waar van 't uittreksel is te sien in den Mercure Historique der
maand may deses jaars / daar meld / dat het hem eerst miste in eene ka-
mer / daar op verscheidene plaatsen silver stond: maar dat was / seide hy /
door dien de kamer aan verscheidene oorden blonk van goud. Men maak-
te dan vijf kuilen in den hof; daar in goud / silver / goud en silver / koper
steenen / alte samen toegedekt. Sijn storken draaide maar eens op de stee-
nen / en eens daar niet met allen was. In 't hof van Guise draaide 't wel
op een buffet / van wegen 't silver; maar niet op ene mande die daar vol of
was / doch toegedekt. Het draaide op de stoelen / daar onder aan iet ver-
guld was; maar niet in ene kamer daar de stoelen altemaal verguld waren
edoch / met kleden overdekt. Ook niet / wanneer hy stond / dat hy niet
wiste / onder enen silveren kandelaar. Van dievery / vijf jaar geleden al
gepleegd tot Chantilly / betichtigde hy met sijn storken enen jongen / die nog
maar een jaar daar geweest was.

§. 7. Een andere brief van enen procureur Robert / aan sijnen oom den
pater

pater Chevigny / seit dat het op gelijke wijse daar gemist heeft in 't ontdekken van de moordenaar. Hy self was met den Prins gegaan ter plaatse daar een van de wacht met vijftien steken was gedood: maar 't storken roerde sig niet eens. Hy seide / dat het niet gebeurde / dan op moorden / die met opsett en uit wreedheid waren aangegaan: niet op de gene / die by ongeluk of haastigheid veroorsaakt waren; als mede / niet wanneer de schuldigen het feit beleden hadden. Maar 't ging hem even eens / wanneer hy wierd gebragt ter plaatse daar een dief betrapt was op de daad / en aanstonds ook in hegtenis gebragt; het storken draaide niet met al.

§. 8. Indien we nu niet van de daad verseker zyn / so is 't vergeefs dat wy de oorsaak soeken op te lossen. Want in sulk doen is menig groot verstand beschaamd gemaakt / door onderdinge van valscheid eniger vertellingen / daar van men d'oorsaak d' een dus / d' ander so gemeend heeft uit te vinden. Het vischjen dat de ouden noemden Remora, de schepen; in 't kruid genaamd Lunaria, de peerden vast houdende; en vele dingen noch by Plinius te lesen / zyn van desen aart. Wat heeftmen tsedert 100. jaren niet geschreven en getwist om enen gouden tand / dewelke in den mond eens kinds van seven jaren by verwisseling was opgekomen / tot Weildorst in Bohemen en eindelik is uitgekomen op bedrog? Horstius en Kuslandus / gaven / so se meinden / reden en bewijs van sulken wonder der nature; Ingastetter mogt daar toe geen neen seggen; Libavius beschreef 't disput: en die geleerde schrijvers waren alle in de kap; tot dat Christophorus Rhumbaumius / die best geloof de 't gene hy sag / 't bedrog ontdekte / en de man met sijnen jongen / en de winst van dese goudene tand / voortaan verdween. Dat moest hier so niet gaan: hoewel de schryver der Mercure historique, den abt Nicaise liefst geloovende / het schijnt te houden voor bedrog; of so daar waarheid aan is / voor een werk van Toverp.

§. 9. Doch dus beschuldigt hy voorname mannen dan met een: Galet den bisschop van St. Jan de Morienne / die een groot sterrekundig is; Grimaut bestierder der douanen; enen jongen procureur; / die niet genoemd word / tot Lions: en tot Parys eens apotekers knecht genaamd Tonnelier. Van d' eerste twee lees ik uit enen brief geschreven aan den abt Bignon / in 't boek van Vallemont vermeld / pag. 24. Amsterdamsch druk in 't Fransch / en van den derden in de Merc. hist. dat hy daar van proeven gaf aan 't Hof. Nu moet het dan ten minsten voor waarschijnelijk gehouden worden / het gene elders so veel honderd menschen nu byna 200. jaren aan de mijnen en fonteinen al bevonden hebben; dat ook den ouden niet geheel verborgen is geweest; waar door ook meer dan 150. mijnen voor en na alleen in Vrankrijk zijn ontdekt / die Vallemont op een register noemt; en eindelik daar so veel menschen tegenwoordig leven / die betonen dat sy 't self de aan sig hebben / ook in dese stad. Ik hebbe self nog sekeren seer goeden vriend / man van seer vele oefeninge / goed van oordeel / en opregt, die buiten Holland wonende / my en nog enen anderen getrouwen vriend beleed / wanneer ik desen somer by hem was / verklaarde / dat hy die eigenschap /

genschap / van goud en silver door het draapen van dat rijsken op te soeken / aan sich hadde.

§. 10. Vermoeden van bedrog heeft ook in desen geenen grond. De saake is al te neerstig en veelvuldig onderzocht / so als d'omstandigheden tonen van 't verhaal / dan dat hier in bedrog kan zijn. En wat belangt dat hem de proeve tot Parijs en daar ontrent niet altijd is gelukt: daar af kan 't een of ander dat noch niet is onderzocht wel oorsaake zijn. Men mag niet loochenen dat in sich selven iet op die of gene wijse werksaam is / als is dat niet altijd; noch ook de waarheid van het gene dat voor desen elders klaar gebleken is ontkennen / om dat het hier op sulken tijd ook niet gebeurt. De Zeilsteen werkt ook niet altijd / noch even eens. De man is self niet altijd even eens gesteld. De jongen die noch maar een jaar tot Chantilly gewoond en hadde / kon daarom wel de dief geweest sijn dien men socht: of 't moeste vast gaan / dat het altijd ouse buren zijn die ons besteelen. De reden die hy gaf / waarom hy miste 't goud of 't silver aan te treffen / daar rondom heenen 't een en 't ander door de kamer blonk / sal mogelik een kenner der Nature niet verwerpen; en daar hy sich in desen heeft vergist; het is dat hy geen filosoof en is / en in het gissen van de reden missen kan. So dan sijn oordeel mist in 't gene dat hem wedervaart; nochtans mist de Nature niet in hem; die weet wat hem gebeurt / al is 't dat hy de reden niet en weet.

§. 11. Wat nu de selve in 't gemein betreft / verscheidene geleerde mannen / en onder d'onsen die bekende en beroemde namen / Melanchton in sijn boek *de Sympathia* van de Medeneiginge Peucerus *de Divinatione*, van de Wicchelarye *lib.* 3. *c.* 10. Hekkermannus *in Systemate Physico l.* 1. *c.* 8. Camerarius *Hor. subs. lib. c.* 73. Neuhusius *Fatid. sacr. lib.* 2. *cap.* 21. en verscheidene andere meer bevestigen de saake / ende zijn daar in eenstemmig / dat het van Nature / en in geenen deele van den Duivel is; niet tegenstaande dat sy anders ook al mede in 't gemeen gevoelen van de kragt des Duivels zijn / en dat Peucerus daar voornamelijk sijn werk af maakt. So klaar is dan de saake. Sy / die so diep niet gingen in de fijnste stoffen en derselver deelkens na te speuren / als wel in 't 11. hoofdstuk is getoond / bekenden echter hier de kraght der medeneiginge / en braghten self ook het bewijs uit dit exempel by. Ik en behoeve dan voor eerst niet meer; het zy dat het bewijst of niet bewijst: also daar uit genoegsaam blijkt / dat sy genoeg in de Nature vinden / daar sy doel op maken / ende noch niet eens ten einde zijn / om buiten ofte boven de Natuur te gaan / gelijk se meenen dat men doet / wanneer men tot den Duivel komt. Nu sal ik nader tonen / hoe al dit werk indien 't so is / natuurlijk zy; en dat het van den Duivel niet kan zijn.

§. 12. Om 't eerste duidelijker te begrijpen / stell ik verbolgens nu den inhoud van dat oordeel des geleerden mans / uit wiens geschrift ik dit verhaal getrokken hebbe. „ Hy stelt de regels der beweeginge op den voet van Des„ cartes / beneffens enige andere van sijne gronden; en boven al van d'aller„ fijnste stof. En volgens dien is sijn gevoelen so als volgt. I. Hy stelt / „ dat

„ dat over al daar dese moordenaars zijn doorgegaan / een groot deel van
„ die fijnste deelkens / uit der selver lichamen uitgewasemd / zyn gebleven. II. Dat dese deelkens in de vorm en schikkinge verscheiden zijn
„ van 't geue datse waren voor het plegen van de moord: also die niet met
„ koelen bloede word gedaan; maar die beweeginge den toestand van het
„ bloed / de geesten / en het ganssche lichaam nu veranderd heeft. III. Dat
„ ook die deelkens uitgewasemd uit alsulken lichaam / bequaam zijn om
„ 't geweef der huid van desen boer te doen bewegen / en ene heete gistinge
„ te maken in sijn bloed; 't welk echter niet geschied aan iemant anders /
„ wiens lichaam met gelijk het sijne in opsigt van die uitwasemende sijne
„ deelkens is gesteld. Daarby vereischt hy / dat deselve so vanmaaksel
„ zijn / dat sy den vryen doortogt laten voor de fijnste stoffe in de gaatjes
„ van het rijskken; daar sy dan intrekkende / deselve stoffe 't wederuitgaan komen te belemmeren / en haar door enig deelken tot kruiswyse
„ beweeginge bepalen. IV. Dat door dit vermeen van 't geweef der huid
„ en dese gistinge des bloeds / de veselkens der zenuwen ook worden
„ t'saamgetrokken / en enige der leevendige geesten so verstrooid: waar uit
„ die slaauten en die stuipen / die dese boer gevoelde / zijn ontstaan. V. Dat
„ door die ongemeene gistinge der vochtigheden meer doorstralinge dan
„ wel gemeen veroorsaakt word: so dat men die ringswijse draajinge van 't
„ rijskken moet halen uit die deelkens / die niet hopen te trekken door het lichaam van Aimar / en die den vryen ingang maken voor de fijne stoffe; doch
„ ondertusschen voor alsdan ook enigsins den uitgang wederom beletten.

§. 13. Uit dese gronden weet de schryver alle die besonderheden / die in dit wonderlijk geval sig openbaren / op te lossen. „ Te weten: so gy vraagt /
„ hoe dese boer na so veel jaren noch het spoor des moordenaars opsoeken kan; also een weinig tijds den hond de lucht van ene base doet verliesen?
„ Hy sal u seggen / dat dit onderscheid alleen in 't lichaam van den hond en sulken mensch bestaat: niet daarin / dat die kleine deelkens in so korten
„ tijd verdwogen zijn. De hond heeft dese werkinge alleenlik in den neuse:
„ Aimar is door sijn gansche lichaam so gesteld: des moet 'er vry wat meer
„ veranderinge zijn / al eer hem 't selve kan ontgaan. II. Aymar kan ook
„ de moordenaars noch dieven niet op 't spoor beloopen / indien hy niet begint van d'eigene plaats alwaar de misdaad is gepleegd: om dat het met
„ hem is gelijk een mes / dat nooit het yser tot sich trekt / wanneer het van
„ te voren met den zeilsteen niet gestreken is. III. Door 't self de kammen
„ ook betoonen / waarom het rijskken sich niet meer en draait / wanneer hy
„ sijnen voet sett op den voet van enen die geen schuld en heeft: also deselfde reden doet / dat ook een mes gestreken aan den zeilsteen dese kragt
„ verlieft / wanneer men 't van het ander end daar over strykt. IV. Dat
„ ook het rijskken sich niet meer beweegt of slapper draait / na dat de moordenaar het feit bekent heeft; daar van is oorsaak / dat nu sijn gemoed /
„ en so ook de doorstralinge der geesten / niet meer sodanig is als daar te
„ voren. V. Beweegt sich 't rijskke niet op 't moordmes / als 't in enen doek

be-

„ bewonden is; niet tegenstaande dat sulx wel geschied aan 't geld: 't sal zijn/
„ om dat de gaatjes van het doek wel van sulk maaksel zijn / dat daar de
„ deelkens van het goud of silver doortogt vinden; maar niet die van het
„ moordnes / welx stoffe van een ander maaksel is.

§. 14. Ik geve die verklaringe niet voor mijne eigene op; het gene ik niet en sonde konnen doen / noch ook niet nodig achte. Ik sonde dat niet konnen doen / om dat ik 't van my selven niet en hebbe; maar dus ten naasten by getrokken uit het Fransch / so als men 't uit genielde boexken heeft by een gestelt dans le tome 13. de la Bibliotheque universelle: als mede dat ik denke hoe alsulke wonderwerken der Nature meer dan eenerleye oorsaak hebben konnen; gelijk dat mede uit den Brief van M. Chauvin / ook Medecijn tot Lyons / aan de Marquise van Senozan / daar by gevoegd / wel is te sien. Hoewel hy in 't gemeen deselfde gronden houd / so dunkt hem echter: „ 1. Dat die beweeginge niet door d'uitwa-
„ zemende deelkens van des moorders lichaam / of des boers / veroor-
„ saakt word: alsoo het niet schijnt / dat dese deelkens van sulk maaksel
„ zijn / dat sy de gaatjes van al evenweel wat hout passeren konnen. Hoe-
„ wel die van den Teilsteen (so ons d'onderwindinge geleerd heeft) door
„ alle tafels / van wat hout deselve wesen mogen / heen straalen: uit oor-
„ saak ongetwijfeld / dat de fijnste gaatjes van het dichtste hout altijd nog
„ so veel grover zijn dan dese deelkens / dat het op derselver maaksel niet
„ eens aan en komt. Hy meent nochtans / dat d'oorsake deser draajinge is
„ in de spieren / die de vingeren doen buigen des genen die het rijsken houd /
„ gevoegd met sulk een maaksel van het selve / en de wyse om het dus te
„ houden / als bequaam tot sulke kringsgewyse beweeginge: en dat elk een
„ die hem een weinig helpen wil / het selve op gelyke wyse sal doen draajen.
Of dat so lukken sal en denk ik niet dat hy noch ondervonden heeft.

§. 15. Doch 't gene hy noch wat besonders is / dat raakt de reden die hy geeft / hoe 't komt dat dese deelkens in de Lucht en ook op 't water swevende / so langen tijd door harden wind en sterken stroom niet werck gevoerd / noch verstrooid en worden? Want dat het niet geschied / (kan ik wel tusschen beiden seggen) blijkt klaarlijk uit den hond: die niet sal missen 't pad dat hy voor enen tijd gelopen heeft / op 't spoor derselve deelkens (want daar en is geen andere oorsaak te bedenken) weer sal vinden; al heeftet tusschen beide hard gewaaid / en so de wateren / die hy misschien moet overswemmen / ook zijn ontsteld geweest. Chauvin die geeft er dese reden af / waar toe sich ook Garnier gedraagt: om dat de holligheden van de Lucht / dat is de ruimten tusschen die lichaamtjes daar sy uit bestaat / in opsight van die kleine deelkens daar wy nu van spreken wel so groot zijn / dat deselve ligteliken sonder raken daar door heen trekken: en dat ook deselve wel so sagt en buigsaam zijn / en dese deelkens wederom so klein en vast; dat sy in 't minste niet en stoten / en so maar blyven daar se zijn.

§. 16. Na dien dan so veel redenen natuurlijk van dit stuk te geven zijn / schoon daar ook andere wesen mogten: wat reden om te seggen / dat er tove-

rye onder loopt? Van niemant is dat meerder wonder dan van Malebranche / sulken groten Filosoof, en voorstander van Descartes; welke schrijft / gelijk ik dat by Vallemont sie aangetekend; dat dese boer dat niet kan doen, 't en zy geholpen door de daad ener redenmaghtige oorsaak; en dat dese oorsaak anders niet kan wesen dan de Duivel. Ik segge met verlof van sulken man: dat niemant minder oorsaak van dit werk kan wesen dan de Duivel; en so hy dat al konde zijn / nochtans de naaste niet en soude wesen buiten de Natuur. De Duivel kan 't niet zijn / om sonder lichaam dus te werken / of door 't lichaam. Niet sonder lichaam / dat is overvloedighlik bewesen: en so niet / altoos niet beter sonder 't selve / dat is sonder middel / dan door middel van beweeginge. En so dan by 't lichaam elpk noch een verstandig wesen word vereischt: daar is des menschen ziele self / die de gematigdheid en de beweeginge des lichaams dat sijn eigen is veel beter weet en stuurt / dan sulk een geest die self geen lichaam heeft. Doch moet het evenwel een geest zijn / 't mag dan een Engel zijn; wien 't beter past / het regt in dat ontdekken van quaaddoenders by te staan / daar God hun meester tegenwoordig is: Want God is in 't gerigte. 2. Kron. 19:6. Psal. 82: 1. Maar 't is meer eigen voor den Duivel / sulk volk te verbergen / om hen langer veilig in de boosheid te onderhouden.

XXIV. HOOFDSTUK.

Het Onderzoek der Toverregters geeft ganzch geen bewijs van Tovery.

§. 1. HEt gene in 't voorgaande hoofdstuk is verhandeld / raakte eigentlik de Wichelary / dat is ontdekkinge van 't gene dat verborgen is: nu gaan wy over tot de eigentlik also genaamde Tovery / daar door verstaande 't quaad bedrijf der menschen / diemen acht dat met den Duivel omgaan / en door hem te wege brengen 't gene word genaamd betoveringe en betoverdheid. D' Exempelen die dat na 't algemeen gevoelen klaarst bewijsen / zijn meest de gene die genomen worden van 't Geregt / het onderzoek / de straffen en de eigene bekentenissen van die menschen; also sy sonder dat niet lichtelik ter dood veroordeeld worden. Want so dat iemant van de waarheid sulker daden niet en overtuigt / dat sulke menschen van den Regter over 't selve zijn gestraft / en self de misdaad ook beleden hebben: so moetmen seggen dat hy ook niet overtuigd wil zijn. Neemt dat ik nooit de dieven self sie stelen / oft iemant doodslag ofte overspel begaan: sal my dat niet genoeg zijn / dat ik sulke menschen op 't schavot sie staan / hun vonnis self heb horen lesen / en by 't uitvoeren tegenwoordig ben; om te geloven / dat er diefstal / overspel of doodslag zy begaan? Op desen grond behoorftmen slechs uit Nederland; en sonderling in Duitschland /

en

en wel meest daar 't paapsch is / slechs te gaan en volgens dien de rekeninge maken / dat dieven / overspeelders / doodslagers / tsamen geen so groot getall uitmaken als de Hexen en de overaars alleen.

§. 2. Ik stemme geerne toe het gene van die andere misdaden is geseid: die weet ik elk watse zijn: maar geensins van de Tovery / die niemant weet; de Reghter niet / noch de getuige, noch de beschuldigde; noch die daar bystaan / en daar na verklaren / dat sy der hebben sien om tovery verbranden / en dat er daarom seckerlik ook sulke zijn. Men sal uit volgende besondere exempelen wel klaarlik sien / dat Reghters en getuigen dien menschen opleggen / en sy self bekennen 't gene t' eenemaal onmogelijk / of immers tegen allen schijn van reden is; of namaals ook bevonden word nietwaar te zijn. Onmogelijk: als vleeschelijken ontucht met den bosen geest / verandering hunsselfs in wolven / of in katten / het vliegen of het rijden door de lucht op kalf of bok / en diergelijk. Of immers ongerijmd: de handelingen en verkeeringen / op die versierde Duivels Sabbatmalen meergemeld / de slavernij waarin sy sich gewillig geven by den Duivel / de nietige beloningen van sulken schendig misbedrijf / 't onmenschelijk vermaak dat sy daar nemen / en het meerendeel maar lastig en verdrietig is; gelijk hier na noch uit besondere bekentenissen blijken sal. En eindelik is menigmaal bevonden / dat niet waar was 't gene sy beleden self gedaan te hebben van menschen diese seiden dat van hen gedood waren / en daarna noch leefden; van huis of have / als van hen vernield / en die namaals noch in wesen waren.

§. 3. Twee dingen zijn 't voornamelik / die ik den Leser in bedenken gebe hoe die Regtsplegingen gehouden werden / en sulke menschen tot bekentenis gebragt; en wat men buiten die regtsplegingen van sulker eigene bekentenis geloven mag. Op d'eerste wyse zijnse af gedrongen: op de tweede echter ganschvrywillig / daarmeu dan volkomen staat op maken moest / so 't hier mede als met ander misbedrijf gelegen ware: 't welk so niet en is. Want d'inbeeldinge / door siekte of voorvoordeel diltmaals al te veel gekrenkt / doet menigen belyden daar hy ganschgeen schuld aan heeft; of ook doen / het gene daar hy by gesonden doene self voor schrikken soude. Het komt dan daar op aan: hoe sich de Regters hier in dragen / en hoe de menschen self gesteld zijn die sulk doen belyden. Van 't eerste sal ik spreken uit een seker boexken met den naam van Waarborg om geen quaad hals geregt te doen, I. b. XXI. §. 9. noch eens gemeld; en van 't ander na den inhoud der uitleggingevan geleerde schrivers / die self mede in 't gevoelen zijn / dat alsulke Toverye alsmen meest gelooft niet geheelik te verwerpen sy; gelijk de Waarborg self van enen roomschgesinden schryver in 't Latijn gesteld geweest is / door N. B. A. vertaald / en by Jan Hendrix en Jan Riewertsz. 1657. alhier gedrukt. Een boexken weerdig dat van alle man gelesen werde.

§. 4. Van 51. Vragen / in welker antwoord sijn geheele werk bestaat / is dit de laatste. Welke de korte inhoud, maniere en ordre is van de processen

tegen de Tovereſſen, die hedendaags by velen in 't gebruik is, waardig datſe ſijne keiſerlike Majeſteit verſta, en Duitſchland overwege. Het antwoord is in 46 ſtellingen begrepen / die ik tot 15 wil betrekken / en dan noch behoorten; dat gene overſlaande dat geheel paapſch is / ſo veel die regtspleginge belangt / en wel beſonderlik dat tot de Inquiſitie behoort.

1. 't Begin is dan / eene ongeloofike bygelovigheid van 't gemeen volk in Duitſchland: daar ik wel by mag ſeggen / dat die niet weinig door de Geeſtelikken word gevoed, niet alleen des Pausdoms / maar ook ſekerlik der Protestanten. „ Alle ſtraffen / welke God ons in de H. Schriften dreigt „ komen na 't gemeene ſeggen van de Toveraars.

„ 2. Dies worden de Geregten in de vorſtelike hoven aangelopen / maal „ op maal / met een gemeen geroep / om onderſoek te doen.

„ 3. Om d'eerſte tovers te vinden / dat ſal de gene zijn / die in gerin„ gen ſtaat / by deſen ende genen wat in 't oog is / of ook ('t zy met ſchuld of „ onſchuld) ergens over in geen goed gerugte ſtaat.

„ 4. Want men maakt dusdanig eene ſluitreden met twee hoornen. Is „ ſy van geen goed leven geweeſt / d'argwaan is wel gegrond; indien ja / „ dat zynſe / die 't wolfs herte onder lammervliesen dekken.

„ 5. Hoch eens: word ſy beticht / en ſy ontſteit ſich niet; 't is een bewijs „ van Duivelſch verhardinge; maar indien ja / ſo heeftſe ſchuld. Verſtekt„ ſe vredeshalven uit de buurt / of om de quellinge t'ontgaan: ſtux is het „ woord / die loopt heeft ſchuld.

„ 6. Die haar nu niet ten beſte will / vind lichtelik iet in haar leven / woor„ den / daden / dat van 't beſte niet en was; (want wie leeft ſonder faut) dat „ dient dan mede tot voedſel van 't vermoeden haarer tovery.

„ 7. Men ſpoedigt ook het onderſoek / ſomtyds ten ſelf den dage der be„ ſchuldiginge; en laat haar ſelden Advocaten toe / die ook tot ſulks niet „ ſeer genegen zijn.

„ 8. Op d'eerſte ondervraginge / 't zy datſe iet of niet belijd; ſo wordſe „ opgeſloten: en by haren onſchuld blyvende / hoe beter ſy dat weet te ſeg„ gen / hoe meer de Duivel word geloofd haar deſe les te geven; ſo niet / „ die ſich niet weet te ſuiveren / heeft ſchuld.

§. 5. Dan gaatmen verder: want men wil dat ſy bekennen ſal.

„ 9. Men dreigt haar met den pijnbank / kleedſe naakt uit / en beſcheert„ ſe over 't gantſche lichaam / om quanſuis geen tovertuig / ook hoe ge„ ring het zy / by ſig verholen te behouden. Dit word ſelf ook van mans „ aan vrouwen / en met dertelheid gepleegd.

„ 10. Indienſe door den drang der pyniginge tot bekentenisſe komt: ſo is „ de ſaak gedaan: ſy heeft de tovery bekend / en moet na 't vuur.

„ 11. Maar ſoſe niet bekent; het is herdnekkigheid: ſy moet er beter „ aan / ſo lang / tot datſe eindelik bekent. Herroeptſe / na 't bedaren van „ de ſmert; dat is al wederom herdnekkigheid: bekennen word geloofd / „ maar geen ontkennen.

„ 12. Sletſe roudom / 't is na den Duivel / haren boel. Staat ſy de o-

„ gen

„ gen neder: of ligtse swymen door de pijn; siet daar de hex noch slapen;
„ want de Duivel haar dus ongevoelig maakt.
„ 13. Indien de swakke vrow't besterft; de Duivel heeft haar dan den
„ hals gebroken; en't lichaam word begraven onder de galg / het is niet
„ beter waard.
„ 14. Kan haar de pijnbank niet doen sterven / noch tot bekentenisse bren-
„ gen / so moet langdurige gevangenis dat doen.
„ 15. De geestelike brengen haar dan ook noch op den pijnbank des ge-
„ moeds / hen tot bekentenisse dringende / door vrese datse anders niet en
„ sullen salig worden.

§. 6. Dit is in't kort / belangende degene die ten eersten op een bloot gerugte en betichtinge gepynigd werden; dan is het noch te doen om andere als medeplichtig te beklappen. En in de swaarste pyniging verklarende dat sy er geen en weten; werd hen de een of andere genoemd / of die niet mede van hun volk zy / en op de tover sabbaten van haar gesien? de pijne perst haar eindelik te seggen / ja. Daarna ene andere genoemd / en des gelijx gevraagd / of die 'er ook niet onder zy? so sy geen ja en seggen; de schroef word dichter aan gesett / en't ja ter keelen uitgeperst. Eens dat geseid / so helpt daar na dan geen ontkennen meer: die so beklapt is word door toveres gevangen / en gepynigd als de eerste / tot dat sy't door ongeduld / ook wel door ydelhoofdigheid van die ondragelike pyniging / het selfde tot hun eigen nadeel ook bekennen / al is't dat sy d'onschuldigste ter weereld zijn. Dit seit de schryver / pag. 152 / 153. dat hem self door eenen van de Regters is gemeld; die meer bekommerd voor een goed gewisse dan de meesten / sig daarom vandat werk ontrokken hadde.

§. 7. Dan verder / dat de pijniging voor d'allerhardste mannen (ik geswijge vrouwen) niet is uit te harden. Sulx maghmen denken uit dat gene dat sy noemen buiten pyninge: de Regters 't selve so gewoon zijnde / dat sy daar voor niet en houden 't gene niet ten uitersten sodanig is. Want seggende (gelijk de schryver pag. 147 / 148. meld) dat enige beleden hebben sonder pynigen: so hadde hy bevonden / dat sy wel gepynigd waren; doch met ene breede yseren schroef, welx voorste blad met scherpe groeven uitgehold zijnde, wanneer die om de scheenen, daarmen 't scherpste gevoelen heeft, dapper hard geprangd wierd; en 't vleesch, terwijl er van alle kanten 't bloed uitspatte, so platt als een pannekoek geperst: noodsakelik sulk een pyne verwekte, welke self de allersterkste mannen seggen dat hen onverdragelijk toeschijnt. En dit heet dan noch buiten pijne: wat sal by desen dan de pijnbank selve zijn? Het is niet om te seggen / wat al verschoningen en blaauwe uitvlughten by de tovenregters worden voorgewend; nochtans te sien uit so veel vragen als d'auteur van't selfde boexken daarin heeft beantwoord en verklaard. Waarom ik nochmaals segge / dat die Waarschouwinge om geen quaad halsgeregt te doen, behoort in alle talen dan Europa nagedrukt / en voorts van alle stands personen wel betragt te worden.

§. 8. De

§. 8. So is op die bekentenisse dan geen staat te maken: doch also weinig die misschien hier ofte daar een ydelhoofdig / of krankzinnig / of swaarbloedig en met een swaarmoedig mensch van self belijd of meld. Want boven eigene ondervindinge II. b. XXIX. §. 7/8/11/18. en IV. b. VI. §. 12. en VIII. §. 9. besonder aan Klaas Klaasz. IX. §. 10/16. so heb ik veel exempelen ontmoet by goede schrijvers aangetekend / van menschen die also gesteld / op sulke wijse van hen selve spraken. Besonderlik verhaalt de medecijn Borel Cent. 1. Observ. 51. van sekere dienstmaagd / welke met opstoppinge der maandelikе ontlastinge / en overvloed van sware gal beladen / aan eene kooрts geraakt / in het rasen steeds den Duivel sag / die met haar sprak: maar door natuurlike geneesmiddelen verlost van dese siekte / so en wist sy van den Duivel ook niet meer. Van dier gelyke siekte was het buiten twijfel dat Barber Borrenbergs bevangen was; waar van Sennertus in sijn VI. hoofdstuk van de Toversiekten schrijft / dat sy in 't jaar 1624. tot Rotwijg voor 't Geregt beleden hadde / dat sy bevrugt geweest was van den Duivel; en doorgaans na eene maand dragens twee beestjes gelijk muisen hadde voortgebragt / van dikte als een worm / met swarte hoofdekens; en datse die of om te beschuldigen / onder 't volk gesonden / of onder enen Vlierboom begraven hadde. In 't jaar 1630. hadde Hedwig Labekin voor Regteren bekend / dat sy wel d' eerste maal / wanneerse van den Duivel wierd beslapen / niet beswangerd was; maar naderhands 4/5/6/7/en 8. weken lang gedragen hebbende / ten laatsten by na sonder pijne had gebaard; nu een / dan twee beestjes gelijk vliegen / ruig; en die sy onder enen vlierboom ook begraven hadde. Hoewel ik sie dat het de schrijver self gelooft; so sal mijn Leser egter / uit al 't gene dat voorhenen is geseid / wel konnen merken / dat dit niet dan fantasyen zijn.

§. 9. Maar 't gene dier gelyke misgestalte in het bloed en leevendige geesten niet te wege brengt / kan menigmaal door middelen van konst veroorsaakt worden. Sodanig moet de Tooversalve zijn / van welke so veel seggens is / dat sich de hexen met deselve smeeren; hoewel die nergens duidelik beschreven is te vinden / dat ik wete. Dan by verscheidene schrijvers (mogelik om dat het d'eene uit den anderen heeft) heugt my gesien te hebben / het gene door den raadsheer Heemskerk in sijn boek Batavische Arcadia pag. 53-60. op het breedst beschreven is: hoewel met geen bewijs van tyd of plaats; of name van personen / datmen van de waarheid der geschiedenisse overtuigd kan zijn. 't Is waar dat by Bodin in 't 2. hoofdstuk van sijn V. boek het self de word verhaald / in 't jaar 1571. tot Bordeaux geschied te zijn / en hem verhaald door enen ridder die daar by geweest is: maar dat hy ook ter self de plaatse / uit Olaus Magnus als ook anderen / daar dan aan voegt dingen / die uit voorgewesene vaste gronden niet mogelijk en zijn. Derhalven will ik my selven geen belet doen / door vertellingen die gansch onseker zijn / en niet sonder reden enigsins verdacht. Want waar tog vind dat slegte volk de toebereidsels van die tooversalve? wie heeft hen die geleerd? De Duivel geeft se hen / is hier 't gemeene seggen; van degenen

mede /

mede/die ontkennen dat die menschen waarlik van hem dooꝛ de lugt gevoerd/ en so gehandeld wozden: maar seggen/ dat hy/ onderwyle dat sy dooꝛ de kragt van dese salve liggen slapen/ en alsulke dingen dꝛomen/ dat gene doet aan mensch of vee/ het gene sy dan dꝛomen dat hy doet.

§. 10. Die so veel aan den Duivel toestaan/ ik en weet niet waarom sy hem al het overige ook niet mede geven. Want kan hy so met menschen omgaan/ dat hy hen de salve geeft/ of leert te maken; kan hy terwyle sy daarvan in diepen slaap zijn/ menschen/ beesten/ gras en koren schepen op de Zee vernielen/ die sy willen; en dan effen ook die menschen dat doen dꝛomen/ of sy 't selve deden 't gene hy dan doet: ik segge/ dat de Duivel/ kan hy dit so doen/ so kan hy alles doen. Derhalven stell ik desen Ridder/ die dat aan Bodijn verteld heeft/ nevens dien Student. XXII. §. 30. die niet aan iemant die dat schꝛijft/ maar aan my self verklaarden/ het gesien te hebben 't gene hy vertelden. En wat had hy gesien? Hoe veel nu verder op de eigene belydenis der Toveraars te bouwen zy/ dat meen ik is dooꝛ den verstandigen genoeg te sien. Ik spꝛeke van de Pꝛoeven niet met al; dooꝛ water/ heet of koud/ dooꝛ vuur/ dooꝛ 't wegen op de schaal: alsoo het licht/ dat in al het verhandelde tot hier toe sulk een klaar gesigt van alles geeft/ en in meer volgende exempelen ontdekken sal/ ons moeste rood doen wozden/ over sulke ydelheid.

XXV. HOOFDSTUK.

Het gene t, Amsterdam en Hoorn in 't Weeshuis, en tot Ryssel in een armen-kinderhuis word verhaald gebeurd te zyn, geeft geen bewijs van Tovery.

MEn kan uit al 't vooꝛseide lichtelik bevꝛoeden/ wat van de volgende bewysen sal te seggen zijn; op welke zijn gegrond geweest so vele vonnissen van allerley Gerigten/ in den uitheemsche: tot doemenisse en ter dood van menigte personen/ diemen hield vooꝛ toveraars en hollen/ en die self dat ook beleden hebben. Wy moeten echter 't gene by vooꝛname luiden vooꝛ waarachtig en regtmatig is geacht/ so niet vooꝛbygaan; sonder op het minste opening te geven van de redenen die in 't besonder zijn in acht te nemen/ op sulke onderscheidene gewijsden met de regtelike ondervꝛagingen en bekentenissen/ die meest boven andere beroemd/ en vooꝛ onwederspꝛekelijk gehouden zijn. Want om vooꝛ geenen uitvlught opening te laten/ so heb ik de vooꝛnaamste vooꝛgenomen; derwelker nietigheid tot op den bodem toe ontdekt/ met een sal tonen datter niets van allen is dat houden kan. Doch sal ons hier bequamelik den weg toe banen het gene wel geen vonnis of regtpleginge heeft ondergaan; maar niettemin den Oveꝛigheden werk gemaakt/ en stoffe aan vermaarde schꝛyvers nagelaten/ om den gedenkschꝛiften in te lyven. 't Zijn dꝛie vertellingen/ van

eenerlepen inhoud / doch in tijd en plaats verscheiden; uitgesonderd dat de hoedanigheden der personen / en der plaats / in alles of ten naasten by deselfde zijn; twee Weeshuisen / dat van Amsterdam en Hoorn; en noch een armen kinderhuis tot Rijssel opgerigt.

§. 2. Het eerste schrijft de Nederlandsche Tacitus. P. C. Hooft in sijn III. boek op 't jaar 1566. aldus. Gelyk ik der deftigheid mijns aangevangen werks te naa zoude achten, alle straatmaaren en ydelen klap, tot aas der ooren, die veel al naar vreemdigheit jooken, te boek te staan; alzo kan niet ledig staan te melden, 't geen my verscheide geloofwaardighe ooghgetuigen, Roomsche, Onroomsche, hoewel het wonder, overaardigh, en onzen vernufte onbegrypelijk is, vertelt hebben. Naamelijk, hoe, ontrent deezen tijd, de arme weezen al hier met zoo naar en byster een quaale bezocht zyn geweest, dat een mensche 't haair te berghe staat, van daar aan te denken. Want een groot deel kinderen bezeeten met booze geesten, werd niet alleen, in veelerley wyze, geplaaght en gepynight; zulx dat het hun noch na de verlossing, al hun leeven, aan hing; maar zy klauterden, als katten, by wanten en daaken op, gaaven gezigten zo helsch en averechtsch, dat de manlijxte harten van die neep scheenen te quynen; wisten uitheemsche taalen te spreeken, en van 't geen op 't selfde ooghenblik elders, zelfs in de Vroedschap geschiedde. Veel heilloos gebaars bedreevenze aan de deuren van zeekere vrouwen, die, daar over voor toovery uitgekreeten, van my om de eere der naakoomelingen verzweegen worden. Maar zy hadden 't boven al geladen op den Schout, dien zy scholden voor een Deventer koek, om dat hy van wanstallighe lengte was, en meenende hun met diergelyke kinderkost den mond te stoppen, dien oopen brak.

Doctor Dapper in sijne beschrijvinge van Amsterdam / hoewel de sake met omstandigheden breeder uitmeetende: segt nochtans op 't einde seer wel / dat dese en diergelyke meer andere vreemheden in de Natuur geschiedden: daar door te kennen gevende / dat hy 't alles / hoewel vreemd / nochtans niet meer dan voor natuurlyk houd. In Brands Hist. der Ref. VI. boek / vind in 't verhaal noch meer uit de Memorien van Laurens Reaal bezrykt. Laat ons nu sien / wat daar in van den Duivel zy.

§. 3. Ik sal hier myne aantekeningen op maken; om te bescheidelijker aan te wysen / waar my dunkt dat het hapert.

Verscheiden ooghgetuigen dien wil ik wel geloven / in 't gene dat van met eigene ogen is gesien / en hier verhaald. Dog dat heeft alles door ontsteldheid van de herssenen / natuurlik so geschieden konnen; na 't gene dat ik voor III. §. 10. heb aangetekend.

Roomsche, onroomsche) 't Geheele Weeshuis was doe noch aan 't Roomsche vast; gelijk de gansche stads regeeringe: also die eerst / en teffens ook de kerken onroomsch zijn gewerden twaalf jaren na dien tijd; so als aan 't Roor in d'Oude Kerke staat.

't Misbruik in Godes kerk allenxkens ingebragt,
Is hier weer afgedaan in 't jaar tseventig acht.

So

So hebben dan de Roomsche hier het meeste / en d'Onroomschen echter nog door roomsche brillen 't werk gesien. Wy zijn tot hier toe nu al veelerley gesigt ontmoet / daar niet veel af te seggen is.

Een groot deel kinderen) knechtkens en meiskens, wel tot 70. toe; schrijft Laurens Reaal. Dit neem ik so / dat sommige waarlik / andere uit dertelh id / d'elendige nabootsende (gelijk dat gaat met kinderen) sich dus vreemd (doch niet alle op het allervreemdste) hebben aangesteld: daar mag er ses of seven zijn geweest. En schoon daar waren meer; de kleinste kinders by malkander slapende / en alle met malkanderen eetende en verkeerende: so konde 't een van 't ander besmett worden; gelijk de medecyns my lichtelik dat geven sullen; en de natuurkundigen het self de uit de voorgestelde gronden / II. §. 3/9/10. nog bevestigen.

Bose geesten, dit sta ik mede toe / in sulken sin als ik in 't II. b. XXVII. aangewesen en bevestigd hebbe. Doch laat ons nu besien / wat dese bose geesten, dat is / ongeregelde hertstogten en sielten des gemoeds en bloeds te wege bragten.

§. 4. Dat se uitheemsche taalen spraken / bederft het gantsche werk; d'onmogelikheid om sulx te doen / door Duivels kragt so onweerspreklik bewesen zijnde; dat dit alleen genoeg is om ons het geheel verhaal verdacht te maken. Vraagt eens wat waren dat voor talen? Het staat er niet. Wie warense die hen so hoorden spreken? De weesvader en moeder / denk ik; of d'andere kinderen: of anders moeste dat gehoord zijn van degene die self vreemde talen wisten. Maar doch / hoe ging dat spreken toe? met lispende tongen, seit Reaal. Daar hoor ik dese vreemde talen: De sielte hen de spraak belemmerd hebbende / so dat men se niet wel verstond / al was het duitsch: so hield men dat voor vreemde taal / om dat men dog reeds het voorhoofdeel hadde van besetenheid. So dan het minste letsel maar aan de uitspraak wierd bespeurd: dat moest dan vreemde tale zijn. Ik merk het self de aan Frans Kuiper / uit sijn boexken van de Duivelen: waar in hy seit / dat seker Jakob Symonsz. hier ter stede gehouden voor beseten / ook vreemde tale sprak. Dan kenne ik twee Doctoren die daar beide by geweest zijn: waar van de eene seit / dat hy den man Latijn en Griekisch heeft horen spreken; maar de ander dat ontkennende / heeft nooit van hem vernemen konnen / wat latijnsche of griekische woorden 't waren / die hy van den man gehoord heeft en hy selve niet. Dog laat ons horen / hoe die kinders wisten watter buiten 't Weeshuis omging.

§. 5. Op dat zelfde ogenblik, en dat self in de Vroedschap. Daar van verhaalt Reaal een sonderling geval / belangende Jan Klaasz. medelid van 't Vroedschap / en soon van Trijn Gerrits de Weesmoeder self. Een van de kinderen (niet groot altoos / also 't de weesmoeder alleen in de benaawdheid vast hield) wist haar te seggen / onderwylen dat de heeren noch vergaderd waren / als dat haar soon Jan Klaasz. na den Hage soude gaan. Het wierd bevonden / dat het so besloten was; de Raad ontsteld / en anders sich beradende; so bleef Jan Klaasz. t' huis. Hier heeft altoos

de Duivel niet geprofeteerd; alſo de profetij door die verandering van 't Raadsbeſluit / niet na en quam. Maar was het wonder / ſo Trijn Gerrits wel van haren ſoon geſeid mogt zijn / wat datter gaande was; en dat hy ſtaat kon maken / dat hy navolgens d'order van de Vroedſchap / na den Haag moeſt gaan. Dat kan het kind wel hebben aangehoord: het zy in 't ſeggen van Jan Klaaſz. aan de moeder / het zy in 't navertellen: dat veeltijds wel geſchied met yver / als in 't heimelik; onaangemerkt dat kinderen daar by zijn / niet denkende dat kleine pottjes mede ooren hebben. Dan is 't ene eigenſchap der koortſige en dulle menſchen / in die verheffinge al uit te te ſeggen watſe anders ſwygen. Heilloos gebaar bedryven aan de deuren van onnoſele vrouwen / en ſo den Schout wat uit te ſchelden; is een gebrek dat al van ouden tyden af in kinderen beſpeurd is / die niet wel opgevoed / of door gemeenſchap van malkanderen bedorven waren. Sodanig warenſe tot Bethel die den profeet Eliſa achterna riepen; 2 Kon. 2: 23. maar nooit en las ik dat die kinderen betoverd waren.

§. 6. Siet daar nu die vermaarde Tovery in 't Weeshuis t' Amſterdam / daar 126. jaren van geroepen is; die d' Atheiſten (ſeit Frans Kuiper / daar door verſtaande menſchen die voor vaſt geloven dat er is een God / die ſonder Duivel kan beſtaan) wel behoort te overtuigen, alſo daar in alle die dingen plaats hebben, die onderſteld of beweſen zyn (onderſteld maar niet beweſen) dat in duivelſche werkinge moeten gevonden worden. Dat hebben wy daar nu geſien / en volgens ook wat by die luiden voor bewijs van deſe Duivels werkinge gehouden word. Indien daar anders dan geen is / ſo is er geen. Laat ons beſien / of dat van Hoorn wel vaſter gaat; hier komt hy met Notariſen en Getuigen / welke ſeggen. Dat in den Jare 1670 of daer ontrent, een zeer groot getal der Weeskinderen, in 't voorſchreven Wees-huys, en dat ſoo wel Knechtjens als Meysjens; ouden als jongen, doch niet beneden de twaalf jaaren, en meeſt alle van de onzeedighſte ſoorte, eenige maanden langh bevangen zijn geweeſt met een zeer zwaare paſſie, daar over verſcheyden Doctooren en de Medicijns gehaald zijn, die altemaal raadeloos ſcheenen te ſtaan, niet zeeker weetende wat zy 'er af maaken zouden; beſtaande deſelve paſſie hier in, dat dito Kinderen, onvoorſiens en plotſelijk ter aarden in onmaght needervielen, terſtond van haar zelf waaren, en zoo krachtigh getrokken en geſcheurd wierden, ſchoppende met de beenen, ſlaande met armen, en met het hooft tegen de aarde, gillende, huilende, ende blaffende als honden, dat het niet was om te ſien of te hooren; en van de ſommige gingh de buijck zoo geweldigh op ende neerder, dat het was als of 'er een leevendigh ſchepſel in zat, datze beweegde, ja als of 'er een tonnetjen in haar buyck omgewenteld wierd, zoo datmenſe met drie, vier, vijf, en ſomtijds wel met ſes menſchen moeſt helpen, daar af de eene het hooft, twee anderen de handen moeſten vaſt houden, en een op de beenen gaan ſitten, gelijk ook ſomtijds wel een op de buyk ſitten moeſt, om die needer te houden, en alsze ſtil laagen, waarenze zoo ſtijf als houten, zoo dat menze

ſlegts

ſlegts by 't hooft en de voeten neemende, draagen konde waar men wilde, zonder beweeginge: 't welk dikwils, uyren lang aan een duyrde, ook wel in de nacht tot elf, twaalf, een, twee, en drie uyren toe; gelijk ook op een tijd zeekere Vrijſter, genaamt Tryn Lucas dochter, zijnde een van de oudſte meysjes in 't Huys, deeze paſſie gekregen heeft des morgens ten acht uyren, als wanneer de ſchel begon te klinken voor de kinderen, om haar ontbijten te haalen, en duyrde zonder eenigen verpooſinge, tot des naamiddags ten vier uyren, als wanneer de ſchel weder klonk, om te ondermetten, meenende deeſe patient, alſdoen eerſt bedaarende, dat zy maar een weynig tijds in die paſſie gelegen hadde, om dat zy de ſchel hoorde, en verklaarde in meeninge te zijn, dat het gebedt van 't ondermetten noch was van 't ontbijten, des morgens toen zy neederviel.

Deeze paſſien kregen de kinderen meeſt alsze malkandet daar in zaagen liggen, en ook alsze yemand in die paſſie liggende, maar hoorden gillen, huylen of blaffen: waarom eenigen het dikwils ondernaamen, om terſtond te ontloopen, dog meeſt te vergeefs, ten waare zy zoo veel tijds hadden, datze dicht by de poort van 't Wees-huys zijnde, buyten 't Wees-huys konden koomen, en dan ſcheenen zy zo veel nood niet te hebben; zoo datter door dat hooren ende zien dikmaals zoo veel konden needervallen datter naawelijx gezonden genoeg waaren, omze te helpen: ten anderen, kreegen zy 't ook zeer dikwils, en ſchier altijd, in Godsdienſtige oeffeninge, als in de Kerk onder de Predikatien (daar zy derhalven moeſten uytgehouden worden) en in de Catechiſatien, die 'er door een Predikant, en door de voornoemde Binnevader, doch op verſcheyden tijden, in 't Weeshuys voorſz. gedaen worden, maar wel aldermeeſt onder de gebeden; gemerkt ten dien eynde by de ſuppooſten van 't voorſchreve Wees-huys, in 't byweezen der geſamentlijke Wees-kinderen, bede-ſtonden gehouden, en ſtemmelijke gebeeden gedaan wierden. En hoe de gebeeden ernſtiger en vieriger waaren, en meer gebeeden wierd, dat God des Satans macht wilde beteugelen, hoe de kinderen het quaader hadden, en meer inde paſſie vielen: maar inde vaſten avonds-daagen, duurende bynaa een gantſche week, waaren deeze gemelde kinderen, die de voorſchreve paſſien hadden, de alderongebondenſte en baldadigſte: jaa zoo uytgelaaten, als ofze vol vier waaren, en gants niet te betemmen: zonder dat 'er in al die tijd een was, die yets vande voorſchreve paſſie deerde. En verklaaren vorders, dat 'er geen middel gevonden is, tot hulp van deeze kinderen, als eerſtelijk het gebed, 't welk op 't verzoek vande Heeren Voogden en Buyten-moeders van 't voorſchreven Huys voor haar gedaan wierd, continueel in alle Kerken en vergaaderingen: van alle geſintheeden, behalven de Papiſten; en vorders dat men dezelve kinderen, buyten 't Wees-huys by andere Borgers ging beſtellen met der woon, alwaar zy zijnde, het terſtond beeter kreegen, de quaale allenskens begon te verminderen, zoo datze alle, doch de een wel wat raſſer als de anderen, daaraf verlost zijn, behalven twee Vrouwluyden, die het ſomtijds nog wel krijgen.

§. 7. De waarheid der geſchiedenis wil ik hier niet in twyfel trekken; maar

maar ook geensins gehouden zijn / om op te lossen welke d'oorsaak sulker vreemde werkingen geweest mag zijn; alsoo dat tot de Natuur en Geneeskunde behoort. De vrage is alleenlik / of hier in is dat bewijs geeft van een werk des Duivels of betoverdheid. Dat is er mijns bedunkens / so vere af: dat / somen een van beiden sal besluiten / sich meer omstandigheden opdoen voor 't neen / als voor het ja. Want daar word eerst geseid / dat dese kinderen geweest zijn van d'onzedigste soort. Waar uit wel af te nemen is / dat moedwill ende dertelheid de toevallen en de uitwerkselen van dese wonderlike siekte merkelik vermeerderd hebben. Daarna / dat hen die passien meest overquamen / wanneerse daar malkanderen in sagen liggen: sulx geeft te kennen dat die quale was besmettelik; 't welk noch te meer daar door versterkt word / datse buiten in de lucht verlichtinge gevoelden / so datse buiten 't Weeshuis so veel nood niet hadden. Kan ook wel zijn / dat het de een den anderen na dede / als een de stoutigheid maar hadde om 't begin te maken.

§. 8. En overmits dat sy sich best bevonden in de ruime lugt: so is het ook geen wonder / datse 't kregen in de kerk, daar 't door de menigte van menschen nog benaawder was dan self in 't Weeshuis. Daarby quam / dat sy zijnde meest / gelijk geseid is / van d'onzedigste soorte; en daarom liever op de straat dan in de kerk: sich daar veel erger konden aanstellen dan sy waren; om uit de kerk te mogen blyven, gelyk ook de Verklaringe seit dat derhalven is geschied. Noch meer word dit bevestigd door het gene word geseid / dat sy gedurende den vasten-avond, (hoewel doe de passie niet hebbende) d'allerbaldadigst / en als uitgelaten waren. Waar uit men reden soude mogen nemen om te twyfelen / of 't meer siekte of broodzonkenheid geweest sy / die de kinders quelde.

§. 9. 't Is wat besonders 't gene verder word geseid. Dat / hoe de gebeden ernstiger en vuriger waren, dat God des Satans magt woude beteugelen, hoe de kinderen 't quader hadden &c. Want daar uit blykt veel eer dat het des Satans werk niet was / dan dat hy daar in wrogt. Want so gy bid en niet ontvangt: het is om dat gy qualik bid. Jak. 4. 3. Doch 't volgende schijnt tegen het voorseide aan te lopen / dat het gebed tot hulp van desekinderen gestrekt heeft: 't welk niet kan zijn / indien hun lyden onder 't bidden erger wierd. Of hebbense daarna op andere manier gebeden / en niet meer tegen 't werk des Satans / als te voren? Doch hier in doet sich 't onderscheid van self op / dat eerst de kinderen / daar by geweest zijn in de kerk; maar nu deselve buiten kerk en weeshuis; in verscheide huisen verdeeld. De Lucht dan ook verdeeld / en sy elk op sich self geen weerga vindende noch makker / als te voren / die d'een d'anderen voorgingen: so sagmen 't werk allenx vervallen en voor so veel als daar iet weesentlyx met onderliep / so hebben die twee vrow-luiden noch een weinig daar van konnen overhouden. Misschien zijn die ook wel de eenigste geweest dien waarlik iets gedeerd heeft: en d'anderen / als van de onzedigste soort in dertelheid als uitgelaten, so boos en loos geweest / dat sy maar nabootsten 't gene

ne sy in d'eerste sagen. Want geen beweegingen so swaar verhaald zijn / die kinderen meer dan twaalf jaren oud / niet buiten siekte souden konnen maken: en waren beter vast te houden van drie menschen dan van ses; die alle geen bequaame plaats en hebben / om ieder so veel kragts in 't houden als een van de drie in 't werk te stellen.

§. 10. Nu moet ik noch iet seggen 't gene Antoinette Bourignon verhaalt. Niet dat de saak of sy die daar van schrijft dat weerdig zijn: maar om dat ik geleerde of ook anderssins verstandige personen kenne / die dat vrouwmensch vry wat achten; hoewel sy uit haar doen en schriften heeft doen blyken / dat sy maar ene bose sottinne was. Ik seg onbeschroomd / sottinne, om de sotte inbeeldingen die sy van haar self betoont te hebben / en die alle mate van bekende sotheid overtreffen: en boos; om datse alle menschen lastert / door beseten of betoverd uitmaakt / die hare dweeperyen niet en achten / of in hare grootsche inbeeldingen en gevaarlike onderneemingen tegen staan. Sodanig worden ook degene / die de schriften en dristen van dit vrouwmensch volgen; sich aanstellende als de geestelike mensch die alle anderen oordeelt / en van niemant wil geoordeeld zijn. Merk / Leser / het getuigenis eens mans die naam heeft van geleerdheid / en de weereld dagelijx met sijne boeken dient: het gene hy in d' historie haars Levens cap. 34. §. met dese woorden van haar geeft; dat sy was / *la plus divinisée & la plus pure ame, qui ait estè sur la terre depuis Jesus Christ*. de meest vergoodde en de suiverste ziele, die daar ooit op aarden is geweest na Jesus Christus. Wat dunkt u / heilige Apostelen / die door Gods Geest gedreven zijt geweest / van dese paapsche Profetesse? Gy waart so niet vergodet noch gesuiverd als sy is geweest. Denkt of die lof-trompetter u geloven sal / indien ik wil bestaan te tonen / dat die toverwerkingen van haar gemeld met uwe leere strydig zijn. Want dese ziele / so veel suiverder en Gode nader dan de uwe / verseekert hem het tegendeel. Haar woord sal daarom moeten gelden: en dat so veel te meer / als sulke menschen doch genegen zijn / den Duivel over al in 't spel te brengen; om van heldhaftigheid beroemd te worden; door so veel strijds / als sy veel meer dan anderen / die niet so suiver noch so goddelijk van ziele zijn als sy / met hem gehad / en so veel kampen als sy op hem wel gewonnen hebben. Nu laat ons sien / wat seit die suivere en vergoodde ziel. Ik lese dat in haar geschrifte 't welk sy noemt *la Parole de Dieu*, dat is / Gods woord; om dat gy immers soud geloven dat het waar is / §. 100-131. en d'inhoud komt meest hier op uit.

§. 11. Tot Antwerpen hadde sy een armen kinderhuis / met hulp van rijke en weldadige personen / opgeregt. Sy kreeg er metter tijd tot 50. toe. Die lieten sich behoorlik van haar leiden / en na uiterliken schijn gewennen tot alsulke oefeningen als haar godsdienst medebragt. Ten laatsten word sy eerst van een / daarna van twee / drie andere / gewaar / dat sy gemeinschap hadden met den Duivel: en voorts dat weinige van al den hoop daar vry af waren; en eindelik / datse met hem in verband / door d'ouders self van eerst af al verpand waren / en in dien staat in 't niew gestichte Gods-

huis

huis ook gebragt; om meer te leeren veinsen / en door dat middel de verdorventheid meer in de weereld voort te planten. De Pastoor / seitse / (§. 119/120.) van St. Sauveur schreef hunne bekentenis; en sy verklaarden duidelijk / datse dagelijx vleeschelike gemeinschap hadden met den Duivel; datse op den Sabbat gingen, daarmen at en dronk, en danste; met meer andere ontuchtigheden en vleeschelijk bedrijf. Elk vrowmensch hadde haren Duivel in mans gedaante; en de mans hadden insgelijx elk sijnen Duivel in gedaante ener vrouwe. En datter sulk een groot getal van menschen was in desse nacht-vergaderingen; daar elke Duivel, dag op dag sijnen minnaar of beminde medebragt: dat nooit vergadering van menschen so talrijk in de stad vernomen wierd. Dat op die Sabbaten allerhande stands personen quamen, jong en oud, rijk en arm, edel en onedel: en boven al van allerhande slag der geestelikheid, van Priesters en Prelaten: en dan een iegelijk daar in die orden wierd gesteld als hun plaats in de weereld mede brengt. Datmen daar een Beest aanbad, en met het selve schandelike dingen dede: en dat het dan daarna verbrand wierd, elk van die assche nam, en door deselve dede quynen en ook sterven mensch en vee. Het kluchtigste van allen dunkt my noch te zijn / het gene sy verhaalt *dans sa Vie exterieure*, in haar Uiterlijk Leeven, §. 82. van 't gene een deser dochters haar beleden hadde / dat sy van jongs op enen Duivel gehad hadde, die met haar op wies, en dagh en nacht met haar boeleerde, na dat hy met haar groot geworden was. Voorwaar een niew slag van Duivels daar de weereld nooit te voren af en wist.

§. 12. Wat dunkt den Leser van so schone vertellingen. Is hem ooit sotter grol in enig fabelschrift ontmoet; sal ik de moeite neemen van die sotte dingen te weerleggen / die sich self verraden / en door al 't voorgaande rijkelik van ieder een zijn op te lossen? Dit vrowmensch heeft die kinderen so sott gebroed als sy self was; gelovende dat alle Duivels uit der Hellen tegen hare heiligheid gelykelijk in opstand waren. Want daar toe hadde sy genoeg / door 't bloot verhalen van een deser kinderen; (van d'oudsten evenwel / so als se seit / maar niet hoe oud sy was) als dat de Duivel wel drie nachten achter een vergadering gehouden hadde met wel vijfentwintig menschen, die sy kende, om middel uit te vinden haar te doen sterven. Daar toe dan haddense besloten, sekere salve uit verscheidene stoffen wel doormengd, te maken, daar sy nooit af soude konnen ontkomen. enz. §. 128. Voorseker was dat wel een heilig mensch / daar voor den Duivel so veel om te doen was / om haar leed te doen; also dat anders / met gemeene te doen hebbende / ganschgeen werk voor hem is. Hy moet van ouderdom ook in de tweede kindscheid zijn gekomen / die nu met kinderen te rade gaat / om maar een vrowmensch om den hals te helpen. Want het wel blijkt / dat dese dochter een van den raad der 25. is geweest. Nu heb ik al genoeg in desen dzelk geroerd / dies wil ik slegs nu tot wat anders overgaan.

§. 13. Indien ik tot den paapschen tijd te rugge ga / so vind ik stoffe binnen dese stad; alwaar in't jaar 1555. een byster quaad gerugte was van

van sekere vermaarde Tovereſſe Meins Kornelis van Purmerend; die volgens blijk der Regtspleginge daar van gehouden / de walgelijkste fabelen beleden heeft / die te bedenken zijn. 't Een ſtreed tegen 't ander / en 't een ontdekte 't ander. Sy hadde enen vryer uit der hellen / die hiete Roeltje, en geſeid hadde dat hy was deſelfde die Chriſtus verraden hadde. Sy toverde 't gras weg / en de koeyen / door de wonden / ſchurius, inturius, tierius, fugita; ſeer wel begreep het Dr. Dapper / doe hy die hiſtorie beſchreef / pag. 150/ 151. ſijner Beſchrijvinge van Amſterdam / dat het wel ſware gedagten en inbeeldingen geweeſt konnen zijn / die deſe Meints dusdanige beuſelingen (ſo noemt hy die met regte) van haar ſelfdeden ſeggen; en dat nochtans de wethouderen van Amſterdam in dien tijd daar geloof aan gaven, Want sy daar over is verbrand: en noch drie andere in 't ſelfde jaar / Anne Jans poortreſſe deſer ſtede met beide hare dochteren, Lijsbet en Jannetje Pieters, ter ſelfde ſtraffe gedoemd. Hy voegt er noch ter ſelfde plaatſe by een wonderbaarlyk guichelſpel van ſekere dochter diemen voor betoverd hield; 't welk echter na gemerkt van alle vreemdigheden dieſe dede ende die haar wederboeren / anders niet en was / dat sy in de kunſt den jongen toverling tot kampen noch te boven ging. De Leſer mag er 't boek op naſien; ik mag daarmede 't myne niet vergroten.

XXVI. HOOFDSTUK.

De wonderlike kraam van 't wijf tot Abbekerk beſtond ook in geen Tovery.

§. 1. TErwijl ik deſe dingen onderhanden hadde / quam my te voren ſeker wonderlijk geval / voor weinig jaren hier in 't land geheurd / daar ſeer veel af te ſeggen is geweeſt. De vrow die d'inhoud en de ſtichſter der hiſtori is / heeft kerklike / en weereldliken werk gemaakt / beroerten in haar dorp en rondom heen veroorſaakt / en aan alle man den mond geopend / om daar van te ſpreken elk na ſijn verſtand; geen Regters nochte Regtsgeleerden / noch Predikanten / welker oordeel over dit geval gevraagd is; maar alleen van het gemeene volk / en echter noch een predikant die ik niet en merke dat daar over is gevraagd geweeſt / vermoedden / dat de Duivel hier ook was te werk geweeſt: nochtans met ſo veel onderſcheid / dat by het volk de vrow van tovery beſchuldigd / maar by deſen predikant C. D. daar van ontſchuldigd wierd / en 't werk by hem ſo ingeſien / dat haar de Duivel wel mishandeld konde hebben / en alles wat daar ſcheen gebeurd te zijn / door ſijne wonderkonſtige natuurkunde uitgewerkt. 't Was by verſtandigen alleenlik in bedenken / of wel de vrow / van welke ik nu ſpreken ſal / hare eigene vrugt verdaan moght hebben. Doch laat my eerſt d'hiſtorie verhalen / ſo als die ons door Jakob Landman / die de Secretares van 't Geregt was / en de ſake ſelf

ander Kraam-wijf te bed geholpen; ende voorſeyde Klomp, die van yder die 'er in huys quam, mogt geſien werden, daags daar aan, onder den naam van een dode vrught, met de gewoonlyke Lijk-ſtati begraven. Dit is 't geen namaals opgegraven ſijnde, bevonden is, de gedaante van een Verkens-reuſel te ſijn. Dog niemant der andere wyven, dien dit bekent was, ſo veel gebleeken is, wiſt des anders, dan dat 'er een wonderlijk wan-ſchepſel ter weereld gekomen was: en 't is dierhalven met ſwygen doorgegaan.

§. 3. Twee jaaren ontrent na ditte, was deſe Vrow wederom ſwanger; en ſoſe na haar bekentenis, (ik ſal hier in meeſt haar ſeggen, en wyders 't verhaal van de buren volgen) wel vier, boven de negen Maanden bevrugt was geweeſt, is, als haer Man op het velt, aan 't arbeyden, en zy met des ſelfs Zuſter, een oude en gebrekkelijke Meyt, alleen in huys was, daar by haar gekomen een onbekent Wijf: die haar te kennen gaf dat ze van haar *Land-Heer Wybrandt Janſz. Maris*, woonende tot Hoogkarſpel, ontrent de vier uuren gaans van daar, aan haar gezonden was: en datze quam, om haar van 'er Vrugt te verloſſen: als zijnde een Vroedwijf, en op de Ooſter Swaagdijk woonende: mede vaſt zoo verre van daar gelegen. Dit Wijf was 'er een weynigh tijdts geweeſt, en in 't korte overviel deſe Vrouwe de barens ſtonde: dat ook zoo veirdig voortging, dat zy ſpoedigliik, zonder enige buurinnen daar by te zijn, van hare Vrugt, die dat Vroedwijf zeyde, dood te zijn, verloſt is geworden. Zoo haaſt had dat Wijf de vrught niet ontfangen, of ſy keerd' haar op de ſtoel zittende, met het aangezight vande Vrow af, en heeft, al mede in kleynen tijdt, de vrught, in doeken, die zy, uyt een houten doos, daar op een bank ſtaande, nam, van top tot teen, digt toegewindelt, en vaſt beſpelt. Zulx dat die noch van de Moeder is gezien, noch van andere Vrouwen, zonder los-windingh, kon bezien worden. Leggende dat gewindelde Popjen doen, in een houten mowde, of een langwerpige bak, ter ne'er: en tegens 't Kraam-wijf zeggende: dat zy terſtont, door haaſte, vertrekken moeſte; maar dat haar Schoon-Zuſter, (die agter was) de buren ter hulpe zou roepen. Terſtont vertrekt dit Wijf; zonder van yemand der buren gezien te zijn; de Schoon Zuſter roept om bure hulp, en terſtont komt 'er eene d'agter deure in: tegens welke (dit heb ik uyt der zelver mondeling verhaal;) de Kraam-vrow van uyt de middelkamer roept, datze haaſtig de bure wijven zou halen. Zoo doetze; en komt in 't korte wederom. De Man komt middelerwijl mede uyt den velde; en vondt, gelijk de buur-vrouwen, (waar van hy ook enige haaſtelijk haalde) zijn Wijf, zeer kout, met weynig vuur op de haardt, daar alleen, op de vloer en van de vrugt verloſt. Elk, als te denken is, was ontſtelt. Dan yder deê zijn beſte om haar te helpen. De vrugt lag als doodt, met een wit kleedtje over-dekt; daar aan was niet te doen: derhalven wierd' het Kraam-wijf, na datſe enig vyer aangeſteeken hadde, in een warm bedde geholpen; en als een waarlijke Kraam-vrouw, gehandeld. De gewoonelijke geboorte tekenen lagen hier, ten grooten deele uyt water, maar ook uyt bloed beſtaande, op de haertſteenen, en over vloer. Die wiert opgeklaart, en alles vorder dat 'er te doen was, beſchikt. Maar dat toe-gewindelde maakſel heeft niemandt van allen, los gedaan noch beſien: om dat, na

't ſeggen van 't Kraam-wijf, doen daar af niet geſproken, en na 't verhaal van de Vrouwen, haar dat door verbod vande Kraam-vrouw, belet is geworden. Zulx dan, dat het verhaalde maakſel, 't welk na d'uiterlike gedaante wel een kleyn kind geleek; maar, na 't oordeel van eene der wijven, ligter was als een kind behoort te ſijn, gelijk het eerſte, plegtelijk ter aarde gebragt is. Dan naderhand dit Kisjen opgegraven zijnde, is hier in bevonden 't Kintje van oude Lappen toegeſtelt. Of nu de Vrouwe deze-maal zeekerlijk enige vrucht ter weerelt gebracht heeft, of, niet, laat ik een ander oordeelen. Immers dat buur-wijf dat eerſt daar geweeſt is, verhaalt, dat uyt de blijkbare tekenen, dieze in de haard-ſtee, daar in de nageboorte, by 't Vroed wijf, zoo de Kraam-vrow verhaalde, zou geleyt zijn geweeſt, ala andere kenbaarheden zy vaſtelijk verſtond datze waarlijk gebaard hadde. In dien tijde is de vreemdigheyt dier zake wel eniger mate onder 't volk rugtbaar geweeſt: maar met de begravingh van 't kind is alles begraven gebleven, tot dat nu, 't een en 't ander te gelyk ten toone gekomen is.

§. 4. Voor de derdemaal dan is ſy wederom ſwanger, gelijk andere Vrouwen, grof van Lighaam, naa d'uyterlijke gedaante, geworden; ook haar reekening (ſo ſpreeken de Wijven) ontrent de midden van de Zomer vervuld ſijnde; is ſy, gelijk d'eerſte en andere malen, ſonder te baren ſwaar gebleven. Zoo ook den geheelen Zomer uit voortgaande. Middelerwijl in de Herfſt, (ik volgh wederom de bekentenis van de Vrouwe) is dit voorgemelde Swaagdijker Wijf by haar, (de Man alwederom niet by huys zijnde) t' haren huyſe gekomen, om te zien hoe dat 'et met haar was. En verſtaande dat zy zoo lang ſwaar gegaan hadde, heeftze de Vrow, aan haar Lighaam, zoo verre onderzocht, dat zy daar uyt zeyde te verſtaan datze bevrught was: maar, al liep 'et wat langer als de gewoone wijſe aan, datze echter hoopte dat 'et wel gaan ſou: Vertrekkende daar op ten huize uit. Den 19. Nov. 1658. quam dit Wijf wederom; afgeſonden van *Wybrant Janſz. Maris*, om haar van de vrugt, dienſe droeg, ſoſe voorgaf, te verloſſen. Zy ging by haar, aan de haartſtee ſitten, (de Man was doen tot Abbekerk om enig hout te kopen) en z' hebben met malkander ('t moet voor de middag geweeſt ſijn) een ſtukjen ontbeten. Doen gaf haar dit Vroed-wijf enig droog goet, om 's avondts met enig nat by haar ingenomen te werden: gelijkſe dat (na die belydenis) ook ſou gedaan hebben. En ſou het Vroedwijf op haar vertrek geſeyt hebben, datſe hoopte dat 'et haar wat helpen ſou; maar dat ſy doen na Eerſwoud (een kleyne ure gaans van daar) ging; en datſe 's daags daar aan 's morgens ſou wederom komen: belaſtende ook deſe Kraam-vrow, tegens die ſtonde, haar Moeder, die tot Zybekerſpel woonde, door haar Man te doen halen. Vertrekkende daar op, eer noch de Man in quam, van daar. Zulx dat al wederom, gelijk mede daags daar aan, gemerkt de Man doen na Zybekerſpel was, 't ſelve Vroedwijf van de Man niet geſien is geworden. Immers, ſo haar belydeniſſe wyders luyt, is haar Man, vroeg in de Morgen-ſtont, daar aan (dat was woensdagh den 20. van Slaght-maant) om ſijn Schoon-moeder met een Schuytje gereyſt; dan eer die noch t'huys was, quam het Vroedwijf wederom daar ten

huyſe;

huyſe; die een weinig daar geweeſt was, wanneer de Vrow de barens noot dier mate aan quam; dat ſy, door hulpe van dat ingekomen Vroedwijf, ſonderling ſpoedig en gelukkig, van hare vrught, byſonder van de *Nageboorte*, en alles dat 'er aan hoorde, na aller wyven wyſe, verloſt is geworden. Terſtond daar aan, keerd het Vroedwijf, die de vrugt ontfangen hadde, de Kraam-Vrow den rugge toe. Zulx dat ſy de vrught, die d'ander op ſchoot had', niet ſien kon, noch oyt ook geſien heeft. Wel verſogte ſy terſtond, eens ende andermaal, ſeer ernſtig om haare vrught te ſien; maar 't Vroedwijf, met ſeggen dat 't beſien der ſelver haar niet goed was, weygerd 'et t' elkens. Verbiedende datſe 't ſoude ſien, als ook dat 'et van anderen ſoude beſien werden. Middelerwijl was ſy beſig, om de vrught te bewinden; en had daarom de voor-aangetogene houten doos, daar in de Kraam vrow haar kinder goedje had' liggen, by haar genomen. Sy nam daar uyt 't geen 'er aanſtond, bewond daar in de vrught, van boven tot beneden dight toe, en leyd' die ſo onſigtbaar gemaakt, niet verr' van haar in een houten bak: blyvende ſy Aaght Germonts hier-en-tuſſchen, ſonder enige hulp, (want daar was niemant meer) in deerlyken ſtaat ſitten. Nawlyx had het Vroedwijf alles aan de vrught beſchikt, of ſy wilde door haaſte, dieſe ſeyde te hebben, vertrekken. De Vrow begeerd' op haar datſe vertoeven ſou tot de komſte van 'er Man en Moeder. Sy weygerd 'et; ſeggende niet langer te mogen blyven; en aangaande de betaalinge voor haar dienſt, en kruyden, ſeideſe als voren, dat Wybrand Janszoon haar te vreede ſou ſtellen. Daar op vertrektſe: zonder dat de Kraam-vrow, in 't gaan en komen geſien heeft dat dit wijf enig pakjen meê gebraght, veel min met 'er genomen heeft. Weinig daar na komt haar Moeder en Man t' huys: die vinden 'et daar ſo geſtelt. De Man keert terſtont en haalt de bure-wyven: die komen en vinden de Kraam-vrow verloſt, ſittende by den haard, koud en ſeer bevende: Alle gewoonlyke ſaken ſagen de burinnen, over de vloer verſpreid liggen, en de vrught niet verre van daar, toegewindeld en overdekt in een houte bakje; 't welk al wederom een dood' miſchepſel hiete te ſijn. De vrouwen keeren haar derhalven na de Kraamvrow, alles dat 'er dan gemeenelijk te doen is beſchikken. Eene der wyven, keerd' haar ondertuſſchen na 't kind, om te ſien, of 'er ook yets aan te doen was: dan de Moeder veerdigde haar af; met ſeggen: *Wat wilje daar aan doen? dat is beſteld.* So keerden 't meeſtendeel der wyven t' huyswaart. Dan drie der ſelver, na verloop van enige uren miſchien van d' een en d'ander van haar Huis-genooten aangeport, overdenkende dat ligtelijk hier over yets te ſeggen ſoude kunnen vallen, datſe niet beſien hadden wat vrught dat 'er ter weerelt gekomen was, keeren wederom na 't Kraam-huys: ſpreken den man aan, om 't kind te ſien: die verwilligt 'et: maar mits dat hy ſijn wijf daar over ſou vragen. Sulx doet hy; en komt daar op de wyven ſeggen, dat ſy 't niet toe-laten wilde: doch datſe ſelfs ſijn wijf daar over vryelijk moghten aanſpreken. Soo doenſe; maar worden wederom af geweſen, met ſeggen eens en andermaal, ſy had 'er geen ſin aan, en wild' et niet beſien hebben. Soo keerden doenmaals de Vrouwen onverrichter ſake. 's Daags daar

aan, waren de bure kinderen ('t is ſo de gewone wyſe) genodight, met de buren 't Kint ter aarde te brengen. De buren in huys komende, verſtonden twee vrouwen, (die het toegewindelde kind vonden ſodanig, en op de ſelfſte plaats als ſy het des daags te voren hadden gelaten) datſe 't ſelve, eer ſy het in 't Kiſtje leyden, ſonder vragen, om niet geweigerd te werden, wilden beſigtigen. Dan, als ſe het aan 't hooft-eynde begonnen los te ſpelden, wierd 'er dat door de Kraam-vrow belet: Want ſy dat ſiende (ſo getuygen de wyven) van 't bedde af, ſteld' haar ſo euvel aan, en beerde ſo byſter, dat de wyven, mits ſy haar daar by te kennen gaf, datſe 't beſien niet lyden wilde, genootſaakt waren van haar voornemen af te ſtaan. De zelfſte Vrouwen nemen dan, ſonder bezichtigen, het toegewindelde Popjen, leggen 't in 't Kiſtjen.

§. 5. Naulijx was dit leſte Popjen begraven, of de vreemdigheid van het verhaalde baren, quam ruchtbaar onder 't gemeene volk. Elk een verſtond dat 'er yets vreemds moeſt onderſchuylen; maar niemant wiſt watte: enigen zeiden dat hier Toverye onderſchuylde; dat, om zulx te verduiſteren de man Claas Nijszoon heymelijk by nagte zou komen en graven 't begravene kind op; en dat daar in voorſien behoorde te werden. De gemeene praat groeyt aan, als een omgewentelde ſneew-bal; hoewel 't waren loſſe praatjes; op vermoeden ſonder ſekerheid gegront. Dan door dezelve zijn enige uit den Geregte van Zybekarſpel bewogen geweeſt om te bezien wat 'er in was, het kiſtje op te delven. So dedenſe, in 't by zyn van veelen van 't gemeene volk: Des Zondags den 24. van Slagtmaant na dat 'et Donderdags begraven was. 't Kiſtje bragtenſe (want het was in den avont, en 't geſchiede, by kaars-licht) in de Kerk: 't wierd' geopent; en, 't Kind dat 'er in lag, los geſpelt zijnde, ('t was zo digt en vaſt toegemaakt, met zulken menigte van ſpelden, dat 'et te verwonderen, was) bevond' men dat het Ligchaam van Stok-viſch, de ſtaart daar af geſpleten, en als twee voetjes om-gekromt, de armen van twee met gort gevulde bloet beulingtjes, en het hooft van een rode kool, t' ſamen toe-gemaakt was. Dat was doen een ander wonder-ſtuk in 's menſchen oogen.

Hier op volgde vangeniſſe / pijniging; en ten laatſten ſchavotteringe / volgens vonnis op den 9/ en 17. April 1659.

§. 6. **De Vrow hier over nu voor 't Geregt betrokken / en na lang en veel gehoudene Regtspleginge / in ſtaat om op den pijnbanck te geraken / ſo hadde / ſchijnt wel / de voorſeide predikant C. D. dat medelijden / dat hy ſijn oordeel gaf ter haarer verontſchuldiginge; gelovende** / dat ſy wel een ſubject kon zijn geweeſt waarmede de Duivel ſijn perſonagie geſpeeld heeft; haar ſo opgeblaſen makende, als of ſe ſwanger was, en ſo met haar werkende als of ſe een kraamvrow was, ende gebaard hadde. Want (**ſeit hy daarna**) daar kan wel een ſchijnbaringe zijn, ſo dat ſy en andere konden bedrogen worden. Want dit kan de Satan wel doen. **En dit bewijſt hy met** Matt. 4: 9. Act. 8: 8. **en** Gal. 3: 1. **en wijſt ons na** den uitleg van de niewe Overſettinge over deſe plaatſe. **Daar toe brengt hy dan by Hyperius** *Meth. Theſ. l. 1. p.*

k 1. *p.* 304. 305. Voetius / *Part. I. Disp. pag.* 559. en Timplerus *Metaph. l.* 4. *c.* 4. *Probl.* 34. dewelke seggen / dat de Duivel op die wijse kan betoveren de sinnen van de menschen. Doch wy geloven langer niet dat sy ons seggen van dat gene daar sy nooit zijn by geweest; maar 't gene ons door de Schrifture self / of door de Reden / of ten minsten door de ondervindinge gebleken is. In geen van allen hebben of dese schrypvers noch de Predikant dat ooit gesien.

§. 7. Doch siet eens / hoe gereed de menschen met den Duivel zijn. Die self de predikant heeft namaals konnen weten door een welbekende sekere geschiedenis hier in de stad; hoe dat besondere begeerte eener vrouwe na een kind / so sy er geen en krijgt / te meer daar in ontsteken / self den naam daar van ten diersten kan doen kopen. Het veinst sich ene rijke burgers vrouwe swanger / koopt een ongeboren kind van ene andere die waarlik swanger was; gaat op dien tijd te bedde liggen als de tijd met dese was verbuid; laat sich dat kind so heimelik toebrengen / dat de man self anders niet en weet of 't is sijn eigen vleesch en been. 't Zy de verkoopster van haar kind / of de bestelster van het werk / niet na verwachtinge beloond / ontdekten namaals het bedrog. Nu de boerin / begeerig na een kind / of immers na den naam / doch niet so dik van geld om een te kopen / maakt-se self; het een van reusel / het ander lappen / en het derde stokvisch met twee beulingen / gereede waren altemaal in huis / en sonder iemants medeweten toe te stellen. Dat van 't Swaagdyker vrouwtjen is haar eigen seggen / waar in sy voor de Regters ook self niet bestendig was. De toestel op de vloer met andere omstandigheden als eener kraamvrouw / was haar weinig kunst te maken. Dat seggen / dat se telkens over haren tijd ging / was maar om de miskraam schijn te geven. Doch vraagtmen hoe de vrouw dan so veel smaadheids daar om lijden wilde: sy hadde 't werk begost / en dacht niet dat het haar dus bytter opkomen sonde. Nu moest sy daar by blyven / om al haar leven lang / geen algemeene spot te zijn / gelyk-se enen tijdlang was geweest.

XXVII. HOOFDSTUK,

De Regtsplegingen gehouden op 't begin der Reformatie in de Nederlanden over Toverye, zyn na regt en reden niet geweest.

§. 1. HOewel de Nederlanden tsedert het af stellen des Pausdoms / niet en zijn gesuiverd van de dolingen desselfs belangende de Toverye; nochtans verneemtmen tsedert dat verbranden van genaamde Toveressen so niet meer. Self ook dat deel dat paasch is / schijnt het afgeleerd te hebben tsedert die verfoepelike menschen-moord gepleegd aan de helpers van de waarheid diemen doe Waudoisen noemde; op voorgeven

datse

datſe waren toveraars / tot Atrecht in de jaren 1459/ 1460/ 1461. waar van de hiſtorie te leſen is achter 't boek van Heinhold Schott. Want dertig jaren na dien tijd de vonniſſen / der Toverregters en Inquiſiteurs by 't Parlement van Parijs vernietigd zijn / en d'overleevende Regters ook geſtraft. Men vind nochtans noch overblijfſelen des Pausdoms dien aangaande tot den jare 1595. betonende dat niet alleen gemeene Regtbanken / maar ſelf de Hoven van Juſtitie van Holland en 't Sticht Utrecht met deſen ſmurdeeſſem zijn beſmett geweeſt: hoewel by vonnis van den Hogen Rade 1593. is gebleken / dat men daar met meer omſigtigheid begon te werk te gaan. Ik ſal tot blijk van 't een en ander hier vertonen ſeker vonnis over Toverye tot Schoonhoven uitgeſprooken / den 18. Dec. 1591. daarna den inhoud der Regtspleegingen tot Utrecht 1595. en ten laatſten 's Hofs ſententie vernietigd by den Hogen Rade in Holland 1593. doch ik en wil niet meer dan 't nodigſte daar uit trekken / om hier in niet te lang te zijn; ſo veel nochtans / als tot een leevendig getuigenis kan ſtrekken der overgrote dwaasheid van dien tijd.

§. 2. In 't vonnis van 't geregt tot Schoonhoven vind ik deſe hoofdbeſchuldigingen / die ſekere Marritjen Adriaans oud 70. jaren buiten banden
„ van yſere beleden heeft / dat haar de Duivel God heeft doen verſaken /
„ een ſtuk gouds in ſchijn / dat naderhand in kinderdreck veranderde / als
„ 't ware op trouw gegeven / haar vleeſchelik bekend / een pottje met tover-
„ ſalve gegeven / verſcheidene menſchen betoverd hadde?
„ Dat haar de vyand t' Utrecht 's nagts uit den ſlaap opgenomen / en na
„ Dianen verboerd hadde / daar ſekere Adriaan Leenerts te betoveren; en
„ doe haar wederom na Utrecht voerde.

Dat ſy noch ſes anderen betoverd heeft / ſo met die ſalve / als met andere dingen. Onder deſen zijnder twee daar ſy niets toe gedaan heeft; maar ſechs geloofd / dat op haar ſpreken of aanraden / de Duivel 't werk verrigt heeft: hier over is de vrouw verooordeeld / om gewurgd / en dan verbrand te worden / den 18. December. 1591. Die ſtukken dus maar blotelik verhaald / behoren ons genoeg te zijn / om uit ons ſelve te begrypen / dat veel eer dit beſje van 70. jaren heeft gedroomd en geſuft het gene ſy daar in beleden heeft; dan dat wy die oudwyfſche fabelen geloven ſouden / ſo kinderachtig en ſo ſott / dat ſig een wijs man 't leſen ſchamen moet.

§. 3. Want overlegt eens kriſtenen / wat ſchijn van waarheid / dat een vrouwmenſch nooit te voren gehoord geweeſt (ſo ſy ook onder anderen verklaart) ſich in den ouderdom van 70. jaren noch aan den Duivel ſal verhangen; van wienſe dreck voor goud ontving? De waarde van ſulk een trouwpenning hadde ſy by menſchen noch wel konnen gelden; ten minſten by Michiel den kuiper wel / met welken ſy beleed / datſe een maand lang onecht huis gehouden hadde. Beſonder is bedenkelik / dat onder anderen van haar geſeid is / dat ſy ten tyde als ſe gevangen wierde, een jongen by haar ſtaande / blotelik aanroerende ſeide / gaat gy henen; waarna ſtaat gy en luiſtert? en Meent dan, dat de vyand doe denſelven jongen door haar heeft

betoverd

betoverd gehad. Dus heeftse dan ook maar gemeend, of sy heeftet wel gedroomd / (want sy sliep) dat haar deselve Vyand 's nachts van Utrecht na Vianen / en weerom / verboerde. Hare eigene meeninge / en die van de Regters / heeft haar dus den dood gedaan.

§. 4. Voor al niet beter maakten 't die van Utrecht met het doden van vier menschen / en dat binnen de vier jaren na dien tijd; derwelker regtelike Informatien en Sententien te lesen staan by Simon van Leewen / in sijne Batavia Illustrata pag. 295---306. ende in alles hier op uitkomen / dat enen Volkert Dirxen op 't getuigenisse van sijne eigene kinderen van 16/14/ en 13. jaren tweemaal gepijnigd / ende niets beleden hebbende; daarna op 't water geworpen (ô blinde Regters!) daar hy somtijds dreef / en somtijds onderging; noch blyvende by sijn ontkennen: ten laatsten enige sustenyen / voor al niet beter dan 't Schoonhover besje / heeft beleden; als onder anderen / dat hy in eene wolf veranderd / andere luiden beesten dood gebeten hadde. Al 't overige is van den selfden slagh. Ende staat wel aan te merken / dat dese menschen alle in gedaante van wolven 't vee gebeeten hebben / ontrent Amersfoort ende aan de Veluwe / daar geen wolven gebrek zijn; maar niet een is beschuldigd / sulx aan dese zyde herwaarts aan / daarse niet en zijn gedaan te hebben. Wat sinnelose sotheid / daar in 't wolvenland eens peerd of koe van enen wolf gebeten is / dat het ontmenschte beesten / en geen ware wolven zijn geweest.

§. 5. Nochtans en heeftmen niet alleen bejaarde menschen maar ook kinderen om tovery gestraft. Want dit zijn d'aantekeningen des gemelden schryvers / pag. 306.

Folkert Dirxen geëxecuteerd met den viere den 1 Aug. 1595.

Hessel Folkers (des selven soon) oud ontrent 14 jaren, insigt genomen hebbende op sijne jonkheid, is gecondemneerd, dat hy gevangen gebracht sal worden ter plaatse daar Hendrikje Folkers sijn suster en Marge Barten met vyere gestraft sullen werden: het welke gedaan zynde, dat hy gevangen daarna strengelik gegeesseld sal werden, sulx dat bloed daar na volge, en 't selve gedaan, gevankelyk gesteld sal werden in Fiole op den huise van Hasenberg; ende aldaar blyven, ter tyd en wyle anders by den Hove geordineerd sal werden

Hendrikje Folkerts dogter / oud 17. jaren geëxecuteerd met den viere.

Dirk Folkerts (oud 8. jaren / pag. 303.) deselfde sententie als sijn broeder Hessel voorschreven.

Den 26. Jul. 1595. *Antoni Bulk*, oud ontrent 28. jaren, geëxecuteerd met den viere.

Den 1. Aug. 1595. *Gysbert Folkerts* (sijn ouderdom is niet aangetekend) deselfde sententie als Hessel en Dirk sijne broeders.

Marge Barten, huisvrow van Antoni Bulk geexecuteerd met den viere,

Siet daar twee paren 't eene man en vrow / en 't ander vader en dochter om genaamde Tovery verbrand / en drie onmosele boeren jongens / daar onder een is van 8. jaren / tot bloedens toe gegeesseld / en dan noch gevangen; na dat sy eerst noch hare eigene suster / een jong bloemtje van pas 17. jaren heb-

hebben moeten sien verbranden voor hunne ogen. Dat was genade daar de bygelovigheid noch meester was.

§. 6. Veel beter en reghtsinniger (seg ik hier met van Leeuwens eigen woorden) was 't gewijsde van den Hogen Rade in Holland. van den 8. Juny 1593. waar by seker vrowspersoon van Schiedam in cas van purge, jegens betightinge van Tovery by den Hove van Holland ter torture gecondemneerd zijnde, uit de hechtenis is omgeslagen, de sententie van den Hove van Holland is te niete gedaan, en de Bailluw gecondemneerd in de kosten. 't Voornaamste dat ik in hare beschuldigingen lese / is / dat aangemerkt was, dat sy op sekeren tijd met eenrijsjen in 't water gespeeld hadde, aan 't schip van enen Kornelis Kornelisz: waarna 't voorschreven schip 't zeil gegaan zijnde, was in zee gebleven en vergaan. Is 't niet een kraghtig gevolg: die goede vrow tot haren ongelukkie op 't quade woord geraakt van Tovery / heeft met een rijsken aan dat schip gespeeld / aan land; so is sy d'oorsaak dan dat het verging op Zee. Noch schoonder; dese vrow had eens met noch drie andere in een geselschap met hare respective vryers, (wesende Duivels in menschen schijn) hand aan hand gedanst; d'een d'andere siende, maar voor andere personen onsigtbaar zijnde: door kraght van seker kruid (hoedanig in de weereld niet en is) 't welk sy van den Satan ontvangen hadden. Wat dunkt u / Leser / had de Hoge Raad geen reden / dese arme vrouwe van den pijnbank af te houden / die dus beschuldigd was van dingen die so mal verdicht / plat uit onmogelijk en tegen de Nature zijnde? Nochtans niet weet / of haar de pijnbank niet had uitgeperst het self noch te bekennen / en dus door mismoedigheid haar self aan sulken schandelijken en schaklikelijken dood te helpen. Want in d'uitbreidinge van 't vonnis vind ik teekenen van enige swaarmoedigheid / die haar bywylen dede seggen / datse was in groten strijd / indien dan hare swakke sinnen meer gestoreerd wierden / ligt konnense tot inbeeldinge vervallen / van iet gedaan te hebben dat nimmer van haar was bedacht.

XXVIII. HOOFDSTUK.

Voor tagtig jaren wierd in Denemarken als ongemeene sware tovery gestraft; waar van 't bewijs, na de reden ondersogt ook niet en deugt.

§. 1. AL is dat in de Nederlanden het licht der Reformatie den nebel der veroude dolingen van Tovery van de Reghtbanken opgeheven heeft; nochtans in Denemarken / Sweden / Duitschland / Engeland / kleeft die den Protestanten noch al aan; meer of te min / na dat er menschen zijn die 't werk noch drijven / ende d'een den anderen gaande maken. En alhoewel ik nu van Reghtsgedingen spreke / die voor en na gehouden zijn; so mag ik daarom niet verswygen / dat my van aansienelike man-

nen

nen uit voorseide landen meer dan eens geklaagd is / hoe de geesteliken 't volk in desen dommen waan versterken ; sonder 't welke de regtspleegingen over toverye lichtelik te slijten waren. Het sal ook blyken / uit al 't gene dat ik in dit en de twee naastvolgende kapittelen vermelden wil / van diergelyke handelingen in voorseide landen voorgevallen ; dat het de Pastoren zijn geweest / die sich boven anderen in de saken mengden ; en de menschen hielpen in het vuur. Ik sal hier in dit hoofdstuk sulx in Denemarken tonen / en 't naaste Sweeden ende Pomeren besien / en dan ten laatsten Engeland.

§. 2. De Deensche historie heeft een Deensch heer / die my den inhoud had verteld / uit sijne land taal in 't Latijn doen oversetten / so als deselve by Van den Dalen is gedrukt / met desen tytel: *Energumeni Coagienses, sive admirabilis Historia de horrenda Cacodemonis tentatione*, dat is / de Besetenen van Köge, ofte wonderlike Historie van de schrikkelike versoekinge des Duivels. ens. Deselve sijnde eerst beschreven van Johannes Brunsman, Rector der schole tot Herlow, den Leser aangepresen word / door de verklaringe van Janus Birkerode, den eersten Professor der Theologie tot Kopenhagen 1674. die seit / dat hy daar niets in vind het gene met de goddelike schriften strydig zy ; maar eer, dat alles wat daar inne van den Duivel en desselven bose werken word geleerd, door dese en andere exempelen bevestigd word. En dat dient (seit hy) tot vermaninge den ongelovigen, dat sy de sekere en veylige omstandigheden sulker historien wel overwegen ; en bemerken, datse self ook door schijnbare ondervindinge tot die waarheid geleid worden, die in de heilige Schrifture ons word voorgesteld. Wy sullen nu haast sien / of dat so is. Die veilige sekerheid, also genoemd van den Professor / bestaat in een verhaal van eene vrowspersoon / in welker huis de saken zijn gebeurd ; en voorts in ene verdere verklaringe daar af door den voorseiden Brunsman uit de stukken op 't Stadhuis berustende by een gesteld: van welken een getuigenis der magistraat des jaars 1674. voor aan staat / verklarende dat dese stukken waarlik uit hun protokol getrokken zijn. 't Verhaal is veel te lang om hier geheel te stellen: wy sullen dan den inhoud slechs besien van 't gene door de Vrow van 't huis uit eigene ondervindinge is opgesteld ; daar na dat van den Rector uit het Protocol.

§. 3. Tot Köge / stedeken op Zeeland / aan de zee / ontrent vier uren gaans van Kopenhaven / waren in de jaren 1601. en 1602. twee of drie vrouwen over hexery verbrand / en andere noch op dat woord. Dewelke in 't jaar 1607. of 1608. het self de werk met onderlingen raadslag pleegden in het huis van enen Joannes Barscher / koopman: eerst aan sijne kinderen / doe aan hem self ; en eindelik noch wederom aan sijne kinderen / in deser voegen / als ik tot besondere hoofdstukken der kortheid halven nu betrekken sal.

„ Wat lichte spokery ging met de kinderen / de dienstmaagd / en de vrow
„ voor af ; sy een afgryselike padde sag ; die op 't aanlopen van haar volk in
„ in huis verdween.

„ Een dogtertje ontrent 8. jaren oud/ wierd door een nagtgesigt verschrikt/
„ en raakt elendig aan het quynen; dog haast hersteld. Daar op ging Bar-
„ scher sijns handels wille eens na Duitschland toe.

„ Doe in sijn afzijn wierd sijn susters soon/ by hem woonachtig/ een
„ jongeling van 16. jaren/ hard betoverd: sulx hy behalven selle onge-
„ wone en vervaarlike beweegingen sijns lichaams en der leden twee ellen
„ hoog wierd van der aarde opgeheven/ en dus aan de solder hangende/ was
„ met geen kragt om laag te trekken.

„ Men hoort den Duivel met hem spreken/ na sijn seggen: een vuur
„ seer haast ontsteken/ seit hy dat de vyand hem heeft uit den hals ge-
„ haald.

„ Dit seide hy/ moest hy nu lyden/ om dat de Duivel wierd belett van
„ Barscher self te plagen.

„ Dewelke t'huis gekomen zijnde/ so wierd in alle kerken/ in en ron-
„ dom Köge en in huis gebeden: en ook gevast van mensch en vee.

„ De Duivel spookt vast in verscheidene gedaanten; van raven/ gan-
„ sen/ menschen/ en van twee Pastoren/ die noch leef den: doe als een
„ koopman; anderen gelijk een hond of swijn.

„ Hy word verlicht; voorseit sijne aanstaande verlossinge: en steld sich
„ tusschen beiden noch elendig aan. Ten laatsten seit hy nu geheel ver-
„ lost te zijn/ bekijft den Duivel/ en geeft hem sijn afscheid: reikt de
„ hand wel tweemaal enen Engel toe/ denselven dankende; hoewel van
„ niemand Duivel nochte Engel wierd gesien.

„ §. 4. Doe ging met Barscher self het lyden aan. Van elf tot twee
„ uren was hy nagts en daags in d'grootsten bangigheid; die hy verklaar-
„ de dat hem van den Duivel quam; ende lag hem als een sak met koren op
„ sijn lijf.

„ De dienstmaagd siet een monster als een aap; en d'jonste dochter
„ komt seer ontsteld gelopen/ door 't gesigte/ so het seide eens vervaarliken
„ mans/ die haar nasette.

„ De vrow laat plegtige gebeden doen/ schrijft daarom brieven aan ver-
„ scheidene pastoren/ daar ontrent: reist self daar om na Norderup/ met
„ enen wagen/ die op de wederom reise niet voort wilde. Was elf uren on-
„ der wege/ hoorde ruischen in de boomen/ sag iets als enen toren rysen/ en
„ met eene rasen: quam t'huis tot een uur in de nagt.

„ Die nacht byt haar op 't bed ene ratte/ so als 't scheen/ in enen vin-
„ ger/ sonder quetsen maar was ene maand lang niet te roeren noch te be-
„ wegen. Des nachts daar aan was 't op het bedde ondraaglik heet; en 't
„ onderlaken dicht met rotten keutelen bedekt.

„ Den dag daarna de man gelegd tot slapen; word uit het bed en ka-
„ mer lang vermist; en eindelik in een klein kamerken gevonden/ deerlik
„ kermende.

„ De vierde nacht daar aan springt een vervaarlike ratte (dat was de
„ Duivel/ seit de vrow) by hen op 't bedde/ en beet een stuk uit d'onderpeu-
luwe/

„ huwe / dat de beeren door de kamer stoven. Weg vervloekte geest enz. seide
„ Barscher; en de Duivel quam daarna niet meer.

„ §. 5. Hier over God in de kerken zijnde gedankt: ontstond een bo-
„ ser quaad. Een soontje in sijn negende jaar wierd van ene ongemeen
„ quellinge bevangen: waarover sekere meesteresse raad gevraagd / ver-
„ klaarde dat het kind beseten was; en dat het buiten burig bidden niet te hel-
„ pen was.

„ 't Wierd met sijn bed ontrent twee ellen hoog en op en neer gevoerd; daar-
„ af gesett / op sijn hoofd staande; voorts op de solder / op den houthoop /
„ en over 't tusschenschutsel in des buurmans huis gesmeten.

„ De Duivel liep in schijn van een klein verken over 't kind / trok sijne
„ leden byster tsamen; knorde als een verken / kraaide als een haan / en
„ blafte als een hond.

„ Eens had hy als de moeder in de kerk was / in schijn van de moeder;
„ 't kind met sijne eigene schoenen jammerlik geslagen. Sprak naderhand
„ uit hem / en seide dat hy 't had gedaan.

„ Hy brieschte onder 't singen van den 46. Psalm / gelijk een peerd; spoog
„ sijnen Vader in het aangesigt; en sette sijne moeder blote messen op de borst:
„ die op het noemen van den name Jesus vielen.

„ Hy sprak verscheidene dingen / sich houdende / als of hy tegen sijnen
„ wille door de hexen in dit kind gesonden ware / die eerst gestraft moesten
„ zijn / eer hy daar uit kon varen; niet weetende nochtans wanneer.

„ Hier op sterft Barscher; dog de vrouw en schrijft niet aan / wat siekte /
„ noch hoe lang van duur.

„ §. 6. Sy dus dan weduwe / laat sich door een brouwer Erik met
„ den wagen eens na Haarlof voeren / den Priester of Pastoor der plaats
„ om schuld te manen. Sy word op weg so misluk / datse van de wagen
„ moet. Wil na een half vierendeel van ene ure wederom op den wagen /
„ maar en sag dien niet. Komt aan een watertje / en wil daar door gaan /
„ God hare kinderen bevelende; mits sietse / na haar duncken / twee
„ kraaijen komen vliegen; maar nader by / sag dat het beide peerden wa-
„ ren met den wagen. De boerman had haar ook gesocht / dies mein-
„ dense dat beide van den Satan dus bedrogen waren. Sy peilden 't wa-
„ tertje met enen stok / maar vonden geenen grond. So had haar Jesus
„ (seitse) dan bewaard.

„ De bose geest had eer sy 't huis gekomen waren / door 't kind gespro-
„ ken / dat hy de moeder sulken schrik had aangejaagd: en maar belett
„ was van dien groten man, (God so gewoonlik noemende) dat hyse niet
„ in 't water hadde doen verdrinken.

„ Een andere togt na Kopenhagen / met den voorseiden brouwer / viel /
„ na voorgaande dreiginge des Duivels / al so swaar / de peerden schuim-
„ bekten / en de wagen liep rondom / al wat daar op was / storte daaraf
„ en de boenders vlogen over 't veld. De boerman miste sijnen haversak:
„ die weergevonden hem so swaar om dragen viel / dat hy geloof de daar

„ den Duivel in te hebben. (Dat moest geen liehte Duivel / of den haver
„ daar te lande lichter dan de Duivel zijn.) Dien wederhalende / droeg
„ dien so swaar. Sy waren wel 10. uren onder wege / dat anders maar
„ vier mijlen is.

„ §. 7. Dus wierd de vrow twee jaren na 's mans dood geplaagd: in
„ welker staat haar een der predikanten veel besocht. De Duivel / spre-
„ kende door 't kind / beklaagde sich daar over tegen hem / en tegen de ge-
„ beden die hy dede. Ik sat van dage, (seide hy) in den naad van uwen man-
„ tel: maar doe gy voor dit kind begon te bidden, viel ik te schandelijk, ge-
„ lijk een Duivel, als ik ben. De goede Priester hier door moedig / spreekt
„ hem toe / en wil dat hy van daar sal gaan. Hy seit, ik sal, wanneer 't
„ dien groten man belieft. Maar als de prediker begon Latijn te spreken /
„ so seide dese Deensche Duivel / dat hy sijn hoofd en sijn verstand met geen
„ Latijn wilde breken. Hy wilde by den Predikant te gast / en wist dat hy ge-
„ braad aan 't vuur hadde / en so voorts.

„ Doch daar viel van dat gastmaal niet: sy waren wel te scheiden. En
„ eindelik verliet de Duivel 't kind / en 't ganssche huis was wederom so
„ vry van spook als 't ooit te voren was geweest.

§. 8. De vrow roept God ten voorsten / en dan noch seven of acht predi-
kanten tot getuigen / dat het alles waar is. Dat weet God: maar dese
menschen weten meer niet dan dat sy voor 't kind en 't ganssche huis gebeden
hebben / en dat sy daar toe van haar zijn versocht geweest; also sy seide dat
het in haar huis so toe ging. Alleenlik heeft de voorgemelde Priester 't kind
ses maanden / seitse / in sijn huis gehad: wanneer hy buiten twyfel wel
gesien heeft dat het siek was; maar sy meld niet / dat hy self iets van die
spokerye vernomen heeft. Al wat sy dan vertelt / is na best verstand also
geschied; maar dat het niet op 't best gestelt was / en sy / ingenomen met
voorvoordeel van behert te zijn / als uit den aanvang §. 3. en 4. te merken is;
verbeelde sich de saken erger dan sy waren; niet anders weetende nochtans
of 't was also. De Leser sie het I. hoofdstuk deses boex §. 3/ 7/ 10.
Het gene sy §. 6. van die twee togten met den wagen-schryft / geest klaar
genoeg te kennen / dat de goede vrow geen goed gebruik van hare sinnen
hadde: die door een water wilde gaan alwaar de weg voor 'sy lag; dat meï-
nende noch te voorwaden / waar toe sy hare kleederen schortte; en egter te
verdrinken / hare kinderen als hopeloos van die ooit meer te sien / aan God
bevoelende: die peerden daar se self na omsag / nog voor kraayen aansag /
daar se niet na sag. En so de vrouwer meende dat de Duivel was in sijnen
salt / het was om dat hy hem dog in de herssens sat.

§. 9. Stelt nu hier nevens / dit lieve neefje daar in huis de konst van
Rampen kende / of Lodum; waar van de proeve in 't X. en XI. hoofdstuk
is gesien: eilieve! seg my toch / wat heeft hy wonderlyx geleden / dat hy
niet en konde doen? Indien 't de Duivel was / die met of door hem sprak; dat
was sijn seggen so: doch eigentlik / wie sag daar anderen Duivel dan hem
self? Maar 't kind van negen jaren / was nochtans ontyyt tot sulk bedrog.

't Is

't Is waar; maar d'ander konde van naby of ook van verre dat geluid wel slaan: het welk (als meer getoond) de konst en handel der buiksprekers is. Wy hebben hier in der Diakenen Oud-vrouwen-huis een degelyk oud besje noch voorleden jaar gehad; die sprak met enen dien sy Jochem noemde in haar bed / en 't was onmogelik te horen dat sy self die beiderleye stemmen maakte. Dat door de oefening / daar de besondere gesteldheid van de borst en keelen veel toe helpt. Ik hebbe enen predikant gekend / die in de stuipen of termynen doe hy klein was niet alleen verkreupeld / maar ook so van uitspraak was geworden; dat hy wel enen hogen Discant sloeg / maar schielik viel op enen lagen bas; gansch sonder tusschen maat. En 't heeft my doe een jongeling noch zijnde / meer dan eens verschrikt; al even eens / of iemant tusschen beiden sprak die niet en wierd gesien. 't Is ook te merken / dat de quant den goeden Priester heeft gefopt / wanneer hy sich quanswijs so qualik hield / dat hy so kraghtig bad.

§. 10. Van Barscher self en word niet sonderlings gemeld / waar uit bedenken van een Duivels handwerk vallen kan: alleen dat hy het so begreep / en in de plaats van blotelik op God te sien / sijn leed aan menschen socht te wreken / en dat onnosel vrowvolk te doen sterven. Dat sy onnosel waren / blijkt uit alles wat de Rector uit de Protocollen schrijft: misdaden hen door Regters en getuigen opgelegd / ontschuldigen hen eerst / en hunne eigene bekentenisse spreekt hen noch dies te klaarder vry. Want die betoont aan alle kanten / dat sy noch ruim so weinig als de regters of getuigen of beschuldigers verstonden wat de Toverye was. Ik sal den Leser dit doen sien / door weinig saken uit te trekken / van de gene die de schryver tot bewijs van kennelike toverye uit de stads registers meld.

§. 11. Neemt dit dan eerst: dat sekere Helena, op den 24. van oogstmaand 1601. met ene andere vrow in een bosch gegaan, noten op te lesen; enen storm stilde, die hen in 't opsamelen hinderde. Siet daar om welken lichte oorsaak God den Duivel toe laat / dese goddelike magt om te gebieden over weer en wind; om met hen beiden maar wat neuten op te samelen. Maar sal Gods eigen Soon so ietwes doen / so moet het eerst op 't leven aankomen: want so riepen sijne Apostelen. Heere, behoed ons, wy vergaan. Matt. 8: 25.

§. 12. Hoort nu hoe kragtigen getuigenis van Jan Schytte / tot bewijs dat Katarijn de dosemaakster sekerlik kan toveren. Wanneer hy boven / en sy onder hem gevangen sat: so hoorde hy by nacht verscheidene menschen met haar spreken / fijn en grof van stemme; die hy door muren / solders en verwelffels henen niet verstond.

Sy heeft ook self bekend / dat sy God afgesworen hadde, en met den Duivel *Heffe* (want so was sijn naam) geboeleerd. „ En op dat blijke / dat „ hy vry wat liefs was / so verscheen hy somtijds als een jongeling / som„ wijlen als een jong kattje / en somwylen wonder byster en vervaarlijk. In 't byliggen was hy eerst seer koud en daarna dan brandig heet. Weet sulken vrowmensch watse seit?

§. 3. Jutsche

§. 13. Jutsche Mary bekende self / dat ene andere hex Maria Minsberg „ haar den mond hadde toegehouden; datse niet bekennen soude. Siet daar „ de eene hexe meester van de andere.

„ Sy seide verder / dat deselve enen Duivel had besteld / die tusschen „ beiden liep twisten saayen / tusschen Jakob Kuiper en sijn wijf. Siet „ daar hoe dat de Duivels op der menschen herten werken / en de alle sa- ken so in handen hebben / datse die bestieren tot dat einde als sy of de heren willen. Die wel bedenkt wat daar al werk aan vast is / sal sich lang be- raden / eer hy dat den Duivel toebetrouwe.

§. 14. Nu komt de eigentlike Toveresse van Jan Barscher voor den dag Janne Thomas Dr. Daar van staat dit getuigenis te boek. Ook, dat Johanne Tomas dr. den Duivel by Jan Koopmans (dit was meest in de wan- deling Jan Barschers naam) in sijn huis gebracht hadde, en dat daarom, dat Jan Koopmaan haar was voorgekomen in den koop van 't huis daar sy self ga- ding aan gehad hadde.

Noch meer in seker afschrift des verhaals van Barschers vrow / stond „ ook noch hoe dat de Satan uit den mond van 't siek kind gesproken had- „ de / maakte dat myne vrow (of meestereſſe) Johanne Tomas dr. verbrand wer- de. Is't niet wel te geloven / dat de Duivel haast heeft om sijn volk dus quijt te maken / daar hy so veel moeite heeft om aan te komen?

Noch meer. Dat Anne Symons aan de deure der gevangenisse staande luisteren / deselve Janne hoorde spreken. Gy hebt my in 't verderf gebroght; gy hebt my van mijn goed en winst beroofd, en in dit byster gat gesmeten. Wech, ik en wil niet meer met u te doen hebben. Meester Laurens (die was predikant tot Hörge /) sal my wel beschermen. Dit kon dese na Anne Symons meinin- ge / tot niemant anders seggen / dan den Duivel. Misschien ook wel / om dat se merkte dat er iemant aan de deure stond. Altoos het is / maar een ge- tuige / die in regten niet bestaat.

„ §. 15. In al den tijd van hare gevangenisse hadde sy gegeten noch gedron- „ ken / sose seide. Want op haar segge komt het aan / om dat haar dage- „ lykse spijs en dranck wierd toegebragt. Maar 't hadde haar de Duivel so „ geraden / om datmen haar dan voor onschuldig houden soude. Merkt hier eerst / d'onbestendigheid des Duivels; die 't sieke kind doet seggen; maakt dat Janne Tomas verbrand werde, en nu se hier sitt om verbrand te werden / haar voor onschuldig wil doen houden. Ten anderen so moet hy meenen dat de luiden niet en weten / dat hy also wel de hexen sonder kost en dranck kan on- derhouden / als God aan Moses en Elias heeft gedaan: derhalven denken- de / dat so Johanne waarlik niet en at of dronk / sy dan wel een Gods heilige moest zijn. Want so de Duivel dat ook kan te wege brengen; so moet het eer tot hare meerdere bes warenis / dan tot onschuldiginge strekken; als hebben- de gemeenschap met den Duivel / die haar besorgde dat sy sonder hinder va- sten konde."

§. 16. So kaal en slaaw / ja sotte zijn de voornaamste dingen die tot laste van die arme Janne worden ingebragt: nu sal 't noch schoonder komen / also

alſo noch de beſchuldigde ſelf bewijs van haren onſchuld geven moet. ſiet pag. 61/65. Haar man verſocht tot viermaal toe 't getuigenis der bozgery van haren onſchuld; doch niemant (hy en ſeit niet wilde maar) durfde iets tot haar voordeel ſeggen; alleen om dat het ſoude weſen tegen 't vonnis van den rechter. So lag er 't vonniſſe dan al/ eer alles wat behoozde tot verantwoozdinge van haar gedaan was; of men ſag ten minſten wel waar 't heen wilde; die tegen 't vzowmenſch waren moghten ſpzeken/ die vooz haar waren moeſten ſwygen. Dat blijkt te meer/ alſo de ſeſtien regters vooz 't hoger Gerighte dooz den man verdaghvaart zijnde/ des ongemerkt deſſelven vzouwe haar vooz oozſaak van Jan Barſchers rampen/ en alſo vooz toveres verklaarden. Noch meer is 't/ dat Medra Banghors, ook om tovery verbzand/ haar vzy verklaarde; welk getuigeniſſe al ſo wel behoozde vooz de vzow gedient te hebben/ als dat van d'anderen daar tegen; ſchoon wederzijds vooz tovereſſe aangeſien. Want zijn deſelve geloof weerdig in 't beklippen/ waar om dan ook niet in 't verſchonen. En 't gene boven al het werk te ſchande maakt/ is dat ſelf d'Advokaat daar uit geſcheiden is/ denſelven Barſcher weigerende meer te dienen.

§. 17. Des heeft de Magiſtraat de overige vzouwen doen verklagen. Wat ſchuld ſy hadden is uit deſen wel te ſien: dat Jan de pottebakker ſekere Walburg oozſaak van het berſten ſijner potten in den oven noemde; als ook der krankheid van ſijn wijf. Siet hier beſchuldigen dan gelden vooz bewijs. Deſelfde Walburg en hare dienſtmaagd hadden enen goudſmids geſel boven de toppen van der bomen in de Lucht gevoerd: dat had hy anderen/ der welker een 't getuigde/ ſo verhaald. Is 't niet een ſchoon bewijs? Doch ſelf heeft ſy bekend/ hoe datſe met dzie woozden kan de kragt des vuurs bedwingen; en dat uit reden/ datſe op enen Sondagh was geboren/ en dat geene Duivels konſte was. Waar blijft d'Apoſtel nu niet ſijn Gelove/ daar hy als wat beſonders van getuigt/ dat het de kragt des vuurs heeft uitgebluſcht? Heb. 11: wat mag hy ſeggen/ dat d'een dag is als de ander, Rom. 14: indien de Sondagh ſo veel meer vermag?

§. 18. Siet daar dan Leſer/ een Verhaal en teffens een Bewijs van ſaken/ dat ſich ſelf in alle deelen tegenſpzeekt. Sodanig ſoud ik ook ontrent een ander hebben aangeweſen/ dat nu dit jaar in Denemarken is gebeurd/ waar dooz der vier ten bure zijn gedoemd; indien ik 't hadde konnen magtig werden. Maar hoe veel moeite ſeker heer daar om gedaan heeft/ ſo en heeft hy 't echter niet bekomen: ſo als mede niet van ſeker meiſken/ dat het ganſche koningrijk beroerd heeft met beſchuldiging van toverye/ die ſy namaals heeft hezroepen/ en met geeſſeling geboett. De boosheid van dit kind; die hare ſtiefmoeder met vergif hadden gepoogd te doden/ en dat miſlukkende/ de ſchuld daar van met veel omſtandigheden op ene oude vzow gewozpen/ met veel byſtere verdichtſelen van toverſche bedzyven en verſchynингen; heeft ſo veel ingang konnen vinden by het licht gelovig volk.

volk. De Kerkelijken deden al hun beſt / om 't bygelove te verſterken; ſo ſeer dat ſelf de koning / ſchoon genegen om voorſeide lieden die van Tovery beſchuldigd waren / te verſchonen; dat niet bewerken konde; om dat deſen menſche ſelf ſo veel was wijs gemaakt / dat ſy 't bekenden. Doch wat van ſulk bekennen zy / is uit het XXIV. hoofdſtuk / en verdere exempelen tot hier aan toe verhandeld / wel te ſien: ſo niet / wy ſullen eens na Sweeden gaan.

XXIX. HOOFDSTUK,

't Bewys getrokken uit het Sweedſche Verhaal, van ſeer vermaarde Toveryen in den Jaren 1670. en daar ontrent gebeurd, met diergelyken, werd door ſich ſelve wederleid.

§. 1. MEn heeft voor twee of drie en twintig jaren wonder veel gerugts gemaakt van ongehoorde Toveryen in Sweden / 't landſchap Elf dalen / en beſonder in 't dorp Mohra: daar de Tovereſſen menigte van kinderen vervoerden / na ene onbekende plaatſe dieſe noemde Blocula. 't Gerugt en klagte liep daar van ſo hoog / dat ſelf de koning gevolmagtigden daar henen ſond / die met de Regters en Paſtoren van de plaats te ſamen daar de vierſchaar maakten / en wel over 70. als Tovereſſen 't vonnis weſen / met noch 15. kinderen / die daar in betrokken wierden / behalven 56. die men ſachter heeft geſtraft / en 47. die tot nader onderſoek gelaten zijn. De meergemelde Engelſman / te weten / Joſeph Glanill / maakt veel ſtaats op 't ſelve werk / ſo verre dat hy een uittrekſel uit des konings Protocol geſtelt heeft / achter ſijnen Sadducismus triumphatus; als een onweerſprekelijk bewijs / ſo als hy meint van ware Duivels Tovery; doch ſo als ik wil tonen van de nietigheid der ſelver en de openbare valſheid der bekenteniſſen / ſomen ſeit / waar op die arme menſche zijn verbrand. Men heeft in 't ſelf de jaar een diergelijk verhaal daar van in 's Gravenhage in Duits gedrukt: daar ik 't derhalven hier op nemen ſal. Doch aangemerkt dat het geheel te ſtellen / en daar dan myne aanmerkingen noch by te ſtellen hier te lang ſoude vallen / ſo ſal ik maar alleenlik den voornaamſten inhoud ſtellen / en dan uit beſondere plaatſen des verhaals met d'eigene woorden tonen / dat het ganſche werk bedrog / dat de beſchuldigers / de toveraars / de Regters ſelf betoverd zijn geweeſt.

§. 2. Den inhoud van 't Verhaal is dan / dat daar is ſekere plaatſe genaamd Blokula, den Tovereſſen alleen bekend / daar hen de Duivel henen voert; dewelke nevens ſekeren kuil driemaal geroepen / met de woorden / Anteſſer, kom, voer ons na Blokula, hen dan verſchijnt in verlerley gedaante; maar wel meeſt met enen grauwen rok, roden broek en blauwe kouſſen; hebbende enen roden baard, hogen hoed, met veel kakelbon-

te lin-

„ te linten rondom, en lange linten aan den broek. **Hy voert hen dan door de**
„ **Lucht; mits datse van hun eigen of ook andere lieden kinderen / by nagt**
„ **gestolen / mede nemen; nu meer dan wel voor desen / tot 15/16. toe / en**
„ **dat alle nachten als se daar verschynen. Sy varen henen rydende op**
„ **allerhande vee / besonder geiten: ook wel menschen / stokken / spiessen /**
„ **so als 't hen te passe komen mag. Te Blokula gekomen / gaanse alle**
„ **daar te gast: de toveresse sittende aan tafel / maar de kinders staande aan**
„ **de muur.**

§. 3. **Hoort nu eens d'eigene woorden van 't Verhaal.** Het eerste datse in Blokula moeten doen, is, datse alles moeten versaken, en sich met lijf en ziele aan den Duivel overgeven, 't selve met eede bekraghtigende, (**by wat God offe dan sweeren / denk ik**) en beloven den Duivel, welken sy Loeita noemen, (**sus was 't** Antesser) te dienen. Waarop sy dan haar self in de vinger snyden, schryvende met hun bloed hunne namen in sijn boek. Hy doet haar ook door enen Priester, welken de Toveresse daar bestelt hebben, dopen. **Wat dit voor slag van Duivelpriesters zijn / die van de toveressen sich bestellen laten; is beswaarlik om te raden: maar wel lichtelik te sien / hoe dit gantsche werk leutert.** Hy bevestigt hunnen Doop met veel gruwelike Eeden en besweeringen. Daar na geeft hen de Duivel elk een beursje, waar in het schrapsel van klokken is, met enen steen daar aan gebonden, welken sy dan in 't water werpen met dese grouwelike woorden: gelyk als dit schrapsel nimmermeer weder tot de klokken sal komen; so kome ook nimmermeer myne ziele in den Hemel; daar by voegende noch een deel grouwelike Godslasteringen, met vloeken en sweeren.

§. 4. **En om te weten / wat besonder groot vermaak sy daar genieten / dat hen kan bewegen om so pleghtelik God en den Hemel af te staan; sy konnen hier veel beter dorn. Want merkt doch eens hoe heerlik hen de Duivel daar onthaalt.** De spyse welke daar gegeten word is koolsop met spek, haverpap, boter, melk en kaas. **Niet anders? ja / maar dit sal alles buiten twyfel beter zijn dan sy het self in hunne huisen hadden. Hoort watse seggen:** dat dit somtijds wel, en somtijd qualik smaakt. **'t Vermaak dat daar op volgt is mogelyk so veel te groter. Ja: want in** de maaltijd werd er gedanst, met grouwelijk vloeken en sweeren; waar na sy malkanderen dan reghtschapen afflaan. **Maar hoe vermaakt sich toch de Duivel self.** Als hy wil vrolijk zijn, so doet hyse alle op spiessen om ryden; daarna neemt hy de spiessen, en slaatse daar mede bont en blaau; daar over gaat hy dan staan lacchen **dat het helpen mag. Wat dunkt u / Leser / is dat niet wel waardig / voor de genen die daar eens op dese wyse zijn te gast geweest / dan dagelijx al wederom aan 't gat te staan en roepen /** Antesser, kom voer onsna Blocula.

§. 5. **Vraagt gy nu Leser / hoe de Duivel aan so veelerhande eten komt?** Hy geeft aan hen een dier, 't welk sy noemen Wechdrager, gelykende wel ene jonge katt; ook enen vogel die so groot is als een rave, zynde wit. Desse konnen sy op alle plaatsen senden; van waar sy sulke waren nemen als se vin-

vinden, ende hen toe brengen. Dat de vogel neemt mogen se self behouden: maar wat de weghdrager brengt, moeten se bewaren voor den Duivel; die hen daar van dan geeft het gene hy wil. **Is 't niet een schoon gastmaal / daar de gasten 't eten beschikken / en het beste aan den gastweerd laten moeten?**

§. 6. **Door al dit helsch vermaak / denk eens wat grote diensten dat sy aan den Duivel doen:** also sy hem beloven moeten al te doen wat quaad is. De Duivel leert hen melken: (merkt / **om welke konsten sy ter hellen varen**) in dier voegen datse een mes in de muur steken, en daar enen veler aan hangen; dien sy trekken: en so lang als dat duurt, worden de menschen seer geplaagd, en de dieren gemolken, self ter dood toe, so sy willen. **Met een houten mes doo-**
» **dense verscheidene menschen; sonder iemant ooid genoemd te hebben / die**
» **van hen gedood was. De kinderen van hen verdoerd, krygen ook veel**
» **stoten en slagen / datse ralen aan het quijnen / somen meinde aan verschei-**
» **den te konnen sien.**

§. 7. **Of 't niet genoeg ware / uit gemelde staaltjes af te nemen / dat dit ganschc werk van Blocula niet meer dan bose sotheid is: so sy de Leser maar opmerkende in 't gene volgt.**

Die van Erfdalen hebben bekend (**weten dese menschen wel wat sy bekennen**) dat de Duivel self voor haar op de harp speelt. Daar na gaat hy, met die hem meest gevallen in de kamer, (**een teken dat er noch enige eerbaarheid by den Duivel is**) hebbende met haar aldaar vleeschelike gemeenschap: welke sy ook ALLE bekennen met hem gehad te hebben. **Dat mist nooit / het is er altijd by: de Duivel moet te lydig op oude bessen (want sodanige waren 't meest) verslingerd zijn. Nu sullen ons de selve op den hoogsten trap der overnatuurkunde voeren / en ons den aart der geesten op 't subtijlste doorhunne onderbindinge te kennen geven. Want** de Duivel **seggense**, heeft ook sonen en dogteren, die hy tsamen doet trouwen, en by een liggen: en in plaats van kinderen so komen daar niet als padden en slangen van. Hy word ook wel eens siek; en laat sig van de Tovereressen koppen. **Hier van is 't mogelik dat de kopsters 't woord hebben / van iets meer te weten als een ander. Is 't nog niet grof genoeg gelogen of gedroomd? Al voort dan.** Hy is ook al eens dood geweest: waar over in Blokula grote droefheid ontstond. **Geen wonder: want wie soude hen meer spek / boter en kaas met koolsop en haverpap te eeten gegeven hebben?** Doch hy wierd haast weder leevendig. **Indien dit binnen de drie dagen was / so ging hy Chzistus noch te boven: soei godslasteringe! Maar o sterfelike geest. Wie sal my nu versekeren / dat hy daarna niet wederom gestorven is / en nooit weer op gestaan? Dan is de Duivel dood / en blijft hy dood. Bewijst my nu eens / koninglike sweedsche Regters / en voorname Geesteliken / dat er heden noch een Duivel is.**

§. 8. **Vereischt gy meer bewijs der nietigheid van dit verhaal? Hoort wat al grillen.** Wanneer de hexen op geiten na Blokula reden, en vele kinders met sich hadden, so stakense ene spies achter in de geit, daar op sy alle plaats hadden om te sitten. **De voorseide wegdragers vraten** sich somwylen self

so

so vol, van't gene sy droegen, datse't onder wegen uitspuwden; welk uitspuwsel in kooltuinen gevonden word. hebbende ene aurora verwe, ende word daar ordinaris Hexboter genaamd. **Hoe is het in te schikken / dat koninglike Regters / en ook kerkelike Leeraars aan alsulke dromerpen nog gelove geven?**

§. 9. **Wanneermen acht geeft op 't bewijs / dat sy op het getuigenis van** twee ouden mannen (**weinig wetende wat Tovery of Duivel is**) **en op der menschen eigene bekentenisse bowden: so is dat wonder slecht. Want sonder pynigen** ontkenden sy 't meest alle, met ene grote herdnekkigheid, (**so noemen sy standvastigheid**) en dat (**lett hier eens op**) niet tegenstaande datse hen daar toe dwongen. **Men heeft dan willen hebben / datse 't stuk bekennen soude / ende lietse eerder niet in rust. Dit is het dat ik boven** XXIV. §. 4/ 5. **uit het boexken** Waarborg **ook heb aangetekend. Daar waren ook** weinige, welke bekennen wilden datse enige menschen beschadigd hadden: **en so wanneer se't al bekenden; so was het (als gy daar nu hoort) door louter dwang. De kinderen bekenden wel, en dat eenpariglyk** uitgenomen enige der kleinsten, welke niet en wisten alle de omstandigheden; **dat is / sy waren so bequaam niet / om het lesje op te seggen / datmen hen had ingegeven. Want merkt eens op de jaren der verboerde kinders** van vier tot sestien oud; **in sulk een bygelovig land / en by het slechtste volk / en dat in tijde daar een dikke nevel van gerugten sulker tovery het ganschje land had overdekt.**

§. 10. **Want hoort eens nader / offe wisten wat se seiden. Dien van het dorp Mohra wierd gevraagd** / of sy verseker waren, datse persoonlik weggevoerd wierden, en offe dan wakker waren. Waar op sy alle geantwoord hebben ja; doch dat de Duivel ook wel iets in hunne plaatse legde, 't welk volkomelik hunne gedaante hadde. **Siet welk een konstig schilder dat de Duivel sy / die allerley gedaante na kan bootsen. Noch was er eene die bekende** / dat hem de Duivel somtijds maar de kragten afnam, blyvende als dan het lichaam liggen. **So hebben dan de blote kragten al dat spek met kool en lekkeren haverpap gegeten: en so voorts. Noch maller:** alsmen vraagde, hoe sy door de schoorsteenen en vensterruiten met hun lichaam konde komen? **so seidense, dat de Duivel eerst alles uit den weg dede, wat hen hinderlik konde zijn. Hoe / dede hy dan de schoorsteenen weg / als sy door de schoorsteenen uitvaren souden? Of hadde hy niet lichter deuren ende vensters konnen open setten / als alles wech doen? Of ook / wanneer die al wech dede / waar bleven dan de ruiten daar sy door vlogen? Is dit dan geen baarblykelike tegenstrydigheid / so weet ik 't niet.**

§. 11. **Hier nu besluit ik / dat die arme menschen valschlik beschuldigd / tot bekentenis gedwongen / ende in hun eigen oordeel zijn misleid geweest: dat ongewone siekten in de kinderen / den toveressen zijn te last gelegd; en dat daar van beschuldigd zijn de gene daarmen enen wrok op hadde: dit onder 't slechtste volk begonnen / en allenx tot hoger stands personen opgeklommen / wierd haast gestuit / en hield het toverbranden op; so die als meest wel in den jare 1675. waar van seer kragtige bewysen uit eigene on-**

derbindinge / my door omſtandige berigten toegekomen zijn / terwijl ik beſig was met dit te ſchryven ; de tijd en plaatſe van 't papier nu voorts te klein zynde om hier by te ſtellen : waar toe ons echter ene andere gelegentheid hier na eens dienen ſal.

§. 12. Een duidelyk proefſtuk ſal hier echter noch bequame plaatſe vinden / 't welk my een ooggetuige nu met deſe woorden ſchryft.

Een oude, (en na my berigt is) deugdſame, doch arme vrow, had queſtie met een van haar geburen : die uit wraak wiſt hare dochter, oud ontrent 18. of 19. jaren, te diſponeeren (my is voor waarheid geſegt, voor drie ſes daalders kopere platen, zynde na de cours van 't Sweeds koper tegenwoordig ontrent negen guldens hollands) datſe ſich mede als verrukt ſoude tonen, en haar moeder van tovery beſchuldigen, ſo geaccordeerd en gedaan ; (ô grouwel?) d' oude vrow gevangen en gepynigd, bekent het gene ik gelove ſy niet wiſt wat dat het was ; en wierd daar op elendig verbrand. Op den houtſtapel ſtaande, wanneer haar de ſententie voorgeleſen wierd, was er de dochter preſent : die gevraagd of 't niet waar was, waarmede ſy haar moeder had beſchuldigd, antwoordde, ja. De moeder haar bedroefd aanſiende, wierp haar de muil of ſchoen dieſe aan hadde, na 't hoofd, met deſe woorden *Guüd no dy dien ſtuga*, God zy u vuilaardige genadig : en hier mede gafſe ſich ten ſlagtoffer. De dochter enigen tijd hier na over deſe, en licht andere begane fauten in hechtenis genomen ; bekende haar onmenſchelike daad, en hoeſe door 't voornoemde buurwijf daar toe was omgekogt, die ontquam 't met de vlugt. Maar de meid heb ik ſelve (na dat de toverye en vervoeringe vry veel geſtild was) nevens twee andere vrowluiden, over diergelyke misdrijf tot Stokholm op de hooimarkt met de byl ſien onthalſen.

§. 13. Deſelf de heeft met ſijne reisgenoten uit Polen herwaarts reiſende tot Golnaw in Pomeren dit volgende bonniſſe ſien uitvoeren : 't welk ik in ſijn eigen tale laten wil.

Bekantmis der Anna Steens ſonſten die Stavenhagenſche genand.

Die Stavenhagiſche hat bekandt und zugeſtanden, das ſie zauberen könne ; welches ſie mit der gelegentheit gelernt, das ſie von Anna Bartholtz in Maitenderks, ſo daſelbſt leinwandt gewebet, zwey bluhmen bekomen.

Zum anderen hat ſie bekandt, das auſs ſolche bluhmen 2 Ratzen geworden.

Drittens hat ſie die Ratzen Götter genandt ; die geheiſſen *Paus* und *Klaus* * welchen ſie ſo viel nicht als dieſelben gewolt zu freſſen geben können ; wesfalſs ſie bettelen gehen muſſen.

Ferner und zum 4 hat Stavenhagiſche bekand, das ſie vom Teufel umbgetauffet, und Engel genandt ; Dabey Gott verleugnet und entſaget, und ſich zum Teufel gewand ; met den ſelben gebuhlet und un menſchliche unzucht getrieben.

Fün-

(* De Leſer ſie hier by eens na het gene in II. b. §. is aangemeld / of deſe Paus de gene niet en zy / dewelke van den boom riep dat hy nu ſijn broeder Klaus het viſſcher ſchuitje daar op hadde geſett.)

Fünftens. Hat ſie durch ſolche teufel Martin Müllers Ehefrauw und kinder krank gemacht, daher das ſie nicht guht drimper bekommen Peter Hardrahts ſohn, Gottfried, hinkend gemacher, daher das er ihr das flachs verdorben, und. Martin Kaſt und Michel Jahns mit lauſen beſchuttet; daher das der eine ihr nichts wolte geben, und der ander nicht beherbergen wollen.

Sechſtens. Hat ſie bekandt, das ſie beij Regina Grumbergens umbtauffe nebenſt anderen mehr geweſen, und geſehen, das dieſelbe der Grumbergiſchen ein brief, welchen ſie mit blut geſchrieben, gegeben.

Wir Burgermeiſtern Richt uud Raht der ſtad Golnow erkennen unb ſprechen nach eingeholeten Raht der Reghtgelährten tur Recht: das Anna Steins, ſonſt die Stavenhagenſche genandt, wegen der, mit den boſen teinde gehabten gemeinſchaft, und verübere unmenſchliche unzuchr auch begangene zauberej; mit dem fewer vom leben zum tode zu beſtraffen; wie wir ſie dan dazu condemniren und urtheilen uad R. S. Publ. dem 18. July 1678.

Ik acht ganſch onnodig / enige aanmerkinge hier op te ſeggen; alſo de ſake dooz hare eigene al te bystere plompigheid van ſelve ſpzeekt. Dan't heeft my die't geſien heeft mondeling verhaald: dat het een oud arm beſje was / die na het vuur toe gaande / tot de Regters ſeide / God wille 't u alle vergeven. Dat haar de Pzedikant met enen graaw / ganſch ſonder enige vertroostinge ter dood bereidde / en dat ſy daar op is verbzand. God wille ſulke Regterenen Siel-ſozgeren genadig zyn!

XXX. HOOFDSTUK.

D' ontdekte Toverye, ſo men meint, onlangs in 't Weſt van Engelland, wel onderſocht, ontdekt ſich al te bloot.

§. 1. NA dat ik in November 1689. meer dans eens / 't gemeen gevoelen van de Tovery in 't openbaar op ſtoel weerſpzoken hadde; zijnde doe met eene beſig / om myn werk over die ſtof / dat nu dus bzeed uitloopt / maar kozt in ſchzift begrepen ter perſſe te ſchikken: ſo quam my 't volgende verhaal in handen / zijnde in die week met de jongſte bzieven uit Engeland overgekomen / ſo als het daar als wat beſonders in dzuk uitgegeven was. 't Welk bevindende van ſulken inhoud te zijn / dat het nadzukken des ſelfs in onſe tale / vermits de niewsgierigheid der menſchen / eerlang onvermijdelik te verwachten ſtond; ende myn gevoelen echter regelregt ſtrydig zijnde met het gene daar in wozd geacht beweſen te zijn: ſo ſag ik te gemoete / dat ligtelik daar dooz enige voozoordeel tegen myne gedachten / noch ſo verſch ter pzeke verklaard / en ſo bzybozstig uitgeſpzoken / daar uit ſoude gevat wozden; met onvermogen / om de kragt van 't bewijs / dat ſich in dit werk ſcheen op te doen / te weder ſtaan. Dus wierd ik dan te rade / het liever ſelf in onſe tale aan 't licht te bzengen / eer het een ander dede: mits daar by voegende enige myne aanmerkingen / dienſtig om den Leſer de ogen te openen; waar mede hy alle

by alle diergelijke vertellingen ten gronde toe beſchouwende / geenen nood meer hebben ſoude / om daar door in de gemeene dolinge verſterkt te worden. Dat ſelf de berigt doe voor af uitgegeven / vind hier nu ſijne plaats; gelijk het doe met algemeen genoegen van elk een geleſen is.

§. 2. Siet dit was't Opſchrift van't Verhaal.

Groot Niews uit het weſten van Engelland: zijnde een waaragtig verhaal van twee jonge Lieden, onlangs betoverd tot Bekkington in 't hertogdom van Somerſeth: gebleken uit den bedroefden ſtaat daar in ſy waren, mits het uitbraken van ene menigte ſpelden, ſpykers, ſpiauter, koper, lood, yſer en tin; tot grote verwondering van alle aanſchouwers. En hoe d'oude Tovereſſe tot verſcheidene tijden gedragen is geweeſt na ene grote riviere, en met ſamengebondene beenen driemaal daarin geſmeten; doch t'elkens als kork op 't water gedreven heeft. Waarna deſelve door ordre van een Vrederegter door beſworen Vrouwen onderſogt zijnde, ſodanige tekenen en merken aan haar gevonden zijn, dat *poſitivè* tegen haar geſworen, en ſy tot de naaſte ſitdagen van 't Geregt in gevangenis opgeſloten is.

Laat nu eens ſien / wat word ons hier geſeid.

Groot Niews) Sulke vertellingen is de weereld al van ouds gewoon; ende zijn deſelve by de verſtandigen luttel weerd: verre van daar dat ſe voor wat groots te achten zijn.

Een waaragtig verhaal) dit verſta na de beſte kennis van den Schrijver / en na ogenſchijn: verder niet om redenen die ik vervolgens ſeggen ſal.

Onlangs betoverd) Set in de plaats / onlangs, ende als noch betoverende; en't ſal na waarheid geſteld zijn.

Gebleken door het uitbraken) Maar is dat uitbraken ſelve wel gebleken? Hier af moeſt men eerſt verſekerd zijn: waar aan nochtans met reden grotelijx getwijfeld word. Doch al moeſt ik dat geloven; ſo en blijkt my echter nog de Toverye niet / ſonder welke iemand wel iet vreemds heeft uitgevraakt; of ook wel een gantſch mes / gelijk de boer in Pruiſſen / ingeſlokt.

D'owde Tovereſſe) Arme oude vrow! mogelik godvrugtiger dan de meeſte der aanſchouwers / ſchoon ons alle eben onbekend. Beklagelijken owderdom / die ſo veragt word / ſonderlinge in de vrow / dat ſwalike vat; waar uit het gemeene ſcheldwoord ſpruit / ene oude Hex.

Een grote Riviere) De Froom, denk ik / die daar voorby / en ontrent Bradfort in de Avon ſig ontlaſt / welke door Briſtol in de Severne loopt. Deſe rivier mag daer wijd en diep genoeg zijn / om een oud wijf te doen drijven of drenken: maar is anders maar een riviertje; en boven dat ontrent Bekkington niet boven drie uren van haren oorſprong af: dies te kleinder moetſe daar dan zijn. Doch dit ſchijnt hier tot vergrotinge der ſake / en tot meerdere beſwaarnis van de oude vrow geſeid / als offe om haar toverye wel op een Zee van water drijven ſoude.

Door ordre van een Vrederegter) 't welk een ſoort van Schouten daar te lande

lande is. Doch beter had hem dese naam gepast / so hy liever den vrede tusschen d'owde vrow en die twee jonge lieden gemaakt hadde: in plaatse van de boosaardige beschuldiginge (so ik hier na wel tonen sal) der dertele jonkheid / tegen den onnoselen ouderdom aan te nemen.

Door beswarene vrouwen) volgens den stijl der Engelsche regtpleginge. Dit schijnt vry wat te wesen / 't gene een deel vrouwen op haren eed verklaren: sose maar weten watse sweeren. Laat sien waar in dat bestaat: het gene sy self bevonden hebben.

Merktekenen en Merken van Toverye) Maar 't moeten by my al seer geleerde vrouwen zijn / die my seggen konnen wat Toverye is: ik swyge nog dat se my de tekenen daar af souden konnen aanwijsen. Siet dog eens de Philosophie deser beëedigde Vrouwen en Regters: dat kunstig en kunsteloos / geleerd en ongeleerd / deugdsaam en ondeugende / enig onderscheid in de gestalte van der menschen lichamen maakt. Want dat het sulke Tekenen zijn / waar uit sy 't oud wijf aan Toverye schuldig hielden / sal hier na uit d'omstandigheden te vernemen zijn.

§. 3. 't Verhaal begint met ene Voorrede aldus.

IK weet datter menschen in de weereld gevonden worden, die niet geloven willen datter Tovenaars, dat is sodanige personen zijn, die door een Verbond met den Duivel gemaakt, den selven de lichamen der kinderen en anderen doen innemen, besitten en quellen. Doch die dit volgend Verhaal lesen sal; so hy in sijn hert en bedrijf geen Atheist en is, sal lichtelik van de waarheid in desen te overtuigen zijn, om sich vast aan God te houden, door 't volstandig volbrengen van sijnen pligt: ten einde dat God ook vast aan hem, door dagelikschc bewaring en bescherming' houden mag.

Dit dient om op kragtigste den Leser op te wekken; doch seit ons Datter menschen in de weereld gevonden worden) Van sulke menschen als hy meent / dat ik 'er een ben. Niet dat ik alle Toverye lochene; maar sulke Toverye als in dit verhaal word voorgegeven; en so als het de Schrijver hier verklaart. Men lese myne eigen verklaringe III. b. 1. §. 7.

Door een Verbond met den Duivel) Dit is 't gene ik plat uit lochene / en III. b. III. XI. XII. bewijse niet alleen onbewijselijk / maar ook onmogelijk te zijn: al is 't dat eens iemand selfs tegen my beleden (dat is / so namaals bleek) gelogen) heeft / dat hy sulk een Verbond met den Duivel hadde: wiens ganssche historie in dit boek / IX. te lesen staat. Maar dese vrouwe self en heeft dat (so ik denke) niet beleden: so veel te verder is dan ook 't bewijs.

So hy in sijn hert en bedrijf geen Atheist is) Het komt my bijster voor / dat het Atheisterye wesen soude / so iemand den Duivel geen groter wonderwerken toeschrijven wil dan God self ooit heeft gedaan: gelijk ik vervolgens tonen sal dat hier geschied.

§. 4. Maar laat ons komen tot d'historie / die dus begint.

In de stad Bekkington, omtrent 2 mylen van Froom, en 7 van Bath, in Somersetshiere, woont enen *Willem Spicer* een jongman van onrrent 18. jaren. So

als hy gewoonlik voorby 't Aelmoeſſeniershuis ging, alwaar ene oude vrouw woonde van 80. jaren; ſo noemde hy haar Tovereſſe; verhalende met een harc boſe ſtukken: 't welk haar ſo vergramde, datſe hem met een Warrant dreigde, en vervolgens van de naaſte plaats enen Vrederegter halen dede; waardoor hy ſo bevreeſd wierd, dat hy ſich voor haar vernederde, en beloofde haar nooit meer ſo te noemen. Binnen weinig dagen daar na viel deſe jongman in ſo vreemde ſtuipen, als ooit van ſterflijke ogen is geſien; ende beving hem, by wylen, ontrent 14 dagen lang. Wanneer hy deſe quaal op 't lijf hadde, ſeide hy dikmaals; dat hy 't oud wijf ſag tegen de wand van 't huis daar hy was, en datſe ſomtijds met de vuiſt na hem ſloeg, ſomtijds op de tanden knerſte, en ſomtijds met hem lachte in ſijn quaad. Hy was ſo ſterk, dat drie of vier man hem qualik houden konden: en wanneer hy riep om dun bier te drinken, ſo was hy verſekerd enige kromme ſpelden op te geven, waar af 't getal voor en na boven de 30 was.

Dit is de eerſte van twee menſchen die betoverd waren van ene oude Vrow) Waarom en word ſy mede niet / ſo als de jongman en dochter / met naam en toenaam hier genoemd? Was het de heer niet weerdig? of iſſet tot verſchoninge haars ouderdoms? Dog tot dit laatſte ſchijnt de ſtijl van dit verhaal ganſch niet geſchikt.

Willem Spicer; en daar na / Mary Hill.) Het is ook niet genoeg dat deſe twee hier ſlegs genoemd worden / en geſeid hoe oud ſy zijn. Want men diende wel te weten / van wat in borſt / opvoedinge / ommegang en manier van leven deſe menſchen zijn; ſo d'oude als de jongen. Mitsgaders wat vriendſchap of vyandſchap ſy onder malkanderen gehad / hoe en hoe lang onderhouden hebben: en verſcheidene diergelijke omſtandigheden meer / die ons een volkomen licht geven moeſten om van alles na behoren te mogen oordelen. Het Beſjen blijkt wel arm tt zijn. Maar wie weet nu of die twee ſpelden ſpijkers ſpuwers dat yſer / koper tin en lood ook uitgeſpogen hebben / om der omſtanders goud en ſilver in te ſwelgen. Daar heeft de weereld al van overlange ſulk een rijke onderbinding af / dat het wonder is / hoe ſy nog niet wijſer word. Dog laat ons nu deſe drie / ſo als ſe ons voorkomen / verbolgens wat nader beſchouwen.

Een jongeling van omtrent 18 jaren) Beſiet my nu de tweede daar by; en eerſt waar ſe woonde.

In 't Aalmoeſſeniershuis) dat is geen paleis voor rijke luiden / maar een gunſthuis voor den armen. Die daar nu mede woonde / en voor Tovereſs geſcholden wierd / was.

Een oude Vrouw van 80. jaren) Doet hier noch by / wat haar wederboer / en dat van dien 18. jarigen jongeling / als die daar voorbyging.

Hy noemde haar Tovereſſe) Maar hy was ſo oud nog ſo erbaren niet / dat hy wiſt wat een Tovereſſe was: dan had al mede dat van horen ſeggen. Maar waarom noemde hy haar ſo? Hadſe hem betoverd? doe nog niet. Had ſe 't anderen gedaan? Het ſchijnt ſoo? want hy verhaalde met een harc ſtukken. Had hy die geſien? Neen / denk ik wel: of indien ja; hoe en ſchroomde hy dan niet het beſje te tergen / dat het hare ſtukken ook aan hem eens ook wel betonen

nen mogt gelijk hy kortz daar na seide dat se gedaan hadde. Want met den Duivel is geen gekken. Hy toont ten minsten door alle omstandigheden/al en toonde 't sijne jongheid niet / dat hy los en onberaden spraak: behalven dat hy geen sins kristelik en dede. Want gy sult het aangesigte des ouden vereeren, heeft de Wet den Joden al voor lange geleerd Levit. 19: 32. En al hadde dese jongman self een leeraar geweest / en daar by reden gehad om dese vrow te bestraffen / so hadde hy 't haar / na des Apostels lesse / niet so hardelik (op 't sachtste hier geseid) maar als aan ene moeder moeten doen. 1 Timoth. 5: 1, 2.

§. 5. Maar besiet dog eens hoedanigen Aalmoesseniershuis dat tot Bekkenton is / daar men hexen onderhoud. Sal men Duivels volk om Gods wille wat geven? en teikenen dese opsienders der armen hunne namen onder sulk een schrift / dat d'ontrouwigheid hunner bedieninge aan den dag moet brengen: door dien sy selve bekennen / dat se ene Toveresse in hun Godshuis onderhielden. Maar dat was hen doe nog niet bekend. Wasset niet; hoe kon die jongeling dan hare toverdaden verhalen. Want een van beiden: 't was waar of niet waar 't gene hy haar verweet? Indien ja; so heb ik in myn seggen groot gelijk. Indien niet: wat reden heeft 'et dan / dat men sig op 't getuigenis van sulken quant beroept/die nu seit dat hem 't besje betoverd heeft/ na dat hy haar soo rouwelik getergd hadde; na dien hy te voren / sonder datter dese reden was / buiten alle reden haar voor Toveres had uitgeroepen?

§. 6. Nog eens / siet tog het Besje aan / dat toveren kan / en daar mede nog niet meer gewonnen heeft tot haar 80. jaar toe / dan dat se in 't Aalmoesseniershuis onderhouden word. Bestaat hare toverye dan in sulk een verbond met den Duivel gemaakt: so moet het wel een arme duivel zijn / so hy haar niet meer geven kan; of seer boos (dat tog duivels aart is) so hy niet en wil. Want mitsdien dat alle menschen sig dien bosen geest als ten hoogsten quaad verbeelden: so moet het nogtans in hare gedagten komen konnen / dat hy den genen die hem dienen met so veel goeds beloont als hy magtig is te wege te brengen. Is 't niet uit genegentheid; (die nogtans bose menschen hebben tot de genen die hen weldoen) ten minsten om sijns selfs wille / op dat se hem te baster mogen staan in al 't gene daar hy sijn volk toe gebruiken wil. Daarom kan ik my ook niet inbeelden / dat so dit arm Besje boos genoeg geweest is / om met den Duivel een verdrag te maken: (ik schrikke van 't seggen!) sy nogtans so eenvoudig geweest zy / dat s'er meer niet by bedongen heeft / als om al haar leven lang in 't Armen huis te blijven. En heeft se beter bedingst gemaakt; en de Duivel haar geen woord gehouden; so is 't Verbond by hem gebroken / en sy derhalve vry van sijnen vorderen dienst. Waar uit ik / na 't gevoelen van de genen die sulk Verbond geloven / besluiten moet / dat dit oud wijf buiten reden voor toveres gehouden of gescholden is.

Immers bleek 't uit hare bose stukken nooit / die de jongman / tot sijn schelden / haar verweet. Want sy waren kennelijk of niet. Indien ja / en wel sodanig datter tovery uit bleek; so behoef de 't bewijs van 't speld-en spykerbraken / nog van 't seggen der betoverden / (so sy heten willen) nog ook van 't

dryven op het water niet gehaald te worden: die stukken welke haar die jonge quant verweet / waren dan bewijs genoeg. Maar so het andere daden waren / of hem slegs van horen seggen / (so ik vastelik gelove) voorgekomen: so blijkt wederom / dat hy haar met groot onregt so gescholden heeft. Voort derhalven of het besje sig al qualik droeg.

§. 7. Sy wierd so vergramd) Is dat wonder? Ene oude vrow van 80. jaren / in haar eigen huis niet met vrede gelaten: en dat van enen minderjarigen jongeling / die slegs voorbygaat / en haar (so't schijnt) sonder woord of weerwoord / alleenlik om dat sy op dat woord was / niet blotelik schelt; maar voor Toveres / 't onlydelixt van allen / uitmaakt. Dat soude wel enen Moses / den sachtmoedigsten die daar leefde / vergrammen; want sulk schelden is ene soort van onderdrukkinge / die wel enen wysen dul maken soude. Pred. 7: 7.

Dat se hem met een Warrant dreigde &c.) So moest se doen / sonder se vrede hebben / soder regt in 't land was. De boosheid of gramschap / en dat beide onregtmatig / liet die wrevelige jongman door dat bitter schelden blyken: maar d'oude vrow haar vry gemoed / door dien se niet alleenlik sig op't regt beriep; maar sig ook daar mede behielp. En dat niet sonder vrugt.

Waar door hy so bevreesd wierd) Na goede vermaningen had hy tog niet geluisterd; die alle eerbiedigheid tot den hogen ouderdom so verre verlochend hadde / dat hy sulken vrow so dyster schelden dorst. Had hy daar toe reden gehad / of bewijs in de daden die hy van haar verhaalde: waar af was hy voor den regter so bevreesd? De Magt is tot straffe, niet den goeden maar den quaden. Wilt gy dan de Magt niet vresen, doet wel. Rom. 13: ende schelt so ligt geen oude vrouwen voor toveresse uit.

Dat hy sig voor haar vernederde) Voor een oude Hex? foei! so gy een eerlijk mans kind zijt. Maar wat sould hy vast doen / so hy't misschien niet bewijsen konde? Niet anders dan hy dede. Maar wat had hy dan beter te voren gedaan? Ses wegen;

En beloofde haar nooit meer so te noemen) Te weten Tovereſſe. Maar die belofte / vrees ik / ging hem niet van 't herte: 't welk met wraaklust ingenomen / voor dat sy hem door dwang van regten tot schuld-bekentenis en belofte van eewig swygen bragt; socht haar niet meer so, maar op ene andere wijse te noemen / hoewel met den self den naam / gelijk als uit het volgende wel blijken sal.

§. 8. Het moet een onverſoenlijk besje zijn geweest: dat sy't gedreigde quaad aan desen jongman heeft in 't werk gestelt / daar hy haar om vergiffenis gebeden hadde; en ook beter schap beloofd. Of hy en heeft geen woord gehouden. Sie wat dese quant aanregte.

Binnen weinig dagen daarna) Lang wachten kon sijn heet jong bloed / dat met dien pot te vuur aan 't koken was geraakt / geensins verdragen. Daar is een slag van boosheid / die / tegen 't regt opgewassen / te verwoedelikker voortslaat / als men haar met regt bespringt. Dat bleek aan Willem Spiers wel.

Hy

Hy viel in so heftigen quaal) Na menschen ogen: gelijk sich de schrijver ook daar op beroept. Want gelijk niemant en hinkt: aan eens anders seer: so en kan hy ook na 't oog niet oordelen/ of de gene die seit dat hy pijn heeft/ waarlik pijn gevoelt; also dikmaal krankheid heet dat maar schijn van krankheid is. Oog hier behoordemen te seggen, waar in tog de bysterheid deser ongewone quaal bestond. Was dat in 't braken gelegen/ van al sulke bodderyen als hier na genoemd zijn? Meer dan duisendmaal/ en in duisend plaatsen buiten Bekkington is die ongesiene quaal gesien.

§. 9. Ontrent 14. dagen] Indien hy dit gedaan (ik segge niet/ geleden) heeft/ eer Marp mede/ op hare manier/ betoverd wierd; so heeft sy schoon voorspel gemaakt. D'andere hadde 't dan daar na so veel te lichter/ de weg voor haar gebaand zijnde, om de menschen/ door dit voorvoordeel ingenomen/ des te ligter te bedriegen. Maar isset daar na geschied waarom word het eerst verhaald? Of indien ter self de tijd: so diende men 't begin en 't einde van die beide wel bescheideliker te weten; om te konnen gissen/ of 't opgestemd werk/ of alleen een lesje was/ dat de jongman aan de bryster heeft geleerd. Dit zijnde/ so blijkt hierna dat de leerling haren meester overtreft.

Hy seide dat hy 't oud wijf sag) 't Sien van die erbarmelikke stuipen was hier niet genoeg: men moest uit den mond eens betoverden self 't orakel horen/ dat in den text van dit verhaal met andere letteren/ als wy wat besonders gesteld is.

Dat hy 't oud wijf sag &c.] Ik en derre dien jongen booswigt hier van dwaasheid niet beschuldigen/ schoonse my klaarlik blijkt: dewyle so veel wyse luiden/ over sulke woorden/ sulk een averechts gevoelen hatten. Die voor weinig dagen self den naam van Tovere sse niet verdroeg/ toont nu met de daad self datse 't is: die den genen die haar schold/ door 't regt tot swygen dwong/ doet hem nu self spreken/ en dat voor veele getuigen. Is 't mogelijk datmen menschen vind die sulks konnen geloven? Dat kan 't voorvoordeel doen. Hadden d'omstanders selve gesien/ 't gene hy voorgaf dat hy sag/ so hadmen meer getuigen niet van node. En sy mosten 't gesien hebben/ hadder 't oud wijf selve geweest. Een waar lichaam is voor 't een goed oge niet meer sigtbaar dan voor 't ander. Maar so sy 't self geweest is/ hoe quamse daar in huis? wie heeft haar ingelaten? Hoe stond of satse tegen de wand? of was haar lichaam door de muur heen gedrongen? Christus onse Heere/ die de Duivelen uitwierp/ heeft nooit self sulk een miraakel gedaan. Maar neen/ het was haar schijn. Wiens werk dan? Met eenen monde/ dunkt my/ hoor ik dese aanschouwers seggen/ dat sulk schijnsel van den Duivel was. Die dan wel een onberaden (ontzow/ soude niet oneigen zijn) verrader van dit Besien is/ sijn bondgenoot so 't heet; die haar hier so afgeschildert/ datse voor de Toveres bekend moet zijn. So d'een Satanas tegen den anderen/ of de Duivel tegen sijn eigen volk is/ hoe kan sijn rijk bestaan? Matt. 12: 26.

§. 10. Hy was so sterk] Souden die allegaar betoverd zijn/ die door hevige ontstelteniſſe des lichaams drie of vier mannen te sterk zijn: so is de weereld

vol tovery / waar dat men komt. 't Ware genoeg / so nooit de Medezijn konst of d'ervarentheid den menschen geleerd hadde / datter natuurlike siekten zijn / die so sterke stuipen veroorsaken / dat self een verswakt lichaam / gedurende deselve / van sterke mannen / twee / drie / of meer / nauwelix te houden is. Maar ik wil den Leser wel versekeren / dat so maar een van die drie of vier mannen sig alleen ter weere gesteld hadde / met een goede rotting in de vuist: hy soude die toveresse wel van de wand af gekregen hebben; en den betoverden tot een twede peccavi gedrongen / met belofte niet alleenlik van 't goed oud wijf nooit meer so te noemen / maar ook van haar nooit meer so te sien. En so hadde men konnen ondervinden / datter een geslagte van bose geesten is / dat wel uitvaart sonder bidden en vasten. En sodanig is de geest van desen quant.

§. 11. Wanneer hy klein bier eischte] Te weten / dan bleek 't eerst dat hy regt betoverd was. Maar om regt te spreken / dan bleek 't dat hy alle d'aanschouwers betoverd had. Want hy had het oude en gemeene toverkunsje / dat is het speldebraken, al mede geleerd. En om de sekerheid / dat hy sig niet so ligt en beseerde / met d'eerste proeven sijner kunste voor te brengen; so had hy se krom gebogen. Dat hadde niemant gesien; maar hem wel / diese uitspoog. Daarom was hem de schuld veel eer te geven dan 't oud wijf / om dat haar niemant sag. So komt dan dese eerste tovery / na so veel spoor / eindelik op enigi dertig kromme spelden uit. En die quamen uit sijnen mond / dat sag men mede: maar ook uit sijne keele; dat heeft niemant gesien. Nog minder uit sijne mage; 't welk nochtans niet onmogelik hadde geweest / indien hy se eerst had ingeswolgen. Eens hadde dat konnen gebeuren / by 't innemen van spijse of drank / daar onverhoeds een speld in ware. Maar dikmaals achter een / en dat tot dertig toe en meer / is buiten twijfel voor bedagt geschied. Ik segge voorbedacht; want men wil niet dat het van nature was gelijk het ook niet wesen kan / gemerkt dat nooit in 's menschen lichaam groeide 't gene door konst gemaakt is / maar wel de stoffe daar men die af maakt. Wel steen / maar geen steenen gereedschap: misschien (hoewel ik geen exempel weet) messing of koper / of dat daar na gelijkt / maar geen spelden. Een van beiden moet dan waar zijn: of dat dese jong knegt de spelden in den mond genomen heeft / om die uit te spuwen; of datse hem de toveres door duivels hulp in 't lijf gebragt / en daar door sulken sware plaag veroorsaakt heeft. Heeft se hem dan ooit wat ingegeven? dat en lees ik niet in dit verhaal. So 't niet door sijnen mond is ingekomen 't gene daar uit quam; door wat weg is het dan geschied? (de Leser vergeve my 't seggen) warense van onderen in sijn lijf gesteken: hoe raaktense door de dermen dan na boven / (dat is / tegen de nature) in de maag? Ook zijn geen sweetgaten ooit so ruim / datter spelden doorschieten mogen: en genomen / sy raakten al door den huid; hoe dan door d'andere deelen / om in de maag te komen? Maar de Duivel / seitmen / kan spelden en meer sulk goed in 's menschen lichaam maken: als 't hem God toelaat / trouwens; dat voegt men daar by / om God quansWijs boven al te laten zijn. Dog wie heeft den menschen geleerd / dat God den

Duivel

tang / ſo als hier na geſeid word / noch acht dagen te voren geweeſt is / eer 't meisje betoverd wierd. Maar waarom mogen wy mede niet weten / hoe lange te voren dat werk van den ring gebeurd zy; wanneer 't beſje dien ontfangen / hoe lang behouden / en wanneerſe dien weerom gegeven heeft? Want indien der tovery met den ring gepleegd is / ſo was dit nodig om te weten.

Nam haar by de hand] De voorſeide bedzeiginge moet niet ſeer hevig geweeſt zijn / ſoder namaals noch ſo veel vriendſchap tuſſchen beide bleef / dat het beſje dat meisje by de hand nam om met haar te gaan. Maar dit konde bedzogzijn / om 't jong vrowmenſch door ſchijn van vriendſchap te miſleiden. Het was nochtans geen kind / dat achtien jaren oud was / om ſoo eenvoudig medegeleid of verſogt te worden; ſoder geen gemeenſame vriendſchap tuſſchen beiden geweeſt is. Waar komt nu dan de vrandſchap van daan?

Om na enig ſpinwerk te ſien] 't Arm beſje / ſegik noch eens / al 80 jaren oud / en nog niet rijker / ſchoon ſy de woning voor niet heeft; dan datſe nog ſpinnen moet om de koſt / ſo 't ſchijnt: want ſo 't voor tijdverdrijf was; die ſelf geld had om vlas te kopen / behoefde by de huiſen niet te vragen. Daar by wasſe noch ſo ongelukkig / dat het haar niemand geven wilde: moetende derhalven / ſoſe niet wil ledig ſitten / daarom na een ander dorp toe gaan / of ſtad / om te ſien / offe daar beter aanraken konde.

De voorſeide Mary bevreeſd] Waar door? Wat had haar 't beſje gedaan? Haren ring bewaard / en weerom gegeven. Maar ſy vreeſ de van haar behext te worden; alſo ſy / gelijkmen denken mag / op een quaad woord was.

Ontrent vier dagen hier na] Ende alſo drie of vier voor de gewaande betovering. Wat gebeurde hier aanmerkens weerdig? Anders niet dan dat het meisje hare onbeleefdheid aan het beſje toonde, haar enen appel weigerende / daar ſy haar / als 't eene kind het ander / om gebeden hadden. *Senes enim bis pueri.* Want oude luiden komen in haar twede kindſcheid. Misſchien was het hier ook ſo: immers dat blijkt my beter dan de minſte tovery.

§. 14. Den volgenden Sondag klaagde ſy van ſtekinge in de maag: dog Maandag 's middags over tafel ſittende, quam iets in hare keel op, waar aan ſy ſcheen te ſullen ſtikken: en viel op den ſelfden tijd in heftige ſtuipen, welke tot 9. of 10. uren in de nagt toe duurden. Deſe trekkinge was ſo ſterk en geweldig, dat vier of vijf menſchen haar nawlix houden konden: en in 't midden der ſelve verhaalde ſy, hoe ſe 't oud wijf tegen de wand aan ſag, haar toegrynſende, en na haar ſlaande; waarom ſy beſyden week, om de ſlagen te ontgaan. Den dag daarna wierdſe met gelyke quale bevangen, en verhaalde, hoe ſy haar ſag als voren, en dat ſy de gene was die haar betoverd hadde.

Den volgenden Sondag] De ſtekinge in de mage / haar op deſen dag aangekomen / kondeſe ſonder tovery wel gevoelen: misſchien hadſe te veel appelen geſnoept / dewijlſe niet een daar af voor d'oude vrow te miſſen hadde. De ſiekten van 't jong volk komen hen meeſt over door dien datſe hunne ſterke magen al te veel vergen.

Maar Maandags 's middags over tafel ſittende &c.] Hier al wederom de mage

mage veellicht over vorige stekinge niet genoeg verschoond; so dat een bzok al te gulsig ingeslokt hare keele te veel benawde / en daar dooz den weg na de maag toe stopte / die daags te voren al genoeg beset was. De sterke quaal, of / trekkinge, die haar hiermede over quam / kan daar dooz ook wel verooz-saakt zijn: en dat besonderlik in ene dochter van dien tijd. Self konde haar maagdelike staat alleen bequaam zijn / buiten ander gebzek / om hare keel te benauwen / en boozts sulke stuipen te verwekken. Dat sullen my al Medezijns toestaan / en ik self weet daaraf exempelen genoeg. So dat al het gene dat dus verre verhaald is / niets met allen bewijst datter toverye was. Maar die moester evenwel op volgen; dit booz-spel was maar te doen / om sulk spel daar uit te maken.

Ter selfde tijd: &c, tot 9 of 10 uren in de nagt] 't Volk was dooz Willem Spijkers werk al wat ingenomen / en d'ogen in gewoonte gebzagt om sijne handgrepen booz uitwerkselen van Toverye aan te sien. Daarom mogt dese Mary d'omstaanders te gemakkeliker met veel en lang toekijken vermoeijen / en tot in den nagt ophouden; also de donkerheid dienstig is / om de misselikste vertoninge wonderlikker dan by lichten dage te doen schijnen.

§. 15. In't midden der selvehaalde sy &c.] Hoozt hier de twede getuigel / dat Besje toveren kan: want Mary siet haar also klaar aan de wand / als William Spicer heeft gedaan. Het een is so waar als 't ander. Maar hoe is de oude bzow niet wijser / dat se eens verraden zijnde / sig de twede maal van den Duivel ter leur / en booz 't volk ten toon doet stellen? Wat seg ik / booz 't volk? Neen / eerst booz Willem / en nu booz Mary: want die beiden zijn 't maar / en niemant meer / die Besje aan de wand sien / sose seggen. Hoe soudemen anders weten wie 't was die haar betoverd heeft? Dus kan men klaarlik sien / dat dit gemaakt spel na 't gemeen gevoelen geschikt is: also sulke toverpen altijd met gesigten daar by plegen verhaald te wozden; waar uit de schuldige bekend wozd. Want ook de Duivelsjagers / somense noemt / en wikksters gemeenlik enigen raad aan 't volk geven / watse doen moeten / om gewaar te wozden wie 't is die 't haar doet. Die moeite is hier bespaard: misschien uit gebzek van sulken Duivels pzofeet of pzofetesse: mits dien dese beide betoverden 't geluk hebben / dat hen de toveresse self in een gesigte ver-schijnt. Haddese dat ook aan d'omstanders willen doen: so had de moeite te sparen geweest van dat pijnlik bzaken van allerhande vzeemde dingen / en van die water-pzoef; om elk een te doen sien dat het toverye was.

§. 16. Den volgenden Woensdag begonse kromme spelden te braken, en dat duurde so den tijd van 14. dagen. Daarna gaffe over spykers en spelden, en hield doe voorts op den tijd van acht dagen: waarna sy wederom spykers braakte, en lepelstelen, so van speauter als koper; onderscheidelike stukken yser lood en tin met verscheide klonters van kromme spelden, sommige met garen omwonden, en sommige met draad; ook veel bloeds tusschen wijlen. En dus bleef sy doe enigen geruimen tijd: hebbende in alles overgegeven boven de 200 kromme spelden, behalven nog verscheidene klonters van kromme spelden, behalven nog verscheidene klonters van kromme spelden, 16. of 17 in een klonter; seven stukken speauter,

vier ſtukken koper, zijnde lepelſtelen; ſes ſtukken, waar af ſommige lepelſtelen waren, en ſommige 't lood van een venſter glas; buiten noch een digt ſtuk lood, volle twee oncen wegende; ſes lange ſtukken blik, met yſerdraad daar aanbehoorende; vijf ſtukken yſer, waar onder een dat rond, maar hol en vry dik was: noch twee en twintig ſpykers, waar in ſommige ſchotſpijkers waren. lang by de vierdehalf duim.

Den volgenden woenſdag] Siet hier d'eerſte vertoninge / die 14 dagen duurt; eſſen ſo lang als Willem ook met ſpeldemaken doende was: doch wien ſp echter in de konſt verre overtreft. Want ten einde van dien eerſten leertijd dede ſp met een ſake proef van 't ſpijkermakers handwerk. Doe half ſo lang geruſt / en daar na 't werk met meerderen yver by de hand genomen hebbende / quam het langer op geen dertig kromme ſpelden aan. Haren mond ſagmen eenen geruimen tijd lang / niet anders als ene opene mijne van allerhande bergwerk: goud en ſilver uitgeſonderd; waar uit te ſien is / dat de fijnſte Alchimiſterij in de toverkunſt niet begrepen is. Daarom moetmen ſo licht niet ſeggen / dat iets toverp is / 't gene ons wonderlijk toeſchijnt; gemerkt dat d' Alchimiſt der Toveraar in konſt te boven gaat. Want hadde deſe Duivel de handeling ſo wel van goud en ſilver / als van yſer / koper tin en lood gehad; hy ſoude in al dien tijd wel iets daar af voortgebragt hebben. En dan ſoude 't een vermakelike toverye geweeſt zijn; waar door de betoverde ſig in korten rijk geſpogen / of de toeſienders rijk geleken hadden. Die my dus hoort ſpreken / ſal ſeggen dat ik met dit werk ſpotte: en ſo doe ik ook. Die dat qualik neemt / die toont ſig onbehoorlik voor d'eere der Duivelen / of der booſte menſchen ingenomen: welke ik / dus met hen ſpottende / op 't allerernſtigſte verkleinen wil. Niemant ſal my weigeren hier in by te ſtaan / die maar eens met aandacht / en ſonder vooroordeel / op den volgenden Inventaris van des Duivels uitbraakſelen letten wil.

§. 17. Hebbende in alles overgegeven boven de 200. kromme ſpelden; verſcheidene klonters van kromme ſpelden, 16. of 17. in een; 7. ſtukken ſpiauter; 4. ſtukken koper, zijnde lepelſtelen; 6. ſtukken lood, waaraf ſommige lepelſtelen, en ſommige 't lood van een glasvenſter waren. Noch een dicht ſtuk lood, 2. onſen ſwaar, 9. lange ſtukken blik, met yſerdraden daar aan; 5 ſtukken yſer, het eene rond, hol, en vry dik; 22. ſpykers, waar onder ſchotſpykers van 3. en een 4. deel duimen ruim. Siet daar de verſcheide ſtoffen / met hun maakſel / en getal: laat ons die wat uit malkander ſchiften / om het te beſien / uit wat ware die geheele toverkraam beſtaat. Enige zijn ongevormd; de 7 ſtukken ſpiauter, dat een ſtuk lood van twe oncen / en 4. van de 5. ſtukken yſer. D'andere zijn gewerkt: ſo in 't geheel als in 't gebroken / om ſo te ſpreken: te weten / volkomen zijn de 20. ſpelden, dat eene ſtuk yſer, rond en uitgehold; en de 22. ſpykers. Behalven deſe zijnder t'ſaamgeſtelde en opgemaakte werken van 16. of 17. ſpelden aan een met draad omwoeld / en met bloed doormengd. En dan noch drie deelen konſtwerk / doch gebroken: gelijk de kopere en lodene lepelſtelen, 't venſter lood, en ſtukken blik met yſerdraden; alle ſodanig / dat het ergens toe gemaakt geweeſt en afgebroken is. Meint nu iemant my ſo blind te maken / dat ik hier geen openbaar bedrog in ſie? Want ik

vrage

vrage wederom: heeft de Duivel al dien dreck in 't meisjes lichaam gemaakt/ of van buiten daar in gebragt? Het eerste magmen niet eens denken/ sonder den Almacht' gen grotelijx te lasteren: die alleen het yser/ koper/ tin of lood/ of dier gelijke scheppen kan; maar die nochtans nooit lepel/ speld/ of spijker schiep. Self in sijn eigen werk tot den heiligen dienst geschikt/ heeft hy nooit Engelen gebruikt; (die in allen gevalle noch ongelijk meer bequaamheid dan de Duivels hebben moeten/ en daar toe seer wel gepast hadden) maar alles door menschen handen/ als Bezaleël/ Aholiab/ Hiram/ en andere/ verrigt. In tegendeel sietmen/ dat de hexery doorgaans met gemaakt werk van spykers en spelden te doen is; gelijk sulx te voren al geseid is. Het ander is daar by ook aangemerkt: en heeft hier noch veel groter reden/ uit dien dat spellen maar kleine lichamen zijn/ by schotspykers en lepelstelen/ en die swa-re stukken lood/ blik en yser. Maar denkt tog/ lieve Leser/ op de reden eens/ waarom 't vrouwmensch niet so wel geheele lepels als blotelik de stelen spoog? Was het daarom/ dat de Duivel in haar lichaam geen lepelbladen smeden konde? Waarom die so wel niet als de stelen? Of om dat de bladen te vreed zijn om door 't keelgat te dryven? daar moest hy mede raad toe weten/ so hy tot al 't ander weet. Neen: want om een vast lichaam door een ander te doen doorgaan/ sonder ruimte te maken so veel als dat lichaam beslaat; dat is tegen de naturé/ en door Gods almagtigheid nog nooit geschied: derhalve schrijftmen dat godslasterlijk den Duivel toe. Maar dit vrouwmensch wist met de vreedte der bladen so wel geen raad als met de stelen/ en 't ander tuig/ om in haar bakhuis te verbergen; ter tijd toe datse 't een na 't ander ingenomen/ 't een na 't ander/ ten miraktel der verblinde kykers/ wederom ten monde uitspoog.

§. 18. Dog misschien seg ik hier nog wel te veel: alsoo het niet en blijkt/ dat de een of d'ander der bystanders (ik late staan alle) bescheidelijk gesien hebben/ dat alle die stukken uit den mond van 't meisje quamen. Maar 't vrouwvolk heeft nog betere gelegentheid om iets tusschen hare klederen wech te sommelen/ dan de mannen doen; daar toe aan beiden die stuipen een groot behulp aanbrengen; buiten welken (let daar dog eens op!) sulk vraken van dat allerhande tuig nooit geschied. Terwijl de gewaande toverske van 3/ 4/ of 5. man gehouden word/ so worden de genen die verder afstaan van 't naaste gesigt afgesloten: en die haar houden/ hebben werx genoeg om duimen uit de hand/ de knien neerwaarts (besonder om de eerbaarheid/ so 't een vrouwmensch is) en 't hoofd opwaarts te houden; sonder datse in die eenvoudige verbaasdheid so net sien konnen wat de betoverde sommelt/ watse ondertusschen in den mond brengt of daar uit. Dus verre 't eerste bewijs/ dat ons de omstanders als ooggetuigen geven konnen/ van die gebootste Tovery: buiten 't gene sy met oren hoorden/ van 't gene Mary seide datse sag. Nu volgt het twede.

§. 19. De luiden van het dorp siende den bedroefden en beklagelyken staat van de voorseide Mary, ende seer met haar bewogen zijnde; deden so veel, dat dit oud wijf gebragt wierd in 't huis daar de gemelde Mary woonde, sonder datse 't wist.

En zijnde meer dan honderd menſchen by een vergaderd; wierd deſelve Mary gebragt in de opene lucht: daar ſy aanſtonds in ſulke ſterke ſtuipen viel, dat haar twee of drie man qualik houden mogten. En gebragt zijnde op den berg by ſde kerk, en d'oude vrow by haar gebragt: (niet tegenſtaande datter vier mannen waren, om de geſeide Mary in enen ſtoel vaſt te houden, ſo rees ſy op over hunne hoofden heen in de lugt. Waar tegen de mannen, en andere daar by ſtaande, haar de beenen vaſt hielden, en ſo wederom neerwaarts trokken.

De luiden van het dorp . . . . ſeer met haar bewogen zijnde] Blinde medogentheid! Want waar door tog ſo bewogen? door't ſien van haren bedroefden ſtaat. Maar ſy ſagen niſ. 't Lichaam was ſo droevig niet geſtelt als 't ſcheen: maar de ſiel in ſo bedroef den ſtaat als ooit menſche op aarde was. Dat hert en toont ſich niet opregt: noch voor de menſchen / die het bedriege; noch voor God / die ſig niet bedriegen laat. Wee haar / indien ſy haar niet en bekeert / van deſe bittere galle en t'ſamenknopinge van ongeregtigheid. Sy dwaalt grotelix dieder ſo vele doet dwalen. God en laat ſig niet beſpotten: want ſo wat de menſche ſaait dat ſal hy ook maayen Gal. 6: 7.

Zijnde by een vergaderd meer dan 100 menſchen] Getuigen genoeg: maar wat hebben die geſien? So haaſt als 't oud wijf gebragt was in 't huis van Mary / ſonder dat ſy't wiſt, (te weten / Mary en wiſt niet dat het oud wijf in haar huis was; ſo ſalmen't verſtaan moeten / om't bewijs den meeſten klem te geven) en ſy ſelve buiten in d'opene lugt: ſiet ſo krijgtſe aanſtonds ſulke ſware ſtuipen / datter genoeg aan haar te houden is. Dat dede dan de tegenwoordigheid der tovereſs in 't huis van de betoverde; niet tegenſtaande dat deſe niet en wiſt / dat haar 't oud wijf ſo na was. Want men moet denken / dat het volk wel verſekerd was / dat Mary dat niet en wiſt. Maar hoe kreegſe dan de ſtuipen nog? So ſiet men immers wel / dat het geen gemaakt werk en was. Neen tog / trouwen! ſouden meer als 100 menſchen niet een ſchone gemeente maken / om het tooneel voor haar toe te ſtellen / en 't ſpel aan den gang te helpen; al was 'er 't beſje ſelf niet by?

§. 20. Op den berg by de Kerk] So mag men dan wel ſeggen / dat deſe Proteſtanten den Duivel een kapelle ſtigten / by de Kerk / aleer van Papiſten / (ſo't geen niewe Kerk is) tot den Godsdienſt gebowd.

En d'oude vrow by haar gebragt] Het deert my om die arme oude ſloof / die dus onweerdig heen en weer geſleept word / om ten ſchowſpel van de weereld te dienen. Dat Mary hier ſo veel babbelguigjes maakte / en vier of vijf ſterke karels werk gaf om haren geeſt des afgronds neer te perſſen / dat hy niet al te hoog in de lugt oprees: ſulx en geeft my gantſch geen wonder. Want was ſy ſo ontſteld geweeſt als men geſien heeft / wanneerſe ſlegs de gedaante aan de wand ſag; ſo paſte't haar noch veel meer geweld te maken / wanneer ſy 't lichaam ſelf in d'ogen kreeg. Maar ik verneeme niet / dat het beſje (terwijle ſy van elk een geſien wierd / en de quale der betoverde op't allervreeſlikſte was) hier in 't minſte met de vuiſten dreigde of grijnſde / gelijk Mary te voren ſeide dat ſy haar ſag doen. Wonder dan / dat de ſchaduwe werkſamer geweeſt is dan het lichaam was: of de gewaande Tovereſſe ſtil

daar

daar by ſtaande/veel heftiger en verbaarliker ſtuipen te wege bragt/dan doeſe ſloeg en ſtiet/ ſo dat de betoverde geduriglik uit vrees ter zijde week. Nu volgt het derde bewijs.

§. 21. Dit wijf wierd uit laſt van een Vrederegter by beëedigde Vrouwen onderſogt: die aan haar vonden verſcheidene purpervlekken; welke met ene ſcherpe naalde geſteken zijnde, haar egter geene pijn gevoelen deden. Sy hadde nog andere merken en tekens van een Tovereſſe, waaraf de Vrouwen onder eede verklaringe gaven aan 't geregt; en ſommige ſwoeren *poſitive* tegens haar. Dus wierdſe geſonden na de Graaflikheids gevangenis, alwaarſe blijft om in de naaſte ſittingen onderſogt te worden.

Dit wijf wierd uit laſt &c.] Hier doet de Regter ſijn ampt/ en word het Beſje door eedplichtige Vrouwen onderſocht. Toverye te onderſoeken/ meen ik dat geen vrouwen werk is: maar wel/ tovery te maken/ ſo als Mary: nog den Eed en maakt niemant wijs; en dat in ſulken ſake/ daar al de weereld ſot in is. Dan ſien wy hier nog/ dat de Regter ſelf niet wijſer is/ of hy meint/ dat het een vrowmenſch aan 't ander ſien kan datſe een hex is. En weetje waar aan?

§. 22. Verſcheidene Purpervlekken] Zijn purperverwige/ of enige andere vlekken aan 's menſchen huid/ en die ſo oud is/ tekenen van Toverye: wat vlekken zijn 't dan of wat voor tekenen/ waar aan men kent den genen die betoverd is? Want het komt my wonderlik voor/ dat een die geſlagen of geſtoten word/ geen wonden ofte vlekken daar af krijgt; maar wel de gene die dat doet. Na deſen regel/ ſie ik wel/ ſal men niet aan iemants lichaam ſien of hy vergeven is; maar wel of hy de gene is die den anderen 't vergift heeft ingegeven. Wie hoorde ooit ongerijmder taal? Maar noch vreemder is 't/ dat de vlekken der ſiele ſig aan 't lichaam openbaren ſouden: ſo dat/ indien iemant een dief is/ of een gierigaart/ of afgodendienaar; daar af ſal men tekens aan ſijn lichaam ſien konnen/ indienmen daar aan ſien kan dat hy een toveraar is. De toverye is eene van de ſonden welke buiten 't lichaam zijn: gelijk het Paulus noemt 1 Cor. 6: 18. alleen die hoererye bedrijft, die ſondigt tegen ſijn eigen lichaam. Sett daar nu den vronkaart by; na Salomons verklaringe. Spreuk. 23: 29/30. De beide doen iet aan hun eigen lichaam/ wanneerſe ſulke ſonden doen: maar wat doet de Toverereſſe aan haar ſelven? Nu/ ſo verre als de Tovery meden een kunſt is/ al iſſe quaad: ſo moetmen denken/ dat de konſt of wetenſchap niemants lichaam anders maakt dan het is: gevolgelik kan ook de Toverkunſt geen vlekken aan het lichaam maken.

§. 23. Misſchien ſal men ſeggen/ dat het niet natuurliker wijſe/ maar door Duivels verdrag alſo geſchied/ dat hy ſijn volk met ſulke vlekken tekent. Is 't waar? tot wat einde doet hy dat? Omſe ſelf te kennen? maar hy kentſe trouwens van te voren al/ eer hy hen die tekens geeft? hoe ſoud hy anders weten wie hy tekenen moeſt? Iſſet om van anderen gekend te worden? dat denk ik immers niet: ſoude die loſe geeſt ſo los en onvoorſigtig zijn/ dat hy ſijn volk niet geheim en hielde; of ſo ontrow (ſeg ik nog eens) dat hy ſijn eigen volk verried? Wat quaad kan hy met de hexen doen/ wanneer de menſchen weten

konnen datse 't zijn? Een bekende vyand is minst te vreesen. Nog meer. Soder nu alsulke Tekenen wesen konden; wie leert ons welke en hoedanig datse zijn? Hebben die besworene vrouwen by den Duivel of sijn volk ter schole gegaan / daarse dese Tekens leeren konden; en van hem een briefje getoond / datse daar in volleerd zijn?

§. 24. 't Schijnt dat dit mede tot de kunst behoort / dat d'ongevoeligheid deser plekken / met ene scherpe naald gesteken zijnde, voor vast bewijst dat iemant toveren kan. Ik gelove dat een opregt degelijk besje verscheide plekken aan haar lijf kan hebben / immers so seer als andere menschen; en dat die plekken sonder gevoelen wesen konnen. Wat steekt daar quaads of onnatuurlix in / 't gene so gemeen is? Menig eerlik man of vrouwe leeft gesond / die enig deel of lid aan 't lichaam heeft / daar 't gevoelen uit is / en dat immers voor enigen tijd. Dat hebben ons die van de hoge school van Montpellier XI. §. 10. op de 10. Vrage al eens geseid. Men moest dan die plekken nader beschrijven / om ons te doen begrijpen / uit wat oorsake sy mogten ontstaan zijn. Immers uit geen tovery / dat weet ik wel.

§. 25. Sy hadde noch andere merken) Daar seg ik 't self de van: en ben dies te meer voor die vrouwen bekommerd / die daar af onder eede verklaarden voor 't Geregt, dat het tekenen van een Tovereſſe waren: Ja sy swoeren *positive* tegen haar. Waarlik een slegt positijf / van seer quaden klank. Hoe ligt sweert een mensche 't gene hy meent te weten / en hy wetet niet. Want ik wil ten besten van dit vrowvolk geloven / datse uit geen quaadaardigheid: maar na hun beste weten also gesworen hebben. Maar wat is dit voor een positiven eed? Ik versta daaruit / dat dese vrouwen vast stellen / dat d'oude vrow niet alleen aan de tekenen van Tovereſſe / maar aan de daad selve vast is. Dat gaat daar so op heen: Nu dan / vry met de Hex na 't water toe; en sien eens of se dryven sal.

Na de gevangeniſſe.] Daer moestmen Willem en Mary gebragt hebben; en d'oude vrow in 't Aalmoesseniers-huis met vrede gelaten / tot dat haar de dood / nu so na-by / geheel ontbonden hadde van de strikken sulker bose menschen. Maar die twee gelijken aan de tekenen en merken van een valsch getuigeniſſe ondersocht / souden van die tovery haast ontslagen zijn geweest.

§. 26. Dese oude Vrouwe wierd aan een grote riviere na by de stad gevoerd, om te sien of se onder water sinken konde. Hare beenen gebonden zijnde, so wierdse ingelaten: en terwyle sy hare uiterste poginge te werk stelde, met hare handen, om onder water te raken, so kondese echter niet; maar ging op hare rugge liggen, en dreef als een stuk kork. Boven de twintig personen waren tegenwoordig, om de waarheid hier af te getuigen; dog konden geen gelove vinden in de gevoelens van het volk. Dies wierdse andermaal aan 't water gebragt; en daar in gesteken, dreef sy als voren: zijnde als doen tegenwoordig meer dan 200. menschen, om dese vertoninge te sien; egter warender nog al veele die het niet en geloofden. Daar wierd ter selfder tijd ook een kloek jong vrowmensch in 't water gesmeten, die aanstonds sonk; en soude verdronken hebben, had al wat helpen kon niet toegelopen. Om de weereld te voldoen, en geene plaats aan verdere twyfeling te laten, so heeft men

't oud

't oud wijf ten derdemaale aan 't water gebragt, en als voren daar in gelaten; waneerse wederom stil bleef drijven. Ende was 'er ditmaal sulk een toeloop van volk uit het dorp en 't omliggende land, en daar onder veele van aansien, dat het niet te tellen is: so datter nu nauwelix een is die aan de waarheid deser sake twijfel heeft.

Om te sien offe onder water sinken soude] Tot hier toe hebben wy drie bewysen van dese Tovery gehad; het eigen sien en seggen der betoverden / 't sien van de omstanders / en de positive verklaringe der beëedigde vrouwen. Nu komt het vierde / en dat houd driemaal proef. Dat was op die groote rivier, daar in 't begin af geseid is. De Zee is nog veel groter; sose daarin gworpen wierde / sy soude op die wyse / (door de soutigheid des waters) nog wel ligter gedreven hebben.

Hare beenen gebonden zijnde] So d'oude vrow de konst van swemmen kende / so haddese armen en beenen daartoe van node. Maar anders soudese dus klootswyse saamgebonden beter drijven dan losbandig: daar de rokken ook toe helpen.

Terwyle sy hare uiterste poginge te werk stelde] Dat kan ik seer wel inschikken / dat sy geen Toveres zynde / ook daar voor niet wilde gehouden zijn: ende daarom / weetende datse drijvende daar voor gehouden worden soude / ook haar best deed om te sinken. Want het moest haar / na den mensche te spreken / liever wesen / hadmense niet gesogt te bergen / dus te verdrinken; die nu tog al ten einde 't grootste perk van 't menschen leven was; dan dus oud / en eerlijk van herte / als Toveres te moeten sterven.

Maar ging op haren rugge liggen dryven] So dreef sy ligter dan voorwaarts over: dat sal ons de natuur en onderbindinge leeren. Als een stuk kork: dat word 'er tot bergrotinge der sake by gedaan / gelijk de grote riviere. Dog sullen ons de Natuurkundigen seggen / dat de vrouwen meer van de nature des korks hebben dan de mannen: en misschien had dit Bessje daar nog meer af dan andere vrouwen / gelijk de naturen niet alle evenmatig zijn.

Konde geen gelove vinden] Nu prijs ik nog de lieden van Bekkington / datse niet al te ligtgelovig zijn. Dog wat konden se niet geloven? dat het Bessje dreef? maar dat hadden boven de 20 menschen gesien. Dan mogelijk geloofden d'anderen niet / dat dese wel gesien hadden. Ik ook so: in sulke saken soude ik met geen 20 paar vreemde ogen willen sien / of myn eigen moester by zijn. Of is 't dat sy hier nu egter met geloofden / dat het wijf toveren kon? So ben ik nog veel nader met hen eens.

§. 27. Dies wierdse andermaal in 't water gebragt] Hoe lange na d'eerste maal? dat hadder behoord by te staan / om bescheidelijker te konnen oordelen. Maar sy dreef als voren. En dit sagen meer dan 200. menschen; dat is 10. man tegen te voren een. Nu wenschte ik wel eens te Bekkingtown geweest / en de plaats besien te hebben daar dit geschied is: om te weten of daar 200. menschen kunnen by komen / om bescheidelik te sien / hoe dat Bessen op 't water dreef. Kend ik dan maar een van die 200. ik soude hem vragen / waar hy gestaan hadde / daar hy so wel sien kon / 't gene daar so veel toe vereischt werd om het wel te sien. Men mag my geen schuld geven / dat ik hier in

so

ſo ongelovig ben; alſoder ſelfs noch vele waren daar omtrent / die het niet en geloofden. So die onder de 200. mede behoren; en volgens dien ongelovige toeſienders geweeſt zijn; gemerkt het een waar woord is / dat ſien voorſeggen gaat: ſo mag ik ten minſten een ongelovig toehoorder zijn.

Een kloek jong vroumenſch] Was dat Mary Hill ſelfs ook? Ik denk wel neen. Men had evenwel den naam behoord te weten/om wel verſekerd te zijn dat hier geen bedrog in was. Want anders moeſt een jong vrouwmenſch ligter dryven dan een oud; om redenen die de Natuur ſchryvers weten; Wederom konden de lichamen van deſe twee ſo geſteld zijn / dat d'oudſte de ligtſte was; of ſo toegemaakt / dat de jongſte eerder ſonk. Maar die moeſt ook al wat luſten / ſo ſig vrywillig in dat water gaf / indienſer niet toe bekoft is; want dwingen konde men haar met reden niet.

§. 28. Om de weereld te voldoen] daar behoeft men ſelden veel werx toe / wanneer 't op ſulken bygelovig misbruik aan komt als dit is: alſo de weereld van ſelf maar al te veel daar toe genegen is. Derhalven brengt my deſe derde proef in nog verder nabedenken / dat d'onmoſelheid der oude vrouw / of de ſchalkheid van de jonge dogter by velen nog te klaar heeft doorgeſchenen / om de proef voor goed te keuren. Dit was dan nu de derde maal. Een drievoudig ſnoer en word niet haaſt gebroken Pred. 4: 12. De derde ſtreng houd vaſt. Onder een ontelbare ſchare / ditmaal tot dit ſchouwſpel toegelopen / waren verſcheidene luiden van aanſien. Ik geloof het wel / maar weinig van inſien. *Perſons of quality*, ſtaat in't Engelſch. Maar d'eigenſchappen en hoedanigheden van een perſoon / hoe groot en ongemeen / zijn niet alle eenerlei: en derhalven blykt et nog niet / dat deſe luiden van qualiteit, de hoedanigheid hadden / om van ſulken ſaak als deſe is bequamelik te oordeelen. En dan blyft ook de vrage nog / offe alle ter bequame plaats geſtaan hebben / om dit werk beſcheidelik te konnen ſien.

§. 29. So dat 'er nu naawliks een is &c.] Soder nog meer door dit verhaal in dat gelove gebragt zijn; die deſe aanmerkingen leſen / ſullender / hoop ik / wederom afraken / of ten minſten groteliks aan twijfelen: al ware 't ook datſe onder deſen talleloſen hoop der toeſienderen mede geweeſt waren; ſonderlinge indienſe perſons of quality, of luiden van aanſien zijn; welker ſinnen (magmen hier ook wel af ſeggen) door de gewoonheid tot onderſcheidinge van goed of quaad geoefend zijn. Heb. 5: 13. In 't I. hoofdſtuk heb ik nodige bedenkingen daar over voorgeſteld. Dit ſal ik hier ſlegs met de woorden eens groten protеſtanſchen leeraars ſluiten. 't Is ene grove dolinge, dat men de waarſeggers en tovereſſen voor waterdriftig houd: dewijle niet eens onſengbaar zijn, en 't water den Duivel niet meer tegen is dan 't vuur. Vaart een Hex over Zee, en 't ſchip verongelukt: ſy ſal ſo wel verdrinken als een ander. Boven dit ſo word God door ſulk een waterproef verſogt, en Gods eigene magt, ter proeve geſteld; buiten nood, en ſonder dat het God belaſt, of verhooringe daar op beloofd heeft. Dus ſpreekt Moulin in ſijn boek *De Vate*, *lib.* 3. *cap.* 20.

§. 30. Het is volle tien weken geleden (voor de onderteekening) dat dit jong vrowmenſch allereerſt met dit ſchrikkelijk euvel bevangen wierd; en

beſogt

beſocht zijnde door een Predikant van die plaatſe, die ſomtijds tweemaal 's daags met haar bad; en van een Nonconformiſt prediker in de ſelfde wijk woonende, die tweemaal gelijken dienſt verrigtte: ſo blijftſe noch dikmaals met ſchrikkelijk wee, bevangen te worden, en ſpykers met lepelſtelen te braken; blijvende aldus een voorwerp van groot medelijden, en om dagelijx gedagt te worden voor den troon der genade.

Het is volle 10. weken geleden] Dit is ſo verre wel / dat wy iets van den tijd weten mogen / wanneer hoe lang. Maar de ſaak hadde wel vereiſcht / dat het begin en 't einde van beide betoverden / met dag en ure; (gelijk nu en dan gedaan is) met namen der vooznaamſte oog-en oorgetuigen / waren aangetekend geweeſt: om alle vermoeden van bedzog weg te nemen.

Een predikant in die plaats en een Nonconformiſte prediker.] Ik hoor wel / 't gaat nu den Predikanten tot Bekkingtown / gelijk 't ons tot Franeker / niet enige weken / maar jaren lang gegaan is: daar ons inſgelijx een jongeling van ſijne 16. en ene dogter van hare 20. jaren af / aan werk hielpen / om in kerk en huis voor hen te bidden; en namaals beide beleeden / datſe nooit duivel nog tovery vernomen hadden: gelijk te ſien geweeſt is in 't verhaal daar af door my gedaan VI. §. 6/7. en IX. Dus / denk ik / ſal het ook dat vrowmenſch / daarmen ſo tweemaal 's daags voor bid / niet altijd uithar den: gelijk het ſchijnt / dattet Willem Piter al moede is / om datmen meer van hem in dit verhaal niet leeſt. Dan ſullen die beide Predikanten / Conformiſt en Nonconformiſt / ons en malkanderen conform, dat is gelijk van gevoelen zijn: om voor onweerſprekelijk te houden / dat alſulken Tovery / den Duivel toegeſchreven / niet anders dan bedzog van menſchen is.

Ondertuſſchen komt my tweeſing droevig voor / dat de Proteſtanten / om ſulk ding als Nonconformiſtery verdeeld / en in ſulke onverſchonelike doling eenig zijn. Datmen om uiterlike kerkſeden / in Gods woord verboden nog belaſt / van malkanderen ſcheurt; en ontrent bygelovige toverproeven over een draagt. Dat meer is / dat men elkander / om verſchil over onſekere en onnodige leerſtukken verkettert: en nochtans in dat meer dan afgodiſch gevoelen duld / welk den Duivel hoger ſtelt dan God; en by ſekeren gevolge / de gronden van den kriſteliken Godsdienſt t'eenemaal ter neder werpt.

De waarheid hier van getuigen wy ondergeſchreven.

May Hill, Rector (dat is Paſtoor of Predikant) van Bekkenton.
Frans Jeſſe, *Pollidoor Mos*, } Kerkmeeſters of Ouderlingen.
Chriſtoffel Brouwer, *Frans Frank*, } Opſienders der armen.
Willem Mintern, *Willem Cowherd*, } Conſtapels.

Op de ondergeſchrevene getuigen will ik niet ſeggen / alſo ik hen niet kenne; ook niet en weet / of deſe Begeerders der kerk of ſchool tot Bekkingtown de-

ſe Maria Hill ook in bloede beſtaan; om datſe eenen naame dragen: gelijk my de naam van Pricer doet gedenken aan dien Pricer uit deſelfde plaats / die in Kromwels tijd ſig voor den Meſſias uitgaf; en daar over al ſijn leven in 't raſphuis gebannen is geweeſt. Hoe 't eindelik met deſe twee nog afgeloopen zy / heb ik tot nog toe niet vernomen; hoewel daarover meer dan eens geſchreven is.

Dog ondertuſſchen jammert my die goede vrouw / die boven haren armen ſtaat en hogen ouderdom / nu nog gevaar van 't leven loopt / door eene overſchandelike dood. Terwijle de predikanten daar voor de jongen bidden; ſal ik het voor de oude doen: om ſo verre sy nog leven mag / te mogen ſterven den dood des opregten; en voor de jongen / datſe ſig bekeeren.

XXXI. HOOFDSTUK.

Geregtelike Informatien, genomen over toverplegingen tot Harlingen, en elders, bewijſen mede de gewaand Toverye niet.

§. 1. NU wy tot regteliſte pleegingen gekomen zijn / vereiſcht de order dat wy daar by blijven / ſo lang als van de ſelfde ſtoffe meer aanmerkens waerdig ons te voren komt: mits dat de veranderinge van exempelen ons reden geve om van 't eene tot het ander voort te gaan. In deſer voegen ſullen wy uit Engeland na Frieſland overſchepen; alwaar tot Harlingen voor 25. jaren 't een en 't ander is gebeurd / daar onderſoek op is gedaan / eerſt by 't Geregt der ſtad / en volgens ook by 't Hof van Frieſland: welker beider Informatien ik hebbe / my door den heere Procureur Generaal / beneffens dat van Bolſward / in het XX. hoofdſtuk reeds verhandeld / ſchriftelijk ter hand geſtelt. Den inhoud is van ſekere Trijn Hendrix van Dokkum / gaande door 't land bedelen / en met eene ſo wat waarſeggen; dog waar in sy leugenachtig was bevonden / ſo als twee getuigen dat verklaarden. Deſelve ſoude ſekeren ſoldaat betoverd hebben / dat hem ſijn gemagt geheel was ingekrompen / en na bloedige ſlagen haar gegeven aan hem herſtelt. Ik ſal de Informatien, vermits de veelheid der getuigen / niet geheel uitſchrijven / alſo sy meeſt al 't ſelfde ſeggen: maar het voornaamſte ſtellen; daar by op ieder ſtuk vermelden / door wat Getuigen het bevestigd zy.

§. 2. TRYN HENDRIX dan / die hier voor Tovereſſe ſpeelt / hadde volgens de getuigeniſſen tweemaal deſelfde Tovery / in een en 't ſelfde huis gepleegd: eerſt aan enen Kriſtiaan Wolters, ſoldaat / op den 26 Decemb. 1667. en daar na aan enen Nikolaas Reide, anders genaamd kromme Nikkel, oud 63 jaren / huishoudende met Klaaske Gerrits, oud 26 jaren / ſijne ondertrouwde / maar nog niet getrouwde huisvrouw; in wiens huis 't eerſte ook is voorgevallen: waaraf de eigene belijdeniſſe der genaamde Tovereſſe voor 't Geregt tot Harlingen aldus is luidende.

Befor-

Informatien ex officio by de Magiſtraat der Stadt Harlingen, tegens eene TRYN HENDRICKS, *althans gevangene, invoegen ſoo volgt genomen.*

TRYN HENDRIKS voornoemt, geboortig (ſo ſy verklaard) van Doccum, verhoort ende geexamineerd zijnde, ſeit ende confiteert, dat ſy op jongsleden Donderdag agt dagen geleden, in haar ſlaap-plaats tot kromme Nickels, binnen deſer Stede, by 't vuur ſittende, dronken en in ſlaap geraakt zijnde, aldaar by haar is gekomen enen *Chriſtiaan*, Soldaat, haar de kleeren voor op ligtende, ende met een aſchop in 't rondom ſlaande, daar na bier en aſch te ſamen gemengt, en beſmeet haar daar mede. Om welke affront te wreeken, ſy doen geſworen heeft op deſe manier: *Soo waar als ik hier ben, daar geef ik den Duivel lijf en ziel op, by verſcheure my van lid tot lid, ſoo ik hem niet weer een ſchelmſtuk ben ſchuldig:* waar op volgde, dat ſy Gevangene geſogt hadde gelegentheit om hem Soldaat) met reverentie geſchreven) ſijn manlijkheid gelijk alsquijt te maken: 't ſelve ook in 't werk ſtellende op deſe manier, datſe ten huiſe van den Apotekar in de witte Roos, alhier heeft gekogt voor een *bottjen* (**dat is halven ſtuiver**) vrouwen-poeder, en het ſelve hem ingegeven met een blanks kannetje Genever-water, en ſpreekende deſe woorden, (ſonder gebruik [miſſchien ſal 't zijn *misbruik*] van Gods alderheiligſte name geſchreven) *in de name des Vaders, des Soons, en des Heiligen Geeſtes, Amen. Zijt gegroet Maria vol van Gratie, Amen Lieve Jeſus!* waar door de Soldaat het gebruik van ſijn manlijkheid hadde verloren. Zeit deſe konſt geleert te hebben van haar geweſene Broodvrouw Anna Margriet, in leven wonende tot Leuwarden, dog dat ſy Gevangen het ooit niet aan iemand heeft gepleegd. Verklaart voorts, dat voorſz. Soldaat bemerkende, dat ſy hem dit gedaan hadde, haar deerlijk met behulp van anderen heeft geſlagen, ſodanig datſe gaan nog ſtaan kan. En gevraagt zijnde op wat manier de Soldaat van dit gebrek wederom waar geholpen: ſegt dat het van ſelfs verteerde, en na verloop van een wijle tijds weder quam; dan was het een gave Gods. Dog bekent na enige bewimpelinge, dat ſy tot wedergevinge van des Soldaats geſontheid, mede hadde geſprooken de voorverhaalde woorden van *Ave Maria* &c. uit groote benautheit door dwang van 't ſlaan boven verhaalt. Dit haar voorgeleſen zijnde, verklaart het ſelve in waarheid te beſtaan, en heeft ſy Tryn dit † voor haar merk geſtelt.

Dog over die bekentenis is aan te merken / het gene my de heere Procureur generaal by 't overſenden van die Informatien ſchreef / dat deſe Trijn Hendrix 't ſelve naderhand voor 't Hof herroepen heeft.

§. 3. **Het gene egter andere daar van getuigden / dat word op 't klaarſte en omſtandigſte bevonden in de volgende verklaringe van den beledigden / van woord tot woord aldus beſchreven: behalven 't gene dat met duitſche letters ſtaat.**

Informatie genomen ordinaris by my ondergeſz. Commiſſaris, ten verſoecke van de Hr. Pr. Gen., deſer Landſchappe, Clager, op en tegens TRYN HENDRIKS van *Dockum, Gevangene en Beklaagde, binnen Harlingen den* 11. *Martii* 1668.

CHRISTIAAN WOLTERS geboortig van Lennig, dog laatſt gewoont hebbende tot Sittart, beide in den lande van Gulig, tegenwoordig Soldaat onder de Compagnie van de Sergeant Majoor Karry, guarniſoen houdende binnen Harlingen, oud 32 jaren, geciteert, geëdt. en geext. op de Artikelen van de Heer Clager, volgens biljet: mitsgaders op de Interrogatorien by des Gevangens Advocaat daar tegens geſteld, getuigd op de 14 en 15. Art. Dat de Gevangen op St. Stevens dag (**den 26. Dec.**) laaſtleden hem getuige, als hy des avonds ontrent 9 uuren van de wagt quam, ten huiſe van Niclaas Reide, alwaar hy Getuige doen ter tijd, beneffens de Gevangene ſijn ſlaapſtee hadde, heeft gelangt een blanks kannetje met Genever-water, ſeggende, *ik heb de gantſche dag gedronken, drinkt gy dat uit in Godts name.* 't Welk by hem Getuige gedronken, en hy daar na wederom na de wagt gegaan zijnde, hadde den ſelven nagt, tuſſchen twaalf en een uur, beginnen te gevoelen groote pijne **in ſijn gemagt** / als iemand die met koude piſſe is gequelt. Welke pijne geduurig vermeerderende, hadde hy Getuige den volgenden dag, zijnde geweeſt een Vrydag's avonds, begonnen te gevoelen, dat ſijn gemagt begon te krimpen, en was des Saturdags 's morgens gewaar geworden, dat het ſelve **bina geheel was ingetrokken.** Op den 16, 17 en 18 Artikel; ſeide dat hy getuige door het opkrimpen voorſz. ſodanig is geincommodeert geweeſt, dat hy van des Vrydags avonde af ſijn water niet heeft konnen loſſen: 't welk tot des Sondags avond heeft geduurd, met onverdragelijke pijne, waar door hy Getuige ſoo was opgeſwollen, dat ſijn lederen wambays beneden aan het bovenſte van de buik, op een ſpanne na niet konde aan malkander gevoegt worden. Ende op de Interrogaten ſeide, het gene voorſz. is aan de drie mede getuigen Barent Gerrits, Jan Kerkhof en Jan Huiſman gebleeken te zijn, dewelke 't ſelve ten tyde der voorſz. krimpinge geſien en gevoelt hebben. Op den 19. als mede op het interrogaat van dien, ſeide, dat de gevangen met een bootsgeſel Jacob genaamt, dewelke een getrouwt Man was, dog ſig voor een vrygeſel uitgaf, ten huiſe van Niclaas voorſz. hadde geboeleert: en dat hy Getuige ſulx gewaar geworden zijnde, de Gevangene daar mede hadde gequelt: waar over de Gevangene toornig geworden zijnde, geſwooren hadde; *dat ſy Gevangen hem Getuige daar voor een pots ſoude ſpeelen of de Duivel ſoude haar van lit tot lit verſcheuren.* Waaromme ende om de ongemeenheid van het accident hem Getuige overgekomen, hy vermoeden gekregen hadde, dat de gevangene het geene voorſz. is hadde te wege gebragt: ſulx dat hy al des Saturdags avonds hadde gedreigd haar de bek te ſullen opſnijden, by aldien ſy hem niet herſtelde. En des Sondags ſig beraden hebbende met de Vaandrig van de Compagnie, dewelke hem Getuige in voorſz. vermoeden beveſtigde, hadde hy Getuige met ſlagen, ſonder dat de Gevangen anders bloed kwijt geworden is als door de neuſe gedwongen hem ſijn verloren geſondheid wederom te reſtitueeren. Op den 20 Artikel ſeide, dat de Gevangen door het voorſz. ſlaan genoodſaakt zijnde, aange-

nomen

nomen heeft de vereiſchte reſtitutie te doen, binnen twee uuren. En op het Interrogaat ſeide, ſulx geſchied te zijn in præſentie van een gantſche kamer vol volks: daar onder hy Getuige noemde de mede getuigen, Jan Huisman, Pieter Juriens, Cornelis Riemans, Laurens Leſer. alle Soldaten, mitſgaders verſcheidene Burgers en Buur-vrouwen, wiens namen hy Getuige niet kende, dog ſeide dat de mede getuige Klaaske Gerrits deſelve wel ſal kennen. Op den 21. Artikel ſeide, dat na de voorſz. aanneminge, hy Getuige in een ander kamer gegaan zijnde, binnen anderhalf uur **begonnen was herſteld te worden:** hebbende ondertuſſchen de Gevangene in 't aanſien van alle de omſtanders, met beide handen onder haar rok geſeten, ſonder dat hy Getuige wiſt wat ſy daar mede hadde gedaan. Seide voorts, dat ſoo dra als hy Getuige ſijn geſontheid bekomen hadde, de voorſz. Soldaten en anderen by hem Getuige gekomen zijn, vragende of hy herſteld ware? en ſeggende dat de Gevangene in de ander kamer zijnde, ſulx tegen de præſente perſoonen hadde geſegt. En eindelijk ſeide, dat de Gevangene des Maandags tegen vier Vrouwen, van de gene die by 't gene voorſz. is mede hadden tegenwoordig geweeſt, bekent hadde, dat hy aldien hy Getuige den voorgaanden avond niet herſteld geweeſt hadde, hy noit tot geſondheid ſoude gekomen hebben: als mede dat de ſlagen niet alleen by haar Gevangene, maar ook by de Duivel waren ontfangen; 't welk ſy Getuige, ('t ſal moeten zijn / Gevangene) mede, ſoo 's avonds als 's Maandage morgens ten aanhoren van hem Getuige verklaart heeft, waar door hy Getuige geloofde, dat de voorſz reſtitutie door de Gevangene ſonder enige medicamenten was ge-effectueert &c. **Onderſtonden.** H. KRYT, I. BEUKER.

§. 4. **De andere Getuigen / die dit beveſtigen / ſo veel als 't werk van die Trijn Hendrix in het betoveren en 't wederom onttoveren betreft / zijn drie ſoldaten geweeſt: met namen** Barend Gerritſz. **out 25. jaren / van Nederelten;** Jan Huisman, **desſelfden ouderdoms / van Kraenenburg; twee paapſche plaatſen in het land van Kleve;** Jan Kerkhof, **ouder niet dan 21. van** Reklinghuiſen, **onder 't Keulſch gebied; en deſelfde** Klaaske Gerrits, **ook niet ouder / die verloofd was en huis houdende met** kromme Nikkel, **of eigentlik geheten** Nikolaas Reide. **man van 63. jaren. Deſe hebben hunne verklaringen eerſt voor den Magiſtraat / en daar na voor 't Hof gedaan / ontrent den tijd van 9. weken tuſſchen beiden verlopen zijnde. Dog daar is reden van vermoeden / dat die drie ſoldaten paapſch geweeſt zijn; of ten minſten in die landen hunder afkomſt opgevoed in die gemeene dolingen van tovery: gelijk ſulx ook blijkt uit het ſlaan / en d'oorſaak die ſy ſeggen / dat hen daar toe heeft bewogen. Daar by verkeerende met hums gelijken / daar ſulke dingen meer zijn aan dan af te leeren; nog ſo jong van jaren / met ſo weinig onderbindinge: ſo konden ſy ſig ligteliker iet verbeelden / dan ſy met der daad gewaar wierden / of de betoverde ook aan hem ſelf bevond. Dewelke ook een Gulliker / van geenen anderen omgang van der jeugd aan was geweeſt / dan ſijne makkers waren: een land / een volk. Want deſe zijn 't ook / daar 't verhaal belangende de proef der Toverpen op de Waag tot Oudewater af vermeld / 1. b. XXI. §. 9 / 10. dat ſy deſelve tot dien einde meeſt gebruiken: een werk dat egter hier te lande meeſt voor fabelachtig word geagt.**

§. 5. Nog nader is dat enigsins te merken uit het gene dat den ouden krommen Nikkel, na sijn seggen / van dat self de vrowmensch wedervaren is / den self den maandag als voornoemde Kristiaan hersteld was. In welke verklaringe deselve Nikolaas Reide en sijne ondertrowde huishoudster Klaaske Gerrits van woord tot woord daar in te samen stemmen. Te weten / dat hy sig bevindende dus ingekrompen ter voorschrevene plaatse van sijn lichaam; met eenen grote pijn in 't wateren gevoelde. En so als hy geloofde / dat Trijn Hendriks dat verorsaakt hadde: so wierd deselve van sijne ondertrowde huisvrow daar op aangesproken; met twee slagen aan de wang / daar af de neus aan 't bloeden raakte. Trijn Hendrix dus geslagen / seit, sla my niet meer, hy sal het weder hebben; set my de muts weer op: en wierd daar op de man ter stond hersteld. Sulx was van haar gedaan / sittende op enen kruiwagen / daar mist mede gevoerd word; op welkense gewrpen van de jongers / wanneerse ging bedelen / voor kromme Nikkels deure was gebragt. En moeste / seidense / dat slaan geschieden: also de dadersche self had verklaard / dat sonder sulx hem sijne gesondheid niet hadde konnen herstellen. Hadden egter geene toverboeken by haar konnen vinden. Dit zijnde maar 't getuigenisse der beledigde personen / als des ouden mans voor hem self / en der jonge vrow in opsigt van den man; daar boven van een paar dat dus te samen leeft / en van geringe neering / so als 't blijkt / dat weinig omgang met gehavend volk en met geoefende verstanden heeft; kan niet veel wegen / om daar uit iet als seker van sodanige gevallen te besluiten.

§. 6. Nogtans is daar de eigene verklaringe van 't vrowmensch self / dog *in propria turpitudine*, over hare eigene schande; derhalven ook na Regten niet ten vollen geloof weerdig; gelijk de wilde baren der Zee hare eigene schande opschuimende. Deselve Kristiaan Wolters, na haar seggen ook een ruwe quant / indien hy haar in dronkenschap en slaap also gehandeld heeft: invoegen dat op sulk getuigenis niet veel te bouwen is. Ene bedelster / ene handkijkster / ene hoere: wat staat is op sulk volk te maken? Het komt ook niet wel over een / dat sy segt / in den dronk van Kristiaan te zijn mishandeld; en dese / dat hy is vergramd geworden door 't verwijt van hoerdom met dien bootsgeselle. Daar by so overlegt eens / die verstand hebt / 't gene Kristiaan verklaart van Trijn gesegd te zijn / dat hy nooit tot gesondheid soude hebben konnen komen, so hy dien avond die niet wederom gekregen hadde. Wat reden steekt daar in? maar allermeest / dat self de Duivel dese slagen voelde die sy leed: een klaar bewijs / dat dese vodde niet en wiste wat de Duivel is / nog watse seide.

§. 7. Wat staat ons eindelik hier af dan te geloven? Ik segge / meer niet dan men mogelijk / en ook niet onwaarschijnelijk mag agten / dat hier gebeurd kan zijn. 1. Dat vrowmensch / self niet weetende wat Toverye of een werk des Duivels zy; (als daar uit mede blijkt / dat sy gesegd heeft / na 't getuigenis van Klaaske Gerrits / niet te konnen tjoenen (dat is toveren) maar wel Duivels konsten wist) dan wel gehoord of ook bevonden hebbende / wat kragt het vrouwen poeder, so genaamd / mag hebben; en door gramschap aan-

aangedzeven: heeft waarlik dien ſoldaat iet ingegeven / daar hy van beledigd is. De kragt van dien gemengden dzank heeft dat gedaan; maar niet die toverwoozden dieſe ſpzak / dewelke ſelf geen ſchzander Hoomſch geſinde toeſtaan ſal. Want immers is wel te begrijpen / indien de kragt in ſulke woozden is / dat dan deſelf de woozden niet en konden dienen totgeneſinge / die tot berovinge van 's mans geſondheid zijn gebzuikt geweeſt. Maar boven dit ſo is 't een grouwel / te geloven / dat in Gods allerheiligſten Name iemant ſal verbloekt / en dus dooz Duivels hulp beledigd wozden: waar dooz de Duivel moeſt geagt zijn in Gods Naam te doen het gene hy doet.

§. 8. Te ſeggen / datſe moeſt geſlagen worden, indienſe den bedozvenen man geneſen ſoude; was maar een pzaat / als ſulken dzonkene vodde paſte. En 't ſlaan en dede daar niet toe: dan datſe onder 't ſlaan bekende / en tuſſchen deſe ſlagen wederom ontkende / (ſo de Getuigen ſeggen) dat ſy het was die Kriſtiaan bedozven hadde; en wederom beloof de hem te doen bekomen. Haar ſitten met de beide handen onder hare rokken / in 't midden van de kamer vol van volk / ſo bozgers als ſoldaten / terwijle de betoverde in d'andere kamer / na verloop van anderhalve ure wederom bequam; en 't gene ſy daar onder ſeide / dat hy was herſteld: dat toont haar ongeſchikt fatſoen; maar geeft niet om te denken / dat ſy iet daar toe gedaan heeft of gewzogt. Dan 't is wel eerder te geloven / dat het wel ſuiverlik ſo was gelijk ſy ſelf met ene onſuivere mond beleed / ene gave Gods. Want dat ſy tot herſtellinge des mans twe uren tijds begeerde / was meer niet dan een doekje vooz het bloeden / om tijd te winnen / en vozder ſlagen te ontgaan: gelijk ſe dan bekent / dat ook die laatſte ſegening van haar geſpzoken is uit grote benaawdheid, door den dwang van 't ſlaan.

§. 9. Vooz 't ſlot van alles mag hier dienen 't gene een aanſienlijk heer daar over aan my ſchzeef / belangende de ſtraffe / 't vzowmenſch dooz 's Hofs vonnis opgelegd. Dat luid aldus.

Maar boven dat ik 'er ſelf maar om lagte, beelde ik my niet in dat de Heeren van den Hove veel eſtime of crediet voor ſulke vertellingen hadden. En dede my ſulx te meer geloven, door dien ik ſag dat 't Hof de bewuſte Tryn Hendrix, waar af laaſt de eere hadde van U E. te ſpreken, met een geeſſelinge hadden voort geſtuurd. 't Welk die hoer door haar verſweringen, ende 't leed dat ſy aan den mansperſoon, al was 't ſonder toverye, aangedaan hadde, wel verdient hadde. Maar een Toveresſe op die wyſe te bejegenen; ſoude te veel voor een regter gerelacheert zijn. Egter moet bekennen dat in de herſtellinge van den man, op dien tijd, ende de aparte kamer, ſonder middelen ende aanraken, iets is dat ik niet beſeffen kan: ten ſy men ſeggen wille, ſulx by gekomen te ſijn, om dat juiſt op dien tyd het medikament ſijn werkinge gedaan hadde. 't Welk gelijk my met de omſtandigheden ſchijnt te ſtryden; ſo wenſchte wel dat in 't nemen der informatien den beledigden gevraagt was, of hy op die tyd ook geen tegen middelen, van andere voorgeſchreven gebruikt hadde. Gelijk alſo (ſo my van een oog-getuige verhaalt is) ſeker Student tot Groningen, op gelijke manier ende met gelijk gevolg, door een hoer bejegent ſijnde, wel haaſt door hulp van den medicyn is gereſtitueert.

Nu heb ik my gequeten van die stukken op te geven / die ik op't einde van het VI. Hoofdstuk had beloofd.

§. 10. Daar boven moet ik nog verhalen van iet dat my self hier t'Amsterdam nu onlangs voorgekomen is / en by 't voorgaande past. Een seker handwerxman / al in de 40. jaren oud / en nooit gehuwd / quam onlangs aan mijn huis / my van te voren onbekend: was eerbaar / zedig en bedachtsaam in sijn spreken / van godsdienst Luterisch / so hy seide. Hy quam my klagen / en met eene raad soeken / over grote ongelegentheid waar in hy seide dat hy was. Want werkende by sekeren baas / enige jaren lang / sonder by hem te wonen: so hadde hy gemerkt / dat die genegen was hem sijne dogter toe te vryen / maar 22. jaren oud / en voor hem veel te jong. Sy hadde enen vryer van gelijke jaren / die nog aanhield; maar de vader / so het scheen / den wille niet haar aan den selven uit te geven; om dat misschien de staat en dragt des jongmans meerder / maar de winsten minder mogten zijn. De dochter / seit hy / woont by haren vader niet / maar by hare moeye; hare moeder overleden zijnde / en de vader andermaal getrowd. Derhalven gaat hy dagelix met haar niet om. Doch eens in den voorleden somer hem te drinken geevende / wanneer hy seer besweet was; en dat hy maar een weinig nam: versogt sy hem / om dog wat hartelijker dronk te doen. Dog hy en wilde niet / door vreese van sig wederom de hoorts op't lijf te drinken / gelijk hem eens gebeurd was / daar hy 15. maanden lang aan ging. Met eenen sette de hy 't glas daar heen. Dit was in 't voor-huis. De vader doe van binnen komende / ging agter om hem heuen tusschen beiden staan / de dogter iets inluisterende: mitsdien so waren beider ogen / vaders ende dogters / na dat glas gekeerd. Sy gingen daar op t'samen binnen; en de knegt alleen gelaten / sijnes weegs. Hy trok het sig niet aan / te weinig denkende dat dit glas hier op hem gemunt was; dat hem ook niet en misraakte. Dog hy bevond sig t'sedert op de dogter ganschverliefd / so seer dat hy haar dikmaal sogt te sien; en sulx hem tusschen tijde missende; alsо hy buiten werkende / t'huis van den baas ook dies te weiniger betrad / so nam hy haar voor ogen in de kerk.

§. 11. Maar 't bleef niet by dien eersten drank. Op den 17. December 's avonds / hebbende den baas op sijn versoek in iets geholpen binnen 't huis: so wilde die hem na gedane werk beschenken met versch Rotterdammer bier; daar hy te voren al eens af gesproken hadde / dat hy wilde inleggen / en dan hem daar de proef af geven. Hy doe niet dorstig / weigerde 't in 't eerst. De meester echter / als of 't dan ten minsten voor hem selven ware / ging in de kelder / so 't scheen / om te tappen. En als of hy voor het vat gedronken hadde: so quam hy met het bierglas in de hand / daar ontrent nog een mutjen in was; hem dat aanbiedende om voort uit te drinken. Hy dede 't dan / om geen misnoegen aan den baas te geven: dog 't smaakte niet als ander Rotterdammer bier; maar malsoet / en walgelijk / in voegen dat hy nimmer bier van sulken smaak gedronken hadde. Hier op versogt de meester / dat hy met hem in ginge / sijne huisvrouwe / die een goed stuk weegs van daar by vrienden

den was / na huis te halen: het welk hy uit beleefdheid niet en weigerde. In 't henen gaan begon hy seer ontsteld te worden door sijn gansche lichaam heen; en hadde dikmaals op de tong den baas te seggen / dat hem sijn bier so misselik gesmaakt hadde / ende nu niet wel bequam. Maar hy verbzak sig nog / en stond dien swaren togt stilswijgens door. Wanneer hy t' huiswaart keerde / so schoot het hem gelijk koud water langs den rugge na 't gedermte toe / met felle persinge / die hem te wonder benaawde. So haast en quam hy t'sedert niet ontrent de dogter / of hy gevoelde bijsterder ontsteltenisse; so verre dat hy nu en dan wel 't haarwaart scheen te neigen / maar nog veel meer af keerig wierd. Self komt de baas in 't werkhuis niet wat meer ontrent hem / of sijn lichaam word daar door ontroerd; niet sijn gemoed: so dat hy hard betuigt / dat geen inbeeldinge hem quelt. Des daags in 't werken zijnde / so gevoelt hy minst: maar 's nagts word hy by vlagen wonderlijk benaawt; de quale telkens van boven af na beneden schietende / met seer gevoelige trekkingen / waar op de natuur (anders buiten die toevallen kragteloos) gedzongen en gedzeven word / meer dan de eerbaarheid veroorloft om te melden. Dit hadde dus tot in de laatste week van Junius geduurd: daar na ontrent ene gansche maand lang opgehouden; en t'sedert tot de laatste weke in Augustus / wijl ik dit nu schrijve / wederom als voren aangehouden.

§. 12. Hy seyde voorder / dat hy twee Doctoren na malkanderen de saak ontdekt / en hunnen raad gebruikt hadde. Dat sy 't vermoeden van betovering / dat by hem was / verworpen hadden; en hy by 't een en ander middel wel verligtinge gevonden / maar geen verandering van 't quaad. Jets dat de mage seer versterkte / en den eetlust onderhield / was 't beste dat hy nog gebruikt hadde / en dat hem op de beenen hield; daar anders hem de lust tot eten door de quale merkelik berging / en met een de kragt. Het bidden / seide hy / hadde hem dikmaals in de heftigste benaawdheid seer verligt. Nooit hadde hy so seer als nu bevonden / dat een yverig gebed so veel kon doen. Dat was dan tegen Satans kragten / die hy dagte dat hem sulk geweld aan deden; om dat hy niet begrijpen konde / dat dit natuurlijk was. En dat is mogelik de reden / waarom hy ook den raad nog niet gevolgd is van besondere vrienden: die van oordeel waren / so hy seide / dat hy sig van hier moest geven / en elders verre van die menschen wonen; der welker tegenwoordigheid / hoe nader by / hoe meer hem ook ontstelde. Want sijn bedenken valt / so veel ik merken kan / daar tegen / dat de Duivel 't elders al so wel kan doen als hier: en ook / om dat hy 's nagts / van vader ende dogter af zynde / allermeest gequeld is.

§. 13. Ik hebbe desen man tweemaal op 't naawste ondervraagd: eerst doe hy van self by my quam; ende nu noch eens / dat ik hem opsocht / om te weten / hoe hy sich voortaan bevond. De beide Medeerns ook in 't besonder aangesproken; die niet van eenerley gevoelen waren. Want schoon sy beide daar in t'samen stemden / dat het inbeeldingen waren die hem quelden: verschilden egter in so verre / dat d'een anders niet als dat daar van geloofde; maar d'ander toestond / dat iets werkelijx hem in den dranck gemengd kon

zijn / en d'inbeelding of genegentheid hem tot die dochter / als't besonder of voornaamste voorwerp sijner gedachten / bepaald hadde. Daar wil ik ook liefst heen: maar meerder opening van saken hebbende bekomen / dan ik merkte dat hy aan de twe Doctoren heeft gegeven: so schijnt my toe / na alles wat ik hem gevraagd / en daar op nu als voren / evendraagtig en bestendig van hem tot berigt bekomen hebbe; dat alles in der waarheid so geschied is / als hier voor verhaald. En dat hy noch so blijft / en is geen wonder: gemerkt het quaad al dieper geworteld was / eer hy om raad ging; en de raad der beide Medezyns alleenlik heeft gedient / gelijk sy my verklaren / om d'inbeeldende kragt te verligten; doch sonder iets te doen / dat enig wesentlijk gebrek verbeteren / en so hem met der daad herstellen konde. Dat hy by wijlen heeft verligtinge gevoeld na sijn gebed / is kristelijk van hem geoordeeld; nadien wy weten / dat God alles doet. En aangesien Gods hulpe ende werkinge van de Nature t'samen gaan / waar door hy helpt: so kan dien over des gebeds / ontstelten door de bangigheid waarin hy was / 't gemoed ook wederom verligt; en door het selve het gevoelen van de smerte voor dien tijd verminderd hebben / en nog dagelijx so doen.

§. 14. 't Gevoelen dat hem nog wat aanhangt / dat de Duivel in hem werkt / vind meesten heul aan d'ongeoefendheid van sijn verstand / van't algemeen voorvoordeel ook beset: en't moet een beter Filosoof zijn dan een handwerxman / wien dat sal te beduiden zijn / hoe suix natuurlijk wesen kan. Geen wonder / aangesien dat de geleerden self een deel gereeder zijn / in ongemeene saken sig op 's Duivels kragt / dien sy geheel niet kennen / te beroepen; dan daar uit oorsake te nemen / de Nature / daar sy ten minsten wel een deel van kennen / hare voordere geheimen te ondersoeken. Wanneer de Leser agt geeft / eerst op die gemeene lessen of aanmerkingen in't II. hoofdstuk / en daarna op dat besonder werk van't rysken / in't XXIII. hoofdstuk verklaard: so sal't voor hem niet vreemd zijn te geloven / dat wel iet diergelijx hier plaats kan hebben. Te weten / 't komt daar niet op aan / dat hem iet in gegeven zy / dat hem ontstelt; in voegen als hy dat volstandig seit: maar dat hy op de dochter / door het gene sy hem gaf / verlieft wierd; en daar na door't gene hem de vader gaf / door hare tegenwoordigheid / en ook de sijne / dus ontroerd. Jets dat gemeenschap met het lichaam of de geesten van de dochter hadde / gevraagt in't lichaam van dien man: moest / matig maar gemengd en ook gedronken / (gelijk dan't eerste kan geweest zijn) die genegentheid; maar al te kragtig toegemaakt (gelijk misschien daarna de vader dede / als siende dat het eerste geen gevolg en hadde als hy beoogde) aan d'andere zijde overweegende / hem dus ontstellen. De tegenwoordigheid des vaders / als eens bloeds zijnde met de dogter / ende mitsdien ook op d'inbeelding werkende / door weersigheid / kon dat ook voor een deel te wege brengen. Dat hy des nachts wel meest te lijden heeft: is lichtelik door dien hy 's daags / door de beweeginge des bloeds ende der geesten onder't swaar werk / niet so veel noods heeft van die ongewone drift derselve / uit voorseide oorsaak ontstaande / ende nu in't bloed en de geesten zijnde; dewelke

van

van elders niet beweegd / dus in hem selve wederom gaande worden. Dit alles maar by gissinge ; vooronderstellende dat my de man opregte biechte heeft gedaan: het welk in alle diergelijke saken ook word aangenomen / wanneermen sig op d'eigene vertellingen / der genen die het onderbonden hebben / beroepen wil.

XXXII. HOOFDSTUK.

Op al 't voorgaande is nog toe te geven een kind in Friesland , 't welk men seide dat betoverd was.

§. 1. D'Exempelen tot hier toe onderzogt / en so ik meine klaar ontdekt / dat daar geen Duivels Tovery in steekt ; zijn veel aanmerkeliker dan dat hier nu volgen sal : en echter niet so dienstig voor d'eenvoudige gemeente ; die meest door sulke dingen in 't gemeen gevoelen onderhouden word. Nochtans en souden de twee laatste / die in 't naaste hoofdstuk staan / ook van geen meerder waerde zijn ; 't en ware de Geregten / so van 't Hof als van de Stad / door 't onderzoek daar op gedaan deselve waerdiger gemaakt ; en ons / in dese besigheid met saken van dien aart / verpligt hadden / om daar meer als anders op te letten. Het volgende is tusschen de ouders en de vrienden van het kind / daar dit kapittel nu af spreken sal / en my / door wisseling van brieven onderzocht ; hoewel door mondelinge sprake met den vader en na-vrienden eerstmaal aangeleid. Ik noeme niemant / ook de plaats niet daar 't gebeurd is ; om dat ik niet wete / of 't den genen wien dit aangaat aangenaam mag zijn. Ben ook grotelix in twijfel / of d'oplossinge die ik hier geve hen voldoen sal : gemerkt den diepen indruk welken d'ouders toonden dat sy hadden van betoverdheid. En geen wonder : want indien geleerde mannen / so als Morus ende Glanvill / die de kragten der Natuur doorkropen / en de sinnen door veelvoudige onderzindinge geoefend hebben ; sig nog so seer genegen tonen om de ongerijmde dingen te geloven ; en 't gene dat sy weten of niet waar / of menschelijk bedrog te zijn / nogtans tot een bewijs van waarheid derven venten / gelijk in 't XXI. hoofdstuk §. 21. is getoond : wat schuld is dan te geven aan gemeen verstand / nadien sy ietwets op die wijse ligtst begrijpen / als 't gemeen vooroordeel / daar sy mede opgewiegd zijn / en nog dagelijx rondom van den gemeenen hoop beset / dat mede brengt ?

§. 2. Ik stelle dan voor af 't verhaal / so als het door de moeder van het kind / op myn begeeren / self is opgestelt : na dat my was geseid / dat die betoverdheid begonnen was / wanneer een seker wijf het kind een peer gegeven hadde ; op datmen weten mag / dat dese tovery van sulken oorsprong is als die van Kampen X. §. 1. en van Bekkington ; XXX. §. 12/ 13. Daar op heb ik een onderzoek gemaakt / door vragen / daar my van der Ouders wegen op geantwoord is : en na dat antwoord myne wedervragen ; en laatste-

lijk mijn verder oordeel tot oplossinge / so verre als uit dat onderzoek te maken was. De Leser late sig dog niet verveelen / die geringe haspeling eens tot den einde aan te sien: ik meene dat het nog wel goed sal doen / by dagelijksche voorval diergelijker dingen / die ons wel meest in de gemeene wandeling ontmoeten. Want somen alles telkens op die wijse onder sogt; ik meine dat sulk toverpraat wel haast verdwynen soude. Dit onderscheid is egter tusschen dit en die betovering tot Kampen en tot Bekkington; dat die betoverden bedziegers waren; maar dit maar een onmosel kind / tot sulke valscheid onbequaam. Derhalven was dit siekte / en dat ander was bedzog.

§. 3. De brief der Moeder luid aldus:

(1) Ten eersten is het begin geweest (2) in de maand van September 1688. als wanneer hy geheel siek wierd; dog mogte geweldig eten, so dat wy daar over moeijelijk waren: ende wierd daar by so mager, dat het bedroefd was om aan te sien; so dat het daar by nog verwies, en al degenen die het sagen seiden, dat het enen bocchel kreeg. Daar by wierd het so bedroefd daar aan, dat het niet gaan konde: en als 't al gaan soude, so was het rond gebogen, en ging met sijne handen op sijne knien. So dat de luiden die hem sagen seiden, is dat uw kind? wat is 'er dat bedroefd aan! wy waren seer verlegen; niet wetende wat wy doen souden: So dat wy (3) alle middelen by de hand namen, ende God baden om sijne vorige gesondheid Dog het beliefde God nog niet: so dat hy van pyne nog al slimmer wierd. Aldus enen tyd wesende, wierden wy daar over van sommige lieden bepraat, dat wy ons best niet by het kind deden. Waar over wy verslagen waren, ende zyn na sommige toegegaan, die daar van geseid hadden: en hebben haar geseid, dat wy ons best al deden, en daar ook geen kosten aan spaarden. So seiden sy dan, dat wy moesten andere middelen by der hand nemen: want haar vertrouwen was, dat het quade menschen waren die het dat kind deden: also daar ook een was die seide, dat sy wel (4) gesien had, dat sodanige verbrand waren. So gaven sy ons dan raad, dat wy souden nemen drie roode geërfde bloedkralen, en roode stiksyde; en doen die 't kind om den hals. Maar die moesten als een klaverblad geknoopt zijn: en daar moesten drie knopen op zyn; ende moesten in den name Gods daar op zyn (gedaan.) So daar geen uit quamen, dat het dan ook so niet ware: maar was 't dat daar uit quamen, so was het so. Wy hebben hem die (5) van een ander om den hals doen laten: En sy zynder op gedaan des (6) Donderdags; en hebben gehangen tot den Dingsdag's morgens toe. Doe warense daar (7) alle drie uit: waarom wy verslagen waren. So hebben wy daar verscheidene by gehaald, die dat mede ondervonden hadden, die ook mede verbaasd waren; ende hebben ons geseid, dat uit de hare quamen wel twee; en daar was 'er een, die seide, dat uit de hare quam een. So moesten wy al wederom raad soeken: hebben daarom sijn water eens (8) op een plaats gestuurd. Die heeft ons laten weten, dat het kind daar bedroefd aan was; maar met Gods hulpe soude genesen worden: maar dat het (9) quade menschen deden; en ook (10) meer als twee; en het was ook alleen op dese plaats niet. So (11) hebben, wy goed gekregen, daar wy groote beterschap by vonden. Want God de Heere segende het so, dat het (12) binnen twee of drie weken ontrent genesen

was:

was: behalven dat hy des nagts nog niet konde ruſten, (13) om den grooten hoeſt dien hy nog hadde. So hebben wy (14) ſijn kuſſen, daar hy met ſijn hoofd op lag te ſlapen, geopend, en hebben daar uit gekregen (15) drie kransſen met allerhande geern; rood, wit, ſwart, ja bindgeern: ſo dat wy daar over ontſteld waren. Ja ſo mooj warenſe met allerhande veren gemaakt; en hadden twee de groote van een hand: en een ſo groot als het midden van een tafelbord: en de pylken waren allegaar na malkanderen toe; en de veeren waren ſo glad, dat daar ſulk niet een veer in het kuſſen was die der na geleken. (16) Ontrent een week daar na hebben wy daar twee heele en ontrent drie halve uitgekregen: ſo dat God gaf, dat het doe voort beterde, (17) tot verwonderinge van alle menſchen, die het kind ſo onnoſel hadden geſien. Wat meer van de ſaak is, weten wy niet; ſo dat hy om St. Jakob beterde. 1689.

§. 4. **Nu volgen mijne vragen en aanmerkingen met het antwoord van der Ouders wegen / dus geſtelt.**

(1) **Hoe out is 't kind?**

Antw. By de ſes jaren.

(2) **Wat was 't voor een wijf geweeſt / 't welk den kinde te voren enen peer gegeven hadde? (want dit was my in 't eerſte geſeid) en hoe lange was dat geleden wanneer het ſiek wierd?**

A. Om reden ſo ſalle niemant konnen noemen, wie het geweeſt is. Het is ontrent een week na de gegeven peeren geweeſt: daar van het kind en de vader gegeten heeft. **Waarom dan ook de Ouders niet betoverd?**

(3) Alle middelen. **Vr. Wat meeſters en wat middelen zijn daar toe gebruikt?**

A. De Doctoren en meeſters in de ſtad. De middelen zijn dranken en pleiſters en ſmeeringen geweeſt. **Goede middelen; maar die ganſch geen kragt hebben tegen Tovery: alſo de Duivel alle dranken en ſmeeringen kragteloos en kragtig maakt / wanneer hy wil; ſo als men dat van hem gelooft.**

(4) Geſien dat ſodanige verbrand waren.) **Vr. Dat geloof ik ſeer wel. Maar had ſy ook geſien / of 't bewijs daar af / dat ſy 't quaad deden / waarom datſe verbrand zijn?**

A. Daar waren dan enige gevangens, welke beſchuldigd wierden van tovery; die dan door 't pynigen ſulx beleden hebben. Doch zijn noch eerſt op 't water geworpen, van een hoge brug; en dreven op 't water, als offe in geen water waren. En wanneerſe daar uit quamen, warenſe droog. Dit heeftſe met haar eigen ogen geſien. **Maar tot Bekkington waren der 200 die 't ſagen. Siet dat na XXX. §. 26/27. enſ.**

(5) Van een ander. **Vr. Waarom van een ander? Of hadde die 't meer gedaan / datſe wiſt hoe ſulke knopen moeſten gemaakt zijn? En hoe warenſe dan gemaakt? Als wevers of als ſchippers knopen? hebt gy daar niet op gelett?**

A. Het was haar van een ander geſeid, en ook had ſy 't anderen wel gedaan; ende ook haar eigen dochter. 't Was geen wevers knoop, (maar) gelijkmen de meeſte knopen maakt.

(6.) Donderdag, Dingsdag.) Zijt gy wel verſekerd / datter in dien tijd niemant alleen by 't kind geweeſt is?

A. Sekerlijk ja: want het lag te bedde. Die reden gaat niet door.

(7) Alle drie. Doet ook ſo eens met een ander kind / dat geſond is; of doet noch eens het ſelfde met uw eigen / nu 't wederom geneſen is. Te weten / maakt de knopen eben eens met deſelfde bloedkralen en ſilkſijden draad; en laatſe eben lang hangen aan ſijnen hals. Doet het verſcheide malen / en beſiet watter dan uit worden ſal. Dog doet het ſelf: ſo weet gy hoe 't gedaan is.

A. Het is van deſelfde Vrow, na dat het kind beter was geworden, noch eens gedaan, op deſelfde wijſe. Dog zijnſe daar in gebleven, en hebben wel drie weken gehangen. Niet deſelfde vrow; maar de moeder moeſt het gedaan hebben. Die vrow konde de knopen maken ſo als ſe ſelf wilde.

(8) Op een plaats. Wat plaats was dat? Bergum? na dat Baal-Ekzon plagmen al voor 50. jaren om ſulken raad te gaan. Siet 2. Kon. 1. en het gene voor gemeld is VI. §. 2.

A. Het was den Ouwer by de Jouwer: een man die veel ſulke menſchen geneeſt, en uit het water ſag, dat het een kind was: ſagh ook wat hem ſcheelde, te weten dat de milt en de longe aan een wieſſen: (Dit ſeggen komt met de Doctoren over een) en dat hy 't door gegeven goed gekregen had; en ſeit, dat hy hem met Gods hulpe wel geneſen ſoude. Hy ſagh misſchien wel dat de quale te geneſen was: waarom hy ook geen andere middelen gebruikte / dan die natuurlijk waren. Te weten / ſo als het berigt hier verder luid; het was door terpentijn olie en doorgaande ſalve, waarmede hy geſmeerd wierd. De eene dranк was half water en half brandewijn: daar in tweederleye ongedroogde wortelen gedaan wierden; waar van hy 's morgens, middags ende avonds een lepel vol gebruikte. De andere was bier met groene kruiden, die verſch geplukt waren, en tot de helft gekookt: daar ook een lepel vol van gebruikt, een uur na het voorgaande. Maar ik en ſie hier onder ganſch geen middelen / om te verhoeden dat de Duivel / ſo 't een werk van quade menſchen was / de kragt derſelven niet verhinderde: 't welk hem ſo ligt moeſt vallen als die van 's kinds geſonde lichaam te bederven.

(9) Quade menſchen. Vr. Waaruit ſag hy dat het quade menſchen deden? Ook uit het water? Of was 't hem eerſt geſeid van de knopen / en van de peeren? want ſulke menſchen weten alles uit te vragen; en dan hebbenſe goed ſeggen / om 't volk te beregten / na dat ſy bemerken datſe meeſt genegen zijn.

A. Dit ſag hy uit het water: de knopen waren doe nog in den ſijden draad. O ligtgelovige! De Duivel ſelf ſal uit het water ja niet ſien / het gene daar niet in en is: maar die oude Klaas ſag deſe knopen met de kralen in den ſijden draad; en daar in ſag hy voort wat volk hy voor hadde / en hoe hy hen berigten moeſte / om hen voort te helpen.

(10.) Meer als twee. Vr. Wel / waaruit mag die Oude dat geweten hebben? uit de drie knoopen wederom. En hebben dan wel anderen / by wien maar twee knoopen / of maar een uitgegaan zijn / ook ſulk beſcheid gekregen;

gen; dat d'eene van twee / en d'ander van eenen slegs zijn betoverd geweest? Daar dient gy na te vernemen; want daar veel aan gelegen is.

A. Hy moet het gesien hebben uit het water. Want heeft het kind nooit gesien, en doen hingen de drie kralen noch om 't halsjen. Maar s'anderen daags, wanneerse het goed ontvangen hadden, en na de eerste smeeringe, so waren de drie kralen buiten de knopen. De toverkunst was even groot of hy dat uit water of uit de koralen sag. 't Is mogelijk geweest / gelijk de Doctor / die na Beverwijk verhalen / uit het water moeste seggen / hoe veel trappen hoog de man gevallen was. Wat salmen sulke menschen doen / die geen verstand gebruiken? Nu nademaal de kralen eerst ontknoopt geweest zijn 's daags daar na; so hebben sy den Toverdoctor al gevraagd / eer sy nog door 't los worden van de knopen wisten dat het toverye was. Een klaar bewijs / dat sy 't so wilden hebben / dat het moeste Toverye zijn. Sy hebben het geloofd / eer dat het hen gebleken was: indien het uit de kralen blijken moeste.

De vriend schrijft verder. Schrander voorval heeft dese Klaas de Oude gesegd: dat 'er twee quade menschen waren, die sulx in een ander huis gedaan hadden. En na sijn seggen so waren ook twee kralen uit den sijden draad geraakt. De vrow heeft gesegd, welke de kralen om dit kinds hals gehangen heeft, datse nooit gesien heeft, datse alle drie uit de knopen zijn gekomen, niet tegenstaande dat wel meer dan 50. om den hals gehangen heeft; maar wel een of twee. Die oude Klaas al wederom / so als ik sie / helpt sulke luiden voort. De kralenknoopster (want het schijnt dat dit ook al een handwerk is) heeft het mogelik ditmaal niet al te wis genomen / dat alle drie de knopen los geraakten / 't welk sy seide haar in 50 maal niet eens gebeurd te zijn. Sy meende (schijnt wel /) eenen ofte twee der selven eenen draaj te meer gegeven / en daar door wel vast gemaakt te hebben; maar heeft hier in de handgreep eens gemist. Nu dat so is / so moet het tot vergrotinge van 't wonder strekken: als drie kralen uit de knopen; ongehoorde toverye!

Die oude heeft dit dan uit list geseid / of 't haperde / dat d'oorsprong of verbolg der quale met den tijd van 't ingegeven goed / gelijk de peeren / niet wel over een te brengen ware: so hadde 't meer dan een gedaan; d'een wat / en d'ander wat. Ook konde hy dus best verhoeden / dat op een persoon geen vast vermoeden hechten / daar uit beschuldiging ontstaan; de sake van den beschuldigen op hem verhaald worden; maar latende het werk onseker / so bleef hy seker buiten schoots.

(11.) Goed gekregen. Dan wien kreeg gy dat goed? van dien man op de plaats daar gy van seit. En weet gy ook niet wat het was? hebt gy 't aan geen Doctor of Aptekar laten sien? Of was 't geen Doctors of Aptekers goed? Dat sal des kinds vader / die (so ik niet beter wete) self een aptekar is / wel konnen weten.

A. Dit is al geseid voor hem. Waar is dit dan geseid?

(12.) Binnen twee of drie weken. Vr. Was 't kind te voren niet al wat aan 't beteren?

A. Neen,

A. Neen. So is de quale doe dan juist ἐν πρίσει, dat is / op het hoogste geweest: of laat ik 't oordeel aan de Medecyns / wat kragt gemelde smeeringen en dranken hadden / om 's kinds quale te genesen. Sulk een als dese Klaas kan wel iets beters in dit stuk gehad hebben / dan den Doctoren / ofte meesters in 't gemeen bekend is. Ook had ik wel eens mogen vragen / of 't kind te voren met geen koorts beladen zy geweest: de welke ontrent desen tijd ophoudende / de werkinge der geneesmiddelen niet meer hinderde; so dat die oude klaas de goede ure kan getroffen hebben. Indien een meester dat geluk heeft / so heeft hy de eere; en d'andere den ondank / al is 't dat sy sig metter daad gequeten hebben na behoren.

(13.) Om den groten hoest. Vr. Bleef 'er na die twee of drie weken niet anders over als die hoest?

A. Neen. Dat is dan wel: maar geen bewijs van tovery.

(14.) Sijn kussen. Vr. Had hy gedurende sijne siekte altijd op dat kussen gelegen?

A. Ja. Laat ons dan horen.

(15.) Drie kranssen. Zynder die drie kransjes so lang in geweest als sijn siekte duurde? Nu / dat en kont gy niet weten: want gy hebt 'er eer niet na gesien. Nochtans moest gy dat weten. Want so die kransjes in dat kussen gekomen zijn / na dat het kind siek geworden was; so is de siekte daar van niet ontstaan. Maar hebt gy wel meer kussens geopent / om te besien of daar ook geen sulke kransjes in te vinden waren? Dat moet geschieden. Ternt alle kussens los die gy hebt / laat anderen ook enigen van hunne eigene openen: en siet wat gy dan vinden sult.

A. Alle kussens zijn tegelijk met de twede maal van 's kinds kussen geopend en niet bevonden dan in 't kinds kussen. Indien ik dit geloven moet / so zijn de kussens in dat huis meer vry dan andere / in welker vele sulke kransjes / als men die wil noemen / zijn te vinden; sonder dat degenen die op sulke kussens leggen / in het allerminst betoverd zijn. Ende is het menscheliker wijse so by toeval maar geweest / dat sulke kransjes in 's kinds kussen maar geweest zijn. En dat effen drie gelijk drie knopen. Want / na 't spreekwoord / seer gemeen by alleman / alle goe dingen zijn drie, so moest hier 't een en 't ander ook in drie bestaan. Maar dit waren drie quade dingen / van qua menschen daar gewrogt / of om quader menschen doen daar by te weten.

Vr. Voorts vraagd ik dus. Hebt gy die kransjes niet bewaard? Ik wenschte wel maar een daar af te sien; met sekerheid / dat het een van deselfden is daar gy van schryft.

A. De kransjes zijn verbrand. Waarom verbrand? Want soudemen alsulke wonderlike dingen niet bewaren? Of heeft dat ook gevaar dat door de selve ook wel andere betoverd mogten worden? Is dan de toverende kragt niet in de peeren of in 't ingegeven goed geweest? of is die in de veeren eerst getrokken / en van de veeren in het kind? Dat is dan / uit het kind / het ingegeven goed, reeds in hebbende / in de veeren; en wederom dan uit de veeren in het kind. Dat loopt als ene rosmeulen in 't ronde. Maar is 't door tovering /

bering / dat deſe beeren dus dooznaaid zijn en gekranſt / ſo is het quaad nog in de beeren: anders moeſten daar de kransjes uitgaan / met dat deſe kragt in 't kind getrokken was. En beterde doe 't kind / na dat de laatſte kransjes uitgenomen waren; gelijk daar na geſegd werd: ſo en beterde 't niet van de ſmeeringen en dzanken / die d'oude Klaas daar toe gegeven hadde / nogtans is daar te voren al geſeid / dat God die ſo geſegend heeft / dat binnen twe / dzie weken 't kind dooz 't gebzuik van deſe middelen geneſen is.

§. 5. Nu volgt het verder antwoozd op deſelfde vzage: Waar op twee vrowsperſonen in het huis verſcheenen, eer datſe nog verbrand waren, van wien men quade gedagten hadde, en d'eene tſedert nooit, en d'andere eenmaal in 't huis geweeſt is: daarſe van te voren dikwijls verſcheenen, doe het kind ſo elendig was.

Twee vrouwen; waarom quamender geen dzie? alſo de oude na 't getal der knopen met de kralen hen verſekerd hadde / dat het meer als twee waren die het deden? En dog waar toe was 't datſe daar doe quamen? Altoos niet om het kind te zegenen / en eerſt / om ſulx te moeten doen ſig blaaw en bloedig te doen ſlaan: alſo dit kind dooz ſmeeringen en dzanken is herſteld? Wat oozſaak hadden ſy gegeven tot die quade gedagten / diemen van hen hadde? Was 't meer dan ſlegs de naam? Wien haddenſe beledigd of betoverd / dat men wiſt / om ook in deſen ſulx van haar te denken / ſonder lief de. Want die denkt geen quaad 1 Kor. 13: maar uit uw eigen boos en bygelovig herte komen boozt quade nadenkingen, daar geen quaad en is. Matt. 12. Verſcheenenſe te voren dikwijls, doe 't kind nog elendig was / en niet of eens wanneer het beter was; ſo dedenſe gelijk 't behoozde / en ſo alsmen doet. Betoningen van kriſtelijk of menſchelijk medogen / dat vzienden en geburen dikmaals ons beſoeken / in den tijd van ſwarigheid / 't welk niet behoeft wanneer die over is: ſal dat u een bewijs verſtrekken van ſo gruweliken quaad? Blijft / Kriſtenen / van ſulke menſchen af / wanneer het qualik gaat: ſy ſouden meenen dat gy hen betoverd had. So voer een eerlijk Predikant in Fzieſland / my aleer in mijne jeugd bekend; wanneer hy na gewoonte in een huis quam / daar een pot te vuur was / na den raad van ſulke menſchen als dien ouden Klaas. Want onder 't koken ſonde daar de hex of toveraar dan moeten komen; en ſo daar aan te kennen zijn. De goede Pzedikant / die na gewoonte quam als vzind / van gantſch geen quaad bewuſt; wierd tegen de gewoonte van dat huis als vpand aangeſien; en boozts ene andere pot daar dooz te vuur gebzagt / daar ik den uitſlag niet van weet. So de eene 't kind niet ſag, ſo vraagdeſe altijd daar na (was dat niet kriſtelijk?) En de koopmanſchap van de eene (was dat deſelfde?) daarſe om quam, die ſalſe noch halen: om dat de moeder met het kleinſte kind beſig was, ſo ſeideſe datſe wel wederom ſoude komen. Heeft ſy haar tſederd anders bedagt / of mogelik deſe koopmanſchap ook wel elders bekomen? Wat quaad heeft ſy het kind gedaan / ſoſe niet eens wederquam? Is komer: en niet komen beide een bewijs van Tovery? Hoe ſal ik dit verſtaan?

§. 6. Ik vzaagde nog al verder van de kransjes: indien ik de gelegentheid

niet hebben mag om die te sien; so ben ik wel begeerig om te weeten; van wat aart van vogels dat de veeren zijn?

A. De veeren waren ontrent dus lang. —— de kleur was halfwit; het bovenste daar van was met swarte en schiete (dat is bruingrauw) plekken, de grootte van een speldshoofd. Het was een pluimkussen, so datmen wel geloven soude dat het ganseveeren zijn geweest. Dubbeld ganseveeren, daar de ganzen self met al so veel verstand van souden konnen redeneeren als de menschen; so men moet geloven / dat daar toverp in steekt. Die omstandige beschrijvinge der kransjes in den brief / vertoont deselve even konstiglik gewrogt / als my hier in de stad van diergelijke wierd gesegd. Ik vraagde dies tijds mede / of s'er geen bewaard en hadden. Maar ook niet: dan misschien was by den huisheer nog wel een te vinden / want die had'er af mee genomen: Ik ging'er / en ik vond'er een; maar moest my seer verwonderen / waar dog dat konstig maaksel in bestond; 't geleek meer na een kloster dan een krans. 't Is waar / dat het nu wat verlegen was: maar seide my die heer nochtans / dat het in 't eerste ook niet veel anders was geweest. Degenen die in veeren doen / getuigen dat dit seer gemeen is / en huishoudende vrouwen hebben daar van onderwindinge. Het is een aart van sulke veeren sig door een te vlechten; ook word wel in 't naaijen 't een of ander draad of naald / of speld daar in vergeten / dat sig te samen wind.

§. 7. (16.) Ontrent een week daar na. Vr. Die laatste twee heele en drie halve kransjes / waren die binnen eene week ontrent in dat kussen gekomen / of had gyse te voren over 't hoofd gesien? Warense ook van 't self de slag van veeren / en ook van sulk maaksel als de andere?

A. Neen. Alles was wel besien: so datse in dien tijd daar in gekomen zijn. De veeren waren gelijk de voorgaande. Maar het komt voornamelik op 't maaksel aan / daar hoor ik meer niet af. Gaf God doe (als de Brief seit) dat het beterde, wanneer die laatste kransjes uitgenomen waren; so moet de toverkraght daar in geweest zijn / en niet in de veeren of het ingegeven goed.

(17) Tot verwonderinge. Vr. Waren dan de menschen so verwonderd / om dat het kind van den hoest beterde in den tijd van agt dagen? Want gy segt daar te voren / dat voor 't eerste openen van 't slaapkussen / en 't uitneemen van de drie eerste kransjens / niet meer dan de hoest overgebleven was / die 't kind belette te slapen.

A. Sy verwonderden haar over de schielike veranderinge van 't kind, wegens sijn gang, gelijk van te voren gemeld is; gelijk ook de helderheid in 't bewegen. Niet wegens den hoest: die beterde na de tweede opening van 't kussen, om dat sy beter konde slapen. Waar uit dan te besluiten is dat ook de hoest / van tovery komen kan; also die beterden / wanneer het kussen van de toverkransjes ganschlik ontledigd was. Derhalven magmen denken / als den menschе't eene of 't ander scheelt / al is 't geen ongewone vreemde siekte / daar geen doctors nogte meesters raad toe weten; dat hy wel mag betoverd zijn. Wie

weet

weet hoe menigmaal wy dan niet wel betoverd zijn geweest / en wisten 't niet. Nu dan / wanneer ons namaals 't een of 't ander schelen mag / de kussens opgesneden / de toverkranssen uitgehaald; en 't sal wel beteren: al is 't 8 dagen na den tijd / het komt daar evenwel van daan.

§. 8. (18.) Om St Jakob. Vr. Was 't kind volkomelik genesen om St. Jakob? of begon het doe te beteren? En so de beterschap doe eerst begon; hoe lang was 't nog eer hy volkomelik genesen was? Of segt my dog / wat dag / of wel ontrent hoe lang het voor of na St. Jakob was? I. Dat gy de kralen met de knopen om 's kinds halsjen hingt? II. Dat gy met het water gingt na die andere plaats. III. Dat gy d'eerste maal 't kussen open sneed. Hier aan is gelegen. IV. Als mede / hoe lange gy 't goed van die plaats gebruikt hebt?

A. Voor St. Jakob was hy gesond; had dan alleen enigen hoest behouden, daar hy nog, wanneer hy enige appelen gegeten heeft, wel gebrek van heeft; doch anders niet. Ontrent 5 weken voor St. Jakob, na ons best onthoud, zijn de kralen om 't kinds halsje gehangen, en 14 dagen voor St. Jakob was hy genesen. De openinge van de kussens was de eerste maal ontrent 8 dagen voor St. Jakob, de twede ontrent op St. Jakob. Alles was voor St. Jakob bestuurd. Het goed heeft hy ontrent derde half week gebruikt: te weten de twee dranken; maar de smeeringe die gebruikt hy noch, die van den bestevader toegemaakt word; so datse maar eenmaal van Klaas den Ouden sijn goed gehad hebben. Nu maak ik rekening. Van September 1688. tot half Junius 1689/ wanneer 't vijf weken voor St. Jakob was / is 't kind siek geweest / eer men die tovermiddelen begonnen heeft in 't werk te stellen. Het eerste daar van was de proeve met drie rode kralen in den zijden draad geknoopt: welke aan 's kinds hals gehangen op den Donderdagh; so is men na den Ouwer gegaan Klaas den Ouden raad te vragen / des Maandaghs na gissinge; alsoo de kralen Dingsdags uit de knopen zijn gegaan / en dat was daags daar aan na datse by hem geweest hadden; op dien dag namelik als sy 't goed van hem ontvangen / en d'eerste smeeringe gedaan hadden. Nu wistmen dan dat het toverye was / meindense: want de knopen waren alle drie / (dat van 50. maal / seide 't wijf niet eens gebeurt) los / en de kralen daar uit gegaan; maar dat losgaan van die knopen was geen onttoveringe; dan moeste 't kind betoverd zijn geweest / door 't omhangen van die kralen; dat was de meeninge niet. Daar konde ook geen toverye in de kransjes wesen / diemen tweemaal in de kussens vond. Niet in de eerste; want hy veertien dagen voor St. Jakob al genesen was / en dese opening der kussens was maar agt dagen voor St. Jakob. So zijn dan d'eerste kransjes in de kussens gebleven agt dagen na de geneesinge / sonder hinder aan het kind te doen. En wat hebbense te voren meer gedaan? De laatste nog veel minder: want die zijnder nog niet in geweest wanneer 't kind al genesen was: dat wistense seer wel / also sy (als te voren is verstaan) alles wel besien hadden: So datse in dien tijd (dat moet nu zijn in de twede 8 dagen na de geneesinge) daar eerst ingekomen zijn. Is dit niet wel een schoon bewijs van Toverye?

§. 9. Daar hebt gy / Leser het Verhaal van 's kinds siekte door de moeder self gestelt; mijne Vragen daar op aan de Ouders door een van de vrienden voorgestelt / en derselver Antwoord op deselve / my in dien tijd toegesonden; met mijne aanmerkingen op ieder antwoord nu versch daar achter aangevoegd. Oordeelt nu van de gansche saken: hoe ligt gelooft het volk de Toverye. De siekten van een kind duurt wat te lang / om geen betovertheid te zijn. De raad en baat niet veel; het kind blijft siek en quijnt. Wat scheelt het kind? gewis het moet betoverd zijn; en men bepraat de Ouders / dat sy hun best niet doen; om dat het praatsiek volk niet en verstaat dat milt en lever wel aan een kan groeijen, sonder toverye / dat sulx de quaal is / dat segt Klaas de Oude self / en dat seggen komt met de Doctoren over een. Maar die en seiden niet / gelijk als Klaas / dat dit van quade menschen quam. God is het die gesond en krank maakt door wat middelen het hem belieft. Maar souden d'ouders hun best doen / so moestense / na deser menschen seggen andere middelen by de hand nemen: en dat waren dese schone middelen / van de kralen om den hals / en de kransjes uit de kussens / en by Klaas den Ouden raad te halen; van welken ik nog tot besluit een weinig seggen moet.

§. 10. De swerkinge van sijne smeeringen en dranken heeft bewesen / dat de middelen natuurlik ende goed geweest zijn. Dog dat hy dese lieden wijs maakte dat het kind betoverd was: daar in betoonde hy wie dat hy was; te weten sulk een Magus ofte Toveraar als ik bewesen hebbe dat het misbruik van de konst heeft voortgebragt III. b. XXII. §. 16. Dit doen die menschen om maar neeringe te maken: alsо sy weten / dat het meeste volk met desen waan van toverij is ingenomen / en dat geschikte Medezijns en Meesters met alsulke beuselingen niet te doen en hebben. Dies krijgen sy dan volk van alle kanten in hun kraam; en mitsdien dat sy doorgaans vreemd zijn / so is 't al gerede betalinge / so van raad als medezijnen / die sy hen voor enen kleinen penning geven / en voor nog veel kleinder konnen tuigen. Siet eens hoe dese Klaas de Oude selfs de watersugt tot toverij kan maken uit enen brief / my door den oud-oom van het kind gesonden / en aan hem geschreven van den Predikant / die sijne streken had ontdekt.

Op den uwen.....dient, dat ik verscheidenmaal de huisvrow van Wigle Nannes in haar watersuchtige siekte heb besocht; en mijn plight nevens haar heb gedaan, en nooit vernomen, dat sy bevangen soude geweest hebben met die quale; waaraf U E. schrijft (te weten Toverye / so als uit het vervolg nu blijken sal) als eens doen ik by haar vonde dien vermaarden Duyvel en Toverbander &c. Maar doen ik bedreiginge aan hem deede, om sijn seggen aan de polityke macht te openbaren, doen is noyt in 't licht gekomen; dat hy (so my Wigle Nannes seyde) gesegt hadde, dat ook dien nacht van haar zoude gelost worden (te weten / spelden / naalden / lepelstelen / hair / vlas / en sulk tuig meer / gelijkmen denken mag: want dat is doch 't gemeen kenteken van betoverdheid) dit is my wel bewust, en anders is 'er geen tovery ontrent haar gepleegd: hoewel daar groot gerugt af was gemaakt. Siet dan / so ligt is dese toverij te helpen / of ook voor te komen / met een woord. Och dat

God

God doch eens gave dat de menschen wijser wierden!

XXXIII. HOOFDSTUK.

Uit al 't voorseide blijkt dan eindelik, dat sulke Spokerije, Wichlerije, Toverije, alsmen voorgeeft, in de weereld niet en is.

§. 1. INdien ik echter al d'exempelen by een had moeten halen / niet die der zijn / maar die my maar alleen voor handen zijn; daar soude eind nog maat af wesen; so menigvuldig zijnse en by ieder een gereed. Maar hebbende de keur genomen van sodanige die meest bekend zijn of beroemd; alsmede die naby / onlangs geleden / en so alderbest ook te bevragen zijn: so dunkt my dat het ook behoort genoeg te wesen / om onpartijdigen en waarheidlievenden te overtuigen. Te weten / datter ganssch geen onderbindinge en zy van sulke Toverije of wat naam het hebben mag / die door de hulpe en werkinge des Duivels / of ook uit kragt van een verbond met hem / geschied: nogt ook van enige de minste werkinge der bose Geesten op den mensche / of iet daar van hy kennis heeft. Niet een van alle voorverhandelde exempelen / daar 't niet aan d'eene of andere voorname omstandigheid ontbreekt / die nodig was te weten / somen iet daar van besluiten soude; niet een of 't hapert aan sekerheid / en goed bewijs; niet een of daar is reden van vermoeden dat het door bedrog bestoken was. Seer veel is maar by inbeeldinge geschied / of door voorgedeel breeder uitgemeten dan het was. En buiten dit is 't al natuurlik wat 'er is / maar ongemeen / en d'oorsaak by de meeste niet bekend. Geen Tovery derhalven dan / maar in de meeninge der menschen; geen Spook / geen Waarsegginge nog geen Besetenheid die van den Duivel zy.

§. 2. Dit seggende bepaal ik mijn verklaren / tot uitsluitinge des Duivels; sonder alle Tovery / indien men die so noemen wil / daarom te looghenen. Want overmits al 't gene dat verhaald is / niet geheel verdicht / of by inbeeldinge so opgenomen; maar een groot deel daar van in waarheid is gebeurd: so moetmen seggen / leert ons d'onderbindinge / datter waarlik Toverye zy; en dat meer menschen zijn beroverd dan men meent. Alsо te weten / dat se of door listigheid der menschen zijn bedrogen / of door boosheid heimelik beleedigd / of beidegaar. Die van Mascon / van Tedworth / van St. Annеberg / van Kampen en van Bekkington / die waren sekerlik betoverd / dat is / jammerlik bedrogen. By de twee laatsten waren sy de Toveraars en Toveressen die men meinde dat betoverd waren. Na d'anderen is niet vernomen als 't behoorde; om dat men meinde (of hy seide 't self) dat het de Duivel was. De Papen en de Nonnen tot Lodun bestelden self de Tovery / waarom Grandier onschuldig is verbrand. En elders zijn de Toverregters

ters self de Toveraars geweest. De Duivels / die sig lieten sien of horen / waren in der menschen herssenen / of buiten dese vleesch en been. Die ring-Duivel Zacharias was een grote Toveraar / die so veel menschen heeft de kap gevuld / so langen tijd. En als het op de daad komt / so was die Trijn tot Harlingen in 't XXXI. een Toveres; ook kan de handwerxman op 't einde daar gemeld in desen sin betoverd zijn geweest. En d'Abbekerker poppemaakster was maar een arme Toveres voor niet met al.

§. 3. Maar die sig aan 't gemeen gevoelen houden / behelpen sich met desen uitvlugt / dat sy niet ontkennen / vele dingen diemen aan den Duivel toeschrijft na den eigenen / hoewel verborgene loop der Nature / of door bedrog van menschen te geschieden; maar dat daar uit niet volgt / datse altemaal sodanig zijn. Want by aldienmen toegeeft / meenen sy (om ook toegeevende te schijnen) datter maar van 100. diemen houd voor toverye / de 99. sodanig niet en zijn: so volgt niet / dat het daarom wel de honderdste niet wesen kan. Maar ik wil my niet min toegeeven te geloven dan sy self: en daarom seggen dat so een van honderd stuksch / diemen Toverije noemt / bewesen word geen tovery te zijn; men sal betonen moeten / waarom de 99. het wesen moeten / daar niet een onder is / dat met minder moeite kan natuurlik worden opgelost / dan dat van honderd een? Ben ik op een na 't einde van honderd; so kom ik lichtelik geheel daar door; of my moest wonder veel daar in den weg staan. Nu laat my dese luiden een van 100 tonen: 't welk so geheelik boven de gewone kragten der Natuur zy / dat het niet anders dan van sulken Geest kan zijn.

§. 4. En als dat al bewesen wierde / so zijnder soo wel Engelen als Duivels die iets konnen doen; en die meer konnen doen; die niet gevallen; en daar door in kragt verminderd zijn; die niet gevangen / dat is ingeteugeld / zijn; die wel wat weten door Gods openbaringe / dat nooit den Duivel word bekend gemaakt; die veel verrigten door verleende kragt van God / tot dit of dat besonder werk / dat andersins hun werk niet is / 't welk aan den Duivel nooit geschied. Sulx alles is hier voor / daar 't diende / duidelik genoeg getoond. En dan ook / so 't al werk van Geesten is / wanneer ons iet gebeurd of voren komt / dat de Natuur door eigene beweeginge niet geven kan: moet het de Duivel zijn / die ons den oorspronk der wateren / tot groten nutte van het menschelijk geslagt; die ons de quaaddoenders op 't spoor daar op soeken / tot steun van 't Regt / daar God als Regter over sitt? gelijk van sulken wonderlijk geheim in 't XXIII. hoofdstuk is geseid? Of soude dat niet beter passen voor de heilige Engelen / die self Gods woord doen en den mensch tot hulp en hoede zijn? Of seggen wy niet liever / dat den Schepper al 't lichamelijk den mensche self in de Natuur te nutte maakt; de kragt en beweeginge aan haar gegeven hebbende / waar door sy in haar self / en sonder hulp van geesten wel te vinden zy.

§. 5. Daar is geen sinneloser slag van redeneeringe / dan datmen ongewone werkingen aan onbekende oorsaken; en voorts aan dese sulke eigenschappen toeschrijft / alsmen wil: goed te maken / dat deselve de bequaamheid en

't ver-

't vermogen hebben / om alsulke dingen uit te werken. Waarom niet liever / ja alleen maar dieper in de kennis der Natuur getreden / om lichamelijke dingen met lichamelike t'saam te voegen? Want by aldien my daar in iets ontmoet / dat buiten vorige onderbinding is / en echter van gelijken aart: wat reden heb ik om daar ander oorsaak af te denken dan ik aan al het ander onderbonden hebbe? Neemt eens / ik sie een niew en nett fatsoen van schoenen / dier gelijk ik nooit in enige schoenmakers winkel / nog aan iemants voeten / sag: mag ik daar uit besluiten / dat geen schoemakers knegt noch baas / maar wel een bakker of een molenaar die heeft gemaakt? Nogtans is dat so vreemd niet, soo een molenaar of bakker een paar schoenen maakt / die daar toe handen ende voeten heeft gelijk de ander; als dat een Geest lichamelik / of ('t gene eben veel verschilt) een lichaam geestelike dingen doet. 't Is maar dat ik in alle winkels noch niet ben geweest / of dat ook wel een out fatsoen verniewd mag zijn / dat ouden lieden niet so vreemd en dunkt als my. So heb ik mede de Natuur so niet doorkropen; dat ik wete wat sy meer kan doen; nog alle boeken so doorleesen / of soude mogelik noch wel wat vinden / dat by ouds al voor natuurlyk is bekend geweest / en nu voor tovery gehouden werd.

§. 6. Dog nu is 't dat ik nog maar spreke van dat gene dat na waarheid so gebeurt; hoe veel te groter ydelheid sal 't zijn / in dien ik d'oorsaak van het gene niet en is ook buiten de Nature soeken wil. Want so 't gewrogte nooit geweest is / so en is 'er ook geen oorsaak van. Nu hebben wy in alle voorberhandelde exempelen gesien / dat al de meeste dingen door bedrog geschied / of door gebrek van kennis / of by misverstand / of door inbeelding zijn aangesien voor 't gene datse niet en zijn. Wat slag van wijsheid of 't dan wesen mag / sijn hoofd te breken met oneindig vragen / wat de Duivel weet of niet en weet / en wat hy kan of niet en kan? Noch verder gaat de inbeeldelike godgeleerdheid / so wanneer men met die vragen ergens in te kort komt / by een voorval dat in oude exempelen geen weerga vind; gelijk als dat van 't wijf tot Abbekerk: men neemt het aanstonds op den Duivel / en men soekt de boeken der Theologanten en der Filosofen door; of so het daar niet in staat / men bedenkt van self wat / om den Duivel dat noch toe te schrijven; immers dat hy 't soude konnen doen. En siende dan / hoe dat men werk heeft / om sulx met de wetten van de godlike Voorsienigheid / tot so verre als ons die bekend zijn / goed te maken: so bedenkt men dit of dat / of men behelpt sig met den eenen of den anderen schryver / die 't so heeft bedocht / of men buigt 'er d'een of andere Schriftuurplaats na; al om aan 't werk den schijn te geven van Gods toelatinge / of geheime oordeelen / dus of so.

§. 7. Hoe ware 't anders mogelyk / dat sulke vragen ooit ter bane souden zijn gebragt geweest / als onse Voetius Pan. 1. disp. pag. 944---971. beschrijft?

Ik sal dan hier maar sommige ter neder stellen, waar aan men dan de anderen wel proeven mag.

Of de Duivel in de gedaante van gelovige en heilige menschen, het zy leevenden of doden, wel verschijnen kan? pag. 944.

Of

Of hy wel bergen tot dalen, en eilanden tot vaſt land; en ſo wederom by ommekeer maken kan? pag. 945.

Of hy niet en kan verſchijnen in de gedaante van een lam of duive, of ook eens menſchen, ſonder kennelijk gebrek of mismaaktheid? pag. 946.

Of ook de Duivel onmiddelik op de verſtandſame geheugeniſſe werken kan? &c. pag. 965.

Of ſijne werkinge ſig ook uitſtrekt tot den innerliken ſin (*ad mentem*) niet alleen der wakenden maar ook der ſlapenden? pag. 965. 966.

Of 'er geen quade gedagten zijn, ſonder naaſte en tegenwoordige ingeevinge des Duivels? pag. 966.

Of hy op iets dat van hem afſtaat werken kan, door enige kragt die van hem uitgaat? en diergelijke vragen meer die daar aan vaſt zijn / en daar volgen. pag. 967.

Of hy de hoofdſtoffen meer kan doen vloeyen of te ſamen ſtremmen, harder of weeker maken?

Of hy de hoofdſtoffen weeſentlik kan doen voortkomen, of te niete gaan, als te weten, lugt tot water maken, en ſo wederom? pag. 968.

Of hy waarlik eten kan, of dat ſulx maar door beguicheling geſchied? p. 970.

§. 8. Noch eene vraage van een groot getal die daar noch volgen; dan ſcheid ik 'er af. Hy vraagt / hoe dat de Duivel met een aangenomen lichaam tot beſlotene plaatſen inkomen kan? pag. 971. Op d'anderen dacht my der moeite niet wel waerdig ſijn antwoord (als te lang) daar by te ſtellen: maar hier moet ik het doen. Is 't om dat ſomtijds die lichamen ſo ſubtijl zijn, datſe lichtelik ſoo als de lucht door reten ende luchtgaatjes (*per poros*) doordringen? Of dat hy in der ſtond de lichamen in de kamer uit de lucht, of andere ſtoffe die daar dan mag weſen, toeſtelt? Of eindelik, indienſe grover ende vaſter zijn, de deuren ende venſters ongemerkt op en toe doet; of een deel of ſteenen of latten van den muur of houten ſchutſel wechneemt, en dan weder toeſett? Wat dunkt u / Leſer van ſulk antwoord / dat in dzie / vier vragen meer beſtaat; en ſoo de ſwarigheid / in plaats van wech te nemen / nog vergroot? En om te ſeggen ſo als 't is / hy vraagt nog niet genoegh. Want ik dan vragen moet / hoe 't lichaam wordt geſien wanneer 't verſchijnt? indien het is nog ſynder dan de lucht / die door de ſynte niet en is te ſien? Ten anderen: wie groter kragt en wijsheid heeft betoond; God / als hy Adams lichaam maakte uit ſigtbare en handtaſtelike ſtoffe / of ſijn vervloekte ſchepſel / ſo het ooit uit allerhande ſtoffe die het vind / een ſigtbaar lichaam heeft gemaakt? En eindelik ſiet my eens deſe helſche Bowkunſt aan / die ſonder tuſſchen tijd / en ſonder dat het iemant ſiet of hoort / de deuren / venſters / pannen / latten / ſteenen uit en in kan neemen / maken / breken / als 't hem luſt.

§. 9. So verre raakt men hemen / als men boven de Natuur / en buiten de Schrifture gaat. Want waar leert ons de Heden iet van deſe dingen? of wat Schrifture ſchrijft een Duivel ſulk werken toe? Wat doet den menſche dan geloven 't gene daar van word geſeid? 't Voorvoordeel / dikmaals aangewe-

geweſen / maakt hem ſo lichtgelovig; en word die lichtgelovigheid door bygelovigheid verſterkt. Deſelve word veroorſaakt door dat roepen 't gene men gedurig hoort / dien trant van preken en van ſchryven / daar de Duivel onophoudelik in voor houd / als gedurig over al in 't werk; de onkunde en onervarentheid in de verborgentheden der Nature / nieuwsgierigheid om veel geleerdheid te betonen / meer in onbekende dan bekende ſaken. Doch boven al ſo word de menſch gedrongen / om ſo haaſt hy iet in de Natuur ontmoet daar ſijn verſtand voor ſtaan blyft; aanſtonds dat te werpen op den Duivel. Dat mag hy veilig doen / en buiten nood van daarom eenigſins door ſot of bott / voor boos of goddeloos geacht te zijn. Maar trekt hy dat in twijfel / en noch meer / ontkent hy dat de Duivel dat vermag: hy is terſtond een Atheiſt; om dat hy enen Godt te minder ſtelt / en ſich aan eenen houd / die alle dingen geſchapen heeft / noch dagelyx regeert en onderhoud. Wat reden heeft 'et anders / dat die menſchen die exempelen van Spokerye / Toverye en Beſetenheid inbrengen / tot weerlegginge der Atheiſten? of datter ganſch geen God moet zijn / ſo niet de Duivel alles op de menſchen werkt? Kan God niet werken / of hy moet het door den Duivel doen? So ja; waarom en werkt hy door geen Engelen / ſo 't niet natuurlyk weſen kan; of anders door de kragten der Nature / die ſelf de menſch in 't duyſendſte noch niet verſtaat?

§. 10. Hier zijnder dan / die daar sy de Natuur te klaarlik ſien / om hare werkingen in ongemeene dingen niet volmondig te bekennen: nochtans den Duivel daar noch onder mengen / of met de Nature parten willen; op dat hy immers werk mag hebben / en wy ſtoffe om van hem te ſpreken. De Duivel mogte anders met der tijd vergeten worden; maar wat nood? Sy hebben in dat ſtuk geen ongelyk / alſo hy minſt gedacht word of genoemd / daar meeſte kennis van de werken der Naturen is. Dat blijkt aan al 't voorgaande / daar alſulke werken onderſocht en overwogen zijn; als onder anderen. II. III. V. VI. VII. XI. §. 10. XIII. §. 7. 12, 15--19. XIV. §. 5, 8, 9, 10, 13, XV. §. 9, 11, 12. 13, 14. en dier gelijke meer. Dies had ik wel te wenſchen / dat ſo doende maar de Duivel metter tyd geheel vergeten wierde; gelyk de Toverijen ſo veel weiniger op 't woord zijn / als de menſchen meer verlicht zijn in de kennis der Nature en Schrifture / ſuiver ingeſien en nageſpeurd.

§. 11. Nadien dan dat ik de voornaamſte exempelen in dit boek hebbe voortgebragt / die my ooit voorgekomen zijn; ſo oude ſo niewe / maar meeſt niewe; van verren en na by; maar meeſt na by; op dat wy regt elkander onder ogen ſouden ſien / en ik betonen mogte / dat ik voet by ſtek wil ſetten: wat ſalder meer te doen zijn / om van ſulke Duivels werken als door ondervindinge bewijs te doen? Dus doe ik tweederlepen eiſch op deſen grond. Men tone my / dat myne oplosſinge niet goed is die ik gebe / of brenge voor den dag voornamer proeven / dan degene die ik hier heb onderſocht. So sy het eerſte doen / ſo hebben sy te horen / wat ik meer te ſeggen hebbe: het ander en verwacht ik niet; alſo de ſtukken die ik in dit boek verhandeld hebbe / van

hen self als de voornaamste opgegeven en ook van sommigen geheele boeken in't besonder uitgegeven zijn. Dat van Mascon / van Tedworth / Annenberg / en hoge komen met dat kleed van godsgeleerder oordeel en toestemminge ten toon. De regtelike handelingen / vonnissen / en eigene bekentenissen / voor Geregten en voorname Hoven / self der Koningen heb ik geopend / en getoond / dat daar niets van den Duivel is. Wat salder meer te doen zijn / so by desen niets meer is te doen?

XXXIV. HOOFDSTUK.

Derhalven staat het aan de genen die 't bestier van Kerken, Scholen en Geregten hebben, dat blind gevoelen en onkristelijk gebruik te wederstaan.

§. 1. HEt is dan wel te sien / dat wy veel werx te doen is / daar so veel nog over hoop leid / om de Protestantsche Kristenheid voorts op te schonen / en na't suiver opstel van Gods woord en d'eerste gronden der hervormde kerk belijdenissen te beschaven. Ik sal de reden seggen / waarom dis wel behoort gedaan te zijn; en wie hier 't meeste toe verpligt zijn / en het meeste vermogen hebben. Om het te doen behoorde maar alleen genoeg te zijn / dat wy dat Duivels werk / of liever het gelove daar van / niet van noden hebben; want hoe past ons iets te geloven / en dan noch so sterk te dryven / daar 't Gelove van de saligheid geen nut van trekt; noch de Godsaligheid de minste rekening by vind? Maar 't sal noch sterker binden / so wy sien dat ons Gelove en Godsaligheid daar beide last by lijden / en deselve grotelijks te kort geschied. Hier toe sal my de Heden nu niet dienen / als voor desen II. b. XXXV. XXXVI. en III. b. XX. XXI. maar d'Ervarentheid van ouds en nog op heden / van verre en van naby.

§. 2. Dat wy't gevoelen van de Tovery met den aankleve seer wel missen komen / blijkt klaarlik uit onse eigene ondervindinge; also sy nergens meer gevonden word / dan daar men die gelooft te zijn. Gelooft se dan niet meer / en sy en salder niet meer zijn. In't Pausdom heeft men dagelijx besweeringen te doen / hier nimmermeer. So veel besetenen zijn daar dan meer dan hier. Want siet / sy zijn daar nodig om den geestelijken stoffe tot miraklen te geven / en om te tonen / welke kragt hun okus bokus op den Duivel heeft. Daar rookt hun schoorsteen van. By ons en kend men niet licht iemand voor betoverd / indien daar geen handkijksters / of waarsegsters / nog so genaamde Duivelsjagers zijn / gelijk als klaas de Oude / en sulk volk. Al die daar komen / zijn betoverd / so als hier ook by den Jode in de moddermeulensteeg / en seker kreupel besje / wel bekend op Kattenburg. Maar komen dese luiden by Doctoren / die en weten van geen toverye / dat wierd Harmen Everts wel gewaar / van welken nevens d'anderen dat uit d'omstandigheden wel gebleken is. VI. §. 3 / 4 / 11.

§. 3. Dus

§. 3. Dus sietmen mede dat by ons / daar by geen Regters meer word onderzoek gedaan op Tovery; ook niemant ligtelik van Tovery beschuldigd werd. Men siet hier nooit of peerd / of koe of kalf / of schaap op stal / of in de weide / dat van enen weerwolf dood gebeten zy. So 't gras of koren niet wel voortslaat / dat en wijtmen nooit den toveraars. Nooit hoortmen hier te lande meer van schip op Zee door Tovery vergaan / of huis of schuur door kollen in den brand gestoken / of diergelijk. Maar elders daar het hexenbranden plaats heeft / sal geen ongeluk gebeurd zijn / of men wijt het aan de Tovery. Ook sietmen / dat alwaar de hexenbrandery op stapel is / nooit ook gebrek van stof is om te branden: dat d'eene de andere verklikt / dat is / uit haat of nijd / of om des voordeels wille / onschuldig aanklaagt: maar dat sulx een einde neemt / wanneer dat vuur niet meer en brand / de vierschaar ophoud / en de Regters wijser worden; gelijk dat ook voor 20 jaar in Sweden is gesien.

§. 4. Men siet dan klaarlik / dat daar gantsch geen Toverye soude zijn / indien men niet geloof de dat s'er is. Derhalven is 't geen Atheisterye die te looghenen: also 't van God niet afgaat dat men van den Duivel iet ontkent. So 't Atheisten zijn die sulke Duivels dingen niet geloven / so zijn 't de Heidenen / en naast hen de Papisten minst: meest daar en tegen die ten suiverste gereformeerd zijn / en minst weten van de Tovery. Indien het ons Geloof en Godsdienst hindert / somen geene Spokery gelooft; en is 't geloven van de Spokery godvrugtigheid: waarom dan langer hier gedraald? en keeren wy niet metten eersten wederom na 't Pausdom toe? Daar spookt 'et daghelijx uit Hell en Vagevuur; ja selfs verschijnen daar de Zielen uit den Hemel wel / van Jesus / en Maria / van d'Apostelen en Martelaren. Als 't hier eens spookt / so moet het altemaal de Duivel doen. Gelijk in 't I. boek XV. XVI. getoond is, dat in sulke tijden en by sulke Leeraars meest van tovery / besetenheid / verschijninge en besweeringe van Geesten gesproken is / daar meest van 't heidensch bygelove plaats behouden hadde / so sietmen heden / dat daar meest van 't Pausdom over is / daar spreekt men meest van Tovery.

§. 5. So kan men dan de waarheid van het kristelijk Gelove voorstaan / en nochtans so veel te verder afzijn van 't geloof der Tovery: so kanmen God en Christus nader kennen / als men minder van den Duivel meint te weten / behalven 't gene dat 'er ons de Schrift af leert. Dat maar te weten / is genoeg te weten / en alles wat daar buiten is maar sotterny. Het seggen self voorname Godgeleerden / dat wy den gantschen Duivel souden konnen missen / en niettemin volkomelik ter salighheid wel onderwesen zijn; indien de Schrift ons niet en leerde datter so een Duivel met sijn Engelen zy. Het is my onder 't schrijven deser boeken tot verscheidemalen voorgekomen / van degene die met kragt en yver tegen mijn gevoelen waren / en bestond daar in wel meest het einde hunder tegenspraak.

§. 6. Indien dit nu word toegestaan / wat blijfter over voor dat dagelijx geroep van 't werk des Duivels / dat sig overal moet laten sien? Bestaat

het Kristelijk Gelove sonder dese Tovery? bestaat het sonder spokery? bestaat het sonder waarsegginge? bestaat het sonder die Besetenheid? wat heeft de Duivel dan nog meer so dzok in onse boeken / pzedikatien / en openbare kerk-gebeden ook te doen? Indien wp hem in't eene missen konnen / waarom ook in het ander niet? Leestmen so veel in boeken wel / of hoztmen in de Pzedikatien van't gene hp dooz hexen en toveraars verrigt / als wel van't gene hp dagelijx onmiddelbaar op allerhande menschen herten werkt? Daarom het klein leewozpen / en het groot nu dog voozgestaan? so't eerste maar een doling is / het ander is het dies te meer. Wat seg ik dan? Dat onse Leeraars al so wijs zijn / dat sp niet gelooven / by aldien men seit / dat ergens enig huis verbrand / of schip gesonken of gestrand / of mensch of beest geplaagd / is dooz de kragt des Duivels / en't bewind der toveraars: en echter self staan pzeken / schzijven / disputeeren / van geheele landen die verwoest / van bergen en eilanden die versett zijn / dooz de kragt des selven Duivels; en geheele volkeren dooz hem zijn aangevoerd / om oozlogs vlammen aan te vuren? Ik hoozde nooit / en las niet veel van toverscholen / die de Duivel aanhoud / om sijn volk tot tovery te queken; maar dagelijx bpna niet anders wat my voozkomt / dan de ganschе weereld dooz hem opgevuld met dolingen en ketterpen / so menig als'er ooit of ooit ontstond.

§. 7. Hoe klaar is dan niet wel te sien / dat al dit baren van den Duivel niet en is dan pdel roepen / dat geen nut en doet. Want hoe? sal daarom iemant niet geloven / dat dolingen zijn dolingen / en ketterpen ketterpen; indien hp niet gelooft dat die de Duivel heeft verwekt? En sal de landman of de hovenier geen kruid vooz onkruid kennen / of hp moet eerst weten wie dat in den akker heeft gesaaid? De dienaars kenden't al van self in't Euangelium / en vzaagden doe den heer / van waar dit onkruid? Matt. 13: 27. En om te weten dat het oozlog is / en dat den oozlog quaad is / en dat verwoestinge van land en luiden / die God daar doet wonen / ene gruwelike sonde is vooz God: sal ik dat niet begrijpen konnen / somen my niet wijs maakt dat de Duivel daar af oozsaak is.

§. 8. Of sal ik ook d'historien niet meer geloven in al't gene sp van ketterp en dolingen / van krijg en onrust in voozgaande tijden schzijven / dan vooz so verre sp my niet betonen / hoe de Duivel alles heeft verwekt? So moeten heidensche / so griekische als latijnsche schzijvers dan ten eersten vsozt / die van den Duivel niet met al gewagen / om dat sp van hem niet en wisten; en evenwel verklaren dat de saken zijn geschied. Alleenlik de Poëten sullen wp wat meer geloven mogen / om dat die verdigten't gene sommige by ons geloven waar te zijn. De Paapsche grollen en Romans van Amedis van Gaule / van den Ridder Malegijs / van Valentijn en Oursón / van Fortunatus en sulk slag van quakken meer / die op het vzeedste van den Duivel schzijven: uit desen sal dan ook de meeste stoffe zijn te halen / om nu de menschen van de waarheid te versekeren / en van de boosheid af te keeren. Waar wil dit eindelik nog heen?

§. 9. Hier

§. 9. Hier uit is dan wel klaarlik te bespeuren / dat de Duivel meer niet op den predikstoel / of in de boeken der geleerden heeft te doen / dan om maar tijd en plaats te vullen. En och of 't anders niet en ware dan dat maar alleen! hy neemt ons so veel tijds en plaats / daar Gods en synder heilige Engelen en gunstgenoten namen konden staan; of immers daar de bose menschen / daar wy dagelijks met omgaan / mochten aangewesen worden; of immers onse boosheid die ons aanhangt / en ten quade neigt: maar doch / wat nood / indien wy maar Schrifture spraken / en door de woorden anders niet te kennen gaven / dan 't gene dat daar door betekend word? Men neemt het woord van Duivel, Satan, toveraar en toverye in sulken sin / als nergens in de Schrift te vinden is; hoe naauw dat ook van ons is onderzocht. Men roept / de Schrift spreekt van den Duivel so en so; en maakt de menschen wijs / so laat hen in 't verstand / dat daar niet anders dan een bose geest door word verstaan / schoon dat men beter weet. Dus is 't ook met de Tovery: men seit / de Schrift self meld van toveraars / en sonder dan geen Toverye zijn? Dog dat en is de vrage niet / maar wat de Schrift door Tovery verstaat. Dat heb ik in het derde boek getoond.

§. 10. Maar hoe gemakkelik / en ook hoe nuttelik en soudemen dit niet so schikken konnen / dat alle misverstand verhoed / en daar het plaats gevatt heeft / ook geweerd mogt worden? Wilt gy eens / Leser / dat ik 't segge? In desen Somer is 't my gebeurd / in ene vreemde stad / dat een oud Leeraar by my quam / en onder anderen verklaarde / hoe hy syne leerlingen / en self ook kinderen / daar toe naast enigen tijd gewent heeft / dat sy in 't lesen der Schrifture / so dikmaals hen 't woord Satan voorkomt / lesen tegen partye, en dat van Duivel, lasteraar. Dus wierden sy ten eersten van 't vooroordeel / dat de klank der andere twee namen door 't gebruik verwekt / ontlast; en voorts dat vry bewaard / om in den text te soeken / of 't geest of mensch mag zijn / die daar of Satan of diabolos geheeten word. Want dit was lichtelik den onbekenden in die beide talen te beduiden / dat alle die der selver kundig zijn / 't zy anders voor of tegen het gemeen gevoelen staande; eenstemmelik verklaren dat dit woord Satan is te seggen tegenstander, en dat van Duivel, lasteraar. Indien men dus de Toverye ook verklaarde / dat die in de Schrifture anders niet en is dan afgodsdienstige of by gelovige beguichelinge; hoe souden volk en kinderen dan denken aan alsulke menschen / die in een verbond zyn met den Duivel / die 's nachts uit koorsijden gaan / die stormen en onweer maken? en wat dies nog veel meer is / daar de Schrift geen enkel woord van spreekt / so sy 't niet tegenspreekt.

§. 11. By sulke onderwijsinge des volx / en wel insonderheid der jeugd / sould ik de kerkelike middelen te werke stellen; niet tegen sulke die beschuldigd worden van gewaande tovery; maar tegens de beschuldigers. Ook niet na maate van de misdaad / so als die na waarheid is / of wesen kan; als heimelik vergiftigen en dergelijk; maar na vereisch van sulke boosheid als de klager daar by self verstaat; want die iets acht onrein te zijn, dien is het onrein. Rom. 14: 14. De kerkelike opsigt raakt des menschen conscientie; niet om

deſelve te beheerſchen / of bedwingen; maar te onderrigten / en na Jeſus wetten te beſtieren. So moeſt men hen dan eerſt voor ogen ſtellen / hoe ſy na hunne eigene gronden ſig ten uiterſte vergrijpen / die ſo ſware en ſo ſwarte ſonden dus tot laſte hunder naaſte ſtellen; ſonder datſe daar het minſt bewijs af hebben; en dan voorts hen d'ogen openen / om klaar te ſien / dat ſulke ſonde niet begaan kan worden / ſo weinig als Gods Engelen te doden / of God uit den troon te ſtoten; 't welk de Duivel ſelf / hoe boos en loos hy is / niet doen en kan; en daarom ook niet heeft gedaan. Ik hebbe in mynen dienſt dien ſtijl gevolgd / ſo menigmaal als my iets van dien aart is voorgekomen; ſelf ook wanneer ik nog ſo verre in dit ſtuk niet was verligt / als nu; waar voor ik God nu danke / en ſo vele ſijner heiligen met my.

§. 12. So d'Overheden en de Regters met ſo groten ernſt de genen ſtraften die den anderen van hexery beſchuldigen / als ſommige gereed zijn tot de gene die beſchuldigd worden; dieſe daar op aanſtonds in de boeyen ſmijten; en d'aanklagers half ſo veel maar pijnigden / om de beſchuldigingen te bewijſen / als d'anderen om te bekennen: ik ben wel ſeker dat sy niet veel houts daarom verbranden ſouden. Want of sy 't al in 't eerſt wat dorikter hadden / eer dan die niewe wijſe van bepleiten t'hunder kennis mogt gekomen zijn; dat ſoude egter wel haaſt overgaan / wanneerſe ſagen / dat beſchuldigen hen ſchuldig maakte tot bewijſen / of om ſelf de ſtraffe van de ſchuld te draagen / ſo die niet bewesen wierd. Want ſeker ſalmen tot dus lange mogen ſeggen van degenen die nog dit gebruik van toverpleiten volgen / *ſiquidem accuſaſſe hic ſufficit, quis inſons habebitur?* Nadien dat hier beſchuldigen genoegh is; wie ſal dan vry gehouden worden? Aan 't werk van Blokela en tot Stokholm in 't XXIX. kapittel is dat genoegſaam openbaar.

XXXV. HOOFDSTUK.

Van al het gene dat tot hier toe is geleerd; is het einde van de ſake: *Verwerpt d'ongoddelike en oudwijffſche fabelen: en oefent u ſelven tot Godſaligheid.* 1 Tim. 4: 7.

§. 1. VAn alles dat gehoord is (ſeit de Prediker / 12: 14.) is het einde van de ſake: Vrees God, en houd ſijne geboden; want dat betaamt alle menſchen. Dus lees ik in den Nederduitſchen Bijbel: of anders na de kragt en eigenſchap van het Hebreewſch / dat is de geheele menſch. Want wie kan ontkennen / dat Gods vreſe en de onderhoudinge ſijner geboden allen menſchen betaamt: en dat het noch veel kragtiger geſeid is / dat ſulx te doen of te betragten niet minder is dan de geheele menſchen? Want nademaal uit God, en door God, en tot God alle dingen zijn: (Rom. 11: 36.) ſo is de menſche meer niet dan hy is in God. En ook ſo is hem dat genoeg: want wy zijn in hem volmaakt. Kol. 2: 10. Die in God is / die komt nergens in te kort /

kozt / en heeft by hemselven die gerustheid / dat sijne werken in Gode gedaan zijn. Joh. 3: 21. Siet nu betuig ik dan voor God, die leevenden en doden oordeelen sal, in sijne verschijninge en in sijn Koningrijke, (2. Tim. 4: 1.) dat ik in dit geheele werk niet anders dan de waarheid / en daar in 't vergroten sijner eere hebben vooz gehad. Indien ik dat niet wel getroffen hebbe; so is 't my nooit van al mijn leven meer gemist dan nu; so mist my mijn verstand; so weet ik langer niet waar dat ik ben of wat ik doe. So leez ik dan ook niet het gene ik lese in de lessen des Apostels / verwerpt d'ongoddelike en oud wijfsche fabelen, en oefent u selven tot godsaligheid 1 Tim. 4: 7. Nogtans wil ik daar mede 't ganschе werk besluiten / en so betonen waar het nog toe dienen moet.

§. 2. Ik sie dat hier d'Apostel 't een verwerpt en 't ander stelt: het eerste zijn d'ongoddelike en oud wijfsche fabelen, en 't ander eigene oefeninge ter godsaligheid. Dat geeft genoeg te kennen / dat geen fabelen niet de godsaligheid bestaan. Van desen sin is 't gene Petrus seit / dat wy geen konstelik-verdichtte fabelen, maar het Profetisch woord, dat vaster is, zyn nagevolgd. 2 Pet. 1: 16/ 19. De Godsdienst was in 't Heidendom (gelijkse heden is) doorgaans op fabelen gegrond; so als in 't I. boek II.---XI. uit allerhande staaltjes is getoond. Alhunne wichleryen / toveryen / en besweeringen / bestonden op dien voet. So was het ook tot Efesen / daar Paulus desen bzief na toe schreef / aan Timotheus / opsiender dies tijds van de kristen kerke die daar was. Maar anders hadde die beroemde stad so veel als 't stapelregt der Afgodsdiensten van gansch Asien / door haren overkostelijken tempel van Diana / en haar beeld als van den Hemel afgedaald / waar op sy kragtig stoften / boven al Hand. 19: 27/ 34/ 35. Die geheele Diana / en so ook haar beeld / waren niet dan fabelen. De Joden waren mede dies tijds niet geheel van fabelen onbesmet / als uit Josefus / en desselven tijds meer joodsche schrijvers is te sien. Timotheus / van moeders wege en ook door besnijdenis een Jode / en van griekschen vader; als van hem getuigd word Hand. 16: 1/ 2/ 3. Hy hadde dan te meer van noden dese lesse; om niet alleen op anderen / maar op hem selven toe te sien; dat niet de een of ander fabel hem beletten mogt in d'oefeninge der godsaligheid.

§. 3. Dat is ook uit den tsamenhang te sien: gemerkt dat dese les / onmiddelik hier volgt / gelijk een middel dat hy toepast / op de naastvoorgaande / die hem leerde 't onderscheid van spijsen aan de broeders by te stellen / vs 6. het gene echter in de leeringe der Duivel begrepen was. Διδασκαλια δαιμονιων *Didaskalia daimonioon* leere der daimonia, op het 1. vs. dat is van die versierde geesten / goden en godinnen / daar Diana een af was: gelijk βαπτισμων διδαχη *baptismoon didachee*, leere der dopen, Heb. 6: 2. dat is leere van de dopen; Want gelijk daar de Doop de leermeester niet en is; also hier ook niet de Dæmonia: maar ginder zijn de dopen, en hier de Dæmonia den inhoud en het voorwerp van de leeringe: Dog so als daar de leere van de dopen is uit God; so is hier dese leeringe van de Dæmonia uit menschen hersenen verdicht om welke reden sy dan ook vs 1/ 2. verleidende geesten en geveinsde leugensprekers zijn genaamd.

§. 4. Die

§. 4. Die leerlingen dan waren op het best genoemd / maar μῦθοι *mythoi*, fabelen; so veel als eigentlik te seggen sinspreuken, of geheimspreuken: also de Priesteren den dienst der Goden / met verdichtte geschiedenissen / van derselver afkomst / opkomst / daden ende wetten plagten te omwinden / en derselver uitleggingen voor sig te houden; Daar van aan 't volk te kennen geevende sulx en so veel als hen belief de; gelijk nog heden in het heidendom geschied. 't Was mede / om door een verdichtsel van verschijningen en aanspraak hunder Goden / en van hunne wonderwerken / 't volk in den blinden yver tot ontsag en dienst derselven aan te sterken. Der Joden Talmud en den Alkoran der Turken dienen tot een diergelijk gebruik. Bescheidelikker sietmen / dat in 't Pausdom: ende dienen de Legenden / en verfierde wonderwerken hunder Heiligen / om 't blinde volk maar om te leiden / en hen de ogen toe te houden: op dat een klaar gesigt der waarheid hen niet van die koopmanschap afkeerig make / daar hunne Geestelikheid het vets van groeit. Met reght noemt Petrus die dan konstiglik verdichtte fabelen σεσοφισμένους μύθους *sesofisenous mythous*, als of men seide loosbedachte verdichtselen; ten aansien van derselver oorsprong / oogmerk en beleid. Doch Paulus geeft hen hier noch so veel eere niet / als hy die ongoddelijk noemt en oudwijfsch; derwelker woorden elk een sonderling bedenken heeft.

§. 5. Ongoddelijk, βέβηλος, *bebelos*, is eigentlik waar toe de deur voor elk een open staat; waar tegen 't heiligdom der Goden altijd afgesloten was. In welker voegen ook het Allerheilige des Tempels te Jerusalem voor niemant / dan den Opperpriester eenmaal 's jaars; (Hebr. 9: 7.) maar de voorhof der Heidenen voor alle volkeren tot allen tijden open stond. So is dan *bebelos* onheilig en gemeen; niet afgesonderd / nog der Godheid toegeeigend. Sodanig acht d'Apostel dese Heidensche verdigtselen / al was 't schoon dat de dienaars van de Daimones deselve voor waaragtig en wat heiligs hielden. Maar in Gods huis, of over sijnen drempel mag dat niet / het welk is de gemeinte van den leevendigen God, pilaar en vastigheid der waarheid, daar gansch geen leugen plaats by heeft. 1 Tim. 3: 15. Hoe heilig dese Dæmonologia, of verdichte leere van de Dæmons by de Heidenen geschatt mogt zijn: een Kristen sal met reden mogen seggen.

----- *Procul, ô procul este, profani.*
Staat af, onheilig rott, van Gods gewijden drempel,
Ik sie geen heiligheid in uwen afgodstempel.

§. 6. Oudwijfsche fabelen noemt hy met regt degene die te mal verdicht zijn / en sonder schik of schijn van geloof weerdigheid; behalven by eenvoudige oude besies / die gelijk als in de tweede kindscheid zijnde / sig lichtelik wat laten wijs maken / of ook inbeelden / door de swakheid hunder herssenen / en dat den kinderen vertellen. Sodanig zijn de meeste dingen die den Alkoran / ja selfs den Talmud / opschikken; en wel besonderlik die in de Paapsche Leugenschriften staan. Dog heeft daar iemant wel oudwijfscher grollen in gevonden / dan die men d'oude besies uit den halse pijnigd; wanneer men hen om tovery gevangen houd; en met hen na het vuur toe wil? In-

dien

dien de Duivel van Mascon / van Tedworth / van St. Anneberg / indien de witte vrow / indien de Poolsche Zacharias; indien al die verdigtselen van sulken slag nog al te jeugdig zijn: wat is oudwijfscher dan die suffery van Antonette / of dat werk van Paus en Klaus, dat hexenspel van Blokula, en dergelijke grollen meer? Wat heb ik die te noemen / so de Leser dog deselve in voorgaande stukken heeft gesien?

§. 7. Dit is de vrugt van dese Leere der Dæmonia, so alsmen die met kragt verschonen / ook verdedigen / en noch versterken wil; tot groten hinder van de waarheid en godsaligheid. Heeft dan de Apostel ook geen reden / om Timotheus te seggen / παραιτοῦ, *paraitou*, verwerp alsulke fabelen? 't welk is geseid; met sulken kragt en yver sig te weeren / datmen die als afbid, even eens als biddende om Gods will (alsmen spreekt) den genen die ons sulke dingen soude willen aanplanten / dat hy ons met vreden late; als ten uitersten afkeerig van alsulke dingen / die so kragtig strijden tegen de Godsaligheid. Die moet den regtgeloovigen so seer ter herten gaan / dat hy ontvliede wat daar tegen is / 2. Tim. 2: 20. 2. Pet. 1: 4. en 2: 20. En so hem dat nog agter na sett / heeft hy sig dan om te keeren / en in staat van tegenweer te stellen tegen dat ongodlijk roepen, waar toe sig enige vervoeren laten. 2 Tim. 2: 19.

§. 8. 't Is de Godsaligheid die Paulus wil dat een opregt verkondiger des Euangeliums betragten sal; Εὐσέβεια *eusebeia*, het welk oorspronkelijk so veel als weleerbiedigheid, en Θεοσέβεια *Theosebeia*, Godeerbewijsing te seggen is. Der Heidenen gewaande heyligdommen benaamde Paulus wel σεβάσματα *sebasmata*, eerbiedelingen, Hand. 17: 23. maar dat na hun gevoelen en gebruik; 't is weleerbiedigheid wanneermen God de eere bied die geenen anderen behoort; Dat eerbewijs bestaat in 't uiterlike niet so seer / als in 't inwendig; voor so veel als God niet anders is dan geest / en in den geest wil aangebeden zijn. Joh. 4: 24. Dat geeft d'Apostel ook te kennen als hy seit / op 't 8. vs / dat de lichamelike oefening tot weinig nutt is; maar de godsaligheid tot alle dingen nutt. Het is dan die Godsaligheid / die in lichamelike oefeninge niet bestaat. So dat het daar op aan komt; wat de mensche in sijn herte heeft / met wat gevoelen dat hy tot God komt / en hem goddelike eere geeft. Dat gaf de Heere self te kennen / als hy Israël bestrafte: niet daarom datse hem niet offerden of baden / of hem niet alleen en hielden voor den waren en aanbiddelijken God; maar datse 't regt gevoelen van hem niet en hadden; hem te weinig achteden / en daarom niet genoeg en eerden. Gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21.

§. 9. Van dese schulden sullen sy sig nimmer suiveren / al wieschen sy sig ook met zeepe / die sig God verbeelden als een die den Duivel so veel toelaat; sulken magtig ryk / dat eendurende en ongelijk veel magtiger en kraghtiger / en verder uitgestrekt is dan dat van Gods eigen Soon; (II. b. XXXIV. sulken kragt van volk / van Toveraars en Toveressen; sulken streng verbond met hen; sulken grote en wyduitgestrekte kragt van werkinge / so voor hem selven als voor sulken volk; geen van de werken uitgesonderd /

daarmede God sijne onbepaalbare almogentheid/ de waarheid van 't inwendig en uitwendig Woord betoont; en sulks de hoof dpilaren van 't gebow des Tempels/ buiten welken geene saligheid en is. Dat ook den Duivel als Gods beul/ (daar voor hy nergens in de heilige Schriftuur bekend is) vreesen/ is godzaligheid; en volgens dien dat Duivel vreesentheid (om so te spreken) ook Godvreesentheid te noemen zy; gelijk dat nu een onser wel bekende schriftgeleerden/ uitdrukkelik beweert. Voor my ik kenne geen godzaligheid/ die Godsverlocheninge vreest/ daar God geloof d word so genoegsaam van hem self te zijn/ dat hy den Duivel niet behoeft.

§. 10. Wat oefeninge is het dan/ wat γυμνασία *gymnasia* naakte worstelinge eigentlik/ (waar mede men al eer in Grieken openbare spelen hielde) daar sulk geweer en wapentuig word tot behulp genomen; waar door de naakte waarheid weerloos word geagt? Naakt is de waarheid/ en doet ons verwerpen die bedekselen van schande. (2 Kor. 4: 2.) hoedanig die ongoddelike en oudwijfsche fabelen zijn. Al worstelende word Gods volk geoefend in godsaligheid/ niet met den Duivel; dan so verre nog de sonde word geagt sijn werk te zijn/ en 't groot verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid. 2. Pet. 1: 4. Al worstelende dat ontvlieden/ sijn vleesch tot dienstbaarheid te brengen; den ouden mensche uit te jagen/ te kruissen en te doden/ dat is de oefeninge van Godsaligheid, die 't ware kristendom vereischt. Dus buiten vrese/ vry en onbelemmerd/ en met geen andere wapeninge dan God en de Schriftuur ons gegeven heeft/ is onse oefening/ te worstelen in 't strijdperk der godsaligheid.

§. 11. Maar 't heet hier/ oefent gy u selven: wat dekselen van bygelove en oudwijfsche fabelen men u te voren spint; vergaapt u selven niet aan schijn of schimm; aan spook of nachtgesigte/ aan hex of koll/ aan wicchelaar of duiveljager. Lees self den Bijbel na; siet of daar telkens als de Satan of de Duivel word genoemd/ bewijs by is/ dat daar een geest en niet een mensche door betekend word. Bemerkt/ wanneer daar staat van toveraars, of daar de Schrift ook seit/ dat sy het qnaad/ dat sy bedrijven/ door den Duivel doen/ of dat sy in verbond staan met den Duivel/ en wat dies al meer geseid en noit bewesen word. Vraagt uwe Leeraars/ die Hebreewsch en Grieksch verstaan/ wanneer gy leest van Duivelskonstenaars, of daar een woord staat in 't Hebreewsch dat Duivel heet. Leest self den ganschen Bijbel door/ en siet of daar van toveraars en toveressen iets te vinden is/ die doen het gene heden hen word geseid. So niet/ verwerpt, als of gy 't niet en hoorde/ dat onheilig ydel roepen, uit een deel onheilige en oudwijfsche fabelen, en niet uit het Profetische en Apostolisch woord. Gy komt 'er so niet/ Kristenen; maar oefent gy u selven tot godsaligheid.

§. 12. Daar dese oefeninge in swange gaat/ daar is al 't roepen van den Duivel/ maar vergeefs. Maar wagt u voor den Duivel/ die gelijk een leew rondom u gaat; den lasteraar/ den achterklapper/ dat u de bose niet en vatte/ noch in woorden noch in werken. Zijt nuchteren en waakt. 1 Pet. 5: 8. Sy soeken u te siften als de terwe: bid God/ dat u gelove dan niet op en houde: Luk.

22.

22: 31/32. God heeeft geen Duivelen tot beuls van doen; vreest gy den beul/ so vreest een wroegende gewisse. Dat laat godloose menschen nooit met vrede; maar knaagt en plaagt geduriglik. Jes. 48: 22. en 57: 21. Vreest gy de Helle? vreest daarom ook al den Duivel niet; hy is het niet/ maar God die ziel en lichaam in de helle werpt/ Matt. 10: 28. Daarom/ indien ons herte ons veroordeelt; God is meerder dan ons herte; ende hy kent alle dingen. Wat sal de Duivel hier nu doen? Maar indien ons herte ons niet veroordeelt, so hebben wy vrymoedigheid tot God. 1. Joh. 3: 20/21. Die dan so vry is van gemoed/ als wy in desen zijn/ die zy de sorgd/ dat hy bewaare de verborgentheid des geloofs en der godzaligheid in ene reine conscientie, 1 Tim. 3: 9/16. Wy dan/ dus verre nu geboorderd in de kennisse der waarheid ter godzaligheid/ dat wy/ niet meer benevelt met den overigen rook des Afgronds/ uit onse ogen sien: verwachten met een onverfetbaar opsett de verschijninge des Heeren Jesus Christus in de onverderfelikheid. Ja kom, Heer Jesus! AMEN.

REGISTER DER HOOFT-STUKKEN van het VIERDE BOEK.

I. IN desen moetmen eerst wel overwegen, hoedanig een getuigenis van eigene Ondervindinge hier gelden mag, besonder moet het sonder vooroordeel, schrik en vreese zijn. Fol. 1

II. Hy moet ook weten wat de kragten der Natuur vermogen, en waar de selve stille staan. 8

III. Sulx is ook in die dingen te bespeuren, die niet in wesen, maer in schijn zijn aan te merken. 16

IV. Gelijkerwijse moetmen neerstig letten op het gene dat door konst of door bedrog geschied. 26

V. Die Lessen al in acht genomen, so sal't den mensche dikwijls noch ontbreeken aan de middelen, of aan gelegentheid, of neerstigheid, om alles na behoren te vernemen, so dat hy daar op vast mag gaan. 35

VI. Het selfde salmen aan den genen sien, die men gemeenlik voor beseten of betoverd houd. 43

VII. Iets diergelijk is in't besonder te beproeven aan alsulken vogel als geloofd wierd door des Duivels kragt te spreeken als een mensch. 50

VIII. De genen die geloven, datse van den bosen geest bestreden worden, of die van anderen daar voor gehouden zijn, en hebben mede van hun seggen ofgevoelen geen bewijs. 54

IX Sulx alles word noch meer bevestigd door een sonderling voornaam geval tot Franiker gebeurd 64
X Noch onlangs is tot Kampen diergelijk exempel van Betoverdheid ontdekt 77
XI. So blijkt ook het bedrog van Toverye en besetenheid uit die merkwaerdige historie der Ursulijnen tot Lodun. 85
XII. Uit desen allen is dan af te nemen, op welke wijse men sig heeft te dragen in het onderzoek van sulke dingen, als men acht dat van den Duivel, of door Tovery ontstaan; als mede nopende sodanige vertellingen, als ons van anderen daar af ter handen komen. 92
XIII. Vervolgens word de eerste proeve dan gemaakt op sulke stukken als in 't eerste Boek so hier en daar zijn aangetrokken; en eerst so veel als d'oude Heidenen betreft. 99
XIV. Die van de hedendaagsche Heidenen zijn mede seer wel op te lossen. 108
XV. So ook die van de Joden en Mahometanen. 115
XVI. Verscheidene proeven Paapscher Bygelovigheid in voorgewende spokery en Tovery, behoorlik onderzocht, zijn openbaar. 122
XVII. Noch verder staan te onderzoeken sekere gemeene stukken, die men self ook onder Protestanten van gewone ende als bekende spokery gelooft, 130
XVIII. Van desen aart is mede 't gene van sodanige geseid word, die uit verre Landen tijdinge vernemen: sig hard, dat is te seggen schoot en steekvry maken konnen, en diergelijke. 142
XIX. Den uitgang van de kinderen tot Hamelen, en de geest van Zacharias, Poolschen Vryer, staan op eenerleye hoogte van geloofweerdigheid. 151
XX. Het gene onlangs met den Metselaar tot Bolsward is gebeurd, is mede niet beswaarlik op te lossen 160
XXI. De Duivel van Mascon en die te Tedworth hebben boven alle spoken d'eerste plaets. 167
XXII. Het Hexenspook, also genaamd, tot Annenberg, en nog een ander by Losanne, komen op het selfde uit. 182
XXIII. Het gene meest na Tovery gelijkt, en echter minst daar aan gemeenschap heeft, is 't vinden van den oorsprong der wateren van goud en silvermijnen, en 't opsoeken van de Moordenaars en Dieven, door het middel van een rijsken in den hand, en wel besonderlijk dat van den Boer, als nog in wesen, by Lyons. 196
XXIV. Het onderzoek der Toverregters geeft gantsch geen bewijs van Tovery 204
XXV. Het gene t' Amsterdam en Hoorn in 't Weeshuis, en tot Kijssel in een Armen Kinderhuis word verhaald gebeurd te zijn, geeft geen bewijs van Tovery. 209
XXVI. De wonderlijke kraam van 't wijf tot Abbekerk bestond ook in geen Tovery. 217
XXVII. De Regtsplegingen gehouden op 't begin der Reformatie in de Nederlanden over Toverye, zijn na regt en reden niet geweest. 223
XXVIII. Voor tachtig jaren wierd in Denemarken, als ongemeene swaare tovery gestraft, waar van 't bewijs, na de reden onderzocht, ook niet en deugd. 226
XXIX. t Bewijs, getrokken uit het Swoedsch verhaal van seer vermaarde Toveryen inde jaren 1670. en daar ontrent gebeurd, met diergelijken, word door sig selve wederleid, 234
XXX. D'ontdekte Toverye. so men meint, onlangs in t west van Engeland, wel onderzocht, ontdekt sig al te bloot 239
XXXI. Geregtelijke Informatien, genomen over toverplegingen tot Harlingen, en elders, bewijsen mede de gewaande Toverye niet. 258
XXXII. Op al 't voorgaende is noch toe te geven een kind in Friesland, 't welk men seide dat beto-verd was. 267
XXXIII. Uit al 't voorseide blijkt dan eindelik, dat sulke Spokerye, wichlerye, als men voorgeeft, in de Weereld niet en is. 277
XXXIV. Derhalven staat het aan de genen die 't bestier van Kerken, Scholen en Geregten hebben, dat blind gevoelen en onchristelijk gebruik te wederstaan. 282
XXXV. Van al het gene dat tot hier toe is geleerd is het einde van de sake, verwerpt d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen; en oefent u selven tot Godsaligheit. 1 Tim. 4: 7. 286

EYNDE.